

ନିଖିନାଥ କଳିତା

ବଞ୍ଚନାଶିଳୀ

ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ

ଉତ୍କଳ ଶିକ୍ଷାବଳୀ ପବ୍ଲିଶିଂ

ଭୁବନେଶ୍ୱର ୭୫୧୦୦୧

DANDINATH KALITA RACHANAWALI : (PRATHAM KHANDA)
A collection of writings of Dandinath Kalita published by
Satish Bhattacharyya Secretary, Publication Board Assam,
Guwahati, Assam, India.

First Published November 1990 pp 32+662 Price 150.00

অসম প্ৰকাশন পৰিষদৰ আপত্তীয়া লিখিত অনুমতি অবিহনে এই গ্ৰন্থ বা ইয়াৰ কোনো
অংশ কটোকপি, ৰেকৰ্ডিং আদিৰ দৰে কোনো ইলেকট্ৰনিক বা যান্ত্ৰিক উপায়েৰে
অথবা কোনো ভাষাৰ সংগ্ৰহ-পুনৰ ব্যৱহাৰ প্ৰণালীৰে পুনৰ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিব
বা আন কোনো ৰূপতে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰিব।

No part or whole of this publication may be reproduced or
utilized in any form or by any means, electronic or mechanical,
including photocopying, recording, or by any information
storage and retrieval system, without prior permission in
writing from Publication Board Assam

প্ৰকাশক
সতীশ ভট্টাচাৰ্য্য
সচিব
অসম প্ৰকাশন পৰিষদ
গুৱাহাটী ৭৮১ ০২১
প্ৰথম প্ৰকাশ নবেম্বৰ ১৯৯০

মূল্য : ১৫০.০০ টকা

মুদ্ৰক
ববীশ ৰকৱা
অভিভাৱিতা প্ৰিণ্টাৰী
বৰঠাকুৰ হিল ৰোড
উলুবাৰী, গুৱাহাটী ৭৮১ ০০৭

প্ৰকাশকৰ টোকা

দত্তিনাথ কলিতাৰ জন্ম-শতবৰ্ষ পূৰ্ণ হ'ল।

উন্নৈশ শক্তিকাৰ আৰু কুৰি শক্তিকাৰ আদিছোৱাত জন্ম গ্ৰহণ কৰা অসমৰ কবি-সাহিত্যিকসকলৰ ভিতৰত দত্তিনাথ কলিতাই এখন উল্লেখযোগ্য আসন অধিকাৰ কৰে। জাতীয় সংস্কৃতি তথা ঐতিহ্যৰ প্ৰতি পবন আত্মাণীল এই সাহিত্যিকসকলে জাতি এটাক ভাবে ভাবাই উন্নীত কৰাৰ কাৰণে অহোপূৰ্বাৰ্থ কৰিছিল।

ৰামায়ণ, মহাভাৰত আৰু সংস্কৃত সাহিত্যৰ শ্ৰেষ্ঠ কাব্যৰ প্ৰভাৱ ভাৰতীয় আৰ্য-ভাষাসমূহত বিস্তৰ ৰূপত পৰিছে। আমাৰ ভাষাতো মহাকাব্য ছখনৰ মূলানুবাদ নাটকী ভাৱে আলমত অসংখ্য কাব্য-কাহিনী আৰু নাটক আদি প্ৰাক্-শতৰ যুগৰ পৰা বৰ্তমান যুগলৈকে প্ৰায় ধাৰাবাহিকভাৱে লিখা গৈছে। আনহাতে ইয়াৰ বিপৰীতে সংস্কৃত কাব্য-নাটকৰ অল্পশীলন আশাকল্প নহয়। সম্ভৱতঃ পোনতে দত্তিনাথ কলিতাই এই দিশটোৰ প্ৰতি বিশেষ গুৰুত্ব দিয়ে। কালিদাস, ভট্টকৃষ্ণ, শূদ্ৰক আদিৰ শ্ৰেষ্ঠ কীৰ্তিৰ কাহিনী-ৰূপ 'সংস্কৃত নাটকৰ গল্প' দত্তিনাথৰ অসমীয়া সাহিত্যলৈ বিশেষ অৱদান স্বৰূপ। বিশাল সংস্কৃত সাহিত্যৰ বস-ভাণ্ডাৰৰ বস সাধাৰণ পাঠকক দিয়াৰ প্ৰচেষ্টা আজিও বৰ্তমান।

দত্তিনাথ আছিল সমাজ-সচেতন শিল্পী আৰু দেশপ্ৰেমিক। জাতীয় প্ৰেমত উদ্ভূত নহ'লে সামাজিক দোষ-ক্ৰটিবোৰ সহজতে চকুত পৰাটো টান। অতীত গৌৰৱ-সাধা, ইতিহাস আৰু জাতীয় বীৰ, নেতা আৰু সাহিত্যিকৰ কৰ্ম আৰু জীৱনৰ ওপৰত আলোক-পাত কৰাটো দত্তিনাথৰ অন্ততম উদ্দেশ্য আছিল। আন এটা অন্তৰ্নিহিত উদ্দেশ্য আছিল বৰ্তমান সময়ৰ লোকক অতীত সম্পৰ্কে সঁকীৰ্ত্তা আৰু মানসিকভাৱে প্ৰস্তুত কৰি তোলা। 'অসম সন্ধ্যা,' 'গণ-বিপ্লৱ' 'বীৰ চিলাবাৰ' আদি প্ৰায় অসমৰ ধৰ্ম, বুৰঞ্জী, ৰাজনীতি, সমাজনীতি সকলোৰে সমন্বয়। 'কৰ্মবীৰ চন্দ্ৰনাথ' তদানন্তৰ অসমৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক, সাংস্কৃতিক বুৰঞ্জীৰ দলিল স্বৰূপ। পদ্মনাথ মোহাশ্বিকৰ্ণাৰ জীৱন আধাৰত ৰচিত 'মোহাশ্বিকৰ্ণা' প্ৰক্ৰিয়া প্ৰায় একে দিশকে সামৰিছে বুলিব পাৰি। দত্তিনাথৰ বচনাত তেওঁৰ ব্যাপক অধ্যয়নপুৰুষ বনোঁৱ উমান পোৱা যায়।

অসমীয়া জাতি আৰু ভাষা-সাহিত্যৰ সৰ্বাঙ্গীন উন্নতি সাধনৰ কাৰণে তেওঁ দেহে-কেহে খাটিছিল আৰু ইয়াৰ কলমৰূপেই তেওঁ সাহিত্যৰ বিভিন্ন দিশত হাত-দিছিল। তেওঁ একাধাৰে কবি, ঔপন্যাসিক, নাট্যকাৰ, ব্যঙ্গলেখক আৰু পাঠ্য-পুথিৰ সংকলক-সম্পাদক। ‘গণ-বিপ্লৱ’, ‘আবিস্কাৰ’ আৰু কুমলীয়া বয়সতে লিখা ‘কুল’ উপন্যাস অসমীয়া সাহিত্যৰ শ্ৰেষ্ঠ উপন্যাসসমূহৰ লগত স্থান পাবৰ যোগ্য। কপটতা, ভণ্ডামি, নৈতিক অধঃপতন আৰু সামাজিক ক্ৰটি-বিচ্যুতি তেওঁ নিৰ্মমভাৱে সমালোচনা কৰিছিল। এনে সমালোচনাক শাণত দিছিল তেওঁৰ হাস্য-ব্যঙ্গ বচনাসমূহে। পূৰ্বসূৰী হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা, লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাৰ দৰে দণ্ডিনাথেও ব্যক্তি আৰু সমাজৰ দুৰ্বল তথা বিসঙ্গতিপূৰ্ণ দিশবোৰত আঘাত হানিছিল আৰু এনে কবোতে ভাষাত বিদ্ৰূপ-ব্যঙ্গ চৰি গৈছিল। ‘আত্মানন্দৰ আত্মকাহিনী’, ‘বহুঘৰা’, ‘বহুৰূপী’, ‘পোহনীয়া কুকুৰ’, ‘কীচকবধ’ আদি এই আচলতে আধুনিক বাস্তৱনীতি আৰু সমাজনীতিৰ তীক্ষ্ণ সমালোচনা।

দণ্ডিনাথৰ সময়ত উপযুক্ত পাঠ্য-পুথিৰ অভাব বৰকৈ অনুভূত হৈছিল। এই সময়ছোৱাৰ প্ৰাৰম্ভেই সাহিত্যিককে পাঠ্য-পুথিৰ ৰচকৰ ৰূপত আমি পাইছোঁ। ‘প্ৰদীপ’, ‘সাহিত্য-সুভাষিনী’, সংস্কৃত ব্যাকৰণাদিশঃ’ আদিৰে তেওঁ পাঠ্য-পুথি সংকলক হিচাপেও এক বিশিষ্ট আসনৰ দাবীদাৰ হ’বৰ যোগ্য।

দণ্ডিনাথ আছিল প্ৰকৃত সাধক আৰু শিল্পী। সাহিত্য তেওঁৰ জীৱনৰ ভ্ৰত। তেওঁৰ সৃষ্টিত স্বাভাৱিক কচি, অধ্যয়নৰ গভীৰতা আৰু ব্যক্তিত্বৰ পৰি-দূষণ ঘটিছে। আধুনিক যুগৰ কবিতা শিল্পত জীৱন, প্ৰেম, সুখ-দুখ, হাস্য-ব্যঙ্গ আৰু ভাষা মাজেৰে নিবহুজিৱ জীৱন-সত্যৰ উপলব্ধি তেওঁ সত্ততে ৰঙা আছিল।

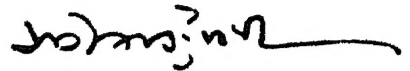
আমাৰ ভাষা-সাহিত্যৰ ভালেমান কাণ্ডাৰীৰ ৰচনা ইতিমধ্যে ছুপ্ৰাপ্য হৈ পৰিছে। দণ্ডিনাথৰো অনেক ৰচনাৰ লগত এতিয়াৰ চাম পাঠক অপৰিচিত। দণ্ডিনাথ কলিতা ৰচনাৱলীৰ প্ৰথম খণ্ড পাঠক সমাজলৈ আগ বঢ়োৱা হ’ল। প্ৰথম খণ্ডটোত কলিতাৰ আটাইকেইখন উপন্যাস আৰু জীৱনী প্ৰত্যেকেইখন সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। তেওঁৰ অন্ত্যস্ত কৃতিসমূহ পৰৱৰ্তী খণ্ডত সন্নিবিষ্ট কৰি বখা সময়ত প্ৰকাশ কৰা হ’ব।

দণ্ডিনাথ কলিতাৰ কেইখনমান এই আমাৰ হস্তগত নোহোৱাত বাতৰি কাকতৰ বোম্বে বিচৰা হৈছিল। অসমৰ বিভিন্ন ঠাইৰ ব্যক্তি আৰু অনুষ্ঠানে

সেইকেইখন আমালৈ পঠিয়াই, পঠোৱাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া দি আমাক অৱগৃহীত কৰিছে। এই ছেগতে এখেতসকলৰ শলাগ ললো।

ডক্টৰ বীৰেন্দ্ৰকুমাৰ ভট্টাচাৰ্য্যই 'দত্তিনাথ কলিতা বচনাৱলী'ৰ পাতনিটো লেখি দি আমাক কণী কৰিছে। দত্তিনাথ আৰু তেওঁৰ সূত্ৰৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত বচনাবাজিৰ সহায়ক অধ্যয়নৰ দ্বিগুণ পাতনিখনিৰে পাঠকক সহায় কৰিব।

শেহত বচনাৱলী প্ৰকাশত আমাক বিশেষ সহায় কৰা বাবে দত্তিনাথ কলিতাৰ পৰিয়ালৰ লোকসকল, বিশেষকৈ কলিতাদেৱৰ পুত্ৰ সত্যব্ৰজ কলিতা আৰু বচনাৱলীখন প্ৰকাশৰ ক্ষেত্ৰত নিহা-পৰামৰ্শৰে উপকৃত কৰা বাবে ডঃ নগেন শইকীৱালৈ আমাৰ কৃতজ্ঞতা জনালো।

(সতীশ ভট্টাচাৰ্য্য)

সচিব

অসম প্ৰকাশন পৰিষদ

গুৱাহাটী

নবেম্বৰ ১৯৯০

এই সংকলনৰ বিষয়ে চুখাৰাৰ

এক

বচনাৱলীৰ পটভূমি

দণ্ডিনাথ কলিতাৰ সাহিত্যিক জীৱন তেওঁৰ গ্ৰন্থসমূহৰ প্ৰকাশনৰ তাৰিখ চায়ে। নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব পাৰি। তেওঁৰ প্ৰথম গ্ৰন্থ 'ফুল' প্ৰকাশ পাইছিল ১৯০৮ চনতে। এই গ্ৰন্থখন আছিল উপভাস। তেওঁৰ মৃত্যু হয় ১৯৫৫ চনত। কিন্তু মৃত্যুৰ পিছতো তেওঁৰ গ্ৰন্থ কেইবাখনো প্ৰকাশিত হৈছে। এই সংকলন প্ৰকাশ পোৱা গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত 'বীৰ চিলাবাৰ' নাটকখনেই শেহতীয়া। এইখন লেখকৰ মৃত্যুৰ পিছত ১৯৬৫ চনত প্ৰকাশিত হৈছিল। এক প্ৰকাৰে চাবলৈ গ'লে দণ্ডিনাথ কলিতাৰ বচনাৱলী বা গ্ৰন্থ ভেটিয়ালৈকে ওলাই থাকিব, ভেটিয়ালৈকে তেওঁৰ সাহিত্যিক জীৱনো চলি থাকিব। সাহিত্যিকৰ দৈহিক মৃত্যু হ'লেও সাহিত্যিক জীৱনৰ মৃত্যু নহয়।

তেওঁৰ বচনাৱলীক সাহিত্য-ৰূপৰ পৰা চালে তলত দিয়া ধৰণে ভাগ কৰিব পৰা যায় : উপভাস ৭ খন : নাটক ৮ খন ; ব্যঙ্গ কবিতাৰ সংকলন ৩ খন , কাব্য ১ খন, কবিতা সংকলন ২ খন, গল্প পুথি ১ খন, সংকুচিত নাটকৰ সাধু ১ খন, ব্যঙ্গ গল্প পুথি ১ খন, ফুলীয়া পাঠ্য সংকলন ১ খন আৰু জীৱনী ২ খন,। শুচীয়া প্ৰকাশনৰ সময়-ক্ৰম অনুসৰি ওলত দিয়া ধৰণে কলিতাৰ গ্ৰন্থসমূহ তালিকাভুক্ত কৰিব পাৰি।

১. ফুল (উপভাস ; ১৯০৮ চন)
২. বহুধৰা (ব্যঙ্গ কবিতা ; ১৯১৬ চন)
৩. প্ৰদীপ (ফুলীয়া পাঠ্য সংকলন ; ১৯১৮ চন)
৪. সাতসৰী (গল্প ; ১৯২২)
৫. বগৰ (ব্যঙ্গ কবিতা ; ১৯২২)
৬. কৰ্মবীৰ চন্দ্ৰনাথ (জীৱনী ; ১৯২৪)
৭. দীপ্তি (কবিতা ; ১৯২৫)
৮. বহুবলী (ব্যঙ্গ কবিতা ; ১৯২৬)
৯. সাধনা (উপভাস ; ১৯২৮)

১০. সতীৰ তেজ (নাটক ; ১২০১)
১১. সাহিত্য যুগ্মাৱলী (স্কুলীয়া পাঠ্য সংকলন ; ১২০৪)
১২. আত্মানন্দৰ আত্মকাহিনী (ব্যঙ্গ গদ্য ; ১২০৫)
১৩. অগ্নি পৰীক্ষা (নাটক ; ১২০৭)
১৪. যুক্তিৰ অভিযান (নাটক ; ১২৪১)
১৫. পোহনীয়া কুকুৰ (নাটক ; ১২৪৬)
১৬. নগৰৰ বিহুতলী (নাটক ; ১২৪৬)
১৭. গোহাঞিবকুৱা (জাঁৱনী ; ১২৪৬)
১৮. হত্যাকাৰী কোন (বহস্য উপন্যাস ; ১২৪৭)
১৯. পণ বিপ্লৱ (উপন্যাস ; ১২৪৮)
২০. অসম সন্ধ্যা (কাব্য ; ১২৪৯)
২১. অদৃষ্ট (উপন্যাস ; ১২৪৯)
২২. পৰাচিত (নাটক ; ১২৪৯)
২৩. কীচক বধ (নাটক ; ১২৫০)
২৪. পৰিচয় (নাটক ; ১২৫০)
২৫. বীণাৰ ঝংকাৰ (কবিতা ; ১২৫১)
২৬. সংস্কৃত নাটকৰ সাধু (কাহিনী ; ১২৫১)
২৭. আবিষ্কাৰ (উপন্যাস ; ১২৫১)
২৮. বীৰ চিলাৰায় (নাটক ; ১২৬৫)

সৰ্বমুঠ ২৮ খন গ্ৰন্থক দণ্ডিনাথ কলিতাৰ ৰচনাৱলীত নিয়মিতভাৱে অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি। ইয়াৰ ভিতৰত দুখন পাঠ্য-পুথি পৰে। এই দুখন গ্ৰন্থত পক্ষে বিভিন্ন লেখকৰ ৰচা ৰচা ৰচনা আৰু কবিতাৰ সংগ্ৰহহে। এতেক খনতে দুই চাইটা কলিতাৰ লেখা পোৱা যায়। সিহানেই। গ্ৰন্থত পক্ষে এই দুখন গ্ৰন্থত কলিতাক আমি সম্পাদকৰ ৰূপতহে দেখো। এই সংকলনত অন্তৰ্ভুক্ত হোৱা জাঁৱনী দুখনৰো অসমীয়া সাহিত্যত বিশেষ স্থান আছে। ‘কৰ্মবীৰ চন্দ্ৰনাথ’—কলিতাৰ আশৈশৱ বহু অক্লান্ত বাৰ্জনৈতিক আৰু সামাজিক কৰ্মী চন্দ্ৰনাথ শৰ্মাৰ একমাত্ৰ নিৰ্ভৰযোগ্য জীৱনী। পদ্মনাথ গোহাঞিবকুৱা কলিতাৰ সাহিত্য গুৰুৰ দৰে আছিল। তেওঁৰ জীৱনীখনো সেইদৰে বিশেষ অৰ্থত মূল্যবান। ইয়াৰ লগতে ‘সংস্কৃত নাটকৰ সাধু’খনৰো বিশেষ উল্লেখ আৱশ্যক বুলি ভাবো। এইখনক ত’ বানীকান্ত কাকতিয়ে Lamb’s Tales

from Shakespeare ব লগত তুলনা কৰিছে। পাতনিত তেওঁ কৈছে, “আমাৰ অসমীয়া ভাষা-ভাষীৰ সংস্কৃত সাহিত্যৰ লগত পৰিচয় ঘটিছে শতাব্দী যুগৰ অন্তৰ্ভাগত ভিতৰেদি। পাঁচ শ বছৰৰ মূৰত কলিতাদেৱে নতুন সংযোগ এটি বিচাৰিছে সংস্কৃত নাট্য-কাব্যৰ বন-গ্ৰেহণত” (পাতনি, সংস্কৃত নাটকৰ সাধু)। এই বক্তব্য সাধাৰণভাৱে গ্ৰহণযোগ্য। নাটকবিলাকৰ ভিতৰত ‘কীচক বধ’, ‘পোহনীয়া কুকুৰ’ আৰু ‘পৰাচিত’ আদি নাট ব্যঙ্গপ্ৰধান। ‘অগ্নিপৰীক্ষা’ নাটৰ কাহিনী ভাগ বাস্কী, ভট্টিকাৰ্য আৰু কৃতিবাসৰ বাৰাণসৰ পৰা সংগৃহীত বুলি ডঃ সন্তোষনাথ শৰ্মাৰ অনুমান।

দণ্ডিনাথ কলিতাৰ সাহিত্য সেৱাৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য আছিল একাংশতীয়া-ভাৱে লিখি থকা। সহপাঠী বাণীকান্ত কাকতিয়ে কলিতাৰ এই একাংশতীয়া সাধনাৰ বিশেষ প্ৰশংসা কৰি লিখিছে, “বৰ্গীৰ বেজবৰুৱাৰ লিখিত একাংশতীয়া-ভাৱে যথালভ পণ কৰি অসমীয়া সাহিত্য চৰ্চা কৰা লোক কলিতাত বাজে বিভীৰ্ষকন নোলায়। আন আন ক্ষেত্ৰত “ত্যাগী” পুৰুষৰ সংখ্যাৰ লেখ নাই, কিন্তু সাহিত্য ক্ষেত্ৰৰ ত্যাগীক একেটা আঙুলীৰে গণিব পাৰি। এই বিবলতাতেই সাহিত্যিক ত্যাগীৰ শ্ৰেষ্ঠতা। তিনি টকা দৰ্শনাৰে জীৱন আৰম্ভ কৰা ‘হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা এজনো অসমীয়া ভাষা-ভাষী বৰ্দ্ধি থাকে মানে জীৱাই থাকিব।” (পাতনি : সংস্কৃত নাটকৰ সাধু)। আজিকালি অসমীয়া পাঠকে কলিতাৰ সাহিত্য সাধনাৰ এই বৈশিষ্ট্যলৈ চকু বাখিলেহে তেওঁৰ প্ৰকৃত মূল বুজা হ’ব। দাবিদ্বাক নেওচি তেওঁ একান্তভাৱে বাণীৰ সাধনা কৰি নিজৰ যুগৰ পাঠকৰ মাজত নিজকে সুপ্ৰতিষ্ঠিত কৰি লৈছিল। ই কৰ সৌৰভৰ কথা নহয়। উপন্যাস আৰু বাঙ্গ সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ নাম বৈ-বৈ নৈছিল। নাটক বচনা তেওঁ পলমকৈ হাতত লৈছিল যদিও সমসাময়িক মকত তেওঁৰ নাটকৰ যথেষ্ট আদৰ আছিল। কবিতা বচনাত তেওঁৰ বাপ সৰুৰে পৰা আছিল। ছটি কবিতা সংকলনৰ উপৰিও তেওঁ আমাক এখন কাব্য উপহাৰ দি গৈছে। তেওঁৰ কবিতা তিনিভাগে ভগাব পাৰি; (১) কক কবিতা, (২) কবিতা আৰু (৩) কাব্য। বাঙ্গ কবিতাবোৰক বৰ্গীৰ মহাদেৱ শৰ্মাই ‘বঙৰ কিল’ বুলি কৈছে। এই কবিতাবোৰ লিখাৰ উদ্দেশ্য এডকাৰে নিজেই ‘বগৰ’ৰ পাতনিত পৰিভ্ৰমকৈ কৈছে : ‘বহুবা’, ‘বগৰ’ আৰু ‘বহুকণী’ৰ আখ্যান বা সাক্ষ্য পাই কোনোৱে ইহিছে, কোনোৱে কান্ধিছে, কোনোৱে কৰ্মহুঁতি ঘনি পাইছে, কোনোৱেবা আপঘনি সৰ্ক হৈ গাঁৱ-কাপোৰৰ গাঁৱত সুকাইছে। কিন্তু তেওঁলোকে

যদি সিমানতেই তেওঁলোকৰ কৰ্তব্য শেষ নকৰি আৰু অলপ আগ বাঢ়িব খুজিলেহেঁতেন, যদি বিলাপৰ কাৰণ সবিস্ময় কৰি অখণ্ড আৰু সন্মিলিত হাঁহিব বোল তুলিবৰ উপায় বিচাৰিলেহেঁতেন, তেন্তে বাটজৰ এই বাক্যত্ৰয়সমূহ নিম্নকিন সেৱকৰ অন্তৰাঙ্গি নিৰ্ধাৰিত হ'লহেঁতেন।" ('বগব'ৰ পাতনি)। সমাজত অখণ্ড আৰু সন্মিলিত হাঁহিব বোল তুলিবলৈকে যে কলিতাই ব্যঙ্গ কবিতা ৰচনা কৰিছিল এই কথা ওপৰৰ উক্তিত পৰিষ্কাৰকৈ ফুটি ওলাইছে। দণ্ডি কলিতাৰ ব্যঙ্গৰ উদ্দেশ্য পাতনি লেখক মহাদেব শৰ্মাই ভালদৰে ব্যাখ্যা কৰিছে; "শেষ কথা, এই হাঁহিব চলত কেতিয়াবা বিক্ৰম কৰাটো ভাল নহলেও তাৰ পৰা আমাৰ বহুতো উপকাৰ হয়। ডাকৰ হ'লে আমি শিককৰ হাতৰ কোৰ নেখালেও ভয় কৰো বিক্ৰমলৈ। তাৰ পৰা আমাৰ উপকাৰহে হয়। 'বহুঘৰা' বাটজৰ আগত মেলি দিছো খাই উপকাৰ হবলৈহে।" ('বহুঘৰা'ৰ পাতনি)।

ব্যঙ্গ কবিতাৰ উদ্দেশ্য আৰু সাধাৰণ কবিতাৰ উদ্দেশ্য একে নহয়। সাধাৰণ লিখিক কবিতাৰ উদ্দেশ্য কাব্যিক আনন্দ দান, কিন্তু তাত পদ্ধতি চিন্তামুখী। ব্যঙ্গ কবিতাৰ বিষয়বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত সাধাৰণতে সংসাবসুখী। দণ্ডি কলিতাৰ কবিতাবোৰৰ এটা ভাগ প্ৰাৰ্থনাময়, এটা ভাগ কোনো বিষয়বস্তুৰ আলমত ৰচা ভাবাবেগপূৰ্ণ আত্মপ্ৰকাশ আৰু কৰ্ণনাময়। প্ৰথম সংকলন 'দিল্লী' ওয়াৰ ১৯১৫ চনত। এইখন তেওঁৰ প্ৰিয়তম বহু কৰ্মবীৰ চন্দ্ৰ নাথ শৰ্মাৰ উদ্দেশ্য উৎসৰ্গিত। এই কবিতাবোৰ সম্পৰ্কে তেওঁ কৈছে, "ৰম আৰু সমাজৰ সম্পৰ্কে লিখকৰ নিজৰ মনোভাৱ ব্যক্ত কৰাই এই কবিতাবিলাকৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। কবিতাবিলাকৰ গোটাচেৰেক "বাঁহী" আৰু "চেতনা"ত সময়ে সময়ে বাইজে দেখিছিল আৰু বাকীখিনিয়ো সবহ ভাগ "ভেজপুৰ সাৰথত সভাৰ" সভাসকলে শুনিছিল। পাঠক আৰু শ্ৰোতাসকলে কবিতাকেইটা কেনে পাইছিল ক'ব নোৱাৰো, কিন্তু ইয়াৰ প্ৰত্যেকটোৱেই মোৰ প্ৰাণৰ কথা, অন্তৰৰ নিহৃত প্ৰদেশৰ পৰা ওলোৱা ভাবৰ ভূমুক, বিবেকৰ বাণী।" (পাতনি)। এই সংগ্ৰহৰ কবিতাবোৰত একোটি সৰল দাৰ্শনিক প্ৰত্যয় পোৱা যায়, সীমা আৰু অসীম, কৃত আৰু বিৰাট, উচ্চ-নীচৰ সমতাপূৰ্ণ মিলনৰ এই দৰ্শন কেতিয়াবা প্ৰাৰ্থনা ৰীতি, কেতিয়াবা ব্যাখ্যাগত কবিতা আৰু কেতিয়াবা উপদেশাত্মক কবিতাৰ ৰূপত প্ৰকাশ পাইছে। এই দুগৰ কবিতাত বি দৰ্শন পোৱা যায়, সেই দৰ্শন অকল বক্তব্য কলিতাৰ ক্ষেত্ৰতেই একক হৈ প্ৰতিভাত হোৱা নাছিল, অধিকাৰিণীৰ

ধবে কবির রাজত্ব তাব প্রতিফলন পোতা যায়। এই যুগৰ কবিতাৰ ছটা গতি ; এটা উৰ্দ্ধমুখী, এটা গতি পৃথিৱীৰ সমান্তৰাল। কেৱল প্ৰত্যেকজন কবিৰ মানসিকতা আৰু ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতা বেলেগ আছিল। দত্তিনাথ কলিতাৰ ছটা কল্পিতা; সংকলনে (‘বীণা আৰু ‘নৱজীবন’) প্ৰকাশনৰ যুগ দেখিবলৈ নেপালে। সংকলন কবোতে কবি বোম্বাইৰ সততে আত্মসমীক্ষাৰ সন্মুখীন হৈছিল। ফলত তেওঁ নিজৰ কিছু কবিতা মনোমত নোহোৱাত পুৰি পেলালে। ‘বীণা’ কবিতা পুথিৰ কিছুমান কবিতা “কিছু পৰিমাণে বৈয়াকিক আৰু উল্ল বৰণৰ আছিল আৰু তাত স্বদেশী আন্দোলনৰ প্ৰভাৱো পৰিছিল।” (পাতনি : বীণাৰ কংকাৰ)। ‘বীণা’ৰ হাতে লিখা পুথিখন হেৰোৱাৰ কথাও কলিতাই পাতনিত ইঙ্গিত দিছে। ওপৰৰ কথাবোৰৰ পৰা আমি এটা কথা সহজেই অনুমান কৰিব পাৰো। আফ্ৰিকানিবীয়েই স্বদেশী আন্দোলনৰ প্ৰভাৱত পৰা একমাত্ৰ কবি নহয়, দত্তিনাথ কলিতাৰ ওপৰতো তাৰ নিশ্চিত প্ৰভাৱ পৰিছিল। প্ৰকৃত পক্ষে উনবিংশ শতিকাৰ শেষ ভাগত অসমীয়া সাহিত্যলৈ যি উদাৰ জাতীয় চেতনাৰ আৱদানি হয়, তাৰ প্ৰভাৱ ‘জোনাকী’ যুগতে সীমাবদ্ধ থকা নাছিল, স্বদেশী যুগলৈকো সি প্ৰসাৰিত হৈছিল। দত্তিনাথ কলিতাই স্বদেশী আন্দোলনৰ বৈয়াকিক আৰু উল্ল প্ৰভাৱৰ কথা কৈছে, সেই প্ৰভাৱ অৱশ্যে আফ্ৰিকানিবী আৰু তেওঁৰ নিজৰ কবিতাত যি ধৰণে প্ৰতিকলিত হৈছিল, বেজবকৰা আমিৰ লেখাত সেই ধৰণে প্ৰতিকলিত হোৱা নাছিল।

‘অসম সন্ধ্যা’ কলিতাৰ একমাত্ৰ কাব্য। কাব্য লেখাৰ পৰম্পৰা এটি অসমীয়া সাহিত্যৰ মধ্য যুগতো আছিল। কিন্তু আধুনিক যুগত মানবীৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত আৰু অৱিত্যকৰ হস্তত বিৰচিত এক নতুন ধৰণৰ কাব্য বৰ্ণিত হ’বলৈ ধৰে। দত্তি কলিতাৰ ‘অসমত সন্ধ্যা’ অসম দ্বাৰীমতাৰ বেলিৰাখৰ কাহিনীৰ ভেটিত বৰ্ণিত। ‘অসম সন্ধ্যা’ কাহিনী-কাব্য। গীতি কবিতা আৰু ব্যঙ্গ কবিতাৰ ৰূপত লগত ইয়াৰ ৰূপ নিমিলে। তিনিটা বেলেগ বেলেগ আকাৰৰ কবিতা-ৰূপত মনোনিবেশ কৰা হেতুকে তেওঁৰ কোনো এবিধতে পূৰ্ণ প্ৰতিভা প্ৰয়োগৰ সুবিধা নহ’ল বেন বোম্ব হয়। তথাপি ক’ব লাগিব যে জনপ্ৰিয়তাৰ দিশৰ পৰা তেওঁৰ ব্যঙ্গ কবিতাবোৰেই আটাইতকৈ সাৰ্বক কবিতা। ‘অসম সন্ধ্যা’ কাহিনী প্ৰধান বৰ্ণনাত্মক কাব্য। ইয়াৰ এটা স্বকীয় গাভীৰ্য্য আছে।

দত্তি কলিতাৰ খ্যাতি ঔপন্যাসিক ৰূপেও আছে। ‘ফুল’ ঔপন্যাসখন

কাহিনী আৰু পটভূমি বিচাৰ কৰিলে দেখা যায় ই বেঙ্গলবন্ধা-গোহাঞিবন্ধা-বজৰী ববদলৈৰ উপন্যাসৰ আদৰ্শৰ দ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ। ‘কুল’ৰ কাহিনীৰ পটভূমি মানৱ আক্ৰমণৰ কাল। এই চালুকীয়া সৃষ্টিৰ পিছত কলিতাই বহুত দিনলৈ উপ-ন্যাসত হাত দিয়া নাছিল। ১৯২৮ চনত প্ৰকাশিত ‘সাধনা’ উপন্যাসখনৰ বিষয়-বস্তু সামাজিক সমস্যা। সামাজিক সমস্যা দণ্ডি কলিতাৰ প্ৰিয় বিষয়। তেওঁৰ সময়সাময়িক ঔপন্যাসিক দৈৰ্ঘ্য চক্ৰ তালুকদাৰে সামাজিক সমস্যাৰ প্ৰতি পতীৰতাৰে আকৃষ্ট হৈছিল। ‘সাধনা’ৰ পাতনিৰ লেখকে বচনাৰ পটভূমি বৰ্ণনা কৰোঁতে আওপকৌশলভাৱে হ’লেও তাত অঁকা নাগৰিক জীৱনৰ নিৰ্ভৰযোগ্যতাৰ কথা উল্লেখিয়াই গৈছে। এই উপন্যাসখনৰ পাতনিৰ এটা ঐতিহাসিক মূল্য আছে। তেওঁ লিখিছে : “বাস্তৱতাৰ মাজেদি আদৰ্শৰ উজ্জল লোকলৈ পথ নিৰ্মাণ কৰাই উপন্যাসৰ চৰম লক্ষ্য। ..... ‘সাধনা’ৰ প্ৰথম সংস্কৰণ ওলোৱাৰ পাচত গোটেই অসমতে এটা জলন্তুল লাগি পৰিছিল। কেইবাখনো জিলাৰ লোকে ‘সাধনা’ত’ বৰ্ণিত ঘটনাৱলী তেওঁলোকৰ নিজৰ নিজৰ জিলাৰ বুলি ধৰি লৈ নানা প্ৰকাৰ প্ৰশ্ন আৰু মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিছিল; আন কি কোনো কোনোৱে উকীলৰ লগতো পৰামৰ্শ কৰিছিল। আনফালে, বহুতো সাহিত্যিক আৰু শিক্ষিতা মহিলাই লিখকক অভিনন্দিত কৰি তেওঁলোকৰ শুভ ইচ্ছা জ্ঞাপন কৰিছিল। ইয়াৰ পৰা আন একো নহ’লেও লিখকে এটোটা বুজিবলৈ সুযোগ পাইছিল, যে বৰ্ত্তমান অসমৰ নাগৰিক জীৱনৰ প্ৰকৃত জীৱন অঁকাত ক্লান্তকাৰ্য্য হ’ব পাৰিছে। ই লিখকৰ পক্ষে সৌভাগ্যৰ কথা।” দণ্ডি কলিতাৰ উপন্যাসৰ এই সূঁতিটো ঐতিহাসিক দৃষ্টিত গুৰুত্বপূৰ্ণ। অসমীয়া সামাজিক উপন্যাসৰ বাটকটোৱাসকলৰ ভিতৰত কলিতাৰ স্থান নিকপকৰ্পীয়া। কলিতাই পিছলৈ ‘পথ-বিপ্লৱ’ৰ দৰে ঐতিহাসিক উপন্যাস লিখিছিল যদিও তেওঁৰ উপন্যাসৰ সূঁতিটি হ’ল সামাজিক।

তেজপুৰৰ বাণ ৰু মঞ্চই বহুতো নাট্যকাৰৰ জন্ম দিছে। তাৰে এজন হ’ল দণ্ডিনাথ কলিতা। তেওঁৰ প্ৰথম নাট “সতীৰ তেজ” জৱনতীব উপাখ্যানৰ ওপৰত বিৰচিত। এই নাটকৰ পাতনিৰ তেওঁ লিখিছে : “এই নাটক বচনাৰ মূলত বাণ টেইজৰ বিখ্যাত অভিনেতা ডাক্তৰ ললিত মোহন চৌধুৰী। প্ৰথমতে ইয়াক হাতত ল’বলৈ লেখকৰ সহুলি ইচ্ছা নাছিল, কিন্তু উক্ত চৌধুৰী-দেৱে দিনে-বাতিৰে এনেভাৱে পীড়া-পীড়ি কৰিবলৈ ধৰিলে যে শেষত ইয়াক বিলিখাকৈ তেওঁৰ হাত সৰা অসম্ভৱ হৈ উঠিল। অগত্যা দিনে এক অকলৈ

লিখি তেওঁৰ হাতত অৰ্পণ কৰা হ'ল। নাটকৰ নামকৰণো তেওঁৰেই। ১৮৫০ শকৰ বহাগ মাহত জয়মতী উৎসৱ উপলক্ষে 'সতীৰ তেজ' বাণ টেইজত প্ৰথম অভিনীত হয়। সৌভাগ্যৰ কথা, অভিনয়ে দৰ্শকসকলক আশাতীতৰূপে সন্তুষ্ট কৰিছিল। নাটক আৰু অভিনয়ৰ কৃতকাৰ্য্যতাৰ মূলতঃ জীৱন্ত চৌধুৰীদেৱ। অসমীয়া বঙ্গবন্ধুৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে তেওঁৰ যি প্ৰচল আগ্ৰহ সেৱেহে এই নাটকৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ। অকল এইখনেই নহয়, বাণটোজত মূখ্যাংগৰে অভিনীত হোৱা লেখকৰ 'চিলাবাৰ' আৰু 'অগ্নিপৰাক্ষা' নাটকবোৰ জন্ম কাহিনী প্ৰাণ একেই।" (১৯৩১)।

নাটক সাধাৰণতে মঞ্চস্থ। নাটকক সেই বাবে অভিনয়স্থী কলা বুলি ক'ব পাৰি। কলিতাৰ নাটকৰ দুটা ভাগ। এবিধ গহীন আৰু আন বিধ হান্তবসমূলক বা খেয়েলীয়া খেয়েলীয়া নাটকবোৰত ব্যক্ত কবিতাৰ কবিত্ব মূৰটো শুনা যায়, আৰু এই কবিত্ব মূৰটোৰ মূল উদ্দেশ্য কলিতাৰ নিজৰ প্ৰিয় বিষয় সমাজ সংস্কাৰৰ সমস্তা উত্থাপন কৰা। মন-কানি আদি মাদক জ্বাৰ নিবাৰণ কলিতাৰ মনত এটি ঘাই সামাজিক সমস্তা। পুৰুষ-নাৰীৰ সম্বন্ধত হোৱা আধুনিক ৰেমেজালিবোৰৰ প্ৰতিও তেওঁ আহাৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছে। বিবাহ বহিষ্কৃত নব-নাৰীৰ অনিয়মিত সম্পৰ্কৰ বিৰুদ্ধে তেওঁ নাটকবোৰত তীব্ৰ কটাক্ষপাত কৰিছে। গাওঁ আৰু নগৰৰ ৰোগাৰোগৰ সমস্তা জটিল। কলিতাৰ নাটক আৰু উপভাসত গাওঁলীয়াই নিজৰ ধৰণ-কৰণ এবি নগৰীয়া ধৰণ-কৰণ লোৱাৰ ককণ অথবা 'কবিত্ব' পৰিণামৰ কথা সত্ত্বে পোৱা যায়। অসমীয়া জাতীয়তাৰ হুক বন্ধা কৰাৰ তাৰ্থাৰ্থা এতিও তেওঁৰ সাহিত্যত উদ্ভাৱন অথবা প্ৰকাশ হৈ বৈ আছে। 'সতীৰ তেজ' আৰু 'চিলাবাৰ, নাটকত ই প্ৰকাশ। আৰু 'সাধনা'ত ই উদ্ভাৱন।

'সংস্কৃত নাটকৰ সাধু' যি কলিতাৰ এখন বিশিষ্ট গ্ৰন্থ এই সম্বন্ধে আৰি নিসন্দেহ। ইয়াৰ ৰূপৰ বিষয়ে দুই-এটা কথা উল্লেখ কৰা আবশ্যিক। নাটকৰ পৰা কাহিনী বচনা কৰাৰ সমস্তা সম্পৰ্কে কলিতাই যিখিনি কথা কৈছে সেইখিনি সাবগৰ্ভ মন্তব্য। তেওঁ কৈছে : "নাটক আৰু গল্প বা উপভাস দুকীয়া বস্তু। দুয়োৰে প্ৰকাশ বীতিও দুকীয়া। নাটকৰ অভিব্যক্তি চকুৰে লিখি পালেই গল্প নহয়। গল্পৰ সৌন্দৰ্য্য বন্ধা কৰিবলৈ হ'লে নাটকীয় ঘটনাবলিক নতুন পদ্ধতিৰে সজোৱাৰো সম্ভৱতঃ প্ৰয়োজন হয় আৰু বহুত কবিতাৰ উদ্ভাৱন এবিধ জগত পৰে। এই পদ্ধতিবোৰো তেনে কৰা হৈছে আৰু প্ৰয়োজন মতে

ক'বৰাত ছই-এশাবী কথা বোবাও লগোৱা হৈছে। অৱশ্যে লেখকে এইখিনি স্বাধীনতা গ্ৰহণ কৰিলেও নাটকৰ মূল কথাৰ বাবে লবচৰ নহয় তালৈ বিশেষ লক্ষ্য ৰাখিছে।" (গ্ৰন্থকাৰৰ নিবেদন)। এটা সাহিত্য-ৰূপৰ পৰা আন এটা সাহিত্য-ৰূপলৈ নিষ্ঠাতে বচনাৰ যি ৰূপান্তৰ ঘটে, তাৰ প্ৰক্ৰিয়া সম্পৰ্কে ওপৰৰ উদ্ধৃতিত এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ মন্তব্য আছে। সেইটো হ'ল "ক'বৰাত ছই-এশাবী কথা বোবাও লগোৱা হৈছে।" সাহিত্যিক ৰূপান্তৰৰ কাৰ্য্যত এনে বোবা দিয়া কাৰ্য্য যে আৱশ্যকীয় এটা কথা সাধাৰণভাৱে সত্য। মাথৰ কন্দলীয়ে সংস্কৃত বাৰাণস অসমীয়ালৈ ৰূপান্তৰ কৰোঁতে গ্ৰহণ কৰা পদ্ধতি এই প্ৰসঙ্গত মনত পৰে:

বাগ্লিকী বচিলা শাস্ত্ৰ গম্ভ হৃদে
তাছাক বিচাৰ আশি কবিয়া প্ৰসূদে।
আপোনাৰ বুদ্ধি অৰ্থ যি মঃ বুজিলো
সংক্ষেপ কবিয়া গ্ৰাক পদ বিবছিলো।
সমস্ত বসক কোনে জানিবাক পাবে
পৰী সব উবয় যেন পথা অনুসাৰে।
কবি সব নিবন্ধয় লোক ব্যৱহাৰে
ক'তো নিভ কতো লম্বা কথা অনুসানে। (কিছিক্যা কাণ্ড)

দণ্ডি কলিতাট সংস্কৃত নাটকৰ কাহিনী সাধু ৰূপে অসমীয়াত বৰ্ণাওতেও অনুৰূপ এটা পদ্ধতিয়েই অৱলম্বন কৰিছে। কলিতাৰ 'সংস্কৃত নাটকৰ সাধু'ৰ পৰম্পৰাগত আৰু ঐতিহাসিক মূল্য আছে।

ছই

সাহিত্যৰ কেইটিমান বৈশিষ্ট্য

'বন্ধু-মুণ্ডি' নামৰ কবিতাত আশি দণ্ডি কলিতাৰ আহত জীৱন-সপোনৰ বৰষ পাঠ। কৰ্মৰীৰ চহুনাথ শৰ্মাৰ লগত তেওঁ একেলগে থাকি জীৱনৰ আৰু দেশৰ যি উন্নতি কৰাৰ কল্পনা কৰিছিল, শৰ্মাৰ অকাল মৃত্যুৱে তাক ছপতীয়াতে নান কৰিলে।

“হিব হ’ল ছয়োজনে   আত্মীয় আশপনে
 শুচাৰ দেশৰ বত অজ্ঞতাৰ মলি;
 ধৰাত নম্বাৰ স্বৰ্ণ   হ’ব লাভ চতুৰ্বৰ্ণ
 সমাজৰ বত মানে অনাচাৰ মলি।
 নীচ ভাব নীচকাৰ   শুচাই, জাতিৰ নাম
 ভিলিকায় জাতিত্বাৰ কবি ভগৱৎ
 দুব হ’ব হিংসা   ঘেৰ   প্ৰীতিয়ে ভবিষ্যৎ
 সবাবে আপোন-মুখ বাতিৰ প্ৰাণত
 যাকনীতি লিখবত   উঠি ফুৰি অবিবত
 নামিবা ওলৰ কালে কবিতা নিশ্চয়
 পৰ্বত বগায় বই   এখোজ ছোজ ক’ট
 বোকাচাহ সমাজৰ মহাত্মাৰ লই।”

কিন্তু এই সপোন ভাগিচিগি চুৰমাৰ হ’ল। “নহ’ল কামনা পূৰ, নহ’ল
 বৈষম্য দূৰ, সীমাবদ্ধ লেখনীতে কৰ্তব্যৰ ত্ৰঃ।” ইয়াৰ পৰা বুজা যায় সমাজ-
 সংস্কাৰ আৰু সমাজৰ সৰ্বজনীন উন্নতি তেওঁৰ জীৱনৰ ব্ৰত আছিল। লেখনী
 হয়তো তাৰ এটা উপায় আছিল। এই উপায়েই শেষত জীৱনৰ সংস্কাৰ-
 পূৰণৰ একমাত্ৰ উপায়ও পৰিলত হ’লগৈ। ইয়াৰ ফলতেই তেওঁৰ সাহিত্যত
 সমাজ-সংস্কাৰৰ শীৰ্ষ চেতনা বৈ গ’ল। এই চেতনাই তেওঁৰ ব্যক্তিগত
 বিকল্প আৰু উপহাস হৈ ফুটি ওলাইছে। পিছলৈ ‘পোহনীয়া কুকুৰ’ আদি
 নাটকতো এই মূৰ সমান ভীতভাৱে প্ৰতিফলিত হৈছে। সমাজ-সংস্কাৰ বিটো
 বাস্তৱ গতিৰ দিশ সেউটো পৰিষ্কাৰ হৈ পৰিছে তেওঁৰ ‘সাধনা’ উপন্যাসৰ
 দীনবন্ধু চক্ৰৱৰ্তীৰ মাজেদি। দীনবন্ধু প্ৰকৃত পক্ষে তেওঁৰ এটি অল্পময় সৃষ্টি।
 উপন্যাসৰ আনবিলাক চৰিত্ৰয়ো যদি সমাজত গতি কৰিব পাবিলেহেঁতেন,
 তেন্তে ‘সাধনা’ এখন সৰ্বজন-স্বত্বৰ উপন্যাস হ’লেহেঁতেন। নিৰ্ভৰ কল্পনৰ ভাৱে
 উপন্যাসখনৰ ‘চুচবিজ’ পাত্ৰ-পাত্ৰীবোৰৰ পূৰ্ণ স্বাভাৱিক বিকাশ হ’বলৈ
 নিষিদ্ধ। তদ্ব্যতিৰি ‘সাধনা’খনৰ দীনবন্ধু চক্ৰৱৰ্তীৰ জুৰীতি আৰু ঘৌলিলায়ে
 বিচলিত এখন সাগৰত নীতিৰ জাহাজখন ঠিক মতে বাট নিৰ্দিষ্ট কৰিবত
 নমাই নিব পৰাটো লেখকৰ বিশেষ কৃতিত্ব। দীনবন্ধুয়ে প্ৰত্যেক এই জাহাজ-
 খনৰ শ্ৰিয়ন্তৰ বাতীৰে ৰূপে চিত্ৰিত কৰিছে আৰু তেওঁ প্ৰত্যেক বিফল প্ৰেমৰ
 ওচৰতো আত্মসৰ্পন কৰিছে। কিন্তু নিৰ্ভৰ কি ইচ্ছা। চৰম প্ৰাণিৰ মূৰ্ছাতো

প্রভাই নিজকে দীনবন্ধুর পত্নী নকবিলে, পত্নী কবিলে উষাক। শেহত প্রভাই কৈছে: “মই আপোনাৰ সেৱাৰ ভাৱ গ্ৰহণ কৰিবলৈ অহুপযুক্ত। আন কালে আপোনাৰ সেৱাৰ ভাগ পাবলৈ উষাই দিনে-ৰাতিয়ে সাধিব লাগিছে। সেইকাৰণেই সেৱাৰ সম্পূৰ্ণতাৰ নিমিত্তে আমি ছয়ো লগ লাগিলো। ইমান দিন মোৰ অকলশৰীয়া কৰ্ম আত্মানে আপোনাক টানিব পৰা নাছিল, আজি ছয়োৰে যুটীয়া আত্মানত এই শুভ মুহূৰ্ত্তত আপুনি দেখা দিছে।” (পৃ: ৩৯০ : উপসংহাৰ)। এই মিলনৰ সাৰ্থকতা দীনবন্ধুৰ সাধনাৰ পুণ্যাশ্ৰমৰ পৰিত্ৰতা বক্তাৰ।

অসমীয়া সামাজিক উপদ্ভাসৰ জন্মৰ প্ৰসঙ্গ-বেদনা আমি ‘সাধনা’ গৰ্ভত অনুভৱ কৰো। ‘কুল’ উপদ্ভাসত আমি বেজবকৱা-গোহাঞিবকৱা যুগৰ বুৰঞ্জীমূলক পটভূমিৰ বচিত কাহিনীৰ অনুৰূপ পাখনি এটি দেখা পাওঁ। এই ধাৰাটিয়ে বক্তনী বৰদলৈৰ উপদ্ভাসত সবল আৰু সফল ৰূপ ধাৰণ কৰিলে। দণ্ডিনাথ কলিতা আৰু দৈৱ তালুকদাৰ উভয়েই সমাজ-সংস্কাৰক বিষয়-বস্তু ৰূপে লৈ উপদ্ভাস ৰচনা কৰিছিল। দণ্ডি কলিতাৰ ‘সাধনা’ৰ ঐতিহাসিক তাল্পৰ্ঘা চৰিত্ৰাঙ্কনৰ সবলতাত আৰু চলিত সমাজৰ প্ৰগতিকামী মনোভাৱ প্ৰতিকলিত কৰাত।

ব্যঙ্গ কবিতাৰ ক্ষেত্ৰত দণ্ডি কলিতাক বেজবকৱাৰ পিতৃৰ আৰু চন্দ্ৰধৰ বৰুৱাৰ সমসাময়িক দ্বান্দ্ৰবসিক লেখকৰ শাৰীত থ’ব পাৰি। ‘বহুঘৰা’ পুথিখন কলিতাই লক্ষ্মীনাথ বেজবকৱাক উৎসৰ্গা কৰাটো তাল্পৰ্ঘাপূৰ্ণ। ইয়াক ‘বজৰ ফিল’ বুলি পাখনি লেখক মহাদেৱ শৰ্মাই অভিহিত কৰিছে। মহাদেৱ শৰ্মাই অভিহিত কৰিছে। মহাদেৱ শৰ্মাই কলিতাৰ ব্যঙ্গৰ উদ্দেশ্য ভালকৈ সদৰি কৰিছে তলৰ কথাখিনিত: “বহুঘৰাৰ বংহৰে লিখকে এটি কথাটো নিৰ খোজাটো। আমি প্ৰায়কালক মিজিত বহুতে পাওঁ আৰু সেইটিয়েই হৈছে মনে মুখে এক কথা। সংসাৰত আমি আটোয়ে মুখত মুখা পিন্ধি ‘জ’ দিছো, এই মুখাই যেতিয়া আৰিক্য লাভ কৰে, তেতিয়া তাৰ পৰা সমাজত ভয়ানক বিশৃংখলা উপস্থিত হয়—বহুতো অনিষ্ট ঘটে। আৰু এই অৱস্থা পৰিবৰ্ত্তনীয় জগতত তেনে নহৈ নোৱাৰে। পৰিবৰ্ত্তন আছে যেতিয়া সি নিশ্চয় উন্নতিৰ কাললৈ হ’বই আৰু সেই উন্নতি নিশ্চয় অৱনতিৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। কুসংস্কাৰ ছুট তিতা বহুঘৰাৰ মিঠাই মাৰিব বুলি আমাৰ বিশ্বাস।”

‘মোৰি তীৰ্থলৈ যাব’ কলিকতাৰ বিখ্যাত ব্যঙ্গ কবিতা। ইয়াত ভেওঁ

মানুষ অজ্ঞতা আৰু বুদ্ধিহীন নৈতিক আচাৰৰ বিকল্প কৰিছে :

মেথিলে বোলে "এইটো কোন ?"

ডেকাই বোলে "বান্ধনি বান্ধুন ।"

মেথিলে বোলে "বান্ধুন যদি

গোছনো নাই কিয় ?"

ডেকাই বোলে "এনে বাপুবেই

মেথি তীৰ্থলৈ যায় ।"

মেথিলা নিছা মেথিলে কয়,

"বুড়লমান এইটো বুজিছো মই

ইয়াৰ হাতেৰে তাত থুৱাই

দেহাটো কবিলো চাই

আকনো কিহৰ আশা কৰি

মেথি তীৰ্থলৈ যায় ?"

কলিতাই এই কবিতাটোত অভিব্যক্ত্যৰ সহায়েৰে মানুহৰ ভুল জাত সম্পৰ্কীয় বিস্তৃত্যৰ ধাৰণাক উপহাস কৰিছে। কবিতাটো গহীন হোৱা হ'লে কখন হ'লহেঁতেন। কাৰণ মেথিলে তীৰ্থলৈ যাব নোৱাৰি উত্ততি আহোতে মাজ বাটতে নাও খুৰ যোৱা বাবে ইহ জীলাকে সন্ধান কৰিব লগা হ'ল। কিন্তু কলিতাৰ উপহাসৰ লক্ষ্য মেথিৰ কুসংস্কাৰ। মেথিৰ দৰে মানুহৰ কুসংস্কাৰ নাশবিলে সমাজৰ উন্নতি আৰু মানুহৰ মনুষ্যত্ব বিকাশ অসম্ভৱ।

জাতৰ অহমিকাক বিকছে কলিতাৰ বিকল্প কিমান কোবাল তাক তেওঁৰ 'আমাৰ জাত' আৰু 'বহুবলী' (এইটো 'বহুবলী' গ্ৰন্থৰ অন্তৰ্ভুক্ত) কবিতা পঢ়িলে ভালকৈ বুজা যায়। 'আমাৰ জাত'ত জাতিৰ অহমিকাক তেওঁ তীব্ৰ ব্যঙ্গৰ বাণেৰে থকা-সবকা কৰিছে :

ভুৱণ্ডলত আমাৰটোৱেই

আটাইতকৈ উত্তম জাত.....

আন থকমৰ আছে বিমান

অপৰিত্ৰ হ'ব সিমান।

সিহঁতে চুলে অভটি হয়

আমাৰ বাট-বাট ;

ভুৱণ্ডলত আমাৰটোৱেই

আটাইতকৈ উত্তম জাত।

‘বহুবর্ণী’ কবিতাটোত এখন ব্রাহ্মণ ডেকাৰ উক্তিৰ যোগে জাতৰ চেতনাক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ় লৈ উঠা ভণ্ডামিৰ ভাৱৰ বিক্ৰপ কৰা হৈছে :

মই ভট্টাচাৰ্য্যৰ লৰা
 ঠংবাজী বঙলাত পঢ়া
 এশ একুৰি ডাল্লৰ ডাল্লৰ
 কিতাপ মুখস্থ কৰা
 ... ..

মোৰ কপালত মন্ত কোঁট
 মূৰত টিকনি গোট
 ডাল্লৰ মাল্লুহ দেখিলে আগত
 মাটিত লোট সোট।
 মোক নেভাবিবা কম
 ঘৈণীৰ ওপৰত যম
 স্ত্রী স্বাধীনতাৰ বক্তৃতাত কিন্তু
 কোনো নাই মোৰ সম।

মই বালা বিবাহ দেখি
 কৰো প্ৰতিবাদ লেখি
 নিজে কিন্তু বিচাৰো গোৰী
 আঙুলিত বন্ধৰ লেখি।

‘দত্তবিধি’ কবিতাত তেওঁৰ ব্যক্ত আৰু তীব্ৰতৰ হৈ উঠিছে :

শূদ্ৰৰ সৌভাগ্য দৱালু ব্ৰাহ্মণে
 মাৰিলে বুকুত লাঠি
 শূদ্ৰিৰে বামুণক মাৰিম বুলিলে
 ভবিহাত পেলাবা কাঠি।

কলিতাৰ বিক্ৰপ বাণ সমসাময়িক সমাজ আৰু ৰাজনীতিৰ দুৰ্নীতি আৰু ভণ্ডামিৰ বিৰুদ্ধেও বৰ্ণিত হৈছিল। তেওঁৰ ‘দেশোদ্ধাৰৰ মহাসভা’ত এটি খেয়েলীয়া ঘটনাৰ বৰ্ণনা আছে। সমাজ সংকাৰৰ এখন সভাত এখন উদাৰ নৈতিক ব্ৰাহ্মণে জাতপ্ৰথা নিৰ্মূলৰ হকে এটা প্ৰস্তাৱ দিছিল। কলত, সভাত হুলস্থূল সৃষ্টি হ’ল। কোনেও ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ নকৰিলে। অলপ নিহতে সভা পণ্ডৱ হ’ল :

দেশোদ্ধারক মহাসভা কেনিবা উবি গ'ল
পণ্ডিত কণ্ঠক হিছাপ কবি উন্নতি কিমান হ'ল।

কলিতাব 'বিকৰ্ণ-মুখবী' কবিতাত নিৰ্বাচন আৰু এম-এল-এ সম্পৰ্কে
ভোটাব কটু অভিজ্ঞতাক লৈ বাজ কৰা হৈছে। নিৰ্বাচন হৈ যোৱাৰ পিছত
বিধান সভাৰ সদস্যসকল বিয়াৰ নিষেধ দৰা-কস্তাই 'হনিমুন' খাবলৈ যোৱা
দৰে প্ৰমোদ-ভ্ৰমণত ব্যস্ত হোৱা দেখি ভোটাবসকলৰ বৈৰ্য্য হেৰাই গ'ল।
কলিতাই সেই ঘটনা লৈ তাঁত বাজ কৰিছে:

ওলাল সকলো বাইজৰ বনেবে
নিজৰ ভোলোজা ভবি
বেল-জাহাজত ফুৰিলে বগাই
হনিমুন এন জয় কবি
ভেৰা লাগি ব'ল ভোটাবসকল
দেখি মেঘবৰ ভাও.....

কৃষিক্ষেত্ৰৰ আগভাগৰ সমাজস্বীকৃতি আৰু ৰাজনীতিক লৈ কলিতাই কৰা
বাজবোৰ সেই সময়ৰ সাৰাজিক দলীল ৰূপে গণ্য কৰিব পাৰি।

'আত্মানন্দৰ আত্মকাহিনী' ৰাজ্যত্বক ৰচনাৰ উল্লেখযোগ্য পুস্তক। ৰাজ্য-
ত্বক পঢ়িব দৰেই ৰাজ্যত্বক গল্পৰ স্তম্ভাধৰ ৰে নিজা এটা ৰচনা-বীতি
আছিল তাক বুজিবলৈ এই কিতাপখন পঢ়িলেই মাথটো। বেজবৰুৱাৰ দৰে
শ্ৰেষ্ঠ ভাষা স্বতঃস্ফূৰ্ত আৰু স্বকল্প নহয়। কিন্তু শানিত আৰু সঞ্চলিত।
চৰিত্ৰটোৰ কল্পনাও যথেষ্ট চিন্তাৰ কল। তলত দিয়া কথাখিনিয়ে কলিতাৰ
ৰাজ্যত্বক গল্পৰ টাইল আৰু কল্পনাশক্তিৰ গুণো প্ৰকাশ কৰে:

"হঠাতে মোৰ উপাধি বোহোৱাও নহয়, আনবোৰ এৰি দিলেও, মাজুহে
আপত আৰু পাচত ব্যৱহাৰ কৰা এজোৰ ভালজুৰীয়া উপাধি মোৰ নামৰ
আপত লাগিয়েই থাকে। আপত ব্যৱহাৰ কৰাটো হৈছে আচাৰ্য্য আৰু
পাচত কৰাটো হৈছে পগলা। যেতিয়া কোনো সভাসমিতি বা কঠিন সমস্যাৰ
উদ্ভৱ হয় তেতিয়া কি শিক্ষিত, কি অশিক্ষিত, কি ল'ৰা, কি বুঢ়া সকলোৱে
মোক আচাৰ্য্যদেৱ বুলি আদৰি নিয়, যেন আচাৰ্য্য নহ'লে একোৱেই নহয়।
আকৌ যেতিয়া পুহুৰীয়া জুহালৰ দাঁতিত ভেকা, বুঢ়া, ল'ৰা আদি গোটখাই
খেকাৰ আৰু পিকেৰে গোটাই জুহাল চিত্ৰ-বিচিত্ৰ কৰি খুতি-বিখুতিৰ আলোচনা
কৰে, নাইবা যেতিয়া অকিতাবসকল অকিতৰ পৰা কোপাই-কোপাই আহি
ঐপি চাহৰ পানীৰে উলিয়াব কি কি উপায় কৰি তাত বা পানীৰ ওচৰত

শৰাণাগত হৈ দেশ উদ্ধাৰৰ উপায় বিচাৰি কেতিয়াবা কোঁচ-কোঁচায়, আৰু কেতিয়াবা কেঁচ-কেঁচায়, অথবা যেতিয়া কোনো কোনো মহাশয় লোকে বাতিৰ আন্ধাৰৰ আঁৰত কাচপাত্ৰাৱগুণ্ঠিত। ত্ৰবীকৃত দেৱীৰ অধৰ্শৰ্শ কৰাৰ সময়ত আনৰ চকিত্ৰৰ সমালোচনা কৰে, তেতিয়া যদি কোনোবা কাণ ধকা বান্ধুহ ওচৰেদি যায়, তেনেহলেই শুনিব যে তেওঁলোকৰ পৰনাত মই পগলা অকল সেয়েই নহয়, হাতে বাটে, পথাৰে-সৰাৰে, সৰাহে-ভাঙনাই যেনে মোৰ লগত কখন-বখন কৰে, সেয়ে বপহ কৰে সাব্যস্ত কৰি লয় যে মোৰ দৰে পগলা তেজপুৰ ফাটেকতো দ্বিতীয়জন নাই।” (পৃ: ২-৩)

দণ্ডিনাথ কলিতাৰ শানিত আৰু সকলিত গভীৰ বেজবকৱাৰ নিজৰাব লেখীয়া হাঁহিনুখীয়া গভৰ লগত তুলনা কৰা অজ্ঞায়। তুয়োজনাব বিশ্বদৃষ্টি, মানসিকতা আৰু ব্যক্তিৰ বেলেগ বেলেগ। বেজবকৱাৰ কৃপাধৰ চৰিত্ৰ পৃথিৱীৰ সাহিত্যৰ টেটোন বা থেমেলীয়া চৰিত্ৰবোৰৰ শাৰীত ঠাই পাবলগীয়া চৰিত্ৰ। আত্মানন্দই এনেকুৱা এখন আসন পায় নে নেপায় বুলি স্মৃতিৰে বপ্ কৰে উদ্ধৰ দিয়া টান হ’ব। কিন্তু লেখাৰ তাকৰ সংখ্যাটো তেওঁলোকৰ এনে মৰ্যাদাৰ বিপৰীতে সাক্ষ্য দিব। আত্মানন্দৰ ব্যক্তিৰ বিহাৰ ক্ষেত্ৰ সৌমিত্ৰ, কিন্তু বেজবকৱাই তেওঁৰ কৱিক লেখাও পৃথিৱীখনকে সামৰিছে। বেজবকৱাৰ ভাষাই হাঁহেও হুঁহুয়ায়ো। কিন্তু দণ্ডি কলিতাৰ ভাষা নিৰজ আৰু শান্ত। হাঁহি তাৰ অৰ্ধতহে লুকাই থাকে।

ব্যঙ্গ বা কৱিক নাটকো দণ্ডি কলিতাই লিখিছে। কিন্তু এইবোৰত বিষয়-বস্তুৰ বিবিধতাৰ অভাৱ। ব্যঙ্গ নাটকবোৰৰ ভিতৰত ‘পোহনীয়া কুকুৰ’ খনেই সুখপাঠ্য আৰু বুজন। দণ্ডিনাথ কলিতাৰ ব্যঙ্গ বাণ-ঠায়ে ঠায়ে বৰ নিৰ্ভয়। হাঁহৰ ওপৰত তাৰ বৰ্ণন হয়, সি খন্তেকলৈ বিত্ৰতো হ’ব পাৰে। একেবাৰে ধৰাশায়ীও হ’ব পাৰে। পঢ়িলে এনে হেন ভাৱ হয় যেন সাৰিত্ৰীৰ দৰে (বা সাধনাৰ বস্তাৰ দৰে) চৰিত্ৰবোৰৰ বাবে আত্মোদ্ধাৰৰ পথ এটাই। কলিতাৰ হাঁহ চৰিত্ৰসমূহে দেখুওৱা নৈতিক পথ নল’লে তেওঁলোকৰ মূৰ্তি নহটে। দণ্ডি কলিতাৰ মানদণ্ড কঠোৰ। “পোহনীয়া কুকুৰ”ৰ এটি বিশেষত্ব আছে। ইয়াৰ ঘটনাৰ পটভূমিত জাপানী যুদ্ধ আৰু বিয়াগিহৰ বিজয়ৰ সময়ৰ আঁচোৰ আছে। ইয়াৰ মূল চৰিত্ৰ আনন্দবো চাং দিয়া অভ্যাস। ই যদিও মূলতঃ ব্যঙ্গাত্মক নাটক, তথাপি ব্যঙ্গৰ ওপৰত গ্ৰহসনৰ এটি বনিৰ নোহোৱা আৱশ্য আছে। তেওঁৰ এইখন ব্যঙ্গ নাটককে মোৰ ষোৰ্ঠ বুলি অনুমান হয়।

কলিতাব চৰিত্ৰবোৰ বৈখিক, গোটা নহয়। যি তেওঁৰ মানদণ্ড নেহান্ধে, তাৰ চাৰিত্ৰিক বেমেজালি তেওঁ বৌদ্ধিক দৃষ্টিৰে বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱায়, কিন্তু সহানুভূতিৰে সৈতে তাৰ মূল নৈতিক কণ্ড গ্ৰহণ নকৰে। কঠোৰ আদৰ্শবাদী-সকলৰ কলাত কেতিয়াও এনে এটা 'আন্তৰ্কীয়' বাধ্যবাধকতা আৰ্হি পৰে যিটোৰ কলত তেওঁলোকে নিজ নিজ নৈতিকতাৰ দ্বিগ্বলয়ৰ পৰা এলাব নোৱাৰে। য'ত আদৰ্শবান মানদণ্ড আৰু বিবৰণবদ্ধ মূলমন্তব্য আছে, ত'ত দৃষ্টি কলিতাৰ তাৰাই যুক্তি পায়। দীনবন্ধুৰ চৰিত্ৰ অঙ্কন, আত্মানন্দৰ আত্মকথন আৰু কৰ্মবীৰ চন্দ্ৰনাথ শৰ্মাৰ জীৱন-চিত্ৰণত তেওঁৰ আদৰ্শৰ মানদণ্ড আৰু বিবৰণবদ্ধ স্বাক্ষৰ বিৰোধ ঘটা নাই। সেইবাবে এইবোৰ বচনাত তেওঁৰ তাৰা আৰু কল্পনাই আন্তৰ্কীয় যুক্তি লাভ কৰিছে।

'সংস্কৃত নাটকৰ সাধু' পঢ়িলে কলিতাৰ বুদ্ধন কাহিনী-কথনৰ শক্তিৰ আভাস আৰম্ভ পাওঁ। এই শক্তি তেওঁৰ ভাষাতো জিলিকি উঠিছে আৰু কাহিনী পৰিবেশনতো পৰিস্ফুট হৈছে। পুৰণি কাহিনী ন কৈ কোৱাৰ চম্-প্ৰাচীন যুগৰে পৰা ভাৰতীয় সাহিত্যত দেখা যায়। কলিতাৰ সাহিত্যত এই চম্-বিদ্যমান।

তেওঁৰ কবিতাবোৰৰ ছন্দ আৰু ভাৰত তেওঁৰ যুগৰ গোছ আছে। 'বাণৰ বন্ধাৰ' আৰু 'দীপ্তি'ৰ কবিতাবিলাক পঢ়িলে এই ধাৰণা দৃঢ় হয়। 'অম্লমত জাতিসকললৈ' নামৰ কবিতাটিত কবিয়ে কৈছে :

জাৱৰ কৰ্মেৰে যদি ক্ষম্য বহোৱা
বোঙৰা প্ৰেমৰ জুৰি কৰি অভগন
সত্যক আশ্ৰয় কৰা কৰি প্ৰাপণ
দৈত্যৰ শক্তি নাই কৰে অত্যাচাৰ
নিদিৱে তোমাক জাৰা প্ৰাপ্য অধিকাৰ
সিদিনা নেলাগে কোনো ব'ব কাৰো হাত

বিষ জুৰি হ'ব এটি মাহুৰে মাংস। (দীপ্তি: পৃ: ৩১-৩২)

অম্লমত জাতি বা পণ্ডিত লোকসকলৰ প্ৰতি এই সহানুভূতি কলিতাৰ সামাজিক দৃষ্টিৰ এক বিশিষ্ট উপাদান। উপভাস আৰু ব্যঙ্গ বচনাবোৰতো আৰ্হি এই উপাদান পাওঁ। দীপ্তি'ৰ ধৰ্ম-নীতিবোৰত এটি আধ্যাত্মিক মূল তথা ব্যৱ-যিটো আৰ্হি বৰীচনাথ আৰু অধিকাৰীৰ স্বাক্ষৰতো পুনো। এইবোৰক আধুনিক ধৰ্মীৰ নীতি কবিতা বুলিবৰ মন যায় :

হোব হৃদয় ছুঁয়াৰ বাখিঙো মেলি
জানোচা নাহিবা বুলি
অন্তৰ আসন বাখিঙো পাতি
পেলোৱা চৰণ ধূলি।
আলোক তোমাৰ আলোক বাখি
পাপ হৃদয়ৰ ভিমিৰ নাশি,
তোমাৰ প্ৰশান্ত কান্তি নিৰিখি

বাওঁ (আপোনাকে তুলি। (দীপ্তিঃ)

‘বীণাৰ ঝংকাৰ’ত বিবিধ কবিতা আছে, কিন্তু তাৰ কিছুমান কবিতাহে বিশিষ্ট
আৰু আকৰ্ষণীয়। ‘বসন্ত’ কবিতাটোত নিম্নজ শৃঙ্গৰ বৰ্ণনাৰ গুণ পোৱা যায় :

বসন্ত ! তোমাক মই বৰ ভাল পাওঁ
জগত তুলোৱা ৰূপ দেখি ভোল যাওঁ
নতুন পাতেৰে বন্ধা খোপা মনোলোভা
শুগন্ধি ফুলৰ চাকি তাতে ধৰে শোভা
মলয়াৰ পৰশত নচা হালি জুলি
জোনালী বসনে ধৰে হিয়াখনি তুলি
মন্ত্ৰমুগ্ধ সৰ্প প্ৰায় একেবাহে চাওঁ,
বসন্ত তোমাক মই বৰ ভাল পাওঁ। (বীণাৰ ঝংকাৰ; পৃ: ১২)

কলিতাৰ কবিতাবোৰত আৰু এটি উপাদান দেখা যায়, যিটো তেওঁৰ নাটক
আৰু অন্যান্য ৰচনাত সিঁচৰ্হি হৈ আছে। এইটো হ’ল লোকগীতৰ আহিত
ৰচা কিছুমান গীত। এটা গীতৰ কেইটামান শাৰী উল্লিখিত তুলি দিয়াৰ লোভ
সামৰিও নোৱাৰিলো :

কানীয়াই কানি খাই গা কৰিলে সৰু
এ গা কৰিলে সৰু
কানিৰ লগত বেচি খালে বৈচাৰে গৰু
এ বৈচাৰে গৰু।
কানীয়াই কানি খাই গা কৰিলে লাহি
এ গা কৰিলে লাহি।
কানিৰ লগত বেচি খালে ভাত খোৱা কাঁহী
এ ভাত খোৱা কাঁহী।

ইত্যাদি (সূক্তিৰ অভিধান ; ১ম অঙ্ক প্ৰথম দৃশ্য)

যদি কলিতাব কবিতাত বঙ্গা এই বিলাক দুই সেই দুই কাব্য সাধাৰণ দুই আছিল যদিও, কলিতাই তাত এটি নিজৰ ভাল-মান দিব পাৰিছিল। বিশেষকৈ বন কবির সন্নীয়া কথা হ'ল লোক সংস্কৃতি আৰু লোক গীতত থকা তেওঁৰ কথন। লোক সংস্কৃতি তেওঁৰ সাহিত্যৰ এটি এবাৰ নোৱাৰা উপাদান।

তিনি

উপসংহাৰ

বাণীকান্ত কাকতিয়ে কলিতাব 'সংস্কৃত নাটকৰ সাধু'ৰ পাতনিত এবাৰ তাৎপৰ্য্য পূৰ্ণ মন্তব্য কৰিছে। তেওঁ কৈছে, "ঐতিহাসিক কলিতাব বচনৰ পাতনিত আৱশ্যকতা নাই। তেওঁৰ বচনাই বিচাৰে গুণাগুণ আলোচনা। "...কাব্য, উপন্যাস, নাটক, বাঙ্গ কবিতা আদিৰে তেওঁৰ সাহিত্য-প্ৰচেষ্টা কলহতী হৈ উঠিছে। .....বৰ্ণীয় বেজবৰুৱাৰ পিছত একাণপতীয়া ভাবে যথা লাভ পণ কৰি অসন্নীয়া সাহিত্য চৰ্চা কৰা লোক কলিতাত বাজে দ্বিতীয়জন নোলায়। আন আন ক্ষেত্ৰত ভাঙ্গী পুৰুষৰ সংখ্যাৰ লেখ নাই কিন্তু সাহিত্য ক্ষেত্ৰত ভাঙ্গীক একেটা আঙুলীয়ে গণিব পাৰি। এই বিকলতাতোঁট সাহিত্যিক ভাঙ্গাৰ প্ৰচেষ্টা। তিনি টকা দৰ্শনৰে জীৱন আবদ্ধ কৰা 'হেমচন্দ্ৰ বৰুৱা' এজনো অসন্নীয়া ভাৰা-ভাৰী বৰ্ণিত থাকে যানে জীৱাই থাকিব।" এই মন্তব্য সাধাৰণ ভাবে সমৰ্থন কৰিব পাৰি। যদিও একাণপতীয়া ভাবে সাহিত্য বচনা কৰা লোক আৰু দুই এজন ওলাব।

এই পাতনিত আমি কলিতাব বচনৰ গুণাগুণ আলোচনা কৰাতকৈ তেওঁৰ কলিতাবৰ বাট চ'বা এটিহে সাজি উলিয়াবৰ যত্ন কৰিছোঁ। কিন্তু সময় যথেষ্ট নোপোৱাত, ঠিক যেনেকৈ বাটচ'বা সাজিব বুলি ভাবিছিলো, সেই ধৰণে সাজিবলৈ সমৰ্থ নহ'লোঁ। তথাপি পাঠকে বাটচ'বাটিত সোৱাই কবলৈ আগ বাঢ়িবলৈ বল পালে, পাতনি লেখকৰ মনৰ বহুত খুছনি আৰু থকাখুলা হাব হাব বুলি মোৰ ধাৰণা।

'বাঁহী' আৰু 'উৰা' দুখন সাংস্কৃতিক চেতনাৰ এটি বিশিষ্ট বাবা আমি কলিতাব চিন্তাত দেখোঁ। বসেনী আৰু অসহযোগ আন্দোলনৰ গঠনমূলক

এই স্বৰ্ণৰ সাংস্কৃতিক চেতনাই ক্ৰমাৎ সাহিত্যিকসকলক আধ্যাত্মিক বিষয়-বস্তুৰ লগতে সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক বিষয়বস্তুৰ প্ৰতি আকৃষ্ট কৰিলে। দত্তিনাথৰ বচনাৱলীত বৰ্ষসঙ্গীতো আছে, সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক বিষয়-বস্তুৰ ভেটিত বচা ব্যক্ত কৰিতাও আছে। ভাষাৰ অল্পশীলন তেওঁৰ সাহিত্যিক চেতনাৰ এটি আৱশ্যকীয় অঙ্গ। লছোদৰ বৰা, সত্যনাথ বৰা আৰু পদ্মনাথ গোস্বামী বৰুৱাৰ দৰেই তেওঁ এটি নিজা পদ্ধতিশীলী আহৰণ কৰিছিল। বৰ্ণনাৰ শক্তিত তেওঁ সিদ্ধহস্ত। লুইতৰ বৰ্ণনা বেজবৰুৱাৰ লেখাত যেনে মনোবৰ, দত্তিনাথৰ লেখাত তাতকৈ কোনো গুণে কম নহয় :

“এনেকৈ বহি থাকোতেই বেলি পৰিবৰ হ’ল, তেওঁ পশ্চিমলৈ চকু ফুৰালে। তেতিয়া বিশ্বখনিকৰৰ মায়াৰাজিৰ মাজেদি প্ৰকৃতি দেৱীয়ে ৰূপ সলাইছিল। সূৰ্যদেৱ নিজৰ গাপত নিজে দগ্ধ হৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰত স্নান কৰি দেহা নীতলাবলৈ নামি গৈছিল, প্ৰকৃতি দেৱীয়েও হাঁহি মুখেৰে তেওঁক বিদায় সন্ধ্যাৰ জনাইছিল। সেটো হাঁহিৰ বহণ সানি নীল আকাশ ছেঙুলীয়া হৈ উঠিছিল, লুইতৰ বিশাল বুকু বঙচুৱা চৌৰ বং-খেয়ালিত আন্দোলিত হৈছিল, পাৰৰ পাদপদ্মলী আৰু নগ্ন পৰ্বতমালা সেটো কপিল কিৰণেৰে উদ্ভাসিত হৈ উজ্জল সৌন্দৰ্য্যৰ আকৰ হৈ উঠিছিল। পানীৰ মাজত শিহুৱে আৰু পাৰৰ ওচৰত সৰু সৰু মাছে সাঁতুৰি সাঁতুৰি আনন্দ উৎসৱত আপোন-পাহৰা হৈছিল, দুই চাৰিজন ডেকাটো নাও খেলাইছিল, বহুতো বহুৱা মাৰুহে এডিতি পানীলৈকে নামি গা ধুই দিনটোৰ দুখ-ভাগৰৰ পিচত শান্তি লাভ কৰিছিল। ঘাটত বহুত আৱোল আৰু ছাত্ৰ গোট খাই কথা পাতিছিল। কোনো কোনোৱে গা খেলাইছিল পৰ্বতৰ দাঁতিৰ শিল এটাৰ আঁৰৰ পৰা সূৰ্য্যৰ সঙ্গীত উঠিছিল।” (সাধনা : প্ৰথম খণ্ড, প্ৰথম অধ্যায়)।

কলিতাৰ বচনাৱলীৰ পৰা বহু বহু এনে বৰ্ণনা বহুত উদ্ধৃত কৰিব পৰা যায়। এই পট্ট বৰ্ণনা শক্তিৰ উপৰিও তেওঁৰ ভাষাত তন্ত্ৰ আৰু তৎসৰ শব্দ, জড়ুৱা ঠাচ আৰু সাংস্কৃতীয়া ঠাচ গ্ৰহণ কৰি এটি শক্তি দেখা যায়। জড়ুৱা ঠাচৰ ব্যৱহাৰ ‘আত্মানন্দৰ আত্মকাহিনী’ৰ দৰে ব্যঙ্গাত্মক বচনাত অধিক পোৱা যায়।

কলিতাৰ সাহিত্যৰ কোনবোৰ উপাদান সাহিত্যৰ ইতিহাসে নিজৰ বুলি ল’ব ডাক বপহাই কোৱা টান। আধুনিক সাহিত্যৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পৰ্বত যি ব্যঙ্গ সাহিত্যৰ প্ৰসাৰ ঘটিছিল, সেই ব্যঙ্গ বচনাৰ একমুখী প্ৰৱ

কল্পে দৃষ্টি কলিতার নাম ইতিহাসে ইতিহাসে উল্লেখ কবিহে। বিশেষতঃ কবিতার ক্ষেত্রে তেওঁৰ স্থান চম্ভব বক্ৰাব লগতে বা পিছতে। বাজ কবিতা, নাটক আৰু গল্পৰ সৃষ্টিৰ প্ৰেক্ষা তেওঁ পাইছিল উন্নত ধৰীত, সামাজিক আৰু বাজনৈতিক আদৰ্শৰ পৰা। আদৰ্শৰ লগত বাজৰ অসামঞ্জস্য বা বৈপৰীত্য দৰ্শাই হাস্যৰস সৃষ্টি কৰাই তেওঁৰ বাজ বচনাবোৰৰ লক্ষ্য আছিল। তেওঁৰ আদৰ্শ সৰ্বস্বাত্ত নহ'ব পাৰে। সেই বাবে থল বিশেষে তেওঁৰ হাস্যৰস পুৰনি যেন বোধহয়। যুগধৰ্মৰ সীমাহীনতাৰ পৰা কোনো লেখকেই হাত সাৰিব নোৱাৰে। দত্তিনাথেও নোৱাৰে। নাৰী-পুৰুষৰ সম্পৰ্কৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ পশ্চিমীয়া নাৰী মুক্তিৰ আদৰ্শক সৰ্বস্বাত্তকৰণে সমৰ্থন কৰিবলৈ টান পাইছিল। আন হাতে জাত-প্ৰথাৰ অপকাৰবোৰ আৰু অস্তবালোকৰ দ্বাৰা অসমোদিত ধৰ্মৰ পৰা হোৱা অনিষ্টবোৰৰ বিষয়ে তেওঁ সততে সন্ধান আছিল।

সামাজিক উপন্যাসৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ আগবঢ়ায়, এই কথা অসমীয়া সাহিত্যৰ ইতিহাসে বোধ হয় স্বীকাৰ কৰিব। এই কথা আৰি আগতেই আলোচনা কৰিছো। কলিতাই অন্য প্ৰকাৰৰ উপন্যাসো ছুট-এখন লিখিছিল, কিন্তু সেইবোৰৰ সমসাময়িক গুৰুৰ থকা সত্ত্বেও ঐতিহাসিক মূল্য কিমান সেই সম্পৰ্কে ভালকৈ অনুসন্ধান নকৰিলে কোৱা টান।

একাপপতীয়া সাহিত্যসেৱক চিন্তাপে তেওঁৰ স্থান ইতিহাসত থাকি যাব। যি কালত সাহিত্য সেৱা বৃদ্ধি বুলি মাত্ৰহে নেভাবিছিল আৰু পাঠক সমাজ অতি সৰু আছিল, সেই সময়ত আধুনিক সাহিত্য নিৰ্মাণ কৰিবলৈ ব্ৰনপুতি লগাটো যে এটা ডাঙৰ ডাঙৰ, বাণীকান্তৰ এই মন্তব্য আৰি অকুঠচিন্তে সমৰ্থন কৰো। কলিতাই সাহিত্যত জীৱন-লপ কৰিছিল। এই জীৱন-লপৰ মূল্য ইতিহাসে স্বীকাৰ কৰিবলৈ বাধ্য।

কলিতাৰ সকলোবোৰ লেখা একেলগে এই সংকলনত উলিয়াব পৰা হ'লে ভাল আছিল। কিন্তু সেয়ে সম্ভৱ হৈ নুঠিল। আশা কৰো দ্বিতীয় সংকলন এটি ওলাব আৰু তাত তেওঁৰ বাকী থকা প্ৰত্যেকেটোৰিও ওলাব।

দৃষ্টি কলিতাৰ শতবাৰ্ষিকীৰ বছৰত তেওঁৰ এখন জীৱনী প্ৰকাশ হোৱাটোও বাঞ্ছনীয়। লগতে আৱশ্যক তেওঁৰ সাহিত্যৰ গুণাগুণ বিচাৰ। এই বিলাক কাৰ শতবাৰ্ষিকীৰ বছৰতে হ'লে তেওঁৰ পুণ্য সৃষ্টিৰ প্ৰতি প্ৰকৃত অৰ্হাভলি জনোৱা হ'ব।

ধানমূলি

গুৱাহাটী-৪

৪১১১৩০

বীৰেন্দ্ৰ কুমাৰ ভট্টাচাৰ্য্য

সূচী

উপব্যাঙ্গ

কুল	১
সাধনা	৬৫
গণ বিপ্লব	২৭৯
পবিত্র	৩২৭
অদৃষ্ট	৩৭৭
আত্মিকতা	৪৩১
হত্যাকাণ্ডী কোন	৫৪১

জীবনী সাহিত্য

কর্মেবীৰ চন্দ্রনাথ	৫৮১
গোহাঞি বকস্বা	৬৪১

ଆମର ଆଦର୍ଶ ।

_____

ଧୂଳି ଆଗିନି କରୁଥାନ୍ତି
 ଆଗିନି ଧୂଳି ଛାଡ଼ି
 ତାହା କରୁଥାନ୍ତି ଆଗିନି
 ଶ୍ରୀରାମ ମାଣି କରୁଥାନ୍ତି
 କରୁଥାନ୍ତି ଆଗିନି ମାଣି ଆଗିନି
 ଧୂଳି ଧୂଳି ଧୂଳି
 କରୁଥାନ୍ତି ଆଗିନି
 ଧୂଳି ଧୂଳି ଧୂଳି

ନନ୍ଦନ ମଠ ବିଜ୍ଞାନ କାଠି
 ଗୋପାଳ ଓ ତାଙ୍କ ମଠ,
 ଓଡ଼ିଆ ଶାସ୍ତ୍ର ମଠ ବିଜ୍ଞାନ
 ଓଡ଼ିଆ ଶାସ୍ତ୍ର ମଠ ବିଜ୍ଞାନ

ଆଦିତ୍ୟ ପଟ୍ଟନାୟକ ନ୍ୟୁ ଡିଭାଇସ,
ଆଡ଼େ ଆପୋଲୋ ମାର୍ଗ,
~~ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ~~

୨୦

ଅନ୍ତରାଳ ଶାନ୍ତିର ଅନ୍ତରାଳ ଶାନ୍ତିର

[illegible]

ସତ୍ୟ ସ୍ତୁତି ମୁନୀଃ ଶାଳ
 ମାୟାୟା ସୁନୀତ ବଜା,
 ଦୁଃଖାତ ଯୋଗ ଓଡ଼ି ନିର୍ମାଣି
 କଳାତ ସିଂହାସି ମଜା ।
 ଲୋକତତ ଲୋକ ଲାଞ୍ଜିତ ଲାଞ୍ଜିତ
 ଲାଞ୍ଜିତ ଲାଞ୍ଜିତ ଲାଞ୍ଜିତ
 ଲାଞ୍ଜିତ ଲାଞ୍ଜିତ ଲାଞ୍ଜିତ
 ଲାଞ୍ଜିତ ଲାଞ୍ଜିତ ଲାଞ୍ଜିତ
 ଲାଞ୍ଜିତ ଲାଞ୍ଜିତ ଲାଞ୍ଜିତ

କୋଟି ଅକ୍ଷର ଦେଖା ଅଛି

ନିମ୍ନ ଲେଖିତ ହୁଅନ୍ତି   ନିମ୍ନ ଲେଖିତା -
 ନିମ୍ନ ଲେଖିତ ହୁଅନ୍ତି   ନିମ୍ନ ଲେଖିତା -
 ନିମ୍ନ ଲେଖିତ ହୁଅନ୍ତି   ନିମ୍ନ ଲେଖିତା -

ପଞ୍ଚିବାସ କଳିତାମୟ ହାତ୍ୟା ଆସିବ

পতিলাখ কলিতা (জন্ম ৩০ জুন ১৮৯০-মৃত্যু ১৫ মে ১৯৫৫)

પ્રથમ અંક

कुल

উহর্গা

মাক্-ভাষা-সেৱা এটি হিৱাত পচাই,
কৰিছিলো যতনেৰে পতি সৰ্বদায় ।
তাব কলে পুলি পতি কুহ "কুহ" পাতি,
যদিওবা নকহীন বিহে দেখা হাঁহি ।
উহর্গিলো তাকে ভৰি বীতিৰ নবাই,
অসমীয়া বাইজক ; যেন নিখিনায় ।

৪ চ'ত

১৮৩০ ব'ক

লিখক

গ্ৰন্থকাৰৰ নিবেদন

যেতিয়া প্ৰথমেই ফুলৰ জন্ম হয়, তেতিয়া ফুল-বচক ইবোজী ফুলৰ তৃতীয় শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰ আছিল মাথোন। সেই কাৰণে তাইৰ গঢ় আৰু সাজ-পাৰ শৈশৱ কল্পনাৰ আদৰ্শ অনুযায়ী হোৱা স্বাভাৱিক। তথাপিও যে তাই বাইজৰ মনোবৰ্জন কৰিব পাৰিছিল, সি নিশ্চয় বচকৰ সৌভাগ্য। আজি পাঁচ বছৰ ফুল কাবো আগলৈ ওলাব পৰা নাই, কিন্তু তাইক সৰম কৰিবলৈ বাইজৰ আগ্ৰহ ক্ৰমশঃ বাঢ়ি যোৱা দেখা গৈছে। ইমান দিন তাইক বাইজৰ সৰমৰ পৰা বঞ্চিত কৰি ঘৰৰ ভিতৰতে সুস্থাই বখাৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে বচকে তাইৰ আগৰ গঢ় পৰিৱৰ্ত্তন কৰি, নতুন সাজ-পাৰ পিন্ধাই, উলিয়াবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল, কিন্তু তেনে কৰিলে তাইক হত্যা কৰা হ'ব বুলি বহুতে আশঙ্কা কৰাত সম্প্ৰতি তাইক আগৰ গঢ়েৰেই বাইজৰ ওচৰলৈ পঠিওৱা হ'ল। সালসলনিৰ ভিতৰত মাথোন তাইৰ দুই এপদ

অলঙ্কাৰ ঘাঁহিপিহি চকচকীয়া কৰা হৈছে আৰু সাজপাৰত যি দুই এটা চকুত পৰা টেকা আছিল, তাকো ধুই-পখালি একটাই দিয়া হৈছে। এই কাৰ্য্যত বচকে তেওঁৰ সাহিত্যিক বন্ধু ত্ৰীযুক্ত ইন্দ্ৰেশ্বৰ বৰ-ঠাকুৰ বি, এ, আৰু প্ৰতিমাৰ খনিকৰ অধ্যাপক ত্ৰীযুক্ত চন্দ্ৰকুমাৰ আগৰৱালা ডাকৰীয়াৰ সংকেতৰ পৰা বিশেষ সাহায্য লাভ কৰিছে; সেই বাবে তেওঁ দুয়ো জনৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ।

সামৰণিত কবলগীয়া এয়ে যে ফুলক লগ পাবলৈ যিসকলে ইমান দিনে আগ্ৰহেৰে বাট চাই আছিল, তাইক হাতত পায়ো যদি তেওঁলোকৰ সেই আগ্ৰহ সমানে থাকে, তেনেহলেই তাইৰ অভিভাবক যথেষ্টৰূপে পুৰস্কৃত হ'ব। অলমতিবিস্তৰেণেতি।

ভেজপুৰ

১ ফাল্গুন, ১৮৪৫ শক

বিনীত নিবেদক

গ্ৰন্থকাৰ

কুল

প্রথম অধ্যায়

নৈব দাঁতিত

বহান রাহ। বেলি ছপব। আকাশ নির্মল, ক'তো অলপো ডারবব চিন দেখিবলৈ নাই। সূর্য্যব প্রথব বশ্মি পোনে পোনে আহি পৃথিবীত পৰিছে। ওপৰলৈ চাবই নোৱাৰি; কেউকালে যেন জুইব হে আগ। তাপত সকলো বস্তু শুকাই ধৰ্ম্মবীয়া হৈছে। আলিবাটবোৰ ধূলিবেই ভৰি পৰিছে। ছোলাডোবা আদিত অলপো পানীৰ চিন নাই, কাটি কাটি ডলি-বিলাক পকা চিৰাল যেন হৈছে। বেলিৰ তাপে খাওঁ খাওঁ মূৰ্ত্তি ধৰি মাহুহব ভৰনি ঢেকুয়াইছে; ডলি-কটা কলহবপৰা বিবিভি বিবিভি পানী ওলো-হাদি, প্রতি নোমব শুবিৰ পৰা ধামব চোপাল বিবিভি ওলাইছে। তত নেপাই বাটকৰা মাহুহবিলাকে গছব তলে তলে বহি জিৰনি লৈছে। এনে সময়ত এজন অখাবোহী ক্রতবেগে আহি ভলী নৈব দাঁতিত উপ-স্থিত হ'ল। তেওঁৰ বয়স অল্পমান পঁচিহ বছৰ; বৰণ একেবাৰেই বগলীপাখি যেন নহলেও বগা বুলিব পাৰি। ডাঢ়ি-পৌক অলপ অলপ ঠুঁটিয়াইছে। মাহুহ-জন বৰ শক্ত-আকৃত; হিৰাচৰিখন প্রায় এহাতমান বহল; চকু দুটা অলপ ডাঙৰ কিন্তু টেলেকা নহয়; মূখৰ গঢ় কাৰ্ত্তিকৰ নিচিনা নহলেও মৃদুৰ আৰু মনি। মূখৰ চুলিবোৰ ধীকল আৰু পাচ কালে মলমল হোৱা-কৈ ধোপা বহা। তাৰ ওপৰত এখন খুনীয়া সেলেচেবে

খুনীয়াকৈ বৰা পাপ। হাতত এখন ডোৱাল আৰু কঁকালত এখন টঙালি বহা। অস্তান্ত সাজো তথ খাপৰ। মাহুহজনলৈ ভালকৈ চকু দিলে তেওঁক এজন ডাঙৰ বিবয়া আৰু বপুৰা বুলি জানি। তেওঁ বোধ কৰোঁ বছৰত দুবৰ পৰা আহিছে। কিয়নো, তেওঁৰ মোটেই গা—পিছা কাপোৰ-কাৰি ধামেৰে ভিতি পৰিছে; মোটেই মূখমণ্ডল পকা খেৰেবা যেন হৈ পৰিছে। তেওঁ বৰ ক্লান্ত হৈ বোঁবাৰ পৰা নাৰি বোঁবাটো এতোপা গছৰ ছাঁত বান্ধিলে আৰু লাহে লাহে পানীলৈ নাৰি গ'ল। ভলীৰ মূখীতল পানীৰে হাত মূখ ধুলে,—আঁহলিচেবেক ধাই চক মাবিলে। ওচৰতে এটা শিল আছিল, তাতে বহি নৈব শোভা চাবলৈ ধৰিলে।—নৈখনে কুল, কুল, সুবেবে নুঠি-কৰ্ত্তাব অনন্ত মহিমা বোৰণা কৰি, কিবা এটা উদ্বেগত ক'ববালৈ অকিৰাম পতিবে বৈ গৈছে। দুই দাঁতিয়ে থকা গছবিলাকে নিজৰ শাখা-প্রশাখা বিস্তাৰ কৰি জল-কুঁৱৰীক আকোঁৱালি ধৰিবলৈ উদ্ভত হৈছে; দুটা এটা ডালে দিবেৰে ব'ব নোৱাৰি পানীত মূখ জুৰুবি-য়াই চুৰা খাটছে। গছৰ ডালত পৰি থকা সৰু সৰু চৰাইকিনাকে এই সৰু মিলন দেখি নানাস্বৰীয়া গীত-গাই, আনন্দ প্রকাশ কৰিছে। কট, কটীয়া কটীক পানীৰ তলত ছাব-বৰ তলখীৰ দখে, আপোম অৱত

মতলীয়া হৈ বহি থকা, বগা, ক'লা সক বব শিলগুটি-
য়ে দৰ্শকৰ মন-প্ৰাণ আকৰ্ষণ কৰিছে। মইমতীয়া
ভাৰত ওপঙি মাহবিলাকে পানীৰ তলত নাচি
কুৰিছে। তাকে দেখি, গজাটিলনী আৰু মাহবোকা
চবাই হুই এটাই সোত সানবিব নোহাবি সৰু সৰু
মাহ টোঁটোলাত সুস্থাইছে আৰু নিজৰ অসীম
পৰাক্ৰমৰ পৰিচয় দিছে;— মাজে মাজে পানীত
জোৰোবা মাৰিছে। বালিৰে ঢকা হুয়ো পাবে নদীৰ
সৌন্দৰ্য্যৰ হুণ্ডে জেউতি চবাইছে।

ভেওঁ তাত বহি থাকোঁতেই বেলি পৰি আহিল;
অলপ অলপকৈ বতাহ বসিবলৈ লাগিল; বালিবিলাক
ক'ক' কবে উৰিবলৈ ধৰিলে; পানীয়ে পাবৰ
বালিৰ লগত মালম্ৰম কৰিবলৈ সাজু হ'ল। বাটকৰা
মাহুহেও গছৰ ই। এবি, পল্লব্য স্থানলৈ বাট ললে।

ঘাটৰ পৰা আঠকৈ দেখা যায় যে ভাবপৰা
অলপমান আঁতৰতে এঘৰ মাহুহ আছে। মাহুহ
ঘৰ বব চহকীও নহয়, ঘৰ ছবীয়াও নহয়। ঘৰ
কেইবাটাও, অলপ ভালকৈ চকু দিলে নৈৰে পৰা
লেখিব পাৰি। যেনে:—এটা ঘৰ ঘৰ এটা মাৰল
ঘৰ, এটা উৰাল, এটা মোহালি আৰু এটা চ'বা
ঘৰ। তাত বাহিৰেও মাৰল ঘৰৰ পৰা দক্ষিণ
কাললৈ কিছু আঁতৰত পূবা-পচিমাটকৈ সজা এটা
ভাঙৰ ঘৰ; পচিম হুবে হুপ লগোৱা, নিৰালিবিলাক
শিলেৰে বজোৱা আৰু পূব হুবে এটা ওখ বেদীৰ
ওপৰত কিবা এটা বৃত্তি ধাপনা কৰা। গতিকে,
অটোৰ গঢ়-গতি দেখিলেই তাক গোঁসাই ঘৰ বুলি
ঠান্ধাৰ পাৰি। থাকীকেইটা ঘৰৰ বিবৰে নকলেও হব।
কিয়নো, সেই কেইটা ঘৰ সকলো অসৰীয়াৰ আছে।

ঘৰৰ পাচিম কালে নৈৰ কাৰলৈ এঘৰ কুলনি;
কিন্তু সি বব জাকজমক নহয়। গতিকে, পাঠকসকলে

এই কুলনিখনক ভাঙৰ ভাঙৰ বাজবীয়া কুলনি
লগত বিজাবলৈ নাযাব। গলেও নিশ্চয় কুল হব।
তাত শাবী পাতি শৃঙ্খলা লগাই বোৱা বিবিধ কুল
লভাব গছো নাই, মাহুহ বহিবলৈকো একো আসন
পাৰি বোৱা নাই। আছে মাথোন কেউকালে লেটেৰু
পনীয়াল, আৰু, কঠাল প্ৰভৃতি গছ আৰু মাজ
ভোখৰত গোলাপ, ভগব, চেনিচুপা, গুলচ, বকুল
প্ৰভৃতি ঘৰুৱা কুলৰ গছ। কুল-গছৰ পাবোৰ এতিয়া
নানা বৰণীয়া ফুলেৰে বমকজমক আৰু ভাব পৰাই
সুগন্ধ ওলাই কেউফাললৈ বিয়পি পৰিছে। কুলনিৰ
ঠিক মাজতে এজোপা নাহৰ গছ,—এতিয়া সুগন্ধি
কুল ধৰি, মাহুহক নিজৰ জেউতি দেখুৱাই ভোল
নিয়াইছে। গছডাল প্ৰায় চাৰি হাত মানলৈকে
নাওঠা,—ডাল পাত একো নাই। ভাব ওপৰ হোৱা
সেউজীয়া পাভেৰে হোৱা,—ওপৰলৈ চি'য়া হৈ
মলিখৰ চূড়ায় দৰে শোভা ধৰিছে। কুলনিৰ মাজেদি
নৈলৈ যাবলৈ এটা বাট আছে।

মল্লগলাই থকা কুলৰ গোছ পাই ডেকাজনে
ক'ব পৰা গোছ আহিছে চাবলৈ লাগিল। নদীৰ
কুলকুলনিত মলয়াৰ বাত, কুলৰ মনবোহা গোছত
ভেওঁৰ মন-প্ৰাণ পৰি যোৱা যেন লাগিল। তাত
ভাগকৰা পথিক, জুব পাই মনে মনে শান্তি অলুভয়
কৰিবলৈ ধৰিলে। এনেতে ওপৰত কোৱা ঘৰৰ পৰা
কাষত কলহ এটা লৈ এজনী গাভৰু ওলাই আহি
কুলনিত সোমাল আৰু এটি খুনীয়া গোলাপ কুল
ছিতি নাকৰ ওচৰলৈ তুলি, গোছ ল'লে। ভাব
পাহুত, সেই নাহৰ জোপাৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু
কলহটো কাষৰ পৰা নতাই অলপ বেলি বহি আন-
কঠালবোৰ চাবলৈ ধৰিলে। আমবোৰ এতিয়া কলি
অৱস্থাতে, কঠাল কোবোটে। অৱস্থী যেন কোবোটে।

বাহুটীয়া হৈছে। তেঁও ভাবিছে, আক বিনবিয়ক
গ'লে মাটি-মিঠা আমবোৰ থাকব হ'ব আক টেঙা
আমবোৰ পিহনাত নিহি লোণ কলকীয়া সানি
খাবলৈ জুতি লাগিব। তাৰ পাচত, তাৰ পৰা উঠি
কলহটো আকো দাঙি লৈ নৈৰ কাৰলৈ খোজ ল'লে।
নৈৰ পানী অতি নিৰ্মল,—আতী বেন কটকটীয়া।
তেওঁ পাৰতে কলহটো থৈ কঁকালত দৌহাত বন
দি পানীৰ কাৰলৈ মুঠে থিয় হৈ কিছুমান বেলি নৈলৈ
চাই ব'ল। তাৰ পাছত, ধুনীয়া চাই পোটাচেৰেক
শিল-গুটি বুটলি বিহাৰ আঁচলত বাহি ল'লে আক
কলহটো লৈ পানীলৈ নামি গৈ থেমালি কৰিবলৈ
লাগিল। তেওঁ কলহটো পানীৰ ওপৰত এবি দিহে,
সোঁতে বল দি, কিছুমান দূৰৈলৈ লৈ যায়। আকো এবি
আনি পানীৰ ওপৰত থয়, আকো সোঁতে লৈ যায়।
এইদৰে কিছুমান বেলি আনন্দ উপভোগ কৰাৰ
পাচত এবাৰ কলহটো পানীত জুৰিয়াই দিলে।
কলহৰ পেটত এপেট হৈ সোমাই থকা বাহুবিনিৰে
পানী সোমোৱাত বাধা দিব নোৱাৰি নিজেই
হাব মানি থঙত গোবোহনি মাৰি উঠিল আক
বকবককৈ কিয়াকিবি কৈ পানীক ডৰিয়াই, “কল
নাইকিয়া সাগৰ কোঁপা উৰিয়েই সাৰ” কথাৰ প্ৰমাণ
দেখুৱাই বিতাতে আঁতৰ হ'ল। গাভৰুৱে পানী কলহ
লৈ অহা বাটেই উঠি গ'ল আক সক সক কুল-
গছবিলাকৰ ওপৰে ওপৰে অলপ অলপকৈ ঢালি
দিলে। লাহে লাহে কলহৰ পানীৰ অস্ত পবিল,
তেওঁ আকো নৈৰ কাৰলৈ খোজ ললে।

আমাৰ অৰাবোহী ডেকা নিমন্ত বহি জিৰনি
লোৱাৰ লগে লগে গাভৰু বহু-কল চাই তোল
মৈছিল। চাই থাকি থাকি তেওঁ মনে মনে ভাবিলে :
—“এওঁ কোন? কল-কুৰীয়া নে কি? এনে অকুল

কল, এনে মনোহৰ গঠন মাহুৰত বহি কেতিয়াও
মেথা নাই, কোনোবা অপেক্ষীয়া কোমোৰা কৰিব
থান ভাঙিবলৈ এনেকৈ সাজি পাৰি কলাইছে যা?
আহা। চকুৰ জুৰ দুটি কেনে কুলক। কিলকুল কেন
নাকৰ আগটি কেনে মনোহৰ। জাহুৰ মৰি কেন
বঙা ওঠ দুটি দেখিলে বোৰ হয় বেন তাৰ পৰা
মৌৰ টোপাল সৰিব লাগিছে। দীঘল ক'লা দুটি-
ভাৰিয়ে পাচ কাৰলৈ ওলমি পৰি বগা শৰীৰ
কেনেকৈ জেউতি চৰাইছে। এনে সৌন্দৰ্য্য বাব
নিত্য উপভোগ্য, তেওঁ কেনে ভাগ্যবান। কেনে সুখী!
কোন এওঁ? দেবী নে মানবী? তেওঁৰ পৰিচয়টো
জানিব পৰা হলে।”

ডেকাই চকু দুটা গাভৰুৰ ওপৰত থৈ মনে মনে
এনেকৈ প্ৰশ্ন কৰি আছে, গাভৰুও আহি আগব
দৰেই পানীত নামিছে, এনেতে ডেকা গাভৰুৰ চকু
দুটি মিহলি হ'ল। ঘাটৰ ওচৰত এজন অতিমাকি
মাহুৰ দেখি গাভৰু প্ৰথমে আচৰিত হ'ল আক অলপ
ভয়ো খালে, কিন্তু সেই ভয় বেতি পৰ নাথাকিল;
ডেকাজনৰ গঢ়-প্ৰতি দেখিয়েই তেওঁ এজন সাধু পুৰুষ
বুলি গাভৰুৰ মনত বিশ্বাস জন্মিল। তেওঁ নিজে নিজে
কলে :—“এনে জন পুৰুষৰ মনত কেতিয়াও কু ভাব
থাকিব নোৱাৰে। তেওঁক দেখিলেই দয়া, মমতা
আক পৰোপকাৰৰ সজীৱ মূৰ্তি বুলি বোৰ হয়।”

ডেকা গাভৰুৰ মনত ডেউৱা কি ভাবৰ মুহূৰ্ত্ত
উঠিছিল, তাক কোনে জানে। গাভৰুৱে ডেউৱা
তেওঁৰ অৱস্থিতি পাহৰি গ'ল; কিবা এটা অজ্ঞাত
ভাবৰ সোঁতত তেওঁ উঠি গ'ল। ভৱভেই হকৰ, বা
আন কাৰণভেই হকৰ তেওঁ পানীত নামি বোৱাৰ
লগে লগে একো একোটাৰ ডেকাৰ প্ৰতি বুটী-পাত
কৰিবলৈ ধৰিলে। ডেকাজনও আগব দৰেই গাভৰুৰ

চাই থাকিবলৈ ধবিলে। বিদ্যানেই চাইছিল সিদানেই
তেওঁৰ চাবৰ হোপাহ বাঢ়ি গৈছিল। কিন্তু ই কি!
ই যে বিনা যোখে বজপাত। গাভৰু কলৈ গ'ল!
তেওঁ যে চাই থাকোঁতেই পানীৰ বাজতে অদৃশ্য হৈ
গ'ল! ডেকাই একো বুজিব নোহোৱিলে; তেওঁৰ
আপান-বন্তক কঁপি উঠিল।

দ্বিতীয় অধ্যায়

বুক কোন

বুক কোন? এই ভবলী লাতিত অকলে বহি
কি কৰিছে? পাঠক! আমি এই খিনিতে কথাটো
অলপ উজাই ধৰোঁ।

মহাৰাজ চন্দ্ৰকান্ত সিংহৰ বাজৰ কালত বদনচন্দ্ৰ
গুৱাহাটীৰ ববুকন অৰ্থাৎ বাজ প্ৰতিনিধি আছিল।
তেওঁ এজন বৰ উচ্চত অস্ত্ৰৰ আৰু মইমতীয়া মানুহ
আছিল। কামৰূপীয়া মানুহৰ ওপৰত নথৈ অত্যাচাৰ
কৰিছিল। সেই কাৰণে বাজমন্ত্ৰী পূৰ্ণানন্দ বুঢ়া-
গোঁহাৰে তেওঁৰ পতনৰ উপায় বিচাৰিবলৈ ধবিলে
আৰু সাৱশেহত তেওঁক ধৰি আনিবৰ নিমিত্তে ব্ৰহ্মৰ
পৰ্বতীয়া কুকনক পঠিয়াই দিলে।

ববুকনৰ জীয়েক পিজো গাভৰু বুঢ়াগোঁহাইৰ
পুত্ৰক ওবেলানাথ গোঁহাইৰ সহধৰ্ম্মিনী আছিল;
গাভৰু, এই বড়বুৰৰ বিষয়ে সকলো সন্তোষ পাই
আছিল। বুঢ়াগোঁহাৰে পঠিওৱা মানুহে ধবিললৈ
পালে বেটীতাকৰ স্বত্বা স্বত্বৰ পাবে ভাবি তেওঁ
সকলো সন্মান মনে মনে ববুকনলৈ পঠিয়াই দিলে।
বাতিবি পাই ববুকনৰ প্ৰথমতে হতবুদ্ধি হ'ল। শেহত
সকলো পলায়ন কৰাকেই বৰাৰ উপায় ঠিক কৰিলে

আৰু কোনেও বুক নোপোহোৱাকৈ ভটীয়াই বাট
ললে। ইকালে, নতুনকৈ পতা বনশ্ৰাম ববুকনে
পাচে পাচে খোদা দিলে। কিন্তু বদনৰ কপাল
ভাল, অসমৰ সীমাৰ ভিতৰত তেওঁক কোনেও
নাপালে। পাচত বজদেশৰ ভিতৰত লগ পাইছিল
গৈ যদিও, সেই ঠাই খ্ৰিষ্টিয় শাসনৰ তলত থকাৰ
বাবে আনিব নোহোৱিলে। ববুকনে সুবিধা পাই
কলিকতাত ওলাল গৈ। সেই সময়ত কলিকতা
“ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ” অধিকাৰত আছিল।
“ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানী” বানে ভাৰতত বেপাৰ
কৰিবলৈ অহা এদল বিলাতী বেপাৰী। তেওঁলোক
ষোড়শ শতাব্দীৰ আদি ভাগতে জাহাজেৰে আহি
ভাৰতবৰ্ষত পদাৰ্পণ কৰে আৰু তেতিয়াৰে পৰা
বেপাৰ কৰাৰ চলতে বজদেশ, বোম্বাই আৰু
মাদ্ৰাজ তেওঁলোকৰ শাসনৰ তললৈ আনে। কলি-
কতাত তেওঁলোকৰ “কেট'বিলিয়াৰ” নামেৰে এটা হুৰ্গ
আছে। ই ভাৰতৰ সকলো হুৰ্গতকৈ শ্ৰেষ্ঠ। কলি-
কতা চহৰখনিকেই যা কি চাৰা! যেদি চোৱা তেনি
উচ্চ অট্টালিকাৰ চূড়া—কেইওকালে আচৰিত কোণ-
লৰ অভিকল্প। বাস্তৱতে কলিকাতাত কলিকতায়ৈ
বৰ্গীয় জেউতি লাভ কৰিছে। ওচৰেদি পবিত্ৰসলিলা
ভাগীৰথীয়ে অনন্তত মিলিবলৈ লব দিছে আৰু
মুখেৰে বিক্ৰম মহিমা কীৰ্ত্তন কৰিছে। নতুনকৈ অহা
মানুহে এনেখন চহৰ দেখি নিশ্চয় আপোন পাহৰা
হব। বদনচন্দ্ৰই এই কলিকতা চহৰতে সোমাই
খ্ৰিষ্টিয় পৰ্বৰ্ম্মেটৰ ওচৰত সাহায্য প্ৰাৰ্থনা কৰিলে
গৈ, কিন্তু ইংৰাজ পৰ্বৰ্ম্মেটে “পৰবাক্য সম্পৰ্কীয়
কাৰ্য্যত হাত নিৰ্ব্বাৰিত” বুলি সহায় কৰিবলৈ অস্বীকাৰ
কৰিলে। বদনে নিকপায় হৈ কুকৰ ভৱত পলাই
কুৰা স্বত্বীকৰণ নিতিমাকৈ বাকে গিৰিৰ ভাবে ওচৰত

সহায় ভিক্ষা কবিবলৈ ধবিলে। অসমৰ দুৰ্ভাগাল। সেই সময়ত কিবা কামত মানদেখৰ পৰা এজন বিবৰা কলিকতালৈ আহিছিল, বদনে তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ সকলো কথা ভাঙি ছিঙি ক'লে। হুতুৱাই দণ্ডীৰজাক সহায় কবিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰি ভীষ্ম হাতত সোখাই দিয়াদি, এই বিবৰাজনেও কুকনক সহায় কবিবলৈ গাভ লৈ, তেওঁক নি, মান বজাৰ আগত থিয় কবিলে। বদনে অসমৰ ছবৰহাৰ কথা ভিলকে ভাল কৰি মান বজাৰ আগত বৰ্ণনা কবিলে আৰু দেশত শান্তি স্থাপন কবিবলৈ কিছুমান সৈন্ত খুজিলে। দেশৰ ছবৰহাৰ কথা শুনি মান-বজাই হুহুকাৰ সৈন্ত বদনৰ লগত পঠিয়াই দিলে; কিন্তু অসমৰ দুৰ্ভাগ্যবশতঃ সেই সৈন্তদলে দেশৰ শান্তি স্থাপন কৰা দূৰত থাকোক, অশান্তিৰ সাগৰতহে জুৰুবিয়াই পেলালে। সিহঁতৰ অজ্ঞাচাৰত বুঢ়া-ডেকা, ল'ৰা-ছোৱালী, জীৱাবী-বোহাবী—সকলোৰে ধান-খিত হেৰুৱাই, মান-মৰ্যাদাত জলাজলি দি, পলাবলৈ ধবিলে। লৰা-বুঢ়াৰ আৰ্জনাৰত, সতীৰ গগন-ভেদী চিঞৰত আকাশ বিদীৰ্ঘ হবলৈ ধবিলে। এবাৰ নহয়, দুবাৰ নহয়, সিহঁত তিনিবাৰ এই দেশলৈ আহে। কিন্তু তাৰ বিস্তাৰিত বিবৰণ দি পৃথিবী কলেবৰ বঢ়োৱাৰ আৱশ্যক নাই, কুৰী-পাঠকসকলে তাক ভালকৈ জানে। তৃতীয় বাৰ মানৰ আক্ৰমণত বৰ্গদেৱে খেলা খাই জিতিছ বাজ্যত সোৱাল গৈ। ইফালে মানহঁতে প্ৰজাৰ ওপৰত অৰুণীৰ অজ্ঞাচাৰ কৰি দেশ ছাব-বাব কবিবলৈ লাগিল। বৰ্গদেৱে লাভ আৰু অপমানত ব্ৰহ্মাণ্ডিক হৈ কিছুমান বাবে বৰনীয়া সৈন্ত মোটাই লৈ মানৰ বিৰুদ্ধে চৌচা ল'লে আৰু দুই এটা সৰু-বুৰা মান-সেনাৰ কল পৰাত কৰি উজাই আহিবলৈ ধবিলে। কাল

দেখি, দুই এজন সাহিয়াল বীৰ পুৰুষে বৰ্গদেৱক সাহায্য কবিবলৈ আগ বাঢ়িল। আৰি ইন দাঁতিত লগ পোৱা ডেকাজনো ভাবে এজন। বৰ্গদেৱ উজাই অহাৰ খবৰ পাই তেওঁ কিছুমান সৈন্ত মোটাই লৈ তেওঁৰ লগ লবলৈ ওলাইহে। তেওঁ সৈন্তবোৰক তেওঁৰ সহকাৰী এজনৰ লগত আগুৱে পঠিয়াই দি ভবলী-বাটত ব'বলৈ কৈছিল। কিন্তু নিজে বাট ফুল কৰি, নিৰ্দিষ্ট বাটলৈ নগৈ এইটো বাটত ওলাইহেহি আৰু নিম্ন ফুল বুজিব নোৱাৰি, কোনোবা ঘূৰণ বাটে আহোতে সৈন্তবিলাকৰহে পলয় হৈছে বুজি ভাবি, বাট চাই বহি আছে।

তৃতীয় অধ্যায়

ডেকা গাভক

গাভক অনুভৱ হ'লত ডেকাই প্ৰথমতে একো দ্ৰিৰ কৰিব নোৱাৰিলে। গাঁটকৈয়ে গাভক কেবী নে মানবী? যদি দেবী তেনেহ'লে তেওঁক দেখিলেই অন্তৰ্ধান হ'ল; যদিহে মানবী, তেনেহলে নিশ্চয় পানীত পৰিল। যদিও একে সময়তে তেওঁৰ মনত এই দুই বিকল্পে ভাবনাই ঠাই পাইছিল, তথাপি তেওঁ তাকে ভাবি সময় নষ্ট কৰা নাছিল। ভাব-নাৰ লগেই লগেই তেওঁ গৈ পানীৰ কাষ পালে। হঠাৎ তেওঁৰ চকুত পৰিল—পানীৰ মাজত একোটা হুলি আৰু এটি দুপোন বাহ। তেওঁ আৰু অলপো অলপো নকৰিলে; সহজে সোঁলোকাৰ পৰা লাভপাৰ খিনি একে আকোকেই সোঁলোকাৰ বৈ জাঁপ মাৰি পানীত পৰিল।

ঠৈ পানী পানৰ ওপৰত ইমান কম আছিল

যে অলপ নাহি নগলে কলহ-টেকেলি ভৰাব নোৱাৰি। সেই বুলি বেছি হাজলে নাহি গলে বুলিত সোমো-
হাব ভৰো আছে। বুলিটো পাবৰ পৰা ছুই নল
আঁতৰত, আক বৰ দ; দাঁতিটো এনে আওগৰীয়া
আক শিহল যে এবাৰ তাত ভৰি দিলে একেৰায়েই
ভলি নেদেখাকৈ উলটি অহা অসম্ভব। গাভৰুৱো
আজি সেয়ে হ'ল। আন সময়ত তেওঁ এই বুলিলে
লক্ষ্য বাখি পানীত নামে; আজি কিন্তু সেই অপৰি-
চিত ডেকাক দেখি কিবা ভাবনাত মগ্ন হৈ সেই
কথা পাহৰি গ'ল। অজ্ঞাতসাবে বুলিব দাঁতিত
ভৰি দিলে আক মুহূৰ্ততে ঠাউনি নোপোৱা পানীত
পৰি ককৰক কৰিবলৈ ধৰিলে।

অলপ সময়ৰ ভিতৰতে গাভৰুক লৈ ডেকা-
জন পাবলৈ উঠিল। পানীত পৰাৰ পৰা গাভৰু
আন অপকাৰ বিশেষ একো হোৱা নাছিল, মাথোন
হঠাৎ ভয় পোৱাৰ বাবে মুচ্ছা গৈছিল। অলপ
পিছতে ডেকৰ সম্পূৰ্ণৰূপে সংজ্ঞা আহিল; পানীত
পৰোঁতে গাভৰুৰ সাজ-পাৰ বিশৃঙ্খল হৈ পৰিছিল।
বিহাৰ আচল ৰহি গৈছিল, চুলিবিলাক সিঁচৰতি
হৈ পৰিছিল। এতিয়া এজন অচিনাকি মানুহৰ আগত
তেওঁ নিজৰ অৱস্থাটো দেখি লাজতে বঙা পৰিল;
লবালখিকৈ কাপোৰ-কানিখিনি ভালকৈ ল'লে।
ডেকাজনে ডেতিয়া কিবাকিবি কেবাটাও প্ৰশ্ন সুধিলে,
কিন্তু গাভৰুৰ মুখৰ পৰা কোনো কথা নোলাল।
ডেকাই তেওঁক কেনে অৱস্থাত সাবতি ধৰি পাবলৈ
চুলিছিল, সেই কথা ভাবি তেওঁ লাজতে মূৰ দাঙিব
নোৱাৰা হ'ল; এবাৰ কি ছৰাৰ বৰিও চোঁচা কৰি-
ছিল, তথাপি ডেকাৰ চকুত চকু পৰা দাত্ৰকে আকোঁ
ডলবু কৰিলে। ডেকাই আন প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নাপাই
শেষত সুধিলে :—“তুমি জামো অকলৈ বৰলৈ যাব

পাবিবা ?”

গাভৰুৱে মূৰ ছপিয়াই ক'লে :—“ওঁ।”

ডেকা : মৰ কিমান দূৰৈত ?

গাভৰুৱে ওচৰৰ বাৰীখন আঙুলীয়াই
দেখুৱালে।

ডেকা : বেলি পৰিবৰ হ'ল; তুমি ডেঙে এতিয়া
লাহে লাহে যোৱা।

গাভৰু যাবলৈ ওলাল; এবাৰ শৰীৰ আক
মনৰ সকলোখিনি শক্তি প্ৰয়োগ কৰি মূৰটো
দাঙিলে আক মূৰকৰ প্ৰতি দৃষ্টিপাত কৰিলে।
ইমান বেলি মূৰকে যিবোৰ প্ৰশ্ন কৰিছিল,
তাৰ সকলো উত্তৰ যেন দৃষ্টিত মিহলি হৈ
আছিল। কিন্তু সেই দৃষ্টি দীঘলীয়া নহয়,
পিচ মুহূৰ্ততে আকোঁ মূৰ দোঁ খাই আহিল।
ডেকাই কলে—“যোৱা,” ঈশ্বৰে তোমাৰ
মজল কৰক।”

গাভৰুৱে এই বাৰ প্ৰথম কথা কলে :
“আপুনি—মোৰ প্ৰাণ বৰা কৰিছে, মই
আজীৱন আপোনাৰ ওচৰত ধকৰা হৈ
থাকিম।”

ডেকা : মই মাথোন মোৰ কৰ্তব্য কৰিছোঁ। তোমাৰ
প্ৰাণ বৰা কৰাত মোৰ কোনো হাত নাই,
সি ঈশ্বৰৰ কৰুণা মাথোন।

গাভৰু : তথাপি আপুনি ঈশ্বৰৰ হাতৰ অৰূপ
কাম কৰিছে।

ডেকা : পণ্ডিতক, প্ৰবাসীৰ ডালো ঈশ্বৰে পায়।
অৱশ্যে অলপ পাৰ নোৱাৰে।

গাভৰুৱে কিবা এটা ক'ব চুজিছিল, এনেতে
কুলবিত এটা শব্দ উঠিল গাভৰুৱে দেখিলে যে
ডেউলাকৰ মূলা লজৰাটোৱে কিবা ভাল এটা

কাটিছে। “এখন ডেকার লগত এইভাবে কথা পাতি থকা দেখিলে তেওঁ কি বুজিব” ইয়াকে ভাবি তেওঁ সুবকব ওচৰত কবযোবে বিদায় লৈ যাবলৈ ওলাল আৰু সত্ৰক দৃষ্টিৰে এবাৰ সুবকলৈ চাই ক’লে, “আপুনি অকলশৰীয়া, সন্ধিয়াও লাগি আহিল; যদি অলপ কষ্ট কৰি, ছখীয়াৰ ভণা বহাত বাতিটোৰ—”

হঠাৎ কিবা এটা ভাবে তেওঁৰ কথাৰ মাজত বাধা জন্মালে। কিন্তু ডেকাই বুজিবলৈ একো বাকী নাথাকিল। লাহেকৈ ক’লে,—“বাক, ভাবি-চিন্তি চাই যি হয় কবিয়।”

এনেতে লগুৱাটোও তাতে ওলালহি। পাভকলৈ চাই কলে:—“আইদেউ! এই সন্ধিয়া পৰত তুমি ইয়াত কি কৰিছা?”

পাভক লাজত বঙা পৰি লাহে লাহে সকলো কথা ক’লে। লগুৱাটোৱে তেতিয়া ডেকাজনলৈ চাই সুধিলে,—“আপুনি ক’ব পৰা আহিছে?”

ডেকা: বহু বহুত সুবপৰা আহিছে।

লগুৱা: পাচে, ইয়াতে দেখোন আন্ধাৰ হ’লহি, বাতিটো নো ক’ত থাকিব খুজিছে?

ডেকা: ব’তে সুবিধা হয়।

লগুৱা: ডেনেহলৈ আমাৰ খবলৈকে আহক।

ডেকা: সম্প্ৰতিকে বহু কলৈকো যাব নোৱাৰোঁ, মোৰ কেইজনমান লগৰীয়া আছে, তেওঁ-লোক এতিয়াও আহি পোৱা নাই।

লগুৱা: যদি তেওঁলোক আজি নাহে।

ডেকা: তেতিয়া বি হয়, এটা কথা যাব।

লগুৱা: বাক, আপোনাৰ বি ইচ্ছা তাকে কবক। আমি এতিয়া আহিবোঁহে। কিন্তু এটা কথা। আপুনি যেনে ডেনে ছখীয়াৰ কহাত কেন এবাৰ ভৰিৰ ফুৰা পেলোৱা আনন্দ বিহে।

ভাব পাছত, আনে আনে লগুৱাটো আৰু পাভত পাভক বহুদূৰ হৈ যাবলৈ ধৰিলে। যাবলৈ সক্ষমত পাভকয়ে ডেকাৰ ফাললৈ কেবাহিকৈ চাই যাবলৈ ধৰিলে। ই কিহৰ চাহনি! কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশৰ দৃষ্টি নে? নিশ্চয় নহয়। এই দৃষ্টিত জনগনৰ অজ্ঞানতাব কিবা এটি গুপ্ত বাসনাৰ বহু জিলিকি পৰিছে।

ডেকায়ে চকুৰে দেখালৈকে একে ধৰে পাভকলৈ চাই থাকি, অনুভূত হ’লত, আকৌ আগৰ নিলটোতে বহি কিবাকিবি ভাবিবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ দৃষ্টিতে যেনে কিবা এটি বাসনাৰ ছাঁ পৰিছিল।

চতুৰ্থ অধ্যায়

হুলেশ্বৰী

পাভক যদিও খবলৈ গ’ল, তথাপি তেওঁ নৈলৈ আহোঁতে যেনে ভাৱে আহিছিল, তেনে ভাৱেই খবলৈ উলটি যাব নোৱাৰিলে। নৈলৈ বাওঁতে তেওঁৰ বদন প্ৰকল্প আৰু ঠাণ্ডা চিকলপৰীয়া মিচিকিয়া হাঁহিয়ে খেলা কৰি আহিল। কিন্তু এতিয়া তেওঁৰ সুখত চিন্তাৰ কলীয়া বেখা জিলিকি পৰিছে। তেওঁৰ যেন কিবা এবিধ অলঙ্কাৰ কোনোবাই চুব কৰিলে। চুব নো কোনো কবিব? তেওঁতে কোনো চোকাৰ লগ পোৱা নাই; যুঠেই, সেই অপৰিচিত ডেকাৰ লগত দেখা হৈছিল। তেওঁ জানো চোকা? নিশ্চয় চোকা। তেওঁ আন বস্তু চুব কবোক নকবোক, যাদুৰ বস্তু চুব কৰে। বহলে ইয়াৰ সোঁমফালে পাভকৰ সুব হাঁহি, মৰা প্ৰকল্পত, আঁতৰ বহলহেঁতেন। বস্তুকৰ আঁতৰে হাঁহি-বাতি আনন্দত ওপঙি ফুৰা পাভক ইয়াৰ সোঁমফালে দেখিবলৈ বহু পৰীণত আনন্দ হয়

নহ'লহেঁতেন। তেওঁ ভাবি চিন্তি চাই দেখিলে যে তেওঁৰ জন্মস্থান মন্দিৰৰ মাজত অজ্ঞাতসাবে কোনোৱা দেৱমূৰ্ত্তি প্ৰতিষ্ঠিত হ'ল। তেওঁ সেই মূৰ্ত্তি আঁতৰাবলৈ বিমান চেঁটা কৰে, সিমান বেছিকৈ লিপিত খাই হে ধৰে।

গাভৰুৰ নাম কুলেশ্বৰী। দেউতাকৰ নাম কনক-চন্দ্ৰ শইকীয়া। তেওঁৰ বয়স এতিয়া পঞ্চাচ বছৰ। পত্নীহীন কনকৰ কুলেই এক মাত্ৰ আদৰ আৰু যত্নৰ ঘন, কুলেই একমাত্ৰ জীৱনসৰ্বস্ব, কুলেই সকলো আশা ভৱসাৰ স্থল। পত্নীবিয়োগৰ লগে লগে তেওঁ সংসাৰ এবিটলৈ মন কৰিছিল; কিন্তু ফুলক এৰি যাবলৈ,—তেওঁৰ আন্তৰিক চেনেহৰ লাড়ু পৰব হাতত গচ্ছিত ৰাখিবলৈ, সাহ নহ'ল। সেই কাৰণে অৱতে এটা নামৰৰ সাক্ষি লৈ সকলো সময় ধৰ্ম্ম কাৰ্য্যত অতিবাহিত কৰিবলৈ ধৰিলে। গাওঁৰ মাছুহে তেওঁক নৈৰে ভক্তি কৰে আৰু কিবা কাৰ্য্যত সাহাৰ্য্য খুজিলে তেওঁ তাত পিচ নোহোঁহকে। ওচৰৰে এজনী ডিকডাই তেওঁৰ ডিককৱা কাজ-কাম কৰে আৰু চাউলপাত ৰানি-খুন্দি দিয়ে। তেওঁ তাইক লাগতিয়াল বস্ত্ৰ-বাহানিৰে সাহাৰ্য্য কৰে।

কুলেশ্বৰীৰ বয়স এতিয়া চৈধ্য বছৰ। নৈৰ পৰা পানী কঢ়িওৱা, বাপেকৰ আলপৈচান ধৰা আৰু সময়মতে শাকপাচলি আদি যতনোৱায়েই তেওঁৰ কাম। কনকে নিচেঁটা সন্ধিয়াতে গা-পা খুই পোঁসাই সেৱা কৰি তাত বান্ধে পৈ আৰু তাত হলে চোঁচা হুৱা ৰানৈ কীৰ্ত্তন বা ঘোৰা পুথিৰ পৰা আধ্যাত্মিক ৰান পঢ়ে।

সন্ধ্যা লাগি ভাৱিলহি। কনকে তাত পানী ৰাখি নামঘোৰা পুথিখন উলিয়াই লৈ পঢ়িবলৈ লাগিল। কুলেশ্বৰী ওচৰতে বহি বাজে বাজে হুই এটাৰ অৰ্ধ

মুখি তুনি থাকিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু আজি তেওঁ অস্ত্ৰমনস্ক। কনকে পঢ়িলে,—

শিশুৰ বিষয় আশা আশ,

যুবা সেৱা কৰে পান্না লাগ,

যুদ্ধে ভোগ কৰি পিঠি দিলে বিষয়ক।

হৰি ভকতিক পৰিহৰি

যুদ্ধে বিষয়ক টেব কৰি

পুত্ৰ পালটিয়া নিৰাখি আছে কিসক।

বালকে কৰোক বহু মান,

যুৱায়ে সেৱোক পাবে মান,

যুদ্ধ বিষয়ৰ বহিৰ্ভূত হৈয়া গৈলা

ভোগ কৰিবাক নপাবয়

তথাপিতো আশা নছাড়য়,

হৰি হৰি হৰি কিনো বিপৰীত ভৈলা।

যুদ্ধ সৱে জানা বিষয়ক

ভোগ কৰিবাক নপাবয়,

ভক্তিহীন যুদ্ধে তাজিতে সমৰ্থ নয়।

দশন-বিহীন কুস্তা যেন

হাড় চোৰাইবাক নপাবয়,

জিহ্বা লবব কৰি মাত্ৰ চলেকয়।

এইখিনি লৈকে পঢ়ি কনকে এটা বিবাদপূৰ্ণ হুঁ-নিয়া কঢ়িলে, পুথিখন জপাই থৈ ফুলক কলে, “আই অ'। পানী এটোপা আনচোন, হাতটো ধোওঁ।” কুলে পানী এটোপা আনি দিলে, কনক হাত খুই তাতৰ চকলৈ প'ল। ফুলক কলে—“আই। তাত বাঢ়োঁমানে অলপমান পঢ়চোন”

কুলে লিখিবলৈ থিকা নাই ৰানিও পুথি পঢ়িব পাৰে। কনকৰ লৰা মথকাত কুলকে কলাকখন আৰু বাবেমতৰা শিকাইছিল। তান সাহাৰ্য্যৰে তেওঁ এতিয়া হুৱাবান সাক্ষিপতীয়া মূৰিও সূত্ৰাইছে।

বাগেকব কথা শুনি পুৰিখন মেলি পড়িবলৈ ধৰিলে।

বন্ধা আদি কবি জীৱ বড়

বান বান বান বান বান

মায়া-শৰ্যা মায়ে আছন বুলি বাই।

তুমি সি চৈতন্ত সনাতন

বান বান বান বান বান

আমি অচেতন নিয়োক নাথ জগাই।

কুজ সুখে বহু আশা কবি

ভয় কুপে জীৱ আছে পৰি

কাল-সৰ্পে দংশি হবিল চেতনা ডাব।

মোকৰণ ভয় বাক্যাত্ত

কুপায়ে সিকিমা এতিমিত

দয়াময় কৃষ্ণ কবিও মোক উদ্ধাৰ।

কুলৰ মাত বৰ সুন্দৰা আছিল। তেওঁ পঢ়ি পঢ়ি এইখিনি পাইছে, কনকে একেধৰে শুনি আছে, এনেতে বাহিৰত এটা ধট্‌ধট্‌ শব্দ আক লগে লগে এটা গল-হেঁকাৰি শুনা গ'ল। শুনিয়েই কুলে চিঞৰ মাৰি উঠিল। কনক উধাতু খাই লৰি আহি কুলৰ কাষ পালে আৰু কি হ'ল সুবিবলৈ ধৰিলে। কুলে কঁপি কঁপি সেহাই সেহাই ক'লে,—“মা—আ—ন।”

কনকচক্ৰ কঁপি উঠিল; ককণ সুবেবে ক'লে “বান। সৰ্ব্বনাশ। এতিয়া মোৰ মশা কি হ'ব? মোৰ বেই নোহোক মোৰ ছোৱালীৰ—” কথা শেষ নহল; তেওঁৰ হৃৎকূৰে ছুৰাব চকুলো বৈ গ'ল। সাহস ভয় দি, দীৰ্ঘল দা এখন লৈ ছুৰাবখুৰত থিয় দি, এতি বহুদূৰে মানব আক্ৰমণলৈ অপেক্ষা কৰি ব'ল কিত্ত বান বাহিল। কনকে কিছুমান বেজি বিন্ধি আৰু সচকিত বেয়ে ছুৰাবলৈ চাই থাকি, কাকো ছুৰাব ভাতি সোৱাবলৈ চোঁৱ কৰা নেমেৰি বুজিলে মান অহা নাই। কিন্তু আকৌ ভাবিলে,—মানব বাহিৰে

কোনে এই মাত নিশা মনে মনে মোৰ চোতালত ভৰি দিবহি? তেনে হলে মানেই নে কি? যদি মাত হয় তেন্তে ইমান বেজিয়ে ভিতৰ সোমোৱা নাই কিয়? নিশ্চয় সি মান নহয়। কোনোবা পৰজাত পৰিক বা? কনকে মৰোঁ-জীওঁ-মোঁ-আখিৰৈ মাত লগালে:—“কোন?”

“মই দুৰণিৰটীয়া মাতুহ।”

“ক'লৈ যোৱা?”

“থাকিবলৈ আশ্বৰ বিচাৰি আহিছোঁ।”

কনকৰ মনৰ ভয় নু হ'ল, ছুৰাব মেলি দি ক'লে:—“ভিতৰলৈ সোমাই আহাঁ।”

“এটা ঘোঁৰা আছে, তাক বান্ধি থলে হে বাব পাৰোঁ।”

কনকে গোহালি ঘৰলৈ আঙুলীয়াই ক'লে—সেই ঘৰটোৱে মুখৰ খোটাঙ্গী শুনা হৈ আছে, তাতো বান্ধা। মই বাব নোহাবোঁ, খুজি কাপোৰেৰে আহোঁ। লগুৱাটোও ঘৰত নাই।

অলপ পাচত এটি বীৰ-লক্ষণ-সঙ্গীৰ ধুনীয়া ডেকা সোমাই আহিল। কনকে বহিৰলৈ দি লেখীৰ বীড়ি-মতে ডাৱোল ছালি খাবলৈ দিলে। ডাৱ পাচত দুয়ো কথা-বাৰ্তা হবলৈ ধৰিলে।

কনক : ৰোপা। ইমান বাতি তুমি নো ক'লে যোৱা?

আলহী : কিবা এটা সকাহত এই কালে বাবলৈ আহিছিলোঁ। পিচে, বাটতে বাতি হোৱাব কাৰণে আপোনাৰ ঘৰত আলহী হ'ব লগাত পৰিলোঁ।

কনক : কি কাৰ ?

আলহী : বাবে তাৰে আশত কৰলৈ ইচ্ছা নকৰোঁ

কনক : ক'লে জানো কিবা অপকাৰ আছে?

আলহী : অপকাব হোক বা নোহোক, মনত কল্পনা
কবা কথা ক'বলৈ বব ভাল যেন বিবেচনা
নকৰোঁ। কিয়নো কৃতকাৰ্য্য হব নোৱাৰিলে
পাচত লাজত পৰিব লাগিব।

কনক : কথাটো বুজিব নোৱাৰিলোঁ।

আলহী : বুজাই দিবব মোবো ইচ্ছা নাই।

কনক : বাক, যদি তোমাৰ একান্ত ক'ব ইচ্ছা
নাই, তেন্তে নালাগে ক'ব। কিন্তু কোৱা
হলেও সেই কথা আনে নাজানিলেহেঁতেন।

আলহী : বাক, আপোনাৰ কথাতে বিশ্বাস কৰি মই
ক'ব। কিন্তু এতিয়া বাতি বহুতো হ'ল;
সেই কাৰণে, সেইবোৰ কথা পুৱালৈ
থাকোক। এতিয়া বব ভাগব লাগিছে,
শুবলৈ এটা দিহা কৰি দিলেই হয়।

কনক : নহয় বোপা! চুখে ভাগবে আহিছা, এতিয়া
পাটো ধোৱা। মই চাউল পাত বডনাই
দিওঁ, তুমি এমুঠি সিজোৱা।

আলহী : নহয় বুজিছেনে। বোক আক সেই বিষয়ে
নথৰিব।

কনক : সেইটো হবই নোৱাৰে। অভিধি পাই সৎ-
কাৰ নকৰাকৈ কেতিয়াও এবিধ নোৱাৰোঁ
আক ভেনে কবিলে মোৰ পিতৃ-পিতামহে
নকবা কাম কৰিব লাগিব।

আলহী নিমাত হ'ল।

কনকে আলহীৰ আপাদমস্তক নিৰীক্ষণ
কৰি অলপ পাচতে সুবিলে,—“বোপা!
তুমি ক'ব পৰা আহিছা?

আলহী : ধৰ্মপুৰ পৰা।

কনক : নাম কি?

আলহী : দেবেন্দ্ৰনাথ বৰুৱা।

কনকে অলপ বেলি ব লাগি থাকি ক'লে,
“বোপা! মই তোমাক দেখিববে পৰা চিনো
চিনো লাগিছে। তুমি মহেন্দ্ৰনাথ বৰুৱাৰ
পুতেক নোহোৱা নে?”

দেবেন্দ্ৰই ‘হওঁ’ বুলি কৈ কনকৰ মূৰৰ পৰা
ভৰিলৈকে চাবলৈ ধৰিলে।

কনক : বোপা! মই যি সন্দেহ কৰিছিলোঁ, সেয়ে।
তুমি মোৰ অতি আপোন বান্ধুহ। তোমাৰ
দেউতাবা মোৰ পৰম বন্ধু আছিল আক
ছয়োবো ঘৰলৈ ছয়োবো অহা যোৱা চলি-
ছিল। পিচে, মোৰ পৰিবাৰ চুকাল,
তোমাবো দেউতাবাৰ হৃত্যবাতৰি শুনিলা
ভেতিয়াৰে পৰা আজি সাত বছৰ হ'লহি,
মই সেই কাললৈ মুকে কৰা নাই। মই
দেখোঁতে তুমি সক আছিলি, সেই হে
চিনোতে পলম হ'ল। কিয়, তুমি কনকচন্দ্ৰ
নামে কাৰো নাম শুনা নাই নে?

দেবেন্দ্ৰ : শুনিছিলোঁ, সেইটো আপোনাৰ নামেই নে?

কনক : এৰা।

দেবেন্দ্ৰ : হওঁতে ময়ো আপোনাক দেখা মনত পৰিছে।
আজি বহুত দিন দেখা নাই দেখি হে
পোনেই চিনিব নোৱাৰিছিলোঁ। পিচে,
আপোনাৰ আক কোন আছে?

কনক : বোপা! সেইবোৰ নো কি সোৰা? সক-
লোৰে মূৰ-হাড় খাই চুকুৱালোঁ। এতিয়া
মাথোন ছোৱালী এটি আছে। তাইবো
দেখোন বিপদ-আপদ হুণ্ডচেই। আজি
পানী আনিবলৈ বাওঁতেই মূলিত পৰি
জৰুৱে। পিচে, কোনোবা একজন সদাশয়
সহায়ক বৰাকহে কৰা পৰিল।

দেবেশ্ব : ধৰ্ম্মত থাকিলে নিশ্চয় ইহাৰে দয়া কৰিব।

কনক : মাহুহজনক এবাৰ বস্ত্ৰবান্ধ দিবলৈকো
নাপালোঁ ; তেওঁ বা ক'ব মাহুহ আছিল ?

দেবেশ্ব : তেওঁ যবে মাহুহেই হওক, তেওঁ তেওঁৰ
কৰ্ত্তব্য কৰিছে ; সেই বাবে তেওঁক ওনাই
বস্ত্ৰবান্ধ দিয়াৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই।
কৰ্ত্তব্যপৰাণ হ'বলৈ তেওঁক আশীৰ্বাদ
কৰক, তেতিয়া হলেই কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ
কৰা হ'ব।

কনক : সেইটো হয়। পিচে, এতিয়া খোৱা-বোৱাৰ
কি কৰা ? হঠতে তোমাৰ দেউতাবা
থাকোঁতে, আমাৰ সাজত একো ঘিণ-মাণ
নাছিল। আন কি, দুয়ো একেখন পাততে
খাইছিলোঁ। এতিয়া যদি তুমি নিজে সিজা-
বলৈ এলাহ কৰা আৰু মোলৈ ঘিণ
নকৰা তেন্তে মোৰ—

দেবেশ্ব : সেইটো কবই নালাগে ; আপোনাৰ হাতে
খাবলৈ মোৰ কোনো আশঙ্কি নাই।

কনকে “আই অ' কুল। এওঁক গা ধুবলৈপানী-
ছনি যতনাই দে, মই ভাত বাঢ়োঁটৈ” বুলি ভাত-
চকলৈ গ'ল।

দেবেশ্বৰ শিবে শিবে প্ৰবল ধুবুহা বলিবলৈ
বিলে ; গোটেই গা কঁপি উঠিল। ‘কুল! কুল
কোন ? অ, কনকৰ এটি ছোৱালীয়ে আছে।
তেনেহলে নৈৰ পাটত, লগ পোৱা সেই অপেচনী
যেন ছোৱালীটিৰ নামেই কুল।’

পাঠক সকলে বুজিব লাগিব যে, দেবেশ্ব সেই
নৈৰ পাটৰ সিনত বহি থকা মাহুহ জনেই। দেবেশ্ব
আৰু কনকে কথাবতৰা হৈ থাকোঁতে কুলে দেখা
দানত বহি লকলো ভাবি নাছিল। বালকৰ আশে

পাই কলহ-চুবীয়া আদি ঠিক কৰি দিলে। কিন্তু
দেবেশ্বই গা ধোৱাৰ কথালৈ পাহৰি কুলৰ কথা
ভাবিবলৈ ধৰিলে। কিবা এটা অকুটী কাৰে তেওঁৰ
অন্তৰত খোকি-বাখোঁ লগালে। কুলৰ মোহিনী বৃত্তি
তেওঁৰ মানস-পটত আগতকৈও উজ্জল হৈ উঠিল।
তেওঁ মনে মনে কলে :—“জীবন ককলা হলে মোৰ
আশা পূৰ হ'বলৈ বেছি টান হ'ব নাপায়। যদি এই
যাত্ৰাৰ পৰা সুকলমে ঘূৰি আহিব পাৰোঁ, তেন্তে
নিশ্চয় এদিন এই সুগন্ধি কুলৰ পৰিচলনে নৈতে
উমলিবলৈ পাৰ।”

দেবেশ্ব গা ধুবলৈ ছটা দেখি কনকে আকৌ
স্নাত লগালে :—“বাপা! কি কৰিছা ? বাতি বহুতো
হল ; বোৱী, গা ধোৱী নৈ। দুখেভাগৰে আহিছা,
লবালবি কৰিলে যে যদি ভালকৈ এখুৰি
শুবলৈ পোৱা।”

দেবেশ্বই ধৰা পৰাৰ ভৱত লবালবিকৈ উঠি
সাজটো থৈ গা ধুলে নৈ আৰু অলপমান সময়
পাচতে খোৱা-বোৱা শেষ কৰিলে। তাৰ পাচত,
তামোল-ছালি খাই কনক আৰু দেবেশ্বই কিয়াকিবি
বকুলা কথা পাতি থাকোঁতেই কুলে শোৱাৰ দিহা
কৰি বাহিলে। তেতিয়া কেউজন গৈ নিজ নিজ
শোৱাপাটত পৰিল।

দেবেশ্ব পাটত পৰি কিছুমান বেগিলৈ চটকটাই
বাখিবলৈ ধৰিলে। কুলৰ সুখৰ ক্ষেত্ৰভিত্তিৰে মনে মনে
তেওঁৰ চকুৰ আগত সূত্ৰ কৰিবলৈ লাগিল। কিন্তু
ভাঙ্গৰ স্নাত হৈ থকা বাবে অলপ পাচতে
টোপনি আহিল।

আন কালে, কুলৰ বেৰাৰ দেবেশ্বতকৈও টান।
তেওঁৰ কোবল দিহা-কুল-কলিত দেবেশ্ব-শোক
ধৰিলে। তেওঁ বেই শিলেই চাই সেই শিলেই

দেবেশ্বৰ। তেওঁৰ মানত আকাশত দেবেশ্বৰ, পাতালত দেবেশ্বৰ, পৃথিবীতো দেবেশ্বৰ। গছলতা, কল-ফুল, জোন-তৰা, বেৰ-ছাল সকলোতে দেবেশ্বৰ জেউ-জিয়ে আন সকলোৰে জেউতি চেন পেলাইছে। তেওঁ দেবেশ্বৰ যুষ্টি-পট চাই চাই কত বেলি চটকটাই আছে। তথানি টোপনি নাহে। এবাৰ চিল-মিলকৈ অলপ টোপনি আহিছিল, এনেতে ওচৰত থকা আম গছজোপাৰ ডালৰ পৰা এটা কেঁচাই উয় লগা চিঞৰ মাৰিলে,—“নি-ই-উ।” ফুল চকু খাই উঠিল। আকৌ সেই চিন্তা, আকৌ দেবেশ্বৰ যুষ্টি। এইদৰে দেবেশ্বৰ ভাৱত বিভোল হৈ থাকোঁ-তেই বাতি শেষ-নিশা হ’লহি। লাহে লাহে শান্তি-ময়ী নিদ্ৰা-দেবীয়ে তেওঁৰ কোলাত ঠাই দি, ফুলৰ মনৰ চিন্তা-ভাবনা আঁতৰ কৰিলে। কিন্তু দেবেশ্বৰ-পটখনি নিমানতো দূৰ ন’হল, আকৌ স্বপ্নৰূপে তেওঁৰ কাষ চাপিবলৈ ধৰিলে।

প্ৰথম অধ্যায়

বিদায়

বাতি পুহাই আহিছে। নিস্তন্ধ জগতৰ নিকট প্ৰাণ-বীণা বাজি উঠিছে। পূবকালে বঙা বেজিয়ে অলপ অলপকৈ দেখা দিছে কিন্তু চোকা তেজ দেখুৱাব পৰা নাই। ডাবাৰিলাকে বেলিৰ বন্ধিৰ আগত নিজৰ কুহু বন্ধি দেখুৱাবলৈ লাজ পাই বোৱাৰী হোৱালীৰ দৰে মেৰুৰ ওপৰি লৈছে নৈ। গৃহস্থৰ ঘৰৰ ওপৰেদি ছুই এটা কাউৰীয়ে ‘বাতি পুহাল,’ ‘তই নেখাকিবি,’ ‘কাহলৈ যাহি’ বুলি সিহঁতৰ ভাৱে ব্ৰিডিয়াই ব্ৰিডিয়াই কৈ উনি

গৈছে। বাতি “নিউ নিউ”কৈ উয়লগা চিঞৰ বৰা কেঁচাই এতিয়া সুয়লগা মাতেৰে কুকলি দিছে। ছটা এটা কেৰে টুহাই মনে মনে লোকৰ উৰালত সোমাই, ধানৰ চৈই কঢ়িয়াইছে। কোনো ভিৰোতাই গিৰি-য়েকক কোনো দূৰৈ ঠাইলৈ পঠিয়াব লগা হোৱাত পাটীৰ পৰা উঠি কাষত কলহ লৈ পানী আনি-বলৈ গৈছে। ধীৰে ধীৰে পুৱাৰ মলয়া বলিছে আৰু গছবোৰত লাগি শেঁ-শেঁকৈ শব্দ উঠিছে। ছুই এজন পুৱাতে উঠা অভ্যাস থকা মাজুহে শোৱাৰ পৰা উঠি লিৰালি কাষিত বহি সুখ খুইছে। এনে সময়তে, আমাৰ ফুল আইদেৱেও শোৱাৰ পৰা উঠি কাষত কলহ এটা লৈ নৈ পালে নৈ, পানীত নামি হাত মুখ ধুলে আৰু তাৰ পাচত একলহ পানী লৈ উভতি আহিল। দেবেশ্বৰ আৰু কনক এতিয়াও উঠা নাই। ফুলে কাকো নকপাই চোতাল পদূলি মাৰিলে,—চ’ৰা ঘৰৰ ছৱাৰ মুখত ছখন পীৰা পাৰি ওচৰতে এটা লোটা আৰু এখন পামোচা ঠিক কৈ মাৰিলে। কাষতে ডামোলৰ বটাটো সজাই থলে। তাৰ পাচত লাহে লাহে ফুলনিত সোৱাল নৈ আৰু এজোপা বকুল গছৰ ডললৈ গ’ল। বকুলৰ সক সক ধুনীয়া ফুলবোৰ ডল চাকি সৰি মলমলাই আহিল ফুলে ভাবে কিছুমান বুটলি কৌচত ভৰাই ললে;—কল গছ এজোপাৰ পৰা এডাল নুতা যেন আঁহ উলিয়াই আনিলে আৰু নাহৰ জোপাৰ ডলতে বহি মাজা গাঁথিবলৈ লাগিল।

দেবেশ্বৰ আৰু কনক দুয়ো শোৱাৰ পৰা উঠি হাত মুখ ধুলে। তাৰ পাচত, ডামোল-হালি খাই কথা-বতৰা হবলৈ লাগিল। দেবেশ্বৰই মনে মনে ফুলৰ কাৰ্ধ-নিপুণতাত শলাগিবলৈ ধৰিলে।

পাঠক সকলৰ সুবিধাৰ বাবে তেওঁলোকৰ কথা-

বতৰা ডলড তুলি দিয়া গঁল।

কনক : পিচে, যদি মোক অবিৰাস নকৰা,
ভেঙে গধূলি কম বোলা কথা কোৱা
এতিয়া।

দেবেশ্বৰ : আপোনাক অবিৰাস কৰিব। মই আপো-
নাৰ সন্তান। সন্তানে কেতিয়াও বাপেকক
অবিৰাস কৰিব পাৰে নে?

কনক : বাক, কোৱা ভেনেহলে।

দেবেশ্বৰ : কথাটো এই,—মানব উপজ্বৰ বৰকৈ অসহ-
নীয় হোৱাত, স্বৰ্গদেৱে বণ কবিবৰ ইচ্ছাবে
কিছুমান সৈন্ত লৈ উজাই আহিছে। কিন্তু
ভেঙৰ সৈন্ত-সংখ্যা নিচেই অলপীয়া। সেই
দেখি, ভেঙক সাহায্য কৰা কৰ্তব্য ভাবি,
ময়ো কিছুমান সৈন্ত লৈ ভেঙৰ লগ লবলৈ
আহিছোঁ।

কনক : মোৰ মনেৰে কাষটো বৰ ভাল নকৰিলা।

দেবেশ্বৰ : কিয়?

কনক : আজিলৈকে মানব লগত কেইখন বুঁজ
হৈছে কিন্তু আমাৰ সৈন্ত কোন বাব
জিকিছে? যি মানব দিন, মানব দিনেই।
কি জানি ইমানতে আহোম স্বৰ্গদেৱসকলৰ
অস্ত পৰাটোৱেই বিধাতাৰ ইচ্ছা।

দেবেশ্বৰ : সেইদেখি আপুনি মোক খুবি বাবলৈ ক'ব
খোজে নে কি?

কনক : ক'ব খুজিছিলোঁ। কিয়নো—

দেবেশ্বৰ : নক'ব ভাঙবীয়া, আপোনাক মিনতি কৰি
কৈছোঁ, আৰু সেইবাব কথা সুন্দৰ নানিব।
চাওকচোন, পাবগৈতে আমাৰ কি কৰি-
বলৈ বাকী থৈছে। বজাৰ বাজৰ কাড়ি
লালে, এজাৰ ওপৰত অকৰ্মীয়া অজাচাৰ

কবি, অসমদেহ বকত্ববিৰতুল্য কবিলে।
সিহঁতৰ ভালত সতীৰ সতীৰ নোৱাৰাত
পবিল; ইমানতো আপুনি আমাক বহি
থাকিবলৈ কয় নে? মোৰ মনেৰে জন্ম-
ভূমিৰ এনেকুৱা দশা চাই থকাতকৈ যুত্থা
শতগুণে শ্ৰেয়ঃ।

কনক : সেইটো ময়ো বুজিছোঁ, মোৰ মনতো ভেনে
ভাব খেলাইছে। কিন্তু—

দেবেশ্বৰ : কিন্তুলৈ নাযাব আৰু, যত্নৰ অসাধ্য একো
নাই। ভেঙে নিশ্চয় মানব পতন হ'ব।
অকল ইচ্ছা কবিলেই কোনো কাৰ্য সিদ্ধ
নহয়, ভালৈ চোঁটা লাগে। কিয়নো, "উত্তমেন
হি সিধ্যন্তি কাৰ্যানি ন মনোবধৈঃ। নহি
সুপ্তন্ত সিংহন্ত প্রথিশন্তি যুখে যুগা ॥"

কনক : কিন্তু বলে নোৱাৰা শিলক পৰি মৰকাব
ভাব এতিকুলে চলিবলৈ গলে বা কি
লাভ হ'ব?

দেবেশ্বৰ : বলে নোৱাৰিব কিয়? ইমান এখন ভাঙৰ
বাজ্যৰ সকলো প্রজা যদি একেলগ হওঁ,
ভেঙে ক্ষুদ্ৰ মান কি বস্তু। বতাহত ধূলি উৰা
দি উৰি যাব। "অন্নানাবশি বজ্জনাং সহস্ৰিঃ
কাৰ্যসাধিকা। তুশৈৰ্গণবদানপ্ৰেৰ্য্যন্তে
মন্তবন্তিনঃ ॥" আৰু সেইদৰে যদি সকলোৱে
মিলি কাম কৰিব নোৱাৰে, ভেনেহলেও
এই ক্ষুদ্ৰ শক্তিয়েই এবাৰ চোঁটা কৰি চোৱা
নিভাত কৰ্তব্য। কিয়নো, যদি গঁটাকৈয়ে
ভাই বন্ধু দুখ ওচাৰ নোৱাৰে, সতীৰ
সতীৰ বাৰিব নোৱাৰে, জন্মীৰ—জন্মভূমি
হৰ্ষিতি ওচাৰ নোৱাৰে, ভেঙে এই নিৰ্ভৰা
মোহা থকাৰ পৰা লাভ কি? সেই জ্ঞান

মাতৃ-সেৱাকে জীৱনৰ ব্ৰত কৰি, মাতৃভূমিৰ
উদ্ধাৰৰ্থে এই দেহা বলি দিবলৈ কেতিয়াও
কুণ্ঠিত নহওঁ।

কনক : ভোম্বাৰ উদ্দেশ্য, বহুৎ। গতিকে, মই
ভোম্বাক হাক নিদিওঁ। আশীৰ্ব্বাদ কৰিছোঁ
যেন পাৰঙ মানক—মাতৃভূমিৰ শত্ৰুবিলাকক
সিহঁতৰ যোগ্য শাস্তি দি, ভালৈ কালৈ
উত্ততি আহিব পাৰা।

দেবেশ্বৰ : আপোনাৰ অভিধি-সংকাৰৰ বাবে আপো-
নাৰ ওচৰত যিমান ধকৱা, এই আশীৰ্ব্বাদৰ
বাৰে তাতোকৈ বেছি ধকৱা থাকিলোঁ।

এনে সময়তে কনকৰ লগুৱাটো আহি ওলাল।
সি আগদিনা নৈৰ বাটৰ পৰা অহাৰ পাচতে মিঙিৰ
এঘৰলৈ গৈছিল। দেবেশ্বৰক দেখি মাতৃ লগালে—
“অ, আপুনি কালি ইয়াতে থাকিল নে কি?”

দেবেশ্বৰ : এৰা।

লগুৱাটোৱে চিনাকি ভাবেৰে কথা কোৱা শুনি
কনকে সুবিলে, —“তুমি নো এওঁক কেনেকৈ
চিনিলা?”

লগুৱা : কালি যি জনে আইদেউক পানীৰ পৰা
ভুলিছিল তেওঁৰেই এওঁ।

কনকে মনে মনে দেবেশ্বৰৰ খলাপ লৈ আনন্দাশ্র
ইকিলে : আক ফুলক কেনেকৈ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ পালে
দেবেশ্বৰক সুবিলে। দেবেশ্বৰয়ো স্বাধাৰণৰূপে সকলো
সঁজুত কৰ্মনা কৰিলে। কনকে অন্তৰেৰে সৈতে
দেবেশ্বৰৰ খলাপ লৈ কলে—“বোপা, ভোম্বাৰ দয়া
নোহোৱা হ’ল আজি মই নিঃসন্তান হব লাগিল-
হেঁতেন। ভোম্বাৰ বোণা পূৰ্ণকাৰ দিবলৈ মোৰ একো
নাই। তথাপি, যদি সময় আক সুবিধা পাওঁ, তেন্তে
এটা ক্ষুদ্ৰ পূৰ্ণকাৰেৰে ভোম্বাৰ দয়াৰ খলাপ লব পাৰিম

বুলি আশা কৰিলোঁ।”

দেবেশ্বৰৰ অন্তৰত এটা প্ৰশ্নল খুন্দা লাগিল।
মনে মনে ভাবিলে “সেই ক্ষুদ্ৰ পূৰ্ণকাৰ কি?” কুটাই
কলে,—আপোনালোকে মোৰ এনে এটা ক্ষুদ্ৰ কাৰ্য্যৰ
বাৰে খলাপ লৈ মোক লাজ নিদিব। কিয়নো, ঈশ্বৰৰ
ইচ্ছাতহে সকলো ঘটছে। সি বেই নোহোক, মই
এতিয়া আপোনালোকৰ ওচৰত বিদায় হে গ্ৰহণ
কৰিব খোজোঁ।” কিয়নো, মোৰ পলম হোৱা দেখি
সৈন্যবোৰ চাণৈ নিকংসাহ হৈ পৰিছে।

কনক : “নহয় বোপা! বেজিও উঠি আহিল, এতিয়া
তুমি এমুঠি নোখোৱাকৈ কেনেকৈ যাবা?
তুমি যদি ইচ্ছা কৰা, তেন্তে সোঁ নৈৰ
দাঁতিত এপাক ফুৰি আহাঁ গৈ। মই ভাত
এমুঠিৰ দিহা কৰোঁ।” এই বুলি কনক
ভাত বান্ধিবলৈ গ’ল, দেবেশ্বৰও ফুলনিৰ
কাললৈ সোমাই গ’ল।

নাহৰ গছছোপাৰ তলত বহি ফুলে মালা গাঁথি
আছিল। দেবেশ্বৰও গৈ সেইখিনি পালে গৈ, ফুলবো
মালা গঁথা হ’ল। তেওঁ লৰা-লৰিকৈ মালাধাৰ
কাপোৰৰ তলত সূমুৱালে।

ফুলক অকলে বহি থকা দেখি দেবেশ্বৰই সুবিলে
—“কি হে! অকলে অকলে ইয়াত বহি কি কৰিছা?”

ফুল : একো কৰা নাই।

দেবেশ্বৰ : একো নকৰাকৈ মাতৃহ এইদৰে বহি থাকে
নে? ফুলে উত্তৰ দিবলৈ কথা বাপাই
বীৰেৰে তলম সু কৰিলে।

দেবেশ্বৰ : কিহে, মই অগতঃ ঘোৱা পাতা নে কি?
ভেনে বুলি জনা হলে মই ইয়াতলৈ
মাহিপোহেঁতেন।

ফুল অসন্তুষ্ট হ’ল। লাহেকৈ, কলে—“কিবা

এটা ভাবিছিলো।”

দেবেশ্বর : কি ভাবিছিলো ?

কুল বিষমভ পবিল। কি উত্তম দিব, একো ঠিক কবিল নোৱাৰি নিহাত হৈ ব'ল। অলপ পাচত কথা পাহৰাবৰ চলেবে ক'লে :—“আপুনি কাহানি-লৈ যাব ?”

দেবেশ্বৰই মিচিক কৰে হাঁহি কলে :—“আজিৱেই—এতিয়াই।”

কুল : এতিয়াই ! ইমান খবৰ নো কিয় ?

দেবেশ্বর : কাৰণ আছে, পূৱাতে যাব খুজিছিলো ; পাচে তোমাৰ দেউতাবাই হে বেলি কৰাইছে।

কুল : আজি নগলে নহ'ব জানো ?

দেবেশ্বৰই মনে মনে ভাবিলে,—“ইয়াৰ মানে কি ? আজি নগলে নহ'ব জানো সোখাৰ মানে কি ?” কুটাই ক'লে—“নহয় ! আক মিছাতে তোমালোকক আৱনি কৰিবও নোখোজে।”

কুল : আপুনি নো আৱাক কি আৱনি কৰিছে ?

মোৰ মনেবে আহকাল কৰাতকৈ আপোনাৰ শুভাগমনে আমাৰ আনন্দ হে বঢ়াইছে।

দেবেশ্বর : সেইটো সুখৰহে কথা।

কুলে কোনো উত্তৰ নিমিলে ; ওঠ হুটা কপি উঠিল, চকু চুল-চুলিৱা হ'ল ; শৰীৰো অবসর হৈ আছিল। দেবেশ্বৰই দেখিলে কুলে তেওঁৰ কথাত বকৈ বেজাব পালে। তেওঁ কলে :—“কুল কৰা কবিবা, সঁচাকৈয়ে নই যেমালিহে কৰিছো, বেজাব নকৰিবা।”

কুল অলপ স্থিৰ হৈ দেবেশ্বৰলৈ চালে ; কিন্তু সুখৰে একো নকমে। দেবেশ্বৰই ক'লে :—“কুল, মোৰ এটা কথা আছে।”

কুল : কি ?

দেবেশ্বর : কালিৰ ঘটনা তোমাৰ কৰ্মৰ থাকিব নে ?

কুল : তাক নই এই জীৱনত পাহৰিব নোৱাৰোঁ।

দেবেশ্বর : সেয়ে যদি হয়, তেনেহলে নই তব এটা চিন বাখি যাব খোজোঁ। থাকিবা নে ভুলি ?

কুল : কি ?

উত্তৰত দেবেশ্বৰই আজুলীৰ পৰা এটা বাখৰ পতা আজটি নোলোকাই ল'লে ; কুলে একো নামা-জিলে। দেবেশ্বৰই ক'লে : “যদি ঋ নকথা, তেনেহলে মোৰ কৰ্ম্মৰা হাতেবেই তাক উপযুক্ত ঠাইত থ'ব খোজে।”

কুলে একো নামাজিলে ; দেবেশ্বৰই কুলৰ হাতৰ উৰ্দ্ধে হাত মেলিলে। কুলৰ গোটেই শৰীৰ কপি উঠিল, লাহে লাহে দৌহাতখন আগ বঢ়াই গিলে। কুলৰ হাতত থকা মালাধাৰ হঠাৎ হাতৰ পৰা পৰি দেবেশ্বৰৰ ভৰিত পবিল, দেবেশ্বৰই তাক আগ্ৰহেৰে তুলি লৈ ডিঙিত পিছিলে। তাৰ পিচত আজটি পিছাবলৈ কুলৰ হাতত বৰিলে। কিবা এটা অকৰ্ম্মবীৰ পুলকত তেওঁৰ গোটেই পা কপি উঠিল ; কৰ্ম্মৰ পাবিজাতৰ পোছ নাকত সোবোৱা যেন লাগিল। তেওঁ আজটিটো লাহে লাহে কুলৰ আজুলীত সুহুৱাই দি তেওঁৰ হাতখন অলপমান বেলি দুয়োখন হাতৰ মাজত সুহুৱাই ৰাখিলে। তাৰ পিচত কুলৰ হাতটো লাহে লাহে ওপৰলৈ তুলি দি, দি,—দেবেশ্বৰই চুমা খালে।

কুলৰ হাত এবি দেবেশ্বৰই মালাধাৰ সোমোকাই লৈ কলে : “তোমাৰ মালাধাৰ তুলি ইচ্ছা কৰি থিৱা নাই, সেই কাৰণে তাক নই লোৱা অৱশ্যিত। এই সোৱা তোমাৰ মালা।”

কুলে মালাধাৰ নহ'ল ক'লে “আপুনি পিতৃক।”

দেবেশ্ব : মই নিজে এবাৰ পিছলোঁ, এতিয়া তুমি
নিজে পিছাই নিদিলে, মই নিপিছোঁ।।

দেবেশ্বই মালাধাৰ ফুলৰ হাতত দিলে, ফুলে
অগত্যা কঁপা হাতেৰে তাক দেবেশ্বৰ ডিঙিত পিছাই
দিলে। যি জনে প্ৰাণ বন্ধা কৰিছে তেনে জনৰ
অস্থবোধ তেওঁ উপেক্ষা কৰিব কেনেকৈ ?

দেবেশ্বই ক'লে : “এই মালাধাৰিয়ে আজিৰ
ঘটনাৰ বাহিৰেও তোমাৰ নামটি সদায় মোৰ মনত
পেলাই থাকিব।”

ফুল : মোৰ নামেৰে নো কি কৰিব ?

দেবেশ্ব : তোমাৰ নামেৰে কি কৰিম ? খাওক
এতিয়া নকওঁ। যদি পাচেকৈ সময় পাওঁ,
যদি প্ৰাণ লৈ উলটিব পাৰোঁ, যদি ঈশ্বৰ
কৃপাত ভালে-কালে আকৌ এই ধিনি
পাওঁহি তেতিয়া কম; তেতিয়া বুজিবা
তোমাৰ নামেৰে কি কৰিম।

বতাহত কঁপা মাঠেমাঠতীৰ দৰে ফুলৰ গোটেই
গা কঁপিবলৈ ধৰিলে। “যদি পাচেকৈ সময় পাওঁ”
“যদি প্ৰাণ লৈ উলটিব পাৰোঁ” “যদি ভালে কালে
আকৌ এই ধিনি পাওঁহি” এইবোৰৰ মানে কি ?
লাহে লাহে ক'লে : “আপোনাৰ কথাৰ অৰ্থ একো
জুবুজিলোঁ।”

দেবেশ্ব : বুজাই দিবও নোখোজোঁ।।

ফুল : কিয় ?

দেবেশ্ব : শুনিলে তুমি ভয় পাবা।

ফুল : ছুতুনিলেহে বেছি চিন্তিত হ'ব।

দেবেশ্ব : নিতান্ত নকলে নহয় যদি কওঁ, তুমি : মানব
বিকছে স্বৰ্গদেৱে সৈন্য পোটাইছে, ময়ো
তেওঁৰ সাহায্যৰ নিমিত্তে ওলাইছোঁ। বন্দ
ফলাফল কেনে হয়, তাক কোৱা জানে।

ফুল : দেশৰ মজলৰ নিমিত্তে স্বদেশৰ শত্ৰু-নাশ
কৰিবলৈ ওলাইছে, ই আপোনাৰ মহৎ
জীৱনৰ উপযুক্ত কাম হৈছে। শত্ৰুবানে
নিশ্চয় আপোনাক সাহায্য কৰিব।

দেবেশ্বই ফুলৰ পৰা এনে বীৰাজনাৰ যোগ্য
কথা শুনি বৰ সন্তোষ পালে; মনে মনে ক'লে :
“ধন্য তোমাৰ স্বদেশপ্ৰেম! আন কাৰণত নহলেও
অকল এই বাবেই তোমাক ভাল নাপাই নোদ্বাৰোঁ।”

ঠিক এনে সময়তে কনকে ফুলক মাতিলে। ফুল
ধীৰে ধীৰে খবলৈ গ'ল; দেবেশ্বও নৈ লৈ নামিল।
হৈ যোৱা সকলো ঘটনা জুকিয়াই লৈ কিছুমান
বেলি তেওঁ নীৰবে ভাবিলে। তাৰ পিচত গা ধুই
কনকৰ খবলৈ আহিল আৰু কাপোৰ-কানি সলালে।

কনকৰ তেতিয়া ভাত বন্ধা হৈছিল। দেবেশ্ব
লগতে তেওঁ ভাত বাঢ়ি দিলে; তেওঁ ল'ৰালবিকৈ
ভোজন-কাৰ্য্য সমাধা কৰিলে। তাৰ পাচত তামোল-
ছালি খাই, কাপোৰ-কানি সলাই হাবলৈ ওলাল;
কনক আৰু ফুলৰ ওচৰত কুতাজলিপুটে বিদায় লৈ
দেবেশ্ব ঘোঁৰাত উঠিল। ঘোঁৰা বিজুলীবেগেৰে
চেৰুৰিবলৈ ধৰিলে। কনক আৰু ফুলে চাই থাকোঁ-
তেই নিমিষৰ ভিতৰতে দেবেশ্ব তেওঁলোকৰ দৃষ্টিৰ
বহিৰ্ভূত হৈ পৰিল।

ষষ্ঠ অধ্যায়

মান সেনা

সন্ধ্যা সময়ত দেবেশ্বনাথে তেওঁৰ সৈন্তবোৰৰ
সন্ম পালে গৈ। সৈন্তবোৰে তেওঁৰ আগমন অপেক্ষা
কৰি, তললীৰ আন এটা বাটত বাহৰ কৰি আছিল।

তেওঁ পৈ পোৱা মায়েই সকলোৱে জন্মখনি কৰি উঠিল। সেই খনি কেউকালৰ পহু বিলাকত লাগি এতিখনিও হবলৈ ধৰিলে আৰু লাহে লাহে বীৰ বড়াইৰ লগত যিহলি হৈ শূন্যত বিলীন হ'ল। তাৰ পাচত দেবেশ্বনাথ ঘোঁৰাৰ পৰা নামিল; এটা মানুহ আহি ঘোঁৰাটো ধৰিলে। তেওঁ পৈ গছৰ তলতে আসন গ্ৰহণ কৰিলে; সৈন্তঘোৰা আহি তেওঁৰ কেউকালে বেৰি বহিল। দেবেশ্বনাথে সুধিলে “তোমালোক কেনে আহাইক?”

এজন সেনাই উত্তৰ দিলে—“আমি সকলো ভাল কুশলে আছোঁ, আপুনি এতিয়া গা ধোওক।”

দেবেশ্বনাথে ক'লে :—“মই এঘৰ চিনাকি মানুহৰ ঘৰত সোমাই খাই-বৈ আহিছোঁ।”

তেতিয়া সন্ধিয়া লাগি আহিল। বেলিয়ে তাপৰ পোহাৰ সাধৰি-সুতৰি লাহে লাহে নাইকিয়া হ'ল, লগে-ভাগে হজুৱা মানুহ-বিলাকেও কামকৰা সঁজুলি নান্ধি-কুন্ধি লৈ নিজ নিজ ঘৰলৈ বাট ললে। গৰবী-য়াইতে পথাৰৰ পৰা গৰু আনি পোহালিত সুতুৱাই জলপান খাবলৈ লাগিল; বিদেশী পৰিক খানখিত বিচাৰি ওলাল। শিয়ালে হাবিৰ মাজৰ পৰা ওলাই “হোৱা হোৱাকৈ” বনবীয়া বৰদীওত নুব ধৰিলে। সত্ৰত মৌসাই সকলে দবা কোবাই ভাল বাই এৰা কৰিবলৈ লাগিল। বান্ধনীবিলাক গা-পা ধুই ভাত-চকলৈ গ'ল; পহুলি মুখত বহি ভুৱা কুকুৰে কুকি-বলৈ ধৰিলে। অগ্ৰাণহবিলাকে হাবিৰ পৰা ওলাই বাবীচুকত সোমাই হুৰি খাবলৈ লাগিল। এবাবাবীৰ মাজৰ পৰা হুৱে মাত লগালে ‘হ-উ-হ, মোৰ জেঁটৰ পৰা শুঠোঁ।’ হুৱে সেই কেৰেবীয়া মাত শুনি নানা জনে নানা একাবে সমালোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে। আকালৰ জুৰি লাহে লাহে নিজৰ বিলাক কৰ্মসেৱে

চাকি পৃথিৱীক শুদ্ধকৰনা কৰিবী লাগিলে। সেয়েহেই সেই জোনৰ পোহৰত বহি লৈ সকলো সৈন্তক সন্মেলন কৰি কৰলৈ ধৰিলে :—“সৈন্তসকল! তুনা, হুৰাৰ মানব অভ্যাচাৰত আমাৰ কৰ্মগ্ৰন্থিৱী জৰুৱী কলা-তললৈ দাব লগাত পৰিল। লৰা-ভিকতাৰ কান্দোনত সতীৰ গগনভেদী চিঞৰত, দশোনিৰ পূৰ্ব হ'ল; আজি অসমীয়াৰ খাবলৈ ভাত, পিছিবলৈ কাপোৰ নোহোৱাত পৰিল। এতিয়াও তোমালোকৰ মনত এতিশোধ দিবলৈ ইচ্ছা হোৱা নাই নে? আৰু চোৱা! আমিয়েই আমাৰ হুখুৱী মাত্ৰৰ সন্তান। গতিকে, অসমৰ উন্নতি-অন্নতি, স্বাধীনতা-পৰাধীনতা, সকলো আমাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। তেনেকুৱাত, যদি আমি আওকলীয়া হৈ হাত সাৰটি বহি থাকোঁ তেন্তে আমাতকৈ আৰু কোনোবা কুপুত্ৰ হব পাৰে নে? আই, কেওঁ ভৱ নকৰিবা। দেখা নাই নে এটো-পাল এটোপালকৈ যববুণ পৰি কেনেকৈ পাৰ্ঠ-কুই তল নিয়ায়? এতিয়াও যদি আমি একে লগে মিলি মাতৃ-ভূমিৰ উদ্ধাৰৰ্থে দেহা উতৰ্গা কৰোঁ, তেন্তে নিশ্চয় মান-পণ্ডক খেদি মাতৃৰ ডিঙিৰ পৰা দাসত-শৃংখল সোলোকাই, স্বাধীনতা-কৰ্ণহাৰ পিন্ধাই দিব পাৰিম; ক্ষুদ্ৰ মান বণ-ভবজত ওপতি যাব। হিঙ্গো, খৰিয়াল, গাইনোটা ভাব আৰু পৰজীকাতৰতাৱেই আমাৰ পতনৰ মূল। যি দিনাই এইবোৰ ঢেঁকা আমাৰ মনৰ পৰা আঁতৰহ'ব, সেই দিনাই অসমৰ গৌৰৱ বেলিয়ে দেখা দিব।”

হঠাৎ কেইটামান মানুহে ক'লা হোৱা কেনে তুলা গল। কতকলৈ সত্য বীৰ—কাৰো বুৰত একেবাৰো মাতৃ-কথা নাই, মাথোন উপাধি-নিপাতত যি পৰা উঠিছে। যি কালৰ পৰা কথা কোৱা কেনে তুলা গৈছিল, মূল মানুহ পৈ সেইকালে গাই আহিল, কিন্তু

ক'ডো একো দেখা দাপালে। দেবেশ্বই আকৌ কবলৈ তেওঁ তৎক্ষণাৎ উপস্থিত হুঁকিম লহাৰ লৈ, ঘোঁৰাৰ ধবিলে :—“আমি হাড়ক মাটি, তেজক পানী কবি লেকাৰত বল দিলে, ঘোঁৰা জাঁপ মাৰি উঠিল, বাটি ধন খটিছো, মানে তাৰে বাহাছৰী কৰিছে, আমি ঠেঙৰ তলে সবকি প'ল। এনেতে তৃতীয়টোৱে তেওঁৰ খেতি, বাতি কবি জীৱিকা উলিয়াইছো, থাকিবলৈ বুকলৈ পোনাই আক এপাট বাটি মাৰিলে। দেবেশ্বই বাটি ডাল ওপৰতে চোপ ধৰা দি ধবিলে আক বৰ সাজি লৈছো, সিহঁতে আহি জুই লগাই বিহু সেই বাটিকে এটা সেনালৈ পোনাই মাৰি পঠিয়ালে। কৰিছে। ইমানতো আমি সহি থকা উচিত নে? তৎক্ষণাৎ মান সেনাৰ পতন হ'ল আক প্ৰথমটো বকুসকল। উঠ'ল, কঁকালত টঙালি বান্ধ'ল; সাহেবে খব লগত শাৰী পূব কৰিলে। লগৰ ছটাৰ দশা হিৰা পূৰ্ণ কৰি লোৱা; প্ৰাণপণে বুদ্ধ কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা দেখি, ইটোৱে তৰা নবা ছিঙি লবিবলৈ ধৰিলে, কবি বণছলীলৈ অগ্ৰসৰ হোৱা। তেতিয়া নিশ্চয় দেবেশ্বয়ো পাচে পাচে খেদিবলৈ ধৰিলে। মানুহৰ আশাৰ লুপ্তবয়ৰ স্বাধীনতা উদ্ধাৰ হব; জগতে অসমৰ বেগতকৈ ঘোঁৰাৰ বেগ বেছি হোৱাৰ কাৰণে, অলপ সৌৰৱ ঘোষণা কৰিব।”

দেবেশ্বৰ ঘোঁৰাটো অলপ আঁতৰত বন্ধা আছিল। হঠাৎ চক খাই ছপ্, ছপাই উঠিল। দেবেশ্বনাথে কিবা আহিছে বুলি হাতত তৰোৱাল লৈ খেদা মাৰি প'ল। তেওঁ দেখিলে তিনিটা মান সেনাই ঘোঁৰা-টো মেলিবলৈ ধৰিছে। তেওঁক দেখি তিনিওটাই ভিৰাই ধৰি লব মাৰিলে। দেবেশ্বই ঘোঁৰাটো বান্ধব পৰা মেলি একে চাবেই পিঠিও উঠিল আক সিহঁতৰ পাচে পাচে খেদা দিলে। মানকেইটাই এটা মানুহে অকলৈ খেদি বোৱা দেখি বলে পাৰিব বুলি তিনি ডাল বাটি লৈ সাজু হৈ ব'ল। দেবেশ্বক ওচৰ চপা দেখি এটাই তেওঁলৈ টোঁৱাই এপাট বাটি মাৰি পঠিয়ালে। দেবেশ্বই পা কাতি কবি বন্ধা পবিল আক চকু চাওঁতেই আক্ৰমণকাৰীটোৰ খুব দেহাৰ পৰা বিচ্ছেদ কৰিলে; বগুৰা গুৰি কঠাল পৰাদি সেই ঠাইতে নিৰিক্ষেপে স্ফুৰিব পবিল। সেই মুহূৰ্ত্ততে আন এটাই ঘোঁৰাটোমৈ টোঁৱাই আকৌ এপাট বাটি মাৰিলে। দেবেশ্বনাথৰ দৰে একল বুকিমান আৰোহী নোহোৱা হলে, তেতিয়াই ঘোঁৰাৰ পতন হ'লাইডেন। কিন্তু

সেনা : আশোনাৰ পলৰ হোৱা দেখি কিবা হুঁকিম লৈ, ঘোঁৰা জাঁপ মাৰি উঠিল, বাটি ঠেঙৰ তলে সবকি প'ল। এনেতে তৃতীয়টোৱে তেওঁৰ বুকলৈ পোনাই আক এপাট বাটি মাৰিলে। দেবেশ্বই বাটি ডাল ওপৰতে চোপ ধৰা দি ধবিলে আক সেই বাটিকে এটা সেনালৈ পোনাই মাৰি পঠিয়ালে। তৎক্ষণাৎ মান সেনাৰ পতন হ'ল আক প্ৰথমটো খব লগত শাৰী পূব কৰিলে। লগৰ ছটাৰ দশা দেখি, ইটোৱে তৰা নবা ছিঙি লবিবলৈ ধৰিলে, দেবেশ্বয়ো পাচে পাচে খেদিবলৈ ধৰিলে। মানুহৰ বেগতকৈ ঘোঁৰাৰ বেগ বেছি হোৱাৰ কাৰণে, অলপ পাচতে তেওঁ মানসেনাৰ ওচৰ চাপিল; কিন্তু তৰোৱাল দাঙোতেই মানসেনা অলুপ্ত হ'ল। ক'লৈ গল, কি হ'ল তেওঁ তাৰ একো তওকে ধৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁ বহুতো ভাবি চিন্তি কেউকালে অল্পসন্ধান কৰি চালে, কিন্তু ক'ডো মান সেনাৰ চিনো নোলাল। বিচাৰি বিচাৰি, বিফল মনোৰথ হৈ সন্মোহিত তেওঁ উভতি বাট লগে। হঠাৎ দহোটা মান মানুহ তেওঁৰ চকুত পবিল। প্ৰথম দৰ্শনত সিহঁতক তেওঁ মানসেনা বুলি জানিছিল, কিন্তু অলপ পাচতে চিনিলে যে সিহঁত তেওঁৰ নিজা মানুহ হে। তেতিয়া তেওঁ সেনা-সকলৰ ফাললৈ চাই সুধিলে :—“তোমালোক আহিলা কেলেই?”

সেনা : আশোনাৰ পলৰ হোৱা দেখি কিবা হুঁকিম লৈ, ঘোঁৰা জাঁপ মাৰি উঠিল, বাটি ঠেঙৰ তলে সবকি প'ল। এনেতে তৃতীয়টোৱে তেওঁৰ বুকলৈ পোনাই আক এপাট বাটি মাৰিলে। দেবেশ্বই বাটি ডাল ওপৰতে চোপ ধৰা দি ধবিলে আক সেই বাটিকে এটা সেনালৈ পোনাই মাৰি পঠিয়ালে। তৎক্ষণাৎ মান সেনাৰ পতন হ'ল আক প্ৰথমটো খব লগত শাৰী পূব কৰিলে। লগৰ ছটাৰ দশা দেখি, ইটোৱে তৰা নবা ছিঙি লবিবলৈ ধৰিলে, দেবেশ্বয়ো পাচে পাচে খেদিবলৈ ধৰিলে। মানুহৰ বেগতকৈ ঘোঁৰাৰ বেগ বেছি হোৱাৰ কাৰণে, অলপ পাচতে তেওঁ মানসেনাৰ ওচৰ চাপিল; কিন্তু তৰোৱাল দাঙোতেই মানসেনা অলুপ্ত হ'ল। ক'লৈ গল, কি হ'ল তেওঁ তাৰ একো তওকে ধৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁ বহুতো ভাবি চিন্তি কেউকালে অল্পসন্ধান কৰি চালে, কিন্তু ক'ডো মান সেনাৰ চিনো নোলাল। বিচাৰি বিচাৰি, বিফল মনোৰথ হৈ সন্মোহিত তেওঁ উভতি বাট লগে। হঠাৎ দহোটা মান মানুহ তেওঁৰ চকুত পবিল। প্ৰথম দৰ্শনত সিহঁতক তেওঁ মানসেনা বুলি জানিছিল, কিন্তু অলপ পাচতে চিনিলে যে সিহঁত তেওঁৰ নিজা মানুহ হে। তেতিয়া তেওঁ সেনা-সকলৰ ফাললৈ চাই সুধিলে :—“তোমালোক আহিলা কেলেই?”

দেবেশ্ব : তিনিটা মানসেনাই বোব ঘোঁৰাটো ধৰিছিল মৈ, বোক দেখিয়েই সিহঁতে তৰা-নবা ছিঙি ল'ব দিলে। বই খেদি আহি অলপ পাচত সিহঁতক পালোঁ আঁক হুঁকিম লৈ, ঘোঁৰা জাঁপ মাৰি উঠিল, বাটি ঠেঙৰ তলে সবকি প'ল। এনেতে তৃতীয়টোৱে তেওঁৰ বুকলৈ পোনাই আক এপাট বাটি মাৰিলে। দেবেশ্বই বাটি ডাল ওপৰতে চোপ ধৰা দি ধবিলে আক সেই বাটিকে এটা সেনালৈ পোনাই মাৰি পঠিয়ালে। তৎক্ষণাৎ মান সেনাৰ পতন হ'ল আক প্ৰথমটো খব লগত শাৰী পূব কৰিলে। লগৰ ছটাৰ দশা দেখি, ইটোৱে তৰা নবা ছিঙি লবিবলৈ ধৰিলে, দেবেশ্বয়ো পাচে পাচে খেদিবলৈ ধৰিলে। মানুহৰ বেগতকৈ ঘোঁৰাৰ বেগ বেছি হোৱাৰ কাৰণে, অলপ পাচতে তেওঁ মানসেনাৰ ওচৰ চাপিল; কিন্তু তৰোৱাল দাঙোতেই মানসেনা অলুপ্ত হ'ল। ক'লৈ গল, কি হ'ল তেওঁ তাৰ একো তওকে ধৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁ বহুতো ভাবি চিন্তি কেউকালে অল্পসন্ধান কৰি চালে, কিন্তু ক'ডো মান সেনাৰ চিনো নোলাল। বিচাৰি বিচাৰি, বিফল মনোৰথ হৈ সন্মোহিত তেওঁ উভতি বাট লগে। হঠাৎ দহোটা মান মানুহ তেওঁৰ চকুত পবিল। প্ৰথম দৰ্শনত সিহঁতক তেওঁ মানসেনা বুলি জানিছিল, কিন্তু অলপ পাচতে চিনিলে যে সিহঁত তেওঁৰ নিজা মানুহ হে। তেতিয়া তেওঁ সেনা-সকলৰ ফাললৈ চাই সুধিলে :—“তোমালোক আহিলা কেলেই?”

কবিতা। কিয় জোয়ালোকে বাটত পাই
অহা নাই নে ?

সেনা : পাই অংহিহো, পাচে, সিটো—

দেবেল্ল : সি ছুটাক মাৰোভেই সেইটো আকৌ
লব মাৰিলে। মই খেদি খেদি সৌখিনিভেই
লগ ধৰিছিলোঁ, কিন্তু তবোৱাল দাঙি লৈ
কোব মাৰিব খোজোঁতেই হঠাৎ মোহোৱা
হ'ল। বিচাৰি বিচাৰি কতো নাপাই, এতিয়া
উভতি আহিছোঁ।

সেনা : তেনে হলে ভো সৰ্বনাশ ! সি যদি আমাৰ
বাতৰি সেনাপত্ৰিক দিয়ে গৈ তেন্তে আমি
বৰ্গদেহৰ লগ নো পাওঁতেই সিহঁতে আপ
ভেটিবহি। গতিকে, ব'লকচোন আমিও
বিচাৰোঁ গৈ।

দেবেল্ল : সি জানো একে ঠাইতে বৈ আছে ?

সেনা : কি ঠিক ! সি জানো কম লবিছে ? কি
জানি কববাত পৰিয়েই আছে। নহলে
নো আপুনি নেদেখাকৈ সি ক'লৈ যাব ?
সি ভো দেহতা নহয়, যে অদ্ভুতভাৱে
পলাব পাৰে।

দেবেল্লই আকৌ বাবলৈ সন্মতি প্ৰকাশ কৰিলে
আক সকলো গৈ ঘটনাস্থলত উপস্থিত হ'ল ;
সকলোৱে পিয়ালি দি কেউকালে বিচাৰিবলৈ ধৰিলে।
প্ৰতি গছৰ গুৰি, ভাল-পাত, জোপোহা, চাই চাই
হাইবাণ হ'ল ; কিন্তু ক'তো মানসেনাৰ গুপ্তত্বও পোৱা
নগ'ল। “অতি আচৰিত কথা” বুলি কোৱা-কুই কবি
ভেওঁলোক উলটি আহিবলৈ ধৰিলে। এনেতে মাত্ৰা-
বাৰ নামেৰে এজন সৈনিকে “ও এইটো ও, পালো
ও” বুলি আটাৰ পাৰি উঠিল। আটাৰ ভনি আটাই-
বিলাক সেই ঠাইলৈ চাপি গ'ল আৰু দেখিলে

যে মানসেনাটো এটা এনা খালত নোমাই আছে।

দেবেল্লনাথে ক'লে :—“তাক একো নকৰিবলৈক,
লাহে লাহে তুলি আনা।” ভেটিয়া হুল্লনবানে কাৰ্ণোৰ
জোবা দি, তাৰ ওচৰলৈ নমাই গিলে। সি ভাতে
ধৰি উঠি আহিল। দেবেল্লই তাক একো নকৈ
বন্দী কৰি লৈ গ'ল।

ভেটিয়া বাতি প্ৰায় এপৰমান অতীত হৈছিল
গতিকে, সকলো খোৱা-বোৱাত ব্যস্ত হ'ল। মান
সেনাটোকো ভাত খাবলৈ দিলে।

পক্ষটো গুল্ল। সতিয়া লাগিববে পৰা গোটেই
জগত জোনৰ পোহৰত হাঁহিব লাগিছে। সেই দেখিহে
মান সেনাৰ পাচ লবলৈ দেবেল্লৰ সুবিধা হৈছিল।
এতিয়া খাই-বৈ উঠি সেই জোনাকতে সকলো বহিল।
দেবেল্লই মান সেনাটোক সুধিলে :—“কচোন বাক
তই কোন আক কিয় নিশা আহি আমাক আমনি
কৰিছিলি ?

মানসেনা : মই এটা মানসেনা আৰু মৰা ছুটাও
মোৰ লগবীয়া।

দেবেল্ল : মৰা ছুটা তোৰ লগবীয়া বুলি তই মোকো-
হাকৈয়ে জানো। পিচে, কেলৈ আহি-
ছিলি, তাক ক।

মানসেনা : তইডৰ বজাটো পলাই গ'ল আৰি আৰু
লুট-পাট কৰি ফুৰিছিলোঁ, আজি আহি
তইডক দেখিলোঁ, বোপোঁ ভাল হ'ল, সেনা-
পত্ৰিক কৈ দিওঁ গৈ। পিচত হাতিয়ে গলে
পলম হ'ব। সেই দেখি, তোৰ ঘোঁৰাটোকে
লৈ যাব বুজিছিলোঁ। তই আৰু দেখিলি।

দেবেল্ল : পিচে খালত পৰিলি কেনেকৈ ?

মানসেনা : তই খেদি লিদি, আমিও লবি গ'লো।
পিচে তই আৰু ছুটা মাৰিলি। লগীয়ে

মোৰো ফালৰ লাগিল। বোলো বি কৰে
কবক, বপলাওঁ। ভই আকৌ তবোৱালখন
লাজিলি, মোৰ ভয় লাগিল, আকৌ লব
মাবিলোঁ। খালটো আৰু ওচৰতে আছিল,
ছকৰ কৰে পৰিলোঁ।

দেবেশ্বৰ : পিচে, তোক এতিয়া কি শাস্তি দিব লাগে ?

মানসেনা : ভই আৰু যি কৰ। মই হলে এৰি দে
বুলি ক'ম।

এজন সেনা : দেউতাও ভাল। কববাত নো চকক
সুখি চাউল বহায় নে ?

দেবেশ্বৰ : মই তোক ছোৱাছোৱাকৈ কাটি কাউব-
শঙকক বিলাই দিম।

মানসেনা : মই আৰু খালত পৰোতেই মৰিলোঁ।

ভই এতিয়া বাথিলেও বাথ, মাথিলেও মাথ।

ভই আৰু যি কৰিব খুজিছ, কৰ।

দেবেশ্বৰ : বাক মই তোক নামাৰোঁ। ভই তাৰ বাবে
মোক কি কৰি দিবি ?

মানসেনা : মই নো আৰু কি কৰিম। কি কৰিব
লাগে, ভই কৰি, মই আৰু কৰি দিম।

দেবেশ্বৰ : ভইভৰ সৈন্ত ক'ত আছে ?

মানসেনা : ভইভৰ বজা বোলে আকৌ উজাই আহি-
ছে, আমি সেই দেখি ভটীয়াই আহিছোঁ।

দেবেশ্বৰ : ভইভৰ সৈন্ত কোন কেনি আছে, মোক
ক'ব লাগিব।

মানসেনা : ভই যি কৰ, তাকে কৰিম, মুঠেই আমাৰ
মাজুহৰ লগত হুঁজ কৰিবলৈ নকৰি।

দেবেশ্বৰ : তোক হুঁজ কৰিবলৈ কোৱা নাই। আন
বিষয়ত হে—

মানসেনা : মই যি পাবোঁ কৰিম। ভই দেখিবি নহয়।

দেবেশ্বৰ : বাক, মই তোৰ কথাত বিৰাম কৰি শাস্তি

হলোঁ আৰু তোক আধীনতা দিলোঁ।

কিন্তু সাৱধান ! কথা অলপ লব চৰ হলে,
বৰ শোচনীয় পৰিণাম ভুজিব লাগিব।

কথা বতৰা হৈ থাকোঁতেই বাতি প্ৰায় ছপৰ
হ'ল : দেবেশ্বৰই সভা ভঙ্গ কৰিলে। তেতিয়া সকলোৱে
অনন্ত নীলাকাশেৰে চোৱা, সেই প্ৰাকৃতিক অট্টা-
লিকাৰ তলত, সুবিস্তৃত ভূমিখণ্ডত পৰি, চাৰিও-
ফালৰ সৌন্দৰ্য্যত মিহলি হৈ থকা ঈশ্বৰৰ অনন্ত
কীৰ্ত্তিৰ জেউতি নিৰীক্ষণ কৰি, লাহে লাহে হুখ
সন্তাপ-হাৰিণী, জগজ্জননী নিজাদেবীৰ কোমল
কোলাত মূৰ থৈ শাস্তি লাভ কৰিলে।

সপ্তম অধ্যায়

ভাল মানুহ নে চোৰ

বেলি লাহে লাহে পৰি আহিছে। ছপৰীয়া

ভৰ পক উঠা গৰম এতিয়া বহীয়া পৰিছে, খাই-বৈ
উঠি সকলো প্ৰাণীয়ে জিৰণি লৈছে।—গৰুৱে গছৰ
ছাঁত ভই ঘাঁহ পাওলিছে, ম'হে সুলিত পৰি
বোকাৰে লেটি লৈছে, চবাই-চিৰিকতিয়ে হাবিৰ মাজত
সোমাই নিৰাত হৈ বহিছে, মানুহে পাটাত পৰি
বিচনীৰে বিচি জুৰ বিচাৰিছে; কোনোৱে পুখি
একোখন মেলি লৈ তাকে পঢ়ি গৰমলৈ পাহৰিছে;
মাথোন বোৱাবীয়ে চোতালৰ ধান হাতত দি তাপত
ভৰণি মাপুৱাই বেলিক পাৰে মানে শাও দিছে আৰু
তাপৰ ঋণ বাৰ্হনিৰ ওপৰত মাৰিছে। মুঠতে প্ৰকৃতিয়ে
সম্পূৰ্ণৰূপে শান্ত ভাব ধাৰণ কৰিছে; গোটেই ধৰাৰ
ওপৰত নিস্তকতাই অকণ্টক বাজৰ কৰিছে।

ভাত-পানী খাই উঠি ঈশ্বৰ চৰাধৰতে এখন

বাঁটত শুই আছে; ওজনভে বহি কুল আইদেয়ে এখন বিচনীবে লাঞ্ছ লাঞ্ছে বিচি আছে। এনেভে ছটা অপবিচিত্তি মাহুহ আহি তেওঁৰ ঘৰত ওলাল। মাহুহ-কেইটাৰ বাহিৰা সাজ-পাৰ চাই ভাল মাহুহ বুলিবলৈ টান—সিহঁতৰ চকুৰ চাহনিও অলপ বিশেষ আছে। চকুৱে যদি অন্তৰৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰে তেন্তে সিহঁতৰ বাহিৰ ভিতৰ একে নহয়।

হুজন আলহী অহা দেখি কনকে পাটীৰ পৰা উঠি লবালবিকৈ বহিবলৈ দিলে। বাপেকৰ ইচ্ছিতমতে কুলে ভামোলৰ বটাটো আগত দি থিতাতে ভিতৰলৈ সোমাল। কিন্তু আচৰিত কথা! আগন্তক হুজনে চকু হুহুৰোৱাকৈ কুলৰ গঢ়-গতি, বেহ-ৰূপ চাবলৈ ধৰিলে আৰু ছয়োটাই চকুৰ ঠাৰেৰে কথা হবলৈ ধৰিলে। ইহঁতৰ মতলবটো কি? লোকৰ জীয়াৰী ছোৱালীৰ মুখলৈ ব-লাগি চাবলৈ ইহঁতৰ লাজ লগা নাই নে? নাইবা লাজ বোলা বস্তুটোৱে সৈতে ইহঁতৰ কোনো কালে ভেটাতেটি ছোৱা নাই?

ভামোল-ছালি দিয়াৰ পাচত কনকে সুধিলে: “ভোমালোকক দেখোন চিনিব পৰা নাই, ক’ব পৰা নো আহিছা?”

মাহুহ ছটাৰ এটাৰ নাম মেহেঙা ইটোৰ নাম মদন। মেহেঙা সাধাৰণতঃ মাহুহ যিমান ওখ সিমানেই। ডিঙিটো কাছৰ দৰে, পিঠিত ভাত বন্ধা আখৰ উখান যেন এটা কঁক, বাওঁভৰিটো অলপ চুটি, গভিকৈ, খোজ কাঢ়িবৰ সময়ত ডেকুলীৰ দৰে জঁপিয়াই যায়। মদন মেহেঙাতকৈ প্ৰায় এবাৰেও ওখ, ঠাডকেইটা উজ্বলা, সোঁ চকুটো কেঁবা, ডলৰ ওঁঠটো বৰ শকত। উভয়ৰে বৰণ এটাৰ দৰে ক’লা। ডাঢ়ি-চুৰিকিলাক মাজে মাজে বগা হৈ পৰিছে, কিন্তু কল হলে যেনেই আছে।

কনকৰ কথা শুনি মেহেঙাই কলে—“আপুনি চিনি নাপাৰ ভো, আমি আগৰে এই বালটল অহাই নাই। আমাৰ বৰ নগাওঁত।”

কনক : পাচে, অহাৰ সকাহ কি?

মেহেঙা : সকাম বৰ ডাঙৰ। পিচে, আপুনি কি কৰে জানো?

কনক : আগৰে শুনিছে হে উত্তৰ দিব পাৰোঁ।

মেহেঙাই মদনৰ চকুলৈ চালে, ছয়োটাই

চকুৱে চকুৱে কিবা কথা হ’ল। সিহঁতক

নীৰৱ, দেখি কনকে আকৌ সুধিলে:—

“কি হে, একো নক’লা দেখোন।”

মেহেঙা : ক’বলৈ অলপ খোকোজা লাগিছে।

কথাটো এই,—আপোনাৰ লগত মিডিব

পাতিবৰ আশাৰে আহিছিলোঁ।

কনকৰ মনত সন্দেহ হ’ল। অলপ বেছি

নীৰৱে চিন্তা কৰিলে। তাকে দেখি মেহেঙা-

ই ক’লে:—“আপুনি ভয় নকৰিব, বাৰ

লগত মিডিব পাতিবলৈ আপোনাক

ধৰিছোঁ, তেওঁৰ নিচিনা মাহুহ আপুনি

ক’তো নাপায়। নগাওঁ অকলৰ ভিতৰত

তেওঁৰ নাম বজনা মাহুহ নাই।

কনক : হব পাৰে, কিন্তু নগাওঁত নো ঠিক কৰিব

নোৱাৰিলা নে?

মেহেঙা : হওঁতে তেনেকুৱাই, আৰু দুবছৰেও তেওঁৰ

জোবৰ ছোৱালী বিচাৰি নাশালোঁ। এতিয়া,

আপোনাৰ ছোৱালীসিহঁতেই উপযুক্ত হ’ব

বুলি শুনি আপোনাৰ ওৰি পাইছোঁহি।

এতিয়া আপোনাৰ অনুপ্ৰেৰ হলেই হয়।

কনক : তেওঁৰ নাম কি?

মেহেঙা : মদন হাজৰিকা। সেই বিকৰে আপুনি

ভাবিব আশ্রয় নাই। হাতী-বোঁবা,
গজ-বহু, ধান-ধনেবেই দ'ল বন্ধ।

কনক : (মদনলৈ আগুলায়) এওঁ নো ক'ব
পৰা আহিছে ?

মেহেঙা : এওঁৰ পৰিচয় পাচোঁ পাব, সম্প্ৰতিক
মোৰ কথাৰ উত্তৰ দিয়ক।

কনক : মই নো কি ক'ব ?

কনকে কি কিয় গুনিব মনেৰে মদন আৰু মেহে-
ঙাই উপাহ-নিশাহ বদ্ধ কৰি আগ্ৰহেৰে তেওঁলৈ
চাবলৈ ধৰিলে। কনকে কপালত হাত দি নীৰয়ে
চিন্তা কৰিলে। কিছুমান বেলিৰ মূৰত বহুত কথা
ভাবি চিন্তি, মাজে মাজে ছুটা এটা হুয়ুনিয়াহ
কাটি লাহে লাহে ক'লে :—“মই নো কি ক'ব।
মোৰ ক'বলৈ একো নাই ; তোমালোকৰ কথাত
মই মাতি হব নোৱাৰিলোঁ। মোৰ নিচিনা নিছলা
মানুহ তোমালোকৰ দৰে চহকী মানুহৰ মিতিবৰ
লয়ক নহওঁ। তহুপৰি মোৰ আগলৈকো নাই,
পাচলৈকো নাই, তাইয়ে মোৰ জীৱন সৰ্ব্ব্ব,—
চকুৰ মনি। গতিকে, সিমান দূৰলৈ আঁতৰাই
দিব ইচ্ছা নাই।”

মেহেঙা : আপোনাক বন্দী-বেটী, হাতী-বোঁবা যি
লাগে তাকে দিবলৈ পাও ল'ব পাবোঁ।
আপুনি যুঠেই আমাৰ কথাত মাতি
হলেই হয়।

কনক : মই বুঢ়া মানুহ। মোক হাতী-বোঁবা,
বন্দী-বেটী কলেই লাগিছে। কুকুৰ নেদে-
বিলে বে মই এখন্তকো থাকিব নোৱাৰোঁ।

তাৰ পাচত ছয়োপকৰ নানা প্ৰকাৰ কথা-বতৰা

হ'ল, কিন্তু কনকৰ কথা মনলিল।

কনকৰ লগতহোঁ ওচৰৰ এটা খবত গুই থকাৰ

পৰা সকলো কথা শুনি আহিল। এতিয়া পৰিচয়
পৰা উঠি পোন চাভেই তেওঁ লোকৰ মাজত ওলা-
লহি আৰু কনকলৈ চাই সুধিলে :—“এই কেইটা
নো ক'ব মানুহ ?”

মেহেঙা আৰু মদনে চকু টিপিয়া-টিপি কৰিবলৈ
ধৰিলে, তাকে দেখি লগতহোঁয়ে কনকলৈ চাই
ক'লে :—“আপুনি কি এই কেইটাৰ লগত বেলে-
বেলাই আছে, ইহঁত নো কুল আইদেউৰ জোৰৰ নে ?”

এই কথা শুনা মাত্ৰকৈ সিহঁত দুয়ো বহাৰ
পৰা উঠিল। মদনে মেহেঙাৰ কাণে কাণে কলে :—
“বলা যাওঁ, এইবাৰ আন এটা উপায় হে বিচাৰিব
লাগিব।” তাৰ পাচত দুয়ো উচাট মাৰি গুচি গ'ল।

কনকে এই ঘটনাৰ একো মূৰ ধৰিব নোৱাৰি,
মনে মনে ভাবিবলৈ ধৰিলে। ভাবনাৰ আদি-অন্ত
নাই ; অতীত আৰু ভৱিষ্যতৰ বিবিধ ঘটনা তেওঁৰ
চকুৰ আগত উদয় হ'ল।

লগতহোঁয়ে ক'লে :—“আপুনি চিন্তা নকৰিব।
সেই কেইটাই আমাৰ কিটো কৰিব পাৰে ? ক'ববাৰ
হালহিলা ভিকছ, ইয়াত ভাঙনাৰ ভাঙ দিবলৈ
আহিছিল। আপুনি সিহঁতৰ চকুকেইটালৈ মন
কৰা নাই নে ? সিহঁত চোৰ।”

কনকেও মনে মনে ভাবিবলৈ ধৰিলে :—“ইহঁত
ভাল মানুহ নে চোৰ ?”

অষ্টম অধ্যায়

বতৰভী

কনকৰ ঘৰৰ পৰা প্ৰায় বাৰ মাইলমান আঁত-
ৰত এখন ভাঙৰ হাবি আছে। তাত সাধাৰণতঃ

মাহুৎসব বসতি নাই বুলিলেই হয়। হাবিব মাজে মাজে ছুটা এটা ভাঙ্গা ঘর দেখিবলৈ পোরা যায়। সেইবোৰ ঘরত আগেরে মাহুৎসব বসতি আছিল, কিন্তু মানব প্রথম আক্রমণের সময়ে সকলোবিলাক পলাই গৈ, ইয়াক অগম্য অবশ্য হবলৈ এবিড়িয়ে। অরন্ত্রে, তাকবীরা লোক সংখ্যাব বাবে ই আগেরেও আধা জাবনি আছিল।

মানব অভ্যাচারত ভবনি নাপাই শাস্ত প্রজা পলাই যোরা দেখি, কিছুমান ছুট মাহুৎসবে নিজস্ব বন্ধা আক জীবিকার নিমিত্তে মানব ভাঙ জুনি, মানব ছুট প্রযুক্তির অনুসরণ কবি, লু-লু-লু-ঠা-মাত মাত, মানব নিচিনাকৈ যাবে বিহকে পাই তাকে লুটি নিয়া বৃত্তিত হবে আক ভেনে মাহুৎসব কিছুমান মোট খাই একোটা দল বাকি সুবিধা-জনক হাবিব মাজত বসতি লয়। এতিয়া এই হাবিব মাজতো ভেনে বিধব এল মাহুৎসব থাকে।

সন্ধ্যা ভাগে। ভাগে। হঠতে হুজন মাহুৎসবে সেই জাবনিব দুর্গম বাট অভিক্রম কবি বেগেবে মাজলৈ সোমাই প'ল আক এটা ঘর ঘর দুখত বিয় হৈ মাত লগালে, "ভোলা"।

ভোলা আহি ছরার মেলি দিলে। মদন আক মেহেতা ভিতবলৈ সোমাই প'ল, পীবা ছবন পাবি ছরো ছুঠাইত থপন কবে বহি, উস-আস্ কবিবলৈ ধবিলে। এনেতে ভোলাই বপাত আক জুই আঙঠা ভবাই চিলিবি এটা লৈ কুয়াই কুয়াই আহি, নলিচা লমোরা এপবীরা জলুকা বাঁহব ছুটা এটাঘর দুখত পুয়াই মদনব কাবলৈচপাই দিলে। মদনে ধোঁরা-ধোঁরাবনী ছুটাব নলিচাব দুখত সুব লমাই "নাস-লুনা দুয়া" ধাবলৈ লাগিল। ছুটাটোয়ে আকলত উৎকল হৈ সুব ধবিলে—'কোব-কোব-কোব'।

চোলব মাত ভনি হাত মার দি, বা বেঁকা-বেঁকা, নাচনি ওলাই অহা দি, সেই সন্নীতব পাচত মার মার-মুখব পবা বেঁকা-বেঁকা মাত-মারি, মারি-নিচিলা ধোঁরা ওলাবলৈ ধবিলে।

পাঠক! এতিয়া বুজিলে নে আশাব মদন মাহুৎসব কেনে বিধব মাহুৎসব? এতটাই এই অবশ্যব মালিক আক মন্থাদলব নেতা। কুলব মল-লাহণ্যব কথা কাপত পবাত ভেঁক চাক মনেবে মদন আক মেহেতা ছরো কনকব ঘবলৈ গৈছিল। কিন্তু কুলক বাহিবত দেখা নাপালে। সেই কাবনে, ছোরালাী বুজিবলৈ যোরাব ভাঙ ধবি কনকব আগত উপস্থিত হৈছিল গৈ। উদ্দেশ্য এই আছিল যে, এই সুযোগতে অহা-যোরা বটিলে কুলব পতি-বিধি ভালকৈ মন কবিব পাৰিব।

কিছুমান বেলি সালগলনিকৈ মদন আক মেহে-তাই "বেটাব লবাই চকা ভাত খোঁরাবি" ধুয়াবত পান কবিলে। সেই অরসবতে গুবি পকরাব লালীব মনে আক কেইটামান মাহুৎসব শিব-শিব কবে ওলাই আহি জুই বাজিলে। ধোঁরাধোঁরাটো থৈ মদনে ক'লে—আমি সকলোটি কলা-ভুজা মাহুৎসব, আমি মবিলে আশাব সম্পত্তি কোনে ধাব? সেই দেখি, মোব মতে, লাহে লাহে আশাব সকলোবে ঘব পাতিবলৈ মত কবিব লাগে। হঠতে মোব এক প্রকাব হলোই, কান্দিলাে ধতি হলোই হব। তাব পাচত ভোলালোকব বিমিত্তে চাব লাগিব।"

সকলোয়ে তাতে হয় দিলে।

মদন ভিতবত জাবনিকৈ কান্দিরা ভকতো আছিল। সিহঁতে টিকিবা পুবিবলৈ ধবিলে। বাকী-বিলাক ঘব আগত বন্ধা এতোব মূল্যি ঠাইত জুই ধবিলে।

এতিয়া বহাগ মাহ প্রায় শেষ হওঁ হওঁ হৈছে। বতাহ অকণো নাই; আন কি, গছৰ পাত এটায়ে ইকাল-সিকাল কৰা নাই। ওচৰত থকা শিয়লু গছ কেজোপাই একো একো জন মূনিৰ নিচিনাকৈ বহি যেন কাৰবাক ধ্যানহে কৰিছে। জগত নীৰৱ—আকাশ নিস্তব্ধ। মাথোন জিলীবিলাকে কাণ-কলা হোৱা কেৰেবীয়া স্তবেৰে সেই নিস্তব্ধতাত ব্যাঘাত জন্মাইছে আৰু মাজে মাজে কানীয়া ডকতসকলৰ হোকাৰ কোকেৰিণি আৰু গুবৰ চেলেকাৰ বং-চং-খুউয়া লানি নিছিগা টিকিৰা পৰ্ব মহাভাৰতৰ সপ্তম সূৰ চকুৱে নেদেখা বায়ু দেহুতাৰ পিঠিত বোকাচা উঠি আহি সেই স্তবৰ লগত মিহলি হৈ অপূৰ্ব সজীত প্ৰচাৰ কৰিছে আৰু গছবোৰত লাগি প্ৰতি-ধ্বনিত হৈ লাহে লাহে কোনোবা দূৰ দেশলৈ উঠি গৈছে।

ভাত-পানী বন্ধা হ'ল। নানা প্ৰকাৰ কথা বডবাবে সকলোৱে আহাৰ কৰি আকৌ বাহিৰতে বহিলহি। তাৰ পাচত, তামোল, পাণ, চূণ ধপাড—এই চাৰি-বিধ সুকীয়া বস্তু বাসায়নিক পদাৰ্থত পৰিণত কৰি সৃষ্টিকৰ্ত্তাই অন্নজান, জলজান, অজাবান্নক আৰু যৱজাবোৎপাদক আদি একেলগে মিহলিকৈ পৃথিৱীত অনাই-বনাই কুৰিবলৈ দিয়া দি, উদৰ-বাজ্যত পৰি-জয় কৰিবলৈ পঠিয়াই দিলে। অলপমান বেজিৰ পাচত মদনে ক'লে—“আজি দুখে-ভাগৰে আহিছোঁ আৰু কঠলকো নাযাওঁ; সকলোটি গুৱেই থাকোঁ। ছেৰ হলি। তই কিবাকিবি অলপমান বস্তাক দি আহ পৈ। কিন্তু সাৱধান তই একো ন'কৰি।”

তাৰ পাচত সকলো গুলিলৈ। মাথোন হলিৱে ডাঙৰ জোন এটা লৈ বাহিৰ ওলাল; লাহে লাহে পোহা হাইলমান বাট পৈ এটা বহাৰ ওচৰ পালে।

বহাটো সৰু, কিন্তু বেৰকেখন বাঁহ ঠাঁহি ভালকৈ দিয়া আৰু ওপৰত গোবৰ মাটিৰে লেও দিয়া। দুৱাৰ মাথোন এখন, সেয়ে ভালকৈ বন্ধা আৰু বাহিৰফালে শলখা মৰা। হলি দুৱাৰ মেলি ভিতৰলৈ সোমাল; লগত লৈ যোৱা সৰলখিনি মাটিতে থ'লে। তাৰ পাচত, মাটিৰ চাকি এটাত সৰিয়ছৰ তেল এচাকি ভৰাই, তাতে সলিতা এডাল দি সি লৈ যোৱা জোৰটোৰ ওচৰত থিলে, চাকি ছলি উঠিল। সেই পোহৰত স্পষ্টকৈ ওলাই পৰিল যে ভিতৰত এখন খাট পৰা। সেই খাটত বহি, গাক এটাত সোঁ হাতৰ কিলাকুটি আৰু গালত তুলুয়াখন দি এজনী সুলক্ষী যুৱতী বহি আছে; প্ৰস্তুতিত গোলাপৰ পাহিৰ ওপৰত নিশাৰ নিয়ৰ পৰিলে জোনৰ পোহ-বত তাৰ সৌন্দৰ্য্য বঢ়াব দৰে, তেওঁৰ হৰিণী-নয়ন দুটিৰ পৰা ওলোৱা চকুৰ পানীৰ টোপালবিলাকে গোলাপী গালৰ ওপৰত মুকুতাৰ দৰে শোভা ধৰি, সেই চাকিৰ পোহৰত তেওঁৰ খুনীয়া দেহাৰ জেউতি হৃৎকণ্টকৈ চৰাইছে। চাকি লগোৱাৰ পাচত হলিৱে খোৱা বস্তখিনি বস্তাব ওচৰলৈ চপাই দি ক'লে—“বস্তা! তুমি একো খোৱা নাই? সোৱা দেখোন তোমাক খাবলৈ বাতিপুৱা দিয়া সৰলো ভেনেই পৰি আছে।”

বস্তাই তাৰ কাললৈ চকু বুজায়ো নাচালে; আগৈয়ে যি দৰে আছিল সেই দৰেই অচল-অটল হৈ থাকিল; যেন তেওঁ বাহুজ্ঞান-বহিতা। বস্তাব গাত সাৰ-পঁহাৰি নোহোৱা যেন দেখি হলিৱে খাটৰ কাষলৈ ঢালি পৈ তেওঁৰ গালৈ হাত মেলিলে। তাৰ এই হৃৎকাৰ্য্য দেখি বস্তাই টোপনিৰ পৰা উঠা সিহঁতৰ দৰে চকু মেলি, ভিত্তি বেঁকাৰে হলিলে চাই, বশোদ্ধ বীৰৰ দৰে, অবিচলিত ভাবে ক'বলৈ

ধৰিলে—“নবাধৰ! তোৰ পণীয়া হাতেৰে মোৰ
মেহা স্পৰ্শ কৰিব খোজ?”

হলি : তুমি সিমান গম নকৰিবা। ইয়াতো নো
তোমাৰ কোন আছে?

বন্তা : নবকৰ কীট! তোৰ পাণ-চকুত জেউতি
নাই। সেই কাৰণেই তই কাকো দেখা
নাই। কিন্তু নবপিশাচ! তই নাজান নে
নিৰাশ্রয়া অবলাৰ বন্ধাৰ নিমিত্তে, অসহা-
য়ৰ সহায়, সৃষ্টি-স্থিতি-প্ৰলয়-কাৰণ, সক-
লোৰে পিতৃস্বৰূপ পৰমেশ্বৰ আছে।

হলি : তোমাৰ ঈশ্বৰে এতিয়া তোমাক বন্ধা
কৰিব নোৱাৰে। তুমি মোৰ কথা শুনা;
নহলে, তোমাৰ জ্ঞানক অনিষ্ট ঘটিব।

বন্তা : অনিষ্ট ঘটিবলৈ আক বাকী নাই। গতিকে,
তোৰ কথাত মোৰ জন্ম খাবৰ একো
কাৰণ নাই।

হলি : এতিয়া যদি মই তোমাৰ ওপৰত বল
প্ৰকাশ কৰোঁ, তুমি কি কৰিব পাৰা?

বন্তা : তোৰ নিচিনা শ শ পৈশাচিক শক্তিব
সন্মিলন হলেও সতীৰ বস্ত্ৰ চুব কৰিব
নোৱাৰে। মই এতিয়াও তোৰ ভালেৰে
কৈছোঁ, তই মোৰ চকুৰ আগৰ পৰা আঁতৰ
হ। নহলে তাৰ উচিত প্ৰতিকূল পাৰি।

এজনী তিবোতাৰ দুখৰপৰা ইমান বীবোচিত
কথা শুনি হলি পোনেই ধব হ’ল, কিন্তু পাচৰ
বুহুৰ্ভতে “চাৰ্ভটোন বাক কি প্ৰতিকূল দিব পাৰা”
বুলি বন্তাৰ পালৈ বেদি গ’ল। বন্তাই “এই তোৰ
পাপৰ পৰ্যাচিড” বুলি কাপোৰৰ ডলৰপৰা এখন
কটাৰী উলিয়াই, হলিৰ বুকলৈ টোৱাই খোঁচ মাৰি
দিলে। কিন্তু হলিৰ কপাল ভাল! কটাৰীৰ দোভাল

আগ তাৰ বুকত নোসোৱাই বাউলীত সোৱাল।
সেই কাৰণে, সি পতাহু নহৈ দুখিত হ’ল মাথোৰ।
এই প্ৰযোণতে বন্তা বাহিবলৈ ওলল, দুখাকখন
বাহিবৰপৰা ভালকৈ বাঙিলে, তাৰ পাচত লৰিকলৈ
ধৰিলে। অলপো নোবোৱাকৈ লৰিয়েই আছে,
লৰোঁতে লৰোঁতে তৰিব বিবত তৰি নোহোৱা হৈছে,
হুল-জোঙত লাগি গাব কাপোৰ-কাগি জিৰাতি
হৈছে—গাবপৰা ধাৰাসাবে ডেকাৰ সোত বৈছে।
তথাপি জিৰনি লোৱা নাই, অবিজ্ঞান লৰিবই লাগিছে,
কিন্তু হাবিৰ ওৰ নপৰে, যেন তেওঁ লৰিছে মানে
হাবিখনো লৰি গৈছে, বহল হৈ গৈছে। বন্তাই
মনত ভাবিছে—খাই যদি বাৰ-ষোড়শেই খাওক,
কিয়নো নব-বাধৰ হাতত মৰাতকৈ বনৰ বাধৰ
হাতত মৰা শতগুণে বেয়া।

বহুত বেছি এইদৰে লৰি লৰি বন্তাৰ একেবাৰেই
শক্তি লোপ পালে, আৰু লৰিব নোৱাৰাত পৰিল।
তেওঁ একেবাৰেই ক্লান্ত হৈ এজোপা গছৰ তলত
বহি পৰিল; তাতে বাতিটো কটাৰলৈ মনে মনে
ঠিক কৰিল; কিন্তু মনত বত জন্মৰ ভয় উদয় হ’ল।
ইমান বেছি হতাশাৰ টোপাত বত জন্মৰ হাতত মৰা
দুখৰ মৰণ বুলি ভাবিছিল; কিন্তু এতিয়া বহুখ
আশাৰ চিমিকটামাক পোহৰত সেয়ে জন্ম কৰিব
কপে জিলিকি পৰিল। গছতাল জ্বিনে পৰা ঠাল-
ঠেৰেঙণিৰে ভৰা আছিল, বন্তাই চুচকি-বাগৰি
গছতালৰ ওপৰলৈ উঠিল আৰু কেনেবাকৈ লৰি গৰে
বুলি বিহাৰ আচলৈয়ে সৈতে গছৰ গাত বান্ধ দি গলে।

অলপমান বেছি এই অৱস্থাতে বকাৰ পাচত
এহাল ঢেকীয়াপতীয়া বাৰ-বাৰীয়া আহি সেই গছ
জোপাৰ তল পালে। জন্মত বন্তাৰ পা কঁপি উঠিল।
ই, ইকৰ অশূৰ্ব নীলা! তেওঁ যদি চুচকি-বাগৰি

গল্পৰ ওপৰলৈ বুলিলেহেঁতেন তেন্তে এতে বেলি সেই বাখ-বাখিনীয়ে তেওঁৰ মঙহ শত খণ্ডত বিভক্ত কৰিলেহেঁতেন। কোন দেৱতাই নো তেওঁক ওপৰলৈ উঠিবলৈ বুলিটো দিলে! বস্তাই একেবাবেই নিতাল মাৰি, আনকি কাহ-হাঁচি এটাও নম্বাকৈ, ঈশ্বৰক চিন্তি গোটেই নিশাটো বনবজাৰ শাসনৰ তলত থকা সেই ভীষণ অবগ্যৰ মাজত গছৰ ওপৰতে বহি কটালে। তেওঁৰ ভয়—মানুহ থকা গম পালে জানোচা বাডি-পুৱাও বাঘ আঁতৰ নহয়।

লাহে লাহে উৰাৰ শুকনৰ জিলিঙনি আহি বাতিৰ আন্ধাৰৰ লগত ভীষণ বুদ্ধ আবন্ত কৰিলে। আন্ধাৰে যুঁজত হাবি পলাই পত্নঃ দিলে; বেজিৰ কিৰণে গছৰ আগৰিলাক সোণোৱালী বহুণেৰে সজালে। বাখ-বাখিনীয়ে বস্তাৰ গম পাইছিল নে নাই ক'ব নোৱাৰোঁ, কিন্তু বেলি ওলাওঁতেই ছয়ো ঈকাল হেকেৰা-হেকেৰিকৈ পূবকাললৈ খোজ ললে। বস্তাই একে ধৰে চাই থাকি, যেতিয়া দেখিলে বাখ-বাখিনী চকুৰ বহিৰ্ভূত হ'ল, তেতিয়া লাহে লাহে গছৰপৰা নামি আকৌ লৰিবলৈ ধৰিলে। কিছুমান বেলি একেবাহে লৰাৰ পাচত তেওঁ এডোখৰ বুকলি পথাৰ ওলাল গৈ আৰু ভাগবত ক্লান্ত হৈ এটা আলিৰ মূৰতে বহিল।

হালোৱাবিলাকে তেতিয়া গৰু-ম'হ লৈ পথাৰৰ কাললৈ বাট লৈছিল, ছুই-এজনৰে আকৌ হাল জুৰিছিলহিৱেই। বস্তা বহি থাকোঁতেই এটা বুঢ়া হালোৱা নাঙল-গৰু লৈ ওচৰতে উপস্থিত হ'লহি। তেওঁৰ চকু বস্তাৰ ওপৰত পৰিল; মূখত বিস্ময়ৰ ভাৱে দেখা দিলে; অলপমান বেলি একে ধৰে বস্তাৰ মূখলৈ চাই থাকি ওচৰলৈ চাপি আহিল আৰু বুলিলে—“আইদেউ! এই দোকমোকালিতে

এই অগাৰ হাবিৰ দাঁতিত অকলৈ বহি ‘বহি কি কৰিছা?’”

বস্তা : মই ইচ্ছা কৰি ইয়াত বহাহি নাই। ঈশ্বৰ হে সকলোৰে গৰাকী।

হালোৱা : আই! মই তোমাৰ কথাটো ভালকৈ তলকিৰ নোৱাৰিলোঁ; ভালকৈ ভাঙি-ছিঙি কোৱাঁচোন।

বস্তা : মোৰ ছুখৰ কথা কৈ আপোনাৰ চকু-লো টোকাবৰ ইচ্ছা নাই।

হালোৱা : নহয় আই! নিজৰ ছুখ-বেজাৰৰ কথা জানৰ আগত ক'লে ছুখৰ বোজা অলপ পাতল হয়। কোৱাঁচোন, কি জানি ময়ো কিবা উপকাৰ কৰিব পাৰোঁয়েই।

বস্তা : বাক যদি আপুনি শুনিবৰ ইচ্ছা কৰিছে, তেন্তে শুনক। এই বুলি বস্তাই নিজৰ বৃত্তান্ত বুঢ়াৰ আগত বৰ্ণাবলৈ ধৰিলে—
“মই এজনী ছখীয়া মানুহৰ ছোৱালী। ঘৰ ইয়াৰ পৰা বহুতো আঁতৰত। ঘৰত আইৰ বাহিৰে আপোন বুলিবলৈ আৰু কোনো নাই। মোৰ কেচুৱা অৱস্থাতে পিতাদেউ চুকাল। সম্ভানহীন আইৰ মই একমাত্ৰ আদৰৰ ধন—আলাসৰ লাড়ু আছিলোঁ। তেওঁৰ মৃত্যুতেই মই এনে অৱস্থা পালোঁহি। কিন্তু বিবিধ বিধান খণ্ডাব নোৱাৰি, তেওঁৰ কোপ দৃষ্টিত পৰি আমাৰ মিলনৰ বাহু শুলকি পৰিল। পৰহি দিনা সন্ধ্যা সময়ত মই পানী আনিবলৈ ঘৰৰ আগত থকা পুখুৰীলৈ গৈছিলোঁ; একেতে ক'ব পৰা ক'ব নোৱাৰোঁ, দুটা শকত আৱত মানুহ নৈ তীতে ওলাল আৰু

সোণ-শেখর বোহোমার্টকে এটাই মোক বাপ
সাবি বঁধি বোহোমার্ট লৈ লব দিলে। মই
চিহ্নবত পহন পাত সবাৰলৈ বহিলোঁ কিন্তু
মান আহিছে বুলি কোনো খেদি নাছিল।
আয়ে কান্দি কান্দি পাচত চুলি মেলি
লবি অহা দেখিছিলোঁ, কিন্তু এনে সময়তে
সিহঁতে মোক এতবা হাবিব হাজত
সুখুৱালে নি। আই কেনি গ'ল, কি হ'ল
মই একোকে ক'ব নোৱাৰোঁ। তাৰ পাচত
সিহঁত সেই হাবিয়ে হাবিয়ে কিছুমান
বেলি গৈ এখন নৈ পালে; নায়েবে
লৈতে নৈ পাৰ হৈ মোক এখন জাবশি
হাজলৈ লৈ গ'ল আৰু এটা ঘৰত
সুখুৱালে। ডেতিয়া বাতি অলপ হৈ
আছিল; সিহঁতে মোক ভাতে এবি গুটি
গ'ল, হাবিব সময়ত হুৱাবখন ভালকৈ
বাতি থৈ গ'ল। মই পোটেই বাতিটো
কান্দি-কাটি বহি থাকিলোঁ। বাতি পূৰ্ণা-
তেই আগদিনাৰ এটা মাহুৱে কিবাকিবি
খোৱাবত অলপমান লৈ আহিল। মাহু-
টোৰ নাম হেনো মদন। সি মোৰ ওচৰত
বহাখিনি থৈ নানাধৰণৰ কথা কবলৈ
বহিলে। মই তাৰ কথালৈ কান্দি নিদি
মোক ঘৰত থৈ আহিবলৈ কাকুতি কবি-
বলৈ বহিলোঁ। সি মোৰ কথা শুনি
শিখাচৰ দৰে হো হো কৰে হাঁহিখলৈ
বহিলে আৰু পাচত মোৰ লগত তাৰ
কিবাৰ এতৰ কবিলে। মই লাজ, ভয়
আৰু ক্লান্ত বৰ্ণাভিক হৈ তলতল কৰি
কান্দিবলৈ আৰম্ভিলোঁ। সি তাৰ কথান

একো উত্তৰ দাশাই লাহে লাহে
গ'ল আৰু হুৱাবখন বাতি বহিছিল
শলখা বান্ধিলে।

মদন গুটি বোৱাৰ পাছত মই বহুদিন কেই
চুক ভালকৈ চাই-চিতি লালোঁ; এটাইত হাবিব
ভলত পৰি থকা এখন কটাৰী পালোঁ, তাকে মটি-
কুটি কাপোৰৰ ভলত সুহুৱাই লালোঁ, কটাৰীখন
পাই মোৰ মনত সাহ হ'ল; মনতে ভাবিলোঁ, সিহঁতৰ
হাজৰ পৰা সাবিত নোৱাৰিলেও সিহঁতে মোৰ ওপৰত
একো অভ্যাচাৰ কৰিব নোৱাৰে? কিন্তু টোকাটনি
দেখিলে আপোনঘাটী হৈ কলতৰ হাত সাবিত
পাবিৰ। এই ভাৱনাত তল পৈ ইবৰক চিতি
নিচটো বহি থাকিলোঁ। মাজনিশা-মানত এটা মাহুৱে
কিবাকিবি খোৱা বহু অলপমান লৈ আহি ওচৰতে
থ'লে। তাৰ পাচত কিছুমান বেলি বাবে-জাহ
কথা চোবাই থাকি মোৰ এতি পতৰত আচৰণ
কৰিবলৈ উত্তত হ'ল। মই নিৰুপায় হৈ কটাৰী খন
তাৰ পাত বহুৱাই দিলোঁ। সি বাপৰ বাই পৰিল।
সেই অৱসৰতে মই ওলাই গুটি আহিলোঁ।

হালোৱা: ডেনেহলে তুমি এতিয়াও নিৰাপন্ন হব
পৰা নাই; সিহঁতে চাই এতিয়া কেউকালে
তোমাৰ বিচাৰ লগাইছে। সেই কাৰণে
ব'লা, তোমাক মোৰ ওচৰত থৈ আহোঁ।
আন কথাৰ নিচে পকেও বিহা কথা দাৰ।

বহুটাই সময়ত একাল কবিলে। বহুটাই বতাক
কবলৈ লৈ পৈ কৈয়েকৰ হাজত বতাই সি ক'লে
“এই হোৱাদীতিয়ে আজি কেবা সাজো ভাত পোৱা
নাই, সোণকালে এমুঠি থাকব বিহা কৰি দে।”

তাৰ পাচত বহু পৰ্যায়লৈ গ'ল। বহুদিন বতাক
বহুটাই-বহুটাই কিবাকিবি কৰাবতৰা হোৱাৰ পাচত

ভেঁওৰ ইচ্ছামতে তুমলৈ দিহা কৰি দিলে।

বৰষ অধ্যায়

নতুন বিপদ

বাড়িপুৱা শোৱাব পৰা উঠি বদন সদলে মেলত বহিল। কামৰ ভাগিকা বিবৃত কৰাৰ পাচত ক'লে: “মই আৰু মেহেঙা এতিয়া কালি কোৱালৈ যাওঁ, পাবিলে ছপৰতে ভূবিৰ, যদি নোৱাৰোঁ তেন্তে হলি আৰু কলীয়াই এখন নাও লৈ যাবি। বাকীবিলাক কিবাকিবি বিচাৰি গাৱঁলৈ যাব লাগিব।”

এনেতে এটাই মাত লগালে: “ক'তা, হলি দেখোন একিলাও নাছিল?”

বদন : কি! এতিয়াও অহা নাই? উ: ইহঁতত মুঠেই বিশ্বাস নাই। হেৰ কলীয়া, লব মাৰচোন, সি ক'লৈ গ'ল, চাওঁ।

কলীয়াই হলিক চাবলৈ লব দিলে।

বদন : মই বুজিব পৰা নাই হলিৰ মডলবটো কি? নহলে সি ভাত কি কৰিছে?

মেহেঙা : ভৱ নকৰিব আপুনি, হলি বেয়া মানুহ নহয়। কলীয়া মানুহ, টোপনি আছিল বনেবে, সাবকে পোৱা নাই। সেই হে অহা নাই।

বদন : মই বুজিব পৰা নাই। মোৰ বনেবে সি বিশ্বাসঘাতকতাৰ কাম কৰি কেনিবা পলাল।

মেহেঙা : সি তেনে কাম কৰিবৰ হলে নো ক'লৈ মাৰিব? আহাৰ আগত সি নো কিমান পানীৰ মাহ? মাহৰ মাহ কচা দি কঢ়িও নহয়।

বদন : ইওঁতে সিও তেনে কামলৈ হাত মেলিব নাপায় আৰু তায়ো কম নহয়, হলিৰ নিচিনা মানুহে এলা-পেচাকৈ তুলাব পৰা সহজ যেন নালাগে। মুঠেই যদি সি যুকলি কৰি দিবলৈ আহিছোঁ বুলি বিশ্বাস কৰাই পলুৱাই নিয়ে, তেনেহলে হে লেঠা।

দলৰ আন এটাই ক'লে “অ’, ভাবি-চিন্তি যুবৰ ঘিউ শুকুৱাব নালাগে; সোৱা হলিহঁত আহিব লাগিছে।

মেহেঙা : মই আগৈয়েই নকৈছিলোঁ হলি পলোৱা নাই বুলি।

এনেতে হলি আহি পাওঁ পাওঁ হ'ল। বস্তাব গ্ৰহাবত মুৰ্ছিত হোৱাৰ পৰা অলপ পাচতে হলিয়ে সংজ্ঞা লাভ কৰিছিল, কিন্তু ছুৱাব মৰা কাৰণে ওলাব নোৱাৰিলে! নিকপায় হৈ কটাখিনিভ গামোচা বান্ধি বাঙিটো চটকটাই বহি থাকিল। কলীয়াই ছুৱাব মেলি দিলত হে ওলাই আহিব পাৰিছে।

হলি আহি ওচৰ পালতে বদনে পলম হোৱাৰ কাৰণ শূন্যিলে। হলিয়ে আচল কথা লুকুৱাই ৰাখি নানা প্ৰকাৰ কথাৰ মৰণা-মাৰি শেহত কলে: “বস্তা পলাল।”

কেতিয়া পলাল, কেনেকৈ পলাল, একো শূন্যৰি আটাইখনে অবাইচ মাত মাতি হলিৰ পিঠিত ও পাৰিবলৈ ধৰিলে জঁটিবিয়ে জঁটিবিয়ে ডাব পিঠিত কিল-কুকু পৰিওঁলৈ ধৰিলে। হলিয়ে বকাৰ উপায় নেদেখি মৰাভাও জুৰি পৰিল; চকু ঢেল খালে। ডাকে দেখি সকলোৱে ডাক মৰাৰ পৰা বিৰত হ'ল।

অলপ পাচত বদনে শূন্যিলে: “তই অকল পলাল বুলি কলেই নহব। সকলো কথা ভাঙিছিন্তি কব লাগে।”

হলিমে আকৌ মাৰে বুলি ভয়ত মুখেৰে একো নামাতি পৰিৱেই থাকিল। গোটেইবিলাকে উটাপুটাকৈ সোধেহে সোধে, হলিমে নামাতে। শেহত সিহঁতে আন একো উপায় নেদেখি, পানী একলহ আনি নাকে কাণে ঢালি দিবলৈ মাতি ল'লে; হলি জাঁপ মাৰি উঠিল। তাৰ কাণে দেখি সকলোৱে গিৰ্জনি মাৰি হাঁহিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পাচত সি নিজৰ নিৰ্দোষিতা প্ৰমাণ কৰিবলৈ এটা পয়ল সৃষ্টি কৰিলে, কিন্তু তাৰপৰা বস্তাৰ পলায়নৰ কথা আগতকৈ একো বেছি জনা নগ'ল।

সকলোৱে মিলি চাৰিওফালে বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। হাবি, বন, খাট্টে, জোপোহা, এবাঘৰ, এবাখাল পিতপিতকৈ বিচাৰিলে, কিন্তু ক'তো বস্তাৰ সন্ধানও নোলাল। তেতিয়া মদন সিহঁতৰ বাই মজ্জাদাতা গোপাল বুঢ়াৰ ঘৰলৈ গ'ল।

মদন যেতিয়া গোপালৰ ঘৰ পালে গৈ তেতিয়া বুঢ়া পাটাত পৰি শুই আছিল, মদন তালৈকে সোমাই গ'ল আৰু বুঢ়াই উস্ আসুকৈ ধকা দেখি সুৰিলে “কিহে! দেখোন বেয়াকৈ দীঘল দিছা? কি হ'ল নো আকৌ?”

বুঢ়া : এ' নকবা দেও, আজি পথাৰৰ পৰা সুৰি আহোঁতেই মৰা এডাল সোমাই তৰিটো তেনেই ছিটী কৰিলে। বিবত ভবনিকে পোহা নাই।

মদন : এৰা, বোলে “দকিৰ লডালৈ যায়, হলে ফুটে, কলে খায়।”

বুঢ়া : পাচে, সকাৰ কি?

মদন : কি নো ক'ব। কালি বাতি আনি কটলকো বাবলৈ নহ'ল, দুখে-ভাগৰে আহি উই থাকিলোঁ। হলিক পঠিয়াই দিলোঁ বস্তাৰ

কিবাকিবি অলপ দি আহিবলৈ। পাচে, সি হেনো ছুৱাৰ মেলি ভিজন দেৱাৰীতেই উকুটি খাই পৰিল আৰু ‘ভিজন’ পৰি থকা জেওৰা এচটাত পৰি হাতটোও কাটিলে। সি বিবত অৱস্থান হৈ পৰি থাকোঁতেই ছুৱাৰ-ঘৰ মাৰি বস্তা পলাল। কেনি গ'ল কি হ'ল সি তাৰ একোকে কব নোৱাৰে। আনকি, বাতি-পুহাও কলীয়াই হে তাক উলিয়াই আনিছে গৈ।

বুঢ়া : পাচে, তোমালোকে বিচাৰ কৰিছিলো জানো?

মদন : বিচাৰ কৰিছিলো বুলি আকৌ সুধিছা হে নে? সেই পুহাৰ পৰা এতিয়ালৈকে বিচাৰি হাল্লৰাণ হলোঁ, তেও খোজৰ চিন এটাও দেখা নাপালোঁ। সেই দেখিহে এতিয়া তোমাৰ ওচৰলৈ আহিছোঁ। এতিয়া কি কৰিম, এটা বুধি উলিওৱা। তুমিয়েই হে আমাৰ বুধিৰ গুহুলাক।

বুঢ়া : বাক সেইটো তাৰ মই লগোঁ; তোমালোকে ধুমুখি বাই মৰিব নালাগে।

মদন : কিবা সন্তেদ পাইছা নে কি?

বুঢ়া : তোমাক বাক সেইবোৰ কথা নালাগে; তুমি আন কাৰলৈকে বোৱা। সেই কামৰ তাৰ মোৰ ওপৰত থাকিল। কিন্তু হলিয়ে মিছা কথা কৈছে, তাৰ কথা আন এটা হে; সি বিবাস-হাতকী।

মদন : কি কথা?

বুঢ়া : এতিয়া মোৰ বা কব বেয়া লাগিছে। এতিয়া সেইবোৰ কথা বাবলৈ বিয়া পাচে পৰেও ক'ব।

তেতিয়া মদনে ফুলেখনী সম্পৰ্কীয় কথা-বতৰা আৰু এতিয়া কি কবিবলৈ পাঙিছে, সকলো ডাঙি-ছিঙি ক'লে।

বুঢ়াই কলে: “বাক, যি ভাল পোৱা কবি থকা, কিন্তু গা চাই ফুৰিবা।”

মদনে “বাক সেইটো কব নালাগে, কিন্তু বস্তাৰ বিষয়ে সকলো ভাব তোমাৰ ওপৰতে অৰ্পিগৈ; কাম সিদ্ধি হ'লে, তোমাক উচিত পুৰস্কাৰ দিব” বুলি কৈ প্ৰেস্থান কৰিলে।

এই যিনিতে গোপাল বুঢ়াৰ বিষয়ে চুহুৰাধাৰমান কথা কোৱা বোধ কৰি বোৱা নহয়।

যিটো বুঢ়াই বস্তাক পথাৰত পাই আনিছিল, সেই বুঢ়াৰ নামেই গোপাল। গতিকে, বস্তা এতিয়া সম্পূৰ্ণৰূপে বুঢ়াৰ শাসনৰ তলত। বুঢ়া এটা সাম্ৰাজ্য হালোৱা মাহুৰ আছিল। পিচে মদনৰ লগ পাই ভাব, প্ৰধান সহায় হৈ উঠে। ক'ত কি পায়, ক'লৈ কেনি সুবিধাজনক বাট-পথ আছে, সেইবোৰৰ দিহা-পোহা কবি দিৱাটোৱেই বুঢ়াৰ কাম আৰু সেই বাবে মদনৰ পৰা মাকে সময়ে টকাটো মহাটো পাই থাকে। বস্তাৰ বিষয়েও এই বুঢ়ায়েই সকলো ঠিক কবি দিয়ে। সেই দেখিহে বস্তাক পথাৰৰ মাজত দেখি আচৰিত হৈছিল।

বুঢ়াৰ পবিত্ৰালৰ ভিতৰত বৈশীয়েক আৰু এটা পুতেক। বৈশীয়েকৰ বিষয়ে কবলম্বা বেছি একো নাই। কিন্তু এইটো কব লাগিব। যে ডেউ বৰ মৰমিয়াল মাহুৰ। পৰব ছখ দেখিলে ডেউৰ চকুলো ওলায় আৰু পৰাপকত গুচাবলৈকে পিচ নোহোঁহকে।

পুতেকৰ নাম পৰাকাস্ত। বয়স ত্ৰিচ বহুব, এতিয়াও অধিবাহিত, দেহাৰ গঠন ফুলীয়া, বস্তাৰ-চৰিত্ৰ ভাল। বাপেকৰ চৰিত্ৰৰ লগত ডেউৰ চৰিত্ৰ

সমূহি নিমিলে। আন কি, সুবিধা পালে ডেউ বাপেকৰ চুকাৰ্হাৰ প্ৰতিবাদ নকৰাকৈ নাথাকে। সেই কাৰণে, বাপেকেও পৰাপকত সকলো কাম পদুৰ অজ্ঞাতসাবে কবিলৈ চেষ্টা কৰে, কিন্তু ডেউ তলে তলে সকলো জানে। আজি মদন আৰু বাপেকৰ মাজত হোৱা কথা বতৰাও ডেউ বেৰৰ আঁৰৰ পৰা শুনি আছিল। শুনি থাকি ডেউ ভাবিবলৈ ধৰিলে: “ই বৰ অত্যাৱ কথা! বিপদৰ হাত এৰাবৰ মনেৰে এজনে যদি কাৰবাৰ ওচৰত সাহায্য বিচাবে, তেন্তে প্ৰাণপণ কৰিও ডেউক বন্ধা কৰা উচিত। যদি তাকে নকৰি আত্মিত-জনক আৰু এটা নতুন বিপদত পেলোৱা যায়, তেন্তে সেইটো কিয় মহাপাপ নহব? ঈশ্বৰৰ বাজাত এনে মহাপাপৰ পৰাচিত নাই নে? যদি ঈশ্বৰ আছে, যদি পৃথিৱীত ধৰ্ম আছে, তেন্তে নিশ্চয় এদিন ইয়াৰ উচিত দণ্ড হ'ব” ভাব পাচত লাহে লাহে ক'লে: “হায় বস্তা। তুমি বাবৰ চোঙৰ পৰা ওলাই সিংহৰ গাতত সোমালাহি। হায়। নিয়তিৰ কুটিল ইচ্ছা! সংসাৰৰ গতি হুবুজা নিৰ্দোষী অবলাৰ এই দশা।”

দশম অধ্যায়

উন্মাদিনী

আজি পূৰ্ণিমা তিথি। আকাশৰ পৃষ্ঠ জোনে কপালী কিৰণ ছটিয়াই জগতক আলোকিত কৰিছে; চাৰিওফালে বেৰি ডেউৰ ফুলে চাই ভবাকিলাকে আনন্দত মাটিৰ লাগিছে, দুই এটাই লাফুকী বোৱাৰীৰ দৰে মেঘৰ আঁৰত ফুৰুৱাইছে। বহিও

জোনব হাঁহিত সকলো হাঁহিছে, তখানি চকু বাইকৈ
ডেওঁৰ চেবেহৰ এশৰিণী ডেঁট পাৰিৰ ওপৰত হে
আছে। বিবহিণী ডেঁট কুলেও দিনটো আঁতৰি
থকা জন্মৰ মণি চন্দ্ৰক দেখা পাই, মন সুহিব
মনেৰে হাঁহি হাঁহি মনে মনে জন-প্ৰাণ-হৰা কটাক
নিক্ষেপ কৰিছে। এনে সময়ত কনকচন্দ্ৰক কুলনি
বাৰীত অসংখ্য ধুনীয়া কুলেৰে পৰিবেষ্টিত হৈ প্ৰস্তুত
কমলিনীৰ নিচিনা সৌখনি কাৰ প্ৰতিমা জিলিকি
আছে? কাৰ নিবাশাৰ্য্যক বীখলীয়া হুহুনিয়াৰ
বা লাগি কুলবিলাকৰ মুখ মলিন হৈ পৰিছে?
ওপৰত অসংখ্য নক্ষত্ৰৰ মাজত চন্দ্ৰক আৰু ভলত
এই অলেখ ক্ষুদ্ৰ কুলৰ মাজত এই ধুনীয়া মুখৰ
গৰাকিনীৰ দেহত কি অপৰূপ সৌন্দৰ্য্যই লীলা
কৰিছে! জোনব দৰেই ডেওঁৰ ওচৰৰ কুলত চকু
দিয়া নাই। ডেওঁৰ চকুৱে কৰনা-আচীৰ মাজে
দি, কোনোৱা দূৰ দেখত থকা কিবা বাহিৰত বস্তুৰ
সৌন্দৰ্য্য চাই তৃপ্তি লাভ কৰিছে।

ডেওঁ কোন? ডেওঁ আৰাৰ পৰিচিতা কুল
আইনেউ,—জোনব পোহৰত জেউতি চৰা কুলনিত
সোমাই জুৰ লৈছে। কিবা পুৰণি কথাৰ চৌ
ডেওঁৰ মাজত ভোলপাব লগাই লাহে লাহে বীখল
হুহুনিয়াৰূপে বাহিৰ ওলাইছে; হিৱা উপচি যোৱা
মনৰ আবেগ লুকুৱাই বাহিৰ নোৱাৰি, ডেওঁ ককল
হুবেৰে প্ৰকাশ কৰিছে,—“হুবাশা, হুবাশা মাখোন,
একেবাৰেই হুবাশা। নাজানি হুতুনি কাম কৰাৰ,—
বাওনা হৈ চন্দ্ৰ ধৰিবলৈ হাত মেলাব, অৱশ্যে প্ৰতিকূল
পাব লাগিব। যাক একেবাৰে প্ৰাণ পিপি
দিলো, যাব নিমিত্তে আকিও এই তপা খৰীৰ টানি
লৈ কুৰিছো, প্ৰতি দুহুৰতে যাব দেহ-প্ৰতিমাক পূজা
কৰিছো, ডেওঁ কি জানি মোক পাহৰিলেই! উঃ!

দিন-বাতি একেকুৱা চিত্তাব জুই। একেটি চিত্তাব
প্ৰহল দহন! মোৰ চকুত আকাশ পৃথিৱী সকলো
শুভ,—যেনি চাওঁ তেনি তপা। হুৱা বাহি? হুবা-
য়াৰ নিমিত্তে পৃথিৱীত পাতি নাই। প্ৰাণিকালো
অশান্তিৰ বাজৰ। পুণিয়াৰ জোনব হুবাৰ জিবৰ
কুলৰ মনমোহা পোহ, নৈৰ কুলকুলনি এলম্বত
মোৰ মানত কেনে সুখৰ বস্তু আছিল,—কেমে জাপিত
হিৱা চোঁচা কৰাৰ সৰ্বোৎকৃষ্ট মহৌষধ আছিল।
কিন্তু আজি সেইবোৰ দেখি শুনি, সুখ-শান্তি পোৱা
দুৰত থাকোক, জন্মৰ মাজত অশান্তিৰ আলাপুৰীৰ
উত্তৰ হৈছে। ইডালৰ পৰা সিডাললৈ জঁপিয়াই
জঁপিয়াই পাতৰ মাজত লুকাই কুলিয়ে কুলনিত
পীত গোৱা শুনিলে, আগেয়ে মোৰ মন কেনেকৈ
বাচি উঠিছিল; কিন্তু হাৱ। আজি সেইবোৰ মোৰ
কাণত কঠুৱা গালি যেন হৈ লাগিছে। পা চোঁচা
পেলাই নিৱা মলয়াৰ বাত যেন কিবা বিলাক
বাতৰি ওপঙি আহিছে। উঃ, অন্তৰৰ কলে নোৱৰা
চিত্তাব বোজাব ভৰত প্ৰাণ অস্থিৰ হৈছে।”

অলপমান বেচি নিডাল বাৰি থাকি আকৌ
ভাবিবলৈ ধৰিলে,—“নহয়, ই মোৰ কৰ অস্তাৱ
হৈছে। ডেওঁ মোক পাহৰা নাপাহৰাৰ লগত মোৰ
মনৰ গতি সলনি হোৱা নিতান্ত অস্বাভাৱিক। মই
নাপাহৰিলেই হ’ল। যদি ডেওঁ ভাল পোৱাৰ
আশাতেই হে মই ভাল পাওঁ, তেন্তে সি নিৰ্বাৰ
প্ৰেম নহ’ব। মই ডেওঁৰ চকুত এবাৰ জন-প্ৰাণ
পিপি দিলোৱেই। গতিকে, প্ৰতিবা তাৰ বিপৰীতে
ভাবৰ আৱন্তক নাই। যদি ডেওঁক ইহমন্ততা পাতি
ডেওঁৰ চকুত ততি-কুলেৰে পূজা কৰোঁ, তেনে
হলেই মোৰ কৰ্তব্য সাধন কৰা হ’ব। নিডাল
তকতি আৰু নিৰ্বাৰ প্ৰেমই জনতৰ নিৰ্বাৰ-প্ৰেম।

গতিক, দান কবি প্রতিদান বিচা। মোব কোনো-
মডেই উচিত নহয়।”

এনেতে এজনী মলিন কাপোৰ-কানি পিন্ধা
ভিকতা আহি কুলনিত সোমাল। ডেওঁ চিঞৰি
আহিলে,—“সংসাৰ সমূলি অসাৰ। ইয়াত ধৰ্ম নাই,
ধাৰ্মিকৰ সুখ নাই; বজাৰ অট্টালিকা, ধনীৰ ধনব
ভঁৰাল তেনেই মিছা,—মৰিশালি —গোটেই সংসাৰ
মৰিশালি। ইয়াত অধৰ্মৰ বাজৰ, পাপীৰ সুখ আৰু
পাপকাৰ্য্য সকলোৰে আদৰ্শীয়। যি চোৰ, লোকৰ
বন্ধ-বন্ধ কাঢ়ি-ঠুঁহি নিয়াটোৱেই যাব কাৰ, যি
সাকৰ বুকুৰপৰা সন্তান কাঢ়ি নিব পাবে, যাব হিয়া
লোহাৰ নিচিনা কঠিন, তাৰ সুখ। যি কাৰো কুট।
এগছো কাছানিও তুলি নলয়, যি পৰা পক্ষত পৰব
উপকাৰ কৰিবলৈ পাচ নোহোঁৱকৈ তাৰ সুখ নাই,
তাৰ পদে পদে বিপদ, পদে পদে শত্ৰু। সেই
হে মানুহে ঈৰ্ষক কণা বোলে। বাস্তৱতে বিঘটা
কণা।—”

কুলে একেবাৰে এই অদ্ভুত ধৰণৰ ভিকতা-
জনীলৈ চাই থাকি শুনিলে:—“আপুনি কোন ?
কিয়ং সংসাৰৰ আৰু ইয়াৰ ভ্ৰমোঁতাৰ ওপৰত ইমান
খং। কোনোবা শত্ৰুৱে আপোনাৰ কিবা চেনেহৰ
বন্ধ কাঢ়ি নিলে নে কি ? আপুনি ঈৰ্ষকৰ ওপৰত
মোৰ নিদিষ, ঈৰ্ষক নিৰূপক। ডেওঁ সকলোৰে
পাপ-পুণ্য দেখি আছে। কাপোৰৰ মাজৰ জুইৰ
কিৰিঙাতি লাহে লাহে জলি উঠা দি, পাপীৰ অন্তৰো
সমস্ত পাপজুৱে পুৰি ছাই কৰিব। যদি আপোনাৰ
কিবা বিপদ—।”

ভিকতা কিবা বিপদ।—মোৰ যি বিপদ, যি
কষ্ট, বেনে বেজাৰ, তাক কোনোবাই কুণিবলৈ পাইছে
নে নাই, সম্ভৱ। পাপাত্মাইতে মোৰ দ্বন্দ্ব-সৰ্বস্ব,

চকুৰ মনিটি কাঢ়ি নিলে; সেই কাৰণে, আজি মই
কণা! আইদেউ! পলম নকৰিবা, তুমি সোন-
কালে পলোৱাঁ। নহলে যদি তোমাৰ কোনোবা
আছে ডেঙে ডেৱী মোৰ নিচিনা হ’ব। পলম
নকৰিবা আইদেউ একমুহূৰক পলম কৰিলেই বিপদত
পৰিবা। এতিয়াও পলাবৰ সময় আছে। মোৰ কথা
পাপলীৰ কথা বুলি দলিয়াই নেপেলাবা। সঁচাকৈয়ে
মই উদ্ভাদিনী; কিন্তু এতিয়া যি কেবাৰ কথা ক’লো,
সি বলিয়াৰ প্ৰলাপ নহয়; মই জানি-শুনিলেই কৈছোঁ।
আইদেউ! মোৰ কথা শুনা। এতিয়া ন’বৈ এতিয়াই
ইয়াৰ পৰা আঁতৰ হোৱাঁ। নহলে পাচে অকুতাপ
কৰিব লাগিব।

কুল : আপুনি কি অশুভ বাতৰি পাইছে, কণক-
চোন।

“সোনকালে আঁতৰ হোৱাঁ, নহলে বিপদত
পৰিবা” বুলি কৈ উদ্ভাদিনী ভংগশাত উৰি যোৱা
চৰাইৰ দৰে কেনিবা গুচি গ’ল।

কুলে সেইবোৰ কথাৰ একো মূৰ ধৰিব
নোৱাৰিলে; ক’বৰ পাপলীয়ে কিবা বলকি গুচি
গ’ল বুলি ভাবি মনে মনে থাকিল। এনেতে মানুহ-
জনী আকৌ ঘূৰি আহি ক’বলৈ ধৰিলে:—“আই-
দেউ! তুমি এতিয়াও যোৱা নাই? মোৰ কথা
অবিশ্বাস কৰিছা? মই সঁচাকৈয়ে কৈছোঁ, তোমাৰ
বিপদ অতি ওচৰত। সোৱা নৈ লৈ চোৱাঁচোন।”

বাস্তৱতে, নৈৰ শতসহস্ৰ চৌৰ বাধাবিধি
অতিক্ৰম কৰি এখন নাও কুলে পানী অনা বাটতে
লাগিলহি। দেখিলেই পাপলীৰ কথা সঁচা বুলি
কুলে কৰ কাললৈ লব মাৰিলে। কিন্তু হয়।
কেউকালে বিপদ। ডেওঁ চাবি, খোজমান বাট-
তেই এটা মানুহ গছৰ পৰা জাঁপ মাৰি পৰি

আম ডেউ ধবিলে। “নবাধন, সারথান! তই সতীৰ দেহ স্পৰ্শ নকৰিবি।” এই বুলিয়েই পাগলীয়ে কাপোৰৰ ডলত লুকুৱাই থোৱা কটাৰী এখন উলিয়াই ফুলৰ আক্ৰমণকাৰীটোৰ বুকত বহুৱাই দিলে আৰু নিৰিবৰ ভিতৰতে অদৃষ্ট হ’ল। ফুলে বিচুৰ্ণিত হৈ আকৌ লব বাৰিৰ খোজোঁতেই আৰু এটা বান্ধু গছৰ পৰা জাঁপ মাৰি পৰি তেওঁক পৰা মাৰি ধবিলে।

পাঠক সকলক বোধ কৰোঁ নকলেও হব যে এই ছটা বান্ধু আমাৰ চিনাকি মদন আৰু মেহেঙা? মদন পোপালৰ ঘৰৰ পৰা অহাৰ পাচত সিহঁত ছয়ো ফুলৰ উদ্দেশ্যে যাত্ৰা কৰে আৰু ছজনক নাও লৈ আহিবলৈ কয়। তাৰ পাচত সিহঁত আহি কনকৰ ফুলনিত সোমাই গছৰ-ডালত বহি নাওলৈ অপেক্ষা কৰি থাকে। নৈৰ ঘাটত দেখা খন সিহঁতৰেই নাও। নাও অহাৰ পাচত ফুলক ধৰিবলৈ গৈ পাগলীৰ হাতত গ্ৰাণ শোৰোৱাটোৱেই মেহেঙা।

মদনে ধৰাৰ পাচত ফুল ছুৰামান চিঞৰি অচেতন হৈ পৰিল। মদনে তেওঁক বোকোচাকৈ লৈ আহি নাৱত তুলি দি লবালবিকৈ নাও মেলি দিলে। কাঁৰ বোৱা দি নাও ভটীয়াই বাবলৈ ধবিলে।

একাদশ অধ্যায়

“চোৰক মোৰে পালে”

মাক নিশা হৈছে। সকলো বান্ধুহে ভাত-পানী খাই, শুই নিশাপাতি দিছে। জনত নিভক—ক’তো বান্ধুৰ মাত এটিও শুনিবলৈ নাই। আন কি, এটি গছৰ পাতো লৰা নাই। মাথোন গছৰ ডালত পৰি থকা কেঁচাই সন্মুখে সন্মুখে কঁৱৰা বহুতৰে

গভীৰ বাতৰিক আৰু গভীৰ কবি বুলিছে। শিৱাল-বাৰ আদিয়ে গৰু ছাপলী আদি বৰতীয়া কৰ্ত্তাৰ বাৰ খাবৰ মনেৰে ডাঠ হাবিৰ মাজৰ পৰা আহে লাহে ফুললিলৈ ওলাইহে আৰু বাটত ফুৱোৰে দেখা-দেখি হ’লত শিৱালে “কেউ, কেউকৈ” বাৰ অহাৰ জাতনী দিছে। চোৰ-ডকাইত আদিয়েও সিহঁতৰ উপস্থিতি সময় অহা দেখি, জোলাঙা-জুপুৰি বান্ধি বাহিৰ ওলাইছে। সূৰ্য্যোপ পাই পদ্মকান্তও বস্তাব ওচৰলৈ গ’ল।

মদন আৰু বাপেকৰ কথা-বতৰা শুনি পদ্মই দিনতে বস্তাক সাৱধান কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল; কিন্তু সূৰ্য্যোপ অস্তায়ত সেই কাম বাতিলৈ থৈ দিবলৈ বাধ্য হৈছিল।

বস্তাই মন্থৰ হাতৰ পৰা লাৰিলোঁ বুলি জাবি আজি দুদিনৰ ছাৰণ পুৰাই নিশ্চিত মনে শুই আছে। ওচৰতে এটা সবিরহৰ ভেলৰ ঢাকি লাহে লাহে জলি আছে। সেই ঢাকিব পোহৰত বস্তাৰ দুখনডল দুখনকৈ উজল হৈ উঠিছে। আহা! কি মনোহাৰিনী বৃত্তি! কি সুন্দৰ নাক-দুন্দৰ গঠন! কেউকাললৈ সিচৰ্ভিত হৈ পৰি থকা চুলিটাৰীয়েই বা কেনে শোভা ধৰিছে! চৌপনিত অৰ্দ্ধোদ্ধত বকুললত কি অনিন্দনীয় সৌন্দৰ্য্যই লীলা কৰিছে! পদ্মকান্ত বস্তাৰ সেই অলবাহুৰত কল দেবি মোহিত হ’ল, একেবাৰে চাবলৈ ধবিলে। চাই মানে যেন তেওঁৰ হেপাহ নপলায়। তেওঁ যেন সদায় চকুৰ আগতে বাধি দিনে-বাতিয়ে চায়েই থাকিব। তেওঁ এখমোই বস্তাক জগাবলৈ চাপি গ’ল; কিন্তু পাতৰ বহু-ৰঙে জলৰ সঙ্গি হ’ল। মনে মনে ভাবিলে,— জামোতা হিতে বিপৰীত ঘটায়? এই বুলি তেওঁ সুখেৰে একো নাৰাতি, বস্তাৰ ওচৰতে বহি-তেওঁ

সৌন্দৰ্য্য অগ্নি পান কৰিবলৈ লাগিল।

অলপ পাচত বস্তাই কৈ উঠিল :—“এহু! বই অপাৰ সমুদ্ৰত পৰি ভল যাওঁ। কৃপা কৰি এই মহা বিপদৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰোক।”

বস্তাই সপোন দেখিছিল। তেওঁ দেখিছিল,—
ভলী নৈখন কেনে-কোটাকাৰে ওফলি আহি লাহে লাহে পাৰ্শ্ব-ভূমি ভল নিয়ালে। গোটেই দেশ একেবাৰেই অপাৰ সমুদ্ৰত হৈ পৰিল। তেওঁ যেন শুই আছিল, অকস্মাৎ পানীয়ে উঠুৱাই লৈ গ’ল। তেওঁ নিকপাৰ হৈ কায়মনোবাক্যে ঈৰ্ষৰ চৰণ চিন্তিবলৈ ধৰিলে। ঈৰ্ষা যেন তেওঁৰ কাতবোজিত ছুই হ’ল। তেওঁ সমুদ্ৰত এডাল উটি অহা গছ দেখা পাই তাতে ধৰি থাপ বন্ধা কৰিলে। কিন্তু পাচ মুহূৰ্ত্তৰে তেওঁৰ জীৱন আকৌ সৰুটাপৰ হ’ল, গছ ভাল এটা চাকত সোৱাই ভল গ’ল। তেতিয়া তেওঁ হোলোকা-হোলোকে পানী খাবলৈ ধৰিলে। জীৱ যাওঁ যাওঁ হৈছে, এনেতে এখন অপৰিচিত ডেকা তেওঁৰ কাললৈ এখন নাও লৈ অহা দেখা পালে। নাওখন দেখি তেওঁ চিঞৰি চিঞৰি কবলৈ ধৰিলে :—“এহু! বই অপাৰ সমুদ্ৰত পৰি ভল যাওঁ। কৃপা কৰি এই মহা বিপদৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰোক।”

বস্তাৰ টোপনি জাগিল। আগতে পদ্মকান্তক দেখা পালে। আচৰিত, ভীত আৰু লজ্জিত হৈ ভল কবিলে।

পদ্মকান্তও অতিকৈ আচৰিত হ’ল। কিয়নো, তেওঁ বস্তাৰ কথাকোলাৰ স্পৰ্শকৈ শুনিবলৈ পাইছিল। তেওঁ সচকিত দেখে বস্তালৈ চাই থাকি মাত লগালে—“বস্তা!”

বস্তাই চুৰু-চুৰু মোহাৰি ব.লাগি পদ্মলৈ চাবলৈ

ধৰিলে। এতিয়াও তেওঁৰ টোপনিৰ জাল মৰা নাই। সেই কাৰণে, দিনত পদ্মক দেখিছিল যদিও, এতিয়া তেওঁ চিনিব নোৱাৰিলে। তেওঁ ভাবিলে,—“এওঁ কোন? কি কাৰণত এই মাজনিশা মোৰ ওচৰলৈ আহিছে? নিশ্চয় মনত কিবা কু অভিপ্ৰায় আছে।” তাৰ পাচত বুকত সাহ বাজি তেওঁলৈ চাই থাকিবলৈ ধৰিলে।

পদ্মই আকৌ মাত লগালে :—“বস্তা, নামাতা কিয় বস্তা?” বস্তাই এইবাৰ পদ্মকান্তক চিনি পালে। কিন্তু তেওঁৰ মনৰ তাৰ বৃজিব নোহাৰি মনে মনে থাকিল।

বস্তাক নীকৰ দেখি পদ্মই ক’বলৈ ধৰিলে :—
“বস্তা তুমি ভয় নকৰিবা। মোৰ পৰা তোমাৰ তিলমাত্রও অপকাৰ নহয়, বৰং মোৰ কথা শুনিলে তোমাৰ উপকাৰ হে হ’ব। তুমি চাটৈ মোক ইয়াত দেখি মোৰ অভাৱৰ ওপৰত সন্দেহ কৰিছা। অৱশ্যে, এনে সময়ত সকলোৰে ভেনে ঘটা তো অৱশ্যস্তাবী। কিন্তু আচলতে, বই তোমাৰ উপকাৰৰ নিমিত্তে হে ইয়ালৈ আহিছে।”

বস্তাই পদ্মৰ কথাত বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰিলে। কিয়নো, তেওঁৰ মনত মদনৰ ছট অভাৱৰ কথা দৰ্শক বহিছিল। তেওঁ বুখেৰে একো নামাতি পদ্মৰ কাললৈ চাবলৈ ধৰিলে।

পদ্মই কবলৈ ধৰিলে :—“বই বুজিছোঁ, তুমি মোৰ কথা পঢ়িয়াব পৰা নাই। কিন্তু বই চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য, বায়ু, ককৰ আৰু আই বহুবতী সকলোকে সাক্ষী কৰি কৈছোঁ, মোৰ পৰা তোমাৰ এক বনিষ্ঠামানো হানি নহয়। বই তোমাক এটা বিপদৰ বাতৰি কবলৈ আহিছোঁ। তুমি মোৰ কথা শুনা, আৰু যদি সেই বিপদৰ পৰা বন্ধা পাব খোজা, তেন্তে মোৰ ওচৰত

ভয়, লাজ—একো নকবিবা।

বড়াই পদ্মকান্তক দেখি সঁচাকৈয়ে ভয় খাইছিল। ভেঁও জানিছিল যে মাজ নিশা এজন ডেকা মানুহ সোমাই অহাত অৱশ্যে কিবা ছবডিসিদ্ধি আছে। কিন্তু এতিয়া ভেঁওৰ কথা শুনি সেই ভয় কিছু পৰি মাণে পাতলিল; একেবাৰে পদলৈ চাবলৈ ধৰিলে।

পদ্মই আকৌ কবলৈ ধৰিলে:—“বডা! তুমি ভাবিছা যে, তুমি দশ্যৰ হাতৰ পৰা সাকিলা। কিন্তু প্রকৃত পক্ষে সেইটো হোৱা নাই,—তুমি এতিয়াও আপদৰ হাত সাৰিব পৰা নাই। বাঘৰ হাতৰ পৰা এবাই আহি তুমি সিংহৰ গাঁতত সোমাইছা। এতিয়াও সময় আছে। সাৰিব খোজা যদি, পলম নকবিবা, এতিয়াই পলোৱাঁ।”

বডাই পদ্মৰ কথা একো বুজিব নোৱাৰিলে। কঁপি কঁপি ক’লে—“ডাঙৰীয়া! আপুনি কি ওচৰ চপা বিপদৰ কথা কৈছে, মই বুজিব পৰা নাই। অৱশ্যে কবি কথাটো অলপ ভালকৈ বুজাই দিয়ক।”

পদ্ম : তুমি অৱশ্যে বুজিব পৰা নাই; বাক মই তোমাক ভাঙি কওঁ। তুমি যি পণ্ডইতৰ হাতৰ পৰা পলাই আহিছা, পিডাদেৱো তাৰে এজন। গতিকে, তুমি, এক সুহৃৎও পলম নকৰি এতিয়াই পলোৱাঁ। নহলে, বাতিটো গলে তুমি সৰা টান হব, আকৌ সেই পণ্ডইতৰ হাতত পৰিবা। তুমি মোৰ কথাত অবিৰাস নকৰিবা, পলাবলৈ কাকৰাব কৰাঁ।

বডা ভয়ত ব্যাকুল হৈ উঠিল, ঘোটেই বা কঁপি বুলৈ ধৰিলে, কলৈ যাব, কি কৰিব একো কিব কৰিব নোৱাৰি, একেবাৰেই বিমোহ হৈ পৰিল। সবসৰ্ব্বক্ৰমে চকু-লো বন্ধলৈ ধৰিলে। ডাকে দেখি

পদ্মই ক’লে:—“বডা! তোমাৰ চকুৰ পাৰীয়া তোমাক বন্ধা কৰিব নোৱাৰে। এতিয়া এৰি-জৰি থাকিবৰ সময় নহয়।”

বডাই চকু-লো বচি বচি ক’লে:—“আপুনি যাবলৈ কৈছে হয়, কিন্তু এই ছপন বাতি অলপমান অৱস্থাত এই হতভাগিনী অকলে অকলে কলৈ যাব! এতিয়া মোৰ কৰিবলৈ একো নাই। একমাত্র ককাৰ উপায়—এই কটাৰীখন।” এই বুলি বডাই কাপোৰৰ ওলৰ পৰা কটাৰীখন উলিয়াই, জোঙাল আগটো বুকলৈ টোঁটাই দাঙি ধৰিলে। (বডাই সকলো সময়তে আনকি, শোওঁতেও কটাৰীখন লগতে ৰাখিছিল।) কটাৰী বডা দেখি পদ্মকান্তই বুজিলে যে বডাই আত্মহত্যা কৰিব খুজিছে। ভেঁও “বডা! কি কৰিব খুজিছা তুমি?” বুলি বডাৰ হাতত ধাপ ৰাখি ধৰিলে। বডা বিমোহ হৈ ব’ল। পদ্মই বডাৰ হাতত ধৰা অৱস্থাতে থাকি ক’বলৈ ধৰিলে:—“হি! বডা! তোমাৰ অন্ত:কৰণ ইমান দুৰ্বল নে? তুমি আত্মহত্যা কৰিব খোজা?”

বডা : নিবাজাৱা অৱলাৰ অন্ত:কৰণ সঁচাকৈয়ে দুৰ্বল। কিন্তু মই যে এই কেইদিন কৈবট ধৰি আছিলোঁ, সেই বাবেই মই মোৰ অন্ত:কৰণ বন্ধী বুলিহে ভাবিছোঁ। এতিয়া আপুনি মোক পলাবলৈ কৈছে, কিন্তু অকলৈ কলৈ যাব?

পদ্ম : তোমাক নো এতিয়া ক’ব লগৰীয়া দিম? যদি সন্দেহ নকৰা, তেন্তে বৰে তোমাৰ সহায় স্বৰূপে লগত যাব পাৰোঁ।

বডাই মনে মনে ভাবিলে,—“সেয়ে হোক। কিন্তু, কটাৰীখন হাতত থাকোঁতে কোমতে একো অত্যাচাৰ কৰিব নাবা নাই। কিবা বিপদক আপুনি

হলে আপোনাবাতী হ'ল।" কুটাই ক'লে:—"আপোনাৰ ওপৰত সন্দেহ কৰিবলৈ একো কাৰণ নাই।"

"বাক ভেনেহলে মই তোমাৰ লগবীয়া হ'লোঁ," এই বুলি পদ্ম ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। অলপ পাচতে এটি টোপোলা আৰু এখন দাবে সৈতে ওলাই আহিল; বস্তাও যাবলৈ সাজু হ'ল। তেতিয়া ছয়ো কোবাকুবিকৈ পূৰ-মুঠাই যাবলৈ ধৰিলে।

কিছুমান বাট যোৱাৰ পাচত থমকা খাই বৈ বস্তাই সুধিলে:—"পাচে আপুনি নো মোক ক'লৈ নিব খুজিছে?"

পদ্ম : মোৰ ইচ্ছা তোমাক যেনে তেনে প্ৰকাৰে ঘৰত থৈ আহোঁ।

বস্তা : আপুনি মোৰ ঘৰ কেনেকৈ চিনিব?

পদ্ম : ভুমিতো চিনি পাৰা।

বস্তা : মই কেনেকৈ চিনিব? গাভৰু ছোৱালীয়ে নিজৰ মজিয়া, ঢেকীশাল, শোৱাঠাই, আৰু মাজে সময়ে পানী আনিবলৈ যাওঁতে দেখা বাটৰ বাহিৰে আন ঠাই কেনেকৈ চিনিব? মোক কোন বাটে ক'লৈ আনিছিল, মোৰ ঘৰ বা কোনকালে আছে মই তাৰ একোকে ক'ব নোৱাৰোঁ।

পদ্ম : তোমাৰ ঘৰ ভৰলীৰ ইপাৰে নে সিপাৰে?

বস্তা : সিপাৰে। কিয়নো, মোৰ ঘনত আছে, সিহঁতে মোক আনোতে নৈ পাৰকৈ আনিছিল।

পদ্ম : যেনে ভেনে মাজুহক সুখি পুছি উলিয়াব লাগিব।

এনেতে কেইটামান মাজুহৰ পদশব্দ আৰু কথা-বতৰা শুনা গ'ল। ভেঙলোকে ছিৰ কৰেৰে গুনিবলৈ ধৰিলে।—ইকি! তাৰ লগে লগে কোনোবা কিলবীয়া

তিকতাৰ ককণ ক্ৰন্দনধ্বনি আৰু কোনোবা মাজুহৰ কঠোৰ কঠম্বৰ। পদ্মকান্তই বুজিলে দম্মাহঁতে যে দিনতে কোনোবা পাতকক ধৰি আনিবলৈ আলচ পাতিছিল, এতিয়া সেই ঘটনাই উপস্থিত। ভেঙ বস্তাক "ইয়াতে এখন্তক ব'বা" বুলি কৈ, ঘৰৰ পৰা লৈ অহা দীঘল দাখন দাঙি লৈ, যি ফালৰ পৰা শব্দ আহিছিল সেই ফাললৈ খেদা মাৰি গ'ল আৰু চিঞৰি চিঞৰি ক'লে,—“নবাধমহঁত! কাৰ আমুন চাপিছে? কোন তুমুআই অবলা বমণাৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰি, নিজেই নিজৰ মহামাৰি চিন্তিছে? সাৱধান।”

হঠাৎ কেইটামান মাজুহ লৰ মৰাৰ দৰে শব্দ হ'ল। তাৰ পাচত গোটেইখন নীৰৱ। পদ্মকান্তই বিচাৰি বিচাৰি কাকো ক'তো দেখা নাপালে। মুঠেই বাটৰ দাঁতিত এখন দোলা পৰি থকা দেখিলে। ভেঙ ঠিক কৰিলে যে সেই দোলাতে তুলি কোনোবা তিকতাক দম্মাহঁতে আনিছিল। কিন্তু এইটোহে আচ-বিত কথা যে সিহঁত একেবাৰেই অন্তৰ্ধান হ'ল। পদ্মকান্তই বহুত বেছি বিচাৰি বিকল হনোৰথ হৈ বস্তাক থৈ ঘোৱা ঠাইলৈ উভতি আহিল। কিন্তু সৰ্বনাশ। বস্তাও নাই।

দ্বাদশ অধ্যায়

অনুসন্ধান

পদ্মকান্ত এতিয়া বহা বিৰোৰত পৰিল। ভেঙ কি কৰিব, কি নকৰিব একো ঠিক কৰিব নোৱাৰি ভাবিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু উত্তৰ নকট। ভেঙ কাক বিচাৰিব? বস্তাক বিচাৰিব নে শুনা দোলাৰ তৰ

অনুসন্ধান কবিব ? পুষে যাব নে পশ্চিমে যাব ?
 বিভিন্নাই মাতিব নে নীষে বিচাৰিব ? বাস্তৱে,
 সবহীয়া বিপদত পৰিলে মানুহৰ এনে দশাই
 হয়। বহুত বেলি ভবাৰ পাচত তেওঁ বস্তাক
 বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু বস্তা একাৰেবে সৈতে
 মিহলি হৈ ক'ত লয় পালে, তাক কোনে জানে ?
 পদ্যই হাবি ভাঙি ভাঙি পিওপিওকৈ বিচাৰিবলৈ
 ধৰিলে। কোনো ঠাইত বগা হৈ থকা গছৰ
 মুঠা, কোনো ঠাইত কাটি থোৱা গছৰ ডালৰ শুকান
 পাত দেখি তেওঁ মনত ভাবে,—এয়ে বস্তা ; কিন্তু
 ওচৰ চাপি নিৰাশ হয়। এইদৰে নীষে বহুত বেলি
 বিচাৰিও বস্তাক নাপাই তেওঁ বিভিন্নাবলৈ ধৰিলে।
 সেই বিভিন্ন দুবদ্বাস্তৰ লতাৰূপত প্ৰতিধ্বনিত হবলৈ
 ধৰিলে। তেওঁ ভাবিলে,—বস্তাই মাতিছে। বেগা-
 বেগিকৈ সেই ফাললৈ খোজ ল'লে ; কিছুমান বাট
 গৈ কেনি মাত শুনিছিল ঠিক কবিৰ নোৱাৰি আকৌ
 মাতিবলৈ ধৰিলে। আকৌ আন একালে প্ৰতিধ্বনিত
 হ'ল ; আকৌ তেওঁ সেইফালে বিচাৰিবলৈ ধৰিলে।
 এইদৰে, কেউকালে বস্তাক বিচাৰি তেওঁ হায়াৰণ
 হ'ল, কিন্তু বস্তা ক'তো নোলাল। সাৱশেৰত তেওঁ
 ভাগবত ক্লান্ত হৈ এজোপা গছৰ তলত বহি বাতি
 পুৱালৈ অপেক্ষা কৰি ব'ল ; নানা প্ৰকাৰ চিন্তা
 ভাবনাই তেওঁৰ মন উত্তল-ধুত্তল লগাই পেলালে।
 পদ্যই ভাবিবলৈ ধৰিলে—“এই সসোৰখন এটি ভাও-
 নাব ঘৰ ; নদ-নদী, পৰ্বত-সাগৰ, বন-উপবন, দিন-
 বাতি আদি ইয়াৰ একা একোখন চিত্ৰিত পট।
 মানুহ-গৰু, হাতী-ঘোঁৰা, বান্দৰ-ভালুক, কুকুৰ-বেকুৰী
 কীট-পতঙ্গ আদি ভাৱীয়াবুলই সততে এই ভাওনা
 ঘৰত ভাও দিব লাগিছে। এই অভিন্ন অনন্তকাল
 চলি থাকিব, ইয়াৰ বৰনিকাৰ পৰম নহয়। কাল-

জুয়াচুৰি, অস্তাৰ-অধৰ্শ, কপটতা-কুটিলতা, মিছা-
 বেড়া প্ৰভৃতি লৈয়েই এই নাটকৰ প্ৰধান প্ৰাণ
 অংশ গঠিত। ইয়াত বলীৰ নিমিত্তে লোপৰ সিংহাসন
 সজোৱা, দুৰ্বলৰ নিমিত্তে ভুখৰি পীৰা এতথৰো
 নাই। বুথিয়কে দায় লগায়, নিৰ্বোধে শাস্তি ভোগ
 কৰে। চোৰে চুব কৰি ধন-ঐৰকাৰ পৰাকী হৈ
 মহাসুখে খায়।

বহুতে কান্ধত জোলাঙা লৈ পদুমিৰে পদুমিৰে
 ফুৰিব লগাত পৰে। ধনীয়ে দৰিদ্ৰৰ ওপৰত অত্যা-
 চাৰ কৰি ধনবস্ত কাঢ়ি নিয়ে। তাত সি বুখ বজাৰ
 নোৱাৰে ; সেয়ে হ'লে তাৰ শুকতৰ শাস্তিৰ দিহা
 হ'ব। ইয়াত আলহীয়ে পকাহুত ভুজিবলৈ পায়,
 গৃহস্থ দাঁত চেলাই পৰি থাকে। প্ৰবন্ধক, কপটী,
 চোৰ-ডকাইতৰ মুখ, ধাৰ্মিক চিৰহুৰী। সসোৰৰ
 নিয়মেই এনে। পৰম ধাৰ্মিক বুদ্ধিৰ বজাই জীৱনৰ
 ভিতৰত এদিনলৈকো মুখ লভিব নোৱাৰিলে ; চিৰ-
 দিন চকু-লো টোকাঁতেই গ'ল। বলী বজাই ধৰ্মৰ
 পৰা নিপিছলাৰ বাবেই পাতালত কলী হ'ল।
 মহাসতী সীতাদেৱীয়ে জীৱনৰ ভিতৰত মুখৰ মুখ
 নেদেখিলে। গতিকে, এইটো দুৰূপ যে, পৃথিবীত
 ধাৰ্মিকৰ, সাধী-সতীৰ মুখ নাই।

“আক মহুদ জীৱন। তই অতি অসাধ। কিয়
 আহ, কিয় যাত, কিয় ছদিনৰ নিমিত্তে টোঁত মাৰা
 কাঁচ লগাই কলপ-ভলপকৈ কুব ? সসোৰৰ ভিতৰত
 ক'বাত কিবা এটি ভাল বস্তু দেখিলে তই দিবেবে
 ব'ব নোৱাৰ, ততালিকে তাক লাভ কৰিলে বৰাদ
 হয়। আকৌ কিবা বিপদৰ আগন্তক দেখিলে ভয়ত
 কোঁচ খায়। মুখৰ আগমন দেখিলে আনন্দত
 জলগীয়া হয়, হবত পৰা ঘেন দেখিলে ব্যাধুল হৈ
 পৰ। কিন্তু তই এবাৰো ভাবি চাহনে কুব কি,

হুখ কি? ভাল কেনেকুহা, বেয়া কেনেকুহা? তই দিনে বাড়িয়ে মোৰ মোৰকৈ কতনাক সাবটি ধব, কতনাৰ মিলনত আনন্দাৰ্জ টোক, কতনাৰ হাতত নিজক সঁপি দিয়, কিন্তু কেতিয়াবা ভুলতো তোৰ নিজৰ অস্তিত্বৰ বিষয়ে ভাবি চায়নে? তই তোৰ ইচ্ছা পূৰণৰ সুবিধা পালে আন কি, সৃষ্টিকৰ্ত্তাৰ বন্ধা নিয়মৰো বিপৰীতে চলিবলৈ পাচ হোঁহক নে? যদি তই ভুত-ভবিষ্যত একো নাভাবি, বৰ্তমানৰ ক্ষম্তকীয়া অসাৰ মায়াজেই বান্ধ খাই কাৰ্য্য কৰ, ভেস্তে আন আন পণ্ড-পক্ষীৰ জীৱনতকৈ তই কেনেকৈ শ্ৰেষ্ঠ বোলাৱ? যিক তই! যিক তোৰ অহঙ্কাৰ!!

হায়! এই অসাৰ সংসাৰত অসাৰ মনুষ্য-জীৱন ধৰি টেটুত অসাৰ মায়াজোল লগাই, অসাৰ সুখৰ আশাত গলোম-খোলোম হৈ কতনাই নিজ কুল-মান পৰিত্যাগ কৰিছে, কতই কত মহাপাপ আচৰিছে! কিন্তু কাৰো বুজিবৰ সাধ্যহোৱা নাই, কি মহাভুলত পৰিছে? এই মহাভুলত পৰাৰ কাৰণেই সংসাৰ বিবিধ জাতীয় স্থণিত প্রাণীৰ লীলাস্থলী হৈ উঠিছে। হায়! যদি মানুহে নিজৰ এই ভুল বুজিব পাবিলেহেঁতেন। যদি এই ভুল বুজি সংশোধন কৰিলেহেঁতেন তেনেহলে এই পৃথিৱীত কেনে শান্তিয়ে বিৰাজ কৰিলেহেঁতেন! নিৰ্ভুৰতা, কপটা, প্রবকনা, ঘৃণা ভৱ আদিৰ বন্ধ-কুসিত কি শোভাবে সৈতে দয়া, ক্ষমা, শান্তি, সুখ প্রভৃতিয়ে দেখা দিলেহেঁতেন! কিন্তু মোহাত্ত মানৱ, বুজিও জ্বুজু, দেখিও নেদেখে। বাস্তৱতে, চকু থাকি খালত পৰা মানৱজাতিৰ মোৰতেই যে এই সংসাৰ বন্ধকুসিত পৰিণত হৈছে।

“কুপ কুলিছে, ভাব পোৱে জৌলিখ আবেল-মোল কৰিছে। সেই পোৱত কলিৱা হৈ কলীয়া ভোমোবাই গুন, গুন বীত গাই বৌ হুহিছে। ভাত

উভয়ৰে-সুখ কুলবো সুখ ভোমোবাবো সন্তোষ! ই এটা স্বাভাবিক ধৰ্ম। কিন্তু এজনৰ বুকবপৰা এটি বস্ত কাটি লৈ গৈ হুখৰ পুখুৰীত জ্বুবিয়াই পেলোৱা মানুহৰ কেনে ধৰ্ম? ইয়াত অপহৃত আৰু অপহাৰকৰ বাসনাৰ গতি সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। তেনেস্থলত মনুষ্য জীৱন কোন গুণত শ্ৰেষ্ঠ?

“এই সংসাৰত মই এটা কি বস্ত? অপাৰ সমুদ্ৰৰ অপাৰ ভলবাশিৰ মাজত মই এটা ক্ষুদ্ৰ কণিকা! মোৰ অস্তিত্বই বা কি! মোৰ অৱস্থিতিয়েই বা কি? তেনে স্থলত মোৰ ইচ্ছা কেনেকৈ পূৰ্ণ হব? পূৰ্ণ হব জগৎ-নিয়ন্তাৰ ইচ্ছা। মোৰ কি সাধ্য যে তেওঁৰ ইচ্ছাৰ প্ৰতিকূলে বাট লওঁ! মোতকৈ লক্ষগুণে ডাঙৰ কত জীৱই সংসাৰ-চক্ৰৰ পাক-ঘূৰণিত পৰি লাল কাল হৈছে। তেনেহলে মোৰ এই ক্ষুদ্ৰ শক্তিয়ে কেনেকৈ সংসাৰ বণৰ থলীত আগুৱাবলৈ সমৰ্থ হ'ব? সংসাৰৰ অধিপতি, জীৱন নৌকাৰ গুৰিয়াল, জগৎ নিয়ন্তাৰ কৰুণাৰ নিৰ্ম্মালি এই কেশহীন মূৰত পৰিব নে?

“বাক, সংসাৰ অসাৰ। কিন্তু বাসনাৰ সোঁতে প্ৰতি নিৰে নিৰে তিববিবাব লাগিছে কিয়? এনে অসাৰৰ মাজত কি সাৰ দেখি মোৰ প্ৰাণ উত্ৰাহল হৈ উঠিছে? “বন জন পুত্ৰ ভাৰ্যা সবে অকাৰণ।” কিন্তু কি বাবে বস্তাব নিমিত্তে প্ৰাণ কান্দে? কিয়? প্ৰাণে বস্তাক জন্ম-আসনত বহুৱাবলৈ বিচাবে? বস্তাই নাজালে, মই তেওঁক কেনে চকুৰে চাইছোঁ, ময়ো নাজামো বস্তাব মনত মোৰ প্ৰতি কেনে ভাৱ! ইমানভো কিন্তু বোম হিয়াৰ মাজত বস্তাব প্ৰতিবুৰ্ত্তি জিকি কি উঠে? কিয় তেওঁৰ নাৰ জন্মভৱীত অকুট স্থবত থাকি উঠে? এতিয়া বুজিলোঁ স্বৰ্গল অন্তৰকমণে সন্মোহন হুহুৱা সহ কৰিব নোৱাৰে। মোৰ প্ৰাণ

অতি দুৰ্বল! মই কেনেকৈ এই মহা আকৰ্ষণৰ বিপৰীতে বাট বুলিম?

“বাক বস্তাৰ লগত মোৰ কোনো সম্বন্ধ নাই। বস্তাৰ সুখ-দুখ কৰ্মকল বা বিধাতাৰ লিখন বুলি কান্ত থাকিলেও মোৰ একো হানি নহয়। মই ক’ব পাৰোঁ, বস্তা মোৰ কি? মই কিয় তেওঁৰ নিমিত্তে কষ্ট কৰিম? কিন্তু বস্তা আন নহলেও, মোৰ লগত তেওঁৰ ভাই-ভনীৰ সম্বন্ধ আছে। কিয়নো, আমি ছয়ো একেজন পৰম পিতাৰ সন্তান। আক যদি মোৰ লগত তেনে সম্বন্ধও নাথাকে, তথাপি পৰম উপকাৰ কৰাত নো হানি কি? নিৰ্ভীৰ হৈ পৰি থকাটোক, যিটো কামৰ পৰা নিজৰ বা পৰম একো অপকাৰ নহয়, তেনে এটা কামত লাসি যোৱাত দোষ কি? জানী লোকে কৈছে,—

ধনানি জীৱিতং চৈৱ পৰাৰ্ধে প্ৰাজ্ঞ উৎসৃজেৎ।

সন্নিমিত্তে ববং ত্যাগো ধিনাশে নিয়তে সতি ॥

অতিকৈ, আজি মই মন ব্যস্তিলোঁ, বস্তাক বিচাৰিম। যদি সোনকালে বিচাৰি উলিয়াব নোৱাৰোঁ, তেন্তে এবছৰলৈ বিচাৰিম। সিমানতো যদি মোৰ উদ্দেশ্যৰ গুটি নধৰে, তেতিয়া যুঁজ কলহৰ বোজা লৈ, নিৰ্ভীৰ হৈ জড়ৰ লভিবলৈ চেষ্টা কৰিম।”

পদ্মই এইদৰে আগ-পুৰি নোহোৱা চিন্তাৰ সোঁতত ওপঙি কুবোতেই পৰমবিহাৰী শূৰাই নিজৰ জুইৰ নিচিনা কিৰণ ছটিয়াই, মাহুৰৰ হাড়, হাল আৰু মঙহ একেলগে মোটাই বিচিৰি পাসিবৰ মনেৰে মোটেই বিশা কামত ব্যস্ত থকা চক্ৰক জ্বলি লবলৈ পোৱাপাটলৈ পঠিয়াই দি, নিজৰ কৰ্মব্যৱ সেষ্টৰা তাকৰন কান্ধত ভুলি ললেহি। লাহে লাহে পদ্ম আকৰ্ষিতাক সোপালী হৈ উঠিল। পুখুৰীৰ পাৰীৰ সোঁত লগত তেওঁৰ বস্তিয়ে বস্তা

কবিলৈ লালিল। নৱ প্ৰকৃতিৰ কৰ্মজীৱীয়ে আনন্দোৎসুকলোচনে তেওঁলৈ চাই থকাৰ মিল। পদ্মই বহাৰ পৰা উঠি আকো হাবিয়ে হাবিয়ে জৰিঙাল খবিলে।

ব্ৰহ্মোদশ অধ্যায়

বহুপৰমৰ বণ

ওপৰত স্বৰ্গদেৱৰ বণ-সম্ভাৰ বিৱৰে অলপ উল্লুৰিয়াই অহা হৈছে। মানব অত্যাচাৰত তবনি নাপাই স্বৰ্গদেৱ হানীবাচকী পাব হৈ ইংৰাজ ৰাজ্যত সোমাইছিল গৈ। তাৰেপৰা হিন্দুস্থানী, শিখ প্ৰভৃতি কিছুমান সৈন্য মোটাই লৈ উল্লাই আহে আৰু লুট পাট কৰি কুৰা মানব কিছুমান কুত্ৰ দল পৰাস্ত কৰে। “আত্মানং সততং ৰক্ষতং” এই কাকি কথাৰ পৰিলা লৈ স্বৰ্গদেৱ ইমান দিন আঁতৰি কুৰিছিল। কিন্তু এইবাৰ স্বৰ্গানপি পৰীয়াসী জননী জন্মভূমিৰ প্ৰেমে তেওঁৰ ভীকতা দূৰ কৰিলে। “মহা বা সাধৱেৎ, পৰীং বা পাতৱেৎ” তেওঁৰ বীজ-জ্ঞ হৈ পৰিল। তেওঁ মাতৃভূমিৰ উদ্ধাৰৰ্থে আত্মোৎসৰ্গ কৰিবলৈ সাজু হ’ল। বুদ্ধ-কেশৱ নেবেথা মাহুৰ মৰ সাহ মি হুঁতলৈ ওলাল।

আগৰে পৰা মিজিৰাৰা ডিলোৱাই অসমত মান সেনাৰ নেতা বা সেনাপতি আছিল। এতিয়া স্বৰ্গদেৱ উল্লাই অহাৰ বাজৰি পাই মান সেনাৰ পৰা মিজিৰাৰা কলুলা নামেৰে আৰু এজন সেনাপতি আছিল আৰু স্বৰ্গদেৱৰ পতি-বোৰ কবিকৰ কান্ধে আন ব্যক্তি।

মান সৈন্য আন বহুজন মান পাই চক্ৰকান্ত মিহ

স্বৰ্গদেৱে তেওঁৰ সৈন্তবোৰক সাজু হবলৈ আদেশ কৰিলে। সকলো নিজ নিজ সাজ-সজ্জাবে ভূষিত হৈ ৰণৰ নিমিত্তে প্ৰস্তুত হ'ল। স্বৰ্গদেৱে সকলো সৈন্তক সন্মোদন কৰি বজ্জনাদে কবলৈ ধৰিলে :—
 'সৈন্তসকল ! আজি আমাৰ বহুতৰ এয়ে শেষ দেখাদেখি। কত জনে চুবুৰী মান-বাঘৰ হাতত প্ৰাণ এৰিব লাগিব তাৰ ঠিক নাই। সেই বুলি কেৱে ভয় নকৰিবা, নিকংসাহ নহবা ; মাতৃভূমিৰ উদ্ধাৰাৰ্থে কোনেও এই মহা যজ্ঞত নিজৰ প্ৰাণ আহুতি দিবলৈ কুণ্ঠিত নহবা। সম্ভাৱন বক্তৃপাত নোহোৱাকৈ কোনো দেশেই স্বাধীনতা লাভ কৰিব পৰা নাই। গতিকে সকলোৱে প্ৰতিজ্ঞা কৰা—যেতিয়ালৈকে শৰীৰত এণ্টোপাল তেজ থাকিব, যেতিয়ালৈকে দেহ-প্ৰাণৰ বিচ্ছেদ নঘটে, তেতিয়ালৈকে ৰণ ক্ষেত্ৰত পিঠি নেদেখুৱাওঁ। সকলোৱে এক মন, এক প্ৰাণ আৰু জ্ঞতৰ জ্ঞাতী হৈ, ৰণৰ নামত হিয়া নচুৱাই আগ বাঢ়া, নিশ্চয় আজি মানক সমুচিত প্ৰতিফল দিব পাবিম, মাতৃভূমিৰ কটক শুচাব পাবিম।'

সকলো সৈন্তই গৰ্জি উঠিল : "আজি মানক সমুচিত প্ৰতিকল দিম, মাতৃভূমিৰ কটক শুচাম।"

স্বৰ্গদেৱ আকৌ কবলৈ ধৰিলে :—"আৰু শুনা আমাৰ পূৰ্ব পুৰুষৰ কথা শ্রবণ কৰা আৰু এতিয়াৰ কথা ভাবি চোৱা ; আগৰ বীৰপুৰুষ সকলৰ বীৰত্ব কাহিনী মনত পেলোৱা আৰু এতিয়াৰ আমাৰ লগত বিজ্ঞাই চোৱা, দেখিবা স্বৰ্গ-মৰ্ত্য আঁতৰ। আজি-কালি অসমীয়াক আগৰ বল, আগৰ ডেজ, আগৰ সাহ আগৰ পৰাক্ৰম সকলোৱে এৰিলে। সেই বুলি আমি এতিয়া বহি থকা সম্পূৰ্ণৰূপে অসুচিত। চুক-ডেকুলীৰ দৰে চুকত লোৱাই থাকিলে নিশ্চয় এদিন এই স্বৰ্গ-প্ৰসবিনী অসম-জননী বসন্তলৈ

যাব। এতেকে, সকলো নতুন উছাহেৰে গুলোৱা, পলম কৰাৰ সন্ধান নাই। আজি যাক সকলোৱে যুগনীয় পৰাধীন জাতি বুলি নিন্দা কৰিছে, আই জগতক দেখুৱাওঁ,—সেই জাতিৰ বল-বীৰ্য-পৰাক্ৰম আৰু মাতৃ-ভক্তি কিমান।

"প্ৰাণলৈ ভয় কৰিলে, নিজ স্বাৰ্থত মতলীয়া হ'লে, কোনো জাতিয়ে উধাৰ নোৱাৰে। মহা মহা পুৰুষৰ জীৱন চৰিত আৰু পৰাক্ৰমী জাতিৰ বুৰঞ্জী মেলি চালে তাৰ ফটকটীয়া উদাহৰণ পোৱা যায়। এতিয়া আই, আমিও জন্মভূমিৰ কাৰণে প্ৰাণ উছৰ্গা কৰিবলৈ আগ বাঢ়ো, দেশৰ ভূগতি দূৰ কৰোঁ। উঠা বন্ধুসকল ! আগ বাঢ়ো, তীক্ষ্ণ তৰোৱাল মানব বক্তেৰে বজিত কৰা।"

স্বৰ্গদেৱৰ এই উৎসাহপূৰ্ণ তেজী কথাবোৰে প্ৰতি সৈনিকৰ হাড় হাড় বিজিলে। সকলোৱে "জয় অসমৰ জয়", "জয় স্বৰ্গদেৱৰ জয়" বহুবে দশোদিশ পূৰ্ণ কৰিলে। সকলোৰে শিৰে শিৰে বীৰ-তেজ নাচিবলৈ ধৰিলে। মানব লগ পাবৰ ইচ্ছা সকলোৰে অন্তৰত বলৱতী হৈ উঠিল। বক্ত-পিপাসু বাঘৰ দৰে উন্মত্ত স্বৰ্গদেৱৰ সৈন্তই মানব আগমনলৈ অপেক্ষা কৰি ম'হগৰতে সাজু হৈ ব'ল। আন কালে মানসৈন্তও আগ বাঢ়ি আহিল। ধেনু-কাঁৰ, জাঠি-জোং, বন্ধুক-বাকদ আদিৰে সৈতে সুবত পাগুৰি বৰা অসংখ্য মানসেনা অসমীয়া সৈন্তৰ দৃষ্টিগোচৰ হ'ল। লাহে লাহে দুয়ো পক্ষৰ অস্ত-শস্ত্ৰ চলিবলৈ ধৰিলে। কোঁথোতে কোঁথোতে ম'হগৰত ঘোৰ নবমেধ কৰা আবহ হ'ল। স্বৰ্গদেৱে আগবাঢ়ি ক'বলৈ ধৰিলে—"মোৰবী, নববনী, পাবত মান-পত ! সাহাৰান ! আজি ভইতৰ আঁহৰ কাল উপস্থিত। শেষ সম্ভৱ ইটো শুকক জুৰিবি।" সকলো সৈন্তই গৰ্জি উঠিল ;

সেই পৰজনি বাবিবাব মেঘৰ ঢেবেকণিৰ দৰে কেউ-কালে বিয়পি পৰিল। মানসেনাৰ কাণ ভাল মাৰিলে। গোটেই বণক্ষেত্ৰ জুৰি ভীষণ সমবায়ি অলি উঠিল। ঘনে ঘনে উভয় পক্ষৰ জয়-জয়ি আহি বিপক্ষৰ কাণত বাজিবলৈ ধৰিলে। বণক্ষেত্ৰ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰেৰে পৰিপূৰ্ণ হ'ল, ঘনে ঘনে আহত সৈন্তৰ পগনভেদী চিঞৰে আকাশ-পাতাল ভাল লগাবলৈ ধৰিলে। বণক্ষেত্ৰ ভেজেৰে প্ৰাৰ্ণিত হৈ পৰিল। বহুত দিনীয়া অপমানৰ প্ৰতিশোধ দিবৰ মনেৰে অসমীয়া সৈন্তই দুৰ্দ্ধমনীয় সাহেৰে যুঁজিবলৈ ধৰিলে। পৰাস্ত হোৱাৰ ভয়ত মানহঁতেও মৰণত শৰণ দি লাগিল। দৰাচলতে, সেই সময়ত যেনে যুদ্ধ হ'ল তাক কাকড-কলমৰ সহায়েৰে বৰ্ণাব নোৱাৰি। যি যুদ্ধ ক্ষেত্ৰত কুৰিছে বা এনে বণৰ অংশ গ্ৰহণ কৰিব লগাত পৰিছে, তেওঁলোকে মনে মনে অকুণ্ঠ কৰিলে মাথোন বুজিব পাৰিব। স্বৰ্গদেৱে হাতত তৰোৱাল লৈ কুমাৰৰ চাকৰ দৰে সুবাই মানসেনা দংশিবলৈ ধৰিলে। তাকে দেখি সকলো অসমীয়া সৈন্তৰ শিৰে শিৰে বীৰ-ভেজ উতলি উঠিল। স্বৰ্গদেৱৰ আহি লৈ সকলোৱে প্ৰাণপণে যুঁজিবলৈ লাগিল। খোজৰ ভৰত আৰু হুপ-হুপনিত বণক্ষেত্ৰত ভুইকঁপ হোৱা যেন লাগিবলৈ ধৰিলে। মানহঁতে বুজিলে যে আজি অসমীয়াৰ আগত নিজৰ বীৰত্ব দেখুওৱা সহজ কথা নহয়। মান নাম আজি অসমীয়াৰ কাণত ভয় লগা কথা নহয়। মানসেনা হুঁহুৰিবলৈ ধৰিলে। স্তূৰ্ভাছতি পোৱা হুতাশনে অত্ৰংসেহী জিতা মেলি দশোদিশ ভয় কৰা যি স্বৰ্গদেৱৰ সৈন্তই মানসেনাক খেদি খেদি মানিবলৈ ধৰিলে। মানহঁতেও বিপক্ষৰ পতিবোধ কৰিব নিমিত্তে প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু আজি অসমীয়াৰ ভীৰ পৰাজয়ৰ আনত

সিহঁতৰ বল-বীৰ্য্য-পৰাজয়ৰ লুইতত জঁজি উঠি যোৱাদি যাবলৈ ধৰিলে। মান সৈন্ত হুঁহুৰিবলৈ লাগিল। পাচৰ মুহূৰ্ত্ততে “আজি আশু এবিধ, কেই অসমীয়াৰ ওচৰত পৰাজয় স্বীকাৰ নকৰোঁ” বুলি মানহঁতে নেওৰত গচকা সাপৰ দৰে কেঁট ভুজি উঠিল; কিন্তু অসমীয়া সৈন্তৰ আগত বেছি পথ ঠাৱৰিব নোৱাৰিলে। জমাৰে পাচ হোঁহোঁকা দিবলৈ লাগিল। সকলোৱে জানিলে আজি অসমৰ মাৰ ৰোৱা গৌৰৱ বেলিয়ে প্ৰকাশত ওলাই বাঙলী কিৰণ ৰখি জনডক মুহিব পাৰিব।

কিন্তু হায়! অসমীয়াৰ ওপৰত ঈশ্বৰৰ কিবা শাপপাত আছে, বিধাতাই অসমীয়াৰ কপালত চিৰদিন বিদেশীৰ পদলেহন কৰিবলৈকে লিখিছে, সি কেতিয়াও থগুন নহয়। স্বৰ্গদেৱৰ খাব-বাকৰু আজি বণৰ সঁজুলি চুকাই আলহি আৰু লগে লগে মান সৈন্তৰ বল বাঢ়ি আহিবলৈ ধৰিলে। গতিকে, যদিও অসমীয়াৰ সম্পূৰ্ণ জয়ৰ লক্ষণ দেখা গৈছিল, তথাপি সি অসমীয়াৰ কপালত ঘটি উঠিল। খাব-বাকৰুহীন নিবস্ত্ৰ অসমীয়াই হুতাশ হৈ সশস্ত্ৰ মানৰ ওচৰত পৰাজয় স্বীকাৰ কৰিবৰ নিমিত্তে বাধ্য হ'ল। বহুকে মানৰ হাতত প্ৰাণ শোধালে, বাকীবিলোক বিকল্প হৈ মানৰ হাতত মৰাতকৈ বণকুললৈ পিঠি দিবলৈ সাজু হ'ল। এনেতে “জয় অসমৰ জয়” “জয় স্বৰ্গদেৱৰ জয়” ববেবে বলক লগাই, হাতত খোলা তৰোৱাল নচুৱাই, এজন শকত আৱত স্তম্ভৰ সুৰা পুৰুষ সললে বণক্ষেত্ৰত প্ৰবেশ কৰিলে। আকৌ যোৰ যুদ্ধ হ'বলৈ ধৰিলে। সিঁচৰিত হৈ যোৱা অসমীয়া সৈন্ত আকৌ চানি-কুচি আহিল। নতুন কপুৱাই সাহাৰা কৰিবলৈ অহা মেৰি স্বৰ্গদেৱে নতুন অসমৰ পালে। বিজয়-লগীত গাই বঙালীৰ হোৱা

মানসৈন্ত পুনৰাক্ৰমণ দেখি ক'লা পবিল।

যুদ্ধক উন্নয়নক বোঝা। গজেন্দ্রব দৰে কালৈকো
ক্ৰম্পে নকৰি বেলিৰ পোহবত জিক্‌মিকাই থকা
খোলা তৰোৱাল হাতত লৈ মানসেনাৰ মাজত
সোৱাল আৰু সন্মুখত থাকে য'তে পালে কাটিবলৈ
ধৰিলে। তৰোৱালৰ জনজননিত মাজুহৰ কাণ তাল
মাৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ মাজে মাজে চিঞৰি চিঞৰি
কবলৈ ধৰিলে, “বন্ধু সকল! সকলোৱে জীৱনৰ মায়া
পৰিত্যাগ কৰা; জন্মভূমিৰ উদ্ধাৰৰ নিমিত্তে—অমূল্য
বস্তু স্বাধীনতা বন্ধাৰ নিমিত্তে, বাউসীৰ বল ক্ষয়
কৰিবলৈ কেৱেঁ পাচ চুৰ্ছ'হকিবা। সকলোৱে একে
উদ্দেশ্যেৰে সৈতে জীৱনৰ কৰ্তব্য মাতৃসেৱা মহাত্মত
পালন কৰা।—আগ বাঢ়া; যুদ্ধ কৰা; শত্ৰু নিপাত
কৰা।”

যুদ্ধকে ভীম পৰাক্ৰমেৰে প্ৰায় চাৰি দাঁড়মান
বেলি হুঁজিলে। তাৰ পাচত তেওঁৰ শৰীৰ দুৰ্ব্বল
হৈ আছিল—বাউসীত বল নোহোৱাত পবিল।
তেওঁৰ সৈন্তবিলাকেও তেওঁক সাহায্য কৰিবলৈ কাৰ
চাপিব নোৱাৰা হ'ল। স্ত্ৰোণ পাই, অভিমত্ৰ্যক
সমুখৰদ্বাৰে বেৰি ধৰা দি, তেওঁক মানসৈন্তই কেউ-
ক্ষণে বেৰি পেলালে। তেওঁ এই মান-চক্ৰবেহুৰ
মাজৰ পৰা ওলাব নোৱাৰি অভিমত্ৰ্যৰ দৰে সন্মুখ
সংগ্ৰামত মৃত্যু-শয্যা গ্ৰহণ কৰিবলৈ দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ হ'ল।
কক্ষপ স্ত্ৰবেৰে ক'লে—“বিদায়! বন্ধুসকল! বিদায়!
অৰ্জুনেদেৱ চমণত দাসে এই শেষ প্ৰণাম জনালে।
হে অৰ্জুনে! গৰীয়সী জননী জন্মভূমি! ভোমাব,
অৰোণ্য পুত্ৰই আজি শেষ বিদায় গ্ৰহণ কৰিলে।
জন্মভূমি! ভোমাব নিমিত্তে মৰিবলৈ বেজাৰ নাই,
কিন্তু ভোমাব যে স্বাধীন কোলাত মৰিবলৈ নাপাওঁ,
এই দুখ-কুৱে মোৰ হিয়া জৰে জৰে পুৰি ছাই

কৰিব! জন্মভূমি! জন্মভূমি! মোৰ চেনেহৰ জন্মভূমি
বিদায়!” তাৰ পাচত জীৱনৰ মায়া এৰি নিবাশা-
জনিত বীৰবেৰে সৈতে অসম সাহসেৰে হুঁজিবলৈ
ধৰিলে। কিন্তু হায়! অসম্যে মান সেনাৰ মাজত
অকলশৰীয়া বীৰে কি কৰিব! বিপক্ষৰ ঘাত-প্ৰতি-
ঘাতত তেওঁৰ একমাত্ৰ সহায় হাতৰ তৰোৱালখনিও
খণ্ডবিখণ্ড হ'ল। তেওঁ নিবস্ত্ৰ ভাৱে মৃত্যুক আকৌৱালি
ধৰিবলৈ সাজু হ'ল। লাহে লাহে ক'লে—“মূল!
বিদায়! আকৌ দেখা কৰা মোৰ ভাগ্যত নবটিল।”
তাৰ পাচত মানৰ ছাৰা আহত হৈ বাগৰি পবিল।
অসমীয়া সৈন্তই সেই মহা যোদ্ধা বীৰ পুৰুষৰ দেহা
বণ-খলীত এৰি, অগত্যা নিজ প্ৰাণ লৈ পলাবলৈ
বাধ্য হ'ল।

পাঠক! আপুনি চিনি পালে নে এওঁ কোন?
এওঁ সকলোৰে চিনাকি দেবেশ্বৰনাথ। এওঁ লৰা-
লৰিকৈ আহিছিল যদিও স্বৰ্গদেৱৰ লগ নো পাওঁতেই
বণ হৈ উঠিল। সেই কাৰণেহে বণৰ সামৰণিত
আহি এনে দুৰ্ভাগ্যৰ শবণ লব লগাত পবিল।

চতুৰ্দশ অধ্যায়

ভূতৰ ওপৰত দানৱ

বেলিৰ উঠাৰ পৰা প্ৰায় এপৰ মান সময়
অতীত হৈছে। বেলিৰ বশিৰে পৃথিৱীৰ ওপৰ হোৱা
সোণালী সাজেৰে সজাইছে। মীলববনীয়া নিৰ্জল
আকাশ মনল এটি বৃহৎ দৰে ডললৈ মাৰি আহি,
পৃথিৱীৰ পৰ্জাতকলা কেন্দ্ৰক চুমা খাইছে। প্ৰকৃতিৰ
দৃষ্ট ৰূপ সূন্দৰ — অতি মৰোহৰ - দেখিলে চকু
স্বৰোৱাই টান। সান্ধে কলপ সাপোৱাদি, পকা

পাতপুত সলাই কুমলীরাই কুঁহি পাভেবে নুশোভিত
হোৱা গছবিলাক সেই সৌন্দৰ্য্যত হুণে জিলিকি
উঠিছে। দেখিলেই বোধ হয় যেন বিবিধ অলঙ্কাৰে-
নুসজ্জিতা নবপকিণীতা গাভৰুৱে নতুন খাৰীক
অভ্যৰ্থনা কৰা দি, প্ৰকৃতি দেবীয়েও নতুন সাজেৰে
নতুন ঋতুৰাজক অভ্যৰ্থনা কৰিছে। পাতৰ মাজত
বগা, বগা, কলা, হালদীয়া, সেউজীয়া—বিবিধ বহনৰ
ফুলবিলাকে মিচিকিয়াই হাঁহিছে। সেই হাঁহিব চোকা
আকৰ্ষণে বতলীয়া ভোমোৰাক ওচৰলৈ টানি
আনিছে। ভোমোৰাই ফুলৰ চাৰিও কালে উৰি
উৰি, ঘূৰি ঘূৰি, ধুনীয়া মুখৰ ওপৰত চুমাৰ উপৰি
চুমা দি, প্ৰণয়-সঙ্গীত গাইছে—“গুণ্, গুণ্, গুণ্,
মোৰ মইনা নে কোন?” কিন্তু ভোমোৰা সাধা-
ৰণ জীৱ নহয়। সি বৰ ধূৰ্ত্ত—বান্ধনি উচটাই
জোলখোৱা। ফুলক ভুলাই-চুলাই কোনোমতে বস-
টোপা চুহিবলৈ পালেই তাৰ সকলো সিদ্ধি। তেতিয়া
সি ফুললৈ উভতি নাচায়, ফুলৰ কাকুতি হুণে,
ফুলে অভিমানত মুখ ওলোৱোৱা দেখিলে মান
ভাঙিবলৈ নাহে। ভোমোৰাৰ এই ধূৰ্ত্তালি দেখি
পাতৰ মাজৰ পৰা কুলিয়ে মাত লগাইছে—“কু উঃ”
—উঃ, কি কুকাৰ্য্য।

চাৰিওকালে এনে প্ৰাকৃতিক কাৰ্য্য-কলাপৰ
সৌন্দৰ্য্য দৰ্শন কৰি কত ভাবুক ভাবত মগন হৈছে,
তাৰ ঠিক নাই। কিন্তু পদ্মকান্তৰ মনত আজি
এইবোৰ নবকৰ কৃত্ত যেন হে লাগিছে; যেন সৌন্দৰ্য্যৰ
প্ৰতি ভাৱতে প্ৰবন্ধনাৰ হৃদিত লুকাই আছে। তেওঁ
ভাত চুৱি নিদি নিজ কাৰ্য্যোদ্ধাৰ উপায় চিন্তিবলৈ
থবিলে। এনেতে এটা কবৰীতৰ দূৰ বীৰ বজাহত
উঠি আহি তেওঁৰ কাপত সোৱাল। তেওঁ একে
পৰে বীৰকটা ভাবিবলৈ থবিলে।—

“ভেজবে কলমাপতি পৰভাত কিম্ব।

ভেবি চান্দ মুখ পেখো উঠবে খোবিল।

বজৰী বিন্দুৰ দিশ ধৰলি কলম।

ভিম্বি কাবিতা বাজ বকিব কিব।

নত-পত বিকসিত ব্ৰহ্মৰ উবাৰ।

ব্ৰহ্ম-বধু দধি মখে তুৱা গুণ পায়।

দাম নুদাম ডাকে ভেবি সৈৱা দাম।

হেৰ দেখে উঠিৱা আসিল বলবাম।

নন্দ সৈল বাধানো পোৱাল সৈল পাল।

দুৰ্ভি চাৰিতে লাগে উঠ বে গোপাল।

কীৰ-লহু সৈৱা শিৱা বেত বেপু।

সকালে বেলিও বংস হেৰালাৱে খেহু।

কহয় মাধৱ মাই কিনো তপসাইলা।

জিহ্মপত-পতি হবি বাখোৱাল পাইলা।”

গীত শেষ হ’ল। কিন্তু পাতৰ দুহৰ্ভতে কান-

বাৰ ককণ ক্ৰন্দন কৰি তেওঁৰ প্ৰতিপোষ হ’ল

তেওঁ কোৱাকুৰিকৈ সেই শব্দৰ কাললৈ খেদি গ’ল।

সৈ দেখিলে এটা জকা-ওলোৱা, নবকুটীয়া, খবানকা,

ওলোৱাপেটা অৰ্দ্ধজা মাহুহে একদী অপকল কল-

লাৰণ্যৱতী গাভৰুক আক্ৰমণ কৰিবলৈ উভত হৈছে।

হোৱালীজনী বৰ ধুনীয়া। পূৰ্ণিমাৰ জোন্মৰ দৰে

তেওঁৰ মুখৰ গঢ় অতি ফুলৰ। পাল ফুলৰ নোলা-

পৰ পাহি যেন কোৱল আৰু ভেজবে কুটী বাওঁ

বাওঁ হোৱা, ওঁঠ দুটিৰ বৰণ কোৱাকুৰীৰ বাহিব

কালে চালে চাবই নালাপে। তাৰ পৰা যেন টপ্,

টপ্ কৰে নৌৰ টোপাল হে নৰিছে। চুৱু দুটিয়েই

বা কি ফুলৰ। দেখিলে দৰ্শকৰ মন-প্ৰাণ সেই

কাললৈ আকৰ্ষিত হোৱা যেন লাগে। কিন্তু এতিয়া

ভাত প্ৰস্তুতকৰণ হৈছে নাই। চুৱুৰ দুখ দুটি কাটিব

টোটি কেনে ক’লা আৰু জেহুৰ দৰে হুৱো। দুখ ভৰলৈ

নাথি অহা। চুলিতাৰ কিচ্, কিচ্, কৰে ক'লা আৰু আগ কাললৈ সাপৰ নেপুৰৰ দৰে চিঁৱা। আন সময়ত চাইনে পোন্ধ তেল সানি, মেলাই, সেওঁতা কালি ধুনীয়াকৈ খোপা বান্ধি থয়, কিন্তু এতিয়া আউল-বাউলহৈ কলাকুললৈকে ওলমি পৰি আছে। পুহাৰ মলয়াৰ বা লাগি, পানীত চৌ উঠা দি, তাৰ পৰাও একবকৰ মনোহৰ তবজ-লহৰী উঠি বগা দেহৰ সৌন্দৰ্য্যৰ চতুৰ্গুণে জেউতি চবাইছে। তেওঁৰ পৰিধেয় বস্ত্ৰ পাটৰ বিহা মেখেলা। ডিঙিত এধাৰ মণি আৰু কাণৰ ললিত এযোৰ কঁৰীয়াই তেওঁৰ সৌন্দৰ্য্য বৰ্দ্ধন কৰিছে। হাত দুটি মোলানৰ নিচিনা ঘূৰণীয়া আৰু এজোৰ ৰূপৰ ডাল থাক পিছা। আঙুলীবিলাক আগকাললৈ সৰু, কেবাটাও সোণ-ৰূপৰ আঙঠিৰ সৌন্দৰ্য্যৰে সুশোভিত। ঘূঠতে তেওঁৰ প্ৰত্যেক ভাগতে অঙ্গপ্ৰত্যঙ্গই সুন্দৰ আৰু লনি। তেওঁৰ শৰীৰৰ প্ৰত্যেক ভাগতে স্বৰ্ণীয় আভাই লীলা কৰিব লাগিছে, এনে এজনী গাভৰুৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰিবলৈ এটা ছালবাকলি নোহোৱা আদনাওঁঠা মাহুহ আগ বঢ়া দেখি, পদ্মকান্ত পোনেই ভবা লাগিল। কিন্তু ততালিকে “নিৰাজিয়া অবলাৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰাৰ যোগ্য প্ৰতিফল গ্ৰহণ কৰ” বুলি দাখন দাঙি খেলা মাৰি গ'ল। মাহুহ-টোৱে উচাপ খাই উঠি পাচলৈ নোচোৱাকৈ ভবা-নবা ছিটি লব দিলে। পদ্মকান্তই মাহুহটোৰ পাচ নলৈ গাভৰুৰ ওচৰলৈ চাপি গ'ল আৰু মাতিলে, —“বস্তা!”

গাভৰু নিমাত, নিতাল, অৰাক, চকুৰ দৃষ্টি স্থিৰ।

পদ্ম : বস্তা! বস্তা! নামাতা কিয়?

গাভৰু : মোৰ নাম বস্তা নহয়।

পদ্মই বস্তাক দিনৰ ভিতৰত ভালকৈ দেখা

নাছিল। বাতি দেখিছিল যদিও এতিয়া প্ৰথম দৰ্শনত তত ধৰিব নোৱাৰিলে। গাভৰুৰ কথা শুনি তেওঁ সচকিত-নেত্ৰে অলপমান বেলি তেওঁৰ আপাক্ষিকক নিৰীক্ষণ কৰি বুজিলে, সঁচাকৈয়ে গাভৰু বস্তা নহয়।

পদ্মকান্ত লজ্জিত হ'ল। লাহে লাহে ক'লে :—

“এনে এখন অবশ্যৰ দাঁতিত তোমাৰ নিচিনা ৰূপবতী গাভৰুক দেখি মই অতিশয় আচৰিত হৈছোঁ।”

গাভৰু : আৰু এনে সময়ত মোক ৰক্ষা কৰিবলৈ আপোনাৰ গুতাগমন দেখি মই তাতোকৈ আচৰিত হৈছোঁ।

পদ্ম : বাক সেইটো নালাগে। কোৱাচোন, তুমি কেলেই ইয়ালৈ আহিছিলি?

গাভৰু : সেইটো ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা।

পদ্ম : কথাটো বুজিলোঁ।

গাভৰু : যদিও আপুনি মোৰ উপকাৰ কৰিছে, তথাপি মোৰ ওচৰত অপৰিচিত। সেই কাৰণে, মই আপোনাৰ কথাৰ উত্তৰ দিব নোখোজেঁ।

পদ্ম : মোৰ পৰিচয় পালে—

গাভৰু : যদি মোৰ বিবেচনা মতে পৰিচয় দিয়া উচিত যেন দেখোঁ, তেন্তে তাত অলপো সন্দেহ নাই।

পদ্ম : মোৰ পৰিচয় পূবাকৈ নিদি ইয়াকে মাথোন কওঁ যে এজনী অপৰিচিতা নব যুৱতীক এটা আসন্ন বিপদৰ পৰা ৰক্ষা কৰিবৰ কাৰণে মই কালি বাতি ফুৰত কেওঁ নজৰাকৈ পলাই আহিব লগাত পৰিলোঁ; কিন্তু আহি আহি এই হাবিৰ মাজ পাৰ্জভেই কোনোবা ডিকতা মাহুহৰ কান্ধোন শুনিলোঁ। মই

তেতিয়া লগত লৈ অহা গাভৰুৰ ভাতে
এবি কান্দোনৰ কাললৈ খেদি গ'লোঁ।
কিন্তু ক'তো কাকো দেখা নাপালোঁ;
মাথোন হাবিৰ মাজত এখন দোলা পৰি
থকা পালোঁ গৈ। তেতিয়াৰে পৰা গোটেই
হাবি বিচাৰি কাৰো গুংসুত উলিয়াব
নোৱাৰি, মনে মনে কিৰাকিৰি ভাবি-চিন্তি
আছিলোঁ; এনেতে তোমাৰ ককণ আৰ্দ্ৰনাদ
শুনি ওচৰলৈ চাপি আহিছোঁ। তুমি
মোঁলৈ ভয় নকৰিবা, মই যথাসাধা তোমাৰ
উপকাৰ হৈ কৰিম।

গাভৰু : আপুনি যেতিয়া পৰব উপকাৰৰ অৰ্থে ই
এনে ঠাইলৈ আহিছে, তেনে স্থলত,
আপোনাৰ ওচৰত পৰিচয় দিবলৈ একো
আপত্তি নাই। আপুনি শুনিব খুজিছে
যেতিয়া শুনক,—আমাৰ ঘৰ ভৰলী নৈৰ
দাঁতিতে। কালি সন্ধিয়া মই অকলে অকলে
নৈৰ দাঁতিৰ ফুলনিত বহি জুৰ লৈ
আছিলোঁ। এনেতে গোটাচেৰেক মানুহে
মোক বলোৰে ধৰি আনি এখন নাৱত তুলি
দিলে। তেতিয়া মই অচেতন হৈ পৰিছিলোঁ।
কিছুমান বেলিৰ মূৰত মোৰ চেতনা আহি-
লত মই দেখিলোঁ সিহঁতে মোক এখন
দোলাত তুলি হাবিৰ মাজেদি লৈ গৈছে।
মই কান্দিবলৈ ধৰিলোঁ। তাৰ পাচত
সিহঁতে হঠাৎ মোক এখন দোলাত তুলি
হাবিৰ মাজেদি লৈ গৈছে। মই কান্দিবলৈ
ধৰিলোঁ। তাৰ পাচত সিহঁতে হঠাৎ মোক
দোলাই লৈকে পেলাই লব মাছিলে।
সিহঁতক লব মৰা দেখি, কিবা বিপদ ওচৰ

চাপিছে বুলি ভাবি, ময়ো আন একালে
লব মাৰিলোঁ। মোৰ মনেৰে আপুনি সেই-
খন দোলাকে হৈ দেখা পাইছিল। তাৰ
পাচত হাবিয়ে হাবিয়ে খুৰি দুবোৰেই
বাতিটো গ'ল। এতিয়া এইকালে সেই
মানুহটোৱে দীত পোতা শুনি ফুকলি
ওলাবৰ মনেৰে হাবি কালি ভাৰ ওচৰ
ওলালোঁহি। কিন্তু সি সাহায্য কৰা দূৰত
থাওক, বিপদত হৈ পেলাবলৈ চোঁৱ কৰিলে।
ভাগ্যবশতঃ আপুনি ওলালহি দেখি হে,
নহলে সি মোৰ ওপৰত কি অত্যাচাৰ
কৰিলেহেঁতেন তাক ঈশ্বৰে হৈ জানে?

পদ্ম : আইদেউ! তোমাৰ নাম কি?

গাভৰু : মোৰ নাম ফুলেশ্বৰী। কিন্তু আপুনি
মোক প্ৰথমতে বডা বুলি মাতিছিল কিয়?

পদ্ম : মই তোমাক আগেয়ে কৈছোঁ যে মই এজনী
গাভৰুৰ লগত আহিছিলোঁ। পিচে তেওঁ
হাবিৰ মাজতে হেৰাল। সেই গাভৰুৰ নাম
বডা আছিল। তেওঁ দেখিবলৈ তোমাৰে
নিচিনা। সেই কাৰণে, মোৰ ভয় হৈছিল।
তোমাকে বডা বুলি ধৰিছিলোঁ।

পদ্ম এতিয়া কেইবাটাও কাৰ্য্যৰ সোঁতত ওপ-
ভিৰ লগা হ'ল। তেওঁৰ দুই নাৱত দুই ভবি হোৱাৰ
নিচিনা হ'ল। একালে বডাক বিচৰা, আনকালে
ফুলক খবত নাইবা আন কোনো নিৰাপদ ঠাইত
ঠিক লগাই ৰখা। তেওঁ বহুত বেছি ভাবি ওচৰ
পাৰ্হিৰে কোনো ভাল মানুহৰ খবত ফুলক থৈ আহি-
বলৈ মন কৰিলে। ফুলক ক'লে :—“আইদেউ!
এতিয়া মই তোমাক খবত থৈ আহিব নোৱাৰিম।
কিন্তো, তোমাৰ ঘৰ ক'ত ক'ৰ নোৱাৰোঁ। তুমি-
পৰি

বক্তা ক'লে গ'ল, ডাবো বিচার কবিব লাগিব। হ'ওতে যোব মনেবে তুমি অন্ততঃ কেইদিনমান নিমিত্তে আঁতবি থকা হে মঙ্গলজনক। কিয়নো ডকাইতহঁত আকৌ ভোমাক বিচারি নোবোহাকৈ নাথাকে। সেই কাৰণে, যোব মতে, ওচৰবে কোনো ঘৰত দিহা লগাই ধোহাটোহে বেছি মঙ্গলজনক আৰু সুবিধাজনক। পাচে, তুমি কি কোৱা?

ফুলে কোমল মাতেবে ক'লে :—“মই কি ক'ম। আপুনি মোক বিপদৰ পৰা বন্ধা কৰিছে; এতিয়াও যি ভাল দেখে তাকে কবক। মই আজিলৈকে এনে বিপদত পৰা নাই; গতিকে, এনে বিবয়ব ধাবো খোৱা নাই।”

“ব'লা ভেনেহলে এই ওচৰৰ পাওঁখনলৈকে যাওঁ” বুলি পদমই ফুলক লৈ টুক টুক কৰে যাবলৈ ধৰিলে।

পঞ্চদশ অধ্যায়

গাওঁলীয়া সমাজ

ফুলগুৰি এখন মজলীয়া ডবৰৰ গাঁও। লোক সংখ্যা তিনি কুৰিতকৈ ওপৰত। সকলোৰে ভিত্তৰত বেছ মিতা-প্ৰীতি আছে। যদিও সবহভাগ মানুহেই অশিক্ষিত, তথাপি কপটতা আদি ছট-প্ৰবৃত্তি-শূন্য।

আজি ফুলগুৰি গাঁওত ডাঙনা। নিচেই বাতি-পুৰাৰে পৰা সকলো বাইজ কামত ব্যস্ত। কোনোৱে নামঘৰৰ কাষৰ বন চিকুশাইছে, কোনোৱে চো-ঘৰ সাজিছে, কোনোৱে ঠাই মচিছে, কোনোৱে টুপতে বহি ফুৰাত বহু লগাইছে। ছফনমানে কল-পট্টা কাটিছে, এটাই ওচৰত থকা হাবিৰ পৰা জোলাপাত আনিবলৈ গৈছে আৰু এটাই ঘৰে ঘৰে চাউল-পৰা

ভুলি কুৰিছে। কোনোৱে আকৌ নানা প্ৰকাৰে সেল-পেল নিছিগা বক্তৃতা শুনি নানা জনক নানা কাৰ্যালৈ ছকুৰ দি, নিজৰ গা সৰুৱাইছে। ওচৰত থকা বকুল গছ জোপাৰ তলত কেইবাটাও লৰা-ছোৱালী গোট খাই উমলিব লাগিছে।

এইদৰে গাইপতি বেলেগ বেলেগ কাৰ্য্যত লাগি থাকোঁতেই বেলি প্ৰায় ডেৰ-পৰমান হ'লহি। সকলোৱে গা-পা ধুই নতুন সাজপাৰ পিন্ধি আহিবৰ নিমিত্তে ঘৰলৈ যাবলৈ ওলাল। এনেতে পাত আনিবলৈ যোৱা মানুহটো ডবা-নবা-ছিঙি লবি ওলালহি আৰু পুলুং-পালাঠক কেউকাললৈ চাবলৈ ধৰিলে। তাৰ এনে ভাব-ভজি দেখি বাইজ-সকলে নানা প্ৰকাৰ প্ৰশ্ন সুধিবলৈ ধৰিলে।

প্ৰথম : কি হ'ল অ' মিনাবাৰ?

২য় : হেৰ' পাত ক'তা?

৩য় : হেৰ' ইমানকৈ কঁপিছ কিয়?

মিনা : দাইনী—মখিনো—জাও। কেনেকৈ খেদি আহিছে। এই বুলি মিনাবাৰে কেউ কাললৈ চাবলৈ ধৰিলে।

১য় : কি হ'ল ভাঙি নকৰ কিয়?

মিনা : আজি আমাৰ কালে শবাধৰ সাং হৈছিল আৰু কি?

৪ৰ্থ : কেনেকৈ কি হ'ল, ভালকৈ নকৰ কিয়?

মিনা : মই আৰু যোব জীয়েটো থাকে মানে সেই হাবিৰ ওচৰলৈ নাযাওঁ। আজিয়েই শিকিলো।

২য় : এইটোক কুতে পালে নে কি অ' ? হেৰ' হ'ল কি?

মিনা : ব, ভইতে আৰু টনাহটো লবলৈকে সময় নিদিবিতান।

ভাব পাচত অলপমান বেগি জিবাঈ-খঁড়াই
লৈ মিনাবামে ক'বলৈ ধৰিলে,—“দেশকাল ভেনেই
গুটিল। হাবি-বননি খাল-বিল,—গোটেইখন ভুত-
পিশাচেৰে ভৰিল। মই পাত জানিবলৈ গৈ সেই-
খেনি পালোঁগৈ হে, কববাব পৰা এজনী দাইনী
নে যথিনী এটা ধুনীয়া গাভৰুৰ বগ ধৰি মোৰ
কাৰলৈ চাপি আহিল। মই তেতিয়া পিশাচৰ মাত্ৰা
মুৰুজি ক'ব মাহুহ, কেলেই হাবিৰ দাঁতিত ফুৰিছে,
মুখিলোঁ। তাই কিবা-কিবি কৈছিল, কিন্তু মোৰ
মনত একেবাৰ কথাও নব'ল। ভাব পাচত, মই
তাইক অকলশৰীয়া দেখি খবলৈ লৈ আহিব থুঁ-
ছিলোঁ। কিন্তু এনেতে ক'ববাব পৰা বৰ দ'ত
এডাল খেদা মাৰি আহিল। মই পাচলৈ নোচো-
ৱাকৈ দিলোঁ লব, সিও পাচে পাচে খেদিবলৈ লাগিল
এতিয়া মই আহি ভোমালোকৰ ওচৰ পালতে
নোহোৱা হ'ল।

মিনাবাবৰ কথা শুনি সকলো বাইজে নিজ
নিজ মতামত প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধৰিলে।

১ম : হয় কথাটো। এই হাবিত ভুত থাকে
বুলি ময়ো শুনিছোঁ। সিদিনা সেই পুত্ৰ-
বান্ধব বৰ লৰাটোৱে ম'হ বাখি থাকোঁতেই
বোলে ভুতে পাই আঁচুৰি-বাঁহুৰি, ফুফু-
ৱাই-কিলাই, নকৰিব চ'কৰি কৰিলে।

২য় : থ, থ। ভাইতে আৰু পদম পাচ এটা
সৰা শুনিলেও মাখোৰ ভুতকেহে কেব।
সোকৰ বাবীৰ কুঁহিয়াৰ চুব কৰোঁতে
সিবিহঁতৰ দাব খাই পুত্ৰবান্ধব দুডক
উঠিব নোৱাৰা হ'ল; ব'টি কুঁঠল ভুতে

মাৰিলে।

৩য় : তুমিও কিবা ওপৰে ওপৰে কবাবামে
কোৱা। আমাৰ ককা দেউতাই আকোঁ
ভুতৰ আঙুলীকে কাটি আনিছিল।

এনেতে পদম আৰু ফুল আহি নাকৰ পালে।
মিনাবামে ভয়ত কোঁচ খাই ফুচ ফুচ কৰে ক'লে,—
“সোৱা দেখিছা, ইয়ালৈকে খেদি আহিছোঁ।”

বিভীৰ মাহুহটোৰ নাম বলোবান। বলোবামে
কলে:—“ভাই মনে মনে থাক।”

ভাব পাচত তেওঁ পদমহঁতৰ কাললৈ চাই মুখিলে :
“ভোমালোক ক'ব মাহুহ, কলৈ যোৱা?”

পদমকান্তটো ডেওঁলোকৰ নিজ নিজ বিবৰণ আৰু
মনৰ কথা সকলো ভাঙি-ছিঙি ক'লে। সকলোৱে
ডেওঁৰ কথাত বিশ্বাস কৰিলে। কিন্তু মিনাবামে
বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰিলে। ভাব মনৰ পৰা ভুতৰ
ভয় সৰু লি হুঙছিল। পাঠসকলে বুলিব লাগিব
যে এই মিনাবামেই পাত জানিবলৈ গৈ বৰনীত
গাইছিল আৰু ফুলক দেখি বলেৰে ধৰি আনিব
থুঁজিছিল। ভাব পাচত পদমই খেদি অহা দেখি সেই-
বোৰ ভৌতিক কাণ্ড বুলি ভয় খাই লব মাৰিছিল।

পদমৰ কথা শুনি বলোবামে কলে:—“যদি
ভোমালোকৰ আপত্তি নাই, তেন্তে ফুলক মোৰ
ফতে বাৰিব পাৰা। যোবো ফত সৰীয়া মাহুহ
নাই। লৰা ছোৱালীৰ ভিতৰত এটি ছোৱালীয়েই
সকলো বুলিব লাগে।

পদমকান্ত বলোবানৰ কথাত মাতি হ'ল আৰু
ফুলক থৈ ভাব পৰা গুটি গ'ল। ফুল কামোদানৰ
ফতেত থাকিবলৈ ধৰিলে।

ষোড়শ অধ্যায়

ঋণ-পৰিশোধ

বণ শেষ হ'লত স্বৰ্গদেৱ কিছুমান সৈন্তেৰে সৈতে এডোখৰ ঠাইত গোট খালে। মানসেনাটোৱেও তাৰ প্ৰতিজ্ঞা ভঙ্গ কৰা নাছিল, সি যদিও স্বজাতিৰ বিৰুদ্ধে অস্ত্ৰ ধৰা নাছিল, তথাপি দেবেশ্বৰক বহুতো কাৰ্য্যত সাহায্য কৰিছিল। স্বৰ্গদেৱে নিজৰ অৱস্থালৈ চাই চকু লো টুকি ক'বলৈ ধৰিলে, :—
হায়! ছবাস্বাইতে সোণৰ অসম ছাবখাৰ কৰিলে। মোৰ চেনেহৰ অসমীয়া প্ৰজাক সৰ্বস্বান্ত কৰি বনলৈ খেদিলে। ইমান তো যে মোৰ এই প্ৰাণ ওলাই যোৱা নাই, ই সঁচাকৈয়ে আশ্চৰ্য্যৰ কথা! কুলাঙ্গাৰ বদনচক্ৰ! তোৰ ভাল মহিমা! তয়েই এই সোণৰ অসম মাহুৰু ভ্ৰমত পৰিণত কৰালি। তাই অসমীয়াক বনলৈ খেদিলি। সতীৰ সতীৰ নাশ কৰালি ॥
মান! পাৰও মান! নববস্ত্ৰপায়ী ছবাস্বা মান! এই পৃথিৱীত—ঈশ্বৰৰ স্ৰজনৰ ভিতৰত তইতৰ দৰে নীচ প্ৰকৃতিৰ পতু প্ৰকৃতিৰ মাহুৰু আক ক'তো নাই। স্বৰ্ণ-প্ৰসবিনী অসম জননীৰ সৌভাগ্য লক্ষ্মীয়ে তইতৰ ভাগত পলাই ফাঁট মাৰিলে। তথাপি তইতৰ হেপাহ নপলাল। উঃ মোৰ প্ৰাণ কি কঠিন! স্বৰ্গেশ্ব-
স্বজাতিৰ এনে দুৰ্দশা দেখিও কিয় মোৰ প্ৰাণ যোৱা নাই! কৃত বীৰ পূৰ্বে স্বদেশৰ অৰ্থে, গো-ব্ৰাহ্মণৰ বন্ধাৰ অৰ্থে, প্ৰাণ এৰি নিজৰ দেহা পবিত্ৰ কৰিছে, —মৃত্যুকালতো সজ কামত দেহা এৰিছোঁ বুলি আত্মক উপভোগ কৰিছে, মই কিয় তেওঁলোকৰ লখৰ পথিক হ'ব পৰা নাই।

স্বৰ্গদেৱক শোকে খুন্দা মাৰি ধৰিলে।

অলপ পাচত তেওঁ আকৌ ক'বলৈ ধৰিলে,—
সেনাসকল! যদিও আমাৰ দিন দুখতেই গৈছে, তথাপি আজিৰ নিচিনা দুখৰ দিন আমাৰ ভাগ্যত ইয়াৰ আগেয়ে ঘটা নাই। আজি আমাৰ কঁকাল ভাগিল। আকৌ যে কেতিয়াবা আমি মূৰ তুলিব পাৰিম তাৰ আশা নাই! তদুপৰি, আজি অসম-আকাশৰ পৰা এটি উজ্জল নক্ষত্ৰ ৰহি পৰিল। অহো! আজি দেবেশ্বৰনাথে বণ ক্ষেত্ৰত যি কাৰ্য কৰিলে, যি বিক্ৰমেৰে, যি বণকৌশলেৰে বণ কৰিলে, আন কি মৃত্যুকালতো যি বীৰত্ব প্ৰকাশ কৰিলে, সি অভূতপূৰ্ব। এতিয়া আমি তেওঁৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশৰ চিন স্বৰূপে তেওঁৰ মৃত-দেহ বিচাৰি সংস্কাৰ কৰা উচিত। গতিকে, এতিয়া সকলোৱে তেওঁৰ মৃতদেহ অধ্বেষণ কৰা।”

স্বৰ্গদেৱৰ কথা মতে সকলোৱে বণক্ষেত্ৰলৈ গৈ দেবেশ্বৰ মৃতদেহ বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু বহুত বেচি বিচাৰিও ক'তো তেওঁৰ ছায়াকো দেখা নাপালে। বিচাৰি বিচাৰি নাশাই উভতি আহিব খোজোঁতেই মানসেনাটোৱে নিশ্চিন্ত ভাবেৰে শুই থকা দেবেশ্বৰক দেখা পালে। ভাল মতে চোৱাৰ পাচত তাৰ বোধ হ'ল যেন দেবেশ্বৰ এতিয়াও মৰা নাই। নাকৰ গুৰিত ছাত দি চালে, বোধ হ'ল যেন এতিয়াও নিশ্বাস বৈ আছে। মানসেনাৰ কৰম্পৰ্ণত দেবেশ্বৰই কেঁকাই কেঁকাই মাতিলে,—“কো-ও-ন?” দেবেশ্বৰ মাত শুনি মানসেনাটো নাচি উঠিল আৰু আন বিলাকক মাতি ক'লে :—“এওঁ মৰা নাই, তোমালোক দুজনমানে এওঁক লৈ য'লা। মই এটা ঈশ্বৰ বিচাৰি আনোব।”

মুঠামান মাহুৰে ভেটিয়া তেওঁক তাৰ পৰা লৈ আহিল। মানটোৱে কিবা দৰে এটা আনি কত স্থান বিলাকত তাৰ বস কৰি দিলে। চক্ৰকান্ত

সিংহ স্বৰ্গদেৱে দেবেশ্বৰ জীবিভাৱহাত পাই নথৈ
আনন্দ পালে।

গোটেই বাতি দেবেশ্বৰ গাত চেতনা নাই।
মাথোন মাজে মাজে হুই-একেবাৰ প্ৰলাপ বকিছিল।
মানসেনাটোৱে ওচৰতে বহি গোটেই নিশাটো পৰ
দি থাকিল।

লাহে লাহে পূৱ আকাশত বাঙলী বেলিয়ে দেখা
দিলে। গছৰ আগবিলাক সোণালী হৈ উঠিল;
লাহে লাহে পূৱৰ শীতল বতাহ বলিবলৈ ধৰিলে।
দেবেশ্বৰ গাত চেতনা আহিল; কিন্তু গাত শক্তি
নাই। স্বৰ্গদেৱে উপযুক্ত পথাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে।

* * *

লাহে লাহে সাতদিন হুঁল, দেবেশ্বৰনাথো কিছু
পৰিমাণে আৰোগ্য হ'ল, মানসেনাৰ দৰবৰ গুণতে
তেওঁৰ দাৰ বিষ কৰি আহিল আৰু উঠি-লবি হুবিব
পৰা হ'ল। তেওঁ তালৈ চাই ক'লে—এদিন মই
তোমাৰ প্ৰাণ বন্ধা কৰিছিলোঁ। এতিয়া তুমি এই
সঙ্কটত মোৰ প্ৰাণ বন্ধা কৰি তোমাৰ স্বৰ্গ পৰিশোধ
কৰিলা। সেই কাৰণে, মই আজি এই সুহৃৎতে
তোমাক স্বাধীনতা দান কৰিলোঁ। তুমি এতিয়া
তোমাৰ ইচ্ছামতে চলিব পাৰা।

মান : দেউতা। মই আৰু আসামত থাকিব
নোখোজে। দেউতাৰ অহুৱতি পালে
ঘৰলৈ গৈ গো-পৰিয়ালৰে সৈতে বাকী
দিন কেইটা নিদ্ৰাৰ পাৰোঁ।

দেবেশ্বৰই ভেটিয়া বখোটিত পূবকাৰ দি মান-
সেনাটোক কোৱলৈ পঠিয়ালে।

তাৰ পাচত দেবেশ্বৰ আৰু 'সাতদিন স্বৰ্গদেৱৰ
লগত থাকিল। ভেটিয়া ভেওঁ প্ৰায় সম্পূৰ্ণৰূপে
আৰোগ্য হ'ল আৰু ঘৰলৈ উভতিব 'কাৰণে
স্বৰ্গদেৱৰ ওচৰত প্ৰস্তাৱ কৰিলে।

স্বৰ্গদেৱে দেবেশ্বৰক এখন সোণেৰে নাল বহোৱা
তৰোৱাল পূবকাৰ দি ক'লে:—“দেবেশ্বৰ! তোমাৰ
গুণৰ পূবকাৰ দিবলৈ মোৰ একো নাই, তথাপি
সামান্য চিন স্বৰূপে এই তৰোৱাল ধৰি উপহাৰ
দিলোঁ। গ্ৰহণ কৰি বাৰিত কৰা।”

দেবেশ্বৰই তৰোৱালখন লৈ স্বৰ্গদেৱক সেৱা জনাই
ক'লে:—“দাসৰ এনে গুণ নাই, দাৰ দাৰা এনে
কৃপা লাভ কৰিব পাৰোঁ। তথাপিও আপুনি দাসৰ
প্ৰতি এনে মহৎ কৃপা প্ৰদৰ্শন কৰিছে, সি আপোনাৰ
মহৎ আৰু কোমল অন্তঃকৰণৰ চিনাকি দিছে
মাথোন।”

চন্দ্ৰকান্ত : দেবেশ্বৰ! তুমি নিজক সামান্য বুলি পৰি-
চয় দিবলৈ যোৱাত তোমাৰ নতুন স্বভাৱ
আৰু জেউতি চৰিছে। কিন্তু প্ৰকৃত পক্ষে,
তোমাৰ দৰে আৰু কেইজনমান মোৰ
সহায় থকা হলে এনে কষ্টত পৰিব নালা-
গিলহেঁতেন। আন কি ঠিক সময়ত তুমি
সাহায্য কৰিবলৈ পোৱাহি হলেও মানব
কি সাধ্য যে আমাক পৰাস্ত কৰে।
বেই নোহোক এতিয়া আৰু পুৰণি কথা
মুৰব্বি হিলাপ কৰাৰ সকাৰ নাই।

তাৰ পাচত দেবেশ্বৰই বিনীত ভাৱে স্বৰ্গদেৱক
ওচৰত বিনাৰ লৈ অহুৱা হৈ খোজ ল'লে। স্বৰ্গ-
দেৱে ইবোজৰ ওচৰত সাহায্য বিচাৰিবৰ দৰেৰে
ভটিয়াই গ'ল।

সপ্তদশ অধ্যায়

যেনে কর্ণ তেনে কল

বাতি প্রায় এগৰ অতীত হৈছে। বান্ধনীয়ে ভাত পানী বন্ধাত ব্যস্ত হৈছে, আন মানুহ দুই-চাইটা মোট খাই বাক্তত বহি জুৰ লৈছে আৰু কোনো কোনোৱে পুখি পঢ়ি ব্যাখ্যা কৰিছে।

কনকচন্দ্ৰৰ ঘৰত কনকে ভাত বান্ধিছে, বস্তাই মাৰল ঘৰত বহি নুতা উৰাইছে, লগুৱাটোৱে চ'বা ঘৰতে বহি থবাহিব কাঠি তুলাই আছে। এনেতে গাৱঁত “মানও, মানও, পলাও, পলাও” কৈ চিঞৰ উঠিল। সঁচাকৈয়ে ম'হগৰব বণত বহুতো লোকচান হোৱাত মানহঁতে যাৰে যিকৈ পায় তাকে লুটি নিবলৈ ধৰিলে। আজি তাৰে গোটাচেৰেক আহি কনকহঁতৰ গাৱঁত সোমাইছে। চিঞৰ শুনি লগুৱাটোৱে হাতত কাঠি তুলোৱা নালীয়া কটাৰীখন লৈ খিয় হ'ল। কনক একেলগেই আহি বস্তাৰ ওচৰ চাপিল।

অলপ পাচতে এটা মান আহি কনকৰ ঘৰ পালে। লগুৱাটোৱে তাৰ গালৈ কটাৰীখন মাৰি দিলে, কিন্তু কটাৰী একলীয়া হৈ গ'ল। মানটোৱে নিৰাপদ হবৰ মনেৰে দাখন দাঙি লৈ এটা পূৰ্ণহতীয়া কোষ মাৰিলে। সেই মুহূৰ্ত্ততে লগুৱাৰ পঞ্চ ভূতৰ বিচ্ছেদ ঘটিল। বাহিৰত দোলমাল শুনি কনক আশ্বৰ্য্যচকিত আহিল আৰু মানটোক দেখি আগ ভেটি ধৰিলে। মানটোৱে একে ডুকুৱেই কনকক লুটিয়াই পেলালে। কনক গুৰি কঠাল পৰাদি পিকি কৰে পৰি মুছকৈ গ'ল। মানটোৱে পিলাচৰ দৰে হো হো কৰে হাঁহি ভিতৰত সোমাই গ'ল। মাৰল সোমাই বস্তাক দেখিয়েই তথা লগিল; অলপমান বেগি

একে ধৰে চাই থাকি লাহে লাহে ওচৰ চাপি গ'ল। বস্তালৈ চাই কলে—“তোৰ ঘৰত আৰু কোন আছে?”

বস্তা : কেওঁ নাই ভাৱা ; তোমাক ভৰিত ধৰি মাতিছোঁ ; তুমি যি লাগে তাকে লৈ গুচি যোৱা।

মানটোৱে আকৌ হো হো কৰে হাঁহি ক'লে : “ক'লৈ গুচি যাম ? তোক নিবলৈ নাপালে কেলৈ যাম ?” আৰু বস্তাৰ নিচেই ওচৰ চাপিলগৈ।

বস্তাই খং আৰু ভয়ত অধীৰ হৈ ক'লে :— “পাৰও ! তোৰ যদি প্ৰাণলৈ মমতা আছে, যদি ধৰ্মলৈ ভয় আছে, তেন্তে এতিয়াই ইয়াৰ পৰা আঁতৰ হ'।”

বস্তাৰ কথা শুনি মানটো প্ৰথমতে থমকা খাই ব'ল ; তাৰ পাচত ঘোঁৰাৰ দৰে ঢোকঢ়েকনি মাৰি হাঁহি বস্তাক ধৰিবলৈ হাত মেলিলে। হঠাৎ সবিস্ময়ৰ তেলৰ চাকিব ক্ষীণালোকত এখন ওপৰলৈ দণ্ডা তৰোৱালৰ জিকমিকনি দেখা গ'ল ; পাচৰ মুহূৰ্ত্ততে মানটোৰ ডিঙিৰ পৰা মূৰৰ বিচ্ছেদ ঘটিল।

বস্তাই ঘটনাৰ একো মূৰ ধৰিব নোৱাৰি থব লগিল, অজ্ঞাতসাবে মূৰৰ পৰা চিঞৰ ওলাল। আন সময়ত হোৱা হ'লে সেই চিঞৰ শুনি মানুহে জুৰ পাতিলেহিহেঁতেন ; কিন্তু আজি তালৈ কোনে কাণ কৰে ! লোকৰ কথালৈ কাণ দিয়া দূৰত থাকোক, আপোন প্ৰাণ লৈয়েই টনাটনি ! সকলো গা সৰুৱাবৰ কাৰণে পলায়নত ব্যস্ত। বস্তাই দেখিলে, সমুখত ধাপৰ পৰা উলিওৱা তৰোৱাল দাঙি এককৰীষপুৰৰ খিয় দি আছে। তেওঁৰ সোম্য মূৰ্ত্তি দেখি বস্তাৰ মনত সাহ জ্বলিল ; বাইকে বেজিয়া তেওঁ “বিৰাড্ৰা অবলাৰ প্ৰতি অত্যাচাৰ কৰোঁতা আৰু কোন আছে, চাপি আহাঁক, এটা এটাৰে বহৰ আলহী কৰিম” বুলি কোৱা শুনিম,

তেতিয়া বন্ধাৰ জ্বলন্ত ভক্তি আৰু আনন্দত আগুত হৈ পৰিল। তেওঁ একেবাহে সেই পুকুৰলৈ চাবলৈ ধৰিলে। বন্ধাই সেই দৰে চোৱা দেখি সৈনিকজনে আচৰিত অথচ পৰিচিত ভাবেৰে সুধিলে :—“তুমি দেখোন বেৱাকৈ চাইছা? চিন হেঁচুৱালা নে কি?”

বন্ধা : আপোনাক ইয়াৰ আগৈয়ে দেখা মোৰ মনত নপৰে।

সৈনিক : বুজিলোঁ; সংসাৰত ভিকতাৰ চিন ধৰা অতি দুঃসাধ্য। দুদিন নো হওঁতেই চিনি নোপোৱা হ’ল। নিশ্চয়, মই বুজিছোঁ, কেঁচা-বাঁহত যুগে ধৰিলে। হায়! কালৰ কুটীলা গতি!! এই বুলি কৈ তেওঁ বাহিৰ ওলাল। কনকে তেতিয়া চেতনা লাভ কৰিছিল; চকুমেৰি চায়েই দেবেল্লক দেখা পালে।

পাঠক! সৈনিক দেবেল্লৰ বাহিৰে আন কোনো নহয়।

দেবেল্লক দেখি কনকে ক’লে : —“বাপা বেগাই ঘোৰী, এতিয়াই এটা মান মোক তুকু মাৰি পেলাই বন্ধাক আক্ৰমণ কৰিবলৈ গৈছিল। কি জানি কি—”

দেবেল্ল : আপুনি বৈৰ্য্য ধৰক। মান এতিয়া এই পুৰীত নাই; তাৰ পাপৰ বোণ্য পৰাচিত হৈছে। কিন্তু এটা কথাত মোৰ সন্দেহ হৈছে, বন্ধা কোন?

কনক : কিয়, তুমি জানো দেখা নাই।

দেবেল্ল : ক’তা! মই এইমাত্ৰ আহি এইখিনি পাইছোঁ। পাওঁ সোমবাৰতেই কেউকালে “মান মান” চিঞৰ শুনিবলৈ পাই, কোবা-কুখিকৈ আহি আপোনাৰ ফৰ পালোঁ। আপোনাৰ গৰু বাপাই পোনেই চোতা-

লতে ব’ব খুজিছিলোঁ, এনেতে ভিতৰত মোলমাল শুনি, ভিতৰত বাপ সোমাইছে বুলি তৰোৱাল দাঙি খেদি গলোঁ। তেতিয়া মান এটাই কুলক ধৰিবলৈ ধৰিছিল, মই কোব মাৰি তাৰ মূৰটো কাটি পেলালোঁ। তাৰ পাচত আপোনাৰ বাতৰি সুধিব খুজিছিলোঁ কিন্তু কুলে এই দুদিনৰ ভিতৰতে মোক চিনিবই নোৱাৰা হ’ল।

কনক : বোপা! তোমাৰ জয় হৈছে, তেওঁ কুল নহয়। তুমি সুধিছিলো নহয় বন্ধা কোন? তেৱেঁই বন্ধা, আন্ধাৰত তুমি হে চিনি নাপালা।

দেবেল্লই নিজৰ কুল বুজিব পাৰি লজ্বিত হ’ল আৰু বন্ধাক কোৱা কথাৰ বাবে অল্পতাপ কৰিবলৈ ধৰিলে। কুল কলৈ গ’ল আৰু বন্ধা ক’ৰ পৰা আহিল, একো বুজিব নোৱাৰি তেওঁৰ মূৰ মূৰি গ’ল। লাহে লাহে ক’লে—“আপুনি কি কৈছে মই একো বুজিব পৰা নাই। কুল কলৈ গ’ল? আৰু বন্ধা নো আহিল ক’ৰ পৰা?”

কনকে সাউং কৰে তাৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে। কথা ক’বলৈ ধৰোঁতেই তেওঁৰ চকুৰ পৰা নবনব কৰে চকু-লো ওলাল। তাৰ পাচত অলপ স্থিৰ হৈ কবলৈ ধৰিলে :—“এদিন সন্ধ্যা সময়ত মই ঘৰত নথকাত, কুল গৈ কুলনিত সোমাই বহি জ্বল লৈ আহিল। মই অবলৈ আহি কুলক নাপাই বিচাৰি-বলৈ ধৰিলোঁ। এনেতে কৰুবাৰ পৰা পাপলী এজনী আহি ক’লে ডাইক হেনো কেইটামান বাহুৰে ধৰি গিলে। মই তেতিয়াই ডালি-টোপোলা বাঙি লগুৱা-টোৰ সৈতে বাহিৰ ওলালোঁ। পাচ দিনা একম বাহিৰ দাঁতিত বন্ধাক পালোঁ। ডাইকো হেনো কোৱাবাই ধৰি গিছিল। পাচে, তাৰ পৰা পলাই

আজি, এজন মানুহৰ সাহায্য লৈ ঘৰলৈ যাবলৈ আহোঁকোঁ, হাৰিব মাজত কাৰবাৰ কান্দোন শুনি, মানুহজন সেই কাললৈ খেদি গ'ল। বস্তায়ো অলপ-মান বেগি বৈ থাকি ভয়ত লব মাৰিলে। মানুহজনৰ লগত আক তাইৰ দেখা নহ'ল। আমি পাই তাইক লৈ আহিলোঁ। কিন্তু আজিলৈকে ফুলৰ গুংসুত্ৰও নাপালোঁ।

দেবেশ্বৰ : পিছে বস্তাক কেওঁ বিচৰা নাই নে ?

কনক : নাই। বিচাৰিবলৈ বস্তাৰ মাকৰ বাহিৰে কেওঁ নাই। আমি অহুসন্ধান কৰিছিলোঁ, কিন্তু মাকো, জীয়েকক ধৰি নিয়াৰ লগে লগে হেৰাল। সেই দেখি তাইক মোৰ ইয়াতে বখা উচিত যেন দেখিলোঁ।

কনকৰ কথা শুনি দেবেশ্বৰ মূৰ ঘূৰি গ'ল, কেউকালে ধুঁৱলি-কুঁৱলী দেখিবলৈ ধৰিলে। অকস্মাৎ দেবেশ্বৰ সুখৰ সপোনৰ অন্ত পৰিল। বহু বতনেৰে সজা প্ৰণয়-মন্দিৰৰ ছালখনি ছব, ছব, কৰে ভাগি পৰিল। দেবেশ্বৰ আক কনক দুয়ো পোট খাই মানটোৰ মৃতদেহ ভৰলীত ওপঙাই দিলে আক লগুৱাটোবো সংকাৰ কৰিলে।

সেই ৰাতি আক কাবো শোৱা-খোৱা নহ'ল। মৃতদেহ সংকাৰ কৰাৰ পাচত ৰাতি যি যিনি বাকী আছিল, সেইখিনি বণৰ বন-ৰাতৰি কৰ্ত্তেই গ'ল।

ৰাতিপুৱা দেবেশ্বৰেই খাই-বৈ উঠি, ফুলক বিচাৰিবলৈ ওলাল আক কনকলৈ চাই ক'লে :— “মই এতিয়া ঘৰলৈ নাযাওঁ। ফুলৰ বিচাৰ কৰা নিতান্ত উচিত। সেই দেখি, মই আজি এতিয়াই ওলালোঁ, ফুলৰ এটা নিশ্চয় ৰাতৰি নোপোৱাকৈ হুৰুপোঁ।”

অষ্টাদশ অধ্যায়

ফুলৰ কি হ'ল

পদ্মকাস্তাই থৈ যোৱাৰ পাচত ফুল বলোবাৰৰ ঘৰতে থাকিবলৈ ধৰিলে। বলোবাৰ আক বৈশী-য়েকেও তেওঁক জীয়েকৰে সৈতে সন্মানে আদৰ-সাদৰ কৰে, ফুলেও তেওঁলোকক মাকবাপেকৰ দৰে ভক্তি কৰে। এইদৰেই এদিন গ'ল, দুদিন গ'ল লাহে লাহে এপৰ পাব হ'ল। কিন্তু ফুলক বিচাৰি কেওঁ নাছিল। পদ্মকাস্তাও ক'লৈ গ'ল তাৰ ঠিক নাই। ফুলৰ মনত সদায় চিন্তা, চকুত সদায় চকু-লো। তেওঁ তেওঁৰ চেনেহৰ বাপেক, চেনেহৰ ঘৰৰ কথা সমূলি পাহৰা নাই। কেনেকৈ নিজৰ ঘৰ আকোঁ দেখিবলৈ পাব, বাপেকৰ বুকুত মুখ লুকাই কান্দি-বলৈ পাব,—এয়ে তেওঁৰ দিন-ৰাতি চিন্তা। আক দেবেশ্বৰ। বাৰ মূৰ্ত্তি তেওঁৰ অন্তৰত পোত খাই বৈছে, তেওঁৰ ৰাতৰি নাই। তেনে হলে আকোঁ দেখা নহব নে কি ? তেনে হলে তো সৰ্বনাশ ! দেবেশ্বৰ লগত দেখা নহলে আখাকুলা অৱস্থাতে ফুল শুকাই যাব যে ! ফুলৰ মনত এতিয়া আকাশ-পাতাল, জল-স্থল,—সকলোতে দেবেশ্বৰ। তাতোকৈ তেওঁৰ মন:পটত দেবেশ্বৰ উজ্জল মূৰ্ত্তি জিলিকিব লাগিছে। কিন্তু সেই মূৰ্ত্তি নিৰ্জীৱ, সেই মূৰ্ত্তি বাক-মজ্জিহীন। সেই মূৰ্ত্তিৰ পৰাকী তেজমণ্ডল দেবেশ্বৰেই আকোঁ তেওঁক বুকুত স্তম্ভাই লৈ ৰাতি নিদিলে কেনেকৈ ফুলে প্ৰকৃত মুখ লাভ কৰিব !

ফুল এতিয়া ক্লান্ত নাই। কলিতে পোকে ধৰা ফুলৰ দৰে তেওঁ এতিয়া ম'ৰ পৰিল। এতিয়া তেওঁৰ মনত আশৰ নিচিনা একুৱতা নাই, সদায়

পত্নীৰ ভাৰেৰে চিন্তাত নিমগ্ন থাকে। বলোবামৰ জীয়েক চেনেহীয়ে সদায় তেওঁৰ মনত বং লগাবলৈ চেষ্টা কৰে; কিন্তু কুলে তাত শাস্তি নাপায়।

বলোবামে কুলৰ পৰা তেওঁৰ পিতাকৰ পৰিচয় পাইছিল আৰু দেখা-শুনা নাথাকিলেও আগৰে পৰা তেওঁৰ নাম শুনিছিল। তথাপি তেওঁ কুলক ঘৰলৈ পঠিয়াবলৈ কোনো আয়োজন নকৰিলে। কনকে যে কুলক বিচাৰি পাব, তেনে আশা বলোবামে কৰা নাছিল। কাৰণ তেতিয়া মানব দিন। কেতিয়া আহি মানে লুট-পাট কৰিব, গৰু-ছাগলীৰ দৰে মানুহক ইত্যা কৰি উৎসৱ পাতিব পাওক ছোৱালীহঁতক খৰি লৈ যাব, তাৰ ঠিক নাছিল। ওলাই-সোমাই ফুৰিবলৈ সকলো মানুহৰেই ভয়। তাতে ম'হগৰব বগত জন্ম লাভ কৰি সিহঁত আগত-কৈও মতলীয়া হৈ উঠিছিল। মানুহৰ মনত ইমান ভয় সোমাইছিল যে মান আহিছে বুলি উবা বাতৰি এটা শুনিলেও সকলোৱে ঘৰ-দুৱাৰ এৰি হাবিত আশ্ৰয় লবলৈ লব দিছিল; ইকালেমানৰ ভয়ত মানুহ ভাগি যোৱাৰ বাবে প্ৰথম আক্ৰমণৰ সময়ৰে পৰা দেশ অৰণ্যময় হৈ উঠিছিল; বাট-পথৰ চিন-বান নোহোৱা হৈছিল। দেশৰ এনেকুৱা অৱস্থাত কনকে কুলক বিচাৰি উলিয়াব পাবিব বুলি বলোবামে একমুহূৰ্ত্তলৈকে ভবা নাছিল, আৰু সেই কাৰণেই কুলক পিতাকৰ লগলৈ পঠিয়াবলৈ তেওঁৰ সম্মতি ইচ্ছা নাছিল।

বলোবামৰ ভেঁৰে অনিচ্ছাৰ আৰু এটা কাৰণ আছিল। বলোবামৰ ঘৰৰ ওচৰতে বগীৰাম নামেৰে এটা মানুহ আছিল। তাৰ লগত বলোবামৰ কিবা এটা সম্বন্ধও আছিল। কুলক দেখিবৰে পৰা সি কিবা এটা ভণ্ডাত্য বাসনাৰ বহিষ্কৃত টোকা-পোকা হৈছিল,

আৰু কুলক লাভ কৰিবৰ নিমিত্তে বলোবামৰ ওচৰ চাপিছিল। বলোবাম প্ৰথমতে অসন্তুষ্ট হৈছিল, কিন্তু ধনৰ সোণত পৰি শেহত সন্মতি দিলে। সেই দেখিয়েই তেওঁ কুলক পঠিয়াবলৈ অলপো কম বক-বিলে, বৰং এমাহৰ ভিতৰত তেওঁক বিচাৰি কোনো নাছিলে বগীৰামৰ লগত তেওঁৰ বিয়া দিবলৈ হৃদয়ত স্থিৰ কৰি থ'লে।

লাহে লাহে মাহৰ অন্ত পৰিল, কিন্তু কুলৰ খবৰ লওঁতা কোনো নোলাল। বগীৰামে বলোবামক বৰকৈ নীড়াপীড়ি কৰিবলৈ ধৰিলে, অপত্যা বলোবাম তেওঁৰ প্ৰতিজ্ঞা বন্ধা কৰিবলৈ মান্তি হ'ল। কিন্তু টেকেলি দিৱাৰ আগলৈকে কুলে ঘূৰাফৰেও এই ভীষণ সংবাদ পোৱা নাছিল।

টেকেলি দিবৰ দিনা এই আকস্মিক বাতৰি কুলৰ কাণত ঘাটিব খোঁচ পৰা দি পৰিল, তেওঁ ততালিকে মুৰ্ছা গ'ল। ডিকডাবিলাকে পানী ছুটি, খৰি মেলি নি তেওঁক পাব বলৰে নোৱাৰে।

আজি কুলৰ বিলাই চাই কোনে। পাগলীৰ কথা আজি তেওঁৰ মনত পৰিল,—“পৃথিৱীত ধাৰ্মিকৰ লুখ নাই, ইয়াত অধৰ্মৰ ৰাজত্ব।” সঁচাকৈয়ে পৃথিৱীত অধৰ্মৰ ৰাজত্ব নে কি? কুলে বহুতো ভাবিলে, ভাবি চিন্তি একেৰাৰ আশ্ৰয়ত্যা কৰিবলৈকে মন মেলিছিল। কিন্তু কোনোবাই যেন তেওঁৰ কাণে কাণে কৈ দিলে:—“বৈৰ্য্য নেহেৰুৱাবা, বন্ধেকৰ ভোজ খাওঁতা নাই, শেহলৈকে অপেক্ষা কৰা কোনো দৈৱিক উপায়েৰে হয়তো ইয়াৰ ভিতৰতে তোমাৰ উদ্ধাৰ হ'ব পাৰে।”

কুলে বৈৰ্য্য ধৰিলে, পাবিলে ইয়াৰ ভিতৰতে পলাবলৈ স্থিৰ কৰিলে; কিন্তু বলোবামে দিলে বাতৰিৰ সন্ধানত চকু কৰাৰ বাবে সি কাৰ্য্যত পৰিণত

হৈ ছুটিল। তেওঁ বলোবামৰ ভৰিত পৰি নানা
একোৱে কাকূতি কৰিলে, বিয়াৰ আগেয়ে মৰিয়াই
মাৰিছলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে, কিন্তু ফল একো নহ'ল—
বলোবামক একোৱে বিচলিত কৰিব নোৱাৰিলে।

আজি বিয়া। আন সময়ত হোৱা হ'লে ছুয়ো
বৰত তোলপাব লাগিলহেঁতেন, বুঢ়া-ডেকা, জীয়াৰী-
বোৱাৰী সকলোৰে মুখত আনন্দৰ হাঁহি দেখা
গ'লহেঁতেন, চেঙ্গেলীয়া ডেকা আৰু গাভৰুসকল
হাঁহি-মাতি নাচি-বাগি দহ ডোখৰ হৈ ফুৰিলেহেঁতেন,
খুলীয়া, খুলীয়া, কালীয়া, নামতী আদিৰ পীত-
বাস্তব ধনিয়ে আকাশ পাতাল খলক লগালেহেঁতেন।
কিন্তু এই বিয়াত তেনে আড়ম্বৰ বিশেষ একো নাই,
মানব ভয়ত সকলো পেপুৱা-লগা।

বাতি হ'ল। যথা সময়ত দবা আহি বজাতলত
বহিল, পুৰোহিতে সকলো ঠিক-ঠাক কৰি লৈ কাৰ্য্য
আৰম্ভ কৰিলে, কত্ৰা উলিয়াবৰ হ'ল।

ফুল ভিতৰত তিকতাবিলাকৰ মাজত বহি
আছিল। তেওঁৰ মুখত মাত নাই, প্ৰাণত শান্তি
নাই, কিন্তু আশ্বৰ্য্য কেই দিনতকৈ আজি তেওঁ বেছি
স্থিৰ, যেন তেওঁ মনতে কিবা এটা সংকল্প স্থিৰ
কৰিছে তেওঁৰ ওচৰত থকা তিকতাবিলাকে ছেদ-
ভেদ নোহোৱাকৈ কথা পাতিব লাগিছে। কথাৰ
মাজতে এজনীয়ে ক'লে:—“এই বাৰ হুঁজত মানবোৰ
হাবিৰ সুস্থিৰে ভাবিছিলো, পিচে সিহঁত হৈ জিকিল।
আম্ৰাৰ পিৰিহঁতো দেবেজ বৰদাৰ লগত বপলৈ
গৈছিল, পিচে হুঁজত হাবি কোনো মতেহে প্ৰাণ
লৈ পলাই আহিছে।”

আন এজনীয়ে সুবিলে:—“পিচে বৰদাৰ
হ'ল কি?”

“কি নো হ'ব! তেওঁক বোলে মানে কাটিলে।”

সকলোৱে “হাৱ! হাৱ!” কৰিবলৈ ধৰিলে, ফুল
একেবাৰেই চৰণ পৰা মাহুহ যেন হ'ল। ঠিক সেই
সময়তে কত্ৰা হোৱৰ গুৰিলৈ নিবৰ নিমিত্তে পুৰো-
হিতে আদেশ কৰিলে। আদেশ পালন কৰিবলৈ
বলোবাম ভিতৰ সোমাল। হঠাৎ বাহিৰত কোঢ়াল
লাগিল:—“মান, মান, পলী পলী।” মানব নাম শুনি-
য়েই বিয়াঘৰীয়া সকলো যেনি পায়, তেনি পলাবলৈ
ধৰিলে, পুৰোহিত উঠি লব মাৰিলে, আন কি দবাও
উঠি কোন ফালে পলাল, তাৰ ঠিক নাই। তিকতা-
বিলাকো যেনি পায় তেনি পলাবলৈ ধৰিলে। সকলো
নিজ নিজ প্ৰাণৰক্ষাৰ নিমিত্তে ব্যস্ত হ'ল। এই
হবামুৰিৰ সময়ত ফুলো পাচ ছহাৰে দি ওলাই
লব মাৰিলে।

উনবিংশ অধ্যায়

জালত পত্ৰ

বাতি ডেৰ পৰ অতীত হৈছে। আন্ধাৰৰ ক'লা
ঢাকনীয়ে ধৰণীক কৃষ্ণবসনা সজাইছে। আকাশত
ছতপৰা এচপৰা ক'লা ডাৱৰ, সেয়ে লাহে লাহে
বহল হৈ আহিবলৈ ধৰিলে। অলপ অলপকৈ বতাহ
বলি শেহত শকত হৈ উঠিল, যেন যেন বিজুলীয়ে
চকমকাবলৈ ধৰিলে। এনে চুৰ্ঘোপৰ সময়ত এজনী
গাভৰু নৈৰ কাষলৈ লৰি গৈছিল। বিজুলীৰ পোহ-
ৰত যি দেখা গৈছিল, তাৰ পৰাই তেওঁক স্মৃতি
সুস্থিৰ মন যায়, কিন্তু তেওঁৰ মূৰখন শেঁতা, চকু
দৃষ্টি বৰণ; যেনিয়েই বোৰ হয়, যেন তেওঁৰ
অন্তৰ্ভাৱ কিবা এটা বসে নোৱাৰে। হুঁজ-ভিতৰ বোকাই
হৈচা দিছে। তেওঁ নৈৰ পাৰত বৈ এটা বীকৰ

হুনিয়াই কাটিলে। হঠাৎ পিচকালে কাবাব খোজব শক শুনা গ'ল। পাভকরে আক অপেক্ষা নকবি নৈলৈ চোঁচা ল'লে। ঠিক পানীলৈ জাঁপ মাৰিবলৈ উভত হৈছে, এনেতে তেওঁ কাবাব বাছ-বছনত আবদ্ধ হ'ল। তেওঁ আক পানীত পৰিব নোৱাৰিলে সেই কালেই যুঁহুঁহ গ'ল।

প্ৰায় এখন মান ভামোল খোৱা বেলিৰ মূৰত পাভকৰ সজ্জা আহিল কিন্তু তেতিয়াও তেওঁ ক'ত আছে, ক'ব পৰা নাছিল। হঠাৎ একাৰাৰ কথা তেওঁৰ কাণত পৰিল :—“কুল, মইনা, চকু মেলি, চোৱাঁ। মই আহিছোঁ।”

কুল চক খাই উঠিল। তেওঁ দেখিলে তেওঁৰ আবাধ্য দেৱতা দেবেশ্বৰনাথে তেওঁ মূৰটো কোলাত লৈ চেলেঙ্গৰ আগেয়ে বিচিব লাগিছে। কুলে চেতনা লাভ কৰিও প্ৰকৃত কথা বুজিব নোৱাৰিলে। তেওঁ এখন্তক আগতে যাৰ মৃত্যু বাতৰি শুনি আহিছে সেই দেবেশ্বৰ নোঁ শৰীৰে তেওঁৰ ওচৰত কেনেকৈ উপস্থিত হ'ব? তেওঁ মনে মনে ভাবিলে :—“নিশ্চয় মই সপোন দেখিছোঁ, কিন্তু অতি সুখৰ সপোন।” কায়মনোবাক্যে ঈশ্বৰক প্ৰাৰ্থনা কৰি ক'লে—“হে ঈশ্বৰ, যদি ই সপোন হয়, তেন্তে যেন এই সুখৰ টোপনিব কেতিয়াও অন্ত নপৰে।”

দেবেশ্বৰই আকোঁ মাতিলে :—“কুল।”

কুলে বুজিলে—ই সপোন নহয়, কিন্তু ঘটনাবো একো মূৰ ধৰিব নোৱাৰিলে। তথাপি লাভত তেওঁৰ মূৰ বত্ৰা পৰিল লবালবিকৈ উঠি বহিল, কিন্তু একো কব নোৱাৰিলে।

দেবেশ্বৰই পুনৰায় মাত লগালে :—“কুল ! নামাজ কিয় ?”

কুলে ঈশ্বৰৰ লাহে লাহে ক'লে—“আপুনি

সঁচাকৈয়ে মানুহ নে? নাইবা কোনোবা দেৱতা অত্যাধুনিক হলনা কৰিবলৈ আহিছে ?”

দেবেশ্বৰ : “ই দেৱতাৰ মাত্ৰা নহয়, যুগ্মৰ কান্ধও নহয়, এদিন বাট হেৰুৱাই বি জন সৈনিক তোমালোকৰ ঘৰত আলহী বৈছিল যয়েই সেই সৈনিক।

কুল : আচৰিত কথা !

দেবেশ্বৰ : আচৰিত কিয় ?

কুলে বিৰাটবীয়া মেলত কি শুনিছিল তাক হুবহু কৰ্মনা কৰিলে। তাৰ পাচত ক'লে :—“যদি আপুনি সঁচাকৈয়ে আপুনিৱেই হয়, তেন্তে মই যে এই সময়ত ইয়াত আছোঁ, সেইটো আপুনি কেনেকৈ জানিলে।”

দেবেশ্বৰ : মই জনাব কাৰণ আছে, সি বহুত কথা।

মুঠতে মই বশৰ পৰা মূৰি আহি আকোঁ তোমালোকৰ ঘৰত আলহী হবলৈ গৈছিলোঁ আৰু গৈয়েই তোমালোকৰ সকলো বাতৰি শুনিব লগাত পৰিলোঁ। তেতিয়াৰে পৰা আজি তিনি দিন একেবাৰে তোমাৰ বিচাৰি ফুৰিছোঁ, কিন্তু আজি সন্ধ্যা সময় লৈকে ক'তো একো শুনা নাছিলোঁ। সন্ধ্যা ভগ্নাৰ পিচত এই গাঁৱত এজনী গৰাকী নোহোৱা হোৱালীৰ বলৈয়ে বিয়া পাতিছে বুলি বাতৰি পালোঁ। বাতৰি পাই সেই হোৱালী তুমিয়েই বুলি মোৰ মনত দৃঢ় বিশ্বাস জড়িল। যদিও সেই ঠাইৰ পৰা ইয়ালৈ বহুতো দূৰৈ, বাতি আন্ধাৰ আৰু বাট-পথো, পাৰ্বলৈ দাই, তথাপি যেনে তেনে বিয়া নোঁ হৈ উঠোঁতেই এই তিনি পাৰ্বলৈ মই প্ৰাণ-পথে খোজ কাটাবলৈ কৰিলোঁ। পাৰ্ব পাৱো বিয়াৰ ঘৰ উলি-

স্নানান্তে কিছু পলম হৈছিল। বিয়া ঘবৰ পদূলিতহে মই উপাহ ল'ব পাবিছিলোঁ। পদূলিতে থিয় হৈ মই দেখিলোঁ বিয়াৰ পাতনিহে পাতিছে। মই তাতে একমুহূৰ ব'লোঁ, কিন্তু প্রকৃত তথ্য কেনেকৈ পোৱা যাব, আৰু যদি মোৰ অনুমান সঁচা হয়, তেন্তে কেনেকৈ তোমাক উদ্ধাৰ কৰা যাব, তাকে ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ। সেই বুলি ভেনে অৱস্থাত যে বৰ বেছি পৰ থাকিবলৈ পাইছিলোঁ এনে নহয়। মই পদূলি পোৱাৰ অলপ পিচতে এটা ল'ৰা সেই ফাললৈ ওলাই আহিছিল, মই আত্মবত ধকাৰ কাৰণে সি পোনতে মৌলৈ মন কৰা নাছিল। মই ভাবিছিলোঁ সি মোৰ ওচৰ পালে, তাৰ পৰা মনে মনে আঁতি-পুৰি ল'ব, কিন্তু সি হঠাৎ মোক দেখি "মান ঠু" বুলি চিঞৰি মাৰি একে লৰেই কোনোবা ধিনি পালেগৈ। তাৰ পিচত কোন কেনি গ'ল, তাৰ ঠিক নাই। শ্লথোগ দেখি মই সোমাই আহিলোঁ। ঠিক সেই সময়তে তোমাক এই ফাললৈ লৰি অহা দেখিলোঁ, কিন্তু ভেতিয়া মই তোমাক চিনি পোৱা নাছিলোঁ। সেই দেখি গা দেখা নিদিয়াতকৈ তোমাৰ পিচে পিচে ইয়ালৈকে আহিলোঁ, তুমি কলৈ আহিছিলি তাকে ভেতিয়া বুজিবৰ উপায় নাছিল। যেতিয়া তুমি নৈৰ পৰাও থিয় দিলি আৰু বিজুলী পোহৰত মই আৰাডোখৰীয়াতকৈ দেখা পালোঁ, ভেতিয়া তুমি কি ভীষণ উদ্বেগ লৈ আহিছা তাক বুজিবলৈ আৰু বাকী

নাথাকিল। সেই দেখি মই একে লৰেই গৈ ধৰি পেলালোঁ। কিয় তুমি এনে ভীষণ কাৰ্য্য কৰিবলৈ আগ বাঢ়িছিলি? ফুল : অৱস্থাই ভেনে কৰিবলৈ বাধ্য কৰিছিল। আগেয়ে এই বিপদৰ পৰা সাৰিব পাবলৈ জীয়াই থাকিবলৈ বৰ আগ্ৰহ আছিল, কিন্তু যেতিয়া এই জন্মত আপোনাক দেখা পোৱাৰ আশা নাই বুলি শুনিলো, তেতিয়া আৰু জীয়াই থকাৰ পৰা সম্পদ-তকৈ পদে পদে বিপদ ঘটাৰ বাহিৰে আন একো নেদেখিলোঁ। সেই কাৰণে ধৰ্ম্মবন্ধৰ নিমিত্তেও ভেনে কবাকে উচিত বুলি ভাবিছিলোঁ। এতিয়া কণকচোন কিয় আপোনাৰ ভেনে অমঙ্গলীয়া বাতৰি ওলাইছিল।

দেবেশ্বৰই আদিৰ পৰা অন্তলৈকে সকলো বয়স-বাতৰি বৰ্ণনা কৰিলে। শুনি শুনি ফুলৰ চকু চল-চলীয়া হৈ উঠিল।

দেবেশ্বৰ লগত কিবাকিবি জলপান গৈছিল, ছয়ো তাকে খাই-বৈ সেই নৈৰ দাঁতিৰ বালিতে বাকীডোখৰ বাতি অভিৰাহিত কৰিলে।

বাতিপুৰা ছয়ো কনকৰ ঘবৰ ফাললৈ খোজ ল'লে। ওপৰত নীল আকাশ, তাৰে পূৰ্ব চুকত বাঙালী বেৰিৰ বিবিধ বঙেৰে বস্তুত জগৎ-জুলোৱা কিণৰ হটা। চাৰিওফালে প্রকৃতিৰ মনমোহা-জগজব আদি আৰু অকল্পিত সাজ গছ-লতা, পৰ্বত-ভৈৰৱ, তাৰ মাজত নতুন তেজৰ, নতুন বৌদ্ধনব নতুন সৌন্দৰ্য্য আৰু নতুন প্রণয়ত ডল বোৱা এই হালি নতুন আমেৰিক-আমেৰিকা। আহা! কি সুন্দৰ চিত্ৰ! কি চিত্ৰ-কৰ্ম আৰ্হি পট! বতৰৰ কি বিতোপন হৃদয়!

বাস্তবতে, এই দৃষ্ট স্তম্ভ—অতি স্তম্ভ; জগতৰ নিষ্ঠাৰ সৌন্দৰ্য্যৰ সমষ্টি! স্মৃতিকৰ্ত্তাৰ এই স্তম্ভপূৰ্ণ কৌশল দেখি কাৰ হিয়া নগমে? উভয়ৰে মন নতুন আনন্দৰ চৌত ভোলপাব! পৰ্বতজীয়াবী নৈৰ তিৰিবিৰকৈ নাচি অহা নিখল চৌচা পানীৰ দৰে হিয়াৰ তলিৰ পৰা ওলোৱা শ্ৰেণ্য-সুঁতিৰ চৌচা পানীয়ে ছয়োৰো হিয়াৰ জিভা বেলি উঠা বিবহ-জুই নিৰ্ব্বাণ কৰিছে। ইমান দিন চকু-লোৰে ভিত্তি-বুৰি ঘোপত সোমোৱা চাৰি চকুত হাঁহিৰ জিলিকনি পৰিছে; চল পাই ওঁঠৰ মাজত মিচিকিয়া হাঁহিয়ে নাচোন-বাগোন ধৰিছে।

আনন্দৰ চৌত উটি-ভাহি ছয়ো আগলৈ খোজ দি দীঘলীয়া বাট চুটি কৰি নিছে। গছৰ ডালত পৰি কাউৰী এজনীয়ে “কা কা” কৈ কিবা বাতৰি দিছে। কাউৰীৰ মাত শুনি কুলৰ ভয় লাগিল, মুখত অলপ বিচাৰৰ ছাঁ পৰিল, খোজৰ গতিতো অলপ ব্যাঘাত জন্মিল। দেবেশ্বৰই সুধিলে—কুল! কি হ'ল?

কুল : একো হোৱা নাই। কিন্তু মোৰ মনেৰে সোনকালে কিবা এটা বিপদ হ'ব। চাওক-চোন কাউৰীজনীয়ে কেনেকৈ বমলিয়াব লাগিছে। মোৰ মনেৰে তাই কিবা বিপদৰ বাতৰি হে আমাক বিজিয়াই কৈছেহি।
দেবেশ্বৰ : কাউৰীয়ে কওক বা নকওক, আমাৰ নিমিত্তে বিপদৰ আকাল নাই। যেনি যাওঁ, ভেনিয়েই বিপদ-বকান্ধৰে চৌট বেলি আহে; কিন্তু ওপৰত ছুই-দমন ভগ্নহৰণ আৰু তেওঁ তাৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব।

তাব পাচত তেওঁলোক আকৌ আগ বাঢ়িবলৈ

ধৰিলে। কিন্তু এখনমান ডায়েল-খোৱা বেলি নৌ হওঁতেই সমুখত এটা বাহুৰ মিন হ'লহি। দেবেশ্বৰই বাহুহটোৰ গঢ়-পতিলৈ চাওঁতেই পাট বকলৰ পৰা আন এটা বাহুৰ আহি তেওঁৰ কান্দমিত ভলুকা বাঁহৰ চৌকোনৰ এটা পূৰ্ণহতীয়া মাৰ শোখালে। দেবেশ্বৰ বাগৰ খাই পৰিল; কুলে তেওঁৰ পাচত সাবট মাৰি ধৰিলে। এই সুযোগতে, পকলৰ লাগীৰ দৰে পিব পিব কৰে আৰু কেবাটাও বাহুৰ ওলাই আহি তেওঁৰ হাত ভৰি জপাই বান্ধি পেলালে। দেবেশ্বৰই একো বৃত্তিৰ নোৱাৰি অৰাক হ'ল। ছুটা-মানে দেবেশ্বৰক আৰু এটাই কুলক লৈ হাৰিব মাজে মাজে প্ৰস্থান কৰিলে।

এই বাহুৰ কেইটাৰ লগত পাঠকসকলৰ চিনাকি থাকিব পাৰ। কিয়নো, ইহঁতৰ লগত পাঠকৰ কেবা-বাবো দেখা হৈছে। মদনৰে সৈতে আমি বি মদনৰ লগ পাইছিলোঁ, যি বস্তা আৰু কুলক ধৰি নিছিল, ইহঁত সেই দস্থ্যৰ দলেই। বস্তা-কুলহঁতক হেৰুৱাই সিহঁতে ইমান দিন আঁতৰি-পৰি বিচাৰি ফুৰিছিল। আজি সিহঁতৰ কপাল ফুলিল, কোনোবা কাললৈ বাবলৈ আহোঁতে চিকাৰ আহি আগতে ওলাল। আন-দুজন অৰীৰ হৈ দেবেশ্বৰ আৰু কুলক লৈ সৈ সিহঁতৰ থকা ঠাইত উলিয়ালে। দেবেশ্বৰক এটা ভগা ঘৰত আৰু কুলক বস্তাক খোৱা ঘৰটোতে থলে, ওচৰত বৰীয়া থাকিল।

চাওঁতে চাওঁতেই মিনৰনি নুৰ্য্যই বীকল বাহুৰে পুখুৰীৰ কমলিনীক সাবটি ধৰি, শেষ চুবন কৰিলে। হাত-ভৰি বস্তা দেবেশ্বৰই অকলে ভগা ঘৰত পৰি বীকল ছহুনিয়াৰ কাড়িবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ মনত কত চিন্তা, কত ভাবনা আৰু কত পুৰণি কথাই ভোল-পাৰ লগাইছে তাৰ অন্ধ নাই। তেওঁ সকলো

হুখ-যজ্ঞশা নীৰয়ে সহি থাকি মনে মনে ভাবিলে,—
‘হৰি আছে যদি মই একো দোষ কৰা নাই,
যদি মই পাপ পলবোকাত সেটি লোৱা নাই, তেন্তে
নিশ্চয় তেওঁ মোৰ হুখ হৰণ কৰিব। এতিয়া তেওঁৰ
চৰণ চিন্তায়েই একমাত্ৰ শান্তিৰ স্থল। কিন্তু স্থল !
প্ৰাণেশ্বৰী ! তোমাৰ কি গতি হ’ব ? তোমাৰ এই
জৰ্জৰিত চাবলৈ, তোমাৰ সুকোমল শৰীৰত নৰকৰ
কুকুৰে হাত দিয়া দেখিবলৈ, মই ইমান দিন জীয়াই’—
দেবেশ্বৰ চকুৰ পৰা পানী ওলাল, মনৰ আবেগ
বাধিব নোৱাৰি নিজৰ মূৰ নিজে আফালিবলৈ ধৰিলে।

দুস্বাইত খাই-বৈ মেলত বহিল। মদনে ক’লে,
—আজি আমাৰ বৰ সুখৰ দিন ; হেৰোৱা বতন পাই,
মনত যি আনন্দ হৈছে, তাক কৈ অঁতাব নোৱাৰি।
চোৱাঁচোন সেই মাহুহটোৰ সাহটো আমাৰ বস্ত্ৰ লৈ
সি পলাব খোজে ! এতিয়া আক সি সাৰিব ক’লৈ ?
পুৱালৈ ভাৰ পঢ় লগাব লাগিব।

এনেতে ভোলা ক’থবাৰ পৰা আহি ক’লে :—
“আজি বৰ সুখৰ বাতৰি আনিছো।

কলি : কি বাতৰি ?

ভোলা : বস্তাৰ ধৰণ পাই আহিছো।

কলি : সঁচা নে ? বেছ হৈছে তেন্তে। আমিও
ইজনী পালো নহয়।

ভেতিয়া সিহঁতৰ বগা-ক’লা ওঁঠত হাঁহিয়ে বৃত্ত
কৰি উঠিল।

কিছু বেগি এইদৰে আনন্দৰ পুখুৰীত বুৰিয়াই
সকলো নিজৰ হ’লত, মদনে ক’লে,—আজি বৰীয়া
হুটাৰ বাহিৰে সকলো শোৱাঁপৈ। কালিলৈ পুৱাতে
যাব লাগে ; যেনে ডেনে বস্তাক কালিলৈ আনিব
লাগিব। তাৰ পাচে হে কলীৰ বি হয় ব্যৱস্থা কৰিব।

সকলোৱে তাতে হয় দিলে ; সত্য সত্য কৰি, হুটা

বৰীয়াৰ বাদে সকলো গুলে গৈ।

বিংশ অধ্যায়

পাপৰ পৰাচিত

এতিয়া জেঠ মাহ শেষ হৈ আষাঢ় সোমাইছে।
সকলোৰে গাত নব যৌৱনৰ ভৰপক উঠিছে। আম-
কঠালবিলাকে এই ভৰপকতে পক ধৰি মোক খা,
মোক খা কৰিছে। ওপৰত লৰি লৰি ফুৰা ক’লা
বগা ডাৱৰ মাজে-সময়ে পকি পানী হৈ সৰিছে।
নৈয়েও যৌৱনৰ বসত ওফলিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে।
বতৰৰ অৱস্থা সদায় একে নহয়। কেতিয়াবা হয়তো
এজাক বৰষুণকে আনিছে, কেতিয়াবা আকৌ
টিকাকটা ব’দে গাৰ তৰি নোহোৱা কৰিছে।
আজি কিন্তু বতৰৰ অৱস্থা মাজে মাজে। ব’দো
নাই, বৰষুণো নাই ; আকাশখন গোম্বা হৈ পৰিছে।

প্ৰায় পক মেলামান সময় হৈছে ; হালোৱাই
হালবোৱাত ধূমধাম লগাইছে। এনে সময়ত এজন
মাহুহ সাপৰ নেপৰ হিগা বেগেৰে বৈ যোৱা ভৰলীৰ
ধাতিত ওলালি। তেওঁৰ দীৰ্ঘাবয়ব, বীৰোচিত
চকুৰ চাহনি আৰু বহল হিয়াচৰিয়ে তেওঁক এজন
শকত-আৱত, বলী আৰু ধুনীয়া মাহুহ বুলি চিনাকি
দিছে। তেওঁ নৈৰ পাৰত থিয় হৈ কৰালৈ ধৰিলে,
“অত দিন, অত দিন বিহাতে কুৰিলো, বিহাই
বিহাই জীৱন আৰামবা কৰিলো। জন্মৰ একেটি
আৱশ্য, একেটি ইচ্ছা, একেটি বাহিত বস্তব পাচ ধৰি
অত দিন কুৰি পকি তামবিলো, হুখ যজ্ঞাত ফল
জলাকলা হ’ল ; কিন্তু কৰ্ম্মে অতীত পূৰ্ব নহ’ল ;—
ইমান হুখ ইমান কষ্ট বিকল হ’ল। কাৰ যিহে এইদৰে

অনাই-বনাই কুৰিছো? কাৰ নিমিত্তে এনেকৈ মুখ-
শান্তিত জলাঞ্জলি দিছো? অহো! যাৰ নিমিত্তে
মোৰ এনে ক্ৰোধ, তেওঁ ক'ত? বজা! বজা! তোমাক
আকৌ দেখা পাম নে? মোৰ যন্ত্ৰৰ গুটি ধৰিব
নে? ওঁ হোঁ আশা নাই, লাভলৈ চাওঁতে মূলেই
হেৰাল। জীৱনৰ লগৰীয়া কবিতা বুলি আশা পালি
থাকোঁতেই চকুৰে দেখাৰ পৰাও বঞ্চিত হলোঁ। হায়!
বজা! নব বাঘৰ হাতৰ পৰা বন্ধা কবিতালৈ আনি,
তোমাক বনৰ বাঘৰ মুখত দিলোঁ। নহলে আকৌ
দেখা নাপালোঁ কিয়? হৰি! হৰি! পুৰুষ হৈ এজনী
ভিকতাক বাখিব নোৱাৰিলোঁ!!”

ঠিক সেই সময়তে ভৰলী-বুকত এখন নাও
উজাই অহা পদ্মকান্তৰ চকুত পৰিল। পাঠক! যুৱক
পদ্মকান্তৰ বাহিৰে আন নহয়। পদ্মই নাওখন
দেখিয়েই তাৰ আৰোহীবিলাকলৈ চকু দিলে আৰু
প্ৰথম দৃষ্টিতেই তিনিলাে যে সিহঁত মদন আদি ডকাই-
তৰ দল। সিহঁতে নানা প্ৰকাৰ ভঙ্গিৰে গীত গাই
তাৰ ছেৱে ছেৱে বঠা মাৰিব লাগিছে। সিহঁতৰ
বলৰ ওচৰত কেনেকোটোকাৰে উপচি পৰা, তৌৱে
আফালি থকা, নৈয়েও হাৰ মানি উজাই যাবলৈ
বাট এৰি দিছে। কিছুমান বেলি এই দৰে আহি
থকাৰ পাচত নৈৰ সোতত উঠি অহা এডাল প্ৰকাণ্ড
কাঠে নাৱত থুলা মাৰিলে। নাও লুটি খাই গ'ল
আৰু লগে লগে আৰোহীবিলাকো সেই বিকৃত
জলবাখিৰ বিশাল চৌৰ লগত মিহলি হৈ মাৰ গ'ল।
পাপৰ পৰাচিত হ'ল।

এই ঘটনা দেখি পদ্মকান্ত চমকপৰা বান্ধুহৰ দৰে
ধিয় হৈ চাইয়েই থাকিল। এনেতে আমাৰ পৰিচিতা
সেই উদ্ভাসিনী আহি তেওঁৰ ওচৰ চাপিল। তেওঁ পদ্মৰ
কথা-বতৰা সৰলভাৱে জনি আছিল। পদ্মই হঠাৎ

তেওঁক দেখি, ক'ব পৰা আহিছে শুধিলে। উদ্ভাসিনীয়ে
তাৰ একো উত্তৰ নিদি ক'লে :—“বহুত দিন হ'ল মই
তোমাক বিচাৰি কুৰিছিলোঁ। তুমি সোঁতৰুলা আছ।

পদ্ম : ক'লৈ যাব লাগে?

উদ্ভাসিনী : “ক'লৈ যাব লাগে” পাচত বুদ্ধিৰা, এতিয়া
মই বাট দেখুৱাই নিয়।

পদ্ম : পৰিচয় নাপালে মই তোমাৰ লগত যাব
নোৱাৰোঁ।

উদ্ভাসিনী : এজনী ভিকতা বান্ধুহৰ লগত যাবলৈ ভয়।

পদ্ম : ‘ক'লৈ যাব লাগে’ তাক নজনা কৈ যোৱা
নিতান্ত অবিবেচকৰ কাৰ্য। কি জানি তুমি
নিব খোজা ঠাইলৈ যোৱাত মোৰ বাধা-
য়েই আছে।

উদ্ভাসিনী : বাক, উৰহী গছৰ ওৰ নাপালে দেখা
যদি কওঁ শুনা। এতিয়াই এই নৈত
এখন নাও বুৰা দেখিছিল নে?

পদ্ম : ওঁ, দেখিছিলোঁ।

উদ্ভাসিনী : সিহঁতে ইয়ালৈ অহাৰ আগেয়ে দুজন
নিৰ্দোষী বান্ধুহৰ বন্দী কৰি থৈ আহিছে।
এতিয়া তেওঁলোকক মুক্তি কৰি নিব
দিহা কৰিব লাগে।

পদ্মকান্তৰ মনত কিবা এটা অতীত ঘটনাই
বিজুলী মৰা দি মাৰিলে। তেওঁ বিনাবাক্য-ব্যয়ে
ভিকতাজনীৰ পাচ ল'লে।

একবিংশ অধ্যায়

মিলন

পদ্মকান্ত আৰু উদ্ভাসিনী পোনেই কুলক বন্দী
কৰি খোৱা কবিতাৰ ওচৰত ওলাল। তাকে দেখি

বখীয়াটোৱে আগ ভেটি ধবিলে আৰু ভেঙে লোকক তালৈ মাৰবলৈ মানা কৰিলে। পদ্মকান্ত তাৰ হাক নানানি ছুৱাব মেজিবলৈ আগ বাঢ়িল, বখীয়াটোৱে তাকে দেখি পদ্মলৈ টোঁহাই মাৰ মাৰিলে; পদ্মই টোকোনডাল ধাপ মাৰি ধবিলে আৰু ছয়োৱে আজোৰ-পিজোৰ লাগিল। টোকোনডাল কাৰো হাতৰ পৰা একৱাৰ নোৱাৰি ছয়ো। শেহত হতাহতি লগাই দিলে আৰু তাৰ কলত মাটিত বাগৰি পৰিল। দেবেশ্বৰ ঘৰৰ ওচৰত যিটো বখীয়া আছিল, এই ঘটনা দেখি সিও তাৰ লগবীয়াক সাহাৰ্য কৰিবলৈ লবি আছিল। তাক অহা দেখিয়েই উদ্গাদিনীও অদৃশ হ'ল।

পদ্মকান্ত এতিয়া অকলশৰীয়া, ছুটা প্ৰায় সমান বলী মানুহৰ লগত ভেঙে যুঁজে কেনেকৈ? প্ৰথমটো বখীয়াক ভেঙে এক প্ৰকাৰ বশলৈ আনিছিল আৰু তলত পেলাই ভালকৈয়ে গোটাচেৰেক ভুকুও দিছিল, এনেতে দ্বিতীয়টো আহি পোৱা দেখি ভেঙে হতাশ হৈ পৰিল। পদ্মকান্তক ওপৰত দেখি দ্বিতীয় বখীয়াই শোনেই এটা মাৰ মাৰিলে, আসন্ন বিপদ দেখি পদ্মকান্তই বাগৰ মাৰি নিজে তলত পৰি বখীয়াটোক ওপৰলৈ তুলি দিলে, মাৰ বখীয়াটোৰ পাতে পৰিল। তাকে দেখি দ্বিতীয় বখীয়ায়ো টোকোন এবি হাতেৰে লাগিল। কিছু সময় ছয়োৱে লগত বৃদ্ধ কৰাৰ পিচত পদ্মকান্ত অৱশ হৈ পৰিল, বখীয়া ছুটাই ভেঙক বান্ধি থবলৈ চেষ্টা কৰিবলৈ ধৰিলে। এনেতে দেবেশ্বৰে মৈতে উদ্গাদিনী আহি উপস্থিত হ'ল। দেবেশ্বৰক অহা দেখি এটা বখীয়াই পদ্মকান্ত এবি ভেঙেৰ পাতে টোচা ল'লে। দেবেশ্বৰই একে জাপেই তাক ধৰি লৈ মোহাবি পেলালে। তাৰ অৱস্থা দেখি ইটো বখীয়াই ভিৰাই ধৰি লব মাৰিলে। ইয়াৰ ভিতৰতে উদ্গাদিনীয়ে কুলক উলিয়াই আনিলে।

দেবেশ্বৰই ইটো বখীয়াকো এবি দিলে। দেবেশ্বৰই পদ্মৰ পৰিচয় পালে। আৰু মদনইতৰ নাও বুৰা কথাও শুনিলে। দেবেশ্বৰ আৰু ফুলে পদ্মকান্ত আৰু উদ্গাদিনীক ধনুৰবাদ জনালে আৰু সকলোৱে ভক্তি গদগদ চিন্তে পৰম পিতাৰ উদ্দেশ্যে যুৰ দৌৱালে। তাৰ পাচত, ফুলক থৈ যোৱাৰ পাচত ইমান দিন ক'ত ফুৰিছিল, কি কৰিছিল, তাক শুনিবলৈ সকলোৱে আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰিলত পদ্মই আৰম্ভ কৰিলে :—

“ফুলক থৈ যোৱাৰ পাচত বজাক বিচাৰিবলৈ ধৰিলোঁ। বিচাৰোঁতে বিচাৰোঁতে ছুদিন গ'ল, কিন্তু সকলো মিছা, সকলো অসম্বন্ধ হ'ল। এই ছুদিনত আন কি, মই চকুৰ টিপ এটাও মৰা নাই। এনেতে মোৰ ভাগ্যৰ পৰিবৰ্তন ঘটিল, মই দুৰ্দ্ধশাৰ গৰাহত পৰিব লগা হলোঁ। তৃতীয় দিনা শুবী-পকি ফুৰি এখন গাৰ্হত ওলাই মানুহ এঘৰত আলহী বলোঁগৈ। অলপ পাচতে, মান ভিনিটা আহি তাতে ওলাল। ঘৰৰ মানুহ দিহাদিহি পলাবলৈ ধৰিলে। মোৰ হাতত এখন দীঘল দা আছিল, তাকে দাঙি লৈ মই মানলৈ অপেক্ষা কৰি থাকিলোঁ আৰু ওচৰ পালতে সিহঁতৰ এটাক একে ঘাপেই কাটিলোঁ। সেই অৱ-সৰতে বাকী ছুটাই মোক হাত ছুটা জপাই বান্ধি পেলালে আৰু মানুহঘৰৰ ভিতৰৰ পৰা কিবাকিবি কিছুমান বস্তু উলিয়াই আনি, মোৰ পিঠিত বান্ধি দি হেঁচি-ঠেলি, সিহঁতৰ থকা ঠাইলৈ লৈ গ'ল। তাৰ পাচত এটা ডাঙৰ ঘৰৰ শুনা খোটালা এটাত সুস্থুৱাই ধলেহি। মই সবিলৈ ধৰা চৰাইৰ দৰে ঠেং-ভৰি এছাৰি তাতে পৰি থাকিলোঁ। এই দৰেই পাঁচ দিনত মোৱালহি। পাঁচদিনৰ দিনা বাতি কোঁঠাত থকা বখীয়াটো প্ৰদ খাই অচেতন হৈ আছিল। মই ভাবিলোঁ, “এয়ে মোৰ যুৰোধ,

পলাবৰ ইয়াতকৈ ভাল উপায় নাই।” তেতিয়া কেউকালে মানুহ-দুহুহৰ গম লৈ তাক কাটি পেলালোঁ আৰু তাৰ সাজটো সোলোকাই লৈ মোৰ সাজৰ ওপৰতে গিছিলোঁ। গ্ৰহবীৰ সাজটো গিছি ময়ো এটা মান হৈ পৰিলোঁ। আৰু সেই সাজৰ সাহাৰ্য্যতে মানহঁতৰ চকুত ধূলি দি, মই সেই ঘৰৰ পৰা, বাহিৰ ওলালোঁ; কোনেও বুজিব নোৱাৰিলে যে মই সিহঁতৰ বন্দী। মই সেই দিনা গোটেই বাতিটো আহি এখন গাঠ পালোঁ। মানৰ বন্দীশালত মোৰ শৰীৰ একে-বাবেই অৱশ্য হৈ পৰিছিল, এতিয়া এই পথ-ভ্ৰমত সি হুগুণ হৈ উঠিল। মই জবত পৰিলোঁ। নিকপায় হৈ সেই গাৱঁৰে এজন ভাল মানুহৰ ঘৰত আশ্ৰয় বিচাৰি গালোঁ। মানুহজন বৰ দয়ালু; তেওঁ মোক তেওঁৰ ঘৰতে থাকিবলৈ দিলে আৰু যথোচিতৰূপে গুজ্জৰা কৰিবলৈ লাগিল। এইদৰে প্ৰায় দহ বাৰ দিন হ’ল, মোৰ অৱস্থা একেবাবেই শোচনীয় হৈ উঠিল। মই বাঁচিম বুলি কেৱে নাজানিছিল। আন কি, দুই এজনে মোক খেদি দি হাব মাল গুচাবলৈ তেওঁক উপদেশো দিছিল। কিন্তু তেওঁ দয়ালু-পৰবশ হৈ মোক তেওঁৰ আশ্ৰয়ৰ পৰা বঞ্চিত নকৰিলে। ঈশ্বৰৰ কৃপাত আৰু সেই মানুহজনৰ গুজ্জৰাত মোৰ ভালৰ লক্ষণে দেখা দিলে। লাহে লাহে গা ভাল হৈ আহিল, আৰু এসপ্তাহৰ ভুত সম্পূৰ্ণৰূপে আৰোগ্য হ’লোঁ। গা ভাল হ’লত মোৰ গুজ্জৰাকাৰীৰ ওচৰত বিদায় লৈ হতাশ মনেৰে ঘৰমুৱা হৈ উলটিলোঁ আৰু আহি আহি নিৰ্ব্বিয়ে নৈৰ ঘাট ওলালোঁ। তাৰ পাচত কি হ’ল, তাক কোৱা অনাৱশ্যক।”

পদ্মৰ কথা শুনি, সকলোৱে তেওঁৰ প্ৰতি সহানু-ভূতি দেখুৱাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু কথাখিনি শুনি, উদ্ভাদিনীৰ মুখৰ বৰণ কেৰাবাবো সলনি হ’ল। তাৰ

পাচত, আটাই কেইজন কনকৰ ঘৰৰ ফাললৈ খোজ ল’লে।

প্ৰায় সন্ধিয়া সময়ত, তেওঁলোক নৈ কনকৰ ঘৰ পালে। কনক তেতিয়া চ’ৰা ঘৰতে বহি আছিল আৰু বস্তাই আগত ডামোলৰ বটাটো লৈ ডামোল কাটিছিল। দেবেশ্বৰইতক অহা দেখি কনকে স্থিৰ-নয়নে সেই ফাললৈ চাবলৈ ধৰিলে। কুলক দেখা-মাত্ৰেই তেওঁ “কুল! কুল!” বুলি লবি গ’ল। “দেউতা!” বুলি লব মাৰি আহি কুলেও তেওঁক সাৰঙি ধৰিলে। আনফালে, বস্তাক দেখিয়েই উদ্ভা-দিনীয়ে চিলা অহাদি আহি বুকত হুৱুৱাই ল’লে। চাৰি জুৰি চকুৰ শীতল মোৰ সন্মিলনে বিভোপন শোভা ধৰিলে। দেবেশ্বৰ আৰু পদ্মই একে চকুৰে এই অল্পপম দৃশ্য চাই থাকিবলৈ লাগিল।

দ্বাবিংশ অধ্যায়

উদ্ভাদিনীৰ পৰিণাম

উদ্ভাদিনী বস্তাৰ মাক। বস্তাক ৰবি নিৱাৰ পাচত তেওঁ চুলি মেলি খেদি গৈছিল বুলি পাঠকক আগৈয়ে কোৱা হৈছে। জীয়েকক নাপাই তেওঁ আৰু ঘৰলৈ ঘূৰি নগ’ল; যেনি পাই তেনি জীয়েকক বিচাৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু বস্তা নোলাল। বস্তাৰ চিন্তাত তেওঁ লাহে লাহে উদ্ভাদিনী প্ৰায় হৈ উঠিল; ঘৰ ফুৰাবৰ কথা পাহৰি, দিনে কাতিয়ে ঘূৰি ফুৰাকেই জীৱনৰ উদ্দেশ্য বুলি ভবা হ’ল। এই দৰে বাউলী হৈ ফুৰোতেই পাঠকে সেই দিনা তেওঁক কুল আই-মেউৰ ওচৰত দেখা পাইছিল তেওঁ ভৱীৰ-বাণিত বৰন আৰু মেহেতাক কথা পাতি থকা শুনি কুলক

সায়থান কবিবলৈ গৈছিল আৰু ফুলক নিয়াৰ পাচত তেওঁৰেই কনকক বাতৰি দিছিল। তাৰ পাচত তেওঁ কত ঠাইত ফুৰিলে, তাৰ ঠিক নাই। পৰ্বত-ভৈয়াম হাৰি ঘননি তেওঁৰ মানন্ত সকলো একে; দিন-বাতিৰ পাৰ্ৱক্য তেওঁৰ চকুত নপৰা হ'ল। তেওঁ সকলো সময়তে একেদৰে ঘূৰি ফুৰিবলৈ লাগিল। কেতিয়াবা কেতিয়াবা কোনো দয়ালু মানুহে তেওঁৰ হৃদয় দেখি একো সাজ খুৱাইছিল, বাকী সময়ত উপবাস কৰোঁতেই গৈছিল। এইদৰে ফুৰোঁতেই হঠাৎ শুনিলে যে বলোৰামৰ ঘৰত থকা ছোৱালী এজনীক বলোৰে কাৰবালৈ বিয়া দিব খুজিছে। তেওঁ অলপো পলম নকৰি, মানুহক সুখি-পুছি বলোৰ ঘৰলৈ ল'ব দিলে; কিন্তু বস্তাক নাপালে, সলনিত ফুলক দেখিলে মাথোন। ইকালে মানৱ নাম শুনি সকলো বিয়াঘৰীয়া মানুহ পলাবলৈ ধৰিলে; ফুলো ওলাই ল'ব মাৰিলে। উন্মাদিনীয়ে প্ৰকাশ্যে দেখা নিদি তেওঁৰ পাচে পাচে যাবলৈ ধৰিলে আৰু ফুল আৰু দেবেশ্বৰ কথা-বতৰা শুনি, আকৌ অদৃষ্টভাবে তেওঁলোকৰ পাচ ল'লে। তাৰ পাচত দেবেশ্বৰ-ফুলৰ দশা আৰু মদনইন্ডৰ মন্ত্ৰণা শুনি বাতিয়েই তাৰ পৰা আঁতৰিল। পাচ দিনা নৈৰ ঘাটত উপস্থিত হৈ, নাও বুৰা দেখি, পদ্মকান্তৰ সাহায্যেৰে দেবেশ্বৰ আৰু ফুলক উদ্ধাৰ কৰিলে।

বস্তাক আকোঁৱাল মাৰি ধৰাৰ পাচত অতিশয় উত্তেজনাৰ নিমিত্তে উন্মাদিনী একেবাবেই সংজ্ঞাশূন্য হৈ পৰিল। কিছুমান বেলিৰ মূৰত কৈ উঠিল,—“বস্তা! বস্তা! হায়! মোৰ বস্তা কলৈ গ'ল?” অলপ পাচত আকৌ ক'লে—“মান! মান! তইতৰ আহুস টুটিল, অতিৰে তইতৰ নাম জুয়াৰ। তইতৰ সংহাৰৰ নিমিত্তে বিধাতাই বজ্জ নিৰ্মাণ কৰিব লাগিছে। তইতৰ নিৰি-তেই,—তইতকে আহি লৈ ফুটাইতে মোৰ জ্বৰৰ বজ্জি

কাটি নিলে। সোনকালে তইতৰ দশাও আমাৰ নিচিনা হ'ব! বস্তা! বস্তা! মোক এৰি মোৰ বুকু শুদা কৰি তই কলৈ গলি?”

বস্তাই মাকৰ গাত ধৰি কলে:—“আই! আই! মই আছোঁ নহয়।”

“কি! মোৰ বস্তা আহিল!” বুলি উন্মাদিনীয়ে আকৌ বস্তাক কোলাত জুমাৰাই ল'লে। অলপ পাচতে আকৌ ক'লে—“ক'তা মোৰ বস্তা? তই বস্তা নহয়; সোৱা মোৰ বস্তা নতুন ছেউতিৰে ওপবত বহি আছে।” এই বুলি তেওঁ স্থিৰ দৃষ্টিৰে ওপৰলৈ চাবলৈ ধৰিলে।

সেই বাতিটো এনেদৰেই অতিবাহিত হ'ল। বাতিপুৱা উন্মাদিনীৰ অগ্ৰা আৰু শোচনীয় হৈ উঠিল। তেওঁ চিঞৰিবলৈ ধৰিলে “মান! মান! সোৱা জাকে জাকে মান আহিছে, জাকে জাকে দশা আহিছে; পলী, পলী; বেগাই, বেগাই, পালেহি, পালেহি।” অলপ বেলি নিতাল মাৰি থাকি, খেল্ খেল্ কৰে হাঁহি আকৌ ক'বলৈ ধৰিলে,—“কেনে মজা! লোকৰ ওপবত অভ্যাচাৰ কৰাৰ কেনে প্ৰতিকল! বেহু, বেহু, কেনে পালি! আটাইখন মান কাটি খাস্তাং কৰিলে। এইদৰেই তইতৰ পিৰি উঠিব। আহা! কোন শাস্তি-ময়ী দেবীমুৰ্ত্তি সোৱা জ্বৰৰ পৰা নাৰি আহি অসমৰ ৰাজসিংহাসনত বহিছে!”

তাৰ পাচত বহুত বেলি অচেতন অৱস্থাতে পৰি থাকিল। সন্ধিয়া সময়ত অলপ চেতনা পোৱা বেনে দেখি বস্তাই মাতিলে—“আই!”

উন্মাদিনী : কোন! যমকূত! মোক নিবলৈ আহিছ? কলৈ নিবি?

আকৌ অচেতন হ'ল।

কিছুমান বেলিৰ মূৰত বস্তাই আকৌ মাতিলে :

“আই ! আই ! বই আছো নহয়।”

উদ্ভাদিনীয়ে খুচটো মাটি ক’লে :—“কোন ? বস্তা ? অ’ ভই আহিলি ?”

বস্তা : বই কালিবে পৰা বহি আছো নহয়।

“কালিবে পৰা !” এই বুলি উদ্ভাদিনীয়ে বস্তাব হাতত ধৰি পদ্যৰ হাতৰ মাজত দি, কলে,—“এদিন বস্তা মোৰ ছোৱালী আছিল ; এতিয়া নাই, মৰিল। এই বস্তা তোমাৰ, তুমি লৈ যোৱা।” তাৰ পাচত আকৌ অচেতন হৈ পৰিল।

* * *

কনক, দেবেন্দ্র, পদ্ম, ফুল আৰু বস্তাৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত হৈ, মাজে-সময়ে প্ৰলাপ বকি উদ্ভাদিনীয়ে দিনটো অতিবাহিত কৰিলে। সন্ধ্যা সময়ত তেওঁ একেবাৰেই জ্ঞানশূন্য হৈ পৰিল। মাথোন এবাৰ ক’লে :—“যমদূত ! যমদূত ! মোক নিবলৈ আহিছ ? লৈ ব’ল ; পলম নকৰিবি।”

অলপ পাচতে তেওঁৰ বাক্যবোধ হ’ল। চাওঁতে চাওঁতেই তেওঁৰ প্ৰাণ-পখী দেহা-সজাৰ পৰা বাহিৰ ওলাল। তেতিয়া মাথোন বাতিৰ অন্ধকাৰে ভয়ে ভুৰুকি মাৰিছিল ; ওচৰত থকা আম গছডালৰ পৰা কেঁচা এটাই চিঞৰ মাৰিছিল—“নি-ই-উ।”

ব্ৰহ্মোবিশংস অধ্যায়

সামৰণি

ওপৰত কোৱা ঘটনাৰ পৰা প্ৰায় চমাহমান অতীত হৈছে। দেবেন্দ্রৰ লগত ফুলৰ আৰু পদ্মৰ লগত বস্তাৰ মৰা সম্বোধনৰে বিয়া হৈ যোৱাও

আজি চাৰি মাহ হ’ল। তেওঁলোক নতুন বনত নতুন আশ্রয়ত, নতুন প্ৰশস্তিত ভল্ল থৈ দিয়াৰ আবেগ সাল-সলনি কৰি, স্বৰ্গীয় মুখ বন্ধাকৰ্মীভাৱে দিছে। মুখ-যন্ত্ৰণাৰ পাচত পোৱা এই মুখ-শান্তি তেওঁলোকৰ মনত সঁচাকৈয়ে অতি মধুৰ লাগিছে। পাঠক ! আমি তেওঁলোকৰ মুখ-শান্তি, হাব-ভাব, বৰ-চেনেহ আৰু প্ৰেমালাপৰ বিষয়ে বৰ্ণনা দি, আপোনাৰ লুভীয়া মনত চাব বহুদূৰ নোখোজোঁ। সেই বাবে মোৰ হ’লে বৰ কম প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ।

ফুলক বিয়া দিয়াৰ পাচত কনক তীৰ্থ কৰিবলৈ গ’ল। পদ্মকান্তই নিজ ঘৰলৈ নগৈ কনকৰ ঘৰতে থাকিবলৈ ল’লে আৰু কনকৰ মাটি-বাৰীৰ উৎপ-ন্নৰেই জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিবলৈ ধৰিলে।

চন্দ্ৰকান্তসিঙে স্বৰ্গদেৱে ভটীয়াই যোৱাৰ পাচত মনে মনে মানৱ হাতত আত্মসমৰ্পণ কৰিবলৈ ঠিক কৰিলে। তেওঁ ভাবিলে যে মানহঁতে তেওঁক ৰাজ্য দিবলৈ মাতিছিলেই, তেওঁ নিজে হে নগ’ল। গতিকে, এতিয়াও সিহঁতে তেওঁক কমা কৰিব পাৰে। এই বুলি ভাবি তেওঁ উজাই গ’ল, কিন্তু তেওঁৰ আশা নিফল হ’ল। মানহঁতে তেওঁক ৰাজ্য নিদি, বপুস্বত বন্দী কৰি ধ’লে। তাৰ পাচত সিহঁতে কেউকালে অভ্যাচাৰ কৰিবলৈ লাগিল আৰু লাহে লাহে জিটিছৰ পাতো হাত দিবলৈ ধৰিলে। জিটিছ সিঙে গাৰ্জি উঠিল। গৰ্জনৰ জেনেবেল লৰ্ড আমহাৰ্ট চাহাবে মানৱ লগত যুদ্ধ কৰিবলৈ জিহ্বা আৰু সোৱালপাৰা ছৰো ফালৰ পৰা সৈন্ত পঠিয়াই দিলে। ছৰোদল সৈন্তই মানহঁতক চেপি আনিলে আৰু কেণ্ডেইন বিচাৰ্ভ’চ্, চাহাবে সিহঁতক কেৰাখনো বশত পৰাস্ত কৰিলে। তাৰ পাচত সিহঁতৰ ইচ্ছামতে, কিছুমানক দেশলৈ ফাৰ্মলৈ আৰু কিছুমানক কোনো অভ্যাচাৰ

নকবাকৈ ইয়াতে থাকিবলৈ দিলে। স্বৰ্গদেউ স্তৰ্ঘাই আহি গুহাহাটত থাকিল।

সিকালে, ইংৰাজৰ সৈন্তই ব্ৰহ্মদেশ আক্ৰমণ কৰিলে আৰু মান-সেনাক খেদি নগৰ-নাগতি কৰিবলৈ ধৰিলে। মান বজ্জাই নিকপায় হৈ ইংৰাজৰ লগত সন্ধি কৰিলে। সেই সন্ধি উপলক্ষে অসমদেশ মানৰ হাতৰ পৰা ইংৰাজৰ হাতলৈ গ'ল। লগে-

ভাগে মানৰ অভ্যাচাৰো আঁতৰিল। ব্ৰিটিছৰ শাসনৰ তলত—দেহতুল্যা মহাৰাণীৰ শাসনৰ তলত, অসমীয়াই নিৰ্ব্বিয়ে শান্তি লাভ কৰিবলৈ ধৰিলে।

উদ্গাদিনীৰ কথা কাৰ্য্যত পৰিণত হ'ল।

পাঠক! আপুনি এই সুখময় ব্ৰিটিছ ৰাজত্বত নিৰ্ব্বিয়ে জিৰণি লওক, আমিও এই সুযোগতে বিদায় লওঁ।

অন্ত

પ્રાધના

অৰ্পণ

শ্ৰীযুক্ত নোমলচন্দ্ৰ গোস্বামীৰ হাতত

প্ৰিয়বৰেবু,

স্কুলীয়া ছাত্ৰ হৈও সাহিত্যক্ষেত্ৰত প্ৰবেশ লাভ
কৰিছিলোঁ। এদিন তোমাবেই অযাচিত অৰ্থ সাহাৰ্য্যৰ
বলত। মোৰ দৈন্তৰ্লিষ্ট জীৱনৰ সি এক মধুৰ প্ৰভাত।
তাৰ স্নিগ্ধ আলোকতেই মোৰ বৰ্ত্তমান সাহিত্য-
সাধনাৰ আৰম্ভণ। সেই মধুৰ স্মৃতি সজাগ কৰি
আজি সাধনাক তোমাৰ হাতত সমৰ্পণ কৰিলোঁ।

কলিকতা
৭ মাৰ্চ, ১৮৫০ শক

তোমাৰ
স্নেহাকাঙ্ক্ষী
শ্ৰীদণ্ডিনাথ কলিতা

গ্ৰন্থকাৰৰ বিবেচন

বাস্তৱ্যৰ মাজেদি আদৰ্শৰ উজ্জ্বল লোকলৈ পথ নিৰ্মাণ কৰাই উপভাসৰ চৰম লক্ষ্য। এই লক্ষ্য মনত ৰাখিয়েই লিখকে সাধনা আৰম্ভ কৰিছে; সিদ্ধিলাভ জগৎনিয়ন্তাৰ হাতত।

সাধনা জিখাৰ পিচতেই জনচেৰেক কৃতবিত্ত লোকৰ সঙ্কেত লাভ কৰি, লিখক বিশেষ উপকৃত হৈছিল। সেই সকলৰ ভিতৰত আৰ্দ্ৰাম্পদ শ্ৰীযুক্ত চন্দ্ৰকুমাৰ আগৰৱালা, শ্ৰীযুক্ত বেণুধৰ দাস, শ্ৰীযুক্ত ইন্দ্ৰেশ্বৰ বৰঠাকুৰ, শ্ৰীযুক্ত নকুলচন্দ্ৰ ভূঞা, শ্ৰীযুক্ত বসন্তকুমাৰ বৰুৱা আৰু শ্ৰীযুক্ত ললিতমোহন চৌধুৰী প্ৰধান। তেওঁলোক সকলোটিকে লিখকে আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা জনাইছে।

১৮৪৮ শকত অসম সাহিত্য-সভাৰ পৰা সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট উপভাসৰ নিমিত্তে তিনি শ টকা পুৰস্কাৰ ঘোষণা কৰা দেখি সাধনাক প্ৰতিযোগিতাৰ নিমিত্তে উত্তম সভাৰ সম্পাদকলৈ পঠোৱা হৈছিল। সৌভাগ্যৰ কথা, পৰীক্ষাত সকলোখিনি উপভাসৰ ভিতৰত সাধনাই প্ৰথম স্থান অধিকাৰ কৰি ঘোষণা কৰা পুৰস্কাৰ লাভ কৰিলে।

সাধনাৰ প্ৰথম সংস্কৰণ ওলোৱাৰ পাঁচত গোটেই

অসমতে এটা হুলস্থূল লাগি পৰিছিল। কেইবাখনো জিলাৰ লোকেই সাধনাত বৰ্ণিত ঘটনাবলী তেওঁলোকৰ নিজৰ নিজৰ জিলাৰ বুলি ধৰি লৈ নানা প্ৰকাৰ প্ৰশ্ন আৰু মন্তব্য-প্ৰকাশ কৰিছিল; আন কি, কোনো-কোনোৱে উকীলৰ লগতে পৰামৰ্শ কৰিছিল। আন ফালে, বহুতো সাহিত্যিক আৰু শিক্ষিতা মহিলাই লিখকক অভিনন্দিত কৰি তেওঁলোকৰ শুভ ইচ্ছা জ্ঞাপন কৰিছিল। ইয়াৰ পৰা আন একো নহলেও লিখকে এইটো বুজিবলৈ সুযোগ পাইছিল, যে তেওঁ বৰ্তমান অসমৰ নাগৰিক জীৱনৰ প্ৰকৃত চিত্ৰ অঁকাৰ কৃতকাৰ্য্য হ'ব পাৰিছে। ই লিখকৰ পক্ষে সৌভাগ্যৰ কথা।

যিসকল সন্দেহ পঠক-পাঠিকাৰ অনুগ্ৰহত সাধনাৰ দ্বিতীয় সংস্কৰণ ওলাব পাৰিছে, তেওঁলোকৰ প্ৰতি লিখকৰ অশেষ ধন্যবাদ। আগৰ সংস্কৰণৰ দৰেই এই সংস্কৰণেও তেওঁলোকৰ সমাদৰ লাভ কৰিব পাৰিলেই লিখকৰ অৰ্থব্যয় সাৰ্থক হ'ব। ইতি

তেজপুৰ

১৮ আষাঢ়, ১৮৫৬ শক

নিবেদক

গ্ৰন্থকাৰ

সাধনা

প্রথম খণ্ড

প্রথম অধ্যায়

কবি-প্রিয়া

“উঃ ! আজিৰ দৰে গৰম হলে দেখোন কাম-
বন কৰা দূৰৰ কথা, মাহুহ টিকাই টান হ’ব”।
এই বুলি দীনবন্ধুৱে হাতৰ কাপটো মেজৰ ওপৰত
থৈ, লিখি থকা বহিখন জপাই বাহিৰলৈ ওলাল
আৰু বাৰাণ্ডাত থকা মাচিয়া এখনত বহি ভাল-
পাতৰ বিচনী এখনেৰে বিচিৰলৈ ধৰিলে। অলপ
পিচতে মাত লগালে,— “গজা, এগিলাচ চৰ্পত
লৈ আহ।”

“গৈছোঁ দেউতা”— এই বুলি অলপ সময়ৰ
ভিতৰতে গজাবামে এগিলাচ নেমুটেঙাব চৰ্পত আনি
দিলে। দীনবন্ধুৱে একে শোহাই চৰ্পতখিনি খালে
আৰু অলপ সুস্থিৰ হৈ বহিল। অলপ এনেকৈ
বহাৰ পিচত তেওঁ উঠি ভিতৰলৈ গ’ল। তাৰ পিচত
গাত এটা কামিজ সূমুৱাই আৰু হাতত এটা ছাতি
লৈ এখোজ এখোজকৈ অৰব পৰা ওলাল। তেওঁ
পোনে পোনে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰলৈ খোজ ললে।
বেতিয়া নৈৰ ওচৰ পালেগৈ তেতিয়া তেওঁৰ মন-
প্রাণ অকণ শীতল বোধ হ’ল; কিছু সময় পাৰে
পাৰে ইকাল সিকালকৈ সুবি শেহত তেওঁ নৈৰ
পাৰত থকা গছ এলোপাৰ ডলত শিল এটাৰ ওপৰত

বহিল। তেতিয়া নৈৰ পৰা যুহু যুহু নুশীতল বতাহ
একো ছাটি আহি তেওঁৰ শৰীৰ শীতল কৰিলে,
শৰীৰৰ স্নানি অৱসাদ ক্ৰমশঃ আঁতৰি গ’ল। তেওঁ
তাতে বহি বহুত বেলিলৈকে নদীৰ আৰু তাৰ
আশে-পাশে থকা প্রাকৃতিক দৃশ্যাবলীৰ সৌন্দৰ্য্য
নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ লাগিল। বোধকৰোঁ তেতিয়া
তেওঁৰ মনত কিবা কবিতাৰ স্তব্ধ উঠিছিল।

এনেকৈ বহি থাকোঁতেই বেলি পৰিবৰ হ’ল,
তেওঁ পশ্চিমলৈ চকু ফুৰালে। তেতিয়া বিশ্বনিকৰ
মায়-বাক্সিৰ মাজেদি প্রকৃতি দেৱীয়ে ৰূপ সলাইছিল,
সূৰ্য্যদেৱ নিজৰ তাপত নিজে দহ হৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰত নান
কৰি দেহা শীতলাবলৈ নাৰি গৈছিল, প্রকৃতি
দেৱীয়েও হাঁহি সুখেৰে তেওঁক বিদায়-সভাৰূপ
জনাইছিল। সেই হাঁহিৰ বহু সানি নীল আকাশ
হেঙুলীয়া হৈ উঠিছিল, সুইডৰ বিশাল বৃক্ষ বহুচুৱা
চৌৰ ব-ধেমালিত আন্দোলিত হৈছিল, পাবৰ
পাকপৰ্শী আৰু নতৌৱত পৰ্বতমালা সেই কণিল
কিৰণেৰে উদ্ভাসিত হৈ উজ্জল সৌন্দৰ্য্য আকৰ হৈ
উঠিছিল। পানীৰ স্নানত শিহুৱে আৰু পাবৰ ওপৰত
সকলক মাহে মাহে মাহুবি মাহুবি আনন্দ-উৎসব

আপোন-পাহৰা হৈছিল, দুই চাৰি জন ডেকাই
নাও খেলাইছিল, বহুতো বহুৱা মাহুহে এভিঙি
পানীলৈকে নাৰি গা ধুই দিনটোৰ ছুখ-শাগৰৰ পিচত
শাস্তি লাভ কৰিছিল। ঘাটত বহুতো আমোলা
আৰু ছাত্ৰ গোট খাই কথা পাতিছিল, কোনো
কোনোৱে গা বেলাইছিল। পৰ্বতৰ দাঁতিৰ শিল
এটাৰ আঁৰৰ পৰা স্নমধুৰ সঙ্গীত উঠিছিল।

অকলৈ সুৰাটোৱেই দীনবন্ধুৰ স্বভাৱ; সেই
কাৰণেই নৈৰ দাঁতিত বহিলেও তেওঁ ঘাটত নবহি
বলৈ মাহুহৰ সমাগম কৰা তেনে ঠাই বিচাৰি লয়।
আজিও তেওঁ যিটো শিলত বহিছে সি ঘাটৰ পৰা
কিছু আঁতৰত। আজৰি পোৱা দিনত পুৱা আৰু
সন্ধ্যা সময়ত তেওঁ এই শিলটোত বহি সূৰ্য্যোদয়ৰ
উদয় আৰু অস্ত কালৰ মহিমামণ্ডিত সৌন্দৰ্য্য নিৰীক্ষণ
কৰে। আজিও তেওঁ তাতে বহি সূৰ্যাস্ত আৰু
তাৰ আনুৰাগিক নৃত্য চাই মুগ্ধ হৈ ব'ল। ভেটিয়া
তেওঁৰ মনত কি ভাব খেলাইছিল কোনে জানে।

প্ৰায় আন্ধাৰ হৈ আহিলে, এনেতে পাচকালে
কিবা এটা শব্দ শুনি দীনবন্ধু চকু খাই উঠিল,
উত্তৰি চাই দেখিলে তেওঁৰ এজন বন্ধু-উমাকান্ত।

উমাকান্তই ক'লে—“কি হে ইমান কৈ মাতিলোঁ,
ভেঙে গৈছাৰি নাই। মই নহা হলে কিজানি ইয়াতেই
বাতি কটালাইডেন হ'বলা!”

দীনবন্ধু : নহয়, কিবা এটা ভাবি আহিলোঁ।

উমা : সেইটো বৰো বুজিছোঁ। পিচে এতিয়া
নোবোৱা জানো?

দীন : এই বাওঁ, ব'লা।

দীনবন্ধু উঠিল আৰু উমাকান্তৰে সৈতে ঘৰত
হৈ বোজ ল'লে। কেইখোজমান বোৱান পিচতে
উমাকান্তই ক'লে—পিচে তোমাক কথা এটা নোথো

বুলি ভাবিছিলোঁ; বেয়া নোপোৱা যদি কওঁ।

দীন : কি কথা?

উমা : নতুন কথা একো নহয়। মই সূৰ্য্যৰ
খুজিছিলোঁ বোলে তুমি অকল কবিতা-
কে লৈয়েই জীৱন-কটাৰ খুজিছা নেকি?

দীন : পৰা হলেতো বেয়া নাছিল।

উমা : তোমাক দেখোন দেখিছোঁ পুণ্ডা-পুণ্ডি
প্ৰায়েই নৈৰ দাঁতিত আৰু আজৰি পোৱা
সময়ত ঘৰৰ চুকত। সংসাৰৰ লগত যদি
তোমাৰ মিলিবৰ ইচ্ছা নাই, তেন্তে তাৰ
পৰা একেবাৰেই বাহিৰ নোহোৱা কিয়?

দীন : সংসাৰ এবি ঠাই ক'ত! মই যে
ঘোৰ সংসাৰী।

উমা : তুমি যদি ঘোৰ সংসাৰী, সন্ন্যাসী
নো কোন?

দীন : মই সন্ন্যাসী কেনেকৈ হ'ব! মই
দেখোন সংসাৰৰ একোকে ত্যাগ কৰা
নাই আৰু কেতিয়াবা যে তেনে কৰিম
বা কৰিব পাৰিম তাৰো সম্ভাৱনা নাই।

উমা : তেনেহলে ভালকৈ সংসাৰক সাবটি
নথৰা কিয়? বিয়া-বাক কৰাই গৃহস্থী
ধৰ্ম পালন নকৰা কিয়?

দীন : অ' তাকে কবলৈকে হবলা এই ভবা
পাতনি পাতিছিল। মই দেখোন তাৰ
উত্তৰ তোমাক কেতিয়াবাই দিছোঁ।

উমা : বৰ্তমান জনতৰ লগত বিলাই চালে
তোমাৰ উত্তৰৰ কোনো অৰ্থই নহয়।
তোমাৰ কল্পনাৰ আৰু বাস্তৱ জনৰ
কেতিয়াও একত্ৰ হ'ব নোৱাৰে। বৰ
এবি ভুৰি মিঠকটল আঁঠী, ভেটিয়াহে

সংসারৰ অকৃত সোৱাদ বুজিবা।

দীন : মই যদি স্বপ্ন বাজ্যত বুলিয়েই আনন্দ-
ময়ৰ আনন্দবিন্দু উপভোগ কৰিব
পাৰোঁ, তেনেহলে তোমাৰ নিবানন্দ
বাজ্যলৈ ঘূৰি অহাৰ প্ৰয়োজন কি ?
এই নিষ্ঠুৰ সংসারক মোৰ স্বপ্নবাজ্যত
পৰিণত কৰিব পাবিলেহে মোৰ
আদৰ্শৰ সকলতা।

উমা : কিন্তু সেই সকলতা-লাভ কোনো কালে
নহয়। তোমাৰ কল্পনা অসংযত। তাক
সংযত কৰিব নোৱাৰিলে, বাস্তৱ জগতৰ
লগত মিলাব নোৱাৰিলে, কেতিয়াও
তোমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হ'ব নোৱাৰে।
সৰ্বসাধাৰণৰ মঙ্গল সাধিব খুজিলে
প্ৰথমে তেওঁলোকৰ ভিতৰে এজন
কবি নিজক পঢ়িব লাগিব, তাৰ পিচত
তেনে জীৱনৰ মাজেদিয়েই তোমাৰ
আদৰ্শ ফুটাই তুলিব লাগিব। তেতিয়া-
হে তোমাৰ আদৰ্শবাজ্য স্থাপন কৰিব
পাবিবা, নতুবা আংশিক সকলতা
কবিলেও তোমাৰ উদ্দেশ্য সম্পূৰ্ণ সিদ্ধি
হ'ব নোৱাৰে।

দীন : মই যে সৰ্বসাধাৰণৰ লগৰ পৰা আঁতৰি
পৰিছোঁ, সেই কথা সঁচা বুলিব নোৱাৰোঁ।

উমা : মই বি উদ্দেশ্যে সেই কথা কৈছোঁ,
তুৰি তালৈ মন কৰা নাই, সেইহে
ভেৰেকৈ কৈছা। মই কৈছোঁ ইয়াকে,
যে তোমাৰ অৱস্থান, তোমাৰ বয়সৰ
মাজত সাধাৰণত অবিবাহিত নাথাকে;
এই বিনিময়েই সৰ্বসাধাৰণৰ লগত

তোমাৰ অৱিল। আকৌ তোমাৰ কৰ্ম-
ক্ষেত্ৰত পুৰুষ-প্ৰীতি পৰ্য্যব্য নাই, জন্ম
জন্মসৰি মাজতৰ উচ্চতা বা নীচতা
নাই। ইয়াতো বেছি ভাৱ মাজতৰ
লগত তোমাৰ মতৰ অৱিল। তোমাৰ
এইবোৰ কাৰ্য্যই বহুতৰ আৰ্থত ব্যাঘাত
নজন্মোৱাকৈ নাথাকে। তেতিয়া সেই
মাজতৰবোৰে তোমাৰ বিৰুদ্ধে যত্নবান
কৰাটো স্বতঃসিদ্ধ। বহুতে তেতিয়া
তোমাক অবিবাহিত বুলিয়েই সাধাৰণ
মাজতৰ বিৰোধ জন্মা কাহিনীৰ সৃষ্টি
কৰি তোমাৰ কাৰ্য্যত ব্যাঘাত জন্মাব,
তাৰ ফলত তোমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি
হোৱা কঠিন হৈ পৰিব। সেই কাৰণে
মই কওঁ তুৰি সোনকালে বিয়া কৰোঁৱা।

দীন : বিয়া কৰোঁৱা মাজত কেতিয়াও উদ্বাৰ্গ-
পাত্ৰী হব নোৱাৰে বুলি তুৰি বিৰোধ
কৰানে ?

উমা : নকৰোঁ। আক অবিবাহিত হলেই ভেৰে
হব বুলিও বিৰোধ নকৰোঁ। কিন্তু তুৰি
যিবোৰ মাজতৰ মাজত কাৰ্য্য কৰিবা
তাৰ সহৰ ভাণে তেনে বিৰোধ কৰিব।
সেই দেখিয়েই তুৰি যেতিয়া সংসাৰী
মাজতৰ মাজত থাকি কাৰ্য্য কৰিবলৈ
ওলাইছা, তুৰিও ভেৰে সংসাৰীয়েই
হৈ সোৱা মই উচিত বুলি ভাবোঁ।

দীন : তুৰি দেখোন মোৰ কথা সকলো জানা।
মই জানো চিত্ৰকলাৰী থাকিয়েই বুলি
কেতিয়াবা কৈছোঁ ? মই মাত্ৰ কৈ
আহিছোঁ যে যদি মোৰ আদৰ্শ অৱলম্ব

সন্ধিনী নোলায়, তেনেহলে এই জীৱনত
মোৰ বিবাহ নহয়। আৰু যদি
কোনোবা ওলায়, তেনেহলে আনন্দ
মনেৰে দাম্পত্য জীৱনৰ কৰ্তব্য গ্ৰহণ
কৰিম, কল্পনাৰ আদৰ্শ আচলত পৰিণত
কৰি মুক্ত বিহঙ্গমৰ দৰে বিচৰণ কৰিম,
এক প্ৰাণ, এক উদ্দেশ্য লৈ মজলময়ৰ
আলোকময় ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰিম।

উমা : ৰ'বা ৰ'বা, তোমাৰ কবিতাৰ বলিয়া-
লিয়ে এনেকৈ উক দিলে আমাৰ পলা-
য়নৰ বাহিৰে উপায় নাথাকিব।

দীন : তুমিয়েই হে জোকাই লৈছা, মোৰ
পাত দোষ কি ?

উমা : বাক জোকাই নলওঁ। তোমাক আৰু
এটা কথা ক'ব লগা আছে।

দীন : কি কথা কৈ যোৱা।

উমা : কথা হৈছে তুমি বিয়া নকৰোৱাৰ
পৰা বহুতৰ অপকাৰ হৈছে।

দীন : মোৰ পৰা অপকাৰ হৈছে ! কেনেকৈ ?

উমা : কেনেকৈ শুনা। তোমাক জোৱাই
পাবলৈ বহুতৰ আশা আছে, আৰু
সেই বাবেই ভেঙলোকৰ ছোৱালী আন
কাকো নিদি তোমালৈ বুলি সাঁচি
থৈছে। শেহত তুমি বিয়া নকৰালে এই
ছোৱালীহঁতলৈ সাউংকৰে ক'ত ভাল
দৰা পোৱা ৰাব। ভেটিয়া যদি যেনে
ভেনে পাজৰ দিব লগা হয়, আৰু
ছোৱালীহঁতৰ হুখ হয়, তেন্তে তাৰ
বাৰে কোন দায়ী হ'ব ? আন নালাগে,
তুমি বিয়া কৰালেও এজনীহে বিয়া

কৰাবা, বাকীঘোৰৰ কি হ'ব ? তুমিতে
আৰু সকলোকে নাসামৰা।

দীন : তাৰ বাবে মই দায়ী নহওঁ। মই কাকো
তেনে কৰিবলৈ কোৱা নাই।

উমা : তথাপিও তোমাৰ বিয়া নোহোৱালৈকে
তোমাৰ অজ্ঞাতসাবে হলেও তুমিয়েই
সেই অনৰ্বৰ মূল হৈ থাকিবা।

দীন : তাৰ প্ৰতিকাৰৰ উপায় নাই। আৰু
এটা কথা—মোৰ বিশ্বাস বিবাহ-বন্ধন-
টো এক জন্মৰ নহয়, ইয়াত জন্ম-
জন্মান্তৰৰ আকৰ্ষণ আছে। পতি-পত্নী
হুজুৰৰে যেনে ব'তে থাকক, হুয়োজনৰ
ভিতৰত এটা অজ্ঞাত আকৰ্ষণ থাকে,—
পৰম্পৰৰ প্ৰতি এটা বৃজিব নোৱাৰা
আকুলতা জন্মে। বিধাতাৰ ইচ্ছাত
যেতিয়াই হুয়োৰে সাক্ষাৎ ঘটে, তেতি-
য়াই হুয়োখনি হৃদয় আলোড়িত হৈ
উঠে আৰু হুয়োৰে সজা একত পৰিণত
হয়। মুঠতে মই বিশ্বাস কৰোঁ—

দীপাদম্পত্যাদপি মধ্যাদপি জলনিৰ্বেক্ষিণোহপ্যস্তা।

দানীয়া ৰাতিতি ঘটয়তি বিধিবভিমতমভিস্বীকৃতঃ ॥

উমা : তুমি লাগিলা আকৌ কবিতা আও-
ৰাবলৈ। এনেকৈ হলে তোমাৰ লগত
কথা পতাই চান দেখিছো।

দীন : তুমিও বৰ পোন-পটীয়ে কথা পাতিছা
বুলি মোৰ মনে ধৰা নাই। তোমাৰ
উদ্দেশ্য কি ভাৱিয়েই কোৱাচোন।

উমা : মোৰ কথা এক বকৰ ভাৱিয়েই কৈছো।
মোৰ উদ্দেশ্য এই যে তুমি তোমালৈ
আগ বঢ়োৱা ছোৱালীবিলাকৰ ভিতৰত

যাকে মনোমত পোহা, তেওঁকেই বিয়া
কবোরা। লগে লগে ইয়াকে কওঁ বে
উৰাব লগত তোমাৰ বিবাহ হলে মই
সুখী হ'ব আৰু মোৰ বিশ্বাস তুমিও
সুখী হ'ব পাৰিবা। তাইৰ লগত মোৰ
সম্বন্ধ থকাৰ বাবে অকল আৰ্হটলৈ লক্ষ্য
ৰাখি মই এই কথা কোৱা নাই, তাই
তোমাৰ উপযুক্ত হ'ব বুলি মোৰ পূৰ্ণ
বিশ্বাস আছে দেখিহে কৈছোঁ। তোমাৰ
কবিতা, তোমাৰ প্ৰেমত তাই যি আশ্ৰ-
হেৰে পঢ়ে, তোমাৰ প্ৰশংসা শুনিলে
তাইৰ যি আনন্দ হয়, তোমাৰ আদৰ্শৰ
উপযোগী হবলৈ যেনে যত্ন কৰে, তালৈ
চাই মোৰ কথা অলপো অতিৰঞ্জিত
নহয় বুলি ডাঠি ক'ব পাৰোঁ। মুঠতে,
তাই তোমাৰ নিমিত্তেই, তুমি বিয়া
কৰালে তাই সুখী হ'ব, তুমিও এজনী
উপযুক্ত গৃহিণী লাভ কৰি সুখী হ'ব
পাৰিবা।

দীন : তোমাৰ অনুমান যদি সঁচা হয়, তেনে-
হলে বিয়া কৰাব পৰা হলে তেওঁক
অন্ততঃ সুখী কৰিব পাৰিলোঁহেঁতেন;
কিন্তু সম্প্ৰতি মই তাৰ নিমিত্তে অপাবগ।

উমা : আগলৈতো সমৰ্থ হ'ব।

দীন : তাতো মোৰ সন্দেহ আছে। মুঠতে
মই তেনে বিধৰ কোনো দায়িত্ব গ্ৰহণ
কৰিব নোখোজোঁ।

উমা : বাক যি হওক, তুমি অলপ দৈক
কৰাটো পৰি চাব।

এনেতে উমাকান্তই ঘৰৰ ওচৰ পাই দীনবন্ধুৰ

ওচৰত বিদায় ল'লে। দীনবন্ধুও অসুখী হ'ল।

দ্বিতীয় অধ্যায়

নৈশ সঙ্গীত

দীনবন্ধু বৰলৈ উভতি আহোঁতে আন্ধাৰ হৈছিল।
তেওঁ আহিয়েই মেজৰ ওচৰত বহিল আৰু আবেগি
সানৰি থৈ বোহা বহিখন মেলি কিবা লিখিবলৈ
ধৰিলে। লিখা শেষ হ'লত বহীখন মেজতে এৰি
বাহিৰ ওলাল, চোতালত পাটী এখন পাৰি ডাঙে
বহিল, অলপ অলপকৈ বলা জুৰ বতাহ ক'ব দিও,
ক'ব শান্তিদায়ক বোধ হ'ল। তেওঁ আধা বহা আৰু
আধা শোহা অৱস্থাতে একোবাৰ আকাশলৈ আৰু
একোবাৰ ঘৰৰ সমুখত থকা ফুলনিখনলৈ চাবলৈ
ধৰিলে। নীল আকাশত লাখে লাখে ডবাই উজ্জল
হাঁহিব কিংবা কণা ছটিয়াই দি সৌন্দৰ্য্যময় চিত্ৰতাপ
বিস্তাৰ কৰিছে, ফুলনিৰ ফুলে ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ কেনু বতাহৰ
বোকোচাত তুলি দি বায়ুৰঙল প্ৰবৰ্তিত কৰি তুলিছে।
ছয়ো ব্লিঙ, ছয়ো ব্লাস্তিবাশক। দীনবন্ধু কবি, জোনাক
ৰাতি এনে অৱস্থাত কবিতাৰ উদয় হোৱা তেওঁৰ
পক্ষে স্বাভাৱিক; তেওঁ আপোন মনেৰে কাব্য-কামনত
বিচৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে। ইঠাং এটা গীতৰ শ্ৰব
আহি তেওঁৰ কাণত পৰিল, তেওঁ চমকিত হ'ল,
মনোযোগেৰে গানটো শুনিবলৈ ধৰিলে। গান চলি-
বলৈ ধৰিলে—

আহা! নীল আকাশত জোনাক দেখি ডবাই পাতে ধূল।

ঘৰাৰ বুকুত ফুলৰ বিয়া,

(মেৰি) জুৰাই বিয়া,

জিগিব গীতৰ বোল।

নিম্নজ ডিঙি গায়ক পখীৰ,
শুনি বিচে মলয় সমীৰ,

কিৰ-পিতাই আপোন-হাতে লগাই মিলন-ডোল।

গীত শুনি দীনবন্ধু মুগ্ধ আক আচৰিত হ'ল !
সঁচাকৈয়ে সেই সময়ত তেওঁ জন্ম-বীণত যি কবিতাব
নিফুট বন্ধাব উঠিছিল, ই তাৰেই তাল-লয় মুক্ত
পৰিস্ফুট প্ৰতিধ্বনি ! তেওঁ অৰাক হ'ল ! কিবা মোহত
পৰি তেওঁ অস্তবৰ সঙ্গীতকে বাহিৰত প্ৰতিধ্বনিত
হোৱা শুনিছেনেকি ? কিন্তু সেয়েই বা হয় কেনেকৈ ?
তেওঁডো সম্পূৰ্ণ জাগ্ৰত ! তেওঁ স্পষ্টকৈ শুনিবলৈ
পাইছে যে গীত তেওঁৰ সম্মুখত থকা ঘৰটোৰ পৰা
আহিছে। সি যে আক আচৰিত ! সেই ঘৰটো
সাজি উলিয়াবৰে পৰা তাত তেওঁ কোনো মানুহ
থকা দেখা নাই ! তেনেহলে মানুহ নোহোৱা ঘৰত
কোনে এই বাতি গান গায় ! তাতে সুৰ শুনি
ভালকৈ বুজা যায় ই পুৰুষ কণ্ঠৰ নহয়, ইয়াত
কামিনী-কণ্ঠৰ কোমলতা বিস্তাৰ। তেন্তে ই কাৰ
গান ? অলম্বাৰ ! অসম্ভৱ। নিশ্চয় আজি কোনোবা
মানুহ এই ঘৰলৈ আহিছে। কিন্তু কোন আহিছে
তাৰ তথ্য পোৱা যায় কেনেকৈ ? এইদৰে নিজৰ
মনতে দীনবন্ধুৱে বহুতো প্ৰশ্ন আৰু উত্তৰ কৰিলে ;
কিন্তু কোনো সিদ্ধান্তত ওলাব নোৱাৰিলে। শেহত
মনতে ভাবিলে—“যেৱে আহক, যেৱে পাওক, তাৰ
সন্তোষ বিচৰাৰ প্ৰয়োজন কি ? যি স্তম্ভ, যি স্তম্ভ,
সি যবে পৰাই আহক, মনত মলি নাথাকিলে যেৱে
সেয়ে উপভোগ কৰিব পাৰে।” ইমানতো একো
একোবাৰ তেওঁৰ মনত সন্দেহ জন্মিছিল। কিমানি
ভাবি থাকোঁতে তেৱেই জাগ্ৰত স্বপ্ন দেখিছিল।
কিন্তু তেওঁৰ সকলো সন্দেহ আঁতৰাই নৈম নিশ্চয়তা
ভৰ কৰি, আকৌ পিচৰ বহুততে কামিনী-কণ্ঠৰ কোমল

কবিতাময় গীত আহি তেওঁৰ কাণত পৰিল—
তুমি কোন নন্দনৰ পাৰিজাত তুমি

গাঁধিছা কি মালা যতনে ?

মোৰ হৃদি-মন্দিৰৰ পৱিত্ৰ থাপনা

শূন্য ব'ল তোমা-বিহনে।

তোমাকে বিচাৰি ভ্ৰমিছোঁ ভুবন,

নিৰ্দ্দয়, তথাপি নিদিয়া দৰ্শন,

মালতীৰ মালা গাঁথতে শুকাল,

বেগু কাঢ়ি নিলে পদনে।

নেদেখোঁতে হিৰা বিৰহে দহিলে,

নোৱাৰা পলাব এবাৰ ধৰিলে,

শূন্য থাপনাত থাপি যতনেৰে

পুজিয় জীৱনে-মৰণে।

দীনবন্ধুৰ বিশ্বয়ৰ সীমা নোহোৱা হ'ল ! ই যে
যেন তেনে গীত নহয়, তেওঁৰ প্ৰাণৰ কথা ! আজি
কত দিন তেওঁৰ প্ৰাণৰ মাজত কিবা এটা অভাৱ অনু-
ভৱ কৰি আহিছে, কত দিন কিবা এটা অজ্ঞাত বস্তুৰ
চিন্তাত আকুল হৈছে, কিন্তু যিহানেই ভাবিছে,
যিহানেই বুজিবলৈ চেষ্টা কৰিছে, তেওঁ বুজিব পৰা
নাই সেই অভাৱটো নো কিহৰ ! সি যেন কিবা
এটা অতি সূক্ষ্ম, অতি মধুৰ, অতি প্ৰাণস্পৰ্শী !
একো একোবাৰ ছোওঁ ছোওঁ হয়, ছুব নোৱাৰে,
ধৰোঁ ধৰোঁ হয়, ধৰিব নোৱাৰে ; যেন বিনিকি
বিনিকি চকুত পৰে, অৰ্ধচ নেদেখে ! যেন কবৰাত
তাৰ কিবা এটা সুৰ বাজি উঠে, কাণ পাতি থব
হৈ থাকে, কিন্তু একো নুশুনে। তেওঁ বহুতো অনু-
সন্ধান কৰিছে, কিন্তু ক'তো তেওঁৰ আকাঙ্ক্ষাৰ
অজ্ঞাত বস্তু বিচাৰি পোৱা নাই। আজি এই গীত
শুনি তেওঁৰ সেই অতীত অনুভৱ চৌৰোমে বান
ভৰিছে তেওঁৰ অন্তৰ ওপচাই পেলালে, তাত এক

বিশাল হেন্সোলনি উঠিল, তেঁও সদায় উপভোগ কবি অহা স্বভাৱ চিত্ৰৰ মাজেদি তেঁওৰ ইন্দ্ৰিয় অজ্ঞাত পদাৰ্থৰ কিবা এটা আলোক-বেখা নাচি নাচি উৰি গ'ল; কিন্তু তেঁও বৃজিব নোৱাৰিলে সি কি! আকাশৰ তৰাই ইজিভেবে কিবা এটা দেখুৱাই দিলে, ফুলনিৰ ফুলে মূৰ ছপিয়াই সমৰ্থন কৰিলে, তেঁওৰ হৃদয় আনন্দত আগুত হ'ল, কিবা এক অবৰ্ণনীয় পুলকত গোটেই শৰীৰ কঁপি উঠিল। কিন্তু আকৌ সেই লোকালোক! তেঁওতো হুৰুজিলে তেঁওক কি লাগে! আৰু আচৰিত এই গায়িকাই তেঁওৰ মনৰ কথা ঢুকি পালে কেনেকৈ? নহলে কেৱোঁ সেই একে অভাৱকেই অনুভৱ কৰিছেনেকি? যদি সেয়ে হয়, তেন্তে নিশ্চয় দীনবন্ধুৰ লগত তেঁওৰ মনৰ মিল আছে। আজি ইমান দিনে দীনবন্ধুৱে তেঁওৰ লগত মনে মনে মিলা কাকো পোৱা নাই; এই গায়িকা তেঁওৰ সেই অভাৱ পূৰ্ণ কৰিবলৈকে আহিছেনেকি? যি হওক, ইমান ওচৰত আছে যেতিয়া সোনকালে সকলো তৰু পোৱা যাব বুলি তেঁও নিজৰ মনক প্ৰবোধ দিলে।

দীনবন্ধুৱে এনেকৈ ভাবি থাকোঁতেই গজাই যাত লগালে,—“দেউতা খাবৰ হ'ল, আহক।”

দীনবন্ধু বহাৰ পৰা উঠি ভাত খাবলৈ সোমাল।

তৃতীয় অধ্যায়

দীনবন্ধুৰ স্বপ্ন

দীনবন্ধুৰ ঘৰটো চহৰৰ এককত। ঘৰটোৰ পাচ-কালে এটা পুখুৰী, সমুখত এডোখৰ বুকলি পথাৰ। পথাৰৰ সিকালে এটা বাট আৰু তাৰ সিকালে

এটা ভাল ঘৰ অলপ দিনৰ আগতে সজা হৈছে। ওচৰত কোনো আমোলা-ঘিৰুয়াৰ বন্ধ নাই। ইকালে সিকালে জনচেৰেক চহা মাছৰ খাকে।”

দীনবন্ধুৰ ঘৰটো চাৰিভলীয়া আৰু সমুখৰ ফালে আগ বঢ়াই টুপ লগোৱা। এই টুপৰে সৈতে ঘৰটোত চাৰিটা খোটাৰি। এটাও দীনবন্ধু নোৱাৰে, এটাও লিখা পঢ়া কৰে, আৰু এটাও পজাবাৰ থাকে; টুপটোৱে চ'ৰা ঘৰৰ কাম কৰে। থকা ঘৰটোৰ পৰা অলপ আঁতৰতে বান্ধনী ঘৰ, মাজত মাজ এখন চোডাল। বৰ ঘৰটোৰ পৰা কুৰি হাত আঁতৰত এটা দীঘল ঘৰ; তাত তেঁও সাহাৰ্য্য কৰি পঢ়োৱা ছাত্ৰ কেইজনমান থাকে। তাৰ বিপৰীত কালে এটা সৰু ঘৰত তেঁওৰ গাই চুকনী থাকে। থকা ঘৰটোৰ সমুখত এখন সাধাৰণ ফুলনি আছে।

ঘৰটোৰ আটাইকেউটা খোটাৰিৰ ভিতৰত চুকুত লগাকৈ সজোৱা হৈছে পাঠাশাৰটো; তাত চাৰিও-কালে পৃথিৱীৰ ডাঙৰ ডাঙৰ মনীষী সকলৰ ছবি আৰু বহুতো শুল্কৰ শুল্কৰ পৰ্বত, হৃদ আদিৰ স্বাভাৱিক চিত্ৰ; কৃত্ৰিম লতা ফুল আদিয়ে ঠায়ে ঠায়ে প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰ অভিনৱ দেখুৱাইছে। চিত্ৰ-বিলাকৰ সোমাজতে এখন কবিতাময় পট; এইখন তেঁও নিজ হাতেৰে ঝঁকা। চিত্ৰখনত একোপা লতা ঝঁকা হৈছে, লতাডালত কেইবাটাও ফুল। এখন দৃষ্টিত যদিও তাত একোপা ফুলেৰে ভৰমকীয়া লতা মাথোন দেখা যায়, তথাপি ভালকৈ চালে, প্ৰত্যেকটা ফুলৰ সলনিও একোটা আখৰেৰে লিখা বন্ধ ওলাই পৰে। সেই কেইটা বন্ধ হৈছে—লভন, শিৱ, অৰৈত, পৱিত্ৰতা, প্ৰেম, আনন্দ আৰু শান্তি। তাৰ উপৰিও গোটেই লতাডালৰ আকৃতি হয় “ও”। এই প্ৰশ্নৰ চিত্ৰখন আনে ভাল পাণ্ডক বা বাণীক,

দীনবন্ধুৰ হলে বৰ আদৰব; আন কি সেই চিত্ৰৰ যে চিত্ৰকৰ হ'ব পাৰিছে, সেই বাবে গৰ্বও অশুভব কৰে। খোটাৰিটোত আলমাবী কেইবাটাও, আটাই-কেইটা দৰ্শন, বিজ্ঞান, বুৰঞ্জী, পুৰাণতত্ত্ব, সমাজতত্ত্ব আদি বিভিন্ন ভাষাৰ গ্ৰন্থ আৰু সংস্কৃত কাব্য, নাটক, বেদ স্মৃতি, উপনিষদ, মহাভাৰত, বামাৱলী আদি গ্ৰন্থেৰে ভৰা। সজীত আৰু চিত্ৰবিষয়ক পুথিও খনচেৰেক আছে। এখন মেজত ইংৰাজী, সংস্কৃত আৰু অসমীয়া অভিধান আৰু লিখাৰ সঁজুলি সজাই থোৱা হৈছে। ছুটা “ফুলদানিৰ” পৰা সদায় নতুন ফুলৰ গোন্ধ মলমলাই থাকে। দীনবন্ধুৱে আজৰি পোৱা সময়ৰ সবহাখিনি ইয়াতে কটায়। চ'ৰা খোটাৰিতো খনচেৰেক ছবি আছে; সেই কেইখন হৈছে, দেশৰ আৰু দৰ্জনৰ নিমিত্তে জীৱন উচৰ্গা কৰোঁতা কেইজনমান অমৰ মহাত্মাৰ চিত্ৰ। তাৰ উপৰিও প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰ প্ৰতিকৃতি কেইখনমানো দেখা যায়, তাৰ ভিতৰত তেওঁৰ স্বহস্ত-অঙ্কিত সূৰ্যাস্তনামক চিত্ৰখনি অতি মনোৰম। খোটাৰিটোৰ মাজতে এখন মেজ আৰু তাৰ বুকত খনচেৰেক বাতৰি-কাকত সদায় থাকে। অভ্যাগতক অভ্যৰ্থনা কৰিবলৈ পাঁচ কি ছখনমান চকি আৰু এখন খাটো ইয়াত ৰখা হৈছে।

দীনবন্ধুৰ বৰণ একেবাবেই বগা নহয়, কিছু শাওঁ বৰণীয়া, দীঘলে জোখতে, গাটো বিশেষ শকত নহলেও কীণো নহয়। মুখতো সদায় এটা গাভীৰ্য্যৰ চিত্ৰ পৰিস্ফুট। মূৰ চুলি দীঘল আৰু কেঁকোবা-কেঁকুৰি, তাৰ সোমৰাই তেওঁৰ অৱয়ব বেছি শুৱনি কৰি ডুসিছিল।

সাজ-পাৰত দীনবন্ধুৰ কোনো খুন-পেঁচ নাই। সাধাৰণতঃ এখন খুতী, এটা কামিজ বা পাঞ্জাবী, এখন চেলো কাপোৰ আৰু এবোৰ চৰ্ট জোতা

হলেই তেওঁৰ সাজ-পাৰ সম্পূৰ্ণ হয়। জাবকালি তাৰ লগতে এটা কোট আৰু এখন এৰীয়া কাপোৰ লগ লাগে।

দীনবন্ধুৰ লগত অকল গজাবাম থাকে, সিয়েই তেওঁৰ লগুৱা, বান্ধনি—সকলো। সি এতিয়া দীনবন্ধুৰ ঘৰকেই তাৰ নিজা ঘৰ বুলি ভাবে, দীনবন্ধুৱেও তাক যথেষ্ট আদৰ আৰু সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস কৰে। আনকি, খৰচ-পাতিৰ হিচাপো গজাকেই ৰাখিবলৈ দিয়ে। ইমানতো গজাৰ আগেয়ে এটা লগুৱাও দীনবন্ধুৰ লগত বেছি দিন টিকিব নোৱাৰিছিল। তাৰ কাৰণ ঘাইকৈ দুটা; প্ৰথম—তেওঁ মিছা কথা সমূলি সহিব নোৱাৰে, দ্বিতীয়—যেই সেই কাম নিৰ্দ্ধিষ্ট সময়ত নহলে তেওঁৰ ধৈৰ্য্য হেৰায়। লগুৱাৰ গাত এই দুটা দোষ দেখিলে প্ৰথম দিনা তেওঁ গালি-শপনি একো নাপাৰি বা কোনো প্ৰকাৰৰ শাস্তি নিদি অতি সংযতভাবে উপদেশ দিয়ে। আকৌ দ্বিতীয় দিনা সেই একে দোষেই ঘটিলে তেওঁ একোকে নকয়, মাত্ৰ প্ৰাপ্য দৰমহাখিনি দি তেনে লগুৱাক বিদায় দিয়ে। এবাৰ যা বুলি ক'লে তাৰ হাজাৰ কালোন-কাটোন কাবো-কোকালিয়েও একো গুণ দিব নোৱাৰে। তেনে সময়ত যদিও তেওঁ মুখেৰে একো নকয়, তথাপি তেওঁৰ চকুলৈ চালেই বাবে তাৰে জ্বংকম্প হয়। দীনবন্ধুৰ দৰে কোমল প্ৰকৃতিৰ মানুহৰ এনে কঠোৰতা বহুতৰ মতে আচৰিত কথা। সেই দেখি মানুহে কয় বোলে “কবি মানুহৰ হাড় বুজা টান।” গজাবাৰে কিন্তু তেওঁৰ হাড় বুজি লৈছে, সেইহে তেওঁৰ ইমান আদৰ সাদৰ লাভ কৰিছে।

দীনবন্ধুৰ সন্সাৰখন দেখাত ক্ষুদ্ৰ হলেও তেওঁৰ কাম নিত্যমূল্য অলপীয়া নহয়, তেওঁ জীৱিকাৰ নিমিত্তে খেতি-বাতি কৰে, হুৰীয়া পাৰীলীয়া ল'ৰাৰ নিমিত্তে

বাইজব সাহায্য লৈ কেইবাখনো নৈশ বিদ্যালয় চলায় আৰু অস্বাস্থ্য শিকক নিবৃত্ত কৰাৰ উপৰিও নিজে প্ৰত্যেক ক্ষুণ্ণতে সপ্তাহত এদিনকৈ শিক্ষা দিয়ে। মাউবৰ বা আকালৰ সময়ত ছুখীয়াৰ সাহায্য আৰু আশ্ৰয়ৰ নিমিত্তে এটি সেৱাশ্ৰমো তেওঁৰ বহুতেই চলে। তেওঁৰ আশ্ৰয়ত থাকি পঢ়া লবাকৈইচাঁৰ পঢ়া-শুনা আদিতো চকু দিব লাগে। ইয়াৰ উপৰিও স্থানীয় ধৰ্ম-সভা আৰু সাহিত্যসভাবো তেৱেঁই সম্পাদক। নিজৰ দৰিদ্ৰ অৱস্থাৰ লগত যুঁজি ইমান-খিনি কাম যথায়তে সমাধা কৰাৰ পিচত যি অলপ সময় আজৰি উলিয়াব পাৰে, তাক তেওঁ সাহিত্য চৰ্চ্চাত কটায়। তেওঁৰ কবিতা, তেওঁৰ প্ৰবন্ধ—সকলো বাইজব আদৰণীয়। দেশ আৰু সমাজৰ সৰ্ব্বতোভাবে মঙ্গল সাধনেই তেওঁৰ বচনাৰ উদ্দেশ্য, আৰু তাত তেওঁ আংশিক সফলতা লাভ কৰা নাই বুলিও ক'ব নোৱাৰি।

দীনবন্ধুৰ বন্ধু-বান্ধৱ চহা মাহুহৰ ভিতৰত। নগৰীয়া মাহুহৰ ভিতৰত যদিও তেওঁৰ লগৰীয়াৰ সংখ্যা কম নহয়, তথাপি তেওঁ প্ৰায় কাকো বন্ধুৰ আসন দিয়া নাই। অৱশ্যে প্ৰকৃত বন্ধু বুলিলে তেওঁ যি বুজে, তেনে বন্ধু নাই বুলিলেও অত্যাধিক নহয়। সেই দেখিয়েই তেওঁ তেওঁৰ উদ্দেশ্যৰ কথা সিদ্ধিলাভৰ আগতে প্ৰায় কাকো জানিবলৈ নিদিয়, একমাত্ৰ উমাকান্তইহে কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁৰ মনৰ কথা হুই এটা গম পায়। আনবোৰৰ লগত তেওঁ অৱস্থা বুজি ব্যৱস্থা কৰে। তেওঁলোকে কেতিয়াবা সামাজিক বাৰ্জনৈতিক, আধ্যাত্মিক নাইবা দাৰ্শনিক আলোচনা কৰিলে তেওঁ তাত যুকলি মনেৰে যোগ দিয়ে; কিন্তু তেওঁলোকে তেনে আলোচনা কেতিয়াবাহে কৰে। সাধাৰণতঃ তেওঁলোকৰ আলোচ্য বিষয় পৰব-

ত্ৰী-কল্পাব ৰূপ-বোৱন, আত্মহানিক ৰক্ষা-তৰিকা আৰু পৰ-নিদ্ৰা। ডেকা কালত তেনে আলোচনা হেনো বহুতে ভাল পায়, কিন্তু আঠাইশ বছৰীয়া দীনবন্ধু সেই দলৰ বাহ্য। তেওঁ তেনে আলোচনাত যোগ দিয়া বা আনন্দ পোৱা দূৰৰ কথা, কোনোবাই তেনে কথাৰ অৱতারণা কৰিলেও মল এৰি পলায়। লগৰীয়াবোৰে কয়:—“দীনবন্ধু কৰি হৈও দীনৰ।”

সেই দিনা খাই-বই উঠি দীনবন্ধু পাণ্ডিত পৰিল, কিন্তু বহুত বাতিলৈকে তেওঁৰ টোপনি নাছিল; কল্পনাত এনেকৈ না এৰি দিলে যে তেওঁ নিজেই বুজিব নোৱাৰা হ'ল—তেওঁ দেখিলে—সমুখত নীলাকাশ, তেওঁ আজিলৈকে যিবোৰ নুন্দৰ বন্ধ দেখিছিল, সেই সকলোবোৰৰ পৰা সৌন্দৰ্য্যৰ ফিৰিঙটি উৰি সেই মহা নীলাকাশৰ ফালে ধাৱমান হ'ল; চাওঁতে চাওঁতেই আকাশ-পৃথিৱী, জল-স্থল, গছ-লতা, ফুল—কল—সকলোৰে সৌন্দৰ্য্য এক হৈ সজীৱতা লাভ কৰিলে; চাওঁতে চাওঁতেই সেই সৌন্দৰ্য্য-বাণি এক নাৰী-মুণ্ডিত পৰিণত হ'ল। সেই দৃশ্যৰ পৰা তেওঁ চকু ঘূৰাব নোৱাৰা হ'ল। চাওঁতে চাওঁতেই সেই মহা নীলাকাশ তৰলিত কৰি নুন্দৰ সজীৱ উঠিল; তাৰ ছত্ৰে ছত্ৰে অমিৱা-বিন্দু, তালে তালে ললিত বন্ধাৰ। দীনবন্ধুৰ থৈয়া হেৰাল, অজ্ঞাতসাৰেই নুন্দৰ পৰা গীতৰ প্ৰতিধ্বনি ওলাল:—“মৃত্তা ধাপনাত ধাপি আদৰেৰে পূজিত জীৱনে মৰণে।”

এই চিত্তোন্মাদকাৰী সৌন্দৰ্য্যত মুগ্ধ হৈ থাকোঁতেই দীনবন্ধুৰ টোপনি আহিল।

বাতিপুৰা শোৱাৰ পৰা উঠি চকু-দূৰ মোহাবি দীনবন্ধুৱে বিবিকীখন মেলিলে। এই বিবিকীৰ পৰা সমুখৰ ঘৰটোৰ বাৰাণ্ডা স্পষ্টকৈ দেখা যায়। দীনবন্ধুৱে বাহিৰলৈ চকু দিৱেই বাৰাণ্ডাত এজনী নুন্দৰী

যুগতী দেখিবলৈ পালে, লগে লগে বাতিৰ গোটাই-
খিনি কথা তেওঁৰ মনত পৰিল। তেওঁ অলপ সময়
যুগতীলৈ চাই থাকিল, যুগতীয়েও তেওঁক দেখা পালে,
কিন্তু আনৰ দৰে নপলাল। দীনবন্ধু ধীৰে ধীৰে
আঁতৰি আহিল, নিশাৰ দৰে তেতিয়াও যেন তেওঁ
কাণত পৰিছিল :—

“শূন্য থাপনাত থাপি আদৰেৰে পূজিম জীৱনে
মৰণে।”

চতুৰ্থ অধ্যায়

পানীৰামৰ পৰিয়াল

এই আখ্যানিকাত যি সময়ৰ কথা কোৱা হৈছে,
তাৰ প্ৰায় আঢ়ৈ কুৰিয়ান বছৰৰ আগতে ফেহুৱা
নামেৰে এটা মানুহ আহি ওপৰত কোৱা চহৰৰ
দাঁতিত এটা পঁজাত বৈশীয়েকৰে সৈতে বাস কৰিছিল
আৰু চিপাহী কাম কৰি পেট প্ৰবৰ্তাইছিল। এওঁৰ
ঘৰ আগৈয়ে মজলদৈ অঞ্চলৰ কোনোবা ঠাইত
আছিল আৰু এওঁ সকলো পৰা এজন বামুণৰ ঘৰত
হালোৱা থাকি পেট পুহিছিল। চূৰ্ভাগ্যবশতঃ প্ৰায়
তিনি কুৰিয়ান বছৰ বয়সত বামুণৰ পত্নী বিয়োগ
হয় আৰু এহেজাবমান টকা খৰচ কৰি তেওঁ দ্বিতীয়-
বাৰ পত্নী গ্ৰহণ কৰে। যথা সময়ত শাস্তি কৰাই
বামুণীক ঘৰলৈ অনা হ’ল; কিন্তু বামুণ-বামুণীৰ
খৰিয়াল এদিনলৈকো নাভাগিল। এনেকৈয়ে এবছৰ-
মান বোৱাৰ পিচত এদিনাখন বাতি বামুণী আৰু
হালোৱা দুয়ো বামুণৰ ঘৰৰ পৰা অন্তৰ্ভূত হ’ল।
বামুণে বহুত দিন বিচাৰিলে; কিন্তু কাৰো ঘৰা
পেলাৰ নোৱাৰিলে।

ফেহুৱাই বামুণীক লৈ আজি অঁত, কালি ভঁত
কৈ নানা ঠাইত ঘূৰি তিনি বছৰ কটালে; শেহত
বামুণ মৰিল বুলি শুনি প্ৰকাশ্য ভাবেই বামুণীক
বাৰি ওপৰত কৈ অহাৰ দৰে থাকিবলৈ আৰু
জীৱিকা উলিয়াবলৈ ধৰিলে। এনেকৈ থাকোঁতেই
ফেহুৱাক দুটি বংশধৰৰ মুখ দেখুৱালে; বৰটো
মাটিৰাম আৰু সৰুটো পানীৰাম। কিন্তু লৰাকেইটাক
বুজন কৰিবলৈ ফেহুৱাই বাট চাব নোৱাৰিলে, চিত্ৰ-
গুপ্তৰ বহিত তেওঁৰ হিচাপ শেষ হ’ল। ফেহুৱাৰ
মৃত্যুৰ পিচত বামুণীয়ে এটা এটাকৈ কেইবাটাও
চিপাহী ৰাখিলে; কিন্তু এটাৰ পৰাও বামুণীৰ উদ্দেশ্য
সিদ্ধি নহ’ল। শেহত ভিক্ষাবৃত্তি অৱলম্বন কৰি
লৰাকেইটাক কিছু বুজন কৰি তুলিলে।

মাটিৰাম পানীৰামতকৈ চাৰি বছৰৰ ডাঙৰ।
পানীৰামৰ বয়স সাত বছৰ হ’লত মাকে তাক এখন
তুখীয়া মূলত ভৰ্ত্তি কৰি দিলে আৰু ককায়েকক
এজন ভাল মানুহৰ ঘৰত খাই বৈ দুটকা দৰমহাৰ
বন্দৰলত লগুৱা কৰি দিলে। বামুণীয়ে খুজি মানি
যি পায় তাৰ লগতে মাটিৰামৰ দুটকা যোগ দি
কোনোমতে খোৱাৰ আৰু পানীৰামৰ কাকড-বহী
আদিৰ খৰচ চলায়। এই দৰেই বাৰ বছৰ বয়সত
পানীৰাম নিম্ন-প্ৰাইমাৰী পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হ’ল।

মাটিৰাম বাৰ বছৰ আছিল, তেওঁৰ দুটা লৰাই
তেতিয়া ইংৰাজী পঢ়িছিল। তাকে দেখি মাটিৰামেও
ভায়েকক কেনেকৈ ইংৰাজী পঢ়াৰ তাৰ বিষয়ে সদায়
ভাবিছিল। ভায়েক পৰীক্ষাত উঠা শুনি মাটিৰাম
আনন্দৰ পান নোহোৱা হ’ল, আৰু যেনে ভেনে
পঢ়াবই লাগিব বুলি ইংৰাজী মূলত ভৰ্ত্তি কৰি দিলে।
কিন্তু আনৰ ঠাইতে থাকিবলৈ ভায়েকৰ খৰচ বোৰোৱা
মাটিৰামৰ পক্ষে অসম্ভৱ হ’ল; সেই কাৰণে তেওঁ

সেই কান এৰি এজন বায়ুৰ হালোৱা সোৱাই খেতি কৰিবলৈ ধৰিলে, কলহন্ত হ'ল—মাটিবানে বায়ুৰ পৰা কোনো দৰমহা নলয়? কিন্তু উৎপন্ন একতৃতীয়াংশ পাব। সেই মতেই খেতি কৰি আক লগতে অলপ অলপকৈ হাবি মাটি ডাঙি স্কৰীয়া খেতিতো হাত দি মাটিবানে ঘৰ চলাবলৈ আক ভায়েকক পঢ়াবলৈ ধৰিলে। এনেকৈয়ে নানা কষ্টে মাজেদি পানীবানে ইংৰাজী স্কুলৰ তৃতীয় শ্ৰেণীলৈকে পঢ়িলে। এনেতে বাকৰ মৃত্যু হ'ল। মাটিবানে আন উপায় নেদেখি ভায়েকক স্কুলৰ পৰা একটাই বছৰত হাতে ভৰিয়ে ধৰি কোনোমতে কাছাৰীত নকল-নবীচ কৰি দিলে। সেই সময়ত জাকে জাকে এম, এ, ; বি, এ, পাচ কৰা মানুহ নাছিল, কববাতহে হুই এজন শ্ৰেণীলৈ পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ মানুহ পোৱা গৈছিল। এইবোৰ কাৰণত পানীবানৰ পক্ষে এটা নিগাজী কাম পোৱাও টান নহ'ল; কেইবছৰমানৰ পিছতে তেওঁ দেৱানীৰ পেঞ্চাৰ হৈ বহিল। পেঞ্চাৰ হলে যে ধন নানা প্ৰকাৰে আহে—অকল ধন নহয়, চাউল, মাহ, ভাতোল-পাণ, কল-কুঁহিয়াৰ আদিবোৰে যে অভাৱ শুচে, সেইটো গোচৰত সুৰা মানুহৰ মুখে শুনা যায়। পানীবানেও সেইটো উপায় ভালকৈ কামত খটাই নিজৰ অৱস্থা বিশেষ টনকিয়াল কৰি লৈছিল। এই ধনাগমৰ সময়ত সদায় তেওঁৰ ঘনত খেলাইছিল যে ককায়েকৰে সৈতে বেলেগ নহলে, তেওঁকো ইয়াৰ ভাগ দিব লাগিব; সেই কাৰণে সোনকালে বেলেগ হোৱা নিভান্ত কৰ্তব্য। ইয়াকে ভাবি এদিন মানুহ গোটাৰী বাপতী-কলিয়া বি কাঁহী-বাটি ছোডাৰ আছিল তাক ভাগ কৰি ললে। ভায়েকৰ ব্যৱহাৰত মাটিবানে মানুহৰ মাজতে হুকুৰ কৰে কান্দিবলৈ ধৰিলে। বহুত সময়ৰ পিচত অলপ স্থিৰ হৈ ক'লে—

“পানীবান, মোক একো নালাগে, ধৰি ইবৰে মোক থাকলৈ দিয়ে খান, নহলেও তেওঁৰ বি ইয়া সৈতে হ'ব। তই এতিয়া ডাঙৰ মানুহ, মোৰ লগত থাকিলে তোৰ মান কমিব। ওই পেঞ্চাৰ, আক হুই হোৱা। সেই কাৰণে তোৰ অপমানৰ কাৰণ হৈ তোৰ ওচৰত নাথাকোঁ। ধৰি লবি মাটিবান বুলি কোনো নাছিল; সি তোৰ ককায়েক নহয়, তোক পঢ়াব নিমিত্তে, —তোক ডাঙৰ মানুহ পাতিব নিমিত্তে সি হাড়ক মাটি, তেজক পানী কৰি নাঙটা কালৰে পৰা খটা নাছিল; সি বহিল। হুই এতিয়া ওলালোঁ; ইবৰে তোক কুশলে ৰাখক।” এইদৰে কৈ এটা দীঘল ছহুনিয়াছেৰে চকু-লো বোৱাই মাটিবান ভাবপৰা আঁতৰ হ'ল আক পতিত মাটি ডাঙি খেতি কৰি পেট প্ৰবৰ্তাই থাকিবলৈ ধৰিলে।

ককায়েকক বেলেগাই দিয়াৰ পিচত পানীবানে আগেয়ে থকা ঠাইৰ ওচৰতে এডোখৰ মাটি কিনি ভালকৈ ঘৰ চুৱাব সজালে। অলপ দিনৰ ভিতৰতে ছহুনি গৃহীণীও সঙ্গুৱীত হ'ল। এই ছহুনি ডিকতা হাত কৰিবলৈ পানীবানে নিভান্ত কম পৰিশ্ৰম কৰিব লগা হোৱা নাছিল, পৈতৃক বুৰঞ্জীয়েই এই আহকালৰ শুবি। পানীবানৰ লগত এই কোমলাঙ্গী ছহুনি মিলন, তেওঁলোকৰ পূৰ্ব কাহিনী আক বৰ্তমান সংসাৰবাত্মৰ বিৱৰণ ইমান বহুল, এনে বহুত-বিভ-ভিত যে ভাব বৰ্ণনা দিবলৈ এখন ডাঙৰ প্ৰশ্ন নিৰাশ প্ৰয়োজন, অথচ মূলতঃ পাঠকসকলে ব্ৰীড়া অনুভৱ নকৰাকৈ তাক পাঠ কৰিবও নোৱাৰিব। সেই কাৰণে পানীবানৰ যক্ৰা জীৱনৰ এইহোৱা কাহিনী ৰান্ধি ইয়াকে কলেই হয় যে কালক্ৰমত বৰ বৈদীয়ে এটি পুত্ৰ, দুটি কন্যা, আক নক বৈদীয়ে এটি কন্যাকে সৈতে পানীবানৰ বৰ উজল কৰিলে। বৰ বৈদীয়ে

লম্বাটোৰ নাম লক্ষ্মীকান্ত আৰু ছোৱালীকেইজনীৰ নাম ক্ৰমান্বয়ে উৰ্বশী আৰু কুসুমকুমাৰী, সৰু ঘৈণীৰ ছোৱালীটোৰ নাম বন্তা। কি মিল বাধি এই নাম-কেইটা বন্ধা হৈছিল তাক পানীৰামেই হে জানে।

পেকাৰ কামত থাকি পানীৰামে বহুত ধন বাহি কৰিলে। তেওঁ ইমান কৃপণ আছিল যে অৱস্থা ভাল কৰিও খোৱা-বোৱা আদি ঠিক সৰু কালৰ ভিকল অৱস্থাত চলোৱাৰ দৰেই চলাইছিল। এনেকৈ ধন বাহি কৰি অলপ দিনতে তেওঁ তিনিটা ভাল টিনৰ ঘৰ সজালে আৰু এখন ডাঙৰ পাম লৈ তাত খেতি-বাতি কৰাবলৈ ধৰিলে। এই পামখন লোৱাৰ পিচতে সৰু ঘৈণী ঘৰবপৰা বেলেগ হৈ গৈ পামত বহিল। তেতিয়াৰে পৰা তেওঁ পানীৰামৰ ঘৰত ভৰি দিয়া নাই; কিন্তু পানীৰাম মাজে মাজে গৈ ছুই এদিন তেওঁৰ তাত থাকি আহে। পামত থকা কালত তেওঁৰ দুটি পুত্ৰ জন্মিছিল।

পানীৰামে লক্ষ্মীকান্তক স্কুলত পঢ়াই এট্ৰেল পাচ কৰালে, আৰু কাছাৰীৰ কাম এটাত সন্মুৱাই দিলে। অলপ দিন হৈছে বোৱাৰীও ঘৰ সন্মুৱাইছে। ছোৱালীকেইজনীৰ ভিতৰৰ বন্তাক মাথোন পঢ়োৱা হৈছিল। তেতিয়া ওচৰত অসমীয়া বালিকা স্কুল নাছিল, কিন্তু বন্তা এনে খুনীয়া ছোৱালী আছিল যে ভালকৈ লিখা-পঢ়া শিকাৰ পাবিলে কোনোবা জ্ঞান ডাঙৰ মানুহক বিয়া দিব পাৰিব বুলি পানীৰামে পেটে পেটে আশা বাৰিছিল। সেই দেখিয়েই বন্তাক বঙালী বালিকা-স্কুলতে পঢ়াই স্বাত্ৰবৃত্তি পৰীক্ষা দিৱালে। এতিয়া বন্তা ঘৰতে আছে, পানীৰামে জীয়েকক সকলোপিনে সুশিক্ষিতা কৰিবৰ নিমিত্তে সম্প্ৰতি দুজন বৰুৱা শিক্ষক নিযুক্ত কৰি দিছে। এজনৰ চিত্ৰ আৰু গান-বাদ্য আৰু ইজনে

ইংৰাজী শিকাবলৈ গাত লৈছে। শিক্ষক কেইজনক কোনো দৰমহা দিব নালাগে, পানীৰামৰ মুখত শুনা যায় তেওঁলোক পৰোপকাৰী মানুহ, সেই দেখি এনেয়ে শিকাৰ খুজিছে।

উৰ্বশী আৰু কুসুমকুমাৰীৰ কি হ'ল, তাকো ইমানতে কৈ লেঠা ছিঙি থোৱাই ভাল। পূৰ্বে কোৱা হৈছে যে, পানীৰামৰ এখন পাম আছিল, তাক চলাবৰ নিমিত্তে দুটা হালোৱা বন্ধা হৈছিল; ঘটনা-চক্ৰৰ বিষয় ঠেলাত পৰি তাৰে এটাৰ লগত উৰ্বশীৰ বিয়া দিবলৈ পানীৰাম বাধ্য হয়। দ্বিতীয়টো হালোৱায়ে নিয়মমতে দৰমহা নলৈ পানীৰামৰ হাততে জমা বাৰিছিল; শেহত পাঁচ বছৰৰ মূৰত ঘৰলৈ ঘাবৰ ইচ্ছা কৰি পানীৰামক টকা সাধিলে। পানীৰামে দেখিলে তাক দৰমহা দিব লাগিলে একেবাৰেই তিনি শ টকা দিয়াত পৰিব; কিন্তু ইমান টকা তেওঁৰ এছোৱা কটা গলেও তেওঁ দিব নোৱাৰে। তেওঁ হালোৱাক নানা প্ৰকাৰ ঝাঁকি দিবলৈ ধৰিলে। হালোৱাই কোনো টকা উলিয়াব নোৱাৰি আদালতৰ আশ্ৰয় ললে; টকা ডিক্ৰী হ'ল। পানীৰামে আন উপায় নেদেখি হালোৱাটোক ববাই-বুজাই আনি কুসুমকুমাৰীক দি জোঁৱাই পাতিলে। ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁৰ তিনিটা কাম হ'ল, যেনে:—

এইবোৰ ঘটনাৰ কিছুদিনৰ পিচত পানীৰামৰ বৰ ঘৈণী চুকাৰ আৰু তাৰ হাচচেবেকৰ পিচতে তেওঁ পেন্সন লয়। আজি কালি তেওঁ এয়ে পামত থাকে, কেতিয়াবাহেই এদিন ঘাই ঘৰত থাকেহি।

পাঠক ! এই এডবা পাড়নিৰ পিচত বোধকৰোঁ
আমাৰ বস্তা আইদেউৰ লগত আপোনাৰ চিনাকি কৰি
দিলে বেয়া নাপায়। বস্তা শিকিডা, বস্তা যুৱতী আৰু
বস্তা স্বামীনা বয়সী। সেই দেখিয়েই বাবে তাৰে লগত
দেখা কৰিবলৈ, নাইবা কথা পাতিবলৈ তেওঁৰ আপত্তি
নাই; মুঠেই আগন্তুকৰ সাজপাৰ আৰু মূৰৰ গঢ়
আৰ্ভুজা হব নালাগে, বয়সত বুঢ়া হব নালাগে।
তাৰ লগতে যদি সেওঁতা-কলা মূৰত জবাকুশুমৰ
গোছ থাকে, যদি উৰ্মালে এচেলৰ স্পৰ্শ লাভ
কৰে, যদি মুখত মিচিকিয়া হাঁহিয়ে বিৰাজ কৰে,
তেনেহলেতো কথাই নাই, সোধ-পোছ নোহোৱাকৈ
সোমাই যাব পাৰে। নহলেও বাহিৰৰ পৰা আলোখ-
লেখ চোৱাভতো আৰু বাধা নাই। এতেকে আহক,
এবাৰ তেওঁৰ গতি-গোত্ৰকে বুজি আহোঁ।

পঞ্চম অধ্যায়

দকৱা শিক্কক

পানীবাৰৰ ভিনটা ভাল ঘৰৰ কথা ওপৰত কৈ
অহা হৈছে। এটা বাৰীখনৰ উত্তৰ কালে পূৰ্বা-
পশ্চিমাকৈ সজা। এইটো বৰ ঘৰ, ইয়াতে লগাই
উত্তৰা-দক্ষিণাকৈ মাৰল ঘৰটো সজা হৈছে। দক্ষিণ
কালে বাটলৈ মুখ কৰি চ'ৰা ঘৰটো সজা।
এই তিনিওটা ঘৰ চিনৰ, আৰু সজাওঁতে খবচো
কমকৈ পৰা নাই। ইয়াৰ ভিতৰত বৰ ঘৰটোত
পানীবাৰ আৰু বস্তা শোৱে, মাৰলত লক্ষীকান্ত
দৈপীয়েকৰে সৈতে থাকে। চ'ৰা ঘৰটোৰ এখো-
টালিত আজহী অতিথি বা আন অভ্যাগত ৰহে
আৰু ইটো খোটাণিত বস্তাই লিখা পঢ়া কৰে,

চিত্ৰ আঁকে আৰু পান-বাত্ত শিকে। খোটাণিটোত
এখন মেজ আৰু ওচৰতে দুখন চাকি আছে। একাধে
এখন চালপীৰা, তাল এখন হলিচা পাৰি খোৱা
আছে, দুজনতকৈ বেছি মানুহ হলে, ইয়েই বহা
আসনৰো কাম দিয়ে, সম্প্ৰতি তাত এটা হাৰ্ণোনিয়
তুলি খোৱা আছে। মেজৰ ওপৰত এটা বস্তৰ কাকত
আৰু খনচেৰেক চিত্ৰৰ কাপজ। ওচৰতে এটা সৰু
আলমাবীত খনচেৰেক অসমীয়া, বঙালী আৰু ইংৰাজী
কিতাপ। অসমীয়াৰ ভিতৰত খনচেৰেক উপভাস,
বাৰাহৰণ, উৰাহৰণ, আৰু মনোহৰ কৌতব। বঙলা
কিতাপৰ ভিতৰত খনচেৰেক বটভলাৰ উপভাস,
পাঁচকড়ি দেব দুখনমান ডিটেকটিভ উপভাস, বিভা-
মুখৰ আৰু খেমটা সঙ্গীত, শ্ৰেয়সঙ্গীত আদি সঙ্গীত
পুস্তকাৱলী। ইংৰাজী কিতাপৰ ভিতৰত ইংৰাজী
প্ৰথম পাঠ সাত্ৰ। খোটাণিটোৰ বাৰত কেইবা-
খনো ছবি আছে; তাৰ ভিতৰত মান-ভজন, নোপীৰ
বস্ত্ৰহৰণ, বাসলীলা আৰু কেইখনমান কিতাভী
প্ৰেয় চিত্ৰ প্ৰধান। এই চিত্ৰবোৰৰ মাজে মাজে
বস্তাৰ নিজৰ চিত্ৰ চাৰিখন আছে। এখনত বস্তা
আধা বহা আধা শোৱা অৱস্থাত, পা দেখা পাড়ল
চেমিজৰ ওপৰত দীঘল চুলি-কোছা মেলি দি প্ৰাক-
তিক পৰিচ্ছন্নৰ সৌন্দৰ্য্য বিস্তাৰ কৰিছে। এখনত
হাৰ্ণোনিয়ৰ বজাইছে, এখনত চিত্ৰ আঁকিছে, আৰু
এখনত নানাপ্ৰকাৰ কুলপাতেৰে পাটো সজাই কুল-
কুঁৱৰী সাজিছে। এই আটাইকেইখন চিত্ৰ হেনো
চিত্ৰ-শিক্ককজনে বিনামূল্যে তুলি দিছে।

এই প'ল চ'ৰা ঘৰৰ কথা। ইয়াৰ বাহিৰেও
এটা বাহিৰি ঘৰ, এটা সোৱালি আৰু দুটা ওঁচাল
ঘৰৰ লেখ দিলেহে পানীবাৰৰ আটাইকেইটা ঘৰৰ
কথা কোৱা হয়। কিন্তু সেইবোৰত ভালকৈ লু

দিবলৈ আশ্রয় সময় নাই; কাৰণ তেনে কবিবলৈ
পলে ইকালে বস্তাব লগত সাক্ষাৎ কৰি পাব খোজা
আনন্দৰ ভাগ হেৰাব।

সন্ধ্যা লগাব পৰা অলপ সময় অতীত হৈছে
মাথোন। বাহিৰত জোনাক। দিনৰ চোকা ব'দৰ চোকা
উদ্ভাপৰ পিচত এতিয়া অলপ অলপকৈ জুৰ বতাহ
বলিছে। বস্তাই আগত হাৰ্শোনিয়মটো লৈ দলিচাব
ওপৰত বহি হাতৰ তলুৱাত গালখন আওজাই বাটৰ
ফাললৈ চাই আছে আৰু মুখেৰে গুণ-গুণকৈ কিবা
গাইছে। এটা উৎকণ্ঠাৰ চিন গোটেই মুখত বিয়পি
পৰিছে, যেন কাৰবাৰ আগমনলৈ প্ৰতীক্ষা কৰি
হতাশ হৈছে। এনেকৈ কিছু সময় থকাৰ পিচত
তেওঁৰ মুখ উৎকণ্ঠ হৈ উঠিল; কিন্তু আগেয়ে থকা
অৱস্থাৰ পৰা অলপো লৰচৰ নকৰিলে। অলপ
পিচতেই সঙ্গীতশিক্ষক মহেশচন্দ্ৰ আহি খোটাৰলিটোত
সোৱাল আৰু বস্তাব সেই গঢ় দেখি মিচিকিয়াই
হাঁহি গীত ধৰিলে :—

হেৰা কোৱী তুমি কোন।

মুখখনি চাওঁ যদি পূৰ্ণিমাৰে জোন।

কঁপা বুকু লৰে চৰে স্বামৰ টোপাল মুখত পৰে,
খোপাটি মূলকি নাচে ধৰি কিয়ে ধুন।

বনাই বনাই উচাপ খাই আহা কালৈ বাট চাই ?

ভোম্বাৰ প্ৰাণৰ সঙ্গী বাক কোন নো কোৱীচোন।

বস্তাই গহীন হৈ ৰাত লগালে :—“যাওক, খোৱালি
জাল নালাপে।

মহেশে কিন্তু তাৰ উত্তৰ নিদি গাবলৈ
ধৰিলে :—

ভোল পলৌ ভোম্বাৰ কপড, চালি আই নুমাওঁ বুকড,

এৰাব মাথোন হাঁহি-মুখে কথা কোৱী সোণ।

বস্তাই ভেটিয়া মুখেৰে একো নামাতি বহাব

পৰা উঠিল, যেন তাৰ পৰা ওলাই যাব খুজিছে।
মহেশে বস্তাব হাতত খাপ মাৰি ধৰি কলে.—

“আজি ইমান অভিমান কিয়? বিশেষ কাম থকাত
ঠিক সময়ত আহিব নোৱাৰিলোঁ— চন্দ্ৰশূৰ্য্যৰো
এদিন গ্ৰহণ লাগে, — তাতেই ইমান থং কৰিব
লাগে নে ?

বস্তা : থং কৰিবলৈ মোৰ কি অধিকাৰ আছে ?
আপুনি নাহিলেতো মই বলেৰে
আনিব নোৱাৰোঁ।

মহেশ : মই জানো এতিয়া নহাকৈ আহোঁ ?

বস্তা : এতিয়া অহা নহা একে কথা।
এতিয়াতো আৰু গান শিকা নহয়,
অলপ পিচতে উকীল পাবহিয়েই।

মহেশ : তুমি বোধকৰোঁ জানা মই ভোম্বাৰ
ওচৰত থকাখিনি সময় স্বৰ্গত থকা যেন
পাওঁ, তেনেকুলত পাৰোঁতেনো বাক
পলম কৰোঁনে ?

বস্তা : বুজিহেঁ, মোৰ ওচৰলৈ অহাৰ পৰা
আপোনাৰ লাভ নহয়, মোৰ পৰা
দৰমহা নাপায়; সেই দেখিয়েই অহাত
পলম হয়।

মহেশ : ছিঃ ! ছিঃ ! আৰু তেনে কথা মুখলৈ
নানিবা। ভোম্বাৰ বন্ধুতাৰ ওচৰত টকা !
তুমি জানা নে ভোম্বাৰ বন্ধুতাৰ সলনি
আৱশ্যক হলে প্ৰাণ পৰ্য্যন্ত দিব পাৰোঁ।

বস্তা : আপুনি সময়মতে এৰাব দেখা দিব-
লৈকে টান পায়, আকৌ প্ৰাণ দিয়ে !

মহেশ : আজিৰ পৰা আৰু পলম নহয়,
হাজাৰ কাৰুণ্যখিকিলেও নহয়।

বস্তা : মোৰে কপড ?

মহেশ : তোমার শপথ মই আজিৰ পৰা কেতিয়াও পালন নকৰোঁ। আই, এতিয়াও আধা বৰ্ত্তমান সময় আছে, এটা গত শিকিব পাৰিবা।

তেতিয়া বস্তাই আক আপত্তি নকৰিলে, হাৰ্পো-নিয়মটো মাজত লৈ ছয়ো দলিচাৰ ওপৰতে বহিল। মহেশে গত এটা বজালে, বস্তাই চাই থাকিল। তাৰ পিচত বস্তাই বজাবলৈ ধৰিলে, মহেশে চাই থাকি ভুল লাগিলে আঙুলীত ধৰি ধৰি শিকাবলৈ লাগিল।

মহেশ গ'ল; লগে লগে গকুলচন্দ্ৰ দাস উকীল আহি সোমাল। এওঁ এই জিলাৰ প্ৰবীণ উকীল, গুচবীয়া পদকীয়া ছয়ো পক্ষৰ ধন খাই ওকালতি কৰাত এওঁৰ প্ৰতিপত্তি আছে। তাৰ উপৰিও এওঁ লোকেলবোৰ্ড আৰু মিউনিচিপেলিটিৰ কমিছনাৰ। ইয়াৰ বাহিৰেও সন্ধ্যাবেলিকা আলি-খায়েত এখায়ে হৈ থকা বিস্তাৰিত বাবে এওঁৰ বিশেষ খ্যাতি আছে। এয়েই হৈছে বস্তাৰ ইংৰাজী শিক্ষক।

মুখৰ পৰা ভেলেকা-ভেলেক গোছ উলিয়াই গকুলচন্দ্ৰ ভিতৰ সোমাল আৰু চকি এখনত বহি উদ্ভাদ দৃষ্টিৰে বস্তালৈ চাবলৈ ধৰিলে। অলপমান সময় এনেকৈ থকাৰ পিচত বস্তাক কলে:—“চাওঁ, তুমি কি লিখিছা জানাচোন।”

বস্তাই “কপি-বুকত” লিখা আখৰ দেখুৱালে, উকীলে বহিখন আগত থৈ আকোঁ বস্তাৰ মুখলৈ চাই ভেলেকা লাগিল। বস্তাই উকীলৰ এনে গঢ়-পতি সদায় দেখি আহিছে, গতিকে তাত আচৰিত নানামিলে। উকীলে আপোনা-আপুনি কবলৈ ধৰিলে—“বস্তা আৰু প্ৰভা—কোন বেছি স্নানবী? প্ৰভাৰ স্নানখন বেছি গৰ্জিত; কিন্তু বস্তাৰ চকুত পাক বেছি।

প্ৰভাৰ ঠোঁট হাঁহি নাই, বস্তাৰ কুখত আছে। প্ৰভাই স্নানহৰ আদৰ ল'ব নাজান, বস্তাই জানে। বস্তা থাকোঁতে প্ৰভাৰ প্ৰয়োজন কি?”

বস্তাই যদিও তেওঁৰ শিক্ষকৰ বস্তাৰ জানে, তথাপি এইবোৰ কথাৰ একো তত ধৰিব নোৱাৰিলে; যেই দেখি প্ৰশ্ন কৰিলে,—“আপুনি এইবোৰ কি কলকিছে?”

উকীল : তুমি কিমান স্নানৰ ডাকে কৈছোঁ।

বস্তা : কিয়? মই আজি ৪০৭ স্নানবী হ'লোনেকি? নে আগেরে বিণ-লগা আহিলোঁ?

উকীল : What do you say? তুমি কি কৈছা? By Jove, তুমি আগেরেও স্নানবী আহিলা, এতিয়াও আছা, আপ-লৈকো থাকিবা। বাক বস্তা কোন জানা?

বস্তা : কিয় মই।

উকীল : আৰু কোন?

বস্তা : আৰু কোন নো হ'ব?

উকীল : কিয় বৰ্ণন আপোনা,—heavenly nymph—সদায় স্নানবী, সদায় সুৰতী, সদায় হাঁহি, সদায় নাচপান। কি বস্তা। ঠিক তুমি সেই বস্তাই। পৃথিৱীলৈ আহিছা কাৰবাৰ তপস্তা ভাঙিবলৈ। That's I, O my darling, thou art mine.

এনেকৈ কৈয়েই উকীল বহাৰ পৰা উঠি বস্তাৰ গালৈ চাপি গ'ল। বস্তাই আগেরে হাত ছুটাত ধৰি ক'লে:—“যদি আপুনি খিব হৈ নকৰে, তেন্তে মই হলে ওলাই গুচি যাব।”

“নাৰাৰা, মই বহোঁ, তুমি নাৰাৰা” এই বুলি উকীল আকোঁ আদৰ আদৰত বহিল আৰু আদৰ দৰেই বস্তালৈ চাই থাকিল। বস্তাই ক'লে—“মই

এটা কথা বুজা নাই; আপুনি যে প্রভা প্রভা
কৰিছিল তাই নো কোন?

উকীল : Damned vagabond ঘৰ-বাৰী
নোহোৱা ক'ৰবাৰ খাবলৈ নোপোৱা
ভিকতা এজনী। তাই হেনো ইয়াত
বালিকা-স্কুল পাতিবলৈ আহিছে।
ইয়ালৈ অহা আজি এসপ্তাহ হৈছে বুলি
শুনিছোঁ। এই কেইদিন ঘৰে ঘৰে ঘূৰি
ফুৰিছে আৰু বৰঙনি তুলি স্কুল এখন
পাতি দিব লাগে বুলি সকলোকে
ধৰিছে। আজি মোৰ তালৈকো
আহিছিল।

বজা : আপুনি কি ক'লে?

উকীল : মই কি ক'ম? মই ক'লোঁ বোলো
এতিয়াও ইয়াত তেনে স্কুলৰ আৱশ্যকেই
হোৱা নাই।

বজা : পিচে তাই কি ক'লে?

উকীল : তাই ক'লে বোলো এখন ৰাজহুৱা
সভাকে পাতি দিয়ক, মই নিজে এবাৰ
চেষ্টা কৰি চাওঁ।

বজা : পিচে?

উকীল : মই ক'লোঁ বোলো মোৰ দ্বাৰা একো
নহয়। তাৰ লগতে সিবেলি ভোমাক
এখন স্কুল পাতি দিবলৈ কেনেকৈ যত্ন
কৰিছিলোঁ আৰু কেনেকৈ জাননী দিও
মানুহকে গোটাৰ নোহোৱালৈ, তাকো
ক'লোঁ।

বজা : তাই ভেতিয়া কি ক'লে?

উকীল : তাই নো আৰু কি ক'ব। কক্ষনামুৱা
হৈ গুচি গ'ল। বজাৰ খুন্দা হাঁহি

বিৰিঙিল; কিন্তু পিচ মুহূৰ্ত্ততে গহীন
হৈ ক'লে, :—“এটা কথা আপোনাৰ
মনত আছে নে—সেইবাৰ কিয় মানুহ
গোট নাখালে?”

উকীল : বঢ়িয়াকৈ আছে। জাননীত সেই অসভ্য-
টোৰ নাম নাছিল দেখি কোনো নাছিল।

বজা : আমাৰ ভেতিয়া এটা ভুল হ'ল। দীন-
বন্ধুক হাতত নোলোৱাৰ পৰা সকলো
মাটি হ'ল; তেওঁক সোৱা হলে কিজানি
ভেতিয়াই স্কুল পাতিব পাৰিলোঁহেঁতেন।

উকীল : কি! মোৰ দৰে মানুহক দীনবন্ধুৰ
সাহায্য লবলৈ কোৱা! তাৰ দৰে
অসভ্য ভিকৰ এটাকো মই খাতিৰ
কৰিব লগাত পৰিলোঁনে?

বজা : আপুনি বা আপোনাৰ দলৰ মানুহে
নহয় দীনবন্ধুক খাতিৰ কৰিব নোৱাৰে,
মই ধৰা হলেতো লেঠা নাছিল।
ভেতিয়াও কিজানি কিবা হ'লহেঁতেন।

উকীল : অসম্ভৱ! ভোমাক তেনে এটা সামান্ত
মানুহৰ ওচৰলৈ কেতিয়াও যাবলৈ
নিদিওঁ। তাৰ অলপো ভদ্ৰতাৰ জ্ঞান
নাই, তুমি গলে অপমানৰ বাহিৰে আন
একো নোপোৱা।

বজা : তেনেহলে মানুহে তেওঁক ইমান ভাল
পায় কিয়? আন কি জাননীতে তেওঁৰ
চহি নোহোৱাৰ বাবেই সভালৈকো
কোনো নাছিল।

উকীল : বীচ মানুহে, বীচ মানুহক ভাল পাবই।
ভোমাক আমাৰ মূল সিহঁতে কি বুজে!
দীনবন্ধুৰো মান-অপমান জ্ঞান নাই।

সি সামান্ত মাহুহবোৰৰ লগত মিলি কুবে
দেখি সিহঁতে ভাবে সি বৰ ভাল মাহুহ।

বস্তা : সি যি হওক, প্ৰভাই মাহুহৰ ঘৰে
ঘৰে সাহায্য বিচাৰি ফুৰিছে বুলি
আপুনিয়েই কৈছে। যদি দীনবন্ধু হাত
কৰি লৈ ফুল পাতে, তেনেহলেতো
আমাৰ আশা একেবাৰেই গ'ল!

উকীল : বাক আগেয়ে পাতকচোন, পিচতো
দেখা যাব।

বস্তাই বিবক্তিব স্বৰেবে ক'লে,—“এয়া, মোমাই
মৰক, ভুতক পিচে পায়।” আপোনালোকৰ কথাই
হে সাব। দীনবন্ধুৰ ওচৰত আপোনালোকৰ কোনো
ফলা নাই।

উকীল : কি! তুমি তেনেহলে দীনবন্ধুৰ প্ৰণ-
য়িনী বাক দেখা যাওক। তাৰ ইমান
সাহ! তাক ধ্বংস কৰিম!

বস্তা : আপুনি কি বকিছে আজি! এনেকৈ
বলিয়ালি কৰিছে কিয়?

উকীল : মই বলিয়া Very good বলিয়াই
সকলো কৰিব পাৰে।

এই কথা কোৱাৰ লগে লগে উকীল একে ভাপেই
বহাৰ পৰা উঠিল আৰু বস্তাৰ ছয়োখন হাত
জপাই ধবিলে।

ষষ্ঠ অধ্যায়

অপৰিচিতা

দীনবন্ধুৰ ঘৰৰ আগৰ বৰটোলৈ মাহুহ অহাৰ
পাৰ্শ্ব একপ্ৰকাৰ হৈছে। এই কেইদিনৰ ভিতৰত তেওঁ

সেই পাৰিকাব বিষয়ে এই কেইটা কথা জাখিব
পাৰিছে। পাৰিকা মূৰতী আৰু ফুলকী, ফুল ফোৱাৰ
কি ওঠৰ বছৰ হ'ব। তেওঁৰ সাক্ষ-পাৰ খুঁটি-পাটী
কিন্তু বেছি ভাকজমকগূৰ্ণ নহয়। তেওঁ বাটেপথে খোলাই
সোমাই কুবে, মতা মাহুহৰ লগতো আলাপ কৰে।
গাঁৱ-বাড়ত তেওঁৰ ভাল জ্ঞান থাকিব পাৰ, আৰু
সন্তুষ্টত: তেওঁ উচ্চ শিক্ষাত শিক্ষিত। লগত এটা
লৰা আৰু এজনী দাসীৰ বাহিৰে আন কোনো নাই।

ইয়াৰ বাহিৰেও আৰু কিছুমান থকা দীনবন্ধুৰ
কাণত নপৰাকৈ থকা নাই। সেইবোৰ হৈছে মূৰতীৰ
স্বভাৱ-চৰিত্ৰৰ বিষয়ে। এইটো কোৱা উচিত যে
আজিকালি দীনবন্ধুৰ ঘৰলৈ মাহুহৰ সৰাগৰ বৰ
বেছি। যিবোৰ মাহুহ আগেয়ে দীনবন্ধুৰ ঘৰলৈ
কেতিয়াও নাহিছিল, তেনে মাহুহকো এতিয়া তেওঁৰ
চৰাত দেখা যায়। তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য হৈছে মূৰতীৰ
আলেখ লেখ চোৱা আৰু একমাত্ৰ আলোচ্য বিষয়
তেওঁৰ স্বভাৱচৰিত্ৰ। এইবোৰ আলোচনাত তেওঁৰ
বিষয়ে বহুতো জৰণ কাহিনীও ওলায়। দীনবন্ধুয়ে
যদিও এইবোৰ আলোচনাত যোগ দিদিয়, তথাপি
সেই কাহিনীবোৰ তেওঁৰ কাণত নপৰাকৈ নাথাকে;
কিন্তু ভাল প্ৰমাণ নাপালে কাৰো বিকছে কোনো
কথা গ্ৰহণ কৰা তেওঁৰ অভ্যাস নাই। তাতে সেই
কাহিনীবোৰৰ বিষয়ে নানা ফুনিৰ এনে নানা দৃষ্ট
যে তেওঁ সেইবোৰ কাৰবাৰ লাক্ষ্য কৰিব পৰা ওলোৱা
বুলি ভাবি লবলৈ বাধ্য হৈছিল। তেওঁৰ বিশ্বাস
আছিল যে বৰপৰী পাতকৰ স্পৰ্শে তেওঁ মাহুহে
প্ৰকাশ কৰা সন্তব্যত কেতিয়াবাহে নিৰ্মূল সত্য থাকে,
কাৰণ তেওঁৰ হাতে বেছি ভাল তেনে কথাৰ ফুল ইয়া
নাইবা অল্পত বাসনা। সেই সেবিয়ৈ তেওঁ এনে
আলোচনাত প্ৰায়েই বিৰক্তি প্ৰকাশ কৰিছিল।

এই এসপ্তাহৰ ভিতৰত আয় দিনৌ দীনবন্ধুৱে মিলগৰ পৰা বৃত্তীক দেখা পাইছিল, আৰু মাজে মাজে গীত শুনিছিল। গায়িকাৰ সৌন্দৰ্য্যত তেওঁ আনন্দ পাইছিল, গীতৰ মাধুৰ্য্যত মুগ্ধ হৈছিল; আনকি, সেই সৌন্দৰ্য্যৰ, সেই মাধুৰ্য্যৰ পুনৰা-
ভিনয়ৰ নিমিত্তে তেওঁৰ আগ্ৰহো জন্মিছিল। প্ৰথম দিনা তেনে হোৱাত তেওঁ অস্তায় হৈছে বুলি নিজক ভিতৰৰ কৰিছিল; কিন্তু অলপ পিচতেই তেওঁৰ ভাৱৰ পৰিৱৰ্ত্তন ঘটিল : তেওঁ ভাবিলে,—“সৌন্দৰ্য্যত মুগ্ধ হোৱাত দোষ ক’ত? সৌন্দৰ্য্য নষ্ট কৰাহে অস্তায়। বহুতো নিতৌ প্ৰভাত-সূৰ্য্যৰ লোহিত বাগ, অন্তোমুখ ভাস্কৰৰ জল-কেলি, পূৰ্ণ-চন্দ্ৰৰ বজ্জত-
বন্ধি, মুকলিত ফুলৰ সৌৰভ, পল্লবিত তৰুলতা, কলনাদিনী শ্ৰোতৰিনী, পক্ষীৰ কলবহ, মলয়াৰ ব্যঞ্জন উপভোগ কৰি মুগ্ধ হৈ আহিছো, পুনঃ পুনঃ তাৰ আশ্বাদৰ নিমিত্তে অভিলাস কৰি আহিছো, তাৰ পৰাতো কাবো একো ক্ষতি হোৱা নাই! সৌন্দৰ্য্য হ্ৰাস হোৱা নাই। তেন্তে এই আগ্ৰহত কাৰ কি হানি হ’ব পাৰে! ই বে প্ৰাকৃতিক সৌন্দ-
ৰ্য্যৰ উপাসনাৰ বাহিৰে একো নহয়। তাক নষ্ট কৰিবলৈ বেতিয়া মোৰ আগ্ৰহো নাই, অহুসৰো অবলক আশঙ্কাৰ আৱণ্টক কি। যি কাম জগদয়ত পাপ বা মলিনতা লৈ কৰা নহয়, সি কেতিয়াও দোষণীয় হ’ব নোৱাৰে।”

সেই দিনাৰ পৰা তেওঁৰ মনত নিজৰ বিৰুদ্ধে কোনো অভিযোগ উঠা নাই।

সেইদিনা ৰাতিপুৱা সাত বজাৰ সময়ত দীন-
বন্ধুৱে চাহ খাই উঠি কিবাকিবি হিচাব মিলাই
আছিল। এনেতে সেই অসমতা বৃত্তীৰ লগত একা
লগাটো আহি দীনবন্ধুৰ হাতত এখন চিঠি মিলে।

দীনবন্ধুৱে আচৰিত হৈ সুধিলে,—“কাৰ চিঠি?”

“আপোনাৰ”।

“কোনে দিছে?”

“বাইদেৱে।”

“হাক, এতিয়া ঘোৰী!”—এই বুলি লগাটো
পঠিয়াই দি চিঠিখন মেজৰ ওপৰতে থৈ দীনবন্ধু
আকৌ হিচাপ-পৰীক্ষাত লাগিল। প্ৰায় আধা ঘণ্টা-
মান সময়ৰ পিচত হিচাপৰ বহিটো সামৰি তেওঁ
চিঠিখন মেলিলে। চিঠিখন এই—

ওঁ

মাস্তববেধু,

অচিনাকি হৈও আজি আপোনাক আমনি
কৰিবলৈ আৰু আপোনাৰ বহুদূৰীয়া সময় নষ্ট
কৰিবলৈ ওলোৱাৰ বাবে ক্ষমা কৰিব বুলি আশা
কৰিলোঁ।

মই এজনী পাৰ্ৱলীয়া ছোৱালী; কিন্তু পৰমেশ্বৰৰ
কৃপাত নানা ছুখ-কষ্ট আৰু অভাবৰ মাজেদিও
যৎকিঞ্চিৎ শিক্ষালভ কৰিছিলোঁ। শিক্ষাৰ অন্ততঃ
এবছৰমান বিদেশতে শিক্ষয়িত্ৰীৰ কাম কৰিছিলোঁ;
কিছুমান বিয়ৰত ছুন-কৰ্ত্তৃপক্ষৰ লগত মন নিমিলাত
কাম এৰি দি যবলৈ গুচি আহিলোঁ। ইয়াতে এখন
বিভাগলয় পাতি ছোৱালীৰ শিক্ষা প্ৰচাৰ কৰিবলৈ
মোৰ একান্ত ইচ্ছা আছিল; কিন্তু অকল লিখা-
পঢ়ায়েই যথেষ্ট শিক্ষা নহয় বুলি মোৰ সকল পৰা
ধাৰণা। ছোৱালীসকল সম্পূৰ্ণ পাৰ্ৱ-দ্য-জীৱনৰ উপ-
ভুক্ত কৰি তুলিব নোৱাৰিলে, বিভাগলয় পতাৰ পৰা
বিশেষ ক্ষতি হোৱাৰ অসম্ভাৱ কৰ। সেই দেখিয়েই
আজি এবছৰে একো বিধ কৰিব নোৱাৰি থকতে

সোমাই আহিলো। এইদৰে থাকোঁতেই আপোনাৰ “জী-শিকা আৰু জাতীয় আদৰ্শ” নামৰ প্ৰবন্ধটো মাছেকীয়া কাকত এখনত পঢ়িবলৈ পালো; লগে লগে মোৰ সকলো পুৰণি ভাব-চিন্তা নতুন হৈ উঠিল। জী-শিকাৰ আৱশ্যকতা আৰু জাতীয় আদৰ্শত ভাব প্ৰচাৰৰ সম্পৰ্কে আপুনি যি কৈছে, ভাব প্ৰত্যেকটো আখৰেই সত্য বুলি মোৰ প্ৰত্যয় জ্বলিল। আপোনাৰ প্ৰবন্ধ পঢ়ি মই যেন এক নতুন বল, নতুন উৎসাহ পালো আৰু এবাৰ চেষ্টা কৰি চাওঁ বুলি ঘৰৰ পৰা বাহিৰ ওলালো। আজি এসপ্তাহ হ’ল ইয়াতে খুঁটি ফুৰিছোঁ; কিন্তু আজিলৈকে আশাৰ মুখ সমূহি দেখা নাই। জীৱন্ত কমলচন্দ্ৰ ৰাজখোৱা, গকুলচন্দ্ৰ দাস প্ৰভৃতি কেইবাজনৰ ওচৰলৈ গৈ অলপো আশা নাপালো। তেওঁলোকৰ সকলোৱেই ক’লে বোলে ইয়াৰ মানুহে এতিয়াও জী-শিকাৰ মৌল বুজা নাই, ইয়াত একো নহয়। তেওঁলোকে হেনো এই বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ এবাৰ এখন সভাও আহ্বান কৰিছিল; কিন্তু মানুহ হেনো গোট নাখালে।

আপুনি এই ভিলাতে থাকে বুলি মই আগ্নেয়ে নাজানিছিলো, নহলে প্ৰথমেই আপোনাৰ উপদেশ লৈহে চেষ্টা কৰিলোঁহেঁতেন। কালি কেইবা ঠাইতো খুঁটি হতাশ হৈ পাৰ্বৰ মানুহৰ কেনে মত বুজিব ইচ্ছাৰে ওচৰৰ পাওঁ এখনলৈ গৈছিলো। তাতে প্ৰথম আপোনাৰ কথা শুনিওঁ আৰু আপুনি এইখিনিতে থাকে বুলিও জানিব পাবিলো। তাৰ লগতে এইটোও শুনিওঁ যে আপুনিৱেই হে ইয়াৰ বাইজৰ হুখপাত, আপোনাৰ বড়ই সৰ্বসাধাৰণৰ মত। সিবেজিও আপোনাক বাৰ বিজা দেখি হে বাইজ গোট নাখালে। এতিয়া মোৰ “দুঃ” বিধান হৈছে,

আপুনি কাৰ্য্যটো হাতত ললেই সি, মূলতঃ ইয়াৰ আপুনি যদি বিভালয়ৰ আৱশ্যকতাৰ কথা সকলোকে বুজাই কয়, তেনেহলে নিশ্চয় সকলোৱে এবাৰ বিব। মোৰ সৰ্ব্ব ভবসা আপোনাৰ ওপৰত। মই আপোনাৰ ভালৈ এবাৰ বাৰ বুলি ডাবিছিলোঁ, অৱশ্যে পালে বাৰ পাবোঁ। সোনকালে উক্তৰ বি যেন বাৰিত কৰে। চিঠিত যদি কিবা মোৰ কবিছোঁ মান্যতা কৰিব। ইতি।

বিনীত

জীপ্ৰভাৱতী দাস।

চিঠিখন পঢ়া হ’লত দীনবন্ধুৱে বহুত বেলি নীৰৱে ডাবিলে। পিচত কাগজ এখন লৈ লিখিলে :—

ও

মাননীয়ে,

আপোনাৰ চিঠি পঢ়ি আপোনাৰ উদ্দেশ্যৰ কথা শুনি হুঁ পালো। ইয়াত বে জী-শিকাৰ অভাৱত বহুতো অনৰ্থ ঘটিছে, তাত কোনো সন্দেহ নাই। আজি বহুত দিনৰে পৰা মই সেই বিষয়ে ডাবিছোঁ; কিন্তু মোৰ আদৰ্শ-মতে মূল চলাবলৈ দিহা কৰিব মোহৰাক, ইমান দিনেও তাক হাতত ল’ব পৰা নাই। যদিও জী-শিকা-বিজ্ঞানৰ নিয়ন্ত্ৰে মোৰ একান্ত আগ্ৰহ আছে, তথাপি বিজাতীয় আদৰ্শৰ শিকা দিয়াত মোৰ মত নাই। মই দেখি আহিছোঁ—ভেদে আদৰ্শত শিকা পোৱা হোৱাৰীৰ সহজভাৱেই বিলাস-বাসনাত উঠি বসবীৰ স্বাভাৱিক কৰ্ত্তব্যৰ সীমা পাৰ হৈ লোকলোকত প্ৰৱেশ কৰে। মোৰ হোৱালীহঁতৰ নহয়, বিজাতীয় শিকাৰ হে। ভেদে শিকা আমাক দালাসে। ব’ত বৰ্ণশিক্ষা নাই, ব’ত কৃষ-পৰিচালনাৰ, আভ্যন্তৰীণতাৰ শিক্ষা নাই, ব’ত মূল্য-পৰিচালনাৰ আৰু মূল্যবান প্ৰকৃতিবিশাৰদৰ সন্ধান কৰি

সকল পথে দি চলাবলৈ চেষ্টা নাই, তাত কি শিক্ষা হ'ব পাবে ! বিলাসিতাৰ শিক্ষা দিবলৈ বিদ্যালয় পতাৰ পৰা লাভ নহৈ লোকচান হোৱাবেই সম্ভাৱনা বেছি। যেতিয়ালৈকে লৰা-ছোৱালী আত্ম-সংযমত অভ্যস্ত নহয়, তেতিয়ালৈকে চোকা অভিত্যবকৰ শাসনৰ স্তলত থকাৰ আৱশ্যক। বিদ্যালয়তো শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰী কি সাজ-পাৰত, কি ভাব-প্ৰবণতাত, কি আলাপ-প্ৰলাপত—সকলোতে সংযত আৰু আদৰ্শ হোৱা উচিত, বিশেষকৈ লৰাতকৈও ছোৱালীৰ শিক্ষাত বেছি সতৰ্ক হোৱাৰ প্ৰয়োজন। কাৰণ পৰিয়ালৰ উন্নতি, দেশৰ উন্নতি সকলো তিকতাৰ সুশিক্ষাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। এই বিষয়ে মই বহুলাই কব নোখোজে, আপুনি মোৰ প্ৰবন্ধটো পঢ়িছে যেতিয়া, মোৰ ব্ৰতামত ভালকৈ বুজিব পাৰিছে। সেই দেখিয়েই উপযুক্ত শিক্ষয়িত্ৰীৰ অভাৱত ইমান দিনলৈকে মই চেষ্টা কৰা নাছিলো। আজি আপোনাৰ চিঠি পঢ়ি মোৰ আশা হৈছে, যদি আপুনি তাত লিখা মতেই কাৰ্য্য কৰিব পাৰে, তেনেহলে আপোনাৰ ছাৰাই নিশ্চয় এই অভাৱ-পূৰ্ণ হ'ব। বি হওক, এই কাৰ্য্য আৰু বেছি দ্ৰিষ্ট পেলাই খোৱা উচিত নহয়; সেই কাৰণে দুই-এদিনতে মই বিদ্যালয় স্থাপনৰ ব্যৱস্থা কৰিম। কিন্তু এটা কথা আপোনাক কৈ থওঁ যে বিদ্যালয় স্থাপন হলেও শিক্ষয়িত্ৰী কিছুমান ধৰা-বন্ধা নিয়মৰ তলতীয়া হ'ব লাগিব আৰু তাৰ ব্যতিক্ৰম নথটাকৈ চলিব পাৰিলেহে স্বাধীনভাবে থাকিব পাৰিব। সেই নিয়ম-প্ৰণালী-বোৰৰ এখন আৰ্হি পাৰিলে আজিয়েই, নহলেও কালিলৈ পূৰ্ণ আপোনালৈ পঠিয়াব।

আপুনি মোৰ বৰলৈ আহিব লাগিলে আৰু অৱস্থা আপোনাৰ বৰলৈ যাব নোৱাৰিব। কিবা ক'ব

লগা থাকিলে লিখি পঠিয়াব। ইতি।

বিনীত

ঐদীনবন্ধু।

লিখা হ'লত চিঠিখন সামৰি এটা খামত ভৰাই দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৱতীলৈ পঠিয়াই দিলে। তাৰ পিচত বহুত বেছি তেওঁ গভীৰ চিন্তাত নিমগ্ন হ'ল।

ইঠাৎ ঘৰ ঘৰ শব্দ শুনি দীনবন্ধুৰ ধ্যান ভাঙিল। তেওঁ মূৰ ডাঙিয়েই তেওঁৰ ঘৰৰ আগত এখন ভেৰোণীয়া গাড়ী দেখিবলৈ পালে আৰু কোন আহিছে বুলি ভাবিবলৈ সময় পোৱাৰ আগেয়েই এজনী কপহী গাভৰু গাড়ীৰ পৰা নামিল। তেওঁৰ বৰণটো বগা, মুখখন গঢ়িত, চকুকেইটা চক্কল, ঠোঁট হাঁহি, চুলিকোছা দীঘল আৰু এমলীয়াকৈ সেওঁতাফলা। মুখৰ স্বাভাৱিক ৰং বগা হলেও তাৰ ওপৰত “পাউডাৰ” সানি আৰু উজ্জল কৰা হৈছে। চেমিজৰ ওপৰত কঁকালত এখন বেনাবটী শাৰী কোঁচ দি দি ঘূৰিব নিচিনা কৰি পিন্ধা। ওপৰ ছোৱাত এটা ‘ব্ৰাউজ’ আৰু এখন আলোহান, ভৰিত “লেডি স্ত্ৰ” আৰু বেচমী মোজা। অলঙ্কাৰৰ ভিতৰত মাত্ৰ বাওঁ হাতৰ ঠাৰিত বান্ধি লোৱা এটা হাত-ঘৰি। গাড়ীৰ পৰা নামিয়েই তেওঁ উৰণীয়া পখিলাটিৰ দৰে দীনবন্ধুৰ কাষ পালেহি। এইদৃশ্য দেখি অলপ সময়ৰ নিমিত্তে দীনবন্ধু হতবুদ্ধি হোৱা দি হ'ল। হবৰ কথাই; কিয়নো এনে ধৰণৰ যুৱতীৰ লগত ইতিপূৰ্বে তেওঁৰ সাক্ষাৎ হোৱা নাই আৰু কোনো দিনে কোনো বৰশীক তেওঁৰ দৰত অভ্যৰ্থনা কৰিব লগাত পৰা নাই। তেওঁ এবাৰ ভাবিলে কিজানি কবলৈ আহি ফুল কৰিছে। এই ভাব বৰলৈ আহিলত তেওঁৰ অলপ স্তব্ধ লাগিল; বিবীত ভাবে কুহিলে “আপুনি কাক কিতাবিছে ?”

যুৱতী : আপোনাকেই বিচাৰি আহিছোঁ। এটা বিশেষ প্ৰয়োজন আছে।

যুৱতীৰ গঢ়-গতি, সাজ-পাৰ দেখি আৰু কথা শুনি দীনবন্ধুৰ সন্দেহ উপস্থিত হ'ল। যি হওক, ততালিকে আত্মসংযম কৰি, যুৱতীক বহিবলৈ ক'লে।

যুৱতী বহিল আৰু খোটালিটোৰ চাৰিওফাললৈ চাবলৈ ধৰিলে; মাজে মাজে কেবাহি-কেবাহিকৈ দীনবন্ধুলৈ চাবলৈ লাগিল। দীনবন্ধুৱে যুৱতীৰ উদ্দেশ্য একো বুজিব নোৱাৰিলে; আন কি তেওঁ অসমীয়া নে বঙালী তাকো ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে। মনে মনে ভাবিলে, এওঁ কোনোবা বিন্ধুনেৰীৰ ফুচুনিত পৰি খুটান হোৱা নাইবা কাৰবাৰ প্ৰেমত পৰি ব্ৰাহ্ম হোৱা বঙালী-ছোৱালী।

সপ্তম অধ্যায়

বস্তাবৃত্তী

অলপ পৰ নীৰৱ হৈ থকাৰ পিচত দীনবন্ধুৱে কলে, “পিচে অহাৰ সন্ধান?”

যুৱতী : মই এটা বিশেষ প্ৰয়োজনত আপোনাৰ ওচৰলৈ আহিছোঁ।

দীন : অৱশ্যে। পিচে প্ৰয়োজনটো কি ভাঙি কলেই হয়।

যুৱতী : নিশ্চয় ক'ম; কবলৈকে আহিছোঁ। আপুনি ৰোধ কৰোঁ নোক চিনি পাইছে।

দীন : ক'তা। আপোনাক দেখোন আপে-পিচে দেখা মোৰ মনত নপৰে।

যুৱতী : আপোনাৰ মনত নপৰিব পাৰে; কিন্তু আপে-পিচে দেখিছিল।

দীন : হ'ব পাৰে। কিন্তু এতিয়া হলে লক্ষ্মী মনত পৰা নাই।

যুৱতী : কিয়, তাহানিখন আপুনি ককাইদেউৰ সৈতে একেলগে ফুলত পাঁচিছিল নহয়। তেতিয়া এদিন আমাৰ ঘৰলৈ গৈছিল, মই তামোল আনি দিছিলোঁ, আপুনি মোক মৰম কৰিছিল।

দীন : আপোনাৰ ককাইদেউক কোন?

যুৱতী : লক্ষ্মীকান্ত দাস।

দীন : অ' এতিয়া বুজিছোঁ—ভূমি বড়ী। মই দেখোঁতে ভূমি একেবাৰেই সৰু আছিল। তাৰ উপৰি তোমাৰ সাজ-পাৰ এনে সলনি ঘটিছে যে অলপ দিনৰ আগতে দেখা হলেও কিজানি চিনি নাপালোঁহেঁতেন। পিচে হঠাৎ আছিল যে?

যুৱতী : কিয়, অহাত বেয়া পালে নে কি? আপুনিভো আমাৰ ঘৰলৈ নাযায়েই; সেইদেখি ময়ে বিচাৰি আহিছোঁ।

বস্তাব কথাত গঢ় দেখি দীনবন্ধুৱে তাৰ কি উদ্ভৱ দিব, একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে; তেওঁ মনে মনে বিবস্তি অলুভৱ কৰিবলৈ ধৰিলে। বস্তাই আকৌ ক'লে,—“ইয়াৰ ভিতৰতে এদিন জানো আমাৰ ঘৰত পদখলা পেলোৱা?”

কথাৰ লগে লগে এটা মিচিকিয়া হাঁহিলে সৈতে এনে এটা চকুৰ পাক/ মিলে যে দীনবন্ধু ভঙিত হৈ গহীন ভাবেৰে ক'লে—“মোৰ সময় ক'ম, পাওঁ ফুৰিবলৈ অৱসৰেই বা ক'ম? তাকে যদি তোমাৰ ককাইদেউৰ আপন মিচিয়া হৈয়েই আছে, তেন্তে তেওঁক ঘৰত পোৱাও সম্ভৱ নহয়।”

বস্তা : ককাইসেই খবত নাথাকিব পাবে,
মইতো প্ৰায় খবতেই থাকো।
আপোনাক অভ্যর্থনা কৰিবলৈ পালে,
মই নিজক কৃতার্থ মানিম। আমাৰ
জানো তেনে ভাগ্য হ'ব।

আকৌ সেই বক্তৃতা দৃষ্টি! দীনবন্ধুৰ অসহ্য হ'ল
তথাপি কোনোমতে আত্মসমৰণ কৰি ক'লে, "সেই
বিষয়ে ভাবিবলৈ বহুটো সময় পোৱা যাব। সম্প্ৰতি
ভোম্বাৰ আগমনৰ উদ্দেশ্য কি সোনকালে জানিবলৈ
পালে বাখিত হ'ম। মোৰ গা ধুব সময় প্ৰায় হৈ
আছিল।"

বস্তাই তাবিলে দীনবন্ধু নিতান্ত নীৰস গাৰ্ভগীয়া
ধ্বংস যাহুহ। তেওঁৰ নিচিনা সুলক্ষণীৰ লগত আলাপ
কৰিবলৈ কত যাহুহে হাৰাপুৰি থাই ফুবে, কিন্তু
দীনবন্ধুৱে যেন তেওঁক বিদায় দিব পাৰিলেহে বন্ধা
পৰে। তথাপি সহজে পৰাজয় মনা বস্তাৰ বক্তব্য
নহয়, এটা অতি ডীৰ্ঘ কটাকপাত কৰি ক'লে—
"মই আপোনাৰ বহুস্বামীয়া সময় নষ্ট কৰিব লগাত
পৰিছোঁ; সেইবাবে ক্ষমা কৰিব। যদি এতিয়া
সময় নাই, তেন্তে আবেলিকৈ আহিম, এতিয়া
আহোৱেই।"

আকৌ আবেলিকৈ! যদিও বস্তা গলেই
দীনবন্ধু বন্ধা পৰে, তথাপি আকৌ এবাৰ লগ
পোৱাতকৈ এতিয়াই কাৰ্য্যক্ষেপ কৰাকে তেওঁ
বুদ্ধিমানৰ কাম বুলি বিবেচনা কৰিলে। সেই দেখি
পৰীক্ষা ভাবেৰে ক'লে,—"আবেলিকৈ মই ভোম্বাক
লগ দিব নোৱাৰিম, অকল আজি আবেলি কিয়
কেইবা-বিশিষ্টকৈ মোক লগ নাপাবা। যদি কিবা
প্ৰয়োজনীয় কথা আছে তেন্তে এতিয়াই কোৱাই
হে ভাল।"

বস্তা : মইতো ক'ম বুলিয়েই আহিছোঁ, আপুনি
সময় নাই বুলি কোৱাত হে তেনেকৈ
কৈছিলোঁ।

দীন : কোৱা তেন্তে।

বস্তা : সকলোৱে জানে ইয়াত আপোনাৰ হাত
নালাগিলে কোনো সজ কাম নহয়;
সেই দেখিয়েই মই আপোনাৰ সাহায্য
বিচাৰি আহিছোঁ।

দীন : কি বিষয়ে?

বস্তা : ইয়াত ক্ৰীতিকাৰ সুবিধা নথকাত বহুতো
অপকাৰ হৈছে; হোৱালীবিলাক
আত্মৰূপে সদায় থাকিব লগাত
পৰিছে। আপুনি ইচ্ছা কৰিলেই এই
অভাৱটো গুচাব পাৰে; তেনেদৰে
আপুনি কিয় এই বিষয়ে মন-কাণ
কৰা নাই, তাক বুজিব নোৱাৰিলোঁ।

দীন : কৰোঁ বুলিয়েই কৰিব পৰা হলে,
ইমান দিনে বহুতো সজ কাম হৈ
থাকিলেহেঁতেন। সকলোৰে একোটা
সময় আছে, হেগ বুলি হে কাৰ্য্যত হাত
দিয়া উচিত; নহলে চোঁটা বিছা হয়।

বস্তা : মোৰ বিধান আপুনি চোঁটা কৰা হ'লে
কেতিয়াবাই কৃতকাৰ্য্য হ'লহেঁতেন। মই
এই বিষয়ে বহুত দিনৰে পৰা ভাবিছোঁ;
কিন্তু কাৰো সাহায্য নাপালে এনে এটা
ভাঙন কাম কৰিবলৈ মোম কি শক্তি
আছে। সেই দেখি যাহাতে পকল উকী-
লক এই বিষয়ে অনুৰোধ কৰিছিলোঁ।
তেওঁ মোক ককত দুজনি আপোনা-
মোকৰ লগত পৰামৰ্শ "বন্ধাইক

মইমতীয়াভাবে কাম কৰিবলৈ গৈ সকলো পণ্ড কৰিলে। আপোনাৰ সাহায্য নহলে যে এনে কাম ইয়াত কোনেও কৰিব নোৱাৰে, সেইটো একেবাৰেই খুৰপ ; তেওঁলোকক খাটি-লুটি আপোনাৰ ওচৰলৈ পঠিয়াব নোৱাৰি আজি মই নিজে আহিলো। আপুনি মোক যেনে-তেনে এখন স্কুল পাতি দিব লাগে।

দীন : স্কুল এখন যে সোনকালে পাতিব লাগিব, সেইটো ঠিক। আজি পুৱাৰে পৰা মই সেই কথাৰেই ভাবিব লাগিছোঁ।

বন্তা : শুনি সুখী হালোঁ ; আপুনি মোৰ আন্ত-বিক কৃতজ্ঞতা “আৰু ধন্তবাদ গ্ৰহণ কৰিব।

দীন : তোমাৰ ধন্যবাদ পাবলগীয়া কাম মই একো কৰিব নোৱাৰিম। পঢ়াশালি পাতিলেও তোমাক বোধকৰোঁ শিক্ষ-দ্বিতীয় বাব দিব নোৱাৰিম। তোমাৰ দ্বাৰা সেই কাৰ্য্য হব পাৰে বুলি ভাবিব পৰা হলে বহুত দিনৰ আগেয়েই বিদ্যালয় স্থাপন কৰিলোঁহেঁতেন ; শিক্ষ-দ্বিতীয় অভাৱৰ কাৰণেই মই ইমান দিন মনে মনে আভিলোঁ।

বন্তাৰ মূখ ক’লা পকিল ; ব্যগ্ৰভাবে সুখিলে,—
“কিয় ? মোৰ দ্বাৰা স্কুলৰ কাম হব নোৱাৰে কিয় ?”

দীন : স্কুল সম্পূৰ্ণ জাতীয় আদৰ্শত চলিব লাগিব। তাত সিখা-পঢ়াব বাহিৰেও অসমীয়া ভিকতাৰ বন্ধা কৰ্তব্যম শিক্ষা

ভালকৈ দিব লাগিব। খুৰা কটী, তাঁত বোৱা, কাপোৰ সিয়া এইকি কামসকলোৱে শিকিব লাগিব; সাজ-পাৰত নিৰ্ভাৰ অসমীয়া হ’ব লাগিব আৰু শিক্ষিত্ৰী এই সকলো বিবৰতে আদৰ্শ হ’ব লাগিব। কিন্তু মোৰ বিশ্বাস তুমি তেনেকৈ চলিব নোৱাৰিবা।

বন্তা : মই তেনে হ’ব নোৱাৰোঁ সঁচা ; কিন্তু মোৰ বোধেৰে তেনে হোৱাৰ আৱশ্যকো নাই। মই গান-বাজনা, সিখা-পঢ়া আৰু বেজিৰ কাম শিকাৰ পাবিম, চিত্ৰ আঁকিবলৈকো শিকাৰ পাবিম হে। মোৰ বোধেৰে এই বোধেইহে সত্য-সমাজৰ আৱশ্যকীয় শিক্ষা। আপুনি কৈছে অসমীয়া সাজ-পাৰ শিকিবলৈ ; কিন্তু কোনো সুশিক্ষিতা মহিলাই তেনে জখলা সাজ শিকিবও নোৱাৰে, সি স্বাভাৱিকৈ সৌন্দৰ্য্যও নষ্ট কৰে। বোতা-কটা আৰিও সামান্য অসত্য মানুহৰ কাম। আপোনাৰ নিচিনা এখন উজনিবিত্ত মানুহে কেনেকৈ তেনে অসত্য কাম আৰু সাজ-পোচাক বিশ নকৰাকৈ থাকিব পাবিহে, তাক ভাবি মই আচৰিত হৈছোঁ।

দীন : কাৰণ ময়ো তেনে অসত্য অসমীয়া।

বন্তা : আপুনি কিয় তেনে কথা কয়। আপুনি যদি মোৰ অন্তৰ দেখিলেহেঁতেন তেতিয়া বুজিলেহেঁতেন—মই আপোনাক কিমান ভাল পাওঁ কিমান গ্ৰহণ কৰোঁ।

দীন : তুমি মোক এতাই ক'বা বা যিণেই
ক'বা তাত মোৰ কোনো লাভ লোক-
চান নাই।

ইমান গৰ্ব ! যাৰ একেবাৰ মুখৰ মাত শুনিবলৈ
হেজাৰ হেজাৰ মানুহ লালায়িত, তেনে সুলভীৰ
অবাচিত এতাই প্ৰতি দীনবন্ধুৰ এনে তাকিল্য।
বস্তাৰ অন্তৰত জুই অলি উঠিল। বস্তাই ভাবিলে
দীনবন্ধুৱে কুল পাতি প্ৰভাতীক দিব খুজিছে;
সেই দেখিয়েই তেওঁক দিব নোখোজে। মনৰ খং
মাব নিয়াৰ নোৱাৰি বস্তাই বিক্ৰমৰ নুবেবে ক'লে—
“কিন্তু প্ৰভাৰ ওচৰত তাৰ যথেষ্ট মূল্য থাকিব
হবলা।”

দীনবন্ধুৱে আশ্বৰ্য্য দৰেই শাস্ত ভাবে উত্তৰ
কবিলে,—“থাকিলেও থাকিব পাবে।”

বস্তা : কিন্তু আপুনি জানে নে প্ৰভাৰ কাহিনী,
প্ৰভাৰ চৰিত্ৰ, প্ৰভাৰ বৃত্তি জীৱনৰ
কথা? তাইৰ দৰে বস্তাৰ ভিতৰতাই
যে আপোনাক যুঁহিব, তাত আচৰিত
হবলগীয়া একো নাই।

দীনবন্ধুৱে এইবাৰ হাঁহিলে; তাৰ পিচত ক'লে,—
“তাত আচৰিত হ'ব লগা একো নাথাকিব পাবে,
কিন্তু তুমিও যে আন ভিতৰত পাত ছুঁচবিয়ৰ
টোকা দেখা, তাত হ'লে মই আচৰিত নহৈ নোৱাৰোঁ।”

বস্তাৰ মুখ বিবৰ্ণ হ'ল। ভেনেহলে দীনবন্ধুৱে
তেওঁৰ সকলো কথা জানে নেকি? হতাশাৰ নুবেবে
ক'লে,—“মই বহুত দিনৰ পৰা আশা কৰিছিলোঁ
যোলো এখন কুল হাতত পালে, তাতেই মোৰ
মোটেই জীৱন কটায়, দীপিকাৰ প্ৰচাৰৰ নিমিত্তেই
এই জীৱন উৰ্দ্ধা কৰিম। কিন্তু মানুহে পাতে, ঈশ্বৰে
ভাতে। মোৰ আশা আক পূৰ নহ'ল।

দীন : তোমাৰ বিষয়ে ময়ো যে কম ভাবি-
ছিলোঁ, এনে নহয়। ছবছৰৰ আগেয়েই
মই তোমাক লৈ এখন পঢ়াশালি পাতিব
বুলি ভাবিছিলোঁ। যদিও তোমাৰ লগত
মোৰ পৰিচয়েই নাছিল, তথাপি,
তোমাৰ দ্বাৰা এই কাৰ্য্য হৈ উঠিব
বুলি মোৰ বিশ্বাস আছিল। পিচত
তোমাৰ সম্পৰ্কে সকলো তথ্য লৈ
জানিব পাৰিলোঁ যে তুমি মোৰ আদৰ্শ-
মতে পঢ়াশালি চলাবলৈ সমৰ্থ হ'ব
নোৱাৰা। বৰং তোমাৰ নিজৰ আক
বাইজৰ মজলৰ বাবে তোমাক তেনে
অজুৰ্জানৰ পৰা আঁতৰাই ৰখাৰে উচিত
বিবেচনা কৰিলোঁ। সেই কাৰণেই
মোৰ সকলো আয়োজন স্থগিত
থাকিল।

বস্তা : আপুনি অকল মোৰ শব্দৰ কথা শুনি-
য়েই বোধকৰোঁ তেনে কবিলে। অন্তত
মোক এবাৰ সুধি চাব পাৰিলেহেঁতেন।

দীন : তাৰ আৱশ্যক নহ'ল। মই মোৰ কৰ্তব্য
বুজোঁ। তুমিও বোধকৰোঁ জানা যে মই
বিনা প্ৰমাণে কাৰো বিৰুদ্ধে কোনো
কথা গ্ৰহণ কৰিবলৈ সাজু নহওঁ।

বস্তা : আপুনিনো তেতিয়া মোৰ অল্পবুদ্ধতাৰ
কি প্ৰমাণ পাইছিল?

দীন : সেইবোৰ কথা কৈ তোমাক অনেকট
দিয়াৰ মোৰ ইচ্ছা নাই।

বস্তাৰ তেতিয়া সাহ-পিত্ত সকলো সৈছিল। তথাপি
ক'লে,—“মোৰ বোধেৰে আপুনি মোৰ ওপৰত
বি-অভিযোগ কৰি ৰহি আছে, মই স্তব্ধ হলে

ভাব সহজত্ব দি মোৰ নিৰ্দোষিতা প্ৰমাণ কৰিব
পাবিলোঁহেঁতেন।

দীন : ভাব কোনো প্ৰয়োজন নাই। তুমি মোৰ
মতত চলিব নোৱাৰোঁ। বুলি নিজ
মুখেই কৈছা। তেনেহলত আন তৰ্ক-
বিতৰ্কলৈ যাব লাগিছে কিয় ?

বস্তাই আকৌ কিবা এটা ক'ব খুজিছিল ; কিন্তু
দীনবন্ধুৱে ধৰিলে চাই ক'লে, — “কথা কৰিবা, মই
আৰু কথা পাতিব নোৱাৰোঁ। মোৰ গা ধোৱাৰ
সময় অতীত হ'ল। এতিয়া তোমাক বিদায়হে দিলো ?”

বস্তা বহাৰ পৰা উঠিল। যাবৰ সময়ত ক'লে, —
মই আজি বা কালিলৈ আকৌ আপোনাৰ ওচৰলৈ
আহিম।

দীন : মই আগৈয়েই কৈছোঁ কেইদিনমানলৈ
মোক লগ নাপাবা।

বস্তা গাড়ীত গৈ উঠিল, দীনবন্ধুও গা ধুবলৈ গ'ল।

অক্ৰম্য অধ্যায়

সাক্ষ্য ভোজন

ওপৰত যিখন চহৰৰ কথা কোৱা হৈছে, তাৰ
প্ৰায় সোঁ মাজতে এখন দোকান আছে। দোকানৰ
ডিনটা ভাগ। এভাগত মূবোপীয়াসকলৰ লাগতিয়াল
বস্তু — কাপোৰ-কানি, পেৰা-পেটাৰি, জোতা টুপী,
বিলাতী বদ, চীনা মাটিৰ পাত্ৰ, গাহৰিৰ মঙহ,
বেলানা, আখবোট, কিচ মিচ, বাদাম, চাটুনি, ঘোঁৰাৰ
লাগতিয়াল সঁজুলি, বাইচাইকেলৰ সবজায় আদি
হালধকৈ সজোৱা; এখোটাণিত বস্তু জমা খোৱা
হয় আৰু ইখোটাণিত বেনেজাৰ থাকে।

বেনেজাৰৰ খোটাণিটোৰ একাষে এখন চাল-
পীৰা, তাৰ ওচৰতে পোটাচেৰেক পেৰা-পেটাৰি,
এডাল কাপোৰ খোৱা ডাঁৰ, আৰু কিবাকিবি
লাংখা-লিখি ডোখৰচেৰেক। চালপীৰাৰ ওচৰতে
কেবল কেইখনমান থিয়েটাৰৰ অভিনেত্ৰীৰ আৰু
আৰু এখন বিবস্ত্ৰা অপেচৰীৰ চিত্ৰ। খিৰিকীৰ ওচৰত
এখন মেজত এখন দাপোণ এখন কনি এডাল, বুকুৰ
আৰু কোঁৱৰকৰ্মৰ সঁজুলি। বাকীডোখৰ ঠাইৰ মাজতে
এখন ঘূৰণীয়া মেজ আৰু চাৰিওফালে কেইখনমান
মাটিয়া। খোটাণিটোত পুপসাৰ আৰু হুইকিৰ
এটা বিকট মিহলি গোন্ধ সদায় থাকে।

প্ৰায় সন্ধ্যা লাগোঁ লাগোঁ হৈছে; এনেতে গফুল-
চন্দ্ৰ দাস উকীল, কমলচন্দ্ৰ ৰাজখোৱা, পেনল-
পোৱা হাকিম, সৰ্বানন্দ দত্ত ৰেপাৰী, ভপেধৰ
বৰ-মহৰী আৰু কৃষ্ণ কুমাৰ কাকতী ওপৰত কোৱা
খোটাণিটোত সোমাই মাটিয়া কেইখনৰ কোলাত
আজয় গ্ৰহণ কৰিলে। দোকানৰ বেনেজাৰ গদাখৰ
শৰ্মায়ে তেওঁলোকৰ শাৰী পূবালে।

তাৰ পিচত বটলত আহিল হুইকি আৰু বিলাতী
পানী, থালত আহিল কটি আৰু ভজা মঙহ, আৰু
আহিল কেইটামান গিলাচ, কাটা-চামুচ ইত্যাদি।
বটলৰ ঠিলা সোলোকাৱা হ'ল ভেকেতা-ভেকেত
পোছোৱে গোটেই ঘৰ ভৰি গ'ল। পান-ভোজন বহুত
বেলিলৈকে চলিল, লগে লগে নানাধৰণৰ কথাও
চলিবলৈ ধৰিলে।

গফুলচন্দ্ৰ : হেৰা, সিবেলি মিউনিচিপেলিটিৰ ইলেক্-
চন হওঁতে আমাৰ ভিতৰতে খৰিয়াল
লাগিছিল; এইবাৰৰ পৰা যেন তেনে
নহয়।

ৰাজখোৱা : আপলৈ আৰু তেনে নহয়, এতিয়া

গদা : আমাৰ এক মত।

গকুল : আমাৰ এক মত।

সকলোৱে : আজিৰ গদা আমাৰ এক মত।

গকুল : মোৰ কেতিয়াবা ভুল হয়, তুমি খং
নকৰি শুধুৰাই দিবা দেই, বাজখোৱা।

বাজখোৱা : মোৰ ভুল হলেও মিঃ দাস তাত
নালাগিবা।

গকুল : নালাগেঁ, কেতিয়াও নালাগেঁ। চাওঁ
তোমাৰ হাতখন দিওঁচোন।

তেতিয়া ছয়োজন হাতত ধৰি বহুত বেলি
জোকাৰিলে। বাকী কেইজনে তেওঁলোকৰ অভিনয়
নীৰয়ে চাই থাকিল। গদাধৰ সুৰামেয়ীৰ উপাসনা-
ভেই বিশেষকৈ ৰাস্ত আছিল; এতিয়া তেওঁ মাত
লগালে,—“উকীল ডাঙৰীয়াৰ ওপৰত মোৰ এটা
ডাঙৰ অভিযোগ আছে।”

সকলোৱে : কি ? কি ?

গদা : আমাৰ দলটো পূৰ্ণ হবলৈ গান-বাজনা
আৰু ধূমপান মুখৰ হাঁহিব প্ৰয়োজন। উকীল ডাঙৰী-
য়াই তেনে সুবিধাৰ গদা আমাক বৰিণ কৰিছে।

গকুল : মিছা কথা। মই কেতিয়া কৰিছোঁ ?
চোৱাঁ হাঁক তোমালোকে, ই মিছা
মোৰাবোপ। মই দণ্ডবিধি আইনৰ
সাহায্য লব পাৰোঁ।

বাজখোৱা : নিশ্চয় পাবে, যদি হে কথাটো মিছা।

গকুল : বাজখোৱা, তুমিও মোক অপমান
কৰিছা। মোৰ কথাৰ ওপৰতো আকোঁ
সন্দেহ ! দণ্ডবমতে মান-হানিৰ মোকদ্দমা
চলে।

সৰ্বদামহাই এনেতে হাত লগালে — “কিন্তু কথাটো
কি শৰ্মাই ভাঙি নকলে আমি একো ব্যৱ

দিব নোৱাৰোঁ।

তপেশ্বৰ : ঠিক কথা, শৰ্মাই ভাঙি ক’ব লাগে,
নহলে তেওঁৰ মোৰ সাব্যস্ত হ’ব। কি
কয় কাকতী ? আপুনি দেখোন একো
নকয়, কিনো ভাবিছে ?

কৃষ্ণ : এটা কথা তোমালোকে গম পোৱা
নাই। এই ৰাজহ, গক, চবাই পছ,
পোক-পকুৱা আৰু অইন প্ৰাণীবোৰ
কেনেকৈ হ’ল ক’ব পাৰা জানো ?

বাজখোৱা : প্ৰটোপ্লাজমৰ গদা ক্ৰমোন্নতি হৈছে।

কৃষ্ণ : সেইটোৱেই তোমালোকৰ ভুল। মই
ভাবি চিন্তি চাই নিৰ্ভুলকৈ জানিছোঁ,
সেই আটাইবোৰ পোনেই গছত
লাগিছিল। এতিয়া, যি গছত স্তম্ভবী-
সকল লাগিছিল, তেনে গছ একোপা
বিচাৰি পালেই সকলো ঠিক হৈ
যাব।

সৰ্বদা : কিন্তু পোৱা যাব ক’ত ?

কৃষ্ণ : তাকেইতো ভাবিছোঁ।

তপেশ্বৰ : ভাবিলেইতো পোৱা নাযায়। যেতিয়া
পোৱা যাব, তেতিয়া যি হয় কৰিব।
সম্প্ৰতি শৰ্মাৰ কথাৰ বিচাৰ হওক।

গদা : মই নকলেও কথাটো আপোনালোকে
জানে। বাক উকীল যে সদায় আমাৰ
লগ এৰি গুচি যায়, সোধকচোন
ক’লৈ যায়।

গকুল : কি সুবিধা ! মোৰ “প্ৰাইভেট টিউশ্বন”
আছে।

গদা : ক’ত আছে ?

গকুল : পানীবাৰৰ ঘৰত।

সৰ্ব্বা : হাজ কোন ?

কুক : মই ভাবিছোঁ হাজ নহৈ হাজী হে হ'ব লাগে।

গকুল : হয় হাজীয়েই। মই যে বস্তাব 'প্ৰাই-ভেট্ টিউটব'।

গদা : এতিয়া চাওক, ভেট্ ইচ্ছা কথা হলে আমাব আজডাকে তালৈ তুলি নিব নোৱাৰিলেহেঁতেন জানো ? তেনেকুলত ভেট্ অকলৈ সেই সুবিধা ভোগ কৰাটো জানো অস্তায় হোৱা নাই ?

বাজখোৱা : নিশ্চয় হৈছে। দেখিছা মিষ্টাৰ দাসে, তুমি আপোনপেটীয়া বুলি প্ৰমাণ হ'ল। কি কোৱা দত্ত ?

সৰ্ব্বানন্দ : মই হেজাব-বাব কওঁ, উকীল আপোন-পেটীয়া।

তপেশ্বৰ : ময়ো তাকে কওঁ। আমি সকলো এক যেতিয়া, সকলোৱে ভাগ পাব লাগে।

গকুল : মোৰ পাত দোষ কি ? মই চপাই দিছিলোঁ নহয় তোমালোকে কুলখন পাতি দিব নোৱাৰিলা কিয় ?

সৰ্ব্বা : অ' ঠিক কথা মনত পৰিছে, পৰহিলৈ দীনবন্ধুৱে সতালৈ মাতিছে নহয়। সেই প্ৰভা নে কি সেইজনীক কুল পাতি দিয়ে হেনো।

গকুল : Damned দীনবন্ধু। আমি সতালৈ নাৰাওঁ। "If I can catch him once upon the hip I will feed fat the ancient grudge I bear him."

তপেশ্বৰ : তাক এটা শিকনি নিবিলে নহয় ; সি

সদায় আমাব কানত বিৰিচি কানায়।
তাক উলিয়াই মৰা উচিত।

গদা : প্ৰভাতী হোৱালীজনীও বেৰ্ছ কান্ধৰী :
তাইকে হাত কৰিব পৰা হলেও উপায় আছিল। কিন্তু সেই অগভ্যটোৰ হাতত পৰিছে যেতিয়া কেনেকৈ কি কৰিবা।

সৰ্ব্বা : আমি সতালৈ যাওঁয়েই বা নাৰাওঁয়েই
এইবাব কুল পাতিব, এতিয়া কেনেকৈ
তাইক হাত কৰিব পাৰি তাকে হে
ভাবিব লাগে।

কুক : মই ভাবিছোঁ এই দীনবন্ধুৱে কালিব
ল'বা হৈ পৰতইব গীত গাবলৈ যাব
কিয় ? এটা কাম কৰা যোক, প্ৰভা-
তীৰ লগত তাৰ এটা বন্ধনাম উলিয়াই
দিওঁ, তেতিয়া সতালৈ কোনো নাহে।

বাজখোৱা : তেনে কথাৰ পৰা একো কল নহয়,
মাহুহে তেনে কথা ছুই এদিনতে বিশ্বাস
নকৰে। সত্য হওক, আমিও যাম, তাৰ
পিচত যি কৰিব লাগে মই কৰিম।

সকলোৱে : কি কৰিবা ?

বাজখোৱা : কি কৰোঁ দেখিবা। কুল যেনেকৈ হওক
আমাব হাতত বাৰিবই লাগিব। মাথোন
তোমালোক সময়তকৈও অলপ আগতে
যাবা—দীনবন্ধু কেনিবা উৰি যাব।

গকুল : তুমি পাৰিবা নে ?

বাজখোৱা : নিশ্চয় পাৰিম।

কুক : মই ভাবিছোঁ আমাব বাজখোৱা নহলে
কোনে ইমান সাহ কৰিব। মোৰ এতিয়া
শিয়াল ডাকুণীৰ কথা মনত পৰিছে।
উজিন-ভকতে শিয়াল—

গকুল : কি উদ্ভিদত্ব উদ্ভিদত্ব কবি থাকা !
থৈ দিয়া সেইবোৰ ; কামৰ কথা কোৱা ।

এনেতে গদাধৰে মাত লগালে, “নিচে আজিৰ
খবচৰ হিচাপটো কাৰ নামে বাখিৰ ?”

বাজখোৱা : আজি গৃহস্থৰ নামে থাকিলে ভাল ।

গদা : কেতিয়াও নহয় ।

বাজখোৱা : তেন্তে উকীলৰ নামে বখা হওক ।

গকুল : এঃ ছজনকৈ সদাগৰ থাকোঁতে আকৌ
ভাবিব লাগিছে ! আজিৰ খবচ সৰ্বা-
নন্দৰ নামে থাকক ।

সৰ্বা : মই সদায় দিম নে ? মই কালি দিছোঁ,
আজি দিব নোৱাৰোঁ ।

গকুল : কিনো আপত্তি কবি থাকা হে ! এই
টকাকেইটাৰ বাবে ছৰীয়া হোৱা যদি
হ’ব ।

তপেখৰ : আমাৰ বাজখোৱাইতো এটা কুটা
কড়িও ভঙা নাই। মোৰ মতে আজি
তেৱেঁই দিয়ক ।

কুকুম্ভাৰৰ বাহিৰে সকলোৱে :—হয়, হয়, আজি
তেওঁৰ নামতে লিখা ।

কুকুম্ভাৰ : মই ভাবিছোঁ উদ্ভিদত্বমতে সকলো
একেদৰে চলিব নালাগে—কোনো গছ
আপুনি হয়, কোনোক সাৰ পানী
যোগাৰ লাগে, কোনো আকৌ আন
গছৰ ওপৰতে এবাৰি থাকে। এবাৰ-
ত্বমতেও আৰ্জ নট গুৱালে, খায়
বোন্ধা শিয়ালে। সমাজত্বমতে আল-
হীয়ে একো দিব নালাগে ।

গকুল : এদিনৰ আলহী, দুদিনৰ আলহী, চি-
কাল কোনো আলহী নহয়। বাজখোৱাৰ

আচল খব ইয়াত নহয় বুলিয়েই যে
তেওঁ সদায় আলহী হৈ থাকিব, তাৰ কি
মানে আছে !

বাজখোৱাই ইমান বেগি নীৰৱে চিন্তা কৰিলে।
এতিয়া সৰ্বানন্দলৈ চাই গহীনায়ে সুধিলে,—হেৰা,
তোমাৰ দোকানত বহুত মানুহে টকা জমা থয়,
তাৰ ভিতৰত কোনোবা ডেকা ল’ৰা আছে নে ?

সৰ্বা : কেইবাটাও আছে ।

বাজখোৱা : লিখা পঢ়া নজনা নগৰৰ ওচৰৰ গাৱঁত
থকা তাৰ ভিতৰত কেইটা ?

সৰ্বা : তুমি কোৱাৰ দৰে এটা হে আছে।
তাৰ ঘৰ নগৰৰ পৰা আধা মাইল
মান দূৰতে। তাৰ বাপেকে তিনি ছেজাৰ
টকা মোৰ দোকানত জমা থৈছিল।
আজি দুমাহমান হ’ল বাপেক মৰিছে।
লৰাটোৱে লিখাপঢ়া নাজানে। বাপেক
মৰাত জমা টকা, খাত পাম আৰু
এটা গৰুৰ খুটি তাৰ হাততে পৰিছে।

তপেখৰ : আপুনি আমাৰ গাৱঁৰ কাতিৰামৰ
কথা কৈছে নেকি ?

সৰ্বা : এৰা, তাৰ কথাকেই কৈছোঁ ।

বাজখোৱা : তেন্তে বঢ়িৱা হৈছে। তুমি তাক কালিলৈ
ইয়ালৈ লৈ আহিবা।

তপেখৰ : আনিব পৰা যাব, কিন্তু সেই কুৰি
বছৰীয়া লৰাটো আমাৰ লগত সুস্থ-
হালে দেখাত ভাল নহ’ব। সি নিভাঙ
চহা। লিখা-পঢ়াৰ ভিতৰতো ঘূৰ্চেই
বোঁটাই বোঁটাই পদ-পুৰি গঢ়িব পাৰে।

বাজখোৱা : তাকেই ভো লগৈ ; ঠিক বেলে বিচাৰি-
হিলোঁ, তেনেকুৱাই মিলিছে। এবাৰ

আনি দিয়া মুঠেই, এবছৰৰ খবচ ওলাই
হাব।

তপেশ্বৰ : আনিব বোধকৰোঁ পাবিম।

বাজখোৱা : তুমি তাৰ ভালৈ বোৱাব আগতে এবাব
মোক লগ ধৰি হাব।

গদা : পিচে, হিচাপটো কাৰ নামে লিখিম?

বাজখোৱা : তাৰ দিহা কালিলৈ হ'ব; এতিয়া
ময়েই তাৰ বাবে দায়ী থাকিলোঁ।

তাৰ পিচত গুলচন্দ্র উঠিল; বাকী কেইজন
তাচত বহিল আৰু লগে লগে নানা বিবৰণ আলোচনা
হবলৈ ধৰিলে।

বৰষ আধ্যাত্ম

সভা

আজি "টাউন হলত" বিৰাট সভা। চকি, বেৰু,
আদিবে গোটেইটো ঘৰ ভৰপূৰ। সভা-ভিকতা
জ্বলোৱে নিৰিন্দে শুকীৱাকৈ ঠাই বখা হৈছে।

মাহুৰৰ সংখ্যাও বৰ বেছি। নগৰীয়া হাকিব-
উকীল আদিৰ পৰা পাৰ্ৱলীয়া চহালৈকে সকলো
বিধৰ মাহুৰ আহিছে। ভিকতাৰ সংখ্যাও কম নহয়।
বহিবলৈ ঠায়ে নটাত বহতো সভা মাহুৰ যিহ হৈ
থাকিব লগাত পৰিছে।

সভা আৰম্ভ হ'ল। গুলচন্দ্রৰ প্ৰস্তাৱ, কৃষ্ণ-
কৃষ্ণৰ সমৰ্থন, আৰু সৰ্বসন্মতিক্ৰমে কমলচন্দ্র
বাজখোৱাই সভাপতিৰ আসন গ্ৰহণ কৰিলে।
যদিও সৰ্বসন্মতিক্ৰমে বোলা হৈছে, এই নিৰ্বাচনত
সবছৰৰ মাহুৰেই পেটে পেটে বেয়া পাইছিল;
কিন্তু প্ৰস্তাৱ আৰু সমৰ্থন হৈ বোৱাব পিচত

আপত্তি কৰিলে মাহুৰজনক অপদৰ্শ কৰা হয় সেৱি,
অগত্যা মৌন সম্মতিক্ৰমে প্ৰকাশ কৰিলে।

সভাপতিয়ে আসন গ্ৰহণ কৰাৰ পিচত কাৰ্য্য-
বিবৰণীমতে দীনবন্ধু সভাৰ উদ্দেশ্য কৰ্ম্ম কৰি-
বলৈ আহ্বান কৰিলে। দীনবন্ধু যিহ হ'ল, আৰু
সমজুৱাসকলক সহোদন কৰি খ্ৰী-শিক্ষাৰ আৱশ্যকতা
সৰ্ব্বদে এটা সুদীৰ্ঘ বক্তৃতা দিলে। সমাজত
খ্ৰী-পুৰুষৰ স্থান আৰু কৰ্তব্য, খ্ৰী-শিক্ষাৰ প্ৰয়ো-
জনীয়তা, কেনে আৰ্হিত শিক্ষা দিলে খ্ৰী-শিক্ষাৰ
মাজেদি ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্মৰ অনুষ্ঠান আৰু জাতীয়তা বৰ্দ্ধা
হ'ব পাৰে, কেনেকৈ জাতীয় আদৰ্শত দিয়া খ্ৰী-
শিক্ষাই সমস্ত জাতিক সুস্থ আৰু সবল কৰি
তুলিব পাৰে—এই সকলো কথা এনে পৰিপাটীকৈ
বিশদৰূপে বুজাই দিলে যে, সকলোৱে একাংশতীয়া
হৈ শুনিবলৈ ধৰিলে। সমজুৱাৰ মাজৰ পৰা নগৰীয়া-
দলৰ "শুনক, শুনক" আৰু পাৰ্ৱলীয়াসকলৰ "বোপা-
দেউতাই সাক্ষা কৰা কৈছে"—ইত্যাদি সম্ভাষ্য
ধনে ধনে শুনা গৈছিল। তাৰ পিচত, এই কাৰ্য্য
সাধনৰ নিমিত্তে কিয় সকলোৱে হাত উজাৰ দিয়া
উচিত, বাইজে নথ জোকাবিলে নৈ বৈ বোৱা কথাটো
মন কৰি কেনেকৈ ধনী, দুখীয়া সকলোৱে শক্তি
অজুৱাৰী দান দিয়া উচিত আৰু বিভালয় পতাৰ
পিচত তাক সজীৱ বাখিবলৈ কেনেকৈ মাহেকীয়া
বৰঙনি দিয়াৰ প্ৰয়োজন, এই সকলো কথা শু-
ভৱকৈ ব্যাখ্যা কৰি দীনবন্ধুৱে আসন গ্ৰহণ কৰিলে।

তাৰ পিচত উঠিল প্ৰস্তাৱতী। খ্ৰী-শিক্ষাৰ
আৱশ্যকতাৰ বিষয়ে ভেঁও এনে এটা জনগোষ্ঠী বক্তৃতা
দিলে যে সকলোৱে ধৰ্ম্ম-বক্তাকৈ শলাগিবলৈ ধৰিলে।
ভেঁও কেনেকৈ এই উদ্দেশ্যকৈ মনত লৈ প্ৰবাসত
স্থি হুবিছে আৰু তাত পিছলৈ হোৱাটো কেনেকৈ

বাইজৰ ইচ্ছাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে, তাক সকলোৰে মনত বহি বোহাইক এনেভাৱে বুজাই কলে যে সকলোৱেই অৱস্থাৰ উপযোগী সাহায্য কৰিবলৈ কৃত-সম্মত হ'ল।

ইয়াৰ পিচত মাহেকীয়া বৰঙনি আৰু এক-কালীন দানৰ নিমিত্তে কাকত আগ বঢ়োৱা হ'ল। কোনোৱে প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে আৰু কোনোৱে নগদ টকাকে আদায় কৰিলে। জাননীত এই বিষয়ে আগুৱাই ভাঙি লিখা হৈছিল।

সকলোৰে চহি হোৱাৰ পিচত দেখা গ'ল— এককালীন দান ৮০০ টকা আৰু তাৰে আদায় ৩৬০ টকা। প্ৰতিশ্ৰুত মাহেকীয়া বৰঙনি হ'ল মুঠতে ৫৯ টকা।

ইয়াৰ পিচত থাকিল কবিতালগীয়া কাৰ্য্য— ফুল-কবিতা-পঠন, চেক্ৰেটাৰী আৰু সভা-নিৰ্ব্বাচন; তাৰ লগতে ফুল পৰিচালনা আৰু শিক্ষণীয় কৰ্তব্যৰ সম্পৰ্কে নিয়মামলী পঠন। এই কেইটা কাম কৰাৰ আগুৱে তাৰ আৱশ্যকতা বুজাই দিবলৈ দীনবন্ধু থিয় হ'ল; গৰুলচন্দ্ৰ প্ৰেছৰ মুখত বিবাদৰ চিন দেখা গ'ল, তেওঁলোকে উজনে নিজৰ চকুলৈ চাবলৈ ধৰিলে, সভাপতিও বেন অলপ উত্থিত হৈ উঠিল। ঠিক এনে সময়তে গজাবাম উমাতু খাই লৰি আহি সভা-ঘৰত সোৱাল। গজাক ভেনে অৱ-স্থাত দেখি দীনবন্ধু বিস্মিত হ'ল; গজা আহি ওচৰ পালতে গুৰিলে,—“কি গজা, কি হ'ল?”

গজা : দেউতা, ক'বাবাৰ মাহুহ এটা আহিল, লৰোঁতে লৰোঁতে তাৰ উশাহেই নোহোৱা হৈ আহিছে। সি মোক এই চিঠিখন বি কাবোঁ কোকা-লিকৈ ক'লে বোলে এতিয়াই এইখন দেউতাক ঘেঁৰে, এবন্ধক পলম হলেই সৰ্ব্বদাশ হব, মই ব'ব বোৱাৰোঁ।

—এই বুলি সি সিকালে লব মাৰিছে, যয়ো একো বুজিব নোৱাৰি দেউতাৰ ওচৰলৈ লৰি আহিছে। দেউতা, মাহুহটোৰ বৰ বিপদ হ'ব পায়।

দীনবন্ধুৱে চিঠিখন লৈ পঢ়িলে; এটা উৎকণ্ঠা আৰু বিবাদৰ চিন তেওঁৰ মুখত বিয়পি পৰিল। তেওঁ গজাৰ কাণত কিবা এটা কৈ তাক ভেতিয়াই পঠিয়াই দিলে। তাৰ পিচত সভাপতিৰ ওচৰলৈ গৈ চিঠিখন দেখুৱালে। সভাপতিয়ে চিঠিখন পঢ়ি ক'লে,—“কি কবিব! নগলে নহয় যেতিয়া, যাবই লাগিব। সভালৈ চালে আপোনাক এৰাটোও টান; কিন্তু সিটো যে আৰু টান—জীৱন-মৰণৰ কথা। সভাৰ কাৰ্য্য স্থগিত ৰাখিব পাৰি, কিন্তু সিকালেভো স্থগিত নাথাকে।”

সভাপতিৰ অনুমতি পাই দীনবন্ধুৱে বাইজলৈ চাই ক'লে,—“মাননীয় ডাঙৰীয়া আৰু সমনীয়া ভাই-ভনীসকল, হঠাৎ ঘোঁৰলৈ এনে এটা কাৰ্য্যৰ আহ্বান আহিল, যাক এক যুহুৰ্ত্তৰ নিমিত্তেও অৱহেলা কৰিব নোৱাৰি; সেই কাৰণে মই অতি দুখেৰে আপোনালোকৰ ওচৰত বিদায় লবলৈ বাধ্য হ'লোঁ। আপোনালোকে মোক কমা কৰি সভাৰ বাকী কৰ্তব্য শেষ কৰক।”

এইদৰে কৈ তেওঁ এটা কাকতৰ টোপোলা প্ৰভাৱতীৰ হাতত দিলে। ঠিক এনে সময়তে হাতত এটা দৰবৰ বাকচ লৈ এখন ঠিকাপাড়ীৰে সৈতে গজাবাম আহি “টান্ডন হলৰ” সম্মুখত উপস্থিত হ'ল। দীনবন্ধু ওলাই গ'ল আৰু গৈ থাকোঁতেই কান্ধা এডোখৰত কিবা লিখিলে। পাড়ীৰ ওচৰ পাই কান্ধা জোখৰ গজাৰ হাতত দি ক'লে—“ভাই এইখন লৈ এতিয়াই আঁহৰলৈ বা”।

এইকথা কৈয়েই গজাৰ হাতৰ পৰা বাকচটো

লৈ দীনবন্ধু একে জাঁপেই গাড়ীত উঠিল। কোচো-
দানক ক'লে—“জানব পাবলৈ”। কোচোদানে গাড়ী
চলাই দিলে।

জানব পাবব কেইবা জনো মানুহ সভালৈ আহি-
ছিল। দীনবন্ধুক ভেৰ্তলোকৰ গাড়ীলৈ ভেনে ভাবে
যোৱা দেখি কিবা বিপদ ঘটিল বুলি ভেৰ্তলোকেও
সভা এৰি লব দিলে।

এই ঘটনা হোৱাত প্ৰায় মানুহৰে মুখ বিষন্ন
হৈছিল; সভাপতিৰ বা ভেৰ্তৰ দলৰ কিন্তু কাৰো
মুখত বিষাদৰ চিন নাছিল। আন কি গল্পচক্ৰৰ
মুখত স্পষ্টকৈ হাঁহিয়ে দেখা দিছিল।

দীনবন্ধু যোৱাৰ পিচত সমজুৱাসকললৈ চাই
সভাপতিয়ে ক'লে—“বাইজসকল, আমাৰ কাৰ্য্যৰ
মাজত হঠাৎ বিধিনি ঘটোটে। বৰ জুখৰ বিষয় সন্দেহ
নাই; কিন্তু এতিয়া যেনেকৈ হওক, সভাৰ কাৰ্য্য
শেষ কৰা বাঞ্ছনীয়।

প্ৰভা : সভাপতিৰ অনুমতি পালে মই একেবাৰ
কথা ক'ব খোজোঁ।

সভাপতি : ক'ব পাৰে।

প্ৰভা : সকলো বাইজে জানে এই সভাৰ
আহ্বানকাৰী কোন আৰু ভেৰ্ত কেনে
মানুহ। ভেৰ্ত নিঃস্বার্থভাবে সদায় বাই-
জৰ কাম কৰি আহিছে। শিকাৰ মোল
ভেৰ্তভকৈ কোনোবাই বেছি বুজিব বুলি
মোৰ বিশ্বাস নহয়। ভেৰ্ত নিজে উচ্চ-
শিক্ষিত শিক্ষিত, একালে ইংৰাজী
শিক্ষিত যেনে পণ্ডিত, আনকালে ভেনে-
কৈয়ে প্ৰাচীন-শাস্ত্ৰাৱলী আৰু সংস্কৃত
সাহিত্যতো সুপণ্ডিত। অকল সেয়ে
নহয় ভেৰ্ত নিজে শিকক আৰু ভিৰি

চাৰিখন বৈশ্ব বিদ্যালয়ৰ সংস্থাপক।
এই ন-পুৰণিৰ সন্ধিক্ষণত ভেৰ্তভকৈ
দেশ নিশ্চয় সুশাসন হ'ব। বাইজ-
সকল, মই সেই বিষয়ে বেছিকৈ ক'ব
নোখোজোঁ; কাৰণ ভেৰ্তৰ বিষয়ে
মোতকৈ আপোনালোকেই বেছিকৈ
জানে। ভেৰ্তৰ ওপৰত আপোনালোকৰ
সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস আছে দেখিহে আজিৰ
সভাই এনে সকলতালগ্ন কৰিছে। ভেনে
জন মানুহৰ অল্পপস্থিতিত বিদ্যালয়
স্থাপন সহজে কোনো কথাৰ বীৰাসো
কৰা উচিত নহব বুলিয়েই মই বিবেচনা
কৰোঁ। সেই কাৰণে মই কওঁ আজিৰ
সভা স্থগিত থাকুক।

সকলোৱে তাতে হয় দিলে আৰু এনে প্ৰস্তাৱ
কৰাৰ বাবে প্ৰস্তাৱভীকো ধন্যবাদ দিলে। সভাপতি
প্ৰমুখ্যে ভেৰ্তলোকৰ দলৰ সকল উৰিয় হৈ উঠিল।

অলপ ভাবি সভাপতিয়ে কলে,—“আপোনা-
লোকে উপযুক্ত প্ৰস্তাৱকেই কৰিছে, কিন্তু তাত এটা
লেটা আছে। এনেবোৰ কাম আধা কৰাকৈ এৰিলে
প্ৰায়ে নষ্ট হয়। বেছি নকৰ্ত, উপযুক্ত কাৰ্য্যকাৰক
নিযুক্ত কৰা নহলে আজিৰ টকা-কড়ি, হিচাপ-পত্ৰ-
বোৰকেই বা কাক পতাই দিব? এইবোৰ কথা
ভাবি চাৱেই শইকীৱাদেৱে যাক সমস্ত আজিৰ
ভিতৰতে কাৰ্য্যকাৰক নিযুক্ত কৰিবলৈ নড়াই-নড়াই
কৈ গৈছে; অকল মোকেই নহয়, আপোনালোককো
অনুবোধ কৰি গৈছে।

সভাপতিৰ কথাত সমজুৱাৰ আপত্তি উৰি গ'ল।
ভেৰ্তিয়া সভাপতিয়ে কুলৰ নিয়ম-প্ৰণালী পঠন
কৰিবলৈ সকলোকে অনুবোধ কৰিলে।

প্রভাৱতীয়ে তেতিয়া থিয় হৈ কলে,—মানৱীয় খইকীয়া ভাঙবীয়াই গোটাচেবেক নিয়ম গঢ়ি আনি-ছিল; মোৰ বোধেৰে সেয়ে যথেষ্ট হ'ব। আপোনা-লোকে মন দি শুনক।—

নিয়মাবলী

১। এই বিদ্যালয় খ্ৰী-শিক্ষাশ্রম নামেৰে অভি-হিত হ'ব।

২। আশ্রমৰ কাৰ্য্য চলাবলৈ এখন সমিতি থাকিব লাগিব; তাত সভ্যৰ সংখ্যা হ'ব সাত জন, বিদ্যালয়ৰ প্ৰধান শিক্ষক বা শিক্ষয়িত্ৰী তাৰে এজন হ'ব লাগিব।

৩। এই সভ্যকেইজনৰ এজনৰ পাত চেফ্ৰেটাৰীৰ দাব থাকিব; আশ্রমৰ টকা-কড়ি, আই-বায়ৰ হিচাব তেওঁৰ হাতত থাকিব; কিন্তু সমিতিৰ অনুমতি নোলোৱাকৈ তেওঁ একেলগে ৫ টকাৰ বেছি খৰচ কৰিব নোৱাৰিব। বাকী টকা ডাকঘৰত ৰাখিব লাগিব। সমস্যকলে যেতিয়াই তেতিয়াই হিচাব পৰীক্ষা কৰিব পাৰিব।

৪। চেফ্ৰেটাৰীৰ সৈতে যেই সেই চাৰিজন সভ্য উপস্থিত থাকিলেই সমিতি বহিব পাৰিব।

৫। প্ৰধান শিক্ষক বা শিক্ষয়িত্ৰীয়ে আশ্রমৰ খৰচত এটা উপবৃত্ত ঘৰ পাব লাগিব আৰু সি আশ্রমৰ লগত সংলগ্ন থাকিব লাগিব।

৬। আশ্রমৰ কাৰ্য্য চলাবলৈ আৰু ছোৱালী অনা-নিয়া কৰিবলৈ অন্ততঃ দুজন চৌকিদাৰ বা চৌকিদাৰী থাকিব লাগিব। তাৰে এজন আশ্রমতে থাকিব লাগিব; সেইবাবে আশ্রমৰ খৰচত এটা ঘৰ পাব পাৰিব।

৭। স্থায়ীভাবে আশ্রমৰ ঘৰ-দুৱাৰ হৈ দৃষ্টালৈকে

কেৰেয়া ঘৰত আশ্রমৰ কাৰ্য্য চলাব লাগিব।

৮। আশ্রমত সম্প্ৰতি নিয়ম প্ৰাইমাৰীৰ জোখেৰে লিখা-পঢ়া শিকোৱা হ'ব; তাৰ লগতে স্বাস্থ্যৰক্ষা সম্পৰ্কীয় শিক্ষাও হ'ব লাগিব। মৃত্যু-কটা, তাঁত-বোৱা, সকলোৱে শিকিব লগা বিষয় হ'ব। সজীভ আৰু চিত্ৰ বিছাবো চৰ্চা থাকিব লাগিব।

৯। গৱৰ্ণমেণ্ট বা বোৰ্ডৰ কোনো সাহায্য বা নিয়মকাৰণ গ্ৰহণ কৰা নহব। ই জাতীয় বিদ্যালয়-স্বৰূপে চলিব লাগিব।

১০। বিদ্যালয়ত যদি শিক্ষক নাইবা বৃদ্ধা শিক্ষ-য়িত্ৰী নিযুক্ত হয় তেন্তে চলন-কিবৰ সম্পৰ্কে কোনো ধৰা-বন্ধা নিয়ম নাথাকিব। বিবাহিতা যুৱতী হলে যদি স্বামীৰ লগত থাকে, অথবা অবিবাহিতা হলেও যদি মাক বাপেক নাইবা ককায়েকৰ লগত থাকে, তেন্তে বিশেষ নিয়ম নাথাকিব; কিন্তু যদি স্বাধীনা শিক্ষয়িত্ৰী হয়, তেন্তে তলত দিয়া নিয়মৰ তলতীয়া হ'ব লাগিব।

(ক) তৃতীয় ব্যক্তিৰ অনুপস্থিতিত কোনো মতা মানুহক অভিযৰ্চনা কৰিব নোৱাৰিব।

(খ) বিশেষ আত্মীয় মানুহ নহলে অথবা কোনো বেমাৰে-উমাৰে আৱশ্যক নহলে, ৰাতি শিক্ষয়িত্ৰীৰ ঘৰলৈ কোনো মতা মানুহ যাব নোৱাৰিব।

(গ) লগত বিৰাগী সহচৰ নোহোৱাকৈ শিক্ষয়িত্ৰী অকলৈ য'তে ত'তে কুৰিব নোৱাৰিব।

১১। কেতিয়াবা আৱশ্যক হলে এই নিয়মবোৰৰ সামলসলনি কৰিব পাৰিব।

নিয়মাবলী পঢ়া শেষ হ'লত সভাপতিয়ে সমজুৱা-সকলক সন্তব্য প্ৰকাশ কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিলে।

প্ৰথমেই মকুল উকীলগুৰুটি কবলৈ ধৰিলে—

“মোৰ মতে নিয়মৰ ওপৰৰ কেইটা সিমান বেয়া

হোৱা নাই, কিন্তু শেষৰ কেইটা নিভাৰু অশোভন আৰু আপত্তিজনক হৈছে। প্ৰথমতে চাওক, আমাৰ মানুহ দুখীয়া, কোনোমতে স্কুলখন পাতি পৰ্য্যবেক্ষণলৈ আবেদন কৰিলে নিশ্চয় সাহায্য পায়, লগতে মিউনিচিপেলিটি আৰু লোকেলবোৰ্ডৰ পৰাও কিছু টকা পোৱা যাব; তেনেদৰে সেইবোৰ সাহায্য নালাগে বোলাটো মোৰ মতে বলিয়ারি আৰু তেনে কৰিলে স্কুল বেছি দিন চলা অসম্ভৱ। সেই দেখি সেই নিয়মটো উঠাই দিব লাগে। তাৰ পিচত শিক্ষয়িত্ৰীৰ সম্পৰ্কে বন্ধা নিয়মকেইটা নিভাৰু অপমানজনক। মোৰ বোধে কোনো আত্মসন্মান থকা শিক্ষিতা মহিলাই তেনে নিয়মৰ বশবৰ্ত্তিনী হৈ কাম নকৰে। সেই কাৰণে সেই কেইটা নিয়মো বাদ দিব লাগে।”

সৰ্বানন্দ প্ৰভুভিষেক “উকীলৰ কথা সমৰ্থন কৰিলে।

উমাকান্তও সেই সভাত উপস্থিত আছিল; তেওঁ উকীলৰ কথাৰ প্ৰতিবাদ কৰি সেই নিয়ম কেইটাৰ আৱশ্যকতা প্ৰতিপন্ন কৰিলে। তেতিয়া হুয়োপক্ষৰ বক্তাও তৰ্কবিতৰ্ক হ’ল। কিন্তু সবহভাগ সমজুতাই কোনটো ভাল, কোনটো বেয়া একোকে ঠিক কৰিব পৰা নাছিল; মাত্ৰ বুজিছিল যে দীন-বন্ধুৰ কথামতেই কাম হ’ব লাগিব। শেষত একো বীয়াসো হৈ হুঠা দেখি সভাপতি উঠিল আৰু এটা বীৰলীয়া বক্তৃতা দি শেষত ক’লে—“মোৰ বিশ্বাস এই নিয়মকেইটা বাছোতে ভালকৈ ভাবি চাবলৈ শইকীয়াদেৱে যথেষ্ট সময় পোৱা নাছিল। সেই দেখিয়েই লৰালৰিকৈ এই নিয়মকেইটা লিখি আৱশ্যকমতে ইয়াত সাল-সলনি কৰিবলৈ লৈ আহিছিল। নিয়মকেইটাৰ শেষত যে সাল-সলনি

যটীৰ পাবিব বুলি লিখিছে, তাৰ পৰাই বুজা গৈছে তেওঁ নিজেও নিয়মকেইটা ভাল পোৱা নাছিল। আন কি, তেওঁ এতিয়া উপস্থিত থকা হলে নিজেই তাৰ পৰিবৰ্তন কৰিলেহেঁতেন বুলি মোৰ বিশ্বাস। তাৰ উপৰি আজিৰ সভাত গৃহীত হলেই যে কোনো নিয়ম আগলৈ ল’ব পৰা নাযাব, এনে নহয়। আপোনালোকৰ ইচ্ছা হলে কালিলৈকে বেলেগ নিয়ম কৰিব পাবিব। তেনেদৰে সিহা তৰ্কৰ প্ৰয়োজন কি? মোৰ মতে এতিয়া উকীলে কোৱা-মতেই কাৰ্য্য কৰা হওক। যদি শইকীয়াদেৱে তাত আপত্তি কৰে আৰু আপোনালোকৰো ইচ্ছা হয়, তেন্তে পিচত যি হয় সাল-সলনি কৰিব।”

সভাপতিৰ কথাত কোনেও আপত্তি নকৰিলে; গতিকে সেইমতেই কাৰ্য্য হ’ল।

তাৰ পিচৰ কাৰ্য্য আছিল—সমিতিৰ সভ্য নিৰ্বাচন। সৰ্বানন্দ থিয় হৈ ক’লে,—“মই প্ৰস্তাব কৰোঁ ব্ৰহ্মানন্দ ক্ৰীষ্ণ কৰমচন্দ্ৰ বাজখোৱা, গকুলচন্দ্ৰ দাস, পদাধৰ শৰ্মা, কককুমাৰ কাকতী আৰু তপেশ্বৰ বৰা ভাৰতীয়া সমিতিৰ সভ্য নিৰ্ব্বৃত্ত হওক।”

বক্তাও সমজুতাই “সমস্ত” বানেই বুলি নাছিল; গতিকে দেখাক দেখি চাপৰি বজাই প্ৰস্তাৱটো সমৰ্থন কৰিলে। তথাপি এই মানুহকেইটা একেলগ হোৱা দেখি বহুতৰ মনত কিয়াকিবি সন্দেহ জন্মিছিল।

তাৰ পিচত তপেশ্বৰ উঠি ক’লে—“নিয়মমতে সভ্য সাতজন হ’ব লাগে; এতিয়া হ’ল পাঁচজন, প্ৰধান শিক্ষক বা শিক্ষয়িত্ৰীৰে হ’ব দুজন, আৰু এজন লাগে। মই প্ৰস্তাব কৰোঁ মানৱীয় সনাক্ত ক্ৰীষ্ণ সৰ্বানন্দ দত্তৰ দ্বাৰা সেই জনৰ ঠাই পূৰ হওক।”

আগৰ দৰেই এই প্ৰস্তাৱো গৃহীত হ'ল।

তেতিয়া আকৌ সভাপতিয়ে ক'লে,—“এতিয়া এই সভা কেইজনৰ ভিতৰত একজন চেক্ৰেটাৰী বাছি ঠিক কৰিলেই আমাৰ কাৰ্য্য শেষ হয়। আপোনালোকে যাকে উপযুক্ত বিবেচনা কৰে তেওঁকেই চেক্ৰেটাৰী পাওক।”

এজন সমজুৱা উঠি ক'লে—“আমাৰ বিশ্বাস, এই গোটেই জিলাখনৰ ভিতৰত অসুখ দীনবন্ধু শইকীয়াতকৈ বেছি উপযুক্ত মানুহ কোনো নাই। এতেকে তেওঁৰ পাত এই ভাব দিলেই সকলোৱে আনন্দ পাব।”

কৃষ্ণকুমাৰ—মই ভাবিছো এনে কামলৈ সসোৰৰ অস্তিত্বতা থকা বয়সিয়াল মানুহ লাগে। দীনবন্ধু হৈছে দুৰ্দ্ধৰ্ষ বালক, তেওঁৰ পৰা কাৰ হ'ব নোৱাৰে। উদ্ভিদভাৱে দেখা যায়, অপইতা বাঁহ বিমান ডাঙৰ হওক, সহজে পটি যায়; কিন্তু পৈপত বাঁহ সৰু হলেও বহুত দিন টিকে। আকৌ বেছি-দিনীয়া আম-কঁঠালৰ পৰা বিমান গুটি পোৱা যায় পুলি গছৰ পৰা সিমান আশা কৰিব নোৱাৰি। পুৰাতত্ত্বমতেও বুঢ়া ভীষ্মক কোনেও বলে নোৱাৰিছিল; কিন্তু ডেকা অভিমত্ম্যক বেছত সুবুৱাই দিলেও জলাৰ নোৱাৰি হবিল। সমাজতত্ত্বমতেও বিমান কি লাও ডাঙৰ হওক, তেও পাভৰ ওল।

এনেতে সভাপতিয়ে ক'লে, —“আপোনালোকে এতিয়াই সকলো নিয়ম প্ৰাণালী ঠিক কৰি সভা নিষ্পত্ত কৰিছে। সেই নিয়মমতেই নিৰ্বাচিত সন্তান বাহিৰে আন কোনো চেক্ৰেটাৰী হ'ব নোৱাৰে।”

সমজুৱা—ভেনেছলৈ নিৰ্বাচিত সভ্যৰ ভিতৰত এজনে নিজৰ নাৰ উঠাই লওক, আৰু তেওঁৰ ঠাইত শইকীয়া ডাঙৰীয়াক লোৱা হওক।

এইবাৰ গকুলচন্দ্ৰৰ খং উঠি গ'ল, তেওঁ বপুহ কৰে উঠি ক'বলৈ ধৰিলে,—“বক্তাৰ কথা অতিশয় আপত্তিজনক। তেওঁৰ মতে দীনবন্ধুৰ বাহিৰে আন-বোৰ মানুহেই নহয়।”

সভাপতিয়ে দেখিলে কথা কোনোবা কাললৈছে ঢাল ললে। তেওঁ উকীলক মহিবলৈ দি ক'বলৈ ধৰিলে—“বাইজসকল, আমাৰ সকলোৰে উদ্দেশ্য হ'ব লাগে কেনেকৈ আমাৰ কাৰ্য্য সুসম্পন্ন হয়। ইয়াত তৰ্ক বিভৰ্কৰ প্ৰয়োজন নাই! আপোনালোকে শইকীয়া ডাঙৰীয়াৰ বিষয়ে যি কৈছে তাক কোনেও লুই কৰিব নোৱাৰে। বাইজৰ কামত তেওঁ প্ৰাণ পৰ্য্যন্ত দিব পাৰে। কিন্তু আমি অকল আমাৰ সুবিধালৈকে চাই, তেওঁৰ মূৰত বলে নোৱাৰাকৈ বোজা তুলি দি হত্যা কৰা জানো উচিত? তেওঁ বাজহুৱা কামৰ ভৰত মূৰ ডাঙিব নোৱাৰা হৈছে, খাব-পাবলৈ সময় নোপোৱাত পৰিছে; মোৰ বোধেৰে এনে অৱস্থাত তেওঁৰ মূৰত আৰু কামৰ বোজা জাপি নিদি, আপোনালোকে তেওঁৰ কাম কিছু পাভলাবলৈ যত্ন কৰা হৈ উচিত। আপোনালোকে দেখিছে, আমাৰ দেশত যেনে বাইজৰ নিৰ্মিত্তে দেখে-কেহে খাটে, তেওঁৰেই অকাল-মৃত্যু হয়। কিয়, হয়? কাৰণ আমাৰ দেশত তেনেকৈ কাম কৰোঁতা মানুহৰ সংখ্যা নিচেই ডাকৰ। ইকালে বাইজে চল পালে একেজনৰ মূৰতে বলে নোৱাৰাকৈ কামৰ বোজা তুলি দিলে! তেওঁলোকেও কোনো আপত্তি নকৰি, আহাৰ-বিয়া পৰিত্যাগ কৰি বাইজৰ কামত প্ৰাণ-পথে লাগি যায়। তাৰ ফলতেই সোনকালে স্বাস্থ্য-ভৰ হৈ অকালমৃত্যুৰ মূৰত পৰে। শইকীয়া ডাঙৰীয়াৰ পাত এতিয়া ইমানবোৰ বক্তৃতাৰ কামৰ ভাৰ যে সেয়ে লুই-ভিনিজন মানুহলৈ অৰ্থেই হয়; তাৰ

ওপবিত্র আকৌ দায়িত্বপূর্ণ কামৰ ভাব দিবলৈ হ'লে মোৰ বোধেৰে তেওঁক জানি-জনি হ'ল। ক'লা হে হ'ব। এই প্ৰসঙ্গতে মই এটা সূচাই দিওঁ—এই জিলাত বহুতো শিক্ষিত মানুহ আছে; কিন্তু শইকীয়াদেশৰ দৰে তেওঁলোকৰ আভ্যন্তৰীণ কৰ্ম-কুশলতা নাই; সেই দেখিয়েই তেওঁলোকৰ উপ-যুক্ততা আপোনালোকে দেখিবলৈ পোৱা নাই। মোৰ বিশ্বাস, যদি সেইবোৰ মানুহক আপোনালোকে বাজুহুৱা কামৰ ভাব দিয়ে তেন্তে অলপ দিনৰ ভিতৰতে বহুতো উপযুক্ত মানুহ পঢ়ি তুলিব পাৰিব। তেতিয়া শইকীয়া ডাঙৰীয়ায়ো অলপ ভুত পাব। আপোনালোকে মোৰ কথাখিনি অলপ চকৈ ভাবি চাই, কি হয় স্থিৰ কৰক।

সভাপতিৰ বক্তৃতা শুনি সকলো মৌন হ'ল। তাৰ পিচত যেতিয়া ভণ্ডাৰে গল্পলচন্য দাসক চেক্ৰেটাৰী পাতিবলৈ প্ৰস্তাৱ কৰিলে, তেতিয়া কোনেও একো আপত্তি নকৰিলে।

সভাপতি প্ৰথমে কিছু বিবৰণ হ'ল; তাৰ পিচত তালিকাক পূৰ্বৰ দৰে হৈ কবলৈ ধৰিলে,—“বাহনি অতি উত্তৰ হৈছে; তেওঁৰ লোকলবোৰ্ড আৰু মিউনিচিপেলিটি হাত আছে; চেটা কৰিলে এই দুই বোৰ্ডৰ পৰা সাহায্য লাভ কৰা তেওঁৰ পকে টান নহ'ব; আমিত তেওঁৰ লগত লাগিব পাৰিম।

তাৰ পিচত স্থানীয় থিয়েটৰ হলতে সম্প্ৰতি কুল পতাৰ স্থিৰ কৰি প্ৰভাৱতীক ডেবকুৰি টকা বৰসহায়ত শিকড়িৱী বিবৃত কৰা হ'ল। শেহত সকলো টকা-কড়ি, হিচাপ পৰ চেক্ৰেটাৰীক পতাই বি সভা জৰুৰী কৰা হ'ল।

দশম অধ্যায়

জালত পহু

নগৰৰ পৰা প্ৰায় আধা মাইল দূৰৈত আজিৰ দাঁতিত বাট-চ'ৰা এটোৱে সৈতে এটা মনুষ্য পোৱা যায়। এই বাট-চ'ৰাৰ ভিতৰেদি সোমাই একেবাৰে সৈ থাকিলে এটা কুল-চত লগোৱা ঘন ক'লাৰ চালৰ চ'ৰাত সোমাব পাৰি। তাত থকা চাৰি-পাঁচবিলাকত একে সময়তে আঠ-দহ-জন মানুহ বহিব পাৰে, আৰু কোনোবা আলহী হ'ব খুজিলে একালে দাঁতিত থকা চালপাঁচখনতে বাতি কটাৰ পাৰে। তেওঁৰ কাপোৰকাণিখিনি খুঁটাতে লগাই থোৱা পছৰ লিকেইটাত অনাৱাসে তুলি বা আঁৰি থব পাৰে। তাৰ পিচত অলপ ইকাল-সিকাল কৰিলেই আনকেইটা ঘৰ আৰু বাৰীখনৰ সকলো কথা জানিব পাৰে।

প্ৰথমেই দেখা যায় টিনৰ ঘৰ দুটো। ইয়াৰ বেৰকেইখন ইটাৰ আৰু পূবে পশ্চিমে দুটা লুকাৰ বাহিৰে কোনো একোৰৰ খিৰিকী নাই। এই ঘৰটোৰ মাজৰ খোটাটিটোত কেইবাটাও পেৰা-পেটাৰি আছে; বিশেষকৈ এটা লোহাৰ চন্দুকত বহুতো টকা আছে বুলি মানুহে কয়। বৰচাঙত ভৰ, মাহ, সবিন্নহ, পাচি, ধৰাহি, ডলা-কুলা, আদি হেনো ভৰি আছে। বৰ ঘৰত লগাই সজা মাকল ঘৰটো খেৰী; তাৰ এখোটাটি ডলা আৰু ইখোটাটিত কেইটাৱান পেৰা, এখন শব্দা, আৰু উৰা-চেৰেকি ব'তৰ আৰু শিপিলীৰ লাগতিয়াল সঁজুলি আছে বুলি জনা যায়। মাকল ঘৰৰ পেটতে লগাই সজা বাতৰি ঘৰটোও খেৰ। ইয়াৰো দুটা খোটাটি;

পূবৰটো খোটাগিত ভাঙ-চক, পাঙ-টিচাং আৰু মাজতে ঠগাৰ ওপৰত তুলি ধোৱা কীৰ্ত্তন পুথিখনৰ পেৰাটো। ইটো খোটাগিত জুহালখন আৰু তাৰ ওচৰতে চাহৰ টেকেলি, কাঁহী-বাটি আদি আৰু হাকোঁটাও ঘিউৰ টেকেলি, গাখীৰৰ কঁৰীয়া।

এই কেইটা ঘৰৰ বাহিৰেও চ'ৰা ঘৰৰ উত্তৰ কালে এটা উঁৰাল ঘৰ আৰু নঙলাৰ অলপ দূৰতে একলীয়াকৈ সজা এটা গোহালি ঘৰ আছে।

গোহালিৰ পৰা অলপ আঁতৰত ওচৰা-ওচৰিকৈ এটা গোবৰৰ বহা আৰু এটা খেবৰ মে-জি। উঁৰালৰ মুখত এটা তুলনী-ভেঁটি আৰু পদূলিত কেইজোপা-মান গোলাপ, তগৰ, গুটিমালী ফুলৰ গছ আছে। বাটচ'ৰাৰ দুয়ো কৰে দুজোপা গুলচকুল ফুলি বগা হৈ মলমলীয়া গোন্ধে আলিবাটে বোৱা বান্ধুহক বিলাই দিছে।

বাৰীখন ডাঙৰ আৰু তাত নানাপ্ৰকাৰৰ খেতি আছে; —চাপত আম-কঁঠালৰ গছ, মাজত ভামোল-পাণৰ গছ, আৰু চালত লাও-কোমোৰা। চাপৰ দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে বাটি-কঁঠাল, অম্বতা আৰু কলগছৰ শাৰী দেখা যায়। অ'ত ত'ত থকৱা বেঙেনা, জলকীয়া হালধি আৰু আনাৰ খেতিও আছে। গছৰ গুৰিয়ে গুৰিয়ে, কাঠআলু আৰু চীনা মোৱা আলুৰ ভেঁটিৰ পৰা গজালি ওলাই বাঁহৰ সৰাহে দি বগাই লৈ গছত উঠিছে; টাটত পূৰ্বেশাক, বাটিত ভিছ-ছিৰাল আৰু জেঙত কেবেলা-ধুন্দুলি বগাইছে। জিকা-ভোলৰ পুলি কেইটামানো টাটীৰ দাঁতিতে আছে। কিন্তু এতিয়াও বগাবৰ হোৱা নাই।

ঘৰ-দুৱাৰ আৰু বাৰীখন দেখি ঘৰৰ পৰাকীৰ্ত্তন চকী বান্ধু বুলি অনুমান হয়।

দুপৰীয়াৰ অলপ পিচতে ভপেধৰ বৰা এই

পদূলিয়েদি সোমাই গ'ল। চ'ৰা ঘৰৰ মুখ পাই অলপ থিয় দিলে। তাৰ পিচত মাতিলে,— “কাতিবাম! অ' কাতিবাম! কাতিবাম ঘৰত আহ নে?”

“হয় ককাইদেউ, বহক তাতে”—এই বুলি কঁকালত আঠু-মুৰিয়া চুৰিয়া, কাঁকত পানী-গামোচা আৰু হাতত খোঁৱাখোৱাটোৰে সৈতে কাতিবাম ওলাই আহিল।

ভপেধৰ : এতিয়া হে ভাত খাইছ নে কি ?

কাতি : হয় ককাইদেউ, মই পৰহিয়েই পামলৈ গৈছিলোঁ। আজি আহি গাটো ধুই এইমাত্ৰ ভাত খাই উঠিলোঁ।

ভপেধৰ : মই পৰহিয়েই তোক বিচাৰিছিলোঁ; পিচত পামলৈ গ'ল বুলিলত উভতি গলোঁ। আজি আহিলি নে নাই তাৰে বুদ্ধ লবলৈ হে আহিলোঁ।

কাতি : কিয়! কিবা বিশেষ কাম আছে নে কি ?

ভপেধৰ : বিশেষ কাম আৰু কি ? তই নো কি কবিল খুজিছ, তাকে শুনিম বুলি আহিছিলোঁ।

কাতি : মই নো আৰু কি কবিল! যি কবিছোঁ দেখিয়েই আছে।

ভপেধৰ : তাকেই ভো ভাবিছোঁ। তইনো বাক ইমানবোৰ ধন-সম্পত্তিৰ মালিক হৈ সদায় চহা গাৰলীয়াটো হৈয়েই থাকিবি নে? আমি হোৱা হলে ডাঙৰ বান্ধুৰ বে হ'লোঁহেঁতেন, চৰকাৰৰ ঘৰৰ বিভাগো ল'ৰোঁহেঁতেন।

কাতি : কেনেকৈ ?

তপেশ্বৰ : মোৰ লগত ওলাই গলে সকলো জানিবি। আহ তেজ, বাটে বাটে ওলাই যাওঁ।

কাতি : এতিয়া দেখোন বৰ ব'ন। বহুক এটোপা চাহ খাই মোহা যাওক।

তপেশ্বৰ : ল'ৰাবি কবিলেহে খাব পাবিম; বহু আকৌ কামলৈ যাব লাগিব নহয়।

কাতিবাম : এৰা আপোনাৰ কামটোৱেই লেভো; ছয়ো বেলা খাটিব লাগে।

তপেশ্বৰ : কি কবিবি! ভইভৰ নিচিনা অৱস্থা হোৱা হলে দেখিলিহেঁতেন, ইমান দিনে বায় বাহাছৰ হলোহেঁতেন।

“বাক মই ভিতৰৰ পৰা আহোঁ”—এই বুলি ধোঁৱাখোৱাটো তপেশ্বৰৰ হাতত দি কাতিবাম ভিতৰলৈ গ'ল। অলপ পিচত হাতত ডামোলৰ বটাটো লৈ কাতিবামৰ মাক ওলাই আহিল আৰু তপেশ্বৰক ডামোল এখন দি সুৱিলে,—“কলৈ নো আহিছিলি বোপাই!

তপেশ্বৰ : এনেয়ে হে আহিলোঁ। কিয় আহিবলৈ নিদিয়ৈ জানো?

কাতিবামাক : ও আই! কিয়নো আহিবলৈ নিদিয়, বোপাই! তই জানো কিবা আমাৰ ভাগৰ ভাত কাড়ি খাইছ?

তপেশ্বৰ : বহু যেমালি হে কৰিছোঁ; বেয়া নাপাব আকৌ। বহু আজৰি পালে এনেকৈ ভু-বভৰা লৈৱেই থাকোঁ।

কাতিবামাক : ভাল কৰ বোপাই। ভাৱেকৰ ভইভেই বুৰিভৰগা দি নচলালে নো কোনে চলাব। ভাব নো কি গিৱান হৈছে!

তপেশ্বৰ : সেইটো আৰু ক'ব লাগিছে নে?

এনেতে ভিতৰৰ পৰা ডিকডাৰ মাত শুনা গ'ল, “আই, চাহটোপা নিয়কহি।”

মাক উঠি গ'ল ছটা বান-খাটিত দুখাটি চাহ-পানী আৰু এখাটি তপেশ্বৰক দিলে আৰু এখাটি পুতেকলৈ ধলে। এনেতে মাক-পাৰ পিছি কাতিবাম ওলাই আহিল। অলপ সময়ৰ ভিতৰতে চাহটোপা খাই ডামোল ধ'পাতেবে দুখনি কৰি কাতিবাম তপেশ্বৰৰ লগত ওলাই গ'ল।

কাতিবাম কেৰেকাই কোচৰ একমাত্ৰ পুত্ৰ। কেৰেকাই বৰ পৰিভ্ৰমী আৰু অধ্যয়সাধনশাল আছিল; সেই কাৰণেই নিতান্ত নিবন্ধৰ মাত্ৰ হৈও অক্লান্ত পৰিশ্ৰম আৰু ব্যৱসায়-যুগ্মৰ বলত নিকিন অৱস্থাৰ পৰা চহকীৰ লেখত উঠিব পাৰিছিল। তেওঁ যদিও নিজে লিখা-পঢ়া নাজানিছিল, তথাপি পুতেকক কিছু শিক্ষা দিবলৈ তেওঁৰ ইচ্ছা আছিল সেই দেখিয়েই কাতিবামক আঠ বছৰমান বয়সত কুললৈ পঠাইছিল। কিন্তু কাতিবামৰ ভাগ্যত কি আছিল ক'ব নোৱাৰো, বিজ্ঞানেশ্বৰীয়ে তেওঁক মোৰ ছবুলিলে। কুলত সাত বছৰ পঢ়ি তেওঁ কোবোমতে ছপা কিতাপ পঢ়িব পৰা হ'ল নাথোন। এনেতে এটা ডেবপঞা নাচৰ দল ইয়ালৈ আহে। এই দলটোৱে আজি ইয়াত, কালিলৈ তাত, এইবাবে নাচ-গান পাতি ঘন ঘনি ছবিছিল। এই দলৰ পাচ লৈ বহুতো কুলীয়া ল'ৰাই কুল আৰু ঘৰ দুয়োকে এৰিছিল। বাপেকহঁতৰ পোতৰ টকা কিমান চুব কবিলে ডাখো লেখ-জোখ নাই। কাতিবামো এই দলৰ ভিতৰতে পৰিছিল। কেৰেকাইয়ে ছয় কি সাত দিনৰ মূৰত পুতেকক বিচাৰি পাই ঘৰি আনিলে আৰু ভালকৈ এজাটবি দি হাল বাবলৈ ল'বাই দিলে। সেইদিনাৰ পৰাই তেওঁৰ কুলৰ লগত নব্ব

হিঙ্গিল। খেতি-বাতিৰ কামতো কাতিৰাম বৰ পাকৈত নাছিল; মাজে মাজে সমনীয়াৰ লগ পালে ছুটুপি-এটুপি কটিকাতো ধৰিছিল; এইবোৰ দেখি-শুনি বাপেকে সোতৰ বছৰ বয়সতে কাতিৰামক বিয়া কৰাই দিয়ে। এতিয়া তেওঁৰ ছবছৰীয়া লৰা এটিও আছে। বিয়া কৰোৱাৰ পৰা কাতিৰামৰ পুৰণি স্বভাৱৰ বাগী কৰ্মি গৈছিল।

কেকেন্দাই মৰা মূঠেই ছমাহ হৈছে। তেওঁৰ পৰিবাৰত মানুহ এতিয়া তেওঁৰ বিধবা, কাতিৰাম, কাতিৰামৰ বৈশীয়েক ললিতা আৰু তেওঁলোকৰ এটি শিশু সন্তান। কাতিৰাম মাবল ঘৰত আৰু মাক বৰ ঘৰত থাকে। পামলৈ অহা-বোৱা কৰাটোত কাতিৰামে বৰ টান পায়; মাকৰ কেটকেটনিড তত নাপালেহে কেতিয়াবা কেতিয়াবা এদিন ছদিনলৈ যায়।

যি হওক, এতিয়ালৈকে এই ঘৰখন বৰ সুন্দৰকৈ চলি আহিছে। ধান, চাউল, মাহ, সবিয়হ, গুৰ-পাখীৰ, শাক-পাচলি, টকা-কড়ি—একোবে অভাৱ নাই। পানত চাৰিটা হালোৱাই চাৰিখন হাল চলায়েই আছে। খুটিত গৰুৰ সংখ্যা বাঢ়িবই লাগিছে, শাহ-বোৱাৰীৰ ভিতৰত মূন্দৰ মিল আছে। ভেনে মূলত এই সংসাৰ যদি সুখৰ মহুৱ কেনেকুৱাক নো সুখৰ সংসাৰ বুলিব? অৱশ্যে আগলৈ কি হয় তাক ভগবানৰ বাহিৰে আৰু কোনে জানে।

পতুলি ওলায়েই কাতিৰামে সুধিলে,—“পিচে ককাইদেউ, আপুনি কিবা ক'ম সুমিছিল নহয়?”

ভপেখৰ : এৰা, কথাটো হৈছে পৰহি বাতৰি-কাকতত পঢ়িলো এজন মানুহ চৰকাৰৰ ঘৰৰ পৰা বায় চাহাব খিৰাপ পাইছে। মানুহজনক আমি চিনি পাওঁ। তেওঁ

লিখা-পঢ়াও ভালকৈ নাজানে, আৰু তোৰ সমান ধন সম্পত্তিও নাই। কোনোমতে খেতি-বাতি চলাই পেট-পোহা মানুহ। অকল বুদ্ধিৰ বলতেই তেওঁ ইমান ডাঙৰ মানুহ হ'ল। এই বাতৰিটো পাবৰে পৰা মই ভাবিব লাগিছো বোৰো। তেৱেঁই যদি বায় চাহাব হ'ল আমাৰ কাতিৰাম নো পৰি থাকিব কিয়? তোৰ অৱস্থা যেনেকুৱা অলপ বুদ্ধি খটাব জানিলেই বায় চাহাব হে নালাগে, বায় বাহাছৰ হবলৈকো একো টান নহয়।

কাতিৰাম : তেওঁনো কি বুদ্ধি খটাইছিল?

ভপেখৰ : তেওঁ ভাল মানুহৰ দৰে সাজ-পাৰ পিন্ধি ডাঙৰ ডাঙৰ মানুহৰ লগত ফুৰিবলৈ ধৰিলে। চৰা ঘৰটো ধুনীয়াকৈ কৰি তাক চাহাবি ধৰণেৰে সজালে আৰু ডাঙৰ ডাঙৰ মানুহ বাতি ভোজ দিবলৈ ধৰিলে; মাজে মাজে আৰু তাক ধৰি-মেলি তেওঁৰ স্মৃতি বাতৰি কাকতত ছপোৱালে। অলপ দিনৰ ভিতৰতে তেওঁ অকল আমাৰ সমাজত নহয়, চাহাব-সমাজতো জনাজাত হ'ল। তাৰ ফলত এতিয়া তেওঁ বায় চাহাব। ওৱো যদি ভেনে হব খোজ সেই উপাৰ-কেই ধৰিব লাগিব।

কাতিৰাম : মই এটা লিখা-পঢ়া বজনা পাঠীয়া মানুহ। মই কেনেকৈ ডাঙৰ মানুহৰ লগত মিলিম?

ভপেখৰ : মই নো কলোঁ কি, তুমিলি কি? হাজত

ধন থাকিলে ডাঙৰ মানুহ হ'বলৈ কিমান
পৰ লাগে? কৈছেই নহয় বোলে
ধনেই ধৰ্ম্মৰ ফল। ধনৰ ওচৰত লিখা-
পঢ়াই কিটো কৰিব?

কাতিৰাম : মই এতিয়াও আপোনাৰ কথা ভালকৈ
বুজা নাই।

তপেশ্বৰ : তোৰ বৃথি সিমান চোকা হোৱা হলে
জানো এনে হৈ থাক? শুন তেন্তে কি
কৰিব লাগিব। প্ৰথমতে তোৰ নামটো
কাতিৰাম কোচ গুচাই কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ
ভূঞা কৰিব লাগিব। ভূঞা হ'বলৈ
তোৰ পুৰা অধিকাৰ আছে; কিয়নো
যাৰ ভূঁই আছে সেয়ে ভূঞা। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ
ভূঞা বুলি তোৰ নামটো শুনিলেই
ষেয়ে সেয়ে তোক ডাঙৰ মানুহ বুলি
ভাবিবই ভাবিব। তাৰ পিচত হৈছে
সাজ পাৰ। তোৰ ভাল ধুতি চোলা
আছেই; তাৰ লগতে একোৰ ভাল
জোতা-মোজা, এটা ভাল কামিজ,
এটা পাটৰ বস্ত্ৰীন পাগুৰি এটা ঘৰি
আৰু একোৰ বিত-চকু ললেই তোৰ
সাজ-পাৰ দেখি কোনে তোক চহা
বুলিবলৈ সাহ কৰিব? নাম আৰু
সাজ-পাৰখিনি ঠিক হলেই ডাঙৰ
মানুহৰ লগত মিলিবলৈ একো টান
নহয়; সেইটো ভাব ময়ে ল'ব পাৰোঁ;
মুঠেই প্ৰথমতে টকা গোটাচেৰেক
খৰচ কৰিব লাগিব। আৰু এটা কথা
মনত ৰাখিব যেন যেই-সেই ডাঙৰ
মানুহৰ লগ লৈ অনাহক টকা খৰচ

কৰা নহয়। যাৰ পৰা কাম হ'ব, তেনে
মানুহ বাছি ল'ব লাগে। মই দেখাও
কমলচন্দ্ৰ বাজখোৱা, পঞ্চল উকীল
আৰু সৰ্বানন্দক হাতত লগেই হ'ব;
তেওঁলোকৰ লগতে যদি তেওঁলোকৰ
বন্ধু-বান্ধৱ ছই একত্ৰ ল'ব লাগে, তাতো
বিশেষ হানি নাই। মই এই কেইজন
মানুহ কিয় বাছিছোঁ শুন। এই জিলাৰ
ভিতৰত এই তিনিজন মানুহে কৰোঁ
বুলিলে কৰিব নোৱাৰা কাম নাই।
তাৰ উপৰিও উকীল হৈছে লোকল
বোৰ্ডৰ মেম্বৰ আৰু মিউনিচিপেলিটিৰ
কমিশ্বনাৰ; চোটা কৰিলে তোকো
তেওঁৰ লগৰীয়া কৰি ল'ব পাৰিব। তাৰ
পিচত বাজখোৱা হৈছে বাতৰি কাকতৰ
লিখক; তেওঁ যদি মাজে মাজে তোক
প্ৰশংসা কৰি কাকতত লিখে, তেনেহলে
অলপ দিনতে তই জমিদাৰ কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ
ভূঞা বুলি জনাজাত হ'বলৈ অলপো
টান নহয়। সেয়ে হলেই তাৰ পিচত
ছই এবাৰ চাক কমিশ্বনাৰৰ লগত দেখা
কৰিব, তেতিয়া চাওঁচোন গৱৰ্ণমেণ্টে
কেনেকৈ তোক বাৰ-বাহাদুৰ বিভাগ
নিদিয়াতৈ থাকে! সৰ্বানন্দকো লগত
ৰাখিবলৈ কৈছোঁ এই বাবে যে তেওঁ
তোৰ বাপেৰৰ চিনা-জনা মানুহ;
নিশ্চয় তেওঁ তোৰ ভালৰ বিষয়ে চোটা
কৰিব আৰু আৱজ্ঞক হলে টকাৰ্জিব
সাহায্যও লোৱা যাব। এতিয়া যদি
তই মই কোৱাৰ বৰে কাম কৰ,

তেনেহলেই সকলো কাম সিদ্ধি হ'ব।
মোব ক'ব লগা কথা কলৌ, এতিয়া তই
যি ভাল দেখ কবি থাক। আমাব
নো কি লাভ লোকচান আছে! মুঠেই
ওচবচুবীয়া বুলি ভইভব ভাল দেখিলে
আমাবো ভাল লাগে, বং পাওঁ। সেই
হে ইমানখিনি কথা কলৌ।

কাতিবাম : মই একো নাজানো; আপুনি যি
কবিবলৈ কয় তাকে কবিম।

তপেশ্বৰ : তেনেহলে তই মই কোৱাব দৰে সাজ-
পাৰ পিন্ধি সন্ধ্যা সময়ত ওলাই থাকিবি;
মই আজিয়েই তোব লগত তেওঁলোকৰ
চিনাকি কৰাই দিম।

কাতিবাম তপেশ্বৰৰ কথাত মান্তি হ'ল আৰু
বাৰ বাহাছৰ হোৱাব স্বপ্ন দেখিবলৈ ধৰিলে। তপেশ্বৰ
বং মনেৰে কৰ্মক্ষেত্ৰলৈ গ'ল।

একাদশ অধ্যায়

বড়বস্ত্ৰ

সভাৰ পৰা ওলাই দীনবন্ধু জানব পাৰলৈ
গৈছিল। তাত বংশজীৱী-সকলৰ বাস। তেওঁ
সোনেই পাওঁবুঢ়াৰ ববত উপস্থিত হ'ল; পাওঁবুঢ়াই
তেওঁক আগবঢ়াই নি বহিবলৈ দিলে।

দীনবন্ধুৱে ক'লে,—“এতিয়া বহিবলৈ সময় নাই;
ডোমালোকৰ পাৰ্বত কাৰ কাৰ ববত মাউব লাগিছে?”

পাওঁবুঢ়া : মাউব। আমাব পাৰ্বত।

দীন : এয়া ডোমালোকৰ পাৰ্বতে। তুমি
তেনেহলে একোকে নাজানো।

পাওঁবুঢ়াই বিশ্বম্ভৰ-চকুৰে দীনবন্ধুলৈচাই নুখিলে,—
“কেতিয়াৰ পৰা হৈছে?”

দীন : ছপৰবে পৰা বোলে ছটা বৰিছে আৰু
পাঁচ—ছজনমান পৰি আছে।

পাওঁবুঢ়া : আপোনাক কোনে এনে খবৰ দিছিল?

দীন : কিয়?

পাওঁবুঢ়া : তেনেই মিছা কথা। আমাব পাৰ্বত
এই আধা ঘণ্টা আগলৈকে কোনো
বেয়াৰ নাছিল বুলি মই থিৰাকৈ
জানো। মই ছপৰীয়া খাই-বৈ উঠি-
য়েই ঘৰে ঘৰে এখন পৰোৱানা জাবি
কৰি ফুৰিছিলোঁ; আপোনাৰ আগে
আগে মাজ ঘৰ সোমাইছোঁ। এই
কামত ঘূৰোতেই মই আজি সভা-
লৈকো যাৰ নোৱাৰিলোঁ।

দীনবন্ধু চিন্তিত হ'ল। এনে মিছা খবৰ দিয়াৰ
পৰা কাৰ কি লাভ, তেওঁ স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে।
আকৌ ভাবিলে কিজানি পাওঁবুঢ়াবেই ভুল হৈছে।

এনেতে সভাৰ পৰা তেওঁৰ পিচত অহা মানুহ
কেইটাও তালৈকে আহিল। সিহঁত লবি আহিছিল,
দীনবন্ধুৰ ওচৰ পাই সিহঁতে একেলগেই নুখিলে,—
“দেউতা! কি হ'ল! আপুনি সভা এৰি আমাব
পাৰ্বলৈ অহা দেখি কিবা বিপদ ঘটিল বুলি আমিও
লবি আহিলোঁ। পিচে কি নো হ'ল?”

দীনবন্ধুৱে সকলো কথা বখাবখ বৰ্ণনা কৰিলে।
মানুহকেইটাই কলে,—“ই কোনোবা ছট মানুহৰ
কাম; মিছাকৈয়ে আপোনাক কষ্ট দিলে। চিঠিত
নো কাৰ নাম দিছিল?”

দীন : মাত্ৰ কামো এয়াই। অকল ডোমা-
লোকৰ পাৰ্ব বহিছ বুলি জিবা

আছিল। আগে-পিচেও বহুতো গাঠব
মানুষে তেনেকৈয়ে খবর দিয়ে; সেই
দেখি সম্ভেহ কবিবলৈ নহ'ল। তাতে
অলপ সম্ভেহ হলেও এম্বেবোৰ বিষয়
অস্বহেলা কবিব নোৱাৰি; কিন্তুনো সঁচা
হলে যে পলয় কৰাৰ পৰা বিপদ
ঘটিব।

তেতিয়া সকলোৱে এই অজ্ঞাত হুজুৰ'নক খাও-
খপনি দি মনৰ খং কিছু বাৰ নিয়ালে। এনেতে
সেৱাশ্রমৰ পৰা বিলাতী পানীৰ বটল, গন্ধক ধূনাৰ
টোপোলা, কপূৰৰ চিচা ইত্যাদি লৈ চাৰিজন সেৱক
উপস্থিত হ'লহি। দীনবন্ধুৱে তেওঁলোকক সকলো
কথা কৈ উভতি যাবলৈ ক'লে আৰু ভৱিষ্যতলৈ
গাঠব জনা-পুনা মানুহ এজনৰ চহি নহলে কোনো
সংবাদ গ্ৰাহ্য কৰা নহব বুলি গাঠবিলাকত প্ৰচাৰ
কৰি দিবলৈ উপদেশ দিলে। তাৰ পিচত গাঠ-
বুঢ়া আৰু মানুহ কেইটা লগত লৈ গাঠব আলি-
পঢ়ুলি, পুখুৰী, চুৱা-পাতনি আদি চাই ব'ত যি
সংকাৰ কবিব লাগে সকলোকে বুজাই দিলে।

মানুহকেইটাই ক'লে,—“দেউতাই আমাৰ
গাঠলৈ চকু দিবৰে পৰা আমাৰ ইয়াত বেয়া-
আজাৰ কম। আগৈয়ে আটাইতকৈ আগৈয়ে আমাৰ
গাঠতে মাউৰ লাগিছিল; কিন্তু দেউতাই সেইবাৰ
বাইজ মোটাই বাট-পঢ়ুলি ভাল কৰাই আৰু
পুখুৰী খনাই বেবা দিৱাই; দিৱাৰ পৰা আঙি
ভিনি বহুৰ এই বেয়াবটো আমাৰ গাঠত সোৱোৱা
নাই।” দেউতাই যদি সেইবাৰ দিনে বাঙিয়ে
খিণ-জন্ম সকলো এবি মালাগিলহেঁতেন, তেনেহলে
সেইবাৰেই এওঁ খন গাঠ উজাৰ হ'লহেঁতেন।”

দীন : যোৱা কথা বাতৰ, সেইবাৰ মালাগে।

এতিয়া বহি কোৱাৰ দৰে কাৰ কৰি-
বলৈ নাপাহৰিবা মাচোন।

তেতিয়া প্ৰায় সন্ধ্যা হৈছিল। দীনবন্ধুৱে মানুহ-
কেইটাৰ পৰা বিদায় লৈ সোপাৰি গাঠব কলম খোজ
ল'লে। তাত প্ৰথমতে এখন দোকানত বহি গাঠব
সবিশেষ খবৰ ল'লে আৰু দোকানটো অহা মানুহ-
বিলাকক সমৰোপযোগী সতৰ্কতা লবলৈ সাৱধান
কৰি দিলে। সেই গাঠত এখন নৈশ বিজ্ঞানৰ আছিল;
তেওঁ দোকানতে অলপ চাহ-জলপান খাই তাত
পঢ়াবলৈ গ'ল; প্ৰায় দুঘণ্টা সময় শিক্ষা দিয়াৰ
পিচত তেওঁ শিক্ষক কেইজনক কিছুকিবি উপদেশ
দি দহমান বজাত ঘৰলৈ উলটিল।

এবাৰ বজাৰ সময়ত দীনবন্ধু ঘৰ পালেহি।
পৰাই তেতিয়া ভাতপানী বাছি পঢ়ুলি ওলাই
বাটলৈ চাই গৈছিল। দীনবন্ধু বেয়াবীৰ ওচৰলৈ
গৈছিল বুলি সি জানিছিল, আৰু সেই বাবেই
সিও বৰ উত্তৰ হৈ আছিল।

ঘৰ পাই দীনবন্ধুৱে কাপোৰ-কানি সলালে
আৰু হাত-বুখ ধুই ভাত খালে। খোৱা শেষ হ'লত
মুহুৰি কৰি এখন্তক বাহিৰত ইকাল-সিকালকৈ কটাই
পাটাত পবিল; কিন্তু তেওঁৰ ভালকৈ টোপনি নাছিল।
দিনৰ ঘটনাৱলী পুনঃ পুনঃ মনত পৰিবলৈ ধৰিলে;
কিন্তু কোনো মতেই তাৰ খীয়ালা হৈ নাছিল।

বাড়িপুৰা সোনকালে তেওঁ ঘোৱাৰ পৰা উঠিল;
তেওঁ ঘোৱাৰ পিচত সভাত কি হ'ল, তাক জানিবলৈ
তেওঁ বৰ উত্তৰ হৈছিল। তেওঁ প্ৰাক্তনত্যা শেষ
কৰি এবাৰ উমাকান্তক বিচাৰি থাকিলে ওলাল;
এনেতে প্ৰভাৱতীৰ পৰা এখন দীঘলীয়া চিঠি পালে।
চিঠিত দীনবন্ধুৱে জানিব খোজা সকলো কথাৰ বিস্তৃত
বিবৰণ আছিল আৰু দীনবন্ধু যি কামত অকল

পৰা যাৰ লগা হৈছিল, তাৰ সবিশেষ বাতৰিও সোধা হৈছিল; চিঠিখনত এটা আকুলতাৰ ভাৱ ব্যক্ত হৈ পৰিছিল। সাময়িক লিখিছিল,—“আপোনাক মই অন্তৰবে সৈতে আত্ম-ভক্তি কৰোঁ; আপুনিও মোক মৰম কৰে; সেই কাৰণে আপুনি মোক আপুনি বুলি সম্বোধন কৰাত কেনেবা কেনেবা লাগে। যদি আপোনাৰ কোনো আপত্তিৰ কাৰণ নাথাকে, তেনেহলে মোক এতিয়াৰ পৰা তুমি বুলি সম্বোধন কৰিলে সুখী হ’ম।”

চিঠিখন পঢ়ি সভাৰ শেষ ফল জানিব পাৰি দীনবন্ধু বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল—কাৰ বড়বন্ধুত তেওঁ আঁতৰ হ’ব লগা হৈছিল। বিদ্যালয়ৰ সম্পৰ্কৰ পৰা তেওঁক নিলগাই ৰখাই যে সেই মিছা চিঠিৰ উদ্দেশ্য আৰু সেই উদ্দেশ্যৰ লগত যে বড়বন্ধুকাৰী-দলৰ কিবা নীচ স্বার্থ জড়িত আছে, সেইটো তেওঁ অনুমান নকৰি নোহাবিলে। তেওঁ বৰ হুৰিত হ’ল তেওঁক আঁতৰ কৰাৰ বাবে তেওঁৰ বিশেষ অসন্তোষৰ কাৰণ নাছিল; কিন্তু তেনে কৰাৰ পৰা যদি ফলৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহয়, তেনেহলে যে তেওঁৰ বহুদিনীয়া সাধনা অথলে যাব; ভৱিষ্যতলৈকো বাইজৰ কাম কৰাত ব্যাঘাত জন্মিব।

তেওঁ অলপ সময় চিন্তা কৰি প্ৰভাৱতীলৈ ভলভ দিয়া চিঠিখন লিখিলে।

ও

সুচৰিত্তে,

তোমাৰ চিঠি পঢ়ি সকলো কথা বুজিলোঁ আৰু সঁচাকৈয়ে হুৰিত হলেঁ। এই বিদ্যালয় স্থাপন নকৰে যে ভুলে ভুলে এটা বড়বন্ধু চলিছে, তাক কোৱাকৈ বুজিব পাৰিছোঁ। এই বড়বন্ধুকাৰী দলৰ

নেতা কোন—তোমাক বোধ কৰোঁ নকলেও হ’ব। কালি জানিব পাৰত কাৰো একো বেমাৰ হোৱা নাছিল, বড়বন্ধুকাৰীদলে তেওঁলোকৰ গুপ্ত অভিসন্ধি পূৰ্ণ কৰিবলৈ মোক মিছা বাতৰি দি আঁতৰাই পঠিয়াইছিল। মই কালিৰে পৰা তেনে সন্দেহ কৰিছিলোঁ; আজি তোমাৰ চিঠিৰ পৰা সভাৰ শেষ হোৱাৰ বিবৰণ পালোঁ, তাৰ পৰা মোৰ সন্দেহ সত্য বুলি বুজিবলৈ আৰু একো বাকী নাথাকিল।

এই বড়বন্ধু তোমাৰ, মোৰ আৰু সৰ্বসাধাৰণৰ অমঙ্গল সাধনৰ নিমিত্তে; কিন্তু আমাৰ নিমিত্তে বিশেষ ভয়ৰ কাৰণ নাই। মোৰ ভয় তোমাৰ নিমিত্তে হে, তুমি সকলো বিষয়তে অতি সাৱধান চলিবা। আৰু এটা কথা কওঁ,—হয় তো তোমাৰ মনোমত নহ’ব; কিন্তু বৰ্তমান সময়ত তোমাৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তেই সেই কথা কোৱা মোৰ কৰ্তব্য বুলি ভাবিছোঁ—তুমি যেই সেই পুৰুষৰ লগত ঘনিষ্ঠতা নাৰাখিবা। মই যদিও ত্ৰী-স্বাধীনতাৰ বিৰোধী নহওঁ, তথাপি বৰ্তমান সময়ত, আমাৰ দেশত অসীম ত্ৰী-স্বাধীনতা থকাৰ ঘোৰ বিৰোধী। দেশ-কাল, আৰু পাত্ৰ অনুযায়ী সকলো বিষয়ৰ একোটা নিৰ্দ্ধাৰিত সীমা থাকিব লাগিব। যদিও এই বিষয়ে মই গঠন কৰা নিয়ম কেইটা সভাত গৃহীত নহ’ল, তথাপি তুমি তাক পালন কৰি চলিলে মই সন্তোষ পাম। এই সম্পৰ্কত মোৰ বহুতো ক’ব লগা আছে; কিন্তু সিমানবোৰ কথাকে চিঠি লিখিবলৈ পলে সি এক প্ৰকাৰ চিঠি নহৈ পুথিত পৰিণত হ’ব। সেই দেখি চিঠি দীৰ্ঘ নকৰি মোৰ হাতে-লিখা “ভাৰতীয় নাৰীৰ স্বাধীনতা” শীৰ্ষক কিতাপখনকে পঠিয়াই দিছোঁ; পঢ়া হলে ক’বাই বিবা। এতিয়া হুটামান শাসনৰ বচন তুমি যিওঁ—

১। হৃৎকুন্তলমা নাবী তপ্তালাবসমঃ পুমান্ ।

তন্মাদ হৃৎক বহিঃক নৈকত্র স্থাপয়েৎ, বুধঃ ॥

২। মাত্ৰা স্বশ্ৰা হুহিত্ৰা হান দ্বিবিভক্তাসনো ভবেৎ ।

বলহানিভ্ৰিয়গ্রামো দ্বিধাসমুপনি কৰ্ধতি ॥

যি প্রকৃত সংযমী, তেনে ব্রাহ্মহব পক্ষে ওপবত
দিয়া শ্লোক অনাবশ্যক হ'ব পারে, কিন্তু তেনে
সংযমী কেইজন ?

আকৌ অকলৈ ফুৰা-চকাতো মোৰ আপত্তি ;
তাৰ কাৰণ আমাৰ দেশৰ পুৰুষে এতিয়া তিকতাক
সম্মান কৰিবলৈ পাহৰিলে আৰু তিকতাও আত্মবক্ষা
কৰিবলৈ সমৰ্থ নহয় ।

সামৰণিত ইয়াকে কওঁ যে বড়বড়কাৰীৰ মেনে
উদ্দেশ্যই হওক, তুমি ওপবত কোৱা নীতি-কেইটা
মানি চলিলে সিহঁতে সহজে তোমাৰ একো অপকাৰ
কৰিব নোৱাৰে,—এয়ে মোৰ বিশ্বাস । তোমাৰ
বিশ্বাস যদি বেলেগ ধৰণৰ হয়, তেন্তে মোৰ কবলৈ
একো নাই । ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ যেন
তেওঁ তোমাৰ সৰ্ব্বতোভাবে মঙ্গল বিধান কৰে ।
ইতি ।

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী

ঐশ্বৰীনবহু

দ্বাদশ অধ্যায়

খেম্টাৱালী

আজি পদাৰ্থৰ অৰ্দ্ৰাৰ মনৰ দোকানত বৰ
খুৰ-ধাৰ । তেওঁলোকৰ সাদৃশ্যসমীক্ষক হেনো কাৰ্ত্তিক-
চন্দ্ৰ কুঁৱাই ভোজ দিব । এই উদ্দেশ্যেই দোকানৰ
ভিতৰ কালে থকা চোতালত এখন চন্দ্ৰতাপ ডলা

হৈছে । তাৰ তলত মূল্যবৰ্গৈ দলিলা পৰা । ওপবত
“গেচবন্তি” লগোৱা হৈছে, দাঁড়িয়ে দাঁড়িয়া চকি
সজাই থোৱা হৈছে । খুঁটাও ফুল-পাত, কুৰিও
ফুলৰ “ভোড়া” আৰু চাবিওকালে মোলাপৰলৰ
পোন্ধ মলয়লাই আছে । এটা গ্ৰাম্যকোণ আৰু
এটা হাৰ্মোনিয়মো আনি থোৱা হৈছে ।

যথাসময়ত দলব সকলো গোটখালে ; সক-
লোৱেই আন দিনতকৈ বেছি পৰিপাটীকৈ সাজ-
পাৰ পিন্ধি আহিছে । কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই তপেৰে
কোৱাৰ দৰেই নতুন সাজ-পাৰ কৰাই লৈছে, মাত্ৰ
তাৰ লগতে কালিৰ বৈঠকত গকুলচন্দ্ৰ উকীলে
দিয়া উপদেশ-মতে কোটটোত আগৰ গুদামৰ
সলনিও সোণৰ গুদাম লগাই আহিছে আৰু মুখত
‘পাউডাৰ’ ব'হি আহিছে । তেওঁক অহা দেখিয়েই
কেইগৰুনে কৈ উঠিল,—“এবা, এতিয়া হে মানিকী-
মাকৰ কঁৰীয়া যেন হৈ শুৱাই পৰিছে ; আজি দেখি
কণকচোন কোনে পাৰে এওঁক ৰূপে-ৰূপে সাজে-
পাৰে ভৰিলাৰ নহয় বুলি ।”

এই মন্তব্য শুনি কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰৰ যেন এহাত
হিৱাচৰি বাঢ়িল । তেওঁ একো নকৈ মাথোন মিচিক
মিচিক হাঁহিবলৈ ধৰিলে ।

তাৰ পিচত তেওঁলোকে পূৰ্বৰ দৰেই সজিয়াৰ
পান-তোজন শেষ কৰিলে আৰু নানা প্ৰকাৰৰ কথা
পাতিবলৈ ধৰিলে । এনেতে জকমকীয়া সাজ পিন্ধা
এজনী ৰূপহী পাতক অলকাৰৰ বন্ধননি সমুদ্ৰৰ
কালত পেলাই মগপত প্ৰবেশ কৰিলে । লগত এটা
আদহীয়া ব্ৰাহ্ম, হাতত এখন বেহেলা । পাতকৰ
হাতত এটা ভাঙৰ ডামোলৰ টোৱা । পদাৰ্থৰ
তেওঁলোকক আগবঢ়াই আনি দলিলাৰ ওপবত বহু-
ৱালে ; লগে লগে আমাৰ মহামানসকলেও দলিলাৰ

ওপৰতে বহি তেওঁলোকক মণ্ডলাকাৰে বেঢ়ি ধৰিলে।

এই পাণ্ডক এজনী কলিকতাৰ খেম্টাৱালী। কোনোবাই তেওঁক দলে-বলে নিয়ন্ত্ৰণ কৰি আনিছিল। যি আনিছিল তেওঁলোকৰ কাম হৈ গ'ল; এতিয়া উলটি যোৱাৰ আগতে জিলাৰ কোনো কোনো মানুহৰ নিয়ন্ত্ৰণ বন্ধা কৰি অলপ উপাৰ্জন কৰাৰ আশাত এই কেইদিন অপেক্ষা কৰিছে।

উপস্থিত ক্ষেত্ৰত গোটেই দলটো নিয়ন্ত্ৰণ কৰা ছোৱা নাই। এওঁলোকে আলোচনা কৰি স্থিৰ কৰিলে যে গোটেই দলটো মতাতকৈ অকল ওস্তাদটো আৰু খেম্টাৱালী জনীক আনিলেই তেওঁলোকৰ কাম চলিব। সেই দেখি হে আমি দলৰ দুজনক মাথোন দেখিবলৈ পাইছোঁ। তেওঁলোকক ডেৰ কুৰি টকাত বাতিটোৰ নিমিত্তে জনা হৈছে।

পাণ্ডকৱে সভাসদসকলৰ মাজত আয়মেৰে বহি ওঠত হাঁহিব বং চৰাই আৰু চকুৰে সমুদ্ৰাসকলক পিৰিক-পাবাককৈ চাই তামোলৰ টেৰাটো ৰেলিলে। বাজখোৱাকে প্ৰমুখ্য কৰি ডাকবীয়া সকলে চকুকেইটা বিমান পাৰে ডাকবাকৈ ৰেলি জীমতীৰ বদন-সৰোজ নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু কলিকতীয়া ৰূপ-সুখাৰ আশ্বাদনত নিজ নিজ অস্তিত্ব পাহৰি গ'ল। জীমতীয়ে কিছু বেলি হাতেৰে তামোল হুঁবিয়াই আৰু চকুৰে বনুখৰ পুষ্পৰ হানি শেহত এখন তামোল মুখত সুমুৱালে আৰু নাচোনৰ ভঙ্গীৰে বহাৰ পৰা উঠি অৰুপ্ৰভাকৰ বিবিধ পৰিচালনাবে প্ৰয়োজকক একোখনকৈ তামোল ৰাচিলে, তামোল-কেইখন সকলোৱে আগ্ৰহেৰে চোবালে। সুন্দৰ হাতৰ তামোল বেতিয়া তাত সোৱালো বেছি। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰইজে ক'বই মোকলা হ'ল, তেওঁ ক'ত আছে।

জীমতীৰ আগমনৰ পিচতে গদাধৰে এখন ৰূপৰ থালত কিছুমান চিগাৰেট সজাই আগত ধৰিছিল। এতিয়া তেওঁ তাৰে এটি মুখত দি লগাই ল'লে, কেই হোপামান মৰাৰ পিচত সকলোকে একোটাকৈ বিলাই দিলে আৰু জুইশলা মাৰি লগাই দিলে। এইবাৰ কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ এনে উত্তেজিত হৈছিল যে জোকাৰত জুই চিগাৰেটত নালাগি নতুনকৈ হুঁটিওৱা গোক কেইডালতে লাগিবলৈ ধৰিছিল। সি যি হওক, সকলোৰে হাঁহি আৰু জীমতীৰ কটাক-মিহলি ভেঙু-চালিব মাজত দ্বিতীয় বাৰৰ চেষ্টাত কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰৰ চিগাৰেটত জুই লাগিল।

অলপ পিচতে বাজখোৱাই মাত লগালে,— “এতিয়া এটা গান গোৱা হওক; সমুখত মধুভাঙলৈ কোনে উপবাস কৰে।”

ইয়াৰ উত্তৰত জীমতীয়ে এক অদ্ভুত ভঙ্গীৰে গাটো নচুৱাই ক'লে,— “ই-ই-স্।”

এই ভঙ্গীতেই যে আটাইকেইজনৰ হৃৎপিণ্ড কঁপি গ'ল। গকুলচন্দ্ৰ আগৰ ঠাইৰ পৰা ছুঁহকি আহি, জীমতীৰ গাত গা লগাই বহিল। জীমতীয়ে আকৌ আগৰ দৰে গা-জোকাৰণি কেইটামান মাৰি উকীলৰ চকুলৈ কেবাহিকৈ চাই গভীৰ ভাবে ক'লে,— “যাওক, মিহা আদৰে বুকু দুজুৱায়।”

উকীল আৰু ওচৰ চাপি জীমতীৰ কান্ধত হাত খন ধ'লে আৰু জীমতীয়েও পূৰ্বৰূপে অৰু-ভঙ্গীৰে অভিব্যাস নুচনা কৰিলে।

তাৰ পিচত সকলোৰে অল্পবোধ বন্ধা কৰি জীমতীয়ে হাৰ্মোনিয়মটো চলাই ল'লে, ওস্তাদে বেহেলাৰ কাণ মুচিবলৈ লাগিল। জুব বন্ধা হ'লত জীমতীয়ে এটা গীত ধৰিলে, প্ৰমুখ্যাসকলে ভাবাক্ষি হৈ কনিবলৈ ধৰিলে। তেওঁলোকৰ মুখৰ পৰা কিমান-

প্রশংসা আৰু কামনামূলক ধৰি ওলাল তাৰ পুনৰা-
বৃত্তি কৰা অসম্ভৱ। পীতৰটো শেষ হ'লত সকলোৱে
আৰু এটা আৰু এটা কবিবলৈ ধৰিলে। শ্ৰীমতীয়ে
কিন্তু ভাগবত ক্লাস্ত হোৱা আৰু চৌপনিয়ে ধৰাৰ
ভাও ধৰি নীৰৱ হৈ ব'ল। সমজুৱাৰ অল্পবোধ, আশ্ৰয়
আৰু কৰম্পৰ্ণৰ উদ্ভবত কিছুমান অজন্তনী দেখুৱালে
মাথোন।

উকীলে বেছিকৈ ওচৰ চালি ক'লে,—“কি হে
চৌপনিয়ে ধৰিলে নে কি?”

শ্ৰীমতীয়ে উদ্ভবত এটা হাসি মাৰিলে।

কৃষ্ণকুমাৰে ক'লে,—মই ভাবিছোঁ এওঁৰ লগত
নিলাজী বনৰ সম্বন্ধ আছে নে কি? তুলেই জ'ৰ
পৰে, আকৌ নিলাগ হলেই মূৰ তুলি কেবাহি-
কেবাহিকৈ চায়। নহলে দম্বৰথে কৈকেয়ীৰ বোহ
ভঙা দি বোহ ভাঙিব লাগিব নে কি?

ৰাজখোৱাই পদাধৰলৈ চাই ক'লে,—“ইমানভে
বুজা নাই নে? চৌপনি ভাঙিবলৈ দৰবৰ প্ৰয়োজন।”

ৰাজখোৱাৰ কথা শুনি শ্ৰীমতীৰ মুখত হাঁহিয়ে
দেখা দিলে; মুহূৰ্ত্ততে হুইকিব বটল আৰু গিলাচ
উপস্থিত হ'ল। শ্ৰীমতীয়ে বটলৰ পৰা গিলাচত
চালি এটোকা খালে; তাৰ পিচত একো গিলাচ
প্ৰত্যেকৰে মুখত গুজিলে। সকলোৱে এই সুখা-
মুন্দৰী আৰু কলিকতীয়া মুন্দৰী যুগল স্পৰ্শ অল্পভৱ
কৰি নিজৰ প্ৰকৃত অস্তিত্বকেই যেন পাহৰি গ'ল।

বটলৰ সুখাৰ লগত অধৰৰ সুখা কেইজনে
মিলালে, তাক কোৱাৰ পৰা লাভ নাই। তপেৰে
হলে এটা বজা গানৰ এটা কলিকে গাই পেলালে,
—“তুমি সকলোৰ বধু, তুমি সকলোৰ গুণু, সকলি
ভোৱাৰ।”

ইয়াৰ পিচত কেইবাটাও গান চলিল। সমজুৱা

সকলক আৰু প্ৰেমৰ বাণীয়ে ভালকৈয়ে নীকিলে;
পীতৰ সুখে সুখে গন্ধৰ্ব বাজালৈ উৰি গৈল অধৰ
প্ৰেমৰ বধু দেখিবলৈ লাগিল।

ভোজনৰ সময় হ'লত সকলো পাতে পাতে
বহিল। মাছ, মাংস, আলু, পিৱাজ একুটিৰ কিমান
বিধ খাদ্য প্ৰস্তুত হৈছিল, কিমান প্ৰকাৰৰ কল আৰু
মিষ্টান্ন সজ্জিত আছিল, তাক বৰ্ণোদ্ধাৰ প্ৰয়োজন
নাই। মুঠতেই ইয়াকে কলেই হ'ব যে ভোজন
চলিবলৈ ধৰিলে। উত্তেজনাৰ বেগত ইটোৱে সিটোৰ
আৰু সিটোৱে ইটোৰ পাতৰ পৰা যি পায় তাকে
টনা-আজোৰাকৈ আনি আৰু কোনোৱে খামোচে-
খামোচে পোলাও,কাটলেট জেপত ভৰাই গোটেইখন
মানি-পুটকি জগলীমোহনকৈ পেলালে। বাহনিয়ে
দিবলৈ নো পাওঁতেই ধপিয়াই কিমান আনিলে,
তাবো ঠিক নাই। এনেকৈয়ে ডেৰ খটোমানৰ মূৰত
ভোজনকাৰ্য্য সমাধা হ'ল।

তাৰ পিচত আকৌ গানৰ মজলিচ বহিল।
ইয়াৰ বৰ্ণনা দিবলৈ গলে পুনৰুক্তি দোৰত পৰিব
লাগিব, সেই কাৰণে, বেছি কথা নকৈ ইয়াকে কলেই
বথেই হ'ব যে, এইবাৰ উত্তেজনা আৰু বলিয়াতিল
জোখ আগতকৈও বেছিকৈ চৰিছিল। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই
মুখেৰে ‘দেহি পদপন্নয়মুদাৰব’ বোলা নাছিল যদিও,
কাৰ্য্যতঃ শ্ৰীমতীৰ পদপ্ৰান্তত সজোৰাশূন্য হৈ পৰিছিল;
উকীল পদাধৰ আৰু তপেৰৰ মুখৰ পৰা নতবসন্ত
বকুতাৰ অনৰ্পল উলগীৰণ হৈছিল; ৰাজে ৰাজে
অজন্তনীৰ বীভৎসতাৰ ৰাজেদি তেওঁলোকৰ কলুৰিত
অন্তৰ্দেয়ৰ দৃষ্ট দৃষ্টি উঠিছিল। কৃষ্ণকুমাৰে সকলোকে
ইয়াৰ চকুৰে চাই উত্তেজিতকৈ লগত তেওঁলোকৰ
কাৰ্য্যকলাপৰ সামৰণত উলিয়াই কিবাকিবি বকিছিল
আৰু একো একোবাৰ শ্ৰীমতীৰ পাত আকৰ্ষণ কৰিছিল।

সৰ্বানন্দ নীৰৱ দৰ্শক ; কেতিয়াবাহে তেওঁৰ মুখত
উদ্বেজনান্বিত শব্দ শুনা গৈছিল। ৰাজখোৱা কিন্তু
সকলো ভালতে। তেওঁ উকীল আদিৰ দৰেই ব্যৱহাৰ
কৰিছিল, কিন্তু সংযত গৱেষণাৰ পৰাই একেবাৰেই
ব্যক্তি হোৱা নাছিল।

* * *

শ্রীমতী আৰু গুস্তাদে তেওঁলোকৰ প্ৰাপ্য টকা-
কেইটা লৈ শেহ নিশা প্ৰস্থান কৰিলে। তেওঁলোক
ঘোৱাৰ পিচত পদাধৰে ক'লে—“হেৰা, আমাৰ
ফুলৰ নিমিত্তে এনেকুৱা এজনী যোগাৰ কৰিব
নোৱাৰি নে?”

ৰাজখোৱা : এনে এজনী যোগাৰ কৰিলেও শিক-
য়িত্ৰী হ'ব নোৱাৰিব।

গকুল : কিয়, কিয়? গান শিকাবতো পাৰিব!

সৰ্বানন্দ : অকল গান শিকালেই তো নহয়।

তপেশ্বৰ : গান শিকাব পাৰিলেই জিখা-পঢ়াও
জানিব, মুঠেই বোৱা-কটা—

গকুল : Damned your বোৱা-কটা!

সৰ্বা : হওঁতে হয়, আমাৰ ছোৱালীয়ে বোৱা-
কটা ঘৰতে শিকিব পাৰিব, ফুলত
শিকোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই।

গদা : তেনেহলে এনেকুৱা এজনী বিচাৰ
কৰিলেই হয়।

কককুমাৰ : মই ভাবিছোঁ, অতি সহজে এনে এজনী
হে নালাগে বহু জনীৰ যোগাৰ কৰিব
পাৰি।

সকলোৱে : কেনেকৈ? কেনেকৈ?

কক : মই ভাবিছোঁ, স্বৰ্গত যে কলতক বুলি

এজোপা গছ আছে, সি অতি মঁচা।
সেই গছতে উৰ্বশী, মেনকা, বস্তা,
আৰু তিলোত্তমা লাগিছিল। সেই
গছৰ পুলি পোখা নিশ্চয় ক'ববাত
আছে। তাক বিচাৰি উলিয়াব পাৰি-
লেই তেনে উৰ্বশী, মেনকা আদি
থোপাথোপে গুল্মি থকা দেখিবলৈ
পোৱা যাব। তেতিয়া যিমান লাগে
সিমান হিঙি আনিলেই হ'ল।

সৰ্বানন্দ : পিচে পালেহে আনিবা।

কক : নাপায় কিয়? মই ভাবিছোঁ, কি জানি
ঘাই কলতকও ইয়াতে আছে, আমাৰ
এই ডোখৰেই স্বৰ্গ হ'ব পায়।

ৰাজখোৱা হাঁহি হাঁহি ক'লে,—“তোমাৰ সহজ
উপায়টো মই দেখাত অসম্ভৱত পৰিলগৈ। যি সি
কি নহওক, তেনে আলোচনাৰ পৰা লাভ নাই,
কিয়নো ফুলখন আমাৰ অকলৈ নহয়। আমি যাকে
তাকে স্মৃতিৰূপে বহুতো বেমেতালি ঘটিব। সেই
দেখি যি জনী পোৱা গৈছে, তাইকে আমাৰ মনো-
মত কৈ গঢ়ি লোৱা উচিত। তেতিয়া দুয়োটা উদ্দেশ্য
সিদ্ধি হ'ব।”

তেতিয়া সকলোৱে সেই মতে বন্ধ কৰিবলৈ
হিব কৰিলে।

ব্ৰহ্মোদশ অধ্যায়

প্ৰভাৰ শিকয়িত্ৰী-জীৱন

প্ৰভাৱতী বিটো ঘৰত আছিল, এতিয়াও তাত

আছে, মাত্ৰ তাৰ কেৰেকা ফুলৰ ওঁচালৰ পৰা নিহাৰ

ঠিক হৈছে। ওচৰতে এডোখৰ চৰকাৰী মাটিত ফুল
ঘৰ সাজিবৰ নিমিত্তে ভিলাৰ বৰ চাহাবৰ অহুমতিও
পোৱা হৈছে; কিন্তু সেই কাম হৈ উঠিবলৈ এতি-
য়াও পলম আছে। এতিয়া অস্বাভাৱে 'থিয়েটাৰ
হলতে' ফুল পতা হৈছে, ছাত্ৰীও দিনক দিনে দুই
এজনীকৈ বাঢ়ি আহিছে। এভাৱতীয়ে ফুল দুটাব
পিচত মাজে মাজে ইঘৰ সিমৰকৈ ফুৰি নানা
প্ৰকাৰ বুদ্ধি দি ছোৱালী সঙ্গ্ৰহ কৰাত লাগিছে।
মুঠতে ছাত্ৰী সংখ্যালৈ চাই ফুলৰ ভৱিষ্যত আশা প্ৰম।

বিদ্যালয়-স্থাপন হিব হোৱাৰ পিচ দিনাই
বস্ত্ৰাৱতী লক্ষীকান্তৰে সৈতে প্ৰভাৱতীৰ ঘৰলৈ
গৈছিল। প্ৰভাৱতীয়ে বস্ত্ৰাৰ নাম আৰু শিকাৰ
কথা শুনিছিল মাত্ৰ, তাতকৈ বেছি একো নাজানিছিল;
সেই কাৰণে এজনী সম্বয়কা শিকিতা সজিনী পাই
বৰ আনন্দ পালে আৰু ছয়ো সৰী বস্ত্ৰাবলৈকো
বেছি পৰ নালাগিল। ছয়ো ছয়োৰে সাজ-পাৰ,
ঘৰ-ছৱাৰ, শিকা-ধীকা আদিৰ বিষয়ে কিমান প্ৰশ্ন
কৰিলে তাৰ লেখ দিবলৈ মনত বখাই অসম্ভৱ।
প্ৰভাৱ ঘৰ-ছৱাৰ কাপোৰ-কানি চাই কি কি ছবি
আবিলে ঘৰটো গুৱনি হ'ব, কেনেকুৱা সাজ-পাৰ
গিছিলে মানুহে দেখি প্ৰশংসা কৰিব ইত্যাদি বিষয়ে
প্ৰভাক বহুতো উপদেশ দিলে; তাইকৈ ছয়ো পোট
খাই এখন 'ফটো' ভোলালে কেনে বঢ়িয়া হ'ব,
সেই কথা বাবে বাবে ক'বলৈ পাহৰা নাছিল।

লক্ষীকান্তৰ লগতো প্ৰভাৱ আলাপ পৰিচয় হ'ল।

প্ৰভাই ক'লে,—“আপুনি বস্ত্ৰাৰ ককাইদেৱক
বেতিয়া যোৱা ককাইদেউ; আশা কৰোঁ, ভনী
বুলি ভাবি মৰম-চেনেহ বাখিব; বিশেষকৈ প্ৰহ্লাদত
আহোঁহি, আপোন মানুহবড়ো কথাই নাই, ভালকৈ
চিনাকি মানুহো কেও নাই; আপোনালোকৰ পৰা

যেন টানে-আপনে সাহায্য পাব।”

লক্ষীকান্ত—সেইটোও আৰু ক'ব লাগিব নে?
টানত পৰিলে বেই সেই মানুহক সহায় কৰা
উচিত; আপোন মানুহবড়ো কথাই নাই। তেনে-
ফলত তুমি যদি আমাক আপোন বুলি ভাব, আমি
নো ভোমাক আপোন বুলি নাজাবি কিয়?

তাৰ পাচত আৰু নানা প্ৰকাৰ কথা আদৰ-
অভ্যৰ্থনাৰ শেহত বস্তা আৰু লক্ষীকান্তই বিদায়
ললে। ঘৰৰ সমস্ত বিশেষ অলুৰোধ কবি প্ৰভাক
ভেওঁলোকৰ ঘৰত থাকিলে নিয়ন্ত্ৰণ কৰি প'ল।

প্ৰভাই লক্ষীকান্তৰ নিয়ন্ত্ৰণ বন্ধা কৰিলে; কিন্তু
ভেওঁলোকৰ বন্ধা চাল-চলন, খোৱা-বোৱাৰ কৰ্মব্যতা
প্ৰভৃতি দেখি ভৱিষ্যতলৈ তেনে নিয়ন্ত্ৰণ বন্ধা নকৰোঁ
বুলি মনতে হিব কবি আছিল।

সেই দিনাৰ পৰা লক্ষীকান্ত কাছাবী ভানিলেই
বাজে বাজে প্ৰভাৱ ঘৰলৈ আহে আৰু সন্ধ্যাৰ
পিচত হে তাৰ পৰা উঠে। ইয়াৰ পৰা ভেওঁৰ আন
কিবা লাভ হয় নে নহয় ক'ব নোৱাৰোঁ, কিন্তু সহায়
প্ৰভাৱ খবচত যে আবেলিৰ জনপানটো থাকিলে
পায়, সেইটো সঁচা কথা নহয় বুলিবৰ উপায় নাই।

বস্তা মাজে মাজে আহি প্ৰভাৱ ঘৰত থাকে,
কেতিয়াবা দুই-তিন দিন একেলগীয়ে ঘৰলৈ
নাযোৱেই।

লক্ষীকান্তৰ এনে ঘন সমাপন দেখি নানা জনে
নানা প্ৰশ্ন সোধে; লক্ষীকান্তই তাৰ উত্তৰত কয়,—
“কি কবিবা, সহায়-সাবধি নোহোৱা ছোৱালী, মোৰ
ওপৰতেই নিৰ্ভৰ কৰি আছে; ঘৰ-বাতৰি লৈ
নাখাকিলে নো কেবলকৈ?

যি সকল প্ৰশ্নকাৰকৰ লগত লক্ষীকান্তৰ পৰিচয়
আছিল, ভেওঁলোকে দেখাদেখিকৈ একো নকলেও

এই উদ্ভবত যে সম্ভট হোৱা নাছিল সি নিশ্চয়।

আন পিনে সন্ধ্যাৰ পান-ভোজনৰ অন্তত প্ৰভাৰ ঘৰলৈ অহা গোকুলচন্দ্ৰৰ দৈনিক কৰ্তব্যৰ ভিতৰত পৰিণত হ'ল। আজি কালি তেওঁ বস্তাক পঢ়াবলৈ যাবলৈকো এবিলে। উকীলৰ আগমনত প্ৰভা সম্ভট হৈছিল নে অসম্ভট হৈছিল ক'ব নোৱাৰোঁ; কিন্তু উকীল হলে দিনো আহিছিল আৰু ছুই-তিনি ঘণ্টা জোৰাকৈ আলাপ কৰি প্ৰায় সদায় বাতি দুপৰত চলপলংকৈ ঘৰলৈ উলটিছিল। তেনেকৈ যাওঁতে কেতিয়াবা চাকৰে বিচাৰি নোপোৱালৈকে আলি-খায়ৈ গুহনি কৰিব লগাও হৈছিল।

কোনোৱে ভাবিব পাৰে যে স্কুলখন নতুন কৈ পতাৰ কাৰণে চেক্ৰেটাৰী সদায় ডু লবলৈ আহে আৰু তাৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে প্ৰভাৰ লগত আলোচনা কৰোঁতে পলম হয়। কিন্তু তেওঁলোকৰ কথা-বতৰালৈ চাই সেই কথা সম্পূৰ্ণ সঁচা যেন নালাগে। তেওঁলোকৰ এদিনৰ আলোচনাৰ গঢ় দেখিলেই বাকী দিনৰ বিষয়েও এটা অল্পমান কৰিবলৈ বোধকৰোঁ চল লাগিব।

প্ৰথম দিনা চেক্ৰেটাৰী গ'লত প্ৰভাই তেওঁক উলহ-মালহকৈ বহিবলৈ দিলে আৰু স্কুলৰ কথাৰ অৱতাৰণা কৰিলে। চেক্ৰেটাৰীয়ে তাৰ লাগ বান্ধ নোহোৱা ছটামান উদ্ভব দিলে মাথোন। প্ৰভাই ক'লে,—“ছাত্ৰীৰ সংখ্যা যাতে সবহ হয়, তাৰ বাবে আপোনালোকে কিছু যত্ন কৰিব।”

চেক্ৰেটাৰী : যাৰ পঢ়িবৰ মন, আপুনি আহিব নহয়।

স্কুল পাতি দিছো, এতিয়া আকৌ

পঢ়িবলৈকো কাৰো কৰিব লাগিল নে ?

প্ৰভা : প্ৰথম অৱস্থাত যেই সেই সৰু কাম কৰিবলৈ বহু কৰিব লাগে ; এবাৰ

তৰি ল'ব পাবিলেহে পিচত নিশ্চিন্ত হ'ব পাৰি।

চেক্ৰেটাৰী : বাক আগেয়ে দেখা যাওকচোন কিনো হয়।

তাৰ পিচত তেওঁ নীৰৱে প্ৰভালৈ চাই থাকিল। বহুত বেলি তেনেকৈ থকাৰ পিচত ক'লে,—“হেৰা, তোমাৰ সাজপাৰাবোৰ চকুত লগা নহয় হে। চেমিজ-টোৰ ওপৰত বিহামেখেলা পিন্ধি তেনেই আপু কৰিছা ; পাতল বঙচুৱা শাৰী এখন হোৱা হ'লে কেনে ধুনীয়া দেখা গ'লহেঁতেন। ঘাইকৈ বিহাখন নলবা ; সেইখন মোৰ চকুত বৰ বেয়া লাগে।”

প্ৰভা : সাজ-পাৰ কেনে হ'ব লাগে, সেইটো পিন্ধোতাৰ ইচ্ছাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। আপুনি মোক সেই বিষয়ে কোনো উপদেশ নিদিয়াই ভাল। স্কুলৰ সম্পৰ্কে উপদেশ হে মই আপোনাৰ পৰা আশা কৰোঁ।

চেক্ৰেটাৰী : তোমাৰ মুখখন যেনে সুন্দৰ, নামটো যেনে মনমোহা, কথাবোৰো তেনে সোৱাদ লগা ; কিন্তু তোমাৰ যেনে সূৰ্ভি থকা উচিত আছিল, তেনে নাই ; মনটো কিছু মৰা। মোৰ মতে তুমি মাজে-সময়ে ছুই-এক ‘পেগ’ ছুইকি খোৱা উচিত।

প্ৰভা : আপোনাক এইবোৰ কথা লাগিছে কেলেই ? স্কুলৰ কেনেকৈ উন্নতি হ'ব তাৰ চিন্তা কৰক।

চেক্ৰেটাৰী : তোমাৰ সাজ-পাৰ, হাঁহি-ধেমালিৰ উন্নতি হ'লেই স্কুলৰো উন্নতি হ'ব।

“বাক ভেঙে, এতিয়া আওক”—এই বুলি প্ৰভা ভিতৰলৈ যাবলৈ উঠিল। প্ৰভাক উঠা দেখি

চেফ্রেটাবীও উঠিল আক আগ বাঢ়ি ক'লে,—
“নাযাবা, এখন্তক বহাঁ, নাযাবা”।

“মোৰ কাম আছে, বন্ধা-বঢ়া কৰিব লাগে”—
এই বুলি চেফ্রেটাবীৰ অনুবোধ উপেক্ষা কৰি এতা
বাছনি ঘৰলৈ গ'ল।

সিমানতো গকুলচন্দ্ৰ প্ৰায় এবটা সময় অকলৈ
বহি থাকি হে উঠিল।

ইয়াৰ পিচত তেওঁ সদায় আহিবলৈ ধৰিলে আক
ওপৰত কোৱাৰ নিচিনা কথা-বাৰ্তাও চলিবলৈ ধৰিলে।
দিন বিমানেই যাবলৈ ধৰিলে, সিমানেই প্ৰভাও
তেওঁৰ কথা শুনাও অভ্যস্ত হৈ আহিল।

এই চুজন দৈনিক অভ্যাগতৰ বাহিৰেও মাজে
মাজে বহুতো মানুহৰ প্ৰভাৱ ঘৰলৈ সমাগম হৈছিল;
তাৰ ভিতৰত কুক-কুমাৰ, কমলচন্দ্ৰ, তপেশ্বৰ আক
গদাধৰ প্ৰধান। এওঁলোকৰ কথা-বাৰ্তা সিমান
অসংযত নহয়; তেওঁলোকে কুলসম্বন্ধীয় আলোচনাৰ
ভিতৰেদিহে প্ৰভাৱ ৰূপ-যোজনৰ কাৰ্য্যনিক আশ্বাদ
গ্ৰহণ কৰে। তেনে হোৱাৰ বাবে কাৰণ হৈছে—
তেওঁলোক প্ৰভাৱ তালৈ আহিলে সাক্ষ্য-সন্মিলনৰ
আগতে আহে। সেই কাৰণেই কিছু প্ৰকৃতিস্থ দেখা
যায়। সৰ্বদানন্দৰ গৃহিণীৰ লগত অলপ দিনৰ
ভিতৰতে প্ৰভাৱ বন্ধুতা জগিল আক ছুয়ো ছুয়োৰে
ঘৰলৈ আহি পৈ থাকিবলৈ ধৰিলে। সেই দেখিয়েই
হ'ব পায়, সৰ্বদানন্দ প্ৰভাৱ ঘৰলৈ নাহিছিল; মাজে-
সময়ে তেওঁৰ ঘৰতে কথা-বতৰা পাতিছিল মাথোন।

আক এজন মানুহ প্ৰভাৱ ঘৰলৈ প্ৰায়ে আহি-
ছিল, তেওঁ মহেশ্চন্দ্ৰ। তেওঁৰ ঘৰ বজদেশত, কিন্তু
আজি বহুত বছৰ ইয়াতে বাস কৰিছে। তেওঁৰ বিয়া
হোৱা আজি তিনি বছৰমান হৈছে, আক বৈবীয়েকো
লগতে আছে। তেওঁৰ আচল ব্যৱসায় হৈছে

‘কটোপ্ৰাক্ষি’, তাৰ বাহিৰে সঙ্গীত আক চিত্ৰকিতাতো
তেওঁৰ হাত আছে। তেওঁৰেই বন্ধাৰ চিত্ৰ আক ‘কলীত’-
শিল্পক। তেওঁ কেনেকৈ প্ৰভাৱতীৰ ওচৰ চাপিল,
তাক অলপ বহুলাই কোৱাৰ প্ৰয়োজন।

পূৰ্বেই কোৱা হৈছে যে বন্ধাই প্ৰথম দিনাই
প্ৰভাৱ ওপৰত ‘কটো’ তোলাৰ কথা উত্থাপন কৰি-
ছিল। পিচতো এই কথা তেওঁ এদিনো পাহৰা
নাছিল। এনেকৈ কওঁতে কওঁতে শেহত প্ৰভা ‘কটো’
তোলাবলৈ মান্তি হয়। বন্ধাই ‘কটো’ তুলিবৰ
নিমিত্তে মহেশ্চন্দ্ৰক মান্তি পঠিয়ায়। ‘কটো’ কুলতে
তোলা হৈছিল,—এখন প্ৰভাৱ, এখন বন্ধা আক
প্ৰভাৱ, আক এখন ছাত্ৰীৰে সৈতে প্ৰভাৱ।

ইয়াৰ পিচত আজি ‘কটো’ৰ আৰ্হি দেখুৱাবলৈ
কালিলৈ কেনে “বৰ্ডাৰ” দিব তাক সুধিবলৈ—এই
অনুজ্ঞাৰে মহেশ্চন্দ্ৰ প্ৰভাৱ ঘৰলৈ আহিবলৈ ধৰিলে।
শেহত ‘কটো’ৰ কথা এৰি আন কথা-বতৰা পাতি
সময় কটাবলৈকো সুবিধা কৰি ললে। প্ৰথমেই এদিন
এনেকৈ আৰম্ভ কৰিলে,—“কুলত চিত্ৰ আঁকিবলৈকো
শিকাৰ লাগিব নহয়, আগুনি জ্বানো চিত্ৰাঙ্কণ
জানো?”

প্ৰভা : মই যি অলপ অচম্প জানো তাকেই
শিকাৰ লাগিব।

মহেশ : যদি কেতিয়াবা কিবা টান পায়, মোক
জানিবলৈ দিব, মই আপোনাক সাহায্য
কৰিবলৈ পালে সুখী হ'ব।

প্ৰভা : বাক যদি কেতিয়াবা তেনে আকৰ্ষক
হয় তেতিয়া জানোৱা যাব।

মহেশ : কুলত সঙ্গীতো শিকাৰ লাগিব নহয়;
বোধকৰোঁ আগুনি পান বাজনা ভালকৈ
জানো।

প্রভা : ভালকৈ জানো বুলি ক'ব নোৱাৰোঁ;
তেওঁ ছুই এটা গান আৰু গত শিকাব
পাবিম।

মহেশ : ইয়াতো আপোনাৰ আহ্বাতক হলে মই
সাহায্য কৰিব পাৰিম। চাওঁ বাক
আপোনাৰ হাৰ্মোনিয়মটো আনকটোন।

প্রভাই হাৰ্মোনিয়মটো আনি দিলে। মহেশে
এটা গত বজালে। তাৰ পিচত বাস্তব লগত শুব
মিলাই পাবলৈ ধৰিলে,—

মনোমোহিনি ! আগভোমিনি ! অৰূপ-ৰূপিনি !

লোৱাঁ মোৰ প্ৰেমময় প্ৰাণ ;

প্ৰাণৰ লগৰী বুলি, প্ৰেমৰ লহৰী তুলি

গোৱাঁ মধু মিলনৰ গান।

(তুমি) বিজুলী-লগত মিলি মাৰা হাঁহি একোবাৰ

ফুৰা নাচি মলয়াৰ আগে আগে অনিবাৰ,

পুৱাতে উঠাৰে খেলা, জিবোৱা ছপৰ বেলা

নিশা ধৰে কোনোৱে যোগান।

ফুলৰ বুকত শোৱা বউটুপি চুহি খোৱা

নিয়বত কৰা নিতে স্নান।

মাঠেৰালতী তুমি দেহা কোমলভাৱে,

আদৰমালতীজুপি তুলে পৰি বোৱা জঁৱ,

কপত ফুলৰ হাঁহি, শুবত কান্ধৰ বাঁহী

নিখাসত কুমুম সূজাপ।

আঁচলত নাচে ওৰা, হাঁহিত অমিয়া ভৰা,

চান্দনত চকে মোৰ প্ৰাণ।

বুৰাৰ ভোমাক নিতে ঢালি ধাৰা প্ৰণয়,

মিহ দিনে জগালত ছটি চুৰা চেনেহৰ,

কোনেও নজনাক'ই হিয়াৰ আঁৰতে লই

মিহ মোৰ থিৰা আছে দান।

হোৱাঁ স্বপ্নৰ বাণী, তুনোৱাঁ প্ৰেমৰ বাণী,

হৰ্ত এটি মিলি দুটি প্ৰাণ।

গীত শেষ হ'লত মহেশে শ্বৰিলে,—‘কেনে
লাগিল?’

প্রভা—ভাল লাগিছে। সাধাৰণতঃ প্ৰশ্ন-সঙ্গীত
মোৰ সিয়ান ভাল লাগে; কিন্তু ইয়াত পাৰ্থিৱ
প্ৰেমৰ পোন্ধ নাই, ই এটা আধ্যাত্মিক প্ৰেমৰ
প্ৰবাহ, সেই কাৰণেই বেছি ভাল লাগিছে। গানটো
কোনোবা কাকতত পোৱা যেন পাইছিলোঁ। ইয়াৰ
বচক কোন?

এই প্ৰশ্নটোত মহেশ বিবৰ হ'ল। প্রভাই গায়-
কক ধ্বনিত নিদি বচকক হে দিলে। তেওঁ অলপ
চিন্তা কৰি ক'লে,—“তেহেলেই যেনে লিখক, ভালকৈ
গাব জানিলে যেই সেই গানেই ভাল লাগে।
নহয় জানো?”

প্রভাই ক'লে,—“হৰ্ততে সেইটো হয়।”

মহেশ : অনুগ্ৰহ কৰি আপোনাৰ গান এটা
শুনাব জানো?

প্রভা : এতিয়া সময় নাই আৰু মই ভালকৈ
নাজানোও; সেই কাৰণে ক্ষমা কৰিব।

মহেশ : বুজিছোঁ, আপুনি মোৰ আগত গান
পাবলৈ লাজ কৰিছে; কিন্তু আপোনাৰ
নিচিনা শিক্ষিতা মহিলাৰ এনে দুৰ্বলতা
থকা নিতান্ত অস্বাভাৱিক। যাব মন পৰিলে, সি
সকলোতে পৰিত্ৰতা দেখিবলৈ পায়।

প্রভাই গাঁচকৈয়ে গান পাবলৈ লাজ কৰিছিল;
কিন্তু মহেশৰ কথা শুনি দুৰ্বলতা প্ৰকাশ হোৱাৰ
ভয়ত অগত্যা হাৰ্মোনিয়মটো লৈ গীত ধৰিলে :—
অনিভা জীৱন, অনিভা বোৱন,

মায়াৰ মোহিনী হুলা।

ত্যাগ অৱস্থা, মানৱ-মানৱ,

ভ্যাপতে স্বপ্ন-সাধনা।

নাথকী শুকব শুনি ফুললি,
তেওঁ ডুবে জীৱ ভৱিষ্যতু হুণি;

শব-জলধিত বজ্জে বান্ধি লই

গলত বিবৰ-বাসনা

কৃপা কবি প্ৰভু, জ্ঞান-জ্যোতি ঢালি,

মোহ-অমানিশা শুচোৱা সন্মুখি,

তুমি কৃপাময়, কৰী জ্যোতিৰ্ময়,

জগৎ তোমাৰে বচনা।

গীত শেষ হ'লত মহেশে ক'লে—“বেচ স্নান হৈছে। আপোনাৰ স্নান বাস্তব লগত স্নানবকৈ খাপ খাইছে। কিন্তু গানটোৰ ভাৱ ভাল নহয়, ই সংসাৰী মানুহৰ উপযোগী নহয়, সন্ন্যাসীৰ হে উপযুক্ত। বাক এতিয়া থাকক, মই আপোনাক কেইটামান অতি স্নানৰ গান গাব আৰু বজাবলৈ শিকাম।”

মহেশে তেতিয়া সেই দিনাৰ নিমিত্তে বিদায় ল'লে; কিন্তু সেই দিনাৰ পৰা দিনো আহিবলৈ ধৰিলে।

এওঁলোকৰ বাহিৰেও মাজে মাজে বহুতো মতা আৰু ভিকতা মানুহ প্ৰভাৱ বৰলৈ আহি গৈ আছিল। মূঠতে নগৰৰ এচুকত থকা এই প্ৰায় নিৰ্জন ঠাই ভোখৰ প্ৰভাৱতী অহাৰ অলপ দিনৰ পিচতে ভৱানক জনপূৰ্ণ হৈ উঠিল।

চতুৰ্দশ অধ্যায়

দীনবন্ধুৰ আহুকাল

দিন বিয়ানেই বাবলৈ ধৰিলে, দীনবন্ধুৰ আহ-
কালো সিমান বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। প্ৰথমতে প্ৰভাৱ

বৰলৈ মানুহৰ ঘন সমাগম দেখি, বিস্ময়ক ভাৱ
ভিত্তৰৰ সকলোৱে জনা-গুনা চৰিত্ৰহীন
মানব প্ৰাণৰ গতি দেখি দীনবন্ধু চিন্তিত হ'ল।
পৰচক্ৰত ভগবানো তৃত হৱ বুলি তেওঁ বিবান
কৰিছিল; সেইবাবে এনে মানুহৰ সন্মুখত যদি
প্ৰভাৱ ব্ৰতি-গতিৰ পৰিবৰ্তন হয়, তেন্তে তেওঁৰ অপ্ৰেৰ
সাধনাৰ কল বিভালয়খনি শিকাজ্ঞান নহৈ পাপজন্মত
পৰিণত হব বুলি তেওঁৰ আশঙ্কা হৈছিল। এই অস-
হাত কি কৰা উচিত বহুত ভাবিও তেওঁ কি
কৰিব নোৱাৰিলে। একেটা মাত্ৰ সংস্কাৰৰ উপায়
আছিল—পুনৰায় এখন সভা আহ্বান কৰি, নিয়ম-
প্ৰণালীৰ সালসলনি ঘটাই তেওঁ নিজে চেক্ৰেটাৰী
বাৰ লোৱা; কিন্তু তেনে কৰিবলৈ তেওঁৰ ইচ্ছা
নাই। কিয়নো এই সংস্কাৰৰ আৱশ্যকতা দেখুৱাব
খুজিলেই বৰ্তমান চালকসকলৰ কাৰ্য্যত দোৰ উলিয়াব
লাগিব, কিন্তু পৰব দোৰ খুচৰি উলিওৱা তেওঁৰ
স্বভাৱ নহয়। আকৌ তেওঁ নিজে চেক্ৰেটাৰী হলে,
এদল কৰ্মতাপন্ন মানুহ তেওঁৰ বিৰুদ্ধে থিয় দিয়াৰ
সম্ভৱ। তেতিয়াও স্নানৰ ভৱিষ্যত উজ্জল হ'ব
নোৱাৰিব। ব্যক্তিগত কাৰ্য্যত আনৰ মতামতলৈ
অপেক্ষা কৰা যদিও দীনবন্ধুৰ স্বভাৱ নহয়, তথাপি
এনে বাজহুৱা কাৰ্য্য গাব বুলেবে কৰিবলৈ তেওঁ
ইচ্ছা নকৰে। এটোবোৰ ভাবি চিন্তি তেওঁ বিমোহ
হৈ পৰিল।

দ্বিতীয়তে তেওঁৰ আহুকালৰ কাৰণ হ'ল আলহী।
আজিকালি তেওঁৰ ঘৰলৈ ইমান মানুহ আহে যে
তেওঁ বহুত থকা সমৰ্থত একোকে কৰিব নোৱাৰে।
বেতিয়াই তেওঁ ঘৰলৈ আহে, তেতিয়াই দেখে তেওঁৰ
চ'ৰাত মানুহ আহেই। এই মানুহবিলাকৰ বেছি
ভাগেই কলেজ এৰি আহি বহুত বহি থকা ভেকা

আক কেইজনমান পৈতৃক সম্পত্তিৰ ওপৰত খাই সময় কটাবলৈ উপায় বিচৰা অল্পশিক্ষিত ডেকা-ডাঙৰীয়া। এওঁলোকৰ কেইজনমানৰ লগত দীনবন্ধুৰ আগেয়ে আলাপ-পৰিচয় পৰ্য্যন্ত নাছিল; কিন্তু এতিয়া তেওঁলোকে দীনবন্ধুৰ ঘৰ খোৱা আৰু শোৱাৰ সময়তহে এৰে। সকলো সময়তে তেওঁলোকৰ আলোচ্য বিষয় প্ৰভাৱতী; লগে লগে চেক্ৰেটাৰী আৰু আন যি সকলৰ শুভাগমন হয় তেওঁলোকৰ বিষয়ে বিবিধ বসৰ বিবিধ কাহিনী। দীনবন্ধুৱে প্ৰথমতে এওঁলোকক সাদৰেৰে অভ্যর্থনা কৰিছিল; কিন্তু শেহত তেওঁলোকৰ মতি-গতি দেখি তেওঁ অভ্যন্ত বিবস্ত হৈ উঠিল। এদিন তেওঁ স্পষ্টভাৱেই ক'লে,—“ডাঙৰীয়াসকল, আজি মই আপোনালোকক একেধাৰ কথা ক'ব লগাত পৰিলোঁ; আশা কৰোঁ, তাৰ বাবে মোক খং কৰি বা গালি পাৰিয়েই ক্ষান্ত নহৈ আপোনালোকে অলপ গভীৰ-ভাবে চিন্তা কৰি চাব। আপোনালোকৰ কাৰ্য্যৰ পৰা স্পষ্টকৈ বুজা গৈছে যে খোৱা আৰু শোৱাৰ বাহিৰে আপোনালোকৰ নিৰ্দিষ্ট কৰ্তব্য আৰু একো নাই, সেই কাৰণেই বাকী সময়খিনি কটাবলৈ উপায় বিচাৰি ফুৰিব লগা হৈছে। নিৰুদ্ৰাৱ অন্তৰ পাপ চিন্তাবে মলিন বুলি আপোনালোকে সদায় শুনি আহিছে। হয় নে নহয় ভাবি চাওক। ইমান দিনে আপোনালোকৰ মুখৰ পৰা পাপকাহিনী আৰু কুংসিত পৰামৰ্শৰ বাহিৰে এটিমানো পুণ্য কথা, সজ পৰামৰ্শ ওলাইছে নে? আপোনালোকৰ যথেষ্ট সময় আছে, অথচ কৰিবলৈ কাম নাই। সেই সময় সজ কাৰ্য্য, সজ আলোচনাত নলগায় কিয়? আজি-কালি গাৰ্ভে-ফুৱে কিমান বেমাৰ-উমাৰ হৈছে! আপোনালোকে আন কৰিব নোৱাৰে, অন্ততঃ ফুৰাব

লগতে ছুই এখন গাৱঁত বেমাৰৰ সময়ত কেনে সতৰ্কতা ল'ব লাগে, তাৰ বিষয়ে মানুহক ছটা উপদেশ দিব পাৰে; স্বাস্থ্যৰক্ষা সম্পৰ্কে ছুই-চাবি কথা বুজাই দিব পাৰে। তাৰ পৰা আপোনালোকৰ কোনো ক্ষতি নহয়, অথচ বহুতো মানুহৰ উপকাৰ হ'ব। তাকে নকৰি কাৰ ঘৰলৈ কোন গ'ল, কোনে কাৰ কাণত ফুচুচালে, কোনে গান গালে,—এই-বোৰ কথাৰ আলোচনা কৰি আপোনালোকে নিজ-বেই হওক বা পৰবেই হওক, কাৰ কি উপকাৰ কৰিবলৈ গৈছে? সেই কাৰণে আপোনালোকক কওঁ—যদি কিবা সজ পৰামৰ্শ, সজ চৰ্চা কৰিবলৈ ঠাই লাগে, তেন্তে মোৰ ঘৰ সদায় মুকলি পাব; কিন্তু কোনোমতেই মোৰ ঘৰক পাপ-উপাসনাৰ ঠাই কৰিবলৈ দিব নোৱাৰোঁ। তত্পৰি মোৰ শাসনত কেইবাটাও ছাত্ৰ আছে; আপোনালোকৰ আদৰ্শ ই সিহঁতক লক্ষ্যভ্ৰষ্ট কৰাৰ সম্ভাৱনা।

দীনবন্ধুৰ কথাত বেজাৰ পাই আলহীদল সেই দিনা সোনকালে উঠিল আৰু বাটে বাটে দীনবন্ধুৰ বিকছে বহুতো কথা আলচি গ'ল, কিন্তু এজন কি দুজনৰ বাহিৰে বাকীকেইজন পিচদিনাৰ পৰাই আকৌ আহিবলৈ ধৰিলে। আলোচনাও আগৰ দৰেই চলিয়েই থাকিল।

তৃতীয় আহকালটো বৰ ডাঙৰ, তাৰ প্ৰকৃত অৱস্থাটো দীনবন্ধুৱে নিজেও ভালকৈ বুজা নাছিল।

দীনবন্ধু কেতিয়াও পাৰ্থিৱ প্ৰেমত পৰা নাছিল। তেওঁ কত ঠাইত ফুৰিছে, কত যুৱতীৰ লগত সাক্ষাৎ কৰিছে, কত জনে নিজ নিজ কন্ডাৰ ‘কটো’ পঠিয়াই দি বিবাহ প্ৰস্তাৱ কৰিছে, তাৰ সীমা নাই; কিন্তু তেওঁ আজিলৈকে কাবো মুখলৈ মূৰনেত্ৰে চোৱা নাই, কাবো মুখ দেখি তেওঁৰ অন্তৰত সঁচ ক'ব নাই, জনৰ আলোড়িত হোৱা নাই, কাবো সুখ

এবার দেখাব পিচত দ্বিতীয়বার দেখিবলৈ তেওঁৰ আগ্ৰহ জন্মা নাই। বিবাহৰ বিষয়ে তেওঁৰ মত উমাকান্তৰ লগত আলাপত প্ৰকাশ পাইছে। তেওঁৰ মত আছিল—স্বামী-ভাৰ্য্যাৰ অস্তিত্ব বেলেগ দেখা গলেও প্ৰকৃততে একঅন্তৰায়ৰেই ভাগ মাথোন। তেওঁলোক য'তে থাকক, পৰস্পৰৰ প্ৰতি অজ্ঞাত-ভাৱেই এটা আকৰ্ষণ অন্তৰ্নিহিত থাকে। যেতিয়ালৈকে ইটিয়ে সিটিক শৰীৰী অন্তৰ্হাত দেখা নাপায়, তেতিয়ালৈকে কল্পনাৰাজ্যত বিচাৰি লয় আৰু সেই মানস-প্ৰতিমাকে প্ৰেম বিলাই নিজৰ পূৰ্ণ অনুভৱ কৰে। তাৰ পিচত যেতিয়া তেওঁলোকৰ সশৰীৰে সাক্ষাৎ ঘটে, তেতিয়া মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে ছয়োখনি জ্ৱৰ কঁপি উঠে; কল্পনাৰ চিত্ৰ দিঠকত পাই সুপ্ত আকৰ্ষণ সজাগ হৈ উভয়কে একত পৰিণত কৰে। কেতিয়াবা ঘটনাচক্ৰৰ প্ৰবল ঠেলাত চুৱোৱা দৈহিক মিলন ঘটাত বাধা জন্মিব পাৰে; কিন্তু আধ্যাত্মিক মিলনে কোনো বাধা-বিধিনিষেধ ভয় নকৰে।

যিদিনা প্ৰভাতৰতীৰ লগত দীনবন্ধুৰ প্ৰথম সাক্ষাৎ ঘটে, সেইদিনা তেওঁৰ প্ৰাণত এটা নতুন ধৰণৰ স্পন্দন হৈছিল; সেই মুখ আকৌ চাবলৈ তেওঁৰ আগ্ৰহ জন্মিছিল, কিন্তু কিয় তেনে হৈছিল, কিয় তেওঁৰ চিৰকলীয়া অভ্যাসৰ পৰিবৰ্তন ঘটিছিল, তেওঁৰ তাক সঠিককৈ বুজা নাছিল। কিন্তু তেওঁৰ অন্তৰত যে সেই দিনা কিবা এটা অস্বাভাৱিক আলোড়ন হৈছিল, সেইটো তেওঁ বোধকৰে, অনুমান কৰিছিল। সেইদিনা তেওঁ এই কবিতাটো লিখিলে:—

অতিথি

আজি বসন্তৰ প্ৰথম পূহাতে

কিনলয়-কোৱল হাতেৰে;

কোনে যেন পৰশিলে কোৱা,

সাব পাই উঠিলোঁ হাতেৰে।

সজাগত জুৰালে নয়ন

দিঠক কলৰ পোহৰে;

প্ৰাণ-মন নিলে মোৰ কাটি,

হলোঁ ধৰ পুতলাৰ দৰে।

আহি ধীৰে নবীন অতিথি,

হৃদয়ৰ মেলিলে কপাট;

অন্তৰৰ নিভৃত কোণত

প্ৰবেশিল,—নীৰৱ নিশাত

ব্যক্ত হ'ল চকুৰ ঠাৰত

ভাবময়ী প্ৰাণৰ কাহিনী;

নিশাসত বাজিল বিগিৰি

কি যে আহা ললিত বাগিনী!

খেদিব নবল শক্তি'

নিৰ্বাণী বলে আবেগৰ;

চিৰকাল বাখিৰ যতনে

নৱাগত অতিথি প্ৰাণৰ।

কিন্তু ঈমানতেই শেষ নহয়। যদিও তেওঁ কাৰো আগত একো কোৱা নাছিল, যদিও প্ৰভাক কোনো প্ৰকাৰৰ সন্মত দিয়া নাছিল, আন কি, প্ৰভাৰ লগত তেওঁৰ যবতো সাক্ষাৎ কৰিবলৈ আগন্তি কৰিছিল, তথাপি প্ৰভাতৰতীৰ বাতে মজল হয়, তাৰ নিমিত্তে তেওঁ সকলো সময়তে চিন্তা কৰিছিল। যদিও প্ৰাণীমাত্ৰৰেই মজল চিন্তা কৰা দীনবন্ধুৰ স্বভাৱ, তথাপি প্ৰভাৰ বিষয়ে চিন্তাত যেন কিবা অলপ বিশেষ আছিল।

প্ৰভাক তেওঁৰ আদৰ্শৰূপে গঢ়ি তুলিবলৈ তেওঁ যি আশা বাখিছিল, হৈ বোৱা ঘটনা তাৰ মাজত সোমোৱাত সেই আশা ক্ৰমশ: কীণ হৈ আহিল।

উথাপি কেনেকৈ প্ৰভাক প্ৰলোভনৰ হাতৰ পৰা বন্ধা কৰিব, কেনেকৈ বড়বন্ধৰ হাত একতাই, প্ৰভাক অৰাটে নোবোৱাকৈ বাৰিব, তাৰ উপায় উলিয়াবলৈ তেওঁ চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে। প্ৰভাক সতৰ্ক কৰি দিবৰ মনেৰেই তেওঁ সেইদিনা “ভাবতীয় নাৰীৰ স্বাধীনতা” শীৰ্ষক কিতাপখন পঠিয়াই দিছিল।

এমাহমানৰ মূৰত প্ৰভাই কিতাপখন ঘূৰাই দিলে আৰু লগতে এখন চিঠিও পঠিয়ালে। চিঠিখন পঢ়ি দীনবন্ধুৱে এটা ছমুনিয়াহ কাঢ়িলে। চিঠিখন তেওঁৰ কিতাপৰ সমালোচনা মাত্ৰ। দীনবন্ধুৱে ভাবিলে,—প্ৰভাৰ ঘৰলৈ যোৱা মানুহবিলাকৰ মতা-মতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়েই তেওঁ এই চিঠি লিখিছে। চিঠিখনত যিবোৰ কথা আছিল, তাৰ ভিতৰত এই কেইটা প্ৰধান :—

(১) “আপুনি স্ত্ৰী-স্বাধীনতাৰ সীমাটো যিমান ঠেকাই ধৰিছে সি কেতিয়াও যথেষ্ট হ’ব নোৱাৰে। সকলোৱে লগত মাক বাপেক বা ককায়েকক লৈ কুৰাব নোৱাৰে; তেনেহলে আপোনাৰ মতে তেনে ডিকতা ঘৰতে সোৱাই থাকিব লাগিব নে কি? তাই শিক্ষা-লাভ কৰিবলৈ নাইবা নিলগত কাম কৰিবলৈ অক্ষুণ্ণ যুক্ত নে? যদি নহয়, তেন্তে তেনে ডিকতা সকলো সমান, তাৰ ডিকতা আটাইবোৰ চৰিত্ৰ-হীন নে?

(২) “বিবাহ সম্পৰ্কে আপুনি ডিকতাক যিমান-খিনি স্বাধীনতা দিছে, আৰু যিমানখিনি অস্তিত্ব-ভাৱকলৈ থৈছে, সিও মোৰ মতে ঠিক নহয়। অস্তিত্ব-ভাৱকৰ মত নহলেও শিক্ষিতা ডেকা-শাক্তকৰ বিয়া হমলৈ বিয়া উচিত; বিলাততো তেনে হয়।”

(৩) “বিয়তা মানুহৰ লগত নিৰ্ভীকভাৱে কথা পাতিব পাৰে, তেনে ডিকতাৰ যদি মতাৰ লগত

নিভৃত স্থানতো আলাপ হয়, উথাপি কিবা মোৰ ঘটিব পাৰে বুলি মই ভাবিব নোৱাৰোঁ।”

সামৰণিত লিখিছিল :—“আপোনাৰ পৰিত্ৰ চৰিত্ৰ, নিঃস্বার্থ দেশভক্তি প্ৰভৃতিৰ বাবে সকলোৱে ভক্তি কৰে, ভাল পায়। ময়ো আপোনাক অন্তৰবে সৈতে ভাল পাওঁ, ভক্তি কৰোঁ। সেই দেখি হে মোৰ মনোভাব স্পষ্টকৈ ব্যক্ত কৰিবলৈ সাহ কৰিছোঁ। যদি তাত কিবা মোৰ হৈছে ক্ষমা কৰিব।”

প্ৰভাৱতীৰ প্ৰথম চিঠি পঢ়ি দীনবন্ধুৱে তেওঁৰ বিষয়ে যেনেকৈ ভাবিছিল, এই চিঠি পঢ়ি তাতকৈ বহুতো বেলেগ দেখিলে। তেওঁ ভাবিলে নিশ্চয় প্ৰভাক গকুলচন্দ্ৰ প্ৰভৃতি বড়বন্ধকাৰীদলে ভালত পেলাবলৈ যত্ন কৰিছে; তেওঁলোকৰ বুজনিতেই প্ৰভাই তেওঁৰ মতৰ বিৰুদ্ধে চলিবলৈ স্থিৰ কৰিছে। কিন্তু প্ৰভাক তেনেকৈ চলিবলৈ এৰি দিলে হয়তো তেওঁৰ কিবা অমঙ্গল ঘটিব পাৰে,—পতন হ’ব পাৰে। আন বিহণক, দীনবন্ধুৱে প্ৰভাক বন্ধা কৰিবলৈ যত্ন কৰাটো তেওঁৰ কৰ্তব্য বুলি স্থিৰ কৰিলে। প্ৰভাৰ পত্ৰৰ উত্তৰ স্বৰূপে তেওঁ এই চিঠিখন লেখিলে :—

ওঁ

শুচৰিতে,

ভোম্বাৰ চিঠি পঢ়ি মোৰ বিশ্বাস হৈছে—তুমি মোৰ কিতাপখন ভালকৈ পঢ়ি চোৱা নাই; ওপৰে ওপৰে অ’ত ত’ত চাইছা মাত্ৰ। নহলে তুমি এতিয়া ক’বা প্ৰশ্ন কেইটা কৰিব নালাগিলহেঁতেন। আটাই কেইটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ তাতো আছে।

ভোম্বাৰ প্ৰথম আপত্তি—স্বাধীনতাৰ সীমা বৰ ঠেক হৈছে। দেশ, কাল, প্ৰাঙ্গণ অনুযায়ী যে সেই সীমা ঠেক বা বহল হোৱা উচিত, তাক মই আপন

চিঠিতে দেখুয়াইছো। তুমি বিলাতৰ শ্রী-স্বাধীনতাৰ কথা কৈছা, কিন্তু আমাৰ দেশ বে বিলাত নহয়, সেইটো পাহৰা কিয় ? তাত কেঁচুৱাৰ পৰা বুঢ়ালৈকে সকলো মতা-তিকা একেলগে ফুৰিব পাৰে ; বাবে তাৰে লগত কথাবতৰা পাতিব পাৰে। সেইকাৰণে তাত একো নতুনক নাই, সি এটা দেশীয় প্ৰেমা মাথোন। কিন্তু আমাৰ দেশত মতা-তিকা সদায় বেলেগে থকা, বেলেগে ফুৰা-চকাই নিয়ম ; সেই-কাৰণে ইঠাং তাত ব্যতিক্ৰম ঘটিলে সি সকলোৰে চকুত পৰে, আৰু আন পিনে মতা-তিকাৰ ভেদে সমাগমৰ প্ৰচলন নথকাত যোৱে সেৱে আত্মসংযম কৰিব নোৱাৰে। আকৌ তোমাৰ কথাৰ পৰা যেনে বুজা গৈছে, তুমি বিলাতী শ্রী-স্বাধীনতাক ঠিক উদঙীয়া গৰু স্বাধীনতাৰ শাৰীত থৰিছা, আচলতে কিন্তু তেনে স্বাধীনতা কোনো সভ্য সমাজত নাই। বিলাতৰ ভাল মানুহৰ তিকাৰে নিজৰ স্বামী বা আত্মীয় মানুহ, নাইবা দাস-দাসী অথবা শৰীৰ-বন্ধী লগত নোলোৱাকৈ কেতিয়াও দেশ বিদেশত ফুৰে। আমাৰ দেশতো যিসকল ব্ৰহ্মবাদিনীয়ে পূৰ্ব-কালত সভা-সমিতিত যোগ দিছিল, তেওঁলোকেও নিজৰ স্বামী বা আপোন মানুহ লগত লৈহে তেনে কৰিছিল। ইয়াৰ লগতে আৰু এটা কথা মনত থা উচিত যে আমাৰ মানুহ এতিয়া আগৰ নবে শিক্ষিত নহয়, তিকা দেখিলে সন্মান দেখুওৱা দূৰৰ কথা, বাকৈ তাকে সকাম দৃষ্টিপাত কৰাহে দেখা যায়। তুমি বিলাতৰ কথা কৈছা, কিন্তু তাৰ অশিক্ষিত নাইবা অসংযত মনৰ স্বাধীনতাৰ পৰা কি কুকল কলিছে তাক জানা নে ? উদঙীয়া গৰু স্বাধীনতাৰ নিচিনা স্বাধীনতা এইদলৰ ভিতৰত আছে আৰু তাৰ লগৰীয়া পাপ-ব্যতিক্ৰম বিলাত কলেই

বিলাতত অসংযত ভাবভাৱৰ সৃষ্টি কৰিছে। আমাৰ পুণ্যভূমি ভাৰতক এনে পাপ-পুৰীত পৰিণত কৰিবলৈ কোনো বিজ্ঞলোকে ইচ্ছা কৰিব নোৱাৰে। সেই কাৰণেই মই কৈছো, বৰ্তমান সময়ত অন্ততঃ আমাৰ দেশত স্বাধীনতাৰাপন্ন মহিলাৰো নিজৰ আত্মীয়-স্বজনৰ অল্পপছিত্তিত যেই সেই মানুহৰ লগত ঘনিষ্ঠতা ৰাখি চলা উচিত নহয়। তুমি কৈছা অভি-ভাৰক লগত লৈ ফুৰোৱা সকলোৰে পক্ষে সম্ভৱ নহয়, কিন্তু তেতিয়া হলেও আত্মবক্ষাৰ উপযোগী নিয়ম-কাৰণৰ বশবৰ্ত্তিনী হৈ আবুৰ ৰাখি চলিব পাৰি। তুমিও যদি মই ৰাখি দিয়া নিয়মৰ তলতীয়া হৈ চলা, তেনেহলে সেই নিয়ম-বোৰেই তোমাৰ অভিভাৱ কাৰ্য্য কৰিব।

বিবাহ সম্পৰ্কেও মই আগৈয়ে কোৱা কথাৰে আকৌ কওঁ। বিলাতত বিবাহ বৰ-কথাৰ বাহনিয়ে বেছিকৈ হয় সঁচা, কিন্তু তাৰ ফলতেই যে বিবাহ-বিচ্ছেদ আদালত স্থাপিত হৈছে, সিও সঁচা। তাৰ কাৰণ ডেকা-গাভৰুৰ নিৰ্বাচনৰ সময়ত অকল ভোগ-লিঙ্গা—ৰূপ-বোৰনৰ আকৰ্ষণেই আন সকলো দোষ চাকি পেলায়। সেই দেখিয়েই বহুতো ক্ষেত্ৰত ভোগ-ভুকাৰ প্ৰথম উদ্ভেজন। মাৰ বোৱাৰ লগতেই আগৈয়ে লুকাই থকা দোষবিলাক জল জল কৰে ওলাই পৰে, আৰু তাৰ ফলতেই আদালতৰ আৱৰ লৈ এবাএবি হব লগা হয়। কিন্তু হিন্দু বিবাহ তেনে দুদিনীয়া বাছোন নহয়। এবাৰ বিবাহ মন্ত পঢ়ি চোৱা—সি কিমান উচ্চ ! কিমান মহৎ ! এই বিবাহে দুটি আমাৰ পুৰীয়া অস্তিত্ব এক কৰে। সেই কাৰণেই অকল ৰূপ-বোৰনৰ উদ্ভাৱনাৰ দ্বাৰা পৰি-চালিত হৈ বিয়া কৰোৱা উচিত নহয়। এইবোৰ কাৰণতে মই কৈছিলো যে আত্মভক্তি-পৰিচালিত

বুৰু-বুৰুতীৰ নিৰ্বাচনৰ ওপৰত সসোৰৰ অভিজ্ঞতা থকা অভিনায়কৰ অনুমোদন অতীৰ আৱশ্যকীয়। প্ৰকৃত শিক্ষিত আৰু জিতেন্দ্ৰিয় নহলে, নাইবা আধ্যাত্মিক প্ৰেমৰ দ্বাৰা অনুপ্ৰাণিত নহলে বুৰু-বুৰুতীৰ পাৰ্থিৱ প্ৰেম বহুতো অনৰ্থক মূল নহৈ নোৱাৰে।

আজি আৰু বেছি কথা নিলিখোঁ। আশা কৰোঁ, মোৰ কথাখিনি তুমি স্থিৰভাবে এবাৰ ভাবি চাবা। ইতি।

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী
শ্ৰীদীনবন্ধু

পঞ্চদশ অধ্যায়

প্ৰভাৰণা

দীনবন্ধুৰ চিঠি পঢ়ি প্ৰভাৱতীৰ মনত নানা চিন্তা হবলৈ ধৰিলে; তেওঁ বৈ বৈ চিঠিখন কেইবাবাৰো পঢ়িলে। কথাবোৰ তেওঁৰ মনত মূৰ্দ্ধন্থ যেন বোধ হয়।

সেইদিনা দেওবাৰ আছিল। যদিও গকুলচন্দ্ৰ সাধাৰণতঃ সন্ধ্যাৰ পিচত হে প্ৰভাৰ হবলৈ আহে, তথাপি দেওবাৰৰ দিনা কেতিয়াবা পুৱা বেলাও এবাৰ আহে। পুৱা বেলা আহিলে তেওঁক প্ৰায়েই প্ৰকৃতিস্থ দেখা যায়।

প্ৰভাৱতীয়ে তেতিয়া চিঠিৰ কথা ভাবি আছিল। তেওঁৰ চিন্তা ইমান গভীৰ আছিল যে কেতিয়া গকুলচন্দ্ৰ আহি সোমাল, তেওঁ তাৰ গমকে নাপালে। প্ৰভাক তেনে অৱস্থাত দেখি উকীলে মাত লগালে,— “কি হে? দেখোন ভগন্তাত ময়! কাৰ নিষিদ্ধে

এই ভগন্তা?”

প্ৰভা চকু খাই উঠি উকীলক বহিবলৈ ক’লে। উকীলে বহাৰ লগে লগে সুধিলে,—“হাতত সেই খন কি?”

প্ৰভা : কিনো হব! দেখিছেই নহয়, সেইখন চিঠি।

উকীল : কোনে দিছে?

প্ৰভা : যেয়ে দিয়ক আপোনাৰ তাত প্ৰয়োজন কি?

উকীল : তোমাবেই বা কবলৈ আপত্তি কি?

প্ৰভা : আপত্তি এয়ে যে এজনৰ চিঠি লৈ আনৰ লগত আলোচনা কৰা ভদ্ৰতা বিৰুদ্ধ।
উকীল : কোনে শিকালে তোমাক এনেবোৰ কথা! নিশ্চয় সেই দীনবন্ধুয়ে। সি নিজে ভদ্ৰতাৰ নাম-গোন্ধ নাজানে, আকৌ লোকক ভদ্ৰতা শিকাবলৈ যায়!

প্ৰভাই বিৰক্তিম্ব স্বৰে ক’লে,—“আপুনি যে মিছামিছিকৈ লোকক দোৱাবোপ কৰে, ইনো কোন দেশীয় ভদ্ৰতা?”

উকীল : মিছামিছিকৈ। সেইখন দীনবন্ধুৰ চিঠি নহয় নে? উস্! ইমান দিন ভগন্তীৰ ভাও দি, এতিয়া প্ৰেমপত্ৰত ধৰিছে। এনে এটা ভয়ানক মানুহ বহি দেখা নাই।

প্ৰভা : যাৰ মন যেনে সি আনকো তেনে দেখে।

উকীল : তুমি মোৰ ওচৰত লুকচুক কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছা কিয়? হাতে হাতে ধৰা পৰিছা, তথাপি কাঁকি!

প্ৰভাৰ পেটে-পেটে ধং উঠিল। শেহত আত্ম-সংবৰণ কৰি ক’লে,—“বন্ধিও লোকৰ চিঠি দেখুওৱা ভদ্ৰতা-বিৰুদ্ধ, তথাপি যেতিয়া আপোনাৰ এনে কুংসি

সম্মুখে হৈছে, চাওক এইখন দীনবন্ধুৰ প্ৰেমপত্ৰ।”

উকীলে চিঠিখন লৈ পঢ়িলে। তাৰ পিচত নীৰৱে চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে।

প্ৰভাই ক’লে—“পিচে, প্ৰেমপত্ৰ পঢ়া হ’ল নে?”

উকীল আগৰ দৰেই চিন্তাময় হৈ থাকিল।

প্ৰভা : নামাতে দেখোন! কিনো ভাবিছে?

উকীল : দীনবন্ধুৰ উদ্দেশ্য কি তাকেই ভাবিছোঁ?

প্ৰভা : চিঠিত নো কি বুজিব নোৱৰা উদ্দেশ্য ওলাল?

উকীল : দীনবন্ধুৰ নিশ্চয় এটা অসং উদ্দেশ্য আছে; নহলে এইদৰে যুক্তিহীন মিছা কথা নিলিখিলেহেঁতেন।

প্ৰভা : মিছা কথা! কোনবোৰ?

উকীল : তেওঁ কৈছে উদভীয়া গৰুৰ স্বাধীনতাৰ নিচিনা খ্ৰী-স্বাধীনতাৰ বাবে বিলাতত জাবজাশ্ৰম থাকিব লগা হৈছে; কিন্তু সেইটো মিছা। আমাৰ দেশত তেনে স্বাধীনতা নোহোৱাতো জাবজা নোহোৱাকৈ আছে নে? ইকালে যে আমাৰ দেশত ভ্ৰূণহত্যা বেছিকৈ হয়, সেইটো হিচাব কৰকচোন। ডেভিয়া হে ধৰা পৰিব ব্যাভিচাৰ ক’ত বেছি। আকৌ বিলাতত য়ুৰক-য়ুৰতীৰ নিৰ্ব্বাচন-মতে বিয়া হোৱাৰ পৰা এৰাএবি হয় বুলিছে; কিন্তু আমাৰ দেশত অভিভাবকৰ বাছনিমতে বিয়া হৈও বহুতৰ ঘৰ ওচি বাঁহতল হৈছে। এৰাএবি হব নুবিধা হোৱা হ’লে, এইবোৰ মানুহ জানো একেলগে থাকিলেহেঁতেন? সুঠোকে বিলাতী নিয়মহে সলাবীৰ উপযোগী।

তেওঁ কৈছে য়ুৰক-য়ুৰতীয়ে ডিভিডুং নাভাৰি অকল ভোগ-লিভাৰ খাবা পৰিচালিত হৈ বিয়া কৰিছে পিচত এনেকৈ এৰাএবি হয়; যি ক’ত সিও ভাল। সংসাৰী মানুহৰ উদ্দেশ্যই হৈছে সুখভোগ। যেনেকুৱা ভোগত ডেভিয়া সুখ হয়, ডেভিয়া তাকেই সাৰটি ধৰা উচিত, আৰু আমনি লাগিলেই এবি দি নতুন সুখৰ সন্ধান কৰা কৰ্তব্য। একে বিধ আহাৰ সদায় খাই থাকিলে সি আমুৱাৰ; সেই দেখি কচি বঢ়াবলৈ মাজে মাজে তাৰ সাল-সলনি ঘটাই থাকিলেহে স্বাস্থ্য ভাল থাকে। এই কথাটো আন বিষয়ত প্ৰয়োগ কৰি বিবাহত নকৰাটোৱেই আমাৰ সমাজত ভুল। সেই দেখিয়েই বিলাতৰ মানুহ সুখী, আমাৰ মানুহ সদায় অনুৰী আৰু দেখাতেই আৰামৰা আৰাভীয়া। দীনবন্ধুৰ কথা শুনিলে তুমিও সলাব-সুখৰ পৰা বঞ্চিত হৈ বাঁৰী-বামুণীৰ দৰে জীৱন নিয়াৰ পাবিবা মাথোন। বোৰ মতে তেনে জীৱনতকৈ বৰণেই ভাল।

উকীলৰ কথাত প্ৰভাহতীৰ পূৰ্ব ভাবৰ কিছু পৰিৱৰ্তন হ’ল; তেওঁ কোনো উত্তৰ নিদি মৌন হৈ থাকিল।

উকীলে আকৌ ক’বলৈ ধৰিলে,—“দীনবন্ধুৰ লগত তুমি কোনো সম্পৰ্ক নবখাই ভাল; নহলে বিপদত পৰিবা। তাৰ নিচিনা এটা কক-খাৰিক দেশখনত নাই।”

প্ৰভা : ক'তা মই দেখোন আজিলৈকে তাৰ
কোনো চিন পোৱা নাই।

উকীল : পাবা কেনেকৈ ? তোমাৰ চকুত ধূলি
দিছে।

প্ৰভা : মই আপোনাৰ কথা একো বুজা নাই।

উকীল : তোমাৰ আমাৰ সম্পৰ্কে যে বহুতো
বেয়া কথা মাহুহে কাণাকাণি কৰিছে,
সেইকথাতো জানা ?

প্ৰভা : অলপ অলপ শুনিছোঁ।

উকীল : এইবোৰ কথা কাৰ পৰা ওলাইছে
গম পাইছা জানো ?

প্ৰভা : মই কেনেকৈ গম পাম ?

উকীল : মই অতুসন্ধান কৰি জানিব পাৰিছোঁ,
এই সকলো কথা দীনবন্ধুৰ পৰা
ওলাইছে। সি তাৰ দ্বৰত দল গোটাই
কিবা এটা যড়যন্ত্ৰ পাতি এইবোৰ কথা
চাৰিওকালে প্ৰচাৰ কৰোৱাইছে।

প্ৰভা : মোৰ বিশ্বাস নহয়।

উকীল : তোমাৰ বিশ্বাস নহব পাৰে, কিন্তু
কথাটো হলে সঁচা।

প্ৰভা : তাৰপৰা তেওঁৰ লাভ কি ?

উকীল : লাভ কি কেনেকৈ ক'ব ? কিন্তু এইটো
হ'লে ক'ব পাৰোঁ যে আমি ইয়ালৈ
অহাৰ পৰা তাৰ কিবা এটা স্বাৰ্থত
ব্যাঘাত জন্মিছে; সেই কাৰণে সি
আমাক আঁতৰাবলৈ নানা উপায় অহ-
লন কৰিছে। বাহিৰত মিছা কলঙ্ক
প্ৰচাৰ কৰি সি আমাক খেদাবৰ চেষ্টা
কৰিছিল, কিন্তু ভেনেকৈ তাৰ মনোব-
সিদ্ধি কৰিব নোৱাৰি, এতিয়া আকৌ

বন্ধুভাবে নানা প্ৰকাৰ মিছা বৃত্তি
দেখুৱাই আমাক দূৰ কৰিবলৈ উপদেশ
দিছে।

প্ৰভা : বাহিৰত ওলোৱা কথাবোৰ তেওঁ প্ৰচাৰ
কৰিছে বুলি মোৰ মনে নধৰে।

উকীল : নধৰিব পাৰে; কাৰণ তুমি বোধকৰোঁ
দীনবন্ধুৰ প্ৰেমত পৰিছা; সেই দেখি
ওলাই থকা কথাও নেদেখা হৈছা।
কিন্তু আমি প্ৰমাণ পোৱা কথা মিছা
বুলিম কেনেকৈ ?

উকীলৰ কথা শুনি প্ৰভাই একো নামাতিলে;
তেওঁৰ মনত নানা চিন্তা হবলৈ ধৰিলে। সঁচাকৈয়ে
দীনবন্ধুৰে এনে কাম কৰিছে নে? চিঠিত তেওঁ যেনে
উপদেশ দিছে, তেনে ভাবেই সকলো কথা তেওঁক
ভাঙি কোৱা হৈ উচিত আছিল। যদি তেওঁৰ মনত
কিবা সন্দেহ জন্মিছিল, তেনেহলেও সেই সন্দেহ
কথা স্পষ্টকৈ কৈ তেওঁৰ মতামত প্ৰকাশ কৰা হ'লে
হে প্ৰকৃত বন্ধুৰ কাম হ'লহেঁতেন। তাকে নকৰি
তেওঁ এনে নীচ উপায় অৱলম্বন কৰিছে কিয় ? প্ৰভাই
কোনটো সঁচা, কোনটো মিছা একোকে স্থিৰ কৰিব
নোৱাৰিলে।

প্ৰভাৰ দ্বৰৰ পৰা গৈ উকীলে মহেশ আৰু
লক্ষীকান্তৰ লগত কিবা পৰামৰ্শ কৰিলে।

সেইদিনা মহেশ আৰু লক্ষীকান্তৰ লগতো প্ৰভাৰ
সেই একে বিষয়ৰ আলোচনা হ'ল। দুয়োজনে উকীলৰ
কথা সম্পূৰ্ণ সম্বৰ্ণন কৰিলে। লগে লগে এনে কিছুমান
কথা সাক্ষি-পাৰি প্ৰভাক শুনাগৈ যে প্ৰভাই তেওঁ-
লোকৰ কথা কিছু পৰিমাণে বিশ্বাস নকৰাকৈ থাকিব
নোৱাৰিলে। দীনবন্ধুৰ ওপৰত প্ৰভাৰ এটা অভিমান
হ'ল; তেওঁ দীনবন্ধুৰ কিছু টান কথা শুনাই এখন

চিঠি লিখিবলৈ ঠিক কবিলে; কিন্তু মহেশ আৰু লক্ষ্মীকান্তই তেওঁক ভেনে কবিলৈ মানা কবিলে। তেওঁলোকে ক'লে যে দীনবন্ধুৰ বড়বন্ধুৰ কথা প্ৰভাই গম নোপোৱাৰ ভাও ধৰি মনে মনে থকাই ভাল; ধৰা-পৰা যেন দেখিলে দীনবন্ধুৱে হয়তো এনে কিবা ভীষণ উপায় অৱলম্বন কৰিব যে তেতিয়া কাবো নিস্তাবৰ উপায় নাথাকিব। মহেশ আৰু লক্ষ্মীকান্তৰ উপদেশ শুনি প্ৰভাই দীনবন্ধুলৈ কোনো চিঠিপত্ৰ নিলিখাকে স্থিৰ কবিলে।

ষোড়শ অধ্যায়

প্ৰত্যাখ্যান

বালিকা-স্কুল স্থাপন হোৱাৰ পৰা দুমাহমান গ'ল। ইয়াৰ ভিতৰতে বহুতো সাল-সলনিৰ আগন্তক হৈছে।

বস্তাক এখন বিভাগলয় পাতি দিবৰ মনেৰে গকুল উকীল, কমল ৰাজখোৱা প্ৰভৃতিয়ে গৱৰ্ণমেণ্টৰ সাহায্য ভিক্ষা কৰি ইতিপূৰ্বেই এবাৰ আবেদন কৰিছিল; কিন্তু গৱৰ্ণমেণ্টে ৰাইজৰ আশ্ৰয় নেদেখিলে ভেনে সাহায্য কৰিব নোখোজে বুলি উত্তৰ দিলে। লগতে ইয়াকো ক'লে যে ৰাইজে যদি কিছু টকা উঠাই স্কুলখন ভৰিব পাৰে, তেনেহলে গৱৰ্ণমেণ্টে আনন্দেৰে সৈতে, যথাযোগ্য দান আগ ৰখাব। এই উত্তৰ পাই আবেদনকাৰীসকলে এখন ৰাজহুৱা সভা পাতি স্কুল-স্থাপনৰ সম্পৰ্কে আয়োজন কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিছিল; কিন্তু কৃতকাৰ্য্য হ'ব নোৱাৰিলে।

দীনবন্ধুৰ মতেই বেলেগ। চলিত বালিকা বিদ্যালয় শিক্ষাপ্ৰণালী তেওঁ সমূহি সমৰ্থন নকৰে; সেই

দেখিয়েই তেওঁ গৱৰ্ণমেণ্টৰ সাহায্য লবলৈ অনিচ্ছুক। ৰাইজৰ বৰঙনি আৰু স্কুলৰ উৎপন্নৰ তপস্বীক নিৰ্ভৰ কৰি চলাব পৰাকৈ বিভাগলয় পতা হৈ তেওঁৰ উদ্দেশ্য আছিল; সেই দেখিয়েই তেওঁ তেতিয়া গকুল উকীল প্ৰভৃতিৰ লগত যোগ দিয়া নাছিল। এতিয়া আয়োজন কৰোতেও তেওঁ নিজৰ আদৰ্শমতে স্কুলে চলাব পাৰিব বুলিহে তাক হাতত লৈছিল; কিন্তু কাৰ হুৰ্ভাগ্যৰ গুণে ক'ব নোৱাৰোঁ স্কুলৰ লগত তেওঁৰ সম্পৰ্কই নৰ'ল।

স্কুলৰ কাৰ্য্যনিৰ্বাহক সমিতিৰ নিৰ্দেশ মতে ৰাইজৰ পৰা উঠা টকাৰ উল্লেখ কৰি চেক্ৰেটাৰীয়ে আকৌ গৱৰ্ণমেণ্টলৈ আবেদন কবিলে আৰু পূৰ্বৰ প্ৰতিশ্ৰুতিৰ কথা সোঁৱৰাই দিলে। এই আবেদন পাই এটা দ্বাৰী ঘৰ সাজিবলৈ গৱৰ্ণমেণ্টে ৫০০০ টকা দান কবিলে আৰু প্ৰভাৰ ঘৰৰ আগত থকা চৰকাৰী মাটি ডোখৰতে স্কুল সাজিবলৈ অজুৰতি দিলে। অকল সেয়ে নহয়, প্ৰভা থকা ঘৰটো যি মাটিত আছিল, সেই মাটিখিনিও পট্টাদাৰক বুল্য দি চৰকাৰী কৰি দিলে; ঘৰটো স্কুলৰ ধৰ্মেৰে তিনি লোৱা হ'ল। লোকেলবোৰ্ড আৰু মিউনিচিপেলিটিয়েও কিছু কিছু টকা মজুত কৰিলে আৰু বাহেৰীয়া সাহায্যৰো প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে।

এতিয়া নিৰ্দিষ্ট ঠাইত ঘৰ সজাব যো-বা চলিব লাগিছে। স্কুল আগৰ নিয়মেই চলি আছে, যাত্ৰ কমিটিত স্কুলৰ ডেপুটি ইন্সপেক্টৰক সভ্য ল'ব লগা হোৱাত ডেপুটীৰ নাম বাদ পৰিল আৰু জিলাৰ বৰ চাহাব সমিতিৰ সভাপতি নিৰুক্ত হ'ল।

এইবোৰ দেখি শুনি দীনবন্ধু নীৰৱে থাকিল আৰু তেওঁ দলৰ বাহিৰত থকাৰ বাবে অসন্তোষ প্ৰকাশ নকৰি সন্তুষ্ট হৈ হ'ল; আৰু সুখি কৰিব

পাৰিলেই তেওঁৰ আদৰ্শমতে এখন শিক্ষাধৰ্ম পাতি-
বলৈ মনে মনে সঙ্কল্প কৰিলে।

প্ৰভাৰ ঘৰত মানুহৰ সমাগত পূৰ্বৰ দৰেই।
এই বিষয়ে বাহিৰত নানা প্ৰকাৰ কলঙ্ক-কাহিনী যে
প্ৰচাৰ হৈছে, তাত কোনো সন্দেহ নাই; কিন্তু
দীনবন্ধুৰ লগত সেই প্ৰচাৰকাৰ্য্যৰ অলপো সম্পৰ্ক
নাই। চেক্ৰেটাৰী আদিয়ে নিজ নিজ স্বার্থৰ কাৰণে
মিছা কথা সাজি কৈছিল। তেওঁলোকৰ উপদেশ
মতেই প্ৰভাই সেই দিনাবে পৰা দীনবন্ধুক একো
সোধা নাই।

এই ঘটনাৰ কিছুদিন পিচত এদিন মহেশচন্দ্ৰ
চেক্ৰেটাৰী অহাৰ পিচত প্ৰায় বাতি ছপৰত প্ৰভা-
বলীৰ ঘৰলৈ গ'ল। প্ৰভাই তেতিয়া ভাত-পানী
খাই শুবলৈ কাৰবাৰ কৰিছিল। হঠাৎ ছপৰত শব্দ
শুনি তেওঁ ছপৰ বেলি দিলে; লগে লগে মহেশচন্দ্ৰ
ভিতৰত সোমাই আহিল আৰু প্ৰভাৰ মুখলৈ চাই
মিচিকি মিচিকি হাঁহি চকি এখনত বহিল; প্ৰভা
ওচৰতে থিয় হৈ থাকিল। অলপ বেলিৰ মূৰত
মহেশে ক'লে,—“মই হঠাৎ অহা দেখি বেয়া পালা
নে কি?”

প্ৰভা : বেয়া পোৱা নহয়, কিন্তু অলপ পলম
হোৱা হলে মোক লগ নাপালেহেঁতেন;
মই শুবলৈ ধৰিছিলোঁৱেই।

মহেশ : শুবৰ সময়ত আমনি কৰাৰ বাবে ক্ষমা
কৰিব। এটা বিশেষ কাৰণত এতিয়াই
লগ নধৰিলে নহয় দেখিহে আহিলোঁ।

প্ৰভা : সি নো কি?

মহেশ : নতুন কথা বিশেষ একো নহয়। দীন-
বন্ধুই আমাৰ বিৰুদ্ধে কি কৰিছে
তনিৱেই আছে।

প্ৰভা : সেইটো আপোনালোকৰ পৰাই
শুনিছোঁ; সেই কাৰণে আপোনালোক
যেতিয়াই তেতিয়াই নাহিলেহে মজল।

মহেশ : এতিয়া অহা নহা একে কথাই। কথা
যিমান ওলাব পাৰে ওলাই গৈছে, বৰং
এতিয়া অহা যোৱা বন্ধ কৰিলে মানুহৰ
বিশ্বাস বেছি হৈ হ'ব।

প্ৰভা : যদি প্ৰতিকাৰৰ কোনো উপায়েই নাই,
তেন্তে তাৰ আলোচনাৰ পৰা লাভ কি?

মহেশ : মোৰ এটা কথা কব লগা আছে।

প্ৰভা : কি কথা?

মহেশ : কথাটো হৈছে—মই তোমাক প্ৰাণ
ভৰি ভাল পাওঁ, তুমিও মোক তেনে-
কৈয়ে ভাল পোৱা; অথচ লোকনিন্দাৰ
ভয়ত নিচেই ওচৰত হৈও আঁতৰত
থাকিব লগা হৈছে। কিন্তু যিবোৰ
কলঙ্ক-কাহিনী মানুহৰ মুখে মুখে হৈছে,
তাতকৈ, বেছি আৰু কি লোকনিন্দা
হ'ব পাৰে! জাতো যাব, পেটো নভৰিব,
ইয়াতকৈ দুখৰ কথা আৰু কিবা আছে
নে? সেই কাৰণে মই ভাবিছোঁ বোলো
কলঙ্ক যেতিয়া প্ৰচাৰ হৈছে সঁচাকৈয়ে
হওক।

প্ৰভা : আপুনি এইবোৰ কি কৈছে?

মহেশ : তুমি মোৰ কথা বুজা নাই নে? চোৱা
তুমি মই এক; ইমান দিন লোকৰ
ভয়ত বেলেগ হৈ আহিলোঁ। কিন্তু
এতিয়া মোকেই যেতিয়া লক্ষ্যপাই
দিছে আৰু খেলিছে হৈ থাকোঁ কিয়?
এইদৰে কৈয়েই মহেশে প্ৰভাৰ হাতত থাপ

মাৰি ধৰিলে। প্ৰভাৰ তেতিয়া মুখৰ বৰণ সলনি হ'ল, চকুৰ পৰা কিৰিঙাটি উৰিবলৈ ধৰিলে। প্ৰভাই এছাৰ মাৰি মহেশ্বৰ হাতটো একমুঠাই বিজুলী বেগেৰে ভিতৰৰ খোটাগিৰি সোমাল আৰু মাজৰ ফুৰাব বন্ধ কৰি দিলে। তাৰ পিচত ক'লে—“আপুনি এই মুহূৰ্ত্ততে ইয়াৰ পৰা জাঁপৰ হওক; ভৱিষ্যতলৈ কেতিয়াও এই ঘৰত ভৰি নিদিব। নহলে ফল ভাল নহ'ব।”

সেই দিনা বাতি প্ৰভাৰতীৰ টোপনি নাছিল; নানা চিন্তাত তেওঁ আকুল হৈ পৰিল। বাহিৰত কলহ, ভিতৰত এই নীচতা। ইয়াৰ ভিতৰত তেওঁৰ প্ৰকৃত পথ কোনটো? একোৰাৰ ভাবে যদি ভালো থাকিলেও এনে বদনামৰ হাত সাৰিব নোৱাৰি, তেনেহলে বেয়া হোৱাভেই বা হানি কি? আকৌ ভাবে, পৰে দোৰী বুলিলেও মই যদি নিজে দোৰ নকৰোঁ, তেনেহলে অন্ততঃ নিজক সাধনা দিবলৈ বাট থাকিব। এই চিন্তাৰ লগে লগে পুনঃ পুনঃ দীনবন্ধুৰ কথা তেওঁৰ মনত পৰিবলৈ ধৰিলে। দীনবন্ধুও তেওঁৰ শত্ৰু। যি তেওঁৰ আশা ভবসাৰ ফল, যাক পুৰুষ-বয়, বিপন্নৰ বন্ধু বুলি প্ৰভাই দেৱতাৰ শাৰীত ঠাই দিছিল, তেৱেঁ যদি পৰৰ নিন্দা কুৎসা আদি বটনাত ব্যস্ত, তেন্তে কাকনো তেওঁ বিশ্বাস কৰিব! দীন-বন্ধুৱেই যদি এনে সৰ্বাৰ্থক্ষা, তেন্তে আন কোনে তেওঁৰ নিৰ্দ্দোষিতা স্বীকাৰ কৰিব! প্ৰভাই এবাৰ দীনবন্ধুলৈ সকলো কাহিনী কৰাই এখন চিঠি লিখিব খুজিছিল আৰু তেওঁনো কিয় এনে অসত্য কথা অস্তায়ৰূপে প্ৰচাৰ কৰিছে, তাক সুধিবলৈকো স্থিৰ কৰিছিল। কিন্তু ইমান দিন চিঠি পত্ৰ বন্ধ কৰাৰ পিচত, এতিয়া লিখিবলৈ লাভ লাগিল। অকল সেয়ে নহয়, এই চিন্তাৰ লগে লগে এটা অজ্ঞাত

অভিমানৰ ভাবো তেওঁৰ মনলৈ আহিল। প্ৰভাৰ চকুত চকুলো ওলাল। পাটাত পৰি বহুত পৰলৈকে উচুপি উচুপি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

সপ্তদশ অধ্যায়

গোপন পৰামৰ্শ

গদাধৰ শৰ্মাৰ দোকানত সাত্ৰ্য সন্মিলন আগবঢ়বেই চলি আছে। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰক লগ লগোৱাৰ পৰা খবচৰ বাবেও বিশেষ চিন্তা কৰিব লগা হোৱা নাই। গদাধৰৰ খাতাত কাৰ্ত্তিকৰ নামেই বেছি ভাগ হিচাপ ৰখা হৈছে। বালিকা-বিদ্যালয় স্থাপন হবৰে পৰা গকুলচন্দ্ৰ এই মজলিছত অতি অলপ সময় হে থাকে। কমলচন্দ্ৰ, সৰ্বানন্দ আৰু কৃষ্ণকুমাৰ গকুলচন্দ্ৰৰ ব্যৱহাৰত অসন্তুষ্ট; গকুলচন্দ্ৰয়ো তাৰ গম নোপোহাকৈ থকা নাই।

ওপৰত কৈ অহা ঘটনাৰ পিছত এদিন পান-ভোজনৰ শেহত কমলচন্দ্ৰ আৰু কৃষ্ণকুমাৰ সৰ্বানন্দৰ ঘৰলৈ আহিল। তাৰ পিছত তিনিজনৰে আলোচনা কৰিবলৈ ধৰিলে।

কমলচন্দ্ৰ : পিচে কুলখনৰ বিষয়ে কি কবা যায়?

কৃষ্ণ : এয়া, তাকেইতো ভাবিছোঁ।

সৰ্বান : কিবা এটা নকৰিলে নহয়; বান্ধুহৰ কথা শুনি আমনি লাগিছে।

কমল : গকুল উকীলৰ কাণ্ড দেখিছা। তাক ইমান বন্ধ কৰি চেকেটাবী পাতিবোঁ, এতিয়া সি আমাৰ খবৰকে নোলোহাত পৰিল।

সৰ্বান : কুৱিয়েই হে সকলো অনৰ্থক ফল!

‘তুমি যদি সেই দিনা কাঁকি-সুঁকা দি
তাক চেক্রেটাৰী নাপাতিলাইভেন,
ভেনেহলে তাৰ কি সাধ্য চেক্রেটাৰী
হয়। মই তুমি নিজেই চেক্রেটাৰী হ’ব
বুলি ভাবিছিলোঁ ; পিছত তাক পতা
দেখি অবাক হলোঁ।

কৃষ্ণ : মই ভাবিছোঁ তেতিয়াই এটা ডাঙৰ
ভুল হ’ল। শাস্ত্রমতে “লেখনী-পুস্তিকা-
কান্তাঃ পৰহস্তগতা গতাঃ।” এতিয়াও
স্কুলৰ ভাৰ পৰৰ হাতত দিয়াৰ পৰাই
সকলো পুৰিধা গ’ল। শহনিত এবাৰ
গক চৰিবলৈ এবি দিলে, কেতিয়াবা
জানো ভাল ফল পায় ! সেই দেখি
সকলো দোষ তোমাৰ গাত।

কমল : মই জানো পৰাত তাক চেক্রেটাৰী
পাতিছিলোঁ ? বাইজে দীনবন্ধুৰ নিমিত্তে
যেনেকৈ ধৰিছিল, আকৌ আমাৰ
জিভৰতে খোৱা-কামোবা লগা হ’লে
সকলো পণ্ড হ’লহেঁতেন। সেই দেখিহে
বোলো একেবাৰেই হাতৰ পৰা এবাই
যোৱাতকৈ যেনে-ভেনে আমাৰ দলতে
বাৰো।

সৰ্ব্বা : সেইটো যি হ’ল হ’ল ; পিচে এতিয়া
কৰা যায় কি ?

কমল : অইন আৰু কি কৰিব ; যেনে ভেনে
উকীলক চেক্রেটাৰী ভাঙিব লাগে।

সৰ্ব্বা : কেনেকৈ ?

কৃষ্ণ : মই ভাবিছোঁ অতি সহজে সেইটো
কাম সিদ্ধি কৰিব পাৰি। পুৰাতন
আলোচনা কৰিলে পোৱা যায়, জুৰ্ঘো-

ধনে ভীমক দুব কৰিব নোৱাৰি বিহ
খুৱাই দিছিল। এতিয়া উকীলৰ মদত
বিহ মিহলাই দিলেই সকলো ঠিক হ’ব।
শেহত মদ খাই মৰিল বুলি প্ৰমাণ
হৈ যাব।

কমল : সিমান ভয়ঙ্কৰ উপায় নিবিচাবিলেও
হ’ব। আজি কালি প্ৰায় সকলো
মানুহৰ মুখতে প্ৰভাৱতী, উকীল, মহেশ
আৰু লক্ষ্মীকান্তৰ কথা। সেইবোৰ
কথাৰ নিয়মমতে বিচাৰ কৰিব লাগে।

সৰ্ব্বা : কিন্তু প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰিলে, ভেনে
কথা উলিওৱা নিৰাপদ নহয়।

কৃষ্ণ : মই আৰু এটা উপায় ভাবিছোঁ।
পুৰাতনমতে দেৱতা সকলে স্তম্ভ-
উপাস্তম্ভক বলে নোৱাৰি তিলোত্তমাৰ
পঠিয়াই দিছিল। তেওঁক দেখি ছয়ো
বুদ্ধ কৰি মৰি থাকিল ; তেতিয়া বিনা-
যুদ্ধে দেৱতাৰ জয় হ’ল। এতিয়া উকীল
আমাৰ যেনে শত্ৰু দীনবন্ধু তাতকৈ
চৰা হলেও কম নহয় ; তিলোত্তমা-
ৰূপিনী প্ৰভাৱতী আছেই। ছয়োটাৰ
লগাই দিব পাৰিলেই আমি বহি
থাকিয়েই কাৰ্য্য-সিদ্ধি কৰিব পাৰিম।

কমল : এইবাব হলে তোমাৰ বুদ্ধিটো নশ-
লাপি নোৱাৰিলোঁ। ঠিক, এয়েই
আটাইতকৈ প্ৰশস্ত উপায়।

কৃষ্ণ : মই ভাবিছোঁ, ই ভেনে নহৈ নোৱাৰে।
শাস্ত্রমতে ইয়াকে বোলে ধা-ব্বাহ
নীতি।

সৰ্ব্বা : বুদ্ধিটো দেখাত ভাল হলেও কামত

লগোৱা উজু নহয়। দীনবন্ধু সহজে
কোনেও বশ কৰিব নোৱাৰে।

কমল : সেইটো ময়ো জানো। সেই দেখিয়েই
আমি এতিয়া অলপ বেঁকা বাটে বাট
ল'ব লাগিব।

সৰ্ব্বা : মই এতিয়াও তোমাৰ কথা বুজা নাই।

কমল : শুনা ভেঙে। মাহুৰৰ মুখত যিবোৰ
কথা শুনা গৈছে সেইবোৰ সঁচা বুলি
প্ৰমাণ কৰিব লাগিব। দীনবন্ধুৰ মনত
বিশ্বাস জন্মাই দিব পাবিলেই, তেওঁ
তাৰ প্ৰতিকাৰৰ উপায় কৰিব।

সৰ্ব্বা : কিন্তু বিশ্বাস জন্মাকৈ প্ৰমাণ জানো
কোনোবাই দিব পাৰিব?

কমল : মোৰ বিশ্বাস, পৰা যাব। তুমি জানা
নহয় মূল পাতিবৰ দিনাবে পৰা ভূত-
নাথৰ লগুৱাটো তাৰ চকিদাৰ আছিল।
পিচে, তাৰপৰা নিয়ম মতে কাম নচলে
বুলি কালি চেফ্ৰেটাৰীয়ে খেদাই দি
তাৰ সলনি এজনী তিকতা বাৰিছে।
ভূতনাথে মূলৰ দৰমহাতে এটা লগুৱা
পাই আহিছিল : এতিয়া তাক খেদো-
হাত ভেঙে বৰ বেজাৰ পাইছে। সেই
দেখি ভেঙে পৰুল আৰু প্ৰভাৰ কেনেকৈ
অপকাৰ কৰিব, তাকে ভাবিব লাগিছে।
কালি ভেঙে মোৰ ঘৰলৈ গৈ চেফ্ৰে-
টাৰী প্ৰভুতিৰ বহুতো বদনাম ক'লে
আৰু এই বিবৰে বিচাৰ হ'লে ভেঙে
লগুৱাৰ হতুৱাই বেনেকৈ লাগে তেনেকৈ
সাকী মিলাবলৈ গাত লৈছে।

সৰ্ব্বা : তেনেহলে ভাল কৰাই। আৰু এটা

কথা,—সাকীকাতক হাতত ল'ব নোৱাৰি
নে? তাক যদি কোৱা যায় যে সি
আমাৰ শিকৰিত কাম কৰিলে তাৰ
বিকছে ওলোৱা কথা এখি মিয়া যাব,
আৰু শিকৰিতীয়ে লৈছে চেফ্ৰেটাৰীৰ
দোষ সাব্যস্ত হ'লে তাৰ জীয়েককে
কামটো মিলা যাব, ততিয়া নিশ্চয়
সি আমাৰ কথা শুনিব।

কমল : ঠিক খবিতা, তাৰ পৰা বহুতো কাম
হ'ব পাৰে এতিয়া আমি সিহঁতৰ হতুৱাই
কিছুমান কথা সিহঁতে নিজ চকুৰে
দেখা বুলি দীনবন্ধুৰ আগত কোৱাব
লাগিব।

কুক : মই ভাবিছোঁ আৰু এটা কাম কৰিব
লাগিব। এই সকলোবোৰ বৰ্ণাই এখন
বেনামী চিঠি বৰ চাহাবলৈ পঠিওৱা
উচিত। যিমান উপায় আটাইবোৰতে
হাত দিলেহে এটা নহয় এটাই কাম
কৰিব। উদ্ভিদৰ মতেও বহুবিধ খেতি
কৰিলে এবিধ নহয় এবিধ ভাল হ'ব।
একেবিধ খেতি কৰিলে হ'ল যদি হ'ল
নহল যদি তেনেয়েই প'ল।

সৰ্ব্বা : হয়, ময়ো এই কথা সমৰ্থন কৰোঁ।
বাজখোৱাই এখন চিঠি ভালকৈ লিখি
আনিব; মোৰ “টাইপ ৰাইটাৰ” আছে
তাতে “টাইপ” কৰি পঠাব লাগে।

কমল : বাক ভেঙে মই কালিলৈ সেইখন
লিখি লৈ আহিম; লগতে সাকী-
কেইটাৰ হতুৱাই কি কোৱালে ভাল
হ'ব তাকো ভাবি-চিন্তি আহিম;

ভোমালোকেও সেই বিষয়ে ভালকৈ
ভাবিবা।

ইয়াৰ পিচত কমলচন্দ্ৰ আৰু কৃষ্ণকুমাৰ ঘৰাঘৰি
গ'ল। সৰ্বদানন্দও ভিতৰ সোমাল।

অষ্টাদশ অধ্যায়

ভীষণ প্ৰতিজ্ঞা

বালিকামূল্যৰ শিক্ষয়িত্ৰীৰ সম্পৰ্কে নানা প্ৰকাৰ
কেলেঙ্কাৰীৰ কথা গোটেই জিলাতে বাউ হ'ল।

গকুলচন্দ্ৰই বহুত ভাবি-চিন্তিও কি কৰা উচিত
একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে। প্ৰভাৰ তালৈ অহা-
যোৱাত যে তেওঁৰ উদ্দেশ্য সাধু আছিল এনে হয়।
তেওঁৰ অসংখ্য কুংসিং প্ৰেমৰ কাহিনী নজনা মানুহ
কোনো নাই। মোকৰ্দ্দমা লগা ভিকতাৰ পৰা শিক্ষিতা
মহিলালৈকে সকলোৱে তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ আভাস
পাইছে। তেনে স্থলত ইমান দিনৰ সমাগমৰ পিচত
প্ৰভাহতীক পৰিত্ৰ কৰি ৰাখিছে বুলি কোনেও
বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰিছিল।

কিন্তু যেয়ে যি অজুমান কৰক, চেক্ৰেটাৰীয়ে
প্ৰভাৰ বিশেষ অজ্ঞায় একো কৰিব পৰা নাছিল;
দিনো প্ৰভাৰ বদন দৰ্শন আৰু বাক্যালাপ অৰণ
কৰি আনন্দ লাভ কৰিছিল মাথোন। বহুত দিন
অসংবেতভাবে আলাপ কৰিছিল সচ', কিন্তু প্ৰভাক
লক্ষ্য কৰিবলৈ সাহ কৰা নাই; প্ৰভাক তেওঁৰ
ভোন্ধৰ সান্ধৰী কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যদিও,
কৃতকাৰ্য্য হ'ব পৰা নাই। উকীলৰ বনত সদায়
খেলাইছিল যে প্ৰভা বিবাহিতা হোৱা হ'লে কি
জানি তেওঁৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হোৱা ইমান কঠিন

নহ'লহেঁতেন। কিবা ঘটনা ঘটি লোক চকুত পৰিলে
এতিয়া ঢাকিবলৈ উপায় নাই দেখিহে প্ৰভাই তেওঁক
ইমান দিনেও আত্মসমৰ্পণ কৰা নাই। তেওঁ মনে
মনে ভাবিলে যদি প্ৰভাৰ এনে কোনোবা মানুহৰ
লগত বিয়া হয়, যি সদায় একে ঠাইতে থাকিব
নোৱাৰে, অথচ প্ৰভাই ইয়াতে থাকি স্থলত কাম
কৰাত হকাবাধা নকৰে, তেনেহলেই সকলো সিদ্ধি
হ'ব। একালে কলকৰ প্ৰচাৰ বন্ধ হব আৰু আনকালে
তেওঁৰ মনোৰথ পূৰ্ণ কৰিবলৈকো চল লাগিব।
কেনেকৈ এই কাৰ্য্য হৈ উঠিব তাক তেওঁ একেবাহে
চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে।

আজি কেইদিনমান ৰাজহুৱা পাঠাগাৰলৈ
উকীলৰ সমাগম হৈছে। যদিও সাধাৰণতঃ তেওঁ
ৰাভবি-কাকত নপঢ়ে আৰু নলয়ো, তথাপি এই
কেইদিন ৰাজহুৱা পুথি ভঁৰালৰ আটাইকেইখন
ৰাভবি কাকতকে ওলটপালটকৈ চোৱা দেখিবলৈ
পোৱা গৈছে। এইদৰে চাই থাকোঁতেই এদিন
এখন কাকতত তেওঁ কিবা এটা পালে; তেওঁৰ
যুখত আনন্দৰ জেউতি দেখা গ'ল। লাইব্ৰেৰিয়ানক
কৈ তেওঁ কাকতখন হাতত ললে আৰু পোনে-
পোনেই প্ৰভাৰ ঘৰলৈ আহিল।

উকীলে বহিয়েই মাত লগালে,—“পিচে ভোৱাৰ
কথা চাৰিওকালে কেনেকৈ বিয়পিছে, শুনিছা নহয়?”

প্ৰভা : শুনিছোঁ।

উকীল : মই অজুসন্ধান কৰি নিৰ্ভুলকৈ জানিছোঁ,
এই সকলোবোৰ সেই ভণ্ড-ভণ্ডী দীনবন্ধুৰ কাম।

প্ৰভাই একো নাৰাভিলে, যেন তেওঁৰ অন্তৰত
হাজাৰ হাজাৰ বৃষ্টিকে দগ্ধন কৰিছিল।

উকীলে ক'লে—“পিচা এতিয়া কি কৰা ৰায়?”

প্ৰভা : কিনো কৰিম।

উকীল : মই ভাবি চিন্তি এটা উপায় পাইছোঁ।

প্রভা : কি ?

উকীল : কাৰবাব লগত তোমাৰ বিয়া হোৱাৰ বাহিৰে আন উপায় নাই।

প্রভা : বিবাহৰ নিমিত্তে মোৰ ইচ্ছা নাই।

উকীল : ইচ্ছা নহলেও ইচ্ছা কৰিব লাগিব। আৰু বনোমত পাত্ৰ পালে, তোমাৰ ভেনে অনিচ্ছাৰ কাৰণে নেদেখোঁ। উপযুক্ত মানুহৰ লগত বিয়া হ'লে ভূমিও সুখী হ'বা, আৰু এই কেলে-ছাবীবোৰো দূৰ হ'ব। নহলে আৰু আন উপায় নাই। দীনবন্ধুৱে বেতিয়া তোমাৰ অপকাৰ কৰিব বুলি লাগিছে, ইয়াৰ বাহিৰে আন কোনো উপায়েৰে তোমাক বন্ধা কৰিব নোৱাৰোঁ।

আকৌ প্রভাৰ মুখত এটা বিবাদৰ আলোময় চিন বিৰিঙি পৰিল; অলপ পৰ নীৰৱে চিন্তা কৰি ক'লে—“বাক বিয়া কৰিবলৈ মান্তিয়েই হ'লোঁ, কিন্তু মনোমত পাত্ৰ যে পোৱা যাব, তাৰ স্থিৰতা কি?”

“এইখন চোৱাঁ” বুলি উকীলে হাতত বাতৰি-কাকতখন মেলি তাত থকা জাননী এখন দেখুৱালে। জাননীখন ইংৰাজীত লিখা, অসমীয়াত সি এনে-কুৱা হ'ব—

পাত্ৰীৰ আৱশ্যক

“পাত্ৰ—লণ্ডনৰ ইনাৰ টেম্পলৰ পৰা চন্দ্ৰ পোৱা বেৰিষ্টাৰ, অলপতে বিলাতৰ পৰা ঘূৰি আহিছে। কুলত কাৱছ, ধৰ্ম্মত হিন্দু, কিন্তু ডেওঁ জাতি বিভাগ নানানে; এক ঈশ্বৰ জিৱ কোনো লেহ-লেৱীক বিবাস নকৰে। আৰ্থিক অৱস্থা ভাল; পৈতৃক জমিদাৰীও আছে।

“পাত্ৰী—বাৰীনভাবাপন্ন, শিক্ষিতা আৰু সুন্দৰী হ'ব লাগিব, সমীতত বিশেষ ব্যুৎপত্তি থাকিব লাগিব। ধৰ্ম্মত হিন্দু হ'লে যেই সেই জাতৰ হ'লেই হ'ব।

“পু : বিবাহৰ পিচত ৰব আমেৰিকালৈ যাবৰ কথা আছে। বিলাতী চাল-চলন ভালকৈ জনা থাকিলে ডেওঁকো লৈ যোৱা হ'ব, নহ'লে ৰ'তে ডেওঁ থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰে, তাতে ৰাখি শুলিকাৰ বন্দন কৰা হ'ব। পাত্ৰ আমেৰিকাৰ পৰা ঘূৰি আহোঁতে এবছৰমান লাগিব।

জীৱৰণীমোহন দত্ত, বাৰ্-এটল।

কলুটোলা ষ্টীট, কলিকতা।”

জাননীখন পঢ়ি প্রভাই বহুত পৰ ভাবিলে; কিন্তু কি কৰিব একো ঠিক কৰিব নোৱাৰি ক'লে—“আপুনি মোক কি কৰিবলৈ কয়?”

উকীল : মই কওঁ—তুমি বিবাহ কৰিবলৈ ইচ্ছুক বুলি ডেওঁলৈ এখন চিঠি লিখ। তাত তোমাৰ সবিশেষ বিবৰণ দিবা, আৰু বিয়া হৈ যোৱাৰ পিচতো ইয়াতে কুল চলাব খোজা বুলি লিখিবা। তাৰ লগতে ইয়াকো লিখিবা যে ডেওঁ আমেৰিকালৈ গলে ইয়াতে তোমাৰ শিক্ষাৰ বন্দন কৰি দিব লাগিব। যদি তোমাৰ কথাত ডেওঁ মান্তি হয়, তেনেহলে ডেওঁ আহিব, ডেউৱা দেখি তুমি যি ভাল লাগে কৰি থাকিবা।

প্রভাৱতীয়ে ভাবি চিন্তি চাই বি হয় কৰিব বুলি কৈছিল; কিন্তু উকীলৰ নানা প্ৰকাৰ বৃদ্ধিত বিলম্বত কাৰ্য্যনাশ বুলি বৃদ্ধি ডেউৱাই লিখোঁ নিলিখোঁকৈ লিখি দিলে। ময়ে তাকত দি যাব

বুলি উকীলে চিঠিখন জেপত ভৰাই লৈ বাহিৰ ওলাল। বাবৰ সময়ত কৈ গ'ল,—“যদিহে এই মতে কাৰ হয়, তেতিয়া দেখিম ভণ্ড-ভণ্ডাৰীৰ মাজাজাল ক'লৈ যায়!”

উকীল গ'লত প্ৰভাৰ ঘনটো অতি অস্থিৰ হৈ পৰিল। তেওঁ কাৰটো ভাল কৰিলে নে বেয়া কৰিলে নিজেই একো বুজুজিলে। বিশেষকৈ শিক্ষা-লাভৰ নিমিত্তে একান্ত আগ্ৰহ থাকিলেও সেই অচিনাকি মাহুহজনৰ পত্নী হ'বলৈ তেওঁৰ সম্মতি ইচ্ছা জন্মা নাই। তেওঁৰ তেতিয়া চিঠিখন বুঝাই আনিবলৈ মন গৈছিল; চিঠিখন উকীলে লৈ নোযোৱা হ'লে তেওঁ তাক ডাকত নিদিলেহেঁতেন। ভাবনাত তেওঁৰ কপালৰ ঘাম বৈ গ'ল; তেওঁ ঘাম মচি মচি বাৰাণ্ডালৈ ওলাই আহিল। বাৰাণ্ডাৰ পৰা দেখা পালে সেই ধীৰ উজ্জল, প্ৰশান্ত দীনবন্ধুৰ মূৰ্ত্তি। তেওঁৰ চকুলো ওলাল; কিবা এটা আবেগত তেওঁ কঁপিবলৈ ধৰিলে; ঠিগ হৈ থাকিব নোৱাৰি মাটিতে বহি খুটাত আঁঠুজি ব'ল।

ইয়াৰ অলপ পিচতে লক্ষ্মীকান্ত আহিল আৰু প্ৰভাক ভেনে অৱস্থাত দেখি সুধিলে,—“প্ৰভা, কি হৈছে তোমাৰ?”

প্ৰভা : একো হোৱা নাই।

লক্ষ্মী : নিশ্চয় কিবা এটা হৈছে। তুমি মোৰ ওচৰতো লুকাই নে প্ৰভা? বৰি যে তোমাৰ নিমিত্তে সদায় চিন্তা কৰি আহিছোঁ। তুমিওতো ইমান দিন যোক আপোন বুলি বুদ্ধি-ভৰসালৈ আহিছা আৰু কিয় যোক নিলগ কৰিছা প্ৰভা? তোমাৰ দুখ-সুখৰ কথা মোৰপৰাও পোপনীৰ নে?

প্ৰভাই তেতিয়া কেই দিনাৰ সকলো কথা

ভাঙি-হিঙি ক'লে। শুনি থাকি লক্ষ্মীকান্তৰ মুখ বিবৰ্ণ হ'ল, উশাহ খন হৈ আহিল। ককণ পুবেবে ক'লে—“ভেনেহলে তুমি সেই বড়ালীটোলৈ যাবলৈ স্থিৰ কৰিলা?”

প্ৰভা : নাই কৰা।

লক্ষ্মী : ভেনেহলে চিঠি লিখিলা কিয়?

প্ৰভা : উকীলেও ক'লে, ময়ো মাহুহৰ অন্তায় অত্যাচাৰ দেখি খং আৰু বেজাৰত লিখি পেলালোঁ।

লক্ষ্মী : যদি সেই মাহুহটো বিয়া কৰাবলৈ আগ বাঢ়ে?

প্ৰভা : তেতিয়া বহুতো উপায় ওলাব। চিঠি-ততো আৰু বিয়া নহয়, মাহুহ দেখা শুনাৰ পিচত হে কথা। সময়ত তাৰ দিহা হ'ব। আকৌ যদি তেওঁ আন ঠাইত ঠিক কৰে, ভেনেহলে ভাবিবই মালাগে।

লক্ষ্মী : সঁচাকৈয়ে তুমি তাক গ্ৰহণ নকৰা নহয়? সঁচাকৈয়ে কোৱা প্ৰভা যোক ঠাকি নিদিবা।

প্ৰভা : কাৰ্য্যত কি হয় দেখা পাবই; এতিয়া ব্যস্ত হবৰ প্ৰয়োজন কি?

লক্ষ্মী : তোমাৰ প্ৰয়োজন নাথাকিব পাৰে, কিন্তু মোৰ বিশেষ প্ৰয়োজন আছে।

প্ৰভা : কি?

লক্ষ্মী : কি প্ৰয়োজন তুমি এতিয়াও সুধিছা।

যই থকাত তুমি চকু বুলি থাকা নে?

হাৰ। তুমি যোক এতিয়াও লুকাইছা।

তুমি যে মৌৰ জন্মৰ যদি, জীৱনৰ আলোক প্ৰভা। বিদিনা তোমাৰ সেই

মনোহৰ মুখখনি দেখিছোঁ, সেইদিনাৰ
পৰাই তোমাৰ ছয়াবত পৰি আছোঁ,
তোমাৰ মধুময় নাসটি মোৰ জপৰ মন্ত্ৰ
হৈছে। তেনেহলত তুমি মোক নিল-
গাই থৈ এক নিচিনা নকনা বড়ালৰ
ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিলে মই প্ৰাণ
ধৰি থাকিব পাৰোঁ নে প্ৰভা ?

প্ৰভা : তুমি এনে কুৎসিত ভাব মনত লৈ
মোক তোমাৰ ভনীয়েৰাৰ শাৰীত ঠাই
দিছিল। এনে নেকি তোমাৰ ভনীয়ে-
ৰাৰ প্ৰতি ব্যৱহাৰ ?

লক্ষ্মী : তুমিতো মোৰ ভনী নোহোৱা। তোমাৰ
লগত যেতিয়া মোৰ কোনো ডেকা
সম্পৰ্ক নাই, আমাৰ মিলনত বাধা কি ?

প্ৰভা : তোমাৰ পত্নী বৰ্ত্তমান থাকোঁতে তোমাৰ
এনে কথা শুনিবলৈকে আপচু হৈছে।

লক্ষ্মী : পুৰুষৰ একাধিক বিবাহ আমাৰ দেশত
সদায় চলি আহিছে, ইয়াত কোনো
নিষিদ্ধ কথা নাই। তাতে মই মোৰ
ভিকতাৰ পৰা মুখ পোৱা নাই।

প্ৰভা : আক মই শুনিছোঁ, তোমাৰ ভিকতা
এতিয়া পাটী এবিধ নোৱৰা অৱস্থাত।
খোৱা-লোৱাৰ হুখত, তোমাৰ জত্যা-
চাৰ-উৎপীড়নত ভেৰে এই অৱস্থা।

লক্ষ্মী : কিন্তু তুমি জানানে প্ৰভা, এই সক-
লোৰে মূল কোন ? তোমাৰ নিৰিহেই
ভাইব এই অৱস্থা। ভাই তোমাৰ
মোৰ মিলনৰ বাটত কাঁইট হৈ বিয়
দিব বুলিয়েই ভাইক পীড়নাৰ চোঁটা
কৰিছোঁ। প্ৰভা, জনতত মোৰ এনে

কোনো প্ৰিয় বস্তু নাই, যাৰ তোমাৰ
নিৰিহে বিসম্বৰ্ণ দিব নোৱাৰোঁ।

প্ৰভা : হিঃ, হিঃ ! কি কুশ। এনে কথা উজা-
ৰণ কৰোঁতেও তোমাৰ জিতা আকুট
হোৱা নাই। তুমি তোমাৰ বীৰ প্ৰবৃত্তি
চৰিতাৰ্থ কবিত্ব নিৰিহে বিবাহিতা
পত্নীক হত্যা কৰিব গুঁজিছা। ইয়াতকৈ
আক পৈশাচিক কাম কি হ'ব পাৰে।

লক্ষ্মী : তুমি এতিয়াও মোৰ অন্তৰ দ্বুজিলা।
তাত যে, তোমাৰ নামৰ বাহিৰে আক
একো নাই। তুমি মোক দয়া কৰাঁ প্ৰভা।

প্ৰভা : তুমি যদি এতিয়াই পৈ তোমাৰ পত্নীৰ
ওচৰত সকলো কথা কৈ কমা প্ৰাৰ্থনা
কৰা, তেন্তে তোমাক আগৰ দৰেই
চিৰকাল জ্যেষ্ঠ ভাতাৰ শাৰীত ৰাখিব।
যদি নকৰা, তেন্তে আজিৰ পৰা
মোৰ ঘৰত তুমি নিদিবা—এয়ে মোৰ
শেষ কথা।

লক্ষ্মী : কিয় তুমি ইমান নিচুৰা হৈছা প্ৰভা ?
মই তোমাৰ ভবিত পৰিছোঁ, মোক
দয়া কৰাঁ, নহলে মোক হত্যা কৰাঁ।

প্ৰভা : এনে পাপীক হত্যা কৰাই হওঁতে
উচিত ; কিন্তু নকৰোঁ, ইয়াকে ৰাখোন
কৰ্ত্ত—যেন সেই পাপ-মূল আকৌ মই
দেখা নাপাওঁ।

লক্ষ্মী : প্ৰভা, এতিয়াও সময় আছে, এতিয়াও
তোমাৰ কথা উঠাই লোৱা। নহলে—
মনত ৰাখিবা ইয়াৰ পৰিশায় অতি
ভয়ানক হ'ব। তুমি জানানে মই ইচ্ছা
কৰিলে কি ভয়ানক হ'ব পাৰে ?

প্রভা : তাব নিমিত্তে প্রভাহতীয়ে ভয় নকৰে।
তৎক্ষণাৎ ভীষণ মূৰ্দ্ধি ধৰি লক্ষ্মীকান্তই প্রভা-
হতীৰ গালৈ চোঁচা ল'লে। প্রভাহতীখিয় হ'ল;
কিন্তু অলপো লৰচৰ নকৰি দীপ্তা সিংহীৰ দৰে
পৰ্জি উঠিল,—“সাহধান! আৰু এখোজো আগ
নাৰাঢ়িবি। মোৰ চুলিৰ আগ ছুবলৈকো তোৰ
শক্তি নাই। তোৰ পাপ মুখত পদাঘাত কৰি
ধৰ্ম্মবক্ষা কৰিবৰ শক্তি প্রভাহতীৰ আছে।”

প্রভাহতীৰ মূৰ্দ্ধি দেখি লক্ষ্মীকান্ত ধমক খাই
ব'ল, আৰু কিবা এটা ভাবি ততালিকে ঘৰৰ পৰা
ওলাই গ'ল। যাবৰ সময়ত কৈ গ'ল,—“প্রভাহতী,
মনত বাখিবি বই লক্ষ্মীকান্ত। আজিলৈকে তোৰ
পৰম মিত্ৰ আছিলোঁ, আজিৰ পৰা তোৰ পৰম
শত্ৰু বুলি জানিবি। বই যদি তোৰ সৰ্বনাশ কৰিব
নোৱাৰোঁ তেন্তে বই আইব জহবা পুতেক। চাওঁ
বাক, কোনে তোক বক্ষা কৰিব পাৰে।

উবৰিংশ অধ্যায়

সফল স্বপ্ন

আজি-কালি গকুলচন্দ্ৰ বস্তাক পঢ়াবলৈ নাযায়,
কেতিয়াবা কেতিয়াবা কুৰিৰলৈ গৈ ছুই এৰুটা
আলাপ-প্ৰলাপত কটায় মাথোন। মহেশ কিন্তু
আগৰ দৰেই সদায় নিয়ম মতেই যায়। আজি-
কালি, আৰু এজন ডেকাক বস্তাৰ লগত দেখা যায়,
তেওঁ দিনে-ৰাতিয়ে লক্ষ্মীকান্তৰ ঘৰতে থাকে। শুনা
যায়—এওঁৰ লগত বস্তাৰ বিয়া হ'ব।

ডেকাজনৰ নাম ইন্দ্ৰনাথ দাস। তেওঁৰ বাপেকৰ
নাম কৃষ্ণচন্দ্ৰ। কৃষ্ণচন্দ্ৰৰ বয়স বেতিয়া আঁঠু দুখুৰি

তেতিয়া তেওঁৰ ভাৰ্য্যাই এটি পুত্ৰ আৰু এটি কন্যা থৈ
ইহলীলা সম্বৰণ কৰে। লৰাটোৰ নাম ভূতনাথ আৰু
ছোৱালীজনীৰ নাম সুমিত্ৰা। তেওঁৰ পৰিয়ালত
এজনী গাভৰু লিগিৰী আছিল; সন্তান দুটিৰ
পালনৰ ভাৰ তেতিয়া তাইৰ ওপৰতে পৰিল।
পৰীহীন কৃষ্ণচন্দ্ৰৰ সংসাৰৰ সকলো ভাৰ এই দাসীয়ে
মূৰ পাতি ল'লে, আৰু তাৰ ফলতেই কিছু কালৰ
পিছত তাই এটি সন্তানৰ জননী হ'ল। এই সন্তান-
টিয়েই ওপৰত নাম লোৱা ইন্দ্ৰনাথ।

কৃষ্ণকান্ত আৰু সেই দাসীৰ মৃত্যুকাল পৰ্য্যন্ত ইন্দ্ৰ-
নাথ ককায়েকৰ লগতে আছিল; কিন্তু তেওঁলোকৰ
মৃত্যুৰ পিচত ককায়েকে তেওঁৰ ঘৰৰ পৰা খেদাই দিয়ে।
তাৰ কাৰণ কেইবাটাও—প্ৰথমতে ইন্দ্ৰনাথৰ চৰিত্ৰ
সকৰে পৰা ইমান জঘন্য হৈ উঠিছিল যে তাৰ পৰাই
গোটাই ঘৰোৱাহৰ অশাস্তি হৈছিল; দ্বিতীয়তে ইন্দ্ৰনাথ
লগত থাকিলে আগৰ কথাবোৰো সজীৱ হৈ থাকিব।

ইন্দ্ৰনাথে ডেৰকুৰি টকা দৰমহাত লোকেল
বোৰ্ডৰ মহৰীৰ কাৰ কৰিছিল। তেওঁৰ খুন-পেচ
আহাৰ-বিহাৰাদি এনে আছিল যে সেই কেইটা
টকা কেনি উৰি যায়, তেওঁ ক'বই নোৱাৰে। ঘৰৰ
খৰচ সম্পূৰ্ণৰূপে ককায়েকেই চলাব লগাত পৰিছিল।
এতিয়া খেদা খাই তেওঁৰ না-জল না-খল হ'ল;
ইকালে হাততো পইচা নাই।

ইন্দ্ৰনাথৰ লগত বস্তাৰ বহুতদিনীয়া চিনাকি।
খুলত পাঢ়োঁতেই ছুয়োৰে চিঠিৰ চলাচল আছিল;
এৰাৰ ছুয়ো গোট খাই পলাইছিলো। বহুতো বিচৰাৰ
পিচতহে বৰা পৰে। তেতিয়াৰে পৰা ইন্দ্ৰনাথে বস্তাৰ
লগত গোপনেহে সাক্ষাৎ কৰিছিল।

বিভিনা লক্ষ্মীকান্ত প্ৰভাহতীৰ ওচৰত অপ-
মানিত হৈ দৰলৈ গৈছিল, সেই দিনা ইন্দ্ৰনাথো

অলপ আগতে বস্তাব ওচৰলৈ গৈছিল। ছয়ো নিৰ্ভৰ কৰে।”

আলাপ কৰি বহি থাকোঁতেই লক্ষ্মীকান্ত গৈ ঘৰ সোমাল। সাধাৰণতঃ লক্ষ্মীকান্ত সিমান সোনকালে ঘৰলৈ নাযায়, আজি হঠাৎ গৈ ঘৰা পেলোৱা দেখি ছয়ো সশঙ্কিত হৈ উঠিল। ইন্দ্ৰনাথ যাবলৈ উঠিল; এনেতে লক্ষ্মীকান্তই ক'লে,—“ইন্দ্ৰনাথ, তোমাৰ লগত মোৰ বহুতো কথা আছে।”

ইন্দ্ৰ : কি কথা ?

লক্ষ্মীকান্তৰ ইঞ্জিতমতে বস্তা ভিতৰলৈ গ'ল; ইন্দ্ৰনাথে কি কবিব স্থিৰ কবিব নোৱাৰি থিয়তে ব'ল আৰু লক্ষ্মীকান্তই যদি আক্ৰমণ কৰে, তেন্তে কি কবিব তাৰ নানা উপায় মনতে জুকিয়াবলৈ ধৰিলে। এনেতে লক্ষ্মীকান্তই ক'লে—“মই সিমান দূৰ বুজিছোঁ। এনেকৈ লুকাই লুকাই দেখা কৰাত তোমালোকৰ উদ্দেশ্য শুভ নহয়।”

ইন্দ্ৰনাথ নীৰৱ। তেওঁ লক্ষ্মীকান্তৰ উদ্দেশ্য একো বুজা নাছিল।

লক্ষ্মী : মই এতিয়া জানিব খোজোঁ, তোমাৰ উদ্দেশ্য কি ? তুমি বস্তাক বিয়া কৰাব খোজা নে মাজে মাজে লুকাই চুবকৈ লগ পাব খোজা ?

ইন্দ্ৰ : বিয়া কৰাবলৈ মই বাজি আছোঁ ; তোমালোকৰ আপত্তি নাথাকিলে মোৰ কোনো আপত্তি নাই।

লক্ষ্মী : ভাল কথা সেয়ে হওক। লুকচুক কৰি চলাতকৈ দেখাকৈ লগ লোৱাই ভাল।

ইন্দ্ৰই ইমানডো লক্ষ্মীকান্তৰ কথাখিনি শ্ৰুত নে ব্যঙ্গশূচক ভালকৈ বুজিব নোৱাৰিলে। শুধাৰি বুজা হুবুজাৰ মাজতে ক'লে—“সেই বিক্ৰেয়ে মোৰ কৰলৈ একো নাই, সকলো তোমালোকৰ ওপৰতে

লক্ষ্মী : কিন্তু এটা কথা। বিয়া হুঁলেওডো থাকিবলৈ ঘৰ, আৰু বাবলৈ তাক লাগিব। তুমি দৰমহা পোৱা ডেৰকুৰি, তাৰে ছটা মানুহ কেৰোৱা ঘৰত থাকি কেতিয়াও চলিব নোৱাৰা; সেই দেখি অলপ চিন্তা কৰাৰ, প্ৰয়োজন। বস্তা শিক্ষিতা ছোৱালী, এঠাইত এখন স্কুলত শিক্ষয়িত্ৰী হ'ব পাবিলেই নিজৰ খৰচ নিজে উলিয়াব পাৰিব। মই এটা কথা ভাবিছোঁ,—যদি কিবা উপায় কৰি প্ৰভাৱতীক খেদাব পৰা যায়, তেনে-হলে সেইটো কামকে বস্তাক দিয়াৰ পৰা যাব আৰু থাকিবলৈকো এটা ভাল ঘৰ পোৱা যাব।

ইন্দ্ৰ : কিন্তু তাকে কৰা যায় কেনেকৈ ? মইতো একো কবিব নোৱাৰোঁ। হওঁতে এটা উপায় আছে। আমাৰ ঘৰৰ চাকৰ-টোৱে স্কুলত চাকিদাৰৰ কামো কৰিছিল। আমি মাথোন তাক বাবলৈ দিছিলোঁ, দৰমহা স্কুলৰ পৰা পাইছিল। পিচে কেতিয়াবা ঘৰৰ কামত লাগি থাকোঁতে স্কুললৈ যোৱাত পলম হয়। এই অপ-বাখতে তাক সিদিনা কামৰ পৰা বৰ্খাস্ত কৰিলে। তাক হাতত ল'ব পাবিলে মোৰ মনেৰে বহুতো কাম হ'ব।

লক্ষ্মী : মোৰ বিশ্বাস তুমি তাক বিহকে কৰিবলৈ কোৱা তাকে কবিব।

ইন্দ্ৰ : কিন্তু ককাইদেউৰ পৰা মই এতিয়া বেলেগ ; সেই কাৰণে মই তাৰ হতুৱাই

একো কবোয়াব নোয়াবিয়। তুমি ক'লে
ককাইদেৱেই যি কবিব লাগে কবিব।
চাকবটো খেদাব পৰা তেওঁ চেক্ৰেটাৰী
আক প্ৰভাৱতীক কেনেকৈ খেদাব,
ভাব চেটাভেই সুবিব লাগিছে।

লক্ষ্মী : হয়নে? তেনেহলে কোনো চিন্তা নাই।
সেই কাৰ্য্যৰ ভাব মল্লই ললৌ।
কিন্তু তুমি আন এটা কাম কবিব
লাগিব।

ইন্দ্ৰ : কি ?

লক্ষ্মী : উকীল আক প্ৰভাৱ নামে কিছুমান
বিজ্ঞাপন প্ৰচাৰ কবিব লাগিব।
নিৰ্বোঁতে বিশেষ সাহায্যন হোৱা আৱ-
শ্যক যাতে আখৰ দেখি কোনেও
লেখকক চিনিব নোৱাৰে। জাননী
ওলালে বহুতে মোক সন্দেহ কবিব
পাবে; সেই দেখি ভাত মোৰ হাতৰ
আখৰ থকা উচিত নহয়।

ইন্দ্ৰ : সেইটো সহজে কবিব পাৰি; কিন্তু
মই ইয়াত থাকিব নোৱাৰিম। কালিলৈ
কোনোবা একালে যাব বুলি ভাবিছোঁ।

লক্ষ্মী : কিয় ?

ইন্দ্ৰ : ককায়ে বেলেগাই দিয়াৰ পৰা মোৰ

থকা-বেলাৰ বৰ অনুবিধা হৈছে; সেই
কাৰণে এমাহৰ ছুটী লৈ এবাৰ সুবি
আহিব খুজিছোঁ; কি জানি ক'বৰাত
কিবা সুবিধা কবিব পাৰোঁ।

লক্ষ্মী : তাৰ কোনো আৱশ্যক নাই। এটা
সিদ্ধান্ত হৈ তুঠে মানে তুমি ইয়াতে
থাকি কাম কবিব পাৰিবা।

ইন্দ্ৰনাথৰ আনন্দৰ সীমা নোহোৱা হ'ল।
ইমান সহজে যে তেওঁৰ অভিলাস পূৰ্ণ হ'ব, তাক
তেওঁ সপোনতো ভাবিব পৰা নাছিল। তেওঁ
ভাবিলে বিয়া হওক বা নহওক, সম্প্ৰতি থাকিবলৈ
ঠাই পোৱা, তাকো আকৌ বস্তাৰ লগত পোৱাতকৈ
তেওঁ কি বেছি সৌভাগ্য কল্পনা কবিব পাবে!
তেওঁৰ মনত এটা হেন্দোলনি উঠিল; এক মুহূৰ্ত্তৰ
আগেয়ে জড়বৎ নিশ্চল হোৱা প্ৰযুক্তিবিলাক
আকৌ সজীৱ হৈ উঠিল। তেওঁ অন্তৰেবে সৈতে
লক্ষ্মীকান্তৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ কৰিলে।

সেই দিনাৰ পৰা ইন্দ্ৰনাথ লক্ষ্মীকান্তৰ ঘৰতে
আছে, বস্তাবে সৈতে প্ৰেমৰ সকল স্বপ্ন দেখি
অতীত-ভৱিষ্যৎ পাহৰি গৈছে। আজি যেন তেওঁৰ
দৰে সুখী কোনো নাই; তেওঁৰ মনোৰথ সিদ্ধিৰ
নিমিত্তেই যেন সকলো ব্যস্ত—সকলো সন্নিৱিষ্ট।
বস্তাৰ মনতো আনন্দৰ সীমা নাই।

ଦ୍ଵିତୀୟ ଖଣ୍ଡ

প্ৰথম অধ্যায়

দুৰ্গা-পূজা

আমি এবাৰ আগেয়ে কতিবাব ওবকে, কাৰ্ত্তিক-চন্দ্ৰৰ দৰ দেখি আহিছোঁ; এতিয়া আকৌ এবাৰ তেওঁৰ ঘৰৰ ফালে ফুৰি অহাৰ আশুপ্ৰসূক হৈছে। এইবাৰ যাবলৈকো সুবিধা আছে, কাৰণ তেওঁৰ ঘৰত দুৰ্গা-পূজা পাতিছে।

কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰৰ মূৰত দুৰ্গা-পূজাৰ বায়ু কেনেকৈ সোমাল, তাৰ বুৰঞ্জীটোও এই খিনিতেই কৈ থোৱাই ভাল। বঙালীবিলাকে বাবোৱাবী পূজাৰ নিমিত্তে য'বে ত'বে পৰা বৰঙনি তুলিছিল আৰু ঢাকা নে কলিকতাৰ পৰা এজনী “বাই” আনিবলৈ ঠিক কৰিছিল। তাকে দেখি ৰাজখোৱাকে আদি কৰি ডাঙৰীয়াসকলে আনক বৰঙনি দিয়াতকৈ তেওঁলোকৰ ভিতৰতে এজনী “বাই”ৰ বন্দন কৰা উচিত বুলি বিবেচনা কৰিলে। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই ক'লে,— “ঠিক তাহানিৰ সেই জনী, নহলেও তেনেকুৱা এজনী হ'ব লাগিব, তেতিয়া যি খবচ পৰে মই অকলৈ দিম।”

কাৰ্ত্তিকৰ কথাত সকলোৰে আনন্দৰ পাব নোহোৱা হ'ল। ৰাজখোৱাই কলে,—“তুমি মনেৰে সেই জনীৰ বাহিৰে আৰু কাকো দেখা নাই; সেই হে তাইকে খলাগিছা। এইবাৰ এনে এজনী আনিব, আগৰ জনী বাৰ ভৰি এটাবো বোণ্য নহয়। আমি ঢাকা বা কলিকতাৰ পৰা নানো; একেবাবেই লক্ষ্মীৰ পৰা আনিব। তুমি ঠিক খবচ দিবা নহয়?”

কাৰ্ত্তিক : কৈছোঁ নহয় দিম বুলি।

ৰাজখোৱা : কিন্তু খবচ বোধ কৰোঁ এহেজাবৰ কম নহ'ব।

সৰ্ব্বা : যিমান লাগে তেওঁ দিম বুলিছে নহয়।

কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই বৰ বেছি হ'লে এশমান টকা খবচ হ'ব বুলি ভাবিছিল; এতিয়া ইমান সবহীয়া টকাৰ কথা শুনি মূৰ খজুৱাই খজুৱাই ক'লে,—“এহেজাব টকা!”

গকুল : কলিকতাৰ পৰা আনিবলৈ লাগে হেজাব টকা। লক্ষ্মীৰ ‘বাই’ হেজাব টকাত পালে সম্ভাৱে বুলিব লাগিব।

তপেশ্বৰে কলে, : “আমাৰ কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ সিমান পৰি মৰা মানুহ নহয়।”

গদাধৰ : ইতো আৰু সদায় কৰিবলগীয়া খবচ নহয়; এবাৰ কৰিলেই শেষ হৈ গ'ল।

কৃষ্ণকুমাৰ : মই ভাবিছোঁ উৰ্বশীক পাবৰ নিমিত্তে দণ্ডীৰজাই ৰাজ্যৰ আশা পৰ্য্যন্ত এৰিছিল; তেনেকুলত এহেজাব টকানো কি বস্তু!

সৰ্ব্বা : তোমালোকক ইমানবোৰ কথা লাগিছে কৈছে। তেওঁ দেখোন কেতিয়াবাই দিবলৈ পাওঁ লৈছে।

কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই আগৰ দৰেই মূৰ খজুৱাই খজুৱাই ক'লে,—“কিনো ক'ম? দিব লাগিব আৰু।”

ৰাজখোৱা : কিন্তু অকল বাই-দানকে পাতিলে দহে দহ কথা শুনাৰ, সেই কাৰণে

চুর্চুবীরাট্টে পূজা এভাগো কবি ধ'ব
পাবিলে ভাল।

গকুল : তাত জানো খবচ নলগাট্টে থাকিব ?

বাজখোদা : বেছি আক কি খবচ লাগিব ! যিমান
কম দামত পাবি প্রতিমা এখন আনি
পূজা কবিবলৈ বান্ধুণ এটাক দহ-পোদ্ধব
টকাহানত ঠিকা দি দিলেই হ'ল।
পূজা যেনেকৈ হওক, তাত আমাব
লাভ-লোকচান নাই। সেইটো মাথোন
আমাব 'বাই' পূজাব চাকোন।

কার্তিক : বলি লাগিব নে নালাগে ?

সর্ব্বা : গোসাঁনীক লাগক বা নালাগক আমা-
কতো লাগিব। দিনৌ অন্ততঃ একোটা
পাঠা নহলে ক'ত চলিব ?

ভপেশ্বৰ : সেয়েই ভাল। আমাবো ভোজ হ'ব,
বলিবো নাম হ'ব।

গোকুল : "বাই"ৰ খবচ ভুঞাই দিব, পূজাব
খবচটো তেনেহলে ববঙনি ভুলি
গোটোৱা যাওক।

কৃষ্ণ : মই ভাবিছোঁ বাবীৰ ভিতৰত যিমান
ভাল পুস্ত নাথাকক চাপটোহে আগেয়ে
মাহুহব চকুত পৰে। এতিয়াও 'বাইজীৰ'
খবচ য়েয়ে দিয়ক, পূজা পাঠোঁতাব
হে নামটো হ'ব।

বাজখোদা : ময়ো তাকেই ভাবিছোঁ। আমি ববঙনি
ভুলি পূজা পাতিলে ভুঞাব প্রতি
অভ্যাস কৰা হ'ব। তেওঁ এহেজাবকৈ
টকা দিব, অথচ অলপীয়া টকাতে
আমাব নামটো হ'ব। খবিকলৈ প'লে
পূজাডনো কেইটা টকা খবচ পৰিব।

গদা : তেনেহলে পূজা ভাগো ভুঞায়েই
পাতক।

বাজখোদা : মই সেই বিষয়ে একো নকওঁ; সেইটো
ভুঞাব ওপৰত নিৰ্ভব কৰে। তেওঁ যদি
কয় বোলে এনেয়েও খবচ কৰিম,
তেনেয়েও খবচ কৰিম, সাপ মাৰি
নেগুৰত বিষ্ণু খওঁ কিয়, তেনেহলে আমি
জোব নকৰোঁ। হওঁতে আমাব নিজৰ
সুবিধালৈ চালে, ববঙনি ভুলি পূজা
পতাহে ভাল।

সর্ব্বা : এবা হয়, কি কোৱা ভুঞা ? পিচত
আকৌ ক'বা বোলে সিহঁতে কেইটামান
টকা দিয়েই লুকুৱালে।

ভপেশ্বৰ : মই দেখাত ভেৰেই পূজাটো পতাহে
ভাল, তেতিয়া হ'লে গাৰ্বে-কুঁয়ে তেওঁৰ
নাম বৈ—বৈ যাব।

কার্তিক : পূজাতনো কিমান খবচ পৰিব ?

বাজখোদা : বেছি আক কি পৰিব। ছকুৰি কি
তিনিকুৰি হ'লেই হৈ যাব।

কার্তিক : তেনেহলে ময়েই সেইখিনিও দিম।
এহাজাব দিব পাবিলে, সেই কেইটা
টকা দিব নোহাবিব নে ?

এনেকৈয়ে কার্তিকচক্ৰ ছৰ্গা-পূজা পাতিবলৈ
সম্মত হ'ল আক নিয়মমতে সকলো আয়োজন চলি-
বলৈ ধৰিলে।

কিছু দিনৰ পিচত সকলোৱেই শুনিলে—এই-
বাব পূজাত এখন প্রতিমা বেছি হ'ব, কার্তিকচক্ৰয়ো
ছৰ্গা-পূজা পাতিছে।

পাঠক, আপুনি পূজা টোৱা মাহুহব লগত বৈ
থাকিলেই কার্তিকচক্ৰৰ খবত ওলাব পাবিব, কিন্তু

আপুনি আগব বাব তেওঁৰ ঘৰত যি দৃশ্য দেখিছিল, এতিয়াও ঠিক সেই দৃশ্যকে দেখিবলৈ পাব হুলি আশা নকৰিব।

এতিয়া পদূলিত ভবি দিলেই আগেয়ে নেদেখা এটা চাৰি চলীয়া চ'ৰা ঘৰ দেখিবলৈ পোৱা বাব। ঘৰটো সজা বেছি দিন হোৱা নাই। ঘৰৰ ভেঁটি আৰু বেৰো আধাখিনিলৈকে পকা। সমুখত বাৰাণ্ডা আছে। ছত্ৰাৰ-খিবিকী মুঠতে এবাৰখন; তাত ফুলাম কাপোৰৰ আঁৰ কাপোৰ আঁৰ। ভিতৰত এটা আল-মাবীত বহুতো লাহ-বিলাহৰ বস্তু,—গ্ৰামোফোন, চোলোক, তবলা, বেহেলা আদি এখন দীঘলীয়া মেজৰ ওপৰত শৃংখলা লগাই সজোৱা। লগতে তাম্ৰ, পাশা আৰু দৰা খেলৰ সঁজুলি। ওচৰতে এটা “টেবুল্ হাৰ্মোনিয়ম্”। বেৰত নানা প্ৰকাৰ কামনা-উদ্দীপক চিত্ৰ; মাজে মাজে কাগজৰ বচতীয়া ফুল-লতা। সোঁ মাজতে এখন ফুলীয়া বেজ আৰু চাৰিওফালে নানা গঢ়ৰ মাচিয়া। ওপৰত এটা বাৰ; এটা খুঁটাও এটা ডাঙৰ ঘৰি।

এই ঘৰটোৰ সমুখতে বিচিত্ৰ চম্ৰাতাপেৰে সভা সজোৱা হৈছে। খুঁটাবোৰত বতীন কাগজ আৰু চালু কাপোৰ মেৰিওৱা, তাৰ ওপৰত আকৌ জকমকী-য়াকৈ ফুল-পাত বন্ধা! সোমোৱা বাটটো অতি বিতোপনকৈ সজোৱা হৈছে। মাটিত কাৰ্পেট পৰা। এই বতাব উদ্ভব কালে এটা টিনৰ এলীয়া অস্থায়ী ঘৰত প্ৰতিমা বধা হৈছে।

এইখিনি পৰিবৰ্তনৰ বাহিৰে বাকীবোৰ ঘৰ-ছত্ৰাৰৰ বিশেষ পৰিবৰ্তন হোৱা নাই। মাথোন বেৰ আৰু পিন্ধাখিনিকাক জীৰ্ণ-শীৰ্ষ হৈ মাজে মাজে তানিছে। বানীচুকৰ শস্তৰ ঠাই হাবিৰে অধিকাৰ কৰিছে আৰু ভেঁটা তানি বোৱাত গৰু-ব'হে দখলী

—ঘৰৰ দাবি কৰিছে।

পূজাৰ কাৰ্য্য নুফলমেই সমাধা হ'ল। দেৱীৰ ভাৰত নৈৱেদ্য কিংকিং হলেও একেবাৰেই তেওঁ বঞ্চিত হোৱা নাছিল। মাহুহৰ নিমিত্তে হ'লে আয়োজন সম্পূৰ্ণ বোল অনা হৈছিল।

নিমন্ত্ৰিতৰ সংখ্যা ঘৰ বেছি নাছিল। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই তেওঁৰ দলৰ স্থায়ী সভ্য কেইজনক আৰু অস্থায়ী-ভাবে লগলগা লগবীয়া জনচেৰেকক মাথোন নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল। বাকীতে ছই চাৰিজন লগাতগা মাহুহক মাতিছিল আৰু তেওঁলোকৰ অভ্যাৰ্থনাৰ আয়োজন নুকীয়াকৈ কৰিব লগা হৈছিল।

পূজাৰ আটাই কেইদিন কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই তেওঁৰ বন্ধুদলক ভোজ দিছিল; মদ-বাসব আয়োজন বৰেই হৈছিল। নানা প্ৰকাৰ মিঠাই আৰু সুমিষ্ট কল বেলেগ বেলেগ ঠাইৰ পৰা সংগৃহীত হৈছিল। পোলাও, কালীয়া, কোন্দা, চুকা আদিৰ পলাতু-মিজিড মোছে বাটৰ বাটকঢ়াকো বিহ্বল কৰি তুলিছিল। সকলোৱেই পান-ভোজন কৰি কাৰ্ত্তিক-চন্দ্ৰক বস্ত্ৰ ধস্তকৈ শলাগিছিল।

পূৰ্বৰ বন্দনান্ত মতেই লক্ষ্মীৰ পৰা বাইজী অনা হৈছিল। বাইজীৰ পানত কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই নিজকে পাহৰি গৈছিল; তেওঁৰ সঙ্গীদলবোৰ সমবেদনা বা সমউদ্বেজনাৰে হোৱা নাছিল, তাকেই বা কোনে শপত খাই কয়! মুঠতে পূজাৰ কেইদিনত পাৰ্ব্বিক-ভাবে পৰম্ভকাৰ সাধনাত তেওঁলোকৰ সম্পূৰ্ণ সিদ্ধি-লাভ ঘটিছিল।

দশমীৰ দিনা দেৱীয়ে বিদায় ললে, কিন্তু বাইজীৰ বিদায় একাদশীৰ দিনা হৈ হ'ল। এই পূজাৰ পৰা কাকৰো কিবা ঐহিক, পান্থিক উন্নতি হ'ল নে-ক'ল ক'ব নোৱাৰে; কিন্তু কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰৰ মে প্ৰাণ

হুহেজাব টকা চিৰদিনৰ নিমিত্তে গ'ল, তাক হ'লে
নিঃসন্দেহে ক'ব পাৰোঁ।

দ্বিতীয় অধ্যায়

আজি

বিজয়া দশমী পাব হোৱা আজি দুদিন হৈছে।
দীনবন্ধু খাই-বই উঠি কববালৈ যাবলৈ ওলাইছে।
তেওঁ নঙলাৰ পৰা কেইখোজমান আগ বাঢ়িছে
ৰাখোন, এনেতে দেখিলে কমলচন্দ্ৰ, কৃষ্ণকুমাৰ আৰু
সৰ্বানন্দ তেওঁৰ ঘৰৰ ফাললৈকে আহিছে। তেওঁ-
লোক যে বিনা কাৰণত তেওঁৰ ঘৰলৈ আহিব,
সেইটো দীনবন্ধুৱে বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰিছিল; সেই
কাৰণে আগধৰি সতৰ্ক হৈ তেওঁ লাহে লাহে গৈ
থাকিবলৈ ধৰিলে। অলপ পিছতে তেওঁলোক ওচৰ
চাপিল। পোনেই ৰাজখোৱাই মাত লগালে,—
“কিহে, তুমি দেখোন ওলায়েই আহিলা, আমি
তোমাকেই বিচাৰি আহিছিলোঁ।”

দীন : মোক বিচাৰি আহিছে! কিয়?

ৰাজখোৱা : এটা কথাৰ আলোচনা কৰিব লগা
হৈছে।

দীন : কি কথা?

সৰ্বা : এই বালিকা স্কুলখনৰ সম্পৰ্কে।

দীন : বালিকা স্কুলৰ লগত মোৰ কোনো
সম্পৰ্ক নাই; আন কি, মোৰ লগা
ভগা কোনো ছোৱালীয়েও নপঢ়ে।

ৰাজখোৱা : সেইটো কোনো কথাৰ কথা নহয়।
লোকেল বোৰ্ড আৰু মিউনিসিপেলিটিয়ে
সাহায্য কৰে বেতিয়া, ইয়াত খোটেই

জিলাৰ মাজুহৰ সম্পৰ্ক আছে।

দীন : তেনে সম্পৰ্ক অৱশ্যে ৰাখিলে আছে,
নাবাখিলে নাই। নিচে আচল কথাটো
কি?

কৃষ্ণ : মই ভাবিছোঁ, তুমি কথাটো গম
পাইছা। শহৰিত বন গজিলে তুলি
পেলাব লাগে। স্কুলখন ভাল কৰিব
খুজিলেও কাৰ্য্যকাৰক সলাব লাগিব।

ৰাজখোৱা : তোমাক বোধকৰোঁ নকলেও হ'ব
বৰ্তমান স্কুলখন কেনে কলেজবীৰ বাহ
হৈছে; চাৰিওফালে ইয়াৰেই হে
আলোচনা।

দীন : সেইবোৰ ময়ো শুনিছোঁ; কিন্তু প্ৰকাশ্যে
আলোচনা কৰিবৰ জোখাৰে প্ৰমাণ
নাই।

ৰাজখোৱা : প্ৰমাণ যথেষ্ট আছে। ভূতনাথৰ লগুৱা-
টোৱে বহুত দিন চেক্ৰেটাৰী আৰু
মহেশ্বৰ ধৰা পেলাইছে। সিহঁতে তাক
কাৰো-কোকালি কৰি ধৰাত সি বৰকৈ
বাহিৰত উলিওৱা নাছিল। তাৰ উপৰি
তাৰ হতুৱাই প্ৰভাৱতীয়ে বহুত দিন
মদ অনাইছে; গদাধৰ তাৰ সাক্ষী।
লক্ষীকান্তয়ো সিহঁতক ধৰা পেলাইছে;
আন কি, প্ৰভাৱতীক ভাল বাটলৈ
আনিব নোৱাৰি আজি কালি তেওঁ
প্ৰভাৱ ধৰত ভবিকে নিদিয়া হৈছে।
তুমিও বোধকৰোঁ এইবোৰ কথা জানা।

দীন : হাক কৰিব, মই সেইবোৰ একো
নাভানো। জিলাৰ ভিতৰত ইয়ানেই
হে যে নক্সা-ডিক্সা বহুতো প্ৰভাৱ

ঘবলৈ আহে। তাৰ ডিক্ৰেটৰি চেফ্ৰে-টাৰী, মহেশ আৰু লক্ষীকান্তৰ সমাগম বেছি। তাৰ পিচত এতিয়া আগুনি কোৱা কথাখিনি ভূতনাথৰ লগুৱাটো আৰু লক্ষীকান্তই সিদিনা মোৰ আগত কৈছিল। ইয়াৰ বাহিৰেও মোৰ ঘবলৈ অহা ডেকাদলে সেই একে বিষয়কে সদায় আলোচনা কৰা শুনিছিলোঁ; সেই আলোচনাত লক্ষীকান্তও বাদ পৰা নাছিল। সিদিনা নিতান্ত বিষন্ত হৈ সিহঁতক যেতিয়াই তেতিয়াই আহিবলৈ মানা কৰি দিছোঁ। লগতে পুৱা আঠ বজাৰ পৰা ন বজালৈ আৰু আবেলি পাঁচ বজাৰ পৰা ছয় বজালৈ মাথোন অভ্যাগতক অভ্যর্থনা কৰা যাব বুলি নিয়ম কৰিবলৈ বাধ্য হৈছোঁ।

বাজখোৱা : বাক, এইখিনি ক'লেই যথেষ্ট হ'ব।
তুমি সভা বহিলে এই কথা ক'ব লাগিব।

দীন : এইখিনি কথা ক'বলৈ আপত্তি নাই,
কিন্তু তেতিয়া আৰু কেই আৰামান
কথা ক'ব লগা হ'ব।

সৰ্ব্বা : সিনো আকৌ কি ?

দীন : সি এই,—প্ৰথমতে ভূতনাথৰ লগুৱাই
কাৰৰ পৰা খেদাখোৱাৰ আগতে এই-
বোৰ কথাৰ স্তম্ভজও উলিওৱা নাছিল;
গতিকে খেদা-খোৱাৰ পিচত সি মিছা-
কৈয়ে উলিওৱাৰ সভাখনাই বেছি।
সেই কাৰণে তাৰ কথাৰ ওপৰত আমি
নিৰ্ভৰ কৰিব নোৱাৰোঁ। আকৌ সি

গদাধৰৰ দোকানৰ পৰা মই আনিব
পাৰে, কিন্তু প্ৰভাৱতীলৈ বা প্ৰভাৱতীৰ
ঘবলৈকে যে আনিছিল, তাৰ প্ৰমাণ
অভাৱ। মোৰ তাত গল্প কথা ডেকা-
দলৰ কথা বাহিৰৰ জন্ম আৰু
তেওঁলোকৰ কল্পনাৰ বাহিৰে আন
একোৱে প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰে। আকৌ
মাহুৰৰ সমাগম দেখিৱেই এটা কুৎসিৎ
ঘটনা অনুমান কৰিবলৈ মই অপাৰগ।
ভুলসম্বন্ধীয় সভা পাতিবৰ দিনা মোৰো
প্ৰভাৱতীৰ লগত সাক্ষাৎ হৈছিল;
সেই বাবে তেনেহলে মই মোৰ নিজৰ
ওপৰতো দোষাৰোপ কৰিব লাগিল।
লক্ষীকান্তৰ সাক্ষ্যৰ কথা যদিও
আপোনালোকে উল্লেখ কৰিছে, মই
দেখাত তাৰ পৰা একোৱেই প্ৰমাণ
নহয়। যদি চেফ্ৰেটাৰী আৰু মহেশ
তেনে চনিজহীন হয়, তেনেহলে লক্ষী-
কান্তই কেনেকৈ তেওঁলোকৰ হুজুৰাই
নিৰ্ভৰ ঘৰত বাতি ভৰীয়েকক দিলা
দিয়াইছিল? অকল সেয়ে নহয়,
জনবহুত চেফ্ৰেটাৰী আদিৰ লগতে
তেওঁৰ নামো পোৱা যায়। এতিয়া
আনৰ মাত মোৰ পেলাই তেওঁ নিজে
বন্ধা পৰিব খোজে বা আন কিবা
বাৰ্খসিদ্ধি কৰিব খোজে বুলিহে মোৰ
অনুমান হয়।

কুক : মই ভাবিছোঁ এইবোৰ হৈছে ভৰ্ষ
কথা। আকলতে কোৱাজান হুক
ইইখন গতিখিনি যেতিয়া সন্দেহ কৰা নোহ?

দীন : নিশ্চয় হয়। ইহঁতৰ অতীত কাহিনীলৈ
মন কৰিলে আৰু বৰ্ত্তমান গতিবিধিলৈ
লক্ষ্য ৰাখিলে, ইহঁতৰ উদ্দেশ্য যে সাধু
নহয়, সেইটো বাঢ়িয়াটক বুজা যায়।
কিন্তু লগতে ইয়াকো কোৱা উচিত
যে সিহঁতৰ উদ্দেশ্য অসং হলেও, সেই
উদ্দেশ্য সিদ্ধি হোৱাৰ প্ৰমাণ নাই।

কৃষ্ণ : মই আৰু এটা কথা ভাবিছোঁ—
উদ্ভিদতত্ত্বমতে যেই সেই গছৰ আত্ময়
নাপালে লতা ভিঙিব নোৱাৰে। পুৰাতত্ত্ব-
মতে ডিক্তাক আত্ময় লবলৈ পুৰুষ
এজন লাগিবই। বালী মৰিলতে তাৰাই
সুগ্ৰীৱক ল'লে আৰু বায়ুৰ মৃত্যু
হ'লত ব্ৰহ্মোদবীয়ে বিভীষণক ৰবিলে।
প্ৰত্যাহতীয়েও এজনেই হওক, বা বহু-
তেই হওক, পুৰুষৰ আত্ময় নোলোৱাকৈ
থকা নাই বুলি ডাঠি ক'ব পাৰোঁ।

সৰ্ব্বা : ময়ো তাকে কওঁ। প্ৰত্যাহ নিচিনা
অকলশৰীয়া যুগতী আৰু সিহঁতৰ
নিচিনা চৰিত্ৰহীন মানুহ যেতিয়া লগ
খাইছে; সিহঁতৰ অসং উদ্দেশ্য পূৰ্ণ
হবলৈ কেতিয়াও বাকী থকা নাই।

দীন : এটা কথা কওঁ, বেয়া নাপাব। মানুহে
যেতিয়া বিনা প্ৰমাণে কোনো কথা
বিশ্বাস কৰে, তেতিয়া সেই বিশ্বাসৰ
মাজেদিয়েই ভেঙৰ চৰিত্ৰ কুটি উঠে।
ভেঙে নিজৰ স্বভাৱৰ সাহায্যেৰে বিচাৰ
কৰাভাৱে তেনে বিশ্বাস ওপজে, তেনে
অৱস্থাত ভেঙে যি কৰিলেহেঁতেন আনকো
তেনে কৰা বুলি ভাবে।

সৰ্ব্বানন্দৰ মুখ গহীন হ'ল; ভেঙে একো উক্ত
নিদিলে। কমলচন্দ্ৰই ঠাইতে বুকু পাতি ধৰি ক'লে—
“বাক সেইবোৰ ষাওক; এতিয়া মূলৰ উন্নতি আৰু
ভৱিষ্যৎ মঙ্গলৰ নিশ্চিতে ইয়াৰ বৰ্ত্তমান কাৰ্য্য আৰু
নিয়ম-প্ৰণালীৰ সংস্কাৰ হোৱা উচিত বুলি ভাবা
নেভাবা?”

দীন : আপোনালোকে মূলখন যেনে জাতী-
য়তাশূন্য প্ৰাণহীন কৰি পেলালে, তালৈ
চাই মই তাত সম্পৰ্ক নবখাই ভাল।
তাৰ পৰা আমাৰ যে বিশেষ কিবা
উপকাৰ হ'ব, মই তেনে আশা নকৰোঁ।
তথাপি যদি নাই মোমাইতকৈ কণা
মোমায়েই ভাল বুলি তাক ৰাখিব
লগা হয়, তেনেহলে যি অলপ সম্ভৱ,
বাইজৰ উপকাৰ হোৱাকৈ চলাবলৈ
যত্ন কৰা উচিত। মই যি কেইটা নিয়ম
বান্ধি দিছিলো, সেই মতে চলা হ'লে
আজি তাৰ পৰা কিছু প্ৰকৃত শিক্ষা
হ'লহেঁতেন আৰু এনে কলঙ্ক প্ৰচাৰ
হবলৈ নাপালেহেঁতেন।

কমল : সেইটো সঁচা। এতিয়াও তেনে সংস্কাৰ
কৰাই আমাৰ উদ্দেশ্য। এইবোৰ নিয়ম-
প্ৰণালীৰ সম্পৰ্কে আকৌ নকৈ সিদ্ধান্ত
হোৱা উচিত।

দীন : মোৰ সিদ্ধান্ত মই পঠন কৰা নিয়ম-
খিনিতে আছে, তাৰ পৰা অলপো
ইফাল সিফাল কৰিবলৈ মই সাধু নহওঁ।

কমল : অকল থাকিলেই বহু, আকৌ এখন
সজ পাতি ৰীতি-নীতি ৰীতিয়া কৰিব লাগে।
তেনে এখন সৰ্বসামান্য সত্য পাতিব

নিম্নিষ্টে আমি সকলো গণ্য-মান্য মানু-
হৰ স্বাক্ষৰেবে সৈতে চেক্ৰেটাৰীলৈ
এখন আৰ্জি দিব খুজিছোঁ। বোধ-
কৰোঁ তাত চহী দিবলৈ তোমাৰ
আপত্তি নহ'ব ?

দীন : আৰ্জিখন দেখিলে হে ক'ব পাৰোঁ।

ৰাজখোৱাই তেতিয়া আৰ্জিখন দেখুৱালে।
আৰ্জিখন ইংৰাজীয়ে লিখা আৰু 'টাইপ' কৰা,
অসমীয়ালৈ অনুবাদ কৰিলে সি এনে হয়।—

শ্ৰীযুক্ত বালিকা-বিভাগলয়ৰ চেক্ৰেটাৰী

মহাশয়ৰ সম্বোধন

চন ১৯১০, তাং ১৪ অক্টোবৰ।

মহাশয়,

স্থানীয় ৰাইজৰ হৈ আমি স্বাক্ষৰকাৰীসকলে
আপোনাক জনাওঁ যে বালিকা বিভাগলয়ৰ উন্নতিৰ
বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ অতি শীঘ্ৰে আপুনি
এখন সৰ্বসাধাৰণৰ সভা আহ্বান কৰিব লাগে।

বশংবদ

শ্ৰী... ..

শ্ৰীসৰ্বানন্দ দত্ত।

শ্ৰীকমলচন্দ্ৰ ৰাজখোৱা

শ্ৰীগদাধৰ শৰ্মা।

শ্ৰীকৃষ্ণকুমাৰ কাকতী

শ্ৰীভগেশ্বৰ বৰা।

শ্ৰীভূতনাথ দাস।

শ্ৰীলক্ষ্মীকান্ত দাস।

শ্ৰীকাৰ্জিকচন্দ্ৰ ভূঞা।

দীন : ইয়াত চহী দিবলৈ মোৰ আপত্তি নাই ;

কিন্তু ইমানবোৰ নকৰি তেওঁক মুখ-
বেই দেখোন ক'ব পাবিলেহেঁতেন।

সৰ্ব' : মুখেৰে ক'ব বাৰ কৈছোঁ। তেওঁ কাৰ
নকৰা দেখিছে এনে উপায় কৰিব
লগা হৈছে।

দীনবন্ধুৱে তেতিয়া ৰাজখোৱা আৰ্জিৰ অনুবোধ
মতে খালিকৈ বখা প্ৰথম অৱতে তেওঁৰ স্বাক্ষৰ কৰি
বেগাবৈগিকৈ তেওঁৰ লক্ষ্য স্থানলৈ ৰাতি কৰিলে।

দীনবন্ধু গ'লত সৰ্ব'ানন্দই ৰাজখোৱালৈ চাই
ক'লে,—“পিচে কি কৰিলে ! কথাৰ সোঁত দেখোন
কেনিবাহে ব'লে ! তুমিও আকৌ দীনবন্ধুৰ কথাতে
হয় দিলা।

কমল : তেনে নকৰা হলে দীনবন্ধুৱে চহীকে
নিমিলেহেঁতেন।

কৃষ্ণকুমাৰ : মই ভাবিছোঁ আছে গ'ক নবৰ হাল,
তাৰ সলনি নোহোৱাই ভাল। বত্ৰা
অমিতাবে বাৰী ভৰি থাকিলেও
জানো অমিতা খাবলৈ পায় ?

সৰ্ব' : ময়ো তাকেই ভাবিছোঁ। দীনবন্ধুৱে
যদি আমাৰ কথাত হয় নিমিয়ে, তেনে-
হলে তেওঁৰ চহীটোৰ পৰা আমাৰ কি
লাভ হ'ব ? মোৰ মতে লোকজন
হোৱাৰ হে ভয়।

কমল : কি লাভ হ'ব বুজা নাই নে ? আমাৰ
আৰ্জিত অকল মূলৰ উন্নতিৰ বিষয়ে
আলোচনা হ'ব লাগে বুলি লিখা
হৈছে। এতিয়া আমি বাবে ওচৰলৈ
বাওঁ, সেয়ে ভাঙি-পাতি খুঁবি ; তেতিয়া
সকলো কেনেদৰাৰ কথা ভাঙি-পাতি
ক'ব। দীনবন্ধুৰ চহীটো প্ৰথমতে লোৱা
হৈছে, তাকেই দেখুৱাই এই আন্দোল-
নৰ মূল দীনবন্ধু বুলি ক'ব। সকলো

বাইজে জানে যে দীনবন্ধুৱে প্ৰমাণ
নাপালে শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধেও কোনো কথা
নকয় ; সেই দেখি দীনবন্ধুৰ চহীটো দেখু-
ৱায়েই আমাৰ কথাবোৰ সকলো মানুহৰ
মনত সুস্থায়ী দিব পাৰিম।

সৰ্ব্বা : কিন্তু পিচত দীনবন্ধুৱে সেইবোৰ মিছা
কথা বুলি কয়।

কমল : পিচৰ কথা পিচত ভাবিম ; বোগ
চাই ঔষধ দিব লাগিব। এতিয়া আহাঁ,
ছুই এদিনতে আমাৰ কাম শেষ কৰি
আৰ্জিখন পঠিৱাব লাগে।

তৃতীয় অধ্যায়

হাবিৰ মাজত

ডেউৱা কাতি মাহৰ দুদিন কি চাৰি দিন
মাজ পৈছিল। দুৰ্গাপূজাৰ আনন্দৰ তৌ মাব যোৱা
ডেউৱাও বৰ বেছিদিন হোৱা নাই। যদিও এই পূজা
আদিতে বঙালীৰহে জাতীয় উৎসৱ আছিল, তথাপি
বিবোৰ ঠাইত বঙালী সোৱাইছে, সেই সেই ঠাইৰ
অধিবাসীৰ মাজতো সি ঠায়ে ঠায়ে শিপাই পেলা-
ইছে। বোড়শ শতিকাৰ শেষভাগত চুখাৰ্কা স্বৰ্গদেৱৰ
দিনত এই পূজা পোন প্ৰথমতে অসমতে সোৱায়।*
ডেউৱা এই পূজা বজাবীয়া জান আন আমোদ-
জনক উৎসৱৰ দৰেই এটা উৎসৱ আছিল মাথোন।
বঙালী পৰ্বতীয়া দোৱাইব আগমনৰ পিচৰ পৰা
হে ই পৰ্বৰ আৰম্ভ হৈ পৰে। ডেউৱাৰ পৰা অসমত
ইয়াৰ প্ৰৱৰ্ত্তি। পিচত ইলাক-বাজৰৰ সময়ত

বঙালীৰ বিস্তাৰৰ লগে লগে এই পূজাও বিস্তৃত
হৈ পৰিছে। প্ৰথমতে অসম-প্ৰবাসী কোনো কোনো
বঙালীয়ে এই পূজা ইয়াত পাতিবলৈ ধৰে আৰু
আনবিলাকে স্থানীয় মানুহৰ সাহায্যেৰে বাবোৱাৰী
পূজাৰ আয়োজন কৰে। তাৰ পাচত ধনীয়ে নিজৰ
জাকজমক দেখুৱাবলৈ, শুভীয়ে মদ বেচিবলৈ, ডেকা-
ডঙৰাই বাই-নাচৰ যোগাৰ কৰিবলৈ এই পূজাৰ
আয়োজনত লাগি যায়। এই অল্পক্ৰমে সি এতিয়া
প্ৰায় গোটেই অসমত বিয়পি পৰিছে। পূজাৰ
কেইদিনত সকলো ঠাই আনন্দ-মহোৎসৱত মতলীয়া
হয়, যাত্ৰা-থিয়েটাৰ, বাই-নাচ আদিৰ কোঢ়ালে নগ-
বত খলক লগায়। শুভীৰ দোকানৰ ওচৰত নাইবা
আলিৰ দাঁতিত বাগিচাৰ ফুলিয়ে বগৰা-বাগৰি আৰু
মাৰাৰবিৰ অপূৰ্ব অভিনয় দেখুৱায়। বাবোৱাৰী
পূজালৈ তোলা ধনৰ সবহ ভাগ ঢাকাঞা বা কলি-
কতীয়া বাইজী-দেৱীসকলৰ উপাসনাতেই ব্যয় হয় ;
পূজা প্ৰায়ে পালমৰা বিধৰ হয়। এনে ধৰণৰ পূজাই
আধ্যাত্মিক উন্নতি কৰ কিমান কৰে জানিবৰ উপায়
নাই, কিন্তু এই পূজাৰ প্ৰৱেশৰ পিচে পিচে অসমৰ
ওপৰত শনিৰ কৃষ্টি পৰা যেন দেখা যায়। মোৱাম-
বীয়া বিজোহ আৰু বিজোহীৰ হাতত আহোম ৰাজ-
শক্তিৰ পৰাজয়ৰ বাবে কুলধৰী কুঁৱৰীৰ দুৰ্গা-পূজা
নিভান্ত কৰ দায়ী নহয়। এই বিজোহৰ ফলতেই
অসম শক্তিহীন হয়, অসমলৈ ব্ৰিটিচ-সৈন্যৰ আগমন
হয়, আৰু তাৰ লগে লগে অসমবাসীৰ বক্তৃশোৰক
কাৰি প্ৰচলন আৰম্ভ হয়। আজি-কালিও ই যাত্ৰা-
থিয়েটাৰৰ পৰা আৰম্ভ কৰি থাকিলে নোপোৱা জ্বীয়া-
লৈকে সকলোকে বঢ়কীয়া বিদেশী মাজ-পাৰ শিঙাই
লাখ লাখ টকা চিৰকালৰ নিমিত্তে বিদেশীৰ হাতত

* Vide An Account of Assam J.P. Wade Pg. 251.

ভুলি দিয়ে, ধনীৰ পোতৰ টকাও হাত দিয়ায়, ছবীয়াৰ
হাৰৰ জোখ বঢ়ায়, শুভীক ধনী কৰে, আৰু বাইজী-
ইত্যৰ কেইবাহাহৰো খোবাকি যোগায়। পৰ্ৱৰ্ত্তমণ্টৰ
কৰ্মচাৰীসকলেও এই পূজাৰ বাবে বহুত দিনৰ
দৰমহা কাম নকৰাকৈ থাকিলে পায়। বিবিলাক
নিৰ্গৰ পৰা আহি নগৰত কাম-কাজ কৰি থাকে,
সেইবিলাকেও এই চলতে এবাৰ নিজ নিজ ঘৰত
কেইদিনমান থাকি আহিব পাৰে।

এইবাৰ পূজা কিছু আগতীয়া। আহিনৰ কুৰি
দিন যোৱাতে দেৱীৰ আগমন হয়, সেইকাৰণে কাতিৰ
প্ৰথম সপ্তাহতে ঘৰলৈ যোৱা কৰ্মচাৰীসকল কৰ্ম-
ক্ষেত্ৰলৈ ঘূৰি আহিব লগাত পৰে। বেল-জাহাজত
মহা ভিৰ; নিত্যন্ত সবল মানুহৰ পকে ঠাই পোৱাই
কঠিন। বিবোৰ ঠাইলৈ বেল-জাহাজ নচলে, তাত
গৰব গাড়ীয়েই ব্রাজ অস্তলখন।

কাতিৰ ছদিনমান ৰোৱাতে এদিন এখন গৰব
গাড়ী সোণাপুৰ গাৱঁৰ পৰা নগৰৰ ফাললৈ আহি-
ছিল। বাট বৰ দীঘল—ডেৰ কুৰি মাইল; গাড়ী-
খন প্ৰায় গৰু-মেলামান পৰত বাওনা হৈছিল।
গাড়ীখনৰ ওপৰত চৈ আৰু দুয়ো মূৰে আঁৰ-কাপোৰ
বন্ধ। ভিতৰত এজনী গাভৰু আৰু এটি সৰু ল'ৰা।
গাড়োৱানটো এটা কুট-পুট হিন্দুস্থানী মানুহ। গৰু-
হাল শকত আৱত।

গাড়োৱানটোৱে গাড়ী বৰ বেগেৰে চলাইছিল।
দিনৰ দিনটো গাড়ীখন অবিজ্ঞান আহি প্ৰায় সন্ধ্যা
সময়ত এখন নৈ পালেহি। মাৰ নাৱত নৈখন পাৰ
হ'ল। তাৰ পিচত গাড়ীখন বাধি গাড়োৱানটোৱে
গৰুকেইটা সোলোকাই কিছু 'দানা' দিলে আৰু
পানী খুৱালে। আৰোহী কেইজনো নৈ পাৰতে
অলপ আহাৰ কৰি এবাৰে বিজ্ঞান ল'লে।

আৰা বৰ্ত্তমান সময়ৰ পিচত গাড়ী
চলিল। তেতিয়া বাতি হৈছিল, কুকৰ্মৰী
চলি তেতিয়াও উলয় হোৱা নাই; ভাৰৰ জিৰিক
চানাক পোহৰে হাবিৰ মাজৰ বাট অলপো পোহ-
ৰাৰ পৰা নাই। মাথোন গাড়ীৰ তলত বাধি দিয়া
লেম্পাটোৰ পোহৰে সমুখৰ বাটভোখৰ বেগুৱাই
গৈছে।

বাটৰ দুয়ো কাষে হাবি। প্ৰায় দুমাইলমানৰ
ভিতৰত কোনো ঘৰ নাই। এই হাবিত কেতিয়াবা
বাঘ, ভালুক আদি হিংস্ৰ জন্তুও ওলায়। গাড়োৱান-
টোৱে বিশেষ সাৱধানতাৰে সৈতে গাড়ী চলাবলৈ
ধৰিলে। হঠাৎ পাচফালৰ পৰা এটা উজ্জল পোহৰ
আহি গাড়ীত পৰিল। দেখা গ'ল কোনোবা ছজন
“বাইচাইকেলত” উঠি আহিছে। গাড়োৱানে বনত
ৰং পালে।

এই আগন্তুক ছজন দুয়ো ডাটীয়া। ডেউলোক
ক'ব পৰা আহিছে আৰু ক'লে যায়, তাক জানিবৰ
উপায় নাই। গাড়ীৰ ওচৰ পাই এজনে গাড়ো-
ৱানক সুধিলে—“কাহা বাতা?”

“জিলা ৰে বাতা।”

“গাড়ীয়ে কোন ছাৰ?”

“আউবত ছাৰ।”

মানুহ ছজনে আৰু অপেক্ষা নকৰি বেগাই
চাইকেল চলাই দিলে। এজনে ইজনক ক'লে,—
“ঠিক এইখনেই।”

“নহ'ব কিয়? গাড়ীতো মুঠেই এখন পাৰ হৈছে
মুঠি বাটেৱেই দেখোন কৈছিল।”

“এতিয়া একেবাৰেই নিঃশব্দ হ'লো।”

তেতিয়া দুয়ো বেগেৰে চাইকেল চলাই মূৰত
অন্ত হৈ গ'ল। গাড়োৱানেও আগৰ দৰেই গাড়ী

চলাবলৈ ধৰিলে।

অলপ সময় মাথোন এনেকৈ গৈ আছে এনেতে সমুখৰ কালৰ পৰা কিচকিচ কৰে ক'লা কিবা এটা আহি গাড়ীৰ আগত থিয় দিলে। গাড়োৱানটো বুকু ডাঠ মানুহ; তথাপি এই দৃশ্য দেখি কিছু ভয় খালে; কি কৰা উচিত একো ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে। এনেতে গাড়ীখন মূৰ্দ্ধিটোৰ ওচৰ পালে; গৰু হাল চকু খাই উঠিল। মূৰ্দ্ধিটোৱে থাপ মাৰি যুৱলিত ধৰি গাড়ীখন বাখিলে। তাকে দেখি চাবুক-ডাল ওপৰলৈ তুলি গাড়োৱানে প্ৰশ্ন কৰিলে,— “তোম কোন ছায়?”

মূৰ্দ্ধি নিমাত।

গাড়োৱান : কাহে চুপ্ বহতা ছায়? কোন তোম?

ক্যা ম্যাঙতা—

কিন্তু কোনো উত্তৰ নাই।

গাড়োৱানে চাবুকৰে সৈতে সাৰোপ কৰে একোৰ মাৰিলে। মূৰ্দ্ধিটো সাউং কৰে একলীয়া হৈ কোৰ নোখোৱাকৈ সাৰিল, আৰু গাড়োৱানে সময় নৌ পাওঁতেই যুৱলিখন গৰুৰ ডিঙিৰ পৰা পেলাই দিলে। গাড়োৱান জঁপ মাৰি মাটিত পৰিল; যুৱতী আৰু লৰাটো কোনোমতেহে পৰি নোখোৱাকৈ ব'ল। গাড়োৱানটো নমা দেখিয়েই মূৰ্দ্ধিটো লৰ মাৰিলে; গাড়োৱানে মুখেৰে গালি পাৰি পাৰি আকৌ গাড়ীখন হুঁচিলে। কিন্তু গাড়ীখন ছুই নলমান যাওঁতেই আকৌ মূৰ্দ্ধিটো আহি গাড়ীৰ আগত থিয় দিলে আৰু আগৰ দৰেই হুঁচলিত ধৰিলে। এইবাৰ গাড়োৱানৰ বৈৰ্য্য কেনিবা গ'ল; “জান লেগা খালা” এই বুলি চাবুকডাল ডাঙি গাড়ীৰ পৰা জঁপিয়াই পৰিল। মূৰ্দ্ধিটোৱে লৰ দিলে, গাড়োৱানেও পাচে পাচে খেদি নিলে। সেই আন্ধাৰ নিশা অলপ নিহুতে

ছয়ো অদৃশ্য হৈ পৰিল।

এই ঘটনাত যুৱতী ভয়ত ব্যাকুল হৈ পৰিল; লৰাটোও ভয়তে চেপেটা লাগিছিল। আন কি, তেওঁলোকে গাড়ীৰ পৰা মুখ উলিয়াবলৈকো সাহ কৰা নাছিল; গাড়োৱানটো আঁতৰ হোৱাত সেই ভয় আৰু বাঢ়িছিল।

ইঠাৎ ওচৰৰ গছডালৰ পৰা আৰু এক মূৰ্দ্ধি বাহিৰ হ'ল আৰু গাড়ীখনৰ ওচৰ চাপি গৰু-হাল সোলোকাই দিলে। তাৰ পিচত গাড়ীৰ ভিতৰত সোমাবলৈ গ'ল। যুৱতী এতিয়ালৈকে জড়ৱৎ হৈ আছিল; আত্মবক্ষাৰ যে কোনো উপায় নাই! অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰ ভিতৰত এজোৰ চটি জোতা মাত্ৰ সঞ্চল আছিল; এতিয়া আন উপায় নেদেখি ছয়ো ছপাত লৈ যেনি পাই তেনি কোবাই কানি-মুনি দিবলৈ ধৰিলে। মূৰ্দ্ধিটোৱে ছুই চাৰি বাৰ জোতাৰ কোৰ খোৱাৰ পিছত লৰাটো ধৰি উলিয়াই নিলে, লৰাটোৱে চিঞৰিবলৈ ধৰিলে। সি তেতিয়া লৰাটোক এনে এটা ঠেলা মাৰিলে যে সি ধুৰ কৰে মাটিত বাগৰি পৰিল। এই অগ্ৰসৰতে যুৱতী গাড়ীৰ পাচ-কালে দি নামি তাৰ ডলত সোমাল। লৰাটোক পেলাই দি মূৰ্দ্ধিটো বেগেৰে গাড়ীৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল; যুৱতীয়ে অলপো বিলম্ব নকৰি, সি ভিতৰত কি আছে চাবলৈ সময় পোৱাৰ আগতে, গাড়ীৰ আগটো ডলকালৰ পৰা ওপৰলৈ ঠেলা মাৰি ডাঙি দিলে। পিচ যুহুৰুতে সেই মূৰ্দ্ধি গাড়ীৰ পাচকাল দি সবকি তিনি টেলেঙনি খাই গুৰি কঁঠাল পৰা দি পৰিল।

যুৱতীয়ে লৰাটোৰ সাহায্যেৰে তৎক্ষণাত্ গাড়ীখন হুঁচিলে আৰু নিজে গাড়োৱান হৈ গাড়ী চলাবলৈ ধৰিলে। লৰাটো ভিতৰত বহিল। যুৱতীয়ে

মনে মনে ক'লে,—“মুতত্ৰাই বগক্ষেত্ৰত বখ চলাই-
ছিল মই এই সামান্ত বগক্ষেত্ৰত গকব গাড়ীও
চলাব নোৱাৰিলে চলিব কেনেকৈ ?

চতুৰ্থ অধ্যায়

নৈশ-মিলন

যি সময়ত আলিৰ মাজত ওপবত কোৱা
ঘটনা ঘটিছিল, ঠিক সেই সময়তে এটা মানুহ
লক্ষ্মীকান্তৰ ঘৰৰ নঙলা পাৰ হৈছিল। মানুহটো
মুছলমান আৰু এখন ডাঙৰ দোকানৰ গোস্বামী।
নাম আকুল গনি ; সাজ-পাৰত জকমকীয়া আৰু
এচেলৰ গোন্ধেৰে মলমলোৱা।

আকুল গনি লাহে লাহে জুপি জুপি বস্তাই
পঢ়া-শুনা কৰা খোটালিটোৰ ওচৰলৈ গ'ল, কিন্তু
তাত কাৰো একো গম নাপালে। তেতিয়া লাহে
লাহে বস্তাৰ শেৱনি ঘৰৰ ওচৰ চাপিল। সকলো
নীৰৱ, ছয়াৰ বন্ধ। তেওঁ অলপ অলপকৈ ছয়াৰত
টুকুৰিয়াবলৈ ধৰিলে।

অলপ পিচতে ছয়াৰ মেলি বস্তা ওলাই আহিল
আৰু “তুমি আহিছা ?” বুলিয়েই আকুলৰ ডিঙিত
সাবটি ধৰিলে। আকুলেও তেনেকৈয়ে সাবটি ধৰিলে ;
হুয়োবো ডিঙিবত চুহনৰ দান প্ৰতিমান হ'ল। তাৰ
পিছত ছয়ো ডিঙিৰ সোৱাই ছয়াৰ বন্ধ কৰি শয্যাৰ
ওপৰতে আসন গ্ৰহণ কৰিলে।

প্ৰথমেই আকুলে প্ৰশ্ন কৰিলে,—“ককাইদেৱ
নাই নে কি ? তোমাৰ চিঠিৰ পৰা মই ভালকৈ
একোকে ছবুজিলো। মাত্ৰ কথাৰ গঢ় দেখি তেনে
অস্থায়ী কৰিছিলো।

বস্তা : এবা তেওঁ নাই ; আজি ৰাতিৰ ভিতৰত
তেওঁ ঘূৰি অহাৰ সম্ভাৱনা কম।

আকুল : ইন্তনাখ ক'লে গ'ল ?

বস্তা : তেৱোঁ ককাইদেউৰ লগতে গৈছে।

আকুল : এনেকৈ যোৱাৰ কাৰণ কি ?

বস্তা : মই কেনেকৈ কওঁ।

আকুল : মোৰ বোধেৰে কিবা এটা ডাঙৰ উদ্দেশ্য
আছে। বাক থাকক বি থাকে। মোবো
তোমাৰ লগত এটা ডাঙৰ বিবন্ধৰ
পৰামৰ্শ কৰিব লগা আছে।

বস্তা : কি ?

আকুল : মই জনিছো—তোমাৰ বোলে ইন্তনাখ
লগত বিয়া হোৱাৰ কথা হৈছে ?

বস্তা : কোনে ক'লে তোমাক এনে কথা ?

আকুল : সকলোৱে কৈছে তাক তাৰ প্ৰমাণ-
স্বৰূপে ইন্তনাখ তোমালোকৰ ঘৰত
আছেই।

বস্তা : কিবা কাৰণত ককাইদেৱে তেওঁক
ৰাখিছে। মোৰ তাত সম্পৰ্ক কিহৰ ?

আকুল : তেওঁনো তেওঁ ইয়াত আছেহি কিয় ?

বস্তা : মই কেনেকৈ ক'ম ?

আকুল : বাক যদি তোমাৰ ককাইদেৱৰহঁতে
তেওঁৰ লগত তোমাৰ বিয়া দিব খোজে,
তেতিয়া কি কৰিবা ?

বস্তা : মোৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে কাম কৰিবলৈ
ককাইদেৱেই হওক বা জান কোনোবাই
হওক, কাৰো সাধ্য নাই ; তুমি মোক
প্ৰতিয়াও বিবান নকৰা নে ? মই যে
তোমাবেই ; তোমাৰ বাহিৰে আন
কাৰো হ'ব নোৱাৰোঁ।

আকুলে এটি চুহুনেৰে তাৰ উত্তৰ দিলে। তাৰ পিচত ক'লে,—“এতিয়া মই এটা ডাঙৰ লেঠাত পৰিছোঁ। বোধকৰোঁ আক বেছি দিন মই ইয়াত থাকিব নোৱাৰিম।”

বস্তা : কিয় ?

আকুল : তুমিতো জানা দোকানখন মোৰ নহয়। মহাজন থকা জৰ্জালৰ কাৰণে দেশলৈ গৈ আহিব পৰা নাছিল; সেই দেখি আজি ছমাহ ময়েই মহাজনৰ নামে দোকান চলাই আহিলোঁ। সিদিনা তেওঁৰ পৰা চিঠি পাইছোঁ, তেওঁ হেনো আক ছসপ্তাহৰ মূৰত আহিব। তেওঁ আহিলেই মই পলাব লাগিব।

বস্তা : কিয় ? কিয় ?

আকুল : তোমাক বোধকৰোঁ নকলেও হ'ব যে মই ধনী মানুহ নহওঁ। চকি, মেজ, কাপোৰ-কানি, এচেল, ডেল, ঘৰি, হাৰ্পোনিয়ম প্রভৃতি যিবোৰ বস্তু মই তোমাক দিছোঁ সেই আটাইবোৰ মহাজনৰ খৰচত। তাৰ উপৰি তোমাৰ হাতত যি পাঁচ-শ টকা জমা দিছোঁ, সিও দোকানৰ টকা। সেই কথা তোমাক আগেয়েই কৈছিলোঁ। এতিয়া মহাজন আহি হিচাপ ল'লেই সকলো ধৰা পৰিব। সেই দেখি তেওঁ অহা দিনাই ইয়াৰ পৰা আঁতৰিব লাগিব। তুমি তোমাৰ পূৰ্বৰ অভিজ্ঞাত্তে মোৰ লগত বাবলৈ সাজু হ'ব লাগিব।

বস্তা : নিশ্চয়। তুমি নাথাকিলে মই যে ইয়াত এদিনো থাকিব নোৱাৰোঁ। কিন্তু মুঠেই

পাঁচ-শ টকাৰে চলা যে বৰ টান হ'ব ?

আকুল : সেইটোৰ এটা মিহা হ'ব ! মই এই কেই দিনত আক পাঁচ-শ মান টকা হাত কৰিম। তেতিয়া এক বকম চলিব। এঠাইত এখন সৰুখুৰা দোকান দি বহিবলৈও চুটী মানুহৰ খোৰাকি ওলাব। কিন্তু এটা কথা—তুমি এতিয়াৰে পৰা এনে ভাবে সাজু থাকিব লাগিব, যাতে যেতিয়াই যাৰ লগা হয়, তেতিয়াই যাৰ পাবোঁ।

বস্তা : তাৰ নিমিত্তে কোনো চিন্তাকে নকৰিবা।

আকুল : ঘৰত যদি কোনোবাই আপত্তি কৰে ?

বস্তা : মোৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে কাৰো আপত্তি নাখাটে।

আকুল : আক তোমাৰ বস্তু বাহানিবোৰ ?

বস্তা : সেইবোৰ মোৰ লগত লৈ যাম। তাৰ বাবে কোনেও এক পইচাও ভঙা নাই। ভেনেছলত সেইবোৰ লৈ যোৱাত কোনে বাধা দিব পাৰে !

আকুল : তেন্তে এতিয়া মই নিশ্চিন্ত হ'ব পাৰোঁ ?

বস্তা : নিশ্চয় পাবা।

তাৰ পিচত আক কিবা-কিবি আলোচনা কৰি আকুল সেই বাতি ভাঙে থাকিল।

পঞ্চম অধ্যায়

প্ৰকৃত সাধু

সেই অধ্যায় মাজত অপৰিচিত মূৰ্ত্তিৰ পাচে পাচে খেদি গাড়োৱানটো আৰু এটা বিড়িৰ বাট

প'ল ; ইমান দুবলৈ খেদিবলৈ পাড়োৱানৰ ইচ্ছা নাছিল, কিন্তু সেই মূৰ্ত্তিয়ে ভেনে কবিবলৈ তাক বাধ্য কৰিছিল ; সেই অক্লান্ত মূৰ্ত্তিটো পাড়োৱানে খেদি গলেই লব যাবে, আৰু উত্ততি অহা দেখিলে পাচতে আহে। শেহত নিভান্ত অসহ্য হৈ উঠাত পাড়োৱানে তাক ধৰিবৰ নিমিত্তে খেদা দিলে। প্ৰায় এটা বিত্তিৰ বাট ল'বাব পাচত পাড়োৱানে তাক ধৰা পেলালে। ধৰিয়েই তাক ভালকৈ জোকাৰ এটা মাৰি সুখিলে,—

“শালা, অব কাই! যায় গা? তুমকো আজ মাৰকব ইস্ জলল যে কৈক হু'গা? হামকো চিনা নহি? তুত বনকে হামকো ডবহানে আয়া গা। দেখা যায় গা তুম কৈসা তুত হে।”

মূৰ্ত্তি : তোমাক ভাই বুলিছোঁ। মই ডকাইতো নহওঁ, আঁক তোমাৰ অপকাৰ কবিবলৈকো অহা নাই। তোমাৰ লগত বহুতো গোপনীয় কথা আছে।

পাড়োৱানেও এইবাব অস্বীয়াতে ক'লে,—
“ভেনেহলে তই আপেয়ে কথা নকৈছিলি কিয়?”

মূৰ্ত্তি : কৈছোঁ নহয়, মোৰ কথা গোপনীয়।
সেই দেখি ভাত কৰ নোৱাৰি তোমাক এই দৰে আঁতৰাই আনিছিলোঁ।

পাড়ো : কি কথা আছে এতিয়া নকৰ কিয়?
সেই ছদ্মবেশী মাহুৰটোৱে তেতিয়া দহ টকা ৰূপ উলিয়াই পাড়োৱানক দেখুৱাই ক'লে,—“এই টকা কেইটা তোমাৰ।”

পাড়োৱানে একো বুজিব নোৱাৰি সুখিলে,—“তাব যানে কি?”

মাহুৰ : তাৰ পাড়ীখন খুৱাই নিব লাগে।

পাড়ো : ইমান বাট অহাব পিচত পাড়ী খুৱাই

নিব কিয়? আৰু পাড়ী খুৱাই নিবাব পৰা তোমাৰ লাভ কি?

মাহুৰ : মোৰ লাভ পিচত বুজিছোঁ। অ' মোৰ কথাটো বুজা তোমাৰ মূল হৈছে বোধকৰোঁ। পাড়ী মানে শুধা পাড়ীখন হে ওস্ততাই নিব লাগিব।

পাড়ো : কেতিয়াও নহয়।

মাহুৰ : কুৰি টকা লোৱাঁ।

পাড়ো : লাখ টকা দিলেও নহয়।

মাহুৰ : বাক ওলোটা ই নিব নালাগে। তোমাকে এই কুৰিটা টকা দিলোঁ, তুমি এতিয়া ইয়াকে লোৱাঁ। আৰু যে সোঁ বাই-চাইকল দুখন দেখিছা, তাকো তোমাৰ জিন্মাত বাখিলোঁ। তুমি ইয়াতে থাকাঁ, বেতিয়া তোমাৰ পাড়ী পাৰা, তেতিয়া চাইকেল খুৱাই দিবা, তেতিয়া আৰু অলপ বক্টিচ্ পাৰা। তুমি পাড়ীৰ কেবেৰা বৰ বেচিকৈ পোৱা যদি পাঁচ টকা পাৰা, কিন্তু মোৰ কথা শুনিলে একে বাতিয়ে কুৰি টকা লাভ হ'ব।

পাড়ো : আৰু তাৰ বাবে ছোৱালীজনীৰ সৰ্বস্ব-নাশ কবিবলৈ এৰি দিব। দলিলাই পেলা তোৰ টকা। আৰি হিন্দুস্থানী মাহুৰ, তইতৰ বিচিলা নিয়ক-হাবাব নহওঁ। জান দিব, তথাপি এনে কাৰ হকলৈ নিদিওঁ।

মাহুৰ : আৰু পাঁচ টকা লোৱাঁ।

পাড়ো : থকবদাৰ। আৰু এনে কথা নকৰি।

ইমানতে ভালো ভালো আঁতৰ হ; নহলে কেবল পতাবি।

ইঠাং গাড়োৱানৰ মনত খেলালে যে বাইচাই-কেল বেতিয়া ছখন মানুহো নিশ্চয় ছুটা হব, আৰু বাটত লগ পোৱা মানুহ ছুটোৱেই যে এই ছুটা ভাত সন্দেহ নাই। তেন্তে ইটো ক'লৈ গ'ল! হয়তো সি পাচত থাকি গাড়ী আক্ৰমণ কৰিছে বা! এই কথা মনত খেলালতে গাড়োৱান তৎক্ষণাৎ গাড়ীৰ ফালে যাবলৈ ওলাল। মানুহটোৱে কাপোৰৰ তলৰ পৰা এখন খুকুৰি উলিয়াই লৈ ক'লে—“মোৰ হাতত কি দেখিছ? ক, তই টকা লবি নে নলয়?”

গাড়োৱানে তাৰ কথাৰ উত্তৰ নিদি একে জাঁপেই এহাতে মানুহটোৰ ডিঙিত টেপা মাৰি ধৰি ইহাতেৰে খুকুৰিখন কাটি লৈ হাবিৰ মাজলৈ দলিয়াই পেলালে। তাৰ পিচত গাড়োৱানে মানুহটোক বাটত ধৰ্ম্মবাই পেলাই তাৰ গাৰ কাপোৰেৰেই হাত-ভৰি বান্ধি পেলালে। মানুহটোক বান্ধি আৰু এক মুহূৰ্ত্তও বিলম্ব নকৰি গাড়োৱানে গাড়ীৰ কাললৈ লব দিলে। অলপ যাওঁতে গাড়ী অহা দেখি গাড়োৱানৰ মনত আনন্দ মিলিল আৰু ততালিকে যুৱতীক ভালকৈ বহিবলৈ কৈ বেগেৰে গাড়ী চলাবলৈ ধৰিলে। কিছুমান বেলি একেৰাহে গৰু লকুৱাই চলোৱাৰ পিচত গাড়ী হাবিৰ পৰা বাহিৰ ওলাল আৰু ওচৰত মানুহ থকা ঠাই পালে। তেতিয়া গৰুৱাৰ চকুই পূব আকাশত দেখা দিছিল আৰু লগে লগে বাট-পথ সকলো পোহৰ হৈ উঠিছিল। গাড়োৱানে তেতিয়া নিৰ্ভয় হৈ গাড়ী লাহে লাহে চলাবলৈ ধৰিলে; গাড়োৱান আৰু যুৱতীৰ পৰস্পৰৰ কথাও পৰস্পৰে শুনিছে। এই অশিক্ষিত গাড়োৱানটোৰ ভাৱপৰাৱশভা আৰু কৰ্ত্তব্যনিষ্ঠা দেখি যুৱতী অভিভূত হ'ল, আৰু পুনঃ

পুনঃ কৃতজ্ঞতা জনাই ঈশ্বৰক ধন্যবাদ দিলে। মনে মনে ক'লে,—“যদি সাধুতা কৰ'বাত আছে তেন্তে এই মলিন সাজপাৰত হে, এই মানুহবিলাকৰ গাত; ভৱলোক নামধাৰী মানুহৰ বচন্তীয়া সাজপাৰৰ ভিতৰত এনে সাধুতাৰ নাম গোছো নাই। তেনে মানুহ ঠিক বাহিৰে বং চং ভিতৰে কোৱাভাতুৰী। সিহঁতৰ বাহিৰ চাকচিক্য; কিন্তু অন্তৰ চল-চক্ৰাস্ত, আৰু পাপ-ব্যাভিচাৰৰ চিন্তাবে মলিন।”

বাতিপুৱা ন-মান বজাত গাড়ীখন বাজিকা-ফুলৰ শিক্কিয়ত্ৰীৰ ঘৰৰ মুখত ব'ল। যুৱতী আৰু লৰাটো গাড়ীৰ ভিতৰৰ পৰা ওলাল। দিনৰ পোহৰত স্পষ্টকৈ দেখা গ'ল, যুৱতী প্ৰভাৱতীৰ বাহিৰে আন কোনো নহয়। লৰাটো তেওঁৰ ভায়েক। দুয়ো পূজাৰ বন্ধত ঘৰলৈ গৈছিল।

গাড়ীৰ পৰা নামি প্ৰভাৱতীয়ে নিৰ্দিষ্ট বন্দবস্ত মতে গাড়োৱানক তাৰ প্ৰাপ্যখিনি দিলে। তাৰ পিছত নিজ হাতে বোৱা গুণাব ফুল দিয়া খনীয়া কাপোৰ এখন দি ক'লে,—“তুমি মোৰ যি উপকাৰ কৰিলা তাৰ জোখায় পুৰস্কাৰ দিবলৈ মোৰ শক্তি নাই। তথাপি কৃতজ্ঞতাৰ চিন-স্বৰূপে এই কাপোৰ-ডোখৰ দিলোঁ। ইয়াকে যেন বহুত বুলি লোৱা।”

গাড়োৱান : বন্দবস্ত মতে টকা পালোঁ যেতিয়া মই একো কৰলৈ নাই, আৰু মই যি কৰিছিলোঁ তাক মই কৰিবলৈ বাধ্য। কিয়নো আপোনাক ইয়াত থৈ বাম বুলি যি বন্দবস্ত কৰিছিলোঁ, সেইমতে কাম নকৰা হলে ঈশ্বৰে মোক দণ্ডিলে-হেঁতেন। তথাপি স্বীকৃত কৰা কৰি যে কাপোৰডোখৰ দিছে, সেইটো

আপোনাৰ অহুগ্ৰহ। মই ইয়াক আন-
দুফালে ল'লে। ইয়েই মোক কালিৰ
ঘটনাটো সোঁৱৰাই থাকিব, আৰু এনে
কামত জীৱন দিবলৈ বল দিব।

তাৰ নিছক টকা আৰু কাপোৰলৈ প্ৰভাৱতীক
সেৱা জনাই লৰাটোকো হাত লগাই পাড়োৱানে
বিদায় ল'লে। প্ৰভাৱতীয়ে অলপ পৰ নীৰৱে চাই
থাকি ক'লে,—“শিক্ষিত নাৱধাৰী নগৰীয়া মানুহৰ
অন্তঃকৰণ যদি এই নিৰক্ষৰ পাড়োৱানটোৰ সমান
উচ্চ হ'লহেঁতেন!”

ষষ্ঠ অধ্যায়

বড়বুঢ়কাৰীৰ নেতা

প্ৰভাৱতী ঘৰৰ পৰা আহিয়েই শুনিছে, পূজাৰ
ভিড়ৰ ভেঁৰ আৰু চেফ্ৰেটাৰীৰ নামে গোটেইখন
নগৰতে জৰাজীৱিত বিজ্ঞাপন ওলাইছিল। ডাঙৰ গছ,
লেম্প-পোষ্ট, পকা ঘৰৰ বেৰ, পূজাৰ ঘৰ, দোকান
আদি সৰ্ব্বসাধাৰণৰ চকুত পৰা সকলো ঠাইতে
এই জাননী দেখা গৈছিল। এই জাননীৰ মূল ক'ত
তাক পাঠকসকলৰ জানিবলৈ বাকী নাই। ইয়াৰ
প্ৰত্যেকটো শব্দৰে আৰা ইচ্ছানাথৰ, আৰা বস্তাৰ
লিখা, নৱমীৰ দিনা বাতি পূজা চোৱা মানুহৰ লগত
মিলি ইচ্ছানাথ আৰু লক্ষীকান্তই ইয়াক সকলো
ঠাইতে লগাই আহিছিল। চেফ্ৰেটাৰীয়ে তেওঁৰ
ঘৰৰ সুৰত এখন পাই একোটি নি থৈ দিছিল,
প্ৰভাৱতী আহিবৰ দিনাই সেইখন তেওঁৰ হাতত
দি ক'লে,—“বেবিয়া, তুমি-তুমি নীলবন্ধুৰ কাম।
সি হুজুৰ মান কৰা কৈ তল মোৱাৰি তোমালৈ

চিঠি লিখিলে। এতিয়া উকৈল পূব মোহোৱা দেখি
এইখন কৰিছে। সিদিনা সি এইবোৰ, কথা ক'ব
চাহাবলৈকো লিখিছে। বৰ চাহাবে মোক মাতি
নি সুধিছিল।”

প্ৰভা : নীলবন্ধুৱে লিখা বুলি আপুনি কেনেকৈ
জানিলে? তাত জানো লিখকৰ নাম
দিয়ে?

চেফ্ৰেটাৰী : নাম মিলে যে জেইলত মোৱাৰ
লাগিব সেইটো জানো নাজানে, সেই
দেখি বেনাৰীকৈ দিছে। তাকো কেনে-
বাৰকৈ আখৰত ধৰা পৰে বুলি ‘টাইপ’
কৰি দিছে।

প্ৰভা : আপুনি ভেঙে নীলবন্ধুৱে লিখা বুলি
কেনেকৈ ক'লে?

চেফ্ৰেটাৰী : নহলে এনেবোৰ কথা লৈ কাৰ ক'ব
কাৰোৱাৰি থকিব?

প্ৰভা : তেনেহলে আপুনি কেৱল অহুৱানৰ
ওপৰতহে তেনেকৈ কৈছে?

চেফ্ৰেটাৰী : অহুৱান হলেও মীচা অহুৱান। নীলবন্ধুৱে
তোমালৈ লিখা চিঠিয়েই তাৰ প্ৰমাণ।

প্ৰভা : মোৰ কিন্তু সন্দেহ হয়; তেওঁ এনে
নীচকাৰ্য্য কৰিব পাৰে বুলি মোৰ মনে
নথৰে। আৰু যদি তেওঁৰ ভেঁৰে ইচ্ছা
থাকিলহেঁতেন তেনেহলে মোলৈ একো
লিখিছিলহেঁতেন।

চেফ্ৰেটাৰী : তোমাৰ কথাত মোৰ তোমাৰ ওপৰতো
অবিশ্বাস জন্মিছে, মোৰ আগৰ সন্দেহ
বৃদ্ধ হৈছে। তুমি কিন্তু নীলবন্ধুৰ প্ৰেমত
পৰিছা, নহলে এনে জন-জন কথাটোও
মোৱাৰি কোনো কাল নাই।

প্রভাই ব্যঙ্গব পুথবে ক'লে,—“এবা মই দীনবন্ধুৰ
প্ৰেমন্ত পৰিহোঁ।”

চেফ্ৰেটাৰীয়ে মাখোন ক'লে,—“বাক দেখাই
যাঙকচোন সি মোক কেনেকৈ চেফ্ৰেটাৰী ভাঙে।
তাক যদি মই বগা ঘবত ভাত খুৱাব নোৱাৰোঁ,
মোৰ নাম গকুলচন্দ্ৰই নহয়।”

এইবুলি চেফ্ৰেটাৰী ভাব পৰা শুচি গ'ল।
প্রভাই জাননী-খনকে উবাই-মুৰাই চাবলৈ ধৰিলে।

জাননীখন পঢ়ি প্রভাব মনত নানা চিন্তা হবলৈ
ধৰিলে। সঁচাকৈয়ে এইবোৰ দীনবন্ধুৰ কাম নে?
সঁচা যদি তেওঁৰ ভাত লাভ কি? বিশেষকৈ তেওঁৰ
কাম ইমান বেছি যে তেওঁ এনে নিবৰ্ধক কামত
সময় কটাবলৈ আজবি পাব কেনেকৈ? কিন্তু যেনে
এইবোৰ কাৰ্য্য নকৰক, ঘটনাচক্ৰ বে ক্ৰমশঃ বিষম
হৈ উঠিছে ভাত কোনো সন্দেহ নাই। ভেনেহলে
তেওঁ আত্মবৰ্দ্ধক নিমিত্তেই বিয়াৰ বাঞ্ছনত সোমাব
দাৰ্শিক নেকি? কিন্তু বিয়া হলেও জানো তেওঁ সুখী হব
পাৰিব। সঁচাকৈয়ে দীনবন্ধুৱে তেওঁৰ অহিত চিন্তিছেনে
—তেওঁক কি কৰেনে? কোৱে ক'ব।

তেওঁ একেধাৰে এইবোৰ কথাৰে ভাবি আছে,
এনেতে গিয়নে আহি কিছুমান চিঠি-পত্ৰ পি গ'ল।
প্রভাবতী ঘৰলৈ যোৱাৰ পৰা তেওঁৰ সকলো চিঠি
পত্ৰ ডাক-ঘৰতে জমা আছিল। চিঠিবোৰ এখন
এখনকৈ পঢ়ি বাওঁতে এখন চিঠি তেওঁৰ হাতত
পৰিল; মেৰিলে চিঠিখন কলিকতাৰ পৰা আহিছে।
যেনি লৈ লিখকৰ নাম ভৱে ভৱে পড়িলে,
—বন্দীমোহন দত্ত।

এইখন প্রভাব বিবাহ-সম্পৰ্কে লিখা চিঠি। এই
চিঠিত বন্দীমোহনে লিখিছে যে তেওঁ প্রভাক চাবলৈ,
আৰু মন মিহিলৈ বিয়াৰ বন্দবস্ত কৰিবলৈ কাম

প্ৰথম সপ্তাহতে আহিব। চিঠিখন পঢ়ি তেওঁ বৰ অস্থিৰ
হ'ল, তেওঁ কি কৰা উচিত ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে।
কাৰ উপদেশ লব! কাক সুখিব? কোনে তেওঁৰ
হিতাকাঙ্ক্ষী আছে যি তেওঁক এই সমস্যাতে বন্ধ হৈ
সাহায্য কৰিব? তেওঁৰ মোটেই দিনটো এই চিন্তা-
তেই গ'ল। নানা প্ৰকাৰ কাৰ্য্যৰ মাজতো এই
চিন্তা তেওঁ এখন্তেকলৈকে পাহৰিব নোৱাৰিলে।

সন্ধ্যা সময়ত চেফ্ৰেটাৰী আহিল; আজি
কেইদিনমান তেওঁ পদাধৰব দোকানলৈ যোৱা নাই।
আহিয়েই ক'লে,—“কিহে, তোমাৰ দীনবন্ধুৰ কথা
আক শুনিবা নে।”

প্রভা : মোৰ দীনবন্ধু! বাক, মোৰেই দীনবন্ধু;
পিচে কি শুনিব লাগে?

চেফ্ৰেটাৰী : দীনবন্ধুৱেই যে এই সকলো কৰিছে
সেই কথা।

প্রভা : যেতিয়ালৈকে ভাল প্ৰমাণ নাপাওঁ,
তেতিয়ালৈকে মই তাক সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস
কৰিব নোৱাৰোঁ।

চেফ্ৰেটাৰী : প্ৰমাণ লাগে? তুমি দীনবন্ধুৰ চহী
চিনি পোৱা নহয়? চোৰাচোন এইটো
কাৰ চহী?

প্রভা : চিনি পাওঁ। হয়, এইটো দীনবন্ধুৰেই
চহী।

চেফ্ৰেটাৰী : এতিয়া বোধকৰোঁ মোৰ কথা পতিয়াবা।
ইমান দিন সি লুকাই থব কৰিছিল,
এতিয়া দেখা-দেখিকৈ ওলাইছে। এই
খন পঢ়ি চোৱা।

এই বুলি চেফ্ৰেটাৰীয়ে কৰমচক্ৰ প্ৰকৃতিয়ে বিয়া
আৰম্ভ কৰাৰ পৰিকল্পনা কৰিলে।

জাতিধন পটি ক'লে,—“ক'তা ? ইয়াততো কোনো কলঙ্ক ক'না নাই। ফুলৰ উন্নতি মানে পবনিকা-চৰ্চা হয় কেনেকৈ ?”

চেফ্ৰেটাৰী : আজি কালি দিনত সকলো হয়। ইয়াত নাম দিছে দেখি দোষত পেলাব নোৱৰাকৈ ফুলৰ উন্নতি বুলি লিখিছে, কিন্তু আচল উদ্দেশ্য সেই জাননী আৰু বেনামী চিঠিও যি লিখিছে সেয়ে।

প্ৰভা : আপুনি কেনেকৈ জানিলে ?

চেফ্ৰেটাৰী : মই ইয়াত নাম দিয়া কেইজনমান মানুহক লগ ধৰি তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য কি সুবিহীনো; তেওঁলোকে সেই কেলেকাৰীৰ কথাকে ক'লে।

প্ৰভা : তেওঁলোকে তাৰ কি প্ৰমাণ দিব পাৰে ফুলখিলে কিয় ?

চেফ্ৰেটাৰী : মই নোসোধাকৈ থকা নাই; কিন্তু তেওঁলোকে ক'লে, বোলে দীনবন্ধুৰ সাক্ষ্য ওপৰত তেওঁলোকে আন প্ৰমাণ নিৰিচাৰে। দীনবন্ধুৱে প্ৰমাণ নোপোৱাকৈ এনে কাৰ্য্য হাতত লৈছে বুলি তেওঁলোকে বিশ্বাস নকৰে। এতিয়া দেখিলা ভোম্বাৰ দীনবন্ধু কি ভীষণ প্ৰকৃতিৰ মানুহ।

এই কথা শুনি প্ৰভাৰ হৃদয় শতধা বিকীৰ্ণ হৈ গ'ল। উঃ ! দীনবন্ধুও ইমান বীচ ! তেওঁৰ ভগ্নত কাক বিশ্বাস কৰিব ! সন্সাৰ যদি এনে গিৰাচৰ জীলাফুলী তেন্তে ইয়াত কোনো লাখু-সাকী থকা উচিত নহয়।

বহুত বেছি বীৰত্ব চিন্তা কৰাৰ পিছত প্ৰভাই স্থগিত,—“শিচে আপুনি যি ক'ব বুলি ভাবিছে ?

চেফ্ৰেটাৰী : মই কি ক'ব ? নকা নাপালে।

সিহঁতে কি আলোচনা কৰিব খোজে সভাপতিৰ হুকুৰাই বেলেগে বেলেগে সোধাম। সিহঁতে এতিয়া বিহকে কওক, পাইগোট ভাবে কোনেও এইবোৰ কথা কবলৈ সাহ নকৰে।

প্ৰভাই আৰু একো নকলে; তেওঁৰ বনত অসংখ্য ভাবনাই ডোলপাব লগাল। তেওঁক তেনে কাতৰ হোৱা দেখি চেফ্ৰেটাৰীয়ে ক'লে,—“কাতৰ হৈছা কেলেই ? ভয় নকৰিবা, সিহঁতে ভোম্বাৰ একো কৰিব নোৱাৰে।”

প্ৰভাই ক'লে “আজি মোৰ মন-পা একো ভাল লগা নাই। আপোনাক এতিয়া বিদায় হৈ দিলো।”

চেফ্ৰেটাৰী ইচ্ছা নাছিল যদিও প্ৰভাৰ অন্তৰোধ বাধি উঠি গ'ল। প্ৰভা ভিতৰ সোমাই পাৰ্শ্বত পৰিল। বহুত বেছি কিবা-কিবি ভাবি ছট্‌কটাই কটালে, তাৰ পিছত উঠি আহি বেঞ্চ ওচৰত বহিল আৰু চিঠি এখন লিখি ভেটিয়াই দীনবন্ধুলৈ পঠিয়াই দিলে।

সপ্তম অধ্যায়

চিঠিৰ উত্তৰ

আজি কেইবাবিধো দীনবন্ধুৰ গাত বহুত কামৰ ভিৰ পৰিছে; আন কি, তেওঁ নিম্ন-বৃত্তে বাব-তৰলৈকো সময় পোৱা নাই। প্ৰভাৱতীয়ে যেতিয়া চিঠিখন পঠিয়াইছিল, তেতিয়া তেওঁৰ মন সোমাইছিল মাত্ৰ। চিঠিখন পাই তেওঁ লেন্সটাৰ ওচৰলৈ গৈ নিতৈ থিয় পৰিছিল যদিও :—

ও

মাস্তবধেয়,

আজি বহুতদিনৰ মৃত্যু বাধ্য হৈ আপোনাক
ছটাহান কথা সুখিৰ লগাত পৰিলোঁ, যেন উত্তৰ দি
বাখিত কৰে।

আপুনি এদল মাজুহৰ নেতা হৈ স্কুলৰ উন্নতি
কৰিবলৈ কিবা সজা পাতিব লাগে বুলি চেক্রেটাৰীক
জনাইছে; কিন্তু স্কুলৰ উন্নতিৰ যেনে আলোচনা
কৰিবলৈ ওলাইছে বুলি শুনিছোঁ, তাৰ দ্বাৰা স্কুল
কিমান ওপৰলৈ উঠিব তাক আপুনি আৰু আপোনাৰ
দলৰ লোকেইছে জানে। সঁচাকৈয়ে যদি সজা আলো-
চনা কৰাই আপোনাৰ উদ্দেশ্য হ'লহেঁতেন, তেনেহলে
বেনাৰী চিঠি আৰু বিজ্ঞাপন প্ৰচাৰ নকৰিলেহেঁতেন।
আপুনিৱেই যত্ন কৰি মোক স্কুল পাতি দিছিল।
এতিয়া ডিন্টা মাহ পূৰ নো হওঁতেই মোৰ পাত
এনেকৈ পোক লাগিল নে যে কিবা এটা বদনাম
দি নেখেদালেই নহয়।

পুৰুষ জাতিটোৰ প্ৰতি সাধাৰণতঃ মোৰ আস্থা
নাথাকিলেও আপোনাৰ প্ৰতি আছিল। আপোনাক
আনতকৈ বেলেগ বুলি ধৰিছিলোঁ, দেখুতা বুলি
ভাবিছিলোঁ। কিন্তু আপোনাৰ কাৰ্য্য দেখি মোৰ
সেই বিশ্বাস বাখিব নোহোৱাত পৰিছোঁ। আপুনিও
এনে হব পাৰে বুলি মই সপোনতো ভবা নাছিলোঁ।
এতিয়াও যে মাজে মাজে মোৰ চকুকাণকে অবিশ্বাস
কৰিবৰ মন গৈছে। হয় মোৰ ধাৰণা স্কুল, মহু
আপুনিৱেই স্কুল কৰি বিহাকে সঁচা বুলি ভাবিছে।
বি হটক, কি উদ্দেশ্য আপুনি এইবোৰ কাৰ্য্যত
হাত দিছে, মই তাৰ সমুখি তত ধৰিব পৰা নাই।
যদি সেই দৃষ্টিত কাহিনীখিনাক আলোচনা কৰাই

আপোনাৰ উদ্দেশ্য, তেন্তে কি প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ
কৰি আপুনি তেনে কৰিবলৈ ওলাইছে, জানিবলৈ
দিবনে? ইতি।

বিনীতা

প্ৰভাসতী।

চিঠিখন পঢ়ি দীনবন্ধু অলপ বিমগ্ন হ'ল, তেওঁৰ
কপালত এটা চিন্তাৰ বেখা জিলিকি পৰিল। তেওঁ
সাজ-পাৰ নসলোৱাকৈয়ে মেজৰ ওচৰত বহি কাপ-
-কাকত চপাই ললে। চিঠিখনৰ উত্তৰ লিখিবলৈ
দোৱাতত কলমটো সূমুয়াইছে মাথোন, এনেতে এটা
ল'ৰা ল'ৰি আহি তেওঁৰ ওচৰত উপস্থিত। তেওঁ
মূৰ ডাঙি চালতে ল'ৰাটোৱে কলে,—“পদ্মই কানি
খাই মৰিবলৈ ধৰিছে।”

নগৰৰ বাহিৰত কেইটাহান সামান্ত ঘৰত জন-
চেবেক ছাত্ৰ থাকে। তেওঁলোকৰ ঘৰ চহৰৰ পৰা
বহুত দূৰত, অঞ্চল কেইজনমানে বোৰ্ডিঙৰ খৰচ বহন
কৰিবও নোৱাৰে। বাকী কেইজনৰ ধনৰ অভাৱ নাই,
কিন্তু বৰ্দ্ধমান জাতিবিভাগৰ কঠোৰ শাসন মানি
তেওঁলোকৰ জাতৰ ল'ৰা বোৰ্ডিঙত থকা সহজ নহয়।
যাৰ তত্ত্বাবধানত এওঁলোক থাকে, তেওঁ এজন চহা
মাজুহ; সেই দেখিয়েই দীনবন্ধুৱে এওঁলোকলৈ চকু
বাখে আৰু টানে-আপনে সাহায্য কৰে। ছাত্ৰকেই-
জনেও দীনবন্ধুক ভয় আৰু ভক্তি কৰে। পদ্ম এই
ছাত্ৰ কেইজনৰে এজন।

ল'ৰাটোৰ কথা শুনি দীনবন্ধুৱে ক'লে,—“কানি
খালে! কেতিয়া?”

ল'ৰা : কম নোৱাৰোঁ।

দীন : কানি খালে বুলি জানিলি কেনেকৈ?

ল'ৰা : সি নিজে কৈছে।

দীন : এতিয়া সি কি কৰিছে?

ল'খা : শুই আছে।

দীন : ভেনেহলে সৰ্ব্বনাশ। শুই লব মাৰ।
তাক অলপো শুব বা বহিবলৈ নিদিবি,
মাথোন খোজ কঢ়াই লৈ ফুৰাবি।
সি যদি খোজ নাকাঢ়ি বহিব বা শুব
খোজে, ভেনেহলে লাগিলে কোবাই
দিবি। মনস্ত বাধিবি শুবলৈ দিলেই
মৰিব। মই যাব লাগিছোঁ, তই লব
মাৰ। অ, আক এটা কথা। তাক লোণ
মিহলাই অলপ তপত পানী খাবলৈ দি
 থাকিবি। তেতিয়া তাৰ বাতি আহিব।

ল'খাটো : তেতিয়া লব মাৰিলে, দীনবন্ধুৱে চিঠি
লিখিবলৈ আকৌ কলমটো মোহাতত সুমুৱাইছে,
এনেতে এটা মানুহ উখ্যতু খাই লবি আহি তেওঁৰ
ওচৰত ওলাল। দীনবন্ধুৱে দেখিলে—তেওঁ অলপ
আগতে যাব ওচৰৰ পৰা আহিছিল সেই পগলা
বামুণৰ ওচৰ চুবুৰীয়া মানুহ এটা। তেওঁ কোনো
কথা কবলৈ নো পাওঁতেই মানুহটোৱে কবলৈ
ধবিলে,—“সৰ্ব্বনাশ হ'ল দেউতা, বেগাই আহক,
নহলে বামুণে আজি কাকো নধৰ।”

দীন : তইতে দেখিছোঁ মোক পগলা কৰিছে
এবিবি। মই আহি ভালকৈ বহিবলৈকে
পোতা নাই, পালিহি পাচতে খেলা।
কিন, মই থাকোঁতে দেখোন ভালেই
আছিল।

মানুহ : আপুনি থাকোঁতে সদায় ভাল থাকে ;
আপুনি আহিলে হে সি পগলা হয়।
আজিও আপুনি অহাৰ পচিড সি
হাঁহুৰী এডাল লৈ খবত বিমান বাতী-
কাঁহী আহিল সোপাকে গুড়ি কবিলে।

বিবিলাক মানুহে হাক দিছিল সেই-
বিলাককো কৰ্মুটিয়াই ধোঁই নিলে।
মোকো খবত শুই দিব বুলি ডব্বি
ইছে। এতিয়া আকৌ বৈবীয়েকজনীক
ধৰি আনি চ'ৰা ধৰব খুখত থিয়কৈ
থৈছে; ইকালে হাতত দা এখন লৈ
কৈ আছে বোলে লবচৰ কবিলেই
কাটিব। কোনো মানুহেই ওচৰ চানি-
বলৈ সাহ কৰা নাই। আপুনি নগলে
আজি কিবা ছৰ্ঘটনা ঘটিব। এতিয়াই
বা কি হৈছে।

দীন : তইত একেবাবেই অকামিলা। মই
আক সদায় পগলাৰ পাতে ধৰি ফুৰি-
লেই হ'ব নে? আজি এসপ্তাহত কিমান
কাম লোকচান হৈছে। মই থাকিলে
দেখোন একো উন্ন-বাবেই নাই। এখোজ
আঁতৰি আহিলেই হয় এইখন।

মানুহ : আপুনি যি কয় তাকে শুনে। আৰি
কিবা কলেই একেবাবে বসদগি বুলি
ধৰি আছে।

দীন : বাক তই এতিয়া বা, মই যাব লাগিছোঁ।

মানুহ : পলম হ'লে জানোচা বিপদ ঘটে।

দীন : একো বিপদ নহয়। তই ফুটাই মই
গৈছোঁ বুলি কৰি। বামুণ হৈছে ধৰ্মৰ
পগলা, তাক ধৰ্মৰ কথা কৈ চলাব
লাগে। মই তাক কিবা এটা ফুৰ
কবিলৈ দি আহিছোঁ, আক কালিলৈ
পৰীক্ষা কৰিব বুলি কৈছোঁ। মই এতিয়া
নাখাওঁ বুলিয়েই সি, ভেনে কৰিছে।
তই ফুটাই মই যাব লাগিছোঁ বুলি

ক'লে সি এতিয়াই ভাল হৈ পঢ়িবলৈ
লাগিব।

মাহুহ : বাক মই যাওঁ, আপুনি পলয় নকৰিব।

দীন : মই অলপ পলয় কৰিবই লাগিব,

তাতকৈও ডাঙৰ বিপদৰ ভয় আছে।

ভই ভয় নকৰিব; মই কোৱাৰ দৰে
কৰি, আৰু সকলোকে সাৱধান হৈ
থাকিবলৈ দিবি। সি একো নকৰে।

মাহুহটো প'লত দীনবন্ধুৱে গজাক মাতিলে,—

“গজা, গাখীৰ লৈ আহ; এচকল কটিও আনিবি।”

গজাই গাখীৰ আৰু কটি আনি দিলে, দীন-
বন্ধুৱে খোৱাৰ লগে লগে চিঠিখনো শেষ কৰিলে।
চিঠিখন চুটি, ডাঙৰ এই কেইটা কথা আছিল।—

ওঁ

শুচবিত্তে,

মই আহি ঘৰ সোমোৱাৰ লগে লগে তোমাৰ
চিঠিখন পাপোঁ। কিন্তু মই এনে কেইটামান কামৰ
সেউতা পৰিছোঁ যে তাক আন্তে-মুখে পঢ়ি উত্তৰ
দিবলৈ মোৰ সময়ৰ নিভাঙ অস্তাৱ। তোমাৰ চিঠি
পঢ়ি মোৰ বিশ্বাস হৈছে তুমি কিবা বিছা সংবাদৰ
ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি এই চিঠি লিখিছা। সেই
বিষয়ে সবহ কথা কবলৈ মোৰ সময় নাই। মোৰ
সম্পৰ্কে ইয়াকে মাথোন কওঁ যে মোৰ দ্বাৰা সত্যৰ
অপলাপ কৰা নাইবা অসত্যক প্ৰমাণ দিয়া কেতিয়াও
নহয়। মোৰ অতি আপোন বান্ধৱ, পিতা-মাতা
বাইৰা মই নিজে বিপন্ন হলেও মই সত্য গোপন
কৰিব বা অসত্যৰ আশয় ল'ব নোৱাৰোঁ। তুমি
যদি নিৰ্ভৰ নিৰ্ভৰ বুলি জানা, এয়েকৈ বৈধ
হেঁতাইয়া কিয়? মই কুলৰ কি উন্নতি কৰিবলৈ

ওলাইছোঁ, তাক কাৰ্য্যত দেখিবা, এতিয়া মোৰ কথানে
বা তোমাৰ অনুমানেৰে তাক বহলাই ব্যাখ্যা কৰাৰ
প্ৰয়োজন নাই। ইতি

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী

দীনবন্ধু

দীনবন্ধুৱে চিঠিখন সামৰি ভেটিয়াই প্ৰভাততীক
দিবৰ নিমিত্তে গজাৰ হাতত দিলে। দীনবন্ধুৰ মুখত
ব্যস্ততাৰ চিন দেখি গজাই সুধিলে,—“দেউতাই ডাঙ
নোখোৱাকৈয়ে বাৰ খুজিছে নে কি?”

দীন : এহা, মই আৰু পলয় কৰিব নোৱাৰোঁ।

ইয়াৰ ভিতৰতে কোন ক'ত বৰিছে
ঠিক নাই। ভই মোলৈ বাট চাব
নালাগে। মই যদি আহিব পাৰোঁ
কৰুবা তাতকে খাব, আহিব নোৱাৰিলে
খোৱা মহবই।

গজাই কক্ষনামুৱা হৈ ক'লে,—“আজি দহ-বাৰ-
দিনৰ পৰা দেউতাই খোৱা-বোৱাও এৰিলে। এনেকৈ
ভোকে-লম্বোনে কাম কৰিলে শৰীৰ থাকিব কেইদিন।
এতিয়াই বেমাৰী মাহুহৰ নিচিনা দেখা হৈছে।

দীন : ছখীয়া মাহুহৰ দুই-এসাজ লম্বোন
হৈয়েই থাকে; তাৰ পৰা একো নহয়।

এই বুলি দীনবন্ধুৱে গজাৰ গিঠিত চপৰিয়াই
তাক সাৱনা দি বাৰটল ওলাল।

অক্লান্ত অধ্যায়

বিবাহ প্ৰাৰ্থা

যদিও ভেৰেটাবী-আঁকিব যুগে প্ৰভাই সকলো
অলপ সোৱণ বুলক দীনবন্ধু বুলি গুনিছিল, তথাপি

তেওঁ তাক সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস কৰা নাছিল। কিন্তু উকীললৈ গিয়া আৰ্জিখনত তেওঁৰ চহী দেখিবৰে পৰা দীনবন্ধু কিবা এটা বড়বস্ত্ৰ লিঙ আছে বুলি তেওঁৰ সন্দেহ হ'ল, আৰু সেই সন্দেহে ক্ৰমে পূৰ্ণ বিশ্বাসত পৰিণত হ'ল। তথাপি কিজানি তাত কিবা সৰু উদ্দেশ্য আছে এই বুলি মাজে মাজে বিকল্প ভাবনায়ে তেওঁৰ মনত ঠাই পাইছিল। সেই দেখিয়েই তেওঁ দীনবন্ধুলৈ সেই চিঠিখন লিখিছিল। তেওঁ ভাবিছিল—যদি দীনবন্ধুৰ উদ্দেশ্য সঁচাকৈয়ে অসং নহয়, তেন্তে তেওঁ তেওঁৰ উদ্দেশ্য জানিবলৈ দিব, আৰু যদি সেই সম্পৰ্কে কোনো উদ্ভব নিদিয়ে, তেন্তে বুজিব লাগিব—চেক্ৰেটাৰীৰ কথা মিছা নহয়, —দীনবন্ধুও তেওঁৰ দলৰ আন মানুহতকৈ উচ্চমনা নহয়। এতিয়া দীনবন্ধুৰ চিঠি পাই তেওঁৰ মন আৰু উদ্বিগ্ন হ'ল। তেনেহলে দীনবন্ধুৱে এই সকলো বড়বস্ত্ৰৰ মূল। নহলে তেওঁ তাৰ বিষয়ে একেবাৰ কথাও নকৈ সময় নাই বুলি গা সৰুৱাব খুজিছে কিয়? তেওঁ যে এইবোৰ বড়বস্ত্ৰ প্ৰচাৰত লিঙ তেওঁৰ এই বিষয়ে মৌনৱলম্বনেই তাৰ প্ৰমাণ নহয়নে? প্ৰত্যহ মনত এইবোৰ চিন্তা হোৱাৰ লগে লগে দীনবন্ধুৰ প্ৰতি তেওঁৰ বোধ আৰু অভিমান সম্পূৰ্ণ হৈ উঠিল। দীনবন্ধুৰ চিঠিৰ অৰ্থ তেওঁ এই দৰে বুজিলে যে তেওঁৰ বিৰুদ্ধে ওলোৱা কথাবোৰ দীনবন্ধুৱে সত্য বুলি জানিছে, আৰু সেই সত্য গোপন কৰিব নোখোজে দেখি এই আন্দোলন হাতত লৈছে। কিন্তু যদি এই কথা সঁচা তেন্তে তাৰ বিচাৰ কেবা-দেখিকৈ কৰিব এনে নীচ উপায় অলম্বন কৰিছে কিয়? প্ৰত্যহ নিজে নিজে ক'লে,—ঈ! দীনবন্ধুৱা এনে নীচতা আছে বুলি যে কলমকে কবিব নোৱাৰিছিলো! একে, ভগৱীৰব,

মোক কৰ্তব্য হিব কবিবলৈ শক্তি কিয়া?

সেই বাতি প্ৰভাৱতীৰ টোপনি নাছিল, আনভাৱি নোহোৱা চিন্তাত তেওঁৰ মূৰ জুৰিবলৈ ধৰিলে। একেবাৰ কৈ উঠিল,—“বই অকলা কৰনী, মোক শক্তি দিয়'ল, ভগৱীৰব। আকৌ একেবাৰ ক'লে,—“দীনবন্ধু, তুমিয়েইনে সেই পক্ষ নিৰ্বাণ্ডে প্ৰাণ নিৰ্ণতা প্ৰভাৱতীৰ আদৰ্শ সেৱতা দীনবন্ধু? ঈ! তুমিও আজি শিশাচৰ লগত পৰি শিশাচ হ'লা!”

এইদৰেই সেই বাতি অভিযান্ত্ৰিক হ'ল।

বাতিপুৱা শুই উঠাৰ পিচত প্ৰভাৱতীয়ে একম টেলিগ্ৰাম পালে; জানিব পাবিলে—বমণীমোহন দত্ত কলিকতাৰ পৰা আহিছে; সেই দিনাই প্ৰভাৱতীৰ ঘৰ পাবহি।

টেলিগ্ৰাম পাই প্ৰভাৱতীৰ আৰু চিন্তা হ'ল।

তেওঁৰ যে সঁচাকৈয়ে এই মানুহটোক আত্মীয়পে বৰণ কৰিবলৈ ইচ্ছা নাই। অথচ ঘটনাক্ৰমে যেনে হৈ উঠিছে অকলশৰীয়াকৈ তেওঁ তাৰ লগত কিমান যুঁজিব। তেওঁৰ যে কলক-কাহিনী অস্ত পৰাৰ আৰু সম্ভাৱনা নাই। তেনেহলে বিয়াখন পাতি এটা মিছা লগোৱাই উচিত হব নেকি। বাক, কিয়া বেবিয়া হ'লেই, তেওঁতো জীৱনত শান্তি নাপাব। তেওঁৰে বমণীমোহনক ভাল পাব নোৱাৰে। দীনবন্ধুৱেও বেতিয়া বড়বস্ত্ৰৰ যোগ দিলে, তেওঁ এনেভাবে থাকিব পৰাবেই বা আপা ক'ত। তেওঁ কান্ধৰ কৰ্ত্তব্যে ক'লে,—দীনবন্ধু, এই অভাগিনীক চিৰজীৱি কৰাই তোমাৰ ইচ্ছানে?

প্ৰভাৱতীয়ে আপোন মনতে বহুতো কিয়াকিবি সাজিলে, বহুতো ভাবিলে, কিন্তু একোকেই সিদ্ধান্ত কৰিব নোৱাৰিলে। এই দৰে বাৰোঁতেই মহাৰাণৱ উকীল দল, গ'ল, প্ৰভাৱতীৰ মূৰ বঁপি উঠিল।

কি কবিব, কি নকবিব একোকেই ভাবি স্থিৰ কবিব
নোহাবিলে। তেওঁ বৰ অস্থিৰ হৈ পৰিল। হঠাৎ
তেওঁৰ মনত কিবা এটা খেলালে; তেওঁ যেন
অলপ আশ্বস্ত হ'ল।

অলপ পিচতেই এখন ঘোঁৰাৰ গাড়ী প্ৰভাৰ
দ্বৰৰ মুখ পালেহি। গাড়ীৰ পৰা এজন চাহাবী
সাজ-পাৰ শিক্কা হালুহ বাহিৰ ওলাল। তেওঁ বমণী-
মোহন দত্ত বেৰিষ্টাৰ বুলি আত্মপৰিচয় দিলে।
প্ৰভাৱতীয়ে যথামোগ্য সজ্জাৰে তেওঁক অভ্যর্থনা
কৰিলে। বমণীমোহনে তেওঁৰ বয়স-বস্তুখিনি গাড়ীৰ
ভাৰা এটকাৰ ঠাইত ছুটকা দি তেওঁৰ বদান্ধতা
আৰু অৰ্থ প্ৰাচুৰ্য্যৰ পৰিচয় দিলে।

বমণীমোহন সাজ-পাৰত যদিও চাহাব, তেওঁৰ
স্বাভাৱিক বৰণ আৰু শাৰীৰিক গঠনে তেওঁক বঙালী
বুলি পৰিচয় নিদিয়াকৈ নাথাকে। মুখত যদিও
'পাউডাৰ' ঘঁহিছে, তথাপি তাৰ হাজে দিয়েই তেওঁৰ
স্বাভাৱিক কৃষ্ণবৰ্ণ জ্বলিলি উঠিছে। তেওঁ সোমালতে
গোট্টেইখন ঘৰ এচেলৰ গোন্ধেৰে মলমলাই গ'ল।

নিয়মমতে চাহ-জলপান খোৱাৰ পিছত ছয়োৰে
আলাপ-পৰিচয় হবলৈ ধৰিলে।

প্ৰভা : মই আপুনি আহিব বুলি কালিহে
বাতৰি পাইছোঁ; পূজাৰ বন্ধত ঘৰলৈ
গৈছিলোঁ, কালিহে ঘূৰি আহিছোঁ।

বমণী : আৰু টেলিগ্ৰাম পোৱা নাই নে?

প্ৰভা : এই অলপ সময়ৰ আগতে পাইছোঁ।

বমণী : এৰা, ময়ো উত্তৰলৈ বাট নাচাই একে-
বাৰেই অহাটোকে উচিত ভাবিলোঁ,
কাৰণ এনেধৰণ কাম নিলগত ঠিক
কৰা কথা নহয়। মই এমাহমান ইয়াতে
থাকি বি হয় এটা বীমাঙ্গা কৰি যাব,

বুলি আহিছোঁ।

প্ৰভা : কিন্তু এই বিষয়ে যে মই কোনো এটা
খাটা কথা সোনকালে দিব পাৰিম,
তেনে আশা নাই। আন নানাপে,
এই কথা ভাবিবলৈকো মই যথেষ্ট সময়
পোৱা নাই।

বমণী : মইনো কৈছোঁ কি? আমি এতিয়া
ছয়ো ছইবো বিষয়ে অনভিজ্ঞ; সেই
দেখি চিঠি পত্ৰেৰে মতামত জনোৱা
নিবৰ্ধক। বিলাত আদি ঠাইত সেই
কাৰণে বৰ-কন্ডা বহুদিন লগ বান্ধি
ছয়ো ছয়োৰে কাৰ্য্যকলাপ চায়, ছয়ো
ছয়োৰো বুদ্ধি লয়। তাৰ পিছত যদি
সকলো বিষয়তে ছয়োৰে মত মিলে
তেতিয়াহে বিবাহ হয়। এনে বিবাহত
বৰ-কন্ডা স্ত্ৰী নহৈ নোহোৱে। কিন্তু
চিঠি-পত্ৰেৰে নাইবা স্বপত্তা হালুহ
কথাৰে বিয়াৰ কলহত কৰিলে শেহত
অমিল ওলাই পৰে, আৰু তেনে
হালুহৰ ঘৰ গুচি বাঁহতল হয়। সেই
দেখি দৰা কন্ডাৰ বাহনি মতে বিয়া
হোৱাই সজা সমাজৰ নিয়ম।

প্ৰভা : সেইটো হ'ব পাবে, কিন্তু নিজৰ আত্মীয়
হালুহৰ ঘাৰাও তেনে নিৰ্বাচন হোৱা
অসম্ভৱ নহয়।

বমণী : সম্পূৰ্ণ অসম্ভৱ। আত্মীয় হালুহে বিশেষ
ভাৱে চোঁটা কৰিলে শিকা-বীকা আৰু
সামান্য ভাৱে বন্ধাৰ চৰিত্ৰ বুদ্ধিৰ
পাবে; তেওঁক দেখি একো কৰিব
নোৱাৰে।

প্রভা : নিজে নিজেই বা তাতকৈ বেছি কি জানিব ?

বমণী : বহুত জানিব। যিবোৰ আনে জানিবৰ উপায় নাই সেইবোৰ জানিব। ছয়ো জনৰ খোজা-মেলাৰ, আহোদ-প্ৰমোদৰ, ইচ্ছা-অভিলাষৰ মিল অমিল বুজিব পাৰিব। এইবোৰ আনে বুজিবৰ উপায় নাই। সেই কাৰণে মই ইয়াত ছুই এমাহ থাকিম বুলি ভাবিছোঁ। এইখিনি দিন একেলগে থাকিলে তুমিও বোক বাহিৰে ভিতৰে চিনিব পাৰিবা, ময়ো তোমাক চিনিব পাৰিম।

প্রভা : সেই বিষয়ে আপত্তি কেইবাটাও আছে। প্ৰথমতে যদিও মই আপোনালৈ চিঠি লিখিছিলোঁ তথাপি বিয়াৰ বিষয়ে বিশেষ ভাবি-চিন্তি স্থিৰ কৰা নাছিলোঁ। তাৰ পিছত মোৰ চিঠিৰ উত্তৰ পালে ভাবি-চিন্তি এটা ঠিক কৰিম বুলি ভাবিছিলোঁ, কিন্তু কাৰ্য্যত যেনে হ'ল মই ভেনে কৰিবলৈ সময় নাপালোঁ।

বমণী : মই দেখোন কৈছোঁৱেই আগৈয়ে সময় পোৱা হলেও একো লাভ নহলহেঁতেন। এতিয়া দেখি-শুনি স্থিৰ কৰিবলৈ সুবিধা হৈছে হ'ব।

প্রভা : মই আমাৰ বিবাহ স্থিৰ কৰাৰ কথা কোৱা নাই। মোৰ বিয়া কাৰবাৰ লগত হ'ব নে নহয় তাকেই স্থিৰ কৰা নাই।

বমণী : তুমি যদি কুমাৰী হৈয়েই থাকিম খোজা ভেনেহলে মোলৈ চিঠি লিখাৰ প্ৰয়োজন আছিল কি ?

প্রভা : মই ভেনেহৈ একো ঠিক কৰা নাই, কিন্তু সি এতিয়াও চিন্তাৰ বিষয় হৈ আছে।

বমণী : তাৰ সিদ্ধান্তৰ বিষয়ে কেইদিন লাগিব ?

প্রভা : অন্ততঃ দুমাহ।

প্রভাই দুমাহ সময় লোৱাৰ দানে এয়ে বে ভাষা ভিতৰতে স্কলসম্বন্ধীয় আলোচনাৰ শেষ হ'ব। যদি সেই আলোচনাৰ পিছতো ভেঁও অকলৈ থকা নিৰাপন্ন যেন দেখে, তেন্তে বিবাহত বত নিদিৰে। যদিহে তেনে সুবিধাজনক সিদ্ধান্ত নহয়, তেনেহলে বনৰ ঘোৰ অশান্তি আৰু প্ৰাণৰ যত্নশা লৈ বিবাহ অগ্নিত জাপ দিবলৈ সাজু হ'ব।

বমণীমোহনে ক'লে, “বৰ দীঘল সময়; মই বোধকৰোঁ সিয়ান দিন অপেক্ষা কৰিব নোৱাৰিম।”

প্রভা : তেনেহলে মই তাৰ আগৈয়ে একো ক'ব নোৱাৰোঁ।

ইয়াৰ পিছত আৰু ছুই এটা সাধাৰণ কথা পাতি প্ৰভা বজা-বঢ়াত লাগিল, আৰু বমণীমোহনে পা-পা ধুই বিজাৰ ল'লে।

ভোজনৰ অন্তত আকৌ বিবাহৰ কথা উঠিল। বমণীমোহনে সুযোগ আৱেৰিকা আদি ঠাইৰ বিবাহ-পদ্ধতিৰ কথা বহু সানি সানি কবলৈ ধৰিলে। প্ৰভাৱতীয়ে নাজানে যেতিয়া সেইবোৰ কথা মিছাকৈ ক'লেও ভেঁওক থকা পেলায় কোনে ? প্ৰভাৱতীয়ে তেতিয়াও আগৈয়ে কোৱা কথাকে ক'লে।

বমণীমোহনে কলে,—“তুমি যেতিয়াই সিদ্ধান্ত কৰা, মোৰ মতে চিককুমাৰী হৈ থাকিবলৈ স্থিৰ কৰিলে মজা কুল হ'ব। ইন্ধৰে তোমাক এনে অকুল-বীৰ কণ-বোঁজন অকলানকা কৰিবলৈ দিয়া নাই,

তাৰ কথাবোৰ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ হৈ দিছে। যেনেকৈ কৃপণৰ ধন কোনো কামত নালাগে, কৰবাৰ মাটিৰ তলত পুতি থওঁতেই ঢুকায়, সেইদৰে ব্যৱহাৰত নলগোৱা ৰূপ যৌৱন অনাহকত নষ্ট পায় মাথোন। ব্যৱসায়ত খটোৱা ধনৰ দৰে সন্তোগত হৈ মানুহৰ ৰূপ যৌৱন বৃদ্ধি পায়। সেই কাৰণে মই কওঁ, তুমি তোমাৰ ৰূপ-যৌৱনৰ সন্মত্ৰাহাৰ কৰাঁ, সংসাৰ সুখৰ হৈ উঠিব। অনাহকত নিজক সংসাৰ সুখৰ পৰা বঞ্চিত কৰি যত্ননা ভোগ কৰা কিয়?”

প্ৰভাই বৰশীৰ কথাৰ কোনো উত্তৰ নিদিলে।

বৰশীয়ে আকৌ ক’লে,—বাক তেন্তে, মই এই ছমাহ আলহী স্বৰূপেই নিজৰ খবচত তোমাৰ ঘৰত থাকোঁ। তাৰ পিছত যি হয় স্থিৰ কৰিলে এটা শীমাংসা কৰিম।”

প্ৰভাই ক’লে—“সেইটো একেবাৰেই অসম্ভৱ।

এই ঘৰ মোৰ নহয়; ইয়াত কোনো মতা মানুহ বাখিবলৈ মোৰ অধিকাৰ নাই। ছমাহ নালাগে এবাতিৰ নিমিত্তেও মই আপোনাক ইয়াত ঠাই দিব নোৱাৰিম।”

বৰশীয়ে তেতিয়া তেনে নিয়মৰ বিৰুদ্ধে বহুতো যুক্তি দেখুৱাই ক’লে,—“মোৰ মতে এনে নিয়ম পালন কৰাত নিজৰ হীনতা প্ৰকাশ কৰা হয়। যদি কুলৰ নিয়ম এনেকুৱাই হয়, তেন্তে তুমি ইয়াত আক এক মুহূৰ্ত্তও থকা উচিত নহয়। কুলৰ কাৰ্য্যত কুলৰ নিয়ম মানিব পাৰি, কিন্তু ৰকৱা জীৱনত নিজৰ স্বাধীনতাৰ ওপৰত হাত দিবলৈ বিয়াতকৈ হীনতা স্বীকাৰ আৰু একোডো হ’ব নোৱাৰে। মই তোমাক এৰিবলৈকে এনে শাসনৰ তলতীয়া হৈ থাকিবলৈ দিব নোৱাৰোঁ। তুমি মোৰ লগতে কলিকতালৈ গৈবাৰ, মই সকলো খবচ

দিম। মোৰ লগত তোমাৰ বিয়া হওক বা নহওক, তোমাক এনে সমাজৰ হাতৰ পৰা ৰক্ষা কৰা মোৰ কৰ্ত্তব্য বুলি ভাবোঁ। এই সোৱী তোমাৰ খবচৰ বাবে ৫০০ টকা দিলোঁ। ইয়াৰ পিচতো যেতিয়াই যি আৱশ্যক হয়, মোৰ পৰা পাই থাকিব। আন কি, যদি তোমাৰ আনৰ লগতো বিয়া হয়, তেনে-হলেও তুমি নালাগে বুলি নোকোৱালৈকে তোমাৰ সকলো খবচ যোগাবলৈ গাত ললোঁ।” এই বুলি কৈ বৰশীয়ে পাঁচ-শ টকাৰ নোট প্ৰভাৱতীলৈ আগ বঢ়াই ধৰিলে।

প্ৰভাৱতী টকা লবলৈ অসম্মত হ’ল। তেওঁ ধীৰে ধীৰে ক’লে,—“কোনো কাৰণ বশতঃ মই ছমাহৰ ভিতৰত তেনে একো কৰিব নোখোজোঁ। যদি তাৰ পিচত কিবা কৰিব লগা হয়, জানিবলৈ দিম।

প্ৰভাৱতীক কোনোমতে সন্মত কৰাৰ নোৱাৰি বৰশীয়ে ক’লে,—“বাক তোমাৰ যি ইচ্ছা তাকে কৰাঁ, কিন্তু মই আজিৰ বাতিটো ইয়াতে নাখাকিলে ক’লৈ যাম? কালিলৈহে জাহাজ পোৱা যাব।”

প্ৰভা : মই যে আপোনাক এটা বাতিৰ নিমিত্তেও ঠাই দিব নোৱাৰোঁ, সেই বাবে লজ্জিত হৈছোঁ; কিন্তু কি কৰিম! কুলত থাকোঁ মানে তাৰ নিয়ম-প্ৰণালী মানি চলিবলৈ বাধ্য। সেই বাবে আপুনি অসন্তোষ নকৰিব।

ঠিক এনে সময়তে চেক্ৰেটাৰী আহি ওলাল। বৰশীয়েহে আত্ম-পৰিচয় দি চেক্ৰেটাৰীৰ লগত বহুতো ইংলণ্ডীয়া কথা পাতিলে। চেক্ৰেটাৰীয়ে নিজে ইংলণ্ড দেখা নাই; গতিকে সেইবোৰ কথা আগ-হেৰে শুনিবলৈ। কথায় দুখত বৰশীয়ে প্ৰভাৱ

সত্যমত্ৰ চমু আভাস দি সেই বাতিৰ নিমিত্তে
তাতে থাকিবলৈ চেক্ৰেটাৰীক অক্লান্তি খুজিলে।
চেক্ৰেটাৰীয়ে ক'লে,—“মোৰ একো কথা নাই ;
প্ৰভাৰ আপত্তি নাথাকিলে আপুনি আজিৰ বাতিটো
অনায়াসে ইয়াত থাকিব পাৰে।”

প্ৰভাই ক'লে : “পিচত জানোচ কথা শুনিব
লাগে ?”

চেক্ৰেটাৰী : সুবণিবিটীয়া মাহুহ ছোৱালী ধৰিবলৈ
আছিলে বাতি থাকিব লাগেই ;
সেইটো দেখব দস্তব ; তাত কোনে
কি ক'ব পাৰে ?

চেক্ৰেটাৰীৰ কথাত প্ৰভাই আক একো নকলে।
বমণীমোহন সেই বাতিৰ নিমিত্তে তাতে আলহী ব'ল।

বৰষ আধ্যায়

দীনবন্ধুৰ ভালপোৱা

সেই দিনা বাতি দীনবন্ধুৰ আক ঘৰলৈ অহা
নহ'ল। প্ৰথমেই কানি খাই সৰিবলৈ ধৰা লবা-
টোক চাবলৈ গ'ল। কেইবাবাৰো লোণ-পানী
খোৱাৰ পিচত তাৰ বাতি আছিল আক কানি
এভাগ বাহিৰ ওলাল। দীনবন্ধুৱে তাক গোটেই
নিশাটো খোজ কঢ়াই লৈ ফুৰাবলৈ লবাবোৰক সময়
ঠিক কৰি দি লাগতিয়াল উপদেশ দিলে। তাৰ
পিচত ভৱৰ বিষৰ কাৰণ একো নেদেখি তাক এবি
পগলাৰ ওচৰলৈ গ'ল। পগলাই তেতিয়া চিঞৰি
চিঞৰি সুকল-পুত আঙৰাই আছিল। দীনবন্ধুৱে
পগলাৰ ওচৰ চানিক'ল,—“কেনে হয় এনেকৈ
চিঞৰি থকা পগল হয় তাক ফুৰ লগাই পাব লাগে।”

পগলা : আপুনি ভেঙে এবাৰ ফুৰোঁ শিকাই
দিয়ক।

দীন : এতিয়া বহুত বাতি হৈছে। বাজি-
জাগৰণ শাস্ত্ৰমতে দোষৰ কথা। সেই কাৰণে এতিয়া
আপুনি শোৱক। বাতিপুৱা ব্ৰহ্ম বুদ্ধভেদে শিকাই
দিয়।

পগলা তেতিয়া পাটীত পৰিল আক একেই
মনে মনে থাকিল। দীনবন্ধুৱে অলপমান মধ্যম-
নাৰায়ণ তেল মূৰত ভালকৈ ব'হি দিলে আক বিচনী
এখন লৈ লাহে লাহে বিচিবলৈ ধৰিলে। এনেকৈ
ছবটোমান কৰাৰ পিচত পগলাৰ টোপনি আছিল।
পগলাৰ টোপনি আছিলত চুবুৰীয়া মাহুহ ছটোমানক
বৰীয়া দি আকৌ কানি খোৱা লবাটোৰ ভালৈ গ'ল।
গৈ দেখিলে লবাইতে তেওঁৰ উপদেশ মতেই কাম
কৰিছে ; লবাটোৰ অৱস্থাও ক্ৰমশঃ ভাল হৈ
আহিছে। একটোমান সময় লবাটোৰ পাচে পাচে
ফুৰি আগৰ মতেই উপদেশ দি আকৌ তেওঁ পগলাৰ
ওচৰলৈ আহিল। পগলা তেতিয়াও টোপনিতে।
দীনবন্ধুৱে পাটী এখন পাৰি ওচৰতে গুলে।

বাতি-পুৱা পগলাৰ অৱস্থা বহুতো ভাল দেখা
গ'ল। দীনবন্ধুৱে তেওঁক নানা উপায়েৰে ব্ৰহ্মপুত্ৰলৈ
লৈ গৈ কেনেকৈ ফুৰিব লাগে, গা ঘোঁৰতে কি হয়
বাতিৰ লাগে ইত্যাদি প্ৰশ্নৰ ফলেৰে গা ধুৱালে।
গা ধোৱা হ'লত বাতিৰ কথা মতে বেৰ-ভোজ
পাঠ কৰিবলৈ শিকালে। তাৰ পিচত ঘৰলৈ লৈ
আহি অলপ আহাৰ কৰালে, আক ভোজটো
ভালকৈ শিকিবলৈ কৈ প্ৰায় ডেৰ পৰমান সময়ত
ঘৰলৈ উলটিল। আহিবৰ সময়ত তাত থকা
মাহুহবিলাকক সাৱধানে থাকিবলৈ কৈ আহিল,
আক বসিবিলাক কৰিলে কি কৰিব তাৰো কিবা কি

বুড়ি শিকাই আহিল।

দীনবন্ধু ঘৰলৈ আহি সোনকালে স্নানাহাৰ সমাপ্ত কৰিলে। যদিও সাধাৰণতে তেওঁ দিনত নোশোৱে তথাপি সেই দিনা তেওঁ অশ্লব্ধক নিষিদ্ধে পাটাত পৰিল। আজি কেইবাদিনো তেওঁ খেতি পথাৰৰ গিনে জুমুকিকে মাৰিব পৰা নাই। সেই-দেখি এঘণ্টামান বিজ্ঞান লোৱাৰ পাচত তেওঁ পাটাব পৰা উঠিল, আৰু চাহ-পানী এটোপা খাই পথাৰৰ ফাললৈ খোজ ল'লে।

দীনবন্ধু বাহিৰ ওলাওঁতেই প্ৰভাতীৰ বান্ধনি ঘৰৰ খিৰিকীত তেওঁৰ চকু পৰিল। তেওঁ ঘৰৰ ভিতৰত এটা আপে-পিচে নেদেখা মানুহক দেখা পালে আৰু তেওঁক প্ৰভাৰ কোনোবা সম্বন্ধীয় মানুহ বুলি অনুমান কৰি নিশ্চিন্ত মনেৰে গম্ভব্য স্থানলৈ গতি কৰিলে।

খেতি-বাতি চাই হালোৱাক উপদেশ দি ঘূৰি আহোঁতে দীনবন্ধুৰ বাতি হ'ল। আহোঁতে বাটত তেওঁক বহুতে স্মিলিলে,—“হয়নে বোলে কোনোবা কলিকতীয়া বঙালী এটা প্ৰভাতীক বিয়া কৰাবলৈ আহিছে, আৰু আজি কেইবাদিনো তেওঁৰ ঘৰতে আছে?”

দীন : ক'ব নোৱাৰোঁ। আজি কেইবাদিনো মই ঘৰতে থাকিবলৈ পোৱা নাই। আজি আবেলি আগৈয়ে নেদেখা ডেকা মানুহ এটা প্ৰভাৰ ঘৰত দেখিছিলোঁ, কিন্তু ক'ব মানুহ, কিয় আহিছে, একোকে জনা নাই। যদি সেইটোৱেই হয় ক'ব নোৱাৰোঁ।

দীনবন্ধুৱে এঠাই মুঠাইকৈ বহুত ঠাইত এই কথা শুনিলে। তেওঁ কথাটো মূৰত লৈ বিয়া একো

ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে। মনে মনে ভাবিলে যদি মূৰত, তেন্তে সেই মানুহটোৱেই হ'ব পাৰে। কিন্তু কলিকতীয়া মানুহে ইয়াত ছোৱালী ধৰিবলৈ পালেহি কেনেকৈ? কোনো ঠগ নহয়তো! যি হওক, প্ৰত্যেক সতৰ্ক কৰি দিয়া তেওঁ কৰ্তব্য বিবেচনা কৰিলে।

ঘৰলৈ আহিয়েই দীনবন্ধুৱে প্ৰভাতীলৈ এখন চিঠি লিখিলে। চিঠিখন এই :—

ও

সুচৰিত,

কালি তোমাৰ চিঠিখন পাই ইমান ল'ৰালবিকৈ উত্তৰ দিব লগাত পৰিলোঁ যে, কি লিখিলোঁ সিও এতিয়া মোৰ মনত নাই। সি যি হওক, তুমি ক'বা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ সোনকালে শুনিবলৈ পাবা; সেই দেখি এতিয়া বহুলাই কোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। মুঠতে মোৰ পৰা অনুমানৰূপে তোমাবেই হওক বা আনবেই হওক, কোনো হানি হ'ব নোৱাৰে। বেয়া নোপোৱা যদি মই আৰু ছাৰামান কথা ক'ব খোজে। বৰ্তমান যেনে আন্দোলন-আলোচনা হৈছে, তুমি সকলো বিষয়তে সতৰ্ক হৈ চলা উচিত। মই আগৈয়ে কোৱা কথাবোৰ আকৌ এবাৰ মনত পেলাই দিব খোজে। সংসাৰ প্ৰলোভনৰ ঠাই; সেই কাৰণে ঘাইকৈ তোমাৰ নিচিনা অৱস্থাত মনক সবল কৰিবলৈ সৰ্ব্বত হৈ চলিবলৈ একান্ত সাধনাৰ প্ৰয়োজন। বহুত সম্ভৱত সম্বন্ধী মানুহবোৰ প্ৰলোভনৰ লিহন বাটত পদাৰ্পন হয়; সেইদেখি কৰ্ত সাৱধানে চলিবা; মানুহ ধৰি কলৈ গৈ যেন সাপৰ পঁচুত হাত নভৰোৱা। সেই সেই কাৰ্য্যৰ আশতে পতনভাৱে ভাবি ভাল কলমকলম শুভাশুভ চাই কৰ্তব্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব।

ভেড়িয়া নিশ্চয় ভগবানে তোমার মঙ্গল কৰিব।
মই কিন্তু এই কথা কৈছোঁ, বোধকৰোঁ নকলেও
বুজিব পাবিহা। ইতি।

তোমার শুভাকাঙ্ক্ষী
ঐশ্বৰ্য্যবন্ধু

চিঠিখন লিখা হ'লত তেওঁ তাক ভেড়িয়াই
পঠিয়াই দিব খুজিছিল, কিন্তু ইঠাৎ তেওঁৰ মনত
খেলালে যে প্ৰভাৱ লগত তেওঁৰ বিবাহপ্ৰাৰ্থী এজন
থাকোঁতে বাতি এনেকৈ চিঠি দিয়া দেখিলে তেওঁৰ
সন্দেহ জন্মিব পাৰে, হয়তো তাৰ পৰা প্ৰভাৱ
অপকাৰো হ'ব পাৰে। এনেকৈ ভাবি চিন্তি শেষত
তেওঁ চিঠিখন নপঠিওৱাকে স্থিৰ কৰিলে।

ৰাতিপুৱা শোৱাৰ পৰা উঠিলেই দীনবন্ধুৱে সদায়
প্ৰভাক বাৰাণ্ডাত দেখা পায়, কিন্তু ওপৰত কোৱা
ঘটনাৰ পিচ দিনা তেওঁক দেখা নাপালে। বহুত
বেলিৰ মূৰত যেতিয়া দেখা পালে, ভেড়িয়া তেওঁৰ
মুখ মলিন, যেন নবিয়াৰ পৰাহে উঠি আহিছে।
দীনবন্ধুকে দেখা মাত্ৰেই তেওঁ লৰালবিকৈ আঁতৰি
প'ল। দীনবন্ধুৱে এই পৰিবৰ্ত্তনৰ কাৰণ ভালকৈ
একো বুজিলে, তেওঁ চিন্তাকুল চিন্তেৰে চিঠিখন
পঠিয়াই দিলে। চিঠি পাই প্ৰভাই তাৰ উত্তৰত
মাথোন ইয়াকে লিখিলে,—“আপোনাৰ চিঠি পালোঁ,
কিন্তু তাৰ উত্তৰ জানো দিওঁ নে নিদিওঁ।”

প্ৰভাৱভীৰ উত্তৰত দীনবন্ধু যেন অলপ বিচলিত
হ'ল। প্ৰভাই এনে ধৰণৰ উত্তৰ ইমান দিনে দিয়া
নছিল। তেওঁ ভাবি স্থিৰ কৰিলে—সম্ভৱতঃ সেই
বঙালীজনৰ লগত বিবাহ স্থিৰ হৈছে, সেই দেখি
কিনা সন্দেহ কৰে বুলি দীনবন্ধুৱে চিঠি লিখিবলৈকো
তেওঁ ভয় কৰিছে। তেওঁ বহুত বেছি নিৰব মনত

কিবা-কিবি ভাবিলে, তাৰ পিচত তেওঁৰ কথিত
বহি খন উলিয়াই তাতে এই কবিতাটো লিখিলে :—

ভাবিহা হবলা তুমি নিলগাবা মোক
ধাকি মোৰ চকুৰ আঁৰত ;

নেদেখাত পাহৰনি দাঙি আপুনি
নিজে নিজে কালৰ সোঁতত ?

বিহা কথা, জীৱনত নোৱাৰে ঢুকাই,
ভালপোৱা একেবাৰে বোৱা ;

অনন্ত আত্মাৰ স'তে একেলগে গঁথা,
অন্ত তাৰ কদাপি নোপোৱা।

যদিও আঁতৰি থাকা যি কৰি মোক,
অপৰক বিলোৱা প্ৰণয় ;

পাবিবা নে নিলগাব ভালপোৱা মোৰ
কৰি মোৰ হিয়া মকময় ?

নোৱাৰিবা কদাচিতো ; ভালপোৱা মোৰ
আছে হৈ প্ৰাণে-স'তে লয় ;

ভাল পাওঁ,—ভাল পাই ভাল লাগে মোৰ,
পণ্য মোৰ নহয় প্ৰণয়।

থাকা যদি নিলগত আপোন মনেৰে,
কেতিয়াও নকৰোঁ আৱনি ;

তোমাৰ ছবিটি মোৰ বাহিৰে ভিতৰে,
তাতে মই লভিম জুবনি।

কেতিয়াবা কু-পথত দিয়া যদি ভবি
কব-বোৰে বিকুক খাতিৰ ;

তোমাৰ পৱিত্ৰ সেই পুৰনি ছবিটি
চিৰকাল নতুনে ৰাখিব।

বাঁহে থাকা, বেমে ভাবে, বিহকে নকৰা,
অখাপিও তোমাকেই চাব ;

বাৰাণ্ডা বিমান বিন নিজকে পাহৰি
তোমাকেই মাৰোঁ ভাল পান।

দশম অধ্যায়

গুপ্ত চিঠি

দিনটোৰ অক্লান্ত ভ্ৰমণৰ পিচত দিনৰণিয়ে পশ্চিম সাগৰত সুনীতল শয্যা গ্ৰহণ কৰাৰ পৰা প্ৰায় একঘণ্টাবান হৈছে। চন্দ্ৰহীন আকাশত নক্ষত্ৰৰ ক্ষীণ বশ্মি আৰু তলত জোনাকীৰ সাময়িক জ্যোতিয়ে পৃথিবীৰ বুকুত চকা-চমকা পোহৰ ছটিয়াই দিছে। গাৰৰ বাটত যদিও মাল্লুহৰ সন্নাহ কৰ, নগৰৰ ভিতৰত এতিয়াও তাৰ অন্ত পৰা নাই। বুঢ়া-ডেকা সকলোৱে তেওঁলোকৰ আড্ডাই আড্ডাই হয় তাক-পাশা খেলিছে, নহয় পৰানিদ্ৰা চৰ্চা কৰিছে। এনে সময়ত এজন ডেকা মাল্লুহ লক্ষীকান্তৰ ঘৰলৈ সোমাল। তেওঁৰ সাজপাৰ সম্পূৰ্ণ ইংৰাজৰ পৰা ধাৰ কৰা; কিন্তু বহুত যত্নেৰেও পাব বৰণটো ধাৰ কৰিব পৰা নাই। পাউডাৰৰ গুণত বাতিৰ আছাৰত ইংৰাজ বুলি পৰিচয় দিব পাৰে, কিন্তু দিনৰ ভিতৰত “নেটিভ নিগাৰ” আখ্যা নলবৰ কোনো উপায় নাই।

বুট জোতাৰ শক্ৰেৰে লক্ষীকান্তৰ চমক ভাঙি তেওঁ ভিতৰলৈ সোমাই গ’ল। লক্ষীকান্ত যদিও সাধাৰণতঃ এনে সময়ত ঘৰত নাথাকে, তথাপি আজি তেওঁ কলৈকো বোহা নাছিল, বোধকৰোঁ এই মাল্লুহজনলৈকে অপেক্ষা কৰিছিল। লক্ষীকান্তই বখানিসে এই অভ্যাগতক অভ্যৰ্থনা কৰিলে; তাৰ পিচত সুধিলে, “খবৰ কি?”

“খবৰ ঘূঠতে ভাল বহু।”

“কিয়? কিয়া সন্দেহ কৰিলে নেকি?”

“সন্দেহ বোধকৰোঁ কৰা নাই।”

“তেনেহলে তাল নোহোৱাকৈ ক’ব কি?”

“তেওঁ কৰ, যদিও তেওঁ সেই বিষয়ে লিখিছিল, তথাপি ভাবিচিন্তি হিব কৰা নাছিল; সেই দেখি যথেষ্ট সময় নাপালে কোনো মত দিব নোৱাৰে।”

কথাৰ ভজিব পৰাই পাঠকসকলে নিশ্চয় এওঁক চিনি পাইছে। প্ৰভাৱতীৰ ঘৰত এওঁৰ লগত সাক্ষাৎ হৈছিল আৰু বয়ণীমোহন নামেৰে এওঁ পৰিচয় দিছিল।

লক্ষীকান্তই সুধিলে,—“পিছে কেইদিনমানৰ মূৰত উত্তৰ দিব খুজিছে?”

বয়ণী : হুমাহৰ মূৰত।

লক্ষী : তুমি সিমান দিন অপেক্ষা কৰিব নোৱাৰোঁ বুলি নকলা কিয়?

বয়ণী : মই ক’বলৈ একো বাকী ধোৱা নাই, তথাপিও তেওঁৰ সেই একে উত্তৰ।

লক্ষী : তুমি কলিকতালৈ নিবলৈ যত্ন নকৰিলা কিয়?

বয়ণী : মই বিমান পাবোঁ চেষ্টা কৰিছিলোঁ, কিন্তু কোনো মতেই মত সলোৱাব নোৱাৰিলোঁ। অকল মুখৰ কথাৰেই নহয়, আগ ধৰি পাঁচ-ষ টকাও দিছিলোঁ, কিন্তু একোৱেই একো কৰিব নোৱাৰিলে।

লক্ষী : তেন্তে এটা ডাঙৰ আশা মাটি হ’ল। সি যি হওক, তুমি চিঠি-পত্ৰ লিখিবলৈ আৰু মাজে সময়ে উপহাৰ পঠিয়াবলৈ নেবিবা। আমি বিমান পাবোঁ আহুকাল কৰি থাকিম। তেতিয়া বোধকৰোঁ তোমাৰ প্ৰস্তাৱত মাতি হবলৈ বাধ্য হ’ব।

বয়ণী : মই বিমান উপায় অৱলম্বন কৰিব পাবি তাৰ এটাও বাৰ নিৰ্বিঘ্নে তোমাৰ লোকলৈ যোৱাৰ চেষ্টা কৰিবলৈ নেবিবা।

লক্ষ্মী : সেইটো আক কৰ লাগিছে নে ? বাৰ্ষ
কাৰ বেছি ?

বমণী : মই আজিয়েই ইয়াৰ পৰা গলৌ-
হেঁতেন, কিন্তু দিনত আহিলে মাত্ৰহে
সন্দেহ কৰিব পাৰে, ইকালে আকৌ
তোমাক লগ নাপালেও নহয়, সেই
হে আজি থাকিব লগাত পৰিলোঁ।
বস্ত-বাহানি জাহাজৰ কেবাণীৰ জিন্মাত
থৈ আহিছোঁ।

লক্ষ্মী : আজি বাতি তেন্তে ইয়াতে থাকিবা ?

বমণী : নিশ্চয়, নহলে আক বাঁহ-তলত
থাকিব নে ?

ঠিক এনে সময়তে বস্তাহাতীয়ে অতি পৰি-
পাটাকৈ সাজপাৰ পিন্ধি থিয়েটাৰৰ নৰ্ত্তকীৰ দৰে ডাঙ
প্ৰৱেশ কৰিলে। বমণীয়ে একেবাহে কিছুপৰ তেওঁলৈ
চাই থাকি লক্ষ্মীকান্ধক সুধিলে,—“এওঁ কোন ?

লক্ষ্মী : মোৰ ভনী বস্তাহাতী।

বমণী : তোমাৰ ভনীয়েবা ? ইমান শকত-
আয়ত হ'ল কেতিয়া ? বাঃ ! সাজে-
পাৰে গঢ়ে-গতিয়ে ঠিক যেন ‘পৰী’ হে।
তোমাৰ যে এনে এজনী ভনী আছে সেই
বাবে তুমি পৰ্বিত হোৱা উচিত।
পিচে শিক্ষা কিমান ?

লক্ষ্মী : শিক্ষাত ছাত্ৰবৃত্তি পাচ। বেজিব কাৰ
আক সঙ্গীতত ভাল জ্ঞান আছে।
ইংৰাজীও অলপ জানে।

বমণী : Excellent ! অতি উত্তম। একে-
বাবেই যেন হ'ব লাগে ভেনে ; up
to date.

লক্ষ্মী : মই খ্ৰী-আৰীনিতাৰ পৰলপাণী, সেই

কাৰণে মতা-বাইকী সৰুলাবে আয়ত
ওলোৱা সোমোৱাত আকি আলাপ-
পৰিচয় হোৱাত আপত্তি নকৰোঁ।

বমণী : বেচ কথা। মোৰ মতে পৰ্দা মানে
সেইবোৰে বিধোৰৰ ৰূপ যৌৱন নাই,
আক সমাজত ওলালে হেই হেই
কৰাব সম্ভাৱনা। বাৰ ৰূপ আছে,
যৌৱন আছে, শিক্ষা আছে, আক
প্ৰশংসা-কবীতা আছে, তেওঁৰ লুকাই
থাকিবৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই।

বমণীৰ কথা শুনি বস্তাৰ হৃদয় আনন্দ আক
পৰ্বত কীত হৈ উঠিল ; অলপ লাজেৰে মিহলি
মিচিকিয়া হাঁহিয়ে ওঁঠত নাচিবলৈ ধৰিলে। বমণীয়ে
ক'লে,—“পিচে তোমাৰ বিস্তাৰ পৰিচয় আমাকে
দিবা জানো ?”

বস্তা : মইনো কি জানো যে আপোনালোকৰ
ওচৰত পৰিচয় দিব ?

বমণী : এই বিনয়ে তোমাৰ সৌন্দৰ্য্য হৃদয়ে
বঢ়াইছে। সঁচাকৈয়ে মই তোমাৰ কথাত
বুকু হেঁহোঁ। তোমাৰ গীত চাইগৈ কেনে
মোৰবৰা হব ! এটা শুনাবা জানো ?
ইয়াততো কোনো আপত্তিৰ কাৰণ
থাকিব নোৱাৰে। মানব দৰে পৰিচয়
বিষয়ৰ চৰ্চাত সঙ্কুচিত হোৱা কুল।

লক্ষ্মী : তুমিৰ খুজিছে নাপাৱনো কিয় এটা ?

বস্তাই হাৰ্ছোনিম্বটো আনি বজাবলৈ আক
লগে লগে গাবলৈ ধৰিলে :—

আজি কেনে দৰে পোতা বন্ধু-বন্ধা।

কদম-ডালত নাচে বজৰ কোমলা বালা।

কল্ক-কল্ক বাজে নেপুং,

থহে আঁচল উঠন বুকুৰ,
লাজে সানে বহণ মধুৰ,
গতি চকলা।

বৃন্দাবনত চৰায় খেদু,
বাধা বুলি বজায় বেণু
সুবত উবে ফুলৰ বেণু

কাহ্নু পগলা।

গীত শেষ হ'লত বৰণীয়ে ক'লে,—“বঢ়িয়া
হৈছে। গানটোও বেচ, সুবটোও ভাল, তাৰ
লগতে তোমাৰ এই কিয়ব-কৰ্ত্ত। ইয়াতকৈ সুন্দৰ
আক কি হ'ব পাৰে। ইয়াতকৈ মধুৰ গীত কোনে
পাব পাৰে! মই তোমাক অন্তৰেবে সৈতে ধস্ত-
বাদ দিছো।”

বস্তা আনন্দ আক গৰ্ব্বত উৎফুল্ল হৈ উঠিল,
আক বিনা অহুবোধেই আকৌ এটা গীত ধবিলে:—

হৃদি-কুজ-কানন কবিছোঁ সুসজ্জিত,
সুৰভিত্ত ধূপ-দীপ গন্ধ।

পাতিছোঁ যতনে কুসুম সিংহাসন,
বিচিছে বলয়ে মল্ল মল্ল।

চিব মধুখাদু,— হাঁহিছে শশধৰ,
বেঢ়ি নাচে নক্ষত্ৰবৃন্দ।

জৰিতে সধনে সুললিত বন্ধাবে
সজীত সুখা মধু-চ্ছন্দ।

আগত আজি হে চিববাহিত,
লোৱাঁ এই বাছ যুগ-বান্ধ।

চিবসখা ছুমি লোৱাঁ অৰ্য্য সাদৰি
পিওৱাঁ প্রণয়-মকবন্দ।

গীত অন্ত পৰিল। বৰণী যেন গীতৰ সুৰতে মলি
গ'ল। পুনঃ পুনঃ বস্তাক ধস্তবাদ দিবলৈ ধবিলে।
শেষত ক'লে,—“তোমাৰ এই বিদ্য, এই বল, এই

মোহন সুৰ লৈ যদি তুমি কলিকতাত থাকিলাহেঁতেন,
তেনেহলে তোমাৰ এটা গানৰ মূল্য হাজাৰ টকা
হ'লহেঁতেন। তোমাৰ এটা গান শুনিবলৈ কত বজা,
কত জমিদাৰ বলিয়া হ'লহেঁতেন তাৰ ঠিক নাই।”

বস্তাই মনতে ভাবিলে—“তেনেহলে এবাৰ কলি-
কতাত ফুৰিয়েই বা নাহোঁ কিয়? আনন্দে ভাবিছে
তাৰ লগত যাম, ইচ্ছনাথে ভাবিছে তাৰ লগত
যাম, ইচ্ছনাথে ভাবিছে তাৰ লগত বিয়া হ'ব,
মহেশ্বৰ ইচ্ছা মই যেন চিৰদিন তেওঁৰ হৈয়েই থাকিম,
কিন্তু নিভোঁ নতুন খাদ্যৰ যোগাৰ হলে কোন মুখই
বাহী বস্তত তৃপ্তি পাব খুজিব? সিহঁতৰ পৰা ধন-
বস্ত উপহাৰ লৈছোঁ সঁচা, কিন্তু সেই সামান্য উপহাৰৰ
মূল্য মোৰ গোটেই জীৱন কেতিয়াও নহয়। সিহঁতে
দানৰ বোধ্য প্রতিদান পাইছে, এতিয়া সিহঁতক
বঞ্চিত কৰিলেও মোৰ দোষ হ'ব নোৱাৰে।”

ইয়াৰ পিচত বৰণীমোহন তাকে থাকিল। পিচ
দিনা লক্ষীকান্তৰ লগত গোপনে কিবা পৰামৰ্শ কৰি
বিদায় ল'লে।

জাহাজত টিকট কিনিবলৈ পয়চা উলিয়াবৰ
নিমিত্তে জেপত হাত সুমুৱাই বৰণীমোহনে এখন
আগেয়ে নেমেখা চিঠি পালে, ক'ব পৰা চিঠিখন
আছিল তেওঁ তাৰ একো উদ্বাদিহ নেপালে। যি
হওক তেওঁ চিঠিখন আকৌ জেপতে থৈ টিকট কিনি
লৈ মাল-বস্তৱে সৈতে জাহাজত উঠিল। তাৰ পিচত
বস্ত বাহানি দিহা লগাই থৈ চিঠিখন উলিয়াই
পঢ়িবলৈ ধবিলে। যেনে—
প্রিয়তম,

যদিও তোমাৰ লক্ষ্য এদিকৰ হৈ দেখা, তথাপি
সেই অলপ সময়ৰ ভিতৰতে তুমি মোৰ জীৱন-বোৱন
কাঢ়ি নিলা। মোৰা বাতিৰ সেই আলো মই জীৱনৰ

ভিতৰত পাহৰিব নোৱাৰোঁ। তোমাৰ মনত থাকি-
বনে? সঁচাকৈয়ে তুমি মোক ভাল পোৱানে? যদি
পোৱা তেন্তে তাৰ চিন-স্বৰূপে মোলৈ এটা গ্ৰামো-
কোন লৈ আহিবা। এই চিঠিত মোৰ এখন সৰু
কটো পঠিয়ালোঁ; সলনিত তোমাৰ কটো এখন
পঠিয়াই সুখী কৰিবানে? তেতিয়া তুমি ওচৰত
নাথাকিলেও সেই ছবিতে তোমাক দেখি শান্তি
পাব পাৰিম। ইতি—

তোমাৰেই প্ৰণয়িনী
বসন্তৱতী

একাদশ অধ্যায়

দীনবন্ধুৰ মত

গকুলচন্দ্ৰ কমলচন্দ্ৰ প্ৰভৃতিৰ চহিবে দিয়া আৰ্জি-
খন লৈ বৰচাহাবৰ ওচৰলৈ গ'ল, আৰু বেনাৰী
চিঠি বিজ্ঞাপন আদিৰ কথা কৈ তাৰ উদ্দেশ্য কেনে
হব পাৰে চাহাবক জনালে। কাৰ্য্যৰ প্ৰতি দেখি
চাহাবৰ মনতো বিশ্বাস জন্মিল যে এইবোৰ কাৰ্য্যত
কাৰবাৰ কিবা স্বাৰ্থ আছে, নহলে এনে কুংসিং
পত্ৰা অৱলম্বন কৰিব কিয়? বহুত বেলি আলোচনা
কৰাৰ পিচত এয়ে স্থিৰ হ'ল যে গকুলচন্দ্ৰই বৰ-
চাহাবৰ চহিবে সৈতে প্ৰত্যেক স্বাক্ষৰকাৰীলৈ তেওঁৰ
উদ্দেশ্য বিশেষভাবে আৰু বিশদৰূপে বৰ্ণাই লিখিবলৈ
অনুবোধ কৰি পত্ৰ লিখিব। তাৰ উত্তৰ পোন্ধৰ
নবেম্বৰৰ ভিতৰতে সতাপতিৰ হাত পাবহি লাগিব।
মোল নবেম্বৰৰ দিনা স্বাক্ষৰকাৰীসকল, চেক্ৰেটাৰী
আৰু সতাপতিৰ ভিতৰত এখন ভিতৰত সতাপতি
তাৰ আলোচনা কৰা হ'ব।

চেক্ৰেটাৰীয়ে তেতিয়া সেই মতেই সকলোলৈকে
একোখন চিঠি দিলে। এই চিঠি পাই কমলচন্দ্ৰ,
কক্কুমাৰ আৰু সৰ্বানন্দ বিমোহ হ'ল। যদি দীনবন্ধু
আৰু তেওঁৰ লগতে আন দুই এজনে তেওঁলোকৰ
নিজামত লিখি দিয়ে, তেন্তে তেওঁলোকৰ সৰুজো
চেঠা, সকলো কৌশল পণ্ড হ'ব। সেই কাৰণে
তেওঁলোকে সেই দিনাই যবে যবে সুবি সকলোকে
ক'লে,—“বোধকাৰোঁ আপোনালোকে কুলৰ চেক্ৰে-
টাৰীৰ পৰা কিবা-কিবি সুখি লিখা কাকত এখন
পাইছে, আপোনালোকে যেন গাই-গোটাভাবে তাৰ
কোনো উত্তৰ নিদিয়ো। ১লা নবেম্বৰৰ দিনা আমি
সকলোটি সৰ্বানন্দৰ চ'ৰাতে গোট খাম। তাতে
সকলোৱে শ্ৰীমাংসা কৰি কি উত্তৰ দিয়া হ'ব, ঠিক
কৰিম।”

স্বাক্ষৰকাৰীসকলো তেনে কৰিবলৈ স্বীকৃত হ'ল।

পহিলা নবেম্বৰৰ দিনা সন্ধ্যাৰ ষষ্ঠাৱান আগতে
দীনবন্ধু তেওঁৰ চ'ৰাত বহি বাতৰি-কাকত এখন পঢ়ি
আছে! পঢ়াৰ লগে লগে যেন তেওঁৰ মনত নানা
চিন্তা, নানা ভাবনাৰ উন্নয়ন হৈছে। এনেতে দহজন্মান
ভঙ্গলোক আহি তেওঁৰ ওচৰত উপস্থিত হ'ল।
তেওঁলোক সকলোৱেই আৰ্জিত স্বাক্ষৰ দিছিল।
দীনবন্ধুৱে তেওঁলোকক বহিবলৈ দি আগমনৰ কাৰণ
সুখিলে; তেওঁলোকে কুল সম্পৰ্কীয় চেক্ৰেটাৰীৰ
প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঠিক কৰিবলৈ আহিছে বুলি ক'লে।

দীনবন্ধুৱে ক'লে,—“পিচে আপোনালোকেনো
কি উত্তৰ দিব খুজিছে?”

তেওঁলোকৰ এজনে উত্তৰ দিলে,—“আপুনি যি
উত্তৰ দিলে আমিও তাকেই দিম। আপুনিনো কি
উত্তৰ ঠিক কৰিছে?”

দীন : মই প্ৰথমতে যি বুলি স্বাক্ষৰ দিছিলোঁ,

এতিয়াও ভাকেই ক'ৰ ।

প্ৰথম : সেইবোৰ কথা জানো লিখি দিয়া ভাল হ'ব? যদি প্ৰমাণ নহয়, বিপদ ঘটাব পাৰে ।

দ্বিতীয় : আমিহে একোকে নাজানো । আপুনি নিজে সকলো জানি শুনি বিচাৰ কৰিব খুজিছে বোলাতহে আমি চহি দিছিলোঁ ।

তৃতীয় : সেইদেখিয়েইহে আমি আগ ধৰি আপোনাৰ লগত পৰামৰ্শ কৰিবলৈ আহিছোঁ ।

দীন : আপোনালোকে কি কৈছে মই ভালকৈ বুজিবকে পৰা নাই ।

প্ৰথম : কিয়, গুৰুলচন্দ্ৰ আৰু প্ৰভাতীৰ কেলেকাৰীৰ কথা বিচাৰ কৰাই জানো আপোনাৰ উদ্দেশ্য নহয়?

দীন : কোনে ক'লে আপোনালোকক ভেনে কথা?

দ্বিতীয় : ৰাজখোৱাইহে সেই বুলিয়েইতো আমাৰ চহি আনিছিল ।

চতুৰ্থ : আৰু কৈছিল বোলে আপুনি নিজ চকুৰে ভেনে ঘটনা দেখা পাইছিল । আন কি, বাতি ছই-তিনি বজাতো মাহুৰ অহা-বোৱা কৰা আৰু সিহঁতৰ জবত উদ্দেশ্য ব্যক্ত কৰা আপুনি অলপো সন্দেহ নথকাৰকৈ জানিব পাৰিছিল ।

দীন : আৰু আপোনালোকে সেইবোৰ কথাৰে বিশ্বাস কৰিছিল? কি আচৰিত! আপোনালোকে যে এইবোৰ কথা মঁচা বুলি ভাবিছিল, গঁচাকৈয়ে মোক

চোৰাংচোৱা বুলি বিশ্বাস কৰিছিলনে? মোৰ কাৰ্য্য সদায় দেখি আছে, কেতিয়াবা চোৰাংচোৱাৰ কাৰ্য কৰা শুনিছিল জানো? মোক আপোনা-লোকে ইমান অকৰ্ম্মণ্য বুলি ভাবে নে যে মই সময় নিয়াবলৈ উপায় নাপাই সিদ্ধিখনা চোৰৰ দৰে সদায় পৰব পিৰালিত জোপ লৈ কুৰোঁ?

এটা খং আৰু বেজাৰৰ চিন তেওঁৰ গোটেই মুখত বিয়পি পৰিল । ভয়লোক কেইজন ক'লে,—
“আমাক ৰাজখোৱাইহে ক'লে বোলে আপুনি এইবোৰ নিজ চকুৰে দেখিছে, আৰু সকলো প্ৰমাণ যোগাৰ ৰাখি তাৰ বিচাৰৰ নিমিত্তে এই আৰ্জি লিখিছে । মাথোন আপোনাৰ সময় নোহোৱাতহে আপোনাৰ অল্পবোধ মতে তেওঁলোকে আমাৰ স্বাক্ষৰ সংগ্ৰহ কৰিছিল । আমি তেতিয়া বিশেষভাবে একো ভাবিবলৈ নহ'ল । আপোনাৰ স্বাক্ষৰ প্ৰথমতে দেখিয়ে তেওঁলোকৰ কথা বিশ্বাস কৰি গেলোঁ ।

দীনদ্বয়ে তেতিয়া কেনে অৱস্থাত আৰু কি উদ্দেশ্যত আৰ্জিৰ স্বাক্ষৰ দিছিল, তাক ভাঙিপাতি ক'লে; মাহুৰকেইজনে শুনি আচৰিত মানিলে । তেওঁলোকে বুজিলে ইয়াৰ ভিতৰত কমলচন্দ্ৰ, কৃষ্ণ-কুমাৰ আৰু সৰ্বদানন্দৰ কিবা এটা কুৎসিত কাৰ্য আছে ।

এইদৰে আলাপ হোৱাৰ পিচত সকলোটি সৰ্বদানন্দৰ ঘৰলৈ গ'ল । কমলচন্দ্ৰ প্ৰকৃতি দৃষ্টিজনমান আগুৱাব পৰা ভাতে বহি কিবা-কিবি আলোচনা কৰি আছিল । এতিয়া দুজনক আৰু তেওঁৰ লগবীয়া কেইজন গ'লত নিবৰ মতে আলোচনাত বহিল ।

কমলচন্দ্ৰই ক'লে,—“আজি আপোনালোক

কিয় পোষ্ট খাইছে, সেইটো জানে। এতিয়া এম্ব হৈছে কি উত্তৰ দিয়া যায়? আমি ঠিক কৰিছোঁ গাইপতি কোনো উত্তৰ নিদিওঁ; সেই কাৰণে সকলোৰে হৈ এইখন উত্তৰকে দিব বুলি স্থিৰ কৰিছোঁ।”

এই বুলি কৈ এখন ‘টাইপ্’ কৰা কাকত হাতত লৈ কমলচন্দ্ৰই পঢ়িবলৈ ধৰিলে। তাৰ মানে এই :—

শ্ৰীযুক্ত বালিকা-স্কুল কমিটিৰ সভাপতি মহাশয় মহাপেয়ু।

চন ১৯১০, তাং পহিলা নবেম্বৰ।

মহাশয়,

আপোনাৰ ১৫/১০/১০ তাৰিখৰ চিঠিৰ উত্তৰত জনাওঁ যে আমি গাইপতি আপোনাৰ এম্বৰ উত্তৰ দিয়াৰ আন্তৰ্ভুক্ততা বোধ নকৰোঁ। তাৰ আন্তৰ্ভুক্তীয় উত্তৰ দিবলৈ শ্ৰীযুক্ত সৰ্বানন্দ দত্ত আৰু শ্ৰীযুক্ত কৃষ্ণকুমাৰ কাকতীক আমাৰ প্ৰতিনিধি নিযুক্ত কৰিলোঁ। তেওঁলোকে ১৫ নবেম্বৰৰ দিনা আপোনাৰ বঙলালৈ গৈ আন্তৰ্ভুক্তীয় সকলো কথা জনাব। তেওঁলোকে বি কয় সেয়ে আমাৰ সকলোৰে মত বুলি জানিব। ইতি।

কমলচন্দ্ৰ বৰ-চাহাবৰ ওচৰলৈ যাবলৈ নোপোৱা দেখি বহুতে আচৰিত মানিব পাৰে, কিন্তু তেনে কথাত তেওঁৰ বিশেষ উদ্দেশ্য আছিল। তেওঁ ভাবিছিল গম্ভীৰ্য্যক ভাঙিব পাবিলে তেওঁ চেফ্ৰেটাবী হ’ব। সেই দেখি তেওঁ এই আন্দোলনত আগবঢ়ুৱা হৈ বৰ চাহাবক দেখা নিদিয়াই ভাল; নহ’লে পিচত তেওঁ চেফ্ৰেটাবী হ’লে আৰ্হৰ কাৰণে আগৰ চেফ্ৰেটাবীৰ বিৰুদ্ধে কৈছিল বুলি চাহাবে সন্দেহ কৰিব পাৰে। কৃষ্ণকুমাৰ আৰু সৰ্বানন্দক পঠিয়ালে

তেওঁৰ ছয়োটো উদ্দেশ্য বৰা পৰে।

চিঠিখন পঢ়া হ’লত চহি কবিন্দ মিৰিঙে হাতে হাতে দিলে। ছজন কি তিনি জনৰ মাঝেমাঝে চহি হৈছে, এনেতে দীনবন্ধু উঠি ক’বলৈ ধৰিলে :—
“আপোনালোকৰ ই কেনে ধৰণৰ আলোচনা মই বুজিব নোৱাৰিলোঁ। সেই ধৰণৰে চহি বিচাৰিছে তাৰ আগেয়ে তাত সকলোৰে মত আছে নে নাই সেইটো সোধাহে উচিত আছিল। কাৰবাৰ হয়তো তাত আপত্তি থাকিব পাৰে।”

সৰ্বা : ইয়াতনো কাৰ কি আপত্তি থাকিব?

দীন : ক’ব নোৱাৰোঁ আন কাৰবাৰ কিবা আপত্তি আছে নে নাই, কিন্তু মোৰ হ’লে যথেষ্ট আপত্তিৰ কাৰণ আছে।

কৃষ্ণ : তোমাৰ কিমান অভিজ্ঞতা আছেহে, তুমি যে আমাৰ নিচিনা প্ৰবীণ মানুহৰ কথাত আপত্তি কৰা? আমাক আপত্তি নালগে, চহিহে লগে।

দীন : কিন্তু মই তাত চহি দিব নোৱাৰোঁ। আপোনালোকৰ কাৰ্য্য নিশিখা কাকতত দস্তখত সোৱাৰ দৰে হৈছে।

কমলচন্দ্ৰ : কেনেকৈ?

দীন : আপোনালোকে কি কৰ গৈ তাক এতিয়াও আমি জানিব পৰা নাই। তেনেকুলত আপোনালোকৰ কথাকে আমাবো কৰা বুলি ক’ব কেনেকৈ? আপোনালোকে কি ক’ব পাৰিব তাক আলোচনা কৰি সকলোৱে ঠিক কৰক, আৰু আপোনা-লোকেও মাঝেমাঝে তাকে হে ক’ব বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়ক, তেতিয়াহে আপোনা-লোকৰ আমাৰ প্ৰতিনিধি বুলি স্বীকাৰ

কবির, নতুবা নহয়।

ভূতনাথ : যদি প্রতিনিধি কবিবলৈকে ভাল হ'ল
তেনেহলে তেওঁলোকৰ ওপৰত বিশ্বাস-
স্থাপন কবিবলৈ ভাল নহয় কিয় ?

দীন : তাৰ কাৰণ আছে। যেতিয়া আৰ্জিখন
লৈ তেওঁলোক মোৰ ওচৰলৈ যায়,
মই তেওঁলোকৰ কিন্তুত কিম্বাকাৰ
উদ্দেশ্য শুনি প্ৰথমে চহিকে নিদিওঁ
বুলিছিলোঁ। পিচত তেওঁলোকে মোৰ
মতলৈ ঘূৰি অহা দেখি হে স্বাক্ষৰ দিলোঁ।

এইখিনিতে দীনবন্ধুৱে কেনে অৱস্থাত আৰু কি
উদ্দেশ্যত চহি দিছিল তাক হুবহু বৰ্ণনা কৰিলে
ৰাজখোৱাই যদিও তাত বাধা জনাবলৈ যত্ন কৰি-
ছিল, তথাপি দীনবন্ধুৱে তালৈ কাণ নিদি সকলো
কথা ক'লে। তাৰ পিচত ক'লে,—“কিন্তু এতিয়া
স্বাক্ষৰকাৰীসকলৰ বহুতৰ পৰা শুনিছে। তেওঁলোকে
হেনো তেওঁলোকৰ স্বকপোল-কল্পিত ব্লগিত কাহিনী
বোৰ মই প্ৰচাৰ কৰিছোঁ আৰু তাৰ বিচাৰ
কৰিবলৈকে। ময়ে এই আন্দোলন হাতত লৈছোঁ
বুলি কৈ বাইজৰ মনত বিশ্বাস জন্মাই চহি আনিছে।
মোক চোৰাংচোৱা বুলি বাহিৰত অগ্ৰাৱকৈ প্ৰচাৰ
কৰিছে। এনে মিছা কথাৰ জাল পাতি যি কৰ্ম-
ক্ষেত্ৰত ভৰি দিয়ে, তেনে মানুহক বিশ্বাস কৰা
বিপদজনক। মোৰ এতিয়া সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস হৈছে,—
এই আন্দোলন মূলৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে নহয়, আন্দো-
লনকাৰীকেইজনৰ কিবা নাৰকীয় নীচ স্বার্থ সাধনৰ
নিমিত্তে হে। যদি নহয়, কিয় তেওঁলোকে এনেকৈ
অসত্যৰ আশয় লৈছে ?”

ভূতনাথ : প্ৰচাৰ যেনেকৈয়ে হওক, অন্ততঃ
কথাখোৱাৰ মূৰত জাৰ্মে সঁচা নহয় ?

ভূমিও দেখোন সেইবোৰ জানা।

দীন : মই কি জানো ? আপুনি আৰু আপো-
নাৰ লগুৱাই কোৱা কথাবোৰ শুনাৰ
বাবেই মই জনা হলোঁ কেনেকৈ ?
আপোনালোকৰ যে তাত স্বার্থ নাই
সেই কথা মই বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰোঁ।

ৰাজখোৱা, সৰ্বানন্দ, কৃষ্ণকুমাৰ আৰু ভূতনাথ
তেতিয়া একেবাৰেই বিবৰ্ণ হৈছিল। তেওঁলোকৰ
মুখৰ মাত পৰ্য্যন্ত হবিল। বহুত চেষ্টাৰ পিচত ৰাজ-
খোৱাই ক'লে,—“বহুতো মানুহৰ বহুতো কথাৰ
কেতিয়াবা এনেকৈ খেলি-মেলি লাগে যে ক'বৰ
সময়ত কোনটো কাৰ পৰা শুনিছিলোঁ সঠিককৈ
কোৱা কঠিন হৈ পৰে। মিছা কবৰ মনেৰে যে তেনে
কৰা হয় সেইটো নহয়।

জনচেৰেক সমজুৱাই তেতিয়া দীনবন্ধুক সুধিলে,
—“পিছে আপুনিনো কি কৰিব ?”

দীন : মই কাকো প্ৰতিনিধি বুলি নামানোঁ,
কাৰণ হৈ যোৱা ঘটনাৰ পৰা বুজিছোঁ,
কাকো সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস কৰা উচিত নহয়।
মই মূলৰ উন্নতিৰ যি অৰ্থ মনত
ৰাখিছিলোঁ তাকে লিখি পঠিৱাম।

সমজুৱা : কি লিখিব ডাঙি ক'লে সকলোলৈকে
সুধিা হয়।

দীন : মই চহি দিওঁ যে যি কৈছিলোঁ আৰু
পিচত ভাবোঁতে যি মনত খেলাই-
ছিল তাকে লিখিম। সি এই :—

(১) বৰ্তমান যেনে কুংসিং বিজ্ঞাপন আদিৰ
প্ৰচাৰ হৈছে ভবিষ্যতৰ বাবে তেনে নকট, তাৰ
বাবে মূলৰ কাৰ্য্যপাৰক সকলক কিছুমান বিশেষ
নিয়মৰ সন্মতীয়া কৰিব লাগিব।

(২) অতি শীঘ্ৰে স্থল-ঘবটোৰ সজা শেষ কৰিব লাগিব।

(৩) ছাত্ৰী-সংখ্যালৈ চাই আৰু এজনী শিক্ষয়িত্ৰী নিযুক্ত কৰিব লাগিব।

(৪) স্থলত বোৱা-কটাৰ প্ৰচলন সোনকালে কৰিব লাগিব।

(৫) স্থলখন ছাত্ৰবৃত্তি স্থলত পৰিণত কৰিবলৈ যথা-সম্ভৱ চেষ্টা কৰিব লাগিব।

দীনবন্ধুৰ কথা শুনি ৰাজখোৱা, কৃষ্ণকুমাৰ, আৰু সৰ্বানন্দই একে আধাবে কৈ উঠিল,—“সেইবোৰ পিচ কথা। প্ৰথমে গকুলচন্দ্ৰক চেক্ৰেটাৰী নাভা-
ঙিলে আমি আমাৰ ছোৱালী পঢ়িবলৈ নিদিওঁ, আৰু আন মানুহকো ছোৱালী পঢ়িয়াবলৈ হাক দিম।

ভূতনাথ : মোবো সেয়ে কথা। গকুল উকীল চেক্ৰেটাৰী থাকিলে মই সেই স্থল ভাঙিহে এৰিম। কালিলৈকে মই প্ৰত্যেক ছোৱালীৰ অভিভাৱকৰ ওচ-
ৰলৈ গৈ সকলোকে ক’ব বোলো সেই স্থলত ছোৱালী পঢ়িবলৈ দিলে নষ্ট কৰা হ’ব মাথোন। যুঠেতে যি উপায়েৰে হওক পাৰ্বে ছোৱালী অহা বন্ধ কৰিম।

দীন : সেইবোৰ কথা মোক কোৱাৰ প্ৰয়োজন নাই। আপোনালোকৰ যেনে ইচ্ছা তেনে কৰক। মই যি ভাল বুজিছো তাকে কৰিম। আজিয়েই মই মোৰ মত জনাই চিঠি লিখিম। আপোনা-
লোকক যাত্ৰ ইয়াকে কওঁ যে মোক চোৰাংচোৱা পাতি, পৰহিংসক পাতি, আপোনালোকৰ স্বাৰ্থসিদ্ধি কৰিবলৈ আপোনে আৰু মই কোনো সুবিধা দিব

নোৱাৰোঁ। আপোনালোককো বন্দ বাধিব এইখন নিশ্চয় বাধ্য নহয়। আকৌ যদি আপোনালোকে নিৰ্দ্দেশ মানুহৰ গাত কলঙ্ক সাধি আপোনা-
লোকৰ নীচতাৰ পৰিচয় দিয়ে, তেন্তে দীনবন্ধু আপোনালোকৰ বিৰুদ্ধে থিয় দিয়া দেখিবলৈ পাব।

এইদৰে কৈয়েই দীনবন্ধু যেলৰ পৰা উঠি গুচি আহিল, লগে লগে আৰু কেইবাজনো উঠিল। তেওঁ-
লোক ওলাই আহিলত ৰাজখোৱাই ক’লে,—“উঃ। দীনবন্ধুকো যেতিয়া হাত কবিলে, অইন আৰু কোন কুটা। নহলে বাক দীনবন্ধুৱে আগেয়ে নিজে গুৰিয়াল হৈ কাম কৰি, এতিয়া লোকৰ গাত দোষ দি টুপাই বুৰ মাৰে নে ?

কৃষ্ণকুমাৰ : যিস্থানেই ধাৰ্মিক হওক, ভক্ত, মানুহক বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰি।

ৰাজখোৱা : তাতে আকৌ যদি ঘটনাৰ বেবত পাতক ছোৱালী থাকে, তেনেহলেতো কথাই নাই।

ভূতনাথ : মোৰ মতে আচল কথা সেয়ে। দীনবন্ধু নিজে দোষী ; সেই দেখি আনৰ দোষ ধৰিবলৈ ভয় খাইছে।

সৰ্বানন্দৰ ঘৰত আনৰে পৰা বহি থকা কেই-
জনৰ ভিতৰত লক্ষীকান্তও আছিল। তেওঁ ইমান বেলি একো কোৱা নাছিল। এতিয়া ভূতনাথৰ কথাৰ দ্বন্দ্বত ক’লে,—“সেয়ে আচল কথা। মই সিহঁতৰ কত বহুত জানো ; নিচিন্ত আপোনালোকক ক’লে আপোনালোকে আকৌ মোক হে বিহলীয়া পাতে। এতিয়া তিনি পাৰ পাৰ কোন বিহলীয়া, কোন সত্যবাদী।”

বাজখোদা : এৰা, বোলে বাৰ ভাল, বাৰ ভাল,
বাৰ নহয়, যৰকাল। এতিয়াহে বুজিলোঁ
কোন কেনে।”

তাৰে ধকা সান্ধহৰোৰে এইবোৰ কথা বিশ্বাস
কৰিছিল নে নাই ক’ব নোৱাৰোঁ; কিন্তু এইটো
হ’লে ভালকৈ জানিছিল যে দীনবন্ধুৰ বিকছে চলিলে,
আন কি অপকাৰ কৰিলেও, তেওঁ কাৰো অপকাৰ
নকৰে; কিন্তু বাজখোদা আদিৰ বিকছে চলিলে এদিন
নহয় এদিন বিপদত পেলাবই পেলাব। সেই দেখি
ইচ্ছা নথকা সকলোৱেই বাজখোদাৰ উদ্ভবত চহি
দিলে।

দ্বাদশ অধ্যায়

বিয়াৰ বিষয়ে

সৰ্ব্বানন্দৰ ঘৰৰ পৰা দীনবন্ধু পোনেই ঘৰলৈ
আছিল। তেওঁৰ মোমায়েকে ডেউয়া চ’ৰা ঘৰতে
বহি তেওঁলৈ বাট চাই আছিল। দীনবন্ধুৰ মোমা-
য়েকৰ ঘৰ য’ৰ বেছি দূৰত নহয়, নগৰৰ পৰা মুঠেই
ছব্বাইলমান হ’ব; তেওঁৰ স্বৰূপ তিনি কুৰিৰ ওচৰা-
উচৰি। সান্ধহজনৰ বৰ নৈতিক, গা নোখোৱাকৈ তাৰোল
এখনো মুখত নিদিয়। দীনবন্ধুৰ ঘৰলৈ আহিলেও
একো নাখায়; নিতান্ত খাব লগাত পৰিলেও নিজে
অক্ষুণ্ণৰ পৰা পানী আনি টো-খুটি মাৰি খাব
লগাত পৰে। দীনবন্ধু তেওঁৰ ঘৰলৈ গলেও তেওঁ
শিঙি বোৱা কাপোৰ-কানি সলাই গা-পা ধুলেহে
জলপান এটাকৈ খাব পাৰে। সেই দেখিয়েই ডেউয়াই
ডেউয়াই দীনবন্ধু তেওঁৰ ঘৰলৈ সৰাৱ। আজি
মোমায়েকক হঠাৎ অহা দেখি কিবা বিশেষ প্ৰয়োজন

আছে বুলি তেওঁ অজ্ঞান কৰিলে। ওচৰ পায়েই
তেওঁ সুধিলে,—“পিচে মোমাইদেউ দেখোন?
কেতিয়াবাই আহিল নেকি?”

মোমাই : কেতিয়াবাই নহয়, এই অলপতেহে
আহিছোঁ।

দীন : পিচে দেখোন অসম্ভৱত আহিল, আজি
জানোঁ ইয়াতে থাকিব?

মোমাই : এৰা, নাথাকিবনো কলেই। ঘৰত
ভাতে কান্দক। আক মই ইয়াত লঘোন
দি কান্দো।

দীন : তেনেহলে বাতিৰকৈ আহিল কিয়?

মোমাই : দিনত আহিলে আকোঁ তোক লগ
পালেহে হৈছে।

দীন : এৰা, হঠাতে সেই পিনেও মোৰ গাতে
মোৰ পৰে। মই দেখোন ঘৰত থাকি-
বলৈ আজিকৈ উলিয়াব নোৱাৰোঁ।
পিচে এই বাতিখন কি সকাহতনো
আছিল?

মোমাই : সকাহ আক কি। বজাবৰ পৰা কিবা-
কিবি কিনিবলৈ আহিছিলোঁ। তাকে
কিনি-কুটি দি এবাৰ ভোৰ ভাত সোমাই
বাওঁ বুলি ভাবিলোঁ। তই দেখোন
আজি-কালি আৰাৰ ঘৰলৈ দাব-
লৈকে এৰিলি। মাইদেয়েৰে সদায় ভোৰ
কথাকে কৈ থাকে।

দীন : এৰা মোমাইদেউ, মই বাওঁ বুলিও আজি
বহুত দিন সময় কৰিব পৰা নাই।
বহুত নিশুৰ বাৰ।

মোমাই : বিহত। এতিয়াও দেখোন বিহলৈ মই
জিবি মাথ আয়ে। এই মুখোজ বাট

যাবলৈকো ভোক ইমান দিন লাগিব নে ?

দীন : নহয় মই পোহালপাবলৈ যাম বুলি ভাবিছোঁ ; যদি যাওঁ, কেতিয়া ঘূৰোঁ ঠিক নাই।

মোমাই : এয়া, আপ-পুৰি নোহোৱাকৈ সংসাৰ পোটেইখন অমি কুৰ মুঠেই। অমৰীৰ নিচিনাকৈ দিন কেইটা নিয়াব পাবিলেই হ'ল। ঘৰ-হুৱাবনো ভোক কলেই লাগিছে ?

দীন : কাম থাকিলে নপলেনো কেনেকৈ ?

মোমাই : সদায় দেখোন ভোৰ কামেই ছুগুচে। পিচে ইমানকৈ কাম কৰি কিটোনো কৰিছ ? লোকৰ বাঁৰী ভিবোতাৰ লবায়ো বিয়া-বাক কৰাই গৃহস্থি চলাই খাইছে ; তই আজিলৈকে বিয়াখনকে পাতিব পৰা নাই। এনেকৈ থাকিলেই আক নহয়। এইবাব যেনেকৈ হওক বিয়াখন পাতিবই লাগিব মই তাকে কৰলৈকে আহিছোঁ।

দীন : নহয় মোমাইদেউ, মই এইবাব কোনো-মতেই বিয়া কৰাব নোৱাৰোঁ। এইবাব মোৰ বহুত ভয়াল আছে। তাতে মোৰ অৱস্থাটোও দেখিছে নহয়। মোৰ মিচিনা ছৰীয়া মাহুৰৰ বিয়া নোহোৱাই ভাল।

মোমাই : হেৰ, মনে মনে থাক, মোৰ ওচৰত বলিলাগি নকৰিবি। ভোৰ অৱস্থা বেয়া বুলি তই বিয়া কৰাব নোৱাৰ, পিচে ভোককৈ হীন অৱস্থাত মাহুৰকো তিনি-চাবি কৰীলৈকে বিয়া কৰোৱা দেখিছোঁ।

দীন : সেইবিলাক মাহুৰৰ জীৱন কেবল আহুকালীয়া ভালে এবাৰ চকু দিলে মোৰ কথা বুজিব।

মোমাই : সেইবিলাকৰ জীৱন আহুকালীয়া আৰু ভোৰটোহে বৰ কুখৰ। অন্ততঃ সিহঁতে খবলৈ আহি যেনো হুৱাবখন পায়, ভোৰ সিও নাই। মই দেখাত তই পঢ়ি-শুনি পণ্ডিত হ'ব পাব, কিন্তু কেনেকৈ চলিলে সংসাৰত মাহুৰ বোলাই খাব পাবি, দহ জনৰ মান-সংকাৰ পাব পাবি তাৰ বুজ আজিলৈকে নহ'ল।

দীন : মাহুৰে নিজৰ অৱস্থা চাই সকলো ব্যৱস্থা কৰিব লাগে। ময়ো মোৰ অৱস্থা যেনেকুৱা তেনেকৈয়ে চলিব লাগিব।

মোমাই : সেইটো ভোৰ বুজিব দোৰ। সিবেলি কমিছনাৰ চাহাবে নিজে ভোক ছব-ডেপুটিৰ কাষটো মাটি দিলে, তই নালাগে বুলি এবিলি। মই ভোক কিমান বুজাঙ্গোঁ, তই মোৰ বুঢ়াৰ কথা দলিয়াই পেলাই খেতি কৰিবলৈ ওলালি। ছব-ডেপুটিৰ কাষত কিমান লাভ সোঁ আনন্দলৈ নাচায় কিয়। দুদিনতে কেনেকৈ ঘৰে-হুৱাবে জিলি-কাই পেলালে। কবমহা ভো আছোঁ, তাৰ উপৰি তাৰ-ভেঁজীত দৰমহাৰ তিনি গুণ পায়। একটা মাটিৰ পোলমাল লাপক মুঠেই, নাই নাই বুলি তেও তাৰ এখন খাবই। এনেটো কাম লোকে বুজিও নাপায় ; তই মাটি দিওঁতেও এবি সিৱাটো চাচোন কিমান

ভাঙব তুল।

দীন : ভেনেকুরা মাহুহ বিমানেই জিলিকক,
সিহঁত পশুব তুল্য আক দেশব শত্রু।
মই কাম কৰা হলেও ভেনে উপায়েৰে
ধন ঘটিবলৈ যিণ লাগিলহেঁতেন।

মোমাই : যি মাহুহে নিজৰ সুখ-ছখ লুপুজ্জ,
নিজৰ অন্নহা কেনেকৈ ভাল কৰিব
লাগে তাৰ কথাও ভাবিব নোৱাৰে,
সিও আকৌ মাহুহ !

দীন : পৰক ঠগি খোৱা নাইবা লোকৰ
গোলামি কৰি খোৱাতকৈ নিজ হাতে
উপাৰ্জন কৰি খোৱা এশ গুণে জ্ঞেয়ঃ।

মোমাই : বাক, সেয়ে হ'ল ; গিচে তাকেদো
কবিছ ক'তা ? ভোব পামৰ খেতিবাতিত
নাই নাই বুলিও ডেৰ হাজাৰ দুহাজাৰ
টকা বহেবেকত আয় হয় ; আকৌ
কিতাপ-পত্ৰবোৰতো ছুপইচা পায়।
গিচে আজি পাঁচ বছৰত জমা কবিছ
কিমান ? খোৱা-লোৱাততো সন্ন্যাসীৰ
বুদ্ধিকে ধৰিছ।

দীন : জমা কৰিব যদিও পৰা নাই, আনৰ
দৰে অনাইকতো খৰচ কৰা নাই।

মোমাই : অনাহকত কৰা নাইনো কিহত কবিছ ?
এই যে সেৱাঅন্নখন পাতি ভোব টকা-
বোৰ পানী কবিছ, কচোন তাৰ পৰা
ভোব কি লাভ হৈছে ? সেইখিনি টকা
যদি নেপালীক ধাৰে দিলিহেঁতেন,
ভেনেহলে সি এতিয়া কিমান পোৱালী
পাখিলেহেঁতেন। নাইবা সেই টকাবে
কৰোঁ বোলা হ'লে ভোব ঘৰ-ছহাৰ

বোৰ জাকজমককৈ কৰি লব নোৱাৰি-
লিহেঁতেন জানো ?

দীন : পাৰিলোহেঁতেন, কিন্তু তাত এটা কথা
আছে। মাহুহে সংসাৰত সদায় সুখেৰে
দিন নিয়াবলৈ বিচাবে, আক বেলেগ
বেলেগ মাহুহৰ সুখৰ আৰ্হিও বেলেগ।
মোৰ চকুৰ আগত খাবলৈ নাপাই বা
বেমাৰত পৰি শুকুৱাৰ অভাৱত জাকে
জাকে মাহুহ মৰিব, মই সিহঁতলৈ
কেবাহিকৈ নাচাই, নিজৰ ঘৰ-ছহাৰ,
খোৱা-লোৱাৰ সুবিধা কৰি লৈ ক্ষুৰ্ণি
কৰি থাকিব নোৱাৰোঁ। সি মোলৈ সুখ
নহৈ যমৰ ষাডনাহে হ'ব।

মোমাই : তোডকৈ বহুতো ধনী মাহুহ আছে,
সিহঁতে খৰচ নকৰে কিয় ?

দীন : কৈছোঁ নহয়, সকলোৱে একেদৰে চলি
সুখ নাপায় ; সিহঁতে যেনেকৈ চলি সুখ
পায় তেনেকৈ চলিছে ; ময়ো যেনেকৈ
চলি সুখী হও তেনেকৈ চলিম।

মোমাই : আক এই বে লবাবোৰ পঢ়াইছ, সিহঁত
ভোব কি হয় ? বায়ু সজ্জনৰ লবা
পঢ়ালিহেঁতেন যদি পুণ্য হ'লহেঁতেন ;
গিচে মই দেখিছোঁ ভেনে লবা দুই
এটাহে আছে। বাকীবোৰ নীহ কুলীয়া
লখা। আন নালাগে, টানে-আপদে
সিহঁতৰ হাতে পানী এটোপাও ধাব
নোৱাৰি। ইহঁতক পঢ়োৱাৰ পৰা মই
'দেখিছোঁ লাভ নহৈ লোকচানহে হ'ব।
হুটাৱানে শিকি-বুজি ভাঙব মাহুহ হ'লে
ভেজিয়া আনক মৰাতেই পৰিব।

এতিয়া সিহঁতক ছুলে পা খোঁও, তেতিয়া
বাছনি হ'বলৈ আহিব। ইফালে কাম
বন কৰাবলৈকে। মানুহ নাইকিয়া হ'ব।

দীন : মোমাইদেউ, ঈশ্বৰে কাৰো কপালত
নীহকুলীয়া বুলি ছাব মাৰি দিয়া নাই।
মানুহে যেনে কাম কৰে তেনে ফল
পায়। ইহঁতে যদি ভাল কাম কৰে,
ইহঁতৰ কুলো ভাল হৈ পৰিব। আকৌ
ইহঁতে যদি শিক্ষা পাই নিজৰ সমাজক
নিজৰ ভবিষ্যৎ ওপৰত থিয় হ'বলৈ
শিকায়, সি মঙ্গলৰ কথা। মই এই
লবাবোৰক সাহায্য কৰোঁতে জাতকুল
বিচৰা নাই, অৱস্থাৰ মাত্ৰাধীন বিচাৰ
কৰিছোঁ; বায়ুণ-সজ্জনৰ অৱস্থা ভাল,
সেই দেখিহে তেনে লবাব সংখ্যা
কম দেখিছে।

মোমাই : হৈছে, হৈছে, আৰু ক'ব নালাগে। তোৰ
লগত কত দিন এইবোৰ কথা লৈ তৰ্ক
কৰিছোঁ, তথাপি তোৰ বলিয়ালি
নগ'ল। এতিয়া তৰ্ক কৰিলে কি হ'ব।
সেইবোৰ আভিলৈ ধাওক, মোবো
পলম হ'ল। মই যি কাৰণত আহি-
ছিলোঁ তাৰ কথা কওঁ। কথাটো হৈছে—
মই তোৰ বিয়াৰ ঠিক কৰিছোঁ। অহা
আধোণ নাইবা কাণ্ডনত বিয়াখন হৈ
যাব লাগিব। তই ভাল একো হকা
বাখা নকৰিবি।

দীন : মই আপোনাৰ ভৱিষ্যৎ ধৰি মাতিছোঁ,
আপুনি সম্ভৱতিকে তেনে কোনো বন্দ-
বস্ত নকৰিব। অন্তত আৰু এবছৰ

ভিতৰত মই কোনো মতেই বিয়াৰ কথা
ভাবিব নোৱাৰোঁ।

মোমাই : তোৰ সেই কথা পাঁচবছৰ শুনি
আহিছোঁ। অৱস্থা ভাল হ'লে বিয়া
কৰাৰ কৰামতকৈ ইমান দিন নিয়ালি;
গিচে ক'তা, মই দেখোন অৱস্থাৰ
একো পৰিৱৰ্তন দেখা নাই। আগেয়ে
যি আছিলি, এতিয়াও সেয়ে। সেই
দেখি আৰু বিলম্ব কৰাৰ কোনো
প্ৰয়োজন নাই। শুভ কাৰ্য্য সোনকালে
শেষ হোৱাই মঙ্গল। আকৌ তোৰ
অৱস্থা খুব ভাল নোহোৱাৰ বাবেও
একো লেঠা নাই; বিয়া কৰাবলৈ আগ
বাঢ়িলে দুই-চাৰি হাজাৰ টকা দিবলৈ
পাত লোৱা মানুহবোৰ অভাৱ নাই।

দীন : টকা লৈ কবোৱা প্ৰথাটো অতি ঘিণ
লগা, ই আগেয়ে বঙ্গদেশত আছিল,
এতিয়া নুব নুব কৰে আসামতো
সোমাইছেহি। ইয়াক প্ৰজাৰ নিদি
যিমান বেগাই পাৰি আঁতৰাবলৈ হয়
কৰা উচিত। মই কেতিয়াবা বিয়া কৰা-
লেও ছোৱালীৰ উপযুক্ততাহে চাম,
খনৰ মোনালৈ নাচাওঁ। উপযুক্ত হ'লে
লাগে ভিকছৰ ছোৱালীয়েই হওক,
তথাপি খনী ডাঙৰীয়াৰ বিলাসিনী
কতাতকৈ সহস্ৰগুণে ভাল হ'ব।

মোমাই : তেনেহলে ভাল কথা, তোৰ ইচ্ছামতেই
কাম হওক। মহেশ্বৰৰ ছোৱালীটোকে
বিয়া কৰা। তোৰ লগত সকলো
বিষয়তে মিলি যাব। তেৱোঁ আজি

ভিনি বহু তোলৈকে আশা কবি বাট
চাই আছে। মই কালিলৈকে সকলো
ঠিক কবি দিম।

দীন : মোব কথা মই আগৈয়ে কৈছোঁ।
আপুনি একো ঠিক নকৰিব। কবিলে
পিচত মোব ওপৰত অসন্তোষ কৰিব
পাবিব মাথোন।

মোমাই : কিন্তু ঠিক নকবিলে যে নহয়। তেওঁ
ইমান দিন বাট চালে, এতিয়াও একো
আশা নাপালে আৰু কিমান দিন
অপেক্ষা কৰিব?

দীন : মই এতিয়া একো কব নোখোজেঁ;
তেওঁ যি ভাল দেখে তাকে কৰক।

মোমাই : কিন্তু তেওঁ যে বৰ বিমোহিত পৰিছে।
ছোৱালীজনী বহুতে ধৰিছে, কিন্তু তাই
হেনো কালৈকো যাব নোখোজে।
এতিয়া বোলে কোনোবা ডাঙৰ মানুহৰ
লৰা এটালৈ বৰকৈ ধৰিছে। লৰাটো
বোলে সকলো পিনেই ভাল; কিন্তু
তোক লৈয়েই তেওঁলোক বিমোহিত।
তোৰ আশাও এবিধ পৰা নাই;
সিকালে তই যদি শেৰত বিয়া নকৰাও,
তেনেহলে পোৱা লৰা এবি দি ইকুলো
হেৰাব, সিকুলো হেৰাব। সিদিনা মছে-
খৰ মোব ঘৰলৈ আহিছিল, এই
আটাইবোৰ কথা কৈ তেওঁ কান্দি
পেলালে। তেওঁক কন্দা দেখি মোবো
চকুৰ পানী ওলাল। মই তোক জুৰি
বি হয় এটা কবিন বুলি কবাই-কুজাই
পঠিয়াই দিছিলোঁ। এতিয়া মই কব

হ'লে তই ইবোৰ সিবোৰ নকৰিব।
বিয়াখন পতা হওক।

দীন : নহয় মোমাইমেউ, মোক সেই বিষয়ে
নক'ব, এই বহুত মই কিবা এটা কাম
কবিন বুলি ভাবিছোঁ। যদি কাষটো
হৈ উঠে, তেন্তে মোৰ মতত চলিব
পৰা ছোৱালী পালে বিয়া কৰালেও
কৰাব পাৰোঁ। যদি নহয়, তেন্তে মোৰ
বিয়াৰ ভাবনাটোও পিচুয়াই নিব
লাগিব।

মোমাই : সেইদৰে হ'লে তোৰ বিয়া নহ'বই।
তোৰ কাম যে কেতিয়াবা চুকাব, মোৰ
ভেনে বিশ্বাস নহয়।

দীন : ময়েই বা কেনেকৈ ক'ব আপলৈ কি
হ'ব; ময়েই বা কি কৰিব লাগিব।

মোমাই : মোৰ পলম হ'ল, যাব লাগিল। তই
যিমান সোনকালে পাৰ এদিন মোৰ
তালৈ যাবি। তেতিয়া এইবোৰ কথা
বহুলাই পাতিম। পিচে মহেশ্বৰক এতিয়া
কি উত্তৰ দিম?

দীন : মই যি কৈছোঁ তাকে ক'ব। তেওঁক মই
আশা দিব নোৱাৰোঁ; ঘাইকৈ তেওঁৰ
ছোৱালীৰ সম্পৰ্কে মই আৰু ভাব পৰা
হুই চাবি কথা শুনিলেও ভালকৈ একো
নাভানো। তাৰ উপৰি এবহুবৰ ভিত-
ৰত ভেনে কথা জানিবলৈ বা বিয়াৰ
কথা ভাবিবলৈ সম্ভৱ নহওঁ। তেওঁ
যদি ভাল লৰা পাইছে, সকলোৰে মন-
নিঠিয়ে আঁঠিহে ভেনে মোলৈ বাট চাব
লাগিছে কিয়? আপুনিয়োই দেখোন

সদায় কয় বোলে যাব ডিলমাহ খাই
আহিছে তাব লগত হে বিয়া হ'ব,
আনব লগত কেনেকৈ হ'ব? ভেটকো
সেই উত্তৰকে শুনাই নিমিয়ে কিয়?

মোমায়েক উঠি গ'লত দীনবন্ধুও ভেটব লগে
লগে ওলাই গ'ল আক কিছুমান বাট আগ বঢ়াই
থ'লে। ভেট ভূবি আহোঁতে খাবৰ সময় হৈছিল।
ভেট হাতমুখ ধুই খাবলৈ গ'ল; আক ভোজনৰ
অন্তত বাহিৰত অলপ বিজ্ঞান ল'লে।

আখা বৰ্তমান বিজ্ঞান মোহাব পিচত দীনবন্ধু
মেজৰ ওচৰলৈ গ'ল। দিনত পঢ়া বাতৰি কাকতখন
উলিয়াই কিবা পঢ়িলে; খনচেবেক চিঠিৰ লগত
তাক মিলাই চালে। তাৰ পিচত দহ মিনিটমান
একেবাহে চিন্তা কৰি কাপ, কাকত আৰু ময়ী
চপাই আনিলে। এখনৰ পিচত এখন কৈ দহ-
বাবখন চিঠি লিখিলে। চিঠিবিলাকত প্ৰায় একে
কথাই আছিল। সি এই:—

প্ৰিয় ডাঙৰীয়া,

আপুনি বোধকৰোঁ বাতৰি-কাকতত পঢ়িবলৈ
পাইছে, আৰু মই জনচেবেক গণ্য-মাত্ৰ মাহুৰ
পৰাও সবোধ পাইছোঁ যে গোৱালপাৰা জিলাৰ
কেইবাখনো গাঁওত বানপানীয়ে ধানৰ খেতি নষ্ট
কৰাৰ কাৰণে ভয়ৰ আকাশ হৈছে। এই নতুন
ধানৰ দিনতে যেতিয়া আকাশ হৈছে, আগলৈ
বায়তৰ দশা কি হ'ব, তাক একমাত্ৰ ভয়ৰানে হে
জানে। আপুনি আপোনালোকৰ জিলাৰ পৰা যি
পাবে ধন আৰু ধান সংগ্ৰহ কৰিবলৈ বন্ধ কৰিব

বুলি আশা বাবিলোঁ। মই কালিলৈকে গোৱাল-
পাৰালৈ যাত্ৰা কৰিম। তাত আকাশ হোৱা ঠাইলৈ
চাই স্থানীয় ভূমিদাবিলাকৰ সাহায্যেৰে যদি কিবা
কৰিব পাৰি তাৰ চেষ্টা কৰিম। তাৰ পিচত যদি
প্ৰয়োজন হয়, গোটেই আসামতে ভিক্ষা কৰিবলৈ
ওলাম। আপুনি যেন কিছু চেষ্টা আৰু কষ্ট খীকাৰ
কৰি ভিক্ষা লাভৰ উপায় সহজ কৰি থাকে। ইতি—
ডিক্ক

দীনবন্ধু।

এই চিঠিবোৰ দীনবন্ধুৱে ভেটব লগত বিশেষ
ভাবে পৰিচিত আৰু সজ কামলৈ মতি থকা বেলেগ
বেলেগ জিলাৰ মাহুৰলৈ লিখিছিল। এই চিঠিবোৰ
নিয়ম মতে লিখা হ'লত বালিকা-ভুলৰ সম্পৰ্কীয়
প্ৰশ্নৰ উত্তৰো মেলত কোৱাৰ দৰেই লিখি থলে।
তাৰ পিচত প্ৰায় দুইমান বজাত পাঠান্ত পৰিল।

বাতিপুৱা চিঠিবোৰ যথাস্থানলৈ পঠিয়ালে,
সেৱাশ্ৰমলৈ গৈ তাত কিবাকিবি দিহা দিলে, ভুল-
বিলাকৰ লিখকলৈকো আৱশ্যকীয় উপদেশ পঠি-
য়ালে। তাৰ পিচত উমাকান্তৰ লগত কিবা পৰামৰ্শ
কৰি ঘৰলৈ উলটিল।

আবেলি গজাবাৰক নানাপ্ৰকাৰ উপদেশ দি আৰু
আৱশ্যক হ'লে উমাকান্তৰ সাহায্য লবলৈ কৈ দীনবন্ধু
ঘাবলৈ সাজু হ'ল। লগত থাকিলেও সাধাবশতঃ ভেট
লগত লৈ লুকাই। এতিয়াও ভেট নিজেই কাকতি
তলত 'বিহনাখন' আৰু হাতত বেগটো লৈ জাহাজ-
বাটলৈ গ'ল; তৃতীয় শ্ৰেণীৰ টিকেট এটা কিনি
গোৱালপাৰালৈ ঘাবলৈ জাহাজত উঠিল।

ତୃତୀୟ ଖଣ୍ଡ

প্ৰথম অধ্যায়

প্ৰাক

চহৰৰ বিটো চুকত দীনবন্ধুৰ ঘৰ ভাৰ বিপৰীত ফালে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ ওচৰতে এজন পুৰণিকলীয়া ডাঙৰীয়াৰ ঘৰ। তেওঁৰ টোলটো বৰ ডাঙৰ। বাৰীত প্ৰায় সকলো বিধৰ ফল-ফুলৰ গছ দেখিবলৈ পোৱা যায়। চহৰৰ পৰা কিছু নিলগত তেওঁ কপিত আৰু ফৰিঙতি মাটিও আছে। তাত তেওঁ ধান, বাহ, আলু সব্ৰিয়হ আদিৰ খেতি কৰে। তেওঁৰ এটা লৰাই বি. এ. পাছ কৰি কিবা এটা কামত ধৰিছে, ইটোৱে ফুলত পঢ়ে। ছোৱালীজনীয়ে ঘৰতে বাপেকৰ ওচৰত পঢ়ি অসমীয়া আৰু ইংৰাজী ভালকৈ শিকিছে। গান-বাজনা চিত্ৰাঙ্কন আদিও মজলীয়া বকৰে জানে। ইয়াৰ বাহিৰেও তেওঁ বোৱা-কটা, বজা-বঢ়া আদিত বৰ পাৰ্কেত; ইয়ান পাৰ্কেত যে এই ছুই বিষয়ত তেওঁৰ লগত জোৰ দিব পৰা ছোৱালী গোটেই চহৰখনতে নাছিল। শিশুবিদ লগত ধানবনা, পানী অনা, পোৰৰ পেলোৱা আদি কাম কৰিও তেওঁ বং পায়। তেওঁৰ এই বিশেষত্ব এই যে তেওঁ লগৰ আন লৰাছোৱালীৰ দৰে অনাহকত বেছিকৈ কথা নকয়। যিমানখিনি আন্তৰিক সিমানখিনি কৈয়েই বোঁন হয়। লগৰ ছোৱালীয়ে কেতিয়াবা বিয়াৰ কথা উলিয়াই যেমালি কবিলে তেওঁ প্ৰায়েই কোনো উত্তৰ নিদিয়। পাওঁ ফুৰি বাইবা লগৰ ছোৱালীৰ লগত চুপতি কৰি সন্মত কটাবলৈ তেওঁ সবলি ভাল নাপায়, কিন্তু সেইবুলি তেওঁ নিম্নক সমাজৰ পৰা আঁতৰাই বাবিলৈ বিচাৰে বুলি বুজিলেও ফুল হ'ব। যদি

ওচৰ-চুবুৰীয়া কোনোবা ডিকডাৰ নথিৱা হয়, তেন্তে নিশ্চয় এওঁক ওচৰত দেখিবলৈ পোৱা যাব। বোৰীৰ পথ্য প্ৰস্তুত কৰাত, আলপৈচান ধৰাত, কোনেও এওঁৰ আঁৰ ধৰিব নোৱাৰে। কেতিয়াবা বোৰীৰীৰ শয়্যাৰ ওচৰত বহি হাঁহিযুখে ছুই-তিনি দিন আলপৈচান ধৰা দেখিলে তেওঁৰ ধৈৰ্য্য নশলাগি নোৱাৰি।

এই ছোৱালীজনীৰ নাম উষা, বয়স চৈধ্য পাৰ হৈ পোন্ধৰত সোমাইছে। তেওঁৰ শাৰীৰিক সৌন্দৰ্য্য কবিৰ আদৰ্শ সৌন্দৰ্য্যৰ লগত নিম্নলিখিত পাবে, কিন্তু অন্তৰ্হানি নহয়। গাৰ বৰণ কেঁচা সোণৰ দৰে নহলেও একেবাৰে ক'লাও নহয়। উজল চকু জুৰি আৰু দীঘল চুলিটোৰ দেখি কোনেও ক'ব নোৱাৰে যে তাতকৈ সেই সেই অৱয়বৰ সৌন্দৰ্য্য ক'বাত বেছিকৈ ফুটি উঠিছে। সাজ-পাৰ সামান্য ধৰণৰ, কিন্তু বেচ পৰিচাৰ আৰু পৰিপাটী। সাধা-বনতঃ এওঁক সদায় প্ৰফুল্ল দেখা যায়, বেন তেওঁৰ মনত কোনো বেজাৰ বা অশান্তি নাই। কিন্তু সেই বুলি সেই প্ৰফুল্লতা চকলতাৰ পাবীৰ নহয়।

উষাৰ মাক নাই; মৌৱেক প্ৰায় সন্মান কৰলীয়া; সেই কাৰণে ছোৱাৰে ভিতৰত বন্ধুৰ দৰে মিল আছে।

বৰষুটোৰ এৰোটাশিত উষা থাকে, আৰু এৰোটাশিত তেওঁৰ পিতাক থাকে। উষা বকা বোটাশিতো বৰ ভাল নহয়। ইয়াৰ এটিডিয়ে এখন শয়্যা। শয়্যাৰ পৰা অলপ আঁতৰত এখন মেজ, একো চকি আৰু এটা সৰু আলমাবীত বৰষুটোক

কিতাপ। কিতাপ অসমীয়া, বঙলা, ইংৰাজী, এই তিনিও ভাষাৰ আছে। এই কিতাপখিনিৰ ভিতৰত বামাৱলী, মহাভাৰত আদি খনচেষ্টক পুৰণি পুথি, জয়মতী, আৰ্য্যাবতী প্ৰভৃতি সতীকাহিনী আৰু বাকীবিলাক ধাত্ৰীবিজ্ঞা, স্বাস্থ্যবক্ষা, পাকপ্ৰণালী, চিত্ৰশিক্ষা, সঙ্গীত আদি বিষয়ক। খোটাগিটোৰ বেৰত ব্ৰাথোন দুখন চিত্ৰ আছে;—এখন সাবিত্ৰী-সত্যবানৰ, আৰু ইখন এখন সভাৰ। পাচৰখন চিত্ৰ দীনবন্ধুৰ সেৱাশ্ৰমৰ বাৰ্ষিক উৎসৱ, তাত বহুত মানুহ উপস্থিত আছে, আৰু দীনবন্ধুৱে থিয় হৈ কিবা বক্তৃতা দিছে। ইয়াৰ বাহিৰেও 'কাৰ্পেণ্ট'ৰ বেজিৰ সাহায্যেৰে লিখা কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ পদ আৰু দুই-এখন স্বভাৱচিত্ৰ আছে। এই কেইখন চিত্ৰই তেওঁৰ বেজিৰ কামত কৃতিত্ব দেখুৱাইছে। মেজৰ ওপৰত এখন দাপোণ আৰু এখন কণি আছে। খোটাগিটোৰ বাকীডোখৰ ঠাইত ডাঁবত আঁৰি থোৱা উৰা, চেৰেকি, লেটাই, ব আৰু ফুলৰ চানেকি, তলত এটা যঁতৰ। ছিলাৰৰ চিলাই কল এটাও একালে আছে। চালপীৰাৰ তলত কেই-খনমানে কাপোৰকানিৰে এটা কাঠৰ ৰাকচ আছে।

আজি উৰাই গালত হাত দি মন মাৰি বহি আছে; যেন তেওঁৰ মনত কিবা এটা ভীষণ আঘাত লাগিছে। এনেতে বৌয়েক ডাঠল সোমাই আহিল। উৰাক তেনে অৱস্থাত দেখি তেওঁৰো মন অস্থিৰ হৈ উঠিল। উৰাৰ এনে মনিন মুখ আজি তেওঁ প্ৰথম দেখিলে। উৰাৰ মনত বং লগাবৰ মনেৰে তেওঁ যেমাদিকৈ ক'লে,—“বোঁলো এইবাৰ মহাৰাণীৰ ৰাজ্যখনকৈ লব খুজিছা নেকি? দেখোন ওলৰ মাটি ওপৰকৈ ওৰিছা?”

উৰা ভালকৈ বহিল আৰু বৌয়েকৰ মুখলৈ চাই সীমহে থাকিল।

বৌয়েক : হৈছে কি উৰা?

উৰা : একো হোৱা নাই।

বৌয়েক : তেন্তে ইনানকৈ ভাবিছা কিয়?

উৰাই একো নক'লে। বৌয়েকে আকৌ শুধিলে,
—“মোক তেনেহলে নেকোৱা?”

উৰা : কিনো ক'ম?

বৌ : কিনো ক'ৰা। যি ভাবিছা তাকে কোৱা।

উৰা : কৈ লাভ নাই।

বৌ : কিয়? তোমাৰ মনৰ কথা শুনিবলৈ
ময়ো অযোগ্য হ'লোনে?

উৰা : বলিয়াৰ কথা শুনি কি কৰিবা?

বৌ : বুজিছোঁ, তুমি মোৰ ওপৰত অভিমান
কৰিছা, কিন্তু তাৰ কাৰণটো নক'লে
উপায় কি?

উৰা : বাক বৌ, মই যদি তোমাক কিবা
এটা সোধোঁ, তুমি সঁচাকৈ তাৰ উত্তৰ
দিবানে?

বৌ : মই তেনেহলে তোমাৰ আগত মিচা
কথাহে কওঁ?

উৰা : তাৰ উত্তৰ মই পিচত দিম, আগেয়ে
মোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়'।

বৌ : কৈছোঁ নহয়, সঁচা নকৈ মিছা কবলৈ
বাম কিয়?

উৰা : তেনেহলে কালিৰ প্ৰশ্নটো মই আজি
আকৌ সোধোঁ,—সঁচাকৈয়ে আমাৰ
ঘৰত শৰাধৰ নিমিত্তে এই মহা আয়ো-
জন চলিছেনে?

বৌ : কিয়, অলপভূত বে ককাদেউতাৰাৰ
আজ পৰিছে সেইটো তুমি জানো
না জানা?

উবা : জানো। কিন্তু তোমাক মই যি শ্রুতিছে।
তাব উত্তৰ দিয়।—সঁচাকৈয়ে আমাব
বৰত চলা সকলো আয়োজন এই
আজ্ঞৰ নিমিত্তেইনে ?

বৌ : আকনো কিছৰ নিমিত্তে হ'ব ?

উবা : তুমি মিছানকওঁ বুলি আগেয়ে কৈছা,
সেই কাৰণে তোমাব কথা বিশ্বাস
কৰিবই লাগিব। ভগৱানৰ ওচৰতো
প্রাৰ্থনা কৰো যেন এই কথাই সত্য
হয়। কিন্তু বৌ, এটা কথা কৈ থওঁ,
যাব যত্ন হয় তাৰহে আজ্ঞ হ'ব পাবে।

এই কথা কৈ উবাই এটা হাঁহি মাৰিলে, এই
হাঁহিত বৌদেৱৰ মুখ শুকাই গ'ল। সৰ্বনাশ !
তেনেহলে উবাই ডেউলোকৰ গোপনীয় কথা গৰ
পাইছে নেকি ?

এইখিনিতে অলপ আগৰ কথা কোৱাৰ আৱশ্যক।
উবাৰ বয়স যেতিয়া এবাৰ বছৰ হৈছিল, তেতিয়াৰে
পৰা বাপেকে উবাৰ বিয়াৰ নিমিত্তে বয় কৰি
আহিছে, কিন্তু ডেউৰ মনোৰথ সিহঁত হোৱা নাই।
প্ৰথমেই দীনবন্ধুৰ লগত উবাৰ বিয়া দিবলৈ ডেউ
বিশেষ ভাবে চেষ্টা কৰিছিল; কিন্তু কেইবাটাও
কাৰণত দীনবন্ধুৱে বিয়া কৰাবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে।
প্ৰথমতে—ডেউৰ বিবেচনাত ডেউৰ অৱস্থা বিয়া
কৰাব উপযুক্ত নাছিল। দ্বিতীয়—ডেউ কবালেও
অন্ততঃ চৈধ্য বছৰৰ কম বয়সীয়া ছোৱালী বিয়া
নকৰায়। তেনে ছোৱালী বিবাহৰ কৰ্ত্তা হবৰ উপযুক্ত
বুলি ডেউ বিবেচনা নকৰে, আৰু আত্মৰোধ বা
ভাতৰী খাৱোৱো ডেউৰ ব্ৰত সন্ধান কৰে। তৃতীয়তঃ
—আগষ্টে ডেউ বিয়া কৰাব নে নকৰায়, আৰু
কবালে কাক কৰায়, সেইটো নিৰ্দিষ্ট সময়ত ওলোৱাৰ

আগেয়ে তেওঁ ঠিক কৰিব নোখোজে। উবাৰ
ককায়েক আৰু পিতাকে কোনো মতেই দীনবন্ধুৰ
ব্ৰত পৰিবৰ্ত্তন কৰিব নোৱাৰিলে। অকল ডেউলোকেই
নহয়, দীনবন্ধুৰ লগত সন্তান থকা বহুতো ভাতৰ
হাতুহেও উবাৰ পিতাকৰ খাটনিত আহি ডেউক
বৰকৈ ধৰিছিল; কিন্তু কোনোও ডেউৰ ব্ৰত লৰাৰ
নোৱাৰিলে। উমাকান্তই যদিও ডেউৰ ব্ৰতামত প্ৰকাশ
কৰি দীনবন্ধুক বিবাহৰ নিমিত্তে উপদেশ দিছিল,
তথাপি ডেউয়া বিয়া কৰাবলৈ টানি থকা নাছিল,
কিয়নো, কাৰো অস্থবোধে যে দীনবন্ধুৰ ব্ৰত লৰাৰ
নোৱাৰে সেইটো ডেউৰ ভালকৈ জনা নাছিল।

কোনো মতেই দীনবন্ধুৰ সম্মতি আনিব নোৱাৰি
উবাৰ বাপেকে আন ঠাইত সহজ পাতিবলৈ চেষ্টা
কৰিবলৈ ধৰিলে; ডেউৰ উদ্দেশ্য সকল নহ'ল।
উবাৰ নিচিনা ছোৱালীৰ যে প্ৰাৰ্থনা অস্তাৱ আছিল
এনে নহয়, কিন্তু উবা কাকো আত্মসমৰ্পণ কৰিবলৈ
সাজু নহ'ল। এই দৰেই গ'ল তিনি বছৰ; কিন্তু
তিনি বছৰৰ মূৰতো দীনবন্ধুৰ আপত্তি নগ'ল। সেই
কথা উমাকান্তৰ লগত আলাপত প্ৰকাশ পাইছে।
উবাৰ কিন্তু দৃঢ় প্ৰতিজ্ঞা যে ডেউ দীনবন্ধুৰ বাহিৰে
আন কাকো জন্ম দান নকৰে, কিয়নো পিতাকে
দীনবন্ধুৰ লগত বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ কৰাৰ পৰাই ডেউ
মনে মনে দীনবন্ধুকই আত্মসমৰ্পণ কৰি আহিছে।
বাপেকে ইমান দিন উবাৰ ইচ্ছামতেই বাট চাইছিল।
এতিয়া কিন্তু যেনে তেনে বিয়া দিবই লাগিব বুলি
হিব কৰিলে। সম্ভ্ৰান্তি উজনীৰ কোনোবা বাগিচাৰ
য়েমেকাৰ এককল পুতেকৰ লগত উবাৰ বিয়াৰ ঠিক
হৈছে। উবাক এই কবৰতৰ কথা সন্নি আনিবলৈ
দিয়া নাই। বিয়াৰ দিনৰ ওচৰা-উচৰিতে এইবাৰ
উবাৰ ককায়েক আজ্ঞ পৰিছে; গতিকে পানীৰকল,

ভাষাল-পাণ, খিউ-বয়লা, চাউল-পাত আদিব
আয়োজন আদ্যব নারত কবি প্রকৃত কথা উবাৰ
পৰা গোপনে বাখিছে। বাপেকব ইচ্ছা টেকেলি
দিয়াৰ আগলৈকে উবাক একো জানিবলৈ নিদিয়ৈ।
কিন্তু আয়োজনৰ গঢ় দেখি আক মাজে-সময়ে
পিতাকহঁতৰ কথাৰ ভঙ্গী দেখি উবাই প্রকৃত কথা
কিছু কিছু অহুমান নকৰাকৈ থকা নাই। অকল
সেয়ে নহয়, সুতুক-বানাককৈ শুনিবলৈকো পাইছে।
সেই কাৰণেই আজি তেওঁ এনে চিন্তাকুল।

উবাৰ কথা শুনি বৌৱেকে ভাবিলে, হয়তো
উবাই বিয়াৰ কথা জানিব পাবিছে, আক তেওঁৰ
মত নাই দেখিয়েই তেনে কথা কৈছে। তথাপি আচল
কথা নকৈ শুধিলে—“তুমি এইবোৰ কি কৈছা?”

উবা : কিয়, মোৰ কথা ইমান বুজিব নোৱাৰা
হ’ল নে? মই কৈছো জীৱিতৰ আদ্য
হ’বই নোৱাৰে, গতিকে ভোমালোকে
যাব আদ্যব আয়োজন কৰিছা, তেওঁ
বা তেওঁলোকে নিশ্চয় যুত হ’ব লাগিব।

বৌ : বাক, এই আয়োজনৰ এতাপ যদি
জীৱিতৰ নিমিত্তে হয়?

উবা : তেতিয়া হ’লে তেওঁ আদ্যব আগতে
জীৱিতৰ লেখৰ পৰা বাদ পৰি যুতৰ
লগ ল’ব লাগিব।

বৌ : মই কাবোকে মাতিছোঁ উবা, তুমি
কি ভাবি এনে কথা কৈছা, মোক
ভাঙি কোৱাঁ।

উবা : তুমি যদি মোৰ পৰা কিবা সুকুৱাইছা,
তাকে ভাবি এই কথা কৈছোঁ বুলি
নিশ্চয় বুজিছা, আক যদি সুকুৱা
নাই, তেন্তে মোৰ কথাৱাৰা কৰ্ম নাই।

বৌ : ধৰা, মই সুকুৱাইছোঁ।

উবা : তেন্তে ময়ো মোৰ কথা কৈছোঁ।
ভোমালোকৰ ইচ্ছা পূৰ্ণ হ’ব, আদ্য
কৰিবলৈ পাবা।

বৌ : কিয় তেনে কথা কোৱাঁ উবা?

উবা : পূৰ্বৰ বেলি পশ্চিমে ওলাব পাৰে
কিন্তু মোৰ কথাৰ লবচন নহয়।

বৌ : তুমি কি কৰিব খুজিছা উবা? তুমি
চিৰ-কুমাৰী হৈয়েই জীৱন নিৰাবানে?

উবা : তাতনো কাৰ কি হানি?

বৌ : কিন্তু উবা, তুমি জানানে তেনে জীৱন
কি কঠোৰ? তুমি আজীৱন তেনেভাবে
কটাবা কেনেকৈ? ভোমাৰ মঙ্গলৰ
নিমিত্তে, ভোমাৰ সুখৰ নিমিত্তেই
দেউতাবা সদায় চিন্তাকুল। এতিয়া
ভাল ধৰ, ভাল লৰা,—ভাল অৱস্থা
চাই ভোমাৰ সম্বন্ধ স্থিৰ কৰিছে,—
তুমি আগন্তিক নকৰিবা, উবা।

উবা : মই কি আগন্তিক কৰিম? ভোমালোকে
মোৰ আদ্য পাতিছা, মই তাত সাহায্য
কৰিম। পিতা সুখী হ’ব, ককাইদেউ
সন্তুষ্ট হ’ব, ভোমালোকৰ অশান্তি
দূৰ হ’ব।

উবাৰ এই কথাত বৌৱেকে উবাৰ ভিত্তিত
ধৰি কান্ধিবলৈ ধৰিলে, উবাও কান্ধিবলৈ লাগিল।
মুখেৰে কুটাই ক’ব নোৱাৰা বহুতো কথা চকু-সোত
ব্যক্ত হৈ পৰিল।

বহুত বেজিন দূত মাফুল লাভ কৰি বৌৱেকে
ক’লে—“মোৰ বিমান পতি আছে, ইয়াত বাবা
কৰ্মাৰলৈ যোৱা কৰিম; তুমি স্থিৰ হোৱাঁ। কিন্তু

তুমি যাব নিমিত্তে সসাবধ সকলো মুখ বিসর্জন
দিবলৈ ওলাইছা, তেওঁ জানো তোমাৰ কথা ভাবে ?”

উষা : তেওঁ ভাবক বা নাভাবক, তাত মোৰ
কি হ'ল ? মই মোৰ কৰ্তব্য কৰিম।

বো : বান্ধুহে তেওঁক বধ দয়ালু বোলে, কিন্তু
মই হ'লে এনে নিষ্ঠুৰ অহঙ্কাৰী মানুহৰ
কথা আগে-পিচে শুনা নাই। এতিয়াই
ইমান ; বৰ বেছিকৈ ধন-সম্পত্তি থকা
হ'লে আক আছিলহে। আজি তিনি
বছৰেও তেওঁৰ মন সুৰাব পৰা নগ'ল।
সঁচাকৈয়ে মোৰ হ'লে তেওঁৰ নাম
শুনিলেও থং উঠা হৈছে। তুমিও
তেওঁকে ইমান দিন ভাবি থাকি তুল
কৰিছা। তেনে বান্ধুহক—

উষাই বোৱেৰক মুখত সোপা দি খব ক'লে,—
“কমা কৰা, আক নক'ৰা। দেহতা যদি তুট নহয়
সি পূজাৰীৰ মোৰ, দেহতাৰ নহয়। দেহতাৰ অক্লগ্ৰহ
লাভ কৰিবলৈ যি আন্তৰিক পূজা লাগে, যি আকুল-
আহ্বান লাগে, বোধকৰোঁ মোৰ সি নাই, সেই
কাৰণেই দেহতা বিমুখ।”

বোৱেকে আক একো নকৈ উঠি গ'ল। উষাই
খাৰালাবে চকুলো বোৱাই আকুল কৰ্ত্তেবে ক'লে,—
“দীনবন্ধু, জ্ঞান-দেহতা, প্ৰাণৰ ঈশ্বৰ, এই ত্ৰয়ত
নহলেও যেন পবিত্ৰত এই অযোগ্য দাসীক তোমাৰ
চৰণত ঠাই দিয়।”

দ্বিতীয় অধ্যায়

ভাৰত

ইন্দ্ৰনাথ লক্ষীকান্তৰ মনত থকা প্ৰায় দুবাহ

হৈছে, কিন্তু আজিলৈকে বস্তাব লগত বৰ্খাসি
বিয়া হব কোনো আয়োজন হোৱা নাই। লক্ষী-
কান্তই ইন্দ্ৰনাথক লগত লৈ তেওঁৰ বাৰ্ষিক
নিমিত্তে কেইবাটাও কাৰ কৰিলে। প্ৰত্যেকটো
ৰে হাবিৰ মাজত হুটা বান্ধুহে আয়োজন কৰিছিল
সেইটো পাঠকসকলৰ মনত আছে। সেই দুজন
লক্ষীকান্ত আৰু ইন্দ্ৰনাথৰ বাহিৰে আন কোনো
নহয়। গাড়োৱানে বাতি খোৱাটোৱেই ইন্দ্ৰনাথ
আৰু ইটো লক্ষীকান্ত। দুয়ো ছদ্মবেশেৰে মৈছিল
আৰু যোৱাৰ আগেয়ে বৰকৈ মৰ খাইছিল, লক্ষীকান্ত
যেতিয়া লৰাটোক পেলাই দি প্ৰত্যেক ধৰিবলৈ যায়,
তেতিয়া তেওঁৰ দৃষ্টি আৰু উদ্ভক্তনা ইমান বেছি
হৈছিল, যে তেওঁ গাড়ী আৰু বাতিৰ কোনো পাৰ্শ্বক্য
অনুভৱ কৰিব পৰা নাছিল। তেনে অৱস্থাত যেতিয়া
তেওঁ গাড়ীৰ পৰা পৰিল, তেওঁ এনে কোৱাকৈ
পৰিল যে তেওঁৰ সোঁ হাতৰ সক-গাঁঠিৰ জোৰা লবি
গ'ল, আৰু ভবি এটাও সক-গাঁঠিৰ ওচৰতে মোকোকা
থালে। বহুত পৰলৈকে তেওঁৰ উঠিবলৈ শক্তি নহ'ল।
ভাব পিচত কোনোমতে উঠি ওচৰত পৰি থকা
গছৰ ঠাল এটোৰে লাখুটি বাই বহুত খেলি
মুত ইন্দ্ৰনাথৰ ওচৰ পালেগৈ। ইন্দ্ৰনাথে আন
বাতি তেওঁক বিচাৰি নোবোৱাত তেওঁৰ পেটে পেটে
থং উঠি আহিছিল ; এতিয়া প্ৰকৃত অৱস্থা দেখি
সেই থং মাব নিয়ালে, আৰু বহুত কৰ্ত্তেবে ইন্দ্ৰ-
নাথৰ বাত মোকোলাই দিলে। সেই বাতি দুয়ো
ভাতে থাকিল। বাতিপুৰা গাড়ী এখন বিচাৰি
লক্ষীকান্ত লৈ ইন্দ্ৰনাথ নগৰলৈ গ'ল।

লক্ষীকান্তৰ ভবিৰ আঘাত বোধকৰোঁ কৰ
শাস্বাতিক নাছিল, কিয়নো, এলহাৰমান ঠাণ্ডা
লগোৱাৰ পিচতে তেওঁ একককৰ ভালকৈয়ে সুঁহি

পৰা হ'ল। হাতটো হলে এতিয়াও একেবাবেই ভাল হোৱা নাই।

ইয়াৰ আগেয়ে কেনেকৈ জাননী প্ৰচাৰ কৰিছিল, আৰু প্ৰভাৱতীব বিকছে সাক্ষী দিবলৈ ওলাইছিল তাকো সকলোৱে জানে। অকল সেয়ে নহয়, এইবোৰ কেলেঙ্কাৰীৰ কথা জাননীত লিখা দিৱেই বেনাৰীকৈ লিখি আসামৰ প্ৰায় সকলো ঠাইলৈকে পঠিয়াইছিল।

ইন্দ্ৰনাথৰ সাহায্যেৰে লক্ষীকান্তই আৰু কিছুমান কাৰ্য্য কৰিছিল, কিন্তু সেইবোৰ ইমান জবজব আৰু তাৰ লগত এই আখ্যায়িকাৰ সম্বন্ধ ইমান কম যে তাৰ উল্লেখ নিম্প্ৰয়োজন।

যদিও ইন্দ্ৰনাথ লক্ষীকান্তৰ লগত প্ৰায় দুমাহ আছে, তথাপি পূৰ্বৰ বন্দনান্তৰেতে বিয়াৰ কথা কোনেও উলিওৱা নাই। ইন্দ্ৰনাথে প্ৰথমতে অলপ খব-খব লগাইছিল, কিন্তু পিচত তেওঁ সামাজিক ভাবে বিয়া নোহোৱাটোহে বাছা কৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ অন্তৰ্ভে কাৰণ আছিল। —

ইন্দ্ৰনাথে মাজে-সময়ে মন কৰিছিল যে বড়াই সদায় সন্ধ্যা সময়ত, বাতি খাই উঠাৰ পিচত, আৰু নিচেই বাতিপুৱাতে একোবাৰ পঢ়ুলিমুখলৈ যায়। প্ৰথমতে তেওঁ সেই বিষয়ে একো ভবা নাছিল, কিন্তু পূজাৰ সময়ত হঠাৎ তেওঁৰ কিবা সন্দেহ জন্মে, আৰু তাৰ কাৰণ জানিবলৈ তেওঁ ব্যস্ত হয়। তেওঁ কেইদিনমান ভালকৈ লক্ষ্য কৰি দেখিলে বড়াই পঢ়ুলিৰ নাহৰ কেইজোপাৰ তলত কিবা বিচাৰে। তেওঁ দিনত ঠাইডোখৰ পৰীক্ষা কৰি চালে, আৰু দুয়ো ধাতিৰে থকা গছ জোপাৰ তলত বহুতো অকাৰিলা কটা কাকত—বাইকৈ গুৰুণি চিট্টি কটা লেকাকা—বুৰাই ঘোৱা দেখিলে।

তেওঁ প্ৰথমেই ভাবিলে কি জানি বড়াই কটা কাকতৰ লগত কিবা মূল্যবান কাকত পেলালে তাকেই বিচাৰে কিন্তু পিচত ভাবিলে, যদি সেয়ে হয়, তেন্তে দিনত ভালকৈ বিচাৰিলে দেখোন হ'লহেঁতেন। তাকে নকৰি দিনো দিনো এনেকৈ বিচাৰিব কিয়? ভাবি চিন্তি একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি শেষত তেওঁ ইয়াৰ ভিতৰুৱা বহুস্ত উলিয়াটন কৰিবলৈ কৃতসংকল্প হ'ল।

সেই দিনা ইন্দ্ৰনাথ সোনকালে আহি পঢ়ুলিৰ সন্মুখত থকা কেন্দ্ৰ গছডালত উঠি পাতৰ আঁৰত বহি থাকিল। অলপ পিচতে বড়ো এজোপা নাহৰ তললৈ গৈ এখন চিটি থৈ আহিল। ইন্দ্ৰনাথে প্ৰথমতে চিটিখনত কি আছে তাক চাবৰ মন কৰিছিল, কিন্তু পিচত তেনে কবাতকৈ সেই বাতি নিলগৰ পৰা আলোখলেখ চোৱাকে উচিত বুলি স্থিৰ কৰিলে। তেওঁ এবটামান সময় এনে ভাবে থকাৰ পিচত এজন মানুহ সেই গছৰ তললৈ আহিল। মানুহজন আমাৰ পূৰ্বপৰিচিত আকুল গনিৰ বাহিৰে আন কোনো নহয়। আকুলে গছৰ তল পাই ইকালে সিকালে চাই কাগজবোৰৰ ওচৰ চাপিল, আৰু চিটিখন লৈ প্ৰস্থান কৰিলে। ইন্দ্ৰনাথৰ আৰু বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল যে নাহৰ গছৰ গুৰিয়েই বড়োৰ ডাকঘৰ। হঠাৎ চিটি দেখিলেও বাতে কাৰো মনস্ত সন্দেহ নোপজে, এই উদ্দেশ্যেই তাত কটা লেকাকাবোৰ পেলাই থৈছে।

ইন্দ্ৰনাথ গছৰ পৰা নামি কিছু সময় ইকাল-সিকাল কৰিলে। এনেকৈ দুখটামান কুৰাৰ পিচত আকৌ তেওঁ কেন্দ্ৰ গছত উঠিল। ভেটিয়া প্ৰায় তাত থাকৰ সময় হৈছিল; কিন্তু তাত থাকৰ সময়ত অল্পপৰিচিত থকা ইন্দ্ৰনাথ বা লক্ষীকান্ত

এদিনীয়া ঘটনা নহয় ; সেই কাৰণে তেওঁ ভাব বাবে চিন্তা কৰিব নালাগিল। বস্তাই বাই-বই উঠি অতি সাৱধানে চাবিওকাললৈ চাই নাহব গছৰ ডলত কিবা বিচাৰিলে, কিন্তু একো নাপাই বিমৰ্ষ হৈ উলটি গ'ল। ইয়াৰ পিচত ইন্দ্ৰনাথ গছৰ পৰা নামি ঘৰলৈ আহিল, লক্ষীকান্তও অলপ পিচতে ঘৰ পালেহি। ভোজন কাৰ্য্য সমাধা কৰি তেওঁলোক দুবলৈ যাওঁতে এক বাজি গৈছিল।

সেই দিনা ইন্দ্ৰনাথৰ ভাল টোপনি নাছিল ; বাতি নৌ পুৱাওঁতেই তেওঁ শোৱাব পৰা উঠিল। বাহিৰত অলপ অলপ পোহৰ যেন দেখা গৈছে, ঠিক এনে সময়ত তেওঁ বালুহ এটা নাহবৰ ডলৰ পৰা যোৱা যেন দেখিলে। তেওঁ তেতিয়া কোনো গম-গতি নলগোৱাকৈ নাহবৰ ডললৈ গ'ল, আৰু এজোপাৰ ডলত এখন চিঠি পালে। চিঠিখন বুটলি লৈ আহিল, আৰু ভিতৰত চাকি এটা লগাই তাৰ পোহৰত পঢ়িবলৈ ধৰিলে। চিঠিখন আহিছে আকুল গনিৰ পৰা। তেওঁ চিঠিখন পঢ়ি বঢ়িৱাকৈ জানিব পাবিলে যে বস্তা আৰু তেওঁৰ ভিতৰত গুপ্ত প্ৰণয় আছে, আৰু বস্তাই আকুলৰ লগতে তেওঁৰ বিয়া হ'ব বুলি আশা দি আছে। আজিৰ চিঠিত আকুলে এসপ্তাহৰ সুবন্ত নপলালেই নহ'ব বুলি লিখিছে। চিঠিখনত ইন্দ্ৰনাথক সোনকালে আঁতৰাবলৈ কৈ তেওঁৰ বিকছে কিবা-কিবি লিখিছে। সেই দিনাই ইন্দ্ৰনাথে বস্তাক বিয়া নকৰাবলৈ বনতে স্থিৰ কৰিলে ; কিন্তু সামাজিক ভাবে বিয়া নহলেও বেতিয়ালৈকে আঁতৰ হবলৈ বাধ্য নহয়, বেতিয়ালৈকে আগৰ দৰেই ভাত খাবলৈ সাজু থাকিল।

লক্ষীকান্তৰো ভনীয়েকক উলিয়াই দিবলৈ ইচ্ছা নাই। এতিয়া বিনামূল্যে বিমানবোৰ বন্ধ-বাহানি

ঘৰত সোৱাইছেহি, বস্তা নাখাকিলে তাৰ আশা ক'ত ? বাইকৈ এতিয়া তেওঁৰ মনৰ কথাটো ইচ্ছাকৈ বন্ধ-বাহানৰ পৰাই ওলাইছে ; বস্তা আঁতৰিলে তাৰো সুৰ মৰিব। কোৱা উচিত যে বস্তাৰো মনৰ কথাটো মন খায়। সেই বাবে তেওঁৰ প্ৰণয়ীজনৰ পৰা আন বস্তাৰ লগতে কেতিয়াবা বনো উপহাস পায়। বাহিৰত সুবিধা নহলে কেতিয়াবা লক্ষীকান্তৰো ভাব ভাগ লয়। সাধাৰণতঃ মন খাবলৈ তেওঁ মহেশ্বৰ ঘৰলৈ যায়। বস্তাক বিয়া দিলে তেওঁৰ ভেনে সুবিধা থকাৰ সম্ভাৱনা ক'ত।

বস্তাই কাৰো লগত সামাজিক ভাবে বিবাহ ইচ্ছা নকৰে ; এজনক একালে আশা দিব পাৰে, কিন্তু ইকালে নতুন প্ৰণয়ীৰ অহুসহানত ব্যস্ত। নিতৌ নতুন প্ৰণয়ী লাভ কৰাই বস্তাৰ একান্ত কাৰনা।

ইন্দ্ৰনাথে সেইদিনাৰ পৰা প্ৰায়ে চিঠি লুপ কৰে, আৰু পঢ়াৰ পিচত নিতান্ত আৱশ্যকীয় হুই এখনৰ বাহিৰে বাকীবোৰ আকৌ আগৰ ঠাইত থৈ আহে। আকুলৰ বাহিৰেও আৰু বহুজন পৰা ভেনে চিঠি আহিছিল।

মহেশ্বৰ লগত বস্তাৰ অবৈধ প্ৰণয় আছে বুলি ইন্দ্ৰনাথে আগৰে পৰা সন্দেহ কৰিছিল ; কিন্তু দিনৰ পিচত তাৰ চাক্ষু্য প্ৰমাণ পাবলৈকো বাকী নাখাকিল। ইন্দ্ৰনাথে দেখাদেখিকৈ কোনো প্ৰতি-কাৰ কৰিব নোৱাৰি বনে বনে কিবা-কিবি উপায় চিন্তিবলৈ লাগিল। বেতিয়াৰে পৰা তেওঁ মহেশ্বৰ ঘৰলৈ ঘনাই অহা-যোৱা কৰিবলৈ ধৰিলে।

আকুলক আশা দি থাকিও সুবাহুৰ সময়ত বস্তা তেওঁৰ লগত নোযোৱা হ'ল। আকুলে ভৱা ৰোৱা টকাখিনিকে খুজিলে, কিন্তু বস্তাই ক'লে সেই টকাত আকুলৰ কোনো অৰু নাই। সেই টকা আকুল

আন বন্ধও তেওঁ প্ৰীতি-উপহাৰ-স্বৰূপেহে আকুল
পৰা পাইছিল; সেই কাৰণে তেওঁ নিজ ইচ্ছাত
বুধাই নিদিলে আকুল কোনো দাবি নবন্ধে; আৰু
এৰাৰ গ্ৰহণ কৰাৰ পিচত তেওঁ কোনো বন্ধ বুধাই
দিব নোখোজে। আকুল অগত্যা প্ৰতিশোধ লবলৈ
ছমিয়াই সম্প্ৰতি অকলে পলাব লগাত পৰিল।

তৃতীয় অধ্যায়

পাছৰী চাহাব

প্ৰায় এমাহৰ মূৰত দীনবন্ধু গোৱালপাৰাৰ পৰা
উলটিল। আকালৰ বিষয়ে তেওঁ যি পঢ়িছিল সি
সঁচা, কিন্তু নৈৰ দাঁতিৰ চাৰি কি পাঁচখন গাৱঁ
হে শব্দ নষ্ট হৈছিল। বাকীবোৰ ঠাইত এইবোৰ বৰ
ভাল খেতি হৈছিল; সেই কাৰণে দীনবন্ধুয়ে বৰ
পৰিভ্ৰম কৰিব নালাগিল। বিবোৰ মাল্লহৰ নিজৰ
আহুত্ৰকতকৈ বেছি ধান উৎপন্ন হৈছিল, সেইবোৰ
মাল্লহে বৰে পতি এমোনকৈ ধান এই ছুৰ্ভগীয়া-
ইডৰ নিৰিন্দে দান কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল, আৰু
সবহীয়াৰকৈ খেতি কৰাবিলাকে তেওঁলোকৰ
বেচিবলগীয়া ধানৰ একাংশ পিচৰ বছৰত টকা পোৱাৰ
বন্দোবস্তেৰে দিবলৈ পাত ল'লে। দীনবন্ধুয়ে সকলোকে
তেওঁলোকৰ কৰ্তব্য বুজাই দি এইবোৰ কাৰ্য্য পৰি-
চালনাৰ নিৰিন্দে এটি সমিতি গঠিত কৰিলে। একম
জমিদাৰ এই সমিতিৰ সম্পাদক নিযুক্ত হ'ল। দান
আৰু বাবে সোৱা ধান এই সমিতিৰ দায়িত্বত গ্ৰহণ
কৰা হ'ব আৰু বিপন্ন মাল্লহে এই সমিতিৰ নিৰ্দিষ্ট
নিয়মমতে প্ৰতিজ্ঞা দি সাহায্য গ্ৰহণ কৰিব
পাৰিব। এই নিয়মমতে কাম হৈ মূঠালৈকে দীন-

বন্ধুয়ে স্থানীয় লোকৰ পৰা যি দান সংগ্ৰহ কৰি-
ছিল আৰু তেওঁৰ আবেদন মতে আসাৱৰ অস্তিত্ব
ঠাইৰ পৰাও যি সাহায্য আহিছিল, তাৰেই এক
প্ৰকাৰ চলাব লগাত পৰিল। প্ৰায় এমাহমান
চেঠা কৰাৰ ফলত এই বিপন্নসকলক সমিতিয়ে বিমান-
খিনি ধান, আৰু ধানৰ প্ৰতিজ্ঞা পালে, তাৰ দ্বাৰা
এই বিপন্নসকলৰ জীৱন বন্ধাৰ আগন্তুক দেখা গ'ল।
দীনবন্ধুয়ে গাৱঁ-গাৱঁ যেন পাতি এই ছুৰ্ভিনত
সকলোকে পৰিভ্ৰমী হ'বলৈ উপদেশ দিলে। তিকতা-
বিলাকক বিশেষভাবে সূতা আৰু কাপোৰ বোৱাত
লাগিবলৈ আৰু মতাৰিলাকক ভালকৈ মাহ-সব্বিহ
আদিৰ খেতি কৰিবলৈ বিশেষভাৱে অনুৰোধ কৰিলে,
আৰু সমিতিত পৰা আহুত্ৰক অনুযায়ী তাত সাহায্য
কৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা দিলে। এই সমিতি গবৰ্ণমেণ্টৰ
“কো-অপৰেটিভ ক্ৰেডিট চচাইটি” আৰ্হিত স্থাপন
কৰা হ'ল।

এমাহৰ অল্পান্ত পৰিভ্ৰমৰ পিচত দীনবন্ধু ঘৰলৈ
আহিবলৈ ওলাল; বহুতো মাল্লহ তেওঁক চোল-
খোল আৰু দোলাবে আগ বঢ়াবলৈ আহিল। দীন-
বন্ধুয়ে তেনে শোভা-বাত্ৰাৰ বিৰুদ্ধে বহুত বুজাই
শেহত ক'লে—“বাইজসকল, আপোনালোকে যদি
এই ছুৰীয়াৰ কথা শুনে, আৰু সেই মতে কাম কৰে,
তেনেহলেই তেওঁক যথেষ্ট সম্ভান আৰু শ্ৰদ্ধা কৰা
হ'ব। অকলে মোক দোলাত ভৰাই চাকোলা মাল্লহ
দৰে লৈ বোৱাৰ পৰা একো লাভ নহয়। বৰ সি
মোক অকৰ্ম্মণ্য মূল্যেই প্ৰমাণ কৰিব। আকৌ চোল-
খোল আদিৰেই বা প্ৰয়োজন কি! মইতো কিয়
কৰাবলৈ ওলোৱা নাই। ফলত এইবোৰ আকল
মই বেয়া পাওঁ। বাইজৰ ওচৰত মই কোন ফুটা?
আপোনালোকৰ অধিব মূল্যৰ বোকা হ'ব বাবিলেই

মই মোক সৌভাগ্যৱান বুলি ভাবিব। আপোনা-
লোকে আত্মীৰ্বাদ কৰক যেন বাইজৰ সেৱাত মই
মোৰ জীৱন উচৰ্গা কৰিব পাৰোঁ। ভেটিয়া হলেই
মই যথেষ্ট সন্মানিত আৰু গৌৰৱাৰ্হিত হ'ব।

ভেটিয়া সকলো বাইজে ইবিবানিবে চৌদিশ
ৰূপাই তুলিলে, আৰু দীনবন্ধুৱে আপত্তি কৰাতো
প্ৰায় তিনি কুৰিমান মানুহ জৱখনি কৰি তেওঁৰ
লগত জাহাজঘাটলৈকে আহিল। দীনবন্ধুৱে সক-
লোকে মিঠা মুখেৰে উপদেশ দি নৱকাৰ জনাই
যথাসময়ত জাহাজত উঠিল।

দীনবন্ধুৱে জাহাজত উঠিয়েই দেখিলে এজন
চাহাবে তৃতীয় শ্ৰেণীৰ যাত্ৰীবীলাকৰ মাজত সোমাই
বহুতা দিছে। চাহাবজন আবেহিকাৰ ব্যাপ্তিষ্ট
মিশ্ৰনৰ এজন পাহুৰী। তেওঁ কৈছে,—“ভাবভৰ্ষব
মানুহবিলাক মহাপাপী, সিহঁতে এতিয়াও খৃষ্টক ভজা
নাই। হিন্দু-ধৰ্মত একো সাৰ নাই; তাত বহুতো সপ্ত-
দায় আছে, আটাইবোৰেই সত্যতাৰ বিৰোধী। ইয়াৰ
মানুহ—কি বৈষ্ণৱ, কি শৈৱ, কি শাক্ত, কোনেও
মুক্তি নাপায়। ইহঁতৰ ধৰ্ম ইমান বেয়া, ইমান নীচ
যে সকলোৱে বিন কৰা উচিত। শৈৱ-শাক্তই লিঙ্গ
আৰু বোনি পূজা কৰে, ইহঁতৰ সত্যতাৰ অলপো
জান নাই। এনেবোৰ পূজাৰ নিৰিঙেই ইয়াৰ মানুহ-
বোৰক আৰাৰ মানুহে গৰু-গছৰ নিচিনাকৈ ব্যৱহাৰ
কৰে। বৈষ্ণৱবিলাকে বাছ-কাছকে আদি কৰি
গছোটা অৱতাৰ মানে। ঈশ্বৰক যি ইমান ক্ষুদ্ৰ
জীৱ হ'ব পাৰে বুলি ভাবে, সিহঁতৰ মূক্তি ক'ত ?
কোনে সিহঁতক অনন্ত নৱকৰ পৰা বাৰিব। তদুপৰি
বৈষ্ণৱবিলাকে যি ঈশ্বৰক পূৰ্ণাৱতাৰ বুলি মানে,
সেই ঈশ্বৰক নিচিনা জঘন চৰিত্ৰৰ মানুহ পৃথিৱীতে
নাই। আত্মি কান্দিব বিনন্ত হোৱা হ'লে ধাৰী বা

কলীয়াপানীত দিব লাগিলহেঁতেন। ইয়াৰ মানুহ
পূজা পূজা কৰে। ঈশ্বৰ সকলো ঠাইতে আছে।
তেওঁৰ কাণ নাই শুনে, চকু নাই দেখে, হাত বাহি
ধৰে, ভৰি নাই কৰে। তেনে ঈশ্বৰক পূজা লাগি
পূজা কৰিলে তেওঁ সন্তুষ্ট হ'ব নে বিজুই হ'ব ? তেনে
লোকে যদি মূক্তি পাব খোজা, কোনো কোনো কৰ্ম
নবকত পঢ়িব নোখোজা, তেন্তে খৃষ্টক ভজ। খৃষ্টক
ভজিলেই সকলো হ'ব। বহুতো মানুহে বহুত দিন
হুখত নিয়াই শেহত খৃষ্টক ভজি হুখ পাইছে,
পৰকালতো স্বৰ্গলৈ যাব পাৰিছে।”

পাহুৰীৰ বক্তৃতা শুনি দীনবন্ধুৱে হাঁহি হাঁহি
ক'লে,—“বিধাতাৰ কি বিড়ম্বনা ! এইবিনি ধৰ্মজ্ঞান
লৈও একোজন মানুহ মনুষ্য আবেহিকাৰ পৰা ভাবত
উদ্ধাৰ কৰিবলৈ আছে।”

চাহাবে শুনি ক'লে,—“কি কৈছা তুমি ?”

দীন : কৈছো বোলো তোমাৰ নিচিনা ধাৰ্ম-
কৰ আশ্রয়ত লৈ উদ্ধাৰ নোহোৱাকৈ
থাকিবনে ?

চাহাব : তুমি খৃষ্টান নেকি ?

দীন : কিয়, তোমাৰ প্ৰয়োজন ?

চাহাব : তুমি যদি এতিয়াও খৃষ্টান হোৱা নাই,
তেতিয়া সোমকালে হোৱা উচিত। কাৰণ
কেতিয়া কোন যবে তাৰ ঠিক নাই।
আৰু খৃষ্টক নজাকাকৈ মৰিলে অনন্ত
নৱকলৈ যাব লাগিব।

দীন : আৰু বোৰকবোৰ খৃষ্টক ভজি মহাপাপ
কৰিলেও অনন্ত নৱকলৈ হ'ব ?

চাহাব : নিশ্চয় তুমি মোৰ কথা বুজিছা, তুমি
খৃষ্টান হ'ব নিতান্ত উপযুক্ত।

চাহাবে দীনবন্ধুৰ বিজ্ঞান জ্ঞান দেখি সকলোৱেই

গিৰ্জনি মাৰি হাঁহি উঠিল। চাহাবে খঙত বঙা পৰি ক'লে, “তুমি কি কৈছা?”

দীন : এতিয়া মুঠেই একো কোৱা নাই, কিন্তু ক'ব খুজিছোঁ—তোমাৰ ধৰ্মজ্ঞানটো ইমান টুলটুলীয়া হৈ পৰি উঠিছে যে কোনোবা অধ্যাত্মিক পৌত্তলিকে তাত টোকৰ মাৰি দিলেই পকা গাব ফুটা দি ফুটি তাৰ পৰা ধৰ্মৰ পুঁজ ওলাই ডোঙা বান্ধি পৰিব।

আকৌ সকলোৱে হাঁহি দিলে।

চাহাব : তুমি ঠাট্টা কৰিছা?

দীন : ঠাট্টা নহয় চাহাব, মই আচল কথা কৈছোঁ। তোমাৰ দৰে মানুহ ভাৰতলৈ অহাই তুল। তুমি জানানে ভাৰতবৰ্ষৰ এটা নিবন্ধৰ গাৱঁলীয়া মানুহেও তোমাৰ নিচিনা ধৰ্মপ্ৰচাৰকক ধৰ্ম-শিক্ষা দিব পাৰে? তুমি যি বক্তৃতা দিলা, তাৰ পৰাই বুজা গৈছে তোমাৰ ধৰ্মৰ ক-কলাও শিকা হোৱা নাই।

চাহাব : মই জানো মিছা কথা কৈছোঁ? হিন্দু-বোৰ জানো পৌত্তলিক জড়োপাসক নহয়?

দীন : হ'ব পাৰে, কিন্তু তোমালোকৰ সমান নহয়।

চাহাব : তুমি খুটানক পৌত্তলিক বুলিছা?

দীন : এৰা।

চাহাব : এইটো একেবাৰে মিছা কথা; তুমি তাৰ প্ৰমাণ দিব পাৰিবা?

দীন : প্ৰমাণ লাগে? শুনা ডেঙে—হিন্দুৱে কেতিয়াও পুতলা-পূজা নকৰে; কিন্তু

জড়ৰ সাহায্য নোলোৱাকৈ চৈতন্ত শক্তিৰ উপলব্ধি কৰা মানুহৰ সাধ্যা-তীত। সেই জড় কাঠ, বাঁহ, নাইবা শিলৰ মূৰ্ত্তিও হ'ব পাৰে, নাইবা মানস মূৰ্ত্তিও হ'ব পাৰে। হিন্দুৱে এনে জড় পদাৰ্থৰ আশ্ৰয় ললেও তাক জড় ভাবে পূজা নকৰে। তাত চৈতন্ত শক্তিৰ কল্পনা কৰি, নাইবা মন্ত্ৰেৰে দেৱতাৰ আদাহন কৰি, প্ৰকৃততে সেই চৈতন্ত শক্তিৰ হে পূজা কৰে। নিজৰ মন স্থিৰ ৰাখি ধ্যান কৰিবলৈ মাথোন মাজত মূৰ্ত্তিৰ সেতু। কিন্তু তোমালোকে কৰা কি? তোমালোকৰ গিৰ্জাদৰ, বেদী ফুচ, আৰু পাছৰীৰ আসন আদি জড় পদাৰ্থবোৰেই সাধাৰণতঃ তোমালোকৰ ঈশ্বৰৰ ঠাই অধিকাৰ কৰিছে। এই খিনি গুচাই দিয়া, অথবা ঠাইৰ অলপ সাল-সলনি কৰা দেখিবলৈ—লগতে শতকৰা অন্ততঃ নিবানবৈজন তোমাৰ নিচিনা খুটানৰ ধৰ্মও কেনিবা উৰি প'ল। তেনে স্থলত প্ৰকৃত পৌত্তলিক কোন? তোমাৰ দৰে খুটান নে হিন্দুবিলাক? ৰোমান কথলিকবিলাকতো দেখা-দেখিকৈয়ে মূৰ্ত্তি-পূজক আকৌ হিন্দুৰ বৈষ্ণৱ, শৈৱ, শাক্ত আদি সম্প্ৰদায় থাকিলেও সি সংখ্যাত ৰব বেছি নহয়। কিন্তু তোমা-লোকৰ কয়কৈও আট্ট শ সম্প্ৰদায় আছে। তেজুহলে সাম্প্ৰদায়িকতা কাৰ বেছি? মুঠতে তুমি মানত খুটান হ'ব পাৰা, কিন্তু কামত খুটানৰ এৰাকৈ

হুবুজা। সেই দেখিয়েই আনব ধর্মব একো হুবুজাকৈ নিন্দা কবিবলৈ আগ বাঢ়িছা। ঐক্যকৰ বিষয়ে যি ক'লা তাত মোৰ বিশেষ কবলগীয়া একো নাই, কাৰণ তোমাৰ যি কেবা ধর্মজ্ঞান, যি কেবা সংঘৰ, তাৰে তুমি ঐক্যক-চৰিত্ৰৰ আধ্যাত্মিকতা বুজিবলৈ আশা কৰাও বিড়ম্বনা। তুমি ঐক্যকচৰিত্ৰত তোমাৰ পাপ মনৰ ছায়া-পাত চাব খোজা দেখি তাকে দেখিবলৈ পোৱা। যাৰ মন যেনে কলুষিত সি পবিত্ৰতাৰ স্বাক্ষৰতো তেনে কলুষ চিত্ৰ দেখে। তোমাৰ নিচিনা ধর্মজ্ঞানৰ যদি কোনোৱা হিন্দু আছে, তেন্তে তেৱোঁ যিছুখৃষ্টৰ জন্মৰে পৰা তেওঁৰ পাত ব্যক্তি-চাবৰ দাগ লাগি থকা দেখিব। কিন্তু মোৰ বিশ্বাস তেনে সঙ্কীৰ্ণমনা হিন্দু কোনো নাই। মূঠতে তোমালোকৰ ধর্ম খৃষ্টান ধর্ম নহয়, সি বাস্তবিক কলি যাত্ৰা। হিন্দু-ধর্ম তেনে নহয়; তাৰ প্ৰত্যেকটো অল্পভাৱে আধ্যাত্মিকতাৰ জ্যোতি। সেই দেখিয়েই কোনো হিন্দু-প্ৰচাৰকে তোমালোকৰ দৰে পাৰ্থিব ভোগ-মুখৰ প্ৰলোভন দেখুৱাই, আন ধর্মব নিন্দা কৰি নিজৰ দল পুট কৰিবলৈ নিবিচাবে। তোমালোকে বহুতক তোমালোকৰ ব্যৱসায়ী খৃষ্টান ধর্মত দীক্ষিত কৰিছা; কিন্তু তাৰ ভিতৰত একনো উলিয়াই দিব পাৰিবা নে যি তোমাৰ বৰ্জিত অলপো আস্থা

স্থাপন কৰে? তোমালোকৰ প্ৰলোভনত ভোল গৈ এইক মুখ-ভোগৰ আকাংক্ষাত মাত্ৰ তেওঁলোকে তেনে কৰিছে, অথবা সমাজৰ দুৰ্নীৰ কাৰ্য্য কৰি সমাজচ্যুত হৈ কাৰো ওচৰত ঠাই নাপাই তোমালোকৰ আশ্ৰয় লৈছে। মূঠতে ধর্মৰ নামত অধর্ম কৰা অল্পভাৱ তোমালোকৰ দৰে আন কাৰো নাই।

চাহাবে প্ৰথমতে দীনবন্ধু এটা হোজা পাৰ্ৱলীয়া বুলি ভাবি লৈছিল; এতিয়া তেওঁৰ কথা শুনি তেওঁৰ ভুলটো বুজিব পাবিলে। তথাপি দীনবন্ধুৰ কথা শুনি তেওঁৰ পেটে পেটে খং উঠিছিল, কিন্তু সকলো স্বাস্থ্যহেই দীনবন্ধুৰ সহানুভূতি দেখুওৱা দেখি তেওঁ কি কৰিব, কি নকৰিব—একোকে স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি আঙুলি কামুৰিবলৈ ধৰিলে। দীনবন্ধু আন্ত হ'লত চাহাবে ক'লে,—“আমি খৃষ্টধর্ম বুজোঁ নে হুবুজোঁ। তাৰ বিচাৰ কৰিবলৈ তোমাৰ অধিকাৰ নাই। তুমি যেতিয়া নিজে খৃষ্টান নোহোৱা, তুমি সেই বিষয়ে সম্ভব্য প্ৰকাশ কৰাই অন্তাৱ। সেইবোৰ চৰ্ত্তানৰ কথা।”

দীনবন্ধুৱে ইহি ইহি ক'লে—“চাহাব, লোকৰ স্তাৱ-অস্তাৱ বিচৰাত তুমি বিমান পাঠকত, নিজৰ স্তাৱ-অস্তাৱো যদি তেনেকৈয়ে বিচাৰিলাই তেন। মই খৃষ্টান নহয় বুলিয়েই যদি খৃষ্টধর্মৰ বিষয়ে কবলৈ মোৰ অধিকাৰ নাই, তুমি হিন্দু নহৈ হিন্দুধর্মৰ বিষয়ে বিন্দুবিসৰ্গও নজনাকৈ তাৰ নিন্দা কৰিবলৈ অধিকাৰটো হবলা আবেদিকাৰ পৰা কিমি আনিছা?”

দীনবন্ধুৰ কথাৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰি চাহাব নিমাত হ'ল। দীনবন্ধুৱে আকৌ কবলৈ ধৰিলে,—“তুনা চাহাব, তুমি যদি সঁচাকৈয়ে ধর্মপ্ৰচাৰ কৰিব

খোজা, তেজ্জো তাৰ আগৈয়ে তোমাৰ ধৰ্মটো বুজি
লোৱা। অতীজৰে পৰা ভাৰতবৰ্ষই জগতক ধৰ্মশিক্ষা
দি আহিছে; এতিয়াও হিন্দুধৰ্মৰ ওচৰত শিক্ষা
নাপালে, হিন্দুধৰ্মৰ কথাৰে নকওঁ খৃষ্টধৰ্মও যে তুমি
বুজিব পাৰিবা, তেনে আশা মই কৰিব পৰা নাই।
আজিকালি আমেৰিকাৰ বহুতো জ্ঞানী মানুহে
হিন্দুপ্রচাৰকৰ ওচৰত খৃষ্টান-ধৰ্ম কি বুজি লৈছে।
বহুতে হিন্দুধৰ্মৰ তত্ত্ব বুজি তাক গ্ৰহণ কৰিছে।
তুমিও ইচ্ছা কৰিলে বুজি লব পাৰা। আন নালাগে
স্বামী বিবেকানন্দৰ ইশ-দুত খৃষ্ট (Christ the
Messenger) আৰু তেওঁৰেই ছিকাগো বক্তৃতাখন
পঢ়িলেও তোমাৰ চকু অলপ মুকলি হোৱাৰ সম্ভৱ।

চাহাব : তোমাৰ দেশৰ মানুহ দেখি তুমি
তেনেকৈ কৈছা। আচলতে তেওঁ খৃষ্টান

ধৰ্মৰ কিটো জানিব পাৰে?

দীন : তুমি চাব হাইবাৰ সেন্সিচৰ নাম
শুনিছা?

চাহাব : কিয় শুননিম? তেওঁ আমেৰিকাৰ এজন
বিখ্যাত বৈজ্ঞানিক।

দীন : তেওঁৰ কথা তুমি বিশ্বাস কৰানে?

চাহাব : কিয় নকৰিম?

দীন : তেৱোঁ যদি মই কোৱা কথাৰে কয়,
মানিবানে?

চাহাব : মানিব পাৰোঁ।

দীনবন্ধুৱে বেগটো মেলি কিতাপ এখন উলিয়াই
তাৰে এডোখৰ চাহাবক পঢ়িবলৈ দিলে। চাহাবে
একান্ত মনে পঢ়িলে। পঢ়া হ'লত কিছু সময়ৰ পিচত
স্বাই দিম বুলি কিতাপখন লৈ কেবিনত সোমাল*।

* কিতাপখনৰ সেই ডোখৰত স্বামীজীৰ সম্পৰ্কে এনেকৈ লিখা আছিল :—

This monk was of commanding appearance and vast learning speaking English like Webster. The American Protestants who outnumbered all others, imagined that they would have an easy task and commenced proceeding with the greatest confidence and with the air of "Just see me wipe you out." However, what they had to say was the common place twaddle that had been mouthed over and over again in every little hamlet from Nava Scotia to California. It interested no one and no one noticed it. When, however, Vivekananda spoke they say they had a Napoleon to deal with. His first speech was no less than a revelation. Every word was eagerly taken down by the reporters and telegraphed all over the country where it appeared in thousands of papers. Vivekananda became the lion of the day. He soon had an immense following. No hall could hold the people who flocked to hear him lecture. They had been sending silly girls and half educated simpletons of men, and millions of dollars to Asia for years to convert the poor benighted heathen and save his alleged soul; and here was a specimen of the unsaved who knew more philosophy and religion than all the persons and ministers in the whole country. Religion was presented in an agreeable light for the first time to them. There was more in it than they had ever dreamed; argument was impossible. He played with the persons as a cat plays with a mouse. They were in a state of consternation. What could they do? What they always do—they denounced him as an agent of the devil. But the deed was done. He had sown the seed and the Americans commenced to think.

অলপ পিচতে চাহাব ওলাই আহি দীনবন্ধুক কেবিনলৈ মাতিলে। দীনবন্ধুৱে ক'লে—“মাক্ কবিবা, মই তৃতীয় শ্ৰেণীৰ ৰাজী হৈ তাত সোমাব নোৱাৰোঁ। প্ৰয়োজন হ'লে ইফাতে কথা পাতিব পাৰোঁ।

চাহাব : আপোনাৰ লগত মোৰ বিশেষ কথা আছিল।

দীন : ৰোধকৰোঁ সেই কথা ইয়াত পাতিলেও কাৰো অনিষ্ট নহয়। চাহাবে একো নকৈ দীনবন্ধুৰ ওচৰতে ঠেং ঠেং মেলি বহিল। তাৰ পিচত শুধিলে, “হিন্দু-ধৰ্ম্মৰ বিষয়ে ভালকৈ ক'ত পোৱা যায়?”

দীন : উপনিষদ, গীতা, আৰু বেদান্ত পাঠ কৰি বুজিব পাবিলেই হিন্দুধৰ্ম্মৰ বিষয়ে জানিবলগীয়া সকলো কথাৰ তত্ত্ব পোৱা যায়। অকল হিন্দুধৰ্ম্মৰ কিয়, জগতৰ সকলো ধৰ্ম্মৰ মূল তত্ত্ব তাৰ ভিতৰতে আছে।

চাহাব : এইবোৰ কিভাপৰ ইংৰাজী অনুবাদ আছেনে?

দীন : বহুত আছে।

চাহাব : আটাইতকৈ যি কেইখন ভাল তাৰ ঠিকনা এই বহিখনতে লিখি দিয়কচোন।

স্বামীজীৰ কিভাপৰ ঠিকনাটোও দিব।

চাহাবে তেওঁৰ টোকা বহিখন দীনবন্ধুক দিলে; দীনবন্ধুৱেও সকলোখিনি কিভাপৰ নাম ভাত লিখি দিলে। চাহাবে বহিখন লৈ দীনবন্ধুক ধন্যবাদ দি ক'লে,—“মোৰ ঘোমটে আপুনি কলেক্তৰ প্ৰেকচন।”

দীন : মই ভেনে একো নহয়' মই খেতি

কৰি ভাত খোৱা মানুহ।

চাহাবে বহুত পৰ আচৰিত হৈ ব লাগিছিল। থাকি ক'লে,—“মই সাজপাৰ দেখি এখনকৈ ভেনে-কৈয়ে ভাবিছিলোঁ; কিন্তু এতিয়া দেখিছোঁ আপুনি প্ৰফেচাৰৰ লায়ক মানুহ।

দীনবন্ধুৱে হাঁহি হাঁহি ক'লে,—“কিন্তু, খেতিয়কৰ নিমিত্তে নো কিহত অলায়ক দেখিলে?”

চাহাবে আন একো নিদি দীনবন্ধুক তেওঁৰ কাৰ্ড দিলে, আৰু দীনবন্ধুৰ নাম ঠিকনাও লিখি ল'লে। তাৰ পিচত দীনবন্ধুক ধন্যবাদ দি হাত জোকাৰি বিদায় লৈ কেবিনত সোমাল।

কাৰ্ডখনত এই কেইটা কথা আছিল—এম্. ডব্লিউ. হেমিণ্টন ব্যাপ্টিষ্ট মিশ্যন, কলিকতা।

চতুৰ্থ অধ্যায়

দোৰ কাৰ ?

তেতিয়া সন্ধ্যা লাগিছে। মাথোন। ৰঙা তেওঁৰ পঢ়া খোটাগিৰি বহি আছে। আজি দিনটো তেওঁ চিঠি এখনকে ঘূৰাই ঘূৰাই পঢ়িছে। চিঠিখন কলিকতাৰ পৰা অহা; লিখকৰ নাম জানেন্স নাথ ব্যাৰ। তাত লিখিছে—“ইয়াত এখন মিশ্যন স্কুলত দিক-গিৰীৰ কাম এটা খালি আছে। তোমাৰ কলিকতালৈ আহিবৰ কথা আহিলেই। এতিয়া আহিলে জুৱোটা কাম সিদ্ধ হ'ব।”

ইয়াৰ বাহিৰেও আৰু বহুত গোপনীয় কথা চিঠিখনত আছিল।

বন্ধাই চিঠিখন পঢ়ি কিবা-কিবি ভাবি আছে; এনেতে মহেশচন্দ্ৰ আহি ভিতৰ সোমাল। বন্ধাক

চিন্তাকুল দেখি তেওঁ সুধিলে, —“কিহে, কি ভাবিছা?”

বস্তা : কিনো ভাবিম? ইমান চেষ্টা, ইমান খাটনি, সকলো মিছা হ'ল। প্রভাস-ভীকতো খেদাৰ নোহোৱিলোঁয়েই, এতিয়া দ্বিতীয়া শিক্ষয়িত্ৰীৰ কামটোও পোহাৰ আশা নোহোৱা হৈছে।

মহেশ : তেনেহলে তোমাক নিদিবলৈ স্থিৰ কৰিছে?

বস্তা : একেবাবেই একো ঠিক হোৱা নাই; কিন্তু গুনিবলৈ পাইছোঁ, মোক দিবলৈ হেনো বেছি ভাগ সম্ভাবেই মত নাই।

মহেশ : এ! নহ'ল, নাই চাকৰি। চাকৰি নহলে জানো খাবলৈ নাপাবা?

বস্তা : খাবলৈ নাপায় কিয়। কিন্তু বাৰে-পতি এইদৰে অপমান সহি থকা টান।

মহেশ : পিচেনো কি কৰোঁ বুলিছা?

বস্তা : তাকেইতো ভাবিব লাগিছোঁ।

মহেশ : এনেকৈ আগ-পুৰি নোহোৱাকৈ ভাবি থাকি মন বেয়া কৰাৰ পৰা কি লাভ? আই! এটা গান গোৱা যাওক, তেতিয়া মন ভাল লাগিব।

এই বুলি মহেশে বস্তাক হাতত ধৰি টানি আনিলে আৰু এটা চুমা দিলে। তাৰ পিচত এটা গান চলিল। বস্তাৰ মুখো লাহে লাহে প্ৰফুল্ল হৈ উঠিল। গানৰ অন্তত মহেশে ক'লে— “সিদিনা কোৱা কাম আজি কৰিব লাগিব। মই মন্ত্ৰ-ভক্ত সকলো ঠিক-ঠাকৈ থৈছোঁ। তুমি সোনকালে খাই-বই ওলাই থাকিব লাগিব।”

বস্তা : মই যদিও সিদিনা পাত লৈছিলোঁ, এতিয়া দেখোন কেমেৰা লাগিছে।

বাহিৰত তেনে কৰিবলৈ লাজ লাগিব।

মহেশ : লাজ আকৌ কিহৰ? তাততো মোৰ বাহিৰে আন কোনো নাথাকে। তাতো সেইডোখৰ ঠাই দিনতে নিজান। ইফালে আন্ধাৰ বাতি। কোনে আমাক চাবলৈ যাব? লেম্পৰ সাহায্যেৰে একমুহূৰ্ত্ত মাথোন পোহৰ পেলালেই হ'ল। ঠাই ডোখৰ যেনে সুন্দৰ, তাত তোমাৰ ছবিখনৰে সৈতে যেনে এটা সুন্দৰ দৃশ্য হ'ব, তেনে দৃশ্য কোনেও দেখা নাই।

বস্তা : বাক তেন্তে, তুমি সোনকালে আহিবা, মই পাচ ফালে বাট চাই থাকিম।

বোধকৰোঁ বস্তা আৰু মহেশৰ কথাৰ পৰা কাৰো বুজিবলৈ বাকী থকা নাই যে মহেশে বাতি নিজান ঠাইত বস্তাৰ এখন ‘কটো’ তুলিবলৈ প্ৰস্তাৱ কৰিছে। এই বিষয়ে দুয়োৰে আলচ আজি বহুত দিনৰে পৰা। মহেশে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দাঁতিত এডোখৰ মনোবন ঠাই এই উদ্দেশ্যে চাই ঠিক কৰিছে, আৰু লাগতিয়াল যন্ত্ৰ-পাতিও যুগুত কৰি ৰাখিছে। বস্তাই মত দিলত মহেশে আকৌ এবাৰ তেওঁক আদৰেৰে চুমা দিলে।

ইঠাং বাহিৰত কাৰবাৰ পদশব্দ শুনা গ'ল; মহেশে বস্তাক এবি অঙ্গপ আঁতৰি আহিল, কিন্তু কোনো সোমাই অহাৰ পৰা নাপালে। কোনোৱা অলক্ষ্যে থাকি তেওঁলোকক লক্ষ্য কৰিছে বুলি তেতিয়া মহেশৰ মনত সন্দেহ হ'ল, আৰু বস্তাৰ ওচৰত বিদায় লৈ প্ৰস্থান কৰিলে। বস্তাই কটো তোলোৱাৰ কথাকে ভাবিবলৈ ধৰিলে; প্ৰাকৃতিক সৌন্দৰ্য্যৰ লগত তেওঁৰ স্বাভাৱিক আকৃতিৰ সন্মিলন

কেনেকৈ বজ্জিতা খাব, অকল চুলি-কোহাব দাব।
ভূবিভ হৈ কেনেকৈ নিজৰ অকৃত্ৰিম শাৰীৰিক গঠন
আৰু অঙ্গ-প্রত্যঙ্গৰ সৌন্দৰ্য্য বিকাশ কৰি নিজক
বনদেবীৰ শাৰীলৈ তুলিব, সেই ভাবনাতে তেওঁ
মগ্ন হ'ল।

মহেশ পোনে পোনে ঘৰলৈ গ'ল। ভিতৰ সোমাই
দেখিলে ঘৰত কাৰো গম নাই। যদিও বাকীকেইটা
খোটাৰিৰ ছয়াৰ খোলা আছে, শোৱনি ঘৰৰ সকলো
বন্ধ। মহেশ ছয়াৰত কাণ দি শুনিলে, এটা অস্পষ্ট
আলাপৰ শব্দ শুনা গ'ল। তেওঁ ভাতালিকে ছয়াৰত
খুন্দিয়াই ভীষণ নাদেৰে ক'লে,—“ছয়াৰ খোলা।”
কিন্তু ছয়াৰ মেল নাখালে। মহেশে ঘনে ঘনে ছয়াৰত
খুন্দিয়াবলৈ ধৰিলে। ভিতৰত খুটুং-খাটাং শব্দ শুনা
গ'ল। কিন্তু কোনেও ছয়াৰ নমেলিলে।

প্ৰায় পাঁচ মিনিট একেবাৰে খুন্দিওৱাৰ পাচত
ছয়াৰ আপুনি মেল খালে। মহেশে দেখিলে—
বৈশীয়েক এটা চুকত ঠিয় হৈ ঠকুঠকু কৰে কঁপিব
লাগিছে। তেওঁ ছয়াৰ মুখতে থিয় হৈ পোটেই
খোটাৰিটো ভালকৈ পৰীক্ষা কৰি চাই বৈশীয়েকক
শুধিলে,—“কি হৈছিল? ছয়াৰ মেলা নাছিল কিয়?”

বৈশীয়েকে সেপ চুকি চুকি ক'লে—“কোনোবা
বুলি ভয় লাগিছিল।”

মহেশ : আইনবোৰ যে মেলা আছিল, এইটো

খোটাৰি বন্ধ কৰিছিল কিয়?

বৈশীয়েকে আগৰ দৰেই সেপ চুকি উত্তৰ
দিলে,—“অকলৈ ভয় লাগে দেখি।”

মহেশ : অকলৈ ভয় লাগে দেখি নে লগেৰে

ভয় লাগে দেখি?

বৈশীয়েক নিমাত হ'ল।

মহেশ : ক, ভিতৰত কোন আছিল?

বৈশী : কোননো থাকিব?

মহেশ : তেনেহলে কথা পাতিছিলি কাৰ লগত?

বৈশী : কাৰে কথা পাতিব। এনেদৰে কিবা
এটা গুণ-গুণাই পাইছিলো।

মহেশ : এতিয়াও কাঁকি! ভাল ভালো সাৰি
খুজিছ যদি ক, ক'ত লুকুৱালি?

বৈশী : কি লুকুৱালো?

মহেশ খেলা মাৰি গৈ বৈশীয়েকৰ টে'বুলত থকা
ভালকৈ এটা খেকেচা মাৰিলে। তাৰ পিচত পোটেই-
টো খোটাৰিৰ চুক-কাণ, চালপীৰাৰ তল পাত-
পিডকৈ চালে। কিন্তু ক'তো একো নাপালে। এটা
চুকত এটা ডাঙৰ কাঠৰ বাকচ আছিল। তাত
কটোৰ ফ্ৰেমৰ কাঠ ডোখৰচেৰেকৰ বাহিৰে আন
একো নাছিল। সাধাৰণতে বাকচটো মেলা অৱস্থাতে
থাকে, আজি তলা লগোৱা দেখি মহেশৰ মনত
সন্দেহ হ'ল, আৰু বৈশীয়েকক তাৰ চাৰি খুজিলে,
বৈশীয়েকে তাৰ চাৰি কেভিয়াৰাই হেৰাল বুলি
ক'লে। মহেশে আৰু প্ৰশ্ন নকৰি কুঠাৰ এখন আনি
বাকচত এটা পূৰ্ণহতীয়া কোব শোবালে। বাপটো
ইমান জোৰেৰে মৰা হৈছিল যে কুঠাৰখন বাকচৰ
চাকোন কাটি ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। লগে লগে
বাকচৰ ভিতৰৰ পৰা এটা ককণ আৰ্জ্জনাৰ উঠিল।
বাকচৰ চাকনী একমাই দিলত তাৰ পৰা এটা বাহু
ওলাল। কুঠাৰৰ আগ বা-বিচনীত লগাত তাৰ পৰা
ভেজ বৈ ভেৰেৰ গাৰ কাপোৰ-কানি বাঙলী কৰিছে।

এই দৃশ্য দেখি মহেশৰ বৈশীয়েক ভয়তে বুৰ্জা
বাওঁ বাওঁ হ'ল। মহেশে দেখিলে বাহুহটো লক্ষী-
কান্ত। খঙত অধীৰ হৈ মহেশে লক্ষীকান্তৰ ডিঙিলৈ
টোৱাই আকৌ কুঠাৰ ডাঙিলে। এনেদৰে পাচ-
কালৰ পৰা কোনোবা আহি তেওঁক সাৰি মাৰি

ধবিলে, আক মহেশে ঘূৰি চাবলৈ সময় পোৱাৰ আগতে ইন্দ্ৰনাথ সন্মুখত উপস্থিত হ'লহি। মহেশে ক'লে,—“এবি দিৱ”৷, ইহঁত দুয়োটাক এই কুঠাৰেৰেই বধি মই কাঁচা যাব।”

“কিয় ভাই। ইহঁতৰ দোৰ কি? তুমি নকৰা কাম ইহঁতেনো কি কৰিলে? তোমালোক দুয়ো বিবাহিত, অথচ দুয়ো পাটীৰ তিবোতা এৰি পৰৰ তিবোতাৰ পাচত ঘূৰ। তুমি যেনেকৈ লক্ষ্মীকান্তৰ ঘৰত সিদ্ধি দিছা, লক্ষ্মীকান্তয়ো তোমাৰ ঘৰত সিদ্ধি দিছে। কোনে কাক দোষ দিবাঁ? তোমাৰ বৈণী-য়েৰাৰেই বা দোষ ক'ত? তুমি যেনে আৰ্হি দেখু-ৱাইছা, তেনে আৰ্হিকেই লৈছে। লক্ষ্মীকান্তয়েই বা চাপিল কাৰ দোষত? তুমি যদি তেওঁক এৰি আনৰ নিৰ্বিশেষে মজলীয়া হ'ব পাৰা, তেন্তে তোমাক এৰি তেনে কৰাত অপৰাধ কাৰ গাত?”

এই সুযোগতে লক্ষ্মীকান্তই বাহিৰ ওলাই এটা হাতেৰে কাটাৰিখিনিও ধৰি, যিমান বেগাই পাবে ঘৰলৈ লব দিলে।

মহেশে কুঠাৰ একদাবলৈ যন্ত কৰি অকৃতকাৰ্য্য হৈ ইন্দ্ৰনাথক ক'লে,—“তুমি গুচি যোৱাঁ, তোমাক মই ইয়াত ওকালতি কৰিবলৈ মতা নাই। পৰক উপদেশ দিওঁতে সকলো পণ্ডিত। তুমিনো কি সাধু-পুৰুষ জন? বোলে ‘শালকো শিঙীয়ে হাঁহে; তয়ো অসাইজ, ময়ো অসাইজ, ভালেকে পৰাকী নাহে’।”

ইন্দ্ৰ : মই জানো মোক সাধু বুলি কৈছোঁ?

তথাপি তোমালোকডকৈ ভাল বুলি ক'লে যে নবজিৰ এনে মহুৱ। মই যদিও এক একাৰে তোমালোকৰ নবেই, তথাপি এক একাৰে মহুৱ। মোৰ ঘৰত বিয়া কৰোৱা ডিকড়া নাই, আক

থকা হলেও নিজে যেতিয়া ঘোৰী, আনৰো দোষ নধৰিলোহেউন।

মহেশ : তুমি ইমানতে আঁতৰ হোৱাঁ; মই তোমাৰ লগত ডৰ্ক কৰিব নোখোজেঁ।

“বাক, আহিলোঁ তেন্তে”—এই বুলি ইন্দ্ৰনাথ ওলাই আহিল।

মহেশে কিছু পৰ খোটাটিটোৰ ভিতৰতে ভীষণ-ভাবে খোজ কাঢ়ি ফুৰি শেহত গৈ পাটীত পৰিল। বৈণীয়েক মুছা। যোৱাৰ ভাও ধৰি বহুত বেলিলৈকে একে ঠাইতে পৰি থাকিল।

পঞ্চম অধ্যায়

কৰিব প্ৰেম

দীনবন্ধুৱে ঘৰত ভৰি দিয়েই প্ৰভাতীক দেখা পালে; কিন্তু ই কি। প্ৰভাৰ সেই উজ্জলতা, সেই সৌন্দৰ্য্য, সেই বেশ-ভূষা একো নাই। তেওঁৰ মুখ মলিন, চকু ঘোপত সোমোৱা, চুলিবিলাক আউল-বাউল, শৰীৰ অভিশয় ক্ষীণ, যেন তেওঁ অলপতে মাথোন কিবা বোগৰ পৰা মুক্ত হৈছে। তেওঁ একে-বাহে দীনবন্ধুলৈ চাই থাকিল।

দীনবন্ধুৱে অলপ সময় বিজ্ঞান লোৱাৰ পিচত স্নান কৰিলে, আক চাহ জলপান খালে। এনেতে প্ৰভাতীৰ পৰা এখন কাপোৰেৰে ঢকা খাল আক এখন চিঠি আহিল। খালখনত কেইবা বিখৰো খোৱা বস্তু গুল্মবকৈ সজুৱা। দীনবন্ধু আহাৰৰ সন্ধানৰ কৰা আক চিঠি পঢ়া দুয়োটা কামত একেলগে লাগি গ'ল। চিঠিখন এই—

৩

শ্রীচরণকমলেষু,

প্রথমেই মোব শতকোটি দণ্ডে গ্রহণ করিব।
মই আপোনাৰ ওচৰত শত অপবাসত অপবাসিনী।
মই দীনা-হীনা, জ্ঞান-শূন্য অবলা; আপুনি জ্ঞানী,
সংঘনী, পবোপকাৰী মহাত্মা। মোব সকলো মোব
নিজ গুণে মৰিষণ কৰি মোব সেৱা গ্ৰহণ কৰিবনে?

মোব মতিভ্ৰম হৈছিল; নহলে আপোনাৰ দৰে
দেৱতাৰ কাৰ্য্যত পৈশাচিক অভিশ্রাৱ দেখিবলৈ
পাওঁনে? উঃ! মোব যে অসম্ভব শতধা বিদীৰ্ণ হৈ
গৈছে।

প্রথমৰে পৰা আপোনাৰ বিৰুদ্ধে মোক বহুতে
কিবা-কিবি কৈছিল, মই কিন্তু তাক বিশ্বাস কৰা
নাছিলোঁ। আনকি, আপুনিৱেই বিজ্ঞাপন আৰু
বোম্বী চিঠিৰ প্ৰচাৰক বুলি শুনাতেও মোব তাত
সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস জন্মা নাছিল, কিন্তু যেতিয়া চেক্ৰে-
টাৰীয়ে আপোনাৰ চহিৰে সৈতে আৰ্জিখন আনি
দেখুৱালে আৰু সেই আৰ্জিখনতে কি বিচাৰ কৰিব
খুজিছে, তাৰ ভিত্তকৰা খবৰ দিলে, তেতিয়া আপুনিও
তেনে বড়বজ্জত লিখি বুলি ভাবি মোব হৃদয় ভাগি
গ'ল। তথাপি বুজিব নোৱাৰি। আপোনালৈ এখন
চিঠি লিখিলোঁ। আপুনি যদি তেতিয়াই সকলো কথা
ভাঙি লিখিলেহেঁতেন। কিন্তু মোব হুৰ্ভাগ্যৰ গুণে
আপুনি সময় নাই বুলিয়েই তাৰ উত্তৰ শেষ কৰিলে;
তাৰ কলত আপুনিৱেই বড়বজ্জকাৰীজনৰ নেতা বুলি
মোব মনত প্ৰভাৱ জড়িল।

এতিয়া সকলো শুনিহোঁ; আপুনি সত্যৰ সন্ধান
বন্ধা কৰি যেনেকৈ এমল ক্ষমতাপন্ন বাহুব্ব বিপকে
বিল দি মোক বন্ধা কৰিলে, তাক ভাবিলেও আপোনা-
আপুনি আপোনাৰ ওচৰত হুঁ দোঁ ধাৰ। সত্যৰ

জয়ৰ নিমিত্তে আপুনি যে বহুত শত্ৰু কৰিছিল,
পিশাচৰ লগত দেখাদেখিকৈ বহু বোকা কৰিছিলকৈ
কুণ্ঠিত হ'ল তাক শুনিলেও শবীৰ বোধাৰ্জিত হয়।
আপুনি যোৱাৰ পিচতো তেওঁলোকে বহুত দিন
গোপনে পৰামৰ্শ কৰিছিল, কিন্তু কেইবাজনো হেনো
আপোনাৰ কথা শুনাৰ পিচত তেওঁলোকক সমৰ্থ
কৰিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। অগত্যা তেওঁলোকে
আগেয়ে আলোচনা কৰা কথা ক'বলৈ সাহ নকৰি,
আপুনি যি লিখিছিল চাহাবৰ আগত তাকে ক'লে।
তেতিয়া আপোনাৰ প্ৰস্তাৱকেইটাই তাত গৃহীত
হ'ল। সত্য হৈ যোৱাৰ পিচ দিনা সন্ধ্যা সময়ত
চেক্ৰেটাৰী মোব দৰলৈ আহিছিল; মই নিয়ম
কথা কৈ তেওঁক বহিবলৈ নিদিলা; তাত তেওঁ
বৰকৈ খং কৰি গুচি গ'ল। সেই দিনাৰ পৰা তেওঁ
এই কালে অহা নাই।

হায়! মই যদি সিহঁতৰ কথাটো কাণ নিনি
আপোনাৰ উপদেশ মানি চলিলোহেঁতেন, তেনেহলে
কিমানি এই কলঙ্ক বোকা ব'ব নালাগিলেহেঁতেন;—
মোব জীৱন বিবৰণ হৈ উঠিলেহেঁতেন। ভগবানৰ কি
লীলা ক'ব নোৱাৰোঁ, তেওঁ বোধকৰোঁ, এনেকৈয়ে
লিখা দিয়ে, এনেকৈয়ে অহকাৰীৰ অহকাৰ লোপ
কৰে।

মই বৰ হতভাগিনী। মোব শত্ৰুৰ সংখ্যা নাই।
মোব কল্যাণ কামনা কৰাৰ বাবেই আজি আপোনাৰ
নিচিনা সদাশৱ পুৰুষো শত্ৰুবেষ্টিত হ'ব লগা হৈছে।
মই কি কৰোঁ! দেৱ, মই আপোনাৰ ওচৰত হাজাৰ
অপবাসত অপবাসিনী, মোব প্ৰাৰ্থিত কি? মই
হাড়বোৰ কৰি মাতিহোঁ, মোক দণ্ড বিৰুদ্ধে, মোৰ
দোষৰ বোকা পাতল হওক।

মহাত্মন, অক্লীক দয়া কৰি আহিছে, কেন সেই

দয়াৰ পৰা বঞ্চিত নহওঁ। আজিৰ পৰা আপুনিৱেই মোৰ গুৰু, অভিভাবক, বন্ধু আৰু বিচাৰক। মই শপত খাই কৈছো, ভৱিষ্যতলৈ আপোনাৰ অনুমতি নোলোৱাকৈ যিমান কি ক্ষুদ্ৰ কাম হওক, কেতিয়াও তাত হাত নিদিওঁ। আপুনিৱেই মোৰ ভাগ্যবিধাতা, মোৰ কৰ্ত্তব্য নিৰূপণৰ ভাৰ আপোনাৰ হাতত। যদি মোক দীনাহীনা অবলা বুলি মোৰ প্ৰাৰ্থনা গ্ৰাহ্য কৰে, তেনেহলে বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ড বিকল্পে থিয় দিলেও মোৰ ভয় নাই; ক্ৰোধ নাই। কিন্তু যদি মোক যিগ কৰি মোৰ প্ৰাৰ্থনা দলিয়াই পেলায়, তেনেহলে এই জগৎৰ নিমিত্তে মোৰ শেষ নমস্কাৰ গ্ৰহণ কৰিব। ইতি।

হতভাগিনী দাসী
প্ৰভাহতী।

পুঃ—এই চিঠিখন লিখা দুসপ্তাহ হ'ল, কিন্তু আপুনি কেতিয়া আহিব, আৰু গোৱালপাৰাত আপোনাৰ ঠিকনা কি জানিব নোৱাৰাত তাক পঠিয়াব নোৱাৰিলোঁ। ইমান দিন বাটলৈ চাই হতাশ হ'ব লগা হৈ এটা দিনেই এযুগ যেন লাগিছিল; সেই দেখি আজি অহা দেখিয়েই পঠিয়ালোঁ। সোনকালে উত্তৰ দিব, ঘাইকৈ আপোনাৰ প্ৰবাসকাহিনীৰ অলপ আভাস পাবলৈ আশা কৰিলোঁ। মোৰ দোষৰ সীমা নাই। চিঠিত যদি কিবা দোষ ঘটিছে, নিঃশুণে মাৰ্জনা কৰিব। ইতি।

জুলৰ সম্পৰ্কে কি আলোচনা আৰু সিদ্ধান্ত হ'ল তাক জানিবলৈ দীনবন্ধুৰ আগ্ৰহ নিতান্ত কম হোৱা নাছিল। এতিয়া তেওঁৰ অনুপস্থিতিতো তেওঁৰ ইচ্ছা-মতেই কাৰ্য্য হোৱা শুনি সন্তোষ পালে; তেওঁ প্ৰভাৰ চিঠিৰ উত্তৰ তেতিয়াই লিখিলে। তাত তেওঁৰ গোৱালপাৰ বাত্ৰাৰ চমু আভাস দি প্ৰভাৰ প্ৰাৰ্থনাৰ বিষয়ে এইদৰে লিখিলে, "মোৰ আন-বুজিব হোৱা

মতে উপদেশ দিবলৈ নাইবা মতামত জনাবলৈ কেতিয়াও কুঠিত নহওঁ। অৱশ্যে মোৰ সিদ্ধান্ত সদায় নিৰ্ভুল হ'ব বুলি ক'ব নোৱাৰোঁ; সেই কাৰণে তাক পালন কৰা নকৰাটো তোমাৰ স্বাধীন বিবেচনাৰ ওপৰত এৰিহে তোমাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব পাৰিব। তোমাৰ প্ৰয়োজন হলে যি কোনো কথাৰে নিঃসঙ্কোচে সুধিব পাৰা।"

চিঠি পঠিয়াই দিয়াৰ পাচত তেওঁ কিছু সময় নীৰৱে বহি থাকিল। তাৰ পিচত তেওঁ মেজৰ ড্ৰাৱৰ পৰা এখন বহি উলিয়ালে। বহিখনত বহুতো কবিতা আছে। পূৰ্বেই কোৱা হৈছে দীনবন্ধুৰ সমগ্ৰাণ বন্ধু কোনো নাই; সেই কাৰণে কিবা ভাবনাত মন উল্ল-খুল্ল লাগিলে তেওঁ তাক কাৰো আগত প্ৰকাশ নকৰি এই বহিখনতে লিখি থয়। আন বাহুৰে বন্ধু-বান্ধৱৰ আগত কৈ যি শাস্তি পায়, তেওঁ তেনেকৈ লিখি থৈয়েই তেনে সাধনা পায়। আজিও তেওঁ বহিখন মেলি তাতে এই কবিতাটো লিখিলে--

কাৰ চকুজুৰি মোৰ হিয়া-আকাশত

তাৰ হ'ই জেউতি বিলায়?

কাৰ মুখখনি দেখি একে নিমিষতে

হৃৎ-শোক কেনিবা পলায়?

কাৰ মৌ-সনা মাত শব্দনে-সপোনে

বাজি উঠে জন্ম-বীণত?

কাৰ লয়-লাস দেখি জন্ম জুৱায়?

কপি উঠে কিবা আদৰ্শত?

কাৰ মৰণৰ আশে হেঁপাহ-চকুৰে

থাকো লাগি পদূলিত থব?

কাৰ হাঁহিটিৰ পক্ষ প্ৰাণ শীতলোৱা

পাওঁ আলো জীৱন-পথৰ।

কাৰ নো আখৰকিটো লাহী হাতৰ

চুপা খাই বুকত সুখাওঁ ?
 কাৰ নো ছবিটি ল'ই হিয়াৰ মাজত
 কবিতাৰ ফুলেৰে সজাওঁ ?
 কাৰ হিয়া শীত কৰা শীতল প্ৰভাই
 ভৱিষ্যৎ জীৱন জগাই ?
 কাক লক্ষ্য কৰি মোৰ প্ৰণয়ৰ ধাৰ
 অবিৰাম লৰিছে সদায় ?
 প্ৰিয়তমা তেওঁ মোৰ, শাস্তিৰ নিজৰা,
 প্ৰেমময়ী প্ৰতিমা প্ৰাণৰ ;
 চাওঁ মানে বাঢ়ে মোৰ প্ৰাণৰ পিয়াহ,
 পিওঁ মানে অনিমা ওঁঠৰ ।
 জীৱন-প্ৰবাহ মোৰ একে ধাৰে ব'ই
 লয় যাব তেওঁৰে বুকত ;
 নালাগে, নকৰোঁ আক স্বৰ্গ-কামনা,
 প্ৰিয়া মোৰ তাৰো ওপৰত !
 কবিতাটো শেষ হ'লত দীনবন্ধুৱে বহিখন জপাই
 জয়াবত সুসুৱাই বন্ধ কৰি থ'লে ।
 দীনবন্ধুৰ কবিতা পঢ়িলে তেওঁক প্ৰভাৰ প্ৰেমত
 পৰা যেন লাগে, কিন্তু ইনো আকৌ কেনেকুৱা
 প্ৰেম ! তেওঁ প্ৰভাৱতীৰ লগত সাক্ষাৎ কৰিবলৈকো
 অনিচ্ছুক, প্ৰভাৱতীক সূণ্যৰেও তেনে কথাৰ
 সন্মুখ দিয়া নাই ; কাৰো লগত কোনো আলাপত
 তেওঁ কোনো প্ৰকাৰৰ প্ৰেমৰ কথাৰ অৱতারণা
 কৰা নাই । আকৌ পাটাত পৰি হঠকটকৈ তেওঁ
 সময় কটোৱা নাই ; প্ৰেম-পত্ৰ লিখা নাই ; কালৈকো
 প্ৰণয়জাপক উপহাৰ পঠিওৱা নাই, হা-ছনুনিয়াহ
 কাঢ়ি বডাহ বিস্মিত কৰা নাই । মাহুহে কয়—
 প্ৰেমত পৰিলে তাত কৃতকাৰ্য্য নহয় মানে নান্দক-
 নান্দিকাব শব্দ-ধ্বনি অৱসৰ হৈ পৰে, কৰ্তব্যত ক্ৰটি
 কৰে, কলমাত উৰি ফুৰে, আলাপ-প্ৰলাপত প্ৰেমৰ

কথা শুনিবলৈ ভাল পায়, কেতিয়া কেতিয়া
 সাক্ষাৎ হ'ব তাৰ চিন্তাতেই দিন কটায় । কিন্তু
 ক'তা ! দীনবন্ধুৰ কাৰ্য্যভাৱে তেনে কোনো দিন
 দেখা নাযায় ! তেনেহলে তেওঁৰ প্ৰেমৰ অন্তিমাত্মা
 মিছা নেকি ? কিন্তু কবিতা ! কবিতাৰেই যে তেওঁৰ
 অন্তৰৰ পৰা উঠা প্ৰেমৰ বৃদ্ধ তাততো কোনো
 সন্দেহ নাই ! সেইবোৰৰ লক্ষ্য কি ! তেওঁৰ প্ৰাণলীলা
 কোন ? প্ৰভাৱতী নে মানস-প্ৰতিমা ? কত সুন্দৰীৰ
 অযাচিত প্ৰেম, কত ডাঙৰীয়াৰ আকুল অহুৰোধ
 তেওঁ উপেক্ষা কৰিছে, তাৰ সীমা নাই । তেওঁ
 এতিয়া হঠাৎ প্ৰেমত পৰাৰ কাৰণ কি ! বহুতে
 কয় দীনবন্ধুৱে প্ৰেমৰ ষোলকে বুজা নাই, কিন্তু
 জীৱ-সেৱাই যাৰ জীৱনৰ ব্ৰত, সেই দীনবন্ধু যদি
 প্ৰেমিক নহয়, প্ৰেমিকনো কোন ? অৱশ্যে আনৰ
 প্ৰেমত যি এটা ঐহিক স্বাৰ্থ জড়িত দেখা যায়,
 দীনবন্ধুৰ প্ৰেমত তাৰ অভাৱ । সি যি হওক, দীনবন্ধু
 সঁচাকৈয়ে প্ৰভাৱতীৰ প্ৰেমত পৰিছে নে নাই,
 কবিতা পঢ়ি সন্দেহ কৰাৰ বাহিৰে তাক জানিবৰ
 আন কোনো উপায় নাই ।

ষষ্ঠ অধ্যায়

শিকগিৱীৰ অপৰণ

দীনবন্ধু গোৱালপাৰাৰ পৰা অহাৰ পিচ দিনা
 উমাকান্ত তেওঁৰ ঘৰলৈ আহিছিল । তেওঁ দীনবন্ধুৰ
 লগত আকালৰ সম্পৰ্কে আৰু কুসৰ বিষয়ে বহুতো
 কথা পাতিিলে । তাৰ পিচত ক'লে,—“শিকগিৱীৰ
 কামটো বহুতেই নীহ যুগি তাৰে।”

দীন : শিকক আৰু শিকগিৱীৰ কামটো

মহৎ আৰু পবিত্ৰ কাম কিবা আছে
বুলি মই নাজানো।

উমা : তেনেহলে শিক্ষয়িত্ৰী বুলিলেই মানুহে
সলোহ আৰু ঘৃণাৰ চকুৰে চায় কিয় ?
আন কি শিক্ষয়িত্ৰী শব্দটোক বহুতে
আজি কালি চৰিত্ৰহীন বিশেষণৰ
সলনিৰ ব্যৱহাৰ কৰা মই নিজ কাণে
শুনিলো।

দীন : তাৰ কাৰণ বহুতো। শিক্ষক বা
শিক্ষয়িত্ৰীৰ কৰ্তব্য বৰ কঠোৰ। তাৰ
উপযুক্ত হবলৈ শিক্ষা লাগে, সাধনা
লাগে, দেশ-ভক্তি লাগে, আৰু লাগে
ঈশ্বৰত একান্ত বিশ্বাস।

উমা : এই আটাইবোৰ গুণ শিক্ষক বা
শিক্ষয়িত্ৰী কাৰো গাত পুৰাকৈ নাই।
থাকিলেও ক'বাত চুই এজনবহে।
তেনেহলত শিক্ষকক যে ঘিন নকৰে,
শিক্ষয়িত্ৰীক কৰে কিয় ?

দীন : তাৰ কাৰণে বহুতো আছে। প্ৰথমতে
চোৱাঁ আমাৰ দেশত ল'ৰাৰ শিক্ষাৰ
তুলনাত ছোৱালীৰ শিক্ষা প্ৰায় নাই
বুলিলেই হয়। তাৰ ভিতৰতে দুজনী-
এজনীয়ে শিক্ষা পালে তেওঁলোকৰ চলন-
ক্ৰিয়ণ আনবিলাকৰ লগত নিম্নীলা হয়,
আৰু সংখ্যাভাৱে ছোৱালীৰ বাবে তেওঁ-
লোকৰ বিশেষখণ্ডো বেগাই মানুহৰ
চকুত পৰে। দ্বিতীয়তে নিম্নশ্ৰেণীৰ
মানুহতকৈ উচ্চশ্ৰেণীৰ মানুহ অৰবোধ
প্ৰথাৰ বেছি পৰিপাকী; সেই কাৰণে
শিক্ষিতা ভিকতাৰ বেছি ভাগ এই নিম্ন-

শ্ৰেণীৰ নাইবা দেশী শ্ৰেণীৰ ভিতৰত
পৰে। পুৰুষৰ হ'লে উচ্চ শ্ৰেণীৰ ভিত-
ৰতহে শিক্ষিতৰ সংখ্যা বেছি। আকৌ
পুৰুষৰ শিক্ষা নিজৰ ঠাইত, নিজৰ দেশৰ,
নিজৰ ধৰ্ম্মৰ মানুহৰ তলতেই প্ৰায়ে
আবদ্ধ হয়, কিন্তু স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ সকলো
ঠাইতে মুচল নথকাত ছোৱালীহঁতক হয়
ল'ৰাৰ সুলভ, নাইবা বিজ্ঞাতীয় বিধৰ্ম্মী
শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰীৰ তলত স্থানান্তৰত
শিক্ষা দিয়া হয়, ধৰা কোনোবা মিশ্ৰ-
নেৰী সুলভ। অকল এয়ে নহয়, শিক্ষিতা
মহিলাসকলে প্ৰায়ে বিলাতী মেমৰ
আদৰ্শত চলিবলৈ বিচাৰে, কিন্তু মতা-
ভিকতা সকলো যেতিয়ালৈকে মুশিক্ষিত
নহয়, তেতিয়ালৈকে তেনে চলন-
ক্ৰিয়ণৰ পৰা ব্যক্তিচাৰ দোষ ঘটাৰ
ভয় আছে। এতিয়া এই কেইটা কথা
অলপ দকৈ গমি চালেই শিক্ষয়িত্ৰীৰ
অপমানৰ বহুতো কাৰণ দেখিবলৈ
পাবা! তুমি জানা যে ভাৰতীয় জাতি-
বিভাগ আন দেশৰ নিচিনাকৈ অৱস্থাৰ
ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰি গুণ আৰু কৰ্ম্মৰ
ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে; তাৰ পৰাই
সহজে বুজা যায় যে যি জাতিত নীহ
সি সাধাৰণতঃ গুণতো নীহ আৰু
চুকীয়াসকলো তেনে হলে আদৰ্শতো
নীহ; কেতিয়াবাহে ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম
দেখা যায়। ওজল শিক্ষা কালে এনে
মানুহ উন্নত চৰিত্ৰৰ অধিকাৰী হৈ
উন্নত কৰ্ম্ম লাভ কৰা এক একো

অসম্ভব। সেই বুলি মই কোৱা নাই যে মাহুহ সদায় একে সীমাৰ ভিতৰতে আবদ্ধ থাকিব, কিন্তু বংশানুক্ৰমিক কুসংস্কাৰৰ হাত এৰাই ওপৰলৈ উঠিবলৈ যে সজ্ঞা শিক্ষা আৰু সাধনা লাগিব, তাত কোনো সন্দেহ নাই। এনে মাহুহ সাধাৰণতঃ উচ্চ শ্ৰেণীৰ মাহুহতকৈ বেছি অসংযত, সেই কাৰণে প্ৰকৃত মাহুহ কৰি গঢ়ি তুলিব খুজিলে, এওঁ-লোকক সংযম-শিক্ষা দিয়াই প্ৰধান কৰ্তব্য। কিন্তু আধুনিক শিক্ষাপ্ৰণালী যেনে, সি তেনে অসংযত মাহুহৰ কু-প্ৰৱৃ্ত্তি চৰিতাৰ্থ কৰাৰ পোন বাট বান্ধি দিয়ে মাথোন। „সেই কাৰণে ওপৰত কোৱাৰ নিচিনা শিক্ষিতা নাম লোৱা তিকতাই কুলত সংযমৰ শিক্ষা সমূলি নাপায়। আৰু এটা ঘাই কথা হৈছে, যেনে সমাজত বৰ্দ্ধিত আৰু শিক্ষিত হোৱা যায়, তেনে সমাজৰ আদৰ্শই শিক্ষাৰ্থী বালক-বালিকাৰ ওপৰত বৰকৈ কৰ্ত্তব্য চলায়। লবাই অন্ততঃ আন সমাজৰ বড়াহো অলপ পায়, কিন্তু হোৱালীৰ তেনে সুবিধা নথকাতে, সেই আদৰ্শকে মাথোন সৰ্বোৎকৃষ্ট বুলি বিশ্বাস কৰে; সেই দেখিয়েই নিশ্চিনেৰী কুলত শিক্ষা পোৱা বহুতো হোৱালীয়ে ধৰ্ম আৰু জাতীয়তা দুয়োকে হেৰুৱায়। জৰাৰ ভিতৰতো তেনে নাই বুলিলে কুল হ'ব, কিন্তু খোটেই শিক্ষিত পুৰুষ সমাজৰ লগত কুলনা কৰিলে সিহঁতৰ

লেখ নথিলেও চলে। তিকতাই যেনে বেছিভাগেই তেনেকৈ শিক্ষা পোৱা। এইবোৰৰ বাহিৰেও প্ৰধান কাৰণ হৈছে শিক্ষিতা তিকতাই সংখ্যা নিম্নশ্ৰেণীত যেনেকৈ উচ্চশ্ৰেণীৰ অল্পপাৰ্জত বেছি, তেনেকৈয়ে সেই শ্ৰেণীত শিক্ষিত পুৰুষৰ সংখ্যা কম। সেই দেখি তেনে হোৱালীয়ে নিজৰ জাতৰ উপবৃত্ত দৰা নাপাই কমাৰী হৈ থাকিবলৈ বিচাৰে। উচ্চ-শ্ৰেণীৰ হোৱালীয়ে তেনেকৈ শিক্ষা পালেও প্ৰায়ে উপবৃত্ত স্বামী লাভ কৰি ঘৰ-সংসাৰ চলোৱাত লাগি যায়। তাৰ ফলত আগৈয়ে কোৱা কুমাৰী-সকলৰ ভাগতেই প্ৰায় শিক্ষয়িত্ৰীৰ বাবটো পৰে। কিন্তু তেনে অসংযত চলন-ক্ৰিয়ণ, ভোগ-লিলা আৰু বিলা-সিতাৰ শিক্ষা পাই অহা বৌদ্ধনো-ন্নাদিনী শিক্ষাভিমানিনী স্বামীনা ব্ৰহ্ম-তীৰ পক্ষে চিৰকুমাৰী হৈ থকা সহজ কাম নহয়। দুৰ্দ্ধৰ্ম কানুকৰ প্ৰলোভন আৰু সংঘৰ্ষই তেনে ভাবনা কেনিবা উকুৱাই নিয়, তাৰ ফলত তেনে কুমা-ৰীৰ প্ৰায়ে পতন হয়। এমেকৈয়ে শিক্ষয়িত্ৰীৰ সম্পৰ্কে মাহুহৰ মনত এটা ধাৰণা হৈ বোৱাৰ পিচত এতিয়া কোনোবা ভাল হৈ থাকিলেও বাইজে বিশ্বাস কৰিব নোখোজে। সেই বুলি মাহুহৰ তেনে ধাৰণা সেই কুমাৰী শিক্ষয়িত্ৰীৰ ওপৰতহে, বিবাহিতাসকলক ওপৰত নহয়।

উমা : তেনেহলে এনে অৱস্থাত কি কৰা উচিত?

দীন : এনে অৱস্থাত সকলো সম্প্ৰদায়ৰ তিক-
তাক জাতীয় আদৰ্শত শিক্ষা দিবলৈ
যত্ন কৰা সকলো শিক্ষিত দেশবাসীৰ
কৰ্ত্তব্য।

উমা : কিন্তু তেনে জাতীয় আদৰ্শত বিদ্যালয়
হ'বলৈ এতিয়াও বহুত দিন আছে।
বৰ্ত্তমান প্ৰচলিত বিদ্যালয়বিলাকক
এনে কলঙ্কৰ পৰা মুক্ত কৰিব পাৰি
কেনেকৈ?

দীন : কলঙ্কৰ মূল-উচ্ছেদ কৰিব পাবিলেই
সকলো সুকলমে চলিব। এইবোৰ
কলঙ্কৰ মূলত এফালে যেনেকৈ স্বাধীন
যুৱতী, আনফালে তেনেকৈ সংঘৰ্ষশূন্য
দুৰ্জ্ঞান পুৰুষ। এই দুয়ো পক্ষকে জাঁত-
ৰাই ৰাখিলেই ব্যভিচাৰৰ বীজ ধ্বংস
হ'ব। সেই কাৰণে মোৰ মতে হয়
শিক্ষয়িত্ৰী বিবাহিতা হ'ব লাগিব, নহয়
নিয়ম-প্ৰণালীৰ শাসনৰ তলতীয়া হ'ব
লাগিব। যি দেশত অবোধ প্ৰথা নাই,
তাৰ শিক্ষয়িত্ৰীৰ স্বাধীনতাও হস্তক্ষেপ
নকৰিলেও চলিব পাৰে; কিয়নো তাত
যুৱক-যুৱতীৰ সন্মিলন সচৰাচৰ ঘটি
থাকে। আমাৰ দেশত কিন্তু তাৰ
বিপৰীত। আত্মীয় নহলে যুৱক-যুৱতীৰ
দেখা শুনা পৰ্য্যন্ত নহয়, আৰু ক'ৰবাত
হলেও তাত বাসনাৰ টেকা থাকে।
এনে সমাজত যদি এই দুই একেলগে
কুমাৰীয়ে স্বাধীনতাৰ সাহায্য লৈ খেই

সেই পুৰুষৰ লগত নিভৃতে সাক্ষাৎ
কৰিবলৈ ধৰে, তেন্তে অলপ দিনৰ
ভিতৰতে কি ঘটনা ঘটিব পাৰে, তাক
ভাবি চোৱাঁ। বৰ্ত্তমানৰ শিক্ষা, আৰু
সমাজত পুৰুষ-স্ত্ৰীৰ সম্বন্ধলৈ চাই এনে
প্ৰলোভনৰ হাত সাৰিব পৰা কোনোবা
আছে নে নাই সন্দেহ। ক'ৰবাত দুই-
এজন থাকিলেও সৰ্বসাধাৰণে তেওঁ-
লোককো দলৰ লগত মিলাই লবলৈ
বাধ্য হয়।

উমা : তেনেহলে তোমাৰ মতে অবিবাহিতা
কুমাৰী শিক্ষয়িত্ৰী হ'লে তেওঁক পুৰুষৰ
সমাগমৰ পৰা নিলগাই ৰাখিব লাগে;
কিন্তু বহুতে হয়তো তেনে নিয়ম মানি-
বলৈ আপত্তি কৰিব।

দীন : আপত্তি কৰিলে তেওঁক শিক্ষয়িত্ৰী নব-
ধাই ভাল। বিদ্যালয়ত শিক্ষকতা
কৰিবলৈ পুৰুষৰ লগত গোপন পৰামৰ্শ
কৰিবৰ কোনো আৱশ্যক হ'ব নোৱাৰে।
আন কাৰণতো আৱশ্যক হলে, স্থলত
নাইবা তৃতীয় ব্যক্তিৰ উপস্থিতিত কথা
পতাৰ কোনেও আপত্তি নকৰে।

উমা : কোনো শিক্ষিতা কুমাৰীয়ে যদি মাক-
বাপেক বা ভায়েক ককায়েকৰ লগত
থাকি ঘৰৰ পৰা অহা-যোৱাকৈ কাম
কৰে, তেন্তিহে তেনে নিয়ম-প্ৰণালীৰ
আৱশ্যক হবনে?

দীন : সদায় নহয়, কিন্তু কেতিয়াবা হ'বও
পাৰে।

উমা : কেতিয়া?

দীন : এনে অভিভাবকো আছে, যি নিজৰ
সাংসাবিক সুবিধাৰ নিমিত্তে নিজৰ কস্তা
বা ভগিনীৰ অধঃপতনত সাহায্য কৰে।
তেনে অভিভাবকৰ তলত থকাতকৈ
স্বাধীনভাবে থকাও ভাল, কাৰণ তেনে
অভিভাবকৰ নামৰ ঢাকনীৰ তলত যি
ইচ্ছা তাকে কৰিব পাৰে, কিন্তু অকলৈ
থাকিলে অলপ ভয় কৰাৰহে সম্ভাবনা।

উমা : তুমি বোধকৰোঁ বস্তালৈ লক্ষ্য ৰাখি
এই কথা কৈছা ?

দীন : মই কাৰো নাম ল'ব নোখোজে^১ ; কিন্তু
অভিভাবকৰ দুশ্চৰিত্ৰতাৰ বাবে যে
সন্তানৰ পতন হ'ব পাৰে, তেনে দৃষ্টান্ত
বিৰল নহয় ;—বিশেষকৈ সেইবোৰ
পৰিয়ালত, যিবোৰ পূৰ্বৰে পৰা ব্যভি-
চাৰ দোষত ছুট।

উমা : মই এইবোৰ কথা সোধাৰ উদ্দেশ্য
আছে, ৰালিকা-স্কুলত তোমাৰ প্ৰস্তাৱ-
মতেই আৰু এজনী শিক্ষয়িত্ৰী ৰখাৰ
কথা হৈছে ; বস্তা আৰু কোনোবা
এজনীয়ে হেনো আবেদনো কৰিছে,
কিন্তু তেওঁলোকৰ কাম দিবলৈ চুই
এজন সম্ভাৱ আৰ্দ্ৰ থাকিলেও সবহ
ভাগব ইচ্ছা নাই। সেই কাৰণে স্কুল-
কমিটিয়ে উমাক দ্বিতীয় শিক্ষয়িত্ৰী-
ৰূপে পাবলৈ ইচ্ছা কৰি দেউতাকলৈ
লিখিছে। দেউতাকে সেই বিষয়ে মোৰ
সহ সুবিহীন, মই একো স্থিৰ কৰিব
নোৱাৰিহে তোমাক সুখিলো।

দীনবন্ধুৱে অলপ আচৰিত হৈ সুখিলে,—“কিয়,

উমা জানো ইয়াতে থাকিব ?”

উমা : ইয়াত নাথাকিনো কলৈ যাব ?

দীনবন্ধু অধিকতৰ বিম্বিত আৰু আচৰিত হৈ ক'লে,
—“মই তোমাৰ কথা ভালকৈ বুজা নাই। উমাক
জানো বিয়া হৈ যোৱা নাই ? মই গোহালপাবাত
থাকোঁতে তুমিয়েই দেখোন সেই গৰব দিছিল।
সেইমতে যোৱা সপ্তাহতে বিয়া হৈ যাব লাগিছিল।”

উমা : যাব লাগিছিল, কিন্তু নগ'ল।

দীন : কিয় ?

উমা : এই বিয়া উমাৰ অমতে পতা হৈছিল
আৰু সকলো আয়োজন গোপনে কৰা
হৈছিল, কিন্তু সময়ৰ আগতে তাই
গম পালে। তাই দৃঢ়ভাবে বিবাহৰ
কস্তা হবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলে। যিজনী
ছোৱালীয়ে বাপেকৰ কথাৰ ওপৰত কথা
নকয়, অকল মূৰ জোকাৰি নাইবা চকু-লো
টুকিয়েই সমিধান দিয়ে, সেই ছোৱালী-
জনীৰ ইমান সাহ, ইমান দৃঢ়তা মুহূৰ্ত্ততে
ক'ব পৰা আহিল, ক'ব নোৱাৰোঁ,
বাপেকৰ হাজাৰ তৰ্কন-পৰ্কন, উপ-
দেশ-অনুবোধ উপেক্ষা কৰি বিবাহৰ
প্ৰস্তাৱ দলিৱাই পেলাই ক'লে,—
“আপুনি এই আয়োজনৰে মোৰ আত্ম
কৰিব পাৰিব, বিয়া দিব নোৱাৰে।”
মাত্ৰ একেবাৰ কথা, কিন্তু সেই প্ৰতিজ্ঞাৰ
পৰা লৰাবলৈ কাৰো সাধ্য নহ'ল।
অগত্যা বিয়া ভাঙ্গিল। তুমি বোধকৰোঁ
বুজিছা কিয় উমাই তেনে কৰিলে।

দীনবন্ধুৱে কোনো উত্তৰ নিদিলে ; তলমূৰ কৰি
তেওঁ চিন্তিত হ'ল। উমাই সেই বিষয়ে আৰু কোনো

কথা উলিওৱা উচিত নহয় বুলি আগৰ প্ৰশ্নত
ধৰিলে। দীনবন্ধুৱে ক'লে,—“মোৰ যদি সত্যমত
সুবিহা, মই তাত আপত্তি কৰিবলগীয়া একো দেখা
নাই; যাত্ৰ আহোঁতে যাওঁতে এজন আপোন মানুহ
জনত থকা উচিত।”

ইয়াৰ পিচত অলপ সময় আৰু কিবাকিবি কথা
পাতি উমাকান্তই বিদায় ল'লে; দীনবন্ধু বহুত
পৰলৈকে নীৰৱ চিন্তাত বহিল।

সপ্তম অধ্যায়

নিশাচৰ

সেই দিনা নগৰত কিবা উপলক্ষে থিয়েটাৰ
হৈছিল। দৰ্শকৰ সংখ্যা নিতান্ত কম নহলেও ঘৰ
কেইও হোৱা নাছিল। কাৰণ দুৰ্ণিৱৰ্তীয়া মানুহ
প্ৰায়ে অহা নাছিল। বেছি ভাগ দৰ্শকেই নগৰীয়া
ডেকা।

দৰ্শক কম হলেও অভিনয় বেয়া হোৱা নাছিল;
অন্ততঃ দৰ্শকসকলৰ মুখত প্ৰশংসাৰ ধ্বনি শুনা
গৈছিল। প্ৰত্যেক অঙ্কৰ শেষত দৰ্শকসকলৰ অধি-
কাংশ বাহিবলৈ ওলাইছিল, আৰু বাহিবত পতা
দোকানকেইখনত চাহ, চিপাৰেট, নাইবা ভামোল
কিনি খাইছিল। তৃতীয় অঙ্কৰ অন্তত যিবোৰ মানুহ
বাহিবলৈ ওলাইছিল, সুবি সোমোঁতে তাৰ ভিতৰত
এজন পাচ পৰিল। তেওঁৰ আৰু ভিতৰলৈ সোমোৱা
নহ'ল; সকলো ভিতৰ সোমালত তেওঁ লাহে লাহে
আঁঠিলৈ উঠিল।

জেতিয়া বাতি প্ৰায় এক বাজিছিল। থিয়েটাৰ
ঘৰৰ বাহিৰে আন ঠাইত কাৰো সাৰ-সুঁহাৰি নাই;

সকলো নিজাদেৱীৰ কোলাত লাল-কাল। নিশাচৰ
জন্তু আৰু জন্তু স্বভাৱৰ দুই-এজন মানুহ মাথোন
ভেতিয়া সজাগে আছিল; অথবা কাৰবাৰ পিৰালি
বা বাৰীচুকত খাপ লৈছিল। তাৰ বাহিৰে নগৰৰ
আলিবাটত দুই-এটা 'পাহাৰাৱাল' সুবিছিল। বাটৰ
দাঁতিত ক'ববাত ক'ববাত মিউনিচিপেলিটিৰ চাকিয়ে
চিমিক-চামাককৈ পোহৰ দিছিল।

থিয়েটাৰৰ পৰা ওলোৱা মানুহজন লাহে লাহে
যাবলৈ ধৰিলে। ক্ৰমশঃ তেওঁৰ বেগ বেছি হৈ আহিল।
অলপ সময়ৰ পিচত তেওঁ প্ৰভাৱতীৰ ঘৰৰ সন্মুখত
উপস্থিত হ'ল। তাতে থিয় হৈ চাৰিওফাললৈ চকু
সুৰালে। তাৰ পিচত সাউংকৰে প্ৰভাৱতীৰ মেৰ
ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। ভিতৰ সোমাই চকোৱাৰ
আঁৰতে এখন্ডক ব'ল, আৰু কুটাই দি আকৌ এবাৰ
চাৰিওফাললৈ চকু দিলে; বোধকৰোঁ কোনোবাই
তেওঁক লক্ষ্য কৰিছে নে নাই তাৰে গম ল'লে।
অলপমান সময় তেনেকৈ থকাৰ পিচত তেওঁ দুৱাৰৰ
ওচৰলৈ চাপি গ'ল; দুৱাৰখন ঠেলি চালে, কিন্তু
দুৱাৰ মেল নাখালে। আকৌ বিপৰীত ফালে থকা
দুৱাৰখনৰ ওৰিলৈ গৈ আগৰ দৰেই পৰীক্ষা কৰিলে,
সিও লৰচৰ নহ'ল, ভিতৰকালে বন্ধ। তাৰ পিচত এখন
এখনকৈ থিৰিকীবোৰ পৰীক্ষা কৰি চালে, সকলো
একেদৰেই বন্ধ। তেওঁ ভেতিয়া আকৌ জপনাৰ ওচৰলৈ
আছিল, আকৌ এবাৰ কেইওকালে চাই-চিতি ল'লে
ক'তো একোৰে গম নাপাই আকৌ তেওঁ থিৰিকী
এখনৰ কাষ চাপিল; প্ৰথমেই অলপ অলপকৈ, তাৰ
পিচত অলপ ডাঙৰকৈ, তাৰ পিচত আৰু ডাঙৰকৈ
টুকুৰিয়াবলৈ ধৰিলে, কিন্তু কল্লা সাৰ-সুঁহাৰি নাই। কিছু
সময় এনেকৈ অতিবাহিত হ'লত তেওঁ কাপোৰৰ তলৰ
পৰা বটালি এটা উলিয়ালে; তাৰে লৈকেই থিৰিকী

কজা একদাবলৈ যত্ন কৰিবলৈ ধৰিলে। বহুত সময় এনেকৈ যত্ন কৰোঁতে কৰোঁতে শেহত চৌকাঠৰ যিখিনিতে পৌঁচছিলি সোমাইছিল, সেই খিনিৰ এচটা কাঠ এবাই গ'ল। তেতিয়া সেই কালেই বিশেষভাবে চৈলাঠেলি কৰাত খিবিকীৰ একাল এবাই পৰিল। তেওঁ সেই কাল মাটিত নমাই থৈ সেই বাটে দি এবাৰ ভিতৰলৈ চালে। ভিতৰৰ লেম্পটোৰ পোহৰ কমাই হুহুহুৱাকৈয়ে মেজত তুলি থোৱা হৈছে। প্ৰভাৱতী তেতিয়াও টোপনিত অচেতন, মূৰটোৰ বাহিৰে বাকীছোৱা নিহালীৰে চক।। মাহুহটোৱে আক বিলম্ব নকৰি ভিতৰ সোমাবলৈ সাজু হ'ল। হয় বাতি! তই যে অনন্তকাল কত পাৰগুৰু সাহায্য কৰি আহিছ! কত কুল-ললনাব জীৱন বিষময় কৰিছ!! কত পাপ-ব্যভিচাৰক প্ৰজন্ম দি সংসাৰক নৰক-কুণ্ড কৰি তুলিছ!!! এদিন ভোৰ সাহায্য পায়েই কীচকে দ্ৰৌপদীৰ সতীৰ্ঘ-হৰণ কৰিবলৈ আহি বংশ-নাশ কৰিছিল; ভোৰ সাহায্যতেই অশ্বখামাই এদিন পাণ্ডৱ-পুত্ৰবিলাকৰ বিনাশ সাধন কৰিছিল; ভোৰ সাহায্যতেই কত গোপন বড়বন্ধ, কত নবহত্যা, কত পৈশাচিক ঘটনা ঘটিছে, তাৰ লেখ কোনে কৰে! আজি যদি এই নিৰাজ্জৰা বয়সীৰ বিপদ ঘটে, তাৰ বাবে দায়ী কোন? দিনত এনে ঘটনা ঘটিব পাবিলেইহেঁতেননে?"

মাহুহটোৱে কিবা এটা ভাবি জেপৰ পৰা উশ্ৰাল এখন উলিয়াই হাতত ল'লে। তাৰ পিচত এটা ভৰি খিবিকীত দি হুই হাতেৰে চৌকাঠত ধৰি ইটো ভৰিও ওপৰলৈ তুলিলে। তাৰ পিচত ভিতৰলৈ নামিবলৈ এটা ভৰি ডাঙিৰ খুজিতে মাথোন, এনেতে ইঠাৎ কোৱা বুলি এটা শব্দ ঠাচ কৰে তেওঁৰ কাণত পৰিল; তেওঁ কি কৰিব কি নকৰিব ভাবিবলৈ

সময় নো পাওঁতেই পিঠিত কোনোখাই এটুকুৰাৰ দৰাৰ শোথালে। মাহুহটো বাহিৰলৈ জীপ ঝাঁকি পৰিল। প্ৰভাৰ ভায়েকটোৱে আকৌ এটা দৰাৰ ডাঙিলে। ইঠাৎ মাহুহটোৱাৰ মুখ দেখি সি ধমকা খাই ব'ল, মাহুহটোৱে এই অৱসৰতে জিৰাই কৰি লব মাৰিলে। এই গোলমালত প্ৰভাৱতীয়ে লাক পালে, লৰাটোক সুধিলে,—“কি হৈছিল?”

লৰা : কি হৈছিল তই হবলা ক'ব নোৱাৰ।

প্ৰভা : মৰিবলৈকে মই একো ক'ব নোৱাৰোঁ।

মোৰ অকলৈ থাকিবলৈ ভৱ লাগে দেখিয়েই তোক থিয়েটাৰলৈ যাবলৈ মানা কৰিছিলোঁ। তই পিচে মোৰ কথা নুগুনিলি। মই বহুত বাতিলৈকে কাম কৰি থাকি বৰকৈ টোপনিৰে ধৰিলত হে গুলোঁ। তই আহিলে উঠিব লাগিব বুলি চাকিটোও হুহুহুৱাকৈয়ে কমাই থলো। তাৰ পিচত কি হৈছে গমকে পোৱা নাছিলোঁ, এই মাত্ৰ সাৰ পাই তোক থিয় দি থকা আৰু মাহুহ এটা খিবিকীৰ পৰা নাথি লব দৰা দেখিছোঁ।

লৰা : মই থিয়েটাৰৰ পৰা আহিয়েই তাক খিবিকীতে দেখিছোঁ। থিয়েটাৰলৈকে গৈছিল; নোঁ ভাগোঁতেই মনে মনে উঠি আহিল।

প্ৰভা : মাহুহটো কোন তিনি পালি জায়ে?

লৰা : আক কোন হ'ব। সেই মাহুহটো।

আজি হাউবৰ মান ভালকৈয়ে ধৰিছোঁ।

তাৰ পিচত দুৱাৰ-খিবিকী অপাই হুৱো ডিঙৰ সোৱাল। লৰাটো পোনেই পাতিত পৰিলহেঁতেন। প্ৰভাই

পাটীত বহি বহুত পৰ কিবা ভাবনাও মগ্ন হ'ল ; চকুৰ পৰা সৰ্, সৰ্, কৰে চকু-লো বৰলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ আক শোৱা নহ'ল ; বাতিৰ বাকীডোখৰো তেনে চিন্তা ভাবনাতে অভিবাহিত হ'ল।

অষ্টম অধ্যায়

শিৱৰাম শৰ্মা

দীনবন্ধু গোৱালপাৰাৰ পৰা ঘূৰি অহাৰ কিছু দিনৰ পিচতে স্কুলৰ নতুন ঘৰ সম্পূৰ্ণ হ'ল। এতিয়া সেই ঘৰতে স্কুল বহিছে। শিক্ষয়িত্ৰী প্ৰভাৱতী আৰু উৰা।

আজি-কালি প্ৰভাৱতীৰ পৰা দীনবন্ধুলৈ প্ৰায় দিনো একোখন চিঠি আহে, আৰু দীনবন্ধুৰ পৰাও তেনেকৈয়ে উত্তৰ যায়। এনেকৈ চিঠিৰ চলাচল দেখি বহুতে হুহুতো সেইবোৰ প্ৰেমপত্ৰ বুলি ভাবিব পাৰে, কিন্তু বাস্তৱিক ভাৱে তেনে কথাৰ নাম-গোন্ধো নাথাকে। থাকে মাত্ৰ স্কুল-পৰিচালনা আৰু শিক্ষয়িত্ৰীৰ চলন-ক্ৰমৰ সম্পৰ্কে আলোচনা। প্ৰভাই আজিকালি দীনবন্ধুক নজানোৱাকৈ অতি সামান্য কামতো হাত নিদিয়, আন কি, ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ ঘৰলৈকো নাযায় ; সেই দেখিয়েই ইমান জনাই চিঠি লিখিব লগাত পৰে।

চিঠিৰ এনেকুৱা চলাচল এজন মানুহে বিশেষ-ভাৱে লক্ষ্য কৰিছিল। তেওঁ এজন স্কুলৰ পণ্ডিত, নাম শিৱৰাম শৰ্মা। তেওঁৰ ঘৰ নগাওঁ কি গোলা-বাট অঞ্চলৰ কোনোৱা গাঁৱত। শিকাও এওঁ এণ্ট্ৰেল 'পাছ' ? বয়সত জৰ ডেকা, বিয়া হোৱা হুহুৰমান হৈছে। প্ৰভাৱতীৰ ঘৰৰ ওপৰ দীঘলৈ

থকা মাটি এডোখৰ খাজনা ভৰাকৈ লৈ তাতে এটা বহা সাজি বাস কৰিছে। তাকবীৰা দৰমহাই নোজোবে দেখি চাকৰ বখা নাই আৰু ঘৈণীয়েককো অনা নাই। পাৰিলে দুপইচা বাহি কৰিবৰ ইচ্ছাৰে "প্ৰাইভেট টিউশ্বন" এটাও মাহিলি চাৰি টকাত বন্দবস্ত কৰি লৈছে। ছাত্ৰী এজনী বালিকা— ভূতনাথৰ কন্যা। তেওঁ এটা লৰা পঢ়াবলৈ লোৱা হলে ইয়াতকৈ বেছি টকাও পালেহেঁতেন, কিন্তু সগুখত হস্তমুখী বালিকাক লৈ একেবাহে দুমুঠা বহিবলৈ পোৱা জানো টকাটকৈ মূল্যবান নহয় !

শিৱৰামে সেইখিনিতে আশ্ৰয় লোৱাৰ পৰাই তেওঁৰ দল বাঢ়িবলৈ ধৰে। দীনবন্ধুৱে দিনে-ৰাতিয়ে আমনি পাই যিবোৰ মানুহক দূৰ কৰিছিল, সেই-বোৰেও তেওঁৰ বহাতে গৈ আড্ডা পাতিছিল। ওচৰ-চুবুৰীয়া বুলি এওঁ দীনবন্ধুৰ তালৈকো দিনো তিনি-চাৰি বাৰকৈ আহিছিল।

প্ৰভাৱতীৰ লগত দীনবন্ধুৰ চিঠিৰ চলাচল দেখি তেওঁ কি ভাবিছিল ক'ব নোৱাৰোঁ, কিন্তু মাতে মাজে দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৱ চিঠি মেজৰ ওচৰতে এৰি কোনোবাকালে গ'লে, তেওঁ মনে মনে পঢ়িছিল। এই দৰে কিছুদিন যোৱাত এদিন তেওঁ দীনবন্ধুক ক'লে,—“আপোনাক এটা কথা কওঁ বুলিছোঁ আপুনি বেয়া নাপাব। আপোনাৰ লগত প্ৰভাৱতীৰ প্ৰেম-পত্ৰ চলে বুলি বহুতে কোৱাকুই কৰিছে, আৰু আপোনালৈ খোৱা বস্ত পঠিওৱাও বহুতে দেখিছে : সেই কাৰণে আপুনি কিছু সাৱধান হোৱা উচিত।

দীন : ইয়াত সাৱধান বা অসাৱধান হোৱাৰ কোনো কথা নাই। বহুতো কোনো কাম নোপনে কৰিবলৈ বোৱা নাই, মানুহে কেবাত মোৰ হানি, কিটো ? ক'ব

মোৰ কাৰ্য্য যদি গোপনীয় হ'লহেঁতেন, তেতিয়াহে ভয়ৰ কাৰণ থাকিলহেঁতেন। মই বেতিয়ালৈকে মোৰ নকৰোঁ, তেতিয়ালৈকে পৰৰ প্ৰলাপত কাণ দিয়াৰ আৱশ্যকতাও মোৰ নকৰোঁ।

শিৱ : সেইটো হয়, কিন্তু মিছাকৈ লোকৰ কথা শুনাহে টান। প্ৰভাৱতী দেখা-ভেই নীহ জাভৰ ছোৱালী। তাইৰ হাতে প্ৰকাশ্যভাবে জলপান খোৱাটো অস্বাভাৱিক। এই বিষয়েও বাহিৰত বুলিব-যানাককৈ কিবাকিবি কথা ওলাইছে।

দীন : প্ৰভাৱতীৰ হাতে খোৱা অস্ত্ৰ যদি জাহাজত বাটলাবৰ হাতে খোৱাটো জ্ঞান হয় কেনেকৈ? তুমি জানো জাহাজত ভেনেকৈ খোৱা নাই?

শিৱ : জাহাজত খালেও তাক কোনেও নাজানে। এনেকৈ দেখাদেখিকৈ খালেহে লেঠা।

দীন : সেই বিষয়ে মোৰ মত তোমাৰ লগত কোনো কালে মিলিবৰ সম্ভাৱনা নাই। মোৰ মতে যিটো কাম অস্ত্ৰ তাক গোপনেও কৰা উচিত নহয়, আৰু উচিত বুলি ভবা কাম গোপনে কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। যিটো কাম প্ৰকাশ্যে কৰিবলৈ ভয় লাগে, তাক গোপনে কৰিবলৈ বোৱা ভীকতা আৰু কাপুৰুষতা।

শিৱবাসে তাৰ একো উত্তৰ নিদি ক'লে,—
হেঁ, এটা কাম নকৰে কিয়? মোৰ দুখনমান উৰ্দ্ধালৰ আৱশ্যক। মই তুমিহঁত প্ৰভাৱতীয়ে কৰ

বঢ়িয়া উৰ্দ্ধাল কৰিব জানে। আপুনি চাৰিফুৰাল কৰাই নানে কিয়? দুখন মোক দিক, দুখন আপুনি ল'ব, মই কাপোৰ আনি দিম।”

দীন : মোৰ সম্প্ৰতি উৰ্দ্ধালৰ আৱশ্যক নাই। যদিও মই অল্পবোধ কৰিলে কৰি দিব বুলি বিশ্বাস কৰোঁ, তথাপি মই মিছা কথা কৈ অল্পবোধ কৰিব নোৱাৰোঁ। তোমাৰ বেতিয়া প্ৰয়োজন, তুমি নিজে অল্পবোধ কৰাই ভাল।

শিৱ : সেইটো হওঁতে হয়, কিন্তু কেতিয়াও কোনো আলাপ-পৰিচয় নোহোৱাকৈ হঠাৎ চিঠি লিখিবলৈ কেনেবা লাগে।

দীন : ভেনেহলে এইবোৰ জজাললৈ নলৈ বজাবৰ পৰা কি নি আনিবা। মোৰ মতে সেয়ে ভাল।

শিৱই তাৰ একো উত্তৰ নিদি মৌন হ'ল। অলপ সময় ভেনেকৈ থকাৰ পিচত শিৱই আকৌ ক'লে—“আপোনাক আৰু এটা কথা সোধো। আপুনি বহুত ঠাইত কুৰিছে, বহুত দেশৰ বীতি-নীতি দেখিছে, বহুত শাস্ত্ৰ পঢ়িছে; সেই কাৰণে আমাতকৈ বেছিকৈ মানৱ-চৰিত্ৰ বুজি পায়। প্ৰভাৱ চৰিত্ৰ সম্পৰ্কে আপোনাৰ মত কি?

দীন : মোৰ মত একো নাই, কিয়নো “দ্বিৱা-চৰিত্ৰ পুৰুষস্ত ভাগ্য দেৱো ন জানাতি, কৃতো বহুভুঃ?”

শিৱ : মই এই কথা সোধাৰ কাৰণ আছে। সঁচাকৈয়ে মই কাকিয়ে পৰা একেটা কথাৰে ভাবি আছোঁ, কিন্তু তাৰ একো সিদ্ধান্ত উলিয়াব পৰা নাই।

দীন : কি কথা?

শিৱ : কথাটো গোপনীয়, কিন্তু আপুনি কিবা ভাবিছিল। দীনবন্ধুৰ নীৰৱ দেখি শিৱৰাম
শুনাত হানি নাই। আপুনি যেন আক
ক'তো জুলিয়ায়।

দীন : তেনেকৈ মই পাত ল'ব নোৱাৰোঁ।
প্ৰয়োজন দেখিলে উলিয়াবও পাৰোঁ।
সেই দেখি মই জানিলে যদি বেয়া
হোৱাৰ সম্ভাৱনা আছে, তেন্তে নোকো-
ৱাই ভাল।

শিৱ : মোৰ বিশ্বাস আপুনি জনাৰ পৰা
বেয়া নহৈ বৰং ভালহে হ'ব।

দীন : কোৱা তেন্তে।

শিৱ : কথাটো হৈছে মই কালি থিয়েটাৰ
চাবলৈ গৈছিলোঁ। থিয়েটাৰ ভাগিলত
ঘৰলৈ আহোঁতে দেখোঁ দেখোন কাপো-
ৰেৰে মূৰে গাই ঢাকি কোনোবা এটা
প্ৰভাৱ ঘৰৰ পৰা ওলাই আহিছে।
মাজুহটো কোন চিনিব নোৱাৰিলোঁ।
এবাৰ ধৰোঁ মূলিও ভাবিছিলোঁ, কিন্তু
সি লৰা মাৰিলত ধৰিব নোৱাৰিলোঁ।
তাতে কেনেকৈ তাৰ দোৰ মোৰ
পাত পেলাই সাৰে মূলি ভয়ো লাগিল।
আজি আপোনাৰ কাণ চুৱাই ধৰোঁ,
যদি আকোঁ তেনে সময়ত কোনোবা
আছে, মই নিশ্চয় ধৰিম। তেতিয়া যদি

দীন : মাক কবিবা, মই তেনে ডিটেক্টিভৰ
কাৰত ফুৰিবলৈ পাত ল'ব নোৱাৰোঁ।

শিৱ : আপোনাক ফুৰিবলৈ কোৱা নাই,
আজি হি কথা ক'লোঁ, তাক মনত
ৰাখিলেই হ'ব।

দীনবন্ধুৱে একো নানাবিলে। তেওঁ মনে মনে

সেই দিনা আবেলি ফুৰিবলৈ যাওঁতে দীনবন্ধুৱে
তেওঁৰ আৰু প্ৰভাৱ নামে শিৱৰামে কোৱা আটাই-
কেইটা কথাৰ আলোচনা হোৱা শুনিলে। তেওঁ
নিজৰ বিষয়ে ওলোৱা কথা লৈ বিশেষ ভবা নাছিল,
কিন্তু শিৱৰামে দেখা মাজুহটো যদি সঁচাকৈয়ে প্ৰভাৱ
ঘৰৰ পৰা ওলাইছিল, তেনেহলে তাৰ উদ্দেশ্য কি
হ'ব পাৰে, সেই কথাই তেওঁৰ মনত তোলপাৰ
লগাইছিল। তেওঁ ভাবিলে সি কোনোবা দুৰ্ভাগ্য
মাজুহ, কু-অভিপ্ৰায় লৈ আহিছিল, কিন্তু তাত
প্ৰভাৱতীৰ কিবা হাত আছিল নে নাই, তাক জনা
যায় কেনেকৈ? হয়তো প্ৰভাই গম নোপোৱাকৈ
সি আহিব পাৰে আৰু বিফল-মনোৰথ হৈ উলটি
যাব পাৰে। যদি সেয়ে নহয়, প্ৰভাৱ ইচ্ছামতেহে
সি আহিছিল, তেন্তে প্ৰভা নিশ্চয় ভ্ৰষ্টা। ইমান
মোলমালৰ পিচতো যদি প্ৰভাৱ ইচ্ছামতে তেওঁৰ
ঘৰলৈ এনেকৈ মাজুহ আহিব পাৰে, তেনেহলে তেওঁ
প্ৰভাৰ লগত কোনো প্ৰকাৰৰ সম্পৰ্ক নৰখাই ভাল।
কিন্তু প্ৰকৃত ঘটনাটো কি তাৰ তথ্য নোলোৱাকৈ
তেনে কবিলে, হয়তো প্ৰভাৰ প্ৰতি অবিচাৰ কৰা
হ'ব পাৰে। শেহত প্ৰকৃত বহুত উদ্ধাৰ কৰিবলৈ
তেওঁ কৃতসঙ্কল্প হ'ল।

বৰষ অধ্যায়

বেল-বাৰী

সেইল সেইল দৈ শিৱালমহ কেঁচনত লাগিলত
অসংখ্য বাৰী বাৰীৰ পৰা আহিল। কেঁচনৰ ভিৰ বৰ

বেছি। মোটেই টেন লোকাব্য — অহা আহিছে, যোহা গৈছে, খাপ লোহাই খাপ লৈ আছে। ঘোঁৰাৰ গাড়ী, হালহৰ গাড়ী বটবকাৰ, বাচ, মুটীয়া আদিৰ লেখজোখ নাই। বিজ্ঞানস্বৰূপ কেইখনমান চাহৰ আৰু চিগাৰেট খিলি ডামোলৰ দোকান আছে। কেৰিলাই চাহপানী, ববক, লিয়নেড, কটী, মিঠাই, খিলি ডামোল, চিগাৰেট, আদি লৈ কাক লাগে সুখি চিঞৰি কুৰিছে। দৈনিক বাতৰি কাকত আৰু কিতাপ বেটোতাবো অত্যন্ত নাই। এই জন-তাৰ শাস্তি বন্ধা কি ভঙ্গ কৰিবলৈ জনচেবেক বেইলয়ে পুলিচ কুৰিছে। চাৰিওফালে ডয়ানক কোলাহল মাথোন শুনা যায়।

ষ্টেনৰ প্ৰেটকৰ্ম্মত এজন চাহাবী সাজ-পাৰ পিন্ধা হালুহ আগৰে পৰা থিয় হৈ আছিল; তেওঁ ব্যস্ত-ভাবে কাৰবালৈ অপেক্ষা কৰিছিল। বেল আহি ষ্টেন পালত তেওঁ গাড়ীবোৰত চকু ফুৰালে; মধ্যম-শ্ৰেণীৰ যাত্ৰী এঘোৰাৰ ওপৰত তেওঁৰ দৃষ্টি পৰিল। যাত্ৰী দুজন গাড়ীৰ পৰা নামিলতে তেওঁ ওচৰ চাপি গৈ তেওঁলোকক আগ বঢ়াই আনিলে; হালৰ টোপোলা, বাকচ আৰু বেগটো মুটীয়াৰ কাছত তুলি দিলে। মুটীয়াই হালখিনি আনি গাড়ীত তুলি দিলত তেওঁ তাক চমতীয়া এটা দি বিদায় দিলে আৰু যাত্ৰী দুজনৰে সৈতে গাড়ীত উঠি কচোৱানক ক'লে—“হুজাবাৰ বাবুৰ লেন, ১১৮ নম্বৰ বাঙী।”

গাড়ী ধৰ-ধৰকৈ চলিবলৈ ধৰিলে। গাড়ী-ঘোঁৰা, ষ্ট্ৰীম আৰু বটবকাৰ ডুকুল কোলাহলত সহজে একোকে হুতনি ফুটপাখত হালুহৰ ডিঙি ততোধিক। যাত্ৰী দুজনৰ এজন হুজুৰ আৰু ইজনী কুতী; কুতী আগৈয়ে কেতিয়াও কলিকতালৈ অহা নাছিল। বাটত হালুহ-হালুহ, গাড়ী-ঘোঁৰা, ষ্ট্ৰীম আৰু বটবকাৰৰ গৰনামৰন

বেছি ভেঁও তাত কিবা উৎসব হৈছে বুলি ভুল বনে অনুমান কৰিছিল। বাটৰ দুয়ো ধাতিয়ে বিৰীক-লৈকে দেখা যায়, ঘৰৰ ওপৰতে ঘৰ মাথোন। কুতীয়ে দুয়ো কাললৈ চাবলৈ ধৰিলে; বিজ্ঞানপৰিশোধিত সৌখ্যলাব সাজ-সজ্জা দেখি তেওঁৰ চকু স্থিৰ হৈছিল, আৰু কলিকাতাত কলিকতাৱেই স্বৰ্গ বুলি আপোনাআপুনি ভাবি গৈছিল। তেওঁ কলিকতাৰ ষ্টাৰ, মিনাৰ্ভা আদি কেইটামান থিয়েটাৰৰ নামৰ বাহিৰে আন একো নাজানিছিল। বাটত তাতৰ ঘৰ দেখিলেই এইটো কি ঘৰ, সেইটো কি ঘৰ কৈ প্ৰশ্ন কৰিছিল আৰু হাজে হাজে ষ্টাৰ বা মিনাৰ্ভা থিয়েটাৰৰ ঘৰটো কিমান দূৰৈত, কোন কালে আছে ইত্যাদি সুখি সুখি সৰী হুজনক অস্থিৰ কৰি তুলিছিল।

কিছু সময়ৰ পিচত গাড়ীখন হুজাবাৰ বাবুৰ লেনত থকা ১১৮ নম্বৰ ঘৰটোৰ মুখত ব'ল। ঘৰটোৰ অৱস্থা অভিশয় জীৰ্ণ, হাজে হাজে দুই এচপৰা ইটাও বহিছে; চালৰ ওপৰতো কাটে কাটে গছ-পুলি গজিছে। বোধকৰোঁ, কেইবা বছৰো এই ঘৰটোৰ সংস্কাৰ হোৱা নাই। ঘৰৰ আগত থকা দহঘৰটোৰ চিন আধা-আধি বৰিছে, নতুন হালুহে তাক সহজে হাতিব পৰাৰ সম্ভাৱনা নাই। আবেহীকেইজন গাড়ীৰ পৰা নামি এই ঘৰটোতে প্ৰবেশ কৰিলে। তেওঁলোক যিটো খোটাণিত বহিল, তাত থকচেবেক আধা ডগা চকি আৰু এখন দেৱালত হেঁচা দি পোনাই বখা তিনি ঠেঙীয়া মেজ আছিল তাৰ ওপৰতে এটা লেন্স।

তেওঁলোক বহাৰ পিচতে এজনী থিয়ে হুৰ খুৰলৈ পানী আৰু দাঁতোন দি গ'ল আৰু তেওঁ-লোকে হুৰ খোৱা শেষ কৰাৰ লগে লগে কেই-

চকলমান কটিৰে সৈতে তিনি পিয়লা চাহ আনি দিলে; তেওঁলোকে তাৰ যথোচিত সন্মারহাৰত লাগি গ'ল। চাহ খোৱা হ'লত তেওঁলোকে কিবাকিবি কথাবতৰা পাতিলে। তাৰ পিচত স্নানৰ বন্দবস্ত হ'ল, এজন এজনকৈ “বাথ কমলৈ” যাবলৈ ধৰিলে।

এই ঘৰৰ গৃহস্থজনৰ নাম জ্ঞানেন্দ্রনাথ বায়। হেটকোটেৰে পৰিশোভিত হৈ এৱেঁই ষ্টেচনৰ পৰা আলহী ছজনক আগ বঢ়াই আনিছিল। পাঠকসকলে এওঁৰ পৰা যোৱা এখন চিঠি বস্তাৱতীৰ হাতত দেখিছিল। সেই কাৰণে এওঁৰ পৰিচয়টো অলপ বহুলাই দিয়া উচিত।

জ্ঞানেন্দ্রৰ আচল ঘৰ পূৰ্ববঙ্গৰ কোনোবা এখন গাঁৱত। সৰুতে এওঁৰ মাক-বাপেক ঢুকায়, সেই কাৰণে মোমায়েকৰ লগত থাকি ডাঙৰ দীঘল হ'ব লগাত পৰে। মোমায়েকে আসামত চাকৰি কৰিছিল, সেই কাৰণে জ্ঞানেন্দ্রৰ শিক্ষাও আসামতে হৈছিল। স্কুলত এওঁ লক্ষ্মীকান্তৰ সহপাঠী আছিল, আৰু ছয়োৰে ভিতৰত বৰ মিল আছিল। যেতিয়া তেওঁলোকে ইংৰাজি স্কুলৰ তৃতীয় শ্ৰেণীত পঢ়িছিল, তেতিয়া ছয়ো আলচ কৰি এদিন অভিভাৱকৰ বাকচ ভাঙি টকা চুব কৰে, আৰু কলিকতালৈ পলাই যায়। লক্ষ্মীকান্তৰ বাপেকে বহুত চেষ্টা কৰি পুলিচৰ সাহায্য লৈ তেওঁক ঘূৰাই আনে। জ্ঞানেন্দ্র কিন্তু কলিকতাতে থাকিল। মোমায়েক জ্ঞানেন্দ্রৰ ব্যৱহাৰত নিভাস্ত অসন্তুষ্ট আছিল, সেই দেখি আকৌ হাবমাল চপাই ল'বলৈ তেওঁ ইচ্ছা বা চেষ্টা নকৰিলে।

আলহী ছজন কোন, এতিয়া বোধকৰোঁ নকলেও চলে। তেওঁলোক লক্ষ্মীকান্ত আৰু বস্তাৱতী। প্ৰভাৱতীক কোনোমতে স্কুলৰ পৰা খেদাব নোহাবি আৰু কেতিয়াবা পাবিলেও কাম পোৱাৰ আশা

নেদেখি বস্তাই কলিকতালৈ যাবলৈ মন মেলিলে, আৰু কিবা এটা সুবিধা কৰিবলৈ জ্ঞানেন্দ্রলৈ বাবে বাবে লিখিবলৈ ধৰিলে। বস্তাক আনিবৰ নিমিত্তে জ্ঞানেন্দ্রৰো ইচ্ছা আছিল, গতিকে তেৱোঁ সুবিধা বিচাৰি নানা প্ৰকাৰে যত্ন কৰিবলৈ ধৰিলে। এনেতে হঠাৎ তেওঁৰ কপাল ফুলিল, মিশ্বন স্কুলত এজনা তলৰ শিক্ষয়িত্ৰীৰ কাম ওলাল। যিজন চাহাবৰ তলত জ্ঞানেন্দ্রই কাম কৰে, তেওঁ সেই মিশ্বনৰে এজন পাছবী। এই সুবিধাকে লৈ, আৰু বস্তাক নিজৰ আত্মীয় বুলি কৈ, জ্ঞানেন্দ্রই কামটো বস্তাক দিয়াবলৈ দিনেৰাতিয়ে চাহাবক খাটিবলৈ ধৰিলে। শেহত জ্ঞানেন্দ্রৰ খাটনিৰ গুণ ধৰিলে; যদিও এই কামৰ নিমিত্তে অসংখ্য দৰ্খাস্ত পৰিছিল, তথাপি বস্তাকেই নিযুক্ত কৰা স্থিৰ হ'ল। অৱশ্যে, ছমাহৰ কাৰ্য্য চাইহে নিগাজী কৰা-নকৰাৰ সিদ্ধান্ত হ'ব বুলিও জনোৱা হ'ল। জ্ঞানেন্দ্রই তেতিয়া বস্তাক মাতি পঠিয়ালে। কলিকতাত কাম পোৱাৰ বাতৰি পাই বস্তা আনন্দত উৎফুল্ল হৈ উঠিল, আৰু কলিকতালৈ যাবলৈ প্ৰস্তুত হ'ল। যদিও ঘৰৰ প্ৰায় কাৰো মত নাছিল, তথাপি বস্তা যাবলৈ দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞা হ'ল; অগত্যা লক্ষ্মীকান্তই এসপ্তাহৰ ছুটি লৈ ভনীয়েকক কলিকতাত থৈ আহিবলৈ যাব লগাত পৰিল।

স্নানাহাৰ সমাপ্ত হ'লত তিনিওজন বহি আলাপ কৰিবলৈ ধৰিলে। লক্ষ্মীকান্তই শূধিলে—পিচে, সিফালৰ পৰা কিবা খবৰ পাইছানে?

জ্ঞান : পাইছোঁ।

লক্ষ্মী : পিচে গঢ়-গতি কেনে?

জ্ঞান : কেনে হ'ব! সকলো মিছা হ'ল। বোলে গালোঁ বালোঁ কামালাকটিৰ ভাল। ইওঁতে মই আগেয়ে জানিছিলোঁ, এনে

সবল মনৰ তিকতা মই আক দেখা
নাই।

লক্ষ্মী : তুমি বাক ইয়াৰ কাৰণটো কি বুলি
ভাবা ?

জ্ঞান : মই বিশেষ একো ক'ব নোৱাৰোঁ,
তথাপি মোৰ সন্দেহ হয়, তেও কাৰ-
বাক বৰকৈ ভাল পায়।

লক্ষ্মী : কেনেকৈ জানিলা ?

জ্ঞান : জনাকৈ জনা নাই, তথাপি সন্দেহ হয়।

লক্ষ্মী : কিয় ?

জ্ঞান : কাৰবাৰ চিঠি এখন পঢ়ি কন্দা
দেখিছিলোঁ।

লক্ষ্মী : কন্দাৰ কাৰণ কি ?

জ্ঞান : ঠিককৈ কোৱা টান; তথাপি মোৰ
বোধ হৈছিল, সেই চিঠিৰ লিখকজনৰ
লগত কিবা মতান্তৰ ঘটিছিল, অথচ
এৰি আহিবলৈকো টান পাইছিল।

লক্ষ্মী : চিঠিখন ক'ব পৰা আহিছিল ?

জ্ঞান : নামটো নাজানো, মানুহটো ওচৰতে
থাকে।

লক্ষ্মী : বুজিছোঁ, সেই পাৰণ্ডয়েই সকলো
অনৰ্থৰ মূল।

বস্তা : কাৰ কথা কৈছে মই এতিয়াও বুজা
নাই।

লক্ষ্মী : আৰু কাৰ কথা ক'ব মই এতিয়াও বুজা
নাইনে কোনে আমাৰ সকলো চেষ্টা
মাটি কৰিছে ?

বস্তা : ভেনেহলে দীনবন্ধু।

লক্ষ্মী : নহয়নো কি ?

জ্ঞানেশ্বৰই ভেতিয়া দীনবন্ধুৰ সবিশেষ কাহিনী

শুনিবলৈ ইচ্ছা কৰিলত লক্ষ্মীকান্ধই তেওঁৰ বিস্তাৰিত
বিবৰণ দিলে। তাৰ পিচত ক'লে,—“যোৱা কথা
গ'ল, তাৰ কথা আলচ কৰি থাকিলে কি হ'ব।
এতিয়া বৰ্তমান বিষয়ৰ আলোচনা কৰা যাওক।
তুমি মিশ্ৰন স্কুলৰ কামৰ সম্পৰ্কে সকলো বন্দন্বস্ত
কৰি থৈছা নহয় ?”

জ্ঞান : মই আমাৰ চাহাবক কৈ সকলো ঠিক
কৰি ৰাখিছোঁ। চাহাবক কিমান খাটি-
লুটি মান্তি কৰাইছোঁ, তাক ভোমা-
লোকে কি বুজিবা! নহলে কলিকতা
হেন নগৰত চাকৰি পায় বুলি ভাবানে ?

লক্ষ্মী : থকাৰ সম্পৰ্কে একা ?

জ্ঞান : স্কুলৰ বোর্ডিঙতে থাকিবলৈ সুবিধা হ'ব
বুলিছে, কেৰেয়া দিব নালাগে।

লক্ষ্মী : ভাল কথা। আজিয়েই তেন্তে বস্তাক
তাৰ “লেডি চুপাৰিন্টেণ্ডেণ্ট”ৰ ওচৰলৈ
লৈ যাব লাগিব।”

জ্ঞান : আজি আৰু কেতিয়া নিম্ন! চাহাব
এতিয়া ফুৰিবলৈ যাব, মই মটৰ নিব
লাগিব। কালিলৈহে যাব পাৰিম।

লক্ষ্মী : মই কিন্তু কালিলৈ নগলেই নহ'ব।
মই সাত দিনৰ ছুটাত আহিছিলোঁ,
ভাবিছিলোঁ ইয়াত দুদিনমান থাকি
যাব পাৰিম। পিচে বাটতে জাহাজ-
খন দুদিন লাগি থাকি সকলো মিছা
কৰিলে। এতিয়া কালিলৈ নগলে নিৰ্দিষ্ট
দিনত কামত হাজিৰ হোৱা অসম্ভৱ
হ'ব। আজিয়েই সকলো দিহা হৈ যোৱা
হলে নিশ্চিত হব পাৰিলোঁহেভেন।

জ্ঞান : দিহানো আৰু কি হ'ব! সকলো

হৈয়েই আছে দোখোন। কালিলৈ তুমিও
যাবা, বস্তাও বোৰ্ডিঙলৈ যাব। আজি
বাতিটোহে মোৰ ঘৰত থাকিবা।

বস্তা : এবা, সেয়ে ভাল। আজি ককাইদেউৰে
সৈতে লগে-ভাগে থাকোঁ; কালিলৈ
ভেৰোঁ যাব, ময়ো যাম।

লক্ষ্মীকান্তই তেতিয়া একো নামাতি সম্মতি-
জ্ঞাপক মৌনাৱলম্বন কৰিলে।

দশম অধ্যায়

কপট বন্ধু

শিৱৰামে সাৱধান কৰি দিয়াৰ পিচতে দীনবন্ধুৱে
শিৱই কোৱা কথাবোৰ বাহিৰত আলোচনা হোৱা
শুনি তাৰ তথ্য অনুসন্ধান কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰাৰ
কথা ওপৰত কোৱা হৈছে। যেনে ইচ্ছা তেনেকৈ
কাম হোৱাত বিশেষ একো কষ্ট কৰিব লগা নহ'ল।
তেওঁ ছুই এজন বিশ্বাসী মানুহৰ সাহায্যেৰে পিচ
দিনাই তাৰ সকলো তলা-নলা উলিয়াই পেলালে।
এইবোৰ কথাৰ প্ৰচাৰক স্বয়ং শিৱৰাম শৰ্ম্মা। তেওঁ
সেইদিনা এইবোৰ কথা লৈ তেওঁৰ ছাত্ৰীৰ লগত
গল্প কৰিছিল আৰু মাক-বাপেকহঁতকো কৈছিল;
আনফালে তেওঁৰ লগৰীয়াদলৰ লগতো আলোচনা
কৰিছিল। তাৰ ফলত ছুই-এঘণ্টাৰ পিচতে এইবোৰ
আলোচনাই নগৰৰ ইমূৰৰ পৰা সিমূৰলৈকে জুৰিছিল।
দীনবন্ধু যদিও এইবোৰ কথাত বৰকৈ বিচলিত
হোৱা নাছিল, তথাপি এনে কাৰ্য্যত শিৱৰামৰ স্বাৰ্থ
কি জানিবলৈ একান্ত আগ্ৰহ জন্মিল। তেওঁ সেই
দিনাই প্ৰভাৱতীলৈ এখন চিঠি লিখি শিৱৰামৰ

লগত তেওঁৰ কিবা সম্পৰ্ক আছে নে নাই শ্বুধি
পঠিয়ালে। সেই দিনা প্ৰভাৱ পৰা কোনো উত্তৰ
নাছিল। পিচ দিনাখন পুৱাতে দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৱতীৰ
পৰা এখন প্ৰকাণ্ড চিঠি আৰু এটা চিঠিৰ টোপোলা
পালে। চিঠিখন সম্পূৰ্ণৰূপে ইয়াত দিয়া অসম্ভৱ।
তাৰ সাৰ মৰ্ম্ম এই, —“শিৱৰাম মোৰ চাপৰ দাঁতিতে
থকাৰ বাবে ওলাওঁতে সোমোওঁতে প্ৰায়েই দেখা
পাওঁ। মই অহাৰ পিচত তেওঁ প্ৰায়ে মোৰ ঘৰলৈ
চাই বহি বহি সময় কটাইছিল, আৰু পিচত দল
গোট খালত মই শুনাকৈ নানা প্ৰকাৰৰ কুংসিং কথা
পাতিছিল। মই তেতিয়া সেইবোৰৰ বিষয়ে বিশেষ
মন-কাণ দিয়া নাছিলোঁ। কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁ
চাপৰ দাঁতিত থকা আমগছজোপাত উঠি বহি থাকে;
গছজোপাৰ সেইখিনিৰ পৰা মোৰ শোৱনি ঘৰৰ
মজিয়া ভালকৈ দেখি। মাজে মাজে তেনে অৱস্থাতে
তেওঁ সঁহাৰি লগায়, আৰু কিবাকিবি অজীভজী
দেখুৱায়। এই দৰে প্ৰায় দুমাহ গ'ল; এনেতে তেওঁ
এদিন মোৰ হাতত কিবা গানৰ কিতাপ থাকিলে
পঠিয়াবলৈ অনুৰোধ কৰি এখন চিঠি লিখিলে।
লগতে মোৰ ভাইটোৰ পঢ়া-শুনাৰ সম্পৰ্কে বহুতো
কথা লিখিছিল। আপুনি বোধকৰোঁ জানে মোৰ
ভাইটো স্কুলত এওঁৰ তলতে পঢ়ে। মই যদিও
শিৱলৈ চিঠি লিখিবলৈ আছকাল বোধ কৰিছিলোঁ,
তথাপি লৰাটোৰ কথাও ভাত থকাৰ বাবে, তাৰ
ওপৰত বিশেষভাবে চকু বাখিবলৈ তেওঁক অনুৰোধ
কৰি উত্তৰ লিখিলোঁ আৰু লগতে গানৰ কিতাপ
এখনো পঠিয়াই দিলোঁ। এয়ে আমাৰ চিঠি লিখাৰ
আৰম্ভণ। তেতিয়াৰে পৰা মাজে মাজে তেওঁ চিঠি
দি থাকিবলৈ ধৰিলে—কেতিয়াবা চকোৱাৰ ফুটাই
দি সবকাই আৰু কেতিয়াবা ভাইটোৰ হাতত।

ময়ো তাৰ উত্তৰ দিছিলোঁ, আৰু তেনেকৈয়ে বনিষ্ঠতা বহুতো বাঢ়িছিল। কিন্তু স্কুলৰ সম্পৰ্কে আলোচনাৰ চৌ উঠাৰ আগলৈকে চিঠি-পত্ৰ সম্পূৰ্ণ নিৰ্দোষ ভাবেই চলিছিল, ভাইটোৰ পঢ়া-শুনা ফুৰা-চকা ইত্যাদি কথাই এইবোৰ চিঠিৰ ঘাই বিষয় আছিল। যেতিয়া স্কুলৰ আৰু আমাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ আন্দোলন হয়, ঠিক সেই সময়তে তেওঁ এখন চিঠিত এনেকৈ লিখিছিল,—“দীনবন্ধুকে আদি কৰি সকলো তোমাৰ শত্ৰু; তেওঁলোকে মোক তোমাৰ বিৰুদ্ধে সাক্ষী হবলৈ টানি ধৰিছে। তেওঁলোকৰ কথা হুঙুলিলে যে মোৰ বিপদ ঘটব, তাত সন্দেহ নাই। ইমানতো যদি তুমি মোক উপযুক্ত পুৰস্কাৰ দিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰা, তেনেহলে মই সেই বিপদৰ মূৰ পাতি লবলৈ সাজু আছোঁ।” শিৱৰ চিঠি পঢ়ি তেওঁৰ উদ্দেশ্য অসং বুলি মোৰ ধাৰণা হৈছিল। আন সময়ত হোৱা হ’লে মই তাৰ কোনো উত্তৰ নিদিলাহেঁতেন, কিন্তু তেতিয়া মোৰ মনত ইমান ভয় সোমাইছিল যে মই বুজিও হুবুজাৰ ভাও ধৰি লিখিলোঁ,—“আপুনি ধৰ্মত: যিটো সঁচা বুলি জানে, তাক প্ৰমাণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে আপোনাৰ কেতিয়াও বিপদ নহয়। মানুহে শত্ৰুতা কৰিলেও ঈশ্বৰে নিশ্চয় সাহায্য কৰিব আৰু প্ৰভাৱতী আপোনাৰ ওচৰত চিৰকাল কৃতজ্ঞতা-পাশত আবদ্ধ থাকিব।”

স্কুল-সম্পৰ্কে সকলো কথাৰ মীমাংসা হৈ যোৱাৰ পিচত তেওঁ কেইবাদিনো বন্ধা-বঢ়াৰ অনুবিধাৰ কথা কৈ মোৰ ইয়াত ভাত খাবলৈ বিচাৰিছিল, মই নানা কাৰণ দেখুৱাই দিব নোৱাৰোঁ বুলি কলো। তাৰ পিচত তেওঁ দিনো ক্ৰমশ: প্ৰস্তাৱ কৰিবলৈ ধৰিলে। মই ভয়ত অস্থিৰ হৈ পৰিছিলোঁ।

আপুনি তেতিয়া ইয়াত থকা হলেও মই ইমান কাতৰ নহলোঁহেঁতেন। আপোনাৰ অনুপস্থিতিত বিপদ ঘটিলেও কোনোবাই সাহায্য কৰিব বুলি মই আশা কৰিব নোৱাৰিছিলোঁ। মই তেতিয়া কাঁকি ফুকা দি কোনোমতে বন্ধা পাৰলৈ যত্ন কৰিবলৈ ধৰিলোঁ, আপুনি কেতিয়া ঘূৰি আহিব, সেয়ে মাথোন মোৰ দিন-ৰাতি চিন্তা হবলৈ ধৰিলে। আপুনি নহালৈকে মোৰ মনত এদিনলৈকো শান্তি নাছিল; কেতিয়া কি বিপদ ঘটে, এই ভাবনাতে ভোক, টোপনি একো নোহোৱা হৈছিল। ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত কোনো বিপদ নৌ ঘটোতেই আপুনি আতি পালে। আপুনি অহাত মোৰ ভাবনা অলপ পাতলিল, মনলৈ অলপ শান্তি আহিল, কিন্তু শিৱই মোক আমনি কৰিবলৈ এৰা নাই। সেইদিনা আপোনালৈ জলপান পঠিওৱা দেখি সি মোক নানা প্ৰকাৰ বিক্ৰম কৰি চিঠি লিখিছিল, আৰু তাক খোজোঁতে ভাত নিদি আপোনালৈ নোখোজাকৈ জলপান পঠিওৱাৰ কাৰণ সুধিছিল। তাৰ পিচ দিনা আকৌ উদ্ভাল চাৰিখন কৰি দিব লাগে বুলি আৰু তাৰ নমুনা দেখুৱাবলৈ ৰাতি গহীন হলে আহিব বুলি লিখিছিল। মই ছয়োটা প্ৰস্তাৱকে অগ্ৰাহ কৰিলোঁ। মোৰ সমিধান পাই শিৱই আকৌ লিখিলে, “মই অনুৰোধ কৰিলে নোৱাৰা, কিন্তু দীনবন্ধুৱে ক’লে এতিয়াই পাবিবা হবলা।” মই তাৰ কোনো উত্তৰ নিদি মনে মনে থাকিলোঁ। পিচ দিনা ৰাতি সি আকৌ মানুহ এটাৰ হাতত এখন চিঠি দি পঠিয়ালে; তাত লিখিছিল,—“প্ৰিয়তমে আজি ভাত খাই উঠি তোমাৰ ভাত মুহুৰি কৰিবলৈ যাম, তোমাৰ কোনো আপত্তি হুঙনো।” মই খঙত চিঠিখন কালি-ছিৰি পেলালোঁ। প্ৰথমেই তাৰ কোনো উত্তৰ নিদিওঁ বুলি স্থিৰ কৰি

ছিলো, কিন্তু পিচত ভাবিলো যদি মনে মনে থাকিলে সি মোৰ আপত্তি নাই বুলি বুজে, তেনেহ'লে হয়তো সি আহিবও পাৰে। ইয়াকে ভাবি লিখিলো, “সাম্ৰধান! মোৰ চাৰি সীমাৰ ভিতৰত ভৰি নিদিবা, নতুবা বিপদ ঘটিব।” ইয়াকে লিখি মানুহটোৰ হাতত দি পঠিয়ালো। তেতিয়া মোৰ বৰ ভয় লাগিছিল, এবাৰ আপোনাক জনাবও খুজিছিলো, কিন্তু আশঙ্কা হ'ল, কি জানি শিৱক লাই দি ইমানলৈ সাহ কৰিব পৰা কৰিছো বুলি আপুনি মোক খং কৰে। শেহত একো নকৰি ভালকৈ চুৱাব-ঘৰ মাৰি সাম্ৰধান হৈ শুই থাকিলো। সি আহিছিল নে নাই ক'ব নোৱাৰোঁ।

পৰহি ভাইটো থিয়েটাৰ চাবলৈ গৈছিল। যদিও মোৰ পেটত ভয় আছিল, তথাপি তাক ভয়ৰ আচল কাৰণটো কবলৈ লাজ লাগিল। এনেয়ে মোৰ ভয় লাগে বুলি তাক যাবলৈ মানা কৰিছিলোঁ। কিন্তু সি মোৰ হাক জুতুনি গুচি গ'ল। মই বহুত বাতিলৈকে সাৰে থাকি শেহত পাটীত পৰিলোঁ। কেতিয়া টোপনি আহিল ক'ব নোৱাৰোঁ।

হঠাৎ এটা গোলমাল শুনি মোৰ টোপনি ভাগিল। চকু মেলি যি দৃশ্য দেখিলোঁ, তাক আক কি ক'ম। ঘৰৰ খিৰিকীখন একুৱাই ধোৱা আছে আৰু ভাইটোৱে শিৱক মাৰিবলৈ লাখুটি ডাঙিছে, কিন্তু মাৰ মৰাৰ আগতে সি তৰা-নৰা ছিঙি লব মাৰিলে, আৰু বেছি গোলমাল হ'লে আকোঁ কেলেঙ্কাৰী ওলাই বুলি ভাইটোও কান্ধ হ'ল। তাৰ পৰা জানিলোঁ সি থিয়েটাৰৰ পৰা আহি শিৱক খিৰিকীখন একুৱাই ভিতৰ সোমাবলৈ ধৰোঁতে দেখা পাইছিল আৰু অচিনাকি ভাৱতেই হাতৰ লাখুটিৰে তাৰ পিঠিত মাৰ শোখাইছিল। দ্বিতীয়বাৰ মাৰিবলৈ

লাখুটি ডাঙোতেই সি শিৱক চিনি পালে আৰু শিৱয়ো ভিৰাই ধৰি লব মাৰিলে।

শিৱৰ দৰে নিলাজ মানুহ আৰু কোনোবা আছে নে নাই ক'ব নোৱাৰোঁ। মই ভাবিছিলোঁ বোলো ছাত্ৰৰ মাৰ খাই গৈছে যেতিয়া, এইবাৰ তাৰ জ্ঞান হ'ব কিন্তু তাৰ একো নহ'ল। সি আজি মোলৈ লিখিছে বোলে ছাত্ৰৰ ওচৰত অপমান পোৱাটো একো ধৰিবলগীয়া কথা নহয়। মোৰ জীৱনত তাতকৈ ডাঙৰ কত ঘটনা ঘটিব লাগিছে! তাৰ তুলনাত এইটো একো অপমানেই নহয় ইত্যাদি। অকল সেয়ে নহয়, সি আজিও আকোঁ আগৰ প্ৰস্তাৱ তুলিছে। পৰহিৰ ঘটনা দেখাৰে পৰা মই ভয়ত কাতৰ হৈছোঁ। আজিয়েই আপোনাক সকলো জনাম বুলি ভাবিছিলোঁ, কিন্তু চিঠিখন সোনকালে শেষ নোহোৱাত পঠিয়াব নোৱাৰিলোঁ। এতিয়া ৰাতি এক বাজি গ'ল; গতিকে এতিয়া পঠিয়াবৰ উপায় নাই, পুৱা হে পঠিয়াম। শিৱৰ লগত চিঠিৰ চলাচল কৰাই অহুচিৎ আছিল বুলি এতিয়া ভালকৈ বুজিছোঁ, কিন্তু আগেয়ে এনে ঘটনা ঘটিব বুলি সমূলি ভবা নাছিলোঁ। যদিও শিৱক দেখিবৰে পৰা তাৰ পণ্ড চৰিত্ৰৰ আভাস পাইছিলোঁ, তথাপি মই ভাবিছিলোঁ বোলো অচিনাকি অৱস্থাত সি যিমনেই অভদ্ৰ হওক, চিনাকি অৱস্থাত ভদ্ৰ হবলৈ বাধ্য হ'ব, কিন্তু মোৰ অনুমান ভুল হ'ল, যাৰ যি প্ৰকৃতি সি কেতিয়াও নাযায়। যদিও কিছু দিন তাক ভদ্ৰ যেন দেখিছিলোঁ, তথাপি সি স্থায়ী নহ'ল; আপুনি গোৱালপাৰালৈ গলতে তাৰ পণ্ড-স্বভাৱ আকোঁ ওপৰ উঠিল। যদিও মোৰ দোষতেই সি এনেকৈ লাই পালে তথাপি সেইদোষ মই দোষ ভাবে কৰা নাছিলোঁ। আপুনি মোক কমা কৰিবনে? মই

অলপো লুক-চুক নকৰাকৈ সকলো কথা আপোনাক জনালোঁ, লগতে শিৱৰ পৰা পোৱা চিঠিবোৰো পঠিয়ালোঁ। আপুনি বিশ্বাস কৰক, মই কোনো পাপ-ইচ্ছাৰে তালৈ চিঠি লিখা নাছিলোঁ। শিৱৰ চিঠি-বোৰতে আপুনি তাৰ প্ৰমাণ পাব। শেহত মোৰ আপোনাৰ ওচৰত এয়েই বিনীত নিবেদন—যেন আপুনি মোৰ সকলো দোষ মাৰ্জ্জনা কৰি মোক বক্ষা কৰে। শিৱৰ পৰা মোৰ অমঙ্গলৰ ভয় দিনে দিনে বাঢ়িছে; আপুনি দয়া নকৰিলে,—জ্ঞানহীনা বুলি সকলো অপৰাধ মাৰ্জ্জনা নকৰিলে, মোৰ বক্ষাৰ উপায় নাই। আপুনি যেন সকলো সময়তে চকু বাখ, এয়ে মোৰ কাতৰ অনুৰোধ। আপুনি এই বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰাৰ পৰা বৃজিছোঁ, তাৰ কিবা বিশেষ কাৰণ আছে। অনুগ্ৰহ কৰি জানিবলৈ দিবনে ?

প্ৰভাৱতীৰ চিঠি চমুকৈ এই। দীনবন্ধুৱে চিঠি-খন শিৱৰ চিঠিবোৰৰ লগত মিলাই পঢ়ি চালে; তেওঁৰ মুখত তেতিয়া এটা ঘৃণা আৰু খঙৰ চিন বিৰিঙি পৰিছিল। দীনবন্ধুৱে এতিয়া হে বুজিব পাৰিলে এই শিৱ কি ভয়ঙ্কৰ মানুহ। তেওঁ নিজে খিৰিকী ভাঙি প্ৰভাৱৰ ঘৰত সোমাবলৈ গৈ আন মানুহক ধৰিবলৈ গৈছিল বুলি কৈছে আৰু ভৱিষ্যত-লৈকো ধৰিবৰ চেষ্টা কৰিব বুলি দীনবন্ধুৰ কাণ ছুৱাই থৈছে। নিজে পাপ ইচ্ছা লৈ যত্ন কৰোঁতে কেনে-বাকৈ ধৰা পৰিলে সাৰিবৰ কি ফিকিৰটো আগ ধৰি কৰি থৈছে চোৱাঁ।

দীনবন্ধুৱে সকলো কথা প্ৰভাৱতীক জনাই তেওঁক সতৰ্ক হৈ থাকিবলৈ ক'লে আৰু আগলৈ এনে মানুহৰ লগত সম্পৰ্ক ৰখা দেখিলে তেওঁ নিজে আঁতৰ হ'ব বুলিও জনালে।

সেই দিনা দীনবন্ধুৰ ঘৰলৈ আহোঁতে দীনবন্ধুৱে

শিৱক বৰকৈ ধমক দিলে, আৰু তেওঁৰ চিঠিবোৰ দেখুৱাই ক'লে,—“চোৱাঁ এইবোৰ কাৰ হাতৰ লিখা ? এতিয়া এইবোৰ মোৰ হাতত। তুমি যদি এতিয়াও তোমাৰ পশুচৰিত্ৰ নেৰা, এতিয়াও নিৰ্দোষ মানুহৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰিবলৈ বিচাৰা, তেন্তে তোমাক আৰু ক্ষমা নকৰোঁ, পাপৰ জোখাই শাস্তি দিবলৈ বাধ্য হ'ম। সাৱধান !”

একাদশ অধ্যায়

প্ৰেমৰ অঞ্জলি

লক্ষীকান্ত উভতিবৰ দিনাই জ্ঞানেশ্বৰই বস্তাক লৈ গৈ মিশ্ৰন স্কুলৰ লেডি চুপাৰিন্টেণ্ডেণ্ট মিচ ডেইটনৰ লগত দেখা কৰিলে। আগৰে পৰা বন্দনস্ত আছিলেই, এতিয়া সেই মতেই বস্তাক কুৰি টকা দৰমহাত এটা কাম দিয়াৰ স্থিৰ হ'ল। ডেইটনে ক'লে,—“যদিও কাম দিয়া হ'ল, তথাপি পহিলা জামুৱাবীৰ পৰাহে কাম কৰিব লাগিব; কিয়নো, কেইদিনমানৰ মূৰতে বৰদিনৰ বন্ধ হ'ব। সেই দেখি মিছাতে দুদিন এদিন কাম কৰাৰ নাম কৰাতকৈ একেবাৰেই নতুন বছৰৰ আৰম্ভণতে আৰম্ভ কৰাই ভাল।”

এই প্ৰস্তাৱত জ্ঞানেশ্বৰ আনন্দ হ'ল, কাৰণ কাম ললেই বস্তা বোৰ্ডিঙত থাকিব বুলি আগেয়ে কোৱা আছিল। এতিয়া দিন পিচুৱাই যোৱাত বস্তাক অন্ততঃ দুসপ্তাহমান তেওঁৰ লগত ৰাখিবলৈ সুবিধা পালে। আন কি, সেই দিনাৰ পৰাই কাম কৰিব লগা হোৱা হলেও নানা অসুবিধা দেখুৱাই পাবিলে বস্তাক জামুৱাবীলৈকে তেওঁৰ লগত

বাধিবলৈ তেওঁ মনে মনে আলচি গৈছিল। এতিয়া এনেয়ে তেওঁৰ মনোৰথ সিদ্ধি হোৱাত তেওঁৰ আনন্দৰ পাব নাইকিয়া হ'ল।

হুয়ো ঘূৰি অহাৰ পিচত জ্ঞানেশ্বৰই ক'লে,—
“বস্তা, তুমি মোৰ ভালপোৱাৰ চিনস্বৰূপে এটা গ্রামোফোন খুজিছিল। নহয়? তাক মই এক মুহূৰ্ত্তও পাহৰা নাই। তুমি অহাৰ কথা নথকা হলে মই তাক কেতিয়াবাই পঠিয়ালোঁহেঁতেন। এতিয়া তোমাৰ হেঁপাহৰ বস্তু তোমাক গতাই দিলোঁ। এই লোৱাঁ তোমাৰ গ্রামোফোন।”

এই বুলি জ্ঞানেশ্বৰই এটা গ্রামোফোন কিছুমান বেকৰ্ডৰে সৈতে বস্তাৰ ওচৰত হাজিৰ কৰিলে, বস্তাৰ অন্তৰ আনন্দত আপ্লুত হ'ল; জ্ঞানেশ্বৰ প্ৰতি তেওঁৰ প্ৰেমৰ প্ৰবাহ হুগুণ বেগেৰে ববলৈ ধৰিলে।

গ্রামোফোনত ইখনৰ পিচত সিখনকৈ কেইবাখনো বেকৰ্ড স্থাপন কৰিলে; অদৃশ্য গায়ক-গায়িকাৰ কেইবাটাও প্ৰেম-সঙ্গীত শুনিলে। বস্তাৰ বুকুত প্ৰেমৰ বস উতলিবলৈ ধৰিলে। যেতিয়া “বহুদূৰ হ'তে এসেছি বধু” ইত্যাদি গানটো শুনিলে তেতিয়া তেওঁ এনে ভৱগতপ্ৰাণ হৈ পৰিছিল যে জ্ঞানেশ্বৰ বাহু-বেটনত হৈ প্ৰকৃতিস্থ হ'ব পাৰিছিল।

কেবাটাও গান হৈ ঘোৱাৰ পিচত জ্ঞানেশ্বৰই ক'লে,—“এইবোৰ কি গান। তোমাৰ গানৰ লগত জানো এইবোৰৰ তুলনা হয়। মই এদিন মাত্ৰ শুনিয়েই, আনকি, টোপনিটো তাৰেই হৈ সপোন দেখিছোঁ। ইমান ৰূপ-গুণ এনে মো-সনা সুৰ, এনে মধুৰ হাঁহি, এনে চকুৰ পাক একেলগে মিলাই তোমাক গটোতে বিধাতাৰ নিশ্চয় কম কষ্ট হোৱা নাছিল।”

জ্ঞানেশ্বৰ প্ৰশংসাত বস্তাৱতীৰ বুকু আনন্দত

ফীত হৈ উঠিল, জ্ঞানেশ্বৰ প্ৰতি তেওঁৰ প্ৰেমৰ প্ৰবাহ আগভকৈও দ্ৰুত গতিৰে চলিবলৈ ধৰিলে।

শুনা যায়, তিকতাই কেনেকৈ পৰৰ শলাগ পাব সততে সেই চিন্তাত কাল কটায়। কি সাজ-পাৰত, কি অলঙ্কাৰত, কি আত্মকাহিনীত—সকলো বিষয়তে সকলো সময়তে কেনেকৈ নিজক আনৰ ওপৰত বাধিব, কেনেকৈ আনৰ প্ৰশংসাভাজন হ'ব, এয়ে তিকতাৰ ঘাই চেষ্টা। এই প্ৰশংসাৰ লোভতেই কেতিয়াবা প্ৰবঞ্চকৰ ওচৰত প্ৰতাবিতও হয়। দহ জনক মুগ্ধ কৰি ৰং চাবলৈ যাওঁতেই বহুতো তিকতাৰ পতন ঘটে। ধূৰ্ত্ত প্ৰতাবকে ৰমণীক হাত কৰিবলৈ মিছা প্ৰশংসাৰ সৰ্ব্বটাক মন্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি বহুত সময়ত অসং উদ্দেশ্য সিদ্ধি কৰাত কৃতকাৰ্য্য হয়। তেনেস্থলত বস্তাৱতীৰ দৰে যুৱতীক যুৱকৰ প্ৰশংসাই কি কৰিব নোৱাৰে! বস্তাই সেই সময়ত মনে মনে ভাবিছিল—“জ্ঞানেশ্বৰ দৰে ৰূপ-গুণৰ প্ৰকৃত মৌল বুজা মানুহ জগতত আক কোনো নাই। তেওঁৰ প্ৰণয়ী হবৰ নিমিষ্টে জ্ঞানেশ্বৰতকৈ আক কোন উপযুক্ত হ'ব!”

জ্ঞানেশ্বৰই কবলৈ ধৰিলে—“তোমাৰ গান শুনিবৰে পৰা এইবোৰ গানত মোৰ সমূলি মন নবহে। কুলি আক কাউৰীৰ মাতৰ যি প্ৰভেদ, তোমাৰ গান আক এইবোৰ গানৰো সিমান প্ৰভেদ। মোৰ এইবোৰ শুনি আমনি লাগিছে, তোমাৰ অমৃতময় গান এটি শুনিবলৈ মন-প্ৰাণ আকুল হৈছে। দয়া কৰি এটি মনমোহা প্ৰণয়-সঙ্গীতৰে মোৰ কাণত অমৃত বৰষিবা নে?”

জ্ঞানেশ্বৰই এটা হাৰ্মোনিয়াম আনি দিলে; বস্তাই ঘনে ঘনে বাসনা বিছল কটাক হানি মিচিকি হাঁহিৰে ওঁঠ ছটাৰ জেউতি চবাই, হাৰ্মোনিয়াম

সুৰব লগত মিলাই গাবলৈ ধৰিলে—

কতনা সাধনা কৰি   প্ৰণয়-মন্দিৰ গঢ়ি
খাপিছোঁ যতনে আজি প্ৰতিমা তোমাৰ
কামনাৰ ধূপ জালি,   প্ৰেমৰ অঞ্জলি ঢালি,
দিওঁ পূজা বোড়শোপচাৰ।

নন্দন-সুৰভি ল'ই   আবেগ মলয়
বয় তুলি কঁপনি হিয়াৰ।

বসন স্নলকি পৰে,   খোপাৰ মালতী সৰে,
পাওঁ বুলি পৰশ তোমাৰ
তোমাৰ কাৰণে,   গাঁঠিছোঁ যতনে
পিছা এই ভুজ-লতা-হাৰ।

হেঁপাহেৰে যাচি দিয়া   অধৰ-অমিয়া পিয়ঁ,
হিয়াতে মিলাই হিয়া হও একাকাৰ
গীত শেষ হ'ল; জ্ঞানেশ্বৰই মন্ত্ৰ-মুদ্ৰৰ দৰে
কাণেৰে সেই মোহন সুৰৰ, আৰু চকুৰে গায়িকাৰ
গপ-সুখাৰ আশ্বাদ গ্ৰহণ কৰি বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ড পাহৰি
গ'ল; পূজাৰিণীৰ অঞ্জলি গ্ৰহণ কৰিলে।

বস্তা জ্ঞানেশ্বৰ লগত থাকিল। ইয়াৰ ভিত-
ৰত তেওঁ প্ৰায় দিনো থিয়েটাৰ চাবলৈ গৈছিল।
থিয়েটাৰত ভাও দিয়া নায়ক-নায়িকাৰ পৰা কিছুমান
ভাব-ভঙ্গী শিকি লৈছিল, অভিনেত্ৰীৰ সাজ-পাৰ
দেখি আৰু দৰ্শকৰ প্ৰশংসা শুনি তেনে হবলৈ
পোৱাটো বস্তাই বৰ ভাগ্যৰ কথা বুলি ভাবিছিল,
আৰু মনতে নানা প্ৰকাৰ সুখৰ কল্পনাও কৰি-
ছিল। দুদিনমান ইডেন গাৰ্ডেন চাবলৈ গৈছিল,
তাত 'হাৱা'-খোৱা চাহাব-মেম্বৰতক দেখি ভেনে
জীৱন কেনে সুখৰ তাকেই দিন-ৰাতি ভাবিছিল।
ইয়াৰ বাহিৰেও এদিন কি দুদিন বায়োৰোপ
চাইছিল।

এনেকৈয়ে বস্তা জ্ঞানেশ্বৰ ঘৰত দুসপ্তাহ থাকিল।

এই কেইটা দিন বস্তাই বিশেষ বকমৰ আনন্দ-
আহ্লাদত কটাব পাৰিছিল।

পহিলা জামুৱাবীৰ দিনা বস্তা কামত উৰ্ত্তি
হ'ল, আৰু সেই দিনাই যিগুন স্কুলৰ বোৰ্ডিঙলৈ
বাসস্থান ল'ব লগাত পৰিল। জ্ঞানেশ্বৰ আৰু কিছু
দিন বস্তাক তেওঁৰ লগত ৰাখিবলৈ ইচ্ছা আছিল, কিন্তু
যিজনী ইয়াৰ ভিতৰতে বৰকৈ বিবৰু হৈ উঠাত
তেওঁ সেই ইচ্ছা পৰিত্যাগ কৰাত পৰিল। তাই
প্ৰথমৰে পৰা বস্তাক সতিনীৰ চকুৰে চাইছিল,
আৰু বস্তাক সোনকালে পঠিয়াই দিবলৈ জ্ঞানেশ্বৰ
পুনঃ পুনঃ কৈছিল। জ্ঞানেশ্বৰই পহিলা তাৰিখলৈকে
নাৰাখিলেই নহয় বুলি বিশেষভাৱে বুজাই কোৱাত
হে তাই এই কেইদিন অপেক্ষা কৰিলে। পহিলা
জামুৱাবীৰ দিনা পুৱাতেই তাই জ্ঞানেশ্বৰ ক'লে,—
“আজি পহিলা জামুৱাবী; আপোনাৰ কথামতে
আজি যদি তাইক নপঠিয়াই, তেনেহলে মই নিশ্চয়
কৈছোঁ আৰু এদিনো ইয়াত নাখাকোঁ; তায়েই
আপোনাৰ ঘৰ চলাব।”

জ্ঞানেশ্বৰই অগত্যা বস্তাক আৰু বেছি দিন
ৰাখিবলৈ প্ৰস্তাৱ কৰিব নোৱাৰিলে, কিন্তু নিজৰ
আত্মীয়া বুলি মাজে মাজে তেওঁৰ ঘৰত থুৱাবলৈ
আনিছিল।

দ্বাদশ অধ্যায়

দুৰ্ভগীয়া

এইবাৰ কাতিবামৰ খেতিৰ অৱস্থা নিতান্ত শোচ-
নীয় হ'ল; ভাৱ্যধানৰ অন্তৰ্ভূত হালোৱাই নিজ
ইচ্ছামতে যি কৰিলে সেয়ে। মুঠতে হালোৱা বোৱাণী

আদিব খবচ-পাতি দি যি লাভ ব'ল, সি অতি
সামান্য়। খুটিব অৱস্থাও তথৈয়চ। গুৱালে মনে মনে
কিমান গক ম'হ বেচি ঘবলৈ টকা পঠিয়ালে, তাৰ
একো ঠিক নাই। ক'ত কিমান গক-ম'হ আছে,
তাৰ সংখ্যাও কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই নাজানে।

বাৰীখনত মূৰব সমানে হাবি ; ভেটা-জেওৰা
কেনিও এডোখৰো নাই। ঘৰৰ পিৰালিতো আঠ-
মনীয়া হাবি হৈছে, খেৰী ঘৰকেইটাৰ বেবৰ অৱস্থাও
শোচনীয়। কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই নতুন চ'ৰা ঘৰটোৰ বাহিৰে
আনকেইটা ঘৰৰ ভূ লবলৈকো এবিলে।

দুৰ্গা-পূজা পাতিবৰ সময়ত মাক আৰু বৈণীয়েকে
পুনঃ পুনঃ নিষেধ কৰিছিল, কিন্তু কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰই কাৰো
কথাত কাণ নিদিলে।

পূজাৰ পিচত মাকে কাৰ্ত্তিকক বহুতো বুজালে,
কিন্তু ফল একো নহ'ল। মাকে ক'লে,—“বোপাই,
তইনো কি হলি? বাপেৰে ইমান ছুখেৰে সৈতে
ছপইচা গোটাই দি গৈছে, ছুডৰা মাটি, চাইটা,
ম'হ-গক থৈ গৈছে, এই বোৰকে যদি পালি-পাচি
খালিহেঁতেন তেনেহলে চিন্তা কিহৰ? পিচে তই
দেখোন সেইবোৰৰ ভুকে লবলৈ এবিলি, মুঠেই আগৰ
যি আছিল তাকে তই হাতে পানী সিঁচা দি সিঁচিছ।
আৰ্জ্জন নকৰাকৈ ভগন কৰিলে লাখপতিও ভিকছ
হয়। এই পূজাতে মই শুনিছো—তই ছুহজাৰ টকা
খবচ কৰিছ। এইবোৰ দৰিদ্ৰ হোৱাৰ চিন। মই
এতিয়া বুজিছো, তোক অজলা লৰাটো পাই সেই
বৰ মানুহ নাম লোৱা মদাহকৈটাই ফুচুলাই এইখন
কৰিছে। তই সিহঁতৰ লগ এৰ ; নহলে সিহঁতে তোক
একে বছৰতে বাটৰ মগনীয়া কৰিব

কাৰ্ত্তিক : আই, তুমি নাজানি ছুতুনি এইবোৰ কি
কথা কোৱা! তেওঁলোকে সদায় যোৰ

ভালৰ নিমিত্তে যত্ন কৰিব লাগিছে।
কমলচন্দ্ৰ, গকুলচন্দ্ৰ, সৰ্বানন্দৰ নিচিনা
মানুহে মোক তেওঁলোকৰ সমনীয়া বুলি
ভাবে, সমানে বহিবলৈ দিয়ে, খাতিৰ
কৰে। ইয়াতকৈনো আৰু কি বেছি
কৰিব! মিছাতে তেওঁলোকক বদনাম
নিদিবা।

মাক : বাক সংসাৰত ইমানবোৰ মানুহ
খাকোতে সিহঁতে কাকো নিবিচাৰি
তোক কেলেই চপাই লৈছে। তই মতা
মানুহ হৈও দেখা নাই যদি, মই তিকতা
হৈয়েই দেখিছো, সিহঁতে তোৰ ভালৰ
নিমিত্তে ভাবি তেনে কৰা নাই। তোৰ
গোটাদিয়েক টকা আছে বুলি গম
পাই। তাকে আদায় কৰিবৰ মনেৰেহে
এইখন জাল তৰিছে। তই মোৰ কথা
শুন, সিহঁতৰ লগ এৰি দে।

কাৰ্ত্তিক : তুমি মিছাকৈয়ে এইবোৰ যি পোৱা
তাকে বলকি থাকা। কি কৰিব লাগে
তাক মই জানো, তোমাক তাৰ দায়ে
নাপায়।

এই বুলিয়েই কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ উঠি গুচি গ'ল।
মাকে চকু-লো টুকি টুকি পুতেকৰ মতি-গতি ফিৰা-
বৰ নিমিত্তে ঈশ্বৰৰ ওচৰত ছয়ো হাত জুৰি প্ৰাৰ্থনা
জনালে।

মাকে কাৰ্ত্তিকক প্ৰায়েই এনে বুজনি দিয়ে।
কাৰ্ত্তিকে কোনো দিনা মাকক টান কথা শুনাই
দিয়ে, কেতিয়াবা নিজে উচাট মাৰি আঁতৰি যায়।

কাৰ্ত্তিকৰ এই অধঃপতন তেওঁৰ বৈণীয়েক
ললিতাৰ মনত সুখ-শান্তি নোহোৱা হৈছিল। মনৰ

দুখ মনতে মাৰ দিয়াৰ লগা হোৱাত সেই অশান্তি আৰু বাঢ়ি উঠিছিল। এতিয়া তেওঁৰ মুখত আগৰ সেই প্ৰফুল্লতা নাই, কাম-বনত উৎসাহ নাই, পিঙ্কন-উৰণত লাগ-বান্ধ নাই। তেওঁৰ মনত কি দুখ, মুখ ফুটাই কাকো ক'ব নোৱাৰে। যেতিয়া বাতি দুপৰত চকুলোৰে সৈতে বাটলৈ চাই চাই আমন-জিমনকৈ ছৰাৰ-মুখত খাপ লৈ থাকে, চলংপলংকৈ ঘৰলৈ ওলটা কাতিৰামৰ যদি তেতিয়া অলপো বোধশক্তি থাকিলেহেঁতেন, তেনেহলে নীৰৱভাৱে কোৱা ললিতাৰ বহুতো কথা তেওঁৰ কাণত পৰিলেহেঁতেন। আকৌ সন্ধ্যা সময়ত কাতিৰাম ওলাই যাবলৈ ধৰোঁতে কোঁচত লৰাটো লৈ তাক ব লাগি চাই ঘনে ঘনে চুমা খাই যেতিয়া ললিতা আগত উপস্থিত হয়, তেতিয়া তেওঁৰ চকুৰ কোণত কিমান মৰ্ম-বেদনা, কিমান অন্তৰৰ গুপ্ত কাহিনী বিৰিঙি ওলায়, তাক উন্নত কাতিৰামে কি বুজিব! যদি বুজিলেহেঁতেন একে দিনাই তেওঁৰ সেই স্বভাৱ এৰি ললিতাৰ হাতত ধৰি ক্ষমা খুজিলেহেঁতেন।

কিন্তু কাতিৰামৰ মন তেতিয়া সুবাদেৱীৰ উপা-সনাত উত্ৰাহলা আন কথা ভাবিবলৈ অৱসৰ ক'ত। এদিন মাধোন ললিতাই গিৰিয়েকৰ ভৰিত পৰি, চকু-লোৰে ছয়ো গাল তিয়াই তেওঁৰ মনৰ কথা কৈছিল, নিজৰ আৰু লৰাটোৰ মূৰে শপত দি কাতিৰামক তেওঁৰ দল পৰিত্যাগ কৰিবলৈ খাটিছিল, সোণৰ সংসাৰ ছাইত পৰিণত নকৰিবলৈ কাবো কৰিছিল, কিন্তু সকলো মিছা হ'ল। কাতিৰামে খঙেৰে ক'লে,—“এইবোৰ কথাত ভিকতাৰ প্ৰয়োজন কি? খাবলৈ ভাত, পিছিবলৈ কাপোৰ, থাকিবলৈ ঘৰ পাইছ, আৰু কি লাগে? নে মই তোৰ আঁচলত ধৰি থাকিব লাগে?”

ললিতা : মোক একো নালাগে। কিন্তু ধনৰোৰ আপুনি যেনেকৈ উকুৱাইছে, তেনেকৈ হ'লে এই পোনাটিৰ দশা কি হ'ব? এনেকৈ তুলা উকুৱা দি উকুৱালে এই ধন, এই সম্পত্তি কেই দিন থাকিব।

কথাৰ লগে লগে ললিতাৰ চকুৰ পৰা সৰু সৰু কৰে চকু লো বৰলৈ ধৰিলে; তেওঁৰ বাক্যবোধ হ'ল। ললিতাৰ কথাই কাতিৰামৰ মনৰ অলপো পৰিবৰ্তন ঘটাব নোৱাৰিলে, বৰ তেওঁ বিবস্ত হৈ উঠিল, আৰু ডাবি দি ক'লে,—“যা যা, ভিতৰলৈ যা ইয়াত কেপ্‌কেপাই নাথাকিবি। তই ক'লি বুলিয়েই মই ভিকছ হবলৈ নাযাওঁ।”

এই বুলি কৈয়েই সেই বোকত্তমানা স্ত্ৰী আৰু কোলাত উঠিবলৈ হাত মেলা শিশু সন্তানটিক অৱজ্ঞা কৰি কাতিৰাম বেগেৰে তাৰ পৰা গুচি গ'ল।

তেতিয়াৰে পৰা ললিতাই আৰু ভেনে চেষ্টা কৰা নাই। নীৰৱ ভাৱে বৃদ্ধাৰলৈ বহুতো চেষ্টা কৰিছে, অসহ্য মৰ্মবেদনাত বহুত দিন নীৰৱে কান্দিছে, পুত্ৰৰ ভৱিষ্যৎ চিন্তাত আকুল হৈ ভোক-পিয়াহ পাহৰিছে, স্বামীৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে নানা দেৱতাৰ পূজা কৰিছে; কিন্তু বিধাতাৰ ইচ্ছা অন্ত-কপ। কাতিৰামৰ স্বভাৱৰ পৰিবৰ্তন নহ'ল, ললিতাৰ ভাগ্য-চক্ৰ হুচুৰিল।

লাহে লাহে ললিতাৰ কাণত পৰিল—এই অলপ দিনৰ ভিতৰতে কাৰ্ত্তিকচন্দ্ৰ ভূঞাৰ পৈতৃক জমা টকা যি টুকালেই, আকৌ সৰ্বানন্দৰ গোলাত চাবি হেজাৰ টকা ধাৰ হ'ল। ললিতাই আকুল কঠেৰে ক'লে,—“প্ৰভু, কি কৰিলা। মোৰ পোনাটিৰ দশা কি কৰিলা জগদীশ্বৰ।”

এই বাতৰি পাই কাতিৰামক নাক আৰু ললি-

তাই আকৌ এবাৰ কান্দি-কাটি বুজনি দিলে, কিন্তু কাতিৰামে তালৈ কৰ্ণপাতকে নকৰিলে। ললিতাই কলে,—“যি হ’ব লগা আছিল হ’ল, তাক আক নোহোৱা কৰিব নোৱাৰি। এতিয়া কি কৰিলে আকৌ মূৰ ডাঙিব পাৰি, তাৰেহে চিন্তা কৰিব লাগে। মইনো কি জানো। তেওঁ মই ভাবিছোঁ, দিব লগা টকাখিনিব মাহে মাহে অলপ অলপকৈ দিমবুলি বন্দৱস্ত কৰি লৈ আগৰ নিচিনাকৈ খেতি-বাতিত খৰিলেই, ধাৰো মৰিব, সম্পত্তিও ব’ব। নহলে যদি গোচৰত বিজ্ঞী কৰি সম্পত্তি নীলাম কৰে, তেনেহলে একো নাথাকিব।

কাতি : মিছামিছাকৈ কি কেপ্‌কেপাই থাক ?

কোনে ক’লে মোৰ সম্পত্তি নীলাম কৰিব বুলি ? কাৰ সাহ আছে মোৰ বস্ত্ৰত হাত দিবলৈ ? কোনো এইবোৰ মিছা কথা উলিয়াই ফুৰিছে ? তাক পোৱা হ’লে জোতাৰে পিটিলোঁহেঁতেন।

ললিতাই কিন্তু তেওঁৰ কপালত জুই লাগিল বুলি বুজিছিল। কিন্তু কি কৰিব। প্ৰতিকাৰৰ যে উপায় নাই। কাতৰভাবে প্ৰাৰ্থনা কৰিলে,—“ভগবান, মোৰ স্বামীৰ প্ৰতি সদয় হোৱা প্ৰভু, তেওঁৰ মতি কিম্বাই দিয়”, মোৰ পোনাটিৰ উপায় কৰাঁ দয়াময় !” কথাৰ লগে লগে ললিতাৰ চকুৰ পৰা টপ টপ কৈ চকু-লো ব’বলৈ ধৰিলে, দুখ-শোকৰ একমাত্ৰ শাস্তি-সুখাস্বৰূপ পুত্ৰটিক আৱেগেৰে বুকুত সাবটি ধৰিলে।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়

দোষৰ দণ্ড

দীনবন্ধুৰ এটা দুৰ্বলতাৰ কথা সকলোৱে

জানিছিল ; সেইটো হৈছে—তেওঁ কাৰো অপকাৰ কৰিব নোৱাৰে। কোনোবাই তেওঁৰ সামাজিক অৱস্থান আদিৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰিলে, তেওঁ তেনে বিৰুদ্ধাচাৰীক কোনো শাস্তি দিবলৈ নিবিচাৰি তেনে অৱস্থানৰ আৱশ্যকতা মাথোন প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। কিন্তু ব্যক্তিগত ভাবে অকল তেওঁৰ হানি কৰিবলৈ কোনোবাই যত্ন কৰা দেখিলেও তেওঁ তাৰ বিশেষ ভূ নলয়। নিজৰ গৌৰৱ বন্ধা বা প্ৰচাৰ কৰিবলৈ তেওঁৰ অভিলাষ নাই। শিয়ৰশৰ্ম্মাৰ দুশ্চে-ষ্টাৰ পৰা যদি অকল তেওঁৰ অপকাৰ বা হানি হোৱাৰ সম্ভাৱনা দেখিলেহেঁতেন, তেনেহলে তেওঁ সেই বিষয়ে কোনো কথাকে নকলেহেঁতেন, কিন্তু তেওঁৰ লগতে প্ৰভাৱতীৰো অপকাৰ হোৱাৰ ভয়ত তেওঁ কিছু ভাব-নাত পৰিল, সেই কাৰণেই তেওঁ শিয়ক ডাবি দিছিল।

আন কোনোৱাই শিয়ক এইদৰে ডাবিওৱা হ’লে, তেওঁ কিজানি তেতিয়াই তৰিত পৰি ক্ষমা খুজিলেহেঁতেন, ‘মাক ভৱিষ্যতলৈ তেনে নকৰিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰিলেহেঁতেন। কিন্তু যদিও শিয়ই দীন-বন্ধুৰ কথাত বাহিৰত ভয় খোৱা যেন দেখুৱাইছিল, তথাপি পেটে পেটে সিমান ভয় কৰা নাছিল। তেওঁ জানিছিল—দীনবন্ধুৱে প্ৰভাক বন্ধা কৰিবলৈ যত্ন কৰিলেও তেওঁৰ অপকাৰ নোহোৱাকৈহে কৰিব। সেই কাৰণে তেওঁ তেওঁৰ দুশ্চেষ্টা বন্ধ নকৰিলে, বৰং তেওঁৰ দল-বল বেছি পুঠিহে কৰিবলৈ ধৰিলে।

শিয়ৰশৰ্ম্মাৰ ঘৰ এতিয়া বহুতো ডেকা-ডঙুৱাৰ মিলন-মন্দিৰ। তাৰ ভিতৰতো আকৌ সাধাৰণ দল আৰু বিশেষ দল আছে। বিশেষ দলত আজি-কালি এই কেইজন গোট খাইছে, যেনে—শিৱ, কৃতনাথ আৰু লক্ষ্মীকান্ত। দলৰ আকীৰ্ণাত্মকবোৰ প’লে এওঁ-লোকে প্ৰায়ে কুচকুচাই মেল পাতে। এওঁলোকৰ

প্রত্যেকবেই বিশ্বাস,—দীনবন্ধু নথকা হ'লে তেওঁলোকে প্রভাৱতীক বশ কৰিব পাৰিলেহেঁতেন। শিৱই ভাবিছিল—দীনবন্ধু গোৱালপাৰাৰ পৰা ঘূৰি অহাত আৰু এসপ্তাহমান পলম হোৱা হলেও মনোবধ সিদ্ধি হলহেঁতেন। সেই কাৰণে তেওঁলোকৰ প্রত্যেকৰ হিচাপত দীনবন্ধুৱেই তেওঁলোকৰ শত্ৰু, তেওঁলোকৰ পথৰ কণ্টক। এই কণ্টক উদ্ধাৰ কৰিব লাগিব বুলিয়েই সকলো সন্মিলিত হৈছে।

এই ঘটনাৰ কেইদিনমানৰ পিচত এদিন শিৱৰ ঘৰত এটা ভিতকৱা ভোজ হয়, তাত বিশেষ দল-ভুক্ত কেইজন মাধোন উপস্থিত আছিল। শিৱৰ ঘৰৰ ওচৰত থকা বজুৱা মানুহ কেইটামানকো এই ভোজলৈ মতা হৈছিল। ভোজৰ আয়োজন সম্পূৰ্ণ আৰু তেওঁলোকৰ ইচ্ছানুকৰণ হৈছিল। ভোজৰ অন্তত সকলোৰে মাজত এৰ্ধন গোপন মেল বহিল, আৰু তাত কিবাকিবি ভিতকৱা আলোচনা হ'ল।

এই ভোজৰ পিচ দিনাই আকৌ এটা নতুন সংবাদ ওলাল। সেইটো হৈছে—আজি কালি দীনবন্ধুৰ আৰু প্রভাৱতী দুয়ো দুয়োৰে ঘৰলৈ বাতি অহা-যোৱা কৰে। তেনে অৱস্থাত শিৱৰ ঘৰৰ ওচৰত থকা বজুৱা মানুহকেইটাই বহুত দিন দেখা পাইছে। দুই-এদিনতে এইবোৰ কথা ফাটি-ফুটি গ'ল, আৰু নানা প্ৰকাৰ জাননীও ওলাল। দীনবন্ধুৱে সকলো শুনি, কিন্তু তালৈ অলপো মন-কাণ নিদিলে।

এইবোৰ কথা প্রভাৱতীৰ কাণত পৰিলত তেওঁ মৰ্মাস্তিক বেজাৰ পালে, আৰু দীনবন্ধুলৈ লিখিলে,—
“ইয়াত দেখিছোঁ সবহ ভাগেই মানুহ নাম লোৱা পত্ৰ, সেই কাৰণে মই আৰু ইয়াত থাকিবৰ ইচ্ছা নকৰোঁ। এনে মানুহৰ মাজত বাস কৰাৰতকৈ অৱণ্যব পত্ৰ-পকীৰ মাজত বাস কৰা সহস্ৰগুণে ভাল।

আপোনাৰ দৰে দেৱ-পুৰুষো যেতিয়া মোৰ কাৰণেই কলঙ্কৰ ভাগী হ'ব লগাত পৰিল, তেনে কথা কবলৈ যেতিয়া সিহঁতৰ জিভা আড়ষ্ট নহ'ল, মই সিহঁতৰ কথা শুনিবলৈ পোৱা ঠাইত থাকিবৰ ইচ্ছা নকৰোঁ। আপোনাৰ কি ইচ্ছা জনাব।”

দীনবন্ধুৱে তাৰ উত্তৰত ক'লে—“মোৰ যদি উপদেশ শুনা, তুমি তোমাৰ কৰ্তব্য মনোযোগেৰে কৰি যোৱাঁ। যেতিয়ালৈকে এইবোৰ কথাৰ নিয়মমতে বিচাৰৰ আৱশ্যক নহয়, তেতিয়ালৈকে তাৰ বিষয়ে ভবাৰ প্ৰয়োজন নাই। এনে এদল পৰনিন্দক সকলো সমাজতে দেখিবলৈ পাবা। বোধকৰোঁ সিহঁতৰ প্ৰয়োজনো আছে। ঘোৰাত কৈছে—

বৈষ্ণৱ-নিন্দক সূচকক, বিষ্ঠালুঠা গ্ৰাম্য শূকৰক
বিধাতায়ে দুইকো শজিলন্ত দয়াতৰে।

সূচকে জানিবা নিবন্তৰে, সাধুসন্ন্যস্তক শুদ্ধ কৰে,
যিহঁতে শূকৰে গ্ৰাম্যক শোধন কৰে ॥

সেই কাৰণে কোনো ভয় বা উদ্বেগৰ আৱশ্যক নাই। সিহঁতে সিহঁতৰ যি কৰ্তব্য বুলি বুজিছে, তাকে কৰক, তুমিও তেনেকৈয়ে তোমাৰ কৰ্তব্য কৰি থাকাঁ।

শিৱ তেতিয়াও দীনবন্ধুৰ অৰলৈ অহা-যোৱা কৰি থাকে; বোধকৰোঁ, বাহিৰৰ আলোচনাবিলাকৰ বিষয়ে দীনবন্ধুৰ মতামত শুনাই তেওঁৰ অভিপ্ৰায়। কিন্তু দীনবন্ধুৱে সেইবোৰৰ সম্পৰ্কে কোনো কথাকেই জুলিয়ায়। এইবোৰ যে শিৱকে আদি কৰি প্রভাৱতীক লাভ কৰাৰ চেষ্টাত বিকলমনোবধ হোৱা দলৰ নাৰকীয় ষড়যন্ত্ৰ, তাক দীনবন্ধুৱে ভালকৈ জানিব পাৰিছিল। আনকি, ভোজ খুৱাই পুৰুষাৰ দিবলৈ প্ৰতিজ্ঞা কৰি কেনেকৈ বজুৱা মানুহকেইটাৰ হতুৱাই সাকী কোৱাই তাত সিদ্ধিলাভ কৰিবৰ ষড়যন্ত্ৰ কৰিছে, সিও তেওঁৰ অবিদিত থকা নাই। শিৱহঁতে ভাবিছিল,

এনেবোৰ কথাৰ প্ৰচাৰ হোৱা শুনিলে দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৱতীৰ লগত সকলো সম্পৰ্ক ৰহিত কৰিব, আৰু তেতিয়া তেওঁলোকে প্ৰভাৰ বশলৈ আনিব পাৰিব। কিন্তু তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহ'ল, দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৰ লগত পূৰ্বৰ সম্পৰ্ক ৰহিত নকৰিলে।

দীনবন্ধুৱে নিজে কোনো কথা ভুলিওৱা দেখি এদিন শিৱই উপযাচি সুধিলে,—“আপোনাৰ নামে কোনোবা দুৰ্জনে মিছা অপবাদ উলিওৱা শুনি মই বৰ দুখিত হৈছোঁ। আপুনি পিচে কি কৰিব খুজিছে ?

দীন : মই কি কৰিম ! খেমালি চাম।

শিৱ : যদি মোৰ দ্বাৰা আপোনাৰ কিবা কাম হয়, তেনেহলে যেন জানিবলৈ দিয়ে।

শিৱৰ কথাত যদিও দীনবন্ধু প্ৰথমতে বিৰক্ত হৈছিল, তথাপি এতিয়া তেওঁৰ মুখত হাঁহি ওলাল। তেওঁ ক'লে,—“তোমাৰ পৰা বহুতো কাম হ'ব পাৰে। ভোজ-ভাত দি আৰু কেইটামান মানুহ শিকাই-বুজাই ৰাখিব পাৰা, যাতে আৱশ্যক হ'লে তোমালোকৰ কল্পিত কাহিনীবোৰ সিহঁতৰ চাক্ষুৰ প্ৰমাণৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত বুলি দেখুৱাব পাৰা। ইয়াৰ ভিতৰতে সেই মানুহবোৰে দেখিছে বা কৈছে বুলি তোমালোকৰ কথাবোৰ ঢোল পিটি প্ৰচাৰ কৰি ফুৰিব পাৰা।”

শিৱ : বাম ! বাম ! আপুনি মোকোনো তেনে বুলি ভাবেনে ? সিবেলি যি কথা ওলাইছিল, তাতো মোৰ দোষ নাছিল। ভূতনাথে মোক কিছুমান প্ৰশ্ন কৰিছিল, মই তাৰ উত্তৰত মাথোন দুই-এটা দেখা-শুনা কথা কৈছিলোঁ। সিহঁতে যে বোটোকে চোঁটো কৰি ভুলিব, তাক মই শুবাই নাছিলোঁ ; এতিয়া আকোঁ মই সম্পূৰ্ণৰূপে আপোনাৰ হাতৰ মুঠিত,

তেনে অৱস্থাত মই আপোনাৰ বিৰুদ্ধে চলিছোঁ বুলি ভাবেনে ?

দীন : সেইকাৰণেইতো শিখণ্ডীক আগত থৈ শৰ কৰিছা।

শিৱ : তেনেহলে আপুনি মোক বৰ ভুলকৈ বুজিছে ; নিশ্চয় আপুনি কোনোবা লগনীয়াৰ কথা শুনিছে।

দীন : হয় নেকি ? তেনেহ'লে তোমাক শুদ্ধকৈ বুজি লোৱা উচিত। গজা, তই এতিয়াই কেৰপাইক মাতি আন।

গজাই কেৰপাইক মাতি আনিলে। শিৱৰ মুখ ক'লা পৰিল। সেইদিনা ভোজত উপস্থিত থকা বহুয়া মানুহ কেইটাবে কেৰপায়ো এটা। দীনবন্ধুৱে ক'লে,—“কেৰপাই, তোক কেলেই মাতিছোঁ, ক'ব পাৰ নে ? সিদিনা তহঁতে ভোজ খাই কি আলচিছিল, মই গম নোপোৱাকৈ থকা নাই। এতিয়া তহঁতক কি কৰিব লাগে ? তহঁতক মৰম কৰোঁ দেখি চল পাই বাঢ়ি গৈছ, নহয় ! এইবাৰ তহঁতক দণ্ড নিদিয়াইকৈ এৰিব নোৱাৰোঁ।”

কেৰপাই : মোৰ গাত সমূলি দোষ নাই, দেউতা। এওঁ আৰু এওঁৰ লগৰীয়াবিলাকে আমাক খুৱাই-বুৱাই লৈ দহ টকাকৈ ৰূপ দি আপোনাৰ বদনাম উলিয়াবলৈ আৰু কোনোবাই সুধিলে হয় বুলি ক'বলৈ কৈছিল। মোৰ লগৰ কেইটাই ক'ম বুলি টকা আনিলে, মই এনে মিছা কথা ক'ব নোৱাৰোঁ, আৰু কলেও কোনেও নপতিয়ায় বুলি তেতিয়াই টকা পেলাই দি আহিছোঁ। এই দেৱেই টকা দিছিল নহয় তেৱেই কওকচোন পাৰে যদি, মই টকা পেলাই থৈ উচাট মাৰি শুচি অহা নাই বুলি।”

শিৱ তেতিয়া বৰ্ছাপন্ন হৈছিল। তেওঁৰ মুখৰ

মাত হবিল, চকুৰে ধোঁৱা-কোঁৱা দেখিবলৈ ধৰিলে। যদি দীনবন্ধুৱে তেওঁক শাস্তি দিয়াৰ খোজে, তেনেহ'লে যে সৰ্বনাশ! তেওঁ প্ৰভাস্বৰ্ণতালৈ লিখা চিঠিবোৰো যে দীনবন্ধুৰ হাতত! সেইবোৰেও তেওঁৰ বিৰুদ্ধে প্ৰমাণ দিব। তেওঁ ভয়ত কঁপিবলৈ ধৰিলে।

দীনবন্ধুৱে কেবপাইক পঠিয়াই দি শিৱলৈ চাই ক'লে,—“এতিয়া হ'লনে তোমাক শুদ্ধকৈ বুজা? এতিয়া ভেললৈ যাবলৈ সাজু হোৱা মুঠেই।”

শিৱৰ মুখৰ পৰা এটা শব্দও নোলাল, মাথোন বতাহত কল গছ কঁপা দি কঁপিবলৈ ধৰিলে। দীনবন্ধুৱে কবলৈ ধৰিলে,—“শুনা শিৱ, মোৰ কেইবাৰমান কথা তোমাক ক'বলগীয়া আছে। তুমি বিবাহিত; সোণৰ প্ৰতিমাৰ দৰে তোমাৰ ঘৰত পত্নী আছে। বিবাহ-মণ্ডপত দেৱতা-মমুয়া সকলোকে সাক্ষী কৰি তেওঁক গ্ৰহণ কৰিছিল, অভিন্ন-হৃদয়, অভিন্ন আত্মা বুলি শপত খাইছিল। কলৈ গ'ল তোমাৰ সেই শপত? কলৈ গ'ল অগ্নি সাক্ষী কৰি উচ্চাৰণ কৰা সেই পবিত্ৰ বেদ-মন্ত্ৰ? তুমি বিশ্বাসঘাতক হৈ পৰব কণ্ডা পৰব স্ত্ৰীৰ সৰ্বনাশ কৰিবলৈ হুঁচিলা, তাৰ বাবে নানা পাশয়িক ষড়যন্ত্ৰত লিপ্ত হৈছা; তোমাৰ পত্নীয়েও যদি তোমাৰ দৰেই আচৰণ কৰে, তুমি সহ্য কৰিব পাৰিবানে? তেতিয়াই তেওঁক চুলিত ধৰি উলিয়াই নখেদিবানে? তুমি যেনেকৈ পৰব কণ্ডাৰ সতীত্ব হৰণ কৰিবলৈ দিন-ৰাতি চেষ্টা কৰিছা ঠিক তেনেকৈয়ে যদি কোনোবাই তোমাৰ পত্নীৰ সতীত্ব হৰণ কৰিব খোজে, তুমি তাক একো নোকোৱাকৈ থাকিব পাৰিবা নে? যিটোৰ বাবে তুমি আনক ক্ষমা কৰিব নোৱাৰা, তাৰ বাবে তোমাক কোনে ক্ষমা কৰিব? সিদিনা শুনিছোঁ, তোমাৰ বিধবা স্ত্ৰীয়েবাক ব্যভিচাৰিণী বুলি ঘৰ

পৰা উলিয়াই খেদিছা, সমাজচ্যুত কৰিছা; তোমাৰ বেলিকা তেনে নীতিৰ ব্যৱহাৰ নকৰা কিয়? তুমি তোমাৰ ভাৰ্যা থকাতো ব্যভিচাৰী, আৰু তেওঁ স্বামীহীনা হৈ ব্যভিচাৰিণী। কাৰ দোষ বেছি? মোৰ শেষ উপদেশ এই,— তুমি যদি ইয়াত থাকিব খুজিছা, তেন্তে তোমাৰ ভাৰ্য্যাকো ইয়ালৈ লৈ আহাঁ। নহলে ঘৰলৈ গৈ শবাধ, গোপিনী-সবাহ আদি কৰি ভাত মোকোলোৱাঁ। সিও ভাল, সিও তোমাৰ এই আত্মিক অধঃপতনৰ প্ৰতিবোধ কৰিব।”

শিৱই বহুত চেষ্টাৰ মূৰত কোনোমতে ক'লে,—“মোৰ দোষ ক্ষমা কৰক।”

দীন : মই দেখোন তোমাক সদায় ক্ষমা কৰি আহিছোঁ। নতুবা ইমান দিনে তোমাৰ গতি কি হ'লহেঁতেন তাক জানা নে? এতিয়াও মই ইচ্ছা কৰিলে তোমাৰ কঠোৰ দণ্ড দিয়াৰ পাৰোঁ; কিন্তু ভয় নাই, মই তেনে ইচ্ছা নকৰোঁ। এতিয়াও যদি মোৰ অহিত চিন্তিবলৈকে তোমাৰ ইচ্ছা হয়, পৰব অপকাৰ কৰাকেই তোমাৰ ধৰ্ম্ম বুলি ভাবা, তেনেহলে তাকেই কৰাঁ, মই বাৰণ নকৰোঁ। এদিন তাৰ অৱশ্যস্তায়ী ফল নিজে নিজে ভোগ কৰিবা।

তাৰ পাচত আলমাৰীৰ পৰা চিঠিৰ টোপোলা এটা উলিয়াই আনি দীনবন্ধুৱে আকৌ ক'বলৈ ধৰিলে,—“এই তোমাৰ হৃষ্টেষ্ঠাৰ স্বহস্ত লিখিত প্ৰমাণ; ইয়াৰ বলেৰেই মই ইচ্ছা কৰিলে তোমাক যথেষ্ট শাস্তি দিব পাৰোঁ। তুমিও সেইটো বুজিছা, আৰু সেই কাৰণেই তোমাৰ হৃদ্ধাৰ্থ্যবোৰ আনৰ নামত কৰিছা। আকৌ বন্ধুবৰ্ণেৰে মোক সাহায্য কৰিবলৈ আহি সন্ধ্যা বন্ধা কৰিবৰ চেষ্টা কৰিছা। মুঠতে এই চিঠিবিলাক মোৰ হাতত থকাৰ বাবেই তুমি ভয়ত আত্মগোপন কৰি বন্ধুৰ ভাও ধৰি মোৰ অহিত চিন্তিছা। তাৰ

ঘাৰা তোমাৰ পাপৰ জোখ হুণুণ হৈছে মাথোন। সেই কাৰণে লোৱাঁ। এই তোমাৰ পাপ-কাৰ্য্যৰ লিখিত সাক্ষীবোৰ। তাৰ পিচত যদি ইচ্ছা হয়, আত্মপ্ৰকাশ কৰি মোৰ যিমান পাৰা কলঙ্ক প্ৰচাৰ কৰাগৈ। কিন্তু আকৌ যদি মোৰ ওচৰলৈ আহাঁ, এনেকৈ প্ৰবঞ্চনা কৰিবলৈ নাহিবা। এতিয়া যোৱাঁ।”

চিঠিৰ টোপোলাটো লৈ শিৱ উঠি গ'ল; তেওঁৰ মনত তেতিয়া নানা চিন্তাৰ ধুমুহা মাৰিছিল।

ইয়াৰ দিনচেৰেকৰ পাচতে শিৱই কাম ইস্তফা দি স্থানান্তৰলৈ গতি কৰিলে। যাবৰ সময়ত দীন-বন্ধুৰ ওচৰলৈ আহি ক'লে,—“মই যাবলৈ ওলালোঁ; মোৰ সকলো অপৰাধ যেন পাহৰি যায়”

‘পাহৰিবলৈ মই জানো তাকে মনত বান্ধি থৈছোঁ! তুমি সেই বিষয়ে নিশ্চিন্ত হোৱাঁ। কাৰো শত্ৰুতাৰ কথা মনত বখা মোৰ অভ্যাস নাই।” এই বুলি দীনবন্ধুৱে শিৱক আলিঙ্গন কৰি বিদায় সম্ভাষণ জনালে।

চতুৰ্দশ অধ্যায়

বেগী শুশ্ৰূষা

আজি কেইবাদিনো হৈছে প্ৰভাৱতীৰ জ্বৰ। আগৰ কেইদিন জ্বৰ সিমান বেছি নাছিল। কিন্তু আজি পুৱাৰ পৰা অতিপাত কৈ বাঢ়িছে। দীন-বন্ধুৱে কিন্তু সিমান বেছি হৈছে বুলি গম পোৱা নাই।

দীনবন্ধুৱে গম নোপোৱাৰ কাৰণ হৈছে, আজি কিছুমান দিনৰ ভিতৰত ঘৰত থাকিবলৈ পোৱা নাই। নগৰৰ পৰা ডেৰ মাইলমান দূৰত এটা পাহাৰৰ ওচৰত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত দীনবন্ধুৰ দহ কি বাৰ

পুৰামান মাটি আছিল। এই মাটিত তেওঁ বছৰি আহু ধান, মৰাপাট, সবিয়হ, মাহ আদিৰ খেতি কৰে। এটাবাৰ কিন্তু গোটেইখিনি মাটিত খেতি কৰা নাই; এডোখৰত খেতি কৰি ইডোখৰত কিছুমান ঘৰ সজাইছে। মাটিডোখৰৰ সন্মুখৰ ফালে এটা সৰু ছচলীয়া ঘৰ, তাৰপৰা অলপ ভিতৰলৈ এটা চাৰিচলীয়া ঘৰ। এই ঘৰটোৰ পৰা অলপ ভিতৰলৈ আৰু দুটা ঘৰ। —এটা চাৰিচলীয়া, তাৰ খোটালি দুটা, আৰু ইটো ছচলীয়া সৰু ঘৰ। তাৰ পৰা ভিতৰ ফাললৈ দুটা বৰ দীঘল এটা আৰু তাতকৈ অলপ চুটি ছচলীয়া ঘৰ। একালে দাঁতিত আৰু এটা সাধাৰণ ঘৰ।

এইবোৰ ঘৰ সজাওঁতে দীনবন্ধুৰ বৰ বেছি খৰচ পৰা নাই। গাৱঁৰ মানুহে দীনবন্ধুৰ অনুৰোধ মতে কাঠ-বাঁহ, খেৰ-ইকৰা আদি যি যেনেকৈ পাৰে দি বিনা বানচতে সাজি দিছে। শালৰ খুঁটা, বেত আৰু গজাল কিনোতে মাথোন তেওঁৰ সাত কি আঠ শ মান টকা খৰচ হৈছে। এই ঘৰবোৰ তেওঁ কেলেই সজাইছে, এতিয়ালৈকে কাকো কোৱা নাই; কোনোবাই সুধিলে কয়,—“জানো কি কৰিব পাৰোঁ! যদি কিবা কামত লগাব পাৰোঁ দেখিবা নহয়।”

ঘৰ সজাবলৈ আৰম্ভ কৰিবৰে পৰা তেওঁ প্ৰায় দিনত ঘৰলৈ অহা নাই; ছপৰীয়া তাতেই খোৱাৰ দিহা কৰি লৈছিল। তেওঁ তাত অকল কামৰ তহাৱ-ধানকেহে লৈছিল, এনে নহয়, নিজেও আন হজুগা মানুহৰ সমানে সকলো কাম কৰিছিল।

সেই দিনা দীনবন্ধুৰ পামৰ পৰা অহাত পলম হৈছিল। আহি থাকোঁতে তেওঁ বাটৰ দাঁতিত এটা বুঢ়া মানুহ পৰি থকা দেখিলে। মানুহটো কণীয়া,

বহুত দিন খেহ বোগত পৰি হাড়-ছাল মাত্ৰ আছে। তাৰ সংসাৰত কেওঁকিছু নাই। ভিক্ষা কৰি কোনো মতে পেট প্ৰবৰ্তায়' আৰু কেতিয়াবা আলহী ঘৰত, কেতিয়াবা গছৰ তলত থাকে। তাৰ গাত এডোখৰ লেংটি আৰু এডোখৰ ফটা কনুলৰ বাহিৰে একো নাই; জাৰত ঠক্ঠক কৰে কঁপিব লাগিছে। মানুহটো জাতত উড়িয়া। আজি নৰিয়া বেছি হোৱাত খোজ কাঢ়িব নোৱাৰি পৰি আছে। দীনবন্ধুৱে গাৰ এৰিয়া কাপোৰখন খহাই তাক লবলৈ দিলে। তাৰ পিচত এটা হাতেৰে বা-বিচনীয়ে দি সাৰটি ধৰি বুলাই বুলাই সেৱাশ্ৰমলৈ লৈ গ'ল। তাত দৰব-পাতি খুৱাই, শোৱা-খোৱাৰ দিহা কৰি দি আহোঁতে বাতি বহুতো হ'ল।

ঘৰ পাই দীনবন্ধুৱে গা-পা ধুই ভাত খালে। খাই উঠাৰ পিচত গঙ্গাই ক'লে,—“আজি দেউতাক বিচাৰি মাষ্টৰনীয়ে কেইবাবাৰো মানুহ পঠিয়াইছিল, জব টান হৈছে হবলা।”

দীনবন্ধু চিন্তিত হ'ল। তেওঁ এবাৰ খবৰটো লৈ আহিবলৈ যাব নে কি? কিন্তু এই বাতি ছপৰত যোৱা জানো প্ৰভাৰ পক্ষে ভাল হব! তেওঁ এই দৰে ভাবিছে, এনেতে প্ৰভাৰ লিগিবীজনী আহি ক'লে,—“দেউতাক বিচাৰি কেইবাবাৰো আহিছিলোঁ। আপুনি যেনে-তেনে এবাৰ আহিব লাগে। আইদেউৰ জব বৰ টান হৈছে, মাত-বোল নাই। আপুনি এতিয়াই এবাৰ চাই আহক।”

দীনবন্ধুৱে আৰু পলম নকৰিলে, লিগিবীজনীৰ লগে লগে প্ৰভাৱতীৰ ঘৰলৈ গ'ল। প্ৰভাৱতীৰ ঘৰত সোমোৰ্তে তেওঁৰ বুকুত অস্বাভাৱিক স্পন্দন হৈছিল। যদিও নৰিয়াৰ ওচৰলৈ যোৱাত তেওঁৰ সময় অসময় নাছিল, তথাপি আজি এই বাতি

প্ৰভাৰ ওচৰলৈ যাব লগা হোৱাত তেওঁ এটা নতুন ধৰণৰ সঙ্কোচ বোধ কৰিছিল।

তেওঁ সোমাই যাওঁতেই কোনোবাই হঠাৎ তাৰ পৰা ওলাই গ'ল, লিগিবীজনীয়ে প্ৰভাৰ খাৰাৰ ওচৰতে তেওঁক বহিবলৈ চকি এখন দিলে।

দীনবন্ধুৱে লিগিবীজনীক সুধি বোগৰ বিশেষ বিৱৰণ একো নাপালে, মাত্ৰ ইয়াকে শুনিলে যে ডাক্তৰে দৰব এটা তিনিঘণ্টাৰ আঁতৰে আঁতৰে খুৱাবলৈ দিছে। দীনবন্ধুৱে বৰ আত্মকাল বোধ কৰিলে। প্ৰভাৰ ভায়েকটোও তেতিয়া আন এখো-টালিত শুই আছিল। দীনবন্ধুৱে লিগিবীজনীক সুধিলে,—“মই সোমোৰ্তেই কোনোবা ওলাই যোৱা দেখিলো, তেওঁ কোন?”

লিগিৰা : তেওঁ সৰু আইদেউ। কালিৰে পৰা ইয়াতে আছে। তেওঁ নথকা হলে বিপদেই হ'লহেঁতেন। আমি একোৰে ভূ-ভা নাপাওঁ।

দীন : তেওঁক এবাৰ মাতিব পাৰা নে?

লিগিবীয়ে মাতিবলৈ নো পাওঁতেই এখোজ আগলৈ এখোজ পাচলৈ কৰি অৱনতমুখা উৰা চালি আহিল, কিন্তু তুৱাৰদলিৰ পৰা আগ নাবাঢ়িল। দীনবন্ধুৱে উষাক বোগিনীৰ অৱস্থাৰ কথা সুধিলে, উষাই উদ্ভৰত মেজলৈ আঙুলিয়াই দেখুৱালে মাথোন। দীনবন্ধুৱে মেজলৈ চাই তাত এখন কাগজ দেখিলে, তাত আগদিনা বাতিৰে পৰা জ্বৰ জোখ লিখা আছিল। দীনবন্ধুৱে দেখিলে আগ দিনা জ্বৰ ১০২ ডিগ্ৰী আছিল, এতিয়া ১০৪ ডিগ্ৰীলৈ উঠিছে।

দীন : আজি কিবা পথ্য দিছিলানে?

উষাই মূৰ জোকাৰি নাই বুলি জনালে।

দীনবন্ধু বিমোৰত পৰিল। একালে বাহুজ্ঞানশূন্য

বোগিনী; আনফালে বাক্যবহিতা শুদ্ধবাক্যবিনী।
শেষত তেওঁ নিজে বোগিনীক পৰীক্ষা কৰি শুদ্ধবাক্য
কৰাকেই শ্ৰেয়ঃ বিবেচনা কৰিলে। উষালৈ চাই
ক'লে,—“তুমি অলপমান গাখীৰ তপতাই আনা।”

উষা ওলায় গ'ল। দীনবন্ধুৱে বোগিনীৰ হাতটো
লৈ নাড়ী চালে, নাড়ীৰ স্পন্দন ইমান খৰ যে তেওঁ
তাক লেখিবকে নোৱাৰিলে। কপালত হাত দি চালে,
ভয়ঙ্কৰ তপত, মূৰৰ পৰা যেন জুইহে ওলাইছে।
বোগিনীয়ে যদিও ছটফটাই আছিল, তথাপি ক'ত
কোন আছে, কি হৈছে, একোকে ক'ব নোৱাৰিছিল।
দীনবন্ধুৱে মূৰত পানী দি দি বিচিবলৈ ধৰিলে।
এনেকৈ বহু পৰ চেষ্টা কৰাৰ পাচত প্ৰভাৱতী
অলপ সুস্থিৰ হ'ল, আৰু তেওঁৰ সংজ্ঞা আছিল।
কিন্তু তেতিয়াও তেওঁ দীনবন্ধুৰ উপস্থিতি অনুভৱ
কৰিব পৰা নাছিল, তেওঁৰ মূৰশিতানত আগৰ দৰে
উষায়েই বহি আছে বুলিহে ভাবিছিল। প্ৰায়
এঘণ্টামান সময়ৰ মূৰতহে তেওঁ দীনবন্ধুক দেখিলে,
লগে লগে এটা লাজ আৰু আনন্দৰ মিহলি সোঁত
তেওঁৰ শিৰে শিৰে বৈ গ'ল। অতি ক্ষীণস্বৰে
সুধিলে, “আপুনি কেতিয়া আহিল?”

দীন : বেছি সময় হোৱা নাই, এঘণ্টামান
হব পাৰে।

প্ৰভা : ভাত-পানী খাই আহিছে নহয়?

দীন : এৰা. মই খাই-বৈ আহিছোঁ।

প্ৰভা : এতিয়াই আকৌ যাব নেকি?

দীন : এতিয়াই নাযাবঁ। পিচত যদি আৱশ্যক
নোহোৱা যেন দেখোঁ, তেতিয়া যাম।

ইয়াৰ পিচত দীনবন্ধুৰ উপদেশ মতে উষাই
গাখীৰ লৈ আহিল। উষাক চুচুক-চামাক কৰা
দেখি, আৰু প্ৰভায়ে অলপ লাজ কৰা যেন অনুমান

কৰি, দীনবন্ধু বহাৰ পৰা উঠিল আৰু প্ৰভাক গাখীৰ
খাবলৈ কৈ খোটালিটোৰ ইটো মূৰত থিয় দি
ডাক্তৰৰ ব্যৱস্থান চাবলৈ ধৰিলে। প্ৰভাৰ খোৱা
হ'লত তেওঁ উষালৈ চাই ক'লে,—“মই শুনিছোঁ
তুমি বোলে কালিও শোৱা নাই। এতিয়া মই
নৰিয়াৰ ওচৰত থাকোঁ, তুমি অলপ শুই মোৱাঁ।”

উষা ধীৰে ধীৰে আঁতৰ হ'ল; দীনবন্ধু প্ৰভা-
ৱতীৰ ওচৰত বহিল। একোবাৰ প্ৰভাৱতীৰ হাতটো
নিজৰ হাতত লৈ, একোবাৰ কপালত হাত ফুৰাই
আৰু মূৰত বিচনীৰে বিচি দীনবন্ধুৱে বহুতো সময়
কটালে। এনেকৈ থাকোঁতে থাকোঁতেই প্ৰভাৱতীৰ
টোপনিআছিল। তেতিয়া বাতি প্ৰায় তিনি বাজি-
ছিল। দীনবন্ধুৱে তাত থকাৰ আৰু বিশেষ আৱশ্য-
কতা নেদেখি ঘৰলৈ যাবলৈ মন কৰিলে, কিন্তু বোগি-
নীৰ ওচৰত থৈ যায় কাক! তেওঁ প্ৰভাৰ ভায়েকটোক
মাতিলে, কিন্তু তাৰ টোপনি নাভাগিল।

উষাৰ টোপনি অহা নাছিল। যদিও তেওঁ
পাটাত পৰিছিল, তথাপি কিবা ভাবনাত তেওঁৰ
মন-প্ৰাণ ডুবি আছিল। এতিয়া দীনবন্ধুৰ মাত শুনি
কিবা প্ৰয়োজন আছে বুলি উঠি আহিল, আৰু
হুৱাৰ-দলিত থিয় দিলে। দীনবন্ধুৱে উষাক মতাহে
আচলতে উদ্দেশ্য আছিল, উষায়ে সেইটো বুজিছিল।
উষাক দেখি মাতিলে,—“উষা!”

উষাৰ গোটেই শৰীৰ কঁপি উঠিল, যেন কিবা
এটা ভড়ংপ্ৰবাহ শিৰে শিৰে বৈ গ'ল। তেওঁ
মাতিব নোৱাৰিলে, খৰক-বৰক ধোজৰে আগ বাঢ়ি
আছিল। দীনবন্ধুৱে কলে,—“উষা, প্ৰভাৰ এতিয়া
টোপনি আহিছে, বোধকৰোঁ বাতিৰ ভিতৰত আৰু
নৰিয়া টান হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই। মই এতিয়া
যাবঁ, বাতিপুৱা এবাৰ আহিম। যদি ইয়াৰ ভিতৰতে

প্ৰয়োজন হয়, খবৰ দিবা। সাৰ পালে এদাগ ঔষধ খুৱাবা।”

উমাই মুখেৰে একো নকৈ মূৰ দৌৱাই সন্মতি জ্ঞাপন কৰিলে, আৰু দীনবন্ধু ওলাই গ'লত বোগীণীৰ শিতানৰ ওচৰত বহিল।

সেই দিনাৰ পৰা দীনবন্ধু প্ৰায়েই প্ৰভাৱতীৰ বাতৰি লবলৈ আহে, আৰু আৱশ্যক বৃজি গুপ্তাৰ কাৰে। উমাই ইয়াৰ ভিতৰত এটা কথা বিশেষভাবে লক্ষ্য কৰিছিল যে হাজাৰ গুপ্তাৰ প্ৰভাৱতীক যি কৰিব নোৱাৰে, দীনবন্ধু দৰ্শনে তাতকৈ বহুতো বেছি গুণ দিয়ে। উমাই ইয়াৰ কাৰণৰ কথা ভাবি মাজে মাজে একোটা দীঘল ছুমুনিয়াহ কাটিছিল।

এসপ্তাহমানৰ মূৰত প্ৰভাৱতীৰ জ্বৰ এৰিলে; কিন্তু শৰীৰ বৰ দুৰ্বল। দীনবন্ধু আৰু উমাইৰ যত্ন আৰু বলকাৰক পথ্যৰ ব্যৱস্থাত সেই দুৰ্বলতা দিনে দিনে কমি আহিবলৈ ধৰিলে। প্ৰায় দুসপ্তাহৰ মূৰত প্ৰভাৱতী সম্পূৰ্ণ সুস্থ হ'ল আৰু অলপ দুৰ্বলতা থাকিলেও স্কুলৰ কৰ্তব্য হাতত ল'ব পৰা হ'ল।

পঞ্চদশ অধ্যায়

মিশ্ৰন স্কুল

বস্তাৱতীয়ে মিশ্ৰন স্কুলত কাম কৰিবলৈ ধৰিলে, কিন্তু বোৰ্ডিঙৰ চাৰি বেৰৰ ভিতৰত আৱদ্ধ থাকি তেওঁ বৰ আহুকাল বোধ কৰিবলৈ ধৰিলে। আৰু এটা আহুকাল পাইছিল স্কুলৰ নিয়মমতে দেওবাৰৰ দিনা গিৰ্জালৈ যাব লগাত হোৱাত। নিয়মমতে গিৰ্জালৈ নগলে আৰু বাইবেলখন ভালকৈ আয়ত্ত কৰিব নোৱাৰিলে বস্তাক ভাঙ ৰাখিব নোৱাৰে

বুলি মিচ ডেইটনে সদায় কবলৈ পাহৰা নাছিল। বস্তাই আন উপায় নেদেখি অনিচ্ছাবে সৈতে নাইবেল পঢ়িবলৈ ধৰিলে, আৰু গিৰ্জালৈকো অহা-যোৱা কৰিবলৈ লাগিল। যদি বাইবেল পঢ়িবলৈ নাইবা গিৰ্জালৈ যাবলৈ বস্তাৰ আগ্ৰহ জ্বলিল-হেঁতেন, তেন্তে বোধকৰোঁ কিছু লাভো হ'লহেঁতেন, কিন্তু বন্ধা নিয়মৰ বশবৰ্ত্তী হৈ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে তেনে কৰিব লগা হোৱাত তেওঁৰ মনত অশান্তি উপজিছিল মাত্ৰ। বস্তা যিমানেই তললৈ নামক হিন্দু সমাজৰ মাজত বৰ্দ্ধিতা; সেই কাৰণে যৌৱনৰ উন্নততাই যেনি-তেনি উটুৱাই নিলেও ঈশ্বৰ বিশ্বাসৰ পৰা একেবাৰেই বঞ্চিত নাছিল। গিৰ্জালৈ অহা-যোৱা কৰি তেওঁ দেখিলে খুষ্টান হবলৈ ঈশ্বৰ-বিশ্বাস বা ধৰ্ম্মভাবৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। কিছুমান নিয়ম মানি চলিলে আৰু দেওবাৰৰ দিনা যেনে-তেনে উচপিচাই বহি গিৰ্জাত এখন্তেক কটাব পাৰিলেই হৈ গ'ল। বস্তাৰ ধৰ্ম্ম-বিষয়ে আন জ্ঞান নাথাকিলেও এই ফেৰা অন্ততঃ আছিল যে ধৰ্ম্ম গাৰ বলেৰে আনে জাপি দিব পৰা বস্তু নহয়; ইয়াৰ নিমিত্তে অন্তৰৰ আকুলতা আৰু দৃঢ় বিশ্বাস লাগে। মিশ্ৰন স্কুলত যি ধৰ্ম্মৰ প্ৰচাৰ বস্তাই দেখিলে, সি ফাটেকৰ কয়দীৰ শাসন প্ৰণালীৰ লগতহে মিলে। কয়েদীয়ে আগেয়ে যি খাটকেই খাওক, যেনে আহাৰতেই কচি বহুখাওক, ফাটেকত পৰিলে ফাটেকৰ নিয়মতে যি পায়, তাক খাবই লাগিব, যি পিন্ধিবলৈ দিয়ে, নিপিন্ধিলেই নহয়। তাৰ পৰা স্বাভাৱ ভয় হোৱাৰ ভয় থাকিলেও তাৰ ব্যতিক্ৰম ৰখিব নোৱাৰে। কিন্তু যেই ফাটেকৰ পৰা ওলায়, তেতিয়াই আকৌ নিজৰ কচিমতে খোৱা-পিন্ধা চলায়। মিশ্ৰন স্কুলৰ ধৰ্ম্মও সেয়ে। যি যেনেকৈ ঈশ্বৰ-বিশ্বাস কৰক,

বাইবেল পঢ়িবই লাগিব আৰু অসঙ্গত কাহিনীকো হয় বুলি শলাগিবই লাগিব; গিৰ্জালৈ যাওঁতে যিমানৈ অশাস্তি পাওক যাবই লাগিব। কিন্তু যেতিয়াই গিৰ্জাৰ পৰা বা বাইবেল শ্ৰেণীৰ পৰা ওলাই আহে, তেতিয়াই সকলো নিজ নিজ অভিকচিমতে ঈশ্বৰ-বিশ্বাসলৈ ঘূৰি আহে। আন কি, যিবোৰ খৃষ্টান ধৰ্ম্মত দীক্ষিত হৈছে, তেওঁলোকৰ সবহ ভাগে মিচইতৰ পৰা আঁতৰ হলেই সেই ধৰ্ম্ম পাহৰি যায়। তেওঁলোকৰ পেৰাতো দেৱ-দেৱীৰ মূৰ্ত্তি বিচাৰিলে পোৱা যায়। মুঠতে মিশ্ৰন স্কুলৰ, —অন্ততঃ বস্তাই য'ত কাম কৰিছিল সেইখনৰ খৃষ্টান ধৰ্ম্ম গিৰ্জালৈ যোৱা আৰু বাইবেল পঢ়াতেই আৱদ্ধ, ঈশ্বৰ-বিশ্বাসৰ লগত তাৰ সম্পৰ্ক নাই।

মিচ ডেইটনে বস্তাক প্ৰায়েই খৃষ্টান হ'বলৈ উপদেশ দিয়ে, আৰু পৃথিৱীৰ য়াৱতীয় ধৰ্ম্মক নিন্দা কৰি, সেই ধৰ্ম্মাৱলম্বীবোৰ যি অনন্ত নৰকলৈ যাব তাক বৰ দুখ প্ৰকাশ কৰি কয়। হিন্দু ধৰ্ম্মকতো ব্যভিচাৰৰ নামাস্তৰ বুলি হে ব্যাখ্যা কৰে, আৰু সেই ধৰ্ম্মাৱলম্বী ধৰ্ম্মজ্ঞানহীন মানুহবিলাকক কেনেকৈ উদ্ধাৰ কৰিব, তাৰ চিন্তাতেই বোলে তেওঁৰ বাতিও টোপনি নাহে।

বস্তাই তাত তিনি মাহ কাম কৰাৰ পিচত এদিন মিচ ডেইটনে ক'লে—“বস্তা, তুমি যদি এতিয়াও খৃষ্টান নোহোৱা, তেনেহলে তোমাক আৰু এই স্কুলত ৰাখিব নোৱাৰিম। তুমি শিক্ষয়িত্ৰী হৈ পৱিত্ৰ ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ নকৰিলে, ছাত্ৰীবিলাকো অবাটে যোৱাৰ সম্ভাৱনা। সেই কাৰণে এনে বেয়া আদৰ্শ সিহঁতৰ আগত সদায় ৰাখিব নোৱাৰোঁ। সম্প্ৰতি এজনী শিক্ষয়িত্ৰী পোৱা গৈছে; তাই বাইবেল ভালকৈ জানে, আৰু ধৰ্ম্মতো খৃষ্টান। তুমি যদি খৃষ্টান নোহোৱা,

তেনেহলে তোমাৰ ঠাইত তেওঁকে ৰাখিম বুলি ভাবিছোঁ; আৰু যদি তুমি খৃষ্টান হ'বলৈ মান্তি হোৱা তেন্তে তোমাকে ৰাখি দৰমহা পাঁচ টকা বঢ়াই দিম।”

বস্তা : মইতো স্কুলৰ নিয়মমতে বাইবেল পঢ়া আৰু গিৰ্জালৈ যোৱাত আপত্তি কৰা নাই।

ডেইটন : অকল সেয়েই যথেষ্ট নহয়, তুমি ‘বেপ্টাইজড’ হ'ব লাগিব।

বস্তা : আপোনালোকৰ ধৰ্ম্ম মই এতিয়াও বুজা নাই। প্ৰথমতে ঈশ্বৰৰ পুত্ৰ কথাটোকেই বুজাত টান পাইছোঁ। আপোনা-লোকৰ মতে ঈশ্বৰ তিনিজন হয়গৈ দেখোন।

ডেইটন : তিনিও গোট খাই এক অৰ্থাৎ তিনিও একে জনৰেই বিকাশ মাথোন।

বস্তা : যেতিয়া ঈশ্বৰৰ পুত্ৰ পৃথিৱীত, তেতিয়াও স্বৰ্গত পিতা ঈশ্বৰ আৰু প্ৰেতাআ ঈশ্বৰ আছিল। আকৌ পুত্ৰ ঈশ্বৰ প্ৰেতাআ ঈশ্বৰৰ ঔৰসত জন্মিল অৰ্থাৎ পিতা ঈশ্বৰ খৃষ্টৰ পিতা নহয়। তেন্তে তিনিও জনক এক কৰি মিলোৱা যায় কেনেকৈ? আকৌ যদি যিছুক ঈশ্বৰ বুলি ধৰা যায়, তেন্তে তেওঁ যিহুদীৰ হাতত প্ৰাণ এৰা কথাটোৰ অৰ্থ পোৱা নাযায়। যিছু যে এজন প্ৰকৃত ঈশ্বৰ ভক্ত, তাত সন্দেহ নাই, কিন্তু তেওঁকেই ঈশ্বৰ বুলি মানিলে গোটেইবোৰ কথাতে খেলি-মেলি লাগে, হিচাপো ভুল হয়। আকৌ ঈশ্বৰক মাক ধকাটো কেনে-কুৱা কথা!

ডেইটন : মই বৰ দুখিত হলোঁ যে তোমাৰ ভাগ্যত অনন্ত নৰক মাত্ৰ আছে; তাৰ পৰা তোমাক উদ্ধাৰ কৰিবৰ উপায় নাই। নহলে এনে কথা তোমাৰ মুখত নোলালহেঁতেন।

বস্তা : আপুনি খং নকৰিব, মই বুজা নাই দেখিহে স্মৃতিছোঁ।

ডেইটন : আগেয়ে বেণ্টাইজ্‌ড্ নহলে এইবোৰ কথা বুজিব নোৱাৰা। তুমি অপবিত্ৰ হৈ থকা মানে প্ৰভুৱে তোমাক কৃপা নকৰে।

বস্তা : বেণ্টাইজ্‌ড্ বাক হলোৱেই, কিন্তু তেতিয়াও যদি সন্দেহ নুগুচে!

ডেইটন : নুগুচি নোৱাৰে। প্ৰভুৰ কৃপা হলে সকলো বুজিবা। এতিয়া তুমি অপবিত্ৰ হৈ আছা দেখিহে প্ৰভুৱে কৃপা কৰা নাই। সি যি হওক, তুমি এতিয়া মোৰ কথাত মান্তি হবা নে নোহোৱা কোৱাঁ। নহলে মই কোনো মতেই আক তোমাক ৰাখিব নোৱাৰোঁ, প্ৰভুৰ শিক্ষা-মন্দিৰ অপবিত্ৰ কৰিব নোৱাৰোঁ।

বস্তাই অলপমান বেলি চিন্তা কৰি ক'লে,—
“নিতান্ত নহলেই নহয় যদি সম্প্ৰতি গোপনে দীক্ষিত হওঁ, পিচত যদি আপুনি কোৱামতে সন্দেহ গুচে, তেতিয়া প্ৰকাশ্যভাবে খুটান হ'ম।

ডেইটন : অসম্ভৱ! তেনে কাৰ হবই নোৱাৰে।

বাইবেলত প্ৰভুৱে কি কৈছে, তুমি

দেখোন পঢ়িছাই, --“যি মোৰ আক মোৰ কথাৰ বাবে লাজ পায়, ‘মাৰ্জ্জুৰ গুত্ৰয়ো’ তাৰ বাবে লাজ পায়।”* তেনেস্থলত তেওঁৰ প্ৰতি তোমাৰ বিশ্বাস সমাজত জনাবলৈ যদি তুমি লাজ পোৱা তেন্তে তেৱোঁ তোমাক কৃপা কৰিবলৈ লাজ কৰিব।

বস্তা : কিন্তু মোৰ পিতা আক ককাইদেউইতক নোসোধাকৈ তেনে কৰা ভাল নহব; অন্ততঃ তেওঁলোকক এই বিষয়ে জনোৱা উচিত। সেই দেখি আপুনি মোৰ উক্তৰ লৈ কেইদিনমান বাট চালে ভাল হয়।

ডেইটন : মই বাট চাব নোৱাৰোঁ। পিতা-মাতা আদিক জনোৱাৰ আৱশ্যক কি? তুমি জানো কেঁচুৱা ছোৱালী? তোমাৰ কামত ইকা-বখা কৰিবলৈ এতিয়া তোমাৰ ঘৰৰ কাৰো তোমাৰ ওপৰত একো অধিকাৰ নাই। তাৰ উপৰি প্ৰভুৱে কৈছে, --“যি মোতকৈ যাক বাপেকক বেছি ভাল পায়, সি মোৰ উপযুক্ত নহয়।”* সেই কাৰণে তুমি কাৰো মতামতলৈ অপেক্ষা নকৰি বেণ্টাইজ্‌ড্ হোৱা উচিত; পিতা-মাতাক পিচত জনালেও চলিব।

বস্তাই একো নামাতি বহুত বেলি চিন্তা কৰিলে।

ডেইটনে কিছু আশা দেখি আকোঁ ক'বলৈ ধৰিলে, --
“আক এটা কথা ভাবি চোৱা, --হিন্দুৰ ভিতৰত

Whoever shall be ashamed of Me and My words, of him also shall the son of man be ashamed. — E. B.

He that loveth father or mother more than Me is not worthy of me. — E. B.

জাতিভেদ আছে, খৃষ্টানৰ নাই। হিন্দুৰ জাতিভেদ থকাৰ বাবে তলৰ জাতৰ মানুহৰ উদগতি নাই, কিন্তু আমাৰ ধৰ্ম্মত সকলো সমান, কোনেও কাকো ঘিণ নকৰে; এতিয়া আমাৰ স্কুলত যিবোৰ ছোৱালী আছে, প্ৰায় আটাইবোৰেই নীহকুলীয়া, ইহঁতৰ জাতৰ শিক্ষিত পুৰুষ বৰ তাকৰ। ডাঙৰ জাতৰ যিবোৰ শিক্ষিত মানুহ আছে, সিহঁতে ইহঁতক বিয়া কৰোৱা দূৰৰ কথা, ছুলেও গা ধোৱে। হিন্দু হৈ থকা হ'লে ইহঁত ইহঁতৰ জাতৰ নিতান্ত চহা মানুহলৈ যাব লাগিলহেঁতেন, কিন্তু এতিয়া খৃষ্টান হোৱাৰ কাৰণে ভাল শিক্ষিত খৃষ্টান দৰা পাব, আৰু চাহাব-মেম থকা দি সুখেৰে থাকিব পাৰিব। আকৌ যদি কিবা কাৰণত এৰাএৰি হ'ব খোজে তাৰো বাট আছে এটাৰ লগত নিমিলিলে সেই বিয়া বদ কৰি আকৌ আন এটালৈ যাবলৈকো সুবিধা পোৱা যায়। হিন্দু হৈ থাকিলে জানো এইবোৰ সুবিধা পাব। ইমানতো তুমি খৃষ্টান হোৱাৰ কিমান লাভ বুজা নাই নে?

এই বক্তৃতাত বস্তাৰ মডৰ পৰিৱৰ্ত্তন ঘটিল। যেতিয়ালৈকে ধৰ্ম্মৰ কথা আলোচনা কৰিছিল, তেতিয়ালৈকে বস্তাৰ খৃষ্টান হোৱা অধঃপতন আৰু লাভৰ কথা বুলি ভাবিছিল, কিন্তু যেই ভোগ-বিলাসৰ কথাৰ অৱতাৰণা হ'ল, ততালিকে বহুতো সুবিধা বস্তাৰ চকুত পৰিল। সঁচা কথা, তেৱঁতো নীহকুলীয়া, আৰু সেই কাৰণেই কোনো উচ্চ বৰ্ণৰ শিক্ষিত হিন্দুৱে তেওঁক প্ৰকাশ্যে গ্ৰহণ কৰিবলৈ ওলোৱা নাই। স্বজাতীয়ৰ ভিতৰতো তেওঁৰ মনোমত পাত্ৰৰ অভাৱ। তেনেহলে তেওঁ খৃষ্টান হোৱাই উচিত নেকি? আৰু এটা কথা। বস্তা মিশ্ৰান স্কুললৈ অহাৰে পৰা মাজে মাজে তেওঁ ওচৰৰ আলিত এজন ডেকা খৃষ্টানক দেখা পাইছিল। তেওঁ মিচেচ্ ডিৱন

নামেৰে সেই স্কুলৰ এজনী শিক্ষয়িত্ৰীৰ ভায়েক। বস্তাই তাত থাকোঁতেই তেওঁৰ পৰা কেইবাখনো প্ৰেমপত্ৰ পাইছে, তাত তেওঁৰ নাম এইচ্-মেকেঞ্জি বুলি লিখিছিল। মেকেঞ্জিৰ বাপেক বঙ্গদেশীয় কৈৱৰ্ত্ত কি বাগদীজাতীয়। মেকেঞ্জি আৰু বায়েকক মিশ্ৰ-নেৰীসকলে আনি মিশ্ৰান স্কুলত শিক্ষা আৰু খৃষ্টান ধৰ্ম্ম দি ডাঙৰ কৰিছিল। শিক্ষাৰ অন্তত বায়েকক মিষ্টাৰ ডিৱন নামেৰে টেলিগ্ৰাফ অফিচত কাম কৰা এজন ফিৰিঙীয়ে বিয়া কৰায়। বিয়াৰ পিছৰে পৰা মিচেচ্ ডিৱনে এই স্কুলতে শিক্ষয়িত্ৰীৰ কাম কৰি আহিছে। মেকেঞ্জিয়েও শিক্ষাৰ অন্তত ভিনীহিয়েকৰ আশ্ৰয়তে থাকি টেলিগ্ৰাফ শিকি তাতে এটা কাম পায়। ডেইটনৰ কথা শুনি মেকেঞ্জিক লাভ কৰিব খুজিলে তেওঁ যে খৃষ্টান হ'ব লাগিব, সেই কথাটো বস্তাই বিশেষকৈ ভাবিলে। মেকেঞ্জিয়ে সম্পূৰ্ণৰূপে চাহাবৰ নিচিনাকৈ চলা-ফুৰা কৰে। যদি মেকেঞ্জিয়ে তেওঁক বিয়া কৰায়, তেন্তে তেৱঁো গাউন পিন্ধি, মেম সাজি, বাটে বাটে গা বেলাব পাৰিব। কোনো লুক-চুক নকৰাকৈ ডিঙিত ধৰাধৰি কৰি বাটে বাটে প্ৰেমমালাপ কৰি ফুৰিলেও কোনেও একো ক'ব নোৱাৰিব। কিন্তু মেকেঞ্জিয়ে তেওঁক সঁচাকৈয়ে বিয়া কৰাব খোজে নে গুপ্ত প্ৰণয় হৈ বিচাৰে, সেইটো বস্তাই এতিয়াও ঠিককৈ বুজা নাই। বহুতো ভাবি-চিন্তি ডেইটনক ক'লে,—“মোক ভাবিবলৈ এসপ্তাহ সময় দিয়ক।”

ডেইটন : বাক সেয়ে হওক, কিন্তু এসপ্তাহ

পিচত হ'লে এদিনো ব'ব নোৱাৰিম।

বস্তা সন্মত হ'ল, আৰু সেইদিনাৰ আলোচনাও সিমানতে ব'ল।

সেই দিনাৰ পৰা বস্তা দিনো মিচেচ্ ডিৱনৰ

দবলৈ অহা যোৱা কৰিবলৈ লাগিল। দিনচেৰেকৰ পিচত এইটো স্থিৰ হ'ল যে বস্তাই খুঁটান ধৰ্ম্য় গ্ৰহণ কৰিলে মেকেঞ্জিয়ে তেওঁক বীতি-মতে বিবাহ কৰিব। বস্তায়ো ধৰ্ম্য় বিশ্বাসৰ বাবে নহলেও মেম-চাহাব হোৱাৰ আশাত খুঁটান ধৰ্ম্মত সামাজিকভাবে দীক্ষিত হবলৈ স্থিৰ কৰিলে। বস্তাৰ সিদ্ধান্ত শুনি ডেইটনৰ আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হ'ল। কাল বিলম্ব নকৰি যথানিয়মে বস্তাক বেণ্টাইজড্ কৰালে। যদিও ইয়াৰ দ্বাৰা খুঁটৰ উপাসকৰ সংখ্যাৰ লবচৰ নহ'ল, তথাপি মিশ্বনৰ বহীৰ পাতত এজন খুঁটান বাঢ়িল। দীক্ষা ল'বৰ দিনা বস্তাৰ মন বৰ অস্থিৰ হৈছিল; মাজে মাজে একোবাৰ আপোনাআপুনি কৈছিল,—“হে হৰি, কি কৰিলা!”

ইয়াৰ অলপ দিনৰ পিচতে বস্তাৱতী মিচেচ্ মেকেঞ্জি হৈ টেলিগ্ৰাফ অফিচৰ কৰ্ম্মচাৰী মিষ্টাৰ মেকেঞ্জিৰ ঘৰ পোহৰ কৰিবলৈ গ'ল, আৰু তাৰ পৰাই মিচেচ্ ডিঙনৰ দৰে স্কুলৰ কাম চলাবলৈ ধৰিলে।

ষোড়শ তথ্য্যায়

বিবাহ প্ৰস্তাৱ

প্ৰভাৱতীৰ জ্বৰ ভাল হোৱাৰ প্ৰায় এপৰ-মানৰ পাচত দীনবন্ধুৱে এই চিঠিখন পালে—
ঔচনকমলেষু,

আজি আপোনাৰ ওচৰত এটা বিশেষ কথা ভাঙি ধৰিব খুজিছোঁ, যদি কিবা দোষ কৰোঁ, দয়া কৰি যেন ক্ষমা কৰে। কথাটো আজি কেইবা দিনৰে পৰা কণ্ঠ কণ্ঠকৈ উচপিয়াই আছে, কিন্তু

কবলৈ সাহ কৰিব পৰা নাই। এতিয়াও আপুনি নিৰ্ভয় দিলেহে ক'ব পাৰোঁ।

আপোনাৰ বিবাহৰ বিষয়ে সকলোৱে কোৱা-মেলা কৰা শুনিছোঁ, কিন্তু আজিলৈকে বিবাহৰ প্ৰতি আপোনাৰ আগ্ৰহ দেখা নাই। মোৰ বোধেৰে আপোনাৰ আদৰ্শৰ অক্ষুণ্ণ কন্ঠাৰ অভাৱ বুলিয়েই আপুনি বিয়া কৰাবলৈ অনিচ্ছুক। মোৰ যদি আপোনাৰ আদৰ্শ বুজাত ভুল হোৱা নাই, তেন্তে ঠিক সেই আদৰ্শমতে পাত্ৰী বিচাৰি দিবলৈ গাত ল'ব পাৰোঁ।

মই এই কথা কওঁতে অকল আপোনাৰ কথা কবলৈ গৈছোঁ বুলি নাভাবিব; সঁচাকৈয়ে মোৰ বিয়াখৰীয়া হবৰ বৰ মন গৈছে। উপযুক্ত পত্নীৰ সাহায্য লাভ কৰিলে আপোনাৰ বল-বুদ্ধি বাঢ়িল; আপোনাৰ বহুমূলীয়া সময়ৰ সদ্ব্যৱহাৰৰ নিমিত্তে অধিক সুযোগ মিলিব। সেই কাৰণেই মই সোনকালে আপোনাৰ শুভ পৰিণয়ত যোগ দিবলৈ পাম্ৰ বুলি বাঞ্ছা কৰিছোঁ।

কাক উপলক্ষ্য কৰি মই এই কথা কৈছোঁ, বোধ কৰোঁ ভাঙি কোৱাই ভাল। স্কুলৰ দ্বিতীয় শিক্ষ-য়িত্ৰী উষাৰ বিষয়ে বোধকৰোঁ আপুনি জানে। মই তেওঁৰ বিষয়ে বিশেষভাবে ভু লৈছোঁ। ৰূপৰ বিষয়ে মই একো নকওঁ, কিয়নো আপুনি তেওঁক দেখিছে। গুণৰ বিষয়ে ক'ব লাগিলে তেওঁতকৈ বেছি উপ-যুক্ত আৰু কোনোবা ওলাৰ বুলি মোৰ বিশ্বাস নহয়। তত্পৰি যৌৱনৰ প্ৰাৰম্ভৰে পৰা তেওঁ আপোনাক জন্মদান কৰি আহিছে; আপোনাৰ বাহিৰে আন দেহতাক তেওঁ নাজানে। দেউতাকহঁতে নানা চক্ৰান্ত কৰি পতা বিয়াও কয় ভাগিল, তাক আপুনি নিশ্চয় জানে। মোৰ বিশ্বাস উষাৰ লগত বিবাহ

হ'লে আপোনালোকৰ দাম্পত্য জীৱনো সুখময় হ'ব, আৰু আপোনাৰ অন্তৰ্ধানবোৰৰ কাৰ্য্য সম্পাদনতো সাহায্য পাব। আন ফালে উৰাই আপোনাৰ লগত থাকিবলৈ পালে স্বৰ্গ-সুখো কামনা নকৰে। যদিও উৰাই এইবোৰ কথা মোক কোৱা নাই (তেওঁ এনেবোৰ কথা প্ৰায় নকয়), তথাপি মই তেওঁৰ প্ৰত্যেক কথা, প্ৰত্যেক কাৰ্য্য,—আন কি, তেওঁৰ নীৰৱতাৰ মাজতো ইয়াৰ আভাস পাইছোঁ!

আপোনাৰ উত্তৰলৈ বাট চাই ব'লোঁ, সোনকালে আপোনাৰ মতামত পালে সুখী হ'ম। মোৰ নমস্কাৰ গ্ৰহণ কৰিব। ইতি—

সেৱিকা
প্ৰভাৱতী

প্ৰভাৱতীৰ চিঠি পঢ়ি দীনবন্ধুৱে অলপ সময় চিন্তা কৰিলে, তাৰ পাচত লিখিলে,—
আনুগ্ৰহতি,

তোমাৰ চিঠিৰ উত্তৰত একে আধাৰেই কওঁ যে মই তোমাৰ প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰিবলৈ অক্ষম। উৰায়েই হওক বা সন্ধ্যায়েই হওক তোমাৰ দ্বাৰা নিৰ্ব্বাচিতা কোনো কষ্টকেই মই বিয়া কৰাব নোৱাৰোঁ। সেই কাৰণে মোৰ বিবাহৰ নিমিত্তে তুমি চিন্তা নকৰিলেই ভাল।

বাক, মোৰ বিবাহৰ নিমিত্তে যে তুমি মূৰ ঘূৰাইছা, তোমাৰ নিজৰ কথা নাভাবা কিয়? আগেয়ে তোমাৰ এটা দিহা লগোৱা, তাৰ পিচতো, আনৰ কথা ভাবিবা। মই এইবাৰ কথা সবলভাবে হে কৈছোঁ, তাত যেন বিদ্ৰূপৰ গোধ নিবিচাৰা।

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী

দীনবন্ধু

দীনবন্ধুৰ চিঠি পঢ়ি প্ৰভাৱতীয়ে বি উত্তৰ দিলে সি এই :—

ঐচ্ছিকমলেয়,

আপোনাৰ চিঠি পঢ়ি তাৰ এছোৱা সমূলি বুজিব নোৱাৰি বিমোহ হ'লোঁ। আপুনি কৈছে—মই বাচি দিয়া কাকো আপুনি গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। কথাটো মোলৈ সাঁথৰ যেন হৈ পৰিছে। এই সাঁথৰ ভণ্ডা মোৰ সাধ্যাতীত: অনুগ্ৰহ কৰি ভাঙি দিব নে? মোৰ হ'লে সন্দেহ হৈছে—আপুনি কাৰবাক ভাল পায়, কিন্তু যাক ভাল পায়, তেওঁৰ লগত আপোনাৰ বিবাহ হোৱা অসম্ভৱ। যদি সেয়ে হয়, জানিবলৈ দিব নে—কোন সেই ভাগৱতী?

মোৰ বিবাহৰ বিষয়ে মই নাভাৱোঁ বুলি স্থিৰ কৰিছোঁ। যদিও কিছু দিনৰ আগলৈকে মই এই বিষয়ে কোনো স্থিৰ সিদ্ধান্ত কৰা নাছিলোঁ, এতিয়া মোৰ লক্ষ্য স্থিৰ হৈছে। মোৰ লক্ষ্য কি, এতিয়া নকওঁ। ক'ম এদিন, যেতিয়া আপোনাৰ ঘৰ হ'ব, আপুনি সুখ-শান্তিৰে বৈবাহিক জীৱন কটাবলৈ সমৰ্থ হ'ব। মুঠতে মোৰ বিবাহৰ প্ৰয়োজন নাই। আপুনি যদি সদায় মোক এতিয়াৰ দৰেই মৰমৰ চকুৰে চায়, যদি সকলো সময়তে সজ উপদেশ দি মোৰ কৰ্ত্তব্য দেখুৱাই দিয়ে, যদি এতিয়াৰ দৰেই আৱশ্যক হলেই আপোনাৰ সাহায্য পাই থাকোঁ, তেনেহলেই মোৰ জীৱনৰ সকলো অভিলಾষ, সকলো সাধনা সিদ্ধি হ'ব। ইয়াতকৈ বেছি একো মই কল্পনাও কৰিব নোৱাৰোঁ। আপোনাৰ প্ৰতি মোৰ অন্ধা ভক্তি অক্ষুণ্ণ ৰাখি আপোনাৰ স্নেহ, অনুগ্ৰহ আৰু বিশ্বাসৰ পাত্ৰী হৈ থাকিব পাবিলেই মোৰ জীৱন সাৰ্থক মানিম।

শেহত মোৰ নমস্কাৰ গ্ৰহণ কৰিব। কিবা দোখৰ কথা পালে ক্ষমা কৰিবলৈ

সেৱিকা
প্ৰভাৱতী

প্রভাস্তীৰ চিঠি পঢ়ি দীনবন্ধুৱে আনন্দ পালে।
তেওঁ প্রভাস্তীলৈ লিখিলে,—

আয়ুষ্কতি,

যদিও তুমি মোৰ সাঁথৰ বুজা নাই বুলিছা মই
হলে বুজিছা বুলিয়েই অনুমান কৰিছোঁ। তুমি যি
কৈছা, তাক মোৰ সাঁথৰৰ উত্তৰ যেনেই পাইছোঁ।
তথাপি যদি মোৰ মুখৰ পৰা শুনিবৰ ইচ্ছা কৰিছা,
তেন্তে শুনা—

মোৰ ভালপোৱাৰ পাত্ৰীক কেতিয়াবা দেখিবলৈ
পাম বুলিও আশা কৰা নাছিলোঁ। বহুত দিন
আগেয়ে মই কল্পনাত এখনি প্ৰতিমা সাজিছিলোঁ, তাত
মোৰ আদৰ্শৰ অল্পৰূপ ৰূপ-গুণ আৰোপ কৰি সজাই
লৈছিলোঁ। মনে মনে প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিলোঁ,—যদি
কেতিয়াবা কোনো সজীৱ প্ৰতিমা মোৰ মানস প্ৰতি-
মাৰ লগত মিলি যায়, তেন্তে তেওঁকেই মোৰ অৰ্দ্ধা-
ঙ্গিনী কৰিম; নহলে সেই ছবিকে লৈ জীৱন কটাম।
মোৰ কল্পনা অসংযত—অসম্ভৱ বুলি বহুতে ধাৰণা
কৰিছিল; য়ো সেই কল্পনা সত্যত পৰিণত কৰাৰ
আশা এৰি দি কল্পনাৰ চিত্ৰ লৈয়েই জীৱন কটাবলৈ
সাজু হৈছিলোঁ। কি সুন্দৰ মোৰ মানস প্ৰতিমা! তাৰ
লগত যে একোৰে তুলনা নহয়! এনেকৈয়ে বহুত দিন
গ'ল। কিন্তু মোৰ কল্পনা অলীক নহয়; এদিন উষা-
লোকৰ লগে লগে সেই মানস প্ৰতিমা সজীৱ হৈ মোৰ
সমুখত উপস্থিত হ'ল। মই ভোল গলোঁ, প্ৰাণ নাচি
উঠিল; মোৰ জীৱন-যৌৱন নীৰৱে সমৰ্পণ কৰিলোঁ।
জীৱনৰ ভিতৰত এয়ে মোৰ প্ৰথম ভালপোৱা,
এয়ে শেষ হ'ব লাগিব। তেওঁৰ বাহিৰে আনক
দিবলৈ মোৰ হৃদয় নাই। মুঠতে তোমাৰ অনুমান সঁচা;
সেই দেখিয়েই কৈছোঁ,—তুমি মোৰ নিমিত্তে পাত্ৰী
বিচৰা অনাৱৰ্ত্তক।

যাৰ লগত মানস প্ৰতিমাৰ মিল, যাক মই
মনে মনে আত্মসমৰ্পণ কৰিলোঁ, যাক জীৱনত
প্ৰথম আৰু শেষ বাৰৰ নিমিত্তে চিৰ-সজীৱীৰূপে
ভাল পালোঁ, তেওঁ কোন ভাগ্যৱতী জানিবলৈ তুমি
ব্যগ্ৰ হৈছা। শুনা তেন্তে,—চক নাখাবা, খং নকৰিবা,
স্থিৰ হৈ শুনা,—সেই ভাগ্যৱতী তুমি। তোমাৰ
বাহিৰে আনৰ লগত মোৰ বিবাহ অসম্ভৱ। তোমাক
এই কথা জনাম বুলি আগেয়ে ভবা নাছিলোঁ, নীৰৱে
ভালপোৱাইহে মোৰ উদ্দেশ্য আছিল। কিন্তু আজি
তোমাৰ চিঠিৰ পৰা তোমাৰ লক্ষ্যও ময়ে বুলি
বুজিহে ইমান দিন গোপনে ৰখা কথা প্ৰকাশ
কৰিলোঁ। যদি মোৰ বুজাত ভুল হৈছে, তেন্তে ক্ষমা
কৰিবা, আৰু ইয়াত লিখা কথা পাহৰি যাবা।
মনত ৰাখিবা—তোমাৰ স্বাৰ্থ নাথাকিলে অকল
মোৰ সুখ সন্তোষৰ নিমিত্তে কেতিয়াও তোমাক
মোৰ হ'বলৈ নকও। তুমি যদি মোৰ হ'ব নোৱাৰা,
তেনেহলেও মোৰ তাত বেজাৰ নাই। তুমি যি কৰি
সুখী হ'ব পাৰা, তাকে কৰিলেই য়ো সুখী হয়।
মই দৈহিক মিলনৰ নিমিত্তে ব্যস্ত নহওঁ, তুমি য'তে
থাকা, যেনেকৈ থাকা, ইমান দিন যেনেকৈ নীৰৱে
ভাল পাই আহিছোঁ, চিৰকাল তেনেকৈয়ে ভাল
পাম। ভাল পাই ভাল লাগে বুলিয়েই মই ভাল
পাওঁ। সেই কাৰণে আমাৰ মিলন অসম্ভৱ হলেও
যেন নিকৰ্ণেগ চিন্তে আগৰ দৰেই হাতত ধৰাধৰিকৈ
কৰ্ত্তব্যত আগ বাঢ়িব পাৰোঁ, তালৈ মাথোন লক্ষ্য
ৰাখিবা।

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী
দীনবন্ধু

দীনবন্ধুৰ চিঠি পঢ়ি প্ৰভাস্তীৰ হৃদয় আনন্দেৰে
আপ্লুত হ'ল, শৰীৰ কঁপি উঠিল, অঙ্গাবৰণ শিথিল

হৈ পবিল। চিঠিখন পুনঃ পুনঃ চুখন কবি বহু
কষ্টেবে আত্ম-সংবরণ কৰাৰ পিচত যি উদ্ভব লিখিলে
সি এই,—

ত্ৰীচৰণকমলেশু,

আপোনাৰ চিঠিয়ে মোলৈ যি স্বৰ্গীয় মন্দাকিনীৰ
ধাৰা নমাই আনিলে, তাক প্ৰকাশ কৰিবলৈ ভাষা
নাই। আজি অত দিন যি কথা শুনিবলৈ সাধনা
কৰিছিলোঁ। আজি তাকেই শুনিলোঁ। এয়ে মোৰ
স্বৰ্গ, এই কথাকে বুকুত বান্ধি মই হেজাৰ বিপদৰ
মাজতো শাস্তিৰে থাকিব পাবিম। যদিও সংসাৰৰ
কাঁইটীয়া বাটত বুলোঁতে জীৱনৰ বহুতো পৰি-
বৰ্ত্তন ঘটছে, তথাপি আপোনাক লগ পোৱাৰ
আগেয়ে কাকো প্ৰাণেৰে সৈতে ভাল পোৱা নাছিলোঁ,
আজি তাকেই শুনিলোঁ। আন কি, তেনে কোনোবা
ওলাৰ বুলিও ভাবিব নোৱাৰিছিলোঁ। আপুনি মোৰ
ভ্ৰান্তি দূৰ কৰিলে। এতিয়া আপুনিয়াই মোৰ সুখ-শাস্তি
ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম, আপুনিয়াই মোৰ উপাস্ত্ৰ দেৱতা। কত
দিন সেই কথা ক'ম ক'ম বুলি ভাবিছিলোঁ, কিন্তু
ভয় লাগিল—জানোচা হিতে বিপৰীত হয়! জানোচা
মোৰ কথা শুনি মোৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত আপোনাৰ
সন্দেহ জন্মে! জানোচা সেই কথা কৈ আপোনাৰ
পৰা পাই অহা মৰম-চেনেহো হেৰুৱাও! সেই দেখি
নীৰৱ সাধনাতেই দিন কটাবলৈ স্থিৰ কৰিছিলোঁ।
তথাপি আপোনালৈ লিখা চিঠিত সেই ভাব এনেকৈ
প্ৰকাশ হৈ পৰে যে বহুত দিন চাৰি পাঁচখন চিঠিৰ
কাগজ নষ্ট কৰি হে এখন কোনোমতে পঠিয়াব পৰা
হওঁ। ইয়াৰ আগৰখন চিঠি পঠিয়াই মোৰ অতিশয়
লাজ আৰু ভয় লাগিছিল। আপোনাৰ পৰা পাই
অহা চেনেহ আৰু যত্নও কিজানি হেৰুৱাওঁ,—এই
বুলি মই ভাবনাত অস্থিৰ হৈ পৰিছিলোঁ; আপোনাৰ

আগত ওলাবলৈকো লাজ লাগিছিল। আজি
আপোনাৰ সুমধুৰ আশ্বাস বাণীয়ে সেই অস্থিৰতাৰ
সলনিত এক অৱৰ্ণনীয় পুলকৰ সৃষ্টি কৰিলে। আপুনি
মোক ঘিণ কৰা হ'লেও মই আপোনাৰ পূজাতেই
জীৱন উচৰ্গা কৰিলোঁহেতেন; তেনে স্থলত যে মই
আপোনাৰ ভালপোৱাৰ পাত্ৰী হ'ব পাৰিছোঁ,
তাতকৈ আৰু কি সৌভাগ্য হ'ব পাৰে! আজি
জগতত মোতকৈ সুখী আৰু কোনো নাই।

কিন্তু শ্ৰিয়তম, দেৱতা মোৰ, মই যে আপোনাৰ
যোগ্য পূজাৰিণী নহওঁ। আমাৰ দৈহিক মিলনৰ
বাট বন্ধ। আপুনি জানে মই আপোনাৰ স্বজাতীয়
নহওঁ, নীহ কুলত মোৰ জন্ম। সেই কাৰণে আপুনি
মোক বিয়া কৰালে চলিত প্ৰথামতে আপোনাৰ
সামাজিক অৱনতি ঘটব, সেইটো মই সহিব
নোৱাৰোঁ। সেই দেখিয়েই মই মোৰ প্ৰাণৰ যাতনা
সহ কৰিও আপোনাৰ স্বজাতীয় কল্যাণ উদ্ধাৰ লগত
আপোনাৰ বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ কৰিছিলোঁ। আপুনি
সেই প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰা হ'লে মই মোৰ ভালপোৱা
চিৰজীৱন গোপনে ৰাখিলোঁহেতেন। এতিয়াও মই
মোৰ প্ৰাণৰ ভালপোৱাৰে আপোনাক পূজা কৰিব
পাবিম মাথোন, আপুনি দাম্পত্য সুখ সম্ভোগব
পৰা বঞ্চিত হ'ব লাগিব। এই সম্পৰ্কে আপুনিয়াই
যথাবিহিত কৰিব। মোৰ সহস্ৰ অপৰাধ মাৰ্জনা
কৰিব। ইতি।

সেৱিকা

প্ৰভাৱতী

সপ্তদশ অধ্যায়

অসৰ্বৰ্ণ বিবাহ

প্ৰভাৱতীৰ চিঠি পঢ়ি দীনবন্ধুৰ মনত নান

ভাবব উদয় হ'ল। সঁচাকৈয়ে প্ৰভাই অসবৰ্ণ বিবাহত সমাজত লাঞ্ছনা সহ কৰিব লাগিব বুলিয়েই তেনেকৈ লিখিছে নে তেওঁক পৰীক্ষা কৰিবৰ মনেৰে কথাটো তুলিছে! নহলে আন কিবা কাৰণেই আছে বা! তেওঁ বহুতো ভাবিলে, কিন্তু কোনো সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব নোৱাৰিলে। শেহত প্ৰভালৈ এই দৰে লিখিলে, আয়ুষ্ক্ৰান্তি,

তোমাৰ চিঠি পঢ়ি মই তোমাৰ উদ্দেশ্য ভালকৈ বুজিব নোৱাৰিলোঁ। সঁচাকৈয়ে তুমি অসবৰ্ণ বিবাহলৈ ভয় কৰি সমাজৰ উৎপীড়নৰ আশঙ্কাত তেনেকৈ লিখিছা, নে তাৰ অগ্ৰ কিবা কাৰণ আছে? যদি অকল সেয়েই কাৰণ, তেনেহলে সেই বিষয়ে মোৰ মতামত জানিবলৈ দিয়া উচিত বোধ কৰিছোঁ।

বৰ্ণ-বিভাগ সকলো দেশ আৰু সকলো জাতিৰ ভিতৰতে আছে। কোনোৰ 'বৰ্ণ-বিভাগ' শৰীৰৰ বৰ্ণ আৰু গঠন লৈ, কোনোৰ বৰ্ণ-বিভাগ ধনৰ জোখ লৈ, আৰু কোনোৰ বৰ্ণ-বিভাগ গুণ আৰু কৰ্ম লৈ। ইয়াৰ ভিতৰত শেহৰ বিধেই সৰ্ব্বোৎকৃষ্ট। সুখৰ বিষয় ভাৰতীয় জাতি-বিভাগ এই শেহৰ নিয়মেই হৈছিল। "চাতুৰ্বৰ্ণ্যং ময়া সৃষ্টং গুণকৰ্মবিভাগশঃ।"

—এয়েই ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাণী। এই জাতি-বিভাগৰ আৱশ্যকতা নিশ্চয় আছে; গুণ আৰু কৰ্ম অনুযায়ী জাতি-বিভাগ হলে তাৰ লগে লগে কৰ্ম-বিভাগ হৈ সমাজৰ শৃঙ্খলা বৰ্দ্ধা কৰিব পাৰে। আজিকালি বহুতো শিক্ষিত মানুহ জাতিভেদ প্ৰথাৰ বিৰোধী; তাৰ কাৰণ পূৰ্বৰ নিয়ম লঙ্ঘন কৰি আজি কালি জাতৰ চিহ্নহাৰী বন্দৱস্ত কৰা হৈছে। জাতৰ এই জোখ যে বিজ্ঞানবিকল্প তাক বিজ্ঞানলোকে নিশ্চয় স্বীকাৰ কৰিব। সেই কাৰণে ই যিমান সোনকালে উঠি যায়, সিমানেই দেশৰ আৰু সমাজৰ মঙ্গল

হ'ব বুলি মই ভাবোঁ। কিন্তু ওপৰত কোৱা কৰ্মগত বৰ্ণ-বিভাগ থাকিবই লাগিব। সেই মতে হ'লে খোৱা-লোৱা আদিত বিশেষ পাৰ্থক্য বখাব আৱশ্যকতা নাথাকিলেও বিবাহত তাৰ আৱশ্যকতা আছে। মুঠ কথা, বৈদিক জাতি-বিভাগ মানি চলিলে অসবৰ্ণ বিবাহ কেতিয়াও সমৰ্থন কৰিব নোৱাৰি; কিয়নো এজন শাস্ত্ৰ-ব্যৱসায়ীয়ে এজনী কৃষক কন্যাৰ পানি-গ্ৰহণ কৰিলে, নাইবা এজন মন্ত্ৰজীৱীয়ে ব্ৰাহ্মণ কন্যাক বিবাহ কৰিলে সাধাৰণতঃ সাংসাৰিক জীৱন সুখৰ হোৱাৰ সম্ভাৱনা নাই। কাৰণ দুয়ো জনৰ শিক্ষা-দীক্ষা, চলন-ফুৰণ, স্বভাৱ-চৰিত্ৰৰ বিশেষ তাৰ-তম্য থকা স্বাভাৱিক, আৰু সেই কাৰণেই সাংসাৰিক কৰ্তব্য সাধনত ব্যাঘাত ক্ৰম্বাও সম্পূৰ্ণ সম্ভৱ। কিন্তু সেই বুলি এইটো বুজাও নিতান্ত ভুল, যে কোনো বিশেষ কামত লাগি থকা মানুহৰ কোনো সম্ভানে পৈতৃক ব্যৱসায়ত বাঞ্ছা আন একো শিকিব নোৱাৰে। ভাগ্যক্ৰমে যদি এজনী মন্ত্ৰজীৱীৰ কন্যাই সুশিক্ষা লাভ কৰি শাস্ত্ৰ-ব্যৱসায়ত ধৰিব পাৰে, তেতিয়া হ'লে তেওঁৰ পৈতৃক জাত নাথাকিব, তেওঁ তেতিয়া শাস্ত্ৰ-ব্যৱসায়ীৰ জাতলৈ উঠিব। তেতিয়া যদি তেওঁক এজন শাস্ত্ৰ-ব্যৱসায়ীয়ে বিয়া কৰায়, তেতিয়া সেই বিয়াত কোনো দোষ হ'ব নোৱাৰে আৰু তেনে বিয়াক অসবৰ্ণ বিবাহ নুবুলি সৰ্বৰ বোলাইহে জ্ঞেয়ঃ। মুঠতে যিবিলাক সমগুণবিজিষ্ট, তেওঁলোক একে জাতৰ, তেওঁলোকেই ক্ৰম যাবে ঘৰতে হওক। বোধকৰোঁ যি পিতা-মাতাৰ পৰা জন্ম পায়, লবা-কোৱালীও সাধাৰণতঃ তেনে গুণসম্পন্ন হয় দেখিয়েই পিচৰ কালত জাত জন্মগত কৰিলে, কিন্তু সকলো বিষয়তে যেনে ব্যতিক্ৰম দেখা যায়, মানুহতো তেনে ব্যতিক্ৰম ঘটিবই। সেই দেখিয়েই—

বস্ত্ৰ যন্ত্ৰক্ষণং শ্ৰোত্ৰং পুংসো ঋণাভিৰ্যজ্ঞকম্।

যদন্তত্ৰাপি দৃশ্যত তন্তেনৈব বিনিৰ্দ্দেশেৎ ॥

(ত্ৰীমস্তাগবত—৭।১।৩৫)

অৰ্থাৎ পুরুষৰ বৰ্ণস্তাপক যি লক্ষণ কোৱা হৈছে তাক যদি আন বৰ্ণত দেখা যায়, তেনেহলে সেই লক্ষণ অনুযায়ী বৰ্ণ নিৰ্দ্দেশ কৰিব লাগিব। চমুকৈ ক'ব লাগিলে পৈতৃক জাত যিয়েই থাকক, সন্তানৰ যাৰ গাত যি গুণ থাকে সি সেই মতেইহে জাত পাব। শূদ্ৰ-সন্তান যদি শমদমাদি গুণযুক্ত হয়, তেন্তে তেওঁ ব্ৰাহ্মণ হ'ব, আৰু ব্ৰাহ্মণসন্তান যদি সেইবোৰ ব্ৰাহ্মণ হৈ থাকিব নোৱাৰে। মনুয়ে কৈছে—

যোহনধীত্য দ্বিজো বেদমন্ত্ৰ কৃকতে শ্ৰমম্।

স জীৱন্তেৰ শূদ্ৰত্বমাপ্ত গচ্ছতি সাধৱঃ ॥

(মনু—২।১৬৮)

অৰ্থাৎ বেদপাঠ এৰি আন কামত ধৰা দ্বিজই শীঘ্ৰে সৰংশে শূদ্ৰত্ব পায়।

মহাভাৰতে কয়:—

শূদ্ৰে চৈতন্ত্বেল্লক্ষ্য দ্বিজো তচ্চ ন ৱিষ্ঠতে।

ন ৱৈ শূদ্ৰো ভৱেচ্ছূদ্ৰো ব্ৰাহ্মণো ব্ৰাহ্মণো নচ ॥

(মহাভাৰত—শান্তিপৰ্ব)

এই লক্ষণবোৰ যদি শূদ্ৰত থাকে, ব্ৰাহ্মণত নাথাকে, তেন্তে সেই শূদ্ৰও শূদ্ৰ নহয়, ব্ৰাহ্মণে ব্ৰাহ্মণ নহয়। আকৌ কয়,—

ন বিশেষোহস্তি স্বৰ্ণানাং সৰ্ব্বং ব্ৰাহ্মমিদং জগৎ।

ব্ৰাহ্মণা পূৰ্ব্বমৃষ্টং হি কৰ্ম্মভিৰ্বৰ্ণতাং গতম্ ॥

কামভোগপ্ৰিয়াস্তুীক্কা: ক্ৰোধনা: প্ৰিয়সাহসা:।

তাক্ষস্বধৰ্ম্মা বক্তাকান্তে দ্বিজা: ক্ষত্ৰতাং গতা: ॥

গোভ্যো বৃজি সমাহ্বায় পীতা: কৃশূপজীৱিন:।

স্বধৰ্ম্মান্নুভিষ্ঠন্তি তে দ্বিজা ৱৈশ্বতাং গতা: ॥

হিংসানৃতপ্ৰিয়া লুকা: সৰ্ব্বকৰ্ম্মোপজীৱিন:।

কৃকা: শৌচপবিত্ৰতান্তে দ্বিজা: শূদ্ৰতাং গতা:।

ইত্যেতৈ: কৰ্ম্মভিৰ্ব্যক্তা দ্বিজা স্বৰ্ণান্তবং গতা:।

(মহাভাৰত—১২।১৮।১০-১৪)

অৰ্থাৎ জাতবিলাকৰ কোনো বিশেষত্ব নাই; ব্ৰহ্মাই সৃষ্টি কৰাৰ বাবে সকলোৱেই প্ৰথমতে ব্ৰাহ্মণ আছিল, পিচতহে কাম অনুসৰি বেলেগ বেলেগ জাত পাইছে। যিবিলাক বক্তবৰ্ণ ব্ৰাহ্মণে কামভোগ-প্ৰিয়, ভীক্ষু, সাহসী আৰু ক্ৰোধপৰায়ণ হৈ স্বধৰ্ম্ম অৰ্থাৎ ব্ৰাহ্মণৰ কৰ্ত্তব্য ত্যাগ কৰিছিল, সেইবিলাক ক্ষত্ৰিয় হ'ল। যিবিলাকে গৰু পুহি আৰু খেতি কৰি জীৱিকা উলিয়াইছিল, সেই স্বধৰ্ম্মানুষ্ঠানহীন পীতবৰ্ণ ব্ৰাহ্মণ বৈশ্য হ'ল। যিবোৰ বামুণ হিংসাকুৰীয়া, লুভীয়া, জীৱিকাৰ নিমিত্তে যেই সেই কামকে কৰা, অশুচি নিয়মত চলা, ক'লাবৰণীয়া আছিল সেইবোৰ শূদ্ৰ হ'ল। এনেকৈয়ে কাম অনুযায়ী বামুণবেট বেলেগ বেলেগ জাত হ'ল।

এই কথাতে যেনেকৈ ব্ৰাহ্মণৰে ক্ৰমান্বনতি হৈ জাতি-বিভাগ হোৱাটো প্ৰতিপন্ন হয়, তেনেকৈয়ে অৱস্থাভেদে জাতৰ উঠা-নমাও স্থিৰ হয়। সেই দেখিয়েই আমি পঢ়িবলৈ পাও:—

ব্ৰহ্মতত্ত্বং ন জানাতি ব্ৰহ্মসূত্ৰেণ গৰ্হিতত:।

তেনৈৱ চ স পাপেন বিপ্ৰ: পশুকদাহত: ॥

অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মতত্ত্ব নজানাকৈ যি বিপ্ৰ ব্ৰহ্মসূত্ৰ ধাৰণ কৰি গৰ্হিত হয়, তেওঁ সেই পাপৰ বাবে পশু নাম পায়।

আকৌ:—

জন্মনা জায়তে শূদ্ৰ: সংস্কাৰাহুচ্যতে দ্বিজ:।

বেদাভ্যাসান্ত্বেষিপ্রো ব্ৰহ্ম জানাতি ব্ৰাহ্মণ: ॥

অৰ্থাৎ মানুহ জন্মত শূদ্ৰ, সংস্কাৰ হলে দ্বিজ বেদ পঢ়িলে বিপ্ৰ আৰু ব্ৰহ্মক জানিলে ব্ৰাহ্মণ হয়। পূৰ্বকালত যে জাত জন্মগত নহৈ কৰ্ম্মগতহে

আছিল, তাৰ ভূবি ভূবি উদাহৰণ বেদ-ব্রাহ্মণাদিৰ পৰা আৰম্ভ কৰি পুৰাণ-ইতিহাসলৈকে সকলো গ্ৰন্থত পোৱা যায়, সেই আটাইবোৰ ইয়াত উল্লেখ কৰা নিম্প্ৰয়োজন ভাবি ইমানতে এৰিলোঁ। যদি এনে বৰ্ণ-বিভাগত তোমাৰ বিশ্বাস আছে, তেন্তে তোমাৰ আৰু মোৰ জাত বেলেগ হ'ব নোৱাৰে; কাৰণ আমাৰ ছয়োৰে ভাৱ- চিন্তা, উদ্দেশ্য-অভিলাষ, ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম একে ধৰণৰ, তেনে স্থলত আমাৰ জাত বেলেগ বুলি মানিবলৈ মই গ্ৰন্থত নহওঁ। যদি তুমি ভ্ৰম্যগত জাত বিশ্বাস কৰা তেন্তে মোৰ বিশেষ ক'বলৈ একো নাই; কিন্তু তেতিয়াও আমাৰ বিবাহ সমৰ্থন কৰা শ্রুতি-বচনৰ অভাৱ নহয়। মহুসংহিতা মেলিলেই পাবা :--

শ্রদ্ধাধানঃ শুভাং ব্রিহামাদদীতাবাদপি।

অন্ত্যাদপি পৰং ধৰ্ম্মং ক্রীৰত্বং তুষ্কলাদপি ॥

অৰ্থাৎ নীহকুলীয়াৰ পৰাও শুভা বিছা শ্রদ্ধাৰে সৈতে গ্ৰহণ কৰিব; চণ্ডালৰ পৰাও পৰম ধৰ্ম্ম আৰু বেয়া কুলৰ পৰাও ক্রীৰত্ব গ্ৰহণায়।

আকৌ :—

ব্রিয়ো বহ্ন্যগ্নয়ো ব্রিহা ধৰ্ম্মঃ শৌচং শ্রুতামিতং।

ব্রিবিধানি চ শিল্পানি সমাদেয়ানি সৰ্ব্বতঃ ॥

অৰ্থাৎ তিবোতা, বহ্ন, বিছা, ধৰ্ম্ম, শৌচ, শ্রুত-বৰ্ণ আৰু বিবিধ শিল্প য'ৰে ত'ৰে পৰা সংগ্ৰহ কৰা উচিত।

এই বচনাবোৰ অকল শ্রুতিতে আছে, এনে নহয়, পুৰাণ, ইতিহাস আদিৰ পাতে পাতে সেইবোৰ কাৰ্য্যতঃ পালন কৰা দেখিবলৈ পাবা। অৱশ্যে, বৰ্ত্তমান অধঃপতিত সমাজে এইবোৰ সমৰ্থন নকৰে, আৰু সেই কাৰণেই চলিত প্ৰথাৰ বিৰুদ্ধে চলিলে লোক-গণনাৰ ভয় আছে। মোৰ বিশ্বাস হৈছে,—

তোমাৰ মত মোৰ লগত অমিল নহয়, মাত্ৰ ওপৰত কোৱা ভয়ৰ কাৰণে আপত্তি উত্থাপন কৰিছা। যদি সেয়ে হয়, তেনেহলে কওঁ—লোকমতলৈ ভয় কৰি বিবেক-বিকল্প কাৰ্য্য কৰা উচিত নহয়। মই যিটো অন্তৰেৰে সৈতে বিশ্বাস কৰোঁ, যিটো কৰ্ত্তব্য বুলি বিবেকে কৰিবলৈ কয়, তেনে কাৰ্য্যতঃ লোক-মতলৈ অপেক্ষা কৰা মোৰ স্বভাৱ নহয়। তাৰ পৰা যদি কিবা বিপদ ঘটে, তাকো মই হাঁহি হাঁহি মূৰ পাতি ল'ম। ইয়াৰ লগতে এইটোও কওঁ যে মোৰ মত যেনে হওক, তোমাৰ লগত নিমিলিলে তাক যেন চকু মুদি গ্ৰহণ নকৰা। এই চিঠি পঢ়াৰ পিচত যি হয় স্বাধীনভাৱে চিন্তা কৰি স্থিৰ কৰিবা। অকল মোক তুষ্ট কৰিবলৈ নভবা নিচিন্তাকৈ বা তোমাৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে মত দিলে মই সন্তুষ্ট নহৈ অসন্তুষ্ট হ'ম। মুঠ কথা, স্পষ্ট কথা শুনিলে, সি যদি কষ্ট-দায়কো হয়, তথাপি তাক সহ্য কৰিম তাৰ বাবে তোমাৰ ওপৰত মোৰ বোৰ বা অভিমান হ'ব বুলি ভাবি ভুল নকৰিবা।

তোমাৰ স্পষ্ট উত্তৰ পাবলৈ বাট চাই ব'লো।

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী

দীনবন্ধু

অষ্টাদশ অধ্যায়

অভিলাষ

সেই দিনা গোটেই দিনটো অপেক্ষা কৰিও দানবন্ধুৱে প্ৰভাৱতীৰ পৰা কোনো উত্তৰ নাপালে। প্ৰভাৱতীক নিলগৰ পৰা আন দিনতকৈ গম্ভীৰ আৰু চিন্তাকুলা দেখা গৈছিল। দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৱ

মতিগতি একো বুজিব নোহাৰি চিন্তাকুল চিন্তেবে
দিনটো কটালে, কিন্তু প্ৰভাৰ পৰা এটা আখৰো
নাছিল। লাহে লাহে বাতি ডেবপৰমান হ'ল;
দীনবন্ধু খাই-বৈ উঠি পাটীত পৰিল, তথাপি
প্ৰভাৰ কোনো উত্তৰ নাছিল। তেওঁ ভাবিলে কিজানি
প্ৰভাই তেওঁক স্বামীগ্ৰহণ কৰিব নোখোজে, অথচ তেওঁ
বেয়া পাই বুলি ভাঙি কবলৈ সাহ কৰা নাই;
সেই কাৰণেই বাহিৰা কাৰণ দেখুৱাই আপত্তি
জ্ঞনাইছিল। এতিয়া তেওঁ সেই আপত্তি অগ্ৰাহ
কৰাত নিৰূপায়ত পৰি আকপ্ৰকৃত মনোভাব ফুটাই
কবলৈ লাজ কৰি মনে মনে আছে। সি যি হওক,
তেওঁ সেই বিষয়ে একো স্থিৰ সিদ্ধান্ত কৰিব
নোহাবিলে। এইদৰে চিন্তাৰ সোঁতত উঠি-বুৰি
ফুৰোঁতে তেওঁৰ কোনোমতেই টোপনি নাছিল।
তেতিয়া তেওঁ শোৱাৰ পৰা উঠি লিখা-পঢ়া কৰা
খোটালিলৈ গ'ল; লেম্পটো লগাই ল'লে আৰু তাৰ
পাচত 'দুৱাৰব' পৰা তেওঁৰ কবিতাৰ বহীখন উলি-
য়াই লিখিবলৈ ধৰিলে:—

নালাগে সাদৰি, তুমি ভাল পাব মোক,
মাথো মোক পাবলৈ দিয়'।;
নালাগে তোমাৰ মোক একো প্ৰতিদান,
লোৱা যদি দান মোৰ হিয়া।
নালাগে মোলৈ চাব বেৰ জুমি জুমি,
ধৰা পৰি বঙা-চঙা হ'ই;
নয়ন-ভ্ৰুক মোৰ পিবলৈ দিয়'।,
ৰূপ-সুখা পৰিছে যি বই।
নালাগে মাতিব মোক সুৱলা মাতেৰে,
মোৰ কথা নালাগে শুনিব;
শুনো যদি এটি কথা তোমাৰ মুখৰ
সেয়ে মোৰ হৃদয় জুৰিব।

নালাগে ওচৰ চাপি বাহুৰে মেৰাই,
হিয়া মোৰ কঁপাই তুলিব;
এবাৰ মাৰিলে এটি মিচিকিয়া হাঁহি,
তাতে লাখ গোলাপ ফুলিব॥
নালাগে দুখত মোৰ কোমল প্ৰতিমা,
দুখী হৈ পৰি যাব জ'য়;
দিয়' মাথোঁ দয়া কৰি ভগা হিয়া মোৰ
তোমাতেই যাবলৈ লয়।

কবিতাটো লিখা শেষ হ'লত তেওঁ বহীখন
আকৌ আগৰ ঠাইত থৈ শুবলৈ আহিল। পাটীত
পৰি লেম্পটো তুমুৱাবলৈ ধৰিছে মাথোন, এনেতে
দুৱাৰখন লৰাৰ শব্দ উঠিল। তেওঁ অলপ বেলি
কাণ ওনাই শুনি বতাহত লৰিছে বুলি স্থিৰ কৰিলে।
কিন্তু লেম্পটো তুমুৱাবলৈ নো পাওঁতেই আকৌ
আগৰ দৰে শব্দ শুনা গ'ল। তেওঁ পাটীৰ পৰা
উঠি মাত লগালে,—“কোন?”

কিন্তু সকলো নীৰৱ। জিলিৰ মাত বাহিৰে
ক'তো কাৰো সাৰ-সঁহাৰি নাই। একোৰে গম
নাপাই দীনবন্ধু আকৌ পাটীত পৰিল। আকৌ
সেই শব্দ! দীনবন্ধু চমকিত হ'ল, এইবাৰ আৰু
তেওঁ অলপো অপেক্ষা নকৰি, একে টোঁচাই দুৱা-
ৰৰ কাষ পালেগৈ। দুৱাৰ মেলি যি দেখিলে তাত
যেন তেওঁৰ গোটেই শবীৰ অৱশ হৈ গ'ল, এটা
সন্দেহৰ বৈদ্যুতিক প্ৰবাহ যেন শিৰে শিৰে বৈ
গ'ল। নিশ্চিন্ত মনেৰে গৈ থকা পথিকৰ সন্মুখত
হঠাৎ এটা সাপ বা বাঘ ওলালে তেওঁৰ অৱস্থা
যেনে হয়, সেই মুহূৰ্ত্তত দীনবন্ধুৰ অৱস্থাও তদ্রূপ
হৈছিল। তেওঁ দেখিলে দুৱাৰ-মুখত মলিন-বদনা
সাক্ষনয়না বেগমীয়া প্ৰভাৱতী।

অলপ সময় ধৰ হৈ থকাৰ পাচত দীনবন্ধু

প্রকৃতিস্থ হ'ল, আক সেই অল্পস্থাত কোনো কথা পতা যুগুত নহয় বুলি প্রভাৱতীক ক'লে,—
“সোমাই আহাঁ।”

প্রভাৱতী ভিতৰ সোমাই আগৰ দৰেই কঁপিবলৈ ধৰিলে। দীনবন্ধুৱে ছৱাৰখন বন্ধ কৰি থৈ প্রভাক স্মিলিলে,—“এই শেহ নিশা তুমি এনেকৈ আহিলা কিয়?”

প্রভা নিমাত, মাত্ৰ বতাহত কল গছ কঁপা দি তেওঁৰ গোটেই শৰীৰ কঁপিব লাগিছে; একোবাৰ দীন-বন্ধুৰ মুখৰ ফালে চাই পিচ মুহূৰ্ত্ততে ভলমূৰ কৰিছে।

দীনবন্ধু : হৈছে কি? কিবা দুৰ্ঘটনা ঘটিছে নেকি?

প্রভাৱতীয়ে মূৰ জোকাৰি নাই হোৱা বুলি বুজালে।

দীন : মোক লগ পোৱাৰ কিবা প্ৰয়োজন আছে নেকি? প্রভাই মূৰ দপিয়াই স্বীকাৰ কৰিলে।

দীন : এনে কি বিশেষ প্ৰয়োজন হ'ব পাৰে যে তুমি এই অন্ধকাৰ নিশা মোৰ ইয়ালৈ নাহিলেই নহয়?

প্রভাই একো উত্তৰ নিদি ভবিৰ আঙুলীৰে মাটিত আঁক দি তললৈ চাই ব'ল। দীনবন্ধুৱে অলপ বিৰক্তিব সূৰেৰে ক'লে,—“তোমাৰ যদি ক'বলৈ কথাই নাই, তেন্তে এনেকৈ আহিলা কিয়? তুমি অন্তায় কৰিছা। তুমি মোৰ ইয়ালৈ আহা বুলি কত কথা আগেয়ে ওলাই গৈছে। কিন্তু সেউবোৰ সম্পূৰ্ণ মিছা দেখি ইমান দিন তালৈ কৰ্ণপাত কৰা নাছিলোঁ। আজি এই মুহূৰ্ত্তৰ পৰাই যে সি সত্যত পৰিণত হ'ল! তোমাৰ বিশেষ প্ৰয়োজন থাকিলে চিঠি লিখিলেও হ'লহেঁতেন; নতুবা তুমি অহাতকৈ দিনতে মোক মাতি পঠিওৱা হলেও ইয়াতকৈ সহস্ৰ গুণে ভাল আছিল। তোমাৰ ব্যৱহাৰত মই দুখ পাইছোঁ।”

“প্রভু, প্ৰাণেশ্বৰ,—” এই বুলিয়েই প্রভাই দীন-

বন্ধুৰ সম্মুখত আঠ কাঢ়িলে, সেৱা কৰি দুয়ো ভৰিত সাৱটি ধৰিলে।

দীনবন্ধুৱে প্রভাৰ মতি-গতি ভালকৈ বুজিব নোৱাৰিলে; প্রভাৰ হাতত ধৰি তুলি কোমল মাতেৰে ক'লে,—“ছি: প্রভা! তুমি ইমান অধীৰ হৈছা কিয়? কি হৈছে মোক কোৱাঁ।”

প্রভাই কোনো উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে; কিবা আৱেগত সবসৰ কৰে চকু-লো ব'বলৈ ধৰিলে, তেওঁ যেন তেতিয়া সকলোকে ধুঁৱলি-কুঁৱলী দেখিছিল। দীনবন্ধুৱে চকু-লো মচি দি পুন: পুন: স্মৃতিবলৈ ধৰিলে,—“কোৱাঁ প্রভা, কি হৈছে তোমাৰ?”

প্রভাই কেইবাবাৰো কিবা কবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু তেওঁৰ কথা মুখৰ পৰা বাহিৰ নহ'ল। বহুত পৰৰ মূৰত মাথোন এবাৰ ক'লে,—“আপুনি দেৱতা—” আৰু কথা নোলাল।

দীনবন্ধুৱে বুজিলে প্রভাৰ কিবা ক'বলগীয়া আছে, কিন্তু কিবা আৱেগত কৰ্ত্তব্যোদ্ধ হোৱাত তেওঁ তাক মুখ ফুটাই ক'ব পৰা নাই, আৰু ক'ব পৰাৰ সম্ভাৱনাও নাই। সেই দেখি তেওঁ আৰু প্ৰশ্ন নকৰি ক'লে,—প্রভা, মই বুজিছোঁ, তোমাৰ কিবা ক'বলগীয়া আছে, কিন্তু ক'ব পৰা নাই। তুমি এনেকৈ নাহি চিঠিৰে জনোৱা হলেই ভাল আছিল। বাক যি হ'ল হ'ল, এতিয়াও তুমি কি ক'বলগা আছে, মোলৈ লিখি পঠিয়াবা, মই ভাবি-চিন্তি যি উচিত বুজোঁ। ক'ম এতিয়া তুমি ইয়াত বেছি সময় থকা উচিত নহব। তুমি যোৱাঁ, কিন্তু অনাহকত বেজাৰ নকৰিবা। তোমাৰ যদি কিবা দুখ আছে আৰু তাক নিবাৰণ কৰা যদি মোৰ সাধ্যাতীত নহয়, তেনেহলে তুমি নিশ্চিন্ত হোৱাঁ।”

দীনবন্ধুৱে দুৱাৰ খেলি দিলে; প্রভা বাহিৰ

ওলাল। দীনবন্ধুয়ে প্রভা ঘৰ নোপোহালৈকে ছুয়া-
দলিত থিয় হৈ চাই থাকিল, আৰু ঘৰ সোমালত
ছুয়াবখন জপাই লাহে লাহে গৈ পাটীত পৰিল।

উনবিংশ অধ্যায়

শেষ সিদ্ধান্ত

ওপৰত কোৱা ঘটনাৰ পিচদিনা দীনবন্ধুয়ে এই
চিঠিখন পালে,—

ঐচৰণকমলেশ্ব,

প্ৰাণাধিক, প্ৰভাৱতীৰ জীৱনসৰ্বস্ব, প্ৰাণৰ দেৱতা
মোৰ শত-সহস্ৰ নমস্কাৰ গ্ৰহণ কৰি সকলো দায়-
দোষ যেন মাৰ্জ্জনা কৰে। মোৰ কালিৰ আচৰণত
আপুনি নিশ্চয় ক্ষুণ্ণ হৈছে আৰু ময়ো তাৰ বাবে
ছুণিত আৰু লজ্জিত হৈছোঁ। কিয় তেনে কৰিছিলোঁ,
তাক নকলে বোধকৰোঁ। আপোনাৰ কিবা সন্দেহ
জন্মিব পাৰে, সেই কাৰণেই আজি প্ৰকৃত কথা
আপোনাক জনাবলৈ আগ বাঢ়িলোঁ।

কালি পুৱা আপোনাৰ চিঠিখন পাই মোৰ মনত
যে কি অভাৱনীয় আনন্দৰ ঢো উঠিছিল, তাক
বুজাই ক'ব নোৱাৰোঁ। কিন্তু কেনেকৈ তাৰ উত্তৰ
লিখিম, কোনো মতেই স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলোঁ।
এটা সিদ্ধান্ত স্থিৰ কৰি লিখি যাওঁতেই হঠাৎ
আকৌ আন এটা ভাৱৰ উদয় হয়, তেতিয়া আগব-
খন কালি আকৌ নতুনকৈ লিখিবলৈ লওঁ। এনে-
কৈয়ে বাতি ছপবলৈকে দহখন চিঠি লিখি কালিলোঁ,
কিন্তু আপোনালৈ পঠিয়াব পৰাকৈ এখনো লিখিব
নোৱাৰিলোঁ। মোৰ এই চাঞ্চল্যত আপুনি চাগৈ
আচৰিত হানিব, কিন্তু ঘটনাৰ সৌভাগ্য মই ভেনেকৈ

উটি যাবলৈ বাধ্য হৈছিলোঁ। এবাৰ ভাবিলোঁ,
আপোনাৰ যেতিয়া আপত্তি নাই, মই মহা আনন্দেৰে
আপোনাৰ প্ৰস্তাৱত সন্মত হোৱা উচিত। আকৌ
ভাবিলোঁ সহধৰ্ম্মিণীৰূপে আপোনাৰ সকলো কাৰ্য্যত
সহায় হোৱা মোৰ কৰ্ত্তব্য, কিন্তু আমাৰ বিবাহে
আপোনাৰ কৰ্ত্তব্যত বিধিনি জন্মোৱাৰ সম্ভাৱনাহে
বেছি। কিয়নো সৰ্বসাধাৰণে প্ৰকৃত সত্যৰ বহুত
দূৰত থাকি অবিচাৰ কৰিব, আৰু তাৰ ফলত
আপোনাৰ ওপৰত আস্থা হেৰুৱাই আপোনাৰ অস-
ম্পূৰ্ণ কাৰ্য্যবিলাক সম্পূৰ্ণ কৰাত ব্যাঘাত জন্মাব।
এবাৰ মনত খেলালে,—লোকমতৰ ভয়ত আদৰ্শৰ
পৰা আঁতৰি যোৱা অগ্ৰায়; যি ছুই এন্ধনে এটা
নতুন পন্থা, নতুন আদৰ্শ সমাজক দিব খোজে,
তেওঁলোকে নিকাৰ ভুলিবই। কিন্তু সমাজে সেই
আদৰ্শৰ মূল্য বুজি যেতিয়া গ্ৰহণ কৰিব, তেতিয়া
সমাজৰ মঙ্গল হ'ব। লগে লগে এইটো ভাবো
মনলৈ আহিল যে সমাজৰ অৱস্থাৰ লগত আদৰ্শৰ
নেৰা-নেপেৰা সম্বন্ধ। যেনেকৈ যি মাটি যি খেতিৰ
নিমিত্তে অনুপযুক্ত, তাত সেই খেতি কৰিলে পৰি-
শ্ৰম পণ্ড হয়, শেহত হা-ছমুনিয়াহ কাটি দিন
নিয়াব লাগে, তেনেকৈয়ে যি সমাজে যি আদৰ্শ
লবলৈ প্ৰস্তুত হোৱা নাই, তাত সেই আদৰ্শ দেখুৱা-
বলৈ যোৱাৰ পৰা সুফল পোৱাৰ আশা নাই।
এনেকৈয়ে ইটোৰ পিচত সিটো বিকল্প ভাবনাই
ভুয়ুকি মৰাত মই একোকে স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি
বিস্ৰোবত পৰিলোঁ। যথাসময়ত উত্তৰ নাপাই আপুনি
চিন্তিত আৰু মোৰ ওপৰত অসন্তুষ্ট হৈছে বুলি
ভাবি মোৰ অস্থিৰতা আৰু বাঢ়িল। বাতি এটা
মান বজালৈকে এনেকৈ কীটাই শেহত গৈ পাটীত
পৰিলোঁ, বহুত সময়লৈকে সেই একে চিন্তাৰ চোৱে

অন্তৰত খলক লগাই শেহত তল্লাৰ কোলাত মাৰ গ'ল। মই দেখিলোঁ,—আপুনি বৰ অস্থিৰ হৈছে, মোৰ ওপৰত বিশ্বাস হেৰুৱাইছে, পাটাত পৰি ছটকটাই আছে, এটা বিৰক্তি আৰু বিমৰ্ষভাবৰ ছায়াই মুখমণ্ডল ঢাকি পেলাইছে। তেতিয়া মোৰ ধৈৰ্য্য হেৰাল, এক মুহূৰ্ত্তও বিলম্ব নকৰি আপোনাৰ চৰণত দীঘল দি পৰিবৰ নিমিত্তে এটা দুৰ্দ্ধৰ্মনীয় আকাজক্ষা মনত লৈ মই লৰি গলোঁ। বাট ডোখৰত মই সম্পূৰ্ণ সজাগ আছিলোঁ বুলি কব নোৱাৰোঁ। যেতিয়া আপোনাৰ দুৱাৰ-মুখত থিয় হ'লোঁগৈ, তেতিয়াহে হঠাৎ মোৰ চকুৰ পৰা টোপনিৰ আঁৰ কাপোৰখন আঁতৰ হ'ল; মই কি অন্তায় কৰিলোঁ বুজিব পাৰিলোঁ; গোটেই শৰীৰ জোকাৰি এটা কঁপনি উঠিল। এবাৰ ভাবিলোঁ,—উলটি আহোঁ; আকৌ ভাবিলোঁ,—গলোঁৱেই যেতিয়া, আপোনাক সাক্ষাৎ কৰি অহাই কৰ্তব্য। তাৰ পিচত কি হ'ল, কি কৰিলোঁ, সকলো আপুনিয়েই জানে। যদিও সকলো কথা আপোনাৰ চৰণত নিবেদন কৰিবলৈ মোৰ প্ৰবল আগ্ৰহ জন্মিছিল, তথাপি বিশেষ যত্ন কৰিও মুখ ফুটাই একোকে ক'ব নোৱাৰিলোঁ। আপুনি মোক বিশ্বাস কৰক, মই কোনো অসৎ অভিপ্ৰায় লৈ আপোনাৰ ওচৰলৈ যোৱা নাছিলোঁ।

সি যি হওক, তেনেকৈ যোৱাৰ পৰা মোৰ বিশেষ লাভ হ'ল। মই ইমান দিনেও আপোনাক ভালকৈ চিনা নাছিলোঁ, কালি চিনিলোঁ। পদে পদে পুৰুষৰ হৃদয়বৃত্তি আৰু অভ্যাসৰ খুন্দা সহিব লগা হোৱাত, মোৰ কল্পনাৰ আদৰ্শ পুৰুষজনকো প্ৰকৃত উচ্চাসনত স্থাপন কৰি চাব নাজানি বহুতো ভুলত পেলাই থৈছিলোঁ। কালিহে বুজিলোঁ, আপুনি কি মহান! কিমান উচ্চ! মোৰ কল্পনাৰ স্নায়ুপুৰী আপোনাৰ সেই

শুভ্ৰ চৰণ-যুগলৰ কিমান তলত! কালি বুজিলোঁ আপোনাৰ প্ৰেমৰ মহিমা। সি যে গঙ্গা জলৰ দৰে পৱিত্ৰ, মহাসাগৰৰ দৰে অগাধ, হিমাচল-সদৃশ অচল অটল। আপোনাৰ প্ৰেম স্বৰ্গীয় পাৰিজাত, পাৰ্থিব মাতুলহে তাৰ গন্ধ অমৃত্ত্ব কৰা অসম্ভৱ; সেই কাৰণেই কালিলৈকে মই তাক কল্পনা কৰিব পৰা নাছিলোঁ। মোৰ কল্পনাই প্ৰেমৰ স্নিক, শুভ্ৰ, দিগন্তপ্ৰসাৰী বিৰাট মূৰ্ত্তিক বাসনাৰ বক্তিম বাগেৰে চিত্ৰিত কৰি লৈছিল। আপুনি মোৰ শুক, আপুনিয়েই মোৰ ভুল শুধৰাই দিলে। নিৰ্দ্ধনা গৃহত অন্ধকাৰ বাতি, প্ৰণয়িণীৰ কথাই নকওঁ, কোনো যুৱতীৰ প্ৰতি কোনো যুৱকে আপুনি কৰাৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিব পাবে বুলি বিশ্বাস কৰোঁতাও কিজানি আজি দুৰ্লভ হ'ব—ময়ে আগেয়ে বিশ্বাস নকৰিলোঁহেঁতেন। কালি আপোনাৰ প্ৰকৃত ৰূপ দেখা পোৱাত কালি যি উত্তৰ দিবলৈ ব্যৰ্থ চেষ্টা কৰিছিলোঁ, আজি তাক দিয়া সহজ হৈ পৰিল। কালি ভাবিছিলোঁ,—বিবাহত আপত্তি কৰিলে আপুনি কিজানি শোকাবুল হ'ব, মোৰ প্ৰতি ভালপোৱা কমি যাব, কিন্তু আজি মই ডাঠকৈ বিশ্বাস কৰিব পাৰিছোঁ যে আপুনি মোক সহধৰ্মিণীৰূপে পাবলৈ ইচ্ছা কৰিছে, শয্যাসজিনীৰূপে নহয়। সেই দেখিয়েই আজি মই আপোনাক জনাওঁ,—আমাৰ লৌকিক বিবাহৰ প্ৰয়োজন নাই। আপুনি যদি দয়া কৰি মোক আপোনাৰ সকলো কৰ্তব্যৰ ভাগ দিয়ে, যদি মোক অন্ধ বুলি বাটদেখুৱাই লৈ ফুৰায় তেনেহলেই মোৰ সকলো সাধনা সিদ্ধি হ'ব।

মই ঘাইকৈ হুটা কথালৈ লক্ষ্য ৰাখি এই বক্ত দিছোঁ। এটা হৈছে,—মই প্ৰেমৰ সাধনা প্ৰকৃততে এতিয়াহে আৰম্ভ কৰিব লগা হৈছে। ইয়াৰ আগেয়ে

শৰীৰক কলুষিত হ'বলৈ যদিও দিয়া নাই, তথাপি কামনাৰ কুকৰ্ণেত বহুত যুদ্ধ হৈ গৈছে। চেক্রেটাৰী, লক্ষীকান্ত, মহেশ আদিৰ লগত কথা বতৰা পাঠোঁতে অনিৰ্দ্ধিষ্টভাবে হলেও কামনা সজাগ নোহোৱাকৈ থকা নাছিল। তেওঁলোকৰ পশুভাবে পূৰ্ণৰূপে দেখা দিবলৈ উপক্ৰম কৰাৰ পিচতহে মই নিজক প্ৰকৃতিস্থ ৰাখিবলৈ যত্ন কৰিব পাৰিছিলোঁ। আকৌ সেই ৰমণীমোহনৰ কথা। ৰমণীক যদিও মই ভালপোৱা নাছিলোঁ, তথাপি একো নজনা-সুস্তনাকৈয়ে তাৰ পত্নী হ'বলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰি চিঠি লিখাৰ মূলত নিশ্চয় মোৰ মানসিক চঞ্চলতা আৰু দুৰ্বলতা। মোৰ এই দুৰ্বলতাৰ কাৰণেই ৰমণী মোৰ আলহী হৈ মোৰ সৰ্বনাশ সাধন কৰিবলৈ আগ বাঢ়িছিল। হৃদয়েশ্বৰ, আপোনাক কোৱা নাই, সেই দিনা সি মোক নানা প্ৰলোভন দেখুৱাই মোৰ মনত এটা অনিশ্চিত ভৱিষ্যতৰ লোকালোক সৃষ্টি কৰিছিল। কিন্তু ভগৱানৰ অশেষ কৃপা আৰু আপোনাৰ অশ্ৰুত আশীৰ্বাদে মোৰ অধঃপতন সম্পূৰ্ণ হ'বলৈ নিদি বন্ধা কৰিলে। সি সেই দিনাই তাৰ প্ৰকৃতিৰ পৰিচয় দিয়াত মোৰ সকলো কল্পনা, প্ৰলোভনৰ সকলো মায়াজাল অদৃশ্য হৈ গ'ল; মই বন্ধা পৰিলোঁ। প্ৰিয়তম, সি পাৰগুই তাৰ পাশত বলেবে মোৰ দেহ অপবিত্ৰ কৰিবলৈ আগ বাঢ়িছিল, কিন্তু নানা চিন্তাত মই সজাগে থকাত সি মোক স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰিলে। তাৰ ফলত তাৰ ওপৰত মোৰ এটা ঘৃণা জন্মিল, তাক ঘৰৰ পৰা উলিয়াই খেদালোঁ। ক'ব নোৱাৰোঁ,—সি সংযতভাবে আগ বঢ়া হ'লে মোক ক'লৈ লৈ গ'লহেঁতেন! কালি বাতি মই বিশেষকৈ জাবিছিলোঁ ক'ত সেই ৰমণীৰ প্ৰেম, আৰু ক'ত আপোনাৰ ভালপোৱা! ৰমণীৰ

প্ৰেমত নবকৰ পুতিগন্ধ, আপোনাৰ প্ৰেমত নন্দনৰ সুৰভি। ৰমণীয়ে কলিকতাৰ পৰাও বহুতো চিঠি লিখিছিল, মই চিঠি লিখিবলৈ মানা কৰি ছশাৰীমান লিখাৰ বাহিৰে আন কোনো উত্তৰ দিয়া নাই।

ইমানবোৰ ঠেলা সহ্য কৰিও মই সম্পূৰ্ণৰূপে সংযম শিকা নাছিলোঁ, নতুবা শিৱৰামৰ লগত আকৌ নতুন অভিনয়ৰ সূত্ৰপাত নহ'লহেঁতেন। আপুনিয়োই মোৰ ইষ্টদেৱতা হৈ এই সকলোবোৰৰ পৰা ৰক্ষা কৰিছে। স্কুলসম্বন্ধীয় সভা হৈ ঘোঁৰাৰ পিচতহে মোৰ প্ৰকৃত সাধনা আৰম্ভ হৈছে; লাহে লাহে মোৰ ইষ্টদেৱতাৰ ৰূপ স্পষ্টতৰ হৈ ধৰা পৰি আহিছে। মই এতিয়া ভালকৈ বুজিছোঁ, আপোনাৰ চৰণত আশ্ৰয় পাবলৈ মোৰ আৰু সাধনা, আৰু সংযমৰ প্ৰয়োজন। দেৱতা মোৰ, আৰক্ষ্যনাত পৰি থকা এই ফুল আপোনাৰ পূজাৰ নিমিত্তেই, কিন্তু চৰণত স্থাপন কৰাৰ পূৰ্বেই তাক ধুই-পখালি সম্পূৰ্ণ নিৰ্মল কৰিব লাগিব; কামনাৰ দুৰ্গন্ধ একেবাবেই দূৰ কৰিব লাগিব। কিন্তু সেই দিন যে এতিয়াও অহা নাই!

মোৰ দ্বিতীয় কথা হৈছে—আপোনাৰ কৰ্ম-জীৱনৰ সম্পৰ্কে। আপোনাৰ কামত আপোনাৰ কোনো স্বাৰ্থ নাই। কেনেকৈ দেশত শিক্ষা, সাম্য, আৰু নীতি প্ৰচাৰ কৰিব পাৰি এয়ে মাথোন আপোনাৰ এক মাত্ৰ চিন্তাৰ বিষয়। এনে অৱস্থাত যিসকলৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে আপুনি কাম কৰিব, সেইসকলৰ লগৰীয়া হৈ থকা আপোনাৰ প্ৰয়োজন। কিন্তু সেইসকল এতিয়াও আপোনাৰ বিবাহৰ আদৰ্শ বুজিবৰ নিমিত্তে উপযুক্ত হোৱা নাই। আমাৰ বিবাহ হলে তেওঁলোকে তাত স্বাৰ্থৰ নীচতাহে দেখিবলৈ পাব, আৰু তাৰ ফলত আমাৰ সুখ-

সন্তোষ পূৰ্ণ হলেও তেওঁলোকক এৰি দিব লগাত পৰিব। কৰ্তব্য-সাধনত সাহায্য-লাভ কৰিবলৈকে পত্নীৰ প্ৰয়োজন, কিন্তু যদি বিবাহৰ পৰা কৰ্তব্যত বিঘিনি জন্মে, তেন্তে তাৰ পৰা বিবাহৰ উদ্দেশ্য বিফল নহৈ নাথাকে। সেই দেখি সমাজৰ অন্ততঃ এটা ভাগক আমাৰ আদৰ্শৰ উপযোগিতা বুজাকৈ গঢ়ি লৈহে আদৰ্শ দেখুওৱা উচিত। ঘাইকৈ আপোনাৰ অনুষ্ঠানবোৰ সুপ্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ পূৰ্বেই ধ্বংস কৰিবলৈ বিপৰুদ্ধকৰ সুযোগ দিলে আপোনাৰ আজীৱন যত্ন আৰু সাধনা বিফল হ'ব বুলি ভয় হয়। সেই দেখিয়েই দেশ আৰু কাললৈ লক্ষ্য ৰাখি আমাৰ কৰ্তব্যত আগ বাঢ়িব লাগিব।

প্ৰিয়তম, আপোনাৰ পদপ্ৰাপ্তত ঠাই পোৱাতকৈ মোৰ কোনো উচ্চাভিলাষ নাই। মাহচৰেকৰ আগেয়ে আপোনাৰ লগত বিবাহৰ কথা শুনা-মাত্ৰেই মই সংসাৰ পাহৰি গলোঁহেঁতেন, কিন্তু আপোনাৰ প্ৰভাৱে আজি প্ৰভাৱ মনৰ পৰা বিজাতীয় শিক্ষাৰ ভোগ-লিপ্সা, বিজাতীয় অনুকৰণ,—সকলো নিৰ্বাসিত কৰি এটি উজ্জল আলোকৰ শিখা সন্মুখত ডাঙি ধৰিছে, সেই হে আজি ওপৰৰ কথাখিনি ভাবিব পাৰিছোঁ। আপুনি এই চিঠি পঢ়াৰ পাচত মোক যি আদেশ দিয়ে, সেয়ে মোৰ শিৰোধাৰ্য্য।

আৰু এটা কথা। —চেক্ৰেটাৰীৰ ব্যৱহাৰ অপমানজনক আৰু স্কুলৰ নিয়মপ্ৰণালী সুশিক্ষাৰ প্ৰতিবন্ধক হৈ উঠাত আমি দুয়ো শিক্ষয়িত্ৰীয়ে কামৰ পৰা অৱসৰ বিচাৰি আবেদন কৰাৰ কথা আপুনি জানে। ইয়াৰ পৰা ওলাই কি কৰিম, ক'লৈ যাম, একোকে স্থিৰ কৰা নাই। মাজতে ৰাখোন এটা মাহ ৰাকী। মোৰ ভৱিষ্যৎ আপোনাৰ হাততেই সৰ্বস্ব কৰিলোঁ। আপোনাৰ বিবিধ অস্থ-

ষ্ঠানৰ যিটোতে মোৰ পৰা কাম হ'ব পাৰে বুলি ভাবে, তাতে নিয়োগ কৰি মোক মোৰ কৰ্তব্য কৰিবলৈ সুযোগ দিয়ক, আপোনাৰ কৰ্তব্যৰ ভাৰ আংশিকৰূপে মোৰ কাঁকত স্থাপন কৰক, এয়ে মোৰ আপোনাৰ চৰণত গোহাৰী।

আপোনাৰেই অযোগ্য দাসী
প্ৰভাতী

চিঠিখন দীনবন্ধুৱে কেইবা বাৰো ঘূৰাই ঘূৰাই পঢ়িলে। প্ৰথমতে তেওঁ কিছু গম্ভীৰ হ'ল, কিন্তু অলপ পিচতে এটা আনন্দৰ জোতি তেওঁৰ গোটেই মুখমণ্ডলত বিয়পি পৰিল। তেওঁ প্ৰভাতীলৈ লিখিলে :—

প্ৰাণৰ প্ৰভা,

তোমাৰ চিঠি পঢ়ি মই পৰম আনন্দ লাভ কৰিলোঁ; তোমাৰ আধ্যাত্মিক উন্নতি দেখি মই আজি গৰ্ব্ব অনুভৱ কৰিছোঁ। বান্ধৱতে বিবাহৰ চৰম লক্ষ্য পতি-পত্নীৰ প্ৰিয় কাৰ্য্যৰ সম্পাদনত ছয়োৰে আত্মনিয়োগ কৰা, তাতেই বৈবাহিক জীৱনৰ সুখ-শান্তি। কোনোৱে সন্তোষত সেই শান্তি পায়, কোনোৱে কষ্টত ততোধিক আনন্দ লাভ কৰে। তুমি স্কুলৰ কাম এৰাত ভালৈই হৈছে, কিয়নো বৰ্তমান সময়ত তোমাৰ সাহায্যৰ মোৰ বৰ আৱশ্যক হৈছে। সম্প্ৰতি যি নতুন অনুষ্ঠানৰ আয়োজন হৈছে, তাত কৃতকাৰ্য্য হবলৈ তোমাক লগত লাগিবই। ভগৱানৰ কৃপাত আমাৰ নিমিত্তে কৰ্মক্ষেত্ৰৰ বিবাহ মণ্ডপ প্ৰস্তুত হ'ব লাগিছে। শীঘ্ৰে আমাৰ বিবাহ হব, কৰ্মই হ'ব তাত মিলন-প্ৰেম, প্ৰেমই পূৰোহিত।

তোমাৰেই জীৱন-দাসী
দীনবন্ধু

ଚତୁର୍ଥ ଧ୍ୟ

প্ৰথম অধ্যায়

মদাহী

গদাধৰ শৰ্ম্মাৰ দোকানত বহা মদাহীৰ মজলিচ আজিকালি কেইবাটাও কাৰণত বন্ধ হৈছে। কাৰণ কেইটা এই,—

(১) বছৰৰ শেহত হিচাপ কৰি দেখা গ'ল, সেই বছৰত দোকানৰ লাভ যে নহলেই লোক-চানো বহুত হ'ল। দোকানৰ বিক্ৰী সেইবাৰ বৰ কম হৈছিল; তাতে গৰাকীৰ মনত সন্দেহ জন্মিল। তেওঁ ভাবিলে,—গদাধৰে মাল বেচি লাভখিনি মাজে মাজে আত্মসাৎ কৰে আৰু বিক্ৰীৰ হিচাপত নেদেখুৱাই নতুন মালেৰে পূৰাই থয়। সেই কাৰণেই তেওঁ গদাধৰক বিদায় দি নতুন মেনেজাৰ নিযুক্ত কৰিলে। গদাধৰ যোৱাত তাত আড্ডা বহাৰ সুবিধা নোহোৱা হ'ল।

(২) কাতিৰামৰ ভ্ৰমা টকা যি ঢুকালেই আকৌ ছয় হাজাৰমান টকা ধৰা হ'ল। আৰু বেছিকৈ টকা দিলে আদায় হোৱাৰ সম্ভাৱনা নেদেখি সৰ্বানন্দই ইমানতে কাতিৰামৰ হিচাপ বন্ধ কৰিলে, আৰু সোনকালে সেই টকা আদায় নকৰিলে মোকদ্দমা কৰিব বুলি জাননী দিলে। সেই কাৰণে কাতিৰাম যুতভট্ট হ'ল, আৰু বাকী কেইজনে নিজ নিজ খৰচত নচলালে আড্ডা চলাৰ উপায় নোহোৱা হ'ল।

(৩) স্কুল-সম্বন্ধীয় আলোচনাৰ সময়ৰ পৰা গকুল-চন্দ্ৰ আৰু বাজুখোৱাৰ মাজত ঘোৰ শত্ৰুতা বাঢ়ে; সেই দেখি গকুলচন্দ্ৰ আঁতৰিবলৈ বাধ্য হয়। বাকী কেইজনৰ ভিতৰত ভগেন্দ্ৰৰ নিজ খৰচত দেশী বদ

আৰু লাওপানীৰ ওচৰ চাপিল। সৰ্বানন্দ আৰু বাজুখোৱাই নিজ নিজ ঘৰতে সুবাদেশীৰ উপাসনা চলাবলৈ ধৰিলে; অৱশ্যে মাজে মাজে ইজনে সিজনৰ নিমন্ত্ৰণ গৈ পাইছিল, তাত সন্দেহ নাই। কুকুমাৰে কেতিয়াবা আনৰ ঘৰত ভাগ লয়, আৰু কেতিয়াবা সমূলি নাখাই পুৰাতত্ত্ব আৰু উদ্ভিদতত্ত্বৰ আলোচনাতে দিনটো কটাই দিয়ে।

দলৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হৈ কাতিৰামে আজি গ্ৰামো-ফোনটো, কালিলৈ হাশ্মোনিয়মটো—এই অল্পক্ৰমে বেচি মদৰ খৰচ উলিয়াবলৈ ধৰিলে; লাহে লাহে চ'ৰা ঘৰ সজাবলৈ যিবোৰ বস্তু সংগ্ৰহ কৰিছিল, এটা এটাকৈ আটাইবোৰৰ পৰালি পেলালে।

কাতিৰামৰ মাক আৰু ঘৈণীয়েকে কত যে বুজনি দিলে, তাৰ সীমা নাই; কিন্তু একোৱেই কাতিৰ কাণত নোসোমাল। আন কি, মদ খাবলৈ পইচা নাপাই ঘৈণীয়েকক দিনো দিনো কিলাবলৈ ধৰিলে। ঘৈণীয়েকক পইচা খোজে, আৰু ঘৈণীয়েকে 'মটনো ক'ত পইচা পাইছো দিবলৈ' বুলি কলেই কাতিৰামে তেওঁক ভুকুৱাই-কিলাই, গঁতিয়াই-গুৰিয়াই নগুৰ-নাগতি কৰে, আৰু বাকচ ভাঙি যি পায় তাকে লৈ যায়। ললিতাই মাটিত পৰি কান্দি কান্দি ঈশ্বৰৰ ওচৰত স্বামীৰ ক্ষমতি দিবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰে। একো দিনা মনৰ দুখত তেওঁৰ ঘৰিঘৰ ইচ্ছা হয়, কিন্তু যেতিয়াই পুত্ৰমুখ দেখা পায়, যেতিয়াই সেই শিশুৰ অমৃতজাৱী মথুৰ কলবৰ শুনিবলৈ পায়,

তেতিয়াই তেওঁৰ সকলো দুখ, সকলো অশাস্তি
 আঁতৰ হয়; মাতৃ-স্নেহৰ মন্দাকিনীধাৰাত পুত্ৰটিক
 স্নান কৰাই, নিজৰ ছৰ্ভাগ্য পাহৰি যায়। শিশুটিক
 বুকুত স্তন্যদ্বায়িত্ব যেনে ঘনে ঘনে চুমা খাবলৈ
 ধৰে, তেতিয়া তেওঁ ভাবে যেন তেওঁৰ সমান ভাগ্য-
 স্বত্বী পৃথিৱীত আক কোনো নাই।

কাতিৰামৰ এতিয়া কোনো কাম নাই; মাতৃ
 কেতিয়াবা দেশী মদৰ দোকানত আক কেতিয়াবা
 পইচা থাকিলে বিলাতী মদৰ দোকানতে মদ খাই
 বাটে বাটে বলিয়ালি কৰি ফুৰে। মদৰ জালত
 যেতিয়া ঢলংপলংকৈ ঘৰলৈ যায়, তেতিয়া ল'ৰাটো
 কোলাত উঠিবলৈ আহিলে, কেতিয়াবা আগ্ৰহেৰে
 কোলাত লয়, কেতিয়াবা 'গুচ' তেহেলেই যা' বুলি
 খেঁকেচা মাৰি দিয়ে। ভেনে দেখিলে মাকে লৰি
 আহি ল'ৰাটো তুলি লয়, তাৰ বাবেও সময়ে সময়ে
 কাতিৰামৰ গালি আক কিল খাব লগাত পৰে।
 হয়! মলিতাৰ দোষ কি। স্বামীপ্ৰেম আক পুত্ৰ-
 বাৎসল্যৰ বাহিৰে যে তেওঁ একো নাজানে!

সৰ্বানন্দই সঁচাকৈয়ে কাতিৰামৰ ওপৰত ছহেজাৰ
 টকাৰ গোচৰ কৰিলে। গোচৰৰ দিনা কাতিৰাম
 আদালতত উপস্থিত ন'হল। হাকিমে গোচৰৰ সমু-
 দায় ধন 'একতৰফা ডিক্ৰী' দিলে। কাতিৰামে সেই
 বিষয়ে কোনো চিন্তাকেই নকৰিলে।

এই ঘটনাৰ দিনচেৰেকৰ পাচত এদিন দীনবন্ধু
 কোনোবা এখন গাৱঁৰ ৰাজহুৱা সভাত যোগ দিবলৈ
 গৈছিল। সভা ভাঙি উলটি আহোঁতে প্ৰায় সন্ধ্যা
 হৈছিল। আহি থাকোঁতে তেওঁ নিলগৰ পৰা আলিৰ
 দাঁতিত এদল মানুহ গোট খোৱা দেখি কাণ্ডটো
 কি জানিবৰ নিমিত্তে কোবা-কুবিকৈ খোজ দিলে।
 ওচৰ পাই দেখিলে,—এটা মানুহ খাবলৈত পৰি আছে;

মানুহটোৰ মুখৰ পৰা অনৰ্গল লাগ-বান্ধ নোহোৱা
 কথা ওলাইছে, আক চাৰিওফালৰ মানুহবোৰে পাবে
 মান হাঁহিছে। মানুহটোৱে কৈছে,—“তইতে হাঁহিছ,
 জনা নাই—মই তইতক কি কৰিব পাৰোঁ। তইত
 ছোটলোক, মই ৰায় বাহাদুৰ। গুচ ইয়াৰ পৰা।
 লে আও, মদ লে আও! আঃ-হা! আড়নয়নে
 মুচকি হেসে—জলদি লে আও, মদ লে আও।
 কেয়া দিলখোচ্! ৰাম ৰহিমৰ জুদা কৰো ভাই,
 দিলকো সাক্ষা ৰাখ জী। আৰে দাক লে আও।
 বাইজী, বাইজী কাহা হায়? লেও চাকী লেও,
 ভৰপিয়লা পিলাও দাক ফিন। হাঃ হাঃ হাঃ হাঃ!
 কেয়া তোকা! শ্বালা নৰ্দমা, তই দিনত হলে আলিৰ
 দাঁতিত থাকিবি। আক ৰাতি হলে আলিৰ মাজত
 উঠিবি! পাঁজী কাহাকা! ভাগ যাও শ্বালালোক,
 ডেম্, ইষ্টপিং” ইত্যাদি।

এই মানুহটো কাতিৰাম। দীনবন্ধুৱে ইয়াক
 আগে-পিচে দেখিছিল, আক চিনা-পৰিচয়ো আছিল।
 বাপেক জীয়াই থাকোঁতে তেওঁ যি কোনো নতুন
 খেতি হলে নগৰীয়া ডাঙৰ মানুহত অলপ অলপ
 লগাইছিল; দীনবন্ধুৱেও তাৰ ভাগ পাইছিল।
 ফেকেন্দাই থাকোঁতে কেতিয়াবা দীনবন্ধুও তেওঁৰ
 ঘৰলৈ গৈ খেতি-বাতিৰ ভূ-ভা লৈছিল। ফেকে-
 ন্দাইৰ মৃত্যুৰ পিচতো দুই-এদিন দীনবন্ধুৱে কাতি-
 ৰামক সুপৰামৰ্শ দিছিল; কিন্তু যিদিনা তপেশ্বৰে
 তাক ৰায় বাহাদুৰ পাতিবলৈ নিয়ে, সেই দিনাৰ
 পৰা দীনবন্ধুৱে তাক লগ পোৱা নাছিল। ৰাজখোৱা
 প্ৰভৃতিয়ে ভাবিছিল দীনবন্ধুৱে পালে কাতিৰামক
 হাতত ৰখা টান হ'ব। সেই দেখি দীনবন্ধুৰ বিৰুদ্ধে
 বহুতো কথা কৈ তাক দীনবন্ধুৰ পৰা আঁতৰি
 থাকিবলৈ উপদেশ দিছিল, আক এই কাৰ্য সাধন

নিম্নে তপেশ্বৰক ভালকৈ চকু বাধিবলৈ কৈছিল।

কাতিৰামে মদত ধৰাৰ কথা শুনি তাৰ বুজ লবলৈ দীনবন্ধু কাতিৰামৰ ঘৰলৈ গৈছিল, কিন্তু তাক লগ নাপালে; মাকৰ লগত কিবাকিবি কথা পাতি গুচি আহিল।

এই কথাৰ গম পাই, সেই দিনা তপেশ্বৰে কাতিৰামক সুধিলে,— হয়নে বোলে দীনবন্ধু তোৰ ঘৰলৈ আহিছিল ?

কাতি : এৰা, আহিছিল, পিচে মই দেখা পাই পলালোঁ।

তপেশ্বৰ : তই পলালত সি কি কৰিলে ?

কাতি : জানো আইৰ লগত কি কথা পাতিছিল !

তপেশ্বৰ : কিমান পৰৰ মূৰত গ'ল ?

কাতি : এঘণ্টামানেই হ'ব কি জানি।

তপেশ্বৰ : ওঁ, এতিয়া আঁক কোনো সন্দেহ নাই।
মই যি শুনিছিলোঁ, সি সঁচা।

কাতি : কি কথা শুনিছিলি ?

তপেশ্বৰ : যি শুনিছিলোঁ তাক কৈ আকৌ কাজিয়া এখন লগোৱা ভাল নহয়, মোক মুশুধিবি।

কাতি : নহয় আকৌ। কথাটো শুনিলে তেওঁ সৱধান হ'ব পাৰিম।

তপেশ্বৰ : সেইটো হওঁতে হয়। বাক তেন্তে, তই মোৰ নাম ক'তো জুলিয়াবি। মই মুঠেই ধোৰতে কথাটো কওঁ।

কাতি : সেইটোনো আঁক ক'ব লাগিছেনে ?
মই কেলেই উলিয়ায় ?

তপেশ্বৰ : স্তন তেনে। দীনবন্ধু ডেকা মানুহ, এতিয়াও বিয়া কৰোৱা নাই। তাতে তোৰ ঘৈণীয়েৰ হৈছে গান্ধক ছোৱালী।

তেনেকুলত তই নথকাত সি এঘণ্টাকৈ তোৰ ঘৰত বহাৰ কি কাৰণ থাকিব পাৰে। মই বঢ়িয়াকৈ বুজিছোঁ,—তাৰ মতলব ভাল নহয়।

কাতি : আপুনি ঠিক কৈছে, মই আগেয়ে ভবাই নাছিলোঁ।

তপেশ্বৰ : তই এইবোৰ কথা লৈ বেছি গোলমাল নকৰিবি, তেতিয়া হ'লে বেয়া হ'ব। মুঠেই ঘৰত কৈ দিবি যাতে দীনবন্ধু আহিলে এতিয়াৰ পৰা তাক কোনেও বহিবলৈ নিদিয়, আঁক কোনো কথা নাপাতে।
তই এতিয়া ডাঙৰ মানুহ; তোৰ মাৰেই বা কিয় মতা মানুহৰ আগলৈ ওলাব।
সেইলোৰ সামান্য মানুহৰহে দস্তব।

কাতিৰামে সেই দিনাই মাক আঁক ঘৈণীয়েকক এইদৰে ক'লে,—“তইতে মই নথকাত দীনবন্ধুক কিয় আহিবলৈ দিয় ? সি যদি আকৌ মোৰ ঘৰলৈ আহে, তেনেহলে নিশ্চয় কৈছোঁ তাৰ মূৰ ভাঙি দিম, তইতকো শুদাই নেৰো। সি মোৰ ঘৰত নটা বিচাৰি আহিছে।”

কাতিৰামৰ কথাত মাক আঁক লজিতা একে-বাবেই অবাক ! কথাটো কি মাকে বধ-শপত দি সুধিলে। কাতিৰামে ক'লে,—“সি মই নথকাত তিৰোতাৰ লগত কিহৰ চুপতি মাৰিবলৈ আহে ? তাৰ লাজ নালাগে নে ?

হৰি ! হৰি ! কাতিৰামৰ মাকে পুতেকৰ কথাত হকহক কৰে কান্দি পেলালে। বাঠি বহুৰীয়া বুজা মাকে দীনবন্ধুৰ লগত কথা পাতিছিল, লজিতা ওলোৱাই নাছিল। তেনে স্থলত পুতেকে এনে নিৰ্দ্ভাৰ-ভাবে আক্ৰমণ কৰিলে তেওঁৰ প্ৰাণে কেনেকৈ

সহ্য কৰে !

বুঢ়ীয়ে পিচ দিনা দীনবন্ধুক আহিবলৈ মানা কৰি জনাই পঠিয়ালে; তপেশ্বৰৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হ'ল।

বহুত দিন কাতিৰামৰ লগত দীনবন্ধুৰ দেখা-সাক্ষাৎ হোৱা নাছিল; আজি তাৰ অৱস্থা দেখি তাৰ কিমান অধঃপতন হৈছে বুজিব পাৰিলে। তেওঁ কাতিৰামক খায়েৰ পৰা তুলি ছটামান মানুহৰ সাহায্যেৰে ঘৰলৈ নিলে।

দীনবন্ধুক দেখি কাতিৰামৰ মাকে কান্দিবলৈ ধৰিলে, আৰু সকলো কথা বিবৰি ক'লে। দীনবন্ধুৱে এতিয়াহে কাতিৰামৰ অৱস্থা ভালকৈ জানিব পাৰিলে। ইয়াৰ আগতে সি তাৰ বাপেকৰ জমা টকাখিনি অন্ত কৰিলে বুলিহে তেওঁৰ ধাৰণা আছিল। ধাৰৰ কথা আৰু টকা ডিক্ৰী হোৱাৰ কথা আজি প্ৰথম শুনিলে। মাকৰ পৰা সকলো খবৰ লৈ দীনবন্ধুৱে ক'লে,—“আই, এতিয়া আৰু একো উপায় নাই, যি হ'ব লাগে হৈ গ'ল। যি অৱস্থাত মানুহ সংশোধন হোৱা অসম্ভৱ কাতিৰামৰ অৱস্থাও তেনে। ইফালে সম্পত্তিৰ যি হিচাপ পালোঁ, তাৰ পৰা ধাৰৰ টকায়েই আদায় হ'ব বুলি বিশ্বাস নহয়। এনে অৱস্থাত কি কৰিব পাৰি! সৰ্ব্বানন্দৰ লগত কিস্তি কিস্তিকৈ ঋণ-পৰিশোধৰ এটা বন্দন্বস্ত কৰিব পৰা হ'লহেঁতেন, কিন্তু তাৰ পৰা একো লাভ নহয়। কাতিৰাম যে কেতিয়াবা ধন ঘটিবলৈ নাইবা কিবা কাম কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব, তেনে আশা মই কৰিব নোৱাৰোঁ। যেনেকৈ হওক, সম্পৰ্ক বন্ধা নহয়।”

মাকৰ কান্দোন বেছি হ'ল; কন্দাৰ লগে লগে কবলৈ ধৰিলে,—“বোপাদেউ, মই মোৰ নিমিস্তে ভবা নাই, কিন্তু কেঁচুৱা ল'ৰাটোৰে সৈতে ছোৱালীজনী কলৈ যাব! কাৰ আশ্রয় ল'ব! প্ৰভু, কি কৰিলা!

মোক মাৰি নিয়া প্ৰভু, এনে বিলাই আৰু কিমান সহিম!”

বুঢ়ীৰ কান্দোনত দীনবন্ধুৰ চকু-লো ওলাল, কোমল মাতেৰে ক'লে,—“আই নাকান্দিব, কান্দিবো জানো কি বা হ'ব! মই পাৰোঁ যদি বাৰী-মাটি ডোখৰ ৰাখিবলৈ যত্ন কৰিম। আপুনি ধৈৰ্য্য ধৰক।”

বহুতো বৰাই-বুজাই কাতিৰামৰ মাকক সাস্থনা দি দীনবন্ধু চিন্তাকুল চিন্তেৰে ঘৰলৈ উলটিল।

দ্বিতীয় অধ্যায়

দ্বী-শিক্ষাশ্ৰম

আমি দীনবন্ধুৱে কিছুমান ঘৰ সজোৱা দেখি-ছিলোঁ। এতিয়া সকলোবোৰ সম্পূৰ্ণ হৈ উঠিল। ঘৰবোৰ হৈ উঠাৰ পাচত তেওঁ চাপকেইটা ত ছহাত-মান ওখকৈ গোটোঁ বাঁহ পুতি তাত জুৰীয়া বান্ধি ভালকৈ বেঢ়িলে; দুফালে মাথোন দুখন জপনা ৰাখিলে;—এফালে এই টোলত সোমাব পাৰি, আন ফালে দি ব্ৰহ্মপুত্ৰলৈ যাব পাৰি।

দীঘলকৈ সজা ঘৰ দুটাৰ এটাত বহুতো চাল-পীৰা, আৰু ইটোত কিছুমান তাঁত-শাল পতা হৈছে। বহুতো উষা, চেৰেকী, লেটাই য'তৰ আদিও অনা হৈছে।

অলপ দিনৰ পাচতে বাটচ'ৰাৰ সমুখত এখন ডাঙৰ কলিত ডাঙৰ আখৰেৰে লিখি থোৱা দেখা গ'ল—“দ্বী-শিক্ষাশ্ৰম”। লগে লগে বাতৰি-কাকতত এই জাননী ওলাল:—

দ্বী-শিক্ষাশ্ৰম

১। পহিলা বহাৰৰ পৰা আশ্বিনৰ কাৰ্য্য চলিব।

২। এই আশ্রমত ছোৱালীৰ পৰা বুঢ়ীলৈকে সকলোকে ঠাই দিয়া হ'ব।

৩। ইয়াত পুৱা বেলা লিখা-পঢ়া শিকোৱা হ'ব। আবেলি বোৱা-কটা, বেজীৰ কাম আদিৰ আৰু সন্ধ্যা সময়ত সঙ্গীতৰ শিক্ষা দিয়া হ'ব।

(ক) ছাত্ৰীবিদ্যা আৰু ক্ৰমাধৰণৰ হিচাপ শিক্ষাৰ বিশেষ অঙ্গ হ'ব।

৪। পুৱা আৰু শুৱৰ সময়ত সকলোৱে ভগৱৎ স্তোত্ৰ পাঠ কৰি ঈশ্বৰোপাসনা কৰিব লাগিব।

৫। বন্ধা-বঢ়া, হিচাপ ৰখা আদি কাম ছাত্ৰীৰ ভিতৰতে পাল পাতি কৰিব লাগিব।

৬। যিবিলাক সৰু ছোৱালী ছাত্ৰী ভাবে ইয়ালৈ আহিব, তেওঁলোকে বিশেষ প্ৰয়োজন নহলে, অন্ততঃ ঋতুকাল পৰ্য্যন্ত ঘৰলৈ যাব নোৱাৰিব, আৰু ইয়াৰ ভিতৰত তেওঁলোকৰ বিবাহ হ'ব নোৱাৰিব। ছোৱালী পঠিওৱাৰ লগে লগে অভিভাৱকে এই বিষয়ে প্ৰতি-প্ৰতি দিব লাগিব। তেওঁলোকে খৰচ-পাতি একো দিব নালাগে।

৭। যিবিলাক অনাথা বিধবাই জীৱিকাৰ নিমিত্তে এই আশ্রমত ঠাই বিচাৰে, তেওঁলোকৰ উপযুক্ত অভিভাৱক নাথাকিলে সাধাৰণ ছাত্ৰীৰ নিয়মৰ তলতীয়া হ'ব।

৮। যিবিলাক বিধৱাৰ ডাঙৰ ল'ৰা-ছোৱালী আছে, আৰু যিবিলাক সখা সেইবিলাকেও জীৱিকা অৰ্জনৰ নিমিত্তে আৱশ্যক হ'লে ইয়াত তাঁত-শালৰ কাম কৰিব পাৰিব। তেওঁলোকে সকলো লাগতিয়াল গঁজুলি আশ্রমৰ পৰা পাব, আৰু কাপোৰ বেচা হ'লে লাভৰ এক-তৃতীয়াংশ আশ্রমৰ উৰালত জমা থৈ বাকীখিনি তেওঁলোকক দিয়া হ'ব।

৯। পূৰ্ণিমা আৰু সংক্ৰান্তিৰ দিনা আশ্রমৰ

দৈনিক কাম বন্ধ থাকিব। সেই দিনা ধৰ্ম্ম, সমাজ আৰু ভিৰোতাৰ কৰ্তব্যৰ বিষয়ে আলোচনা হ'ব; বামাৰ্ণৱ, মহাভাৰত আদি গ্ৰন্থ পাঠ হ'ব।

১০। আশ্রমত সম্প্ৰতিকৈ দুজন শিক্ষয়িত্ৰী থাকিব। প্ৰধানা শিক্ষয়িত্ৰীয়েই স্থায়ী নিয়মৰ তল-তীয়া হৈ আশ্রমৰ শিক্ষা আৰু ছাত্ৰীৰ তত্ত্বাবধানৰ বাবে দায়ী থাকিব। তেওঁৰ হাতেদি ছাত্ৰীবিলাকে বাহিৰৰ মানুহৰ লগত চিঠি-পত্ৰৰ আদান-প্ৰদান কৰিব পাৰিব।

১১। কোনো মতা মানুহৰ আশ্রমত প্ৰয়োজন থাকিলে বাটচ'ৰাৰ পৰাই সংবাদ পঠিয়াব লাগিব, পৰিচালকৰ অনুমতি নোপোৱাকৈ কোনো ভিতৰলৈ সোমাব নোৱাৰে।

১২। এই আশ্রমত সৰ্বসাধাৰণৰ নিত্য প্ৰয়োজনীয় শিক্ষা মাথোন দিয়া হ'ব, দুই-এজনৰ উপ-যোগী উচ্চ শিক্ষাৰ নিমিত্তে সম্প্ৰতি ইয়াত কোনো ব্যৱস্থা নাই; সেই কাৰণে অৱস্থা-ভেদে থকা মেলাৰ সুকীয়া বন্দনস্তুও ইয়াত ৰখা নাই, আৰু আগ-লৈকে ৰখা নহয়।

প্ৰভাৱতী আৰু উৰাই আগৰ কাম এৰি দিয়াৰ কথা প্ৰভাৱতীৰ চিঠিৰ পৰাই বুজা গৈছিল; বাস্তৱতে তেওঁলোকৰ ইন্তুকা মঞ্জুৰ হ'ল; দীনবন্ধুৱে প্ৰভাৱতীকেই প্ৰধানা শিক্ষয়িত্ৰী মনোনীত কৰিলে আৰু তেওঁৰ অনুৰোধ মতেই উৰাক সহকাৰিণীৰ পদত নিযুক্ত কৰিলে। তেওঁলোক আশ্রমতে স্থায়ী-ভাবে থাকিব লাগিব, নিৰ্দিষ্ট দৰমহাৰ উপৰি থকা ঘৰ আৰু খোৱা খৰচ আশ্রমৰ পৰা পাব—এয়েই নিযুক্ত-পত্ৰৰ চৰ্ত্ত।

পহিলা বহাগৰ দিনা উৎসৱ পাতি আশ্রম সুকলি কৰা হ'ল। আশ্রমৰ বন্দনস্তু তলত দিয়াৰ দৰে—

বাটচ'ৰাৰ ওচৰতে যিটো ঘৰ দেখা গৈছিল তাত এজোৰা হিন্দুস্থানী মানুহ থাকে। তিবোতা-জনীয়ে ভিতৰত কাম আৰু মুনিহটোৱে বাহিৰৰ কাম কৰে; দুফালৰ দুখন জপনাৰ চাবি ইহঁতৰ হাততে থাকে। আৱশ্যক নহলে জপনা বন্ধ ৰাখিব লাগে। দৈনিক বজাৰো এই দুৱৰীটোৱেই কৰিব লাগে। দ্বিতীয়তে ভিতৰ সোমাই যিটো ঘৰ আগ ধৰি পোৱা যায়, সেইটোত লিখাপঢ়া শিকোৱা হয়। ইয়াৰ পিচত যি দুটা ঘৰ পোৱা যায়, তাৰে চাৰি-চলীয়াটোত প্ৰভাৱতী থাকে, আৰু ইটোত খায়। দীঘল ঘৰ দুটাৰ এটাত ছাত্ৰী থাকে, তাৰে এমূৰে এটা বেলেগ খোটাৰি কৰি উষাক দিয়া হৈছে। ইটোত তাঁত বোৱা হয়। তাৰ ওচৰত থকা অলপ চুটি ঘৰটোৱেই উমৈহতীয়া ৰান্ধনি ঘৰ। একলীয়াকৈ সজা ঘৰটো এবি পুহিবৰ নিমিত্তে; সেই উদ্দেশ্যে এবিঘামান ষাটিত সম্প্ৰতি এবাৰ খেতিও কৰা হৈছে। ইয়াত কোনো লগুৱা বা লিগিৰী নাই, ছাত্ৰীসকলে সকলো কাম নিজ হাতে কৰিব লাগে।

আশ্ৰম আৰম্ভ কৰিবৰ সময়ত ছাত্ৰী মাথোন দহজনীমান আছিল; কিন্তু যিমান দিন যাবলৈ ধৰিলে, সিমানেই সংখ্যাও বাঢ়িবলৈ ধৰিলে; বিশেষকৈ তাঁত-শালৰ কাম আশাতীতৰূপে চলিবলৈ ধৰিলে।

ইয়াৰ কেইবছৰমান আগতে বঙ্গদেশৰ এডোখৰ ফালি আনি আসামৰ লগত লগ লগাই পূৰ্ববঙ্গ আৰু আসাম নামেৰে এখন নতুন প্ৰদেশ গঠন কৰা হয়। তাৰ ফলস্বৰূপে নানা ৰাজনৈতিক আন্দোলনৰ মাজেদি স্বদেশী আন্দোলনৰ জন্ম হয়, আৰু বহুত ঠাইৰ মানুহে বিদেশী বৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম

কৰে। আশ্ৰম-স্থাপনৰ সময়তো সেই সক্ষম সজীৱ আছিল। এই সুবিধাত আশ্ৰমৰ তাঁত কাপোৰৰ গ্ৰাহক আশাতীতৰূপে পোৱা হ'ল। দীনবন্ধুৱে তাঁত-শালৰ সংখ্যা বঢ়াবলৈ ধৰিলে, বহুতো দুখনী বিধবাই জীৱিকা উপাৰ্জনৰ এটা উপায় পালে। এই আশ্ৰমৰ পৰা কেইবাটাও কাম হবলৈ ধৰিলে। এফালে ছোৱালীহঁতৰ শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা হ'ল, আশ্ৰয়-হীনাৰ আশ্ৰয় আৰু জীৱিকাৰ উপায় ওলাল; আন ফালে স্বদেশীৰ প্ৰচাৰ আৰু আশ্ৰমৰ ভঁৰাল টনকিয়াল হ'ল। দীনবন্ধুৱে স্বদেশী - প্ৰচলন আৰু বিদেশী বৰ্জনৰ অৰ্থনৈতিক আৱশ্যকতা সম্বন্ধে বক্তৃতা দি গাৱঁ গাৱঁ ঘূৰিবলৈ ধৰিলে, লগে লগে “জাৰ্ভায় সমস্তা আৰু বাইজৰ কৰ্তব্য” নামেৰে এখন কিতাপ লিখি চাৰিওফালে বিলাই দিলে। ইয়াৰ পৰা বহুত পৰিমাণে স্বদেশীৰ প্ৰচাৰ হ'ল; বহুতো মানুহে বিশেষ যত্নেৰে এবি-মুগা পুহিবলৈ আৰু কপাহৰ খেতি কৰিবলৈ ধৰিলে।

আশ্ৰমত ছাত্ৰীৰ সংখ্যা এতিয়া আঠে কুৰিৰ ওপৰ। অসমীয়াৰ ঘৰৰ উপযুক্ত গৃহিণী হবলৈ যিবোৰ শিক্ষা লাগে, ইয়াত সেই সকলোবোৰেই আছিল। প্ৰভা আৰু উষাই আশ্ৰমৰ উন্নতিৰ নিমিত্তে প্ৰাণ-পণে পৰিশ্ৰম কৰিও এদিনলৈকে কাতৰ হোৱা নাছিল। প্ৰভা আশ্ৰমৰ প্ৰাণ, উষা তাৰ সৌন্দৰ্য। প্ৰভাৱতী এতিয়া সম্পূৰ্ণ যোগিনী। তেওঁ নিৰামিষ ভোজন কৰে, ভূমি-শয্যাতে শোৱে, আশ্ৰমৰ উন্নতিৰ বাহিৰে তেওঁৰ নিজৰ কোনো চিন্তা নাই। আশ্ৰমৰ সফলতাত দীনবন্ধুৰ মনত মহা আনন্দ। তেওঁ ভক্তি-গদগদচিন্তে ভগৱানৰ উদ্দেশ্যে এটি নমস্কাৰ জনাই ক'লে—প্ৰভু সকলো তোমাৰ কৃপা। এনে দুটি নাৰী-বন্ধৰ সাহায্য নোপোৱা হ'লে মই মোৰ ক্ষুদ্ৰ শক্তিয়ে

কেতিয়াও এই মহৎ উদ্দেশ্য সকল কবির নোৱাৰিলো-
হেঁতেন। তোমাৰ কৰুণা-নিঃশ্বাসি সদায় যেন
এনেকৈয়ে এই তোমাৰ নিঃকিন সন্তানৰ মূৰত পৰে।

তৃতীয় অধ্যায়

ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা

আজি কাতিৰামৰ মাটি-বাৰী সম্পত্তি নীলাম
হবৰ দিন। কাতিৰামৰ তাৰ নিমিত্তে কোনো চিন্তাই
নাই; একোবাৰ মনত খেলালেও মদৰ ভাবনাই
তাক কেনিবা উকুৱাই নিয়ে। বাগী থকা সময়ৰতো
কথাই নাই; তেতিয়া তেওঁ ৰায় বাহাদুৰ।

ললিতাৰ এক দূৰ সম্পৰ্কীয় ককায়েক আছিল।
তেওঁ যদিও ধনী মানুহ নহয়, তথাপি অস্বস্তা ভাল
বুলিয়েই ক'ব পাৰি। আগেয়ে তেওঁ কাতিৰামৰ
ঘৰলৈ প্ৰায়ে আহি গৈ আছিল, কিন্তু দুৰ্গা-পূজাৰ
সময়ত কাতিৰামৰ ওচৰত অপমান পাই তেওঁ আগৰ
সকলো সম্বন্ধ ছিটি পেলালে। এতিয়া এই ছবৰস্থাৰ
সময়ত তেওঁৰ ওচৰলৈ যাবলৈকে ললিতাই স্থিৰ
কৰিলে। উদ্দেশ্য—যদি তেওঁ দয়া কৰি মানুহকেইটা
সোমাই থাকিবলৈ অন্ততঃ ঘৰ এটাকে ৰাখি দিয়ে।
শাহুৱেকেও ললিতাৰ কথা সমৰ্থন কৰিলে।

সেই দিনা ৰাতিপুৱাতে ল'ৰাটো কোলাত লৈ
ছ-মাইল বাট খোজ কাঢ়ি ললিতা ককায়েকৰ
ওচৰত ওলাল গৈ, কিন্তু লাভ একো নহ'ল। ককায়েকে
ক'লে,—“মই সেই মদাহীটোৰ লগত কোনো
প্ৰকাৰৰ লেন-দেন ৰাখিব নোৱাৰোঁ। তই যদি
থাকিব খোজ, ইয়াতে থাক; কিন্তু তাক হলে মোৰ
পদূলিতো ভৰি দিবলৈ নিদিওঁ। সি কেতিয়াবা ইয়ালৈ

আহিবৰ হলে বাঢ়নীশোটাই হে যি জানে।’

ললিতাই নীৰৱে কান্দিিলে। যিমানেই ডললৈ
নামক কাতিৰাম তেওঁৰ স্বামী। অকল কাতিৰাম
কিয়, সঙ্গদোষত পৰি বুদ্ধি হেৰুৱাই কত মানুহ
দিনে দিনে তললৈ নামিছে! সেই বিলাকক যি
কৰাৰ পৰা কাৰ কি লাভ! তাতকৈ ভেনে মানুহক
পুঠো কৰি, ভেনে মানুহৰ কাৰ্য্যক ঘূণা কৰা হে
সাধু আৰু বিস্ত লোকৰ কাম; কাতিৰামৰ প্ৰতি
ককায়েকৰ কটুক্তিত ললিতাই বৰ আঘাত পালে
আৰু ককায়েক-বৌয়েকৰ অনুৰোধ উপেক্ষা কৰি
নোখোৱা-নেমেলাকৈ উভতি আহিল। পুৱাৰে পৰা
বৰ ব'দ আছিল। ভোকে-লঘোনে খোজ কাঢ়ি
ললিতা বৰ ক্লান্ত হৈ পৰিছিল; গোটেই গা ঘামেৰে
তিতি গৈছিল। তেওঁ আহি মাজ বাট পাওঁতেই
হঠাৎ বতৰৰ পৰিবৰ্তন ঘটিল, ততালিকে ডাৱৰে
আকাশ ছাতি পেলালে, ছুই-এটোপালকৈ বৰষুণ
পৰিবলৈ ধৰিলে। ই বোধকৰোঁ ললিতাৰ ভাগ্য
পৰিবৰ্ত্তনৰ আগবাতিৰি! লাহে লাহে বৰষুণ ডাঙৰ
হৈ আহিল, ললিতা ল'ৰাটোৰে সৈতে জুকলি-জুপুৰি
হ'ল। ললিতাই চকু-লোৰে ছয়ো গাল তিয়াই,
আৰু বৰষুণত কাপোৰ-কানিৰ জ্বোল বোৱাই, বেলি
ভাটি দিয়াত ঘৰ পালেহি।

যথাসময়ত আদালতৰ সন্মুখত কাতিৰামৰ স্থাৱৰ-
অস্থাৱৰ সম্পত্তি নীলাম হৈ গ'ল। দীনবন্ধুৱে বহুত
যত্ন কৰি বৰঘৰটোৰে সৈতে বাৰীখন পাচ শ টকাত
ডাকি ল'লে। ইয়াৰ নিমিত্তে তেওঁ ধাৰ কৰিব
লগাতো পৰিল; কিয়নো খেতি-বাতিৰ পৰা তেওঁ
যি ছুইচাৰি টকা বাহি কৰিছিল সকলো আশ্ৰমৰ
কামতে খৰচ হৈ গ'ল। যি হওক, ধাৰে-ঋণে কাতি-
ৰামৰ বাৰীখন ল'ব পৰাত তেওঁ আনন্দ পালে।

সঙ্ক্যা সময়ত ললিতা আৰু তেওঁৰ শাহুৱেক ঘৰৰ পিৰালিতে বহি জুপুকা লাগি চকু-লো টুকিছে, ল'ৰাটোৱে মাকহঁতক কন্দা দেখি কেঁকুৰি কেঁকুৰি কান্দিছে, এনেতে পদূলিত দীনবন্ধুৰ মাত শুনা গ'ল। দীনবন্ধুৰ মাত শুনা মাত্ৰকে বুঢ়ী ওলাই আহিল; দীনবন্ধুৱে কলে,—“আই, নাকান্দিব, ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত আপোনাৰ বাৰীখন আৰু বৰ ঘৰটো কোনোমতে বক্ষা পৰিছে। জানেই মই ছখীয়া মানুহ, তাতকৈ অধিক কৰিবলৈ মোৰ শক্তি নহ'ল। ঈশ্বৰক ধন্যবাদ দিয়ক—তেওঁৰ কৃপাত আপোনালোকে নিজৰ ভেটি এৰিব লগা নহ'ল।

বুঢ়ী : বোপাদেউ, ঈশ্বৰে তোমাৰ ভাল কৰিব।

পোনাতিক বুকত লৈ যে গছৰ তলত থাকিব লগা নহ'ল, এয়েই পৰম ভাগ্য। পিচে, বোপা, ধন খৰচ কৰি ৰাখিলা নাৰাখিলা, সি মদাহীয়ে জানো থাকিবলৈ দিব!

দীন : সেই বাবে ভয় নাই। মাটি আৰু ঘৰৰ ওপৰত কাতিৰ এতিয়া কোনো হাত নাই; সি মোৰ। কিন্তু মই তাক লবৰ ইচ্ছাৰে ৰখা নাই; আপোনালোক যাতে ভেঁটি এৰি যাব নালাগে, তাৰ নিমিত্তেহে ৰাখিছোঁ। আপোনালোকে মোক একো দিব নালাগে; আগেয়ে যেনেকৈ নিজৰ বুলি ব্যৱহাৰ কৰিছিল, এতিয়াও তেনেকৈয়ে কৰক। ল'ৰাটি যেতিয়া বুজন হ'ব, তেতিয়া মই যি কৰিব লাগে কৰিম। আপোনালোকে এতিয়া ভালকৈ বোৱাকটাত ধৰক, তাৰ পৰাই খোৱা খৰচ ওলাব। সূতা-নেতা লাগিলে

মোক ক'ব, মই পঠিয়াই দিম; পিচত কাপোৰ বেচিলে দাম দিব।

বুঢ়ীয়ে প্ৰাণ খুলি দীনবন্ধুক আশীৰ্বাদ দিলে। ললিতাই বেৰৰ আঁৰৰ পৰা শুনি থাকি ভক্তি-গদগদ চিত্তে দীনবন্ধুৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা জনালে। দীনবন্ধুৱে বুঢ়ীক বৰাই-বুজাই সাস্তুনা দি বিদায় ল'লে। ললিতা আৰু বুঢ়ীও কিছু আশ্বস্ত হ'ল।

সেই দিনা ৰাতি ল'ৰাটোৱে ঘনাই কান্দিবলৈ ধৰিলে; মাকে হাত দি চাই দেখিলে—গাটো জুই যেন তপত, ৰাতিটো বুকতে লৈ শুই থাকিল।

ৰাতিপুৱা জ্বৰ আৰু বেছি হ'ল, লগে লগে কাহিবলৈকো ধৰিলে। ললিতাই কাতিৰামক এজন ডাক্তৰ বা কৰিৰাজ মাতিবলৈ ক'লে। কাতিৰামে ক'লে,—থৈ দে, বৰষুণত তিতি পানী লাগিছে, তাতে আকৌ ডাক্তৰ বিচাৰিব লাগিছে! ছদিন বা তিন দিনৰ মূৰত আপুনি ভাল হ'ব।

ললিতায়ো সেই কথাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি তিনি দিন অপেক্ষা কৰিলে, কিন্তু জ্বৰ ভাল হওক ছাৰি ক্ৰমশঃ বেছিহে হ'ল। ললিতা অস্থিৰ হৈ পৰিল, তেওঁ ভাবিলে দীনবন্ধুক বাতৰি দিলে কিজানি তেওঁ কিবা কৰিবই পাৰে। তেতিয়াই তেওঁ সেই কথা শাহুৱেকক ক'লে; শাহুৱেকে ওচৰৰে মানুহ এটাক মাতি যেনে তেনে দীনবন্ধুক বাতৰিটো দিবলৈ পঠিয়াই দিলে। ছৰ্ভাগ্যবশতঃ যেতিয়া মানুহটো দীনবন্ধুৰ ঘৰলৈ যায়, তেতিয়া দীনবন্ধু বা গঙ্গা এজনো ঘৰত নাছিল। মানুহটোৱে তেতিয়া আন উপায় নেদেখি আম্পাতালৰ পৰা অলপ ঔষধ লৈ অহাকে উচিত বিবেচনা কৰিলে। আম্পাতাললৈ গৈ জ্বৰ দৰব খুজিলত ডাক্তৰে “ফুইনাইন ষিকচাৰ”

এটিচা দিলে।

ডাক্তৰৰ দৰবে একো গুণ নিদিলে, বোগীৰ অৱস্থা দিনে দিনে বেয়া হৈ যাবলৈ ধৰিলে। ললিতাৰ ভাত নাই, পানী নাই, চোপনি নাই, ল'ৰাটোক বুকত লৈয়েই দিন-ৰাতি কটাইছে। ঈশ্বৰক কত যে কাকুতি কৰিছে, কত দেৱালয় আৰু সত্ৰাদিলৈ পূজা আগ কৰিছে, তাৰ লেখ নাই, কিন্তু তাৰ পৰা বোগীৰ অৱস্থাৰ একো উন্নতি নহ'ল। ললিতাৰ এতিয়া এনে অৱস্থা যে তেওঁক দেখিলে য়েয়ে-সেয়ে বেমাৰী বুলি ক'ব।

সাত দিনৰ দিনা বোগীৰ অৱস্থা নিতান্ত শোচনীয় হৈ পৰিল। ললিতাই কান্দি কান্দি এজন ডাক্তৰ আনিবলৈ গিৰীয়েকক কাকুতি কৰিবলৈ ধৰিলে। কাতিৰামে ক'লে,—“ডাক্তৰক দিবলৈ টকা পাম ক'ত?”

বুঢ়ীয়ে ক'ববাৰ পৰা সাঁচতীয়া ৰূপ ছটকা উলিয়াই দিলে, তাকে লৈ কাতিৰাম ডাক্তৰ আনিবলৈ গ'ল। ললিতাই প্ৰতি মুহূৰ্ত্ততে ডাক্তৰৰ আগমন প্ৰতীক্ষা কৰিবলৈ ধৰিলে; কিন্তু ডাক্তৰ যি নায়েই, কাতিৰামো নাছিল।

ডাক্তৰ আহে কেনেকৈ? কাতিৰামে ডাক্তৰ বিচাৰি যাওঁতে বাটতে মদৰ দোকান দেখি ভাবিলে, “ডাক্তৰক পিচত টকা দিলেও হ'ব, এতিয়া ইয়াৰে মদ খাই লোৱা যাওক।” সেই মতেই কাম হ'ল, কাতিয়ে টকাকেইটা মদৰ দোকানত জমা দিলে। যিমনেই বাগী লাগি আহিবলৈ ধৰিলে, সিমনেই তাৰ উদ্দেশ্যৰ কথা পাহৰি যাবলৈ ধৰিলে, শেহত ডাক্তৰ বিচাৰি যোৱাৰ কথা মনতেই নপৰা হ'ল।

ললিতাৰ শোকোচ্ছ্বাস ক্ৰমশঃ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে, কাতবভাবে ক'লে,—“প্ৰভু, দয়াময়, হুখুনীক দয়া

কৰা প্ৰভু; মোৰ ধন গ'ল, বস্তু গ'ল,—তাত সিমান বেজাৰ নাই। এই যে মানিকটি দিছিলো, তাৰ ওচৰত সেইবোৰ কুটাৰ নিচিনা। মই চুলি ছিঙি কাতৰ কৰি মাতিছোঁ, মোৰ পোনাটিক ভাল কৰি দিয়। প্ৰভু। হুখুনীৰ একেটি মাথোন বুকৰ বতন কাঢ়ি নিনিবা দয়াময়।”

কথাৰ লগে লগে ললিতা মুৰ্ছা যাওঁ যাওঁ হ'ল, খাবাসাবে চকু-লো ব'বলৈ ধৰিলে। সন্ধ্যালৈকে বাট চাই ডাক্তৰ বা কাতিৰাম কাকো নহা দেখি বুঢ়ীয়ে আকৌ সেই গাৱঁৰ মানুহটোকে এজন ডাক্তৰ আনিবলৈ পঠিয়ালে।

এঘণ্টামান সময়ৰ মূৰত ডাক্তৰ আহিল। বোগীক পৰীক্ষা কৰি ডাক্তৰে মুখ কৌঁচাই পেলালে। তেওঁ বোগীক ভালকৈ সঁকিবলৈ কৈ এটা ঔষধৰ ব্যৱস্থা দি গুচি গ'ল। ডাক্তৰে টকা লবলৈ সম্মত নহ'ল, সেই মানুহটোৱেই ব্যৱস্থামতে দৰব আনিলেগৈ।

ডাক্তৰ যেতিয়া উভতি যায়, তেতিয়া দীনবন্ধুৱে তেওঁক বাটত লগ পালে। আগৰে পৰা ছয়োৰে চিনা-জনা আছিল, সেই দেখি দীনবন্ধুৱে অলপ ধেমালি কৰি সুধিলে,—“কিহে ডাক্তৰ? ক'ব পৰা? বোলোঁ কাক নো ভৱবন্ধনৰ পৰা মুক্ত কৰি আহিলা?”

ডাক্তৰ : হওঁতে ভৱ-বন্ধন মুক্ত কৰাইহে হয়।

মানুহবোৰ এনে অন্ধৃত, সময়ৰ বেলিকা ডাক্তৰৰ খবৰেই নলয়, শেহত যেতিয়া ভাল হোৱাৰ কোনো আশা নাথাকে, তেতিয়া মাত ডাক্তৰ, মৰা মানুহ জীয়াই দিয়কহি। ডাক্তৰে তেতিয়া কি কৰিব! সিকালে কথাটো ওলাব, ডাক্তৰ আহিহে মানুহটো মাৰিলে, যেন ডাক্তৰৰ কাম মানুহ মৰাটোহে।”

দীন : পিচে গৈছিল। ক'লে ?

ডাক্তৰ : ক'লেনো যাৰা ! মানুহ মাৰিবলৈ। তুমি দেখোন আগেয়ে গম পাইছা।

দীন : কিন্তু ক'ৰ মানুহ, তাৰ গম পোৱা নাই নহয়।

ডাক্তৰ : সেই কাতিৰাম বোলা মদাহীটোৰ সৰু ল'ৰা এটা। ইমান দিন ভু নাই, এতিয়া মাৰিবলৈ খৰিলত মোক মাতিছে। মই কি কৰিম ! আৰু এঘণ্টামান থকাবো আশা নাই।

দীন : বেমাৰটো কি ?

ডাক্তৰ : নিউমনিয়া।

ডাক্তৰ গ'ল, দীনবন্ধুৰ চকুত চকুলোৱে দেখা দিলে। তেওঁ তেতিয়াই লৰালবিকৈ কাতিৰামৰ ঘৰলৈ গ'ল। গৈ দেখিলে বোগীৰ অৱস্থা সৰুটজনক। তথাপি তেওঁ বোগীৰ ওচৰত বহি শুদ্ধাৱা কৰিবলৈ খৰিলে, কিন্তু সকলো মিছা হ'ল। ভগৱানৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে কোনে কি কৰিব ! অলপ পিচতেই ললিতাৰ বুকু শুদা কৰি, জীৱনৰ একমাত্ৰ অৱলম্বন, আলাসৰ লাড়ু পুত্ৰটিক নিষ্ঠুৰ কালে অকালতে হৰি নিলে। হাঁহাকাৰ ধ্বনিৰে দ্বিবিদিক পূৰ্ণ হ'ল। মৃত সন্তানক বুকত বান্ধি ললিতা মাটিত পৰি মুৰ্ছা গ'ল।

চতুৰ্থ অধ্যায়

পাঠুৰীৰ পৰিৱৰ্ত্তন

আবেলি বেলিকা দীনবন্ধু তেওঁৰ পাঠাগাৰত মোহাই মোখেলৰ বক্তৃতামলী পঢ়ি আছে, আৰু মাজে মাজে দাপ দিছে, এনেতে গজাই এখন

ভিজিটিং কাৰ্ড তেওঁৰ হাতত দিলে। কাৰ্ডখনত ইংৰাজীত লিখা আছিল,—“এম, ডব্লিউ, হেমিণ্টন, কলিকতা।” তেওঁ কিতাপখন জপাই ওলাই গ'ল, আৰু তেওঁৰ ঘৰৰ মুখতে এখন মটৰ গাড়ী বৈ থকা দেখিলে। চাহাব তেতিয়া দীনবন্ধুৰ ঘৰৰ মুখত থিয় দি আছিল আৰু মটৰ ড্ৰাইভাৰটো মটৰতে বহি আছিল। সি তাৰ মুখখন টুপীটোৰে সৈতে যিমান-লৈকে পাৰি ঢাকি ৰাখিছিল ; তথাপি তাক দেখা মাত্ৰেই দীনবন্ধু চকু খাই উঠিল। সি যি হওক, তাৰ প্ৰতি বিশেষ লক্ষ্য কৰিবলৈ দীনবন্ধুৰ সুবিধা বা সময় নাছিল। চাহাব আৰু তেওঁৰ ভিতৰত বিলাতী নিয়মে স্বাগত সম্ভাষণ জনোৱা আৰু কৰমৰ্দ্দনৰ পাচত দীনবন্ধুৱে চাহাবক বহিবলৈ দিলে।

চাহাবে ক'লে,—“বোধকৰোঁ মোৰ কথা আপোনাৰ মনত আছে।”

দীন : নিশ্চয় আছে। পিছে আপুনি ইঠাৎ এই অনুগ্ৰহ দেখুওৱাৰ কাৰণ জানিব পাৰোঁনে ?

চাহাব : কাৰণ বিশেষ একো নাই। এই কালে আহিছিলোঁ, ভাবিলোঁ এবাৰ আপোনাক ধন্তবাদ জনাবলগীয়া আছে।

দীন : মই বোধকৰোঁ ধন্তবাদ পাবলগীয়া একো কথা নাই।

চাহাব : আপুনি নাজানিব পাৰে, কিন্তু আপুনি মোৰ মহৎ উপকাৰ সাধন কৰিছে।

দীন : মই দেখোন আপোনাৰ কথা একোকে বুজিব পৰা নাই।

চাহাব : আপোনাৰ মনত থাকিব পায়, আপুনি মোক কিছুমান কিতাপ পঢ়িবলৈ উপদেশ দিছিল ; সেই কিতাপ বিলাকৰ

প্রত্যেকখনেই একো একোটি বস্তু। আপুনি নাম দিয়া কিতাপৰ বাহিৰেও মই আক
মই এতিয়াহে বুজিছোঁ কিয় জৰ্মান বহুতো কিতাপ পঢ়িলোঁ। তাৰ দ্বাৰা মোৰ
দাৰ্শনিক ঋপেনহৰাৰে “মোৰ জীৱনত বহুতো উপকাৰ হ’ল। শাস্ত্ৰতে ভগৱান ঈশ্বৰ
শাস্তি পাইছোঁ উপনিষদত, মৰিলেও এই কথাতে যদি সকলো ধৰ্ম্মপ্রচাৰক চলিহেঁতেন
যদি কৰবাত শাস্তি পাওঁ উপনিষদতেই তেনেহলে জগতত কেতিয়াও ধৰ্ম্মৰ নিমিত্তে কটাকটি
পাম” বুলি কৈছিল। আনবোৰ কথা মৰামৰি নহ’লহেঁতেন। এতিয়া মই স্বীকাৰ কৰোঁ,
এবি গীতাত এনে দুটা অমূল্য কথা এইবোৰ গ্ৰন্থ পঢ়াৰ আগেয়ে মই ধৰ্ম্মৰ আধ্যাত্মিকতা
পালোঁ যে সি মোৰ আগৰ বিশ্বাসকেই কতালৈ বুদ্ধি নাছিলোঁ। পাশ্চাত্য দেশে যে
ওলোটাই দিলে। সেই দুটা হৈছে পূৰ্বদেশৰ পৰা ধৰ্ম্মসম্বন্ধীয় বহুতো শিক্ষা লাভ
চতুৰ্থ অধ্যায়ৰ একাদশ শ্লোক, আৰু কৰিব লাগিব, তাত এতিয়া মোৰ সংশয় নাই।
নৱম অধ্যায়ৰ ত্ৰয়োবিংশ শ্লোক। শ্লোক আপোনাৰ অল্পগ্ৰহত মোৰ এই জ্ঞান হোৱাৰ পৰা
দুটা এই :— মই আপোনাৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ আৰু সেই বাবে

- (১) যে যথা মাং প্রপত্ত্বন্তে তান্তুথৈৰ ভজাম্যহম্। আপোনাক ধন্যবাদ দিওঁ।*
- মম স্বৰ্গাত্মবৰ্ত্তন্তে মনুজাঃ পাৰ্থ সৰ্ব্বশঃ॥ দীন : আপুনি যে মোৰ কথাতেই সেই কিতাপ
- (২) যেহপাত্ৰদেয়তাভক্তা যজন্তে ঐক্যায়িতাঃ। বোৰ পঢ়িলে, সেই বাবে ময়ো আপোনাক মোৰ
- তেহপি মামেৰ কৌন্তেয় যজন্ত্যস্মিধ্বিপূৰ্ব্বকম্॥ ধন্যবাদ জনাইছোঁ।

*(i) The Maker of mankind will graciously accept their gratitude whether the offering be laid in the temple or on the turf, whether in the enthusiasm of the heart, before a beautiful image expressing love or benignity or without any visible object, in the bleak and desert air.

—Walter Savage Landor.

(ii) It is true, the Hindus worship idols. But in the Bhagavat Gita the supreme spirit is introduced as looking with pity on all these helpless childish customs not as condemning the worshippers of idol to death and destruction, but as saying with the sublimest and almost superdivine unselfishness. “Even those who worship idols worship me.” Is not this the same thought which St. Paul expressed so powerfully at Athens : Whom therefore ye ignorantly worship, him declare I unto you, and is not this the spirit in which missionaries might and ought to approach every religion ? Religions have always been much maligned and misrepresented, and here and elsewhere the golden rule applies : —Never to judge before we know.—Max Muller.

(iii) O India, is not this thy sacred mission to be among the nations of the earth a people of the spirit, to give to all mankind an example, a lesson of true spirituality ? Thou hast been in past ages the light of the world. Become so again But in order to become so, make no claim to be so.

—Paul Richard.

চাহাব : মই ভেতিয়া সেইবোৰ কিভাপৰ মূল্য বুজা নাছিলোঁ ; বৰং তাত কি আছে চাই প্ৰতিবাদ কৰিম বুলিহে ওলাই-ছিলোঁ। পিচত পঢ়িহে মোৰ জ্ঞান হ'ল। কিন্তু এটা কথা, আপুনি সেই দিনা কোৱা কথাবোৰ মোৰ মতে একে-বাৰেই নিৰপেক্ষ হোৱা নাই।

দীন : কোনবোৰ কথা ?

চাহাব : আপুনি কৈছিল আমি খৃষ্টান ধৰ্ম্মটো ব্যৱসায়ত পৰিণত কৰিছোঁ, কিন্তু হিন্দুধৰ্ম্ম তেনে নহয়। কিন্তু মই যিমান দূৰ জানিব পাৰিছোঁ, সেই কথা একে-বাৰেই সঁচা নহয়। আজি কালি ধৰ্ম্ম-যাজকসকলৰ মাজত হিন্দুধৰ্ম্মৰ সেই উচ্চ আদৰ্শ নাই, তেওঁলোকে তাক পণ্য দ্ৰব্যত পৰিণত কৰিছে।

দীন : সেই কথা ময়ো স্বীকাৰ কৰোঁ। কিন্তু মই কওঁতে আন এটা কথা লক্ষ্য কৰিহে তেনেকৈ কৈছিলোঁ যেন মনত পৰে। হিন্দুধৰ্ম্মই কাকো বিশ্বাসৰ বিৰুদ্ধে চলিবলৈ নকয়, কিন্তু আপোনালোকে আপোনালোকৰ ধৰ্ম্মত সমূলি বিশ্বাস নথকা মানুহকো জানি-গুনিয়েই পাৰ্থিব ভোগসুখৰ প্ৰলোভন দেখুৱাই বেণ্টাইজ্‌ড কৰে। মই বোধকৰোঁ সেই কথা লক্ষ্য কৰিয়েই তেনেকৈ কৈছিলোঁ।

চাহাব : আক এটা কথা,—প্ৰতিমা পূজাৰ মাজেদি চৈতন্ত শক্তিৰ উপলব্ধিৰ কথা আপুনি যিদৰে কৈছিল, আক শাজ্জই

যিদৰে কয়, ঠিক তেনেকৈ আচৰণ কৰা সাধাৰণতঃ দেখা নাযায়।

দীন : হ'ব পাৰে। তথাপিও তাত যি এটা অন্ধ বিশ্বাস আছে, তাৰ পৰাও উপকাৰ হোৱাৰ সম্ভৱ। অন্ততঃ যিটো মতত বিশ্বাস জন্মা নাই তাক গ্ৰহণ কৰাতকৈ বেয়া হলেও যিটোত বিশ্বাস আছে তাতে থকাই ভাল। যদি তেনে বিশ্বাসৰ পৰা অপকাৰ হোৱা যেন দেখা যায়, তেন্তে কোনো কুটনীতিৰ আশ্ৰয় নলৈ পোন পটিয়ে ভুলটো বুজাবলৈ যত্ন কৰা উচিত। আপুনি ক'ব পাৰে নে আপোনালোকে খৃষ্টান ধৰ্ম্মত দীক্ষিত কৰা মানুহবিলাকৰ শতকৰা এজনবো কিবা আধ্যাত্মিক উন্নতি হৈছে বুলি ?

চাহাব : একেবাৰেই নাই হোৱা বুলিও ক'ব নোৱাৰোঁ, কিন্তু সিহঁতে যে ধৰ্ম্মবিশ্বাসতকৈ পাৰ্থিব সুখলৈহে বেছিকৈ লক্ষ্য ৰাখিছে, তাক মই স্বীকাৰ কৰোঁ। মই এতিয়া বহুতো দেশী খৃষ্টানক পৰীক্ষা কৰি এইটো বুজিছোঁ, সিহঁতে প্ৰায়ে খৃষ্টান ধৰ্ম্ম বুজা নাই। বুজিব বা কেনেকৈ। ময়েই স্বামীজীৰ 'ঈশদূত খৃষ্ট' কিতাপখন পঢ়াৰ আগলৈকে ভালকৈ বুজা নাছিলোঁ। তাৰ পিচত সিহঁতে টানত পৰিলে এতিয়াও হবিনাশ লয়, কালীৰ নাম লয় ; আন কি দুই-এজনে আনৰ হাতেদি কালী-পূজাত পাঠা দিয়াও ধৰ্ম্ম পৰিছে। মই সোধাত সিহঁতে এক বকম স্পষ্টভাবেই ক'লে

যে সিইতে উপায় নথকাতহে খুঁটান হৈছিল। সেই দেখি খুঁটান হৈ অন্ডায় কবিলে বুলি জানে, আক দেখুয়াই খুঁটান হৈ থাকিলেও লুকুয়াই আগব দৰে চলে। কেইজনমান এনেকুয়াও পালোঁ যি খুঁটান ধৰ্ম্মতো বিশ্বাস নকৰে, আক আগব বিশ্বাসো হেৰুৱালে,— মুঠতে নাস্তিক হ'ল।

দীন : তেনেহলে সিইতৰ এই আধ্যাত্মিক অধঃপতনৰ বাবে দায়ী কোন?

চাহাব : সেই দেখিয়েই এতিয়া মই কাকো কাকি দি “বেণ্টাইজ্‌ড্‌” নকৰোঁ। যেতিয়া মানুহটোৰ খুঁটান ধৰ্ম্মত সঁচ-কৈয়ে বিশ্বাস জন্মিছে বুলি বুজোঁ, তেতিয়াহে দীক্ষা দিওঁ। আজি-কালি মই কোনো ধৰ্ম্মকে অযথা নিন্দা নকৰোঁ।

দীন : আপোনাৰ কথাত মই সুখী হ'লোঁ। ধৰ্ম্ম-প্ৰচাৰক হলেই ধাৰ্ম্মিক হ'ব লাগে। ঠগৰ ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰ অধৰ্ম্মপ্ৰচাৰহে।

তাৰ পিচত চাহাবে দীনবন্ধুৰ পুথি-ভঁৰাল চাব খুজিলে, দীনন্ধুৱে আগ্ৰহেৰে দেখুৱালে। চাহাবে চাই চাই কিছুমান কিতাপৰ আৰু দোকানৰ নাম টুকিবলৈ লাগিল।

ইঠাং কিবা এটা কথা মনত পৰি দীনবন্ধুৱে চাহাবক সুধিলে,—আপোনাৰ মটৰ-ড্ৰাইভাৰটোৰ নাম কি?

চাহাব : জ্ঞানেন্দ্ৰনাথ বায়।

দীন : তেওঁ আপোনাৰ লগত কিমান দিন কাম কৰিছে?

চাহাব : প্ৰায় পাঁচ বছৰ।

দীন : ইয়াৰ ভিতৰত তেওঁ আসামলৈ আদি-ছিলনে?

চাহাব : মই যিমান বাৰ আহিছোঁ, তেন্তেই প্ৰায় সিমান বাৰেই আহিছে। এবাৰ কি ছুবাৰ মাত্ৰ মই মটৰ অনা নাছিলোঁ।

দীন : মই আপোনাৰ লগত অহাৰ কথা সোধা নাই। অকলৈ তেওঁ কেতিয়াবা আহিছিল নে নাই, তাকে জানিব খুজিছোঁ।

চাহাব : পূজাৰ সময়ত তেওঁ ছমাহৰ ছুটী লৈ বিয়াৰ বন্দবস্ত কৰিবৰ নিমিত্তে আসামলৈ আহিছিল, পিচত বন্দবস্ত ঠিক নোহোৱাত কেইদিনমানৰ আগতে উভতি গ'ল। আপুনি-নো সুধিলে কিয়?

দীন : মই তেওঁক চিনো যেন লাগিছে, বোধ কৰোঁ সেই সময়তে দেখিছিলোঁ, সেই হে সুধিলোঁ। বাক আপুনি কিতাপ চাওকচোন, মই এবাৰ তেওঁক লগ ধৰিব লাগে।

দীনবন্ধু ওলাই গ'ল। চাহাবে আগব দৰেই কিতাপ চাবলৈ আৰু টোকা ৰাখিবলৈ লাগিল।

পঞ্চম অধ্যায়

প্ৰেস্তাৰ

দীনবন্ধুক ওলাই যোৱা দেখিয়েই মটৰ-ড্ৰাইভাবে নেদেখা ভাও জুৰি আন ফাললৈ মুখ ঘূৰালে। দীনবন্ধুৱে সেইটো লক্ষ্য কৰিও আগ বাঢ়ি গৈ

মাত লগালে,—“গুড্ মৰ্ণিং মিষ্টাৰ বায়।”

মৰ্টৰ ড্ৰাইভাৰ উচাপ খাই উঠিল; লৰালবিকৈ উত্তৰ কৰিলে,—“গুড্ মৰ্ণিং চাব।”

“বোধকৰোঁ আপোনাৰ নাম জ্ঞানেশ্বৰনাথ বায়?”
“হয়।”

“আপুনি আগেয়ে কেতিয়াবা আসামলৈ আহিছিল নে?”

“সকতে মই ইয়াতে আছিলোঁ। আজি দহ বছৰমান এই ফালে অহা নাই।”

“এই বছৰৰ ভিতৰতে আপোনাক ক’বাত দেখা দেখা যেন লাগিছে।”

জ্ঞানেশ্বৰ বুকু কঁপিল। দীনবন্ধুক দেখা পোৱাৰে পৰা তেওঁ বৰ অশান্তি অনুভৱ কৰিছিল, এতিয়া একেবাৰেই অধীৰ হৈ পৰিল। সেপ ঢুকি ঢুকি কলে,—“আপোনাৰ ভুল হৈছে, এই বছৰতহে নালাগে, মই কলিকতালৈ যোৱাৰ পৰা এই ফালে অহাই নাই।”

দীন : তেনেহলে মোৰ ভুল হৈছিল, মাফ কৰিব। বোধ কৰোঁ, কলিকতাত আপুনি মুক্তা বাবুৰ লেনত থকা ১১৮ নম্বৰ ঘৰত থাকে?

জ্ঞানেশ্বৰ আগতকৈও বেছি কঁপনি উঠিল। দীনবন্ধুৱে তেওঁৰ ইমানবোৰ খবৰ পালে ক’ব পৰা! আৰু এইবোৰ কথা সোধাৰ উদ্দেশ্য কি! মূৰ খজুৱাই খজুৱাই সেপ ঢুকি উত্তৰ দিলে—“হয়।”

দীন : আপুনি ৰমণীমোহন দত্তক চিনি পায়?

জ্ঞানেশ্বৰে খবক-বৰক মাতেৰে বহুত বেজিৰ মূৰত ক’লে,—“কোন—ৰমণীমোহন দত্ত?”

দীন : বেৰিষ্টাৰ, আপোনাৰ বোধকৰোঁ বন্ধু।

জ্ঞান : মোৰ বন্ধু! ক’তা মই দেখোন নামকে

শুনো নাই।

দীন : বোধকৰোঁ আপুনি সঁচা কথা কোৱা নাই।

জ্ঞান : মিছা কোৱাৰ পৰা মোৰ কি লাভ?

দীনবন্ধুৱে এখন চিঠি উলিয়ালে। সেইখন ৰমণীমোহনে কলিকতা পাই প্ৰভাৱতীলৈ লিখা চিঠি। তাত বহুত কথাৰ পাচত লামবণিত এই কেইটা কথা আছিল,—‘কোনো কাৰণবশতঃ মই আগৰ ঘৰ এৰি আহিলোঁ। সম্প্ৰতি বিশেষ কাৰ্য্যত বহুত ঠাইত ঘূৰিব লগাত পৰিছোঁ। সেই কাৰণে মোলৈ চিঠি দিলে তলত লিখা ঠিকনালৈ দিবা,—
“শ্ৰীৰমণীমোহন দত্ত। কেয়াৰ অব্ বাবু জ্ঞানেশ্বৰনাথ বায়, ১১৮ নম্বৰ মুক্তা বাবুৰ লেন, কলিকতা।’
এই চিঠিখন প্ৰভাৱতীয়ে বহুত দিনৰ পিচত ফটা কাকতৰ পাচত পাই দীনবন্ধুক দিছিল।

চিঠিখন দেখুৱাই দীনবন্ধুৱে জ্ঞানেশ্বৰক সুধিলে,—
“এই চিঠিখন কাৰ লিখা ক’ব পাবেনে?”

জ্ঞান : ক’ব নোৱাৰোঁ।

দীন : ভাল কথা। শেহত মোক হলে দোষ দিব নোৱাৰিব। মই এতিয়া সকলো কথা আপোনাৰ চাহাবক ক’ম। তাৰ পিচত যি ক’বা উচিত কৰিম। মোৰ কবলগীয়া কথা শুনক,—আপুনি আচলতে জ্ঞানেশ্বৰনাথ বায়, কিন্তু ৰমণীমোহন দত্ত বেৰিষ্টাৰ হৈ বালিকা-স্কুলৰ শিক্ষয়িত্ৰী প্ৰভাৱতীক বিয়া কৰাবলৈ আহিছিল, তেতিয়া এবাৰ মোৰো দৰ্শন-লাভ ঘটিছিল। আপুনি তেওঁৰ ঘৰত এদিন এবাতি থাকি আপোনাৰ পণ্ড-চৰিত্ৰৰ পৰিচয় দিছিল, আৰু

এতিয়া সকলো কথা অস্বীকাৰ কৰি
নিজক মিছলীয়া বুলি প্ৰমাণ কৰিছে।

দীনবন্ধু ছখোজমান যাওঁতেই জ্ঞানেশ্বৰই
আগৰ্ভেটি ধৰি হাত যোৰ কৰি ক'লে,—“মোক এই
বাৰলৈ ক্ষমা কৰক।”

দীন : দোষ স্বীকাৰ কৰিলে আক সেই দোষ
ক্ষমাৰ যোগ্য হ'লে ক্ষমা কৰিব পাৰি ;
কিন্তু যি মিছা কৈ দোষ ঢাকিব
খোজে, তাক কেতিয়াও ক্ষমা কৰা
উচিত নহয়। মই এতিয়া সকলো
কথা চাহাবক ক'ম, তাৰ পিচত আদা-
লতৰ আশ্ৰয় লৈ যি কৰিব পাৰি
কৰিম।

জ্ঞানেশ্বৰই দীনবন্ধুৰ ভৰিত ধৰি ক'লে,—
“আপুনি মোক বক্ষা কৰক।”

দীন : কৰ্তব্যৰ ওচৰত দয়া-স্বায়া নাই। আপুনি
যদি দোষ স্বীকাৰ কৰি অনুতাপ
কৰিলেহেঁতেন, তেনেহলে কিজানি ক্ষমা
কৰিব পাৰিলোহেঁতেন। কিন্তু
এতিয়া আপুনি মিছা কথা কৈ ছপ্ত
শাস্তিৰ যোগ্য হৈছে মাথোন।

জ্ঞান : আপুনি মোক অভয় দিলে সকলো
কথা ক'ব পাৰোঁ।

দীন : আপোনাৰ কথা শুনাৰ আগেয়ে মই
প্ৰতিজ্ঞা কৰিবলৈ সাজু নহওঁ।

জ্ঞান : শুনক মোৰ কথা,—মোৰ নাম জ্ঞানেশ্ব-
ৰ নাথ বায়। বমণীমোহন দত্ত কোন
মই ক'ব নোহাবোঁ। তেওঁ দিয়া জ্ঞান-
নীও মই দেখা নাই। লক্ষীকান্ত মোৰ
সহপাঠী আৰু বহু বুলি আপুনিও

কিজানি জানে ; তেওঁৰ লগত মোৰ
প্ৰায়েই চিঠিপত্ৰ চলি থাকে। পূজাৰ
সময়ত তেওঁৰ পৰা এখন চিঠি পালোঁ ;
তাত লিখিছিল,—“বন্ধু, শেহত এটা
প্ৰকৃত বন্ধুৰ কাম কৰিবলৈ খাটনি
ধৰিব খুজিছোঁ। মোক এজনী ডিবো-
তাই অপমান কৰিলে। মই প্ৰতি-
শোধ ল'ম বুলি যদিও ছমিয়াইছিলোঁ
তথাপি তোমাৰ সাহায্য নহলে কৃত-
কাৰ্য্য হোৱাৰ আশা নাই। যুৱতী
ইয়াৰ বালিকা-স্কুলৰ শিক্ষয়িত্ৰী, নাম
প্ৰভাৱতী। কলিকতাৰ কোনোবা বমণী-
মোহন দত্ত নামেৰে বেৰিষ্টাৰ এজনে
বিবাহৰ পাত্ৰী বিচাৰি দিয়া জাননী
এখন দেখি, তেওঁ পাত্ৰী হ'বৰ ইচ্ছা
প্ৰকাশ কৰি চিঠি লিখিছিল। মই
ডাকঘৰৰ কৰ্মচাৰী এজনৰ সাহায্যেৰে
তাৰ উত্তৰ হস্তগত কৰিছোঁ। মুঠতে
তেওঁৰ বিবাহ কলিকতাতে হৈ গ'ল,
আৰু সেই কাৰণে প্ৰভাৱতীৰ লগত
বিবাহ হ'ব নোহাবোঁ। প্ৰভাৱতীয়ে চিঠি-
খন নোপোৱাৰ কাৰণে এতিয়াও এই
কথা জানিব পৰা নাই। তুমি যদি
তোমাৰ বন্ধুৰ অপমানৰ প্ৰতিশোধ
লোৱাত সাহায্য কৰিব খোজা, তেন্তে
এয়েই সুৰ্ঘৰ সুযোগ। তুমি ততালিকে
ছুটী লৈ বমণীমোহন দত্ত বুলি পৰিচয়
দি প্ৰভাৱতীৰ ওচৰত উপস্থিত হোৱাহি,
কলিকতাৰ পৰা এনে ভাৱে চিঠি
লিখিবা যাতে ভাবিবলৈ বা কান্ধাব

মুখি-পুছি চাবলৈ সময় পোৱাৰ আগতে
তুমি আহি পোৱা। তাৰ পাচত ছলে-
বলে কৌশলে যদি এবাৰ তেওঁক
কলিকতালৈ নি দিব পাৰা, তেন্তে
অপমানৰ প্ৰতিশোধ ভালকৈ ল'ব
পাবিম।”—তেওঁৰ অনুৰোধ মতেই
মই বমণীমোহন হৈ আহিছিলোঁ, আৰু
আপুনিও দেখা পাইছিল। আপুনি
ইয়াত নথকা হলে আমাৰ উদ্দেশ্য
কিজানি সিদ্ধিয়েই হ'লহেঁতেন। কলি-
কতাৰ পৰা তেনে ঠিকনা কয় দিছিলোঁ,
সেইটো আপোনাক নকলেও হ'ব।
বাকী সকলো কথা আপুনি জানে।
মই এতিয়া সকলো কথা কলোঁ, আপুনি
মোক বক্ষা কৰক।

দীন : আপোনাৰ অপৰাধ ক্ষমাৰ অযোগ্য।

জ্ঞান : কিন্তু মোক শাস্তি দিয়ালেও কৰা
কাম নকৰা নহয়। তত্পৰি আমাৰ
উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহ'ল যেতিয়া, প্ৰভা-
ৱতীবো সঁচাকৈয়ে কোনো ক্ষতি হোৱা
নাই।

দীন : কিন্তু প্ৰভাৱতীৰ সৰ্বনাশ সাধনৰ
চেষ্টাতো কৰিছিল! আৰু তেনেকৈ
কিমানৰ ওপৰত অত্যাচাৰ কৰিব
তাক কোনে জানে? শাস্তি পালে
আগলৈ মনত থাকিব।

জ্ঞান : মই প্ৰতিজ্ঞা কৰিছোঁ—আগলৈ আৰু
কেতিয়াও তেনে কাম নকৰোঁ।

দীন : যদি প্ৰতিজ্ঞা নবয়?

জ্ঞান : তেতিয়া আপোনাৰ যি ইচ্ছা তাকে

কৰিব।

দীন : বাক সম্প্ৰতি মই আপোনাৰ কথাৰ
ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰিলোঁ। কিন্তু চাহাবৰ
আগত সকলো ক'ম।

জ্ঞান : তেতিয়া হলে চাহাবে মোক গুদাই
নেৰে।

দীন : আপুনি আপোনাৰ প্ৰতিজ্ঞামতে কাম
কৰিলে আপোনাৰ কোনো অমঙ্গল
নহয়। ইয়াৰ বাহিৰে আন কোনো
প্ৰতিশ্ৰুতি দিবলৈ মই সাজু নহওঁ।

এই দৰে কৈয়েই দিনবন্ধু ভিতৰলৈ সোমাই
গ'ল; চাহাবক ক'লে,—“আপোনাক এনেকৈ এৰি
যোৱাৰ বাবে যেন বেয়া নাপায়।”

চাহাব—নিশ্চয় নাপাওঁ। মই আপোনাৰ লাই-
ত্ৰেবী দেখি মোহিত হৈছোঁ। আপোনাতকৈ ভাগ্য-
বান মানুহ অতি কম। আপোনাৰ এই খোটাৰলিটোৰ
ভিতৰত সোমাই জগতৰ সকলো মনীষীৰ লগত
সাক্ষাৎ হোৱা যেন লাগিছে। আপোনাৰ নিৰ্বাচন
দেখি অৱাক হৈছোঁ। আপোনাৰ লাইত্ৰেবীত যে
জগতৰ সাহিত্যৰ উৎকৃষ্ট বক্তৃতাৰ্জি এনেকৈ সজাই
বাখিছে, দিনো অতীত-বৰ্ত্তমানৰ মহা মহা পণ্ডিত-
সকলৰ লগত আপুনি সময় কটাবলৈ পাইছে,
তাকে ভাবি মই আপোনাৰ সৌভাগ্যক কৰ্ম্মভাৱে
নাচাই থাকিব পৰা নাই। সঁচাকৈয়ে আপুনিয়ৈ
খন্ত। পিচে আপুনি এনে এজন শাস্ত্ৰ-ব্যৱসায়ী হৈ
মোক খেতিয়ক বুলি পৰিচয় দিছিল কিয়?

দীন : সঁচাকৈয়ে মই খেতিয়ক। আপুনি যেনেকৈ
নানা কাৰ্য্যত ফুৰিলেও ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰকেই
ঘাই ব্যৱসায় বুলি জানে, ময়ো তেনেকৈ
আন কামত হাত দিলেও খেতিকেইহে

মোৰ ঘাই ব্যৱসায় বুলি জানো।

মোৰ জীৱিকা আৰু সকলো কাম খেতিৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। তৰুপৰি সময় পালে মই নিজ হাতেও খেতি কৰোঁ। তেনেস্থলত মই খেতিয়ক বুলি পৰিচয় নিদি আৰু কি বুলি দিম?

চাহাব : মই আপোনাৰ বিষয়ে সকলো শুনিছোঁ। যদি আপোনাৰ দৰে খেতিয়ক প্ৰত্যেক দেশতে অন্ততঃ আধা ডজন থাকিলহেঁতেন, তেনেহলে আজি পৃথিৱীৰ ৰূপেই বেলেগ হ'লহেঁতেন।

দীনবন্ধুৱে চাহাবৰ প্ৰশংসাত আছকাল বোধকৰি জ্ঞানেন্দ্ৰৰ কথাৰ অৱতাৰণা কৰিলে। শূনি থাকি শেহত চাহাবে ক'লে,—“সি মোৰো কুনাম আনিলে। মোৰ লগত পাঁচ বছৰ থাকিও, সি যেতিয়া এনে পাৰগু হৈয়েই আছে, তাৰ আৰু সংশোধন অসম্ভৱ। তাৰ যথোচিত শাস্তিৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে।”

দীন : আপুনি এজন ধৰ্মপ্ৰচাৰক, জ্ঞানেন্দ্ৰও আপোনাৰ অধীনতে থাকে। তেনেস্থলত আপুনি তেওঁক ভাল বাটলৈ আনিবলৈ গাত ল'ব নোৱাৰেনে? যি ভাল, সি এনেয়ে ভাল; বেয়াক ভাল কৰিব পাবিলেহে ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ বুজা যায়। মোৰ মতে আপুনি জ্ঞানেন্দ্ৰৰ অভিভাৱক হৈ তাৰ কাৰ্য্যকলাপত সন্তোষ চকু ৰাখক। যদি তাৰ পৰা সংশোধন হয় ভালোই, যদি নহয় তেতিয়া মোক জানিবলৈ দিব, মই যথাবিহিত কৰিম।

চাহাব দীনবন্ধুৰ কথাত সন্তোষ হ'ল, আৰু দীনবন্ধুৰ অনুৰোধ মতে চাহ এপিয়ল আই বিদায় ল'লে। যাবৰ সময়ত পিচদিনা ক্ৰীশিকাক্ষম আৰু সেৱাক্ষম কাৰ্য্য-প্ৰণালী দেখুৱাব লাগিব বুলি দীনবন্ধুক অনুৰোধ কৰি গ'ল।

বীতিমতে চাহাবক বিদায় দি দীনবন্ধু ভিতৰ সোমাইছে মাথোন, এনেতে তেওঁৰ পছলিত আকৌ মটৰৰ শব্দ শুনিলে। কিবা কাৰণত হেমিণ্টনেই উলটি আহিল নেকি বুলি তেওঁ ওলাই গ'ল। বাহিৰ ওলাই যি দৃশ্য দেখিলে তাত তেওঁ আচৰিত হ'ল। তেওঁ দেখিলে,—তেওঁৰ ঘৰৰ আগত এজন পুলিচ চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্ট, এজন ইন্সপেক্টৰ, এজন চৰ-ইন্সপেক্টৰ আৰু চাৰিজন কনিষ্টবল্। তেওঁ একো বুজিব নোৱাৰিলে, কিন্তু তেওঁ কোনো প্ৰশ্ন সুধিবলৈ নো পাওঁতেই চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টে তেওঁৰ হাতত এখন প্ৰেপ্ৰাৰী পৰোৱানা দিলে। পৰোৱানা চাই দীনবন্ধু গম্ভীৰ হ'ল, তাৰ পিচত ক'লে—“মোৰ কবলৈ একো নাই, আপোনালোকৰ কৰ্তব্যত মই বাধা নিদিওঁ।” পিচ মুহূৰ্ততে পুলিচ চুপাৰিণ্টেণ্ডেণ্টৰ ইচ্ছামতে দীনবন্ধু মটৰত উঠিল; ততালিকে মটৰ খানাৰ ফাললৈ দ্ৰুত বেগে চলাই দিয়া হ'ল।

ষষ্ঠ অধ্যায়

কপৰ বজাৰ

এমাহৰ ভিতৰতে বজাৰ মেম সজাৰ হেঁপাহ কেনিবা গ'ল। আগেয়ে গাউন পিন্ধি মেম চাহাব হৈ বাটত গা খেলোৱা বৰ ডাঙৰ কাম আৰু সৌভাগ্যৰ ফল বুলি অনুমান কৰিছিল। এতিয়া

কিন্তু এই অলপ দিনৰ ভিতৰতে সেই সুখে আমু-
 য়ালে। একোজনী মেম যেনে ছটফটীয়া, যেনে
 দ্ৰষ্ট-পুষ্ট আৰু বলী, আমাৰ কোনো কোনো মতা
 মান্তহো তেনে নহয়। তাৰ কাৰণ হৈছে তেওঁলোকে
 সৰুৰে পৰা তেনেকৈ চলি শৰীৰ আৰু মন গঢ়ি
 লৈছে, কিন্তু আমাৰ দেশৰ তিবোতা সদায় চুকত
 সোমাই থাকিব লগা হোৱাত সাহ-শক্তিও সেই
 অনুপাতে হৈছে। সেই দেখিয়েই কোনোবাই হঠাৎ
 এদিন বিলাতী প্ৰথামতে চলিবলৈ আগ বাঢ়িলেও
 চলিব নোৱাৰে, বৰং তেনে অনুকৰণে অভিসম্পাত-
 ৰূপে দেহ মন অৱসন্ন কৰি তোলাহে দেখা যায়।
 বস্তাই আগেয়ে বাটত গা ঘেলোৱাটো যেনে সুখৰ
 বুলি ভাবিছিল, এতিয়া তেনে নহ'ল। অভ্যাস
 নথকাত অলপ বাট খোজ কাঢ়িলেই বস্তাৰ ভাগৰ
 লাগে আৰু ঘূৰি আহি দীঘল দি পৰিব লগা হয়।
 লাহে লাহে গাউন পিন্ধি আৰু অখাণ্ড খায়ে
 বস্তাই প্ৰীতি নোপোৱা হ'ল। সি যি কি নহওক,
 এনেকৈয়ে দিন যাবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ ভিতৰত
 বস্তাই কিন্তু এটা সুচল দেখিলে যে তেওঁ যাৰ
 প্ৰতি সদয় হয়, তেওঁৰ লগত ফুৰা-চকাত আগৰ
 দৰে লুক-চুক কৰিব নালাগে। প্ৰথমতে এমাহমান
 তেওঁৰ আৰু মেকেঞ্জিৰ মাজত প্ৰণয় বৰ গাঢ় হৈ
 উঠিছিল, কিন্তু তাৰ পিচত ক্ৰমশঃ টুটি আহিবলৈ
 ধৰিলে।

প্ৰেমৰ প্ৰথম বেগ মাৰ যোৱাৰ লগে লগে
 আকৌ মেকেঞ্জিয়ে সন্ধ্যাৰ পিচত তেওঁৰ গাৱঁত
 ঘূৰিবলৈ ল'লে। তাত তেওঁৰ কেইবাজনীও প্ৰণয়িনী
 আছিল। কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁৰ গোটেই নিশা
 বাজে বাজে গৈছিল। কিছুদিন এনেকৈ গ'লত বস্তায়ো
 সেই একে বাটকে ল'লে। কেইবাজনো ফিৰিঙী

তেওঁৰ বাসনাৰ আলহী হ'ল।

সত্য কেতিয়াও গোপনে নাথাকে; এইবোৰ
 ঘটনাও লুকাই নাথাকিল। তিনি মাহ নোঁ যাওঁ-
 তেই দুইবোৰ মাজত খকা-খুন্দা লাগিবলৈ ধৰিলে।
 তাৰ ফলত চতুৰ্থ মাহত দুয়োৰে বিচ্ছেদ ঘটিলে,
 আৰু লগে লগে বস্তাক স্কুলৰ পৰাও বিদায় দিয়া হ'ল।

বস্তাৰ পূৰ্ণ বিশ্বাস আছিল—তেওঁ জ্ঞানেন্দ্ৰৰ
 ওচৰত আশ্ৰয় পাব; সেই বাবেই বয়-বস্তু সকলো
 লৈ তেওঁ জ্ঞানেন্দ্ৰৰ ঘৰত ওলালহি, কিন্তু জ্ঞানেন্দ্ৰই
 আশ্ৰয় দিয়া দূৰৰ কথা, ভিতৰ সোমাবলৈকো নিদিলে।
 তেতিয়া প্ৰায় সন্ধ্যা লাগে। লাগে হৈছিল। বস্তাই
 ক'লৈ যাব কি কৰিব, একো স্থিৰ কৰিব নোৱা-
 বিলে। কোনোবা হোটেললৈ যাবৰ নিমিত্তে মনতে
 পাতি থাকোঁতেই হঠাৎ আন্ধুল আহি তেওঁৰ
 সন্মুখত উপস্থিত হ'ল। আন্ধুলে অলপ আচৰিত
 ভাবে সুধিলে,—“কিহে, বস্তা নেকি? পিচে কাৰনো
 ভাগ্য প্ৰসন্ন হ'ল?”

বস্তাই এটা শুকান হাঁহি মাৰি ক'লে,—“কাৰনো
 হ'ব? মই যে তোমাক লগ পাবলৈ ব্যাকুল
 হৈ ফুৰিছোঁ!”

আন্ধুল : মোক ইয়াত লগ পাবা বুলি কেনেকৈ
 জানিলা?

বস্তা : ইয়াত পাম বুলি জনা নাছিলোঁ, কিন্তু
 পাবলৈ বৰ আগ্ৰহ ভৱিছিল। মোৰ
 বোধেৰে সেই আগ্ৰহেই তোমাক টানি
 আনিছে।

আন্ধুল : সেইটো বাক মানিলোঁ। পিচে তুমি
 ইয়ালৈ আহিলা কেতিয়া?

বস্তা : মই অহা ছমাহমান হ'ল, ইয়াৰে মিশ্ৰন
 স্কুলত কাম কৰিছিলোঁ। পিচে এতিয়া

মোক খুঁটান হবলৈ স্থলৰ গৰাকীয়ে সৈতে বস্তাক ভিতৰলৈ নিলে আৰু কচোৱানৰ লেঠা টানি ধৰাত মই কামকে নকৰোঁ বুলি মাৰি যাবলৈ ক'লে।

এৰি আহিলোঁ। তাৰ পৰা আহি ঘৰটোৰ ছবুৱা আৰু সৰীৰতা দেখি বস্তাৰ এবাৰ ভাবিলোঁ, ঘৰলৈ যাওঁ; আকোঁ ভাল লগা নাছিল। আকুলৰ লগত গৈ তেওঁ ভাবিলে নে বেয়া কৰিলে তাকে ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে। কিন্তু তাৰ বাহিৰে আন উপায়ো তো নাছিল! হৈ যোৱাবোৰ ঘটনাৰ পিচত ঘৰলৈ গলেও তাত ঠাই পোৱাৰ সম্ভাৱনা কম হৈ পৰিছিল, শাৰীৰিক অৱস্থাও সিমান ভাল নাছিল। আটাইবোৰ কথা ভাবি বস্তাই কোনো আপত্তি নকৰি আকুলৰ লগত থকাৰেই ভাল বিবেচনা কৰিলে।

আকুল : মোক লগ ধৰিবলৈ ইয়ালৈ অহাৰ উদ্দেশ্য কি ?

বস্তা : তুমি কলিকতাতে আছা বুলি মই জানিছিলোঁ, কিন্তু ঠিকনাটো ক'ব নোৱাৰোঁ। সেই দেখি জ্ঞানেশ্বৰ ওচৰত কিবা সংবাদ পাওঁ নে সুধিবলৈ আহিছিলোঁ।

আকুল : জ্ঞানেশ্বৰ কোন ?

বস্তা : তেওঁ এজন কৰ্কাইদেউৰ বন্ধু। তেওঁৰেই মোক ইয়াত কামত সুমুৱাই দিছিল।

আকুল : সঁচাকৈয়ে মোৰ কথা মনত পৰিছিলনে ?

বস্তা : তোমাকনো মই পাহৰিব পাৰোঁনে ?

আকুল : তেনেহলে এতিয়া মোৰ লগত যাবলৈ তোমাৰ কোনো আপত্তি নাই ?

বস্তা : মই তোমাকেই বিচাৰি ফুৰিছোঁ, তেনে-স্থলত আকোঁ আপত্তি ওলাব কিহৰ ?

আকুল : ব'লা তেন্তে মোৰ ঘৰলৈ যাওঁ।

বস্তাৰ মাল-বস্তুৰে সৈতে গাড়ীখন তেতিয়াও তাতে বৈ আছিল; এতিয়া আকুল আৰু বস্তা দুয়ো ভিতৰ সোমাল। আকুলে কচোৱানক কিবা এটা ঠিকনা কৈ গাড়ী চলাবলৈ দিলে।

বহুতো ঘূৰি পকি এটা গলিৰ ভিতৰত গাড়ীখন ব'ল। আকুলে গাড়ীৰ পৰা নামি এটা খোলাৰ ঘৰ হুৱাব মেলিলে, তাৰ পাচত পেৰাপেটাৰিবে

বস্তা আকুলৰ লগত চুসপ্তাহমান থকাৰ পিচত এদিন আকুলে ক'লে;—“মোৰ এজনী পেহী আছে, তেওঁৰ অৱস্থা খুব ভাল। মাজে-সময়ে মোক সাহা-যাও কৰে। তোমাৰ কথা শুনি তেওঁ তোমাক চাবলৈ বৰকৈ হেঁপাহ কৰিছে। মই আজিয়েই যাম বুলি কৈ আহিছোঁ। তুমি সাজু হৈ থাকিবা, আবেলিলৈ যাব লাগিব।”

বস্তা : তেওঁ কিমান দূৰত থাকে ?

আকুল : বেছি দূৰৈ নহয়, ঘোঁৰাৰ গাড়ীৰে দহ মিনিটৰ বাট।

বস্তা : বাক, যাব লাগে যদি যাম।

ওপৰৰ আলোচনামতে আবেলি বস্তা আৰু আকুলে ঘৰৰ পৰা যাত্ৰা কৰিলে, আৰু কিছু সময়ৰ মূৰত এটা ঘৰৰ মুখত উপস্থিত হ'ল। কচোৱানক বিদায় দি দুয়ো ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল, এজনী আদহীয়া তিবোতাই তেওঁলোকক অভ্যৰ্থনা কৰিলে। মাহুহজনীয়ে নানা প্ৰকাৰৰ দ্ৰব্য লগা কথা কৈ তেওঁলোকক জা-জলপান খুৱালে, বস্তাই তেওঁৰ

ব্যৱহাৰত বৰ সন্তোষ পালে। এনেকৈ এঘণ্টামান সময় যোৱাৰ পাচত আকুল হঠাৎ বাহিবলৈ ওলাল, বস্তাই তেতিয়া তাত ভাবিবলগীয়া একো নেদেখিলে। কিন্তু বহুত বেলিৰ মূৰতো যেতিয়া আকুল ঘূৰি নগ'ল, তেতিয়া তেওঁৰ মনত নানা সন্দেহ জন্মিবলৈ ধৰিলে। মানুহজনীক সুধিলত ক'লে,—“তুমিনো তাকে ভাবিছা কেলেই? মতা মানুহৰ কি ঠিক আছে, এফালে ওলাই গলে ঘৰলৈ আহিবলৈ জানো মনত থাকে! আহক যেতিয়াই আহে। আহে যদি যাবা, নাহে যদি ইয়াতে থাকিবা। মোৰ ঘৰক তোমাৰ নিজৰ বুলিয়েই ভাবিবাচোন।”

বস্তাই ভালকৈ একোকে বুজিব নোৱাৰিলে। মনতে নানা প্ৰশ্ন আৰু উদ্ভৱ কৰি আকুলৰ আগ-মনলৈ অপেক্ষা কৰি থাকিল। লাহে লাহে সন্ধ্যা হৈ আহিল, কিন্তু আকুলৰ প্ৰত্যাৱৰ্তনৰ কোনো আশা দেখা নগ'ল। বস্তা কিছু অধীৰ হৈ তেওঁক ঘৰলৈ পঠিয়াই দিবৰ নিমিত্তে মানুহজনীক ক'লে। মানুহজনীয়ে ক'লে—“তুমি ইমান বিতৰ্ক হৈছা কেলেই? আকুল আৰু নাহে, তুমি যি ঘৰত আছিলি সি এতিয়া শুদ্ধ। ইয়াতে থকাৰ বাহিৰে আৰু তোমাৰ আন উপায় নাই।”

বস্তা কঁপি উঠিল, কিন্তু কি কৰিব ক'ব নোৱাৰিলে। বস্তাই মনে মনে ভাবিছিল তেওঁ আকুলক প্ৰৱৰ্ত্তনা কৰাত কৃতকাৰ্য্য হৈছে, কিন্তু এতিয়া তেওঁৰ ভুল বুজিব পাৰিলে। আচলতে আকুলে তেওঁৰ সকলো কথাকেই জানে, তথাপি বস্তাক হাত কৰিবৰ মনেৰে নজনাব ভাও জুৰিছিল। বস্তাৰ প্ৰতি আকুলৰ আগৰ অনুৰাগ মুঠেই নাছিল, মাত্ৰ তেওঁৰ ধনখিনি উদ্ধাৰ কৰাৰ আশাতহে বস্তাক তেনেকৈ বুজিবলৈ দিছিল। এতিয়া বস্তাক সেই ঘৰতে এৰি মাল-

বস্তা সোপাকে লৈ তেওঁ তাৰ পৰা উঠি গ'ল।

মানুহজনীয়ে ক'লে,—“আইটি, তুমি বেজাৰ কৰি নাথাকিবা। নিৰাশ্ৰয়া তিৰোতাক আশ্ৰয় দিবৰ নিমিত্তেই মোৰ এই ঘৰ। তুমি ইয়াতে মহানুৰেখে থাকিব পাৰিবা। তোমাৰ দৰে কত জনীয়ে আপুনি আহি ইয়াত আশ্ৰয় লৈছে।”

বস্তাই সন্দিগ্ধচিত্তেৰে প্ৰশ্ন কৰিলে,—“সিহঁতে ইয়াত কি কৰে?”

একো নকৰে। মুঠেই বহে, শোৱে, মূৰ মেলায়, গান গায়, খায় আৰু গা ঘেলায়।”

বস্তাই বাৰাণ্ডালৈ চাই দুৱাৰ মুখে মুখে একোজনী ৰমকজমক সাজপাৰ পিন্ধা তিৰোতা দেখিলে তেওঁ মানুহজনীক সুধিলে,—“ইহঁত এইদৰে সাজি-পাৰি আছে কিয়?”

“সেইটো তুমি নিজে নিজেই বুজিবা।”

বস্তাই মনে মনে ভাবিলে,—“ভেনেহলে ই বেঙালয় নেকি?”

সপ্তম অধ্যায়

বিচাৰ

আজি দীনবন্ধুৰ বিচাৰৰ দিন। তেওঁৰ ওপৰত অভিযোগ—তেওঁ “জাতীয় সমস্তা আৰু বাইজৰ কৰ্ত্তব্য” নামেৰে ৰাজদ্রোহমূচক কিতাপ এখন প্ৰচাৰ কৰিছে, আৰু য'তে ত'তে ৰাজদ্রোহজনক বক্তৃতা দি মানুহবিলাকক গৰ্ৱৰ্ণমেন্টৰ বিৰুদ্ধে উদ্বেগিত কৰি তুলিছে।

দীনবন্ধু অভিযুক্ত হোৱাৰ কথা সকলো ঠাইতে জনাজাত হৈ পৰিছিল; আজি সেই কাৰণে বিচাৰ

চাবলৈ বহুত ঠাইৰ পৰা মানুহ আহিছে। আদালত
বহাৰ আগৰে পৰা শই শই মানুহ আহি কাছাৰী
ধৰৰ সন্মুখৰ পথাৰত জুম বান্ধিছে। সকলোৰে
মুখত অশান্তি আৰু উৎকণ্ঠাৰ চিন।

দীনবন্ধু সেই দিনা উমাকান্তই এহেজাৰ টকাৰ
জামীন হৈ লৈ গৈছিল। তেওঁৰ পক্ষ সমর্থন কৰি-
বলৈ এজন বেৰিষ্টাৰ উপযাচি আহিছিল। দীনবন্ধুৰ
বিশ্বাস আছিল যে ধৰ্মবিচাৰ আদালত কেতিয়াবা
ভুলতহে হয়, সেই কাৰণে তেওঁ সাক্ষী প্ৰমাণ আদিৰ
নিমিত্তে বিশেষ ব্যস্ত নহৈ তেওঁৰ ফাটক হ'লে
তেওঁৰ অনুষ্ঠানবোৰ কেনেকৈ চলিব তাৰ দিহা কৰাত
লাগিল। দীনবন্ধুৱে য'ত যি বেমেজালি হ'ব পৰাৰ
সম্ভাৱনা দেখিছিল, সেইবোৰ আগ ধৰি শৃঙ্খলা
লগালে; কিছুমান কাৰ্য্যৰ তত্ত্বাৱধানৰ ভাৰ উমা-
কান্তৰ গাত দিলে; প্ৰভাৱতীৰ ওপৰতে শিক্ষাশ্ৰমৰ
সম্পূৰ্ণ ভাৰ গ্ৰস্ত কৰিলে। পূৰ্বে মুনিহ-তিবোতা
দুয়োবিধ ৰোগীৰ নিমিত্তে একে আশ্ৰমৰ ভাগ
আছিল; এতিয়া তিবোতাৰ ভাগটো শিক্ষাশ্ৰমৰ
লগত সংলগ্ন কৰা হ'ল।

খেতি-বাতিৰ সকলো ভাৰ গঙ্গাবামৰ ওপৰত
পৰিল। গঙ্গাৰ ওপৰত অটল বিশ্বাস আছিল।
গঙ্গাবামেও দীনবন্ধুৰ লগত থাকি দীনবন্ধুৰ প্ৰায়
সকলো গুণকে আংশিকৰূপে লাভ কৰিছিল।
আৱশ্যক মতে প্ৰভাৱতী আৰু উমাকান্তৰ পৰা
উপদেশ লবলৈ দীনবন্ধুৱে গঙ্গাক বুজাই দিছিল।
তেওঁৰ ধৰ-ছোৱাৰ আৰু ছাত্ৰ কেইটাৰ ভাবো গঙ্গায়েই
লব লগাত পৰিল।

এই সকলোবোৰ দিহা হোৱাৰ পাচত দীনবন্ধুৱে
এখন জাননী লিখিলে। সি এই:—

“চেনেহৰ ভাইভনীসকল,

আপোনালোকে শুনিছে—মোক ৰাজকোষী বুলি
অভিযুক্ত কৰিছে। যদিও মই কেতিয়াও ৰজাৰ কোষ
চিন্তা নাই,—সেই কথা আপোনালোকেও জানে,—
তথাপি বৰ্ত্তমান আদালতৰ বিচাৰ-পদ্ধতিলৈ চাই
মোক কাৰাগাৰত ঠাই দিয়া একো আচৰিত নহয়।
সেই দেখি আপোনালোকৰ ওচৰত মোৰ এটি
নিবেদন আছে। যদি মই কাৰাবাসী হও, তাতো
মোৰ বেজাৰ নাই, কিয়নো কোনো পাপ কৰি মই
নিৰ্য্যাভন ভোগ কৰিব লগা হোৱা নাই। মোৰ
ভাই-ভনী আৰু জন্মভূমিৰ প্ৰতি কৰ্ত্তব্য সাধনৰ চেষ্টা
কৰাৰ বাবে যদি মোৰ শাস্তি হয়, তাক মই হাঁহি
হাঁহি গ্ৰহণ কৰিম, সি মোক অপৰিত্ৰ নকৰি পৱিত্ৰ হৈ
কৰিব। যদি আপোনালোকে মোক মৰম কৰে, ভাল
পায়, তেনেহলে মোক শাস্তি দিলেও,—নিতান্ত
অশ্ৰায়ভাবে অত্যাচাৰ কৰিলেও,—যেন আপোনা-
লোকৰ ধৈৰ্য্য নেহেৰায়। মই ইমান দিন যি পৱিত্ৰ
কৰ্ত্তব্য-সাধনৰ নিমিত্তে আপোনালোকৰ সাহায্য পাই
আহিছোঁ, মোৰ অনুপস্থিতিতো যদি আপোনালোক
তাত আশান্তধীয়া কৈ লাগে, তেনেহলেই মোৰ মুখ-
সন্তোষ উঠেনদী হ'ব। আপোনালোকে যেন কোনো
প্ৰকাৰ অশান্তি-উপদ্ৰৱত হাত নিদিয়ৈ এয়ে মোৰ
আপোনালোকৰ ওচৰত বিনীত গোহাৰি।

বাইজৰ ভবিষ ধূলি
দীনবন্ধু

এই জাননীখন লিখাতো থাকিল; বাইজৰ হাতত
দিবলৈ দীনবন্ধুৱে সময় কৰিব নোৱাৰিলে। সেই
কাৰণে বিচাৰৰ দিনা তেওঁ উমাকান্তৰ হাতত কথা-
বিহিত কৰিবলৈ দিলে।

ঠিক এবাৰ বজাত উমাকান্ত আৰু আন মানুহ
জনচেৰেকৰে সৈতে দীনবন্ধু আদালতত উপস্থিত

হ'ল। দীনবন্ধুক দেখামাত্ৰেই সমবেত নবমণ্ডলীয়ে জয়ধ্বনি কৰি উঠিল। দীনবন্ধুৱে সকলোকে নীৰৱ হবলৈ অম্লবোধ কৰিলে।

বিচাৰ উপলক্ষে এক ফোঁজ গুৰ্খা অনা হৈছিল ; বৰ চাহাবৰ আদেশমতে কোনো মানুহ আদালতৰ ভিতৰলৈ সোমাব নোৱাৰাকৈ ইহঁতে পহৰা দিলে।

বিচাৰ আৰম্ভ হ'ল। পুলিচ কৰ্মচাৰীয়ে দীনবন্ধুব বিৰুদ্ধে ওপৰত কৈ অহা অভিযোগ থিয় কৰিলে। গকুলচন্দ্ৰ, লক্ষ্মীকান্ত আৰু ভূতনাথ পুলিচৰ ফলীয়া সাক্ষী হৈ ক'লে যে সেই “জাতীয় সমষ্টি আৰু বাইজৰ কৰ্ত্তব্য” নামৰ কিতাপখন দীনবন্ধুব বুলি তেওঁলোকে জানে, আৰু কিতাপৰ ওপৰত তেৱেঁই লিখক বুলি দিয়াও আছে। তাৰ উপৰি তেওঁলোকে দীনবন্ধুব বক্তৃতা বহুত ঠাইত শুনিছে ; তাত কিতাপত লিখা কথাৰ উপৰিও ৰাজদ্রোহনুচক বহুতো কথা শুনিবলৈ পাইছিল, গৱৰ্ণমেণ্টক ধ্বংস কৰি স্বাধীন হবলৈ মানুহবিলাকক উচটোৱা দেখিছিল।

বাদী পক্ষৰ পৰীক্ষাৰ পাচত দীনবন্ধুক ৰাজদ্রোহ অপৰাধৰ বাবে সংশোধিত ফোঁজদাৰী আইনৰ ১২৪ ধাৰাত অভিযুক্ত কৰা হ'ল।

দীনবন্ধুৱে নিজৰ বৰ্ণনাত ক'লে,—“অভিযোগৰ কথা মই আংশিকৰূপে স্বীকাৰ কৰো! কিতাপখন মই নিজে লিখা ; তাত ময়েই বচক বুলি পৰিচয় দিয়াও আছে। বক্তৃতা দিয়াও সঁচা। কিন্তু কিতাপতেই হওক, নাইবা বক্তৃতাতেই হওক, ক'তো মই বিশেষ ভাবে ৰাজনীতি আলোচনা কৰা নাই ; অৰ্থনীতিহে মোৰ প্ৰধান আলোচ্য বিষয়। কিতাপত ৰাজনীতিৰ যি সামান্য আভাস আছে, বক্তৃতাতে তাতকৈ একো বেছি নাছিল ; কিবা যদি বেছি আছিল, সি সমাজ স্বৰ্ণদ্বীপ। কিতাপৰ যি

অংশ পুলিচ কৰ্মচাৰীয়ে আদালতত পঢ়ি শুনাইছে, সেই অংশতো কোনো দোষৰ কথা মিছা কথা আছে বুলি স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰো। মহাৰাণীৰ ঘোষণা পত্ৰ আৰু লৰ্ড ৱিলিয়ম বেণ্টিঙ্কৰ ঘোষণামতে যে বৰ্ত্তমান গৱৰ্ণমেণ্টে শাসনযন্ত্ৰ পৰিচালনা কৰা নাই, সেই কথা সকলোৱে জানে। তেনেস্থলত সেই সত্য কথাকে ক'লে বা লিখিলে যে ৰাজদ্রোহ কৰা হয়, তেনে যুক্তি মোৰ মস্তিষ্কই ধাৰণা কৰিব নোৱাৰে। তাৰ পিচত পৰৰ হাত মুখলৈ নাচাই নিজৰ ভাতকাপোৰ নিজে আৰ্জি লবলৈ কোৱাৰ পৰা মাৰ্কেষ্টৰ তাঁতীৰ ক্ষতি হ'লে হ'ব পাৰে, কিন্তু কোনো যুক্তিমতে সি ৰাজদ্রোহ হ'ব নোৱাৰে। সেই কাৰণে মই কওঁ—মোৰ জ্ঞান আৰু বিশ্বাস মতে মই সম্পূৰ্ণ নিৰ্দোষ।”

ইয়াৰ পিচত জেৰা আৰম্ভ হ'ল আৰু দীনবন্ধুব সাক্ষী-বাদীও লোৱা হ'ল। কাৰো মুখত দীনবন্ধুব বৰ্ণনাত দিয়াৰ বাহিৰে আন কথা একেবাৰো পোৱা নগ'ল।

তাৰ পিচত ছয়ো পক্ষৰ উকীলৰ তৰ্ক হৈ গ'ল। বিচাৰকে সকলো শুনি ৰায় দিলে,—দীনবন্ধুব এবছৰ সশ্রম কাৰবাস।

আদালতৰ পাচফালে এখন মটৰ গাড়ী সাজু কৰি ৰখা আছিল, ৰায় দিয়া মাত্ৰেই দীনবন্ধুক তাত তুলি ফাটেকলৈ নিয়া হ'ল। তেতিয়াহে ৰাজৰ মানুহবিলাকে বিচাৰৰ ফলাফল জানিব পাবিলে। তৎক্ষণাৎ মানুহবিলাকৰ মাজত এটা উত্তেজনাই দেখা দিলে, সবহভাগে ততালিকে ফাটেকৰ ফাললৈ চাপলি য়েলিলে। হুজুৰমানুে চিঞৰি ক'লে—“ভাইহঁত, চকুৰ আগতে এনে অশ্রায়, অধৰম দেখিও সহি থাকিবনে ? দীনবন্ধুক ফাটেকত এৰি আমি

কোনটো লাঞ্জেবে ঘবলৈ গৈ তিবোতাৰ আগত মুখ উলিয়ায়! ব'ল ভাইহঁত, হয় ফাটেক ভাঙি দীনবন্ধুক উলিয়াই আনিম, নহয় আমিও তাতে থাকিম।”

ইঠাং মানুহবিলাক এনেদৰে উত্তেজিত হোৱা দেখি উমাকান্তই প্ৰমাদ গণিলে; তেওঁ সকলোকে আগভেটি ধৰি কবলৈ ধৰিলে,—“বাইজসকল আপোনালোকে আন কাম কৰিবলৈ যোৱাৰ আগতে দীনবন্ধুৱে কি কৰিবলৈ আপোনালোকক অনুবোধ কৰি গৈছে, তাক শুনক। তেখেতক যদি আপোনালোকে ভাল পায়, তেন্তে তেখেতৰ অনুবোধ বন্ধা কৰক। তেখেতে নিজে কবলৈ সুবিধা কৰিব নোৱাৰি, এইখন লিখি মোৰ হাতত দি গৈছে, আপোনালোকে মন দি শুনক!”—এই বুলি তেওঁ দীনবন্ধুৰ নিবেদন বাইজক পঢ়ি শুনাগৈ। একান্ত মনে শুনি আক লগতে উমাকান্তৰ উপদেশ পাই সকলো বাইজ শান্ত হ'ল, আৰু ঘৰা-ঘৰি উলটি আহিল।

যাওঁতে বাটত দুই এজনে কৈ গ'ল—“এই গুলচত্ৰ, সি বাক ইমান ডাঙৰ মানুহটো হৈ মিছা কথা ক'ব পায় নে?”

“তাক যদি ভালকৈ জলপান খুৱাব নোৱাৰোঁ, মই মানুহেই নহওঁ।”

অষ্টম অধ্যায়

সান-মিহলি

কাতিবামৰ লবাটোৰ মৃত্যুৰ পৰা দহ দিন মানৰ পিচতে বুঢ়ীয়েও চিৰকালৰ নিমিত্তে চকু মুদিলে। ললিতা উমাদিনী হ'ল। দীনবন্ধুৱে বহুত চেষ্টা কৰিও

কাতিবামক ঘৰ লোৱাৰ নোৱাৰিলে; সেৱাশ্রমত থৈ কিবা কৰিব পাৰিব বুলি তালৈ পঠিয়ালে, কিন্তু তাতো একো ফল নহ'ল। এখন্তেক ভালমতে থাকি এবাৰ চল চাই পইচা নাইবা কিবা বস্তুকে এটা লই একে লৰেই মদৰ দোকান পায়গৈ। দীনবন্ধুৱে কোনোমতে একো কৰিব নোৱাৰি শেহত এৰি দিলে কাতিবামে বলিয়ালি কৰি ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। আগৰ লগবীয়াদলে আজি তেওঁৰ লগত কথা ক'বলৈকো অপমান পায়। মুঠতে কোনোবাই এমুঠি দিলে খায়, নহলে লঘোনতে তেওঁৰ দিন যায়। কোনোবাই দয়া কৰি দুই-এপইচা দিলে পোনেই মদৰ দোকানলৈ লব মাৰে। কোনোবাই কিবা কলে নাইবা বুজনি দিলে কয়,—“চোপ বও, হাম্ বায় বাহাছৰ। নহলে কয়,—“পইচা দে, মদ খাওঁগৈ”

ললিতাৰ দশাও তথৈবচ। পুতেকৰ মৃত্যুৰ পৰাই তেওঁ ঘৰৰ কথা পাহৰিলে। দিনে-ৰাতিয়ে মৰিশালিত ঘূৰি পুতেকক বিচাৰি ফুৰে। একো একোবাৰ পুতেকক মাতে! ‘আই! মোৰ সোণ, খং নকৰিবা; আই! মোৰ আঁচলৰ নিধি, মোৰ দেহ-লাও, মোৰ দেহতা, লৰি আই!। ক'তনো লুকাই আছে মোৰ সোণ। মই মাতিছোঁ নহয়। ঠেহ নাপাতিবা, মই তোমাক গাখীৰ দিম, কল দিম, মিঠৈ দিম; বেগাই আই! বুকুত সোমাই চুমা, দিয়া, মোক এবাৰ আই বুলি মাওঁ।’ লগে লগে মাটিত পৰি মুৰ্ছা যায়। মুৰ্ছা ভাগিলে কেতিয়াবা কান্দে, কেতিয়াবা হাঁহে, কেতিয়াবা যি পায় তাকে বকে। কেতিয়াবা কয়,—“সোৱা মোৰ সোণে গছৰ আঁৰত লুকাই হাঁহিব লাগিছে, মই মাতিলে নাহে, কুকু-ভা খেলিছে। তাৰ পিচত কোনোবা একালে লব মাৰে। তেওঁৰ গাৰ কাপোৰ-কানিৰ ঠিক নাই

খোৱা-লোৱাৰ কথা মনত নাই। কোনোবাই কিবা খোৱা বস্তু দিলে কেতিয়াবা পেলাই দিয়ে। কিবা ভাল বস্তু পালে পুতেকলৈ বুলি টোপোলা বান্ধি থৈ দিয়ে। দীনবন্ধুৱে নিজে একো কবিব নোৱাৰি কোনোমতে নি প্ৰভাতৰতীৰ হাতত গতাই দিছিল। প্ৰভাই বহুত যত্ন কৰি অলপ সাস্থনা দিলে, কিন্তু সেই উদ্ভাদ অৱস্থা একেবাৰেই নগ'ল। এতিয়াও মাজে মাজে পলাই আহি আগৰ দৰে মৰিশালিত ফুৰে; প্ৰভাই ছুই তিন দিনৰ মূৰত কোনোমতে বিচৰাই নিয়ে।

* * *

প্ৰভা আৰু উষাই এৰি অহাৰ পৰাই বালিকা স্কুলৰ অৱস্থা ক্ৰমাৎ বেয়া হ'বলৈ ধৰিলে; ছাত্ৰীৰ সংখ্যাও দিনে দিনে কমি গ'ল। গকুলচন্দ্ৰই এজনী কামৰ পৰা খেদা খোৱা ধাত্ৰী আৰু তেওঁৰে সম্পৰ্কীয়া এজনী তিকতাক শিক্ষয়িত্ৰী নিযুক্ত কৰিলে। এই ধাত্ৰীৰ লগত গকুলচন্দ্ৰৰ বন্ধুতা বহুতদিনীয়া। সেই দেখিয়েই হ'বলা তেওঁ কমিটিৰ মত নোলোৱাকৈ আৰু উপযুক্ততালৈ নোচোৱাকৈ এওঁলোকক কাম দিছিল।

এইবোৰ ঘটনাৰ পাচত দীনবন্ধুৰ বিচাৰ হয়, তাত গকুলচন্দ্ৰই চৰকাৰৰ ফলীয়া হৈ দীনবন্ধুৰ বিৰুদ্ধে মিছা সাক্ষী দিয়ে। ৰাজখোৱাই এইটো এটা ডাঙৰ সুযোগ পালে, আৰু সহজেই সকলো মানুহক উকীলৰ বিপক্ষে থিয় দিয়ালে। তাৰ ফলত গকুলচন্দ্ৰ চেক্ৰেটাৰী ভাগিল, আৰু ৰাজখোৱাই সেই ঠাই পূৰ্ণ কৰিলে। আগৰ শিক্ষয়িত্ৰী হুজুৰাক ভাঙি এঘোৰা বিবাহিত ব্ৰতামাইকীক শিক্ষাৰ ভাৰ দিয়া হ'ল। ইয়াৰ পৰা স্কুলৰ অৱস্থা যদিও অলপ

ভাললৈ আহিল, তথাপি আগৰ দৰে নহ'ল।

* * *

পেৰাৰ ভিতৰত লক্ষ্মীকান্তক পোৱাৰ অলপ দিনৰ পিচতে মহেশ্চন্দ্ৰ দেশলৈ গ'ল। তেতিয়াৰে পৰা তেওঁক আৰু কোনেও ইয়াত দেখা নাই।

বন্ধা কলিকতালৈ গ'লত লক্ষ্মীকান্তৰ বন্ধু-বান্ধৱ-বোৰো লাহে-লাহে আঁতৰি গ'ল। এতিয়া তেওঁৰ পূৰ্বৰ আড্ডা এটাও নাই। সেই কাৰণে বাধ্য হৈ আজি কালি তেওঁ ঘৰ লৈছে। তাৰ পৰা সম্পূৰ্ণ নহলেও কিছু পৰিমাণে তেওঁৰ স্বভাৱৰ দোষ দূৰ হৈছে। মহেশ্বৰ ঘৰত পোৱা শিক্ষাৰ পৰাও তেওঁৰ অলপ উপকাৰ নোহোৱাকৈ থকা নাই।

* * *

বন্ধা যোৱাৰ পিচত ইন্দ্ৰনাথ এঘৰত চপনীয়া চাপিল। এতিয়াও তেওঁ পূৰ্বৰ কামকে কৰে। বিয়াৰ পিচৰ পৰা তেওঁৰো স্বভাৱ-চৰিত্ৰ আগতকৈ ভাল দেখা গৈছে।

বস্ত্ৰাৱতীক আমি কলিকতাৰ ৰূপৰ বজাৰত এৰি আহিছিলোঁ, তেওঁ তাতে থাকিল। তাত থাকিবলৈ যদিও তেওঁৰ মুঠেই আগ্ৰহ জন্মা নাছিল, তথাপি ওলাই আহিবৰো উপায় নাছিল। তাত অলপ দিন থকাৰ পাচতেই তেওঁৰ স্বাস্থ্য পৰি আহিল, দিন-ৰাতি চিন্তাত কটাবলৈ ধৰিলে। কেতিয়াবা ভাবে,—“মই আজি জগন্তৰ স্ত্ৰণনীয়া, তিবোতাই কবিব পৰা এনে কোনো কাম নাই, যি মই কৰা নাই। কিন্তু ইয়াৰ বাবে দায়ী কোন?

—মোৰ শিক্ষা, আৰু মোৰ অভিভাৱক। মোৰ অভিভাৱকে যদি ধনবস্ত্ৰৰ লোভত মোৰ অধঃপতনৰ বাট মুকলি কৰি নিদিলেহেঁতেন, চকুৰ আগত কুংসিং আদৰ্শ ডাঙি নধৰিলেহেঁতেন, তেনেহলে কেতিয়াও মোৰ এনেকুৱা পতন নহলহেঁতেন। আকৌ শিক্ষা! বৰ্ত্তমান শিক্ষাই কামনাৰ জুইত ঘিউ ঢালে মাথোন। ইয়াত সংঘৰ্ষৰ গোন্ধ নাই। মই যদি শিক্ষা নাপালোঁহেঁতেন, তেনেহলেও কিজানি আজি এনেকৈ ভ্ৰষ্টা নহলোঁহেঁতেন।”

লাহে লাহে বস্ত্ৰাৱৰ্তীৰ শৰীৰ নানা ৰোগৰ ভঁৰাল হ'ল; ৰূপযৌৱন সকলোৱে এৰা দিলে; কোনো কথা মনত নোবোৱা হ'ল; একোৱেই ভাল নলগাত পৰিল, আগৰ হাঁহি-খেমালিয়ে চিৰদিনৰ নিমিত্তে বিদায় ল'লে।

কিছুমান দিনৰ মূৰত এদিন বস্ত্ৰা ৰূপৰ বজাৰৰ পৰা অদৃশ্য হ'ল। কোনে জানে তেওঁ ক'লৈ গ'ল।

বৰষুণ অধ্যায়

উপসংহাৰ

দীনবন্ধু কাটেকলৈ যোৱাৰ পৰা ছমাহ হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত প্ৰভাৱতীয়ে আশ্ৰমৰ বহুতো উন্নতি সাধন কৰিলে। তেওঁ আজিকালি আগতকৈও দুগুণ উৎসাহেৰে কাম কৰে। তেওঁৰ সদায় চিন্তা—দীনবন্ধুৱে তেওঁৰ ওপৰত যি কাৰ্য্যৰ ভাৰ দি গৈছে, তেওঁ ঘূৰি আহি যেন তাক সুসম্পন্ন দেখিবলৈ পায়। খেতি-বাতিৰ সম্পৰ্কেও তেওঁ সদায় ভুলৈ থাকে আৰু আৱশ্যক মতে গজাক উপদেশ দিয়ে। গজাৱো সকলো কাৰ্য্য এনে পৰিপাটীকৈ কৰিছে যে দীনবন্ধু থকা হলেও তাতকৈ ভালকৈ কৰিব

নোৱাৰিলেহেঁতেন। মুঠতে পুৰণি অমুঠান আৰু কাৰ্যাদি যেনেভাৱে চলিছে, তালৈ চাই দীনবন্ধু নোহোৱাৰ পৰা কোনো ক্ষতি হোৱা নাই; মাত্ৰ যেই সেই নতুন সমস্যা ওলালেহে দীনবন্ধুৰ অভাৱ বিশেষভাৱে অনুভৱ কৰিব লগাত পৰে।

আগেয়ে কোৱা হৈছে—প্ৰভাৱতী থকা খবৰটোৰ ছুটা খোটাৰি। এটাত তেওঁ আৰু তেওঁৰ বাৱহাৰত লগা বস্তু থাকে। ইটো খোটাৰি প্ৰায়ে বন্ধ থাকে; দিনটোৰ ভিতৰত সাধাৰণতঃ ছুবাৰ মাথোম প্ৰভাৱতী তালৈ সোমায়। এবাৰ বাতিপুৱা ব্ৰহ্মপুত্ৰ স্নান কৰি আহি, আৰু এবাৰ সন্ধ্যা সময়ত স্নানৰ পিচত। এই খোটাৰিটোত কি আছে, প্ৰভাৱ বাহিৰে আনে কেতিয়াও দেখা নাই। অনুমানত বুজা যায়—তেওঁ তাত দেৱাৰ্চনা কৰে!

উবাৰ যদিও বেচি ভাগ সময় প্ৰভাৱ লগতে যায়, তথাপি তেওঁ এই খোটাৰিত কি আছে ক'ব নোৱাৰে। কেতিয়াবা ছয়ো কিবা বিষয়ৰ আলোচনা কৰি কোনো সিদ্ধান্তত ওলাব নোৱাৰিলে প্ৰভা এই খোটাৰিটো সোমাই কিছু সময় নীৰৱে থাকে, আৰু ওলাই আহি এটা মত প্ৰকাশ কৰি দিয়ে। উবাই ইয়াৰ বহুস্থ আঙিলৈকে ভেদ কৰিব পৰা নাই; সুধিলেও প্ৰভাই একো নকয়।

এদিন কথা-প্ৰসঙ্গত উবাই ক'লে,—“বাইদেউ, মই এটা কথা সদায় ভাবোঁ, মই যদি মই নহৈ তুমি হ'লোঁহেঁতেন।

প্ৰভা : কিয় তুমি তেনে আকাঙ্ক্ষা কৰা উবা? মোৰ দৰে হোৱাৰ পৰা ঈশ্বৰে তোমাক ৰক্ষা কৰক।

উবা : কিয়? তোমাৰ দৰে ভাগ্যৱতী কোন আছে?

প্ৰভা : সঁচা আজি মই ভাগ্যৱতী, কিন্তু দুৰ্ভাগ্যৰ তুমুল সংগ্ৰামত জৰ্জৰিত হৈছে এই সৌভাগ্যৰ আলোক পাইছোঁ। এই আলোক দয়া কৰি দেৱতাই দিয়া।

উষা : যি দেৱতাৰ অঙ্গুগ্ৰহ লাভ কৰিব পাৰে, তেওঁতকৈ আৰু কোন ভাগ্যৱতী আছে!

প্ৰভা : মই মোৰ অতীত দুৰ্ভাগ্যৰ কথা স্মৰিহে তোমাক তাৰ পৰা বন্ধা কৰাৰ কথা কৈছিলোঁ। সেই দুৰ্ভাগ্যৰ কাৰণেই আজিও দেৱতাৰ চৰণত মই এই পাৰ্থিৱ কুসুমৰ অঞ্জলি দিবলৈ সাহ কৰা নাই। দেৱতা নিজগুণে সম্ভষ্ট বুলিয়েইহে আজি মই তোমাৰ ঈশ্বাৰ পাত্ৰী হ'ব পাৰিছোঁ।

উষা : মোৰ প্ৰতি দেৱতা বিমুখ কিয়?

প্ৰভা : তোমাৰ আহ্বান তেওঁৰ কাণত পৰা নাই।

উষা : কেনেকৈ মাতিলে তেওঁ শুনে মোক শিকাই দিয়া।

প্ৰভা : শিকিব পাৰিবা?

উষা : দেৱতাৰ তুষ্টিৰ অৰ্থে এনে কোনো কাম নাই যিটো মই কৰিব নোৱাৰোঁ।

প্ৰভা : দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে কৰা কাম সিমান টিলা নহয়; কৰোঁ বুলিলেই যে কৰিব পাৰি, তেনে নাভাবিবা। তালৈ সাধনা লাগে, দেৱতাক ভালকৈ দেখিব পাৰিব লাগে। অন্তশ্চক্ৰৰে আগত দেৱতাৰ বিৰাট বিখৰূপ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগে

তেতিয়াহে তোমাৰ কথা তেওঁ শুনিব, তুমিও তেওঁৰ কথা শুনিবলৈ পাবা। এই অৱস্থা লাভ কৰা ছুই-এদিনৰ কাম নহয়। সেই দেখিয়েই প্ৰথমে স্থূলভাৱে এই স্থূল চক্ৰৰে চাবলৈ অভ্যাস কৰিব লাগিব।

উষা : তুমি যেনেকৈ শিকোৱা, মই ঠিক তেনেকৈ চলিবলৈ সাজু আছোঁ।

প্ৰভা : শুনা তেন্তে। মই আগেয়ে কৈছোঁ মই এতিয়ালৈকে দেৱতাৰ পূজা-সেৱাৰ সম্পূৰ্ণ ভাৰ ল'ব পৰা নাই। মই তেওঁৰ চিন্তাৰ যজ্ঞত হৰি যোগাইছোঁ, তাৰ পৰা যি প্ৰসৱ হৈছে তাক ডাঙৰ-দীঘল কৰিবলৈ যত্ন কৰিছোঁ। কিন্তু দেৱতাৰ শাৰীৰিক আৰু সাংসাৰিক স্বচ্ছন্দতাৰ নিমিত্তে তেওঁৰ সেৱাৰ কোনো ব্যৱস্থা হোৱা নাই। তাৰ দিহা তুমি কৰিব লাগিব।

উষা : সেৱাৰ দিহা কৰা টান নহয়, কিন্তু দেৱতাই যে গ্ৰহণ নকৰে।

প্ৰভা : যত্নৰ অসাধ্য একো নাই। সাধনাত সকলো সিদ্ধি হয়। সুকীয়াভাবে আমি তেওঁৰ সম্পূৰ্ণ পূজাৰ অধিকাৰিনী হ'ব পৰা নাই। আৰ্হী, আজি ছয়ো মিলি পূৰ্ণতা লাভ কৰোঁ।

উষা : সেইটো তোমাৰ দয়া।

প্ৰভা : বাক আৰ্হী, এতিয়া স্নান কৰি আহোঁ।

তেতিয়া সন্ধ্যা লাগোঁ লাগোঁ হৈছিল; ছয়ো হাতত ধৰাধৰিকৈ নৈ স্নান কৰিলে আৰু কাপোৰ-কানি সলাই ঘৰলৈ আহিল। তাৰ পিচত ফুলনিলৈ

গৈ ছয়ো একোঁচ একোঁচ ফুল তুলি আনিলে।

প্ৰভাতীয়ে ক'লে,—“উষা, আজি প্ৰথম তোমাক মোৰ পূজাৰ সজিনী কৰিবলৈ ওলাইছো; এই আৰম্ভণ যেন দেৱতাৰ আশীৰ্বাদত চিৰন্তন হয়”

উষাই মাথোন মূৰ দৌৱালে।

প্ৰভাই বন্ধ কৰি থোৱা খোঁটালিটোৰ ছোৱাৰখন মেলি ক'লে,—“আজিলৈকে মোৰ পূজাৰ মন্দিৰত কাকো প্ৰৱেশ কৰিবলৈ দিয়া নাছিলোঁ। আজি মোৰ বন্ধু কঁপি উঠিছে! উষা! উষা!”

উষা : বাইদেউ!

প্ৰভা : উষা! ক'ব নোৱাৰোঁ মই কি কৰিছোঁ।

প্ৰাণ কাতৰ হৈ উঠিছে, ধৈৰ্য্য চকল হৈ উঠিছে, কিবা এটা অকণ তৰঙ্গই অস্তৰত তোলপাৰ লগাইছে! অবলাক বল দিয়! হৃদয়-দেৱতা! নহয়, আক পাচ নোহোঁহকোঁ। আঁহা উষা!

ছয়ো প্ৰৱেশ কৰিলে। তাৰ পিচত চাকি লগোৱা হ'ল। চাকিৰ পোহৰত দেখা গ'ল—খোঁটালিটোৰ পূবফালে এটা বেদী। বেদীৰ ওপৰত এখন সৰু সিংহাসন;—তাতে কিবা এটা বিগ্ৰহ স্থাপিত। ছয়ো বেদীৰ ওচৰত কুশাসনত বহিল; ধূপ জলোৱা হ'ল; শঙ্খঘণ্টাৰ ধ্বনিৰে নিনাদিত কৰি আৰতি শেষ কৰিলে। তাৰ পিচত ছয়োৰে আজলি এক কৰি বিগ্ৰহৰ উদ্দেশ্যে পুষ্পাজলি প্ৰদান কৰিলে। উষাই বিগ্ৰহৰ প্ৰতি আগেয়ে ভালকৈ লক্ষ্য কৰা নাছিল; এতিয়া বিগ্ৰহৰ সম্পূৰ্ণ অৱয়ব নিৰীক্ষণ কৰি উষাৰ গোটেই শৰীৰ কঁকৰিত হৈ উঠিল। উষাই ক'লে,—“ধন্য তোমাৰ পূজা, তুমি সঁচাকৈয়ে দেৱতাৰ ৰূপা লাভ কৰিবৰ উপযুক্ত।”

প্ৰভাই একো নান্নাতিলে। আগৰ দৰেই আকোঁ

ছোৱাৰ অঞ্জলি প্ৰদান কৰি ছয়ো প্ৰণিপাত কৰিলে। ইঠাং কাৰবাৰ পদশব্দ শুনি ছয়ো চকু খাই উঠিল; মূৰ ডাঙি চাই দেখিলে—সম্মুখত স্বয়ং দীন-বন্ধু। ছয়ো বিগ্ৰহৰ পৰিবৰ্তে দীনবন্ধুক সাঙালে প্ৰণিপাত কৰিলে।

দীনবন্ধুৰ এবছৰ কাৰাদণ্ড হোৱাৰ কথা সকলোৱে জানে। তেওঁ এই দণ্ডৰ বিৰুদ্ধে হাইকোৰ্টত আপীলো কৰিছিল কিন্তু হাইকোৰ্টে আগৰ দণ্ডকেই ‘বহাল’ ৰাখিলে, মাত্ৰ সশ্রম গুচাই বিনামূল্য কৰিলে।

ফাটেকত দীনবন্ধুৰ ছমাহ অন্ত হোৱাৰ পিচতে মহাৰাজাধিৰাজ পঞ্চম জৰ্জৰ ভাৰত-সম্ৰাট-স্বৰূপে দিল্লীৰ ৰাজপাটত বহিল। সম্ৰাটে বঙ্গবিচ্ছেদ ৰহিত কৰে, আৰু লগে লগে বহুতো ৰাজনৈতিক বন্দীৰ মুক্তি হয়। দীনবন্ধুৱেও এই ঘোষণামতেই মুক্তিলাভ কৰে। এই ছমাহ ফাটেকত তেওঁ বহুত গ্ৰন্থ অধ্যয়ন কৰিলে, আৰু “ধৰ্ম্ম আৰু সমাজ” নামেৰে এখন ডাঙৰ কিতাপ লিখিলে। অবিৰাম পৰিশ্ৰমৰ পাচত এই ছমাহৰ বিজ্ঞান তেওঁক লগাও হৈছিল। ফাটেকত তেওঁ বিশেষ অনুবিধা একো পোৱা নাছিল; জেইলৰ কৰ্মচাৰীসকলে তেওঁক যথেষ্ট আচ্ছাদিত কৰিছিল।

মুক্তি পাই দীনবন্ধু ঘৰলৈ আহিল। দীনবন্ধুক দেখা পাই গঙ্গাৰ কি আনন্দ তাক বৰ্ণনা কৰিব নোৱাৰি। দীনবন্ধুৱে সকলো কাৰ্য্যৰ বৃদ্ধি লৈ গঙ্গাৰ প্ৰভু-পৰায়ণতাত মুগ্ধ হ'ল; গঙ্গাক সাৱটি ধৰি ক'লে, “আজিৰ পৰা আৰু তই মোৰ ভৃত্য নহয়, তই মোৰ সহোদৰ ভাই।”

সন্ধ্যা সময়ত দীনবন্ধু খ্ৰীষ্টান্ধাৰমলৈ গ'ল। প্ৰভাতীয়ে দীনবন্ধুৰ মুক্তিৰ সংবাদ পোৱা নাছিল। দীনবন্ধুৱে বাহিৰত প্ৰভাক দেখা নাপালে;

তেওঁ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। ঠিক সেই সময়তে সন্ধ্যা আৰতিৰ মধুৰ ধ্বনি তেওঁৰ কাণত পৰিল। তেওঁ নীৰৱে শুনি থাকিবলৈ ধৰিলে। আৰতিৰ অন্ত হ'লত তেওঁ ধীৰে ধীৰে ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল, প্ৰভাৰ উপাসনা গৃহত প্ৰৱেশ কৰিলে। উষাক লগত নিয়াৰ বাবে আজি প্ৰভাই আন দিনৰ দৰে ছুটি মাৰিবলৈ পাহৰি গৈছিল।

ভিতৰ সোমায়ৈই দীনবন্ধুৱে এই ছুই পূজাৰিণীক বিগ্ৰহৰ সন্মুখত প্ৰণিপাত কৰা দেখা পালে। বিগ্ৰহলৈ চাই তেওঁ থৰ হ'ল। তেওঁ দেখিলে—সিংহাসনত স্থাপিত বিগ্ৰহ কোনো দেৱতাৰ নহয়, তেওঁৰেই এখন 'ফটো-চিত্ৰ' মাত্ৰ। তেওঁৰ অন্তৰত তেতিয়া কিবা এটা অজ্ঞাত ভাবৰ হেন্দোলনি উঠিছিল। পিচ মুহূৰ্ততে ছয়ো পূজাৰিণী তেওঁৰ পদপ্ৰান্তত পতিত হ'ল। অলপ পৰ থৰ লাগি থাকি দীনবন্ধুৱে ছুইকো উঠিবলৈ কলে। উঠিয়েই প্ৰভাই কলে,—
“দেৱ, মই আপোনাৰ সেৱাৰ সম্পূৰ্ণ ভাৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ অনুপযুক্ত। আন ফালে আপোনাৰ সেৱাৰ ভাগ পাবলৈ উষাই দিনে ৰাতিয়ে সাধিব লাগিছে। সেই কাৰণেই সেৱাৰ সম্পূৰ্ণতাৰ নিমিত্তে আজি আমি ছয়ো লগ লাগিলোঁ। ইমান দিন মোৰ অকলশৰীয়া ক্ষীণ আহ্বানে আপোনাক টানিব পৰা

নাছিল ; আজি ছয়োৰে যুটীয়া আহ্বানত এই শুভ মুহূৰ্তত আপুনি দেখা দিছে।”

তাৰ পিচত উষাৰ হাতখন দীনবন্ধুৰ হাতত দি ক'লে—“আজিৰ পৰা মই ল'ব নোৱৰা পূজাৰ ভাৰ উষাৰ ওপৰত সমৰ্পণ কৰি আপোনাৰ হাতত গতাই দিলোঁ। আপোনাৰ অনুগ্ৰহ লাভ কৰি যেন উষা ধন্য হ'ব পাৰে।”

দীনবন্ধু নিৰ্বাক, নিষ্পন্দ। কিছু সময় স্থিৰ-দৃষ্টিৰে শূন্যৰ ফালে চাই থাকি ক'লে—“প্ৰভু, এয়েনে তোমাৰ ইচ্ছা।”

অলপ সময় বৈ আকৌ ক'লে,—“শক্তি দিয়াঁ, সংযম দিয়াঁ, ভগৱান ! যেন মোৰ সাধনাৰ পুণ্যাশ্ৰমৰ পৱিত্ৰতা ৰক্ষা হয় ! তাৰ পিচত ধীৰে ধীৰে গালে,—
যো দেৱোহমৌ যোহপস্তু যো যিঞ্চ ভূৱনমাৱিৰেশ !
য ওষধিষু যো বনস্পতিষু তস্মৈ দেৱায় নমো নমঃ ॥

লগে লগে সেই অচিন্ত্য অব্যক্ত সৰ্ববাস্তৱ্যমী ভগৱন্তৰ উদ্দেশ্যে মন্ত্ৰক অৱনত কৰিলে ; প্ৰভা আৰু উষায়ো লগে লগে মূৰ দৌৱালে। পাঠক, আহক আমিও ঘটনাচক্ৰৰ নিয়ন্তা বিশ্বেশ্বৰৰ উদ্দেশ্যে এবাৰ প্ৰণিপাত কৰি ঘৰাঘৰি যাওঁ।

জয় ৰাম বোলা ॥

জয় হৰি বোলা ॥

অন্ত

গণ-বিপ্লব

উচৰ্গা

হিৰণ্যৰঞ্জন কলিতাৰ স্মৃতিত

বাপু:

তই অকল মোৰ পুত্ৰই নাছিলি; তই আছিলি
মোৰ ভাবচিন্তা, আশা-আকাঙ্ক্ষা কল্পনা আৰু আদ-
ৰ্শৰ মূৰ্ত্ত বিকাশ, বয়সৰ বাহিৰে আন সকলো বিষয়তে
মোৰেই প্ৰতিচ্ছবি। মোৰ অপূৰ্ণ আয়োজন সম্পূৰ্ণ
কৰি নতুন দেশ, নতুন সমাজ গঠনৰ সঙ্কল্প লৈ
তই দৃঢ় কণ্ঠে ঘোষণা কৰিছিলি:—

“আমি

ভেদৰ প্ৰাচীৰ ভাঙি,

সভ্যতাৰ মথিম সাগৰ,

অমৃততৰে তৌৰাম জগৎ।”

“অবিচাৰ, অত্যাচাৰ, মোহাৰি পেলাই

ৰচিম স্ফুলৰ আমি নতুন সমাজ।

আমি

নিৰক্ষৰ হাজাৰ প্ৰাণত

ঢালি দিম শিক্ষাৰ পোহৰ”

“সমাজৰ নিম্নতম স্তৰত বাগবি

পশুনে মানুহ তাৰ চিন হেৰুৱাই

কটায় যিবোৰে কাল,

হওঁ আমি সিহঁতৰ লগৰীয়া।

শিক্ষাৰ পোহৰ

এছাটি পেলাই দিওঁ

সিহঁতৰ আকাৰ হিয়াত;

শিক্ষা দিওঁ সিহঁতৰে মানুহ।”

কিন্তু তাৰ সঙ্কল্প সঙ্কল্পতেই ব'ল। “আসাম
ট্ৰেনচপোৰ্টৰ” যমদূতে তোক বিজুলী-সঞ্চাবে লৈ
গ'ল; মোৰ আদৰ্শৰ সমাধি ঘটিল।

আজি তই ক'ত আছ ক'ব নোৱাৰোঁ। ইয়াকে
মাত্ৰ জানো যে তোৰ দৰে সদানন্দ, সভানিষ্ঠ,
পবিত্ৰ আত্মাৰ ঠাই নিশ্চয় কোনোবা আনন্দ-লোকত,
য'ত অহৰহ শান্তিৰ মলয়া বয়। স্পন্দন-বিহীন
প্ৰাণত মোৰ ইমানেই মাত্ৰ সাস্থনা।

এদিন মোৰ জীৱনৰ অভিজ্ঞতা, আদৰ্শকে আদি
কৰি যথাসৰ্ব্বস্ব তোৰ হাতত অৰ্পণ কৰিছিলোঁ।
আজি তোক দিব পৰা বস্তু মোৰ একো নাই।
এই “গণ-বিপ্লৱ” ৰচনা কৰিবলৈ পুৰণি কাঞ্চত-পত্ৰ,
বুৰঞ্জী, বংশাৱলী আদি সংগ্ৰহ কৰি সকলো তথ্য
তয়ে জুকিয়াই দিছিলি। সেই স্মৃতিকে মনত লৈ
আজি এই উপন্যাসখন চকু-লোৰে ধুই তোৰ তৃপ্তিৰ
অৰ্থে উচৰ্গা কৰিলোঁ।

হেজপুৰ

২৪ চ'ত ১৮৬৯ শক

তোৰ দ্ৰুতসৰ্ব্বস্ব

দেউতাৰ

পাতনি

“গণ-বিপ্লৱ” যদিও বুৰঞ্জীৰ ভেটিত প্ৰতিষ্ঠিত, তথাপি ই বুৰঞ্জী নহয়, উপন্যাস হে। বুৰঞ্জীৰ অন্তৰ্নিহিত সংঘৰ্ষৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ইয়াত চেষ্টা কৰা হৈছে।

এই পুথিৰ লাগতিয়াল সঁজুলি মিঃ গেইটৰ “হিষ্টৰি অৱ আসাম,” ৩৭ পদ্যনাথ গোহাঞি বৰুৱাৰ “অসমৰ বুৰঞ্জী” আৰু “ত্ৰীত্ৰীঅনিকন্ধ দেৱৰ চৰিত্ৰ আৰু মায়াৰবা সত্ৰৰ গোসাঁই সকলৰ বংশাৱলীৰ” পৰা গোটোৱা হৈছে। এইবোৰৰ বাহিৰেও মাজে মাজে কাকতে পত্ৰই ওলোৱা কোনো কোনো লেখকৰ প্ৰৱন্ধৰ পৰাও ছুই এটা কথা সংগ্ৰহ কৰা হৈছে। সেই বাবে সেই সকলোলৈকে শলাগৰ শৰাই আগবঢ়ালোঁ।

এই পুথিত গণ-বিপ্লৱৰ যি পৰিণাম দেখা গৈছে তাতেই ঘটনাৰ অস্ত্ৰ হোৱা নাই। ইয়াৰ পিচতেই নতুন বিপ্লৱৰ সূচনা আৰু তাৰ বিপৰীতে পৰিণতি। সেই সম্পৰ্কে লাগতিয়াল সঁজুলি গোটাবলৈ সময় আৰু সুবিধা পালে ইয়াৰ পৰিশিষ্টস্বৰূপে আৰু এখন উপন্যাস প্ৰকাশ কৰিবৰ মন আছে। অৱশ্যে সি ভৱিষ্যতৰ গৰ্ভত।

তেজপুৰ

১৯ কাতি, ১৮৬৯ শক

বিনীত

গ্ৰন্থকাৰ

গণ-বিপ্লব

প্রথম অধ্যায়

আগ কথা

চুকাফাই সৌমাৰ অধিকাৰ কৰাৰ কিছু কালৰ পিচতে বঙ্গদেশৰ শাস্তিপুৰৰ পৰা কেইজনমান ডেকা আৰু আদহীয়া বামুণ পৰশুৰামকুণ্ড দৰ্শন কৰিবলৈ আহিছিল। তেতিয়াৰ দিনত বেল-জাহাজৰ কথাই নাই, ভাল বাট-পথো নাছিল। তথাপি তেওঁলোকে মবসাহ কৰি বাটকুৰি বাই আহিবলৈ ধৰিলে, আৰু গধূলিৰ অতিথি সাক্ষাৎ দামোদৰ বুলি নিজে নাখায়ে অতিথিক খুওৱা অসমীয়াৰ সন্তদয়তাৰ সাহায্য লৈ বহুত দিনৰ মূৰত অভীষ্ট ঠাইত উপস্থিত হ'ল। কুণ্ডত স্নান কৰি তেওঁলোক আকৌ আগৰ দৰেই য'তে বাতি হয় ত'তে আলহী থাকি উলটিবলৈ ধৰিলে। এনেকৈ কিছুদিন অহাৰ পাচত তেওঁলোক এখন ঠাইত উপস্থিত হ'ল। সেই ঠাইত আগেয়ে বামুণ নাছিল; সেই দেখি তাৰ অধিবাসীসকলে তেওঁলোকক তাতে থাকিবলৈ অনুৰোধ জনালে আৰু ঘৰ-দুৱাৰ আদি সাজি দিবলৈকো গাত ল'লে। ত'ৰ্থযাত্ৰী বাপুসকল ইমান দিন বাটকুৰি বাই ভাগৰি পাবিছিল। অসমৰ অম্বুছা, মাটি-পানী, খোৱা বস্তুৰ প্ৰাচুৰ্য আৰু অসমীয়াৰ আদৰ-সাদৰে একালে তেওঁলোকক অসমলৈ টানিছিল আৰু আন কালে দুৰ্গম বাটে দি নিজ দেশলৈ উলটি যোৱাৰ কষ্টৰ ভাবনাই ভয়ে থুৱাইছিল। এতিয়া সকলো

ফালৰ পৰা সুবিধা দেখি তেওঁলোক তাতে বসতি কৰাৰেই সিদ্ধান্ত কৰিলে। সেই মতেই তেওঁলোক তাতে ব'ল আৰু তাতেই তেওঁলোকৰ ঘিয়া-বাকও হ'ল। তেওঁলোকে যদিও বীতিমতে বামুণীয়া আচাৰ ব্যৱহাৰ মানি চলিছিল, তথাপি বিভিন্ন জাতিৰ লগত বৈবাহিক সম্বন্ধ ঘটাত আৰু কিছুমান নিয়ম-প্ৰণালী অসমীয়া বামুণৰ লগত নিমিলাত অসমীয়া বামুণে তেওঁলোকক নীহ বুলি ভাবিছিল।

এই বাপুসকলৰ বংশধৰ সকল মতে-কথাই অসমীয়া হৈ পৰিল, কিন্তু তেওঁলোকৰ পিতৃপুৰুষ সকলৰ অনুষ্ঠিত ধৰ্ম-কৰ্মৰ প্ৰভাৱ বঙ্গলুৱা সাঁচেৰেই বৈ গ'ল। তেওঁলোকে বঙ্গদেশত প্ৰচলিত পূজা পাটল আদি তেওঁলোকৰ অঞ্চলত যিমান পাবে চলাবলৈ চেষ্টা কৰিবলৈ ধৰিলে। যদিও তেওঁলোক দেখাত অসমীয়া হৈ পৰিল, তথাপি “হা বঙ্গ” “ছা বঙ্গ” কৈ জুমুনিয়াহ কাঢ়িবলৈ নেবিলে। তাৰ পৰাই সেই ঠাইডোখৰৰ নাম হাবং হৈ পিচত হাবুং হয় আৰু তাৰ লোকসকলে হাবুঙীয়া নাম পায়।

ইয়াত থিতাপি হোৱাৰ পাচত কোনো কোনো সময়ত তেওঁলোকৰ দুই-এজন বঙ্গদেশলৈকো গৈছিল আৰু তেওঁলোকৰ সম্বন্ধীয়া লোকৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ লগত যোগাযোগ বন্ধ কৰিছিল।

এনেকৈয়ে বহুত বছৰ পাৰ হ'ল। এতিয়া তেওঁলোকৰ পৰিয়াল আৰু লোকসংখ্যাও বহুত বাঢ়িল। এনেতে ত্যাওখামুখি স্বৰ্গদেৱৰ এগৰাকী নিৰ্ব্বাসিত সগৰ্ভা কুঁৱৰীয়ে এওঁলোকৰে এঘৰত আশ্ৰয় ল'ব লগাত পৰে। বামুণৰ ঘৰতে কুঁৱৰীৰ এটি পুত্ৰ-সন্তান জন্মিল আৰু বামুণেই তেওঁক লালন-পালন কৰিবলৈ ধৰিলে।

ইফালে স্বৰ্গদেৱৰ মৃত্যুত আহোম-ৰাজ-সিংহাসন শূন্য হয়; পাটত বহিবলৈ ৰাজ-বংশত উপযুক্ত কোৱঁৰ নথকাত বিষয়াসকলেই ৰাজ্য চলাব লগাত পৰে। ইয়াৰ ভিতৰতে ডাঙৰীয়া আৰু বিষয়াসকলে সেই সগৰ্ভা কুঁৱৰী কলৈ গ'ল তাৰ সম্ভেদ বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। বহুত দিন বিচাৰ পাচত এখন চোৰাং-চোৱাই মাক-পুতেক দুয়োকে বামুণৰ ঘৰত দেখা পালে আৰু সকলো কথা ভাঙি-পাতি কৈ তেওঁলোকক ৰাজধানীলৈ আনিব খুজিলে। তেওঁলোক কিন্তু বামুণৰ ঘৰৰ পৰা আহিবলৈ সন্মত নহ'ল। কোৱঁৰৰ বয়স তেতিয়া নিচেই কম; তেওঁক ৰাজ-পাটৰ মোভে বামুণৰ লগ একৱাৰ নোৱাৰিলে। আন উপায় নেদেখি বিষয়াসকলে পৰামৰ্শ কৰি মাক-পুতেকৰ লগতে বামুণকো সপৰিয়ালে ৰজাৰ হাউলীলৈ তুলি অনাৰ সিদ্ধান্ত কৰিলে। সেই মতেই কাম হ'ল আৰু কোঁৱৰক সিংহাসনত বহুওৱা হ'ল। এই কোঁৱৰেই আহোম স্বৰ্গদেৱ চুঙাফা বা বামুণী কোৱঁৰ।

এতিয়ালৈকে আহোম ৰজাসকলৰ মাজত তেওঁলোকৰ নিজ ধৰ্ম চলি আছিল আৰু দেওধাই, বাইলুঙৰ কথা মতে সকলো ধৰ্ম কাৰ্য্য হৈছিল। চুঙাফা ৰজা হোৱাৰ পৰা তাৰ পৰিবৰ্তন ঘটিল। বামুণৰ ঘৰত থাকি ৰাজমাও বামুণীয়া নীতি-নিয়ম-মতে পুৰাকৈ চলিছিল; তাতে আকৌ বামুণেই হ'ল

ৰজাৰ অভিভাবক! আৰু কোনে পায়! ৰজাৰ টোলৰ ভিতৰতে বামুণীয়া নীতিৰে পূজা-পাটল চলিবলৈ ধৰিলে। মুঠতে তেতিয়াৰে পৰা আহোম ৰজা-সকলৰ ধৰ্ম কাৰ্য্য আহোম আৰু হিন্দু দুয়োমতে চলা হ'ল।

তেতিয়াৰে পৰা সেই বামুণৰ বংশধৰসকলে পুৰুষানুক্ৰমে তেওঁলোকৰ পূজা-সেৱাৰ প্ৰতি স্বৰ্গদেৱ-সকলৰ আসক্তি বঢ়াবলৈ আহোপুৰুষাৰ্থ কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু বহুপৰিমাণে কৃতকাৰ্য্যও হ'ল। তাৰ ফলতেই নানা ঠাইত দৌল-দেৱালয় হ'বলৈ ধৰিলে আৰু বহুতো বামুণে বন্ধোস্তৰ নিষ্পিখেৰাজ আদি জমিদাৰী লাভ কৰিলে।

বাপুসকলে তেওঁলোকৰ স্বাৰ্থসিদ্ধিৰ নানা উপায় উদ্ভাবন কৰি যাবলৈ ধৰিলে আৰু সেই মতেই ৰজাঘৰীয়া অনুগ্ৰহো ক্ৰমশঃ বাঢ়ি গ'ল। কিন্তু তেওঁলোকৰ এই চেষ্টাত বাধা জন্মালে মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ আবিৰ্ভাবে। মহাপুৰুষে পূজা-পাটল বাদ দি অকল হৰিনামকে মাথোন সাৰোগত কৰি ঈশ্বৰ উপাসনাৰ পদ্ধতি উলিওৱাত আৰু ব্ৰাহ্মণ-শূদ্ৰ-নিৰ্ব্বিশেষে সকলো এক শৰণ ধৰ্ম্মলৈ ঢাল লোৱাত ওপৰত কোৱা বাপুসকলৰ চকুত টোপনি নোহোৱা হ'ল। তেওঁলোকে বহুতো বামুণক ফুচুলাই তেওঁলোকৰ দললৈ নি শঙ্কৰদেৱৰ বিৰুদ্ধে চুচেন্ফা স্বৰ্গদেৱৰ ওচৰত গোচৰ দিলে। কিন্তু তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য সফল নহ'ল, বিচাৰত শঙ্কৰদেৱৰ জয় হ'ল।

এই বাপুসকল অকল ধৰ্ম্মমতৰ কাৰণে শঙ্কৰদেৱৰ বিৰুদ্ধে লগা নাছিল। তেওঁলোকৰ আচল লক্ষ্য আছিল ধৰ্ম্মৰ নামত জমিদাৰী কৰা। শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম্ম চলি গ'লে যে তেওঁলোকৰ জীৱিকাত হাত পৰিব আৰু শূদ্ৰক আগৰ দৰে গোলামৰ নিচিনাকৈ

চলাব নোহাবিব এয়ে আছিল তেওঁলোকৰ আচল ভয়। সেই কাৰণে বিচাৰত হাবিও তেওঁলোকে আওপকীয়া চেষ্টা এৰা নাছিল।

চুখাম্ফা স্বৰ্গদেয়ৰ দিনত তেওঁৰ ভায়েক চুগাম কোৱঁৰ কোচবেহাৰত আহোম বজাৰ প্ৰতিভু স্বৰূপে থাকিব লগা হৈছিল। তেওঁ তাত থাকোঁতে দুৰ্গাপূজা দেখা পাইছিল আৰু লগৰীয়া আমোদ-উৎসৱবিলাক দেখি মুগ্ধ হৈছিল। তেওঁ ঘূৰি অহাৰ পাচত সেই উৎসৱৰ কথা বজাক জনালে। উৎসৱৰ লোভনীয় বৰ্ণনা শুনি গড়গাৱঁতো তেনে উৎসৱ পাতিবলৈ বজাই মন মেলিলে।

উৎসৱ পালিত হ'ল। আয়োজনৰ ভাৰ ওপৰত কোৱা বাপুসকলৰ ওপৰতেই পৰিল। বাজকীয় খৰচত তেওঁলোকে বঙ্গদেশৰ পৰা কাৰিকৰ, পুৰোহিত আদি আনি বৰ জাকজমককৈ উৎসৱ সমাধা কৰিলে।

দুৰ্গোৎসৱ যদিও পতা হ'ল তথাপি সি উৎসৱতেই ব'ল; ধৰ্ম্মৰ লগত তাৰ কোনো সম্পৰ্ক নাছিল। বাপুসকলে তাক বাজধৰ্ম্মত পৰিণত কৰিবলৈ উঠি-পৰি লাগিছিল, কিন্তু নোহাবিলে; বজা সম্ভাৱ নহ'ল। তথাপি তেওঁলোকে পুৰুষাভুত্ৰমে তেওঁলোকৰ চেষ্টা চলাই থাকিল।

যেতিয়া লৰা বজাৰ ভয়ত ভেঁৰ ছন কৰি গদাধৰ সিংহ পলাই ফুৰিছিল, তেতিয়া বাজদ্রোহী বুলি কোনো গোঁসাঁই-মহন্তই তেওঁক আশ্ৰয় নিদিছিল, বং পালে ধৰি দিবলৈহে শিচ-ভকতসকলক আদেশ দিছিল। একমাত্ৰ জখলাবন্ধাৰ গোসায়ে তেনে কৰা নাছিল। সেইবাবে গোঁসাঁই-মহন্ত সকলৰ ওপৰত গদাধৰৰ পোটে পোটে খং আছিল আৰু শ্ৰুতিধা পালে তাৰ পোটক তুলিবলৈ মনতে পাণ্ডি থৈছিল। গদাধৰ বজা হোৱাৰ পাচত তেওঁৰ মনত ভাবৰ গম পাই

বাপুসকলে মহন্তসকলৰ বিৰুদ্ধে নানা কথা লগাবলৈ ধৰিলে। গোঁসাঁই-মহন্তসকলৰ শিয়ৰ ওপৰত কেনে অপবিসীম ক্ৰমতা, তেওঁলোক লগ লাগিলে কেনেকৈ বাজশক্তিকে নগণ্য কৰি তুলিব পাৰে তাক বজাৰ মনত লাগি যোৱাকৈ তেওঁলোকে বৰ্ণনা কৰিলে। লগতে ইয়াকো দেখুৱালে যে এই গুৰুসকলে মদ-মাংস এৰিবলৈ বাধ্য কৰি মানুহবিলাকক নিশকতীয়া কৰি পেলাইছে। এনেকৈ চলি থাকিবৰ হ'লে বিদেশী শত্ৰুৰ লগত যুঁজ কৰিব পৰা মানুহ দেশত নোহোৱা হ'ব। বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্ম অকামিলা মানুহৰ ধৰ্ম্ম, তাক গুচাই দেবীপূজা প্ৰবৰ্ত্তন কৰা উচিত। সেয়ে হ'লে মানুহবোৰ বলশক্তি বাঢ়িব আৰু বগুৱাৰো অভাৱ নহয়। গদাধৰ বলী পুৰুষ, মদ-মাংস তেওঁৰ প্ৰধান আহাৰ, সেই কাৰণে বাপুসকলৰ কথা যে ঠিক তাত তেওঁৰ সন্দেহ নাথাকিল। আগৰ খঙৰ লগত এতিয়া এইটো কাৰণে লগ লগাত তেওঁ তেতিয়াই বৈষ্ণৱ-নিৰ্বাতন আৰম্ভ কৰিলে। প্ৰথমতে কিছুমান মহন্তক চৌকোলাই, চেউনীবাছা আদি ঠাইলৈ আনি কামত লগালে, কিছুমানক নামকপলৈ নিৰ্বাসিত কৰি তাতে বধ কৰিলে। আউনি-আটীৰ বাপু কেশৱদেৱ পলাই গৈ চিংকো পৰ্ব্বতত সোমাল; দক্ষিণপটীয়া বাম বাপুক ধৰি আনি নাক কাটিলে আৰু চকু কাটিলে। ভকতসকলকো শুদাই নেবিলে;—কিছুমানৰ কাণ, কিছুমানৰ নাক আৰু কিছুমানৰ হাত-ভৰি কাটিলে; কিছুমানক জীয়াই জীয়াই তেলত ভাজিলে; কিছুমানৰ ওভোতাই ছাল চেচিয়ালে। যিসকলক জীয়াই ৰাখিলে তেওঁলোকক কুকুৰা, গাহৰি আৰু গৰুৰ মঙহ কটিয়াই খুৱালে। এই অভ্যাচাৰৰ পৰা বৰা পালে একমাত্ৰ জখলাবন্ধাৰ গোঁসাঁই আৰু তেওঁৰ ভকতসকলে। এনেকৈ বৈষ্ণৱ-নিৰ্বাতনৰ লগে লগে

ব্রাহ্মণসকলৰ উপদেশমতে শাস্ত্ৰ-ধৰ্ম-প্রচাৰৰ নিমিত্তে-
ও গদাধৰে কিছু পৰিমাণে শক্তি নিয়োগ কৰিছিল
আৰু কোনো কোনো ব্রাহ্মণক দেৱোত্তৰ মাটিও দান
কৰিছিল। বজাৰ এইবোৰ কাৰ্য্যত বৈষ্ণৱবিদ্বেষী
ব্রাহ্মণসকলৰ হিয়া আনন্দেৰে উপচি পৰিছিল। কিন্তু
তেওঁলোকৰ বাহিৰে আন সকলো শ্ৰিয়মাণ হৈছিল।

গদাধৰসিংহৰ তিবোধানৰ পিচত বজা হ'ল
কদ্ৰসিংহ। এওঁ এজন সৰ্ব্বগুণী বজা আছিল। পিতৃৰ
অস্থায় কাৰ্য্য সুৰ্ববি এওঁ বৰ চুখিত হ'ল আৰু
অনাই-বনাই ফুৰা মহন্তসকলক নিৰ্ভয় দি পুনৰায়
পূৰ্বৱৰ্ত্তে স্থাপন কৰিলে। অকল সেয়ে নহয়, তেওঁ
নিজে আউনি-আটীৰ অধিকাৰত শৰণ ল'লে।
ব্রাহ্মণসকলে কোনোমতে ইয়াত বাধা দিব নোৱাৰিলে
কিন্তু তেওঁলোকৰ অনুৰোধত কদ্ৰসিংহই এটা নিয়ম
কৰিলে যে কোনো বামুণে শূদ্ৰ গুৰুক সেৱা কৰিব
নোৱাৰে। এই আদেশ পাই বহুতো বামুণ দোৱা-
শৰণীয়া হ'বলৈ বাধ্য হ'ল।

বাপুসকলে আকৌ এটা নতুন ফন্দি উলিয়ালে।
তেওঁলোকে বজাক বুজাবলৈ ধৰিলে যে গুৰুৱেই
হওক বা ভকতেই হওক, অসমত বাস কৰা সকলো-
ৱেই স্বৰ্গদেৱৰ প্ৰজা। বজা হৈ প্ৰজাৰ ওচৰত শৰণ
ল'লে মান নাথাকে। সেই কাৰণে স্বৰ্গদেৱে অসমৰ
বাহিৰৰ পৰা উপযুক্ত গুৰু আনি শৰণ লোৱা উচিত;
তেতিয়াহে তেওঁৰ মান-মৰ্যাদা বক্ষা পৰিব। স্বৰ্গদেৱে
প্ৰথমতে তেওঁলোকৰ কথাত কাণ নিদিছিল, কিন্তু
এওঁলোকৰ চেষ্টাত যেতিয়া আন আন বামুণৰ পৰাও
সেই আপত্তি উঠিল, তেতিয়া তেওঁ বাপুসকলৰ
প্ৰস্তাবত সন্মত হ'ল আৰু তেওঁলোকেই এজন
উপযুক্ত গুৰু বিচাৰি আনিবলৈ ভাব দিলে।

ওপৰত কোৱা হৈছে যে অসমত থকা এই

বঙালী বামুণৰ বংশধৰসকল মাজে-সময়ে তেওঁ-
লোকৰ উপৰি পুৰুষৰ ঠাই শাস্তিপুৰলৈ অহা-যোৱা
কৰি আছিল। এতিয়াও তেওঁলোক গুৰু বিচাৰি
শাস্তিপুৰলৈকে গ'ল আৰু কৃষ্ণবাম ভট্টাচাৰ্য্য নামে
এজন শক্তি সাধকক লৈ আহিল।

সাধক আহি বংপুৰ পালে। কিন্তু ইয়াৰ ভিতৰতে
স্বৰ্গদেৱৰ মতৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিল; তেওঁ আগৰ গুৰু
এৰি নতুন গুৰু ল'বলৈ অনিচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে।
বাপুসকলে নানা প্ৰকাৰে বুজায়ো তেওঁৰ মত লৰাব
নোৱাৰিলে। বজাই ভট্টাচাৰ্য্যক অনাহকতে কষ্ট
দিয়াৰ বাবে চুখ প্ৰকাশ কৰি তেওঁক তুষ্ট কৰিবলৈ
যথেষ্ট ধন বহু উপহাৰ দিলে আৰু নিৰ্ব্বিৰুদ্ধে থৈ
আহিবলৈ লোক-লক্ষৰ লগত দিলে। ভট্টাচাৰ্য্য
উলটি গ'ল।

ভট্টাচাৰ্য্য উলটি যোৱাৰ দুই এদিন পিচতেই
অসমত এটা ডাঙৰ ভূমিকম্প হয়। আগে-পিচে
ইমান ডাঙৰ ভূঁই কঁপ হোৱাৰ কথা কোনেও ক'ব
নোৱাৰে। বজাই ইয়াৰ কাৰণ বুজিবলৈ দৈবজ্ঞক
মাতিলে। কোৱা বাহুল্য যে বাপুসকলৰ দলত কেই-
জনমান প্ৰসিদ্ধ দৈবজ্ঞৰো ভিতৰি যোগ আছিল।
তেওঁলোকে বজাৰ ওচৰলৈ অহাৰ আগতে বাপুসকলৰ
লগত পৰামৰ্শ কৰি কি ব্যাখ্যা দিব তাক স্থিৰ
কৰি লৈছিল।

দৈবজ্ঞ আহিল আৰু বজাৰ আদেশমতে গান্ধা
কৰিবলৈ ধৰিলে। নানাভাবে বহুত বেলি গগন
কৰি দৈবজ্ঞই ক'লে,—“স্বৰ্গদেৱ! শাস্তিপুৰীয়া
ভট্টাচাৰ্য্যক গুৰু ল'ম বুলি মতাই আনি কথা নৰখাত
তেওঁ কুপিত হৈছে আৰু সেই বাবেই এই অমঙ্গল
ঘটিছে। ইমানতে তেওঁক সন্তুষ্ট নকৰিলে দেশ উহন
যোৱাৰ ভয় আছে।”

দৈবজ্ঞৰ কথাত বজাই ভয় খালে আৰু তেতিয়াই ভট্টাচাৰ্য্যক ওলোটাই আনিবলৈ মানুহ পঠিয়ালে।

ভট্টাচাৰ্য্য উলটি আহিল। স্বৰ্গদেৱে ক'লে,—
“যদিও মই নিজে শৰণ নলওঁ, তথাপি মোৰ আৰু ডাঙৰীয়াসকলৰ লবাইতে শৰণ ল'ব পাৰে।”

ৰজাৰ আদেশ পাই ৰাজকুমাৰ শিৱসিংহ, প্ৰমত্ত-সিংহ আৰু ৰাজেশ্বৰে কৃষ্ণৰামক গুৰু ল'লে বহুতো নিষয়াৰ লবায়ো তেওঁলোকক অনুসৰণ কৰিলে। কৃষ্ণৰামৰ আগমনৰ পৰাই ত্ৰিশত্ৰবদেৱৰ একশৰণ ধৰ্ম্মত বাৰ্হিচাৰ সোমাই আহিবলৈ ধৰিলে। যদিও কৃষ্ণৰামৰ নিজৰ কোনো দুৰ্ভতিসন্ধি নাছিল আৰু তেওঁৰ ধৰ্ম্মত বিশ্বাস থকা মানুহক হে ধৰ্ম্ম দিব খুজিছিল তথাপি বাপুসকলৰ ষড়যন্ত্ৰত সি ৰাজনৈতিক আন্দোলনত পৰিণত হৈ পৰিল। তেওঁলোকে সম্পূৰ্ণ-ৰূপে নোৱাৰিলেও কদ্ৰু সিংহক বাককৈয়ে হাত কৰি লৈছিল আৰু বামুণৰ নিমিত্তে বিস্তৰ সুবিধা আদায় কৰিছিল। এই কৃষ্ণৰামৰ প্ৰতিষ্ঠাই অসমত শাক্ত আৰু বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মযুদ্ধৰ সূচনা।

দ্বিতীয় অধ্যায়

ফুলেশ্বৰী কুঁৱৰী

কদ্ৰুসিংহ স্বৰ্গদেৱৰ চাৰি গৰাকী কুঁৱৰৰ পৰা পাঁচজন পুত্ৰৰ জন্ম হয়। জ্যেষ্ঠানুক্ৰমে তেওঁলোক শিৱসিংহ, প্ৰমত্তসিংহ, মোহনমালা, ৰাজেশ্বৰসিংহ আৰু লক্ষ্মীসিংহ। তেওঁলোকৰ ভিতৰত লক্ষ্মীসিংহক স্বৰ্গদেৱে নিজৰ পুত্ৰ বুলি স্বীকাৰ নকৰিছিল।

শিৱসিংহ জ্যেষ্ঠপুত্ৰ হোৱাত স্বৰ্গদেৱ কদ্ৰুসিংহই তেওঁকেই যুৱৰাজ পাতিলে। শিৱসিংহ সকলো পৰা

বৰ বিলাস-প্ৰিয় আছিল; ৰাজ কাৰ্য্যত মনোৰোগ দিয়াতকৈ আমোদ-প্ৰমোদত দিন কটাবলৈ তেওঁৰ বেছি ধাউতি আছিল।

সেই সময়ত কালুগাৱঁৰ চিনাভলীত ফুলমতী নামে এজনী নাচনী নটৰ ছোৱালা আছিল। তেওঁৰ নাচ যেনে দেখিছিল সেয়ে মুগ্ধ হৈছিল। অকল নাচ-গানতেইহে যে তেওঁ পাকৈত আছিল এনে নহয়, ৰূপতো আন সকলো ছোৱালীকে চেৰ পেলাইছিল। এওঁৰ খ্যাতি আগতে উল্লেখ কৰা বাপুসকলৰ কাণত পৰিল আৰু তেওঁলোকে নিজে চাই-চিতি চকু-কাণৰ খৰিয়াল ভাঙিলে। তেওঁলোকৰ ধাৰণা হ'ল, যদি এই ফুলমতীক হাত কৰি লব পৰা যায়, তেন্তে বিলাসী যুৱৰাজ শিৱসিংহক জালত পেলাবলৈ সুযোগ মিলিব আৰু কদ্ৰুসিংহ স্বৰ্গী হ'লে এওঁৰ যোগে দিয়েই শিৱসিংহৰ হতুৱাই তেওঁলোকৰ অভীষ্ট সিদ্ধি কৰাব পাৰিব। সেই মতেই তেওঁলোক ফুলমতীৰ ওচৰ চাপিল আৰু নানা প্ৰলোভন দেখুৱাই হাত কৰি ল'লে।

এদিন শিৱসিংহক লগত লৈ বাপুসকলৰ মুখিয়াল বিশ্বদেৱ কালুগাৱঁৰ দেৱালয়লৈ গ'ল। তাত পূজা-সেৱা কৰি নাচ চোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। নাচৰ আয়োজন হ'ল; নাচনী ফুলমতী। ফুলমতী সুন্দৰী, গোটেই দেহত লাবণ্য ফুটি উঠিছে। মুখৰ গঢ়, চকুৰ চাৱন, ওঠৰ হাঁহি, খোজৰ ভঙ্গী সকলোতে সৌন্দৰ্যৰ সমাবেশ। বিচিত্ৰ সাজ-পাৰেৰে সুসজ্জিত হৈ তেওঁ নাচ-গান আৰম্ভ কৰিলে। কি মধুৰ তেওঁৰ কণ্ঠস্বৰ! কি বিহোপন তেওঁৰ ঐক্য-ভঙ্গী! গাঁতৰ তালে তালে নৃত্যৰ কি মধুৰ সমাবেশ! কৰ-চৰণৰ কি লীলায়িত গতি! বিক্ষিপ্ত কুন্তলৰ কি মনোহৰ তৰঙ্গ! বিবিধ অঙ্গ-সকালনত কি মধুৰ

মাদকতা! শিৱসিংহ তন্ময় হ'ল; নিজৰ অস্তিত্ব, পদ-
মৰ্যাদা সকলো পাহৰি গ'ল। তেতিয়াই ফুলমতীক
তেওঁৰ সজিনী কৰিবলৈ উদ্ভাদৰ দৰে হ'ল। কিন্তু
পত্নীৰূপে সজিনী কৰা সহজ কথা নহয়, স্বৰ্গদেৱে
এনে বিবাহ কেতিয়াও সমৰ্থন নকৰে। অৱশ্যে লিগিৰী
কৰি অনাত কোনো বাধা নাই। বিশ্বদেৱে ভবিষ্যতত
বাণী হোৱাৰ আশা দেখুৱাই ফুলমতীৰ পিতাকক
এই বিষয়ে আগতে সন্মত কৰাইছিল। সেই মতেই
ফুলমতীক শিৱসিংহৰ হাত-খৰী লিগিৰীৰূপে কাৰেঙলৈ
অনা হ'ল। শিৱসিংহ ফুলমতীৰ ৰূপ আৰু নাচত
এনেকৈ মজি গৈছিল যে তেওঁক নেদেখাকৈ এক-
স্তোকো থাকিব নোৱাৰা হৈছিল।

নিজ দেশত সম্পূৰ্ণৰূপে শাস্তি আৰু শৃংখলা
প্ৰবৰ্তন কৰি স্বৰ্গদেৱ কজ্জসিংহই এই সময়তে বঙ্গ-
দেশ অধিকাৰ কৰিবলৈ মন মেলিলে। কৰতোয়া
নৈলৈকে সীমা বঢ়াই প্ৰাচীন কামৰূপ গোটেইখন
তেওঁৰ শাসনৰ তললৈ অনাই তেওঁৰ অভিপ্ৰায়
আছিল। তেওঁ বিপুল আয়োজন কৰি নিজৰ নেতৃত্বত
এটা বিৰাট বাহিনী লৈ বংগুৰ পৰা যাত্ৰা কৰিলে।
শিৱসিংহইও লগত যাব লগা হৈছিল। তেওঁ ফুলমতীক
এৰি যাব নোৱাৰি লগতে লৈ গৈছিল।

অভিযান গৈ গুৱাহাটী পাওঁতেই স্বৰ্গদেৱ কজ্জ-
সিংহ নৰিয়া পৰিল। তেতিয়া তেওঁ তাতে চাউনি
পাতি ব'ল; চিকিৎসাও নিয়মমতে চলিব ধৰিলে।
কিন্তু একোৱেই গুণ নিদিলে; কিছু দিন নৰিয়া
পাটাত পৰি থাকি তেওঁ চিৰদিনৰ নিমিত্তে চকু
মুদিলে। বঙ্গ অধিকাৰৰ সপোন সপোন হৈয়েই
থাকিল।

স্বৰ্গদেৱৰ লোকান্তৰৰ পাচত অভিযান আগ
নবঢ়াই ওলোটাৰে অনাটোকে পাত্ৰ-মন্ত্ৰীসকলে স্থিৰ

কৰিলে। আৰু সেই মতেই যাত্ৰাৰ ৰূপ স্থিৰ কৰি
সকলো উলটিবলৈ সাজু হ'ল। এনেতে জনা গ'ল
যে ফুলমতীৰ গা ভাল নহয়, তেওঁ যাত্ৰা কৰিবলৈ
অক্ষম। ফুলমতীক এৰি আহিবলৈ শিৱসিংহ সন্মত
নহ'ল। বিষয়াসকলে শিৱসিংহক জনালে যে ৰাজ্য বেছি
দিন অৰাজক কৰি ৰখা উচিত নহয়, তেওঁ অবিলম্বে
ৰাজধানীলৈ গৈ ৰাজ্যভাৰ গ্ৰহণ কৰিব লাগে।
ফুলমতীৰ চিকিৎসাৰ সুব্যৱস্থা কৰি তেওঁ এতিয়া
ওলাওক, নৰিয়া ভাল হ'লেই তেওঁক নিয়াৰ ব্যৱস্থা
কৰা হ'ব। কিন্তু কোনো যুক্তিয়েই শিৱসিংহক ফুল-
মতীৰ ওচৰৰ পৰা লৰাব নোৱাৰিলে। অগত্যা ফুল-
মতীৰ নৰিয়া ভাল নোহোৱালৈকে সকলোৱেই
গুৱাহাটীতে অপেক্ষা কৰিব লগাত পৰিল।

কেইদিনমানৰ পাচত ফুলমতী ভাল হ'ল আৰু
শিৱসিংহও বংগুৰলৈ উলটিল। তাৰ পাচত অভিষেকৰ
যথাযোগ্য আয়োজন কৰি শুভৰূপত তেওঁ সিংহাসন
আৰোহণ কৰিলে।

ৰজা হৈয়েই শিৱসিংহই ফুলমতী লিগিৰীক
মহাসম্বোধেৰে বিয়া কৰাই পাটৰাণী পাতিলে।
যদিও ডাঙৰীয়া আৰু বিষয়াসকলৰ সবহ ভাগেই
এই বিয়াত সম্ভাৰ পোহা নাছিল, তথাপি বিশ্ব-
দেৱ আদি বাপুসকলৰ মুখত হাঁহি বিৰিঙিল।

এই ফুলমতী নাচনীয়েই বুৰঞ্জী-বিখ্যাত ফুলেশ্বৰী
কুঁৱৰী।

তৃতীয় অধ্যায়

ছত্ৰভঙ্গ যোগ

স্বৰ্গদেৱ শিৱসিংহ কুৰীয়াৰ শিষ্য আছিল।
তেওঁ গুৰুক বৰকৈ ভক্তি কৰিছিল আৰু তেওঁক

সম্ভট কবিবলৈ সদায় চেষ্ঠা কৰিছিল। সেই বাবে উজনি-নামনি ছয়ো ঠাইতে তেওঁক বিস্তৰ মাটি আৰু কামাখ্যা পৰ্বতত থাকিবলৈ ঘৰ-ছৱাৰ সাজি দিছিল। এই সূত্ৰতে তেওঁৰ নাম হ'ল পৰ্বতীয়া গোসাঁই।

পৰ্বতীয়া গোসাঁই অহাৰে পৰা অসমৰ আভ্যন্তৰীণ নীতি-নিয়মৰ বহুত পৰিবৰ্ত্তন ঘটিল। বজাৰ আৰ্হি লৈ নাইবা বজাক ভালি বোলাবলৈ বহুতো বায়ুণ আৰু বিষয়াই আগৰ বৈষ্ণৱ গুৰু এৰি পৰ্বতীয়া গোসাঁইত শৰণ লৈ শক্তিপূজাত ধৰিলে আৰু তাৰ বাবে বিস্তৰ ৰাজ অমুগ্ৰহো লাভ কৰিলে। আন কি, কোনো কোনো বায়ুণীয়া বৈষ্ণৱ সত্ৰতো বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ লগতে শক্তি মন্ত্ৰৰ দীক্ষা মিহলাই এক মিশ্ৰ ধৰ্ম্মৰ সৃষ্টি কৰা হ'ল। তেতিয়াও শূদ্ৰ মহন্তসকল অবিচলিত আছিল; তেওঁলোকে নিজৰ ধৰ্ম্মত ব্যভিচাৰ সন্মত নুখুজিলে।

বৈষ্ণৱবিদ্বেষী ব্ৰাহ্মণসকলৰ নেতা বিশ্বদেৱক শিৱসিংহই প্ৰত্যা কৰিছিল; কিয়নো তেওঁ চেষ্ঠা নকৰা হ'লে তেওঁ ফুলেশ্বৰীক লাভ কৰিব নোৱাৰিলে-হেতেন। সেই কাৰণেই বজা আৰু বাণীৰ ওচৰলৈ তেওঁৰ গতি অবাধ আছিল। তেওঁৰ উপদেশমতেই এতিয়া স্বৰ্গদেৱে ঘোষণা কৰিলে যে যিবিলাক সত্ৰত মূৰ্ত্তি ৰাখি বায়ুণৰ হতুৱাই পূজা-সেৱা চলাব, সেইবোৰ সত্ৰক যথেষ্ট পৰিমাণে নিষ্পিথেৰাজ মাটি দিয়া হ'ব আৰু সেই সত্ৰৰ গৰাকী সকলৰ মানো বঢ়োৱা হ'ব।

ধন-মানৰ লোভ বৰ ডাঙৰ লোভ। এই লোভ এৰিব পৰা লোকৰ সংখ্যা বিৰল। এই ঘোষণাৰ ফলত বহুতো মহন্তই নিজ নিজ সত্ৰৰ মণিকুটত একোটা বিগ্ৰহ ৰাখি একোজন পূজাৰী বাপুৰ ভৰণ-পোষণৰ ভাৰ ল'লে আৰু নিজেও বজাৰ অমুগ্ৰহ

লাভ কৰিলে। ছবীয়া মহন্তসকলেও ডাঙৰক দেখি নিজৰ সত্ৰৰ মূৰ্ত্তিৰ ব্যৱস্থা কৰিলে; কিন্তু তেওঁলোকৰ জাত হে প'ল, পেট নভবিল; তেওঁলোকৰ ভাগ্যত বজাৰ অমুগ্ৰহ নিমিলিল। এইবোৰ প্ৰলোভনে টলাব নোৱাৰিলে একমাত্ৰ মায়ামৰীয়া মহন্ত চতুৰ্ভুজক।

যদিও এনেকৈয়ে সত্ৰবিলাকত মূৰ্ত্তি সোমাল, তথাপি বিষ্ণুৰ বাহিৰে আন দেৱতাৰ মূৰ্ত্তিয়ে তাত ঠাই নাপালে। সেই কাৰণে মহন্তসকলৰ ধৰ্ম্মমত আগতে যেনে আছিল প্ৰায় তেনেই থাকিল। অৱশ্যে বায়ুণীয়া প্ৰভাবত পৰি নিয়ম-কাৰণ বহুতো লৰিল। আগেয়ে গুৰুসকল আছিল ধৰ্ম্মৰ ধৰণী, শিষ্যৰ লগত সম্পৰ্ক আছিল পিতা-পুত্ৰৰ, সকলো ভকত আছিল সমান। এতিয়া বায়ুণৰ প্ৰাধান্য বন্ধা কৰিব লগা হোৱাত, আন ভকতবোৰ জাত-বিচাৰ কৰি সৰু-বৰ কৰিব লগা হ'ল; গুৰু-শিষ্যৰ সম্পৰ্কও বজা-প্ৰজাৰ সম্পৰ্কলৈ পৰিবৰ্ত্তিত হ'ল। এই সময়ৰ পৰাই কোনো কোনো ব্ৰাহ্মণ গুৰুৱে তেওঁলোকৰ একশৰণ বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মত নানা দেৱ-দেৱীৰ পূজালৈ ঠাই উলিয়াই হোজা শিষ্য-সকলক ভুৱা দিবলৈ ধৰিলে। কোনো কোনোৱে মহাপুৰুষৰ ধৰ্ম্মমতৰ বিকৃত ব্যাখ্যাও উলিয়ালে মূৰ্ত্তিতে মহাপুৰুষ শব্দৰদেৱৰ সাম্যবাদত বৈষম্যৰ বাঁজাণু এই কালতেই প্ৰবেশ কৰিলে।

এইবোৰ ব্যৱস্থাৰ উপৰিও শিৱসিংহই বায়ুণৰ প্ৰবৰ্ত্তনৰ নিমিত্তে নানা ঠাইত দেৱালয় স্থাপন কৰিলে, দেৱোত্তৰ আৰু ব্ৰহ্মোত্তৰ মাটি দান কৰিলে; পূজা পাটল চলাবলৈ পাৰ্ধ্যমানে যত্ন কৰিলে। কিন্তু বিশ্বদেৱ আৰু তেওঁৰ দল ইমানতো সম্ভট নহ'ল তেওঁলোকে পোটেই দেশত শক্তিৰ উপাসনা চলাবলৈ

বজাক নানা প্ৰকাৰে বুজাবলৈ ধৰিলে, কিন্তু বাধ্যতা-মূলক ভাবে তেনে কৰিবলৈ শিৱসিংহ সন্মত নহ'ল। তেনে কৰিলে যে ৰাজ্যত বিদ্ৱয় উপস্থিত হ'ব তাক তেওঁ বুজিছিল।

বিশ্বদেৱ আৰু তেওঁৰ দলৰ লোকসকলে নানা উপায় অৱলম্বন কৰিও, আন কি ফুলেশ্বৰীৰ হতুৱাই কোৱায়ো শিৱসিংহক দেখা-দেখিকৈ বৈষ্ণৱপীড়নত লগাব নোৱাৰিলে। তেওঁলোক কিন্তু হতাশ নহ'ল, নতুন কৌশল উদ্ভাৱন কৰিবৰ মনেৰে দৈবজ্ঞৰ ওচৰ চাপিল।

ইয়াৰ কিছুদিনৰ পাচত বিশ্বদেৱৰ উপদেশমতে শিৱসিংহই তেওঁৰ দশাটো চোৱাব খুজিলে। সেই মতেই বঙ্গদেশৰ পৰা অলপ দিনৰ আগতে অহা তান্ত্ৰিক জ্যোতিষী আগমানলৈ জ্যোতিৰ্ভূষণক নিমন্ত্ৰণ কৰা হ'ল। বজাৰ আহ্বানত জ্যোতিৰ্ভূষণ ৰাজ চ'ৰাত উপস্থিত হ'ল। ৰজাই ক'লে,—“তোমাৰ গণনাৰ সূচ্যাতি বাপুসকলৰ মুখত শুনিছোঁ; সেই দেখি ময়ো তোমাৰ হতুৱাই মোৰ দশাটো চোৱাব খুজিছোঁ। ঠিকমতে চাব পাৰিবা নহয়?”

জ্যোতিৰ্ভূষণে ক'লে—স্বৰ্গদেৱ, মই বৰ কথা নকওঁ; তথাপি এইটো ক'ব পাৰোঁ যে মা কালীৰ ৰূপাত আজিলৈকে মোৰ গণনাত কেতিয়াও ভুল হোৱা নাই। জ্যোতিষ শাস্ত্ৰতকৈ ডাঙৰ শাস্ত্ৰ নাই। ই যি ক'ব, সি কেতিয়াও মিছা হ'ব নোৱাৰে।

শিৱ : ময়ো বাপুসকলৰ মুখে তেনেকৈয়ে শুনিছোঁ; সেইহে তোমাক মতাইছোঁ।

বাক, এতিয়া গণনা আৰম্ভ কৰা।

জ্যোতিৰ্ভূষণে বজাৰ সোৱঁবগীখন চাই গণিবলৈ ধৰিলে। কলি এখন লৈ তাত বহুতো আঁকবাক কৰি বিবিধ শ্লোক মাতিলে। বজাৰ হাতখন চাই

বাং-বিংকৈ কিবাকিবি গালে। তাৰ পাছত মুখখন বিকটাই পেলালে।

ৰজাই সুধিলে—“পিছে কেনে দেখিলা?”

জ্যোতি : স্বৰ্গদেৱ, এটা কথা কওঁ। মানুহৰ কপালত ভালো থাকে, বেয়াও থাকে। ভালটো নাজানিলেও হানি নহয়, কিন্তু বেয়াটো জনাৰ পৰা লাভ আছে। কিয়নো তেতিয়া আগলৈ সাৱধান হ'ব পাৰি, আৰু কিবা প্ৰতিকাৰ থাকিলে তাকো কৰিব পাৰি। কিন্তু কিছুমান মানুহ আছে তেওঁলোকে এই কথা গমি নাচায়; বেয়াটো শুনিলেই ধৈৰ্য্য হেৰুৱাই আৰু গণকৰ ওপৰত অসন্তুষ্ট হয়।

শিৱ : তুমি ভয় নকৰিবা, গণনাত যি পাইছা তাকে ছবছ কৈ যোৱা।

জ্যোতি : মুঠতে স্বৰ্গদেৱৰ সকলো ভাল। মুঠেই—।

শিৱ : মই বুজিছোঁ কিবা এটা ডাঙৰ বেয়া আছে; তাকে কবলৈ তুমি শঙ্কা কৰিছা।

জ্যোতি : হয় স্বৰ্গদেৱ। স্বৰ্গদেৱে অভয় নিদিলে তেনে কথা কবলৈ সাহ নজন্মে।

শিৱ : সঙ্কোচ নকৰিবা; মই অভয় দিছোঁ।

জ্যোতি : স্বৰ্গদেৱে যেতিয়া দোষ নথৰোঁ বুলিছে, কওঁ। মই গণনাত পালোঁ স্বৰ্গদেৱৰ গুৰু ভাল নহয়, তাতে আকোঁ শনিৰ দৃষ্টি পৰিছে। এইবাৰ স্বৰ্গদেৱৰ ছত্ৰভঙ্গ যোগ।

শিৱ : তাৰ পৰা কি হয়?

জ্যোতি : স্বৰ্গদেৱ ৰজা ভাগিব লাগে।

জ্যোতিৰ্ভূষণৰ কথা শুনি ৰজা বিদ্ৱয় হ'ল; জ্যোতিৰীক কলে,—“আকোঁ এবাৰ ভালকৈ গণি চোৱাচোন।”

জ্যোতিৰ্ভূষণে আকৌ পূৰ্বৰ দৰেই গণনা কৰিলে। তাৰ পাচত আকৌ এবাৰ চালে। তাৰ পাচত ক'লে,—“স্বৰ্গদেৱ, গণনাত ভুল হোৱা নাই। মোৰ গণনাত ভুল হ'ব নোৱাৰে। আগেয়ে যি কৈছে সেয়ে হ'ব।”

শিৱ : তাক খণ্ডাব উপায় নাই নে ?

জ্যোতি : নাই। আপোনাৰ ছত্ৰভঙ্গ হ'বই। অৱশ্যে তাৰ আত্মসংকীৰ্ত্তন বিপদৰ হাত সাৰিবৰ উপায় আছে।

শিৱ : কি উপায় ?

জ্যোতি : দেৱতা আৰু ব্ৰাহ্মণৰ সম্ভাষণে দেশৰ মঙ্গল-অমঙ্গল নিৰ্ভৰ কৰে। স্বৰ্গদেৱে দেৱালয়বিলাকত পূজা-পাটল দিয়াওক, ঘোড়শোপচাৰে নবগ্ৰহৰ পূজা কৰাওক, বামুণক মাটি-বৃত্তি ধন সোণ দান কৰক। তেনে কৰিলেই অজ্ঞাত অমঙ্গল আঁতৰ হ'ব কিন্তু ছত্ৰভঙ্গৰ প্ৰতিকাৰ নহয়।

শিৱ : তেন্তে সিংহাসন ৰাখিবৰ উপায় নাই ?

জ্যোতি : পোনপটীয়ে নাই ; আওপাকে দি আছে।

শিৱ : মই বুজা নাই।

জ্যোতি : আপুনি সিংহাসনত থাকিলে তাৰ পৰা নামিবই লাগিব। তেতিয়া কোন তাৰ গৰাকী হয় ঠিক নাই। এতিয়া আপুনি যদি সেই সময়লৈ বাট নাচাই আগতে নিজ সিংহাসন এৰি আপোনাৰ কোনোবা অতি আপোন জনক বহুৱায়, তেন্তে জ্যোতিষৰ বচনো সত্য হ'ব, ৰাজ্যও প্ৰকাৰান্তৰে আপোনাৰেই থাকিব।

শিৱ : তেনে আপোন জন কোন হ'ব ! যাক সিংহাসন দিওঁ তেওঁৰেই যদি আপোন

গুচি পৰ হয় ?

অলপ ভাবি দৈৱজ্ঞই ক'লে—“যি কেতিয়াও পৰ হ'ব নোৱাৰে তেনে জনক বহুৱাওক।”

শিৱ : তেনে জন যে ওলাব মোৰ বিশ্বাস নহয়।

জ্যোতি : ওলাব। স্বৰ্গদেৱে আশ্বিন চক্ৰ দিছে, ওচৰলৈ মনকে কৰা নাই।

শিৱ : তাৰ মানে ?

জ্যোতি : তাৰ মানে—আপুনি যদি আই-কুঁৱৰীক পাটত বহুৱায়, তেন্তে তেওঁ কেতিয়াও পৰ নহয়। তেতিয়াও আপোনাৰ সিংহাসন আপোনাৰেই থাকিব।

দৈৱজ্ঞৰ কথা ৰজাৰ মনোমত হ'ল আৰু তেওঁক আশাভীতৰূপে পাৰিতোষিক দি বিদায় দিলে। তাৰ পাচত ৰজাই পাত্ৰ-মন্ত্ৰীসকলৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি সোনকালে সিংহাসন এৰাৰ সিদ্ধান্ত কৰিলে।

দৈৱজ্ঞৰ হতুৱাই ভাল দিন-বাৰ চোৱাই শিৱসিংহই ফুলেশ্বৰীক সিংহাসন এৰি দিলে। মহান উৎসৱ পাতি ফুলেশ্বৰী পাটত বহিল। পাটত বহি ফুলেশ্বৰী হ'ল বৰ ৰজা আৰু সিংহাসন এৰি শিৱসিংহ হ'ল ভিতৰ-গুৱনি সৰু ৰজা বা বহি ৰজা।

চতুৰ্থ অধ্যায়

পূজাৰ আয়োজন

ৰজা হৈও শিৱসিংহই আগৰ দৰেই আমোদ-প্ৰমোদতে কাল কটাইছিল ; ৰাজ্য চলোৱাৰ দায়িত্ব আছিল পাত্ৰ মন্ত্ৰীসকলৰ ওপৰত। সেই কাৰণে এই নতুন ব্যৱস্থাক তেওঁ চৰ্তাগ্য বুলি নাভাবি সৌভাগ্য বিবেচনা কৰিলে। এই ব্যৱস্থাত ৰজাৰ

সুখ-সুবিধা, আমোদ-প্রমোদ, ভোগ-বিলাস ষোল
অনাই তেওঁৰ থাকিল, অথচ ৰাজ্য চলোৱাৰ নিচিনা
গধুৰ বোজা এটা তেওঁৰ কাঁধৰ পৰা নামিল।

বৰ ৰজা হৈ ফুলেশ্বৰীয়ে শাসন-কাৰ্য্যলৈ চকু
দিলে, আৰু ৰাজ্যৰ মঙ্গলজনক কোনা কোনা কামত
শক্তি নিয়োগ কৰিবলৈ আগ বাঢ়িল। আৰম্ভণতে
তেওঁৰ ওপৰত ৰাইজৰ আস্থা জন্মিছিল, কিন্তু সি
বেছি দিন নিটিকিল।

বিশ্বদেৱ, জ্যোতিৰ্ভূষণকে আদি কৰি যিসকলৰ
চক্ৰাস্তত ফুলেশ্বৰীয়ে সিংহাসন লাভ কৰিলে, এতিয়া
তেওঁলোকেই হ'ল সকলো বিষয়তে কুঁৱৰীৰ উপদেষ্টা।
যি কাম তেওঁলোকে শিৱসিংহৰ হতুৱাই কৰাব
নোৱাৰিলে, তাক কৰাবলৈকে তেওঁলোকৰ এই
নতুন আয়োজন।

সিংহাসন আৰোহণ কৰাৰ কেইমাহমান পাচত
এদিন বিশ্বদেৱে ফুলেশ্বৰীক ক'লে—“আজিলৈকে
অসমদেশত ধৰ্ম্মৰ বেমেজালি লুপ্তচিল। এতিয়াও সবহ
ভাগ প্ৰজাই ছুৰ্গা, কালী আদিক নামানে। যি ধৰ্ম্ম
ভাল, যাক স্বয়ং ৰজাই গ্ৰহণ কৰিছে, তেনে ধৰ্ম্মক
অবজ্ঞা কৰা মানে ৰজাক অবজ্ঞা কৰা নহয় জানো?
সিহঁত বোলে বৈষ্ণৱ! বৈষ্ণৱ হয় কোন? খাবলৈ
নোপোৱা ভিকছ। যাৰ ধন-বস্তু নাই, সি নাম গাই
মাহ-চাউল চোৰোৱাৰ বাহিৰে আৰু কি কৰিব!
যি দেশত এনেকুৱা বৈষ্ণৱৰ সংখ্যা বেছি তেনে দেশক
সকলোৱে ভিকছৰ দেশ বুলি ভাবে। আন কালে
ভাল পুষ্টিকৰ বস্তু খাবলৈ নোপোৱাত মানুহবোৰো
ছুৰ্জল হৈ যায়। সেই কাৰণে ৰজাৰ গৌৰৱ বঢ়াবলৈ,
প্ৰজাৰ শক্তি বৃদ্ধি কৰিবলৈ শক্তি পূজাৰ বহুল
প্ৰচাৰ হোৱাৰ আয়োজন। মই কওঁ এইবাৰ বৰ
ডাঙৰকৈ এখন ৰজাঘৰীয়া ছুৰ্গাপূজা পতা যাওক,

সকলোকে তাত যোগ দিবলৈ আদেশ শুনাই দিয়ক।
ব্ৰাহ্মণ-শূদ্ৰনিৰ্ব্বিশেষে সকলো মহন্তকে নিমন্ত্ৰণ কৰা
হওক। যদি কোনোবা নাহে তেনে লোকক ধৰি
আনি গোঁসানী সেৱা কৰিবলৈ আৰু প্ৰসাদ লবলৈ
বাধ্য কৰা হওক। মহন্তসকলক আমাৰ ধৰ্ম্ম লোৱাৰ
পাবিলে আন মানুহ এনেয়ে আমাৰ দললৈ আহিব।
ফুলেশ্বৰী : সেইটো মোৰো মত। কিন্তু তাত এটা

ভয়ৰ কাৰণ আছে। যদি বেছি ভাগ
মহন্তই আপত্তি কৰে, কিবা এটা ছলছল
লাগিব পাৰে। জানোচা ৰাজ্যত কিবা
অশান্তি হয়!

বিশ্ব : অশান্তি সৃষ্টি কৰিব কোনে! মহন্ত-
বিলাকৰ মুখখনৰ বাহিৰে আৰু জানো
কিবা অস্ত্ৰ আছে! স্বৰ্গদেৱ গদাধৰসিংহৰ
দিনতে সেইটো প্ৰমাণ হৈ গৈছে।
তথাপি ধৰক যেনিবা ভয়ৰ কাৰণেই
আছে, তথাপি ৰজা হৈ প্ৰজালৈ ভয়
কৰিবলৈ লাগিলে ৰজাৰ মৰ্য্যাদা থাকিব
ক'ত! ৰজাৰ ধৰ্ম্ম মানিবলৈ সকলো প্ৰজা
বাধ্য, যি নামানে তাক শাস্তি দিয়াটোও
ৰজাৰ ধৰ্ম্ম। মোৰ বিশ্বাস কোনেও
আপত্তি নকৰে। এতিয়া কোনোবাই
মৌখিক আপত্তি দৰ্শাব পাৰে, কিন্তু
যেতিয়া পূজাৰ আড়ম্বৰ দেখিব, আমোদ-
প্ৰমোদত যোগ দিবলৈ পাব, ভোজ-
ভাতৰ বিপুল আয়োজন দেখা পাব,
তেতিয়া সকলোৰে আপত্তি উৰি যাব;
সকলোৱে পূজাৰ মূল্য বুজিব। আন-
কালে আপোনাৰ গুণ-বশন্তাই আগৰ
ৰজাসকলৰ বশন্তাকো তুল পোলাব।

তেতিয়া অতি সহজে বজাৰ ধৰ্ম্মই
বাষ্ট্ৰ ধৰ্ম্ম হ'ব, আৰু বাক্ৰ ক্ষমতাও
বহুত গুণে বাঢ়িব।

ফুলেশ্বৰী সকৰে পৰা দেৱালয়ৰ নাচনী। তেতিয়া
গৰাৰে পৰা পূজাপাটললৈ তেওঁৰ খাউতি। তাতে
আকৌ শিৱসিংহৰ লগ লোৱাবো আগৰে পৰা
সম্পূৰ্ণৰূপে বিশ্বদেৱৰ হাতত। সেই কাৰণে বিশ্বদেৱে
তেওঁৰ প্ৰস্তাৱত ফুলেশ্বৰীক সম্মত কৰাওঁতে বেছি
সময় নালাগিল। বিৰাট আয়োজনৰে দুৰ্গাপূজা
পাতিবলৈ ফুলেশ্বৰী সম্মত হ'ল।

তেতিয়াও পূজালৈ তিনি-চাৰি মাহ বাকী।
ইয়াৰ ভিতৰতে বিশ্বদেৱ আদিয়ে বজ্ৰদেশৰ পৰা
নতুন কাৰিকৰ, দুৰ্গাপূজাৰ বিশেষজ্ঞ লোক, নাচ,
গান, কীৰ্ত্তনদালী আদি জনাৰ ব্যৱস্থা কৰিলে।

বৰ বজাৰ আদেশত কৰ্ম্মচাৰীসকলো আন
কাম এৰি পূজাৰ আয়োজনত লাগি গ'ল।

পঞ্চম অধ্যায়

মায়ামৰীয়া মহন্ত

নাৰায়ণপুৰৰ বিষ্ণুৱালিকুচিত গোণ্ডা নামে
এজন ভূঞা আছিল। মহাপুৰুষ জীমন্ত শঙ্কৰৰ
খুৰাকৰ জীয়েক আজলীক তেওঁ বিয়া কৰাইছিল।
মায়ামৰীয়া সত্ৰ-সংস্থাপক জীঅনিকঙ্ক দেৱ এওঁলোকৰে
পুত্ৰ।

অনিকঙ্ক সকৰে পৰা বৰ বুদ্ধিমান আৰু মেধাবী
আছিল; বয়সত নানা শাস্ত্ৰত পাবদৰ্শী হৈ উঠিছিল।
ভাগৱত পাঠ কৰি ভাগৱতী ধৰ্ম্মৰ প্ৰতি তেওঁ
বিশেষৰূপে আকৃষ্ট হয় আৰু পঞ্চম স্কন্ধ ভাগৱতৰ

অম্ববাদ কৰে। তাৰ বাহিৰেও বহুতো গীত-পদ,
ভটিমা, টোটয় আৰু চতুৰ্থ স্কন্ধৰ একাংশৰ পদো
তেওঁ ৰচনা কৰিছিল।

ভাগৱতী ধৰ্ম্মৰ প্ৰতি তেওঁৰ প্ৰগাঢ় অম্বুবাণ
জন্মাত তেওঁ সেই ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিবৰ নিমিত্তে
গুৰু বিচাৰি ওলায়, আৰু ভবানীপুৰীয়া গোপাল
আতাক কালজাৰ সত্ৰত লগ ধৰে। গোপাল আতাই
অনিকঙ্কদেৱৰ বিদ্যা, বুদ্ধি আৰু ভাগৱতজ্ঞানৰ
পৰিচয় পাই পৰম সন্তোষ পালে আৰু ধৰ্ম্মোপদেশ
দি তেওঁক উজ্জীৱিত ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ আদেশ
কৰিলে। গুৰুৰ উপদেশ সাৰোগত কৰি অনিকঙ্ক
নিজৰ ঠাইলৈ উলটি আহিল, আৰু সত্ৰ পাতি
শিচ ভজাবলৈ ধৰিলে। যদিও তেওঁৰ শিষ্যৰ ভিতৰত
সকলো জাতৰ মানুহ আছিল, তথাপি মৰাণ আৰু
মটকৰ সংখ্যাই আটাইতকৈ বেছি আছিল।

লাহে লাহে অনিকঙ্কৰ গুণ, জ্ঞান আৰু
অলৌকিক ক্ষমতাৰ কথা চাৰিওফালে বিয়পি পৰিল।
আন কি স্বৰ্গদেৱ চুখাম্কাৰ কাণতো পৰিল। বহুতে
তেওঁক শুণ্ড বুলি বজাৰ গোচৰ দিলে। স্বৰ্গদেৱে
তেতিয়া পৰীক্ষা কৰিবৰ মনেৰে অনিকঙ্কক মতাই
আনিলে। প্ৰবাদ আছে যে অনিকঙ্ক উপস্থিত হ'লত
বজাই তেওঁৰ আগলৈ এটা কলহ অনালে। কলহ-
টোত কিছুমান ফটাফানি ভৰাই মুখ বান্ধি থোৱা
আছিল। কলহটো দেখুৱাই বজাই অনিকঙ্কক ক'লে
“তুমি বোলে সববজান, সেইদেখি তোমাক মতাইছোঁ।
এই কলহটোত কি আছে ক'ব পাৰিলে বুজিম
তুমি ধাৰ্ম্মিক, নোৱাৰিলে বুজা যাব তুমি শুণ্ড।
তেতিয়া সেইমতে তোমাৰ শাস্তি হ'ব।”

অনিকঙ্কই ক'লে,— “কলহটোত এটা কেঁটী
সাপ আছে।”

অনিকন্ধৰ কথাত বজাই হাঁহিলে, আৰু কলহ-টোৰ মুখ মেলিবলৈ লিগিৰাক আদেশ কৰিলে। আচৰিত কথা! লিগিৰাই ঢাকোন একওৱা মাত্ৰেই এটা কেঁটি সাপে কোঁচ-কোঁচাই কেঁট তুলি উঠিল, যেন

“সত্য কৰিবাক লাগি নিজ ভক্ত বাণী।

‘কুম্ভতে’ উদ্ভব ভৈলা প্ৰভু চক্ৰপাণি॥”

ঘটনাতো দেখি সকলোৱে বিস্ময় মানিলে; বজাও অৱাক হ’ল। তেওঁ অনিকন্ধক মায়া সাপটো মাৰিবলৈ ক’লে। তেতিয়া অনিকন্ধই কলহৰ মুখলৈ হাতখন নিলতে সাপটো নোহোৱা হ’ল। এনেকৈ মায়া মৰাত বজাই তেওঁক “মুআমৰা” বুলিলে। “মু আ” আহোম ভাষাৰ শব্দ, তাৰ অৰ্থ মায়া।* তেতিয়াৰে পৰা অনিকন্ধই প্ৰতিষ্ঠা কৰা সম্প্ৰদায়টোৰ নাম হ’ল “মু আ মৰীয়া” বা মোৱামৰীয়া অৰ্থাৎ মায়ামৰীয়া এই অলৌকিক ঘটনাটোৰ সত্যতাৰ সম্বন্ধে বহুতে সন্দেহ কৰে। তেওঁলোকৰ এদলে কয় যে অনিকন্ধদেৱৰ ধৰ্ম্মই ভক্তসকলক মায়াৰ প্ৰভাৱৰ পৰা মুক্ত কৰে বুলিহে এই নাম পাইছিল। আন এদলে আকৌ ভোগত দিবলৈ মোৱা মাছ মৰাৰ পৰা মোৱামৰীয়া নাম পাইছিল বুলি কয়। সি যি কি নহওক, মোৱামৰীয়া নামটোৰেই বুৰঞ্জী আদিত এই সম্প্ৰদায়টো অভিহিত হৈ আহিছে। বোধ কৰোঁ ওপৰত কোৱামতে মোৱামৰীয়া আৰু মায়ামৰীয়া দুয়োটা একে অৰ্থ বাচক বুলি ধৰি লোৱাই সমীচীন।

অনিকন্ধৰ শিষ্যৰ ভিতৰত মৰাণ আৰু মটকৰ সংখ্যাই আটাইতকৈ বেছি আছিল বুলি ওপৰত উল্লেকিয়াই অহা হৈছে। সেই কাৰণে সময়ৰ লগে লগে এই ছটা শব্দও মোৱামৰীয়া অৰ্থত ব্যৱহাৰ

হবলৈ ধৰিলে। তাৰ ফলত একে জন মানুহেই কেতিয়াবা মটক আৰু কেতিয়াবা মৰাণ হ’ব লগাত পৰিল।

মায়ামৰীয়া মহন্ত আৰু তেওঁৰ শিষ্যসকল উগ্ৰ বৈষ্ণৱ। তেওঁলোকৰ হনুমন্তী কাষ্ঠা। তেওঁলোকে বিষ্ণু-ভিন্ন আন আন কাৰো ওচৰত মূৰ নোদোৱায়। আন কি, মূৰ চপৰাৰ লাগে বুলি ঘৰৰ পানীপোতাই ছৱাৰ নাৰাখি মুখেহে ৰাখে।

যেতিয়া ফুলেশ্বৰী কুঁৱৰী বৰ বজা হয় তেতিয়া মায়ামৰীয়া মহন্ত আছিল চতুৰ্ভুজদেৱ। এওঁ অনিকন্ধৰ পৰা কেইবা পুৰুষো পাচৰ।

ফুলেশ্বৰীয়ে দুৰ্গাপূজা পাতি ব্ৰাহ্মণ-শূদ্ৰ সকলো মহন্তকে নিমন্ত্ৰণ কৰিলে; চতুৰ্ভুজো নিমন্ত্ৰিত হ’ল। নিমন্ত্ৰণৰ লগতে বৰ বজাই এইটোও জনাই দিলে যে যদি কোনো মহন্তই নিমন্ত্ৰণ বন্ধা নকৰে, তেন্তে চাওদাং লগাই ধৰাই অনা হ’ব, আৰু আদেশ অমান্য কৰাৰ বাবে কঠোৰ শাস্তিৰ বিধান কৰা হ’ব।

বজাৰ আদেশ পাই চতুৰ্ভুজ চিন্তিত হ’ল। তেওঁ কি কৰিব! যাব নে নাযায়! গলেও তেওঁ পূজাত যোগ দিব নোৱাৰিব, আকৌ নগলেও জানো বজাই শুদাই এবিৰ! বহুত ভাবি-চিন্তি তেওঁ যোৱাৰেই সিদ্ধান্ত কৰিলে। মনতে ভাবিলে তেওঁ ধৰ্ম্মমতৰ কথা ভালকৈ বুজাই দিলে বজাই নিশ্চয় বুজিব আৰু তেওঁক অব্যাহতি দিব। কিন্তু নগলে যদি বজাৰ খং উঠে তেন্তে কথা বিষম হ’ব পাৰে।

আগ-পুৰি সকলো ভাবি চাই চতুৰ্ভুজে জন-চেৰেক ভক্ত লগত লৈ নিয়ন্ত্ৰণ বন্ধা কৰিবলৈকে স্থিৰ কৰিলে।

* আহোম-ভাষাৰিদ্-বৰ্ণীয় বায় চাহাব মোলাপ চক্ৰ বৰদ্বাৰ মত।

ষষ্ঠ অধ্যায়

মহাষ্টমী পূজা

বংপুৰ নগৰখন দিখৌ নৈৰ পাৰত। ই দীঘলে প্ৰায় তিনি মাইল, পথালিয়ে প্ৰায় এমাইল। এই নগৰতে ৰুদ্ৰসিংহ স্বৰ্গদেয়ে ৰাজধানী পাতিছিল, আগতে গড়গাৱঁহে ৰাজধানী আছিল।

বংপুৰ অতি মনোৰম নগৰ। ইয়াৰ পূব ফালে নগৰবাসীক পানীৰ যোগান ধৰি দিখৌ নৈ বৈ গৈছে। নগৰৰ ভিতৰত নানা কাক কাৰ্য্যেৰে বিতোপনকৈ সজা ঘৰবিলাক, তাৰ সন্মুখত চালে চকু ৰোৱা ফুলনি। নগৰৰ মুখতে আলিৰ দাঁতিত মুচলমান ভিক্তাবিলাকৰ বীহা-মেখেলা, কেক-মণি আদিৰ দোকানবিলাক। নগৰবাসীসকলৰ ঘৰৰ কাষত তামোল-পাণ, আম কঠাল আৰু শাক-পাচলিৰ বাৰী আছিল; সেই কাৰণে সেইবোৰ বস্ত্ৰৰ কোনো দোকান নাছিল।

নগৰৰ পূৰ্বাংশত প্ৰায় এমাইলমান জোৰাকৈ ইটাৰ গড় মৰা। এই ডোখৰেই হৈছে আচল বজাৰ নগৰ। ইয়াৰ দক্ষিণ, পূব আৰু পশ্চিম ফালে ক্ৰমান্বয়ে বৰ ছুৱাৰ, পানী ছুৱাৰ আৰু ন ছুৱাৰ নামে তিনিখন ছুৱাৰ আছে। বৰ ছুৱাৰে দি সোমাই গলে প্ৰথমেই ছুৱৰী, প্ৰহৰী আদি থকা ঘৰবোৰ পায়। তাৰ পৰা ক্ৰমশঃ আগ বাঢ়ি গৈ থাকিলে এটা বাট চ'ৰা দেখা যায়। বাট চ'ৰা এবি গ'লেই বজাৰ বৰ চ'ৰা পোৱা যায়। ই দীঘলে ১২০ হাত, আৰু পথালিয়ে চল্লিশ হাত। ই এটা অতি বিতোপন ঘৰ। বৰ চ'ৰাৰ চাৰিও ফালে থকা অৰ্বাং মুকলি ঠাই। তাৰ

দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে ফুকন, বৰুৱা আদি প্ৰয়োজন মতে ৰাতি থাকিবলৈ পালি ঘৰ, আৰু বৰ চ'ৰালৈ যোৱা বিষয়াসকলৰ হাত-ভৰি ধুবৰ নিমিত্তে পানী-ছোৱা ঘৰ।

বৰ চ'ৰাৰ পৰা কিছু দূৰতে বজাৰ টোল। ইয়াৰ চাৰিওফালে ইটাৰে বন্ধোৱা গুথ গড়। গড়ৰ ভিতৰলৈ সোমাবলৈ ড'ৰিকা ছুৱাৰ, কালুগঞা ছুৱাৰ আৰু গোসাইঘৰীয়া ছুৱাৰ নামে তিনিখন ছুৱাৰ আছে। প্ৰত্যেক ছুৱাৰৰ কাষত অস্ত্ৰধাৰী প্ৰহৰী থাকে। ড'ৰিকা ছুৱাৰেই বজাৰলৈ সোমোৱাৰ ঘাই বাট। বাকী দুখনৰ এখনে দি কুৰুৰী টোললৈ, আৰু আনখনে দি গোসাইঘৰলৈ যাব পাৰি। এই বোৰ ঘৰ বজাৰ ঘৰৰ ওচৰাউচৰি। বজাৰ নিজৰ খোৱা ঘৰ, শোৱনি ঘৰ, বংঘৰ, মেলঘৰ, মৰংঘৰ, বেজ ঘৰ, বৰ ভঁৰাল আদি সকলো বিলাকেই চাং ঘৰ; চাংমাই শাল আদি হে ভলত। ইয়াৰ বাহিৰেও লগুৱা, লিগিৰী, চাওদাং, চাংমাই, কুকুৰা চোৱা বৰুৱা, দোলাকাষৰীয়া বৰুৱা আদিও এই টোলতে থাকে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা চাংমাই, বেজ, জৰা ধৰা, মৰংচোৱা আদি টোলৰ বাহিৰতো থাকে।

বৰ চ'ৰা আৰু বজাৰ টোলৰ মাজত থকা থলাখনতে পূজাৰ আয়োজন কৰা হৈছে। এখন অতি প্ৰকাণ্ড বতাই সেই ঠাই জুৰিছে। বতাহনৰ ওপৰত চিত্ৰ বিচিত্ৰ চন্দ্ৰতাপ, খুটাবিলাকত চকু বৈ যোৱা সাজ-সজ্জা; ঠায়ে ঠায়ে প্ৰদীপৰ ব্যৱস্থা। বাট চৰাবে পৰা বাটৰ দুয়ো কাষে কল পুলি পোতা আৰু তাত নানা প্ৰকাৰৰ বিচিত্ৰ ছবি, ফুল পাত আদি জঁৰা। মাজে মাজে মঙ্গল-ঘট স্থাপন কৰা বতাহ উত্তৰাংশত এটা অতি বিতোপন ঘৰ। তাৰ চন্দ্ৰতাপখন সোণোৱালী, মাজে মাজে হীৰা

বাখৰ পতোয়া; খুটাবিলাকতো মণি-মাণিক্য। তাৰ বাহিৰেও কিমান যে কলাবিত্তাৰ নমুনা তাত আছে তাক কৈ অন্ত কৰিব নোৱাৰি। সকলোৰে দীপ্তি মিলি তাত এনে এটা উজ্জ্বল আলোকৰ সৃষ্টি কৰিছে যে অলপ সময় তালৈ চাই থাকিলেই চকু জলক-তৰক লাগে।

মন্দিৰৰ ভিতৰত এখনি প্ৰতিমা। প্ৰতিমাখন বৰ ডাঙৰ,—সোঁ মাজতে সিংহবাহিনী দশভূজা, দুয়ো কাষে ধন-জ্ঞান-প্ৰদায়িনী লক্ষ্মী-সৰস্বতী, দাঁতি দুটাত ময়ূৰবাহন আৰু গজানন। দেবীৰ পদতলত ছিন্নগ্ৰীব মহিষ আৰু তাৰ পৰা উদ্ধৃত মহিষাসুৰৰ বিকট মূৰ্ত্তি। দেবীয়ে দশ প্ৰহৰণ লৈ মহিষাসুৰক আক্ৰমণ কৰিছে। প্ৰতিমাৰ সাজ পাৰ বহু মূলীয়া, অলঙ্কাৰ পাতি মণি-মুকুতাৰ। সেইবোৰৰ আলোকত প্ৰতিমাৰ মুখত এক অপূৰ্ব আভাই বিৰাজ কৰিছে; পুৰোহিত আদিৰ গাল-মুখত তাৰ চোঁ উঠি তিৰবিৰাৰ লাগিছে।

পূজাৰ আড়ম্বৰ বিৰাট। দিনে-ৰাতিয়ে ঢুলীয়া খুলীয়া কালীয়া আদিৰ কোঢ়ালত নগৰ তল-ওপৰ। ৰাতিৰ নিমিষ্টে যাত্ৰা-ভাওনা, নাচ-গান আদিৰ বিপুল বন্দবস্ত। এইবোৰ আয়োজনত, ঘাইকৈ বঙালী যাত্ৰা আৰু নাচ-গান অনাত হাজাৰ হাজাৰ টকা খৰচ হৈছে। হাজো, ডেৰগাওঁ আৰু মণিপুৰৰ পৰাও নাচনী অনা হৈছে। পাইকবিলাকে দিনে ৰাতিয়ে খাটিব লাগিছে। ভোজ ভাতৰ আয়োজন জোখত-কৈও চৰা, শ শ বামুণ ভোগ প্ৰস্তুত কৰাত ব্যস্ত। চাওদাংবিলাকে পহৰা দি চাৰিওফালে ঘূৰি ফুৰিছে।

আজি মহাষ্টমী। দেবীৰ পূজা ষোড়শোপচাবে হ'ব লাগিছে। পুৰোহিত আৰু তেওঁৰ লগৰীয়া কেইবাজনো; সকলোৱেই বঙালী। পূজাৰ নিমিষ্টেই তেওঁলোকক বজদেশৰ পৰা অনা হৈছে। নৈবেদ্য

স্তুপাকাৰ। সমুখৰ ঠালখন প্ৰতিমা সেৱা কৰা মানুহৰ দক্ষিণাৰে উপচি পৰিছে। দেবীৰ আগত ছাগলী আৰু ম'হৰ মূৰ পৰ্বতাকাৰে দ'মাই থোৱা হৈছে। এইবোৰ জন্তু বধ কৰিবলৈ পঞ্চাশখনমান বলি-শাল পতা হৈছিল আৰু কটা জন্তুৰ তেজ বৈ যাবলৈ দিখোঁলৈকে এটা জান খানি দিয়া হৈছিল।

পূজা ঘৰ লোকাৰণ্য। কোনো কোনো বামুণ আৰু পৰ্বতীয়া গোঁসাঁইৰ শিষ্যসকলে ধন, যশ আৰু পুত্ৰ লাভৰ আশাত ভক্তি-ভাবত আগুত হৈ দেবীক সেৱা কৰি প্ৰসাদ আৰু নিৰ্মালি গ্ৰহণ কৰিছে। আনবিলাকে ৰজাৰ ড'ৰিলৈ ভয় কৰিয়েই তেনে কৰিছে। কিছুমানে আমোদ-প্ৰমোদ ভোজ-ভাতৰ লোভতেই পূজাত যোগ দিছে; পূজা-সেৱা খায় নে কাণত পিন্ধে তাৰ খবৰেই নাই।

ফুলেশ্বৰীয়ে বিশ্বদেৱ আৰু আন বিষয়াসকলেৰে সৈতে নিজেই পূজাৰ তত্ত্বাৱধান লৈছে। তেওঁৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে সকলো গোঁসাঁই-মহন্ত আহিছে নে নাই তাক লক্ষ্য কৰা। গোঁসাঁই-মহন্তসকলৰ তালিকা প্ৰস্তুত কৰি সেই মতে নিমন্ত্ৰণ কৰা হৈছিল আৰু এতিয়া অহাসকলৰ নামত চিন দি ৰখা হৈছিল। তালিকা চাই তেওঁলোকে দেখিলে মায়ামৰীয়া মহন্ত চতুৰ্ভূজৰ বাহিৰে আন সকলোৱে নিমন্ত্ৰণ বন্ধা কৰিলে আৰু প্ৰথমতে আপত্তি কৰিছিল যদিও পিচত কুৰ্বীৰ আদেশ মানি গোঁসাঁই সেৱা কৰি প্ৰসাদ ল'লে। এতিয়া চতুৰ্ভূজ আহে নে নাহে তালৈকে তেওঁলোক অপেক্ষা কৰি থাকিল আৰু যদি নিতান্ত নাহে তেন্তে ধৰাই অনাৰ দিহাও কৰি ৰাখিলে।

অলপ পাচতে জনচোৰক শুকত লগত লৈ চতুৰ্ভূজ আহিল আৰু বাট চ'ৰা পাৰ হৈয়েই থমকা খাই ব'ল। চাওদাংহঁতে তেওঁক প্ৰতিমাৰ

ওচৰলৈ নিব খুজিলত তেওঁ ক'লে,—“আগতে মই আই কুঁৱৰীৰ লগত সাক্ষাৎ কৰিব খোজে।”

চাওদাংইতে তেওঁৰ কথালৈ কাণ নিদি গালি শপনি পাৰি বলেৰে নিব খুজিলে। চতুৰ্ভুজ কিস্ত কোনোমতেই লৰচৰ নকৰিলে। উপায় নাপাই চাওদাংইতে কথাটো ফুলেশ্বৰীৰ কাণত পেলালে। ফুলেশ্বৰীয়ে অনিকন্ধক বৰচৰালৈ মাতি পঠালে।

তেতিয়া চতুৰ্ভুজ আগ বাঢ়িল আৰু ফুলেশ্বৰীৰ আগত উপস্থিত হ'ল। ফুলেশ্বৰীয়ে সুধিলে,—“কি হৈছে? লাগে কি?”

চতুৰ্ভুজ : মোৰ একো হোৱা নাই; একো নালাগেও।
আই কুঁৱৰীৰ আদেশ পালন কৰি দেখা
কৰিবলৈ আহিলোঁ।

ফুলেশ্বৰী : আহিলা ভাল কৰিলা। এতিয়া যোৱাঁ,
গোসাঁনী সেৱা কৰি প্ৰসাদ লোৱাঁগৈ।

চতুৰ্ভুজ : মই তেনে কৰিব নোৱাৰিম। সেই
দেখিহে সাক্ষাৎ বিচাৰিছিলোঁ।

ফুলেশ্বৰী : নোৱাৰিবা কিয়?

চতুৰ্ভুজ : আপুনি জানে আমি বৈষ্ণৱ মহন্ত। আমাৰ
ধৰ্ম হৈছে—“এক দেউ, এক সেউ, একত
বাজে নাই কেউ”। আমি বিষ্ণুৰ বাহিৰে
আন দেৱ-দেৱীক সেৱা কৰিব নোৱাৰোঁ।
আমাৰ ধৰ্মই কৈছে,—

“অন্ত দেৱী-দেউ নকৰিবা সেউ,

গৃহক ন যাইবা তাৰ;

মূৰ্ত্তিক ন চাইবা, প্ৰসাদ ন খাইবা,

ভক্তি হইবে ব্যভিচাৰ।”

ওনে স্থলত আমি ভক্তিত ব্যভিচাৰ ঘটাব
নোৱাৰোঁ। তাৰ উপৰি আমাৰ ভক্তি নিকাম;
আমি ধন, বশ, পুত্ৰ আদিৰ আশাত ভক্তি নকৰোঁ।

ভগৱন্তৰ নাম-কীৰ্তনেৰে উপাসনা কৰাৰ বাহিৰে
আন পদ্ধতি আমাৰ ধৰ্মত নাই।

ফুলেশ্বৰী : তোমাৰ নাথাকিব পাৰে, মোৰ আছে।
মই বজা, মোৰ আদেশ মানিবলৈ তুমি
বাধ্য। মই আদেশ দিছোঁ, তুমি গোসাঁনী
সেৱা কৰি ভগৱন্তীৰ প্ৰসাদ লৈ ঘৰলৈ
যোৱাঁ।

চতুৰ্ভুজ : দয়া কৰি তেনে আদেশ নিদিব; আমাৰ
ধৰ্ম নষ্ট নকৰিব। তেনে আদেশ পালন
কৰিব নোৱাৰিম।

ফুলেশ্বৰী : নোৱাৰিবা! মোৰ আদেশ পালন কৰিব
নোৱাৰিবা!

চতুৰ্ভুজ : নোৱাৰোঁ।

ফুলেশ্বৰী : পাৰিবা। পাৰিবই লাগিব।

চতুৰ্ভুজ : প্ৰাণ থাকোঁতে নোৱাৰোঁ।

ফুলেশ্বৰী : কি? ইমান স্পৰ্দ্ধা! এটা সামান্য প্ৰজ্ঞা
হৈ বজাৰ আদেশ অমান্য কৰিবলৈ
সাহ! তোৰ উপযুক্ত শাস্তি প্ৰাণদণ্ড।

চতুৰ্ভুজ : সজ কথা। ধৰ্ম এবাতকৈ প্ৰাণ এৰা
অতি সহজ।

ফুলেশ্বৰী : নহয়, আজি তোৰ প্ৰাণদণ্ড নহয়।
তেতিয়া হ'লে তোৰ অহঙ্কাৰ চূৰ্ণ নহ'ব।
চাওদাং! ইহঁতক ধৰি গোসাঁনীৰ আগলৈ
লৈ ব'ল।

ততালিকে গুৰু-ভকত আটাইকেইজনকে তিনি-
চাৰিটাকৈ চাওদাঙে ধৰি টানি নিলে। ফুলেশ্বৰীও
লগে লগে গ'ল।

গোসাঁনী আৰু তেওঁৰ আগত কটা মূৰৰ দ'ম
দেখি চতুৰ্ভুজৰ গাৰ নোম শিৰ"বি উঠিল, চৈতন্ত-
বিলোপ হওঁ হওঁ হ'ল। তেওঁ চকু মূদিলে আৰু

বিষ্ণু বিষ্ণু স্মরণ কৰিবলৈ ধৰিলে।

চতুৰ্ভুজ বা ভকত কেইজনে কোনো মতেই গোসাঁনীক সেৱা কৰিবলৈ সন্মত নোহোৱাত ফুলেশ্বৰীয়ে গাৰ বলেৰে সেৱা কৰাবলৈ চাওদাঙক আদেশ দিলে। আদেশ পাই চাওদাংহঁতে আটাইকেইজনকে গোসাঁনীৰ আগত দীঘলকৈ পেলালে। সকলোৰে কপালত তেজৰ কোঁট দিয়া হ'ল। তাৰ পাচত ফুলেশ্বৰীয়ে তেওঁলোকক প্ৰসাদ ল'বলৈ ক'লে, কিন্তু কোনেও হাত নাপাতিলে। তেতিয়া গাৰ বলেৰে মুখ মেলি প্ৰসাদ কটিয়াই দিয়া হ'ল। সকলো কাম শেষ হ'লত ফুলেশ্বৰীয়ে ক'লে,—“সেৱা কৰিব নোৱাৰ। এতিয়া পাবিলি দেখোন! তইতৰ মোৱা-মৰীয়াহঁতক ভালকৈ এশিকনি দিব লাগিব। তইত বিদ্ৰোহী। আজি তইতৰ আটাইকেইটাৰ মূৰ কাটি গোসাঁনীৰ আগত দিয়া উচিত আছিল। পিচে আজিলৈ থাওক, শুভ কাৰ্য্যত বিধিনি নঘটাওঁ। ইয়াৰ বিচাৰ পিচত কৰিম।”

চতুৰ্ভুজে একো নামাতিলে; ধীৰে ধীৰে সেই ঠাই এৰি ঘৰলৈ খোজ ল'লে। * *

সপ্তম অধ্যায়

অভিশাপ

সত্ৰলৈ উলটি আহি চতুৰ্ভুজে অনিচ্ছাকৃত দোষৰ বাবে সাত দিন লখোন দি নাম-কীৰ্ত্তন কৰি কটালে। এই কেই দিন তেওঁ ঈশ্বৰ চিন্তাৰ বাহিৰে আন একোতে মন কাণ দিয়া নাছিল।

ফুলেশ্বৰী ফুলেশ্বৰীয়ে চতুৰ্ভুজক অপমান কৰাৰ কথা জানিবলৈ পাই শিষ্যবৰ্গৰ মনত দাকণ আঘাত

লাগিল। তাৰ প্ৰতিকাৰৰ উপায় উলিয়াবলৈ নানা ঠাইৰ পৰা বহুতো মুখিয়াল শিষ্য গুৰুৰ ওচৰ চাপিল। তেওঁলোকে ক'লে,—“প্ৰভু, বৰ বজাৰ অতপালি ইমানকৈ বাঢ়িছে যে আমি আক চাই থকা উচিত নহয়। আপুনি আদেশ দিয়ক, আমি যুদ্ধ কৰিম; আন নহলেও ধৰ্ম্মৰ নিমিত্তে প্ৰাণ দিম।”

চতুৰ্ভুজ : যুদ্ধ বুলিলেই যুদ্ধ নহয়। যুদ্ধ কৰিবলৈ আমাৰ কি আছে! বজাৰ কাঁড়ী, হিলৈদাবী, ঘোঁৰা-চোৱাবী আদিৰ লগত আমি জনচেৰেক যুদ্ধ কৰিবলৈ ওলোৱা মানে মৰিবলৈ ওলোৱা। তাৰ পৰা লাভ নহয়।

শিষ্য : তথাপি আমাৰ ধৰ্ম্ম ৰক্ষা পৰিব।

চতুৰ্ভুজ : মৰা কেইজনৰ বাক ধৰ্ম্ম ৰক্ষা হ'ল, জীয়াই থকাবোৰৰ কি গতি হ'ব?

চতুৰ্ভুজ : শুনা, আমি বৈষ্ণৱ; দয়া, ক্ষমা, পৰোপকাৰ আমাৰ ধৰ্ম্ম। যুদ্ধ বিগ্ৰহ আমাৰ ধৰ্ম্মৰ বাহিৰত। তথাপি যদি যুদ্ধ কৰিবলৈ বাধ্য হ'ব লগাত পৰে, তেন্তে এনে ভাবে সাজু হ'ব লাগিব যাতে আমি জিকিব পাৰোঁ, নাইবা সকলোটিয়েই একেলগে প্ৰাণ দিব পাৰোঁ। সেই কাৰ্য্য ততালিকে হ'ব নোৱাৰে। তোমালোকে তাৰ বাবে ৰাইজক সাজু কৰাওঁ। যেতিয়ালৈকে আমাৰ আয়োজন সম্পূৰ্ণ নহয়, তেতিয়ালৈকে হাজাৰ লাহুনা অত্যাচাৰ হলেও যেন সকলোৱে সহি থাকে, মোৰ আদেশ নোপোহালৈকে যেন কোনেও ৰাজ শক্তিৰ বিৰুদ্ধে অস্ত্ৰ নলয়।

গুৰুৰ কথাত শিষ্যসকল নিজ নিজ ঠাইলৈ উলটি গ'ল আৰু তলে তলে বিদ্রোহৰ আয়োজনত লাগিল।

ইফালে ফুলেশ্বৰীয়ে চতুৰ্ভুজৰ ব্যৱহাৰৰ কথা পাহৰা নাই। তেওঁ ৰাজধৰ্ম্মৰ বিৰোধী সকলোকে শাস্তি দিবলৈ সক্ষম কৰিলে আৰু অকল মায়া-মৰীয়াকেই নহয়, আন মহাপুৰুষীয়া লোককো হোৱাই-নোহোৱাই উৎপীড়ন কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু বহুতৰ প্ৰাণ ল'লে। ইমানতো ৰাণীৰ মনত সন্তোষ জ্বলিল। শেহত তেওঁ বৈষ্ণৱ মহন্তসকলক শাস্তি দিবৰ নিমিত্তে আন এটা ফন্দী উলিয়ালে।

ৰাণী সগৰ্ভা আছিল। দুৰ্গাপূজাৰ কিছু দিনৰ পাচত তেওঁৰ আক্ৰোশ থকা মহন্ত সকলক মতাই আনি ক'লে,—“তোমালোকে ধাৰ্ম্মিক বুলি অহঙ্কাৰ কৰা, আনৰ ধৰ্ম্ম তোমালোকে নামান। সঁচাকৈয়ে যদি তোমালোক ধাৰ্ম্মিক, তোমালোকে ভূত-ভবিষ্যৎ সকলো জানা। সেই দেখি তোমালোকক মাতিছোঁ। তোমালোকে গাই পতি ক'ব লাগিব মোৰ সন্তানটো কি আৰু কেনেকুৱা হ'ব। যদি তোমালোকৰ কথা মিলে বুজিম তোমালোক সঁচাকৈয়ে ধাৰ্ম্মিক; আৰু যদি নিমিলে, তেতিয়া বুজিম তোমালোক ভণ্ড। তেতিয়া হয় তোমালোকে তোমালোকৰ ধৰ্ম্ম এবিধ লাগিব, নহয় প্ৰাণদণ্ড গ্ৰহণ কৰিব লাগিব।”

কুৰ্ব্বীৰ কথাত মহন্তসকল বিচুৰ্ভিত হ'ল, কিন্তু নক'লেও ৰাণীয়ে নেবে। অগত্যা নিজৰ অজ্ঞান মতে কোনোৱে লৰা আৰু কোনোৱে ছোৱালী হ'ব বুলি ক'লে। কেনেকুৱা হ'ব সেই বিষয়েও যাব বেনে বিশ্বাস তেনে ভাবেই অভিযত প্ৰকাশ কৰিলে। নামাজিলে হাখোন চতুৰ্ভুজে।

চতুৰ্ভুজে নমতাৰ কাৰণ আছিল। তেওঁ বাক্-সিদ্ধ পুৰুষ। তেওঁৰ মুখত যি ওলাব সি হ'বই।

ফুলেশ্বৰীৰ প্ৰতি তেওঁৰ সন্তাৰ নাছিল; সেই কাৰণে তেওঁ মুখ মেলিলে অভিশাপ জলোৱাবেই সন্তাননা। ইয়াকে ভাবি তেওঁ একো ক'ব নুখুজিলে। ফুলেশ্বৰীয়ে ভাবিলে শাস্তিৰ ভয়তহে চতুৰ্ভুজে তেনেকৈ পা সৰুৱাব খুজিছে। সেই কাৰণে তেওঁ নানা কটুক্তি কৰি চতুৰ্ভুজক ক'বলৈ বাধ্য কৰিলে। তেতিয়া চতুৰ্ভুজে ক'লে,—“সময়ত নিজে জনাটোৱেই ভাল আছিল; আগ ধৰি জনাব পৰা লাভ নহ'ব। তথাপি যেতিয়া নক'লে নেবে, কণ্ঠ শুনক,—আপোনাৰ সন্তান লৰা বা ছোৱালী একো নহয়; কোমোৰাৰ দৰে এক মাংসপিণ্ড হ'ব। তাকো প্ৰসৱ কৰিব নোৱাৰি বহুত দিন নিকাৰ ভুজাব পাচত আপোনাৰ ধাতু যাব।”

ফুলেশ্বৰীৰ মনত ভয় সোমাল; মুখ ক'লা পৰিল; চতুৰ্ভুজক বধ কৰিবলৈ চাণ্ডাৰ হাতত দিলে।

ৰাজগুৰু কৃষ্ণৰাম ভট্টাচাৰ্য্য তাত উপস্থিত আছিল। ৰাণীৰ কাৰ্য্যত বাধ্য দি তেওঁ ক'লে—আপুনি আগতে প্ৰতিশ্ৰুতি দিছে যে কথা নিমিলিলে হে প্ৰাণদণ্ড দিব, এতিয়া তেওঁৰ কথাৰ প্ৰমাণ নোচোৱাকৈ শাস্তি দিলে আপোনাৰ কথাৰ কোনো মূল্য নাথাকে। সেই কাৰণে সম্প্ৰতি তেওঁক এবি দিয়ক। শাস্তি দিয়াৰ প্ৰয়োজন হ'লে পিচতো দিব পাৰিব।”

গুৰুৰ আদেশ অমান্ত কৰিব নোৱাৰি শেহত ফুলেশ্বৰীয়ে চতুৰ্ভুজক মৃত্যু দিলে, কিন্তু তেওঁৰ প্ৰতি শক্ততা আগতকৈও বাঢ়িল।

অষ্টম অধ্যায়

বৰ ভেটি

ফুলেশ্বৰীয়ে অতি নিষ্ঠুৰভাবে মায়ামৰীয়া মহন্তৰ

বহুতো শিশু বধ কবিলে। যদিও সকলো মায়ামবী-
য়াই বজাৰ অত্যাচাৰৰ বিৰুদ্ধে প্ৰকাশ্যে থিয় দিবলৈ
সক্ষম কৰিছিল, তথাপি আয়োজন সম্পূৰ্ণ হৈ উঠাত
গুৰুৱে অজুৰমতি নিদিলে। চতুৰ্ভুজ ক'লে—“এতি-
য়াও বজাৰ লগত যুঁজিবৰ জোখাই আমাৰ আয়োজন
হৈ উঠা নাই; সেই কাৰণে ভগৱন্তৰ বিচাৰৰ ওপৰত
নিৰ্ভৰ কৰি মনে মনে থকাই ভাল।”

গুৰুৰ কথা মতে মায়ামবীয়াই বাধা নিদিলে;
কিন্তু ফুলেশ্বৰীৰ অত্যাচাৰো বেছি দিন চলিব
নোৱাৰিলে। কেইমাহমানৰ পাচতে তেওঁৰ প্ৰসৱ
বেদনা উপস্থিত হ'ল। যন্ত্ৰণাত তেওঁৰ তং নোহোৱা
হ'ল; চিঞৰত গগন ফালিলে; গোটেই নগৰত
ছলপুল লাগিল। বেজবৰুৱাই ঔষধ দিলে; বেজে
জৰা-ফুৰা কবিলে; বায়ুণে পূজা পাটল, হোম-যজ্ঞ
কবিলে; দৈবজ্ঞই নবগ্ৰহৰ পূজা পাতিলে; দেৱালয়
বিলাকত ভোগ দিয়া হ'ল। কিন্তু একোৱেই গুণ
নিদিলে। দিনে দিনে যন্ত্ৰণা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে;
দেহৰ শক্তি লোপ পালে; প্ৰাণ কঠাগত হ'ল।
এনেকৈয়ে ফুলেশ্বৰী কুঁৱৰীয়ে দহ-বাৰ দিন যমৰ
যাতনা ভোগ কবিলে। শেহত নিজৰ কৃতকৰ্মৰ বাবে
অন্ত্যুতাপ কৰি ভগৱন্তৰ চৰণত কাকুতি কৰাত ধাতু
গ'ল। চতুৰ্ভুজৰ কথা আখৰে আখৰে ফলিয়ালে।

ফুলেশ্বৰীৰ মৃত্যুৰ পিচত শিৱসিংহই সলাল
গোহাঁইৰ ভাৰ্য্যা অধিকাৰেবীক আনি বৰকুঁৱৰী
পাতি সিংহাসনত বহুৱালে আৰু তেওঁৰ মৃত্যুত
কালু-গঞা বৰপাতৰৰ ভাৰ্য্যাক আনি শূণ্য ঠাই পূৰ্ণ
কৰিলে। এওঁলোকৰ দিনত বেজবৰুৱাৰ ওপৰত কোনো
অত্যাচাৰ হোৱা নাছিল। ফুলেশ্বৰীৰ দুৰ্গতি দেখি-
শুনি তেওঁলোকৰ মনত যি ভয় সোমাইছিল, ব্ৰাহ্মণ
দৈবজ্ঞৰ পৰামৰ্শই তাক আঁতৰাব নোৱাৰিলে।

শিৱসিংহৰ মৃত্যুৰ পাচত বজা হ'ল তেওঁৰ
ভায়েক প্ৰমত্তসিংহ। এওঁৰ দিনতো মহন্তৰ ওপৰত
কোনো নিৰ্যাতন হোৱা নাছিল।

প্ৰমত্তসিংহৰ দিনতেই চতুৰ্ভুজৰ লোকান্তৰ
ঘটে আৰু তেওঁৰ পুত্ৰ অষ্টভুজ মায়ামবী সত্ৰৰ
অধিকাৰ হয়। পিতাকৰ দৰেই এওঁো এজন জ্ঞানী
আৰু ধৰ্ম্মনিষ্ঠ সন্ত আছিল।

মায়ামবীয়াৰ আয়োজন সম্পূৰ্ণ নো হওঁতেই
ফুলেশ্বৰীৰ লোকান্তৰ হোৱাত আৰু তাৰ পাচৰে পৰা
অত্যাচাৰ বন্ধ হোৱাত, মায়ামবীয়াবিলাকেও তেওঁ-
লোকৰ উত্তম টিলাই দিলে; কিন্তু তেওঁলোকৰ
যি সংগঠন হ'ল সি স্থায়ীভাবে বৈ গ'ল।

প্ৰমত্তসিংহ স্বৰ্গী হ'লত কোন বজা হ'ব এই
বিষয়ে এটা সমস্যা উপস্থিত হ'ল। স্বৰ্গদেৱ কজ-
সিংহই মৃত্যুকালত এই মৰ্ম্মে ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিছিল
যেন তেওঁৰ পুত্ৰসকলৰ ভিতৰত প্ৰত্যেকেই জ্যেষ্ঠানু-
ক্ৰমে সিংহাসনত বহে। সেই মতে প্ৰমত্তসিংহৰ
পাচত বজা হ'ব লাগিছিল মোহনমালা। কিন্তু তেওঁ
পৰ্বতীয়া গোসাঁইক গুৰু লোৱা নাছিল। সেই
বাবে শাক্ত বিঘা আৰু ব্ৰাহ্মণসকলে কেনেকৈ
তেওঁক সিংহাসনৰ অযোগ্য কৰিব তাৰ উপায়
বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁক বজা বুলি স্বীকাৰ
কৰিবলৈ পৰ্বতীয়া গোসাঁয়ো অসম্মত হ'ল। শেহত
এটা উপায় ওলাল। মোহনমালাৰ সৰুতে আই
ওলাইছিল আৰু তাৰ ফলত মুখত দুটা মান গুটি
সাঁচ আছিল। ইয়াকে চেলু লৈ ডাঙৰীয়া আৰু
বিঘাসকলৰ সবহ ভাগে তেওঁক শূণীয়া বুলি বান্ধ
পাটৰ অযোগ্য কৰিলে আৰু ভায়েক বাজেশ্বৰসিংহক
সিংহাসনত বহুৱালে। মোহনমালা নামৰপলৈ নিৰ্বা-
নিত হ'ল।

ব্রাহ্মণসকলৰ যত্নতেই মোহনমালাৰ প্ৰাপ্য সিংহাসন অধিকাৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ হোৱাত বাজে-
খৰসিংহ তেওঁলোকৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ আছিল। তাৰ
কলম্বৰূপে ইমান দিন ভল পৰি থকা বৈষ্ণৱ-
নিৰ্ঘাতনে আকৌ দেখা দিলে। অষ্টভূজৰ গা বাজিল;
আকৌ কুলেশ্বৰীৰ দিন ঘূৰি আহিব বুলি তেওঁৰ
মনত আশঙ্কা জন্মিল। মূৰামূৰিলৈ বাট নাচাই
আগ ধৰি সতৰ্ক হৈ থকা ভাল বুলি তেওঁৰ মনত
খেলালে। তেওঁ সকলো শিশ্যকে এক মুঠ কৰিবলৈ
আৰু নিজৰ শক্তি জুখি চাবলৈ মন মেলিলে।
সেইমতেই এটা নিৰ্দিষ্ট দিনত প্ৰত্যেকেই এটা
খেৰ, এটা কামি আৰু এটা বেত-মূত লৈ তেওঁৰ
ওচৰলৈ আহিবলৈ তেওঁ সকলো শিশ্যকে আদেশ
জনালে।

নিৰ্দিষ্ট দিনত খেৰ, কামি আৰু বেত লৈ
সকলো শিশ্য অষ্টভূজৰ ওচৰত উপস্থিত হ'ল।
অষ্টভূজে তেওঁলোকক মালোঁ পথাৰলৈ নি ক'লে,—
“মই এটা নামঘৰ সাজিব খুজিছোঁ। প্ৰথমতে
ভেটিটো বান্ধিব লাগে; তাত প্ৰত্যেক জনে মাত্ৰ
এচপবাকৈ মাটি দিব লাগিব আৰু তেনে ভাবে
যিমান ঠাই জোৰে সিমানখিনিৰ ওপৰতে নাম-
ঘৰটো হ'ব।”

গুৰুৱে আদেশ দিয়াৰ লগে লগে নিজে এচপবা
মাটি দিলে। তেতিয়াই সকলো শিশ্য হাতে-কামে
লাগি গ'ল আৰু চাওঁতে চাওঁতেই ত্ৰিশ নল দীঘল,
দহ নল বহল আৰু বাঠি হাত ওখ এটা ঘৰৰ
ভেটি হৈ পৰিল। এই ভেটিৰ ওপৰতে খুটা চ'ঙি
লগাই শিশ্যসকলে লগত অনা সঁজুলিৰে নামঘৰ
উলিয়াই পেলালে। অষ্টভূজৰ মনত পৰম আনন্দ
মিলিল।

ঘৰটো প্ৰতিষ্ঠা কৰি তাত বৰ সৰু পতা
হ'ল আৰু সকলোৱে মিলি নাম-কীৰ্ত্তন কৰি
প্ৰসাদ ল'লে।

সবাহ ভগাৰ পাচত সকলোকে সন্তোষ কৰি
চতুৰ্ভূজে ক'লে,—“ভকতসকল! দিন-কালৰ গতি
গোত্ৰ কেনে হৈছে তোমালোকে দেখিছা। কি বজা,
কি বায়ুণ, সকলোৰে আমি চকুৰ কুটা, দাঁতৰ খাল।
কেতিয়া কি হয় ক'ব নোৱাৰি। সেই কাৰণেই মই
তোমালোকৰ শক্তিৰ পৰীক্ষা কৰিলোঁ; দেখিলোঁ
তোমালোকৰ শক্তি সাধাৰণ নহয়। এতিয়া আমাৰ
এই ঐক্যবদ্ধ শক্তি এনেভাবে গঢ়ি তুলিব লাগে
যাতে প্ৰয়োজন হলে, আনৰ কথাই নকওঁ, বাক-
শক্তিৰ বিৰুদ্ধেও থিয় দিব পাৰোঁ। মূৰামূৰিলৈ বাট
চালে ফাল চাঁটোতেই মাহৰ বতৰ যাব। এতেকে
এতিয়াৰে পৰা তোমালোক সকলো প্ৰকাৰে সাজু
হৈ থাকোঁগৈ।

গুৰুৰ আদেশ সকলোৱে মূৰ পাতি ল'লে।
তেতিয়াই জনচেৰেক সুযোগ্য লোকক বেলেগ
বেলেগ ঠাইৰ সংগঠনৰ ভাৰ দিয়া হ'ল।

নতুন উদ্দীপনা, নতুন সঙ্কল্প লৈ পিচ দিবা
সকলো শিশ্য ঘৰাঘৰি গ'ল; গুৰুৰ ইচ্ছামতে থাকিল
মাথোন মৰাণৰ নায়ক নাইব আৰু তেওঁৰ লগতে
বাঘৰ।

অষ্টভূজে নাইবক ক'লে,—“তোমাক থাকিবলৈ
কোৱাৰ বিশেষ উদ্দেশ্য আছে। যদিও মোৰ শিশ্যৰ
ভিতৰত সকলো জাতৰ মানুহ আছে, তথাপি আন
জাতৰ শিশ্যৰ সংখ্যা নগণ্য। আচলতে লেখত
ল'বলগীয়া হৈছে মৰাণ আৰু মটকসকল। যদি
আমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হয় তেওঁলোকৰ বাবা হে
হ'ব। তুমি তেওঁলোকৰ নায়ক। তেওঁলোকক

যুদ্ধবিজ্ঞাত নিপুণ কবি তুলিব লাগিব তুমিয়েই।
তুমি সমাজৰ জনচেবেক মুখিয়াল লোকৰ লগত
পৰামৰ্শ কৰি কাৰ্য্য-পদ্ধতি স্থিৰ কৰিবা। এনেভাবে
সকলোকে সাজু ৰাখিবা যাতে প্ৰয়োজন হোৱা
মাত্ৰেই কামত লাগি যাব পাৰে।

নাহৰ : প্ৰভুৰ আদেশ আখৰে আখৰে পালন
কৰিম; তিনি-চাৰি মাহৰ ভিতৰতে
নিশ্চয় আমি প্ৰস্তুত হ'ব পাৰিম।

ৰাঘৱ : মই আজিৰ পৰা সকলো কাম এৰিলোঁ,
কাঁড়, খেজু, যাঠি-জোং, তৰোৱাল আদিৰ
ব্যৱহাৰত মোক কোনো বজাঘৰীয়া
ৰণুৱাই বলে নোৱাৰে। সকলো মৰাণ-
মটককে যাতে মোৰ দৰে গঢ়িব পাৰোঁ,
তাৰ বাবে গৈয়েই কামত লাগি যাম।

অষ্টভূজ : লাগি যাবা, ভাল কথা। কিন্তু যাতে
কোনেও আমাৰ অভিপ্ৰায় আগ ধৰি
লুৰুজে তালৈ লক্ষ্য ৰাখি চলিবা।

নাহৰ : নিশ্চয়। কোনোবাই গম পাব লাগিলে
আমাৰ উদ্দেশ্য পাতনিতে অস্ত পৰিব।

অষ্টভূজ : বাক, এতিয়া যোৱা। ভগৱন্ত বস্তু আমাৰ
সহায় হওক।

তেতিয়া নাহৰ আৰু ৰাঘৱ দুয়ো বিদায় ল'লে।

বৰষ অধ্যায়

বাহিনী-গঠন

মৰাণ আৰু মটক যুঁজাক জাতি। চুকাফাই
অসম আক্ৰমণৰ সময়ত এওঁলোক বাইকৈ ডিক্ৰ
আৰু ডাঙৰা নৈৰ মাজৰ ঠাইডোখৰত বাস কৰিছিল

আৰু এওঁলোকৰ নিজা বজাও আছিল। চুকাফাই
যদিও এওঁলোকক পৰাস্ত কৰি বশলৈ আনিলে,
তথাপি কোনো দুৰ্ব্যৱহাৰ নকৰি এওঁলোকক মিত্ৰ-
ৰূপেহে গ্ৰহণ কৰিলে। আহোম আৰু মৰাণৰ
ভিতৰত বৈবাহিক সম্পৰ্কও চলিল। তেতিয়া কিছুমান
মৰাণে আহোম ৰীতি-নীতি গ্ৰহণ কৰিলে, আৰু
কিছুমান পূৰ্বৰ দৰেই থাকিল।

এনেকৈয়ে কেইশমান বছৰ যোৱাৰ পাচত মৰাণ
আৰু মটকবিলাকে মায়ামৰীয়া সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰতিষ্ঠাতা
অনিকন্দৰ ওচৰত শৰণ লয়। প্ৰায়েই দেখা যায়
যুঁজাক মানুহে যেই-সেই বিষয়েত ধৰা-বন্ধা শাসন
বিচাৰে। যুদ্ধত যেনেকৈ সেনাপতিৰ আদেশৰ
প্ৰত্যেকটো কথাৰে বিনাপ্ৰতিবাদে মানিব লাগে,
আন বিষয়েতো ঠিক তেনেকৈ চলিবলৈ তেওঁলোকে
ইচ্ছা কৰে। বৈষ্ণৱ ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰাৰ পৰা তেওঁলোক
এনে উৎকট বৈষ্ণৱ হৈ উঠিল যে গুৰুৰ শিক্ষাৰ
পৰা অলপমানো পিছলি পৰাতকৈ মূহূৰ্ত্তৰ
বিবেচনা কৰা হ'ল।

যেতিয়া আহোমৰ ক্ষমতা গোটেই অসমত ব্যাপ্ত
হ'ল, তেতিয়া বজাই মৰাণৰ লগত শুল্কীয়া বন্দন্বস্ত
কৰিলে। সেই মতে আগৰ বজাৰ উত্তৰাধিকাৰী
এজনক মৰাণৰ নায়ক পাতিলে। তেওঁ কবন্ধৰূপে
বহুবি পাঁচোটা হাতী বজা-ঘৰত শোধাব লাগিছিল,
—তাবে এটা বজাৰ, তিনিটা তিনি জন ডাঙৰীয়াৰ
আৰু এটা বৰবন্ধাৰ। তাৰ উপৰিও মৰাণবিলাকে
পাল পাতি গোটেই বছৰ বজাঘৰত খৰি যোগাব
লাগিছিল। আগ ডোখৰত মৰাণ-মটকবিলাক শাস্তিও
আছিল, কিন্তু ফুলেশ্বৰী কুঁৱৰীৰ দিনৰে পৰা এওঁ-
লোকে নিৰ্য্যাতন ভুগিবলৈ ধৰিলে। এওঁলোক যে
মায়ামৰীয়া মহন্তৰ শিষ্য এয়ে হ'ল এওঁলোকৰ

একমাত্র অপবাধ।

বাজেখবসিহে স্বৰ্গদেৱ দিনত মৰাণৰ নায়ক আছিল নাহৰ খোঁৰা। (১) খৰিব তৱাহানৰ ভাব আছিল বাঘৰ ওপৰত। নাহৰ তেতিয়া আদহীয়া, বাঘৰ নতুনকৈ উঠি অহা ডেকা।

নাহৰৰ দুগৰাকী ভাৰ্য্যা আছিল, নাম ভাতুকী আৰু ভাকুলী। পিচত তেওঁলোকে এই নাম এৰি নতুনকৈ বাধা আৰু কল্লিণী নাম লয়। তেওঁলোকৰ সাহ-পিত পুৰুষতকৈ কোনোপ্ৰায়ে কম নাছিল। বাধাৰ ডাঙৰ লৰাটোৰ নাম বমাকান্ত, বয়সত প্ৰায় বাঘৰ সমনীয়া।

মালোঁ পথাৰৰ পৰা নাহৰ ঘৰলৈ আহিল। বাঘৰো তেওঁৰ লগতে আহিছিল। বাধা আৰু কল্লিণীয়ে গুৰুৰ ব্যৱস্থাৰ কথা শুনি যদিও সন্তোষ পালে, তথাপি তেওঁলোকৰ মনৰ সন্দেহ একেবাৰেই নগ'ল। বাধাই ক'লে,—“ফুলেশ্বৰীৰ দিনৰে পৰা আয়োজন চলি আছে, কিন্তু কাম হ'লে একো হোৱা নাই।”

কল্লিণী : এনেকৈ হ'লে সাজু হোৱাৰ আগতেই আমাৰ আখ্যা পৰিব।

নাহৰ : সেই বুলি যথেষ্ট বজাৰ লগত বণ দিলে জানো কিবা লাভ হ'ব! আমাৰ আয়োজনত সন্তুষ্ট হ'ব পৰা নাই দেখিহে গুৰুৱে বাট চাব লগাত পৰিছে।

বাঘৰ : এই বাৰ শেষ বাৰ। মই আজিৰ পৰাই বণ্ডা সাজু কৰিবলৈ লাগিম। সকলো আয়োজন হৈ উঠিলে গুৰুৱে আদেশ দিওক বা নিদিওক, আমি দেখাদেখিকৈ লাগি যাম।

নাহৰ : গুৰুৱে কৃত-ভবিষ্যৎ বুজি পায়; সেই কাৰণেই সকলো কাললৈ চকু দি সাৱধানে চলে। ইয়াত বিদ্ৰোহ আচৰণ কৰি যদি হাৰিব লগা হয় তেতিয়া আমাৰ কি পতি হ'ব! তেতিয়া মায়ামৰীয়াৰ চিন-ছাব পৰ্যাস্ত হেৰাব।

বাধা : মই এটা কথা ভাবিছো,—আজিয়েই হওক, বা দুই এবছৰ পাচতেই হওক বণ হ'বই। যদি আমি জিকোঁ, তেনেহলে কোনো লেঠা নাই। কিন্তু যদি জাকিব লগা হয় তেন্তে পুৰুষসকল তো মৰিবই, তিক্তাসকলবোৰো বিলাই বিপত্তিৰ সীমা নোহোৱা হ'ব। সেই কাৰণে মই কওঁ অকল পুৰুষসকল সাজু হ'লেই ম'হ'ব, তিক্তাসকলো সাজু হ'ব লাগিব। তেতিয়া আমাৰ জয়লাভ সহজ হ'ব, আৰু যদি কেনেকৈ হাৰিব লগাও হয় সকলো একেলগেই মৰিব পাৰিম।

কল্লিণী : ঠিক কথা। পুৰুষসকলে পুৰুষক শিক্ষা দিওক, আমি তিক্তাক শিক্ষা দি নাৰী-বাহিনী গঠন কৰোঁ। মতা-তিক্তা লগ লাগি আগ বাঢ়িলে কোনো বাজ শক্তিয়ে আমাৰ গতিবোধ কৰিব নোৱাৰে।

নাহৰেও তেওঁলোকৰ কথা সমৰ্থন কৰিলে। তেতিয়া এইটোৱেই স্থিৰ হ'ল যে একালে বাধা আৰু বমাকান্ত আৰু আন ফালে বাঘৰ আৰু কল্লিণীয়ে কাম আৰম্ভ কৰিব! প্ৰত্যেক গাঁৱলৈ গৈ তেওঁলোকে দিনত তিক্তাৰ আৰু ৰাতি মতাৰ সৰাহ পাতি নাম-কীৰ্ত্তন কৰিব, আৰু ভাব লগে

লগে যুদ্ধৰ শিক্ষা দিব। তেতিয়া হলে আন মানুহে সন্দেহ কৰিবলৈকো চল নাপাব। সকলো একমত হোৱাত সেই মতেই পিচ দিনাৰ পৰা কাম আৰম্ভ হ'ল।

দশম অধ্যায়

কীৰ্ত্তি বৰবৰুৱা

ৰাজেশ্বৰসিংহ স্বৰ্গদেৱৰ দিনত বৰবৰুৱা আছিল কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰ। এওঁ সামান্য কাঁড়ীৰ ঘৰৰ ল'ৰা। সকলো পৰা বৰ বুদ্ধিমান আৰু মেধাবী হোৱাৰ বাবে ৰাজ অমুগ্ৰহ লাভ কৰি দোপত দোপে উঠি শেহত তেওঁ বৰবৰুৱা হয়।

কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰৰ আগৰ নাম আছিল গেঙ্কেলা। তেওঁ কাঁড়ী পাইক আছিল। সাধাৰণ নিয়মমতে কোনো কাঁড়ী চমুৱাৰ তালিকাত সোমোৱাৰ পাচত হে বিষয়া হ'ব পাৰে। কিন্তু গেঙ্কেলা চমুৱা নোহোৱাকৈয়ে বিষয়া হয়; নামটো কাঁড়ী কাকততে থাকি যায়। এবাৰ কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰই পাইকৰ হিচাপ লওঁতে গেঙ্কেলা নামৰ পাইক এটা নোলাল। যিজন বৰাৰ গাত সেই পাইকৰ ভাৰ আছিল, বৰবৰুৱাই তেওঁক মতাই আনিলে আৰু পাইকটো লুকুওৱাৰ বাবে কঠোৰ শাস্তিৰ ব্যৱস্থা কৰিব খুজিলে। বৰাই ভয়ত কঁপি-জঁপি হাত যোৰকৈ ক'লে,—“দেউতা ঈশ্বৰে হাঁ লেখিছে, গা লেখিলেই পাইক ওলাব।”

বৰাৰ কথাত বৰবৰুৱাই বুজিলে তেওঁ নিজেই সেই পাইক। তেতিয়াই তেওঁ কাঁড়ী পাইকৰ তালিকাৰ পৰা নামটো কাটি থ'লে, কিন্তু এজন বৰাৰ ওচৰত এনেকৈ ধৰা পৰাত বৰকৈ লাজ পালে।

কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰ ৰাজেশ্বৰসিংহৰ বৰ প্ৰিয়পাত্ৰ হৈ উঠিছিল আৰু সেই বাবেই ৰজাই সকলো দায়িত্ব-পূৰ্ণ কামৰ ভাৰ তেওঁকেই অৰ্পণ কৰিছিল।

ৰাজেশ্বৰসিংহ স্বৰ্গদেৱৰ দিনত ব্ৰহ্মদেশৰ মানভবা সেনাপতিয়ে মণিপুৰ আক্ৰমণ কৰে। তাৰ প্ৰতিবোধ কৰিব নোৱাৰি মণিপুৰৰ ৰজা জয়সিংহই আহোম ৰজাৰ সাহায্য প্ৰাৰ্থনা কৰে। স্বৰ্গদেৱে জয়সিংহৰ অনুবোধ বক্ষা কৰি সাহায্যৰ নিমিত্তে হৰনাথ ভিতৰ-হাল ফুকনক মণিপুৰলৈ পঠিয়ায়। হৰনাথে দুৰ্গম বাটত লতা কাটি যাওঁতে বাট হেৰুৱালে আৰু নানা দুৰ্গতি ভুঞ্জি উলটি আহিল। এই বাৰ বৰবৰুৱা নিজে গ'ল, কিন্তু যুদ্ধ কৰিব লগা নহ'ল। আহোম সেনা যোৱাৰ গম পালেই মানভবা মণিপুৰ এৰি পলাল। জয়-সিংহই কৃতজ্ঞতাৰ চিন-স্বৰূপে নিজৰ জীয়েক কুব্জ-নয়নীক নানা যৌতুকেৰে সৈতে ৰাজেশ্বৰসিংহলৈ আগ বঢ়াই কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলে। যুদ্ধ নকৰাকৈয়ে জয়লাভ কৰি কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰ বম্পুৰলৈ উলটিল আৰু নিজে কণ্ঠাদাতা হৈ কুব্জনয়নীক ৰাজেশ্বৰসিংহৰ লগত বিয়া দিলে। ইয়াৰ পিচৰ পৰা কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰৰ প্ৰতিপত্তি আৰু বাঢ়িল। ৰাজেশ্বৰসিংহই প্ৰায় সকলো ৰাজ-ক্মতা তেওঁকে এৰি দি নিজে শাস্তিৰে কাল কটাবলৈ ধৰিলে।

কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰৰ ইমান উন্নতি ডাঙৰীয়া আৰু বিষয়া সকলৰ আশঙ্কাৰ কাৰণ হৈ উঠিল। তেওঁলোকে বৰবৰুৱাক আগৰে পৰা পেটে পেটে ঘিণ কৰিছিল। শেহত তেওঁৰ অতিপাত ক্মতা সহিব নোৱাৰি ভূমলী বৰপোহাঁয়ে চকৰিফেঁটা নামেৰে বুৰঞ্জী এখন লিখি কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰৰ আঁতি-পুৰি উলিয়াই তেওঁক জলমবটী বুলি প্ৰচাৰ কৰি দিলে। কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰই ক্মতাৰ বলত সাক্ষী গোটায়ে সেই কথা মিছা বুলি প্ৰমাণ কৰিলে।

তাৰ পাচত বুৰঞ্জীবিলাকত মিছা কথা লিখে বুলি যাব ঘৰত যিমান বুৰঞ্জী পালে সোপাকে আনি জন্মেজয়ৰ সৰ্পমেধ যজ্ঞৰ দৰে বুৰঞ্জীমেধ যজ্ঞ পাতিলে আৰু অসম-গৌৰৱৰ প্ৰধান সত্ৰল বহুতো বুৰঞ্জীত অগ্নি-সংযোগ কৰি ভস্মীভূত কৰিলে। বৰবৰুৱাক বজাই সমৰ্থন কৰাত আন বিষয়াসকলে তাত বাধা দিব নোৱাৰিলে।

ৰাজেশ্বৰসিংহ স্বৰ্গী হোৱাত কোন বজা হ'ব এই বিষয়ে আকৌ মত ভেদ হ'ল। ডাঙৰীয়াসকলে স্বৰ্গীয় বজাৰ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰক সিংহাসনত বহুৱাবলৈ স্থিৰ কৰিলে, কিন্তু কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰ তাৰ বিৰুদ্ধে থিয় হৈ লক্ষ্মীসিংহক বজা পাতিবলৈ উঠি পৰি লাগিল। ডাঙৰীয়াসকলে ভাবিছিল স্বয়ং কৰ্দ্দসিংহ স্বৰ্গদেৱে যেতিয়া লক্ষ্মীসিংহক পুত্ৰ বুলি স্বীকাৰ কৰা নাই, তেওঁক সিংহাসনত বহুওৱা উচিত নহ'ব। কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰই ভাবিছিল আন বৰমে। তেওঁ ভাবিছিল যদি ডাঙৰীয়াসকলৰ বাছনি মতে ৰাজেশ্বৰৰ পুত্ৰ সিংহাসনত বহে, তেন্তে তেওঁৰ ক্ষমতা কমি যাব, আৰু তেওঁৰ আঁতি-গুৰি সম্পৰ্কে আকৌ কথা ওলাব। কিন্তু লক্ষ্মীসিংহৰ নিজৰ গাতে যেতিয়া গোখ আছে, তেওঁ বৰবৰুৱাৰ গোখ নিবিচাৰি তেওঁৰ আঁৰত লুকাবলৈহে বিচাৰিব। ছয়ো কালে এনেকৈ মত ভেদ হোৱাত দুটা দল গঠিত হ'ল। কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰই আগৰ বজাৰ দিনতে তেওঁৰ অসীম ক্ষমতাৰ ব্যৱহাৰ কৰি সৰ্বসাধাৰণৰ মনত আতঙ্ক জন্মাই থৈছিল; এতিয়া সেই কাৰণেই ভয়তে সবহ ভাগ তেওঁৰ ফলীয়া হ'ল। সৈন্ত-সেনাপতি আদি আগৰে পৰা তেওঁৰ অধীনত। তাৰ ফলত কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰৰ কথামতেই কাম হ'ল। লক্ষ্মীসিংহই সিংহাসন লাভ কৰিলে। এই কাৰ্য্যত ডাঙৰীয়াসকল বিঘ্ন হ'ল; পৰ্বতীয়া গোঁসাঁয়েও তেওঁক বজা বুলি স্বীকাৰ

নকৰিলে আৰু দীক্ষা নিদিলে। লক্ষ্মীসিংহই তেতিয়া বৰমানন্দ নামে আন এজন বঙালী শাস্ত্ৰ ভট্টাচাৰ্য্যৰ ওচৰত দীক্ষা ল'লে। এই জনেই ন গোঁসাঁই।

কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰ বৰবৰুৱা এজন ৰাজনীতিজ্ঞ পুৰুষ, কিন্তু তেওঁৰ জন্মগত দোষে কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁক অবাটে লৈ গৈছিল যেনে যিহকে কওক বা কৰক, তাত তেওঁৰ কিবা অপমান হ'ল নে নহ'ল, তাকেহে তেওঁ প্ৰধানকৈ লক্ষ্য কৰাত লাগিল। কোনোবাই ফুচুচাই কথা পাতিলে তেওঁ ভাবে তেওঁৰ আঁতি-গুৰি সম্পৰ্কেহে আলচ কৰিছে। কোনোবাই কিবা কাৰণত ইঁহা দেখিলে তেওঁকে ইঁহা বুলি ভাবি লয়। নিতান্ত সবল মানুহে কেতিয়াবা ৰজাঘৰীয়া নিয়ম নজনাত যদি কিবা ঘাটি লগায়, তাকো তেওঁ তেওঁৰ অপমানৰ বাবেই কৰা হৈছে বুলি অনুমান কৰিছিল। এনেকৈয়ে হোৱাই নোহোৱাই মান-অপমানৰ সপোন দেখি তেওঁ বহুত সময়ত নিতান্ত নিৰ্দোষ মানুহৰ প্ৰতিও নৃশংস ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু তাৰ ফলত সৰ্বসাধাৰণৰ বিৰাগ-ভাজন হৈ পৰিছিল। লক্ষ্মীসিংহই বৰবৰুৱাৰ কাৰ্য্যত বাধা দিয়া দূৰৰ কথা, ৰাজ্য-পৰিচালনাৰ ভাবো সম্পূৰ্ণৰূপে তেওঁৰ ওপৰতে দৃষ্টি কৰি নিজে বিজ্ঞান লৈছিল। ৰাজেশ্বৰসিংহৰ বিধবসকলকো নিজৰ অন্তঃ-পুৰলৈ আনি বুঢ়া কালত শ্ৰেয়ৰ স্বপ্ন দেখোঁতেই লক্ষ্মীসিংহৰ সময় গৈছিল; বৰচ'বালৈকো কেতিয়াবা অকস্মাৎ হে আহিছিল।

বৰবৰুৱাক লগত নোলোৱাকৈ লক্ষ্মীসিংহ এখোজো নলবিছিল। নাৱত কুৰিবলৈ গ'লে, নাইবা আন কোনো ঠাইলৈ যাব লগা হ'লে ৰখীয়া-পৰীয়া লৈ বৰবৰুৱাও যাব লাগিছিল। কোনোবাই বজাক সাক্ষাৎ কৰিব লগা হলে আগ ধৰি বৰবৰুৱাৰ অনুমতি

লৈহে তেনে কৰিব পাৰিছিল।

বজা হোৱাৰ কিছু দিনৰ পাচতে লক্ষ্মীসিংহ বৰবৰুৱাৰে সৈতে নামত ফুৰিবলৈ গৈছিল। দিখৌয়ে দি উজাই গৈ তেওঁলোকে এটা ঘাটত নাও বান্ধিলে। দৈবক্ৰমে সেই ঠাইতে নৈৰ পাৰত অষ্টভূজে বাহৰ কৰি আছিল। বজাক দেখি সন্ত্ৰম দেখুৱাই তেওঁ আশীৰ্বাদ কৰিলে, কিন্তু বৰবৰুৱাক একো নকলে। বৰবৰুৱাই তাত অপমান বোধ কৰিলে আৰু ভকত-সকলৰ আগতে অষ্টভূজক অতি অকথ্য ভাষাৰে গালি পাবিলে, আৰু তেওঁক অপমান কৰাৰ পোটক তুলিব বুলি বৰকৈ হুমিয়ালে। অকল মহন্তকেই নহয়, গোটেই মায়ামৰীয়া সম্প্ৰদায়টোকে ভালকৈ শিকনি দিব বুলি প্ৰতিজ্ঞাও কৰিলে। বজাই ইমানতো একো নামাতিলে। অষ্টভূজে সকলো কথা নীৰয়ে সহ কৰি থাকিল।

একাদশ অধ্যায়

নাহৰ ধোঁৱা

নৌকা-জমণৰ পৰা ঘূৰি আহিও কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰই অষ্টভূজৰ কথাৰে ভাবিবলৈ ধৰিলে। কেনেকৈ মহন্তৰ ওপৰত প্ৰতিশোধ ল'ব সেয়ে হ'ল তেওঁৰ দিন-ৰাতি চিন্তা। তেওঁ ভাবিলে মৰাণ মটকবিলাক অষ্টভূজৰ বশ হোৱাৰ বাবেই তেওঁৰ ইমান অহ-
কাৰ; সিহঁতক নানা ভাবে উৎপীড়ন কৰি লগ একত্ৰাব পাৰিলেই মহন্তৰ সাহ বল নোহোৱা হ'ব। ইয়াকে ভাবি তেওঁ মৰাণ মটকৰ বিৰুদ্ধে কঠোৰ নীতি অহলস্থান কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিলে।

ইয়াৰ কেইদিনমানৰ পাচত এদিন বৰবৰুৱা

চ'ৰাতে বহি আছে; কিবা এটা অস্তুৰৰ চূৰ্ভাবনা তেওঁৰ বিষয় মুখত প্ৰকাশ পাইছে। এনেতে ছুৱৰী আহি জনালে,—“দেউতা ঈশ্বৰ! এজন মানুহ আহিছে, নাম নাহৰ। লগত এটা হাতীও আনিছে।”

বৰবৰুৱাই ক'লে,—“আহিবলৈ ক।”

ততালিকে নাহৰ সোমাই আহিল আৰু বৰ-
বৰুৱাক সেৱা জনালে।

বৰবৰুৱা : নাহৰ, তুমি ইমান পলম কৰিল। কিয় ?
বছৰ প্ৰায় শেষ হ'ল। এতিয়াহে তুমি
আহিবলৈ সময় পালা নে ?

নাহৰ : বনৰীয়া হাতী জানো কৰোঁ বুলিয়েই
বশ কৰিব পাৰি! কিমান কষ্ট কৰি
বন্ধা দিন পাৰ নো হওঁতেই আনিছো
তাক মইহে জানিছো।

বৰবৰুৱা : পাঁচোটা আনিছা নহয় ?

নাহৰ : হয়, আনিছো।

বৰবৰুৱা : ছুৱৰীয়ে দেখোন এটা বুলিহে ক'লে !

নাহৰ : ঠিকেই কৈছে। স্বৰ্গদেৱ আৰু ডাঙ-
ৰীয়া তিনিজনৰ কেইটা গতাই দি
আহিছো। এতিয়া আপোনাৰ ভাগব-
টোহে বাকী।

নাহৰৰ কথা শুনি বৰবৰুৱাৰ মুখৰ বৰণ সলনি
হ'ল; ওঠ কেইটা কঁপি উঠিল; উত্তেজিত হৈ
ক'লে,—“মোক জাননী নিদিয়াকৈ কাৰ আদেশ-
মতে তেওঁলোকৰ ওচৰলৈ গৈছিল।?”

নাহৰ : মই সেই কথা ভাবিবলৈ নহ'ল; পাঁচ
জনক পাঁচোটা দিলেই হ'ল বুলি ভাবিছিলোঁ।
সেই দেখি মানমতে একালঙ্কাৰ পৰা দি আহিছো।

নাহৰৰ কথাত উগ্ৰমূৰ্ত্তি ধাৰণ কৰি বৰবৰুৱাই
বজনায়ে কবলৈ ধৰিলে,—“কি! মানমতে দিহ!

মই মানত কাতকৈ কম ! যি ইচ্ছা কৰিলে আজি বজাৰো সিংহাসনৰ পৰা নমাই মাটিত বহুৱাব পাৰে, সেই কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰৰ মান কম ! সকলোৱে বাছি এৰা হাতীটোহে মোৰ যোগ্য ! তই জাননে আজি এতিয়াই তোৰ ভবিৰে মোহাৰি মই দেখুৱাব পাৰোঁ মোৰ মান, মোৰ ক্ষমতা কিমান ? তই এটা সামান্য মৰাণ হৈ মোৰ মান-অপমান বিচাৰ কৰিবলৈ আহিছ ! তই জান নে কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰৰ ক্ৰোধৰ হাতৰ পৰা সৰুৱাবলৈ তোৰ ডাঙৰীয়া হৈ নালাগে স্বৰ্গ-দেৱৰো সাধ্য নাই ?”

নাহৰে কোনো উত্তৰ নিদিলে। বৰবৰুৱাই আকোঁ ক’বলৈ ধৰিলে,—“তইঁতৰ মৰাণ মটক আটাইবোৰে অষ্টভুজৰ লগ লৈ মোক অপমান কৰিবলৈ ফন্দী কৰিছ। তইঁতেই মোৰ প্ৰধান শত্ৰু। কিন্তু মনত ৰাখিবি মই কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰ। তইঁতক এনে শিক্ষাদিম যাক এই জীৱনত পাহৰিব নোৱাৰ। চাওদাং !”

তিনিটা চাওদাং চাপি আহিল। বৰবৰুৱাই ক’লে,—“ইয়াৰ কাণ দুখন কাট।”

চাওদাঙে তেতিয়াই নাহৰক ধৰি কাণ দুখন কাটি দিলে ; তেজৰ ধাৰত তেওঁৰ কাপোৰ-কানি বঙা হৈ গ’ল।

কাণ কাটিলত যদিও নাহৰৰ মূৰ্ত্তি ভীষণ হৈ উঠিছিল তথাপি তেওঁ মুখেৰে একো নক’লে। বৰবৰুৱাই ক’লে,—“হা এতিয়া। বোধ কৰোঁ এই শিক্ষা মনত থাকিব।”

নাহৰ ওলাই গ’ল। বৰবৰুৱাই আপোনা আপুনি ক’লে,—“এই মৰাণ জাতিটো ধ্বংস কৰিব লাগিব ; ইহঁতে মোক পণিতা নকৰে। ইহঁতক বুজাই দিব লাগিব আজি অসমৰ হৰ্ষা-কৰ্ছা-বিষাভা এই

কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰ বৰবৰুৱা।”

দ্বাদশ অধ্যায়

লখিমী

বংপুৰ নগৰৰ সীমাত দিখৌ নৈ। নগৰৰ বহুতো মানুহে ইয়াৰ পৰাই পানী খায় ; ইয়াতে গা ধোৱে, কাপোৰ ধোৱে। ইপাৰৰ পৰা সিপাৰ হুবলৈ বহুতো ঘাট আছে। দিনো বহুতো মানুহ এই বোৰ ঘাটে দি অহা যোৱা কৰে।

এদিন ৰাতিপুৱা এপৰমান সময়ত এজন ডেকা মানুহ এটা ঘাটেদি নগৰৰ ফাললৈ পাব হ’ল। মানুহজন ফুট-পুট, বৰণ একপ্ৰকাৰ বগাকে বুলিব পাৰি ; হাত-ভৰি, চকু-কাণ, নাক-মুখ সকলো গঢ়িত। নৈৰ দাঁতিয়ে দি গৈ থাকোঁতে এবাৰ নৈৰ ফাললৈ তেওঁৰ চকু পৰিল আৰু লগে লগেই গতি বন্ধ হ’ল। লাহে লাহে তেওঁ পাবৰ গছ এজোপাৰ তললৈ গ’ল। তেওঁৰ চকু থাকিল পানীৰ ফালে।

তেতিয়া নৈত গা ধুই এগৰাকী পান্ডক ভিত্তা ভিয়নিৰে ওপৰলৈ উঠি আহিছিল। গাৰ কাপোৰ গাত লিপিট খাই ধৰাত তেওঁৰ গতি ধীৰ আৰু কিছু অস্বাভাৱিক হৈছিল। দীঘল ক’লা চুলিতাব নিঠিকালে সিঁচৰতি হৈ কলাফুললৈকে ওলমি পৰিছিল। ডেকাই চকু নভঙাকৈ পান্ডকলৈ চাই থাকিল।

পান্ডকয়ে প্ৰথমতে ডেকাক মন কৰা নাছিল ; হঠাৎ চকুত পৰাত তেওঁ কিছু স্কোচ বোধ কৰিলে আৰু কাপোৰ-কানি ভালকৈ ল’বৰ চেষ্টা কৰিলে।

কিন্তু তিতা কাপোৰ যিমনেই টানি-আজুৰি ভাল কৰিব খোজে সিমনেই আভজা হৈহে পৰে। ইয়াৰ ভিতৰতে তেওঁ ডেকালৈ কেইবাবাৰো চকু ঘূৰাব লগা হৈছিল। গাভৰুৰ আত্মকাল অনুমান কৰিয়েই হ'ব পায় ডেকাই ইমানতে সেই ঠাই এৰিলে। গাভৰুৱে তেতিয়া চাৰিওফাললৈ চকু বাখি তিতা কাপোৰ আধা চেপা কৰি ল'লে আৰু পাবত আগতে পানী ভৰাই থোৱা কলহটো কাষত লৈ ঘৰলৈ খোজ ল'লে। ডেকাক যদিও গাভৰুৱে নেদেখা হৈ আছিল, তথাপি সেই ঠাই এৰি একেবাৰেই যোৱা নাছিল। এতিয়া গম নলগোৱাকৈ গাভৰুৰ পিচ ল'লে, আৰু পাদক্ষেপৰ লগে লগে সঞ্চালিত পশ্চাত্তাগত দৃষ্টি নিবন্ধ কৰি আগ বাঢ়িল।

গাভৰু গৈ ওচৰৰে ঘৰ এখনত সোমাল। ডেকাই ঘৰখন চিনি থৈ বাটে বাটে আন ফালে দি গ'ল।

ইয়াৰ পাচত এই ডেকা গাভৰু যুগলৰ এনে অভিনয় মাজে সময়ে চলি থাকিবলৈ ধৰিলে। ডেকাই কেতিয়াবা কপৌ ফুল, কেতিয়াবা বকুল ফুলৰ মালা, কেতিয়াবা আন বস্তু গাভৰু উঠি অহা বাটত থৈ আঁতৰ লুকাই থাকে। গাভৰুৱে সেইবোৰ দেখে আৰু সেইবোৰ যে সেই ডেকাৰ উপহাৰ তাকো বুজে। প্ৰথমতে তেওঁ সেইবোৰ চায়েই গুচি গৈছিল; তুলি লোৱা নাছিল।

এই গাভৰুগৰাকীৰ নাম লখিমী, টাৰিমুহা ভণ্ডাৰী বৰুৱাৰ জীয়েক। ডেকাজন হৈছে নাহৰৰ পুতেক বমাকান্ত। বমাকান্ত মাজে মাজে কিবাকিবি কামত নগৰলৈ আহে আৰু কাম শেষ হ'লেই গুচি যায়। কিন্তু লখিমীক দেখিবৰ দিনাবে পৰা তেওঁ নগৰলৈ ঘনাই অহা হ'ল আৰু কাম নাথাকিলেও নগৰৰ কাষতে ছুই-এদিন থকাৰ দিহা কৰি ল'লে।

বমাকান্তৰ লগত ঘনাই দেখা হৈ থকাত লখিমীৰ সন্ধোচ আঁতৰ হ'ল; তেওঁ শেহত বমাকান্তৰ উপহাৰ তুলি ল'লে। বমাকান্তৰ সাহ জন্মিল। মানুহ-ছনুহ চাই-চিতি এদিন তেওঁ লখিমীৰ আগত থিয় দিলে। লখিমীয়ে তেওঁৰ মুখলৈ চাই ভলম্ব কৰিলে; কোনো ভয়ৰ লক্ষণ দেখা নগ'ল। বমাকান্তৰ সাহ আৰু বাঢ়িল। তেওঁ ক'লে,—“ভয় নাখাবা, মই মাত্ৰ তোমাক কথা এটা স্মৃতিৰ খুজিছোঁ। তোমাক বিয়া কৰাবৰ মোৰ মন। মই মৰাণ-নায়ক নাহৰৰ পুত্ৰ। তোমাৰ মত আছে নে নাই মই জানিব খোজে।”

বাৰে বাৰে সোধাতো লখিমী নিমাত হৈ থাকিল, কিন্তু বমাকান্তই উত্তৰ নোপোৱাকৈ নেৰিলে। শেহত লখিমীয়ে অতি মিহি মাতেৰে ক'ব লগাত পৰিল,—“আছে।”

তৎক্ষণাৎ বমাকান্তই লখিমীৰ হাতত ধৰি এটা আঙঠি পিন্ধাই দিলে। লখিমী লবালবিকৈ আঁতৰ হ'ল। বমাকান্তও আন ফালে দি গুচি গ'ল।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়

বাঘৰ মৰাণ

ছপৰীয়া বেৰিৰ খাওঁ খাওঁ মূৰ্ত্তি। বংপুৰৰ বাজ আলিত ক'তো জন-প্ৰাণী নাই। আলিৰ ছয়ো কাষে গছ-গছনিৰ মাজত মানুহৰ ঘৰ, তাৰ পৰাই মাজে মাজে যি মানুহৰ মাত শুনা গৈছে। এনে সময়ত এজন মানুহ বজাৰ নগৰৰ ফালৰ পৰা আহি আছিল। মানুহজন শকত আৱত; পাত সাধাৰণ মানুহ তিনি-চাৰিজনৰ বল আছে; চকুৰ দৃষ্টি ভীৰ।

সাজ-পাৰ সাধাৰণ ভাল মানুহৰ নিচিনা।

হলভাহলঙ খোজ্বেৰে তেওঁ আগ বাঢ়িব লাগিছে। তেওঁৰ বোধ কৰোঁ কিবা লৰালৰি কাম আছে, নহ'লে বহুত দূৰৈলৈ যাব লাগিব; কিয়নো তেওঁ ইমান বেগাই গৈছে যে সম্মুখৰ বাহিৰে আন কোনো ফাললৈ লক্ষ্য কৰা নাই। কিছুমান বাট এনেকৈ যোৱাৰ পাচত হঠাৎ পিচ ফালে শব্দ শুনি তেওঁ চকখাই উঠিল। পিচ মুহূৰ্ত্ততে ছুটা চাওদাঙে আগ ভেটি ধৰি সুস্থিলে,—“তই কোন?”

মানুহজনে বিবক্তিবৰে উত্তৰ দিলে,—“মই যেনে হওঁ, তইতক ক'লেই? মই এটা বাটকন।”

এই দৰে কৈয়েই তেওঁ যাব খুজিলে। কিন্তু চাওদাঙে বাধা দি সুস্থিলে,—“তোৰ নাম কি?”

মানুহ : মোৰ নাম বাঘৰ মৰাণ।

চাওদাঙে তেওঁৰ হাতত ধৰি ক'লে,—“বৰবকন্যাক আদেশমতে তোক আমি বন্দী কৰিলোঁ। এতিয়া বৰবকন্যাক ওচৰলৈ যাব লাগিব।”

চাওদাঙৰ কথাত বাঘৰ গঢ় লৰিল; কপালৰ গাঁঠি খোঁপা হ'ল। তেওঁৰ মূৰ্ত্তি দেখি এনেহে বোধ হৈছিল যেন তেওঁ ছয়োটাকে আছাৰি মাৰিব। কিন্তু তেওঁ একো নকৰিলে; একো নামাতিলে; চাওদাঙৰ নিৰ্দেশমতে আকৌ উলটি খোজ ল'লে।

সেই দিনা বাঘৰে বজা দৰত খৰি যোগাবলৈ গৈছিল। বৰবকন্যাক জাননী দি ভঁৰালত খৰি গতাই দিওঁতেই ছপৰ পাৰ হ'ল। আহিবৰ সময়ত বৰবকন্যাক সেৱা জনাই অহাটো নিয়ম। বাঘৰেও নিয়ম মতে বৰবকন্যাক ওচৰত বিনয় লবলৈ গ'ল। কিন্তু বৰবকন্যা তেতিয়া চ'ৰাত নাছিল। ছয়বীয়ে কলে বোলে তেওঁ ৰেলত বহিছে। ডাঙৰ লোকৰ ডাঙৰ খায়েন যে সোনকালে শেষ নহয় তাক বাঘৰে জানি-

ছিল; সেই কাৰণে লগ পাৰ খুজিলে কিমান পৰ বৰ' লাগিব তাৰ ঠিক নাছিল। ইফালে ভোকত পেটেতো শাণে কটা দি কাটীছিল। কিছু সময় অপেক্ষা কৰি তেওঁৰ আমনি লাগিল। তেতিয়া ছয়বীক কাবো-কোকালি কৰি বৰবকন্যাক পুডেকৰ লগ ধৰি সকলো কথা দেউতাকক কবলৈ কৈ তেওঁ বিনয় ল'লে।

ভোজনৰ অন্তত কথাটো শুনি বৰবকন্যা খঙত একোনাই হ'ল, আৰু তেতিয়াই চাওদাং ছটাক বাঘৰক বাটৰ পৰা ধৰি আনিবলৈ আদেশ দিলে।

চাওদাং ছটাই লব দিলে। বৰবকন্যাই নিজে ব্রজে ক'লে,—“নাই, নোৱাৰি, আৰু সহিব নোৱাৰি। ই নিশ্চয় অষ্টভুজৰ কাম। সি মোক পদে পদে লঘু লাঞ্ছনা কৰিছে। উঃ! তাৰ ইমান স্পৰ্ধা! একে লগে একেখন নায়েতে যাওঁতেও সি অকল স্বৰ্গদেৱক হে দেখিলে; মোলৈ কেবাহি কৰিও নাচালে। অকল সিয়েই মোক অপমান কৰি এৰা নাই, শিষ্যবিলাককো মোক অপমান কৰিবলৈ উচুটাই দিছে। নহলে এটা সামান্য খৰি-যোগনিয়াৰৰ ইমান সাহ হয় নে? বাক দেখা যাওক; ময়ো কীৰ্ত্তিচক্ৰ, মোৱামবীয়াইতক উচ্চৰ কৰি মোৰ কীৰ্ত্তি ৰাখিব।”

এনেতে বাঘৰক লৈ চাওদাং ছটা সোৱাই আহিল। সকলোৱে সেৱা জনাই হাত ধোবকৈ থিয় দি থাকিল। বাঘৰলৈ চাই বৰবকন্যাই ক'লে,—“তই বাঘৰ মৰাণ।”

বাঘৰে স্বৰ দোৱাই সন্মতি জনালে।

বৰবকন্যা : তই মোক সেৱা নকৰাকৈ গৈছিলি কিয়?

সেইটো অপৰাধ বুলি তই নাজান?

বাঘৰ : জানো। মই আহি—

বৰবকন্যা : হৈছে। মনে মনে থাক। চাওদাং ইয়াক

পেবেঙনিত বান্ধ।

তৎক্ষণাৎ চাওদাং ছুটাই বাঘৰু ক বাকিলে।
বাঘৰু ক'লে,—“মোৰ দোষ এই বাৰলৈ ক্ষমা
কৰক। মই আহি—

বৰবকরা : সাম্ৰধান। বক বক নকৰিব, নতুবা মূৰ
যাব। চাওদাং, চমটা লগা।

চাওদাঙে তেতিয়াই উধাই-মুধাই চমটাৰে কোব-
বলৈ ধৰিলে। কোবত বাঘৰুৰ পিঠি ছিৰাছিৰ হৈ
ফাটিল আৰু কাপোৰ-কানি তেজেৰে বাঙলী হ'ল।
কুৰিকোবমান মৰা হ'লত বৰবকরাই ক'লে—“এতিয়া
মেলি দে।” তাৰ পাচত বাঘৰুৱে চাই ক'লে,—
“মনত ৰাখিব মোক অবজ্ঞা কৰাৰ এয়ে প্ৰতিফল।”

ইমান কোবতো বাঘৰুে কোঁট-কাঁট নকৰিলে ;
মেলি দিলতো কোনো কথা নকলে। তেওঁৰ মুখৰ
গঢ় তেতিয়া এনে হৈছিল যেন চিকাৰৰ ওপৰত
জঁপিয়াই পৰিবলৈ ধৰা এটা বাঘ হে। চকুৰ পৰা
যেন কিৰিঙতিহে উফৰিছিল।

বৰবকরাই ক'লে,—“যা, গুচ মোৰ আগৰ পৰা।”

বাঘৰুে নামাতিলে ; ধীৰে ধীৰে ওলাই গ'ল।
যাবৰ সময়ত বৰবকরাইলৈ এবাৰ এনেভাবে চাই গ'ল
যে সেই দৃষ্টিত বৰবকরাবো বুকু কঁপি উঠিছিল।

চতুৰ্দশ অধ্যায়

মজ্জণ

মায়ামৰীয়াৰ যুদ্ধৰ আয়োজন প্ৰায় সম্পূৰ্ণ হৈছে।
বাঘৰু আৰু বমাকাস্তৰ যন্ত্ৰত সকলো মৰাণ মটক
ভলে ভলে যুঁজাক হৈ উঠিছে। তেওঁলোক আগৰে
পৰা যুঁজাক আছিল ; সেই কাৰণে সহজেই যুদ্ধ-

বিদ্যা আয়ত্ত কৰিব পাৰিছিল। ইফালে বাধা আৰু
কল্পিণীয়েও ছুটা নাৰী-বাহিনী গঠন কৰি ভুলিছে।
অষ্টভূজৰ অহুমতি লৈ যুদ্ধ ঘোষণা কৰিবলৈ মাথোন
বাকী।

নাহৰ বা বাঘৰুৰ কাৰো এইবাৰ বজা ঘৰত
কৰ শোধাবৰ মন নাছিল। কিন্তু তাকে কৰিলে
তেওঁলোক সাজু হোৱাৰ আগতে বজাঘৰৰ পৰা
অত্যাচাৰ আৰম্ভ হ'ব পাৰে আৰু তেওঁলোকৰ
আয়োজন বাৰ্থ কৰিব পাৰে। এইবোৰ ভাবি চিন্তিহে
মূৰামূৰি সময়ত শেষবাৰলৈ বুলি কৰ শোধালে।
কিন্তু তাৰ ফল হ'ল বৰবকরাৰ হাতত অভাবনীয়
লাহুনা।

নাহৰৰ ঘৰত নাহৰ, বাঘৰু, বমাকাস্ত, বাধা আৰু
কল্পিণী মিলি এতিয়া তেওঁলোকৰ কৰ্তব্য কি তাৰ
আলোচনা কৰিলে। বাঘৰুৰ সেই দিনাই যুদ্ধ ঘোষণা
কৰিবৰ মন। বাধা আৰু কল্পিণীবো তাত সম্পূৰ্ণ
মত। কিন্তু নাহৰে ক'লে,—“আগেয়ে আমি গুৰু
ওচৰলৈ যাওঁ। তেৰাৰ আদেশ নোপোৱাকৈ আমি
কোনো কাম হাতত ল'ব নোৱাৰোঁ।”

তেতিয়া আটাইকেইজন অষ্টভূজৰ ওচৰলৈ
ওলাল।

কীৰ্ত্তি বৰবকরাৰ ওচৰত অপমান পাবৰ দিনাৰে
পৰা অষ্টভূজৰ মন মৰা। তেওঁ কি ভাবে কাম
হাতত ল'ব, কেনেকৈ তেওঁৰ শিষ্যবৰ্গক ৰক্ষা কৰিব
ইয়াকে মাথোন দিনে-ৰাতিয়ে ভাবিছে।

নাহৰ আৰু তেওঁৰ সঙ্গীসকলে গুৰুৰ ওচৰ পাই
সেৱা-সংকাৰ কৰি তেওঁলোকৰ দুখ-দুৰ্গতিৰ সকলো
কথা নিবেদন কৰিলে, আৰু ততালিকে যুদ্ধ ঘোষণা
কৰিবলৈ অহুমতি খুজিলে।

অষ্টভূজ নিজে লাহিত। এতিয়া আকৌ নাহৰ

আক বাঘব লাঞ্ছনাৰ কথা শুনিলে। তেওঁ আক স্থিৰে থাকিব নোৱাৰিলে। তেওঁ ক'লে,—“যুদ্ধ-বিগ্ৰহ আমাৰ কাম নহয় বুলিয়েই ইমান দিন সহ কৰিলোঁ, কিন্তু এতিয়া সহনৰ সীমা পাব হৈ গ'ল। আক নোৱাৰি, এইবাৰ যুদ্ধ কৰিবই লাগিব। কিন্তু এতিয়াও ঠিক সময় হোৱা নাই, দিনচেৰেক অপেক্ষা কৰাঁ।”

বাঘব : নহয় প্রভু, আক অপেক্ষা কৰিবলৈ নকব। বিনাদোষত বৰবকৱাৰ হাতত শাস্তি খাই মই মনে মনে প্ৰতিজ্ঞা কৰি আহিছোঁ অতি শীঘ্ৰে বজা বৰবকৱা চুইকো বন্দী কৰি চমটাৰ সোৱাদ বুজাই দিম, আক মই নিজে বৰবকৱা হম। সেই বাবেইহে জলম বটা গেছেলাৰ তেজ নিপিয়াকৈ এৰি আহিলোঁ। নহলে তেতিয়াই তাক মাৰি ময়ো মৰিলোঁহেতেন।

বাধা : প্রভু জগন্নাথ ! ময়ো এঘাৰ কণ্ট, দায়-দোষ নধৰে যেন। আজি কত দিনৰ পৰা আয়োজন হৈছে, কাম হ'লে একো হোৱা নাই। আমাৰ ওপৰত অত্যাচাৰ দিনে দিনে বাঢ়িবই লাগিছে। সেই কাৰণে হাৰোঁৱেই বা জিকোঁৱেই আক বাট চোৱা উচিত নহয়।

কল্পিণী : মৰাৰ দৰে গা পাতি দি নিৰ্যাতন ভোগ কৰাতকৈ যুদ্ধ কৰি মৰা বহুত গুণে ভাল। পুৰুষসকলে সহি থাকিলেও আমি নসহোঁ। আমি আমাৰ নাৰী-বাহিনী লৈ যুদ্ধত নামিম। ভবিষ্যৎ ভাবিবৰ সময় নাই।

নাহব : তোমালোক ব'ৰাচোন, আগেয়ে প্ৰভুৱে কি কয় শুনি লোৱাঁ।

অষ্টভূজ : তোমালোকৰ ব্যগ্ৰতা দেখি মুগ্ধিছোঁ, এনে আন্তৰিক উত্তম অথলে নাযায়। আমাৰ জয় লাভ হ'বই। কিন্তু যদি দেখা যায় আমাৰ জয় লাভ আক সহ কৰিব পাৰি, তেন্তে আক দুই-চাৰি দিন বাট চোৱাত হানি নহয়। মোৰ কথা শুনা,—মোহনমালা গোহাঁই নিৰ্বাসিত, তেওঁৰ অপৰাধ হৈছে তেওঁ পৰ্ব্বভীয়া গোলাইক গুলি লোৱা নাই। মই জানো বিষয়াসকলৰ ভিতৰত যি সকল মহা-পুৰুষীয়া আছে তেওঁলোকে মোহনমালাক এতিয়াও বজা পাতিলে ভাল পায়। আকো লক্ষ্মীসিংহক বৰবকৱাই গাব বলেৰে বজা পতাত বহুতো ডা-ডাঙৰীয়া অসন্তুষ্ট। তেওঁলোকেও মোহনমালাক সমৰ্থন কৰিব। সেই কাৰণে বজা পাতিম বুলি মোহনমালাক আমাৰ দললৈ আনিব পাৰিলে বজাঘৰীয়া বিষ-য়াবো আধা-আধি আমাৰ কলীয়া হ'ব। তেওঁলোকে আমাক দেখা দেখিকৈ সাহায্য নকৰিব পাৰে, কিন্তু ৰাজশক্তিক দুৰ্বল কৰিব। এইখিনি কাম কৰোঁতে বেছি দিন নালাগে, কিন্তু যদি আমাৰ ইচ্ছামতে কাম হয় জয়লাভ সোনকাল হ'ব।

বাঘৱে যদিও প্ৰস্তাবটো বৰ ভাল পোৱা নাছিল, তথাপি বাকী সকলোৱেই অষ্টভূজৰ কথাত হয় দিলে। তেতিয়াই অষ্টভূজৰ পুত্ৰ সপ্তভূজ আক বমাকান্তক মহন্ত আক শিষ্যৰ প্ৰতিনিধিস্বৰূপে মোহনমালাৰ ওজনলৈ পঠোৱা হ'ল। অষ্টভূজে তেওঁলোকক ক'লে,

“তোমালোক অতি সারধানে যাৰ। যদিও মোহন-মালা নিৰ্বাসনত, তথাপি তেওঁৰ গতি বিধি লক্ষ্য কৰিবলৈ যথেষ্ট চৰ আছে। তোমালোকৰ কাম অতি গোপনে হ’ব লাগিব। লগত দহজনমান মানুহ নিৰা আৰু বেলেগ বেলেগ ঠাইত বাখিৰা, যাতে কোনো বিপদৰ সম্ভাৱনা দেখিলে তেওঁলোকে সাহায্য কৰিব পাৰে।

সপ্তভূজ আৰু বমাকান্তক পঠিয়াই অষ্টভূজ বাকী কেইজনক ক’লে,—“মোহনমালাই যোগ দিলে ভাল; নিদিলেও এইবাৰ যুদ্ধ হবই। আঠ-দহদিনৰ ভিতৰতে যুদ্ধ ঘোষণা কৰা হ’ব, তোমালোক সাজু হোৱা গৈ।”

সকলোৱে অষ্টভূজক সেৱা কৰি বিদায় ল’লে।

পঞ্চদশ অধ্যায়

মোহনমালা

নামকৰণ এখন অটব্য অৱণ্য। প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড গছ, নানাজাতীয় বনবীয়া লতা আৰু অঁত তঁত হুই এটা পুখুৰী। ইয়াৰ মাজতে এটা পঁজাত মোহনমালা। বজাৰ কাৰেঙত ডাঙৰ-দীঘল হোৱা, মহাসুখত উঠা বাজকুমাৰৰ আজি এই বনবাস। অপৰাধ—আনৰ হাতৰ পুতলা হৈ নিজৰ স্বাধীন মত এৰিবলৈ তেওঁৰ অনিচ্ছা। তেওঁ নিজ দুৰ্ভাগ্যৰ কথা ভাবিয়েই মাথোন কাল কটাইছে; বয়সতকৈ বেছি বুঢ়া হৈছে। এদিন আবেলি তেওঁ পুখুৰী এটাৰ পাৰত বহি একেবাহে পানীলৈ চাই আছিল। তেতিয়া বতাহ বলিছিল আৰু পানীত ঢৌ উঠিছিল। বহুত বেলে উদাস দৃষ্টিৰে চাই থাকি তেওঁ আপোন মনতে ক’লে,—

“এই পানীত আলৈখ ঢৌ উঠি পাৰত খুলা খাই উলটি আহিছে; অৱস্থাৰ একো পৰিৱৰ্তন হোৱা নাই। মোৰ বুকতো এনে কত শত-সহস্ৰ ঢৌ দিনে-ৰাতিয়ে উঠিব লাগিছে, আকৌ তাতেই মাৰ গৈছে; জীৱনৰ গতিত অলপো লৰচৰ ঘটা নাই। কি এক বিৰাট কলনৰ ৰাজ্যত ঘূৰিছোঁ! কিন্তু সেই কলনৰ কাৰ্য্য-স্থলী ক্ষুদ্ৰ বৃদ্ধৰ দৰে কালৰ প্ৰবাহত মাৰ গৈছে। মোৰ জীৱন এনেকৈয়ে যাব নে! এনে মৃতকল অৱস্থাত জীয়াই থকাতকৈ মৃত্যুও সহস্ৰগুণে ভাল।”

অলপ বৈ আকৌ ক’লে,—“মোক বনত মেলিও সিহঁতৰ শাস্তি হোৱা নাই। মোক হত্যা কৰিবলৈ গুপ্ত ঘাতক ঘূৰিব লাগিছে। সিহঁতক সন্যোগ দিয়াই এতিয়া মোৰ কৰ্তব্য। জীয়াই থাকি যেতিয়া একো কৰিব নোৱাৰোঁ, মৃত্যুৰ হাতত নিজক উচৰ্গা কৰি শাস্তি বিচৰাই এতিয়া একমাত্ৰ পথ।”

হঠাৎ পিচকালে শুকান পাতৰ মৰ্মবৰ্ণি শব্দ তেওঁ চক খাই উঠিল আৰু সেই ফাললৈ চকু ঘূৰালে। তেওঁ দেখিলে এটা মানুহে তেওঁক লক্ষ্য কৰি এপাট যাঠি দাঙিছে; এই তেওঁৰ পিঠিত সোমাই আৰু। তেওঁ ঘটনাটো ভালকৈ বুজিবলৈ নো পাওঁতেই হঠাৎ এখন চিকমিকীয়া তৰোৱালৰ কোবত মানুহটোৰ মূৰ ছিটিকি পৰিল, আৰু তেওঁৰ সন্মুখত থিয় দিলে দুজন সশস্ত্ৰ যুৱক। মোহনমালাই একো বুজিব নোৱাৰি স্থিৰিলে,—“কোন তোমালোক? কি লাগে?”

এই যুৱক দুজনৰ এজন বমাকান্ত আৰু আন জন সপ্তভূজ। গুপ্তঘাতকক বধ কৰাজনৈ বমাকান্ত বমাকান্তই ক’লে,—“স্বৰ্গদেৱ! আমি আপোনাৰ দাস, আপোনাক লগ ধৰিবলৈ আহিছোঁ।”

মোহন : স্বৰ্গদেৱ! মোক স্বৰ্গদেৱ বুলিছা! তোমা-

লোকে মোক পেলাই কবিছা। আজি
এই বাজ্যত মোতকৈ নিৰ্জীৱ, মোতকৈ
দীন-দৰিদ্ৰ, মোতকৈ অপমানিত, লাঞ্চিত
আৰু কোনো নাই। মই আজি সকলোৰে
পৰিত্যক্ত, ঘৃণিত বন্দী।

ৰমা : কেতিয়াও নহয় স্বৰ্গদেৱ। আনৰ নহ'ব
পাবে, কিন্তু মৰাণ মটকৰ আপুনিয়েই
স্বৰ্গদেৱ। কি বাজেন্দ্ৰব সিংহ, কি লক্ষ্মীসিংহ
কাকো আমি স্বৰ্গদেৱ বুলি মনা নাই।
আজি ইমান দিন আপোনাক সিংহাসনত
বহুৱাবলৈকে আমি আয়োজন কৰি
আহিছোঁ। এতিয়া আয়োজন সম্পূৰ্ণ।
এতিয়া আপুনি আমাৰ নেতৃত্ব ল'লেই
আমাৰ আয়োজন সফল হ'ব। আমি়েই
এই আয়োজনত লগা নাই। ইয়াত গুৰু
সম্পূৰ্ণ সম্মতি আৰু সহযোগিতা আছে।

মোহন : মই তোমালোকক চিনি পোৱা নাই।

ৰমা : মই মৰাণ-নায়ক নাহবৰ পুত্ৰ আৰু এওঁ
আমাৰ গুৰুৰ পুত্ৰ সপ্তভূজ। আমাৰ
সৌভাগ্য, ঠিক মুহূৰ্ততে আমি পালোঁহি;
নতুবা আমাৰ সকলো আয়োজন ব্যৰ্থ
হ'লহেঁতেন।

মোহন : তোমালোকৰ কথা সঁচা নে?

সপ্তভূজ : একেবাবেই সঁচা। চন্দ্ৰ-সূৰ্য্য, বায়ু-বৰুণ
সকলোকে সাক্ষী কৰি কৈছোঁ, আমাৰ
কথাত মিছাৰ লেশমাত্ৰ নাই। আপুনি
কেনেকৈ অবিশ্বাস কৰে বুলিয়েই
পিতাই তেওঁৰ প্ৰতিনিধিস্বৰূপে মোকো
পঠিয়াই দিছে।

মোহন : তোমালোকৰ আয়োজনেই যে যথেষ্ট হ'ব

তাৰ নিশ্চয়তা ক'ত?

ৰমা : স্বৰ্গদেৱে জানে বহুতো বিষয়া আপোনাৰ
কলীয়া আছিল; তেওঁলোক এতিয়াও
তেনে হৈয়েই আছে। আকৌ বৰ্তমান
বজাৰ সমৰ্থক বেছি নাই; বৰবৰুৱাৰ
বলতেই ৰাজপাট ধাইছে মাথোন।
আপোনাক পালে সবহ ভাগেই আপো-
নাৰ লগ ল'ব বুলি মোৰ বিশ্বাস।

সপ্তভূজ : কীৰ্ত্তি বৰবৰুৱাই আমাৰ ওপৰত কিছু
সন্দেহ কৰিছে বুলি ধাৰণা জন্মিছে।
আৰু বোধ কৰোঁ, আপুনি আমাৰ লগত
যোগ দিব পাবে বুলি আশঙ্কা কৰিয়েই
গুপ্ত ঘাতক নিযুক্ত কৰিছে। সেই কাৰণে
আপুনি সাৱধানে থাকিব। দুই-এদিনতে
আমি আপোনাক লৈ যামহি আৰু
যুদ্ধও ঘোষণা কৰিম।

মোহন : মোৰ নিমিত্তে ভাবিব নালাগে। ইমান
দিন জীৱনৰ স্পৃহা নাছিল; সেই কাৰণেই
গুপ্ত ঘাতক চাপিব পাৰিছিল। আৰু
নোৱাৰে।

ইয়াৰ পাচত মোহনমালাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত ৰমা-
কান্তই আয়োজনৰ বিশেষ বিৱৰণ দি শুধিলে,—
“কেতিয়া স্বৰ্গদেৱক নিবলৈ আহিম?”

মোহন : আজিয়েই মই ক'ব নোৱাৰোঁ। মই এজন
মানুহক তাৰ আগতে লগ পাব খোজোঁ।
তেওঁ মোৰ অতি বিশ্বাসৰ মানুহ আছিল।
তেওঁ হৈছে টাবিমুৱা ভণ্ডাৰী বৰুৱা।
তুমি তেওঁক লগ ৰখি গোপনে মোক
সাক্ষাৎ কৰিবলৈ ক'বা। মোৰ বিশ্বাস,
মোৰ কথা ক'লে তেওঁ নহাকৈ নাথাকে।

তেতিয়া বমাকান্ত আৰু সন্তুভূজে বিদায় ল'লে।
মোহনমালাই অতীত-ভবিষ্যতৰ নানা কথা ভাবিবলৈ
ধৰিলে, নিজে নিজে ক'লে,—“এওঁলোকৰ কথাত মোৰ
প্ৰত্যয় জন্মিছে, নিশ্চয় মোৰ ইচ্ছা পূৰ্ণ হ'ব। যদি কৃত-
কাৰ্য্য হওঁ, অন্তায়-অধৰ্ম্মৰ শাসন লোপ কৰিম, ধৰ্ম্মৰাজ্য
স্থাপন কৰিম, শাস্তিময় নতুন অসম গঢ়ি তুলিম।”

শ্লোড়শ অধ্যায়

জ্যোতিষীৰ ভাগ্য-গণনা

টাৰিমুৱা ভগুৰী বৰুৱাৰ ঘৰ ৰাজ আলিৰ
পৰা অলপ দূৰতে, আলিৰ পৰাই দেখা যায়।
তেতিয়া আবেলি। ঘৰৰ আগফালে কোনো নাছিল।
চ'ৰা ঘৰত চৈধ্য-পোন্ধৰ বছৰীয়া এজনী ৰূপহী
ছোৱালী। তেওঁ এখন পীৰাত বহিছে। আগত এটা
হাঁতৰ, আৰু কনাৰী পাতেৰে মেৰিওৱা এমুঠা
পাঁজি। ছোৱালীজনীয়ে তাৰ পৰা একো সেবাকৈ
উলিয়াই হাঁতৰত নুত্ৰা কাটিছে আৰু মুখেৰে গুণ-
গুণাই নাম গাইছে,—

হাতৰ পাঁজি সেৱা

বতাহত কঁপিছে,

পাকতে কঁপিছে শলা।

ৰামচন্দ্ৰক দেখা পাই

সীতাৰ হাত কঁপিছে,

কেনেকৈ পিঙ্কৰ মালা।

হিমাৰে মাজতে

ধুমুহা বলিছে,

বৈ বৈ কঁপিছে বুকু।

যাকে চাব খোজে

চাবকে নোৱাৰে,

লাজে মুদাই ধৰে চকু।

নাম গাই থাকোঁতেই পদূলি পাৰ হৈ এজন
ডেকা সোমাই আহিল। তেওঁ গান্ধকতকৈ আঠ-ন
বছৰৰ ডাঙৰ হ'ব। তেওঁ কোনো সাৰ-সঁহাবি
নলগোৱাকৈ আহি চ'ৰাৰ মুখত থিয় হ'ল আৰু
নীৰয়ে গীত শুনি থাকিল। ছোৱালীজনীয়ে তেতিয়া
নুত্ৰা কটা আৰু নাম গোৱাৰ বাহিৰে আন
একোলৈকে মন দিয়া নাছিল।

হঠাৎ হাঁতৰ বটিয়াডাল ছিগিল; লগে লগে
তেওঁৰ চিন্তাৰ ধাৰ আৰু কাৰ্য্যৰ গতিত বাধা
পৰিল। তেওঁ মূৰ দাঙি চাই দেখিলে দুৱাৰ মুখত
বমাকান্ত। তেওঁ খকমককৈ কাপোৰ-কানি ভালকৈ
ল'লে; গাল দুখনত অলপ লাজৰ বহণ দেখা গ'ল।

ছোৱালীজনী লখিমী। বমাকান্তৰ লগত তেওঁৰ
সাক্ষাৎ নৈৰ ঘাটতে। এনেকৈ তেওঁ ঘৰলৈ কেতি-
য়াও অহা নাছিল। লখিমীয়ে ভয় খালে; দেউ-
তাকে দেখিলে যদি খং কৰে! লখিমীয়ে ক'লে—
“তুমি এনেকৈ নহাইহে ভাল আছিল।”

বমা : কিয়? অহাত তেনেহলে তুমি বেয়া
পাইছা?

লখিমী : মই নাপালেও আনে বেয়া পাব পাৰে।

বমা : কোনে?

লখিমী : দেউতাই। দেউতাই এতিয়া মোক কালৈকো
বিয়া নিদিয়।

বমা : কিয়?

লখিমী : জ্যোতিষীয়ে মানা কৰিছে।

কথাটো এক প্ৰকাৰ ঝুঁজাই। বমাকান্তই লখি-
মীৰ মত পাই এজন নগৰীয়া চিনাকী বিহুৱাৰ
বোলে দি কথাটো আগপকীয়াকৈ টাৰিমুৱাৰ কাণত

পেলোয়াইছিল। তেওঁৰ উদ্দেশ্য আছিল, যদি আশা থকাৰ গম পায় তেন্তে খোজা বঢ়াৰ ব্যৱস্থা কৰিব। কিন্তু টাৰিমুৱাই জনালে যে তেওঁ এতিয়া ছোৱালা বিয়া নিদিয়াই। কাৰণ অৱশ্যে একো নিদিলে। কিন্তু কাৰণ আছিল। বমাকান্তই লখিমীক প্ৰথমে লগ খৰাৰ এদিন কি দুদিনৰ পাচতে টাৰিমুৱাৰ ঘৰলৈ এজন জ্যোতিষী আহিছিল। তেওঁ হাত চাই হেনো ভূত-ভবিষ্যৎ ক'ব পাৰে। টাৰিমুৱাই নিজৰ হাত চোৱালে। সঁচাকৈয়ে জ্যোতিষীয়ে যি ক'লে সি একেবাৰেই তেওঁৰ হৈ যোৱা ঘটনাৰ লগত মিলি গ'ল। তেতিয়া তেওঁ জীয়েকৰ হাত টোও চাবলৈ ক'লে। লখিমীৰ হাত চাই জ্যোতিষীয়ে ক'লে,—“আপোনাৰ ছোৱালী লখিমী যি লখিমীয়েই। এওঁ নিশ্চয় বজাৰ কুঁৱৰী হ'ব।”

টাৰিমুৱাই ক'লে,—“তেনে আশা কোনোমতে কৰিব নোৱাৰি।”

জ্যোতিষী : নিশ্চয় পাৰি। জ্যোতিষ কেতিয়াও মিছা হ'ব নোৱাৰে। যদি মোৰ কথা মিছা হয়, মই এই পুথি-পাঁজি সোপাকে পুৰি পেলাম।

টাৰিমুৱাৰ বিশ্বাস ভগ্নিল। কিন্তু কেনেকৈ কুঁৱৰী হ'ব বুজিব নোৱাৰিলে। লক্ষ্মীসিংহ বুঢ়া, তেওঁৰ কুঁৱৰী হোৱা অসম্ভৱ। হয়তো লক্ষ্মীসিংহ সোনকালে স্বৰ্গী হ'ব, তেতিয়া তেওঁৰ পুতেক বজা হ'লে লখিমীক বিয়া কৰাই কুঁৱৰী কৰিব পাৰে। নাইবা আন কোনোবা কোঁৱৰো বজা হ'ব পাৰে। তেওঁ ডাকি-চিঙি এতিয়া লখিমীক কালৈকো বিয়া নিদি কিনিও হয় চাবলৈকে স্থিৰ কৰিলে।

বমাকান্তই জ্যোতিষীয়ে মানা কৰাৰ কাৰণ শুধিলে লখিমীয়ে চমুকৈ আচল কথাটো ক'লে।

বমাকান্ত হতাশ হ'ল; তথাপি লখিমীক ক'লে,—
“মই যে তোমাৰ আশা এৰিব নোৱাৰোঁ।”

লখিমীয়ে কোনো উত্তৰ দিবলৈ নো পাওঁতেই টাৰিমুৱা ক'বৰাৰ পৰা ঘৰলৈ আহিল। কিবা বিষম ঘটনা ঘটে বুলি লখিমীয়ে ভয় খালে।

চ'ৰাৰ মুখত এটা অচিনাকী মানুহ দেখি তেওঁ খঙেৰে শুধিলে,—“কোন তুমি? কি লাগে?”

বমা : আপোনাক লগ পাব লাগে। মোৰ নাম বমাকান্ত।

টাৰিমুৱাই টান মুখেৰেই ক'লে,—“অ নাহৰ খোঁৱাৰ পুতেক! মোক লগ পাব লাগে কিয়?”

বমা : মোৰ নিজৰ কামত নহয়। এজন ডাঙৰ মানুহে এটা বাতৰি দিবলৈ মোক আপোনাৰ ওচৰলৈ পঠিয়াইছে।

টাৰি : কোন তেওঁ?

বমাকান্তই চাৰিওফাললৈ চাই ক'লে, “কথাটো বৰ গোপনীয়, আন কোনেও শুনিব নালাগে।”

টাৰিমুৱা বিবক্ত হ'ল; তথাপি বমাকান্তক নিৰ্জৰ্জৰ ঠাই এডোখৰলৈ নি শুধিলে,—“কোন তেওঁ?”

বমা : স্বৰ্গদেৱ কজ্জসিংহৰ পুন মোহনমালা।

তেওঁ যেনেহেনে এবাৰ আপোনাক লগ পাব খোজে।

টাৰি : তুমি তেওঁক লগ পোলা কেনেকৈ?

বমা : সেই বিষয়ে মোক দুশুধিব, মই ক'ব নোৱাৰিম। তেওঁক লগ ধৰিলেই সকলো কথা জানিব পাৰিব।

টাৰি : তেওঁ থাকে নামৰূপৰ অৰণ্যত। তেওঁক বিচাৰি উলিওৱাই টান হ'ব। তাৰ উপৰি প্ৰকান্তভাৱে তেওঁৰ ওচৰলৈ বাব নোৱাৰি।

বমা : বাট দেখুৱাবলৈ মই যাব পাৰোঁ আৰু লাগিলে কেইজনমান বিশ্বাসী লগৰী-য়াও দিব পাৰোঁ।

টাৰিমুৱাই কিছু সময় ভাবিলে; তাৰ পাচত ক'লে,—“আজি মই যাব নোৱাৰোঁ। ঘপ কৰে নগৰৰ পৰা নোহোৱা হ'লে কাৰোবাৰ সন্দেহ জন্মিব পাৰে। কালিলৈ কিবা এটা চেলু উলিয়াই কেইদিনমান আঁতৰি থকাৰ দিহা কৰিম আৰু গধূলিতে ঘৰৰ পৰা ওলাম। তুমি চাৰিজনমান মানুহ লৈ আগবাঢ়ি গৈ মোলৈ বাট চাবা।”

তেতিয়াই বমাকান্ত ওলাই গ'ল। লখিমীয়ে কিবা এটা অপ্ৰীতিকৰ ঘটনা ঘটিব বুলি সন্দেহতে কঁপি আছিল। কিন্তু বেবৰ জলঙাই দি যেতিয়া বমাকান্তক বং মনেৰে ওলাই যোৱা দেখিলে, তেতিয়া তেওঁৰ সেই ভয় ভাগিল, আৰু অন্তৰৰ ক্ষীণ আশাও বলী হৈ উঠিল।

সপ্তদশ অধ্যায়

গুপ্ত-বড়ঘৰ

টাৰিমুৱাই মোহনমালাৰ নিমন্ত্ৰণ বন্ধা কৰিলে। বহুত দিনৰ মূৰত তেওঁৰ লগ পাই মোহনমালাই আনন্দ পালে। তাৰ পাচত বমাকান্ত আৰু তেওঁৰ লগৰীয়া কেইজনক চাৰিওফালে চকু ৰাখিবলৈ দি ছয়ো নিভুতে আলোচনাত বহিল।

ৰাজ্যৰ সকলো বা-বাতৰি লৈ মোহনমালাই ক'লে,—“তোমাক মই অতি আপোন ভাৰি বহুতো বিশ্বাসৰ কথা কৈছিলোঁ। এতিয়াও সেই বিশ্বাস একেদৰেই আছে। সেই কাৰণেই তোমাক মাতিছোঁ।

এতিয়াও তোমাক আগৰ দৰেই বিশ্বাস কৰিব পাৰিম নে? মোৰ মনৰ কথা তোমাক নিৰ্ভয়ে ক'ব পাৰিম নে?

টাৰি : আপুনি তেন্তে মোৰ ওপৰত সন্দেহ কৰিছে।

মোহন : নকৰিলেও অৱস্থাই কৰাইছে।

টাৰি : কিন্তু আপোনাৰ প্ৰতি মোৰ মনোভাবৰ ধৰ্মিষ্ঠামানো লৰচৰ হোৱা নাই। মই তিনি সইত খাই কৈছোঁ, আপোনাৰ কোনো গোপনীয় কথা মোৰ পৰা বাহিৰ নহয়।

মোহন : শুনা তেন্তে। মোৰ প্ৰতি কি অবিচাৰ কৰা হৈছে তাক তোমালোকে জানা। তথাপিও তাক সহ্য কৰি ভাগ্যকে ধিয়াই পৰি আছিলোঁ। এই অৰণ্যত, বগু জন্তুৰ মাজত। কিন্তু ইমানতো সিহঁত সন্তুষ্ট হোৱা নাই; মোক হত্যা কৰিবলৈ ঘাতক নিযুক্ত কৰিছে। সিদিনা কোনো-মতেহে ৰক্ষা পাইছোঁ। এতিয়া মই তাৰ প্ৰতিশোধ ল'ব খোজেঁ; জলমবটো গেছেলাৰ হাতৰ পৰা মোৰ প্ৰাণ্য ৰাজ-ক্ষমতা উদ্ধাৰ কৰিব খোজেঁ। তুমি মোৰ সহায় হ'বা নে?

টাৰি : মই একো বুজা নাই। মই অকলৈ কি কৰিব পাৰোঁ?

মোহন : শুনা তেন্তে, কথাটো বুজাই দিওঁ। মই যুদ্ধৰ আয়োজন কৰিছোঁ, অলপতে ৰাজধানী আক্ৰমণ কৰিম।

টাৰি : আপোনাক ৰজা পাবলৈ বহুতৰে আগ্ৰহ। একালে বৈষ্ণৱ বিশ্বাসকলে, আনকালে

বববকরাব ওপৰত অসন্তুষ্ট ডা-ডাঙৰীয়া-
সকলে আপোনাক পালে সন্তোষ পাব ;
সকলো আপোনাৰ দললৈ আহিব।

মোহন : সঁচা নে ?

টাৰি : অতি সঁচা ; তাত অলপো সন্দেহ নাই।

মোহন : তেন্তে মোৰ জয়-লাভ অনিবার্য। কিন্তু
মোৰ ইচ্ছা যাতে অতি কম মানুহৰ
হানি-বিধিনি হয়। সেইটো তোমাৰ
আৰু খাৰঘৰীয়া ফুকনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ
কৰে। আগতে খাৰঘৰীয়া ফুকনো মোৰ
শুভাকাঙ্ক্ষী আছিল ; এতিয়া বা কেনে
হৈছে ক'ব নোৱাৰোঁ।

টাৰি : এতিয়াও তেওঁক আপোনাৰ ফলীয়া বুলি
জানো। তেৱেঁই হওক, বা ময়েই হওঁ,
বাধ্য হৈ হে বৰ্ত্তমান বজাক সেৱা
কৰিছোঁ, অন্তৰ্বেবে সৈতে নহয়। পিচে
আমি নো কি সাহায্য কৰিব পাৰোঁ ?

মোহন : বব ডাঙৰ সাহায্য কৰিব পাৰা। যদি
খাৰঘৰীয়াই খাৰ বাকদ সেমেকাই আৰু
ধনুৰ গুণ পচাই বাখে, আৰু তুমি বব-
বকরাৰ সৈন্তৰ বচত-পাতি যোগোৱাত
লেখেম কৰা, তেন্তে অতি সহজে আমাৰ
অভিযান সফল হ'ব। পাৰিবা নে ?

টাৰি : বিমানখিনিলৈকে পাৰি চাম !

মোহন : পাৰা বা নোৱাৰা, আমি আমাৰ আক্ৰ-
মণ এসপ্তাহমানৰ ভিতৰতে আৰম্ভ
কৰিমহেই। চেষ্টা কৰিলে তোমালোকে
নোৱাৰিববো কোনো কাৰণ নাই।

টাৰি : মোৰ শক্তিকে যি পাৰোঁ নিশ্চয় কৰিম।

মোহন : সেয়ে যথেষ্ট হ'ব। কিন্তু এটা কথা

বিশেষ সাৱধান হ'বা যাতে আমি
নিজে আক্ৰমণ কৰাৰ আগতে শত্ৰু-
পক্ষই ঘৃণাকৰেও তাৰ গম নাপায়।

টাৰি : সেইটো আপুনি নকলেও হ'ব। আন
নালাগে মোৰ নিজৰ বন্ধাৰ নিমিত্তেও
তাৰ প্ৰয়োজন।

এই কথা বতৰাৰ পাচত টাৰিমুৱাই বিদায়
ল'লে। মোহনমালাই সকলো কথা বমাকাক্তক কৈ
অষ্টভূজক জনাবলৈ ক'লে।

ইয়াৰ পাচত সকলোৱে সেই ঠাই এৰিলে।
মোহনমালাই কল্পনাত ভবিষ্যতৰ মনোবশ দৃষ্ট দেখি
পৰম শান্তি লাভ কৰিলে।

অষ্টাদশ অধ্যায়

বণ-চণ্ডী

মায়ামৰীয়াৰ আয়োজন সম্পূৰ্ণ হ'ল। মুখিয়াল
লোকসকলক লৈ অষ্টভূজে নাম-কীৰ্ত্তন পাড়িলে।
নামৰ অন্তত এনে ভাবে ব্যৱস্থা কৰা হ'ল,—তেওঁ-
লোকৰ সেনা দুটা ভাগত বিভক্ত হ'ব। এটা ভাগৰ
অধিনায়ক হ'ব বাঘৰ, নায়ক বমাকাক্ত, আৰু নাৰী-
বাহিনীৰ নায়িকা কল্পিণী। আনটোৰ অধিনায়ক
হ'ব নাহৰ, নায়ক সপ্তভূজ আৰু নায়িকা বাঘা।
সৰ্বাধিনায়ক হ'ব মোহনমালা। প্ৰত্যেকটো দলৰ
সম্মুখত থাকিব নাৰী-বাহিনী, পৃষ্ঠ আৰু পাৰ্শ্বত
থাকিব পুৰুষ। একে দিনাই উত্তৰ আৰু দক্ষিণ-
কালৰ পৰা আক্ৰমণ হ'ব। উত্তৰৰ পৰা আক্ৰমণ
কৰিব বাঘৰ আৰু দক্ষিণৰ পৰা নাহৰে। নাহৰৰ
দলটোৱে আক্ৰমণৰ আগতে নামকণ পৰা হাতীৰে

মোহনমালাক লৈ আহিব।

ব্যৱস্থা অজুযায়ী মায়ামৰীয়াৰ অভিযান আৰম্ভ হ'ল। ইঠাৎ আক্ৰমণ হোৱাত বৰবৰুৱাৰ গাত তং নোহোৱা হ'ল। তেওঁ লৰালৰিকৈ সৈন্য সাজু কৰি শত্ৰুক ভেটিবলৈ পঠালে। বেজবৰা সেনাপতিৰ তলত চুটীয়া কাঁড়ী আৰু হিলৈদাবী হাজৰিকাক পালি সেনাপতি পাতি বাঘৰৰ বিৰুদ্ধে পঠিয়ালে আৰু নাহবৰ বিৰুদ্ধে পঠিয়ালে হবনাথ ভিতকৱাল ফুকনক।

বেজবৰা বাঘৰৰ দলৰ সন্মুখীন হ'ল। তেওঁলোকে দেখিলে শত্ৰুসেনা পুৰুষ নহয়, নাৰী। তেওঁলোকৰ মন কোঁচ খাই গ'ল; নাৰী-বধ কৰে কেনেকৈ? তাতে সন্মুখৰ দৃশ্য দেখি তেওঁলোকৰ পেটত ভয়ো সোমাল। তেওঁলোকে দেখিলে ধনু-কাঁড় লৈ আগত নাৰী-বাহিনী। তেওঁলোকক চলাইছে এগৰাকী দেবীয়ে। তেওঁ সাক্ষাৎ বণ চণ্ডী। তেওঁ নাচি-বাগি গীত গাইছে,—

“আঁচল পাতি ধৰিম গুলি,
হিলৈৰ মাৰিম মাত।

নিজে নিজে শত্ৰু মৰি
হ'ব চূৰ্ণ চাঁত।”

তেওঁৰ লগে লগে আন ভিকতাবিলাকেও গীতটো দোহাৰি বণ-ভূমি কঁপাই তুলিছে।

পিচত থকা পুৰুষ সেনাদলে গাইছে,—

“অষ্টভুজ সপ্তভুজ চতুৰ্ভুজ বাথে।

তাৰ দাই তাকে কাটে,।

তাৰ হিলৈ তাকে মাৰে,

চতুৰ্ভুজ বাথে।”

সকলো অৱস্থা লক্ষ্য কৰি বেজবৰা আৰু তেওঁৰ সেনাৰ স্বকল্প উপস্থিত হ'ল। তথাপি

আন উপায় নথকাত হাজৰিকাই হিলৈদাবীবিলাকক হিলৈ মাৰিবলৈ আদেশ দিলে। হিলৈ মৰা হ'ল, কিন্তু ভুফুটিল। অথচ হিলৈ মৰাৰ লগে লগে কল্লিণী আৰু তেওঁৰ সঙ্গিনীসকলে আঁচল পাতি এনে ভঙ্গী দেখুৱালে যেন তেওঁলোকে গুলিহে ধৰিছে। লগে লগে গীতো চলিবলৈ ধৰিলে,—
“আঁচল পাতি ধৰিম গুলি, হিলৈৰ মাৰিম মাত।”

বেজবৰাৰ সৈন্যদলত আতঙ্ক উপস্থিত হ'ল। চুটীয়া কাঁড়ীয়ে কাঁড়ীবিলাকক কাঁড় মাৰিবলৈ আদেশ দিলে। কিন্তু সেই একে কথা; কাঁড় মাৰোঁ-তেই ধনুৰ গুণ ছিগি যাবলৈ ধৰিলে। সিফালে পুৰুষ নাৰী সকলো মায়ামৰীয়া সৈন্য মহাবল্লী গীত গাই আগুৱাই আহিল। উপায় নেদেখি আৰু কল্লিণীক বণচণ্ডী বুলি ভাবি ভয়তে বাজকীয় সৈন্য পলাবলৈ ধৰিলে। বাঘৰ আৰু বমাকান্তই শত্ৰুক খেদি খেদি মাৰিলে। চুটীয়া কাঁড়ী আৰু হিলৈদাবী হাজৰিকা ছয়ো পৰিল; কথমপি প্ৰাণৰক্ষা কৰি সাৰিল সেনাপতি বেজবৰা। বাঘৰৰ সেনা আগুৱাবলৈ ধৰিলে।

সিফালে হবনাথ ভিতকৱাল ফুকনৰ অৱস্থাও একেই। তেওঁলোক ডিব্ৰুগৈৰ দক্ষিণ কুল পাওঁতেই মোহনমালাৰ সৈন্যই আগভেটি ধৰিলে। বণ-চণ্ডীৰ মূৰ্ত্তি ধৰি বাধাই নাৰী-বাহিনী পৰিচালিত কৰিছে। তাৰ পিচত অসংখ্য সুসজ্জিত মৰাণ আৰু মটক সেনা। হাতীৰ পিঠিত উঠি মোহনমালাই যুদ্ধ পৰিচালনা কৰিছে। ইয়াতো উত্তৰৰ দৃশ্যই। ইয়াতো সেই একে গীত। নাৰী-বাহিনীয়ে গাইছে,—

“আঁচল পাতি ধৰিম গুলি

হিলৈৰ মাৰিম মাত।

নিজে নিজে শত্ৰু মৰি

হ'ব চূর্ণ-চাঁত।”

পুৰুষ সেনাই গাইছে,—

“অষ্টভুজে সপ্তভুজে চতুর্ভুজে বাথে।

তাৰ দাই তাকে কাটে,

তাৰ হিলৈ তাকে মাৰে,

চতুর্ভুজে বাথে।”

যুদ্ধৰ গতি বিষম দেখি হৰনাথ ফুকনে আক আশুওতা অনুচিত বুলি কোঁঠ মাৰি ব'ল। মৰাণ-সৈন্যই তেওঁক চাৰিওফালে বেঢ়ি পেলালে। মোহনমালাই ফুকনক জনালে যে তেওঁ সসৈন্যে আত্মসমৰ্পণ কৰা উচিত, অন্যহকত কিছুমান মানুহক মৰিবলৈ দিয়া ভাল নহয়। ফুকনে উত্তৰ দিলে যে তেওঁ শেষমূহূৰ্ত্তলৈকে কৰ্তব্য পালন কৰিব, আত্মসমৰ্পণ নকৰে। মোহনমালায়ো যুদ্ধ নকৰি ফুকনক আক কিছুদিন অবকল্প ৰাখিবলৈকে স্থিৰ কৰিলে। ধোৱা বস্ত্ৰ ঢুকালে বাধ্য হৈ ফুকনে আত্মসমৰ্পণ কৰিব বুলি তেওঁৰ বিশ্বাস আছিল। সঁচাকৈয়ে কিছুদিনৰ পাচত ফুকনৰ সৈন্যৰ ধোৱা বস্ত্ৰ নাইকিয়া হ'ল। বাট বন্ধ হোৱাত চাউল-সমলীয়াবিলাক ওচৰ চাপিব নোৱাৰিলে। ওঁ টেঙা, ঢেঁকীয়া, কচু, কাক-গাজ আদি খাই সকলো সৈন্য নিশকতীয়া আক কগীয়া হৈ পৰিল। গ্ৰহণী আদি বোগত বহুতৰ প্ৰাণ গ'ল।

ফুকন আক তেওঁৰ সৈন্যৰ এই দুৰৱস্থা দেখি মোহনমালাই পুনৰ জনালে,—“ফুকন; মিছাতে কষ্ট খাইছা কিয়? মই নিয়মমতে দেশৰ বজা। বকতিয়ালৰ কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰৰ কুম্ভপাত আজি মই নিৰ্ধাসিত। সেই কাৰণে মই কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰৰ ওপৰত প্ৰতিশোধ লৈ মোৰ সিংহাসন উদ্ধাৰ কৰিবলৈ আহিছোঁ। কোনো প্ৰজা বা বিষয়াৰ ওপৰত মোৰ বোৰ নাই। তুমি শত্ৰুতা ত্যাগ কৰাঁ।”

কিন্তু একোৱে ফুকনক টলাব নোৱাৰিলে। তেওঁ ক'লে,—“বাজপাটত যিজন আছে তেওঁকেইহে আমি বজা বুলি জানো। তেওঁৰ বাহিৰে আন কাকো বজা বুলি মানিব নোৱাৰোঁ। কোনো কাৰণতে মই অস্ত্ৰ ত্যাগ নকৰোঁ।”

তেতিয়া মোৱামৰীয়া সৈন্যই হৰনাথৰ সৈন্যক আক্ৰমণ কৰিলে। খাৰলৈ নাপাই মৰোঁ মৰোঁ হোৱা ফুকনৰ সৈন্যই বেছি পৰ যুঁজিব নোৱাৰিলে। বহুতো মৰাৰ পাচত বাকীবোৰ যেনি-তেনি পলাবলৈ ধৰিলে, কিন্তু সাবিলে অতি কম; প্ৰায়ভাগেই শত্ৰুৰ হাতত মৰা পৰিল।

সেনাপতি হৰনাথ ফুকন এতিয়া অকলশৰায়া; তথাপি তেওঁৰ মনোবল যোৱা নাই। মোহনমালাই আত্মসমৰ্পণ কৰিবলৈ কোৱাত তেওঁ ক'লে যে শৰীৰত এটোপাল ভেজ থকালৈকে তেওঁ শত্ৰুৰ ওচৰত সেও নামানে। তেতিয়া মোহনমালাৰ সৈন্যই বেঢ়ি ধৰি ফুকনক বন্দী কৰিলে।

যুদ্ধত জয়লাভ কৰি মোহনমালা বংপুৰলৈ বুলি আগ বাঢ়িল। উত্তৰ কালৰ পৰা বাঘৰ দলো আহি লগ লাগিল। তেওঁলোকৰ আনন্দৰ সীমা নোহোৱা হ'ল।

মোৱামৰীয়াৰ এই সাফল্যৰ আনবোৰ কাৰণৰ লগতে টাবিমুৱা শুণ্ডাবী বক্ৰাৰ সাহায্যও এটা। তেওঁ অকল মোহনমালাৰ ওচৰত দিয়া প্ৰতিশ্ৰুতিকৈ হে যে বন্ধা কৰিছিল এনে নহয়, অভয় শুণ্ডাবীৰ পুতেক অশ্ববীৰৰ হতুৱাই বজাঘৰীয়া আয়োজনৰ বা-বাতৰিও মোহনমালাক যোগাই আছিল। সেই কাৰণে মোহনমালাই শত্ৰুৰ গতি-বিধিৰ বাতৰি আগতীয়াকৈ পাই আছিল আক প্ৰয়োজনমতে সাজু থাকিব পাৰিছিল। পিচলৈ যদিও টাবিমুৱাৰ সকলো

ব্যৱস্থা একে দবে নাথাকিল,, তথাপি প্ৰথম ছোৱাৰ অভাৱনীয় সাফল্যই মায়ামৰীয়াৰ সাফল্য নিশ্চিত কৰি তুলিলে।

উনবিংশ অধ্যায়

শেষ যুদ্ধ

যুদ্ধৰ অৱস্থা ক্ৰমশঃ বেয়াৰ ফাললৈ ঢাল লোৱা দেখি বজ্জা, বৰবক্ৰা আৰু তিনিজন ডাঙৰীয়া মিলি পৰামৰ্শ কৰিলে। তাত এয়ে স্থিৰ হ'ল যে বেলেগ বেলেগ ঠাইত একোজন বিষয়াই কোঁঠ মাৰি শত্ৰুৰ পথ বোধ কৰি থাকিব আৰু বৰৈ ছয়লীয়া পানী ফুকনে আগ বাঢ়ি গৈ শত্ৰুক আগচি ধৰিব। লগে লগে সকলো সন্মত লৈ শেষ চেষ্টাৰ নিমিত্তে বৰ-বক্ৰা নিজে সাজু হৈ থাকিব।

এই ব্যৱস্থামতেই কাম হ'ল। যথেষ্ট পৰিমাণে সৈন্তসামন্ত, আছিলা-পাতি দি পানী ফুকনক মায়ামৰীয়াৰ বিৰুদ্ধে পঠিওৱা হ'ল। ফুকনে ধাই-আলিৰ বাটে দি মৰাণক ভেটিবলৈ আগ বাঢ়িল।

তেতিয়া মোহনমালাৰ সেনা আহি দিহিঙৰ কাষ পাইছিল। ইয়াতে ছয়ো পক্ষ মুখামুখি হ'ল।

বাঘৱে আগ বাঢ়ি ফুকনক ক'লে,—“ফুকন! তুমি মিছাতে যুঁজ কৰা কিয়? আমিও বজ্জাৰ হৈহে যুঁজ কৰিছোঁ। সেই দেখিয়েই ভিতৰুৱাল ফুকনে আমাৰ লগ লৈছে। তুমিও আমাৰ লগ লোৱাঁ।”

ফুকনে ক'লে,—“কেতিয়াও নলওঁ। তোমা-লোকে পতা বজ্জাক মই স্বৰ্গদেৱ নোবোলোঁ।”

তেতিয়া ছয়ো পক্ষৰ ঘোৰ যুদ্ধ আৰম্ভ হ'ল। মায়ামৰীয়াৰ অসংখ্য সৈন্তৰ আগত ফুকনৰ সৈন্ত

তিষ্ঠি নোহাবিলে। মৰা মৰিল, আৰু জীয়াই থকাবোৰ পলাল। বাকী থাকিল মাথোন ছয়লীয়া পানী ফুকন আৰু তেওঁৰ তামোলকটীয়া লিগিৰাটো। বাঘৱে তেতিয়া আকৌ ক'লে,—“ফুকন! এতিয়াও?”

ফুকন : হয়, এতিয়াও। মই মৰাণক নবৰোঁ।

ফুকনৰ হাতত এতিয়াও তামোলখন আৰু বহুতো কাঁড় আছিল। তেওঁ মৰাণলৈ কাঁড় মাৰিবলৈ ধৰিলে। মৰাণ চাপি অহা দেখিলেই কাঁড় মাৰে আৰু নহা দেখিলে সাম্ৰধান হৈ বৈ থাকে। পিচ ফালৰ পৰা কোনোবাই আক্ৰমণ কৰে বুলি ফুকনেৰে পিঠিয়া-পিঠিকৈ থিয় দি, হাতত দা আৰু যাঠি লৈ লিগিৰাই তেওঁৰ গৰাকীক বন্ধা কৰি আছিল। ফুকনক বন্দী কৰাই আছিল বাঘৱৰ ইচ্ছা; সেই কাৰণে তেওঁনো কি কৰে চাবলৈ মন কৰিছিল, আৰু লাহে লাহে তেওঁৰ ভাগৰ লগাইছিল। এনে ভাবে বৈ বৈ কাঁড় মৰাত প্ৰায় এপৰ মানত ফুকনৰ কাঁড় শেষ হ'ল। তেতিয়া বাঘৱে আকৌ ক'লে,—“ফুকন? এতিয়াও নে?”

ফুকন : নিশ্চয় এতিয়াও। মই আগতে কৈছোঁ,

মই মৰাণত নবৰোঁ।

এইদৰে কৈয়েই ফুকনে তামোল ঘূৰাই খেদি গ'ল; সন্মুখত যাকে পালে তাকে কাটিলে। তাকে দেখি এটা মৰাণে ফুকনৰ পিঠিত যাঠিৰে হানিলে। যাঠি পিঠিয়ে সোমাই বুকুৱে ওলাই গ'ল। ফুকন মৰিল, কিন্তু বাঘৱৰ বন্দী নহ'ল। ফুকনক বন্ধা কৰিবলৈ দেখি ঘাওঁতেই লিগিৰাকো এটা মৰাণে পিচ ফালৰ পৰা ঘাপ মাৰি কাটিলে।

এইবাৰ মায়ামৰীয়া সৈন্ত দলে-বলে বংপুৰলৈ আগ বাঢ়িল। ছয়লীয়া পানী ফুকনৰ মৃত্যু আৰু মায়ামৰীয়া আগ বঢ়াৰ বাতৰি পাই এইবাৰ শেষ

সম্মল লৈ বববক্কা নিজে আগ বাঢ়ি আহিল। কিন্তু কি হ'ব! তেওঁৰ সৈন্তৰ আগবে পৰা উৎসাহ নাছিল। মৰাণৰ হাতত বাবে বাবে হ'বাব বাতৰি আৰু বাধা-কল্লিণীৰ অলৌকিক শক্তিৰ কথা আগতে শুনি তেওঁলোক ভয়ে ভয়েহে আহিছিল। ইকালে জয়লাভ কৰি মায়ামৰীয়াৰ উৎসাহ চতুৰ্গুণে বাঢ়িছিল। সেই কাৰণে বববক্কাৰ সৈন্ত বেছি পৰ ঠাৱৰি নোৱাৰিলে। কিছুমান মৰিল আৰু কিছুমান পলাল। অগত্যা বববক্কায়ে বণ-ভূমি এৰি পলায়ন কৰিলে।

এইবাৰ শেষ যুদ্ধত জয়লাভ কৰি মায়ামৰীয়া আনন্দত মতলীয়া হৈ উঠিল আৰু বজাৰ নগৰ অধিকাৰ কৰিবলৈ আগ বাঢ়িল।

বিংশ অধ্যায়

বিশ্বাস-ছাতকতা

যুদ্ধত পৰাজয়ৰ বাতৰি পাই লক্ষ্মীসিংহ বিমোহিত পৰিল। নগৰ বন্ধাৰ আৰু উপায় নাই। তেওঁৰ পক্ষে এতিয়া পলায়নেই একমাত্র পথ। সেইমতেই তেওঁ ধুৱাহাটীলৈ যাবলৈ স্থিৰ কৰি বিষয়া কেইজন-মানেৰে সৈতে নগৰ এৰিলে আৰু সোণাই নৈৰ পাৰ পালেগৈ। কিন্তু ততালিকে পাৰ নাও যোগাব কৰিব নোৱাৰাত সেই বাতি ভাতে বাহৰ কৰি থাকিব লগা হ'ল। ইয়াৰ ভিতৰতে মৰাণৰ বাতৰি যোগনিয়াৰ অস্থৰীৰে সকলো কথা বাঘৰৰ কাণত পেলালে। বাঘৰে ভেতিয়াই লক্ষ্মীসিংহক বন্দী কৰিবলৈ চাৰিও সৈন্ত পাঠিয়ালে আৰু নিজে নগৰলৈ আগ বাঢ়িল। সৈন্তবিলাকে অতি সহজে লক্ষ্মীসিংহক বন্দী কৰি আনিলে।

বংগুৰ নগৰ এতিয়া অৰক্ষিত। বেছি জাল-বিষয়াই নগৰ এৰি পলাল; লৰা-ভিকতা আদি ভয়ত পেপুৱা লাগি সোমাই থাকিল। কোনো বাধা নোপোৱাত মৰাণ-সেনা জয়ধ্বনি কৰি নগৰ সোমাল। বাঘৰ আগ বাঢ়ি গৈ বজাৰ টোল অধিকাৰ কৰিলে। তাৰ পাচত ডাঙৰীয়া বিষয়া আদিৰ ঘৰ সোমাই লুট-পাট কৰিবলৈ লাগিল।

বাঘৰৰ কাৰ্য্য দেখি মোহনমালাই প্ৰমাদ গণিলে। তেওঁ বাঘৰক ভেটা দি ক'লে,—“অশাস্তি আৰু অত্যাচাৰ নিবাবণ কৰিবলৈকে আমি যুদ্ধ কৰিছিলোঁ। এতিয়া আমিও অত্যাচাৰেৰেই শাসন আৰম্ভ কৰিলে আমাৰ কথাৰ মূল্য ক'ত থাকিব! আমাৰ প্ৰধান লক্ষ্য আছিল বজা আৰু বববক্কা। বজা বন্দী হৈছে, বববক্কা এতিয়াও বাকী। তেওঁক বিচাৰি উলিয়াব লাগিব। তাৰ বাহিৰে আনৰ লগত আমাৰ শত্ৰুতা নাই। আগৰ বিষয়াসকল যদি আমাৰ অনুগত হয়, তেন্তে তেওঁলোকক আঁতৰোৱাৰো কোনো যুক্তি নাই। সেই কাৰণে ইমানতে ক্ষান্ত হোৱা; নিৰ্দোষ মানুহৰ ওপৰত অত্যাচাৰ নকৰিবা।”

বাঘৰ : মই আপোনাৰ কথা শুনিবলৈ বাধ্য নহওঁ। মই আগতে ঠিক কৰি থৈছোঁ, মই বববক্কা হ'ব; ডাঙৰৰ পৰা সকলোকে সকলো বিষয়া হ'ব মৰাণ-মটক। সকলো কাম চলিব লাগিব মোৰ ইচ্ছামতে। বজা যেনে হ'ল, তাত মোৰ লাভ-লোকচান নাই, কিন্তু পুৰণি বিষয়াৰ সঁচ নাৰাখোঁ।

মোহন : যদি তোমাৰ ইচ্ছামতেই সকলো কাম হ'ব লাগে, তেন্তে বজা কেলেই?

বাঘৰ : সিহোসনত বহিবলৈ। আগেয়েও বজা সিহোসনত বহিছিল, আৰু বববক্কাই

ৰাজ্য চলাইছিল।

মোহন : সেই ব্যৱস্থা সহিব নোৱাৰিয়েই এই যুদ্ধ কৰিব লগা হৈছে। আকৌ তেনে ব্যৱস্থাকে ৰাখিব লগা হ'লে যুদ্ধ কৰাৰ পৰা লাভ কি হ'ল।

ৰাঘৱ : আপোনাৰ হৈছে নে নাই মই ক'ব নোৱাৰোঁ, কিন্তু আমাৰ চেষ্টা লাভ হৈছে। ইমান দিন আছিল অসমত আহোমৰ দিন, আজিৰ পৰা হ'ব মৰাণ-মটকৰ দিন।

মোহন : মোৰ লগত ক'বা চুক্তি ক'লৈ গ'ল। স্বয়ং অষ্টভূজদেৱে মোক বজা পাতিম্বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিছিল। মই যোগ নিদিয়া হ'লে তোমালোকে ইমান সহজে জয়লাভ কৰিব পাৰিলাহেতেন নে?

ৰাঘৱ : পাৰোঁ নোৱাৰোঁ সি বেলেগ কথা। কিন্তু প্ৰতিশ্ৰুতি বন্ধা কৰাত কোনেও আপত্তি ক'বা নাই। আপুনি অবাধে সিংহাসনত বহিব পাৰে।

মোহন : কিন্তু তোমাৰ তলতীয়া হৈ বজা হোৱাৰ সাৰ্থকতা ক'ত?

ৰাঘৱ : য'তে হওক, মই নাজানো। মোৰ ইচ্ছাতে মই কাম কৰিমেই। আপোনাক ৰাজপাট লাগে যদি লওক, নালাগিলে গুচি যাওক।

মোহন : আগেয়ে নামৰূপত বন্দী আছিলোঁ, এতিয়া কাৰেঙত বন্দী কৰিব খুজিছা। তেনে ৰাজপাট মোক নালাগে। তোমালোকৰ অগ্ৰায় কাৰ্য্যখিনিৰ দায়িত্ব লবলৈকে মই বজা হ'ম নে?

ৰাঘৱ : নহয়, গুচি যাওক। আৰু কথা নক'ব, নতুবা ফল বেয়া হ'ব।

যদিও যুদ্ধত মোহনমালাক সৰ্বাধিনায়ক পতা হৈছিল, তথাপি সেইটো যে অকল মৰাণ স্বার্থ-সিদ্ধিৰ নিমিত্তেহে তাক তেওঁ যুদ্ধক্ষেত্ৰতে গম পাইছিল। গোটেইবোৰ যুদ্ধ ক্ষেত্ৰতে সৈন্য-সেনাপতি ৰাঘৱৰ হে অনুগত আছিল, তেওঁৰ নাছিল। এতিয়াও যে ৰাঘৱৰ কথাই হৈ ৰজিব তাত সন্দেহ নাছিল। ৰাঘৱৰ ব্যৱস্থামতে ৰজা হবলৈ গ'লে তেওঁৰ দ্বাৰাই আহোমৰ গোৱৰ লুপ্ত হ'ব; মৰাণৰ শাসন মানি লোৱা হ'ব। তেওঁ কেতিয়াও তেনে কাম কৰিব নোৱাৰে; আহোমৰ সমাধি প্ৰস্তুত কৰিব নোৱাৰে। তাতে এতিয়াই ৰাঘৱে যি মুৰ্ত্তি দেখুৱাইছে, তাৰ পৰাই ৰাজপাট ল'লে আগলৈ কি অপমান আৰু লাঞ্ছনা সহ কৰিব লাগিব তাক স্পষ্টকৈ বুজা যায়। এনেকৈ সকলো কথা ভাবি মোহনমালা ৰাঘৱৰ ওচৰৰ পৰা আঁতৰি গ'ল। তাৰ পাচত তেওঁক আৰু কোনেও দেখা নাই। শুনা যায় তেওঁ হেনো গুৱাহাটীৰ ফালে ভটিয়াই গ'ল।

একবিংশ অধ্যায়

মৰাণৰ দিন

নগৰ অধিকাৰ কৰি ৰাঘৱে তেওঁৰ ক্ষমতাৰ পৰিচয় দিয়াত ব্যস্ত হ'ল; ডাঙৰীয়া আৰু বিৰয়া-সকলৰ ধন-বস্তু লুট-পুট সকলোৰে মনত আতঙ্কৰ সৃষ্টি কৰিলে। তেওঁৰ ইচ্ছামতেই সকলো কাৰ্য্য হ'ল; কাৰো কোনো পৰামৰ্শ তেওঁ গ্ৰাহ্য নকৰিলে। এনেকৈয়ে সকলো কাম তেওঁৰ মনোৰত হোৱাত

বাঘৰে সেই দিনাৰ কাম শেষ কৰিলে।

পিচ দিনা বজাৰ প্ৰশ্ন উঠিল। এই বিষয়ে মীমাংসা কৰিবলৈ বাঘৰ, নাহৰ, বমাকান্ত আৰু সপ্তভূজকে আদি কৰি মুখিয়াল লোকসকল আলোচনাত বহিল। বাঘৰে ক'লে,—“মোহনমালাক লগত লবলৈ মোৰ সমূলি ইচ্ছা নাছিল; তথাপি গুৰুৰ কথা মানিব লগাত পৰিলোঁ। এতিয়া আমি যুদ্ধ কৰি জয় লাভ কৰিলোঁ, কিন্তু তেওঁ বজা হৈ আমাক এৰি দি পুৰণি বিষয়াৰে সৈতেহে ৰাজ্য চলাব খোজে। তেওঁৰ প্ৰস্তাবত সন্মত হোৱা অসম্ভৱ কথা। অকল তেওঁক বজা পাতিবলৈকে জানো আমি যুদ্ধ কৰিছিলোঁ! সেই দেখি মই স্পষ্ট কথাবে কৈ দিছোঁ যে তেওঁ ইচ্ছা কৰিলে বজা হ'ব পাৰে, কিন্তু শাসন চলিব আমাৰ ইচ্ছামতে”

নাহৰ : তেওঁ গ'ল কলৈ ?

বাঘৰ : ক'ব নোৱাৰোঁ। যিমান দূৰ বজা যায় তেওঁ আমাৰ লগত সহযোগিতা ৰাখিব নোখোজে। আমাক বাদ দিব নোৱাৰিলে বজা নহয়।

বমা : তেন্তে ভালেই হৈছে। আমাৰ গুৰুকে বজা পতা হওক।

সপ্ত : সেইটো কেতিয়াও নহয়। তেবাই এই-বোৰ জঞ্জালত সোমাবলৈ গাত নলয়।

বাঘৰ : যদি নলয় আপুনিয়োই সেই দায়িত্ব লওক।

সপ্ত : মই ইমান গধুৰ দায়িত্ব ল'ব নোৱাৰোঁ।

তত্পৰি পিতায়ো অল্পমতি নিদিয়ৈ।

তেতিয়া সকলোৱে আলচ কৰি এবাৰ গুৰুৰ লগত পৰামৰ্শ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিলে। এই উদ্দেশ্যে কেইজনমান লগৰীয়াৰে সৈতে নাহৰ অষ্টভূজৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু তেওঁলোকৰ মনোভাব ব্যক্ত কৰিলে।

মোহনমালাৰ প্ৰতি কৰা অবিচাৰী কথা শুনি চৰ্ভূজৰে দুখ প্ৰকাশ কৰিলে; তাৰ পাচত ক'লে,—“প্ৰভু ভগৱন্তৰ কৃপাত আমাৰো এডুখৰি ৰাজ্য আছে। তাত যুদ্ধবিগ্ৰহ নাই, আলৈ-আহুকাল নাই, ভোগ বিলাসৰ প্ৰবৃত্তি নাই। ভকত সকলেই মোৰ প্ৰজা। এই ৰাজ্য এৰি মই পাৰ্থিৱ ৰাজপাট লবলৈ যাব পাৰোঁ নে! মোৰ পাচত মোৰ লৰাই এই ৰাজ্য চলাব লাগিব; তেওঁকো মই তোমালোকৰ হাতত এৰি দিব নোৱাৰোঁ। মোহনমালাক বজা পতাই তোমালোকৰ উচিত আছিল। সেয়ে যেতিয়া নহ'ল, মোৰ মতে লক্ষ্মীসিংহকেই ৰখা ভাল।”

নাহৰ উলটি আহিল আৰু গুৰুৰ সিদ্ধান্তৰ কথা লগৰীয়া সকলক জনালে। নাহৰৰ কথা শুনি বাঘৰে ক'লে,—“কি! আকৌ আহোমকেই বজা পাতিম? কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে। তেনে আদেশ গুৰুৱেহে নালাগে স্বয়ং ব্ৰহ্মাই দিলেও মই নামানোঁ।”

তেতিয়া সকলো মুখিয়াল লোক বহি আলোচনা কৰি স্থিৰ কৰিলে যে আগৰ ৰাজবংশৰ নাহৰেই সিংহাসন পাব লাগিছিল, কিন্তু তেওঁ ঘুনীয়া হোৱা বাবে ৰাজপাটৰ অযোগ্য। সেই কাৰণে তেওঁৰ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ বমাকান্তই নিয়ম মতে সিংহাসন পাব লাগে।

এই সিদ্ধান্ত সকলোৰে মনোমত হ'ল। সেই-মতেই বমাকান্ত বজা হ'ল। বাঘৰ হ'ল নিজৰ ইচ্ছামতেই বৰবৰুৱা। পুৰণি সকলো বিষয়া ভাঙি মৰাণ-মটকৰ পৰা নতুন বিষয়া লোৱা হ'ল। গুৱাহাটীৰ বৰফুকন আৰু আন আন বিষয়াও তেওঁলোকৰ পৰাই পতা হ'ল।

বাঘৰে লক্ষ্মীসিংহক চমটাৰ সোৱাদ বুজাই দি জয়সাগৰৰ নৌলতে বন্দী কৰি ধ'লে আৰু

কুব্জনয়নীকে আদি কৰি তেওঁৰ কুঁৱৰীসকলক নিজৰ
টোললৈ আনি ভাৰ্যা কৰি ৰাখিলে। অকল সেয়ে
নহয়, বহুতো ডা-ডাঙৰীয়াৰ তিকতাকো বলেবে
আনি তেওঁৰ অন্তঃপুৰ ভৰালে।

এয়ে অসমত মৰাণৰ দিনৰ ন্যূচনা।

দ্বাবিংশ অধ্যায়

প্ৰতিজ্ঞা পূৰণ

বাঘৰ প্ৰধান শত্ৰু কীৰ্ত্তি বৰবৰুৱাক বাঘৰে
এতিয়াও পোৱা নাই। তেওঁক বিচাৰিবলৈ চাৰিও-
ফালে চৰ পঠিয়াইছে, কিন্তু কোনেও ফুটকে উলি-
য়াব পৰা নাই। কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰ যে বণত মৰা নাই
তাক বাঘৰে জানে। নগৰৰ ভিতৰত যে তেওঁ নাই
সিও ঠিক। তেন্তে ক'লৈ গ'ল।

এনেকৈ কিছুদিন যোৱাৰ পাচত বাঘৰে গম
পালে যে কীৰ্ত্তি বৰবৰুৱা তেওঁৰ গুৰুৰ আশ্ৰয়তে
আছে। তেতিয়া তেওঁ দলবল লৈ গুৰুৰ ওচৰলৈ
ওলাল।

কীৰ্ত্তি বৰবৰুৱা অতি বুদ্ধিমান। বণত হাবি
ক'ত আশ্ৰয় ল'ব তেওঁ ভাবিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ
দেখিলে কোনো আশ্ৰয়তে তেওঁ নিৰাপদ হ'ব
নোৱাৰিব। তেতিয়া তেওঁৰ অষ্টভূজলৈ মনত পৰিল।
অষ্টভূজৰ বাহিৰে যে আন কোনেও তেওঁক বাঘৰ
হাতৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰে সেইটো তেওঁ
ভালকৈ বুজিছিল। কিন্তু অষ্টভূজৰ প্ৰতিও তেওঁ
ভাল ব্যৱহাৰ কৰা নাই। তথাপি তেওঁৰ
আশা হ'ল,—অষ্টভূজ মহন্ত, তেওঁ শৰণাগতক শত্ৰু
হলেও এৰি নিদিয়ে। সঁচাকৈয়ে তেওঁৰ উদ্দেশ্য

সিদ্ধি হ'ল; অষ্টভূজে আশ্ৰয় দিলে।

যেতিয়া বাঘৰে গুৰুৰ ঘৰ পালে, তেতিয়া
অষ্টভূজ নামঘৰতে আছিল, কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰও তেওঁৰ
ওচৰতে বহিছিল। বাঘৰ অহাৰ গম পাই অষ্টভূজৰ
মনত শঙ্কা জন্মিল; তেওঁ কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰক তেওঁৰ সিফালে
বৰখুটাৰ আঁৰত থাকিবলৈ দিলে।

বাঘৰ আহি গুৰুক সেৱা কৰিলে। গুৰুৱে
আশীৰ্বাদ কৰি অহাৰ কাৰণ সুধিলে।

বাঘৰে ক'লে,—“বৰ ডাঙৰ কাৰণত আহিছোঁ।
মই জানিব পাৰিছোঁ। জলমবটা গেলেকা আপোনাৰ
আশ্ৰয়ত আছে। তাক মোক লাগে।”

অষ্টভূজ : হয়, আছে। তেওঁ শৰণাগত। শত্ৰু হ'লেও
শৰণাগতক ৰক্ষা কৰিব লাগে, এয়ে
আমাৰ ধৰ্ম্ম। তুমি তেওঁক ক্ষমা কৰাঁ।

বাঘৰ : ক্ষমা! মই কাবো কৰিছোঁ, মোক তেনে
আদেশ নিদিব।

অষ্টভূজ : মানুহ মাত্ৰেই ভুল কৰে, দোষ কৰে।
কিন্তু যদি অন্ততপ্ত হৈ দোষ স্বীকাৰ
কৰি ক্ষমা খোজে, তেতিয়াও ক্ষমা
নকৰাটো নিৰ্ভৰতা।

বাঘৰ : প্ৰভু! এতিয়া নিৰ্ভৰতাই মোৰ ধৰ্ম্ম,
শত্ৰুৰ ওপৰত প্ৰতিশোধ লোৱাই মোৰ
কৰ্ম্ম। পিঠিত চমটাৰ ছাব বহি থাকোঁতে
ক্ষমালৈ ঠাই নাই। আপুনি তাক এৰি
দিব লাগিব।

এইদৰে কৈয়েই বাঘৰে চাৰিওফালে চাবলৈ
ধৰিলে। হঠাৎ খুটাৰ আঁৰত লুকাই থকা বৰবৰুৱা
তেওঁৰ চকুত পৰিল। দেখি মাত্ৰেই বাঘৰে দাঁত
কামুৰি উঠিল; চকুৰ পৰা ফিৰিঙতি ওলাল।

চতুৰ্ভূজে ক'লে,—“দ্বিৰ হোৱা বাঘৰ; গুৰু

অপমান নকৰিবা।”

বাঘৰ : প্রভু! আপুনি জানে মোৰ প্ৰতিজ্ঞা
কি আছিল। আজি বববকৱা হৈ তাৰ
আধা পূৰ্ণ কৰিছোঁ; বাকী আধাও
ছপূৰালে মোৰ প্ৰতিজ্ঞা নবয়। আপুনি
বাখা নিদিব, তাক উলিয়াই দিয়ক।

অষ্টভূজ : মই দিব নোৱাৰোঁ। তেওঁৰ দায়িত্ব মই
ল'লোঁ। তুমি যোৱা।

বাঘৰ : আপুনি নিদিয়! তেন্তে মই অপৰাধী
হ'বলৈকে প্ৰস্তুত।

এনেকৈ কৈয়েই গুৰুৰ সন্মুখেদি গৈ বাঘৰে
বববকৱাক থাপ মাৰি ধৰিলে আৰু গুৰুৰ বধ
শপত একো নামানি চোচোবাই উলিয়াই আনিলে।
তাৰ পাচত বাহিৰত বৈ থকা তেওঁৰ অনুচৰবিলাকৰ
হাতত দি ক'লে,—“ইয়াক ভালকৈ বান্ধ।”

অনুচৰবিলাকে বববকৱাক মজপুতকৈ কঁকালত
জৰি লগাই বান্ধিলে। তেতিয়া বাঘৰে বন্দীক
নগবলৈ নিবলৈ আদেশ দি উলটি খোজ ল'লে।

অষ্টভূজে মৰ্মাস্তিক বেজাৰ পালে। আজিলৈকে
কোনো শিশুই তেওঁৰ বাক্য পেলোৱা নাই। বাঘৰৰ
প্ৰতি তেওঁৰ বিৰক্তি জন্মিল। তেওঁ ক'লে,—“বাঘৰ!
তোৰ এই অতপালি ঈশ্বৰে বেছি দিন নসহে।”

কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰক নগবলৈ আনি সেইদিনা বন্দীশালত
থোৱা হ'ল। পিচ-দিনা খাই-বৈ উঠি বাঘৰ চ'ৰাত
বহিল আৰু কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰক আনিবলৈ ক'লে।

কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰক বাঘৰৰ সন্মুখলৈ অনা হ'ল। বাঘৰে
তেওঁলৈ চাই মাত লগালে,—“কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰ! আজি
তোমাৰ বিচাৰ। মোক চিনি পাইছা নে? আজি
অৱস্থা বিপৰীত। আজি মই বববকৱা,—বিচাৰক;
তুমি অপৰাধী। বিনা দোষত তুমি লোকৰ কাণ

কাটিছিল, নাক কাটিছিল, চমুটা লগাইছিল।
তোমাৰ সেই অপৰাধৰ আজি বিচাৰ।”

কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰই একো নামাতিলে। বাঘৰে প্ৰহৰীক
আদেশ দিলে,—“ইয়াৰ কাণ দুখন কাট।”

তেতিয়াই আদেশ পালিত হ'ল। কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰই
ছটকটাবলৈ ধৰিলে। বাঘৰে আকৌ আদেশ দিলে,
—“ইয়াক পেৰেঙণিত বান্ধ।”

তেতিয়াই কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰক বন্ধা হ'ল। বাঘৰে
কাঁইটীয়া চমটাৰে তেওঁৰ পিঠিত একুৰি কোৰ
লগাবলৈ পুনৰায় আদেশ দিলে।

আদেশমতে প্ৰহৰীয়ে চমটা লগালে। কীৰ্ত্তি-
চন্দ্ৰৰ চৈতন্য বিলোপ হ'ল। বাঘৰে প্ৰহৰীক ক'লে,
—“এতিয়া বন্দীশাললৈ লৈ যা। চমটাৰ সোৱাদটো
ভালকৈ অনুভব কৰক। কালিলৈ ছপৰীয়া শূলত
দি একেবাৰেই শেষ কৰা হ'ব।”

প্ৰহৰীয়ে কীৰ্ত্তিচন্দ্ৰক লৈ গ'ল। বাঘৰে চাই
থাকি বলিয়াৰ নিচিনাকৈ চিঞৰি উঠিল,—“আজি
মোৰ জীৱনৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হ'ল; প্ৰতিজ্ঞা পূৰ্ণ হ'ল;
প্ৰতিশোধ সম্পূৰ্ণ হ'ল। হা: হা: হা: হা:!”

ব্ৰহ্মবিংশ অধ্যায়

ভাগ্যকল

বঙ্গদেশৰ পৰা প্ৰতিক্ৰিয়াশীল লোকৰ আম-
দানীৰ পৰাই অসমত ধৰ্ম্মবুদ্ধিৰ সূচনা হৈ প্ৰজা-
শক্তিৰ উত্থান হয়। তাৰ ফলতেই দলিত প্ৰপীড়িত
মৰ্য্যাদাৰ বাস্তবিকতা লাভ কৰে। শক্তিপূজাৰ পৰি-
ণতি-স্বৰূপেই যোগল-বিজয়ী আহোমৰ শক্তি চি-
কাললৈ হেৰাই যায়।

এতিয়া অসমৰ ৰাজসিংহাসনত মৰাণ ৰমাকান্ত।
বায়বৰ কথাতে তেওঁৰ শাসন সুশৃঙ্খল নহৈ প্ৰতি-
শোধমূলক হ'ল; পুৰণি বিষয়া আৰু বায়বৰ ওপ-
ৰত অত্যাচাৰ আৰম্ভ হ'ল; আগৰ নিয়ম-প্ৰণালীৰ
বিস্তৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিল। আগৰ নিৰ্যাতিত মায়া-
মৰীয়া মহন্তই ৰাজগুৰু হৈ কেৰ্কাৰা দোলা লাভ
কৰিলে।

আহোম ৰজাৰ মোহৰ সৌমাৰৰ আকৃতিৰে
আঠচুকীয়া আছিল। এতিয়া ৰমাকান্তই ন চুকীয়া
মোহৰ মৰালে।

ৰাজ্যৰ সকলো ব্যৱস্থা হৈ যোৱাৰ পাচত ৰমা-
কান্তই টাবিমুৱাক মতাই আনিলে। যদিও পুৰণি
বিষয়া সকলো খেদোৱা হৈছিল তথাপি টাবিমুৱাৰ
আগৰ বিষয়েই এতিয়াও থাকিল। টাবিমুৱা ৰজাৰ
ওচৰত উপস্থিত হ'ল। দুয়োৰে মনত পৰিল টাবি-
মুৱাৰ ঘৰত দুয়োৰে প্ৰথম সাক্ষাতৰ কথা। আজি
তাৰ বিপৰীত দৃষ্টি। ৰজাক সজ্জম দেখুৱাই টাবি-
মুৱা থিয় হৈ ব'ল। ৰমাকান্তই ক'লে,—“ভণ্ডাৰী
বকৱা! আপোনাৰ বোধ কৰোঁ মনত আছে এসময়ত
মই আপোনাৰ কন্যা লখিমীৰ প্ৰাৰ্থী আছিলোঁ।
যি কাৰণতেই হওক, তেতিয়া সি হৈ ছুটিল।
মই কিন্তু সেই সঙ্কল্প এতিয়াও এৰা নাই। তাক
কাৰ্য্যত পৰিণত কৰাত আপোনাৰ কিবা আপত্তি
আছে নে?”

টাবিমুৱাই জানে তেওঁৰ আপত্তি থাকিলেও
তেওঁ ৰজাৰ ইচ্ছাত বাধা দিব নোৱাৰে। তাৰ
উপৰি এতিয়া আপত্তিবো কোনো কাৰণ থাকিব
নোৱাৰে, বৰং তেওঁৰ ছোৱালী ৰাজমহিষী হব, ই

তেওঁৰ পক্ষে সৌভাগ্যৰ হে কথা। তেওঁ জনালে যে
তেওঁৰ কোনো আপত্তি নাই।

তেতিয়া বিয়াৰ আয়োজন ধুমধাম চলিল। নতুন
ৰজাৰ বিয়া, সকলো আনন্দত উৰুলাকৃত। বিপুল
আয়োজন আৰু সমাৰোহৰ মাজত ৰমাকান্ত আৰু
লখিমীৰ শুভ বিবাহ সম্পন্ন হ'ল। আমোদ উৎসৱ
ভোজ-ভাত বহুত দিনলৈকে চলিল।

ৰমাকান্ত আৰু লখিমীৰ বহুতদিনীয়া আশা
পূৰ হ'ল; জ্যোতিষীৰ ভবিষ্যৎবাণীও সফল হ'ল।

বিয়াৰ কিছুদিনৰ পাচত এদিন ৰমাকান্তই
ধেমালি কৰি লখিমীক সুধিলে,—“সেই নৈ ঘাটৰ
কথা মনত আছে নে?”

লখিমী : আছে।

ৰমা : আজি মই ৰজা নোহোৱা হ'লে সকলো
মিছা হ'লহেভেন; তুমি কাৰবাৰ ভাগ্যা-
লক্ষী হ'লাহেভেন।

লখিমী : ইয়াত হেভেন নাই। আপোনাৰ লগত
মোৰ মিলন বিধাতাৰ লিখন। মোক
কুঁৱৰী কৰিব লাগিব বুলিয়েই কিজানি
আপুনি ৰাজপাট লাভ কৰিলে।

ৰমা : তোমাৰ কথাই সঁচা। তোমাৰ ভাগ্যৰ
বলতেই তুমি ৰাজকুঁৱৰী আৰু তোমাৰ
উপযুক্ত হবৰ নিমিত্তেই তোমাৰ ভাগ্যই
মোক সিংহাসনত বহুৱাইছে।

লখিমী : ইস্! কথা কয়।

ৰমাকান্তই একো নকৈ লখিমীক বুকলৈ টানি
ল'লে।

পৰিচয়

অৰ্পণ

লেখকৰ সাহিত্য-চৰ্চাৰ প্ৰথম লগৰীয়া,
অগ্ৰজতুলা নীৰব সাহিত্যিক
শ্ৰীযুত বেণুধৰ দাসৰ হাতত
পৰিচয়
অৰ্পণ কৰিলোঁ।

তেজপুৰ
১০ পুহ, ১৮৬৯ শক

স্নেহাকাজী
গ্ৰন্থকাৰ

পাতনি

অলপ দিনৰ আগতে পুৰণি কাকত-পত্ৰ বিচা-
বোঁতে তাৰ মাজতে এই উপন্যাসখনি পোৱা গ'ল।
ইয়াক লিখা হৈছিল ১৯০৭ চনতে,—লেখকৰ প্ৰথম
উপন্যাস “ফুলৰ” প্ৰায় লগে লগেই। তেতিয়া
ইয়াৰ নাম আছিল “পদ্মায়তী”। “ফুল” ওলোৱাৰ
পাচত ইয়াক ছপাবলৈকো কেইজনমান প্ৰকাশক
আগ বাঢ়িছিল, কিন্তু চৰ্ত মনোমত নোহোৱাত
কাকো দিয়া নহ'ল। তেতিয়াৰে পৰা ই পৰিয়েই
থাকিল; আন কি, আছে নে হেৰাল তাকো ক'ব
পৰা নাছিলোঁ। এতিয়া হঠাৎ পায় পঢ়ি চালোঁ।
আৰু প্ৰকাশ কৰা উচিত বুলি ভাবিলোঁ। কোৱা
বাহুল্য যে ছকুৰি বছৰৰ পাচত উলিয়াব লগা
হোৱাত কিতাপখনৰ আগৰ পৰা গুৰিলৈকে হাত
ফুৰাই দিব লগা হৈছে আৰু নামটোও সলোৱা হৈছে।

আৰু এটা কথা। ১৯০৭ চনত দেশ-কালৰ
যেনে অৱস্থা আছিল আজি তেনে হৈ থকা নাই।
সেই কাৰণে পাঠকসকলে ছকুৰি বছৰৰ আগৰ
অৱস্থালৈ দৃষ্টি ৰাখি যেন ইয়াক পঢ়ে এয়ে লেখকৰ
অন্তৰ্ভাৱ। ইতি

তেজপুৰ
১০ পুহ, ১৮৬৯ শক

বিনীত
গ্ৰন্থকাৰ

গৰিচয়

প্ৰথম অধ্যায়

অপৰিচিতা

গোলক আৰু মহীধৰ দুয়ো প্ৰায় সমান বয়সীয়া। দুয়োৰে ঘৰ একে গাঁৱতে, তেজপুৰ নগৰৰ পৰা প্ৰায় তিনি মাইল দূৰৈত। সৰুৰে পৰা দুয়ো একে লগে উমলিছিল, একেলগে পঢ়িছিল আৰু একে লগে ফুৰিছিল। এনেকৈয়ে দুয়োৰে মাজত এনে বন্ধুতা জন্মিল যে এজন আনজনক এৰি থাকিবলৈ টান পোৱা হ'ল। তেওঁলোকৰ মাজত পাৰ্থক্য ইমানেই যে মহীধৰে শাৰীৰিক পৰিশ্ৰমলৈ ভয় নকৰিছিল, কিন্তু গোলক কিছু পৰিমাণে আলসুৱা আছিল।

স্কুলত দুয়ো ভাল ল'ৰা বুলি সুখ্যাতি লাভ কৰিছিল। অকল পঢ়া-শুনাতোই নহয়, বাহিৰা কামতো দুয়ো আগবঢ়ুৱা আছিল; শিক্ষকসকলেও মৰম কৰিছিল। এনেকৈয়ে দুয়ো একেলগে পঢ়ি ১০২ চনত প্ৰথম বিভাগত প্ৰবেশিকা পৰীক্ষা পাছ কৰে।

গোলকৰ দেউতাক গোপাল হাজৰিকা ধনী মানুহ, মৌজাদাৰ; খাভ-পামো বহুত। বিজ্ঞালয়ত উচ্চ শিক্ষা নাপালেও মানুহজন জানী, সৰ্বসাধাৰণৰ লগত তেওঁৰ ব্যৱহাৰ অস্বাভাৱিক। তেওঁৰ সন্তান তিনিটা, প্ৰথম সন্তানেই গোলক। দ্বিতীয় সন্তান আছিল কন্যা; তেওঁৰ বিয়া হৈ গৈছে। তৃতীয়

সন্তান ললিত এতিয়া স্কুলৰ ছাত্ৰ।

মহীধৰ পিতাকৰ একমাত্ৰ পুত্ৰ। পিতাকে খেতি-বাতি কৰি কোনোমতে পেটে-ভাতে খাইছিল আৰু ল'ৰাটোকো পঢ়াইছিল। মহীধৰে প্ৰবেশিকা পাছ কৰা বছৰেই তেওঁৰ লোকান্তৰ ঘটে। তেওঁৰ ছোৱালী ছজনী, দুয়ো মহীধৰতকৈ সৰু। জীৱিত কালতে তেওঁ ডাঙৰ জনীক বিয়া দি যায়।

প্ৰবেশিকাত উত্তীৰ্ণ হৈ মহীধৰে দেখিলে তেওঁৰ আৰু পঢ়িবৰ উপায় নাই। পিতাক ঢুকোৱাত ঘৰৰ বোজাও তেওঁৰ মূৰতে পৰিল; সৰু জনীয়েকজনীকো বিয়া নিদিলে নহয়। ইফালে পিতাকে কোনো পুঁজি থৈ যাব পৰা নাছিল। সাত পাঁচ ভাবি তেওঁ কাছাৰীত চাবে সোতৰ টকা দৰমহাত এপ্ৰেণ্টিচ সোমাল। এতিয়া ডেৰ কুৰি টকাত এটা চাবেক কাম পাইছে। কাছাৰীৰ আমোলা হলেও তেওঁ ঘৰত নানা বিষয়ৰ পুথি পঢ়ে আৰু তেনেকৈয়ে প্ৰায় সকলো বিষয়ৰে অলপ নহয় অলপ খবৰ বাখে। চাকৰিত সোমোৱাৰে পৰা কেইবা ঠাইৰ পৰাও তেওঁৰ বিবাহৰ প্ৰস্তাব আহিছিল, কিন্তু তেওঁ নিজৰ অৱস্থা টনকিয়াল কৰি ল'ব নোৱৰালৈকে আৰু জনীয়েকক বিয়া নিদিয়ালৈকে ডেনে প্ৰস্তাবৰ বিষয়ে ভাবিব নোৱাৰে বুলি জনালে। কিছু দিনৰ আগতে

ভনীয়েকৰ বিয়া হৈ গৈছে, কিন্তু তেওঁৰ অৱস্থাৰ বিশেষ উন্নতি হোৱা নাই।

এণ্টেল পাছ কৰি গোলক কলিকতাত পঢ়িবলৈ যায় আৰু যথাসময়ত এফ, এ, আৰু বি, এ, পাছ কৰে। বি, এ, পাছ কৰাৰ পাচতেই তেওঁ চব ডেপুটি কলেজৰ চাকৰি পোৱাৰ আশা আছিল, কিন্তু তেওঁ চাকৰি কৰিবৰ ইচ্ছা নকৰি ল পঢ়িবলৈ হে মন মেলিলে। এতিয়া ল পঢ়াও শেষ হৈছে, মাত্ৰ শেষ পৰীক্ষা দিবলৈ বাকী।

কলিকতাত থকা কালত এৰাএৰি হলেও ঘৰলৈ আহিলেই গোলকে মহীধৰক বিচাৰে আৰু বন্ধৰ দিন কেইটা লৰাকালিৰ দৰেই একেলগে কটায়। ছয়োৰে ভিতৰত নানা বিষয়ৰ আলোচনা হয়। গোলকে আচৰিত মানে যে কলেজৰ শিক্ষাৰ বাহিৰে অগ্ৰাণ্য বিষয়ৰ জ্ঞান তেওঁতকৈ মহীধৰৰ বেছি।

বহাগৰ পাঁচ তাৰিখৰ দিনা আবেলি ছয়ো সাজ-পাৰ পিন্ধি ওলাল। ছয়োৰে হাতত কাকতেৰে মেৰিওৱা একোটা টোপোলা। তেওঁলোক ওলাইছে তেওঁলোকৰ পুৰণি সহপাঠী আৰু বৰ্তমান মৌজাদাৰ হৰকান্তৰ ঘৰলৈ। আজি হৰকান্তৰ ভনীয়েকৰ বিয়া। বিয়াৰ আয়োজন বোলে বৰ ডাঙৰ। নগৰৰে পৰা আৰম্ভ কৰি দহ বাৰখন গাৱঁৰ মানুহ নিমন্ত্ৰণ কৰিছে। তেওঁলোকে নিমন্ত্ৰিত হৈছিল।

তেওঁলোকৰ ঘৰৰ পৰা হৰকান্তৰ ঘৰলৈ প্ৰায় আঢ়ৈ মাইল বাট। নগৰৰ পৰা তেওঁলোকৰ ঘৰৰ ওচৰেদি যোৱা আলিটোৱেই হৰকান্তৰ ঘৰৰ কাষে দি গৈছে। ছয়ো খোজ কাঢ়ি গৈছিল।

তেতিয়াও সাত বিহু পাৰ হোৱা নাই। আলিৰ দাঁতিৰ পথাৰবোৰত গৰু-ম'হ মুকলি মুৰেৰে চৰি ফুৰিছে, লগত কোনো বখীয়া নাই। কোনো কোনো

ঠাইত লৰা-ডেকা লগ লাগি চোপ খেলিছে আৰু বুঢ়া-মেঠাই বহি চাইছে। নিলগৰ বিহুতলীৰ পৰা ঢোল-পেঁপা-টকাৰ মাত বনগীতৰ শ্ৰবেৰে সৈতে আহি তেওঁলোকৰ কাণত পৰিছে। যাওঁতে যাওঁতে গোলকে ক'লে—“বহাগ-বিহুতকৈ আনন্দৰ পৰ্ব আৰু একো হ'ব নোৱাৰে। আন উৎসৱত কিছুমান মানুহেহে যোগ দিয়ে, কিন্তু ইয়াত যোগ নিদিয়া কোনো নাই।”

মহীধৰ : সময়টোৱেই হৈছে আমোদৰ, খেল-ধেমালিৰ। চোৱাঁচোন প্ৰকৃতি নিজে কেনে উৎসৱত মতলীয়া। গছে গছে বঙচুৱা কুঁহিপাত, বমক জমক ফুল, চৰাইৰ ঐক্যতান, জাৰ-জহৰ সমতা। ইফালে গোটেই বছৰৰ পৰিশ্ৰমৰ পাচত মানুহৰো অলপ আজৰিৰ সময়। এনে দিনত যাৰ মনত আনন্দ নোপজে তাৰ জীৱনী শক্তিয়েই নাই।

গোলক : সেইটো হ'লেও অতিপাত হোৱা ভাল নহয়। এই যে অল্লীল বিহু নামবোৰ গায়, ই নিশ্চয় কুৎসিত প্ৰথা। আকৌ বিহু-তলীৰ পৰা ছোৱালী চুব কৰাৰ কথাও শুনা যায়।

মহীধৰ : বিহু নামৰ অল্লীলতাত আমি নাক কোঁচাব পাৰোঁ, কিয়নো সি সৰল চহাৰ সৰল মনৰ সৰল কথা, তাত আৰ-বেৰ নাই। কিন্তু সভ্যতাৰ গৌৰৱ কৰাসকলে কি কৰিছে! তেওঁলোকে সেই একে অল্লীল কথাৰে অলপ সাজ-পাৰ পিন্ধাই সভ্য কৰি উলিয়াইছে আৰু কোনো সঙ্কোচ নক'বাকৈ সমাজৰ মাজতে গোৱাৰ ডিহা

কৰিছে। আন নালাগে কালিদাসৰ কবিতাব কোনো অংশ নাইবা গীতগোবিন্দৰ কোনো গীত চহা মাত কথাত অনুবাদ কৰিলে এই বিহু গীতকেই পোৱা যাব। তই দেখিছ বাধাহৰণৰ নিচিনা পুথি কোনো সন্ধোচ, নোহোৱাকৈ য়েয়ে সেয়ে পঢ়িব পাৰে, অথচ তাৰ কথা আৰু বৰ্ণনা এই বিহুগীততকৈও তলৰ খাপৰ। মুঠতে বিহুনামেই বোলা বা অগ্নীল গীতেই বোলা সমাজৰ সকলো স্তৰতে আছে! প্ৰভেদ মাথোন ইমানেই যে চহা মানুহৰ দৈহিক নগ্নতাৰ দৰেই ভাব আৰু কথা-বতৰাও নাঙঠা, ওপৰখাপৰ মানুহৰ দেহৰ দৰেই কথা-বতৰাটো সাজ-পাৰ। আকৌ যেনেকৈ বিহুতলাৰ পৰা মনে মনে মিলা ছোৱালী কোনোবাই নিব পাৰে, ঠিক তেনেকৈয়ে থিয়েটাৰ ঘৰৰ পৰাও নিনিয়াকৈ নাথাকে।

গোলক আৰু মহীধৰ কথা পাতি পাতি আগ বাঢ়ি গৈ আছে, বিয়াৰ ঘৰলৈ আৰু এমাইলমান হৈ বাকী। এনেতে তেওঁলোকে দেখিলে সন্মুখত এখন গাড়ী। গাড়ীখনৰ ওপৰত চৈ আৰু আগে পিচে আৰ-কাপোৰ। কোনোবা ভাল মানুহৰ তিক্ততা বিয়ালৈ আহিছে বুলি তেওঁলোকে অনুমান কৰিলে।

তেওঁলোক গাড়ীখনৰ ওচৰ পাওঁ পাওঁ হৈছে, এনেতে সন্মুখৰ ফালৰ পৰা এজাক ম'হ আহিল। ম'হজাক গাড়ীৰ কাষে দি যাওঁতে আগত অহা ডাঙৰ ম'হটোৱে শিং জোকাবিলে। গৰুহালে ভয় খাই একলীয়া হৈ লৰ মাৰিলে।

আলিচোৰ ছয়োকাবে অলপ দ পথাৰ! আলি-

খাৱৈটোহে কিছু বেছি দ; বহুলো চাৰি পাঁচ হাত-মান। বিহুৰ সময়ত হোৱা বৰষুণৰ পানী জাত ডোঙা বান্ধি আছে। গৰুহাল একলীয়া হৈ লৰ মাৰোঁতে গাড়ীৰ চকা এটা খাৱৈত পৰিল আৰু গাড়ী চিং খাই গ'ল। গাড়োয়ানটো জাঁপ মাৰি পৰিল। পিচ ফালে এজনী ভাল সাজপাৰ পিন্ধা গাভৰু ছোৱালী আৰু এজনী বান্দী সৰি পৰিল। পিচে পিচে এটা চুটকেচ। এগৰাকী মহিলা পৰোঁ পৰোঁ হৈ চৈত খৰি ওলমি ব'ল। মহীধৰে বান্দীজনীক তুলিবলৈ যাওঁতেই তাই নিজে উঠিল। বান্দীজনী পাৰৰ ফালে পৰিছিল আৰু কিছু দূৰে পাইছিল। গাভৰুগৰাকী একেবাৰেই পানীত পৰি গৈছিল আৰু কাপোৰ-কানিবোৰো আভজা হৈ পৰিছিল। গোলকে একে-লৰে গৈ তেওঁক দাঙি ধৰিলে। ওলমি থকা মহিলা-গৰাকী নিজে নামিল, তেওঁ কাৰো সাহায্য নল'লে।

এক মুহূৰ্তৰ ভিতৰতে এইখিনি কাম হ'ল। গাভৰু গৰাকীয়ে বেছি দূৰ পোৱা নাছিল, কাপোৰ-কানিহে লেতেৰা হৈছিল। গোলকে সুধিলে,— “দুখ পালা?”

গাভৰুয়ে এবাৰ গোলকৰ মুখলৈ চাই মূৰটো জোকাৰি আকৌ তলমূৰ কৰিলে।

মহিলাগৰাকীয়ে বোধ কৰোঁ এনে অযাচিত সাহায্য ভাল পোৱা নাছিল। তেওঁ এবাৰ গোলকলৈ চাই লাহেকৈ ক'লে,— “এওঁলোক নিজেই উঠিব পাৰিলেহেঁতেন, গাড়ীখন ডোলাহে টান হ'ব।”

গোলক গাভৰুৰ ৰূপত মুহু হৈ ব লাগি চাই আছিল। মহীধৰে টানি লৈ গ'ল। গাড়োয়ান-টোৱেও কিছু দূৰ পাইছিল, কিন্তু সাংঘাতিক একো হোৱা নাছিল। এতিয়া তিনিওজনে ধৰি গাড়ীখন পাৰলৈ তুলিলে। সকলোটি আলিলৈ উঠিল।

মহীধৰে সুধিলে,—“আপোনালোক ক’ব পৰা
আহিছিল?”

বান্দীয়ে ক’ব খোজে তেই মহিলাগৰাকীয়ে বাধা
দি ক’লে,—“আমি মৌজাদাৰৰ ঘৰৰ বিয়ালৈ
আহিছিলোঁ।”

মহিলাগৰাকীৰ উচপিচনি লাগিল। তেওঁ লাহেকৈ
ক’লে,—“এওঁ কাপোৰ সলাব লাগে। আপোনা-
লোকক ধন্যবাদ।”

গোলকে ক’লে,—“সলাবলৈ কাপোৰ আছে
জানো? লাগিলে আমি দিব পাৰোঁ। আমাৰ হাতত
ভাল পাটৰ কাপোৰ আছে।”

মহিলাগৰাকীয়ে ক’লে,—“আমাৰ কাপোৰ
আছে। এতিয়া নমস্কাৰ।”

গোলকে আক কিবা সুধিব খুজিছিল কিন্তু
মহীধৰে হাতত ধৰি টানি লৈ গ’ল।

দ্বিতীয় অধ্যায়

কল্পনাৰ ছবি

গোলক আৰু মহীধৰৰ বিয়া খোৱা নহ’ল।
গোলকৰ কাপোৰ-কানি লেতেৰা হোৱাৰ কাৰণে
আক আগ নাবাঢ়ি দুয়ো উলটি খোজ ল’লে।
অলপ বাট অহাৰ পাচত মহীধৰে ক’লে—“তই
এটা গাধা।”

গোলক : কিয়? কি হ’ল?

মহী : গাভৰু-গৰাকী উঠিবলৈ অক্ষম হোৱা
নাছিল; ভোৰ লগত পৰিচয়ো নাছিল;
তাতে কাপোৰ-কানিও ভালভাবে ধকা
নাছিল। এনে স্থলত তই ঘপ কৰে

ধৰিলিগৈ কিয়? ডেকা বয়সৰ ভাল
মানুহৰ আগত এনেকৈ অপদস্থ হবলৈ
কোনো গাভৰু বা মহিলাই ভাল নাপায়।

গোলক : মই সিমানবোৰ ভাবিবলৈ নহ’ল। সাহায্য
কৰা উচিত বুলি ভাবিয়েই তেনে
কৰিছিলোঁ।

মহী : নিজে উঠিব পাৰেনে নোৱাৰে সেইটো
চাব লাগিছিল, বিশেষ প্ৰয়োজন নাথ-
কিলে লোকৰ গাভৰু ছোৱালীৰ গাত
ঘপ কৰে হাত দিয়া শিষ্টাচাৰ নহয়।

গোলক : তেওঁলোকে তেন্তে সাহায্য কৰাত বেয়া
হে পালে?

মহী : মোৰ তেনেকুৱাই ধাৰণা। মহিলা-
গৰাকীৰ কথাৰ পৰাও তাকেই বুজা
যায়।

গোলক : তেওঁ বাক পৰিচয় দিব মুখুজিলে কিয়?

মহী : তাকো তই মুখুজিলি নে? তেওঁ
কোনোবা ভাল মানুহৰ ঘৰৰ বোৱাৰী;
ঘটনাটোত বৰ লাজ পাইছে। সেই
দেখি তাক সদৰী কৰিব নোখোজে।
মোৰ বিশ্বাস ঘটনাটো কোনেও নেদেখা
হলেহে ভাল পালেহেতেন।

গোলক : ঠিক তোৰ কথাই সঁচা। সেই কাৰণেই
বোধ কৰো তেওঁ আমাক আঁতৰ হবলৈ
ইচ্ছিত দিছিল।

মহী : আমি তাৰ আগতে আঁতৰা উচিত
আছিল, কিন্তু তই ছোৱালীজনীলৈ চাই
ভেলেকা লাগিলি। সেই হে তেওঁ মনত
পেলাই দিব লগাত পৰিল।

গোলক : ছোৱালীজনীজনৰ সন্দেহ, অথচ গহীন।

মোৰ মনত তেওঁৰ এটা ছাপ বহি গ'ল ;
ঠিক যেন মোৰেই কল্পনা ৰাজ্যৰ ছবি
বাস্তবত পৰিণত হৈ দেখা দিলে।

মহী : তই বৰ ভাবপ্ৰৱণ, গাভৰুৰ পৰশত
তোৰ মস্তিষ্ক বিকৃত হৈ গৈছে। তই
তেনেকৈ ভবাই অশ্লুচিত। আজি বাদে
কালিলৈ তোৰ বিয়া। তই এতিয়া
বাটত দেখা পোৱা গাভৰু এজনীৰ প্ৰতি
এনেকৈ আকৃষ্ট হ'লে তোক বলিয়াৰ
বাহিৰে আক কি বোলা যাব ?

গোলক : যিহকে বোল লাগিলে, মই সেই ছাপ
মচিব নোৱাৰোঁ। তেওঁৰ পৰিচয় পাবলৈ
মোৰ মন আকুল হৈ উঠিছে।

মহী : বাক পৰিচয় পালি, তেতিয়া কি কৰিব ?
হয়তো তেওঁৰ বিয়াৰ বন্দবস্ত হৈ আছে ;
হয়তো তোৰ লগত মিলনত সামাজিক
বাধা আছে। তেতিয়া ?

গোলক : মোৰ মনে কৈছে বাধা নাই। যদিও
তেওঁক মই আজিয়েই প্ৰথম দেখিছোঁ
তথাপি মোৰ মনত এনেহে লাগিছে
যেন তেওঁ মোৰ বহু কালৰ চিনাকী।
তেওঁ যেন মোৰেই।

মহী : সেইটো তোৰ অসংযত কামনাৰ অভি-
ব্যক্তি মাথোন।

গোলক : নহয়! “সত্যং হি সন্দেহপদেষু বস্তু
প্ৰমাণ মন্তঃকৰণ-প্ৰবৃত্তয়ঃ।” সন্দেহজনক
বিষয়ত সজলোকৰ মনৰ ভাবটোৱেই
সত্য।

মহী : বেচ, বেচ ! এইবাৰ ছবাস্তই হ'লি! কিন্তু
প্ৰথম দৰ্শনত ওপজা ছবাস্ত-শকুন্তলাৰ

প্ৰেমৰ পৰিণতি কেনে হৈছিল তাকে
মনত ৰাখিবি।

গোলক : কেনে হৈছিল ! পাতনিতে ৰেয়া হ'লেও
পিচত ভাল হৈছিল।

মহী : সি যিয়েই নহওক, সেই বিষয়ে তোৰ
ভাবিবৰ প্ৰয়োজন নাই। এতিয়া ঘৰৰ
লৰা ঘৰলৈ ব'ল। আজি বহাগৰ পাঁচ
দিন, উনত্রিশ তাৰিখে তোৰ বিয়া।
বিয়াখন হৈ গ'লেই লেঠা মৰিল। তেতিয়া
আক লোকৰ চৈ দিয়া গাড়ীৰ ভিতৰত
শকুন্তলাক বিচাৰিব নালাগিব ; চকুৰ
আগতে পাবি।

গোলক : মই এতিয়া বিয়া নকৰাওঁ। পৰীক্ষাৰ
আগতে বিয়া পাতিব নালাগে বুলি মই
আগেয়ে কৈছিলোঁ। এতিয়াও বিয়াৰ
দিন একেবাবেই খাটাং হোৱা নাই।

মহী : তাৰ পৰা লাভ একো নহয়। বন্দবস্ত
হৈ আছে যেতিয়া পৰীক্ষাৰ আগতেই
হওক বা পিচতেই হওক তই তাতে
বিয়া কৰাবলৈ বাধ্য। আজি দেখা
ছোৱালীজনীৰ লগত মিলনৰ আন বাধা
নাথাকিলেও এই বাধা তই ওচাব নোৱাৰ।

গোলক : ক্ষম্ভেৰ ভোজ খাওঁতা নাই। পিচত
যি হয় হ'ব, সম্প্ৰতি বিয়াখন বন্ধ
কৰ। পৰীক্ষালৈ ৰাজত মাথোন ছমাহ
আছে, এইটো কাৰণকে আগেয়েও দেখু-
ওৱা হৈছে, এতিয়াও দেখুৱাবি।

এনেকৈয়ে কথা পাতি পাতি দুয়ো ঘৰৰ ওচৰ

পালেহি আক এৰাএৰি হৈ নিজ নিজ ঘৰলৈ
গ'ল।

তৃতীয় অধ্যায়

বিয়াৰ দিন

দুৰছৰমান আগতে বাধাকান্ত বৰুৱা চব ডেপুটি কালেক্টৰ তেজপুৰলৈ বদলি হৈ আহে। তেওঁৰ ঘৰ ঘোৰহাটৰ ফালে। তেওঁৰ পৰিয়ালত দুজন মানুহ,—তেওঁৰ মাক, ভনীয়েক, ঘৈণীয়েক আৰু দুটা লৰা-ছোৱালী। লৰাটো এবছৰীয়া, ছোৱালী-জনী চাৰি বছৰীয়া। ইয়াৰ বাহিৰে চাকৰ আৰু এজনী চাকৰণী একেবাহে আছে।

ভনীয়েকৰ বিয়াৰ বয়স হৈছে। ছোৱালীজনী ৰূপে গুণে চকুত লগা; নাম পদ্মা। এজন ভাল দৰা পাবলৈ বাধাকান্তই চেষ্টা কৰিবলৈ ধৰিলে। গোপাল মৌজাদাৰক তেওঁ ভালকৈ জানিছিল; তেওঁলোকৰ সকলো আঁতি-গুৰি লৈ গোলককেই তেওঁ উপযুক্ত বিবেচনা কৰিলে আৰু মৌজাদাৰৰ ওচৰত তেওঁৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে। সেইমতেই গোলকৰ মাকে ছোৱালী চালে, দেউতাকেও আঁতি-গুৰি, স্বভাৱ চৰিত্ৰৰ সম্বন্ধ ল'লে। সকলো মনোমত হোৱাত গোপালে এজন জ্যোতিষীক মাতি বাহি-জোৰা চোৱালে। গণনাত ভালকে পালে। তেতিয়া গোপালে বাধাকান্তৰ প্ৰস্তাব গ্ৰহণ কৰিলে আৰু তেওঁৰ সিদ্ধান্তৰ কথা কলিকতাত থকা গোলকক জনালে। গোলক সদায় পিতাকৰ বাধ্য, তাতে পিতাকৰ বিচাৰ-বুদ্ধিৰ ওপৰত তেওঁৰ উচ্চ ধাৰণা আছিল; সেই কাৰণে কোনো আপত্তি হুতুলিলে।

বিছৰ আগতে গোলক কলিকতাৰ পৰা আহি পোন্ধৰ কথা। সেই কাৰণে বহাগতে বিয়াখন পাতিব লাগিব বুলি ছয়ো পক্ষই সিদ্ধান্ত কৰিলে। ইয়াৰ

ভিতৰতে যোৱা ফাগুনত হঠাৎ বাধাকান্ত বদলি হ'ল, তেওঁ নগাৱলৈ যাব লগাত পৰিল। তেওঁ ভাবিলে নগাৱলৈ নতুনকৈ থান-খিত লৈ বিয়াৰ আয়োজন কৰাত কিছু অসুবিধা ঘটিব পাৰে। তেতিয়া হয় দৰাঘৰীয়াক নগাৱলৈ নিব লাগিব, নহয় তেয়েই তেজপুৰলৈ আহিব লাগিব। তাৰ পৰা কিছুমান আত্মকাল বঢ়াই লোৱা হ'ব মাথোন। সাত-পাঁচ গুণি ৰাৱুনি এটা মাথোন লগত লৈ তেওঁ নগাৱলৈ গ'ল। বাকী সকলোকে বিয়াখন হৈ নোযোৱালৈকে তেজপুৰতে বখাৰ দিহা কৰিলে।

বিয়াৰ দিন ঠিক হৈছিল উনত্রিশ বহাগত। গোলকে তাত আপত্তি কৰিছিল আৰু পৰাক্ৰম পিচলৈ নিবলৈ কৈছিল। কিন্তু গোপালে তেওঁৰ পূৰ্বৰ সিদ্ধান্ত লৰাব হুতুলিলে।

এতিয়া গোলকৰ অনুবোধত মহীধৰে গোপালৰ ওচৰত পুনৰ সেই কথা তুলিলে। গোপালে ক'লে —“কথাটো ভাল নহ'ব নহয়। বিয়াখন সোনকালে হ'ব বুলিয়েই তেওঁ গোটেইটো পৰিয়াল ইয়াতে ৰাখিছে আৰু দুখন ঘৰৰ নিমিত্তে খৰচ কৰিব লগা হৈছে। বিয়া হোঁহকাবৰ হ'লে তেওঁ হয় তেওঁৰ পৰিবার লৈ যাব লাগিব, নাইবা অনাহকতে দুখন ঘৰৰ খৰচ ভৰি থাকিব লাগিব। এইটো তেওঁৰ প্ৰতি অত্যাচাৰ নহব জানো?”

মহী : কিন্তু পৰীক্ষাৰ আগতে এনেবোৰ ভ্ৰমালত সোমাব লাগিলে পৰীক্ষাৰ ফল বেয়া হব বুলি গোলকে ভয় কৰিছে।
গোপাল : বিয়াৰ বিষয়ে সি ভাবিবলৈ একো নাই। সি এতিয়াৰ দৰেই পঢ়া-শুনা কৰি থকাত বাধা কি! বৰ বেছি হয় যদি এসপ্তাহ পঢ়া কথতি হব; তাৰ পৰা

একো নহয়। মই কথা লবাব নোৱাৰোঁ।

এনেতে পিয়নে চিঠি-পত্ৰ দি গ'ল। তাৰে
এখন বাধাকান্তৰ পৰা আহিছে। তেওঁ সেইখনকে
প্ৰথমমই পঢ়িলে।

শ্ৰদ্ধাস্পদেষু,

আপোনাৰ চিঠি পাইছোঁ। উনত্রিশ বহাগতে
বিয়াখন পাতিম বুলি একপ্ৰকাৰ আয়োজনা
কৰিছিলোঁ। ছুটীৰ দৰ্গাস্তও দিলোঁ। কিন্তু তাৰ
উত্তৰ পোৱাৰ আগতে ভিতৰুৱাভাৱে জানিব পাৰিলোঁ
মোক অস্থায়ীভাৱে একট্ৰা এচিষ্টেণ্ট কমিশ্যনাৰৰ
পদত গুৱাহাটীলৈ নিয়াৰ কথা হৈছে আৰু অলপ
দিনৰ পিচত স্থায়ী হোৱাৰ আশাও আছে। এতিয়া
যদি মই ছুটীত থাকোঁ তেন্তে আন কাৰবাক সেই
পদত ল'ব পাৰে। সেই কাৰণে আপোনাৰ
আপত্তি নাথাকিলে মই ছুটীৰ দৰ্খাস্তখন উঠাই ল'ব
খোজোঁ। বিয়াখন পৰীক্ষাৰ পিচত হ'লেহে লবাই
ভাল পায় বুলি আপুনি আগতে লিখিছিল, কিন্তু
মোৰ অস্থবিধালৈ চাই আপুনি তাত মত দিয়া নাছিল।
এতিয়া যদি লৰাৰ মততেই মত দিয়া যায়, তেনে-
হলেই বোধ কৰোঁ তুমি পক্ষৰে ভাল হয়। সেই
বিষয়ে মই আপোনাৰ উপদেশ বিচাৰোঁ। আপুনি
যি সিদ্ধান্ত কৰে সেইমতেই কাম কৰিবলৈ মই সাজু।

মাজত বেছি দিন নাই। চিঠি পোৱা মাত্ৰেই
যেন উত্তৰ দিয়ে। সকলোলৈকে বিহু-সন্তাষণ
জনাৰোঁ।

আপোনাৰ

বাধা

চিঠিখন পঢ়ি গোপালে মহীধৰক দেখুৱালে।
মহীধৰে পঢ়ি চাই কলে,—“গোলকে যি বিচাৰিছিল
সেয়ে। এতিয়া আৰু তেওঁলোকৰ আহুকালৰ বাবে

আমাৰ কোনো দায়িত্ব নাথাকে, অথচ গোলকৰ
মনতো ভাল লাগিব।”

গোপালে অলপ ভাবি ক'লে,—এবা সেয়েই
ভাল। তেওঁক আহুকালত নেপেলাওঁ বুলিহে খবৰ
কৰিছিলোঁ। এতিয়া তেওঁৰেই যেতিয়া অস্থবিধা,
যিদৰে সুবিধা হয় তাকে কৰক।”

সেইমতেই গোপালে তেতিয়াই এখন চিঠি
লিখি ডাকত দিবলৈ পঠালে। বিয়া হ'ইছিল।

চতুৰ্থ অধ্যায়

অনুসন্ধান

গাভৰুক লগ পোৱাৰে পৰা গোলকৰ মন
অস্থিৰ। পৰীক্ষাৰ পঢ়া, বিয়াৰ ভাবনা আৰু সেই
অচিন-চিনাকী গাভৰুৰ ছবি আটাইকেইটাই একে-
লগে তেওঁক ব্যাকুল কৰি তুলিলে। পৰীক্ষাৰ পঢ়া
পঢ়ি থাকোঁতেই অজ্ঞাতসাৰে সেই দিনাৰ সকলো
দৃশ্য তেওঁৰ চকুত পৰে। সেই চৰকাৰী আলি,
সেই ম'হৰ ডাক, সেই গাড়ী, সেই গাভৰু। অন্তৰৰ
পৰা হৃদয়ৰ উক্তি ওলাই আহে—

“অনাত্মাতঃ পুংপং কিসলয়মলং কৰকহৈ-

বণাবিহং বস্তু মধু নৱমনাশ্বাদিতবসম্।

অথগুং পুণ্যানাং কলমিহ চ তদ্রূপমনবং

ন জানে ভোক্তাৰং কমিহোপস্থাস্ততি দ্বিধিঃ ॥

বিয়া সম্প্ৰতি স্থগিত হোৱাৰ বাতৰিত যদিও
পিচদিনা তেওঁ অলপ সান্থনা লাভ কৰিলে, তথাপি
সেই গাভৰুৰ পৰিচয় বিচাৰাৰ হেপাহ অলপো
নকমিল। মহীধৰৰ তিবন্ধাৰেও তেওঁৰ মনৰ গতি
লৰাৰ নোৱাৰিলে।

তৃতীয় দিনা গোলক আৰু মহীধৰ হৰকাস্তব ঘৰলৈ গ'ল। তেওঁলোকক বীতিমতে অভ্যর্থনা কৰি হৰকাস্তই ক'লে,—“তোমালোক বিয়ালৈ আহিবা বুলি বৰকৈ আশা কৰিছিলোঁ; নহাত বৰ বেজাৰ পালোঁ।”

তেওঁলোকে তেতিয়া কি কাৰণত বিয়ালৈ গৈও বাটৰপৰা উলটিব লগা হ'ল, তাক ভাঙি-পাতি ক'লে। হৰকাস্তই সুধিলে,—“তেওঁলোক কোন ক'ব পাৰা জানো?”

মহীধৰ : মুঠেই একো নাজানো। তেওঁলোকে আমাৰ লগত কথা পাতিবলৈ অনিচ্ছা দেখুওৱা দেখি আমি একো সুধিবলৈ নহ'ল। মাত্ৰ বিয়ালৈ অহাৰ কথাটো জানিব পাৰিলোঁ।

হৰকাস্ত : তেতিয়া হ'লে ইয়াত তো কথাটো ওলাব লাগিছিল। কিন্তু ক'তা, এতিয়ালৈকে কোনেও ভেনে ঘটনাৰ কথা কোৱা নাই।

গোলক : গাড়ীত কাৰ ঘৰৰ তিকতা আহিছিল, সেইটো জানিব পাৰিলেই পৰিচয় ওলাব।

হৰকাস্ত : গাড়ী জানো এখন আহিছিল! তোমালোকে কোৱাৰ নিচিনা গাড়ী দহ-বাৰ খনৰ কম নহ'ব। কোন খনৰ ভেনে দুৰ্ঘটনা ঘটিছিল তাক অনুমান কৰিববো উপায় নাই।

মহীধৰ : মহিলাগৰাকী বৰ গহীন; আত্মসম্মানৰ জ্ঞাৰ বৰ বেছি।

হৰকাস্ত : সেইটো বুজাই যায়। যেই-সেই তিকতা হোৱা হ'লে সেই ঘটনাৰ কথাৰেই

বিয়াঘৰ তাল-ফাল লগালেহেভেন।
বাক ব'বাটোন ভিতৰত কোনোবাট
কিবা জানে নে সুধি আহোঁ।

হৰকাস্ত ভিতৰলৈ গ'ল আৰু তাত সুধি-পুচি ওলাই আহি ক'লে,—“নাই, কোনেও ঘুণাক্ৰবেও একো শুনা নাই।”

গোলক : বৰ আচৰিত! সাধাৰণতঃ দেখা যায় অতি সামান্য কথা এটাও তিকতাৰ মুখত পৰিলে বৰ ডাঙৰ হৈ পৰে। ভেনে-স্থলত এনে ভাবে মুখ জুপাই থোৱা মহিলা কেইগৰাকীৰ ধৈৰ্য্য আৰু মনোবল নিশ্চয় অসাধাৰণ।

মহীধৰ : মই তেতিয়াই কৈছিলোঁ নহয় তেওঁ ঘটনাটোৰ কথা আনে জনা ভাল নাপায়। সেইকাৰণেই তেওঁলোকে আমি সাহায্য কৰাত ভাল পোৱা নাছিল আৰু পৰিচয় দিবলৈকো অনিচ্ছা প্ৰকাশ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ আদেশমতেই বোধকৰোঁ চাকৰণী আৰু গাড়োহান-টোৱেও মুখ জুপাই থৈছিল।

এনেতে জা-জলপান আহিল। গোলক আৰু মহীধৰে বিয়াৰ জলপান বুলিয়েই ভালকৈ পেট ভৰাই খালে। সেই দিনা ওলোটাই অনা উপহাৰৰ টোপোলা দুটা আজিও তেওঁলোকে লৈ গৈছিল; এতিয়া হৰকাস্তৰ হাতত দি তেওঁলোক ঘৰলৈ উলটিল।

মুঠতে সেই গাড়ী আৰু তাৰ আৰোহীণীৰ সম্পৰ্কে তেওঁলোকে নতুন আলোক একো নদেখিলে।

পঞ্চম অধ্যায়

পূৰ্ণিমা

হুৰ্গানাথ বৰুৱা এজন আবকাৰী বিভাগৰ কৰ্মচাৰী আছিল; ঘৰ তেজপুৰতে। শিক্ষাত ইংৰাজী স্কুলৰ দ্বিতীয় শ্ৰেণীলৈকে পঢ়িছিল। তথাপি তেওঁ চাকৰিত উন্নতি কৰি সেই বিভাগৰে ইন্সপেক্টৰ হৈছিল; আন কি, অৱসৰ লোৱাৰ আগতে অস্থায়ীভাবে ছমাহমান চুপাৰিন্টেণ্ডেণ্ট হৈছিল। অৱসৰ লোৱা এতিয়া প্ৰায় দুবছৰ হৈছে। এতিয়া তেওঁ অনৰেবী মাজিষ্ট্ৰেট।

শুনা যায় তেওঁ বহুতো ধন ঘটিলে। নগৰৰ মাজ ঠাইতে তেওঁৰ দুখন ভাল ঘৰ আছে,—এখনত তেওঁ সপৰিবাৰে থাকে, আনখন ভাৰত দিয়ে। বেছত বোলে বহুতো টকা জমা আছে। মানুহে কয় বোলে অনৰেবী মাজিষ্ট্ৰেট হোৱাৰ পৰা তেওঁৰ পেন্সনৰ এটা টকাও খৰচ কৰিব নালাগে; উপকৰ্মা উপাৰ্জ-নেৰেই ঘৰ চলি যায়। যোৱা বছৰ বজাৰ জন্মদিন উপলক্ষে তেওঁ বায় চাহাব খিতাপ পাইছে।

এতিয়া তেওঁৰ পৰিয়ালৰ মানুহ হৈছে তেওঁ, তেওঁৰ গৃহিণী, দ্বিতীয়া কন্যা আৰু এটা ল'ৰা। ডাঙৰজনী ছোৱালীৰ বিয়া ছবছৰমান আগতে হৈ গৈছে। ল'ৰাটো পেটমোচা, এতিয়া ইংৰাজী স্কুলৰ প্ৰথম শ্ৰেণীত পঢ়ে। ছোৱালীজনীৰ নাম পূৰ্ণিমা। পূৰ্ণিমাক লিখা-পঢ়া শিকাবলৈ বৰুৱাৰ ইচ্ছা আছিল, কিন্তু অসমীয়া ছোৱালীৰ নিমিত্তে কোনো স্কুল নথকাত তেওঁৰ ইচ্ছা পূৰ ন'হল। যিবা বঙলা স্কুলতে নাম লগাই দিছিল তাতো কিতাপৰ ভাৰা আৰু শিক্ষয়িত্ৰীৰ মাতৃ কথা জুবুজাত বেছি দিন

পঢ়িব নোৱাৰিলে। ডাঙৰজনী ছোৱালীৰ বিয়াৰ পিচৰে পৰা তেওঁ পূৰ্ণিমাৰ বিয়াৰ নিমিত্তেও যত্নবদ্ধ কৰা নাই, কিন্তু এতিয়াও বিয়াখন পাতিব পৰা নাই। ছোৱালীক বেছি উপযুক্ত কৰিবৰ মনেৰে তেওঁ আজি এবছৰমান ছত্ৰন শিক্ষক ধৰি দিছে। এজন লিখা-পঢ়া শিকাবলৈ, আন জন গান-বাজনাৰ শিক্ষা দিবলৈ। যোৱা বহাগতে গুৱাহাটীৰ এজন উকীলৰ লগত পূৰ্ণিমাৰ বিয়া ছোৱাৰ কথা আছিল, কিন্তু কিবা কাৰণত নহ'ল।

এদিন আবেলি গোলক ডাকঘৰত চিঠি দিবলৈ গৈছিল। এনেতে কাছাৰীৰ পৰা হুৰ্গা বৰুৱাও সেই ফালেই আহিছিল। তেওঁ কিছু সময় গোলকলৈ চাই থাকি মাত লগালে,—“হেবা বোপা, এইফালে আহাঁচোন।”

গোলক চাপি আহিল আৰু নমস্কাৰ জনালে। হুৰ্গানাথে সুধিলে,—“তুমি আমাৰ গোপাল মোজাদাৰৰ ল'ৰা নোহোৱা নে?”

গোলক : হওঁ।

হুৰ্গা : তোমাৰ নাম গোলক ?

গোলক : হয়।

হুৰ্গা : তুমি এতিয়া ল পঢ়িছা ?

গোলক : হয়। পঢ়া শেষেই হ'ল। এতিয়া “ফাইনেল” দিবলৈ হৈ বাকী।

হুৰ্গা : পৰীক্ষা কেতিয়া ?

গোলক : সাত জুলাইৰ পৰা।

হুৰ্গা : কলিকতালৈ কেতিয়া যাবা ?

গোলক : এমাহ মানৰ আগতে যাব লাগিব।

হুৰ্গা : এহা, বেল এখন নোহোৱাত আমাৰ বৰ অনুবিধা। ইয়াৰ পৰা গোৱালন্দ পাৰ-লৈকে বোধ কৰোঁ এসপ্তাহমান লাগে।

গোলক : কেতিয়াবা বেছি দিনো লাগে। কেতি-
য়াবা জাহাজ বালিত লাগিলে দুদিন
তিনিদিন একে ঠাইতে থাকিব লগা হয়।

তুৰ্গা : সেই দেখি হাতত কিছুদিন বাখি যোৱাই
ভাল। পিচে ল টো পাছ কৰিবাই। এতিয়া
চাকৰি কৰিবা নে উকীল হ'বা ?

গোলক : চাকৰি কৰিবৰ মোৰ মন নাই।

তুৰ্গা : সেইটো ঠিক নহয়। দেখিছাই নহয়
অসমত ইমানবোৰ ই, এ, চিৰ ভিতৰত
অসমীয়া মুঠেই চাৰি নে পাঁচ জন। বাকী
গোটাইবোৰ বঙালী। ইহঁতক লাহে লাহে
খেদাব লাগে। তোমালোকৰ দৰে উপ-
যুক্ত ডেকাই যদি চাকৰি নকৰে তেন্তে
সিহঁতক একচেতীয়াকৈ এৰি দিয়াহে হ'ব।

গোলক : হওঁ বুলিলেই জানো ই, এ, চি, হ'ব পাৰি !

তুৰ্গা : নোৱাৰিবৰ কোনো কাৰণ নাই। ইমান-
বোৰ ই, এ, চিৰ ভিতৰত গ্ৰেজুৱেট নো
কেইটা আছে। কমিছনাৰ চাহাবে মোক
সদায় কৈয়েই আছে বোলে মোৰ জোঁৱাই
বা ল'ৰা গ্ৰেজুৱেট হ'লেই তেওঁ ই, এ,
চি কৰি দিব। পিচে মোৰ ল'ৰাই এতি-
য়াও এণ্ট্ৰেন্সকে পাছ কৰা নাই,
সক ল'ৰা। ডাঙৰটো জোঁৱাই আকৌ
গ্ৰেজুৱেট নহয়। এতিয়া ইজনী ছোৱালী
গ্ৰেজুৱেটক দিব পাৰিলেই ই, এ, চি
কৰি দিব পাৰে। পিচে এটা কথা,—
যেই সেই গ্ৰেজুৱেটকে জানো ছোৱালী-
জনী দিব পাৰি ! গুৰি-গছ, অৱস্থা,
আচাৰ-ব্যৱহাৰ সকলো মনোমত নহলে
অকল গ্ৰেজুৱেট হ'লে কি হ'ব ! এতি-

য়াই দুই-তিনিটা গ্ৰেজুৱেট লাগি আছে।
পিচে এটাও মোৰ পছন্দ হোৱা নাই।
কোনোটো দেখিবলৈকে আপচু, কোনো-
টোৰ গোড়া-গোষ্ঠী ভাল নহয়, কোনো-
টোৰ আকৌ কিবা কেলেঙ্কাৰী আছে।
যেনে-তেনে ছোৱালী হোৱা হলেও এক
কথা আছিল। পিচত মোৰ ছোৱালী
নামত যেনে পূৰ্ণিমা গুণতো তেনে।
লিখা-পঢ়া, গান-বাজনা আদিত তাইৰ
লগত জোৰ দিব পৰা ছোৱালী আক
এজনী নোলায়। অলপতে সৌ হৰকাস্ত
মৌজাদাৰৰ ঘৰৰ বিয়ালৈ গৈছিল।
বহুতে খবিলত তাই এটা নে দুটা
গান গালে। শুনি নশলগা মানুহ
নাই।

এনেভাৱে জীয়েকৰ গুণ-যশস্তা বৰ্ণনা কৰাত
যে বৰুৱাৰ কিবা এটা অভিপ্ৰায় আছে তাক
গোলকে অনুমান কৰিলে। তেওঁ কি ক'ব, কি
নক'ব একো ঠিক কৰিব নোৱাৰি ক'লে—“বিয়ালৈ
জানো আপুনিও গৈছিল ?

তুৰ্গা : যাবৰ কথা আছিল, পিচে যাব
নোৱাৰিলোঁ।

গোলক : কিয় ?

তুৰ্গা : ভাবিছিলোঁ বোলো ঘোঁৰাৰ গাড়ী এখন
ভাৰা কৰি সপৰিবাৰে যাম। পিচে
গাড়ী নাপালোঁ। এই নগৰত ভেনে
ঘোঁৰাৰ গাড়ী মুঠেই দুখন। তাৰে
এখন চাকা ভাগি পৰি আছে, ইখন
সেইদিনা পুৱাতে কোনোবাই দিনটোলৈ
নিলে। এতিয়া নোযাৱাটোকে ঠিক

কৰিলোঁ। পিচে সোঁ চিবস্তাদাবৰ পৰি-
বাৰে গৰুৰ গাড়ী এখন ভাৰা কৰি
যাবলৈ ওলাল। তেওঁৰ চাকৰণী জনীৰ
বাহিৰে আক লগ নাছিল; সেই দেখি
পূৰ্ণিমাৰ মাকক লগ ধৰিলেহি। তেওঁ
কিন্তু গৰুৰ গাড়ীত যাব মুখুজিলে।
শেহত চিবস্তাদাবনীৰ অকুৰোধ এবাৰ
নোৱাৰি পূৰ্ণিমাকে যাবলৈ দিলে।”

কথা কোৱাৰ লগে লগে ৰায় চাহাব গৈ আছিল।
গোলকো বাধ্য হৈ যাব লগাত পৰিছিল। এনেকৈয়ে
দুখা গৈ দুৰ্গা বৰুৱাৰ পদূলি পালে। বৰুৱাই ক’লে, -
“এইখনেই মোৰ ঘৰ। এনেকুৱা ঘৰ আৰু এখন
আছে, ভাবলৈ দিওঁ। ইমান বাট আছিল যেতিয়া
আঠা, এটোপা চাহকে খাই যোৱা।”

ইঠাং দুৰ্গা বৰুৱাৰ এনে আত্মীয়তা আৰু ঘাইকৈ
এজন ডেকা মানুহৰ আগত জীয়েকৰ গুণ বৰ্ণনাৰ
ভিত্তত যে তেওঁৰ এটা উদ্দেশ্য আছিল তাক
গোলকে বুজাকৈ থকা নাই। প্ৰথমতে তেওঁ
কেনেকৈ বৰুৱাৰ হাত সাৰিব তাকেই ভাবিছিল।
কিন্তু যেতিয়া গৰুৰ গাড়ীত এগৰাকী মহিলা আৰু
এজনী বান্দীৰে সৈতে জীয়েক বিয়ালৈ যোৱাৰ কথা
শুনিলে তেতিয়া তেওঁৰ মনৰ ভাবৰ সলনি হ’ল;
ছোৱালীজনী চাবলৈ ইচ্ছা জন্মিল। কি জানি পূৰ্ণিমাই
ওঁৰ বিচৰা ছোৱালীজনী। তেওঁ আপত্তি নকৰি
বৰুৱাৰ লগে লগে গ’ল।

গোলকক চ’বাত বহুৱাই ৰায় চাহাব কাপোৰ
সলাবলৈ ভিতৰ সোমাল। গোলকে মেজৰ ওপৰত
থকা বাতৰি কাকতখনকে হাতত লৈ কিবাকিবি
ভাবিবলৈ ধৰিলে। মাজে মাজে বেবত ওলোমাই
ছোৱালীজনীকেইখনতো চকু বুজালে। গোলক ছোৱা-

লীৰ ফটোও তাত আছিল, কিন্তু এখনতো তেওঁ
বিচৰা ছোৱালীজনী নাই।

এনেকৈ দহ মিনিটমান যোৱাৰ পাচত দুৰ্গানাথ
সাজ-পাৰ সলাই আহিল আৰু গোলকৰ ওচৰতে
বহিল। এটা চাকৰে প্ৰথমতে পানী আৰু গামোচা
থৈ গ’ল। তাৰ পাচত চাহ-ফলপান আছিল। দুয়ো
খাবলৈ ধৰিলে, লগে লগে কথা-বতৰাও চলিল।

ৰায় চাহাবে ক’লে, -“মই আকৌ কওঁ, তুমি
ই, এ, চি, হোৱা উচিত। তুমি হওঁ বোলা মুঠেই,
মই তাৰ সকলো দিশা কৰি দিম। তুমি আন একো
কৰিব নালাগে, মাত্ৰ এখন দৰ্খাস্ত দি প্ৰাৰ্থী হ’ব
লাগিব আৰু কমিশ্যনাৰে মাতিলে এবাৰ দেখা
কৰিবলৈ যাব লাগিব।”

গোলক : আগেয়ে ল, পাচ কৰি লওঁ। তাৰ
পিচতহে আন কথা ভাবিম।

ৰা, চাহাব : অকল ভাবিলেই নহয়, তুমি ই, এ, চি,
হ’বই লাগিব।

গোলকে একো নামাতিলে। ৰায় চাহাবে আকৌ
ক’লে,—“আমি একে ঠাইৰে মানুহ। সেই কাৰণে
তোমালোকৰ সুখ্যাতি শুনিলে নিজৰ লৰাৰ সুখ্যাতি
শুনাৰ সমানে আনন্দ পায়। তুমি মাজে সময়ে
মোৰ ওচৰলৈ আহিলে আৰু আনন্দ পায়।

গোলক : মই এতিয়া পঢ়া-শুনাত লাগিছোঁ, কাম
থাকিলেহে নগৰলৈ আহোঁ। মাজে-সময়ে
গাঁৱতে ইফালে সিফালে ফুৰোঁ।

ৰা, চাহাব : সেইটো মই ভাল নোবোলে। গাঁৱৰ
মানুহবোৰ অসন্তোষ; গম নোপোৱাকৈয়ে
সিহঁতৰ বেয়া স্বভাৱে আনৰ পাতো
লুপ্তিব পাৰে।

গোলকে তাৰ কোনো উত্তৰ দিব মুখুজি বিদায়

ল'লে। পূৰ্ণিমাৰ তেওঁ নেদেখিলে; সন্দেহ ভঞ্জন নহ'ল।

হুৰ্গা বৰুৱাই গোলকক পদূলি-মূৰত আগ বঢ়াই থলে।

ষষ্ঠ অধ্যায়

ঠিকাদাৰ

হুৰ্গা বৰুৱাৰ ঘৰৰ পৰা অলপমান আঁতৰতে মিনাইৰ ঘৰ। তেওঁ মিনাই ঠিকাদাৰ নামে জনাজাত প্ৰথমতে এওঁ খেৰী ঘৰ মেৰামত কৰা, ভেটা-ভেঙৰা দিয়াৰ নিচিনা সৰুসুৰা ঠিকা লৈছিল আৰু কোনো-মতে পেট প্ৰবৰ্ত্তাইছিল। এইবোৰ কামত বাঁহ-কাঠ, খেৰ, ইকৰা বিচাৰি তেওঁ মাজে মাজে গাৱঁলৈকে যাব লগা হয় আৰু তেনেকৈয়ে বহুতো গাৱঁৰ মানুহৰ লগত চিনা পৰিচয় ঘটে। এবাৰ তেওঁৰ এশ জাতি সাঁহৰ প্ৰয়োজন হয়। তেওঁ সোণাই বুলি গাৱঁলীয়া মানুহ এটাৰ লগত ছটকাত এশ বাঁহৰ বন্দবস্ত কৰি মানুহ লৈ কাটিবলৈ যায়। কিন্তু সোণায়ে দেখুৱাই দিয়া মতে বাঁহত ঘাপ মাৰোঁতেই বুদাই বুলি আন এটা মানুহ আহি তাত বাধা দিয়ে আৰু কয় যে সেই বাঁহ সোণাইৰ মাটিত নাই, বুদাইৰ মাটিত হৈ আছে। তেতিয়া সিটো ছয়োটাৰ কাজিয়া লাগে আৰু শেহত মৰামৰি লাগি জখম হয়। তাৰ ফলত ছয়ো ছয়োৰে ওপৰত ফোজাদাৰী মোকদ্দমা কৰে। সোণায়ে মিনাইক সাক্ষী দিয়ে আৰু মিনাইৰ সাক্ষ্যৰ বলতেই সোণাইৰ জয় হয়। মিনায়ে সাক্ষী দিয়াৰ বেচ স্বৰূপে, সোণাইৰ পৰা এশ বাঁহ বিনামূল্যে পায় আৰু শাক-পাচলি, কেবেলা-বেঙেনা আদিও লাভতে খাবলৈ পায়।

মিনায়ে দেখিলে ঠিকাদাৰিতকৈ এইটো বৃত্তি বেছি লাভজনক। তেতিয়াৰে পৰা তেওঁ প্ৰায়ে কাছাৰীলৈ যোৱা হ'ল আৰু কাৰবাৰ সাক্ষীৰ অভাৱ হ'লে সাক্ষী হ'বলৈ আগ বাঢ়িল। নেদেখা মুণ্ডনা ঠাইৰ ঘটনা হ'লেও তেওঁ ঠিকাৰ বাঁহ-কাঠ বিচাৰি গৈ ঘটনাস্থলীত উপস্থিত হৈছিল বুলি ক'বলৈ চল পাইছিল। এনেকৈয়ে তেওঁ মিছা সাক্ষী কোৱাত পাকৈত হৈ পৰিল। কিন্তু তেতিয়াও এটা অশুবিধা থাকিল যে এনে সুযোগ সদায় নিমিলে। তেওঁ তেতিয়া আৰু এটা কাৰবাৰত ধৰিলে। তেওঁ সোনকালে গৈ কাছাৰীৰ আগত থিয় দি থাকে। গাৱঁলীয়া হোজা মানুহ নাইবা বাগিচাৰ বহুৱা আদি কাছাৰীৰ ফাললৈ অহা দেখিলে তেওঁ বাটতে ধৰেগৈ আৰু গোচৰৰ সকলো কথা বুজি লৈ তাৰ ভাল বাৰস্থা কৰি দিবলৈ গাত লয়। আদালতৰ আও ভ'ও লুৰুজা মানুহে তাত ভালেই পায় আৰু হিচাপমতে যি ধন লাগিব বুলি কয় দি দিয়ে। মিনায়ে ল'ব এটকা বা দুটকা উকীলক, চাৰি অনামান মহৰীক আৰু কাকত আৰু টিকটৰ বেচ যি লাগে দি বাকীখিনি নিজলৈ ৰাখে, প্ৰয়োজনমতে সাক্ষীও হয়। এনেকৈয়ে তেওঁৰ অৱস্থা কিছু ভাল হৈ আহিল। ঠিকাৰ কামো অলপ অচৰপ চলিয়েই থাকিল।

হুৰ্গা বৰুৱা অনৰেৰি মাজিষ্ট্ৰেট হোৱাৰ পৰা তেওঁৰ আৰু অলপ সুবিধা হ'ল। যিসকল গুচৰীয়া পদকীয়াই পোনে পোনে হাকিমৰ ওচৰ চাপিবলৈ সাহ নকৰে, তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ কাম মিনাইৰ যোগেদিয়েই সমাধা কৰে। ধনৰ ভাগ মিনায়েও কিছু পায়। এনে ভাবে যদিও মিনায়ে অৱস্থা বিশেষ ভাল কৰিব পৰা নাই, তথাপি বিশেষ অভাৱত নপৰাকৈ চক্কি আছে।

ঘৰত তেওঁ আৰু বৈশীয়েক। তেওঁলোকৰ সন্তান
মাত্ৰ একেজনী ছোৱালী। তেওঁক কেইবা বছৰৰ
আগতে এজন পোষ্ট অফিচৰ কেৰাণীলৈ বিয়া
দিয়া হৈছে। জীয়েক-জোৰীয়েক এতিয়া গুৱাহাটীত।

গোলকৰ লগ পোৱাৰ পিচ দিনা দুৰ্গা বৰুৱাই
মিনাইক মাতি পঠালে আৰু তেওঁ চৰাতে বহি
কিবা গোচৰৰ বায় লিখি থাকিল। এনেতে এটা
মানুহ আহি তেওঁক নমস্কাৰ জনালে। মূৰ দাঙি
চাই বৰুৱাই ক'লে, —“অ জাতিবাম, আজি তেওঁ
মোকদ্দমাৰ বায় দিয়াৰ দিন আছে, নহয় নে?”

জাতি : হয় দেউতা। পিচে বন্দীক বা মাতিছিলে
কিয় ?

দুৰ্গা : মাতিছিলোঁ। তোৰ ভালৰ নিমিত্তে।
মোকদ্দমাৰ ফল তোৰ ফালে ভাল
নহ'ব, মতি পেলাগৈ।

জাতি : মিতিম কেনেকৈ ! মই মানুহটো ঘৰত
নাই, দেউতাই সেইটো সাক্ষীৰ পৰা
প্ৰমাণ পাইছেই। মই নথকাটো কাতিক
মাৰিলোঁ কেনেকৈ ! এতিয়া মিছা
মোকদ্দমা বুলি সি এৰি দিলেহে মিতিব
পাবোঁ।

দুৰ্গা : তই ঘৰত নাই বুলি প্ৰমাণ দিছ, সিও
মাৰিছে বুলি প্ৰমাণ দিছে। মই কাৰাটো
মানিম ! সেই দেখি কৈছোঁ মিত-মাত
কৰি পেলোৱা ভাল, নহ'লে তোক কুৰি
টকা জৰিয়না কৰিম।

জাতি : দেউতা, মবাক মৰিয়াই নামাৰিব ; মোৰ
গাত কোনো দোষ নাই।

দুৰ্গা : সেইবোৰ মই নাজানো। মিত-মাত
কৰিব খোজ যদি আজিও বায় নিদিওঁ।

জাতি : কৈছোঁ নহয় মিতিবৰ উপায় নাই।
দুখীয়ালৈ অলপ চাব কেউল।

দুৰ্গা : তেনেহলে জৰিয়নাৰ টকা কুৰি লৈ
আহিব, আজিয়েই বায় দিম।

জাতি : একুৰি টকা ক'ত পাম দেউতা !

দুৰ্গা : নাপায়, যি কৰ কৰিব। তোক শাস্তি
দিবৰ মোৰ মন নাছিল, পিচে কি কৰিম !
ই হৈছে আইনৰ কথা।

জাতি : আইনো দেউতাৰ হাততেই হে।

দুৰ্গা : সেইটো হওঁতে হয়, পিচে মানুহে লাভৰ
মুখ নেদেখিলে জানো অস্থায় কৰে ?

জাতি : হাকিমৰ ওচৰলৈ অহাৰ কথা জাতিয়ে
জানে, কিন্তু কাতিব সাক্ষী-বাদী ভাল হোৱা নাছিল।
সেই কাৰণে সি খালাচ পাব বুলিয়েই ভাবি থৈছিল।
এতিয়া হাকিমৰ কথা শুনি সি বুজিলে টকা নাপালে
হাকিমে তাক খালাচ নিদিয়। মিত-মাত কৰিবলৈ
গৈ কাতিক টকা দিয়াতকৈ হাকিমকেই যাতে দিয়ে,
এই উদ্দেশ্যেই নিশ্চয় হাকিমে তাক মাতিছে। ইয়াকে
ভাবি সি টকা পাচোটা উলিয়াই ক'লে,—“কুৰি
টকা ভৰিব লাগিলে মই তেনেয়ে মৰিম। এই পাঁচ
টকা ধাব কৰি আনিছিলোঁ, ইয়াৰেই লেঠাটো
মাৰি লওক।”

দুৰ্গা : পাঁচ টকাৰে কুৰি টকাৰ লেঠা নমৰে।
খালাচ পাব খোজ যদি বেছি নহলেও
আৰু পাঁচ টকা লাগিব।”

জাতি : আৰু নায়েই দেউতা।

দুৰ্গা : চাওঁ বাক তোৰ হাচতিখন মেল।

জাতিয়ে হাচতিৰ গাঁথিটো মেলিলে, টকা এটা
ওলাল।

দুৰ্গা : নাই বুলিছিলি, সেইয়া নহয় ওলাল।

কাঁকি দিয় কিয় ?

জাতি : নহয় দেউতা, মই কাঁকি দিয়া নাই।
লৰাটোলৈ চিলঠ এখন আক কিতাপ
ছখন লাগে। তালৈকে মাকে কেতিয়াবাই
লুকুৱাই থোৱা টকাটোকে দি পঠিয়াইছে।

হুৰ্গা : কিতাপ আন এদিন কিনিলেও হ'ব,
কিন্তু গোচৰ লেঠা পৰি নাথাকে।

জাতিয়ে দেখিলে উপায় নাই। সেইটো টকাও
হাকিমলৈ আগ বঢ়াই ক'লে,—“মোৰ ইমানেই হে
সম্বল আছিল। দেউতা যেন ইয়াতেই সন্তুষ্ট হয়।

হুৰ্গা : তোৰ আক নাই যেতিয়া কি কৰিবি।
বাক যা, ভয় নাই; তোৰ নিমিত্তে
অন্তায়কে কৰিব লগাত পৰিলোঁ।

জাতিয়ে নমস্কাৰ জনাই বিদায় ল'লে।

ইয়াৰ অলপ পাচতে মিনাই ঠিকাদাৰ হাকিমৰ
ওচৰত উপস্থিত হ'ল। বেঞ্চখনতে বহি মিনায়ে
সুধিলে,—“আপুনি বোলে মোক মাতিছিল?”

হুৰ্গা : এৰা, এটা বৰ ডাঙৰ লেঠাত পৰিলোঁ।
ছোৱালীজনীৰ বিয়াখন ভাগিল।

মিনাই : কিয় ?

হুৰ্গা : আজি-কালিৰ লৰাইভৰ কথা জানাই
নহয়। লৰাই বোধ কৰোঁ নিজে ক'বাত
পছন্দ কৰি থৈছে। সেই কাৰণে বাপেকে
কৰা বন্দবস্ত মিছা হ'ল!

মিনাই : পিচে মোক মাতিলে কিয় ?

হুৰ্গা : কওঁ। গোপাল মৌজাদাৰৰ লৰাটোৱে
বি, এ, পাছ কৰি এতিয়া ল পঢ়ে।
ভোমাৰ লগত মৌজাদাৰৰ চিনা-জনাও
আছে। যেনে তেনে এই লৰাটোৰ লগতে
বন্দবস্ত কৰিব নোৱাৰা নে ?

মিনাই : সেইটো পৰা টান হ'ব। ইয়াত যে চব
ডেপুটি আছিল বাধা বন্ধৰা, তেওঁৰ
ভনীয়েকক ইয়াত থাকোঁতেই আঙঠি
পিছাই থৈছে। ব'হাগত বিয়া হবৰ
কথাই আছিল।

হুৰ্গা : সেইটো ময়ো গম পাইছিলোঁ। পিচে
ক'তা! ব'হাগ গলেই, বিয়াৰ দেখোন
কোনো উম-ঘাম নাপালোঁ। কি জানি
ভাগিলেই।

মিনাই : কিবা অনুবিধাৰ কাৰণেহে পিচুৱাইছে,
ভগা যে নাই সেইটো মই জানো।

হুৰ্গা : কেনেকৈ ভাঙিব পাৰি তাৰ এটা উপায়
উলিওৱাঁ। তুমি যদি মৌজাদাৰৰ পুতেকৰ
লগত পূৰ্ণিমাৰ বিয়াখন পাতি দিব পাৰা
ভোমাক নগদ দুশ টকা দিম।

অলপ পৰ ভাবি মিনায়ে ক'লে,—“কি হয় ক'ব
নোৱাৰোঁ, চেষ্টা কৰি চাব পাৰোঁ। এতিয়া প্ৰথমে
মৌজাদাৰৰ ওচৰলৈ যোৱাতকৈ গুৱাহাটীলৈ যোৱাহে
ভাল হ'ব। বিয়াখন ভঙাৰ দিহা কৰিব নোৱাৰিলে,
মৌজাদাৰক ধৰাৰ পৰা লাভ নহ'ব।”

হুৰ্গা : কৰা যিহকে ভাল দেখা।

মিনাই : অহা-যোৱা কৰিবলৈ কিছু খৰচ লাগিব।

হুৰ্গা : খৰচ পাবা। কেতিয়া কি লাগে মুঠেই
মোক কবা।

মিনাই : বাক ভেস্তে। এতিয়া মোৰ ঘৰ এটাৰ
কাম অলপ বাকী আছে, দুই এদিনতে
শেষ হ'ব। তেতিয়া আন কাম এৰি
আপোনাৰ কামতে লাগিম।

এনেকৈ কৈয়েই মিনায়ে বিদায় ল'লে; হুৰ্গা
বন্ধাই নীৰৱে কিবাকিবি ভাবিলে ধবিলে।

সপ্তম অধ্যায়

চক্ৰান্ত

এসপ্তাহৰ মূৰত মিনাই গুৱাহাটীলৈ গ'ল ;
জীয়েকৰ ঘৰতে থাকিল। দ্বিতীয় দিনা আবেলি
লাহে লাহে বাধা বৰুৱাৰ ঘৰলৈ খোজ ল'লে।

সেই দিনা দেওবাৰ। বাধাকান্ত চ'ৰাতে বহি
শতৰিকাকত পঢ়ি আছিল। এনেতে মিনাই গৈ
তেওঁক নমস্কাৰ জনালে।

হাকিমে মিনাইক তেজপুৰত থাকোঁতেই চিনি
পাইছিল। তেওঁ মিনাইক বহিবলৈ কৈ সুধিলে,—
“ক'ৰ পৰা ওলাল ?”

মিনাই : আহিছিলোঁ ছোৱালীজনীৰ ঘৰলৈ। মোৰ
ছোৱালীজনী ডাক ঘৰৰ কেবাগী এজ-
নলৈ পৰিছে। মাজে মাজে ভু-ভালবলৈ
আহি থাকোঁ। হঠাতে আন কামো
অলপ আছিল। পিচে তেজপুৰত থাকোঁ-
তেই আপোনাৰ লগত চিনাক্ত। সেই
দেখি বোলোঁ একেধাৰ মাত লগাই যাওঁ।

বাধা : ভাল কৰিল। পুৰণি চিনাকী মানুহ
লগ পালে ভাল লাগে। পিচে কেই-
দিনমান থাকিব ?

মিনাই : বেছি দিন থাকিব নোৱাৰোঁ। জানেই
নতুন ঠিকাদাৰ মানুহ, সদায় কাম লাগি-
য়েই থাকে। তাতে আকৌ অনবৰী
মাজিষ্ট্ৰেট বায় চাহাবে জীয়েকৰ বিয়াৰ
গোটোইখিনি ভাৰ মোৰ গাতে পেলা-
ইছে। সেই দেখি কালিমানলৈকে পাবিলে
যাব লাগে। তেওঁ জীয়েকৰ নিমিত্তে

এজোৰ ভাল বন-কৰা পাটৰ কাপোৰ
বিচাৰিবলৈ কৈছে। তেজপুৰত নাপালে,
জানো ইয়াত পাওঁ নে নাপাওঁ!

বাধা : তুমি দুৰ্গা বৰুৱাৰ জীয়েকৰ কথা কোৱা
নাই জানো ?

মিনাই : হয়, তেওঁৰ কথাকেই কৈছোঁ।

বাধা : তেওঁৰ দেখোন বিয়া ভাগিল বুলি
শুনিছোঁ। ইয়াৰ নৰেন্দ্ৰ ফুকনৰ লগত
হে বিয়াৰ কথা আছিল।

মিনাই : হয়, সেই বিয়া ভাগিল। এতিয়া তেজ-
পুৰতে ঠিক হৈছে।

বাধা : দৰা কোন ?

মিনাই : গোপাল মৌজাদাৰৰ পুত্ৰক গোলক।
অলপতে ল পৰীক্ষা দিব। পৰীক্ষা দি
আহিলেই বিয়া।

বাধাই আচৰিত মানি ক'লে—“কথাটো সঁচা
খেন লগা নাই। ক'তা! মই দেখোন খবৰ পোৱা
নাই।”

মিনাই : নিশ্চয় পাব। আপোনাক আক নম-
নাকৈ থাকিব নে? দুৰ্গা বৰুৱাই জীয়েকৰ
লগত নগৰৰ এখন ঘৰ, আৰু সম্পত্তিৰো
আধা দিব খুজিছে। নিদি নো কৰিব
কি! লৰাও সেই একেটাই হে। আধা
সম্পত্তি পালেও তালৈ ঢেৰ হ'ব।

বাধাকান্ত গম্ভীৰ হ'ল। তেওঁ আৰু মিনাইক
বেছি কথা একো নুসুধিলে। মিনায়ে বিদায় ল'লে।

বাধাই একো বুজিব নোৱাৰিলে; তেওঁৰ মনলৈ
নানা ছুৰ্তাবনা আহিল। তেওঁ ভাবিলে যদিহে
কথাটো সঁচা তেন্তে ধন-সম্পত্তিৰ লোভত পৰিয়েই
গোপাল মৌজাদাৰে এনে নীচভাৱে কাম কৰিবলৈ

ওলাইছে। কিন্তু সেয়ে হ'লেও তেওঁক জনোৱা উচিত আছিল। তেওঁ তো গোপাল মৌজাদাৰক এনে প্ৰতাৰক বুলি কল্পনাও কৰা নাছিল। আৰু সঁচা নহলে মিনায়েই বা তেনেকৈ ক'বৰ কি কাৰণ থাকিব পাৰে।

বাধাকান্তৰ ভাৰ্য্যা যোগমায়াই বাধাক মন মাৰি থকা দেখি আচৰিত হৈ কি হৈছে স্মিলে। বাধাই মিনাইৰ পৰা শুনা সকলো কথা ক'লে।

অলপ পৰ থৰ হৈ থাকি যোগমায়াই ক'লে,— “বাটকৰা মানুহ এটাৰ কথাতে আপুনি ইমানকৈ মন মাৰিছে কিয়? তাৰ কথা সঁচা নহবও পাৰে। আৰু যদি হে সঁচা হয় তেন্তে মৌজাদাৰৰ নিচিনা নীচ মানুহ আৰু কোনো হব নোৱাৰে। তেনে মানুহৰ হাতত আমাৰ ছোৱালী নপৰাই ভাল। আপুনি মিছাতে দুখ নকৰিব।”

বাধাকান্তই বহুত সময় চিন্তা কৰিলে। প্ৰথমতে তেওঁ গোপাললৈ এখন চিঠি লিখিব খুজিছিল, কিন্তু শেহত নিলিখাকে ঠিক কৰিলে। তেওঁ ভাবিলে যদি সঁচাকৈয়ে গোপাল মৌজাদাৰ তেওঁৰ অজ্ঞাত-সাৰে ইমান খিনি লৈ আগ বাঢ়িছে তেন্তে তেওঁ একো নিলিখাই ভাল। লিখাৰ পৰা লাভ নহয়। তাতকৈ পৰীক্ষাৰ পাচত আগৰ বন্দবস্তমতে বিয়াৰ দিন ঠিক কৰিবলৈ লিখিব। তাকে কৰিলেই প্ৰকৃত সত্য ওলাই পৰিব সেই মতেই তেওঁ সম্প্ৰতি একো নিলিখি মনে মনে থাকিল।

অষ্টম অধ্যায়

নৰিয়া

হৰকান্তৰ ঘৰত বিফল-মানোৰথ হৈ যদিও গোলক

আৰু মহীধৰ উলটি আহিল, তথাপি সেই ছোৱালী জনীৰ বিষয়ে জানিবলৈ গোলকৰ আগ্ৰহ নকমিল। অনুসন্ধানৰ সহজ উপায় হ'লহেতেন সেই দিনা বিয়ালৈ অহা মহিলাসকলৰ তালিকা সংগ্ৰহ কৰি আঁতি-গুৰি বিচৰা। কিন্তু আচল উদ্দেশ্য প্ৰকাশ নকৰাকৈ হৰ-কান্তক তেনে তালিকাৰ বাবে অনুৰোধ কৰিবৰ উপায় নাছিল।

মহীধৰে গোলকক ক'লে,—“তই চিন্তা কৰিব নালাগে, মই তাৰ তত্ত্ব উলিয়াম। ছোৱালীজনী ক'ৰো বিলাতৰ পৰা অহা নাই। অনুসন্ধান কৰিলে নিশ্চয় এঠাইত নহয়, এঠাইত ওলাব। অৱশ্যে সেই চেষ্টা আনে গম নোপোৱাকৈ কৰিব লাগিব আৰু তাৰ বাবে সময়ো যথেষ্ট লাগিব।”

গোলক মহীধৰৰ আশ্বাসত সন্তুষ্ট হ'ল। কিন্তু মহীধৰে বহুত দিন চেষ্টা কৰিও সেই বিষয়ে একো শুং-সুত্ৰ উলিয়াব নোৱাৰিলে।

তাৰ পাচত হয় সেই দিনা দুৰ্গা বৰুৱাৰ লগত গোলকৰ দেখা। বৰুৱাৰ লগত কথা বতৰা পাতি তেওঁৰ মনত নানা চিন্তা হ'ল। আনবোৰ কথালৈ তেওঁ বিশেষ মন-কাণ দিয়া নাছিল, কিন্তু ছোৱাল-জনা গৰুৰ গাড়ীত বিয়া খাবলৈ যোৱা, লগত এগৰাকী মহিলা আৰু এজনী বান্দী থকাৰ কথাই তেওঁৰ মনলৈ এটা নতুন ভাব আনিলে, পূৰ্ণিমাই সেই ছোৱালীজনী বুলি তেওঁৰ বিশ্বাস জন্মিল। তেওঁ ভাবিলে যদি সেয়ে হয় তেন্তে ছোৱালীৰ ফালৰ পৰা তেওঁৰ অভিলাষ পূৰ্ণ হোৱাত কোনো বাধা নাই। কিন্তু তেওঁৰ ফালৰ বাধা ওচাব কেনেকৈ! তেওঁৰ যে বিয়া ঠিক হৈ আছে। যেনে তেনে বিয়াখন ভগা হ'লে তেওঁৰ মনোৰথ সিদ্ধি হ'লহেতেন।

ঘৰলৈ আহি গোন্ধকে মহীধৰক সকলো কথা

ক'লে। মহীধৰে ক'লে,—“তোৰ অনুমানটো মোৰ হ'লে সঁচা যেন লগা নাই। দুৰ্গা বকুৱাৰ জীয়েকৰ বিয়া আগতে কোনোবা গুৱাহাটীৰ উৰ্কাঁল এজনৰ লগত হোৱাৰ কথা আছিল, সেই কাৰণে মই তেওঁক চোৱাৰ কথা ভবাই নাছিলোঁ। এতিয়া তোৰ কথাৰ পৰা বুজিছোঁ সেই বিয়া কিবা কাৰণত ভাগিল; নহলে তেওঁ তোৰ গাত নালাগিলহেতেন। সি যি কি নহওক, এবাৰ চাই সন্দেহ ভঞ্জন কৰাই উচিত। দুই এদিনতে মই তাৰ দিহা কৰিম।”

কিন্তু মহীধৰে পূৰ্ণিমাক দেখা নাপালে। তেওঁৰ হেনো বৰ টান গ্ৰেহণী। দিনে-ৰাতিয়ে ডাক্তৰ আৰু ধাই লাগিয়েই আছে। পূৰ্ণিমাক ভিতৰ খোটালা এটাত বন্ধা হৈছে। তালৈ ডাক্তৰ আৰু ধাইৰ বাহিৰে আন মানুহৰ প্ৰবেশ নিষেধ। মহীধৰে যদিও ঘটনাটোত কিবা বহুত থকা যেন পাইছিল আৰু আন মানুহেও কোৱাকুই কৰিছিল, তথাপি গোলকক সেই সম্পৰ্কে একো নজনাই ক'লে,—“এতিয়া চাবৰ উপায় নাই, নৰিয়া ভাল হ'লে চোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিম।”

ইয়াৰ কেইদিনমানৰ পিচতে গোলকে পৰাক্কা দিবলৈ কলিকতালৈ যাত্ৰা কৰিলে।

বৰষুণ অধ্যায়

বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ

গোলক কলিকতালৈ যোৱাৰ পিচ দিনা দহমান বজাত মিনাই ঠিকাদাৰ গোপাল মৌজাদাৰৰ ঘৰলৈ গ'ল। মৌজাদাৰ ভেটিয়া তেওঁৰ অফিচতে বহি আছিল। মিনাইক দেখি তেওঁ বহিবলৈ ক'লে আৰু যোৱাৰ কাৰণ সুধিলে। মিনায়ে ক'লে,—“আহিছিলোঁ

সোঁ মণ্ডলৰ ঘৰত তন্ত্ৰা বেচে হুজি শুনি। পিচে নাই, কেইখনমান আছিল হোনে, বিক্ৰী হৈ গ'ল। মনতে ভাবিলোঁ বোলো এই কালে আছিলোঁৱেই যেতিয়া, আপোনাকো মাত লগায়েই যাওঁ।

গোপাল : ভাল কৰিলো। মানুহৰ আন কিবা থাকক বা নাথাকক মাতৰাৰেই ঘাই। বহুত সময়ত ধন-বস্তুতকৈও একেধাৰ মাতৰ মূল্য বেছি।

মিনাই : মই এই কালে যেতিয়াই আহোঁ, আপোনাৰ ঘৰত মাত নলগোৱাকৈ কেতিয়াও নাযাওঁ।

গোপাল : জানো। সেই কাৰণেই ময়ো ভাল পাওঁ, আৰু কিবা কাম কাজ থাকিলেই তোমাক বিচাৰোঁ।

মিনাই : সেইটো আপোনাৰ অনুগ্ৰহ। আপোনা-লোকৰ দয়াতেই আমাৰ দৰে সৰু-সুৰা ঠিকাদাৰবোৰ ওৰি আছে। পিচে বোপাই নো এতিয়া কি কৰিব বুজিছে?

গোপাল : আগেয়ে পৰীক্ষাটো পাচ কৰক; তাৰ পাচত যি ভাল দেখে তাকে কৰিব।

মিনাই : ইমানতে বোপাৰ ঘৰখন পতা ভাল আছিল।

গোপাল : সেই বিষয়ে ভাবিব নালাগে; ছোৱালী ঠিক হৈ আছে। পৰীক্ষাটো হৈ গ'লেই বিয়াখন পাতিব লাগিব।

মিনাই : ছোৱালী ক'ত?

গোপাল : আমাৰ ইয়াত যে আছিল বাধা চৰ ডেপুটি, তেওঁৰে স্তনীয়েক।

মিনাই : তেওঁৰ বিয়া দিবলগীয়া স্তনীয়েক কেইবা-জনীও আছে হবলা?

গোপাল : নাই। সেই একেজনীয়েই।

মিনাই : কথাটো দেখোন আচৰিত যেন লাগিল।

গোপাল : কিয় ?

মিনাই : মই গুৱাহাটীলৈ গৈছিলোঁ—ছোৱালী-জনীৰ তালৈ। তাতে শুনিলোঁ বোলে অলপতে তাৰে কোনোবা উকীলৰ লগত বাধা হাকিমৰ ভনীয়েকৰ বিয়া। লগতে ইয়াকো শুনিলোঁ বোলে হাকিমৰ ভনীয়েকক তেজপুৰতে দিবৰ মন কৰি তেওঁৰ পৰিয়াল এৰি থৈ গৈছিল; পিচে গুৱাহাটীত বন্দবস্ত হোৱাত লৈ গ'ল। গোলক বোপালৈকে যে দিয়াৰ কথা আছিল, সেইটো এতিয়াহে শুনিলোঁ।

গোপাল আচৰিত হৈ ক'লে, - “ক'তা? মোক দেখোন সেই বিষয়ে একো জনোৱা নাই।

মিনাই : নজনাতেও কথাটো যে সঁচা তাক মই নিজে জানো।

গোপাল : সঁচা হলেও মোৰ কোনো হানি নাই। মোৰ লবালৈ ভাল ছোৱালীৰ অভাব নহয়।

মিনাই : সেইটো আক কৰ লাগিছেনে! পিচে এটা কথা, -অচিন কাঠৰ চোৰাকো লগাবলৈ বুঢ়ালোকে হাক দি গৈছে। সেই দেখি আতি-গুৰি একো নজনা মানুহৰ লগত সন্মত পতা মই হ'লে ভাল নেদেখোঁ। আমাৰ ইয়াতে জানো বোপাৰ জোৰৰ ছোৱালী নোলাব! কিয়, সোঁ অনবেৰী মাজিষ্ট্ৰেট হুৰ্গা বৰুৱাৰ ছোৱালীজনীয়েই মই দেখাত বোপাৰ যোগ্য। কি ৰূপত, কি গুণত তেওঁৰ লগত জোৰ দিব পৰা

ছোৱালী এই অঞ্চলত নাই। ভাল গ্ৰেজুৱেট লৰা পালে তেওঁ জীয়েকৰ লগত নগৰৰ ঘৰ এখন আৰু সম্পত্তিৰো আধা দিব খুজিছে। জোৱায়েক গ্ৰেজুৱেট হ'লে ই, এ, চি, কৰি দিব বুলি কমিশ্যনাৰে বৰুৱাৰ ওচৰত কথা দি থৈছে। আপুনি কয় যদি মই সেইজনীকে বন্দবস্ত কৰি দিব পাৰোঁ।

গোপাল : এতিয়া তুমি একো কৰিব নালাগে। লৰাই পৰীক্ষা দি আহক; তাৰ পিচত সেইবোৰ কথা ভাবিম। আৰু তুমি যে ধন সম্পত্তিৰ কথা কৈছা, সেইটো কোনো কথাৰ কথা নহয়। মাত্ৰ ছোৱালীজনী ভাল হব লাগে। ঈশ্বৰৰ কৃপাত মোৰ যি সম্পত্তি আছে সেয়ে লৰাই তলৈ যথেষ্ট হব।

মিনাই : বাক তেন্তে এতিয়া যাওঁ। লৰা ঘৰি আহিলে খবৰ কৰিম। কথাটো হ'লে কিন্তু বৰ ভাল হয়।

মিনায়ে বিদায় ল'লে। গোপালে ভাবিচিন্তি একো ঠাৱৰাব নোৱাৰিলে। এই বিষয়ে বাধালৈ লিখা ভাল হ'ব নে বেয়া হব তাকো ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে।

গধূলি গোপালে মহীধৰক মতাই আনিলে আৰু মিনাইৰ পৰা শুনা সকলো কথা কৈ তেওঁৰ কি মত শুলিলে। মহীধৰে ক'লে,—“মিনাইৰ নিচিনা মানুহ এটাৰ কথাতে একো সিদ্ধান্ত কৰিব নোৱাৰি। আপুনি তাৰ বিষয়ে ভালকৈ নাজানে, কিন্তু আশি কাছাৰীত থাকি সকলো জানো। সি অকল ঝাঁকি-ফুকা দি মানুহক ঠগিয়ে খাই আছে। মোৰ বিশ্বাস তাক হুৰ্গা বৰুৱাই পঠিয়াইছে। বৰুৱাৰ জীয়েকৰ বিয়া যোৱা

বহাগতে হ'ব লগা আছিল; পিচে কিবা কাৰণত ভাগিল। সেই দেখি গোলকক হাত কৰাৰ চেষ্টাত আছে।”

গোপাল : তেন্তে বাথালৈ এখন চিঠি লিখোঁ।

তেতিয়া আচল কথা কি বুজা যাব।

মহী : মোৰ মতে এই সম্পৰ্কে আপুনি একো নিলিখাই ভাল। গোলক পৰীক্ষা দি আহিলে বাধা হাকিমে নিজেই খবৰ কৰিব। যদি নকৰে তেতিয়া বৃত্তিম মিনাইৰ কথা মিছা নহয়।

গোপাল : এৰা, তোমাৰ কথাই ঠিক। খবৰখন কৰিব লগীয়া আমাৰ একো হোৱা নাই।

সেইমতেই গোপাল নীৰৱে থাকিল। চিঠিও নিলিখিলে, আন প্ৰকাৰেও একো খা-খবৰ নকৰিলে।

দশম অধ্যায়

স্বস্তিৰ নিঃশ্বাস

নবেল্ল ফুকনৰ ঘৰ গুৱাহাটীত। দেউতাক এজন মোক্তাৰ। নবেল্লই যোৱা বাৰ বি, এল পাছ কৰি ওকালতি আৰম্ভ কৰিছে। ব'হাগত দুৰ্গা বৰুৱাৰ ভীয়েক পূৰ্ণিমাৰ লগত তেওঁৰ বিয়া হোৱাৰ কথা আছিল, কিন্তু কিবা কাৰণত ভাগিল। এতিয়া নতুনকৈ ক'তো ঠিক কৰা নাই।

গোলক নবেল্লতকৈ এবছৰ পিচত কলিকতালৈ যায়। তেতিয়াৰে পৰা ছয়ো একেটা মেচতে আছিল আৰু একে কলেজতে পঢ়িছিল। ছয়োৰে বন্ধুতা বৰ গাঢ়। পৰীক্ষা দি উলটি আহোঁতে গোলক গুৱাহাটীত নাছিল। নবেল্ললৈ আগতে খবৰ দিছিল।

নবেল্ল ঘাটলৈ গৈ তেওঁক আৰু বঢ়াই আনিলে; বাটে বাটে পৰীক্ষাৰ খবৰ শুধিলে। মুঠতে গোলকৰ পৰীক্ষাৰ ফল ভাল হ'ব বুলিয়েই তেওঁ বৃত্তিৰ পাৰিলে।

জাহাজ গুৱাহাটী পাঠিছিল দুপৰ বেজিকা। আহিয়েই ছয়ো গা-পা ধুই ভাত খালে আৰু এখনকুৰি বিজ্ঞান ল'লে। তাৰ পাচত ছয়ো ছয়োৰে ঘৰুৱা বিষয় লৈ কথা পাতিবলৈ লাগিল।

নবেল্ল : পাছ যে হ'ব সেয়াটো নকলেও জানো। পিচে চাকৰি কৰিবা নে ওকালতি কৰিবা ?

গোলক : মোৰ চাকৰি কৰিবৰ মন নাই, দেউ-তাবো তেনে আগ্ৰহ নাই। এতিয়া যদি মত সলায় ক'ব নোৱাৰোঁ।

নবেল্ল : এৰা ভাই, পৰা পক্ষত চাকৰি নকৰাই ভাল। যাৰ ধন-মান একো নাই, তেনে মানুহে চাকৰিৰ লোভত নগৰাকৈ থাকিব নোৱাৰে। কিন্তু তোমাৰ ধন, মান, জ্ঞান আটাই কেইটা আছে। ওকাল-তিয়েই তোমাৰ পক্ষে ভাল। তেতিয়া কৰোঁ বুলিলে দহ জনৰ উপকাৰো কৰিব পাৰিবা।

গোলক : পৰীক্ষাৰ খবৰটো আগৈয়ে ওলাওক, তাৰ পাচত যি হয় কৰা যাব। মই ভাবিছোঁ গৈয়েই নগৰত এটা ঘৰ সজাম। মাটি আগৰে আছে।

নবেল্ল : পিচে বিয়াৰ ভলপানটো কেতিয়া থুৱাবা ?

গোলক : তোমাৰটো খোৱাৰ পাচত।

নবেল্ল : তেতিয়া হ'লে কিমান দিন বাট চাব লাগিব তাৰ ঠিক নাই।

গোলক : কিয় ? তুমি দেখোন সোনকালে বিয়া

হ'ব বুলি কেতিয়াবাই লিখিছিল, যদিও
কন্যাঘৰৰ কথা মুঠেই উল্লুখিওৱা
নাছিল। মই বিয়া কিজানি হৈয়েই
গ'ল বুলিহে ভাবিছিলোঁ।

নৰেন্দ্ৰ : বিয়া হৈ গ'লে তুমি খবৰ নোপোৱাকৈ
থাকিলাহেঁতেন নে?

গোলক : পাহৰিবও পাৰা।

নৰেন্দ্ৰ : অইনক পাহৰিলেও তোমাক পাহৰিব
নোৱাৰোঁ।

গোলক : তেন্তে বিয়া এতিয়াও হোৱা নাই।
কেতিয়া হ'ব?

নৰেন্দ্ৰ : সেই বিয়া আৰু নহয়। আকৌ নতুন
নকৈ সম্বন্ধ পাতিলেহে হ'ব।

গোলক : কিয়?

নৰেন্দ্ৰ : সি বহুত কথা।

গোলক : কি কথা? মই জানিব নোৱাৰোঁ নে?

নৰেন্দ্ৰ : নিশ্চয় পাৰা। ব'বা তেন্তে।

নৰেন্দ্ৰ ভিতৰলৈ গ'ল আৰু এখন চিঠি লৈ
আছিল।

নৰেন্দ্ৰই ক'লে,—“বিয়ালৈ প্ৰায় এমাহ থাকোঁ-
তেই ককাইদেউৰ পৰা এই চিঠিখন পালোঁ।”

গোলক : ককাইদেউ মানে? তোমাকৈ ডাঙৰ
জানো আৰু এজন আছে?

নৰেন্দ্ৰ : তেওঁ মোৰ জেঠাইৰ পুতেক, নাম মহেন্দ্ৰ,
পুলিচ চব ইন্স্পেক্টৰ। আজি ছবছৰ-
মান ডিক্ৰগড়তে আছে।

গোলক : তেওঁনো কি লিখিলে?

নৰেন্দ্ৰ : পঢ়ি চোৱাঁ।

গোলকে চিঠিখন মেলি ক'লে,—“আও! ই
দেখোন চিঠি নহয়, এখন মহাভাৰত।”

নৰেন্দ্ৰ : কথাও মহাভাৰতৰ দৰেই। পঢ়ি যোৱাঁ।

গোলকে পঢ়িলে:—

ভাইটি, তোমাৰ চিঠিখন পঢ়ি মই হাঁহিমই
নে কান্দিমেই ক'ব পৰা নাই। মানুহে গৰু-ছাগলী
কিবা এটা কিনিলেও ভালকৈ আতি-শুৰি লৈহে
কিনে। তেনেদৰে বিয়াৰ নিচিনা এটা বিষয়ত
তুমি এনেকৈ চকু মুদি আগ বঢ়া দেখি মই আচ-
ৰিত মানিছোঁ। তুমি জানা দুৰ্গাবকুৱা ইয়াতে
আবকাৰী ইন্স্পেক্টৰ আছিল আৰু ময়ো ইয়াতে
জবচৰ আছোঁ। তেওঁ ইয়াৰ পৰা যোৱা ছবছৰেই
হোৱা নাই। বিয়াৰ বন্দবস্ত কৰাৰ আগতে অন্তত:
একেবাৰ মোক সুখিব লাগিছিল। এতিয়া মূৰামুৰি
সময়ত মোক নজনাৰা হ'লৈই ভাল আছিল। তথাপি
জানিলোঁ যেতিয়া, মোৰ ক'বলগীয়াখিনি কোৱা
উচিত বুলি ভাবিছোঁ।

দুৰ্গা বকুৱা মই অহাৰ দুই-এবছৰ আগৰে
পৰা ইয়াত আছিল। তেওঁৰ দুজনী ছোৱালী আৰু
এটা লৰা। ডাঙৰ ছোৱালীজনীৰ বিয়া মই অহাৰ
আগতে হৈ গৈছিল; সৰুজনীও তাৰ আগতে মানুহ
হৈছিল। কিন্তু তেওঁৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত মানুহৰ সন্দেহ
থকাত দৰা পোৱা টান হৈছিল। এইখিনিতে বকুৱাৰ
গৃহস্থালিৰ বিষয়েও একেবাৰ কোৱাৰ প্ৰয়োজন।
বকুৱা বৰ কৃপণ আছিল। দৰমহাৰ কথাই নকওঁ,
উপকৰাকৈ পোৱা টকাও তেওঁ খৰচ নকৰিছিল।
তেওঁৰ গৃহিণীয়ে প্ৰয়োজনীয় প্ৰায় সকলো বস্তুকে
মহলদাৰবিলাকৰ পৰা আদায় কৰিছিল। এনেকৈয়ে
মহলদাৰবিলাকৰ তেওঁৰ ঘৰত অৱাৰিত দ্বাৰ আছিল।
এইবোৰ দেখি-শুনিয়েই বোধ কৰোঁ মানুহৰ মনত
বেয়া ধাৰণা জন্মিছিল। তেওঁলোকৰ অনুমান সঁচা
নে মিছা তাক ক'ব উপায় নাই।

সকজনী ছোৱালীৰ নাম পূৰ্ণিমা। মোৰ অহা বছৰতে গোলাঘাটৰ এজন দাবোগাৰ লগত পূৰ্ণিমাৰ বিয়াৰ বন্দবস্ত হয়। তেতিয়া মোৰ ইয়াত থকা ছমাহমান হৈছিল। দুৰ্গাবকৱাৰ ঘৰ ওচৰতে। মাজে সময়ে তেৱোঁ মোৰ ঘৰলৈ আহে, ময়ো যাওঁ। মই তেতিয়া থানাৰ চাৰ্জত আছিলোঁ।

বিয়াৰ বন্দবস্ত হোৱাৰ কিছু দিন পাচত বকৱাৰ বান্ধনি ঘৰটো মেৰামত কৰিব লগা হয় আৰু ঠিকা লয় এজন অবিবাহিত ডেকা ঠিকাদাৰে। তেওঁৰ চেহেৰাটোও চকুত লগা আছিল। কাম চাবলৈ তেওঁ দিনো ছুই বেলা আহে, পোন্ধৰ কুৰি দিন মান। ইন্সপেক্টৰ প্ৰায়ে ঘৰত থাকিবলৈ নাপায়। কেইদিনমানৰ ভিতৰতে এওঁ পূৰ্ণিমা আৰু মাকৰ অতি আপোন হৈ পৰিল। আজি মিঠাই এটো-পোলা, কালিলৈ এচেল এবটল, কোনোবা দিনা তেল, কোনোবাদিনা এখন সাৰী এওঁ পূৰ্ণিমালৈ উপহাৰ আনিবলৈ ধৰিলে। এনেকৈ বস্তু অনা তেওঁ লোকৰ ঘৰত একো নতুন কথা নহয়, সেই কাৰণে মাকেও তাত একো দোৰ নেদেখিলে ঘৰৰ কাম হৈ যোৱাৰ পাচতো ঠিকাদাৰৰ অহা-যোৱা আগৰ দৰেই চলি থাকিল।

এদিন ৰাতিপুৱাতে বকৱানীয়ে মোক মাতি পঠালে। ইন্সপেক্টৰ ঘৰত নাছিল। তেওঁ আগ দিনাই মফচললৈ গৈছিল। মই গ'লত পূৰ্ণিমাৰ মাকে ক'লে, “বৰ ডাঙৰ কথা এটা হ'ল; পূৰ্ণিমা ঘৰত নাই। ৰাতি শুই থকাৰ পৰাই নোহোৱা হ'ল।”

মই : আপুনি ক'লৈ গ'ল বুলি ভাবে?
বকৱালী : মই একো ক'ব পৰা নাই। কালি গধূলি বেলিকা সেই ঠিকাদাৰটো আহিছিল।
সিয়েই কিজানি পলুৱাই নিলে।

মই শোৱা কোঠাত সোমাই কিবা চিঠি-পত্ৰ পাঠ বুলি চালোঁ, কিন্তু একো নাপালোঁ। তেতিয়া বকৱানীক কলোঁ—“আপুনি এই বিষয়ে কাকো একো নক'ব। কোনোবাই যদি ছোৱালীজনী ক'লৈ গ'ল বুলি সোধে তেন্তে ক'ব,—“মোমায়েক আহিছিল, পূৰ্ণিমাকো তেওঁৰ লগতে নগাৱলৈ লৈ গ'ল। কেইদিনমানৰ ভিতৰতে ধৈ যাবহি।”

তেতিয়াৰে পৰা মই গোপনে অনুসন্ধান কৰিবলৈ ধৰিলোঁ। কিন্তু তিন দিনলৈকে একো সূত্ৰ উলিয়াব নোৱাৰিলোঁ। ইয়াৰ ভিতৰতে দুৰ্গা বকৱা আহিল, তেৱোঁ মোৰ কথাকে সমৰ্থন কৰি গোপনে অনুসন্ধান কৰিবলৈকে মোক ক'লে আৰু তেওঁ নিজেও বিচাৰ-খোচাৰ কৰিলে।

সাত দিনৰ ঘূৰত ঠিকাদাৰ আৰু পূৰ্ণিমাক তিনচুকীয়াৰ ঘৰ এটাত পালোঁ। যদিও কথাটো গোপনে ৰখাই মোৰ উদ্দেশ্য তথাপি ঠিকাদাৰক হাত-কেৰেয়া লগাই থানালৈ আনিম বুলি ভয় খুৱালোঁ। ঠিকাদাৰে ক'লে,—“মোৰ গাত দোৰ নাই। তেওঁ নিজে বিয়াৰ ভয়ত পলাই আহিছে। বয়সিয়াল ছোৱালী, কোনো মতামত নোলোৱাকৈ বিয়া পতা দেউতাকৰেই অশ্ৰায়। তথাপি যদি মোক দোষী কৰে, মোৰ ক'বলৈ একো নাই পূৰ্ণিমায়েই ভাব উদ্ভৱ দিব।”

পূৰ্ণিমাক শ্বশিলত ক'লে,—“বই বি আহিলোঁ আহিলোঁৱেই, আকৌ ঘৰলৈ নাযাওঁ।”

মই কলোঁ,—“নাযাওঁ বুলিলে নহয়; যাবই লাগিব। ভালে ভালে নগ'লে চিপাহী লগাই চো-চোৰাই নিয়াহ।”

বহুত ডাৰি ধমক দিয়াৰ পাচত ক'লে—“মোৰ বিয়া হ'লে ঠিকাদাৰৰ লগতে হ'ব লাগিব; নহলে

ঘৰতে থাকিম। আনলৈ বিয়া নোসোমোওঁ।”

মই : বাক সেইবোৰ হ'ব। প্ৰথমতে ঘৰলৈ
ব'লা। ঠিকাদাবলৈ দিব লাগিলেও নিয়ম-
মতে বিয়া দিব লাগিব। এনে ভাবে
এবিলে পৰিয়ালটোৰ বদনাম এটা কাল-
লৈকে থাকি যাব।

বহুত চেষ্টাৰ মূৰত কোনো গোলমাল নকৰাকৈ
তেওঁ ঘৰলৈ আহিল। যদিও কাম অতি গোপনেই
হৈছিল, তথাপি কথাটো সম্পূৰ্ণ গোপনে নাথাকিল।
আনে নাজানিলেও ইয়াৰ পুলিচ কৰ্মচাৰী প্ৰায়-
বোৰেই কথাটোৰ গম পালে। যাৰ লগত বিয়া
হোৱাৰ কথা আছিল, তেওঁকো কোনোবাই জনালে।
তাৰ ফলত তেওঁ বিয়া কৰাবলৈ অসম্মত হ'ল।

পূৰ্ণিমাৰ কিন্তু ঘৰত মন নবহা হ'ল; ঠিকাদাৰৰ
কথা ভাবিয়েই বাউলী হৈ পৰিল। সুবিধা পালে
যে তেওঁ আকৌ ঠিকাদাৰক বিচাৰি পলাব সেইটো
স্পষ্টকৈ বুজা গ'ল।

বখীয়া-পৰীয়া দি জীয়েকক বাখিব লগা হোৱাত
ছুৰ্গা বকৱাৰ মনত সুখ-শান্তি নোহোৱা হ'ল।
শেষত তেওঁ এটা বেলেগ অভিসন্ধিত ধৰিলে। ইয়াত
সকলোৱে জনা এটা নামজলা চোৰ আছিল। সি
মাজে মাজে কোনো কোনো পুলিচ কৰ্মচাৰীৰ ওচৰলৈ
আহে। তাত যে কিবা ভিতৰুৱা বহুস্ত আছিল
তাত সন্দেহ নাই। ছুৰ্গা বকৱাই এই কথাৰ গম
পাইছিল। তেওঁ চোৰটোক হাত কৰি লৈ তাৰ
লগত কিবা এটা ফন্দী আউটিলে।

কেইদিনমানৰ পিচত এদিন বাতি নগৰৰ এজন
দোকানীৰ দোকানৰ পৰা সোণৰ অলঙ্কাৰ, নগদ
টকা আৰু কেইখনমান দামী কাপোৰ চুৰি হ'ল।
দোকানীয়ে থানাত এজাহাৰ দিলে। পুলিচে অহু-

সন্ধান কৰি সকলো মাল ঠিকাদাৰৰ ঘৰত পালে
আৰু তেওঁক হেণ্ড-কাফ দি ধৰি আনি চোৰ বুলি
চালান দিলে। যদিও ঠিকাদাৰে সেই বাতি ঘৰৰ
পৰা ক'লৈকো ওলোৱা নাই বুলি প্ৰমাণ দিলে,
তথাপি চোৰাই মাল বখাটো প্ৰমাণ হৈ গ'ল।
হাকিমে তেওঁক ছমাহ ফাটেকত দিলে। তেওঁ আপীল
কৰিছিল, কিন্তু মুক্তি নাপালে।

ঠিকাদাৰ ফাটেকত পৰাৰ পৰা পূৰ্ণিমাৰ উদ্-
গালি কমিল, কিন্তু দৰা নোলাল। একেবাৰেই যে
নোলাল এনে নহয়, প্ৰত্যেক বছৰতে একো জনৰ
লগত বন্দবস্ত হৈছিল, কিন্তু মূৰামূৰিত বহুস্ত ওলাই
পৰে আৰু বিয়া ভাগি যায়। এনেকৈয়ে চাৰি
বছৰত চাৰিখন বিয়া ভাগিল।

ইয়াৰ পৰা যোৱাৰ পাচত কি হৈছে মই
নাজানিছিলোঁ। তোমাৰ চিঠি পাইহে বুজিলোঁ,
এইবাৰ তুমিয়েই বান্ধত পৰিছা। পতা বিয়াখন
ভঙা যদিও অহুচিত তথাপি আচল কথাখিনি
তোমাক নোকোৱাটো তাতোকৈ অহুচিত বুলি
ক'ব লগাত পৰিলোঁ। এতিয়া তোমাৰ যি অভিকচি
তাকে কৰিবা।

আৰু এটা কথা। পূৰ্ণিমা বয়সত তোমাতকৈ
ডাঙৰ নহলেও সকলো নহয়, তাত সন্দেহ নাই।

তোমাৰ শুভাকাঙ্ক্ষী

মহেন্দ্ৰ

গোলকে পূৰ্ণিমাৰ সম্পৰ্কে তেওঁৰ ধাৰণাকে লৈ
আছিল। গাড়ীৰ ছুৰ্ঘটনাত লগ পোৱা গান্ধক
গৰাকীয়েই পূৰ্ণিমা বুলি তেওঁৰ বিশ্বাস জন্মিছিল।
তেওঁৰ মনত আৰু ধাৰণা বহিছিল যে যিজনী
ছোৱালীয়ে তেওঁৰ নিখল মনত ছাপ ৰাখি যাব
পাৰিছিল, তেওঁ কেতিয়াও বেয়া হ'ব নোৱাৰে।

চিঠিখন পঢ়ি তেওঁৰ ধাৰণা সলনি হ'ল। তথাপি তেওঁ ভাবিলে,—হয় তো তেওঁৰ ধাৰণা ঠিকেই, পূৰ্ণিমা সেইজনী ছোৱালী নহয়। তেওঁ নবেল্লক সুধিলে,— “তুমি ছোৱালীজনী দেখা নাছিলি জানো?”

নবেল্ল : নাই। দেউতাই চাইছিল। মই অৱশ্যে ফটো দেখিছোঁ।

গোলক : চাওঁ ফটোখন আনাচোন।

নবেল্ল : কিয়?

গোলক : এনেকুৱা কাৰ্ত্তিমতী কামিনীৰ লগত চিনাকিটো থকা ভাল।

নবেল্লই ফটোখন আনিলে। ফটোখন দেখি গোলকে স্বস্তিৰ নিশ্বাস এৰিলে। যি হওক, এওঁ তেওঁৰ মানস-প্ৰতিমা নহয়, এতিয়াও তেওঁৰ বিষয়ে নিজৰ বিশ্বাস ভুল বুলি প্ৰমাণ হোৱা নাই।

গোলকে ফটোখন মনোযোগেৰে চাই ক'লে,— “ছোৱালীজনীৰ গঢ়টো খুনীয়াই, কিন্তু কগায়া যেন দেখি। বৰ ক্ষীণ, গাল দুখন অলপ সোমোৱা, কিছু আৰি-কুঁজাও। বয়স অতি কমেও তেইশ-চৌবিশ হ'ব। কিন্তু আগেয়ে সকলো কথা নজনা হ'লে এইবোৰ দোষ ঘপবাই চকুত নপৰিল হেতেন।”

নবেল্ল : মোৰ চকুতেই তেতিয়া পৰা নাছিল।

গোলক : চিঠি পোৱাৰ পাচত তুমি কি কৰিলা?

নবেল্ল : মই চিঠিখন দেউতাক দিলোঁ। দেউতাই সেই দিনাই বিয়া নহয় বুলি হুৰ্গা বকুৱালৈ চিঠি লিখিলে।

গোলক : কাৰণ দিলে কি?

নবেল্ল : কাৰণ আক কি দিব। দেউতাই লিখিলে কোনো বহুস্তজনক ভিতৰুৱা কাৰণ থকাত তাত বিয়া কৰোৱা নহ'ব। তেওঁ আন ঠাইত ব্যৱস্থা কৰক।

গোলক : তেওঁক বাক আন ঠাইত ব্যৱস্থা কৰিবলৈ দিলা, পিচে তোমাৰ ব্যৱস্থা কৰিছা ক'ত?

নবেল্ল : এতিয়ালৈকে ক'তো তোৱা নাই। সেইহে কৈছোঁ বোলে। মোৰ বিয়ালৈ বহুত দিন বাট চাব লাগিব। পিচে তোমাৰ বিয়া বোলে অলপতে হ'ব?

গোলক : কোনে ক'লে?

নবেল্ল : কোনে ক'ব! কথাব যি গৰাকী। তুমি ইমান দিনে মোক কথাটোকে জনোৱা নাই।

গোলক : আগ ধৰি জনোৱা জানো ভাল! মূৰা-মূৰিত কি হয় কোনে জানে! তোমাৰ নিজৰ কথাটোকে ভাবাচোন।

নবেল্ল : তোমাৰ মোৰ কথা একে নহয়। বাধা হাকিমৰ ভনীয়েকৰ নিচিনা ছোৱালী যাৰে তাৰে ভাগ্যত নিমিলে। অপে-গুণে একোতে আঁৰ ধৰিবলৈ নাই।

গোলক : তুমি কেনেকৈ জানিলা?

নবেল্ল : তেওঁলোকৰ ঘৰ বৰ বেছি আঁতৰত নহয়, মাইত মাজে-সময়ে যায়। হাকিম-নীও ননদেকৰে সৈতে কেতিয়াবা ফুৰিবলৈ আহে। মাইতৰ পৰা শুনিছোঁ বোলে বোৱা—কটা, বন্ধা-বঢ়া, ঘৰ-ছৰাৰ সজোৱা আদি কামত তেওঁ বৰ পাকৈত। নিজেই চেষ্টা কৰি লিখা-পঢ়াও শিকিছে। স্বভাৱ চৰিত্ৰও বৰ ভাল; আন ছোৱালীৰ চঞ্চলতা তেওঁৰ গাত নাই। খাইকৈ তেওঁ পৰাপক্ষত চাকৰ-চাকৰীৰ ওপ-বত নিৰ্ভৰ নকৰে। সুঠেত, আগতে

তোমাৰ লগত ঠিক হৈ নথকা হ'লে
ইয়াতে তেওঁৰ বহুতো প্ৰাৰ্থী ওলাল-
হেতেন। ৰূপতো ক'বলৈকে নাই।
এদিন আমাৰ ঘৰলৈ আহোঁতে নিলগৰ
পৰা দেখাৰ সৌভাগ্য ঘটিছিল। তেতিয়া
অৱশ্যে তোমাৰেই ভাবী পত্নী বুলি জনা
নাছিলোঁ। পিচত হে শুনিবলৈ বোলে
তোমাৰ লগত বিয়া ঠিক হৈ আছে ;
তোমাৰ পৰীক্ষা হৈ গ'লেই বিয়া হ'ব।

গোলক : এক প্ৰকাৰ তেনেকুৱাই কথা আছিল।

নবেল্ল : তুমি পাচে ছোৱালীজনী দেখিছা নে
নাই ?

গোলক : নাই।

নবেল্ল : ফটো একা ?

গোলক : নাই দেখা। মই কলিকতাত থাকোঁ-
তেই দেউতাই বন্দবস্ত কৰিলে। তাৰ
পাচত দেউতাক কেনেকৈ ফটোৰ কথা
কওঁ। তাৰ উপৰি ঠিক-ঠাক হৈ যোৱাৰ
পাচত ফটো চোৱা নোচোৱা একে কথা।

নবেল্ল : ব'লা তেন্তে হাকিমৰ ঘৰলৈকে যাওঁ।
তুমি ইয়ালৈ আহিছা যেতিয়া এবাৰ
দেখা কৰা উচিতো।

গোলক : নহয় ভাই, মই যাব নোৱাৰোঁ। হাকিমৰ
লগত মোৰ চিনাকি নাই বুলিলেই হয়।
সহজ পতাৰ আগতে কেতিয়াবা নিলগৰ
পৰা দেখিছিলোঁ ; তেৱোঁ তেনেকৈয়ে
দেখিব পাৰে। কথা-বতৰা কেতিয়াও
পতা নাই। সহজ দ্বিৰ কৰাৰ পাচত
মই কলিকতাত থাকোঁতেই তেওঁ বদলি
হৈ যায়। সেই কাৰণে মোৰ ঘৰলৈ

বেয়া লাগে।

নবেল্ল : তোমাৰ ঘৰলৈ বেয়া লাগিলেও হাকিমে
নিজেই যদি তোমাক বিচাৰি আহে !
তুমি জানো গুৱাহাটীত নামিবা বুলি
লিখা নাই ?

গোলক : মই তেওঁলৈ কেতিয়াও এটা আখৰো
লিখা নাই। যি লিখিছে দেউতাই হে।

নবেল্ল : কিন্তু আহিছা বুলি গম পালে নিশ্চয়
তেওঁ তোমাক বিচাৰিব।

গোলক : তোমালোকে নজনাতে তেওঁ কেনেকৈ
গম পাব। মই কালিলৈ যামেই। ইয়াৰ
ভিতৰত তোমালোকে কাকো নক'বা।
মই এতিয়া তেওঁৰ লগত দেখা কৰিব
নোখোজেঁ।

নবেল্ল : শিক্ষিত মানুহ ইমান লাজকুৰীয়া হয় নে ?

গোলক : হয় নে নহয় মই ক'ব নোৱাৰোঁ। কিন্তু
মই গ'লে বহুতে ছোৱালী চাবলৈকে
আহিছিলোঁ বুলি কোৱা-মেলা কৰিব।
সেইটো মই ভাল নাপাওঁ। দেউতাৰ
ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰিছোঁ যেতিয়া, মানুহক
আন প্ৰকাৰে ভাবিবলৈ সুযোগ দিব
নোখোজেঁ। বিশেষকৈ এতিয়া ছোৱালী
চোৱা-নোচোৱাৰ কোনো মূল্য নাই।

কথা ইমানতে শেষ কৰি দুয়ো চাহ-জলপান
খাই ফুৰিবলৈ ওলাল আৰু বাতি খাবৰ সময়তহে
ঘৰলৈ উলটিল। পিচ দিনা পুৱা বেলাও দুয়ো
তেনেকৈয়ে ঘূৰি-পৰি কথা পাতি কটালে আৰু
হুপৰীয়া আহাৰৰ পাচত জাহাজলৈ খোজ ল'লে।

নবেল্ল সেই দিনা কাছাৰীলৈ যোৱা নাছিল।
তেওঁ গোলকক জাহাজত আগ বঢ়াই থলৈগৈ।

একাদশ অধ্যায়

নিকপায়

গোলকে ঘৰ পাবৰ দিনাই গধূলি মহীধৰক লগ ধৰিবলৈ গ'ল। মহীধৰ তেতিয়া কাচাৰীৰ পৰা আহিছিল মাত্ৰ। পৰীক্ষাৰ খা-খবৰ লোৱাৰ পাচত মঠাধৰে ক'লে,—“তোৰ মানসী প্ৰতিমাক মই বিচাৰি উলিয়াব নোৱাৰিলোঁ। তোৰ লগত সম্বন্ধ পাতিব পৰা যিমান মামুহ নগৰত আছে, তেওঁ-লোকৰ কাৰো ঘৰত সেই ছোৱালী নাই। অকল সেয়ে নহয়, নগৰৰ ওচৰ চুবুৰীয়া গাঁৱতো তোৰ লগত সম্বন্ধ পাতিব পৰা মামুহৰ খা-খবৰ কৰিলোঁ ; কিন্তু তেওঁ ক'তো নোলাল। মোৰ এতিয়া পুৰা বিশ্বাস তেওঁ ইয়াৰ নহয়; আন কোনোবা ঠাইৰ পৰাহে আহিছিল। ছুৰ্গা বৰুৱাৰ ছোৱালীও দেখিলোঁ ; তেওঁ নহয়।”

গোলক : তেওঁ যে নহয়, ময়ো জানিব পাৰিছোঁ।

মহী : কেনেকৈ ?

গোলকে তেতিয়া নবেল্লৰ ঘৰত পূৰ্ণিমাৰ সম্পৰ্কে ক'না সকলো কথা মহীধৰক ক'লে। মহীধৰে কলে,—“দেখিছ কি ভুল কৰিব খুজিছিলি ! যি হওক, ইমানতে বন্ধা। নতুবা আক কিছু আগ বঢ়া হ'লে কথা বিষয়েই হ'লহেভেন। পিচে বাখা বৰুৱাৰ লগত দেখা হৈছিল নে নাই ?

গোলক : নাই। তেওঁ কেনেকৈ লগ ধৰে বুলি শুৱাহাটত এৰাতি থাকিয়েই পলালোঁ।

মহী : বেয়া কৰিলি। লগ পোৱা হ'লে ভাল আছিল।

গোলক : কিয় ?

মহীধৰে তেতিয়া মিনাইৰ পৰা যি শুনিছিল সকলো গোলকক ক'লে। গোলকে ক'লে,—“মিনাইৰ কথা বোধ কৰোঁ সঁচা নহয়। হোৱা হ'লে নবেল্লই গম পালেহেভেন। কিন্তু তেওঁ মোৰ লগতে থাকিবৰ ভনীয়েকৰ বিয়া হব বুলিহে জনে।”

মহী : মিনাইৰ কথা মিচা বুলি মই তেতিয়াই অনুমান কৰিছিলোঁ।

গোলক : মিছায়েই হ'ব লাগে। অৱশ্যে সঁচা হোৱা হ'লেই মই ভাল পালোহেভেন।

মহী : তেতিয়া কি লাভ হ'লহেভেন ? ছুৰ্গা বৰুৱাৰ ছোৱালী বিয়া কৰালিহেভেন নে কি ?

গোলক : নকৰাওঁ।

মহী : তেন্তে ? এঠাইত নহয় এঠাইত তই বিয়া কৰাবই লাগিব।

গোলক : লাগিব। তথাপি কিছু দিন বেহাই পালোহেভেন।

মহী : যাৰ লগত বিয়া হ'ব লাগে হ'বই। মিছাতে বলিয়ালি নকৰাই ভাল।

গোলক : কিন্তু সেটো প্ৰথম পৰশৰ মানকতা এতিয়াও যোৱা নাই।

মহী : বিয়া কৰালেই যাব।

গোলক : মোৰ বিশ্বাস নহয়।

মহী : বিশ্বাস চওক বা নহওক, তই বিয়া কৰাবলৈ বাধ্য। দেউতাৰৰ কথাৰ ওপৰত কথা ক'ব পাৰিবি জানো ? তাতে আগতে তই মত দি থৈছ।

গোলক : এৰা, উপায় নাই।

দ্বাদশ অধ্যায়

ব্যর্থ প্রয়াস

গোলক ঘৰলৈ অহাৰ কেইদিনমান পাচতে গোপাল মোজাদাৰে বাধা বকৱাৰ পৰা এই চিঠিখন পালে।—

পৰমাত্মীয়বৰেষু,

খ্ৰীষ্মত গোলক পৰীক্ষা দি আহিল। গুৱাহাটীত এবাতি আছিল। পিচ দিনা খবৰ পাই মই বিচাৰি গৈছিলোঁ; নাপালোঁ। তেওঁ তাৰ আগতে গুৱাহাটী এৰিলে। গুৱাহাটীলৈ আহিও এবাৰ দেখা নিদিয়াত আমি সকলোৱে বেজাৰ পাইছোঁ। কোন দিনা আহিব আগ ধৰি গম পোৱা হ'লে জাহাজলৈকে গলোঁহেতেন আৰু মোৰ ঘৰতে থকাৰ দিহা কৰিলোঁহেতেন। তেওঁ অহাৰ খবৰটোও আমাক নিদিলে। বিয়াখন আগতে হৈ যোৱা হ'লে, তেওঁ এতিয়াও আমাক এনেকৈ পৰ ভাবিব নোৱাৰিলেহেতেন। সি যি কি নহওক, এতিয়াও সোনকালে বিয়াখন পতা ভাল বুলি ভাবোঁ। সেই বিষয়ে মই সম্পূৰ্ণৰূপে আপোনাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰিছোঁ। আপুনিৱেই দিন-বাৰ চোৱাই কেতিয়া সুবিধা হয় ঠিক কৰিব; সেই মতেই মই আয়োজন কৰিম।

আৰু এটা কথা। বিয়া ক'ত পাতিব খোজে? গুৱাহাটীত নে তেজপুৰত? গুৱাহাটীত হ'লে মোৰ সুবিধা হয়। তেতিয়া দীঘলীয়া ছুটিৰ প্ৰয়োজন নহয়। আপোনালোকৰ থকা-মেলাৰো সহজে ব্যৱস্থা কৰিব পাৰিম। যদি আপোনাৰ আপত্তি থাকে আৰু পূৰ্বৰ কথাৱতে তেজপুৰত হৈ পাতিব খোজে তেন্তে তাকে জনাব। মুঠতে এইটোও আপোনাৰ ইচ্ছাৰ

ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে।

আমাৰ ভাল। আপোনালোকৰো ভাল বুলিয়েই আশা কৰিলোঁ। উত্তৰলৈ বাট চাই থাকিলোঁ। ইতি
আপোনাৰ
বাধা

চিঠিখন পঢ়ি গোপালে বুজিলে মিনাইৰ কথা মিছা। কিন্তু তেনে মিছা কথা ক'বৰ তাৰ কি প্ৰয়োজন আছিল!

সেই দিনা মহীধৰ আহিলত মোজাদাৰে বাধাৰ চিঠিৰ কথা ক'লে। মহীধৰে ক'লে,—“মিনাইৰ কথা মিছা বুলি মই তেতিয়াই বুজিছিলোঁ। তেতিয়াই মই আপোনাক কৈছিলোঁ নহয় তাক ছুৰ্গা বকৱাই পঠিয়াইছে বুলি। আচল কথা হৈছে বকৱাৰ জীয়েকৰ স্বভাব ভাল নহয়; য'তে বন্দবস্ত কৰে তাতে ভাগে। এইবাৰো নবেল্ল ফুকনৰ লগত ঠিক হৈছিল, বহাগতে বিয়াৰ কথা আছিল। কিন্তু ইয়াৰ ভিতৰতে তেওঁৰ কীৰ্ত্তি ধৰা পৰিল; বিয়া ভাগিল। সেই হে গোলকক ধৰিবলৈ নিজে জাল পেলোৱাৰ উপৰিও মিনাইৰ হতুৱাই জাল পেলোৱাইছিল”

মহী : তুমি ইমানবোৰ খবৰ ক'ত পাল।?

তেতিয়া মহীধৰে গোলকৰ পৰা শুনা সকলো কথা গোপালক ক'লে। মোজাদাৰৰ মনৰ সকলো সন্দেহ আঁতৰ হ'ল। মহীধৰে ক'লে,—“মিনায়ে ইয়াত চেঁটা কৰিয়েই যে বহি আছে, মোৰ মনে নধৰে সি গুৱাহাটীলৈ মাজে মাজে গৈয়েই থাকে। মোৰ বোধেৰে সি হাকিমকো আমাৰ বিষয়ে লগাইছে কিজানি।”

গোপাল : অসম্ভৱ নহয়। সেই কাৰণে বিয়াখন সোনকালে পতাই ভাল। সেয়ে হ'লে সকলো সন্তোষৰ মূৰ মৰিব।

মহী : সোনকালে বুলি এতিয়াই সুবিধা নহয়।

এতিয়া ভাদন্ত হ'বই নোৱাৰে। আহি-
নতো সুবিধা নহয়। সেই কাৰণে মোৰ
মতে আঘোণত পতাই ভাল।

গোপাল : এৰা, তেনেকৈয়ে লিখি দিওঁ। বিয়াৰ
দিন চোৱাই-চিতাই পিচত জনাম।

এই কথা-বতৰাৰ কিছু সময়ৰ পাচত মিনাই
মৌজাদাৰৰ ওচৰলৈ আহিল আৰু কিবা কিবি কথা
বতৰাৰ পাচত ক'লে—“পিচে বোপা পৰীক্ষা দি
আছিল। এতিয়া মই কোৱা কথাটো কি কৰে?”

গোপাল : কি কথা?

মিনাই : বোপাৰ বিয়াৰ কথা। ৰায় চাহাবৰ
জাঁয়েকৰ বিষয়ে যে কৈছিলোঁ।

গোপাল : সেইটো ন'হব।

মিনাই : কিয়? আন কৰবাত ঠিক কৰিব খুজিছে
নে কি?

গোপাল : তোমাৰ সেইবোৰ দৰকাৰ নাই। তাত
নহ'ব বুলি কৈছোঁ, সেয়ে খাটাং কথা।

মিনাই : হোৱা হ'লে ভাল আছিল।

গোপাল : কিয়? তোমাৰ কিছু উপাৰ্জনৰ আশা
আছিল হবলা? সেই সুবিধা তোমাক
দিব নোৱাৰিলোঁ। যোৱাঁ।

মিনাইৰ মুখ ক'লা পৰিল। তেওঁৰ অভিসন্ধি
ধৰা পৰিল বুলি বুজি কথা ক'বলৈকে সাহ
নোহোৱা হ'ল, তল মূৰ কৰি লাহে লাহে ওলাই গ'ল।

ব্ৰয়োদশ অধ্যায়

মোহন

দোলন ৰবাৰ ঘৰ ভেজগুবৰ পৰা সাত মাইল

আঁতৰত, এখন গাঁৱত। মানুহ জন বৰ হুখীয়া।
ছবিঘামান কপিত মাটি আছে; তাতে হাল-কোৰ
বাই ধান-খেতি কৰি কোনো মতে প্ৰবৰ্ত্তি আছে।
কেই জনমান গাই, কেইজনী মান ছাগলী, আৰু
পাৰও জোৰ চেৰেক পোহে। তাৰ পৰাও সামান্য
উপাৰ্জন হয়। তাৰেই বাতৰি-ভঁতৰি মাৰি কাপোৰ
একোডোখৰ লয়। তেওঁৰ চোৱালী এজনী আৰু
লৰা এটা। ছোৱালীজনী ওচৰৰে এজন পঢ়াশালিৰ
পণ্ডিতলৈ বিয়া দিছে।

ল'ৰাটোৰ নাম মোহন। বাপেকে কোনোমতে
ক-ম হুটামান চিনক বুলি পঢ়াশালিত নাম লগাই
দিয়ে। তাতে ভিনীহিয়েক পণ্ডিত হোৱাত মানুহলো
দিব নালাগিছিল। বাপেকৰ উদ্দেশ্য আছিল যাতে
আন নহলেও ল'ৰাই পঢ়াখন চাই খাজানা আৰু
মাটিৰ পৰিমাণ ধৰিব পৰা হয়। কিয়নো কোনো
কোনো বাৰ মহৰীয়ে সবহকৈ টকা নি কম টকাৰ
বচিদ দি ঠগে বুলি তেওঁৰ ধাৰণা আছিল।

মোহন পঢ়া-শুনাত বৰ চোকা আছিল। সেই
কাৰণে কোনো শ্ৰেণীতে নোবোৱাকৈ আগ বাঢ়ি-
বলৈ ধৰিলে। ওপৰ শ্ৰেণীত পঢ়োঁতে মাটি জোখা
আৰু কালি উলিয়াই খাজানা কঢ়া দেখি বাপেকে
বং পাঠছিল আৰু আন মানুহক কৈছিল, “এতিয়া
আৰু মণ্ডলে ঠগিব নোৱাৰে; মোৰ লৰায়ে
মণ্ডলৰ কাম কৰিব পাৰিব।”

এনেকৈয়ে প্ৰাইমাবী পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈ
মোহনে বৃত্তি লাভ কৰিলে। বাপেকৰ আৰু পঢ়াবৰ
মন নাছিল। ওচৰ চুবুৰীয়াৰ ছই-এজনে যদিও
পঢ়াবলৈ কৈছিল, তথাপি বেছি ভাগে মানা কৰি-
ছিল। তেওঁলোকে কৈছিল,—“তুমি ছবীয়া মানুহ,
জিলাত স্কুলত পঢ়াবলৈ ধন ক'ত পাবা। ল'ৰা

এতিয়া বুজন হৈছে, তোমাৰো বয়স হৈছে। তাক হাল-কোৰত লগাই দিয়াই ভাল।” আচল কথা হৈছে দোলনৰ নিচিনা এটা ছখীয়া মানুহৰ লবাই ইংৰাজী পঢ়ি তেওঁলোকৰ ল'ৰাতকৈ ভাল হ'ব বুলি তেওঁলোকে বেয়া পাইছিল। মোহনৰ কিন্তু পঢ়িবলৈ বৰ মন; তাতে বৃত্তিও পাইছে। ভিনী-হিয়েকেও পঢ়াব লাগে বুলি টানি ক'লে। শেহত দোলন সম্মত হ'ল। ভিনীহিয়েকে লৈ গৈ জিলাৰ ইংৰাজী স্কুলত মোহনৰ নাম লগাই দিলে। মোহনেও মনোযোগেৰে পঢ়িবলৈ ধৰিলে।

পঢ়াশালিত মোহনৰ বৰ কষ্ট গ'ল। স্কুললৈ আহোঁতে যাওঁতে দিনো চৈধ্য মাইল বাট খোজ কাঢ়িব লাগে। পুৱা আঠমান বজাত কৰ্কৰা-পইতা যি পায় ছটামান খাই ওলায় আৰু গধূলি সাত-আঠ বজাত ঘৰ পায়গৈ। ঘৰত পঢ়িবলৈ নিচেই অলপ সময় হে পায়। তাতে আঠ দহ ঘণ্টা একো নোখোৱাকৈ থাকি আকৌ সাত মাইল বাট খোজ কাঢ়ি ঘোৱাত বৰ ভাগৰ লাগে। ৰাতি প্ৰায়ে পঢ়িব নোৱাৰে। পুৱতী নিশা শোৱাৰ পৰা উঠি ছই তিনি ঘণ্টামান যি পঢ়ে সেয়েই মাথোন পঢ়া।

তথাপি তেওঁ কোনো শ্ৰেণীতে ব'ব লগা নহ'ল। মোহনৰ অৱস্থাৰ কথা জানি বৃত্তি ঢুকালতো হেড-মাষ্টৰে ইন্সপেক্টৰলৈ লিখি মাছুল মাফ কৰাই দিয়ালে। এনেকৈয়ে চাৰি বছৰৰ আগতে তেওঁ দ্বিতীয় বিভাগত এণ্ট্ৰেল পাছ কৰিলে। যদিও মোহনে শেহলৈকে ঘৰৰ পৰাই অহা-ঘোৱা কৰিছিল আৰু মাছুলো মাফ আছিল, তথাপি অস্ত্ৰান্ত খৰচৰ বাবে শেষ ছোৱাত বাপেকে ছশমান টকা ধাৰ কৰিব লগাত পৰিছিল। তেতিয়া ধাৰলৈ তেওঁৰ সিমানে ভয় নাছিল; পুতেকে কিবা কামত সোমাই

ধাৰ মাৰিব পাৰিব বুলি তেওঁৰ আশা হৈছিল।

এণ্ট্ৰেল পাছ কৰাৰ লগে লগেই মোহনৰ শিক্ষা শেষ হ'ল। তেওঁ চাকৰি বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। দাবোগা হোৱাই তেওঁৰ অভিপ্ৰায় আছিল, সেই উদ্দেশ্যে তেওঁ দৰ্খাস্ত দিলে। ইফালে অস্থায়ী চাকৰিত সোমাই ছপইচা উপাৰ্জন কৰাতো লাগিল। এনেকৈয়ে দুবছৰ গ'ল; তেওঁৰ চেষ্ঠাৰ একো ফল নহ'ল। যাৰ খাটনি ধৰোঁতা আছিল, নাইবা যাৰ লগা-ভগা মানুহে পুলিচত চাকৰি কৰিছিল তেনে লোকে এণ্ট্ৰেল পাছ নকৰাকৈয়ে চাকৰি পাইছিল। কিন্তু তেওঁৰ হৈ মাথোঁতা কোনো নাছিল, সেই কাৰণে তেওঁৰ আবেদন বিফল হৈছিল।

মিনাই ঠিকাদাৰৰ শহুৰেকৰ ঘৰ দোলনৰ ঘৰৰে লগালগি। মিনাই মাজে মাজে শহুৰেকৰ ঘৰলৈ যায় আৰু সেই আলমতে মোহনইতৰ লগতো তেওঁৰ চিনা-পৰিচয় ঘটে।

দুৰ্গা বকৱাৰ ঘৰৰ কাষতে মিনাইৰ ঘৰ। আগৰে চিনাকী। এতিয়া অৱসৰ লৈ অহাৰ পিচত নানা কামত ছয়োৰে মাজত ঘনিষ্ঠতা বাঢ়ে। এদিন দুৰ্গা বকৱাই তেজপুৰৰ কোন কোন ল'ৰাই কিমান পঢ়িছে তাৰ খবৰ মিনাইৰ পৰা লয়। মিনায়ে আন আন ল'ৰাৰ লগতে মোহনৰ কথাও ক'লে আৰু কেনেকৈ তেওঁ দাবোগাৰ চাকৰিৰ নিমিত্তে দৰ্খাস্ত কৰি এতিয়ালৈকে পোৱা নাই তাকো জনালে। দুৰ্গা বকৱাই সকলো আঁতি-গুৰি লৈ মোহনক এবাৰ তেওঁৰ ওচৰলৈ আনিবলৈ ক'লে।

মোহন আহিল আৰু বকৱাৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত তেওঁৰ সকলো কথা ভাঙি-পাতি ক'লে। তাৰ পাচত ক'লে —“মোৰ কোনো সম্পৰ্কীয় মানুহ পুলিচ বিভাগত নাই; সেই কাৰণেই মোৰ দৰ্খাস্তৰ গুণ নধৰে।”

হুৰ্গা : কেইটামান নাম দিলেই হয়। সম্পৰ্ক আছে নে নাই কোনে জানিব! এট য়ে পুলিচৰ চাকৰিত সোমায়, তেওঁলোকৰ দৰ্খাস্তত দেখিবা কিমান চৰ ইন্সপেক্টৰ, ইন্সপেক্টৰৰ নাম। কাৰবাক বুলিছে দদাই, কাৰবাক মোমাই কাৰবাক ভিনীহি : অথচ কাৰো লগত কোনো সম্পৰ্কই নাই।

মোহন : ওপৰৰ পৰা যদি সোধে ধৰা নপৰিব নে ?

হুৰ্গা : সেইটো আগতে বন্দৱস্ত কৰি বাখিব লাগে, যাতে কোনোবাই সুধিলে তেওঁলোকে হয় বুলি কয়।

মোহন : সেইটো কেনেকৈ কৰিম ?

হুৰ্গা : তুমি পুলিচত চাকৰি কৰিব খোজা, অথচ এই সামান্য কামটোকে কৰিব নোৱাৰা। এনেকৈ হ'লে তুমি চাকৰি পালেও উন্নতি কৰা টান হ'ব।

মোহন ওখই-ডাঙৰে, গঢ়ে-গতিয়ে সঁচাকৈয়ে চকুত লগা ডেকা। সেই বাবেই হ'ব পায় বকৱাৰ মৰম লাগিল। তেওঁ ক'লে—“বাক ভয় নাই, মই তোমাক সাহায্য কৰিম। চৰকাৰী চাকৰিত আমাৰ ইয়াৰ মানুহ নোহোৱাৰ নিচিনা ; যি হুই এজন উপযুক্ত আছে তেওঁলোকে চাকৰি নাপাব কিয় ? তুমি দৰ্খাস্ত এখন লিখি লৈ মোৰ ওচৰলৈ আহিবা, মই দেখিম চাকৰি দিয়ে নে নিদিয়।

সঁচাকৈয়ে হুৰ্গা বকৱাই সকলো প্ৰকাৰে মোহনক সাহায্য কৰিলে আৰু তাৰ ফলত তেওঁ এইবাৰ হেপাহৰ চাকৰি লাভ কৰিলে। হুৰ্গা বকৱাৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞতাৰে তেওঁৰ অন্তৰ ভৰিল।

বকৱাই উপবাচি মোহনক ইমান সাহায্য কৰাৰ উদ্দেশ্য আছিল। ডিব্ৰুগড়ত থাকোঁতে তেওঁ চাৰিবাৰ

ঠিকঠাক কৰিও জীয়েকৰ বিয়া পাতিব নোৱাৰিলে। তেজপুৰলৈ আহিও বিশেষ আশা নেদেখিলে। মিনাইৰ পৰা মোহনৰ কথা শুনি আৰু লৰাটোৰ চেহেৰা দেখি তেওঁ ভাবিলে মোহনক হাতত ৰখা ভাল। যদি কোনোমতেই আন ক'ভো মিহা নহয়, হেন্তে তেওঁৰ হাততেই পুৰ্ণিমাৰ গভাৰ পাৰিব। কিন্তু সেই কথাৰ আভাস তেওঁ কাকো দিয়া নাই ; আন কি মিনায়েও অলপ অল্পমান হৈ কৰিছে। চাকৰি পালত তেওঁ মোহনক ক'লে,— “এগ্নিয়া হাতত ছুপইচা গোটাই লোৱা, বিয়া-বাকৰ কথা ভাবিব নালাগে। অলপ টনকিয়াল হৈ উঠিলে ময়ে তাৰ মিহা কৰি দিম। সেই ভাৰ মই ল'লো। মোৰ লগত বহুতো ভাল মানুহৰ চিনা-জনা আছে।

পেটৰ কথা পেটেত ৰাখি ইফালে তেওঁ পুৰ্ণিমাৰ নিমিত্তে দৰা বিচাৰিবলৈ লাগিল। নৰেন্দ্ৰ কুকনৰ লগত এক প্ৰকাৰ ঠিক হৈছিলেই, কিন্তু মূৰামূৰি সময়ত ভাগি গ'ল। এতিয়া গোলকক হাত কৰিব পাৰে বুলি চেষ্টাত আছে।

গোপাল মৌজাদাৰৰ ঘৰৰ পৰা মিনাই পোনে পোনে হুৰ্গা বকৱাৰ ওচৰলৈ আহিল। মিনাইৰ চেহেৰা দেখিয়েই উদ্বেগ যি সিদ্ধি নহল, বকৱাই বৃজিব পাৰিলে। তথাপি সুধিলে,—“কি উত্তৰ দিলে ?”

মিনাই : উত্তৰ ভাল নহয়।

হুৰ্গা : কাৰণ ?

মিনাই : কাৰণ তেওঁলোকে মোৰ কাকি ধৰা পেলাইছে। মই বাটত গোলকক লগ পাইছিলো। তেওঁ বোলে কলিকতাৰ পৰা আহোঁতে গুৱাহাটীত বৈছিল ; নৰেন্দ্ৰ কুকনৰ ঘৰতে আছিল। বোধ কৰোঁ নৰেন্দ্ৰই কিবা কৈছে।

দুৰ্গা : চাৰিওফালে ইমান শত্ৰু যে ক'তো
একো ঠিক কৰিব নোৱাৰি! কি যে
কৰিম, মই ভাবিয়েই পোৱা নাই।

মিনাই : মোৰ মনেৰে ইবোৰ-সিবোৰ এৰি মোহন-
লৈকে দিয়ক। তেওঁ আপোনাৰ কথা
পেলাব নোৱাৰে। লৰাটোও ভাল,
চাকৰিটোও ধন ঘটা চাকৰি। মই হ'লে
একো বেয়া দেখা নাই।

দুৰ্গা : সি বা আকৌ কি কয়! জানাই নহয়
উপকাৰীক অজগৰে খায়।

মিনাই : মোৰ বোধেৰে মোহনে আপত্তি নকৰে,
বাপেকৰ মত হ'লেই হ'ব।

দুৰ্গা : এৰা, আক বাট চাব নোৱাৰি। তাকে
কৰাঁ। তুমি বাপেকৰ মতটো আনা।

মিনাই : মই আজিয়েই তাৰ দিহা কৰিম।

মিনাই গ'ল। দুৰ্গা বকুৱা খঙে-বিষে অধীৰ হৈ
নানা প্ৰকাৰ চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে।

চতুৰ্দশ অধ্যায়

বিয়াৰ কথা-বতৰা

দুৰ্গা বকুৱাৰ ঘৰৰ পৰা আহি সেই দিনাই
মিনাই শত্ৰুবেকৰ ঘৰলৈ গ'ল। শত্ৰুবেকৰ ঘৰত জা-
জলপান খাই গধূলি দোলনক লগ ধৰিলে। দোলনে
বহিবলৈ কৈ তামোল-চালি আনি দিলে আৰু কি
সকামত আহিছিল সুধিলে। মিনায়ে ক'লে,—
“শত্ৰুবেকৰ ঘৰলৈ বুলিয়েই আহিছিলোঁ। পিচে
তোমাৰ লগতো অলপ কথা আছিল; সেই দেখি
হে সোমালোঁ।

দোলন : কি কথা?

মিনাই : কথা হৈছে বোপাই চাকৰি কৰিছে
যেতিয়া, এতিয়া আৰু টকা-পইচাৰ
অভাব নহয়; তাতে পুলিচৰ চাকৰি
এতিয়া মোহনৰ ঘৰখন পতাৰ দিহা
নকৰা কিয়?

দোলন : চাকৰি কৰা ছবছৰেই হোৱা নাই। মোৰ
অৱস্থা জনাই। বিয়া বুলিলেই জানো
বিয়া হয়। হওঁতে ছোৱালী দিবলৈ আগ
বঢ়া মানুহৰ লেখেই নাই। পিচে মই
ভাবিছোঁ, আৰু ছবছৰমান কাম কৰি
যি হয় অলপ ধন গোটাই লওক, ঘৰ-
দুৱাৰখিনিও ভাল কৰা হওক। তাৰ
পাচত এঠাইত যি হয় কৰা যাব।

মিনাই : ইয়াৰ ভিতৰতে কিছু টকা জমা নোহো-
ৱাকৈ থকা নাই। অলপ অচৰপ লাগিলে
আনৰ পৰাও আনিব পাৰিব।

দোলন : জমা ক'ৰ পৰা হ'ব! চাকৰি কৰিছে
মুঠেই উন্নৈশ নে কুৰি মাহ। ইয়াৰ
ভিতৰতে আগৰ দুশ টকাৰ খৰ বাঢ়িয়ে
সৈতে শুজিব লগা হৈছে। ঘৰ কেইটাও
মানুহ থাকিব নোৱাৰা হৈছিল, তাক
মেৰামত কৰোঁতেও এশমান খৰচ হ'ল।
মুঠতে তাৰ হাতত টকা নাই।

মিনাই : টকা নাই যদি নাই। এনে মানুহো
ওলাব যি অলঙ্কাৰ পাতি টকা পইচা
সকলো দি বিয়া দিব।

দোলন কিছু সময় অৰাক হৈ মিনাইৰ মুখলৈ
চাই থাকিল। তাৰ পাচত ক'লে,—“আপুনি
কোনোবা বঙালী ছোৱালীৰ কথা কৈছে নে কি?

মোহনৰ পৰা শুনিছিলোঁ বোলে বঙাল দেশত হে
টকা দি দৰা কিনা নিয়ম আছে।”

মিনাই : মই বঙাল দেশৰ দৰা কিনাৰ কথা
কোৱা নাই। ইয়াত কোনো দৰ-ভাণ্ডৰ
কথা নাই। শহুৰেক-জোৱীয়েকে দৰকাৰ
দেখিলে ইজনে সিজনক সহায় কৰা এটা
মৰম-চেনেহৰ কথা। সেইটো কিনা-বেচাৰ
কথা নহয়।

দোলন : আপুনি নো বাক কাৰ কথা ক’ব খুজিছে ?

মিনাই : তুমি জানা দুৰ্গা বকুৱাই সহায় নকৰা
হ’লে মোহনে চাকৰি নাপায়। অগ্ৰণ্থে
মই নলগা হ’লে বকুৱায়ো সেইখিনি
নকৰিলেহেতেন এতিয়াও মোহনলৈ তেওঁৰ
বৰ চেনেহ। ছোৱালীজনী কেনে ধুনীয়া
তুমি নিজেই দেখিছা। তায়ো বকুৱাৰ
বৰ মৰমৰ। মই ভাবিছোঁ দুয়োৰে বিয়াখন
হ’লে বৰ ভাল হয়। তেওঁৰ ছোৱালী
গুৱাহাটীৰ এজন উকীললৈ আৰু আমাৰ
মোজাদাৰৰ পুতেকলৈকো ধৰিছে। তেওঁ
এতিয়াও কাকো কথা দিয়া নাই।
এতিয়াই চেষ্টা কৰিলে মই মোহন বোপা-
লৈকে ঠিক কৰিব পাৰিম বুলি ভাবোঁ।

দোলন : ইমান ডাঙৰ মানুহ এৰি তেওঁ আমাৰ
নিচিনা মানুহৰ ঘৰলৈ ছোৱালী দিব নে ?

মিনাই : দিব বুলিয়েই মোৰ বিশ্বাস। আৰু তোমাৰ
লৰা জনো এতিয়া সৰু মানুহ ! হাকিম-
উকীলতকৈও তেওঁৰ অৱস্থা ভাল হে হ’ব।

দোলন : আৰু এটা কথা। আমি হ’লোঁ হালোৱা
চহা মানুহ। তেওঁৰ ছোৱালী জনো
আমাৰ ঘৰত চলিব পাৰিব !

দোলনৰ ঘৈণীয়েকে সকলো কথা শুনি আছিল।
এতিয়া তেওঁ মাত লগালে,—“আমাক হাকিম-মুজিব
ছোৱালী নালাগে। ঘৰ ধৰি থাৱ পৰা হাসোৱা-
চহাৰ ছোৱালীহে লাগে হাকিমৰ ছোৱালীয়ে আমাক
বন কৰি খুওৱাহে নালাগে শাহ-শড়ৰ বুলিবলৈকে
লাজ পাব। আমিহে তেওঁৰ আল-পৈচান ধৰিব
লাগিব।”

মিনায়ে হাঁহি হাঁহি ক’লে,—“তোমালোকৰ কথাত
মোৰ হাঁহিহে উঠিছে। তোমালোক হালোৱা-চহা
হ’ব পাৰা, কিন্তু তোমাৰ লৰা জনো চাকৰি এৰি
হাল বাবলৈ আহিব ? পুলিচৰ চাকৰি কৰা মানুহ,
কেতিয়া ক’ত থাকে কোনে জানে ! ঘৰলৈ কেতিয়াবা
ছুটা লৈহে যদি এপাক মাৰিব পাৰে। য’তে বিয়া
নকৰাওক, ছোৱালীজনী গিৰিয়েকৰ লগত নাৰাখি
ইয়াতে বাখিব খুজিছা নে ? তোমালোকে লৰাৰ
কথা নাভাবি নিজৰ কথাটো হে ভাবিছা। লৰা যদি
গাৰ্ভতে থাকিলহেতেন তেন্তে গাৰ্ভলীয়া ছোৱালী নিশ্চয়
ভাল হ’লহেতেন। কিন্তু তোমালোকৰ লৰা ফুৰিব
জিলাই জিলাই ঘূৰি। জিলাৰ একো নজনা ছোৱালী
এজনী বিয়া কৰালে তেওঁ যেতিয়াই তেতিয়াই লাজত
পৰিব লাগিব। তেনেকৈ লাজত পৰাৰ স্তম্ভত যদি
লগত নাৰাখি ইয়াতে এৰি থ’ব লগা হয়, তেন্তে
বিয়া কৰোৱাৰ পৰা লাভ হ’ব কি ?”

মিনাইৰ কথা শুনি অলপ পৰ ভাৰি দোলনে
ক’লে,—“এৰা, হওঁতে কথাটো হয়। আমি নো কি
ক’ম ! লৰাক স্তুৰি চাওক। সি ইবোজী পঢ়া লৰা ;
আমাতকৈ বেছি বুদ্ধে। সি যদি যত নিজে আমাৰ
একো ক’বলৈ নাই।”

“বাক তেন্তে মই বজলদৈলৈ গৈ লৰাক স্তুৰি
হা-না এটা লৈ আহি তোমালোকক জনাম।”—

এনেকৈ কৈয়েই মিনাই উঠিল।

পদ্মদেশ অধ্যায়

লেঠাৰ হাত

পিচ দিনা মিনায়ে সকলো কথা ছুৰ্গা বকৱাক জনালে। বকুৱাই ক'লে,—“মোৰ বিশ্বাস মোহনে মত দিব। কিন্তু বাপেকৰ দৰেই বোধ কৰোঁ টকা-পইচা নাই বুলি আপত্তি উলিয়াব।”

মিনাই : বিয়াৰ খৰচটো দিয়াই ভাল। পলম হ'লে আকৌ বা কি হয় কোনে জানে! আন নহলেও ডেকা লৰা আন কাৰবাৰ ফান্দত পৰিব পাৰে।

ছুৰ্গা : যদি এই আহিনতে বিয়া কৰাবলৈ গাত লয় তেন্তে বিয়াৰ খৰচৰ বাবে ছুশমান টকা দিব পাৰোঁ। অলঙ্কাৰ পাতি, কাপোৰ-কানি, দান-মান, একো নিদিলেও হ'ব। তুমি কালিলৈকে মজলদৈলৈ যোৱা আৰু এটা খাটাং বাতৰি লৈ আহাঁ।

মিনাই : আপুনি কোৱাৰ আগতে ময়ো তাকেই ভাবি আছোঁ। পিচে মোৰ হাতত সমূলি টকা-পইচা নাই; জাহাজৰ খৰচটোৱেই নাই।

ছুৰ্গা : বাক খৰচ পাৰা।

তেতিয়াই তেওঁ ভিতৰলৈ গ'ল আৰু এখন পাঁচ টকীয়া নোট আনি মিনাইৰ হাতত দিলে।

টকা কেইটা লৈ মিনাই ঘৰলৈ গ'ল।

পিচ দিনা পুৱা খাকপতীয়ালৈ তৃতীয় শ্ৰেণীৰ টিকট এখন কিনি মিনাই জাহাজত উঠিল আৰু

ছুপৰীয়া নিৰ্দিষ্ট ঘাট পাই নামিল। তাৰ পৰা খোজ কাঢ়ি গৈ মজলদৈ পালে। সেই দিনা মোহন ক'লৈকো যোৱা নাছিল, মিনায়ে ঘৰতে তেওঁক লগ পালে। মোহনে মিনাইৰ পৰা ঘৰৰ আৰু ছুৰ্গা বকুৱাৰ বা-বাতৰি ল'লে আৰু অকস্মাৎ তেওঁ তালৈ যোৱাৰ কাৰণ সুধিলে। মিনায়ে ক'লে,—“কাম আছে, একৰকম ডাঙৰ কামেই। লাহে ধীৰে ক'ম। সম্প্ৰতি গাটো ধুই লওঁ।”

মোহনে মিনাইক গা ধোৱাৰ দিহা কৰি দি ভাতৰ ব্যৱস্থা কৰালে। মিনায়ে গা ধুলে আৰু ভাত-পানী খাই এখন্তক জিৰাই ল'লে। তাৰ পাচত তেওঁৰ উদ্দেশ্যৰ কথা ভাঙি-পাতি ক'লে। লগে লগে পিতাকে যে সম্প্ৰতি দিছে তাকো জনালে।

কিছু সময় তলকা মাৰি থাকি মোহনে ক'লে,—“মই বিয়াৰ বিষয়ে সমূলি ভৰাই নাছিলোঁ। কমকৈও আৰু ছুছৰমান কাম কৰাৰ পাচতহে ভাবিম বুলি স্থিৰ কৰিছিলোঁ। এতিয়ালৈকে যিবিলাকে বিয়াৰ এন্তাৱ কৰিছিল তেওঁলোকক তেনেকৈয়ে উত্তৰ দিছা। মোৰ এতিয়াই বিয়া কৰাবৰ মন নাই।”

মিনাই : কিন্তু ৰায় চাহাবে তোমালৈ বৰকৈ আশা কৰিছে। তোমালৈ তেওঁৰ চেনেহ পুতেকতকৈ কম নহয়।

মোহন : ময়ো তেওঁক পিতাৰ দৰেই শ্ৰদ্ধা কৰোঁ। কিন্তু এই বিয়াত ছুটা ঘাই অনুবিধা আছে। প্ৰথমতে এতিয়াই বিয়া কৰাবৰ মোৰ মন নাই। দ্বিতীয়তে তেওঁ হ'ল নগৰীয়া ধনী মানুহ, মই হলো গাৰ্ভলীয়া, ছুৰীয়া। মই ছুৰীয়া মানুহৰ ছোৱালী বিয়া কৰালেহে শুভাৰ।

মিনাই : কোন ধনী, কোন ছুৰীয়া কোনেও ক'ব

নোৱাৰে ; কালত সকলো ওলট-পালট হয়। এই দুৰ্গা বৰুৱাকে ধৰা। চাকৰিত সোমোৱঁতে তেওঁৰ অৱস্থা তোমাকৈও বেয়াহে আছিল। লিখা-পঢ়াও তোমাকৈ কম। পিচে নেদেখিছা আজি তেওঁৰ অৱস্থা। তোমাৰ অৱস্থা যে তেওঁতকৈও ভাল হ'ব সেইটো ধৰা-বন্ধা কথা। তুমি আজিৰ মনুহটোৱেই সদায় থাকিবা বুলি ভাবিছা নে ?

মোহন : আগলৈ যি কি নহওক, এতিয়াৰ কথা-টোও তো ভাবিব লাগিব। এতিয়া বিয়া পাতিব খুজিলে আন নালাগে, বিয়াৰ খৰচটোকেনো উলিয়াওঁ কেনেকৈ ?

মিনাই : সেই বিষয়ে তুমি ভাবিব নালাগে। ধনৰ যোগাৰ মই কৰি দিম। বিয়াখনত নো কিমান টকা লাগিব ! দুশমান টকা হ'লেই হ'ব। জোৰণৰ বস্তু সকলো ৰায় চাহাবেই দিব। তুমি মুঠেই দৰাটো হৈ যাব লাগিব।

মোহন : টকা লৈ বিয়া কৰাবলৈ মোৰ মন নাট।

মিনাই : মন নাই যদি পিচত ঘূৰাই দিবা। এতিয়া কাকো নজনাগেই হ'ল।

মোহনে কিছু সময় ভাবিলে। তাৰ পাচত ক'লে, “মই এতিয়াই একো ক'ব নোৱাৰোঁ। ভালকৈ ভাবি-চিন্তি চাওঁ।

মিনাই : মোৰ মতে ইয়াত ভাবিব চিন্তিবলৈ একো নাই। ৰায় চাহাবৰ যহতেই তোমাৰ চাকৰি ; তেওঁৰ কথা নাৰাখিলে ভাল হ'ব জানো ! তাতে ছোৱালীজনী বেয়া হোৱা হলেও এক কথা আছিল।

তুমি নিজে ছোৱালী দেখিছা, আৰ ধৰিবলৈ একো নাই বৰং আপেক্ষণে আন ছোৱালীতকৈ বহুত গুণে ভাল ! ভেনে-স্থলত আপত্তিৰ কোনো কাৰণেই থাকিব নোৱাৰে। মোৰ মতে এই আহিনতে বিয়াখন পাতিব লাগে।

মোহন : আহিনতে ! মাজত এমাহো পূবাকৈ নাই। ইমান লৰালৰি কৰাৰ কাৰণ কি ?

মিনাই : কাৰণ আছে। তেওঁৰ ছোৱালী এজন গুৱাহাটীৰ উকীললৈ ধৰিছে। ডেকাপুৰৰ গোপাল মোজাদাৰৰ পুতেকলৈকো ধৰাৰ কথা ওলাইছে। ৰায় চাহাবে এতিয়াও কাকো কথা দিয়া নাই। তোমালৈ তেওঁৰ এটা আপোন ভাব জন্মিছে ; সেই দেখি আনলৈ দিবৰ মন নকৰে। তেওঁৰ মত এতিয়াই বিয়াখন হ'ব লাগে ! নহলে যদি তোমাৰ আশাত হাততে পোৱা ভাল লৰাও এৰি দিয়ে, আৰু শেহত তোমাৰ লগতো বিয়া নহয়, ডেউৱা তেওঁ বৰ অসুবিধাত পৰিব।

মোহন : বন্দবস্ত হৈ থাকিলে পিচত নহ'বৰ কাৰণ কি ?

মিনাই : সেইটো কেনেকৈ ক'বা ! দৰা বডাভাল পোৱাৰ পিচতো একোটা বিয়া ভাল নাই জানো ?

মোহনে তাৰ একো উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে। কিছু সময় মনে মনে থাকি শেহত ক'লে,—“আজি আৰু লৰালৰি কৰি ডেকাপুৰলৈ ঘূৰিব নালাগে। আজি বাতিটো ইয়াতে থাকক, কালিলৈ বাতিৰ জাহাজত ৰাব পাৰিব। ইয়াৰ ভিতৰতে যি হয়

মই ঠিক কৰি ক'ম।”

মোহনৰ কথামতেই মিনাই সেই বাতি তাতে থাকিল আৰু মোহনক নানা প্ৰকাৰে বুজাবলৈ ধৰিলে। শেহত ইচ্ছা নথকাতো মোহন সন্মতি দিবলৈ বাধ্য হ'ল। তেওঁ ক'লে,—“এতিয়াই বিয়া কৰাবলৈ মোৰ অলপো ইচ্ছা নাছিল, কিন্তু বৰুৱা মোৰ পিতৃ-তুল্য, তেওঁকো বেজাৰ দিবলৈ টান পাওঁ। সেই কাৰণে আপোনাকে সকলো ভাৰ দিলোঁ। আপুনিয়েই বৰুৱা আৰু পিতাইৰ লগত কথা-বতৰা পাতি যি হয় কৰিব। মই পিতাইলৈকো লিখিম।”

মোহনৰ মত পাই মিনায়ে ৰং পালে। দিনটো, খাই-বৈ তাতে থাকি গধূলিতে ঘাটলৈ আহিল আৰু বাতিৰ জাহাজত তেজপুৰমুৱা হ'ল।

মিনায়ে দুৰ্গা বৰুৱাক তেওঁৰ চেষ্টাৰ সফলতাৰ কথা জনালে, বৰুৱাই আনন্দ পালে। সেই দিনাবে পৰা দৰা কণ্ঠাৰ ছয়ো ঘৰতে বিয়াৰ আয়োজন চলিবলৈ ধৰিলে। ৰায় চাহাবে দোলনক দুশ টকা দিলে। দৰাঘৰীয়া আয়োজনত মিনায়েই সৰ্বেসৰ্ব্বা হ'ল। বিয়াৰ দিন ঠিক হ'ল ন আহিনত।

নিৰ্দিষ্ট দিনত মোহন ছুটা লৈ আহিল। কোনো আলৈ-আহুকাল নোহোৱাকৈ পূৰ্ণিমাৰ লগত তেওঁৰ বিবাহ সম্পন্ন হৈ গ'ল। ইমান দিনৰ চেষ্টাৰ মূৰত দুৰ্গা বৰুৱা এটা ডাঙৰ লেঠাৰ হাত সাবিল।

ষোড়শ অধ্যায়

হালোৱা চহা

মোহনে বিয়া কৰাবলৈ মাত্ৰ এসপ্তাহৰ ছুটি লৈ আহিছিল। খোৰাখুৰীৰ পিচ দিনাই তেওঁ

অকলশৰে মঙ্গলদৈলৈ যাত্ৰা কৰিলে। পূৰ্ণিমাৰ পাঠিওৱাৰ ভাৰ দুৰ্গা বৰুৱাৰ গাতে থাকিল।

দিন বাৰ চোৱাই চাৰি দিনৰ পাচত দুৰ্গা বৰুৱাই যৌতকীয়া বস্ত্ৰ-বাহানিৰে সৈতে জীয়েকক মঙ্গলদৈলৈ পঠিয়াই দিলে। লগত গ'ল এজনী সম্পৰ্কীয়া তিকতা পূৰ্ণিমাৰ ভায়েক আৰু মিনাই। কেইদিনমানৰ পাচত তেওঁলোক উলটি আহিল। পূৰ্ণিমাই নতুন ঠাইত নতুন জাঁৱন আৰম্ভ কৰিলে।

মোহন আৰু পূৰ্ণিমাৰ নতুন জীৱন প্ৰথমতে শান্তিৰেই গৈছিল। কিন্তু দিন যোৱাৰ লগে লগে মোহনৰ মনলৈ অলপ অশান্তিৰ ভাৱ আহিবলৈ ধৰিলে। পূৰ্ণিমাই কোনো ঘৰুৱা কামলৈ ভালকৈ চকু নিদিয়। দেউতাকৰ ঘৰৰ পৰা লৈ যোৱা বটতলাৰ উপন্যাস পঢ়া, গান গোৱা আৰু চিঠি লিখাৰ বাহিৰে তেওঁৰ প্ৰধান কাম হ'ল মূৰ-গা-জঁতোৱা, সাজ-পাৰ পিন্ধা, খোৱা আৰু শোৱা। নতুন ঠাইত নতুন মানুহৰ মাজত নতুন জীৱন-যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিব লগা হোৱাত তেওঁ যে কিছু আহুকালত পৰিছিল, তাক মোহনে বুজিছিল। কিন্তু এমাহ পাচতো যেতিয়া তেওঁৰ একো পৰিবৰ্তন নহ'ল, তেতিয়া মোহনৰ মনলৈ কিবাকিবি অশান্তিকৰ ভাৱ আহিবলৈ ধৰিলে।

মাজে মাজে ওচৰৰ তিকতা ফুৰিবলৈ পূৰ্ণিমাৰ ঘৰলৈ আহে, পূৰ্ণিমাও তেনেকৈয়ে কেতিয়াবা কেতিয়াবা তেওঁলোকৰ ঘৰলৈ যায়। তেওঁলোকৰ লগত কথা পাতোতে পূৰ্ণিমাই প্ৰায়েই দেউতাকৰ ধন-সম্পত্তি, কৰ্মতা আদিৰ কথা কৈ গৌৰৱ কৰে। মোহন যে বৰ দুখীয়া, আন কি বিয়াৰ খৰচটোও যে দেউতাকেই দিছে তাকো নোকোৱাকৈ নেৰে। মূঠতে তেওঁ যে মোহনৰ ঘৰত থাকি ভাল পোৱা নাই, সেইটো

কথাই তেওঁৰ কথা-বতৰাত প্ৰকাশ পায়। এইবোৰ কথা কেতিয়াবা মোহনৰ কাণতো পৰে, শুনি তেওঁৰ মনৰ অসন্তোষ আৰু বাঢ়ে।

মোহনৰ বান্ধনিটো নতুন সি ভালকৈ বান্ধিব নাজানে। কেতিয়াবা এনেকৈ বান্ধে যে মোহনৰ খোৱাই নহয়। তেওঁ পূৰ্ণিমাক ক'লে,--“অলপ বান্ধনি ঘৰলৈকো চকু দিবাচোন। নহ'লে অকল বান্ধনিৰ ওপৰতে সকলো ভাব দিলে খোৱাৰ আহ-কাল হুগুচে।”

পূৰ্ণিমাই কিন্তু বান্ধনিটোক ভালকৈ বান্ধিব বুলি আদেশ দিয়েই কৰ্তব্য শেষ কৰিলে।

ইয়াৰ কেইদিনমানৰ পিচত এদিন গধূলি মোহনে বোমাছৰ পেটি, বিলাহী বেঙেনা কিনি আনিছিল। অলপ পাচতে এটা মানুহে এচমকা পছৰ মাংস দি ক'লে,—“আজি দেউতা পছ চিকাৰলৈ গৈছিল, এটা হৰিণা পাইছিল; সকলোকে ভগাই দিছে। আপোনালৈকো অলপ দি পঠাইছে।”

মোহনে ভাবিলে আজি ভালকৈ এসাজ খোৱা হ'ব। তেওঁ বান্ধনিটোক ক'লে,—“আলু, পিয়াজ, গৰম মচলা, ঘিউ সকলো ঘৰতে আছে। ভালকৈ বান্ধিবি, মাছৰ টেঙা কৰিবি।”

পূৰ্ণিমাক ক'লে—“মোৰ অলপ কাম আছে। আহা পলম হ'ব পাৰে। তুমি দিহা-পোহা দি ভালকৈ বন্ধাব।”

খাবৰ সময়ত মোহন ঘৰলৈ আহিল। ভাত হৈ আছে বুলি শুনি হাত-ভৰি ধুই গৈ পাতত বহিল। তাতত আঞ্জা সানি এগৰাহ খায়েই তেওঁৰ ভোক কেনিবা পলাল। মুঠতে আলু, পিয়াজ, মাছ, মাংস, গৰম মচলা, বিলাহি বেঙেনা, ঘিউ, ভেল, অতিপাত জলকীয়া আৰু লোণ মিলাই এনে এবিধ আঞ্জা

প্ৰস্তুত কৰি ৰাখিছে যে তাক খাবৰ সাধ্য নাই। তেওঁ মুখ ধুই উঠি আহিল। খঙৰ বেগত বান্ধনিক হুটা চৰ শোধাই দিলে আৰু কাকো খন্ত-বোল নকৰাকৈ শুই থাকিল।

পিচ দিনা পুৱা পূৰ্ণিমাক ক'লে,—“আজিৰ পৰা তুমি বান্ধিব লাগিব। এই বান্ধনি আৰু নাৰাখো। ইয়াক ৰাখি অকল খবচ কৰা হে হয়, খাব নোৱাৰোঁ। তাতে ই থাকিলে তুমিও বন্ধা-বঢ়ালৈ চকু নিদিয়া।”

পূৰ্ণিমা : মই বান্ধিব নোৱাৰোঁ। দেউতাইভৰ ভাত সদায় বান্ধনিয়ে বান্ধে; আৰিয়ে ছোৱালীক চকলৈ যাবলৈ নিদিয়। মোৰ বন্ধা অভ্যাস নাই।

মোহন : অভ্যাস নাই, কৰিব লাগিব। এতিয়া তো আৰিয়ে ছোৱালী নোহোৱা।

পূৰ্ণিমা : মই বান্ধিলে বান্ধনিতকৈও বেয়া হয় যদি ?

মোহন : হয় যদি হ'ব। লাহে লাহে নিজেই শিকিবা।

পূৰ্ণিমা : মই নোৱাৰোঁ। হাত পুৰিব, কাপোৰ-কানি লেভেৰা হ'ব; বন্ধাও বেয়া হ'ব।

মোহন : যদি ভাত মুঠিও সিঁজাব নোৱাৰা, তেন্তে নো তুমি কি কাম কৰিব পাৰা ?

পূৰ্ণিমা : ডাঙৰ মানুহৰ ছোৱালীয়ে যিবোৰ কাম কৰে তাকে কৰিব পাৰিম। হালোৱা-চহাৰ ছোৱালীৰ নিচিনাকৈ কাম কৰিব নোৱাৰোঁ।

মোহন নিজে হালোৱাৰ লৰা; গতিকে পূৰ্ণিমাৰ কথাত বৰ আঘাত পালে। পূৰ্ণিমায়ো যে তেওঁৰ মনত আঘাত দিব মনেৰেই তেনেকৈ কৈছিল, তাত সন্দেহ

নাই। পূৰ্ণিমাৰ এই মনোভাব যদিও নানা সময়ত প্ৰকাশ পাইছিল তথাপি মোহনে ইমান দিন সহি আছিল। আজি কিন্তু তেওঁৰ অসহ্য হ'ল। তেওঁ ক'লে,—“যদি দেউতাৰা ইমান ডাঙৰ মানুহেই হয়, হালোৱা-চহাৰ ভৰিত ধৰিব নালাগিছিল। এতিয়াও যদি ইয়াত থাকি ছুখ পাইছা, দেউতাৰাৰ ঘৰলৈকে যাব পাৰা।”

পূৰ্ণিমা : যাব পাৰোঁ, পঠিয়াই দিলেই হয়। দেউ-

তাই মোক খুৱাব পিন্ধাব নোৱৰিব নে?

মোহন : বাক, তাকে কৰা যাব।

এনেকৈ কৈয়েই মোহন ওলাই গ'ল; বান্ধনিক আক খেদোৱা নহ'ল।

সপ্তদশ অধ্যায়

বেনামী চিঠি

পূৰ্ণিমাৰ মজলদৈত থৈ অহাৰ পাচত দুৰ্গা বৰুৱাৰ পৰা প্ৰতিশ্ৰুত টকা দুশ পাৰ বুলি মিনায়ে বৰকৈ আশা কৰিছিল। দিনো তেওঁ বৰুৱাৰ ওচৰলৈ গৈছিল আৰু আকাৰে ইঙ্গিতে কথাটোৰ আভাসো দিছিল। কিন্তু বৰুৱাৰ পৰা একো সমিধান নাপালে। এনেকৈ এসপ্তাহমান যোৱাৰ পাচত এদিন তেওঁ পোন-পটিয়েই কথাটো উলিয়ালে। তেওঁ বৰুৱাক ক'লে,—“আপোনাৰ কামত মই বহুত ঘূৰিলোঁ, বহুতক টেঙাও লগালোঁ। ইফালে মোৰ নিজৰ কামৰো বহুত খতি হ'ল। সকলো কথা ভাবি চাই কিবা এটা কৰিব লাগে।”

দুৰ্গা বৰুৱাই একো নামাতি ভিতৰলৈ গ'ল আৰু কুৰিটা টকা আনি মিনাইৰ হাতত দিলে।

টকাৰ পৰিমাণ দেখি মিনায়ে ক'লে—“আপুনি নিজেই দুশ টকা দিয় বুলিছিল; এতিয়া কম নকৰিব।”

দুৰ্গা : মই যি কাম কৰিলে দুশ টকা দিয় বুলিছিলোঁ তাক জানো কৰিবা পাৰিলা? মোজাদাৰৰ পুতেকক ঠিক কৰিব পৰা হ'লে তুমি নোঁ কওঁতেই মই সেই টকা দিলোঁহেতেন।

মিনাই : মই কামটো কৰিব নোৱাৰিলেও কমকৈ খটা নাই। কেইবাৰ গুৱাহাটী তেজপুৰ ঘূৰিলোঁ, কিমান কোণল উলিয়ালোঁ, কিমানৰ লগত অখাতিৰ হ'লোঁ, তাক দেখোন আপুনি জানেই। এতিয়াও এইখন বিয়াতো জানো কমকৈ ঘূৰিছোঁ!

দুৰ্গা : ঘূৰিছা সঁচা, কিন্তু তাৰ বাবে খৰচ সদায় মোৰ পৰাই পাই আছা। আৰু তুমি নলগা হ'লেও মোহনক মই ঠিক কৰিব পাৰিলোঁহেতেন। সি মোৰ হাতৰ মানুহ। আৰু চোৱাঁ, গোলকৰ লগত বিয়া হোৱা হ'লে মোহনক দিয়া দুশ টকা দিব নালাগিলহেতেন। তেতিয়া সেই টকা তোমাক দিয়াত টান নাপালোঁহেতেন।

মিনাই : মোহনক দুশ টকা হে দিলে; গোলকৰ দেখোন আধা সম্পত্তি দিয় বুলিছিল।

দুৰ্গা : দিম বোলা আৰু দিয়া দুটা বেলেগ কথা। কাৰ্য্য-সিদ্ধি কৰিবলৈ মানুহে নানা কথা কয়। তুমিয়েই মোজাদাৰ আৰু বাধা হাকিমৰ ওচৰত বহুত কথা কৈছিল; সেইবোৰ জানো সঁচা?

মিনাই : সেইবোৰ আৰু এৰি দিয়ক। আপো-

নাৰ কামত ঘূৰোতে মোৰ কিমান কাম
খতি হ'ল, আৰু কিমান লোকচান হ'ল
সেইটো অন্ততঃ ভাবি চাব লাগে। সিমান
দিনত মই কুৰি টকাহে উপাৰ্জন কৰিলোঁ-
হেতেন নে ? ইমান অন্তায় কৰে কিয়।

মিনাইৰ কথাত বৰুৱাৰ খং উঠিল। তেওঁ
ক'লে,—“তুমি কুৰি টকা নহয়, কুৰি হেজাৰ উপা-
ৰ্জন কৰিলাহেতেন। কিন্তু মই কুৰি টকাতকৈ
বেছি দিব নোৱাৰোঁ। লাগে যদি লোৱাঁ, নহলে
ঘৰাই দিয়া। আৰু তৰ্ক নকৰিবা।

মিনায়ে দেখিলে তৰ্ক কৰাৰ পৰা লাভ নহয়,
বৰং দিয়া ৰূপ কুৰিও ঘূৰাই লোৱাৰ হে ভয়।
ইয়াকে ভাবি তেওঁ টকা কেইটা লৈ বেজাৰ মনেৰে
ওলাই আহিল।

যাওঁতে যাওঁতে মিনায়ে ভাবিলে,—“হুৰ্গা বৰু-
ৱাই পাৰ পাই এতিয়া ভূবত লাঠি মাৰিছে। নাক
শিকাৰ লাগিব।”

কিন্তু শিকায় কেনেকৈ ? প্ৰথমতে মিনায়ে
ভাবিছিল ভেঁটা খোৱা ধৰি দি তেওঁক ফোঁজাদাবী
আদালতত হাজিৰ কৰিব। যদিও ধৰা পেলাবলৈ
মিনাইৰ যথেষ্ট সুযোগ আছিল, তথাপি হাকিমৰ
বিকছে সাক্ষী গোটেৱা তেওঁৰ পক্ষে সম্ভৱ নহ'ল।
এই চেষ্টাৰ ফলত আগেয়ে হুৰ্গা বৰুৱাৰ লগত লেন-দেন
কৰি যি ছপইচা আৰ্জিছিল তাৰো মূদা হে মৰিল।

এমাহমান চেষ্টা কৰিও যেতিয়া মিনায়ে হুৰ্গা
বৰুৱাক একো কৰিব নোৱাৰিলে, তেতিয়া তেওঁ
মান এটা উপায় বিচাৰিলে। তেওঁ ভাবিলে, তেওঁৰ
চেষ্টাৰ বলতেই হুৰ্গা বৰুৱাই পূৰ্ণিমাৰ লেঠাৰ হাত
সাৰিছিল, এতিয়া আকৌ পূৰ্ণিমাৰ ছাৰায়েই তেওঁৰ
অশাস্তি সৃষ্টি কৰিব লাগিব। ইয়াকে ভাবি তেওঁ

নানা উপায়েৰে, ঘাইকৈ গুৱাহাটীত থকা জোহী-
য়েকৰ যোগে দি নৰেন্দ্ৰই পূৰ্ণিমাৰ বিয়া নক-
বোৱাৰ কাৰণটো উলিয়ালে। ইয়াৰ বাহিৰেও আৰু
এটা কথা মিনাইৰ জনা আছিল। ব্ৰাহ্মণে যে
পূৰ্ণিমাৰ গ্ৰহণী হোৱাৰ কথা ওলাইছিল সেইটো
মিছা। আচলতে গান শিকোৱা শিক্ষকজনৰ লগত
পূৰ্ণিমাৰ সম্পৰ্ক ঘটাব ফলত যি লেঠাত পৰি-
ছিল তাক গুচাবলৈ কৰা চেষ্টাৰ ফলস্বৰূপেহে ডাক্তৰ
আৰু খাটৰ সমাগম হৈছিল। মিনায়ে এই সকলো-
বোৰ কথা মোহনক জনাবলৈ লিখ কৰিলে। কিন্তু
তেওঁ নিজে ঘৰ পাতি দি এতিয়া দেখাদেখিকৈ
সেইবোৰ কথা জনাই কেনেকৈ ! তেওঁ নিজে ভাবি-
চিন্তি সকলো বৰ্ণাই মোহনলৈ এখন বেনামী চিঠি
দিবলৈকে শেহত সিদ্ধান্ত কৰিলে। কিন্তু তাতে
কিছু লেঠা আছিল; ইমানবোৰ কথা ভাঙি-পাঙি
লিখিবৰ জোখাই তেওঁৰ বিজ্ঞা নাছিল। তেওঁ এজন
বিশ্বাসী তৰণীৰ কাষ চাপিল আৰু সকলো কথা
বাহুল্যভাৱে লিখাই এখন বেনামী চিঠি মোহনলৈ
পঠিয়াই দিলে। চিঠিখন পঠিয়াই মিনায়ে মনে মনে
আনন্দ উপভোগ কৰিলে। তেওঁৰ আশা হ'ল,
নিশ্চয় এই চিঠি পালে মোহনে পূৰ্ণিমাৰ এৰি দিব।

অষ্টাদশ অধ্যায়

ভালুকৰ সাতী

ভাত বন্ধাৰ কথা লৈ খৰিয়াল লগাৰ দিন ধৰি
মোহন আৰু পূৰ্ণিমাৰ মনত আপোন ভাৱৰ অতাব
হৈ আছিল; ব্যৱধান দিনে দিনে বাঢ়িবলৈ ধৰিলে;
এটা বিবস্তি, এটা অশাস্তি তেওঁলোকৰ মনৰ পৰা

মুগ্ধতা হ'ল। এনেকৈয়ে আক কিছু দিন গ'ল। এনেতে মিনাইৰ বেনামী চিঠিখন মোহনৰ হাতত পৰিল। দুইবোৰ ভিতৰত সন্দাৰ থকা হ'লে বেনামী চিঠিত মোহনে বেছি গুৰুত্ব আৰোপ নকৰিলেহে-
তেন। কিন্তু তেওঁলোকৰ সম্পৰ্ক যেনে হৈ পৰিছিল, তাৰ পৰাই তেওঁ সেই চিঠিৰ সকলো কথা সত্য বুলি বিশ্বাস কৰিলে। তেওঁ বলিয়াৰ দৰে হৈ উঠিল। উৎকট মানসিক যন্ত্ৰণাত তেওঁ কিছু সময় চৰগ পৰা মানুহৰ দৰে থৰ হৈ ব'ল। তাৰ পাচত খোটালাটোৰ ভিতৰতে উদ্ভাস্ত ভাবে ঘূৰিলে। এনেকৈ কিছু সময় কটোৱাৰ পাচত নৈৰ দাঁতিৰ ফাললৈ ওলাই গ'ল। লাহে লাহে তেওঁ প্ৰকৃতিস্থ হ'ল; নিজে নিজে ক'লে,—“মই কি মূৰ্খ! মই আগতে বুজা উচিত আছিল। ধনী মানুহৰ ধুনীয়া ছোৱালী যেতিয়া ল'ৰালৰিকৈ ছুখীয়া মানুহক দিবলৈ ওলায়, তেতিয়াই বুজা উচিত,—হয় ছোৱালীৰ চৰিত্ৰদোষ আছে, নহয় কিবা পাৰিবাৰিক কেলেকাৰী আছে।”

সেই দিনাৰ পৰা মোহন আৰু পূৰ্ণিমাৰ ব্যৱধান আৰু বাঢ়িল। মোহনে কিন্তু চিঠিৰ বিষয়ে পূৰ্ণিমাৰ একো নুশুধিলে। শুধিলেই বা লাভ কি! প্ৰতিকাৰৰ যেতিয়া উপায় নাই, গভীৰ শোচনা নাস্তি বুলি মনে মনে থকাৰ বাহিৰে আৰু কি কৰিব! মাত্ৰ তেওঁ পূৰ্ণি-
মালৈ তেতিয়াৰ পৰা অলপ বেছিকৈ লক্ষ্য ৰাখিলে।

ইয়াৰ পাচত আৰু এটা ঘটনা হ'ল। মঙ্গলদৈত দীলিপকুমাৰ ঘোষ নামে এজন ফটোগ্ৰাফাৰ আছিল। মানুহজন ৰূপহ ডেকা; ওখই-ডাঙৰে লনী। মূৰত চোঁ উঠা দীঘল চুলি, গাত চিক্কৰ পাঞ্জাবী, ভৰিত পাৰ্প ছু। বিয়াৰ পাচতে মোহনে এওঁৰ হতুৱাই তেওঁৰ আৰু পূৰ্ণিমাৰ ফটো তোলাইছিল। ফটোৰ সম্পৰ্কতে তেওঁ কেইবা দিনো মোহনৰ ঘৰলৈ

আহিছিল। এনেকৈয়ে চিনাকী হৈ দীলিপ মাজে মাজে মোহনৰ ঘৰলৈ আহে আৰু কথা-বতৰা পাতি কিছু সময় কটাই গুচি যায়।

বেনামী চিঠিখন পোৱাৰ এসপ্তাহমান পাচত এদিন গধূলি মোহন অলপ নুৰৈলৈ বুলি ওলাই গৈছিল। প্ৰায় খাবৰ সময়ত তেওঁ ঘূৰি আহিল। তেওঁ ঘৰ পোৱাৰ আগে আগে কোনোবা এজন মানুহ তেওঁৰ ঘৰৰ পৰা ওলাই গ'ল। তেওঁ মানুহজন কোন ভালকৈ চিনিব নোৱাৰিলে।

ঘৰ সোমাই মোহনে দেখিলে সন্মুখৰ খনৰ বাহিৰে ঘৰৰ বাকী ছৱাৰ-খিৰিকিবোৰ বন্ধ। পূৰ্ণিমা ছৱাৰৰ ওচৰতে; বান্ধনিটো বান্ধনি-ঘৰত।

মোহনে ক'লে,—“ছৱাৰ-খিৰিকিবোৰ বন্ধ কৰি থৈছা কিয়?”

পূৰ্ণিমা : নহলে মহবোৰ সোমায়।

মোহন : এতিয়া কোন আহিছিল?

পূৰ্ণিমা : ফটোগ্ৰাফাৰে আপোনাক বিচাৰি আহি-
ছিল; নাই বুলিলত গুচি গ'ল।

মোহনে একো নক'লে; কিন্তু মনত এটা দাকণ সন্দেহ জন্মিল। তেওঁ ওলাই যাওঁতে দীলিপৰ ঘৰৰ আগেদিয়েই গৈছিল; দীলিপে বাৰাণ্ডাত বহি থকাৰ পৰা তেওঁক দেখিছিল। তেনে স্থলত আকৌ বৰত বিচাৰি আহিব কিয়? তত্পৰি ছৱাৰ-খিৰিকিবোৰ বন্ধ। মুখৰ ছৱাৰখনো সম্ভবতঃ অলপ আগতেহে মেলিছে। ছৱাৰৰ ওচৰত পূৰ্ণিমাৰ অৱস্থিতিয়েও তাকেই সমৰ্থন কৰে। হ'ব পাৰে দীলিপক মোহন নথকাৰ কথা জনাবলৈ তেওঁ ছৱাৰমুখলৈ আহিছিল। কিন্তু খিৰিকিবোৰ বন্ধ কিয়? মহ জানো আভিয়েই প্ৰথমে আহিছে! আগে পিচে তো এনেকৈ বন্ধ নকৰে।

সেই দিনা মোহনৰ টোপনি নাছিল। যিমানৈ ভাবিবলৈ ধৰিলে, সন্দেহো সিমানেই বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। তেওঁ ভাবিলে—মানুহৰ চৰিত্ৰ-দোষ নাযায়; এভাৰ গাখীবেৰে ধুলেও বগা নহয়।

মোহনৰ মনত শাস্তি নোহোৱা হ'ল। তেওঁৰ পক্ষে পূৰ্ণিমা হ'ল ভালুকৰ সাঙী; বোৱাও টান, খোৱাও টান।

উনবিংশ অধ্যায়

মন্ত্ৰৰ বন্ধন

আঘোণৰ সাতাইশ তাৰিখে গোলকৰ বিয়াৰ দিন ঠিক হ'ল। বিয়া গুৱাহাটীতে হ'ব। দৰাঘৰীয়াৰ নিমিত্তে থকা মেলাৰ সকলো দিহা বাধাকাল বন্ধা-য়েই কৰিছে। বিয়াৰ খৰচ-পাতি কৰিবলৈকো তেওঁ গাত লৈছিল, কিন্তু গোলাপ মৌজাদাৰ তাত সন্মত নহ'ল। অকল মানুহৰ সাহায্যৰ বাহিৰে এটা ফুটা কড়ি ল'বলৈকো তেওঁ ইচ্ছা নকৰিলে।

বিয়াৰ এহুগাহৰ আগতে বৰযাত্ৰী গুৱাহাটীলৈ গৈছিল, মতাই তিকতাই চল্লিশ জন মান। মৌজাদাৰে তেওঁৰ মৌজাৰ সকলোকে বিয়ালৈ মাতিছিল। আন মৌজাৰ আৰু নগৰবোৰে প্ৰধান লোকসকলে নিমন্ত্ৰণ পাইছিল। তেজপুৰৰ বাহিৰত থকা তেজপুৰীয়া মানুহলৈকো তেওঁ পাহৰা নাছিল। নিমন্ত্ৰণ কৰোঁতে তেওঁ এইটোও জনাই থৈছিল যে যিসকল গুৱাহাটীলৈ যাব নোৱাৰে তেওঁলোকে যেন খোবা-খুবীৰ দিনাই তেওঁৰ নিজা ঘৰত বৰ-কস্তাক একেধাৰ আশীৰ্বাদ দি যায়। গুৱাহাটীতো বিয়াৰ আয়োজন ভালমতেই হৈছিল নগৰৰ চিনাকী আচিনাকী প্ৰধান

লোকসকলক নিমন্ত্ৰণ কৰা হৈছিল।

গোলক দৰা হৈ গৈছে যদিও মনত উৎসাহ নাই। বিয়াখন নোহোৱা হ'লেই তেওঁ ভাল পালে-হেতেন। কিন্তু তাকে কবিনৰ উপায় নাই।

কস্তা ঘৰত ধুমধাম আৰু বেচি। নগৰৰ প্ৰায় সকলোৱেই নিমন্ত্ৰিত হৈছিল। আয়োজনো যথেষ্ট ৰূপে হৈছিল। জোৰণৰ দিনাৰে পৰা মানুহৰ সমাগম বিয়াৰ দৰেই। ঢুলীয়া আৰু বেণুপাটিবোৰো বাহুত কৰা হৈছিল।

পদ্মা এনেদৰে গভীন স্বভাবৰ ছোৱালী। জোৰণৰ দিনাৰ পৰা সেই গাঙীয়া আৰু বাগ্গি। মনত যেন এটা গভাৰ অৱসাদ, এটা অবাক্ত বেদনা। মুখ বিবৰ্ণ, চকুৰ পৰা যেন চকুলো ওলাব খুজিছে। উপস্থিত মহিলাসকলৰ কোনোৱে কৈছে,—“আইটি, মন মাৰি আছা কিয়? ঠিকভাৱে জনম ধৰিছা যেতিয়া এদিন নহয়, এদিন ঘৰ এৰি যাব'ই লাগিব। এইখন তোমাৰ ঘৰ নহয়, যাৰ লগত বিধাতাই জোৰা মিলাইছে, তেওঁৰ ঘৰেই হৈ তোমাৰ আচল ঘৰ।”

আন এজনীয়ে কৈছে,—“ইস্ নেদেখিছা! এওঁহে যেনিবা শহুৰি খাটিবলৈ ওলাইছে! এতিয়া বেজাৰত ঠায়েই নাই! দুদিন পিচত এইখন ঘৰলৈ মনতেই নপৰা হ'ব!”

কোনো সৱনয়া গাভৰুৱে কৈছে,—“তেহেলেই বেজাবেই কৰা বা আনন্দই কৰা, আমালৈ হ'লে নাপাহৰিবা।”

পদ্মাই সকলো শুনিলে, কিন্তু একো উত্তৰ নিদিলে। গুৱাহাটীলৈ যোৱাৰে পৰা মালতীৰ লগত পদ্মাৰ বৰ মিল আছিল। মালতীৰ ঘৰ ওচৰতে। তেওঁ বেভিনিউ চিহ্নদাৰৰ ছোৱালী; পদ্মাৰে

প্ৰায় সমান বয়সীয়া। ছয়ো প্ৰায়ে লগ লাগে আৰু নানা বিষয়ৰ কথা পাতে। মালতীৰ বিয়াও ঠিক হৈ আছে; ছুই এমাহৰ পাচতে হ'ব। কেতিয়াবা তেওঁলোকৰ কথাৰ মাজত বিয়াৰ বিষয়েও কথা-বতৰা ওলায়। মালতীয়ে ভাবী গিৰিয়েকৰ সম্পৰ্কে নানা কথা কয়, কিন্তু পদ্মাই নিজৰ স্বামীৰ সম্পৰ্কে একো নকয়। মালতীয়ে বৰকৈ সুধিলে কয়,— “এতিয়াও আমি কোনেও কাকো চিনি নাপাওঁ; পৰব মুখৰ কথা ধাবকৈ কোৱাৰ পৰা কি লাভ! সময়ত সকলো জানিবা।”

জোৰণৰ পিচ দিনা পদ্মাৰ গঢ়-গতি দেখি মালতীৰ মনত কিবা এটা আশঙ্কা জন্মিল। তেওঁ পদ্মাক খোটালা এটালৈ মাতি নি সুধিলে,— “তোমাৰ মতি-গতি দেখি মোৰ মনত এটা সন্দেহ জন্মিছে। এই বিয়াত তোমাৰ মত নাই নে কি?”

পদ্মাই প্ৰথমতে একো নামাতিলে, মাত্ৰ তেওঁৰ ছয়ো চকুৰ পৰা চকু-লো বৈ আহিল। মালতীয়ে ক'লে,— “মই বুজিছোঁ, তোমাৰ মনত কিবা এটা ডাঙৰ দুখ আছে, অথচ তুমি মোক ইমান দিনেও কোৱা নাই। তুমি মোক এতিয়াও বিশ্বাস নকৰা! অথচ মই মোৰ অতি ভিতৰুৱা কথাও তোমাৰ পৰা কেতিয়াও লুকুওৱা নাই।

পদ্মা : তুমি ভুলকৈ নান্ধাবিবা; অবিশ্বাস কৰি মই নোকোৱাকৈ থকা নাই। কিন্তু যাৰ প্ৰতিকাৰ নাই, তাক কোৱাৰ পৰা লাভ কি।

মালতী : তথাপি আপোন জনৰ আগত প্ৰকাশ কৰিলে অলপ সান্ধনা আছে।

পদ্মা : মোৰ সান্ধনাৰ ঠাই নাই।

মালতী : তথাপি তুমি মোকো জানিবলৈ নিদিয়া

নে?

পদ্মা : মোৰ ক'বৰ মন নাছিল। মনৰ কথা মনতে ৰখাই ভাল হ'লহেতেন। তথাপি তুমি যেতিয়া অবিশ্বাস কৰিছোঁ, বুলি ভাবিছা, কওঁ শুনা। তেতিয়া মই তেজ-পুৰত। ককাইদেৱে মোৰ বিয়া ঠিক কৰিলে। যাৰ লগত ঠিক কৰিলে তেওঁক মই দেখা নাই। বোধ কৰোঁ তেৱোঁ মোক দেখা নাই। ককাইদেৱে মোৰ কোনো মতামত লোৱা নাছিল আৰু সঁচাকৈয়ে মোক সোধা হলেও মই একো মত দিব নোৱাৰিলোঁহেতেন। মই সেই বিষয়ে নিজাকৈ একো ভবা নাছিলোঁ। তাৰ কিছু দিনৰ পাচতে দৈবক্ৰমে এজন ডেকা মানুহৰ লগত মোৰ সাক্ষাৎ হয়। অকল সাক্ষাতেই নহয়, তেওঁৰ হাতৰ পৰাশা মোৰ গাত অনুভব কৰিছিলোঁ। মান এক মুহূৰ্ত্তৰ নিমিত্তে তাৰ পাচত তেওঁ অদৃশ্য হ'ল। তেওঁ কোন, ক'ৰ পৰা আহিছিল, ক'লৈ গ'ল একো ক'ব নোৱাৰিলোঁ, কিন্তু মোৰ হিয়াত তেওঁৰ এটা ছাপ বৈ গ'ল। ইয়াৰ কেইদিন মানৰ পাচতে আমি গুৱাহাটীলৈ আহিলোঁ, কিন্তু ইমান দিন যুঁজিও সেই ছাপটো মচিব নোৱাৰিলোঁ। এতিয়া মোৰ বিয়া হ'ব। হিয়াৰ মাজত এজনৰ ছবি লৈ আন এজনৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিব লাগিব। ই কিমান গৰ্হিত কাম হ'ব তাৰি চোৱাচোন। তথাপিও জীয়াই থাকিলে তাৰ প্ৰতিকাৰৰ উপায় নাই।

মৃত্যুৰ বাহিৰে একোৱে মোক এই
সঙ্কটৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিব নোৱাৰে।”

কথাখিনি শুনি মালতীৰ বেজাৰ লাগিল, কিন্তু
প্ৰতিকাৰৰ কোনো উপায় বিচাৰি নাপালে। তথাপি
পদ্মাক সাখনা দি ক’লে,—“সখি, তুমি এনেকৈ
ধৈৰ্য্য নেহেৰুৱাব। জনম, মৰণ, বিবাহ এইবোৰত
মানুহৰ হাত নাই, ই ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত নিৰ্ভৰ কৰে।
তেওঁৰ চৰণত আত্মনিবেদন কৰি তোমাৰ কৰ্ত্তব্য
কৰি যোৱাঁ। হতাশাক প্ৰশ্ৰয় নিদিবা।”

পদ্মা : আন উপায় নাই দেখিয়েই তো মই
তোমাকো মোৰ মনৰ কথা জনোৱা
নাছিলোঁ।

দৰা-কণা এজনবো আঙুঠ নাথাকিলেও নিৰ্দ্দিশ
দিনত গোলক আৰু পদ্মাৰ বিবাহ সম্পন্ন হ’ল।
অপৰিচিত ছুটি প্ৰাণীক মন্ত্ৰৰ বন্ধনেৰে বান্ধি লগুণ-
গাঠিৰে লগ লগোৱা হ’ল।

বিংশ অধ্যায়

নিমন্ত্ৰণ বন্ধা

আগতে কোৱা হৈছে গোপাল মৌজাদাৰে
ভেজপুৰৰ বাহিৰত থকা ভেজপুৰীয়া মানুহকো বিয়া-
লৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল। মোহনো নিমন্ত্ৰিত হৈছিল।
স্কলত পঢ়োঁতে মোহন গোলক-মহীধৰতকৈ ছুটা
শ্ৰেণীৰ ওলত পঢ়িছিল, কিন্তু তেওঁলোকৰ ভিতৰত
ভাল চিনা-পৰিচয় আছিল। মোহনৰ বিয়াত গোলক
আৰু মহীধৰ দুয়ো নিমন্ত্ৰণ বন্ধা কৰিছিল আৰু
মূল্যবান উপহাৰো দিছিল। তাতে তেওঁৰ ঘৰ গোপাল
মৌজাদাৰৰ মৌজাত। পাচু কালিত মোহনে কেতি-

য়াৰা কেতিয়াবা মৌজাদাৰৰ পৰা অলপ-অচলপ
সাহায্যও পাইছিল। সকলো কথা ভাবি চাই তেওঁ
বিয়াত যোগ দিবলৈকে স্থিৰ কৰিলে। তেওঁ হিচাপ
কৰি দেখিলে তেওঁ যদি বিয়াৰ দিনা চুপৰীয়া যায়
তেন্তে সেই দিনাৰ নিমিত্তে দুটা নল’লেও হব, কিন্তু
ঘূৰিব পাৰিব পিচ দিনা আবেলি, পতিকে এদিনৰ দুটা
ল’ব লাগিব। সেই মতেই ব্যৱস্থা কৰি তেওঁ বিয়াৰ
দিনা প্ৰায় এক বজাত থাকপতীয়া ঘাটত জাহাজত
উঠিল আৰু পাঁচ বজাৰ সময়ত গুৱাহাটী পালেগৈ।
তেওঁ যাওঁতে বাটত উজান-জাহাজ লগ নাপালে।
গুৱাহাটী পাই শুনিলে সেই দিনা উজান জাহাজ
শেতিয়ালৈকে অহা নাই; অস্তুত: আৰু ছফটাৰ
ভিতৰত আহি পোৱাৰ আশা নাই। কথাটো শুনি
তেওঁ ভাবিলে যদি পিচ দিনাও তেনেকৈয়ে জাহাজ
অহাত পলম হয় নাইবা নাহেই তেন্তে তেওঁ বৰ
অসুবিধাত পৰিব। ইয়াকে ভাবি সম্ভৱ হ’লে সেই
বাতিয়েই ঘূৰিবৰ মন কৰিলে।

মোহন পোনে পোনে বিয়া ঘৰলৈ গ’ল। মোহনক
দেখি গোলক, মহীধৰ, মৌজাদাৰ সকলোৱে আনন্দ
পালে আৰু যথাৰীতি অভ্যৰ্থনা কৰি জা-জলপান
খুৱালে। মৌজাদাৰে মোহনক ক’লে,—“তুমি যে
মোৰ নিমন্ত্ৰণ বন্ধা কৰিলা তাত পৰম সন্তোষ
পালোঁ। আমি একে ঠাইৰে মানুহ, এনে উৎসৱতো
দেখা নোপোৱা হ’লে বেয়া লাগিলহেতেন।”

মোহনে ক’লে—“সেই দেখিয়েই তো ছুটি লৈয়েই
এলাৰ মাত লগাবলৈ বুলি আহিলোঁ।”

বডাতলত বহুতো মানুহ আছিল। মোহনো
তাতে বহিল উজন সিঙনৰ লগত কথা-বস্তবা পাতি
কাৰো কাৰো লগত চা-চিনাকীও হ’ল। এনেকৈয়ে
এঘণ্টামান কটাই তেওঁ অলপ ইকালে-সিকালে

ফুৰিলে। লাহে লাহে আঠ বাজিল। বৰযাত্ৰী যাত্ৰাৰ আয়োজনত লাগিল। মোহনো দৰাৰ লগত যাবলৈ ওলাল। এনেতে জাহাজৰ দীঘলীয়া উকি শুনা গ'ল। মোহনে ভাবিলে, তেওঁৰ বিয়া খোৱা হ'লেই, কৰিব-লগীয়া কামো একো নাই; ইফালে জাহাজ আহিল যেতিয়া তেওঁ এই জাহাজতে ওলটাই ভাল। পিচ দিনা বা জাহাজ পায় নে নাপায় তাৰ কি ঠিক।

তেওঁ মৌজাদাৰৰ ওচৰ চাপি নিজৰ অভিপ্ৰায় জনালে। মৌজাদাৰে ক'লে,—“থাকিলে যদিও বেছি ভাল পালোঁহেতেন তথাপি তোমাৰ সুবিধাটো এৰিবলৈ নকওঁ। দেখা পালোঁ, এয়েই আনন্দ।”

গোলক-মহীধৰেও তাকেই ক'লে। তেতিয়া সকলোৰে ওচৰত বিদায় লৈ মোহন ঘাটলৈ আহিল আৰু জাহাজত উঠিল। আধা ঘণ্টামানৰ পাচতে জাহাজে গুৱাহাটী এৰিলে।

একবিংশ অধ্যায়

হত্যা নে আত্মহত্যা

পিচ দিনা ৰাতিপুৱাতে মোহনক ঘাটৰ ফালৰ পৰা ঘৰলৈ অহা দেখা গ'ল। তেতিয়া তেওঁৰ ঘৰত ভয়ানক ছলছুল। ইন্সপেক্টৰকে আদি কৰি পুলিচ কৰ্মচাৰী আৰু আন মানুহেৰে ঠাইডোখৰ ভৰি পৰিছে। ঘৰৰ ছৱাৰ মুকলি। ছৱাৰমুখৰ ওচৰতে পূৰ্ণিমা ভেজেৰে বাঙলী হৈ মৃত অৱস্থাত পৰি আছে। ওচৰতে এটা বিভলভাৰ।

মোহন অলপ সময় থৰ লাগি থাকিল তাৰ পাচত কাণটো কি হ'ল জানিব খুজিলত ৰাফ্‌নিটোৱে ক'লে,—“ৰাতি ছই বজাৰ ঘণ্টা শুনাৰ অলপ পাচতে

ঘৰৰ ভিতৰত হিলৈৰ শব্দ শুনিলোঁ। মই উঠি আহি এওঁক এনেকৈয়ে পৰি থকা দেখিলোঁ, আৰু কোনো নাই। তেতিয়া সকলোকে খবৰ দিলোঁ। কেনেকৈ কি হ'ল একো ক'ব নোৱাৰোঁ।”

ইন্সপেক্টৰে মোহনক সুধিলে,—“আপুনি আতি আবেলিহে গুৱাহাটীৰ পৰা অহাৰ কথা আছিল। পুৱাতে এইখিনি পালেহি কেনেকৈ?”

মোহন : কালি জাহাজ অহা পলম হৈছিল, সেই কাৰণে আজিলৈ নাথাকি ৰাতিয়ে ঘূৰিলোঁ।

ইন্সপেক্টৰ : থাকপতীয়া পালেহি কিমান সময়ত?

মোহন : ৰাতি প্ৰায় ডেৰ বজাত।

ইন্স : পিচে ৰাতি থাকিল ক'ত?

মোহন : ঘাটৰ ওচৰৰে দোকানখনত।

ইন্স : আপোনাৰ বন্দুকটো ক'ত আছিল?

মোহন : মেজৰ ড্ৰাৰত।

ইন্স : ছাবি কাৰ হাতত আছিল?

মোহন : ড্ৰাৰত তলাই নাই।

ইন্স : মই বাহিৰে ভিতৰে চাবলগীয়া সকলো চাইছোঁ। এতিয়া আপোনাৰে সৈতে আকৌ এবাৰ ভিতৰখন চাওঁ।

তেতিয়া ছয়ো লগ লাগি ভিতৰখন চালে, কিন্তু একো লৰচৰ নাপালে। শেহত ছাবি বিচৰাই ইন্সপেক্টৰে পূৰ্ণিমাৰ বাকচটো মেলালে। তাত কিছুমান কাপোৰ-কানি আৰু ছপদমান অলঙ্কাৰ আছিল; বাকচৰ এটা চুকত এটা কাগজৰ বাকচ আছিল; তাৰ ভিতৰত কিছুমান চিঠি। ইন্সপেক্টৰে চিঠিৰ বাকচটো ল'লে।

তাৰ পাচত ছয়ো ওলাই আহিল। পূৰ্ণিমাৰ শটো পোষ্টমেন্টৰ পৰীক্ষাৰ নিমিত্তে ডাক্তাৰখানালৈ পঠিওৱা হ'ল। এইখিনি কাম সমাধা কৰি ইন্সপেক্টৰে

মোহনক মাতি নি নিভুতে ক'লে,—“ঘটনাটো যে আত্মহত্যা নহয় সি একেবাবেই ঠিক। ছুৱাৰখন মেলি লৈ ছুৱাৰ মুখত এনেকৈ মানুহে আত্মহত্যা নকৰে। তাতে গুলি লাগিছে কাণ-সঁতাৰ কাষে দি পিচ ফালে। নিজে এনেভাবে গুলি কৰা সম্ভব নহয়। নিশ্চয় ই হত্যা। কিন্তু হত্যা কৰিলে কোনে? বাতি দুই বজাত বাহিৰৰ মানুহ সোমাল কেনেকৈ? পূৰ্ণিমাই নিজে ছুৱাৰ মেলি হত্যাকাৰীক সোমাবলৈ দিয়াৰ বাহিৰে আন উপায়ে সোমোৱাৰ সম্ভাৱনা দেখা নাযায়। চাকৰটোৰ দ্বাৰা যে এই কাম হোৱা নাই সিও ধুকপ।”

মোহন : আপোনাৰ অনুমান কি?

ইন্ : মোৰ অনুমান ই দেখাদেখি হত্যা। ইয়াত বাহিৰা মানুহো জড়িত আছে। কিন্তু প্রকৃত হত্যাকাৰী কোন আপুনি জানে।

মোহন : মই! মই কেনেকৈ জানিম!

ইন্ : কাৰণ হত্যাকাৰী আপুনি নিজে।

মোহন : মই হত্যাকাৰী!

ইন্ : এৰা আপুনিয়েই।

মোহন : মই ঘৰতেই নাই। বাতি জাহাজৰ পৰা নামি ঘাটৰ দোকানখনতে আছিলোঁ; দোকানীক সুধিলেই গম পাব।

ইন্ : আপুনি দোকানত থাকিব পাৰে, কিন্তু ঘৰৰ পৰা উলটি গৈ।

মোহন : তেন্তে আপুনি মোকেই সন্দেহ কৰিছে?

ইন্ : সন্দেহ কি! নিঃসন্দেহে জানিছোঁ। আপুনি যে আহিছিল আৰু বন্দুকৰ আৱাজ হোৱাৰ পাচতে উলটি গৈছিল, সেইটো সঁচা কথা। পহৰাৱালা তাৰ সাক্ষী। মই সেইবোৰ তদন্ত আগতে

কৰিছোঁ। মই সকলো কথা এতিয়া গোপনেই বাখিছোঁ, সেই বাবেই আন মানুহৰ আগত এইবোৰ বিষয়ে শ্ৰেয় কৰা নাই।

মোহন বিবৰ্ণ হ'ল; কি উত্তৰ দিব ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে।

ইন্ পেন্স্টৰে ক'লে,—“এটা কথাৰ বাহিৰে সকলো কথা স্পষ্টকৈ জনা গৈছে।

মোহন : কি কথা?

ইন্ : আপুনি আঠোত আপোনাৰ ঘৰৰ ভিতৰত কোনোবা এটা মানুহ আছিল। কিন্তু সি কোন জানিব পৰা নাই। সেই বুলি তাক উলিয়াবলৈকো বেছি অনুসন্ধান কৰিব নালাগিব।

মোহন : আপুনি এইটো কেনেকৈ গম পালে?

ইন্ : শোৱাপাটীৰ একাষে এটা চিকৰ পাঞ্জাবী থকা আপুনিও দেখিছে। সেইটো যে আপোনাৰ নহয় তাক ঠিককৈ জানো। আপোনাক মেনে চোলা পিন্ধা কেতিয়াও দেখা নাই। তাৰ উপৰি আপুনি ঘৰত নাছিল; সেই কাৰণে শুৱৰ সময়ত সোলোকাই থৈছিল বুলিবৰ উপায় নাই। আপুনি আহোঁতে সেই চোলাৰ যি মালিক সিয়েই ভিতৰত আছিল।

মোহনে কবলৈকে কথা বিচাৰি নাপালে।

ইন্ পেন্স্টৰে আকৌ ক'লে,—“চাওক, আপুনি এজন কৰ্ত্তব্য-পৰায়ণ নিপুণ কৰ্মচাৰী; স্বভাৱ-চৰিত্ৰৰ বিষয়েও মোৰ ধাৰণা উচ্চ। সেই বাবেই আপোনাক ভাল পাওঁ। আপুনি যে সাম্ৰাজ্য কাৰণত এনে সাংঘাতিক কাম কৰা নাই মই তাক ভালকৈ

বুজিছোঁ। তথাপি আপুনি মোক প্ৰকৃত ঘটনাটো নিজে জানিবলৈ দিয়া উচিত। আপোনাৰ যাতে কোনো বিপদ নহয় তাৰ বাবেই তদন্ততো মই সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰিছোঁ। মই এতিয়া আপোনাৰ লগত বন্ধু ভাবেহে কথা পাতিছোঁ; তদন্তকাৰী হিচাপে নহয়।”

কৰ্ত্ত-নকৰ্ত্তকৈ অলপ সময় থাকি মোহনে ক’লে, — “আপোনাৰ অনুমান সত্য। কেনে পাক-চক্ৰত পৰি অনিচ্ছাতো মই বিয়া কৰাব লগাত পৰিলোঁ তাক আপুনি জানে। বিয়া কৰাই অশাস্তিৰ বাহিৰে মই একো পোৱা নাছিলোঁ। বিয়াৰ কিছু দিন পিচৰে পৰা মোৰ পূৰ্ণিমাৰ ওপৰত সন্দেহ জন্মিল; তেওঁ যে চৰিত্ৰহীন তাকে এখন বেনামী চিঠিৰ পৰা জানিব পাৰিলোঁ। অকল সেয়ে নহয় সেই দীলিপ বোলা ফটোগ্ৰাফাৰটো এদিন অসময়ত সন্দেহজনক ভাবে মোৰ ঘৰৰ পৰা যোৱা দেখি মোৰ ধৈৰ্য্য নোহোৱা হৈ আহিল। তথাপি সকলো যত্নৰ নীৰৱে সহি থাকিলোঁ। কালি বিয়ালৈ যাওঁতে কালিয়েই ঘূৰিম বুলি ভবা নাছিলোঁ, কিন্তু সৌভাগ্যৰ কাৰণেই হওক বা দুৰ্ভাগ্যৰ কাৰণেই হওক আহিবৰ সুযোগ মিলিল। বাতি ডেৰ বজাত ঘাট পাই প্ৰথমতে তাতে থাকোঁ বুলিয়েই ভাবিছিলোঁ। কিন্তু পিচত ঘৰলৈ আহিবলৈকে মন গ’ল। মই যাওঁতে চাইকেলখন আৰু বন্ধুকেটো লৈ গৈছিলোঁ এতিয়া বাটত কিবা আত্মকাল ঘটে বুলি বন্ধুকত গুলি ভৰাই ললোঁ আৰু বেগেৰে চাইকেল চলাই দিলোঁ।

মই ঘৰলৈ আহোঁতে কোনো বেয়া ভাব মনত লৈ অহা নাছিলোঁ। কিন্তু দুৱাৰ-মুখ পোৱাৰ লগে লগেই মনৰ গতি সলনি হ’ল। ভিতৰত তেতিয়া

কোনোবাই ফুচফুচাই কথা পাতিছিল। মই দুৱাৰত খুন্দিয়াই দুৱাৰ মেলি দিবলৈ ক’লোঁ। কিন্তু কথাহে বন্ধ হ’ল, দুৱাৰ মেল নাখালে। মই আকৌ মাতিলোঁ, মোৰ পৰিচয় দিলোঁ, গুৱাহাটীৰ পৰা যে ঘূৰি আহিলোঁ তাকে জনালোঁ, তথাপি দুৱাৰ বন্ধই থাকিল। এনেকৈ পাঁচ মিনিটমান যোৱাৰ পাচত পূৰ্ণিমাই দুৱাৰখন মেলি দিলে। মই ভিতৰ সোমালোঁ; পূৰ্ণিমাক একো নুহুৰিলোঁ। পূৰ্ণিমা তেতিয়া একে ঠাইতে থিয় হৈ থাকিল; তেওঁৰ মুখখন মৰা মানুহৰ মুখৰ দৰে হৈছিল।

“ঘৰত সোমায়েই মই টিমাই খোৱা লেম্পটো বেছিকৈ জ্বলাই দিলোঁ। তৎক্ষণাত আপুনি কোৱা পাঞ্জাবীটো চকুত পৰিল; সেইটো মোৰ নহয়। মই চোলাটোৰ জেপত এটুকুৰা কাগজ পালোঁ। এতিয়াও কাগজ টুকুৰা মোৰ হাততে আছে।”

মোহনে কাগজ টুকুৰা ইন্সপেক্টৰক দেখুৱালে। তাত লিখা আছিল, “আজি তেওঁ গুৱাহাটীলৈ গৈছে, কাইলৈ আহিব। বাৰমান বজাত মই তোমালৈ বাট চাম।”

মোহনে ক’বলৈ ধৰিলে, — “তেতিয়া মই বুজিলোঁ যাৰ চোলা তেওঁলৈ লিখা এইখন পূৰ্ণিমাৰ চিঠি। মানুহটো যে ভিতৰতে আছে ঘটনাক্ৰমে তাকে স্পষ্টকৈ দেখুৱালে। মোৰ মনত তেতিয়া কি লাগিছিল মই নিজেই বুজিব নোৱাৰিছিলোঁ। মই বিভল-ভাৰ উলিয়ালোঁ; গুলি ভৰোৱাই আছিল। এহাতে লেম্পটো আৰু আনহাতে বিভলভাৰটো লৈ মই ইকালে সিকালে চাবলৈ ধৰিলোঁ। এবাৰ অলপ চাপৰি খাটৰ তলৰ ফালে চাব খোজোঁতেই হঠাৎ দীলিপ ওলাই লব মাৰিলে। তৎক্ষণাত মই গুলি এৰিলোঁ। কিন্তু দীলিপ সাবিল; গুলি লাগিল

পূৰ্ণিমাৰ গাত। পূৰ্ণিমা ঢাচ কৰে পবিল আৰু তেতিয়াই ধাতু গ'ল। মই অলপ সময় চাই থাকি ওচৰতে বন্ধুকটো পেলাই অহা বাটেই উভতি গলোঁ। আৰু বাকী সময়খিনি দোকানতে ছটকটাই পৰি থাকিলোঁ।

ইন্সপেক্টৰ : ঘটনাটো আপুনি কোৱাৰ আগতে বুজিছিলোঁ। এতিয়া মাত্ৰ মানুহটো কোন জনা গ'ল। আৰু এটা কথা জনা গ'ল যে যদিও পূৰ্ণিমা মৰিল, আপোনাৰ গুলিৰ লক্ষ্য দীলিপহে আছিল।

মোহনে ক'লে,—“আপোনাক সকলো কথা জনালোঁ। এতিয়া কেনেকৈ এই বিপদৰ হাত সাৰিম তাৰ উপায় দিয়ক।”

ইন্স : বাক সেই বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

আগেয়ে এই চিঠিবোৰত কি পাওঁ চাওঁ।

চিঠিবোৰত চকু ফুৰাই ইন্সপেক্টৰে ক'লে,—“আপুনি বোধ কৰোঁ এইবোৰ চোৱা নাই। এই বোৰৰ পৰা যি দেখা যায় পূৰ্ণিমাৰ চৰিত্ৰ আপুনি ভবাতকৈও জঘন্য। ভালেই হৈছে, এনে তিক্ততা জীয়াই নথকাই ভাল।”

মোহন : এতিয়া কি কৰিম ?

ইন্স : সঁচা কথা ক'লেও ইমানবোৰ প্ৰমাণৰ ওপৰত আপোনাৰ শাস্তি নহ'ব পাৰে আৰু হলেও লঘু শাস্তিয়েই হ'ব। তথাপি এইবোৰ কেলেঙ্কাৰী প্ৰচাৰ নোহোৱাকৈ ৰাখিব পৰাই ভাল। মুঠতে ডাক্তৰে আত্মহত্যা বুলি বিপোর্ট দিলেই সহজে লেঠা মৰে। কিন্তু মই যি বুজিছোঁ ডাক্তৰে ভেনে বিপোর্ট নিদিব।

মোহন : দিয়াৰ উপায় কি ?

ইন্স : ডাক্তৰক ধৰিব লাগিব।

এনেতে খবৰ আহিল যে ডাক্তৰী পৰীক্ষা হৈ গ'ল; শয়দাহ কৰিবলৈ নিব লাগে। মোহনে ইন্সপেক্টৰক ক'লে,—“মই মৰিশালিলৈ যাব লাগিল; আপুনিয়েই ডাক্তৰৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি মোক এই আহকালৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰক।”

তাৰ পাচত মোহন কনচোৰেক চিপাহী আৰু আন মানুহেৰে সৈতে পূৰ্ণিমাৰ শেষ-কৃত্য কৰিবলৈ গ'ল। ইন্সপেক্টৰো লগতে গৈছিল। তেওঁ মৰিশালিলৈ নগৈ ডাক্তৰক ভিতৰুৱাকৈ লগ ধৰিলে।

ডাক্তৰ প্ৰথমতে সম্মত নহৈছিল যদিও শেহত আত্মহত্যা বুলিয়েই বিপোর্ট দিলে। শুনা যায় এই বাবে মোহনৰ অলপ বাককৈয়ে খৰচ হ'ল।

এই ঘটনাৰ পাচত মোহনে কৈছিল,—“লোকৰ কথাবে কেতিয়াও বাট বুলিব নালাগে। মই যদি আকৌ বিয়া কৰাওঁ, মোৰ নিচিনা অৱস্থাৰ মানুহৰ ঘৰতহে বিয়া কৰাম। মানুহ চিনা টান। মিনাইৰ দৰে মানুহক বিশ্বাস কৰাৰেই এই পৰিণাম।

দীলিপ সেই বাতিয়েই ক'বলৈ গ'ল। তাৰ পাচত কোনেও তেওঁক মজলদৈত দেখা পোৱা নাই।

দ্বাবিংশ অধ্যায়

ভেৰেই এওঁ

গোলকৰ বিয়াৰ পিচ দিনাই বৰবাত্ৰী ভেক্স-পুৰলৈ উলটিল। কস্তাৰ লগত আহিল ভেৰেই মাক, খুৰাকৰ পুতেক আৰু এজনী লিগিৰী।

তৃতীয় দিনা ছপৰীয়া বৰবাত্ৰীসকল আহি ঘৰ পালে। সেই দিনাই বাতিলৈ খোৰাখুৰী সবাহ।

পূৰ্বৰ বন্দনসময়ে সেই দিনাই স্থানীয় লোকসকলক অভ্যর্থনা কৰা হ'ল। নিমন্ত্ৰিত লোক প্ৰায় সকলোৱেই আহিছিল আৰু জা-জলপান খাই বৰ-কণ্ঠাক আশীৰ্বাদ কৰি গৈছিল।

বাতি খোবাতুৰী সৰাহ। গাৱঁৰ ৰাইজ গোটে খাই সৰাহ পাতিলে আৰু এজন বাপুৱে দৰাকণ্ঠাক খোবাতুৰীৰ আখ্যান গাই শুনালে।

সৰাহ ভাগিল। সকলো ঘৰাঘৰি গ'ল। তাৰ পাচত গৃহস্থ, আলহী সকলোৱে খাই-বৈ শয্যাৰ আশ্ৰয় ল'লে। এতিয়ালৈকে গোলক আৰু পদ্মা আঁতৰে আঁতৰেই আছিল। সকলোৱে বিজ্ঞান লোৱাৰ পাচত তেওঁলোকৰ সাক্ষাৎ হ'ল। প্ৰথমতে পদ্মাৰ ওৰণী-তলৰ অস্পষ্ট মুখখন দেখি গোলকৰ মনত কিবা এটা সন্দেহ জাগিল; তেওঁ ঘপকৰে ওৰণীখন গুচাই পেলালে। তাৰ পাচত অলপ সময় ধৰ হৈ ব'ল; এটা আনন্দৰ জেউতি মুখত বিৰঙি

উঠিল। তেওঁ হঠাৎ কৈ উঠিল,—“তুমি পদ্মা!”

পদ্মাৰ লাজকুৰীয়া মুখখনতো এটা নতুন আভা ফুটি ওলাল।

গোলকে ক'লে,—“যোৱা বহাগত বিয়া খাবলৈ যাওঁতে যে গাড়ীৰ পৰা পৰিছিল, তেতিয়া কোনে তুলিছিল মনত আছে?”

পদ্মাই মূৰ ছুপিয়াই ক'লে,—“ওঁ।”

* * *

পিচদিনা পদ্মাই সখীয়েক মালতীলৈ লিখিলে :—

“সখি, বৰ আনন্দৰ বাতৰি এটা তোমাক দিবলৈ বুলি ইমান লৰালৰিকৈ কলম ললোঁ। যাৰ ছবি মোৰ হিয়াৰ মাজত, যাৰ পৰশৰ অনুভূতি মোৰ প্ৰত্যেক অঙ্গত, তেৱেঁই এওঁ। ভাগ্যে ভুল নকৰিলোঁ। ঈশ্বৰক ধন্যবাদ।”

অন্ত

ଅନୁଷ୍ଠାନ

অৰ্পণ

মোৰ পুত্ৰোপম বৰ জোৱাই ঈশান মানিকচন্দ্ৰ
শইকীয়াৰ শিৱত “অদৃষ্ট” আন্তৰিক স্নেহৰ নিৰ্মালি।

ইতি—

তেজপুৰ
১ শাওণ ১৮৭০ শক

শুভানুধ্যায়ী
এম্বকাৰ

পাতনি

মানুহৰ জীৱনৰ সোঁত স্বাভাৱিক গতিৰে নচলে।
কিবা এটা দুৰ্জ্জৰ্য় শক্তিৰ অদৃশ্য হাতে তাক একা-
বেকা বাটে দি লৈ যায়। তাৰ ফলত মানৱ জীৱনত
আশা-নিৰাশা, হাঁহা-কন্দা, আনন্দ বিষাদ আদি
বিপৰীত অনুভূতিৰ আকস্মিক বিকাশ আৰু বিলয়।
এই যে ঘটনাৰ প্ৰবাহ, সকলো সময়তে তাৰ কাৰ্য্য
কাৰণৰ সম্বন্ধ বিচাৰি পোৱা নাযায়। এয়েই অদৃষ্ট।
ইয়াৰ প্ৰভাৱতেই মানুহৰ সবল জ্ঞান-যাত্ৰাত
জটিলতাৰ সৃষ্টি হয়। “অদৃষ্ট” তাৰেই এটি চিত্ৰ।

ইতি—

তেজপুৰ
বহাগ-বিহু, ১৮৭° শক

নিবেদক
গ্ৰন্থকাৰ

অদৃষ্ট

প্ৰথম অধ্যায়

আকস্মিক দুৰ্ঘটনা

সময় সন্ধিয়া। আন্ধাৰে প্ৰকৃতিৰ বেহুপ অস্পষ্ট কৰি তুলিছে, কিন্তু একেবাৰেই লুকুৰাব পৰা নাই। আকাশত দুই-এটা ভৰাই মাথোন ভুমুকি মাৰিছে। জুৰ বতাহে ধীৰ গতিৰে নতুনকৈ ফুলা ফুলৰ বেণু ছটিয়াই ফুৰিছে। এনে সময়ত এজন মানুহ জখলা-বন্ধাৰ পৰা শিলঘাটৰ ফাললৈ গৈ আছিল। তেওঁৰ নাম দয়্যাম, ঘৰ তেজপুৰৰ ফালে, বয়স তেইশ-চৌবিশ বছৰমান হ'ব। তেওঁৰ সাজ-পাৰ আছিল এখন ধুতী, এটা কামিজ আৰু এখন এবীয়া কাপোৰ; ভৰিত কেনভাচৰ জোতা। হাতত এডাল সোঁকাৰ লাথুটি।

তেওঁ একেবাহে গৈ আছিল, বাটত ঘৰলৈ উলটি অহা দুই-এটা গৰুৰ বাহিৰে আন একো লগ পোৱা নাছিল। এনে দৰে অলপ সময় যোৱাৰ পাচত তেওঁ সন্মুখৰ ফালে কাববাৰ কাজিয়া লগা যেন শুনিলে। তেওঁ বেগেৰে আগ বাঢ়িল। অলপ গৈয়েই তেওঁ দেখিলে,—এটা ডেকা মানুহে এজনী ডেকাবীক ধৰি টনা আজোৰা লগাইছে। মানুহজনী মাটিত বহি যোৱাত মানুহটোৱে চোঁচোবাই আনিছে। মানুহটো ক'লা, অসমীয়া যেন নেদেখি। তিকতা-জনী যে অসমীয়া তাক সাজ-পাৰ আৰু চেহেৰা দেখিলেই বুজা যায়। অস্পষ্ট আলোকত সিহঁতক

দেখি দয়্যামে ভাবিলে নিশ্চয় এইটো বঙাল, ই অসমীয়া তিকতাজনীক অকলৈ পাই বলেৰে ধৰি নিব খুজিছে। তেওঁ অলপো নৰৈ ওচৰ চাপি গ'ল আৰু মানুহটোক ক'লে,—“তই মানুহজনী টানিছ কেলেই? এৰি দে।”

মানুহ : নিদিওঁ, তই কি কৰিবি ?

দয়্য : এৰ বুলিছোঁ ভালে ভালে।

মানুহ : নেবোঁ, তই কি কৰিবি! এইজনী তোৰ মাৰ নে ঘৈণীয়েৰ !

“ কি ! নেব ! ”—এই বুলিয়েই দয়্যামে মানুহ-টোৰ তপিনাতে এটা মাৰ শোধাই দিলে। মানুহটো বাগৰ খাই পৰিল আৰু অলপ সময় হাড়-ভৰি আছাৰি সটং জুৰিলে।

মানুহজনীয়ে তাক তুলিবলৈ যত্ন কৰিলে, কিন্তু নোৱাৰিলে। দয়্যামে আলি খায়েৰ পৰা কচুপাতেৰে পানী আনি যুৰত দিলে, কিন্তু তাৰ পৰা একো ফল নহ'ল। মানুহটোৰ চকু ঢেল খালে; হাত-ভৰি ঠেৰতা হৈ আছিল। তেতিয়া মানুহ-জনীয়ে “ও ভেনেয়ে মাৰিলে ওঁ”! বুলি চিঞৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে। তাইৰ কান্দোন শুনি কেইটামান মানুহ সেই ফাললৈ লৰি আছিল। দয়্যামে প্ৰমাদ গিলিলে। তেওঁ হতবুদ্ধি হ'ল। শেহত মানুহ ওচৰ চপা দেখি

লব মাৰি ওচৰে হাবি এডোখৰত সোমাল।

হাবিৰ মাজত সোমোৱাৰ পাচত এইকেইটা কথা তেওঁৰ কাণত পৰিল,—“মানুহটো বিচাৰ, পুলিচত খবৰ দে।”

দয়্যাম আৰু নৰ'ল। হাবিৰ মাজে মাজে কিছুদূৰ আগ বাঢ়ি মানুহ-চুহু চাই-চিতি আলিলৈ উঠিল আৰু বেগাই শিলঘাটৰ ফাললৈ যাবলৈ ধৰিলে। মানুহৰ গম পালে আলিৰ পৰা নামি জোপাৰ আঁৰত নাইবা খায়েত লুকাই থাকে আৰু নিৰাপদ যেন দেখিলেই আকৌ বেগ দিয়ে। এনে-কৈয়ে আহি তেওঁ চাবে নমান বজাত শিলঘাটৰ জাহাজঘাট পালে। জাহাজত তেওঁ তেজপুৰলৈ যাব, কিন্তু জাহাজ এতিয়াও আহি পোৱা নাই। পোহৰত থাকিবলৈ তেওঁৰ ভয় লাগিল আৰু আঁতৰি আহি এজোপা গছৰ আঁৰত বহি থাকিল।

জাহাজ আছিল প্ৰায় এঘাৰ বজাত। তেওঁ গম-গতি লৈ অতি সাৱধানে লুকোৱা ঠাইৰ পৰা ওলাল আৰু টিকট কিনি জাহাজত উঠিল।

দ্বিতীয় অধ্যায়

সৰ্বস্বান্ত

দয়্যামৰ ঘৰ তেজপুৰ নগৰৰ পৰা প্ৰায় ষোল মাইল আঁতৰত আঁহত গুৰি গাৱঁত। মাজত জীয়া ভৰলী। তেওঁৰ পিতাক আছিল এজন প্ৰাইমাৰী স্কুলৰ শিক্ষক, নাম ভগীৰাম। মানুহজন সকলো কামতে উদ্যোগী আছিল। ছবিঘামান মাটিৰ বাৰী-খনৰ উপৰিও ছবিঘা কৰিওঁতি আৰু ছবিঘা কপিত মাটি তেওঁৰ পৈত্ৰিক সম্পত্তি আছিল। তেওঁ স্কুলৰ

চাকৰি কৰিও নিজ হাতেই খেতি-বাতি কৰিছিল, বাৰীখনতো অলপ অচৰপ সকলো খেতিয়েই আছিল। স্কুলখন ঘৰৰ ওচৰতে হোৱাত তেওঁ এইবোৰ কামলৈ আজৰি উলিয়াবলৈ সুযোগ পাইছিল। খেতিৰ ভাত খাই আৰু বাৰীৰ উপাৰ্জনৰে লোণ-তেলৰ খৰচ উলিয়াই তেওঁ কোনো অভাবত নগৰাকৈ চলিব পাৰিছিল। দৰমহাৰ টকাৰে ৰাজহিততহি মাৰিছিল, কাপোৰ-কানি লৈছিল আৰু ঘৰকেইটাও কিছু চকুত লগা কৰিছিল।

ভগীৰামে বিয়া কৰাইছিল প্ৰায় বাইশ বছৰমান বয়সতে। সন্তান হৈছিল দুটা,—প্ৰথমটো ছোৱালী আৰু দ্বিতীয়টো ল'ৰা। ছোৱালীজনীৰ নাম সেউতী আৰু ল'ৰাটোৰ নাম দয়্যাম।

দয়্যামক তেওঁ পঢ়াশালিত পঢ়াইছিল। ল'ৰাটোৰ বুদ্ধি চোকা আছিল আৰু যি কোনো কামতে মনোযোগ দেখা গৈছিল। ভাওনাত ভাও দিয়াত যেনে পাকৈত আছিল, পঢ়া-শুনাতো তেনে চোকা আছিল। বাৰীচুকত শাক-পাচলিৰ খেতি কৰিবলৈকো সৰুৰে পৰা শিকিছিল। প্ৰায় দহ বছৰ বয়সত প্ৰাইমাৰী পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈ তেওঁ বৃত্তি লাভ কৰে আৰু ঘৰৰ পৰা পাঁচ মাইল আঁতৰত থকা এখন মজলীয়া ছাত্ৰবৃত্তি স্কুলত ভৰ্ত্তি হয়। স্কুললৈ তেওঁ সদায় ঘৰৰ পৰাই অহা-যোৱা কৰিছিল। সেই বাবেই হবলা তেওঁ ছাত্ৰবৃত্তিত ভাল ফল দেখুৱাব নোৱাৰিলে, দ্বিতীয় বিভাগতহে পাছ হ'ল। দয়্যামে মজলীয়া স্কুলত পঢ়ি থাকোঁতেই জখলাবন্ধাৰ হবনাথ বৰাৰ লগত সেউতীৰ বিয়া হয়। তেতিয়াৰে পৰা ঘৰখনত দয়্যামেই মাৰ-বাপেক দুয়োৰে গোন্ধুইখিনি চেনেহৰ ভাগী হয়। ছাত্ৰবৃত্তি পাছ কৰাৰ পাচত ভগীৰামে পুতেকক

তেজপুৰত থৈ ইংৰাজী স্কুলত পঢ়াবৰ মন কৰিছিল, কিন্তু একোটি মাথোন ল'ৰাক চকুৰ আগৰ পৰা আঁতৰত ৰাখিবলৈ মাক একো পধ্যে মান্তি নহ'ল। ভগীৰামেও শেহত বৈশ্বকীয়কৰ মততেই মত দিলে আৰু পুতেকৰ পঢ়াশলীয়া শিক্ষা ইমানতে শেষ কৰি খেতি-বাতিৰ কাম শিকাবলৈ ধৰিলে।

এনেকৈ ছবছৰমান বোৱাৰ পাচত এদিন লোকেল বোৰ্ডৰ ছেয়াৰমেন স্কুলৰ কাষৰ বাটে দি গৈছিল। তেতিয়া চাবে এঘাৰ বাজিছিল, কিন্তু পণ্ডিত অহা নাছিল; ল'ৰাবোৰে গোলমাল কৰি আছিল। ছেয়াৰমেন স্কুললৈ সোমাই গ'ল আৰু ল'ৰাহঁতক পণ্ডিতৰ কথা সুধিলে। ল'ৰাহঁতৰ পৰা তেওঁ বুজিলে যে পণ্ডিত ঠিক সময়ত নাহে; কেতিয়াবা সোনকালে আহে, কেতিয়াবা পলম কৰে।

ছেয়াৰমেন সোমোৱাৰ পাঁচ মিনিটমানৰ পাচতে পণ্ডিত গৈ ওলাল আৰু ছেয়াৰমেনক নমস্কাৰ জনালে। ছেয়াৰমেনে ক'লে,—“এঘাৰ বজাত স্কুললৈ অহাৰ নিয়ম, তুমি ইমান পলম কৰিলা কিয়?”

ভগী : আমি গাৱঁলীয়া মানুহে ইমানকৈ ঘড়ী ঘণ্টা চাই কেনেকৈ চলিম! ঘাইকৈ এই খেতিৰ দিনত কেতিয়াবা কেতিয়াবা সময়ৰ অলপ হেৰ-ফেৰ হ'বই। অলপ পলম হ'লেও পথাৰৰ কাম আধকয়াকৈ এৰি অহা টান।

ছেয়াৰ : পথাৰৰ কাম কৰিবলৈ বোৰ্ডে তোমাক বখা নাই, স্কুলৰ কাম কৰিবলৈহে ৰাখিছে।

ভগী : স্কুলৰ কাম জানো নকবাকৈ আছে! কেতিয়াবা যদি অহাত অলপ পলম হৈছে, বোৱাভো হৈছে। স্কুলৰ দৰ-

মহাবে জানো ৰাখলৈ আটে! জীয়াই থাকিবৰ নিমিত্তেই স্কুলৰ চাকৰিৰ বাহিৰেও আন কিবা এটা কৰিবই লাগিব। নকৰিলে চলিব কেনেকৈ?

ছেয়াৰ : নচলে, চাকৰি এৰি দিয়া। বগা ভাত দেখিলে কাউৰীৰ আকাল নালাগে।

ভগী : কাউৰীৰ আকাল নালাগে জানো, কিন্তু বগা ভাতে পেট নভৰিলে যি কোনো কাউৰীয়েই আম কঠাল নাইবা আন কিবা খোৱা বস্তু বিচাৰিব। কোনো পণ্ডিতেই অকল স্কুলখনকে লৈ থাকি বাৰটা টকাৰে চলিব নোৱাৰে।

ছেয়াৰ : তুমি বৰ আওকধকী। মুখে মুখে চুপতি কৰিবলৈ আহিছা।

ভগী : চুপতি কৰা নাই, সঁচা কথা কৈছো। সঁচা ক'লে আপোনালোকে বেয়া পায়, মিছা কথা আকৌ মোৰ মুখত নোলায়।

ভগীৰামৰ কথাত ছেয়াৰমেন বৰ বিবস্ত্ৰ হ'ল আৰু পৰিদৰ্শন বহীত তেওঁৰ বিকছে মন্তব্য কৰি গ'ল।

এই ঘটনাৰ এমাহমানৰ মূৰত ভগীৰামক তেওঁৰ ঘৰৰ পৰা কুৰি মাইল দূৰৈত থকা এখন স্কুললৈ বদলি কৰা হ'ল। ভগীৰাম কিন্তু যাবলৈ মান্তি নহ'ল। নানা অশ্লুবিধা দেখুৱাই তেওঁ সেই আদেশ বদ কৰিবৰ নিমিত্তে ডেপুটি ইন্সপেক্টৰ আৰু ছেয়াৰমেনলৈ আবেদন কৰিলে, কিন্তু কল নহ'ল। তেতিয়া আন উপায় নাপাই তেওঁ চাকৰিকে ইস্তফা দিলে।

চাকৰি এৰাৰ পাচত বাপেক পুতেক দুয়ো খেতিতে মন পুতি লাগিল। তাৰ পৰা ভগীৰামৰ

অৱস্থা আগতকৈ বহুতো ভাল হ'ল। চাকৰি কৰোঁতে কোনোমতে পেটে-ভাতেহে খাইছিল। এতিয়া খাই-বৈ, বাজ্জি-ততহি মাৰিও বছৰে এশ ডেৰশ টকা বাহি কৰিব পৰা হ'ল। তেওঁ মাজে মাজে চাকৰি যোৱাৰ কথা মনত পেলাই নিজে নিজে কয়,—
“নামাবিলা প্ৰভু মোক কৰিলাহে দয়া।”

এনেকৈ ছবছৰ মানত তেওঁ সকলো খৰচ কৰিও আঠশ টকা জমা কৰিলে। দয়াবামৰ বয়স তেতিয়া একৈশ বছৰ। তেওঁৰ প্ৰধান লক্ষ্য আছিল পুতেকক অলপ সবহীয়াকৈ খেতিৰ মাটি লৈ দিয়া। সেই বাবে মাটিৰ অনুসন্ধান কৰি আছিল।

এনেকৈ ভগীৰামৰ জীৱনৰ আটো কুৰি বছৰ সুখ শান্তিতে পাব হ'ল। কিন্তু বিধাতাৰ ইচ্ছাত তেওঁৰ এই সুখ স্থায়ী নহ'ল। হঠাৎ নৰিয়া পৰি তেওঁৰ ভাৰ্য্যাই চকু মুদিলে; ভগীৰামৰ অন্তৰ ভেদি হাহাকাৰ উঠিল। কিছুমান দিনলৈ তেওঁ বৰ কাতৰ হৈ পৰিছিল, কাম-বন এৰি দিছিল।

লাহে লাহে ভগীৰামৰ শোক পাতলি আহিল, লাহে লাহে আকৌ কামত মন দিবলৈ ধৰিলে। বহুতে তেওঁক আকৌ বিয়া কৰাবলৈ ক'লে, তেওঁ কিন্তু মান্তি নহ'ল। এফালে তেওঁৰ পত্নীৰ স্মৃতি অন্তৰত জাগ্ৰত আছিল, আন ফালে বৃদ্ধস্ত তৰুণী ভাৰ্য্যাৰ বহুতো বিবময় ফল তেওঁৰ জনা আছিল। লৰাটোলৈকে বিয়া কৰাবলৈকো বহুতে উপদেশ দিলে। তেওঁ ক'লে,—লৰাৰ বয়স এতিয়াও কোমল, আৰু দুবছৰমান যাওক। ইয়াৰ ভিতৰতে পাৰোঁ যদি তাক আৰু অলপ খেতিৰ মাটি লৈ দিওঁ। তেতিয়া সেই মাটিৰ আৰ্জ্জনেবেই সি মানুহ বোলাই খাব পাৰিব।

ভগীৰামৰ ঘৰৰ পৰা পাঁচ মাইল মান আঁতৰত

এখন দ পথাৰ আছিল। তাতে হলি হাজৰিকা নামৰ এজন মানুহৰ আঠ পুৰা শালিতলী মাটি আছিল। সেই মাটিখিনি হাজৰিকাই বেচিবলৈ গ্ৰাহক বিচৰাৰ কথা ভগীৰামে শুনিবলৈ পালে আৰু হলিৰ লগ ধৰিলে। হলিয়ে দৰ কৰিলে পুৰাত চাৰিশ কৈ। সেই ঠাইৰ মাটিৰ দাম তেতিয়া সিমান নাছিল। সেই কাৰণে ভগীৰামে পুৰাত দুশতকৈ বেছি দিবলৈ গাত নল'লে। হলিয়েও সেই দামত দিব লুথুজিলে। চেপ্টা হ'লে এজনেও নেৰিলে। দিনচেৰেক দৰ-ভাও চলি থকাৰ পিচত পুৰাত আটো শ দৰত দুয়ো পক্ষ মান্তি হ'ল।

ভগীৰামে হিচাপ কৰি দেখিলে—মাটিৰ মূল্য হ'ব দুহেজাৰ টকা। মাটি ল'লেই আৰু এহাল গৰু কিনিব লাগিব। হালোৱা এটাও ৰাখিব লাগিব, বোৱণীৰ খৰচো বেছি হ'ব। তেওঁৰ হাতত জমা আছে মুঠেই আঠশ টকা। সকলো হিচাপ কৰি তেওঁ কেঞাৰ পৰা পোন্ধৰ শ টকা ধৰে লবলৈ ঠিক কৰিলে। সাত শত মাহে দুটকাকৈ। তেওঁ ভাবিলে আগৰ মাটিৰ খেতিয়েই খাবলৈ জুৰিব, হালোৱা বোৱণীৰ খৰচো ওলাব। নতুন মাটি আঠ পুৰাত কমকৈও তিনিশ মোন ধান হ'ব; বাৰিষা দিনত বেচিব পাবিলে অতি কমেও ডেৰ হাজাৰ টকা পোৱা যাব। যদি ভালমতে খেতি হয় দুবছৰতে ধান মৰি যাব। তৃতীয় বছৰৰ পৰা সকলো টকাই জমা ৰ'ব আৰু তেওঁ ধনী মানুহ হৈ খাব পাৰিব।

সকলো কথা ভাবি-চিন্তি ভগীৰামে টকা ধাব কৰি মাটি আঠ পুৰা কিনিলে আৰু নামজাবিৰ দৰ্খাস্ত দিলে। ইফালে গৰু আৰু হালোৱাৰো দিশ কৰিলে। কিন্তু নামজাবিত গোলমাল লাগিল। হলিৰ আৰু তিনিজন ভায়েক আছিল। তেওঁলোকে

আপত্তি দৰ্শালে যে সেই মাটি তেওঁলোকৰ পৈত্ৰিক সম্পত্তি। যদিও পট্টাত তেওঁলোকৰ নাম নাই, তথাপি তেওঁলোকৰো তাত ভাগ আছে। ককায়েক এতিয়া বেলেগ, তেওঁলোকে নজনাকৈ তেওঁ মাটি বেচিছে। কিন্তু তেওঁ তেওঁৰ ভাগৰ ছপুৰা মাথোন বেচিব পাৰে। সাক্ষী বাদী লৈ চব-ডেপুটিয়ে কথাটো সঁচা বুলি প্ৰমাণ পালে আৰু মাত্ৰ ছপুৰাভহে ভগীৰামৰ নামজাৰি কৰিলে, ভগীৰামে এই আদেশৰ বিৰুদ্ধে আপীল কৰিলে কিন্তু আপীলতো চব-ডেপুটিৰ বায়েই বাহাল থাকিল।

উকীলে ভগীৰামক হালিৰ ওপৰত ছপুৰা মাটিৰ মূল্য ডেৰ হাজাৰ টকাৰ বাবে দেৱানী মোকদ্দমা কৰিবলৈ উপদেশ দিলে। সেই মতেই মোকদ্দমা হ'ল। বহুত দিন চোঁচৰাৰ পাচত সেই টকা হালিৰ ওপৰত ডিক্ৰী হ'ল। কিন্তু টকা আদায় নহ'ল। হালিয়ে মাটি বেচাৰ আগতে তেওঁৰ অন্ত্যাত্ম সম্পত্তি আঁতৰাই থৈছিল নাইবা আনৰ নামত ৰাখিছিল। আন কি বাৰীমাটিৰ তেওঁৰ অংশটোও বন্ধকত থৈছিল। ভগীৰামে ক্ৰোক কৰিবলৈ একো নাপালে। মুঠতে তেওঁৰ বুঢ়ী ছাগলীৰ ওপৰত মাহদোনো গ'ল। ইকালে মোকদ্দমাত ঘূৰি ফুৰোঁতে সেই বছৰ আগৰ সমান খেতিও কৰিব নোৱাৰিলে।

ভগীৰামৰ ধাৰ মৰাৰ উপায় নোহোৱা হ'ল। যদিও পিচ বছৰ খেতিত ভালকৈ লাগিছিল তথাপি খেতিৰ উপাৰ্জনৰ পৰা স্মৃতেই নোলাল। তৃতীয় বছৰৰ শেহত কেঞাই মোকদ্দমা কৰিলে আৰু স্মৃতে মূলে তিনি হাজাৰৰ ওপৰ টকা ডিক্ৰী পালে। কেঞাই ভগীৰামৰ সকলো স্থাবৰ অস্থাবৰ সম্পত্তি নীলামত দিলে, কিন্তু সিমান বেছি দায়ত লওঁতা কোনো নোলাল। অগত্যা কেঞাই সকলোধিনি

নিজেই ৰাখি থ'লে।

ভগীৰামৰ আৰ্জি একো নাই, ঘৰৰ ভেটিটোও নাই। পুতেকক ধনী মানুহ কৰি যাব খোজোঁতে এতিয়া বাটৰ ভিকছ কৰিলে। কিয় এনে হ'ল। তেওঁতো কাৰো অন্তায় কৰা নাছিল। এয়েইনে বিধাতাৰ শাস্তি বিচাৰ! এইদৰে ভাবি ভাবি তেওঁৰ মূৰৰ ঠিক নোহোৱা হ'ল, শেহত একেবাৰেই জলকা লাগিল। খোৱা লোৱাৰ খবৰ নাই, চকুত টোপনি নাই, আন নালাগে মানুহৰ লগত কথা পাতিবলৈকো এবিলে। এনেকৈ এমাহমান যোৱাত এদিন অকস্মাতে তেওঁৰ হৃদযন্ত্ৰ বন্ধ হ'ল; দুখ-যন্ত্ৰণাৰ অস্ত পৰিল।

দয়ীৰামৰ বয়স এতিয়া তেউশ বছৰ। ইমান দিন পিতাকৰ পাখিৰ আঁৰত থাকি সসোৰৰ একো ভূ-ভা লোৱা নাছিল। পিতাকৰ মৃত্যুত তেওঁৰ মূৰত আকাশী চৰণ ভাগি পৰিল। মাটি গ'ল, সম্পত্তি গ'ল, শেহত পিতাকো গ'ল; জগৎখনেই তেওঁলৈ অন্ধকাৰ হৈ পৰিল। কি কৰিব, কি নকৰিব একোকে ভাবিব নোৱাৰা হ'ল। ৰায়েক-ভিনীহিয়েক আহি পিতাকৰ মুখৰ ছাই গুচালে। তেওঁলোকৰ লগতে দয়ীৰামকো লৈ যাব খুজিছিল, কিন্তু তেওঁ সম্পত্তি যাব নুখুজিলে।

তৃতীয় অধ্যায়

মৃতকৰ ইচ্ছা

দয়ীৰামৰ ঘৰৰ পৰা দুমাইল আঁতৰত জালিৰ ঘৰ। জালিৰ ভায়েকৰ নাম হালি। হালি জালিতকৈ ছবছবৰ সৰু। পঁচিশ বছৰমান বয়সতে জালিৰ বিয়া হৈছিল। তেতিয়া ৰাপেক-মাক জীৱিত আছিল।

বাপেক জীয়াই থাকোঁতেই তেওঁৰ ছুটা লৰা আৰু এজনী ছোৱালী উপজিছিল।

জালিৰ ঘৈণীয়েকৰ নাম সুভদ্ৰা। তেওঁ সকলো ঘৰুৱা কামতে পাৰ্গত আছিল। দুয়ো ভায়েক-ককায়েকে হাল বাই কোৰ মাৰি খেতি কৰিছিল; সুভদ্ৰাই ঘৰৰ সকলো কাম কৰি ভূঁই কইছিল। বুঢ়ীয়ে লৰা ছোৱালীকেইটা চাইছিল আৰু ঘৰ বখিছিল। বুঢ়ীয়ে মাজে মাজে পথাৰত একো পাক মাৰি পুতেকহঁতক দিহা-পোহা দিছিল।

বাপেক মৰাৰ পিচৰ বছৰতে হালিৰো বিয়া হয়। হালিৰ ঘৈণীয়েকৰ নাম সুমথিৰা। প্ৰথমতে তেওঁলোক সকলোটিৰে মিল আছিল। আগেয়ে সুভদ্ৰাই অকলৈ ভূঁই কইছিল; চন্ডালিৰ নোৱাৰিলে মাজে সময়ে ৰোৱণীও বিচাৰিব লগা হৈছিল। এতিয়া দুয়ো জাকে কৰলৈ ধৰাত আন ৰোৱণীৰ প্ৰয়োজন নোহোৱা হ'ল। এনেকৈ প্ৰায় এবছৰ হওঁ হওঁ হ'ল, এনেতে বুঢ়ীয়েও নাম ল'লে।

মাক মৰাৰ পাচৰ পৰাই তেওঁলোকৰ মাজত অলপ আজকালে দেখা দিলে আৰু সি দিনে দিনে বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। লৰা-ছোৱালীকেইটা টেটুত লগাত সুভদ্ৰাই আগৰ দৰে কাম কৰিব নোৱাৰাত পৰিল। জালিয়ে হাল মেলি আহি সলনি নিদিলে তেওঁ পথাৰলৈ যাব নোৱাৰে। পথাৰলৈ নগলেও সুভদ্ৰাৰ আজৰি নাথাকে। ধান বনা পানী অনা, গোবৰ পেলোৱা, ভাত বন্ধা আদি গোটেইখিনি কামৰ ভাৰ তেওঁৰ মূৰতে। তথাপিও সুমথিৰাৰ মনত অসন্তোষে দেখা দিলে। তাতে অকলশৰীয়াকৈ পাই পাৰ্ৱৰ ৰোৱণীহঁতে ক'বলৈ ধৰিলে,—“তই কুশলীয়া ছোৱালী, ইমানকৈ খাট কিয়? তইতৰ নো খায় কোনে! মতা-মাইকী এহালে খাবলৈ নো কি!

সিহঁতৰ খায় এপালে, কাম কৰি মৰ তইত।”

এনেকৈ লগনীয়া কথা শুনি সুমথিৰাৰ মন ভাগি গ'ল; আজি পেটৰ বিষ, কালিলৈ মূৰৰ কামোৰ ইত্যাদি আপত্তি উলিয়াই পথাৰলৈ নোযোৱা হ'ল, হালিয়েও একো উপায় নোপোৱাত পৰিল। ওচৰ চুবুৰীয়াই ক'লে,—“তাই সৰু ছোৱালী, ইমানকৈ খাটিলে বেমাৰ নো কিয় নহ'ব! তাতকৈ তইত বেলেগ নহয় কিয়? সিহঁতে এপাল লৰা-ছোৱালীৰে তইতক গৰুৰ দৰে বাই খাব আৰু তইতে চামোন হৈ সিহঁতে যি কয় তাকে কৰি যাবি। এইটো কি কথা! আমি হ'লে বেলেগ হোৱাহে ভাল দেখোঁ।”

সেই একে মানুহেই আন ফালে জালিক ক'লে,—“বিয়া কৰাবৰে পৰা দেখোন ভায়েকৰ মতি-গতি বদলি গৈছে। আগেয়ে তেওঁ যেন তেন আছিল, মাৰ মৰাৰ পৰা তইতক ক'ববাৰ কোনোবা বুলিহে ভাবে। এনেকৈ পেটত কপট ৰাখি লগ হৈ থকাতকৈ আমি দেখাত বেলেগ হোৱাই ভাল। সিহঁতৰ জানো লৰা-ছোৱালী নহ'ব! তেতিয়া সঁকাটো পাব নহয়।”

জালিৰ বেলেগ হ'বৰ ইচ্ছা নাছিল। সেই বাবে ভায়েকক বুজাই-বৰাই ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু ভায়েক-বোৱাৰীয়েকহঁতৰ ব্যৱহাৰে দিনে দিনে বেছিকৈহে তিতা লগাবলৈ ধৰিলে। শেহত আন উপায় নেদেখি এদিন তেওঁ বাইত গোটাই বয়-বন্ধ মাটি-বাৰী সকলো ভাগ বাট লৈ ভায়েকক বেলেগাই দিলে। সুমথিৰাই আনন্দ পালে; তেওঁৰ মূৰৰ কামোৰ, পেটৰ বিষ আদিও নাইকিয়া হ'ল।

বেলেগ হোৱাৰ পৰা প্ৰথমতে জালিৰ কিছু অসুখিহা হৈছিল, কিন্তু লাহে লাহে সেই অসুখিহা আঁতৰি গ'ল। একালে যেনেকৈ তেওঁৰ সন্তানৰ

সংখ্যা বাড়িল, আনফালে তেনেকৈয়ে ডাঙৰকেইটাই সৰুকেইটাক চাব পৰা হ'ল; নানা কামত বাপেক মাকৰ সহায় হৈ আছিল।

হালিৰ কিন্তু ওলোটা হ'ল। নিঃসন্তান থাকোঁতে তেওঁ একোমলৈকে কেবেপ নকৰিছিল, এতিয়া সন্তান হোৱাৰ লগে লগে সকলো অসুবিধাই দেখা দিলে। কেচুৱা এৰি স্তম্ভিৰাই পথাৰত কাম কৰিব নোৱৰাত পবিল, তুঁই কবলৈ বোৱণী খবিল লগা হ'ল। তেওঁ এতিয়া বেলেগ হোৱাৰ বাবে মাজে মাজে বেজাৰ কৰিবলৈ খবিলে।

এনেকৈয়ে বেলেগ হোৱাৰ পৰা তেৰ বছৰ পাৰ হ'ল। এতিয়া জালিৰ লৰাছোৱালী ছটা। মাজৰ দুটা ছোৱালী, বাকীকেইটা ল'ৰা। হালিৰ দুটা লৰা আৰু দুজনী ছোৱালী। লৰা দুটা ডাঙৰ, প্ৰথম-টোৰ বয়স এঘাৰ।

জালিৰ এতিয়া বিশেষ একো জঞ্জাল নাই। ডাঙৰ লৰা দুটা খেতি-পথাৰ চলাব পৰা হৈছে; ছোৱালী-দুজনীয়েও তুঁই বোৱা, তাঁত-সূতা বোৱা আৰু আন ঘৰুৱা কামত মাকক সাহায্য কৰিব পাৰে। হালিৰ লৰাই অলপ লাচনি-পাচনি কৰিব পাৰিলেও বাহিৰৰ কাম একো কৰিব নোৱাৰে। মুঠতে এতিয়া জালিৰ অৱস্থা হালিতকৈ বহুত গুণে ভাল।

কিন্তু তেওঁলোকৰ এই অৱস্থাটো বেছি দিন নাথাকিল। জেঠ মাহত হঠাৎ জালিহঁতৰ গাৰ্ভত আৰু ওচৰ-চুবুৰীয়া গাৰ্ভবোৰত সংক্ৰামক ভাবে হাইজা লাগিল। ওচৰত ডাক্তৰ নাই, কবিৰাজ নাই। বেজে মোৰৰ পুথি, বেজালি পুথি লৈ জাৰে, কিন্তু বোগী প্ৰায়েই মৰে। এনেকৈয়ে কুৰি দিনমানৰ ভিতৰত গাৰ্ভকেইখনৰ তিনি ভাগৰ দুভাগ মানুহ

সিফলীয়া হ'ল। বোগে যেতিয়া শাম কাটে, তেতিয়া তেজপূৰৰ পৰা এজন চৰকাৰী ডাক্তৰ গৈ ওলাই-ছিল। তেওঁ বোগী-চিকিৎসা কৰিবলৈ নাপালে, নিৰোগ কেইটাকে বেজি দি আছিল।

এই বোগত জালিৰ প্ৰায় সকলো গ'ল; থাকিল মাথোন তেওঁ নিজ, বৈশীয়েক শ্ৰুত্ৰা আৰু ডাঙৰ জীয়েক কপাহী। হালিৰো সৰু লৰাটো আৰু ডাঙৰ ছোৱালীজনী ঢুকাল।

এই দুৰ্ঘটনাত দুয়ো ভায়েক-ককায়েকৰ শোকৰ পাৰ নোহোৱা হ'ল। হালিতকৈও জালি একেবাবেই মৃত-প্ৰায় হ'ল। চাৰিটা লৰাৰ ভিতৰত ঈশ্বৰে নে এটাও এৰিব নাপায় নে! মনৰ বেজাৰত তেওঁ সেইবাৰ খেতিও এবিলে।

যদিও এনে নিদাক্ষণ শোক পাহৰা সম্ভৱ নহয়, তথাপি দিন যোৱাৰ লগে লগে তাক সহিব পৰা হ'ল। কপাহাৰ বয়সে এতিয়া পোন্ধৰৰ ডেওনা ডেই গৈছে। জালিৰ এতিয়া আন চিন্তা নাই। ছোৱালীজনীৰ এটা দিহা লগাই যাব পাৰিলেই তেওঁৰ জীৱনৰ কাম শেষ হয়।

এদিন হালি জালিৰ ওচৰ চাপি ক'লে,—
“ককাই! যি হ'ব লগা আছিল, হৈ গ'ল। এতিয়া আমি আকৌ লগ হওঁ। ছোৱালীজনীৰো বিয়া দিবৰ বয়স হ'ল। তাই ৰূপে গুণে যেনে চকুত লগা, ভাল দৰা পোৱা টান নহ'ব। ঈয়াৰ ভিতৰতে কেইবা-জনেও মোক খৰিভেই। মোৰ মতে তাৰে যিটোক মনে-পিঠিয়ে আঁটে, তাৰ লগতেই বিয়া দিয়া হওক। এতিয়া আৰু তুমি হুখ কৰিব নালাগে। ময়ে যি হয় পথাৰে-সমাৰে কৰিম, তুমি বাৰীখনতে মন গ'লে কিবাকিবি কৰিবা। বৌৱেও আন কাম কৰিব নালাগে, ভাতমুঠি সিদ্ধাই দিলেই হ'ব।”

জালিয়ে চকু-লো টুকি ক'লে,—“মানুহৰ আশা ভবসা সকলো মিছা। ঈশ্বৰ যি ইচ্ছা সেয়ে হ'ব। তই আকৌ লগ লগাব কথা কৈছ, তাত মোৰ মত নাই। ফটা বাঁহ যিমান ভালকৈয়ে জোৰোৱা হওক জোৰা নালাগে। ছোৱালী ধৰিবলৈ মোৰ ওচৰলৈকে। মানুহ আহিছে। পিচে মোৰ তাইক উলিয়াই দিবৰ মন নাই। মই ভাবিছোঁ তাইলৈ ভাল লৰা এটা চপাই লওঁ। ঈশ্বৰে যেতিয়া চাইটাকৈ লৰা দিও লৈ গ'ল, এতিয়া তায়েই লৰা, ছোৱালী সকলো। যি আছে সকলো তাইৰ হাততে অৰ্পি দিম ঠিক বুলি কৰিছোঁ।

হালিৰ ঘাই উদ্দেশ্য আছিল জালিৰ সম্পত্তিখিনি যাতে আগলৈ তেওঁৰ হাতত পৰে তাৰ ব্যৱস্থা কৰা। জালিৰ কথাত তেওঁ হতাশ হ'ল। জালিয়ে যে তেওঁৰ মনোভাব বুজিছে সেইটোও তেওঁৰ কথাত প্ৰকাশ পালে। তথাপি হালিয়ে নিজৰ কোনো স্বার্থ নথকা যেন দেখুৱাই ক'লে,—“সম্পত্তি যাকে দিয়া, যি কৰা সি তোমাৰ ইচ্ছা। মই সেই বিষয়ে ভবাই নাই। মই ভাবিছোঁ, ভাল ঘৰৰ ভাল লৰা কেতিয়াও চপনীয়া চাপিবলৈ নাহে। কৰবাৰ খাবলৈ নোপোৱা চোৰ দগাবাজ এটাহে যদি আগ বাঢ়ে। তেনে লৰা জানো আমাৰ ছোৱালীৰ যোগ্য হ'ব! ইফালে যেয়ে সেয়ে কিবা অলপ লাগিলেই ঢোকা চপনীয়া বুলি হাঁহিব, কথাই কথাই ক'ব,—“মেল নষ্ট কৰে হোকাই, ঘৰ নষ্ট কৰে ঢোকাই।” সেই দেখি চপনীয়া বখাত মোৰ মত নাই। মই সম্পত্তি খাবলৈ এনেকৈ কোৱা নাই, মুঠেই ছোৱালীজনীৰ আৰু লগতে আমাৰো যাতে মান হেৰুৱাব নালাগে তাৰ কথা ভাবিহে কৈছোঁ।”

জালি : মই মান-সন্মানৰ লোভ এৰিলোঁ,

কোনে কি ক'ব তাকো নাভাবোঁ।
মনত যিটো ভাল লাগিছে তাকে
কৰিম, কাৰো কথা ভুলনো।

একোপধ্যে জালিৰ মন ঘূৰাব নোৱাৰি হতাশ হৈ হালি উঠি গ'ল। জালিয়ে লৰা বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। সেই সময়তে দয়াৰামৰ বাপেক মৰে আৰু দয়াৰ নাজল-নাথল অৱস্থা হয়। আগৰ অৱস্থা থকা হ'লে জালিয়ে দয়াৰামৰ ওচৰত প্ৰস্তাৱ কৰিবলৈকে সাহ নকৰিলেহেতেন, কিন্তু এতিয়াৰ অৱস্থা তেওঁৰ ইচ্ছাৰ অনুকূল। তেওঁ প্ৰথমতে আৰ-তাৰ যোগে দি আৰু পিচত নিজেই দয়াৰ ওচৰত তেওঁৰ প্ৰস্তাৱ দাঙি ধৰিলে। দয়াই ভাবি-চিন্তি চাবলৈ আৰু আপোন মানুহৰ মত লবলৈ দিন ল'লে। ইয়াৰ ভিতৰতে তেওঁ ছোৱালী চাই স্বভাৱ-চৰিত্ৰ আদিৰ বিষয়েও গম ল'লে। সকলো তেওঁৰ মনোমত হ'ল। তেতিয়া তেওঁ জালিৰ প্ৰস্তাৱত সন্মতি জনালে। তেতিয়া এইটো ঠিক হ'ল যে কাণুনৰ সাত দিন যোৱাত বিয়াখন পতা হ'ব। দয়াৰামে নিজৰ ঘৰৰ পৰাই বিয়া কৰাব আৰু বিয়াৰ পাচত তেওঁৰ যি বয়-বস্ত্ৰ আছে সকলো লৈ জালিৰ ঘৰলৈ উঠি আহিব।

কথা বতৰা ঠিক হোৱাৰে পৰা দয়াৰাম মাজে সময়ে জালিৰ ঘৰলৈ আহি গৈ থাকে, কেতিয়াবা তাতে খায়, কেতিয়াবা বাতি হ'লে তাতে থাকেও।

কিন্তু ঈশ্বৰ কি ইচ্ছা কোনেও ক'ব নোৱাৰে। বিয়ালৈ বাৰ দিন থাকোঁতেই হঠাৎ জালিৰ জ্বৰ হ'ল আৰু তিন দিন জ্বৰত ভুগিয়েই দেহা এৰিলে। আকৌ সুভদ্ৰা আৰু কপাহীৰ হাহাকাৰ লাগিল। বিয়া পৰিল।

জালিৰ প্ৰেতকাৰ্য্য হৈ যোৱাৰ পাচত হালিয়ে বৌদেৱৰ ওচৰ চাপি আকৌ ককায়েকৰ আগত

কোৱা কথাকে দোহাবিলে। তাৰ লগতে ক'লে,—
“ককাই মবিছে, মই আছোঁ। তোমালোকৰ ভালৰ
নিমিত্তে মই নাভাৰি নোৱাৰোঁ। সেইহে কৈছো
চপনীয়া বখাব কথা এৰি দিয়ঁ। দয়াবামতকৈও
ভাল অথচ ধনী মানী লৰা মই ঠিক কৰিম।
কোনটো ভাল, কোনটো বেয়া ভালকৈ এবাৰ ভাবি
চোৱাঁ।”

শুভদ্রাই ক'লে—“কি ভাল, কি বেয়া এতিয়া
ভাবিবলৈ যোৱা মিছা। মৃতকৰ ইচ্ছা পূৰ নকৰিলে
তেওঁক সিপুৰীতো ছুখ দিয়া হ'ব। কপাহী আৰু
দয়াবামেও তেওঁলোকৰ বিয়া হ'ব বুলি আগৰে পৰা
জানে। এতিয়া তাক ভাঙিব নোৱাৰি। মই কোনো-
মতেই দয়াবামৰ বাহিৰে আনক ছোৱালী নিদিওঁ।”

হালি আকৌ বিফল-মনোবথ হ'ল। শুভদ্রাই
এজন পণ্ডিতৰ হতুয়াই দিন বাৰ চোৱাই বহাগৰ
চৌবিশ তাৰিখে বিয়া পাতিবলৈ স্থিৰ কৰিলে।

এই বিয়াৰ কথা লৈয়েই বিহুৰ সাত দিনমান
আগতে দয়াবাম ভিনীহিয়েক হৰনাথক লগ ধৰিবলৈ
জ্বলাবন্ধালৈ গৈছিল। তাত এবাতি থাকি কোমল
চাউল, গুৰ, তামোল-পান। গোটোৱাৰ ভাৰ ভিনী-
হিয়েকক দি তেওঁ সেই দিনা ঘৰলৈ উলটিছিল।
হুৰ্ভাগ্যবশতঃ বাটতে নভবা-নিচিন্তা হুৰ্ঘটনাত জড়িত
হ'ব লগাত পৰিল।

চতুৰ্থ অধ্যায়

ছত্ৰবেশী

হুৰ্ঘটনাৰ পিচ দিনাই দয়াবাম ঘৰ পোৱাৰ কথা
আছিল। সেইমতেই শুভদ্রা আৰু কপাহীয়ে বাট

চাই আছিল। দয়াবাম আবেলিতে পাবছি বুলি
তেওঁলোকে ভাবিছিল। কিন্তু আবেলি নালাগে
গধূলিও তেওঁ নাছিল। মটৰ অহাৰ সময় কেতিয়াবাই
গ'ল। তেওঁ যে মটৰত অহা নাই সেইটোও সন্দেহ
নাই। “কি জানি মটৰ ধৰিব নোৱাৰি খোজ কাঢ়ি
আহিছে। নহ'লে ইয়াত নোসোমাই নিভৰ ঘৰলৈকে
গ'ল বা!” - এনেদৰে ভাবি-চিন্তি তেওঁলোকে বহুত
সময় কটালে। তাৰ পাচত কিজানি ওলায়হিয়েই বুলি
শুভদ্রা তাত বান্ধিবলৈ গ'ল।

বন্ধা হ'লতো তেওঁলোকে কিছু সময় অপেক্ষা
কৰিলে। কিন্তু দয়াবাম নাছিল। তেতিয়া মাক-
জীয়েকে ভাত খালে আৰু শয্যাৰ আশ্ৰয় ল'লে।
তেতিয়া ৰাতি ছপৰ হৈছিল।

পাটাত পৰিও তেওঁলোকৰ টোপনি নাছিল।
তেওঁলোকৰ চিন্তা :—দয়াবাম বিয়াৰ বিষয়ে আলচ
কৰিবলৈ ভিনীহিয়েকৰ ঘৰলৈ গৈছে। ভিনীহিয়েকে
বা আকৌ কি কয়। কিজানি কিবা হকা-বথাকে
কৰে! কিজানি তেওঁলোকৰ মত নাপায়েই অহা নাই।

তেওঁলোকে এনেদৰে চিন্তা কৰি থাকোঁতেই
হঠাৎ কোনোবাট হুৱাবত খুন্দিয়ালে।

শুভদ্রাই সুধিলে, - “কোন?”

বাহিৰৰ পৰা উত্তৰ আছিল,—“আই, মই হে।
মই দয়াবাম। হুৱাবখন মেলি দিয়ক।”

শুভদ্রা শোৱাৰ পৰা উঠিল, ভুঁহ-জুই ফুৰাই
চাকিটো লগালে। তাৰ পাচত লাহে লাহে হুৱাবখন
মেলি দিলে। হুৱাব মেলি যি দৃশ্য দেখিলে তাক
তেওঁ সমূলি আশা কৰা নাছিল। তেওঁ দেখিলে
দীঘল ডাটি-গোক আৰু জঁটীয়া মূৰেৰে পেকৱা
কাপোৰ পিন্ধা এজন বাৰাজী, তেওঁৰ হাতত এডাল
ত্ৰিশূল। শুভদ্রা ভয়ত পিচ হ'হকি গ'ল। শুভদ্রাক

ভয় খোৱা দেখি বাবাজীয়ে ক'লে,—“আই! ভয় নাখাব, হাই-উকমিও নকৰিব, মই দয়াবাম।”

এনেকৈ কৈয়েই বাবাজী সোমাই গ'ল আৰু ডাঙি-চুলি সোলোকাই পেলালে। সুভদ্ৰাই দেখিলে,—দয়াবামেই হয়। তেওঁ সুধিলে,—“এইটো আকৌ কি ভেশ?”

দয়া : আই! এটা বৰ ডাঙৰ ঘটনা হৈছে। সেইবোৰ পিচত ক'ম। মোৰ বৰ ভোক লাগিছে। আছে যদি ভাত কেইটা-মান দিয়ক।

সুভদ্ৰা : ভাত আছে, কৰ্কৰাহে হ'ল! হওঁতে বন্ধা বেছি পৰ হোৱা নাই। তোলৈ বাট চাই চাই বহুত বাতকৈহে বান্ধিছিলোঁ। বন্ধাৰ পাচতো কিজানি আহি পায় বুলি বাট চাইছিলোঁ। আমিও অলপ আগতেহে খালোঁ।

সুভদ্ৰাই তেতিয়া গা ধুই ভাত বাঢ়ি দিলে। হাড-ভৰি ধুই দয়াবামে খাবলৈ ধৰিলে আৰু লৰা-লৰিকৈ খাই গোটেই কাঁহী শেষ কৰিলে।

খাই উঠি মুহুৰি কৰি দয়াবাম বহিল আৰু বাটত ঘটা ঘটনাটো বৰ্ণনা কৰি ক'লে,—“মই ধৰা নপৰাকৈ ভেজপুৰ পালোঁহি, কিন্তু বাটত কোনোবাই দেখিলে মই কলিয়াবৰৰ পৰা আহিছোঁ বুলি জানিব পাৰে, তাৰ পৰা ধৰা পৰাৰ ভয় আছে। সেই দেখি সাৱধান হৈ আহোঁতে বাতি হ'ল। ইয়ালৈকো পোনে পোনে নাহি ঘৰলৈ গ'লো। কিয়নো ইয়াত তেতিয়াও মানুহ শোৱা নাছিল। যদি পুলিচে মই বুলি জানে নিশ্চয় ইয়ালৈকো বিচাৰি আহিব। সেই দেখি কাকো দেখা নিদিয়াকৈ লুকাই থাকিম বুলি ওলাইছোঁ। এইটো সাজ তাহানি থিয়েটাৰত ভাঙ দিবলৈ

কিনিছিলোঁ। তাকে পিন্ধি ভেশ ছন কৰি আহিছোঁ।

সুভদ্ৰা : পিচে যাবি ক'লে?

দয়া : কেইদিনমান অ'ত ত'ত থাকি কিনো হয় চাওঁ। যদি পুলিচে কোনে মাৰিলে উলিয়াব নোৱাৰে আৰু মোক নিবিচাৰে তেন্তে ঘূৰি আহিম। যদি ধৰা পৰাৰ ভয় থাকে লুকাই-লুকায়েই ফুৰিব লাগিব। ইয়াত আৰু পলম নকৰোঁ। মই যাওঁ।

সুভদ্ৰাৰ মাত-বোল হৰিল। বাবাজীৰ সাজটো পিন্ধি দয়াবাম ওলাই গ'ল আৰু আন্ধাৰৰ লগত মিহলি হৈ পৰিল। দয়াবাম গ'লত সুভদ্ৰা আৰু কপাহীয়ে চকু লো টুকিবলৈ ধৰিলে। তেওঁলোকৰ কপালত নো বিধাতাই এনেকৈয়ে লিখিলে নে! যেনি খোজ দিব খোজে তেনিয়েই কাঁইট!

সেই বাতি মাক-জীয়েক কাৰো টোপনি নাছিল।

পঞ্চম অধ্যায়

বামুণ-শুদিৰ

চ'তৰ বিহু ওচৰ চাপিছে। সকলো মানুহেই বিহুৰ আয়োজনত লাগিছে। কোনোৱে বাট পদূলি অঁতাইছে, কোনোৱে তৰাৰ পৰা বাটিছে, কোনোৱে উলুঙীয়া গৰু বিচাৰি আনিছে, কোনোৱে গোহালি ঘৰ ভাল কৰিছে।

জীয়াবী-বোৱাবীহঁতে জা-জলপানৰ আয়োজন কৰিছে, লগে লগে বিহুৰ গামোচা বোৱাত দিন-বাতিৰ ছেদভেদ নোজোৱা কৰিছে।

নবাই শম্ভাৰ ঘৰ ভেজপুৰ নগৰৰ পৰা তিনি

মাইল আঁতৰত। ঘৰ-ছদ্দাৰৰ অৱস্থা আগেয়ে বৰ বেয়া আছিল, এতিয়া কিছু ভাল হৈছে। সেই বুলি পিৰালিবোৰ খহি গৈছে, বাট-পদূলিবোৰ লেতেৰা হৈয়ে আছে।

বাতিপুৱা শোৱাৰ পৰা উঠি নবাই শৰ্ম্মা পদূলিলৈ ওলাল আৰু বাটলৈ চাই থাকিল। অলপ পৰ ভেনেকৈ থাকি তেওঁ নিজে নিজে কলে, --“বিহুলৈ মুঠেই তিনি দিন আছে। বাৰী-ঘৰবোৰ লেতেৰা হৈয়েই থাকিল। বেছি নোৱাৰিলেও আগ ফালৰ পিৰালিকেইটা বান্ধি পদূলি মুখখন অঁতাই ৰাখিব নোৱাৰিলে বৰ বেয়া হ'ব। ক'তা! চেনিৰামলৈ কালিয়েই খবৰ পঠিয়ালোঁ, তেওঁ সি এতিয়ালৈকে নাছিল! কটা! গোলামৰ সঁচ! এতিয়ালৈকে তাৰ টোপনিয়েই ভগা নাই!”

তাৰ পাচত এবাৰ বহি, এবাৰ বাটলৈ ওলাই তেওঁ বহুত সময় কটালে, কিন্তু চেনিৰাম নাছিল। তেওঁ লাহে লাহে গৈ দীনাইৰ পদূলি পাই মাতিলে,

“দীনাই! অ' দীনাই! ঘৰত আছে নে?”

“হয় আছোঁ” বুলি দীনাই ওলাই আহিল।

নবাই : কালি চেনিৰামক পাইছিল নে?

দীনাই : হয়, পাইছিলোঁ।

নবাই : মই পুৱাতে মাতিছোঁ বুলি কৈছিল।
নহয়?

দীনাই : কৈছিলোঁ।

নবাই : সি কি ক'লে?

দীনাই : সি ক'লে বোলে তাৰ আন ঠাইত
কাম আছে, আহিব নোৱাৰে।

নবাই : মোৰ কামতকৈও তাৰ আন কাম
হে ডাঙৰ হ'ল। উস্! এনে খাই
পাত কলা মানুহ আৰু দেখা নাই।

তুমি বৰ ডাঙৰ দৰকাৰ বুলি কোৱা
নাছিল। জানো?

দীনাই : কৈছিলোঁ। সি ক'লে বোলে তাৰ
ভাতোকৈ ডাঙৰ দৰকাৰী কাম আছে।

নবাই : বাক, মই তাক শিকাম। তাৰ টেটুত
ধৰি যেতিয়া চোঁচোৰাই আনিম
তেতিয়া সি গম পাব।

চেনিৰামৰ লগত নবাই শৰ্ম্মাৰ এক প্ৰকাৰ
সম্বন্ধও আছে।

নবাইৰ ভদ্ৰ নামে এজন দদায়েক আছিল,
বাপেক থাকোঁতেই বেলেগ। তেওঁলোকৰ অৱস্থা
ভাল নাছিল। বেলেগ হওঁতে ভাগত এবিধা বস্তি
এবিধা ফৰিঙতি আৰু ছবিধা কপিত মাটি মাথোন
পাইছিল।

বেলেগ হোৱাৰ পৰা কেনেকৈ ধন গোটাৰ এয়ে
হ'ল ভদ্ৰৰ চিন্তা। সকাম-নিকামত যি চাউল-পাত,
দান-দক্ষিণা, কাপোৰ কানি পায় তাৰেই তেওঁ
গৃহস্থি চলায়, পাৰিলে দুই-এটকা জমাও কৰে।
কপিত মাটি ছবিধা আৰি দি যি ধান পায় তাক
বেচি টকাকেইটা পুতি থয়।

আগডোখৰত তেওঁৰ ঘৰত খাওঁতা গিৰীয়েক-
বৈনীয়েক মাথোন আছিল, কোনো সন্তান নাছিল।
ভাটী বয়সতহে তেওঁলোকৰ এজনী ছোৱালী জন্মে।
তেতিয়াও ঘৰুৱা ব্যৱস্থা আগৰ দৰেই থাকিল।

ধানৰ দাম বঢ়া দেখি ভদ্ৰই নকৈ ছবিধা কপিত
মাটি কিনিিলে আৰু তাক আৰি দি ধানৰ টকা
পুতিবলৈ ধৰিলে।

ছোৱালীজনীৰ নাম ৰূপহী। লাহে লাহে তাইৰ
বিয়াৰ বয়স চাগিল, প্ৰাৰ্থীও ওলাল। কিন্তু বহুত
দিন দৰ-ভাও কৰোঁতেই প'ল। প্ৰাৰ্থীসকলে জাৰে

ভদ্ৰৰ আৰু লৰা-ছোৱালী নাই যেতিয়া তেওঁৰ গোটেইখিনি ধন-সম্পত্তি ৰূপহীয়েই পাব। ভদ্ৰই ভাবে অলপ সবহীয়াকৈ গা-ধন ল'ব পাৰিলে তেওঁৰ পোতৰ টকাৰ জোখ বঢ়াব পাৰিব। এনেকৈয়ে বহুত দিনলৈকে বিয়াৰ একো বন্দবস্ত নহ'ল। এনেতে এজন প্ৰাৰ্থী ওলাল। তেওঁ পাঁচ শলৈকে গা-ধন দিবলৈ গাত ল'লে। তেওঁৰ নাম গদাধৰ শৰ্ম্মা, বয়স ৬৪ বছৰ। অলপ দিনৰ আগতে তেওঁৰ ঘৈণীয়েক ঢুকাইছিল। তেওঁৰ পো-জীৰ বাহিৰেও নাতি-নাতিনীও আছিল। এনেকুৱা বুঢ়াক সৰু ছোৱালীজনী দিয়াত বহুতে আপত্তি কৰিছিল, কিন্তু ভদ্ৰই নামানিলে। ইমানখিনি হাততে পোৱা টকা তেওঁ এৰি দিব পাৰে নে! যদিও ভদ্ৰৰ বয়স সত্ত্বেও আৰু চকু মুদিলে ধন-সম্পত্তি ভোগ কৰিবলৈ কোনো নাই, তথাপি কেনেকৈ ছটকা বেছিকৈ পুতিব এয়ে আছিল তেওঁৰ দিনে-বাতিয়ে চিন্তা। সেই কাৰণে তেওঁ কাৰো কথাৰে কাণ নিদি গদাধৰৰ লগত জীয়েকৰ বিয়া দিলে আৰু আগৰ জমা পোন্ধৰ শৰ লগত এই পাঁচশও লগ লগাই ছুহেজাৰ কৰি পুতিলে।

জীয়েকৰ বিয়াৰ দুমাহমানৰ পাচতে আঠাঠন বছৰ বয়সত ভদ্ৰৰ ঘৈণীয়েকৰ মৃত্যু হয় আৰু ছোৱালী শাস্তি হোৱাৰ আগতে গদাধৰৰো পৰলোক হয়।

জীয়েকৰ বিয়াৰ পাচত ভদ্ৰই হিচাপ-কিতাপ কৰি দেখিলে যে তেওঁ মাটিখিনি আধি নিদি নিজে হালোৱা বাখি খেতি কৰোৱা হ'লে ইমান দিনে ছহাজাৰৰ ঠাইত কিজানি চাৰি হেজাৰ পুতিব পাৰিলেহেতেন। ইয়াকে ভাবি তেওঁ সেইবাৰ হালোৱা বিচাৰিলে আৰু বহুত দিন বিচৰাৰ পাচত এটা মানুহ পালে। মানুহটোৰ নাম চেনিৰাম, বয়স কুৰিব ওপৰ। তাৰ কেওঁ-কিছু নাই, কাৰবাৰ ঘৰত চাকৰ

হৈ থাকি কিছু টকা গোটাই বিয়াখন পতাই তাৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য। চেনিৰামৰ লগত ভদ্ৰৰ এই বন্দ-বস্ত হ'ল যে জেঠৰ পৰা ভাদলৈকে চাৰি-মাহ সি ছটকাকৈ আৰু বাকী আঠ মাহ চাৰি টকাকৈ দৰমহা পাব। বামুণৰ লগতে খাব, কিন্তু কাপোৰ-কানি নিজৰ খৰচতে ল'ব লাগিব।

বাৰীৰ চুক এটাতে চেনিৰামক এটা বহা সাজি দিয়া হ'ল।

বিধবা হোৱাৰ কেইদিনমানৰ পাচতে ৰূপহী শাস্তি হ'ল। মাক নথকাত তেৱেঁই এতিয়া ঘৰখন চলাব লগাত পৰিল।

এনেকৈয়ে কেইমাহমান যোৱাৰ পাচত জনা গ'ল যে ৰূপহীৰ গাত আমোঁৱাহ। সকলোৱে চেনিৰামকেই দোষী বুলি ধৰিলে। চেনিৰামে প্ৰথমতে অস্বীকাৰ কৰিছিল আৰু দোষী কোন ধৰিও দিছিল। কিন্তু ভদ্ৰই চেনিৰামক বুজাই-ববাই ক'লে,—“তাৰ যাৰ কথা কৈছ, সি হ'ব হ'লে গোৱে-পোৱে তল যোৱা কথা। তই সেই বোৰ নকৰি গাত ল। মোৰ কোনো নাই, সকলো সম্পত্তি তইতকৈ দিম।”

সম্পত্তিৰ লোভত চেনিৰামে আপত্তি নকৰিলে। তেতিয়া বাইজ গোট খাই চেনিৰামৰ হাততে ৰূপহীক গতাই দিলে। চেনিৰাম সেই বহাতে থাকিল আৰু ভদ্ৰৰ খেতি-বাতি পূৰ্বৰ দৰেই চলি থাকিল। তাতে ৰূপহীৰ এটা লৰা হ'ল।

ভদ্ৰই চেনিৰামক মাজে-সময়ে কাপোৰ-কানি লবলৈ দুই-এটকা দিয়াৰ বাহিৰে কোনো দৰমহা দিয়া নাই। চেনিৰামে খোজাত আগ ছোৱাত কৈছিল,—“তোৰ হাতত থাকিলে খৰচ হৈ যাব, তাতকৈ মোৰ হাততে থাকক, ক্ষিত একেবাৰেই নিবি।”

ৰূপহীক গতাই দিয়াৰ পাচত কৈছিল,—“মোৰ

গোটেইবোৰ সম্পত্তিয়েই দেখোন তহঁতৰ। দৰমহাৰ নিমিত্তে ভাবিছ কিয়?”

এনেকৈয়ে আৰু ডেৰ বছৰমান যোৱাত ভদ্ৰৰ মৃত্যু হ'ল। সম্পত্তিহে নালাগে চেনিৰামে পাবলগীয়া দৰমহাখিনিও নাপালে।

ভদ্ৰৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ল নবাই শৰ্ম্মা। নবাইৰ অৱস্থা আগেয়ে বৰ বেয়া আছিল; ঘৈণীয়েক আৰু তিনিটা লৰা-ছোৱালীৰে সৈতে কোনোমতেহে পেটে-ভাতে খাইছিল। ভদ্ৰ মৰাৰ পাচতে নবায়ৈ পোতৰ টকাখিনি খানি নিলে, মুঠতে আঢ়ৈ হেজাৰ পালে। টকাখিনি নিজৰ ঘৰলৈ নি তেওঁ মানুহক দেখুৱাই টকা বিচাৰি ঘৰৰ ভেটি গোটেইটো খানিলে। কিন্তু টকা ওলাব ক'ব পৰা! যদিও নবায়ৈ আগতে টকাখিনি সবকালে, আন মানুহে টকাবোৰ কি হ'ল একো বুজিব নোৱাৰিলে। নবায়ৈ এজন মানুহৰ পৰা টকাচৰেক ধাৰ কৰি শাস্ত্ৰ-সমস্তকৈ পানীৰ দাঁতিতে দদায়েকৰ চুৱাটো গুচাই থ'লে।

চেনিৰাম আৰু কপহী তাত থকা টান হৈ উঠিল। কপহীৰ লৰাটোৱে এতিয়া খোজ কাঢ়িব পাৰে। সি কেতিয়াবা হঠাতে বামুণৰ ভিতৰলৈকে সোমাই যায়, কেতিয়াবা নবাইৰ লৰা-ছোৱালীয়ে গাই থাকোঁতেই ছুই দিয়ে। তাৰ ফলত সি যে ঠেকেচা খায়েই, কপহীয়েও গালি খাব লগাত পৰে। আন ফালে নবাইৰো কিছু আছকাল ওলাল। কেতিয়াবা অচিনাকী মানুহৰ আগতে কপহীয়ে নবাইক ককাই বুলি মাতে আৰু তাৰ পৰাই কপহীৰ লগত তেওঁৰ সম্বন্ধটো প্ৰকাশ হৈ পৰে। তাত তেওঁ লাজ পায়।

হুয়ো পক্ষৰ এনে আছকাল ঘটাত চেনিৰামহঁতে তাৰ পৰা আতৰিবলৈকে ঠিক কৰিলে।

এইটো সকলোৱে জনা কথা যে বামুণ-গাৰীৰ ওচৰে ওচৰে একোখন বৰীয়া-গাওঁ আছে। কপহী চেনিৰামৰ দৰে অৱস্থাত পৰা লোকসকলেই এনে-বোৰ গাওঁত থাকে। তেওঁলোকৰ বেছি ভাগৰে থকা ঘৰৰ ভেটিটোৰ বাহিৰে আন মাটি-বাৰী নাই। বামুণৰ ঘৰত হালোৱা-বোৱণী হৈ কোনো মতে পেট প্ৰবৰ্ত্তাই থাকে। নবাই শৰ্ম্মাৰ গাৰীৰ পৰা আধা মাইলৰ ভিতৰতে চৰকাৰী আলিটোৰ বিপৰীত ফালে এনে এখন গাওঁ আছিল। চেনিৰামহঁত তালৈকে যাবলৈ ওলাল। কিয়নো তাত আন নহলেও এখন নিজা সমাজ পাব। নবাইৰ ওচৰলৈ গৈ চেনিৰামে ক'লে, “আমি সৌ বৰীয়া চুবুৰালৈ উঠি যাব খুজিছোঁ। মাটি ছকঠামান পাইছোঁ, পোন্ধৰ টকা লাগে। ঘৰটোও নিব লাগে। এয়ে সেয়ে ছকুৰিমান টকা লাগিব। আপুনি জানে দদায়েকৰ হাততে মোৰ দৰমহাৰ টকা জমা আছিল। এতিয়া তেওঁৰ সম্পত্তিৰ মালিক আপুনি। আপুনি মোৰ টকা কেইটা দিয়ক। গোটেইখিনি দিব নোৱাৰিলে কপ ছকুৰিকে দিয়ক।”

নবাই : তই দেখোন দেখিছই ঘৰৰ ভেটি গোটেইটো খানিও মই এটা পইচাও নাপালোঁ, লোকৰ টকা ধাৰ কৰিহে চুৱাটোকে গুচাইছোঁ। তোৰ টকা জমা থাকিব পাৰে, কিন্তু তাক যেতিয়া নাপালোঁৱেই তোক ক'ব পৰা দিম।

চেনি : ধাৰেই দিয়ক।

নবাই : থাকিলেহে দিম। ছকুৰি নালাগে ছটা টকাও মোৰ হাতত নাই।

চেনি : আপুনি চাওক, টকা নাপালে মই ইয়াৰ পৰা ঘাৰ নোৱাৰো আৰু ইয়াত

থাকিলে আপুনিয়েই আহুকাল পাব।

বহুত বেগি কথা বতৰা পতাৰ পাচত নৰায়ে ক'লে,—“বাক, মই চেষ্টা কৰি চাওঁ, কাৰবাৰ পৰা ধাৰ কৰিব পাৰোঁ নে কি। পাৰোঁ যদি পাবি, নহলে আক আন উপায় নাই।”

হুদিনৰ পাচত নৰায়ে খত এখন লৈ পঁচিশ টকা ৰূপ চেনিৰামক ধাৰে দিলে। সূত লিখালে টকাই-পতি মাহে ছপইচাকৈ। ধন দি তেওঁ চেনিৰামক ক'লে,—“তই জানই মোৰ সমূলি টকা নাই; তথাপি ধাৰ কৰি আনি দিছোঁ। সূত মোৰ পৰা লব'ই, সেইহে খততো লিখাইছোঁ। পিচে এটা কথা,—এতিয়াৰ পৰা আগৰ দৰে তই গোটেই বছৰ মোৰ ঘৰত খাটিব নালাগে, বাৰিষাৰ চাৰি মাহ কাম কৰি মাটিকেইডৰা পুতি দিবি। তাৰ বাবে আগৰ বন্দবস্তমতেই দৰমহা পাবি। বাকী কেইমাহত মোৰ কিবা কাম থাকিলে খবৰ দিম, তেতিয়া কৰি দি যাবি। এনেয়ে তোৰ ইচ্ছামতে য'তে মন যায় তাতে কাম কৰিবি। সেয়ে হ'লে মোৰ পৰাই দিম, তই দিব নালাগে।”

চেনিৰাম সন্মত হ'ল। টকাৰেইটা লৈ গৈ মাটি কিনি বহাটো সাজিলে আৰু বামুণৰ বাৰী এৰি একেবাৰেই উঠি গ'ল।

নৰায়ে যদিও বাৰিষা চাৰিমাহৰ হে দৰমহা দিছিল, তথাপি চেনিৰামক কাম কৰিবলৈ নমতা মাহ এটাও নাছিল। কেতিয়াবা আনৰ ঘৰত কাম কৰি থকাৰে পৰা বামুণে লৈ আহে। লাহে লাহে চেনিৰাম বিৰক্ত হ'ল। আন মাহুহেও ক'লে,—“হেৰ' তই বামুণৰ ঘৰত খাটি মৰিছ কিয়? ইকালে জেঠেবা বৈনাই, তেওঁ খত এখন লৈহে টকা দিছে। সূত নলও বুলিছে যদিও শেহত কি

কৰে। কোনে জানে! সূত নললেও তোৰ লাভ নহয়। বামুণৰ ঘৰত যিমান দিন এনেয়ে কাম কৰিছ, আনৰ ঘৰত কৰা হ'লে সূতহে নালাগে মূলো কেতিয়াবাই আদায় হৈ গ'লহেতেন।”

কোনোৱে ক'লে,—“তোৰ বামুণৰ লগত কিছৰ মিতিৰ! শহুৰেবৰ টকা-পইচা, মাটি-বাৰী সোপাকে নৰায়ে পাইছে। তেও সি তইতক ঘৰৰ ভেটি এটাও এৰি দিব নোৱাৰিলে। আমি হোৱা হ'লে তাৰ পদূলিতো ভৰি নিদিলাহেতেন।”

চেনিৰামৰ নিজৰ মনতো এনে ভাব খেলাইছিল; তথাপি ছবছৰলৈকে সি একেদৰেই নৰাইৰ ঘৰত কাম কৰি থাকিল। খতৰ টকা এতিয়াও পৰিশোধ কৰা নাই, নৰায়েও খোজা নাই। নৰায়ে ভাবিছে টকাৰেইটা আদায় হ'লে চেনিৰামৰ ওপৰত তেওঁ কৰ্তৃত্ব চলাব নোৱাৰিব। তদুপৰি হালোৱাৰ দৰমহা বছৰে বছৰে বাঢ়ি এতিয়া মাহে দহ বাৰ টকা হৈছে, চেনিৰামক এবিলে তেওঁৰ বহুতো ৰোহ ভৰণি হ'ব। সি যি কি নহওক, তৃতীয় বছৰত চেনিৰাম আগতকৈ অলপ বেলেগ হ'ল, অন্ততঃ হাতৰ কাম এৰি বামুণৰ ঘৰলৈ লৰ মৰাটো বাদ দিলে। সেই দেখিয়েই সেই দিনা নৰায়ে মতাতে সি হাতৰ কাম এৰি নাছিল।

নৰাইৰ বৰ খং উঠিল। ঘৰলৈ আহি কান্ধত এখন চেলেং আৰু হাতত এডাল লাখুটি লৈ চেনিৰামৰ ঘৰলৈ ওলাল। চেনিৰামৰ পদূলিত থিয় হৈ নৰায়ে মাতিলে,—“চেনিৰাম! অ' চেনিৰাম!” মাত শুনি ৰূপহী ওলাই আহি ক'লে,—“তেওঁ ঘৰত নাই।”

নৰাই : ক'লে নীল ?

ৰূপহী : সৰ্কেৰুৰ পণ্ডিতৰ ঘৰত কাম আছে,

তালৈকে গৈছে।

নবায়ে বহুতো গালি-শপনি পাৰি তাৰ পৰা পণ্ডিতৰ ঘৰলৈ খোজ ল'লে। চেনিৰামে ভেতিয়া পণ্ডিতৰ গোহালি ঘৰৰ বেৰ দি আছিল। পল্লীতে থিয় হৈ নবায়ে চেনিৰামক মাতিলে। কাম এৰি চেনিৰাম তেওঁৰ ওচৰলৈ আহিল। নবায়ে ক'লে, —“তোক মই পুৱাতে মাতিছিলোঁ নহয়, নগলি কিয়?”

চেনি : মই পণ্ডিতৰ গোহালি-ঘৰটো সাজি দিম বুলি দহ টকাত ঠিকা লৈছিলোঁ; বিহুৰ দিনা গক বান্ধিবলৈ উলিয়াই দিব লাগে। কাম নো হওঁতেই পৰহি পাঁচ টকা নিলোঁ। তাৰেই দেওবৰীয়া হাটৰ পৰা বৰা চাউল, গুৰ আৰু ভিল আনিলোঁ। এতিয়া উককাৰ দিনাই ঘৰটো নোলালে নহয়।

নবাই : মই সেইবোৰ একো নাজানো। তই আজি মোৰ ঘৰত কাম কৰিবই লাগিব। পণ্ডিতৰ ঘৰ দুদিন পিচত ওলালেও হ'ব।

চেনি : পণ্ডিতে এৰি নিদিলে মই যাব নোৱাৰোঁ।

নবাই : তই গ'লে পণ্ডিতে খৰি বাখিব নোৱাৰে। ব'ল এতিয়া।

চেনি : যাব পাৰিম, কিন্তু টকা দিব কোনে! পণ্ডিতে টকা নিদিলে কি কৰিম।

নবাই : টকা নিদিব। তাৰ বাপেকে দিব।

সৰ্ব্বেশ্বৰ পণ্ডিতে ভিতৰৰে পৰা নবাইৰ আৰু চেনিৰামৰ কথা-বতৰা শুনি আছিল। নবাইৰ কথা শেষ হোৱাৰ লগে লগে তেওঁ ঘৰ কৰে ওলাই

আহি ক'লে,—“দেউ! ইমানতে আপুনি ইয়াৰ পৰা আঁতৰ হওক, নহলে কাছাৰী ঘৰলৈ যাওঁ লগাত পৰিব।”

নবাই : কি! কি কৰিবি! বাপেৰৰ মিনত হাল বাওঁতেই গ'ল; এতিয়া তেজুলীয়ে পানী পালি।

“কটা! বৰায়া! তই মোৰ ঘৰতে দেখোন বৰকৈ ফকফকাৱ।” বুলি সৰ্ব্বেশ্বৰ বামুণৰ গালৈ খেদা মাৰি গ'ল। গতি বিষম দেখি নবাই বেগা-বেগিকৈ তাৰ পৰা আঁতৰ হ'ল। বহুতো আঁতৰৰ পৰা ক'লে, —“তই হতচিৰী হৰি, ভেটিত ভিতা-লাও গজিব। আজি তই থাক, মই দেখিম তই কেনেকুৱা শূদিব।”

ষষ্ঠ অধ্যায়

ভাগ্যোদয়

খঙত একো নাই হৈ, চেনিৰাম আৰু পণ্ডিতক শাও দি দি নবাই আহি চৰকাৰী আলিত উঠিল। এনেতে তেওঁ আলিয়ে আলিয়ে আহি থকা বাবাজী এজন দেখা পালে। বাবাজীৰ দাড়ি-গোঁফ দীঘল, চুলি জঁট বন্ধা, গাত লেটেভালৰ বাহিৰে আন কাপোৰ-কানি একো নাই। হাতত এডাল চিম্টা, কান্ধত সৰু ডোলোঙা এখন।

নিমগতে বাবাজীক দেখা পাই নবাইৰ খঙে শাম কাটিলে। তেওঁৰ মনত পৰিল, এনেকুৱা এজন বাবাজীয়েই হেনো তাহানি শূলপানি শৰ্ম্মাক পোতা পুখুৰীৰ পৰা এনাও ধন উলিয়াই দিছিল। ভেতিয়াৰে পৰা শূলপানিৰ ঘৰ ধনী মানুহ। এতিয়া এই বাবা-

জীক সন্তুষ্ট কৰিব পাৰিলে কিজানিবা তেওঁৰো
কপাল ফুলে। তেওঁ এনেকৈ ভাবি থাকোঁতেই
বাবাজী আহি তেওঁৰ ওচৰ পালে। নবায়ো ততালিকে
বাবাজীক আঠু কাঢ়ি সেৱা কৰিলে। বাবাজী সন্তুষ্ট
হ'ল আৰু আশীৰ্বাদ দি যাব খুজিলে।

নবায়ো সুধিলে,—“আপুনি কলৈ যাব?”

বাবা : কহাঁ জাঁউ'গা, উসকা পতা নহীং হৈ।

নবাই : আহিছে ক'ৰ পৰা?

বাবা : কহাঁসে আউ'গা! মেৰে বহ্নেকী
কোই খাস জগহ নহীং হৈ।

নবাই : এতিয়া আহিল ক'ৰ পৰা?

বাবা : উস্ নগৰকে শিৱজীকে মন্দিৰসে।
কল ৰাতকো বহাঁ পহুচকৰ বহীং
ঠহৰ গয়া।

নবাই : আজি ক'ত থাকিব?

বাবা : জহাঁ পৰ হী ৰাত হোতী হৈ। পেড়কে
নীচে, পহাড়, মৰঘট, যে হি মেৰে
বহ্নেকে স্থান হৈ।

নবাই : দয়া কৰি ছুখীয়াৰ ঘৰত পদ-ধূলা
দিব নে?

বাবা : হম গৃহস্থ আদমীকে ঘৰ নহীং জাতে।

নবাই : নহয়, দয়া কৰি মোৰ ঘৰত এবাৰ
পদধূলা দি আহক।

বাবা : বহ্ন মেৰে নিয়মকে বাহৰ হৈ। ফিৰভী
তুমহাৰা মন ছুখানা নহীং চাহতা।
ঘৰ কিতনা দূৰ হৈ?

নবাই : বেছি নহয়। অলপ সোমাই গলেই
পাব।

নবাইৰ কাকূতিত সন্তুষ্ট হৈ বাবাজীজন তেওঁৰ
লগে লগে গ'ল আৰু নবাইৰ ঘৰ পালে। নবায়ো

চ'ৰা ঘৰতে পীৰা এখন পাৰি বহিবলৈ দিলত
বাবাজীয়ে ক'লে,—“মৈ ঘৰকে অন্দৰ নহীং বৈঠতা।
(আকাশলৈ আঙ্গুলিয়াই) য়হী মেৰা ঘৰ হৈ”

নবায়ো তেতিয়া পীৰাখন আনি চোতালত দিলে।
বাবাজী বহিল। তাৰ পাচত তেওঁ কাঁহী এখনত
তুলি কল একাষি আৰু অমৃত এটা আনি বাবাজীৰ
আগত দিলে : পানী এঘটিও আনিলে। তাকে দেখি
বাবাজীয়ে ক'লে,—“মৈ কভী কভী সামান্স ভোজন
কৰ লেতা হুঁ। বহ্ন ভী যদি কোই বড়া ভক্তি সে
মহীনে দো মহীনেকে অন্ত মে দে তব। আজ এক
মহীনা সাত দিন কুছ নহীং খায়া। আজ তুমনে
ভক্তিসে দিয়া হৈ। নহীং খানেসে তুমকো কষ্ট
হোণা। ইস্ লিয়ে কেলে হী খাতা হুঁ।”

এই দৰে কৈ বাবাজীয়ে কল এটা গুচাই তাৰে
এডোখৰ ওচৰত থকা ছাগলী পোৱালী এটাক দি বাকী
ডোখৰ খালে। তাৰ পাচত এলু পানী খাই ক'লে—
“য়হী মহীনে ভৰকে লিয়ে হো জায়গা, অৱশিষ্ট লে
যাও। ইতনী বস্ত্ৰ য়ে সমস্ত সাল ভৰ মৈ ভী নহাং
খাতী জাতী।”

তাৰ পাচত নবায়ো ৰূপ এটকা আৰু কহুল
এখন দি সেৱা কৰি ক'লে,—“ছুখীয়াৰ ঘৰত দয়া
কৰি পদ-ধূলা দিছে, ইয়াকে গ্ৰহণ কৰক।”

বাবাজীয়ে ক'লে,—“ৰূপয়োংসে ক্যা কৰুংগা?
কহুলভী মুখে ক্যোং চাহিয়ে? তুম মুঝকো তুম-
লোগোংকী তবহ সমবতে হো ক্যা? তুম কুছ নহীং
জানতে। মৈ য়োংহী তুম পৰ খুশ ছায়া হুঁ। য়ে
লে জাও। যদি দেনা চাহতে হো ভো জিসকা
অভাৱ হৈ উসকো দেনা। ধৰম হোণা।”

নবাই : যদি আপুনি সন্তুষ্ট হৈছে তেন্তে মই
যাতে ধন-বস্তুৰ অভাবত নপৰোঁ তাৰ

কিবা এটা উপায় দি যাওক।

বাবাজীয়ে কিছু সময় নীৰৱে চিন্তা কৰি ক'লে, “তুমু দেখতে হী হো কি ধন-সোনেকে সাথ মেৰা কোই সম্বন্ধ নহীং হৈ। উনকী বাতঁ সোচনেসে ভী মনমে অশান্তি পৈদা হোতী হৈ। ফিব ভী তুমু মেৰী জিতনী ভক্তি কৰতে হো কি তুমহাৰে লিয়েন কৰনে যোগা কাম ভী কৰনা পড়া। তুমহাৰে পাস কপয়ে পৈসে ঔব জেৱৰ ক্যা ক্যা হৈ লে আও।”

তেতিয়াই নৰায়ে দদায়েকৰ ঘৰত পোৱা আট্টে হেজাৰ টকা, ঘৈণীয়েকৰ আক খুৰীয়েকৰ অলঙ্কাৰ গোটেইখিনি আনি বাবাজীক দেখুৱালে। বাবাজীয়ে ক'লে,—“তুমহাৰে ঘৰমে জো সবসে বড়া বাকস হৈ, য়হ লে আও।”

নৰায়ে তেওঁৰ ঘৰত থকা আটাইতকৈ ডাঙৰ ট্ৰাঙ্কটো আনিলে। বাবাজীয়ে ক'লে,—“বাকসকে অন্দৰ এক অচ্ছা কপড়া বিছা দো, ঔব উস্পৰ য়ে কপয়ে ঔব জেৱৰ বখো।”

নৰায়ে বাবাজীৰ কথামতেই কাম কৰি গ'ল। বাবাজীয়ে তেতিয়া বাকচৰ তলা-চাবি লৈ নৰাইক ক'লে,—“মৈ অভী মন্ত্ৰ কৰকে য়হ বাকস বন্দ ক'ৰগা। তুমু য়হ লে জাকৰ পূজাকী স্থাপনাকে পাচ বখ দেনা। সৰ্বদা বাত কো উস্কে পাস এক চিৰাগ জলাকৰ বখনা। ইস্ তবহ বীস দিনকে বাদ অৰ্থাৎ আজসে ইককীসৰে দিনমে নহা কৰ বাকস খোলনা। তব বাকসমে জিতনে বহ সকতে হৈ, উতনে কপয়ে ঔব জেৱৰ মিলেংগে। কিন্তু ধববদাৰ, উস্কে এক দিনকে পহলে ভী বাকস মত খোলনা। খোলনেসে পহলেকে বখে হুএভী উড় জায়েংগে।”

এনেকৈ কৈ বাবাজীয়ে জুলিৰ পৰা অলপ ভয় আক কেইটামান ৰেলপাত উলিয়াই ধনৰ ওপৰত

থৈ কিবাকিবি মন্ত্ৰ মাতিলে। তাৰ পাচত নিজ হাতে তলা বন্ধ কৰি তেওঁ কোৱামতে থ'বলৈ নিৰ্দেশ দি গুচি গ'ল।

নৰাইৰ মনত পৰম আনন্দ মিলিল, চেনিৰামৰ ওপৰত উঠা খং একেবাৰেই নোহোৱা হ'ল। তেওঁ ভাবিলে চেনিৰামক নিমিত্ত কৰিয়েই তেওঁৰ এই সৌভাগ্য, এবাকচ ধন-সোণ লাভ। তাৰ পুৰস্কাৰ স্বৰূপে চেনিৰামক ধাৰে দিয়া টকা এৰি দিবলৈকে তেওঁ মনে মনে স্থিৰ কৰিলে। কিন্তু সৰ্ব্বেশ্বৰ পণ্ডিতৰ প্ৰতি তেওঁৰ শত্ৰুভাব প্ৰবল হৈ হে উঠিল। তেওঁ ভাবিলে এতিয়া আক ভয় নাই। ধনৰ বলেৰেই তেওঁ সৰ্ব্বেশ্বৰ পণ্ডিতক ভালকৈ শিক্ষা দিব পাৰিব। শূদিৰ হৈ বামুণক অপমান কৰাৰ প্ৰতিশোধ নোলোৱাকৈ তেওঁ কেতিয়াও নাথাকে।

ভবাৰ লগে লগে তেওঁ আলিলৈ ওলাই গ'ল। তেওঁৰ ভয় আছিল, কিজানি আক কোনোবাই বাবাজীক তুষ্ট কৰি তেওঁৰ নিচিনাকৈ ধনী হবৰ সুযোগ পায়। কিন্তু চকুৰে দেখা পোৱালৈকে বাবাজীক বোৱা নেদেখিলে। তেতিয়া তেওঁ নিশ্চিন্ত হৈ ঘৰলৈ উলটি আহিল।

সপ্তম অধ্যায়

আঙঠি-পিকোৱা

জালিৰ ঘৰৰ পৰা ছয়াইল আঁতৰত বসাই বঙলৰ ঘৰ। বসাইৰ অৱস্থা যদিও আগ ছোৱাত বৰ ভাল নাছিল, তথাপি পিছৰ ছোৱাত চকুত লগা হৈ উঠিছিল। নিজৰ চেঁচাৰ বলতে তেওঁ দুপূৰ্বা বাৰী-মাটি আক বাৰ পূৰ্বা কপিত মাটিও নকৈ ল'লে।

ঘৰ এটা এটাকৈ প্ৰায় সকলোখিনিয়েই টিনৰ হৈ উঠিল। গুটি আৰু গছি ধানৰ ঢুটা ভঁৰাল হ'ল। চাকৰিতো উন্নতি কৰি শেহত কাননগু হৈছিল। তেওঁৰ লৰা তিনিটা,—ডাঙৰটোৰ নাম মদন, মাজিউটোৰ নাম বত্ৰ আৰু সৰুটোৰ নাম পীতাম্বৰ। প্ৰথমটো ছাত্ৰবৃত্তি আৰু সৰুটো প্ৰাইমাৰী পাছ। মাজিউটোৱে ইংৰাজী স্কুলৰ সপ্তম মানলৈকে পঢ়িছিল। বাপেকে চাকৰিৰ পৰা অৱসৰ লোৱা বাবেই মদনক মণ্ডলৰ কামত সুমাই দিয়ে। বত্ৰ বাগিচাৰ মূহুৰী। পীতাম্বৰ ঘৰতে থাকে আৰু সময়মতে খেতি-পথাৰ চায়।

বসাইৰ পৰলোক হোৱা এতিয়া পাঁচ বছৰ হৈছে। তাৰো সাত বছৰৰ আগতে মদনৰ বিয়া হয়। বত্ৰৰ বিয়া হয় তাৰ দুবছৰ পাচত। কিন্তু পীতাম্বৰৰ এতিয়ালৈকে বিয়া হোৱা নাই। তেওঁৰ বয়স ডেৰ কুৰিৰ ওপৰ।

মদনহঁতৰ ঘৰুৱা অৱস্থা ওচৰ চুবুৰীয়া সকলোতকৈ ভাল। পীতাম্বৰৰ গঢ়টোও বেয়া নাছিল। মদনে নানা ঠাইত ছোৱালীও চাইছিল। তথাপি কোনোমতে পীতাম্বৰৰ বিয়াখন পাতিব পৰা নাই। কেই-মাহমানৰ আগতে মণ্ডল হালিৰ ওচৰলৈ গৈছিল আৰু ককায়েকক কৈ-মেলি কপাহীক ঠিক কৰি দিবলৈ ধৰিছিল। হালিয়েও চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু জালিয়ে ছোৱালী উলিয়াই নিদি চপনীয়া ৰাখিব খোজাত তেওঁলোকৰ চেষ্টা মিছা হ'ল।

তেজপুৰৰ ফালে ক'তো বিয়াৰ বন্দবস্ত নোহোৱাত মদনে এইবাৰ কলিয়াবৰৰ ফালে চেষ্টা কৰিবলৈ মন মেলিলে। আন মানুহৰ যোগে দি ভূ-ভালৈ তেওঁ জানিব পাবিলে যে কলিয়াবৰৰ ভূধৰ বায়নৰ এজনী ভাল ছোৱালী আছে। ছোৱালী-

জনীৰ মাক দয়ামৰ ভিনীহিয়েক হৰৰ বায়েক। মদনে এইজনী ছোৱালীকে পীতাম্বৰলৈ খুজিব মন কৰিলে। এদিন তেওঁ সুধন নামৰ তেওঁৰ চিনাকী কলিয়াবৰীয়া মানুহ এজন লগত লৈ ভূধৰৰ ঘৰলৈ গ'ল। সুধনেই মদনৰ পৰিচয় দি কথাটো উলিয়ালে। মদনৰ কিমান ধন-সম্পত্তি আছে তাৰ বৰ্ণনা দি তেনে ঘৰত ছোৱালী দিবলৈ পোৱাটো যে ভাগ্যৰ কথা তাকো তেওঁ নোকোৱাকৈ নেবিলে। ভূধৰে ক'লে—“আজিয়েই মই একো সমিধান দিব নোৱাৰোঁ। বংশ-পৰিয়ালক সুখি চাব লাগিব, আপোনালোকৰো ঘৰ-দুৱাৰ চাব লাগিব। তাৰ পাচত হে যি হয় ক'ব পাৰিম।”

মদনে আনন্দৰে ক'লে,—বৰ সজু কথা। আজিয়েই মানুহ পঠিয়াব পাৰে। লৰাও চাই আহিব পাৰিব।”

সুধনে ক'লে,—“এৰা, চাই-চিতি কাম কৰা ভাল তেওঁ বুলি মই যি কৈছোঁ আপুনি তাতকৈ ভাল দেখিলেও বেয়া নেদেখে।”

ভূধৰ : আজিয়েই যোৱা সম্ভৱ নহয়। আপোনা-লোক যাক, মই নিজে চ'ঠা দিনালৈ যাম।

তেতিয়া মদনে বিদায় ল'লে। ভূধৰে বংশ-পৰিয়ালৰ লগত আলোচনা কৰিলে, মোমায়েক হৰনাথৰো মত সুধিলে। সকলোৰে মত থকাত তেওঁ নিৰ্দিষ্ট দিনত দৰা-ঘৰ চাবলৈ গ'ল।

দৰা-ঘৰ চাই সুধনে যে মিছা কোৱা নাই তাক তেওঁ বুজিব পাবিলে। সকলো কথাতে তেওঁ সন্তুষ্ট হ'ল, মাত্ৰ এটা কথাত অলপ কোঁচ খালে। লৰাটোৰ গঢ়টো যদিও বেয়া নহয়, তথাপি কিছু বেমাৰী যেন দেখি। বয়সো বেছি হোৱা যেন লাগে।

এনেকুৱা ধনী মানুহৰ ঘৰৰ লৰাৰ ইমান বয়স-
লৈকে বিয়া হোৱা নাই কিয় এইটো তেওঁ ভাবিব
লগাত পৰিল। তেওঁ ক'লে,—“লৰাৰ বয়স ডেৰ
কুৰিৰ ওপৰ হ'ব পায়।”

মদন শিয়ান মানুহ। কথাটো শুনিয়েই ভূধৰৰ
মনোভাৱ খৰি পেলালে। তেওঁ ততালিকে উত্তৰ
দিলে,—“সিমান নহয়। এই ছাবিশত সোমাইছে
মাথোন। অৱশ্যে আমাৰ বয়সৰ তুলনাত বেছি হৈছে।
আমি বিয়া কৰাইছিলো বাইশ-তেইশ বছৰ বয়সতে
ইয়াৰো কেতিয়াবাই বিয়া হ'লহেতেন, কত মানুহে
ছোৱালী যাচি দিছিল তাৰ লেখেই নাই। পিচে এটা
কথাৰ পৰা বিয়া পতা নাছিলোঁ। এজন জ্যোতিষীয়ে
তাৰ হাত চাই কৈছিল বোলে তাৰ পঁচিশ বছৰ
বয়সত এটা ডাঙৰ বিষ্ট আছে, বঁচাৰ আশা বৰ
কম। যদি কেনেকৈ বক্ষা পায় তেন্তে আশী
বছৰলৈকে কোনো ভয় নাই। সেই দেখিয়েই পঁচিশ
বছৰৰ ভিতৰত বিয়া নাপাতো বুলি ঠিক কৰিলোঁ।
জ্যোতিষীজন কম নহয়, তেওঁৰ কথা আখৰে আখৰে
ফলিয়ালে। যোৱা মাঘত তাৰ পঁচিশ বছৰ পূৰ হৈছে।
তাৰ এমাহমান আগতে সি নৰিয়া পৰে আৰু যোৱা-
থোৱা অৱস্থা হয়। এদিন একেধাৰেই মাত-বোল
নোহোৱা হ'ল, আমি লবালবিকৈ বাজলৈ আনিলোঁ।
এনেতে এজন সন্ন্যাসী ক'ব পৰা আহি ওলাল
ক'ব নোৱাৰোঁ, তেওঁ কিবা গুৰি অলপ দি পানীও
গুলি খুৱাবলৈ কৈয়েই গুচি গ'ল। তেওঁ কেনি
গ'ল, ক'লৈ গ'ল কোনেও ক'ব নোৱাৰিলে। সি যি
কি নহওক, আমি দৰৰ পালি খুৱাই দিলোঁ। অলপ
সময়ৰ ভিতৰতে সি উঠি বহিল আৰু লাহে লাহে
তাল হ'ল। কিন্তু সেই নৰিয়াতে সি ইমান দুৰ্বল
হৈছিল যে আজিলৈকে আগৰ জী হুঁৰি অহা নাই।

সেইহে দেখাত আচল বয়সতকৈ বেছি বংশীয়া
যেন লাগে। আৰু এমাহমানত আগৰ দৰে হ'ব বুলি
আশা কৰিলোঁ। জ্যোতিষীৰ কথা এটা ফলিয়াইছে
যেতিয়া, ইটোও ফলিয়াবই। আশী বছৰৰ ভিতৰত
তাৰ নৰিয়াৰ ভয় নাই।”

মদনৰ কথাত ভূধৰৰ সন্দেহ আঁতৰ হ'ল। তেওঁ
ক'লে,—“মই আজি একো নকওঁ। ঘৰলৈ গৈছে
মতামত জনাম।”

ভূধৰ ঘৰলৈ আহি যি দেখিলে শুনিলে আশ্চৰ্য-
কুটূষ সকলোকে জনালে। সকলোৱে ছোৱালী দিয়া-
টোকে সমৰ্থন কৰিলে। ইয়াৰ দুদিন পাচত যেতিয়া
মণ্ডল খবৰ লবলৈ আহিল, ভূধৰে ছোৱালী দিয়াত
আপত্তি নাই বুলি জনালে।

ভূধৰৰ সন্ততি মতে বিহুৰ পাচতে ছোৱালীক
আঙঠি পিন্ধোৱা হ'ল। বিয়াৰ দিন ধাৰ্য্য হ'ল
একৈশ বহাগত।

অফিম অধ্যায়

গোপন পৰামৰ্শ

ভূধৰইতিবাৰ গাৱঁত দধি বুলি এজন মানুহ আছিল।
তেওঁৰ ঘৰুৱা অৱস্থা ভাল নহয়। এপূৰ্বমান মাটিত
খেতি কৰি কোনোমতে পেটে-ভাতে খাই প্ৰবৰ্ত্তি
থাকে। তেওঁৰ একেটা লৰা বৰিবাৰ পাওঁখনৰ
ভিতৰতে ভাল লৰা। বাপেকে তাক যেনে ভেনে
পঢ়াবৰ ইচ্ছা কৰি স্কুলত দিছিল। কিন্তু মাইনৰ
পাছ কৰাৰ পাচত আৰু পঢ়োৱা তেওঁৰ পক্ষে
সম্ভৱ নহ'ল। তেতিয়া বৰিৰ বয়স বোল বছৰ
হৈছিল।

কিছুমান দিন ঘৰতে থকাৰ পাচত মণি চাকৰি বিচাৰি ওলাল আৰু বাগিচাই বাগিচাই ঘূৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু বহুত দিনলৈকে কোনো চাকৰি যোগাৰ কৰিব নোৱাৰিলে। কেতিয়াবা ক'ৰবাত ছই-এমাহ অস্থায়ী ভাবে কাম পালেও স্থায়ী কাম নাপায়। তাৰ কাৰণ প্ৰায়বোৰ বাগিছাতে বৰ কেৰাণী, ডাক্তৰ আদি বঙ্গালী। কিবা চাকৰি ওলালেই তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ লগা-ভগা মানুহ আনি সূমুয়াই লয়; অসমীয়া লবাই কেতিয়াবাহে সুবিধা পায়। মণিৰামো সেই কাৰণেই বহুত বাৰ হতাশ হ'ব লগাত পৰিছিল। এনেকৈয়ে চাৰি বছৰ ঘূৰি ঘূৰি শেহত তেওঁ কলিয়াবৰতেই এখন বাগিছাত মহৰী কাম পায়। কাম পোৱা এতিয়া প্ৰায় দুবছৰ হৈছে।

ভূখৰৰ ছোৱালীজনীৰ নাম মালতী। মালতী মণিতকৈ ছ বছৰৰ সৰু। গাওঁখনৰ ভিতৰতে মালতী খুনীয়া ছোৱালী। স্বভাৱ-চৰিত্ৰ আৰু কাম-কাজতো ভাল। মণি আৰু মালতীৰ ঘৰ একে গাৱঁতে হোৱাত সৰুৰে পৰা তেওঁলোকৰ দেখা-সাক্ষাৎ আছিল। অকল দেখা-সাক্ষাৎ কয় কেতিয়াবা একে লগে উমলিছিলো। ছয়োৰে ৰূপ-গুণলৈ লক্ষ্য কৰি গাৱঁৰ তিকতাবিলাকে মাজে মাজে কয়,—“ইহঁত দুটাৰ বিয়াখন হ'লে বৰ মিল হ'ব।” তেনেকৈ কোৱা মণি বা মালতীৰ কাণতো নপৰাকৈ নাথাকে। বয়স বঢ়াৰ লগে লগে তেওঁলোকৰ মনতো যে তেনে ভাব খেলাইছিল তাত সন্দেহ নাই। কিন্তু তেওঁলোকৰ এজনেও সেই কথা কাকো জানিবলৈ দিয়া নাই। মণিয়ে ভাবিছিল তেওঁৰ ঘৰৰ অৱস্থা বেয়া। কেই বছৰমান চাকৰি কৰি অৱস্থাটো অলপ ভাললৈ আনিহে তেনে ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰা উচিত হ'ব।

মালতী ছোৱালী মানুহ। বিয়াৰ বিষয়ে নিজে কোনো কথা কবলৈ উপায় নাই।

ভূখৰেও মণিৰ কথা ভাবিছিল। দখিয়ে ধৰা হ'লে তেওঁ নিশ্চয় দিলোহেতেন। কিন্তু দখি নাইবা মনি এজনেও কোনো প্ৰস্তাব তেওঁলৈ আগ বঢ়োৱা নাই। মণিৰ আশাতে ৰাখি থ'লে পিচত যদি মণিয়ে বিয়া কৰাব নোখোজে তেতিয়া কি হ'ব! আনফালে মণিৰ দৰে অৱস্থাৰ লৰা এটাক যাচি দিবলৈ গ'লে তেওঁৰ সম্মান নৰয়। অকল সেয়ে নহয়, তেওঁৰ প্ৰস্তাব যদি দখিহঁতে গ্ৰহণ নকৰে তেতিয়া তেওঁ অনাহকত লাৰু পাব লাগিব। কথাতো কয় বোলে যাচি দিলে নাই সুবৰ্ণৰো দৰ। এনে অনিশ্চিত অৱস্থাত থাকোঁতেই পীতাম্বৰলৈ ধৰাত তেওঁ আৰু বাট চোৱা উচিত বুলি বিবেচনা নকৰিলে। তেওঁ ভাবিলে, হাততে পোৱা ভাল ঘৰৰ লৰাটো যদি এতিয়া এৰি দিয়া হয়, পিচত কিজানি গেল। বৰালীতে হাত দিব লগাত পৰে! এই দৰে সাত-পাঁচ গুনিহে তেওঁ মদনৰ প্ৰস্তাব গ্ৰহণ কৰিলে।

বাতৰিটো পাই মণিৰ বৰ বেজাৰ লাগিল। তেওঁৰ মনৰ পোহনীয়া আশা মাৰ গ'ল। কিন্তু দোষেই বা দিব কাক! তেওঁতো তেওঁৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰা নাছিল! আন হে নালাগে মালতীকে! তেওঁৰ মনোভাব জনোৱা নাছিল। এতিয়া উপায় কি!

মণিয়ে পাটীত পৰি বহুত ভাবিলে। তাৰ পাচত কিম্বা এটা সঙ্কল্প স্থিৰ কৰি তিন দিনৰ ছুটী লৈ ঘৰলৈ আহিল।

সেই দিনাই মণিয়ে গোপনে মালতীক লগ ধৰিলে আৰু তেওঁৰ মনৰ কথা ভাঙি ক'লে। উত্তৰত মালতীয়ে ক'লে,—“আপোনাৰ যি ইচ্ছা মোৰো সেয়ে। পিচে মই কি কৰিম! আপুনি কেতিয়াও

আপোনাৰ ইচ্ছাৰ কথা পিতাইক জনোৱা নাই।
মই কেনেকৈ তেনে কথা পিতাইক কওঁ! এতিয়া
আকৌ ক'লেও লাভ নহয়।”

মণি : তোমাৰ ভেস্তে মোৰ কথাত মত
আছে ?

মালতী : আছে।

মণি : মই চেষ্টা কৰি চাওঁ। যদি একো নহয়,
তোমাক বিয়াৰ আগতে পলুৱাই নিম।

মালতী : সেইটো জানো ভাল হ'ব! মানুহে কি
বুলিব !

মণি : সেইটো ভাল যে নহয় তাক জানো।
কিন্তু বিয়াখন ভাঙিব নোৱাৰিলে তাকে
কৰাৰ বাহিৰে আৰু কি উপায় আছে।

মালতীয়ে একো উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে। মণিও
সাৱধানে আঁতৰি গ'ল।

বৰষুণ অধ্যায়

গাৱঁৰীয়া

দয়াৰামৰ আৰু মদন মণ্ডলহঁতৰ গাৱঁৰ মাজা-
মাজিত থকা এখন গাৱঁত সূৰ্য্য বৰাৰ ঘৰ। সূৰ্য্য
ছত্ৰবৃদ্ধি পাছ কৰাৰ পাচত তেজপুৰলৈ আহে।
কোনো এটা গোচৰৰ সম্পৰ্কত এজন উকীলৰ লগত
তেওঁৰ পিতাকৰ চিনাকি আছিল। সেই আলমতে
তেওঁ উকীলৰ ঘৰত আশ্ৰয় লয়। উকীলৰ ঘৰত
থাকি তেওঁ উকীলৰ সৰু ল'ৰাটো পঢ়ায়, বজাৰ-
সমাৰ কৰে আৰু উকীলৰ ওচৰত আদালতৰ নিয়ম-
কাৰণবোৰ শিকে; লগে লগে মোক্তাৰী পৰীক্ষাৰ
কিতাপো পঢ়ে। এনেকৈ ছবছৰ থকাৰ পাচত তেওঁ

সেই উকীলৰে মহৰী হয়।

সূৰ্য্যৰ বাৱসায় প্ৰথমৰে পৰা ভালকৈ চলিবলৈ
ধৰিলে। বিশেষকৈ তেওঁলোকৰ ফালৰ মানুহ আদাল-
তলৈ আহিলে পোনেনি তেওঁকে লগ ধৰে। ভেডি-
য়াও তেওঁ উকীলৰ ঘৰতে আছিল আৰু উকীলৰ
কাৰ্য্যত আগৰ দৰেই সাহায্য কৰিছিল। তেনেকৈ
চলাত তেওঁ খোৱাৰ নিমিত্তে খৰচ কৰিব নালাগি-
ছিল, যি উপাৰ্জন কৰিছিল গোটেইখিনি জমা
ৰৈছিল।

এনেভাবে ছবছৰমান যোৱাত তেওঁ উকীলৰ
ঘৰৰ পৰা অলপ আঁতৰতে নিজাকৈ এটা ঘৰ সাজি
লয়। যদিও মাটিডোখৰ আন মানুহৰ আছিল, তথাপি
খন গোট খালেই কিনি লোৱাৰ বন্দবস্ত কৰি
লৈছিল। কেই বছৰমান পাচত কিনি ল'লেও।

নিলগৰ গাৱঁৰ পৰা আনি নগৰত থকা মানুহৰ
ঘৰত প্ৰায়ে আলহী হুঙুচে। নিজৰ গাৱঁৰেই হওক,
বা ওচৰ-চুবুৰীয়া গাৱঁৰেই হওক যি কোনো মানুহ
নগৰলৈ আহিলে তেওঁৰ ওচৰলৈকে যায় আৰু
অচিনাকী হলেও কিবা এটা সম্পৰ্ক উলিয়ায়।
কোনোবা আহে আদালতত গোচৰ কৰিবলৈ,
কোনোবা আহে কিবা মাল-বস্তু কিনিবলৈ আৰু
কোনোবা আহে থিয়েটাৰ, চিনেমা চাবলৈ। এনেকৈ
আলহী ৰাখি বহুতে নিজে কষ্ট ভুগিব লগা হয়।
সূৰ্য্যৰ কিন্তু বিশেষ হানি নহৈছিল। আদালতলৈ
অহা আলহাৰ খৰচ দৰ্খাস্ত লিখাত আৰু উকীল
ধৰাত সুদে-মূলে উলিয়াই লয়। কোনো কোনোৱে
আকৌ বজাৰৰ পৰা মাছ-পুঠী, শাক-পাচলি আদিকে
আনে। কোনোৱে আন নহলেও ঘৰৰ পৰা আঠো-
তেই কেইসেবমান চাউল লৈ আহে। অৱশ্যে ফুটা
কড়ি এটাও নভঙাকৈ তিনি-চাৰি দিন পেট পেলাই

খোৱা আলহীও নোহোৱা নহয়।

নিজে ভালকৈ চলিব পৰা হোৱাত সূৰ্য্যই বিয়া কৰালে। ঘৈণীয়েক কলিয়াবৰ, মণিৰামৰ জেঠা-য়েকৰ জীয়েক। তেতিয়াৰে পৰা কলিয়াবৰৰ পৰা অহা মানুহো তেওঁৰ ঘৰত আলহী হবলৈ ধৰিলে। এইবোৰ আলহীৰ গোচৰ নাথাকে। তেওঁলোকৰ গোচৰ হয় নগাৱঁত। কিন্তু কিবা বস্তু কিনিব লগা হ'লে নাইবা তেনে আন কাম থাকিলে, তেওঁলোক নগাৱঁলৈ নগৈ তেজপুৰলৈ আহে। সূৰ্য্যই তেওঁলোকক এনেয়ে খুৱাব লগাত পৰে। কিন্তু তেওঁৰো উকীলৰ মহৰী, পোন পটিয়ে নোৱাৰিলেও আও পাকে দি কিছু আদায় নকৰাকৈ নেৰে। সূৰ্য্যই আলহীসকলৰ খেতি-বাতি কেনে হৈছে সোধাৰ চলাতে কাৰ ঘৰত কি আছে গম লয়। তাৰ পাচত এমোন মাহ বা একলহ গুৰ নাইবা পাঁচসেৰ খেৰেবা, নহলে চাৰি পোন তামোলৰে তেওঁৰ প্ৰয়োজন হৈ পৰে। তেওঁ আলহীক সেই সেই বস্তু বিচাৰি দিবলৈ কয়, আৰু যি দাম পৰে দিবলৈ গাত লয়। আলহীয়ে তেতিয়া আকৌ আহিব লগা হ'লে সেই বস্তু লৈ আহিব লগাত পৰে আৰু বিনামূল্যে দিবলৈ বাধ্য হয়।

মালতীক লগ ধৰাৰ পাচত মণিৰাম তেজপুৰলৈ আহিল। জাহাজ বহুত বাতি তেজপুৰ পোৱাত তেওঁ তাতে শুই থাকিল।

পিচ দিনা পুৱা শোৱাৰ পৰা উঠি মণিৰামে সূৰ্য্যৰ ঘৰলৈ খোজ ল'লে। তেওঁ পীতাম্বৰৰ বিষয়ে সকলো কথা শুনিছিল, কিন্তু জ্যোতিষী আৰু সন্ন্যাসীৰ কথাখিনি সঁচা বুলি তেওঁ বিশ্বাস কৰিব পৰা নাছিল। তেওঁ ভাবিছিল ইমান ধনী মানুহ হৈও যেতিয়া তেজপুৰত ছোৱালী নাপালে, নিশ্চয় কিবা

এটা ডাঙৰ দোষ আছে। সেই দোষটো উলিয়াব পাৰিলেই বিয়াখন ভাঙিবলৈ চেলু ওলাব। সূৰ্য্য সম্পৰ্কত তেওঁৰ ভিনীহিয়েক আৰু পীতাম্বৰ-ইতৰো ওচৰৰ, সেই কাৰণে সূৰ্য্যৰ পৰাই বহুশ্রুটো বুজিব পাৰিব বুলি আশা কৰি তেওঁ আহিছে।

মণিৰাম যেতিয়া সূৰ্য্যৰ ঘৰ পায় তেতিয়া সকলো শোৱাৰ পৰা উঠিছিল। মুখৰ খোটালাীতে এজন ডেকা মানুহ বহি আছিল আৰু এজন আদৰ্হায়া মানুহে বাৰঙাতে বহি মুখ ধুইছিল। সূৰ্য্য ভিতৰৰ পৰা ওলাই আহিছিল। হঠাৎ মণিক দেখা পাঠ তেওঁ আচৰিত হ'ল আৰু ক'ব পৰা আছিল, কিয় আছিল আদি প্ৰশ্ন কৰিলে। মণিয়ে প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ নো পাওঁতেই বহি থকা ডেকাজন বাগৰি পৰিল আৰু ছাগলীয়ে বেবোৱাৰ দৰে শব্দ কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁক যেন কোনোবাই ঠেকেচি হে পেলাইছে! অলপ পাচতে তেওঁ সটং জুৰিলে, মুখে দি কেন ওলাবলৈ ধৰিলে। মুখ ধুই থকা মানুহজনে লৰ মাৰি আহি ধৰিলে। সূৰ্য্যই বিচনী এখন আনি বিচিবলৈ লাগিল।

মুখ ধুই থকা মানুহজনে হৈছে মদন মণ্ডল আৰু মুছৰী যোৱাজনেই হৈছে পীতাম্বৰ। তেওঁলোক বিয়াৰ মাল কিনিবলৈ আহিছিল আৰু আগ দিনাই উলটি যোৱাৰ কথা আছিল। কিন্তু মাল কিনোতে পলম হোৱাত আগ দিনা যাব নোৱাৰিলে। আজি যোৱাৰ কথা আছিল।

সূৰ্য্যই একো বুজিব নোৱাৰি মদনক সুধিলে। মদনে কলে,—“ময়ো একো বুজা নাই। অকস্মাৎ কিয় এনে হ'ল ভাবিয়েই পোৱা নাই।”

সূৰ্য্যৰ ঘৰৰ পৰা অলপ আঁতৰতে এজন ডাঙৰ আছিল। সূৰ্য্যই তেওঁকে মতাই আনিলে। ডাঙৰে

কিবা দৰবৰ বটল এটা নাকৰ গুৰিত ধৰিলে।
পীতাম্বৰে অলপ মূৰ জোকাবিলে। ডাক্তৰে চাই-
চিতি ক'লে,—“বোধ কৰোঁ আঁঠুৰীয়া বেমাৰ। এই
বেমাৰ হোৱা কিমান দিন হ'ল?”

মদনে ক'লে,—“আগে-পিচে হোৱা নাই।
আজিয়েই প্ৰথম।”

ডাক্তৰ : আপোনাৰ কথা সঁচা নে? মোৰ
বিশ্বাস হোৱা নাই। এটা কথা মনত
ৰাখিব, ডাক্তৰক ফাকি দিলে বোগ-
নিৰ্ণয় কৰাত ভুল হ'ব পাৰে। তাৰ
কুকল বোগীয়েই ভুগিব লাগিব।”

মণ্ডলে তেতিয়া ডাক্তৰক অকলশৰীয়াকৈ মাতি
নি পাঁচোটা টকা দি ক'লে,—“আপোনাৰ কথা
সচা। তাৰ এইটো বেমাৰ সকৰে পৰা আছে, মাজে
মাজে উক দিয়ে। বহুতো বেজন্তানী, ডাক্তৰ কৰি-
বাজ লগালোঁ, একো নহ'ল। আৰু দহ দিনৰ
মূৰত তাৰ বিয়া। বিয়াৰ মাল কিনিবলৈ বুলিয়েই
ভিলালৈ আহিছিলোঁ; আজিয়েই উক দিব বুলি
ভবা নাছিলোঁ। কালিমানলৈ সি এনেয়ে ভাল হ'ব।
কথাটো আনে জানিলে বিয়াখন ভাগিব পাৰে;
সেই দেখিহে মই তেওঁলোকৰ আগত কোৱা
নাছিলোঁ। আপুনি যেন কথাটো কাকো নকয়।”

ডাক্তৰে কিছু খং আৰু বিৰক্তিব ভাব দেখুৱাই
ক'লে,—“ই কি কথা। এনেকৈ মৰা মানুহ এটা
লোকৰ ছোৱালী এজনীৰ টেটুত আঁৰি দিবা কিয়?
ই বৰ অজ্ঞায়। মই কওঁ আপুনি এতিয়াও বিয়া-
খন বন্ধ কৰক। মই আপোনাৰ অনুৰোধ ৰাখিব
নোৱাৰিম। মোক মতাই আনিছে সূৰ্য্যাই, বেমাৰীও
আছে তেওঁৰ ঘৰতে। আনক নহলেও মই তেওঁক
সঁচা কথা ক'বলৈ বাধ্য।”

ইয়াৰ পাচত সূৰ্য্যাই বেতিয়া বোৰ্গাক কেনে
দেখিলে শুধিলে ডাক্তৰে ক'ব লগাত পৰিল,—
“ই সাংঘাতিক একো নহয়, আঁঠুৰীয়া বেমাৰ।
যদিও ই ভাল নহয়, সময়ে সময়ে উকাই থাকিব,
তথাপি বোৰ্গা মৰাৰ ভয় নাই। কেনেকৈ ওচৰত
কোনো নাথাকোঁতে জুই নাইবা পানীত পৰিলেহে
বিপদ। এতিয়া সি ভাল হ'ব পাৰে, নহলে আৰু
ছুই এবাৰ এনে হ'বও পাৰে ভাল হ'লেও দুদিনমান
জলকা লাগি থাকিব, আপোনালোকে তাত শুয়
নাখান।”

মণিৰ মনত পৰম আনন্দ মিলিল। যি তথ্য
বিচাৰি তেওঁ তেজপূৰ্বলৈ আহিছিল বিনা-চেষ্টাই
সি ওলাই পৰিল। তেওঁৰ এনেহে ইচ্ছা হৈছিল যেন
সেই মুহূৰ্ত্ততে তেওঁ কলিয়াবৰ পাবলৈ। কিন্তু
উপায় নাই; গধূলিৰ আগতে জাহাজ নাপায়।

পাতাম্বৰ সেই দিনা আৰু দুবাৰ মুছা পৈছিল।
যদিও সূৰ্য্যাই মদনক সেই দিনাই তেওঁৰ ঘৰৰ পৰা
যাবলৈ কৈছিল, তথাপি পীতাম্বৰ শুষ্ট নোহোৱাত
যাব নোৱাৰিলে।

মণি ভিতৰলৈ গ'ল। বায়েক-ভিনীহিয়কে ঘৰৰ
আৰু গাৱঁৰ বা-বাতৰি ল'লে আৰু হঠাৎ অহাৰ
কাৰণ শুধিলে। মণিয়ে ক'লে,—“তিন দিনৰ ছুটা
লৈ ঘৰলৈ আহিছিলোঁ। পিচত ভাবিলোঁ বোলো
তিনিও দিন ঘৰতে কটোৱাতকৈ তোমালোকৰো
খবৰটো লৈ যাওঁ।”

বায়েক : আহিলি। ভাল কৰিলি। পিচে যাবি
কেতিয়া?

মণি : আজিয়েই গধূলি জাহাজত।

বায়েক : ঠ:। হয়! আজিয়েই যায়! এবাতিও
নাখাক যদি আহিছিলি কিয়?

মণি : পাৰিলে তো থাকিলোঁয়েইহেভেন।
পিচে থাকোঁ কেনেকৈ! পৰহিলৈ
কামত হাজিৰ হ'বই লাগিব।

তেতিয়াৰ কথা সিমানতে শেষ কৰি বায়েক
মণিক মুখ ধুবলৈ দিলে আৰু চাহ আনিলে। মণিয়েও
মুখ ধুই চাহ খালে।

ছপৰীয়া ভাত খোৱাৰ পাচত সূৰ্য কাছাৰীলৈ
গ'ল। মণিয়ে বায়েকৰ লগত নানা প্ৰকাৰ ঘৰুৱা
কথা পাতি আৰু এবাৰ এখন্তেক ইফালে-সিফালে
ফুৰি দিনতো নিয়ালে; গধূলি বেলিকা বায়েক-
ভিনীহিয়েকৰ ওচৰত বিদায় লৈ জাহাজ বাটলৈ গ'ল।

দশম অধ্যায়

নোটচ

জাহাজ শিলঘাট পালেগৈ বাতি দহ বজাত।
মণিয়ে জাহাজৰ পৰা নামি ঘৰ পায়গৈ মানে এঘাৰ
বাজি গ'ল। মণিৰ যদিও বাতিয়েই ভূধৰক লগ
ধৰিব ইচ্ছা আছিল, তথাপি তেতিয়া বহুত বাতি
হোৱাত সেই ইচ্ছা পূৰাব নোৱাৰিলে।

পিচ দিনা বাতিপুৱা মণিৰাম ভূধৰৰ ঘৰলৈ গ'ল।
ভূধৰে সুধিলে,—“অ' বাপা! কেতিয়া আহিলা?”

মণি : আহিলোঁ পৰহিয়েই।

ভূধৰ : পৰহিয়েই আহিলা, তেও দেখাকে
দিয়া নাই।

মণি : মই তেজপূৰলৈ গৈছিলোঁ। কালি
বাতিহে পালোঁহি।

ভূধৰ : কিয়? কিবা সন্ধ্যা আছিল হবলা?

মণি : একো নাছিল। তিন দিনৰ ছুটী লৈ

আহিছিলোঁ। পিচে বোলো ঘৰতে
বহি থকাতকৈ বাইদেউহঁতকো চাই
আহোঁ।

ভূধৰ : ভাল কৰিলা। পিচে আমাৰ কথা
শুনিছা জানো? মালতীৰ বিয়া নহয়।
বহাগৰ একুৰি এদিন যোৱাত। সময়
পালেহিয়েই।

মণি : শুনিছোঁ। অকল শুনাই নহয় দৰাকো
লগ পাই আহিছোঁ।

ভূধৰ : ক'ত লগ পালো?

মণিয়ে তেতিয়া কেনে অৱস্থাত, ক'ত দেখা
পাইছিল, ডাক্তৰে কি কৈছিল,—সকলো কথা ভাঙি-
পাতি ক'লে। ভূধৰ খৰ লাগিল। ভিতৰত কাৰবাব
কান্দোন শুনা গ'ল। মণিয়ে ভূধৰক ক'লে,—“মই
আজিয়েই বাগিচালৈ যাব লাগিব। সেই হে এতিয়াই
মাত লগাবলৈ আহিলোঁ। এতিয়া যাওঁ।”

ভূধৰ : ভাল বোপা, যোৱাঁ।

মণি গ'ল। ভূধৰ চিন্তাত নিমগ্ন হ'ল। ঘৈণীয়েকে
ভিতৰৰ পৰা সকলো শুনিছিল। এতিয়া কান্দি কান্দি
ভূধৰক ক'লে,—“ইমানকৈ চাই-চিতি আঁতি-শুৰি
লৈ ইয়াকেহে কৰিলা! অইনৰ ছোৱালীৰ নিচিনা
আলাইজাবৰী হোৱা হ'লেও এক কথা আছিল। মোৰ
ছোৱালীক ৰূপতেই পেলাব নে গুণতেই পেলাব!
এতিয়াও সিহঁতক জনাই দিয়ঁ। মই জীয়াই
থাকোঁতে মোৰ ছোৱালীক এনে মৰা মানুহ এটালৈ
কেতিয়াও নিদিওঁ। দিবৰ হ'লে মই বিহ খাই
মৰিম।”

মালতীয়ে ঘটনাটো শুনি ভালকে পালে। যেনে
ভেনে বিয়াখন ভাগিলেই হয়, নাভাগিলেও এতিয়া
পলাই গলে কোনেও দোষ দিব নোৱাৰে।

ভূধৰে সেই দিনা তেওঁৰ লগা-ভগা লোকসকলৰ লগত পৰামৰ্শ কৰিলে। বিয়ালৈ মাজত মাত্ৰ নদিন আছে, সকলো আয়োজন এক প্ৰকাৰ সম্পূৰ্ণ হৈছে। এতিয়া বিয়া ভাঙিলে কিজানি কিবা ডাঙৰ লেঠাত পৰিব লাগে। তাতে দৰা-ঘৰ হৈছে ধনী মানুহ। এইবোৰ বিষয়ে তেওঁ সকলোৰে মতামত ল'লে।

সকলোৱে ক'লে,—“তেজপুৰলৈ গৈ প্ৰথমতে কথাটোৰ ভালকৈ আঁতি-গুৰি লোৱা উচিত। সঁচা হ'লে কোনোমতেই ছোৱালী দিব নোৱাৰি। তেতিয়া উকীলৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি যি হয় কৰিব লাগে।”

সকলোৰে উপদেশ মতে পিচ দিনা ভূধৰ তেজপুৰলৈ গৈ সূৰ্য্য বৰাৰ আলহী হ'ল আৰু সকলো কথাৰ সম্বন্ধ ল'লে। ঘটনাৰ সত্যতা সম্বন্ধে যেতিয়া তেওঁৰ সন্দেহ নাথাকিল, তেতিয়া তেওঁ ববাকেই কিবা এটা উপায় দিবলৈ খাটনি ধৰিলে। ববাই তেতিয়া উকীলৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি মণ্ডললৈ এখন নোটিচ লিখিলে :—

যিহেতু তুমি পীতাম্বৰ নামে তোমাৰ যিটো ভায়েকালৈ মোৰ মোকেল শ্ৰীভূধৰ বায়নৰ ছোৱালী মালতীক আঙঠি পিন্ধাইছিল, সেই পীতাম্বৰৰ ছবাবোগ্য ব্যাধি আছে বুলি ভালকৈ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে, সেই কাৰণে তোমাক জনোৱা যায় যে উক্ত মালতীক তোমাৰ ভায়েকা পীতাম্বৰলৈ বিয়া দিয়া নহয়। এই জাননী পোৱা মাত্ৰে তুমি মোৰ মোকেলৰ লগত আপোচ কৰিবা। নতুবা সত্য গোপন কৰি মোৰ মোকেলক প্ৰবঞ্চনা আৰু ক্ষতিগ্ৰস্ত কৰাৰ বাবে তুমি দায়ী থাকিবা ইতি।

সেই দিনা বেজিষ্ট্ৰেশ্বনৰ সময় অতীত হোৱাত ভূধৰ তাতে থাকিল। পিচ দিনা উকীলৰ চহী লৈ নোটিচখন মদন মণ্ডললৈ বেজিষ্ট্ৰী কৰিলে। সূৰ্য্যই

উকীল আৰু মহৰীৰ খবৰৰ বাবে ভূধৰৰ পৰা পাঁচ টকা আদায় কৰি তাৰে দুটকা উকীলক দি নিজৰ ভাগত বাকী তিনি টকা ৰাখিলে।

সেই দিনাই ভূধৰ ঘৰলৈ উলটিল।

একাদশ অধ্যায়

চেপ্টাৰ সফলতা

তেজপুৰৰ পৰা উলটি গৈ ভূধৰে হবনাথকে আদি কৰি আত্মীয়-কুটুম্বসকলক মতাই আনিিলে আৰু সকলো কথা কৈ এতিয়া কেনেকৈ কি কৰিব তাৰ উপায় বিচাৰিলে। তেওঁ ক'লে,—“যদিও পীতাম্বৰলৈ ছোৱালী নিদিয়া ঠিক হ'ল, তথাপি সেই দিনাই বিয়াখন পাতিব পৰা হ'লে ভাল আছিল। সকলো যা-যোগাৰ হৈ গ'ল; গাখীৰ-পানীৰো বয়না দিয়া হ'ল। এতিয়া সেইবোৰ পেলনি গ'লে বহুতো লোকচান হ'ব।”

এজনে ক'লে,—“মগিৰ লগত বিয়াখন পাতিব পৰা হ'লে বেয়া নহ'ল হেতেন। এতিয়া যদিও সিহঁতৰ অৱস্থা বেয়া, তথাপি আগলৈ ভাল হোৱাৰ আশা আছে। লৰা-ছোৱালীও জোৰ হ'ব। তাতে সৰুৰে পৰা দেখা-শুনা, কাকি-ফুকাৰ জন্ম নাই।”

আন এজনে ক'লে,—“সিহঁতৰো মন থাকিব পাৰ। কোনো কোনোৱে ধেমালিতে সিহঁতক জোৰাই দিলে সিহঁতে বেয়া নাপায়, মুখ টিপি হাঁহিহে ৰাবে।”

ভূধৰ : ময়ো আগৰে পৰা মগিকেই দিব বুলি ভাবিছিলো। কিন্তু তেওঁলোকৰ কালৰ পৰা কোনো চেপ্টা নেমেছিলো।

সেই হে ভাবিলো। বোলো মণিলৈ
আশা পালি থাকোঁতে যদি ইকুলো
হেৰায়, সিকুলো হেৰায়, তেতিয়া কি
হ'ব! মণিৰ বাপেকে ধৰাৰ আগন্তুক
দেখা হলেও মই ইপাৰ সিপাৰলৈ
দিবলৈ নোলালোঁহেতেন।”

হৰনাথে ক'লে,—“যি হ'ল হ'ল, এতিয়াও
দখিকেই ধৰা যাওক। যাচি দিলে তেওঁ নানা ওজৰ-
আপত্তি উলিয়াব পাৰে, তথাপি যেনে-তেনে তেওঁক
সম্মত কৰাবলৈ যত্ন কৰাই বোধ কৰোঁ ভাল। ওচৰত
ছোৱালীৰ জোৰৰ আৰু কোনো ভাল লৰা নাই।
নিৰ্গত বিচাৰিব লাগিলে এই কেই দিনত ঠিক
কৰা অসম্ভৱ।”

হৰৰ কথাত সকলোৱে হয় দিলে আৰু দখিব
ওচৰলৈ তেওঁকেই যাবলৈ ক'লে। ভূধৰে ক'লে,
“দখিয়ে ই নাই, সি নাই, অলঙ্কাৰ নাই, যোগাৰ
নাই এনেবোৰ আপত্তি উলিয়ালে ক'বা যে আমাক
একো নালাগে, অকল দৰাটো হৈ গলেই হ'ল।”

এই সিদ্ধান্ত মতে হৰ দখিব ঘৰলৈ গ'ল আৰু
তেওঁৰ উদ্দেশ্যৰ কথা ভাঙি ক'লে। সকলো শুনি
দখিয়ে ক'লে,—“ছোৱালীজনী বিয়া কৰোৱাত আপত্তি
নাই, কিন্তু এতিয়া কোনোমতেই নোৱাৰোঁ। দেখিছাই
নহয় মোৰ ঘৰ ছুৱাৰৰ অৱস্থা। তাতে লৰা কামত
সোমোৱা বেছি দিন হোৱা নাই, বয়সো হোৱা নাই।
আগতে সি ছুপইচা উপাৰ্জন কৰি ঘৰ ছুৱাৰখিনি
ভাল কৰক, তাৰ পাচত হে বিয়াৰ কথা ভাবিম।
বিয়া বুলিলে জানো মুখৰ কথাতে বিয়া হয়।
অলঙ্কাৰপাতি, কাপোৰ-কানি গোটাৱলৈকো ধনৰ
দৰকাৰ। যদি তেতিয়ালৈকে বাট চাব পাৰা তেতিয়া
মোৰ কোনো আপত্তি নাই।”

হৰ : এনেয়ে বাট চোৱাত কোনো কথা
নাছিল, কিন্তু এতিয়া বাট চাব
নোৱাৰি। আপুনি জানে বহাগৰ
একুৰি এদিন যোৱাত বিয়াৰ কথা
আছিল। সেই মতে সকলো যোগাৰ
হৈ গ'ল। এতিয়া সেই সমলেৰেই
সেই দিনাই বিয়াখন পাতিব লাগে।
সেই হে আপোনাক ইমানকৈ টানি
ধৰিছোঁ। আপুনি ভয় খাবৰ একো
কাৰণ নাই। আমাক একো নালাগে,
অকল দৰাটো পালেই হ'ল। অলঙ্কাৰ
পাতি, কাপোৰকানি কিবা আছে
যদি দিব পাৰে, নিদিলেও কোনো
কথা নাই।

দখি : অলঙ্কাৰ কাপোৰ থাকিলেও আজি
কালিৰ লৰা-ছোৱালীয়ে জানো সেই-
বোৰ পছন্দ কৰিব!

হৰ : নকৰে নাই। আমি আপত্তি কৰি-
লোহে! এতিয়া কামটো চলক। পিচত
সিহঁতে ধন ঘটি পছন্দমতে লৈ থাকিব।

দখি : সেইটো বাক পালোঁ। পিচে ঘৰ-
কেইটাৰ কি অৱস্থা, তাক নোচোৱা
কিয়? উকষনি নপৰা ঠায়েই নাই।

বিয়া বাক হ'লেই, থাকিব ক'ত?

হৰ : বিয়া কৰায়েই ছোৱালীজনী ইয়াত
থৈ সি গুচি গ'লে জানো ভাল হ'ব!
তাতকৈ এতিয়া বিয়া কৰাই দুই
এদিন এই ঘৰতে থাকক। তাৰ পাচত
লৰাৰ লগতে ছোৱালীও বাগিচালৈ

যাওক। ইয়াৰ ভিতৰতে লাহে-ধীৰে ঘৰকেইটা ভাল কৰাৰ দিহা কৰক। যেতিয়া সেইখিনি হৈ উঠিব, তেতিয়া ছোৱালীজনী ইচ্ছা কৰিলে আপোনা-লোকৰ লগতো বাখিব পাৰিব।

দধি : অকল মই কলেই নহ'ব নহয়। লৰাই বা কি কয়। হওঁতে যাচি দিয়া ছোৱালী এবিধ নাপায় তথাপি তাক সুধিহে কব পাৰিম।

হব : সেইটো সঁচা। লৰাৰ মত নাথাকিলে, আপুনি গাৰ বলেৰে কিবা কৰিবলৈ যোৱা যে ভাল নহয়, সেইটো ময়ো কওঁ। আপুনি কয় যদি ময়ে মনিৰ মতামতটো বুজি আহিব পাৰোঁ।

অলপ ভাবি দধিয়ে ক'লে,—“তুমি অকলৈ যাব নালাগে, ময়ো যাম।”

হব : বৰ ভাল কথা। আজিয়েই তেন্তে খাই বৈ ওলাওক। যি হয় এটা আজিৰ ভিতৰতে খাটাং কৰিব লাগে।

সেই মতেই ছুপৰীয়া খাই বৈ উঠি ছয়ো খোজ ল'লে আৰু গধূলি বেলিকা বাগিচা পালেগৈ। তেওঁলোকক দেখিয়েই মনিয়ে তেওঁৰ চেষ্টা যে সকল হ'ল তাক বুজি ল'লে। তথাপি সুবুজাৰ ভাও ধৰিয়েই তেওঁলোক যোৱাৰ উদ্দেশ্য জানিব খুজিলে।

হব আৰু দধি বাগিচালৈ যোৱাৰ কাৰণ মণিক ভাঙিপাতি কোৱা হ'ল। মনিৰ আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হ'ল। কিন্তু বাহিৰত নিৰ্ৰিকাব দেখুৱাই অলপ কেইো-বেইোকে থাকি ক'লে, যে পিতাকৰ মত থাকিলে তেওঁৰ কোনো আপত্তি নাই।

সেই বাতি ছয়ো বাগিচাতে থাকিল। তাতেই

বিয়াৰ সকলো দিহা-পোহাও হ'ল। তেওঁলোকে বৰ কেবাগাঁৱ লগতো দেখা কৰিলে আৰু চাহাবক কৈ যাতে মণিক দহদিনৰ ছুটি দিয়াৰ তাৰো কৃমছা কৰিলে।

পিচ দিনা হব আৰু দধি ঘূৰি আহিল। বিয়াৰ নতুন বন্দনস্তৰ কথা সকলোৱে শুনিলে। কণ্ঠাঘৰত আগৰে পৰা আয়োজন চলি আছিলেই। এতিয়া দৰা-ঘৰতো যিমানখিনি সম্ভৱ আয়োজন কৰা হ'ল। কণ্ঠাঘৰীয়ায়ো নানা প্ৰকাৰে সাহায্য কৰিলে।

দ্বাদশ অধ্যায়

এজাহাৰ

আজি বহাগৰ ওঠৰ দিন। বিহুৰ তিন দিন আগতে বাবাজীয়ে নবাই শৰ্ম্মাৰ বাকচ বন্ধ কৰি থৈ গৈছিল, কালিয়েই কুৰি দিন পূৰ হ'ল। ইয়াৰ ভিতৰত নবায়ৈ কিমান যে কল্পনা কৰিছে তাৰ সীমা নাই। তেওঁ ভাবিছে এবাকচ টকাৰে তেওঁৰ বহুত কাম হ'ব। প্ৰথমতে বৰ ঘৰটো আৰু তাৰ পাচত ভঁৰাল ঘৰটো টিনৰ কৰিব; কেই পুৰামান কপিত মাটিও কিনিব। তাৰ পাচত নেপালীৰ লগত বন্দনস্ত কৰি এটা গৰু আৰু এটা ম'হৰ খুটি পাতিব। কিছু টকা সবহীয়া সূত্ৰত ধাৰে দিব আৰু যি থাকে পুতি থ'ব। সকলো কামৰ দিহা হৈ গলে সৰ্ব্বেশ্বৰ পণ্ডিতক ভালকৈ এশিকনি দিব। মাজে মাজে, তেওঁ দুখ কৰে যে তেওঁৰ ঘৰত ভাতকৈ ভাতৰ বাকচ নাছিল। থকা হ'লে আৰু সবহ টকা পালেহেডেন।

ওঠৰ বহাগৰ দিনা প্ৰভাৱতে উঠি তেওঁ প্ৰাতঃ-কৃত্য সমাপন কৰিলে। তাৰ পাচত গা ধুই পোঁসাই-

সেৱা কৰিলে। তাৰ পাচত মনে মনে ঈশ্বৰৰ নাম আৰু হাতত চাৰি কোছা লৈ ধনৰ বাকচৰ ওচৰ চাপিল। কিবা এটা আবেগত তেওঁৰ গোটেই শৰীৰ কঁপি উঠিছিল। থৰক-বৰক হাতেৰে তেওঁ তলাটো মেলিলে আৰু অতি সন্তৰ্পণে বাকচৰ ঢাকনীখন তুলিলে। হঠাৎ চিঞৰ মাৰি তেওঁ মাটিত বাগৰি পৰিল। তেতিয়াই ঘৈণীয়েক লৰি আহিল আৰু একো বুজিব নোৱাৰি পানী একলহ আনি মূৰত ঢালিলে।

কিছু সময় অচেতন হৈ থকাৰ পাচত নবাইৰ চেতনা আহিল। ঘৈণীয়েকে তেওঁৰ কি হৈছিল সুধিলত তেওঁ মুখেৰে নামাতি বাকচটো আঙুলীয়াই দেখুৱালে। ঘৈণীয়েকে বাকচটো চাই দেখিলে তাত একো নাই, একেবাৰেই শুদা। তেৱেঁ নবাইৰ নিচিনাকৈয়ে মাটিত পৰি গ'ল।

নবাইৰ ঘৰত হুলস্থূল লাগিল। ওচৰ-চুবুৰীয়া মানুহো গোট খালে। সকলো কথা শুনি নানা জনে নানা অভিমত প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধৰিলে।

এজনে ক'লে,—“আপুনি দেখোন দদায়েকৰ চুৱাটোও ধাবকৈহে গুচাইছিল, এতিয়া আকৌ আট্টে হেজাৰ টকা ওলাল ক'ৰ পৰা?”

নবাই : তেতিয়া পোৱা নাছিলো। কেই দিন মানৰ আগতে বাৰীচুকত কোৰ মাৰোঁতে পালোঁ।

আন এজনে ক'লে,—“সেই বাবাজীয়েই যে চোৰ তাত সন্দেহ নাই। সি অতি ধূৰ্ভ। ধন-সোণ-ধিনি যাতে বিচাৰি মুকুৰাকৈ একে ঠাইতে পায়, সেইবাবেই এইটো বুদ্ধি লগালে। বাকচটোও যাতে পোনেই চকুত পৰে আৰু শব্দ নকৰাকৈ মেলিব পাৰে তাৰ বাবেই চাকি লগোৱাৰ দিহা কৰি গৈছিল

আৰু তলাত কেনে চাৰি লাগিব বন্ধ কৰাৰ লগতে তাক চাই-চিতি লৈছিল।”

নবাই : সি বাক সোমালহু কেনি! কেনিও সিদ্ধি দিয়া নাই।

প্ৰথম মানুহ : সি ছেগ চাই কেতিয়াবা তোমালোক সাৰে থাকোঁতেই মেলা ছুৱাৰে সোমাই কাম সমাধা কৰিলে। মুঠতে সি এই কাম সন্ধ্যাৰ ভাগতে কৰিছে।

দ্বিতীয় মানুহ : এতিয়াই থানাত এখন এজাহাৰ দিয়া ভাল।

প্ৰথম মানুহ : এজাহাৰ দিলেও একো লাভ নহয়। সি ইয়ালৈ অহাৰ দুই এদিনৰ ভিতৰতে কামটো কৰিছে। এতিয়া সি তেজপুৰ হে নালাগে, কি জানি অসমতেই নাই। নহ'লে সি কুৰি দিন সময় নল'লেহেতেন।

দ্বিতীয় মানুহ : তথাপি এজাহাৰ দিব লাগে। কি জানি পুলিচে কিবা সূত্ৰ উলিয়ায়েই।

ইয়াৰ পাচত নবাই থানালৈ গ'ল আৰু সকলো কথা বৰ্ণনা কৰি এখন এজাহাৰ দিলে। দাবোগাট ক'লে, “তাক পোৱাৰ আশা নাই। এদিন, দুদিন নহয় একেবাৰে কুৰি দিন। ইয়াৰ ভিতৰত সি কোনখিনি পালেগৈ তাৰ কি ঠিক আছে? তথাপি আমি আমাৰ কাম কৰিব লাগিব। তুমি মানুহটো ক'ৰ বুলি অনুমান কৰা?”

নবাই : পশ্চিমীয়া হ'ব পায়। সি হিন্দুস্থানী কয়, অসমীয়া নাজানে।

দাবোগা : বয়স কিমান হ'ব?

নবাই : আট্টে কুৰি কয় হ'ব নালাগে।

দাবোগা : বৰণ কেনে?

নবাই : ক'লা। সেই বুলি একেবাবেই এঙাবব
দবে নহয়।

দাবোগা : ওখ কিমান ?

নবাই : সাধাৰণ মানুহ যিমান ওখ সিমানেই
হ'ব। মোতকৈ ছই একাঙুল বেছি
ওখ হ'ব পাৰে।

দাবোগা গৈ মজৰা চালে, কিন্তু তাত অহু-
সন্ধানৰ কোনো সূত্ৰ আবিষ্কাৰ কৰিব নোৱাৰিলে।
স্থাপি য'ত য'ত সন্ন্যাসী-বাবাজী থকাৰ সম্ভাবনা,
তেনেবোৰ ঠাইত বিচাৰিবলৈ ধৰিলে।

ব্ৰহ্মোদয় অধ্যায়

অভিমান

শুভদ্রাৰ ককায়েক বলোৰ ঘৰ শুভদ্রাৰ ঘৰৰ
পৰা ছমাইল আঁতৰত। ছয়ো ঘৰৰ ভিতৰত বিশেষ
ঘনিষ্ঠতা আছিল। বিহুৱে-সংক্ৰান্তিয়ে অহা-যোৱাৰ
উপৰিও এনেয়ে ভূ-ভা লৈ থকা ছয়ো ঘৰৰ কৰ্ত্ত-
ব্যৰ ভিতৰত পৰিছিল। আগ ডোখৰত জালিৰ
ল'ৰা-ছোৱালীকেইটা ইটোৰ পাচত সিটোকৈ মোমা-
য়েকৰ ঘৰলৈ গৈয়েই আছিল, কেতিয়াবা তিনি-চাৰি
দিন একেবাহে তাতে থকাও দেখা গৈছিল। কিন্তু
সকলো শেষ হৈ যোৱাৰ পাচত শুভদ্রা আৰু কপাহীৰ
যোৱাটো এক প্ৰকাৰ বন্ধই হ'ল। বলোৱে মাহে-
সময়ে ভূ-ভা লৈ আছিল। কিন্তু বিহুৰ সময়ৰে
পৰা বলো শুভদ্রাৰ ঘৰলৈ অহা নাই। বহুবেকৰ
বিহুতো এই বাৰ শুভদ্রাই নোযোৱাত বোধ কৰে
তেওঁ বেয়া পালে। অকল সেয়ে নহয়, কপাহীৰ
বিয়া বহাগৰ একুবি চাৰি দিন যোৱাত হ'ব বুলি

তেওঁ জানিছিল, অথচ এতিয়াও তেওঁক সেই সংবাদ-
টোকে দিয়া নাই। তেওঁ মনে মনে ভাবিলে,—
“তাইৰ বাক মনত বেজাৰ, সেই দেখি অহা নাই।
দয়াৰামৰ হতুৱায়ো খবৰটো দিয়াৰ নোৱাৰিলে’নে।
মোক আনক মতা দি মাতিব নালাগে, কিন্তু খবৰটো
তো দিয়াৰ লাগিছিল। একো জনোৱা নাই যেতিয়া,
ময়ো নোযোৱাই ভাল। কি জানি মই গ'লে কিবা
বেয়া হ'ব বুলিয়েই ভাবিছে।”

বলোৱে এনেকৈ ভাবি অভিমানতেই শুভদ্রাৰ
ঘৰলৈ নাছিল। আহিবৰ তেওঁৰ একান্ত ইচ্ছা, কিন্তু
কোনো বাতৰি নোপোৱাকৈ বিয়া-ঘৰলৈ অহা তেওঁ
উচিত বুলি নাভাবিলে। লাহে লাহে ব'হাগৰ উনৈশ
দিন হ'ল, আগৰ দিহামতে বিয়া হবৰ হ'লে মাজত
আৰু চাৰি দিনহে আছে। তেতিয়াও কোনেও
একো নজনোৱাত বলোৰ মনত সন্দেহ জন্মিল।
তেওঁ ভাবিলে, কি জানি কিবা অখন্তবেই মিলিল,
সেই হে একো উম-বাম নাই। বহুতো ভাবি
চিন্তি তেওঁ সেই দিনা আবেলি শুভদ্রাৰ ঘৰলৈ
আছিল। ঘৰ পায়ুই বিয়াৰ আয়োজনৰ কোনো
আভাস নাপাই, বিয়া যে নহয় তাক নিজেই ঠাৱ-
বাই ল'লে।

শুভদ্রা আৰু কপাহীৰ চেহেৰা দেখি তেওঁৰ
বেজাৰ লাগিল। ইমান শুকাই-খীণাই গৈছে সিহঁত !
বলোৱে ক'লে—“তইও বাক এনেয়ে যাব নোৱাৰ,
বিহুতো এবাৰ দেখা দিব নাপায় নে?”

শুভদ্রাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। অলপ পাচত
দোকাতুকি মাতেৰে দয়াৰামৰ সকলো বস্ত্ৰান্ত বৰ্ণাই
ক'লে,—“তেতিয়াৰে পৰা আমাৰ পেটলৈ ভাত
যোৱা নাই। আমি দেখোন চবাইটো হৈও কাৰো
ধানটো খুটি খোৱা নাই, তেওঁ নো বাক ঈশ্বৰে

ইমান শাস্তি দিব লাগে নে?"

বলোয়ে ঘটনাটো শুনি বব ছুখ পালে, আক
অগ্ৰায় ভাবে সুভদ্রাৰ ওপৰত কৰা অভিমানৰ বাবে
লজ্জিত হ'ল। তেওঁ সুধিলে,—“দয়াৰাম যোৱাৰ
পৰা কিবা খবৰ পাইছ জানো?”

সুভদ্রা : নাই।

বলো : তাক বিচাৰি কেতিয়াবা পুলিচ অহাৰ
গম পায় নে?

সুভদ্রা : নাই পোৱা!

বলো : মোৰ বোধেৰে। সিয়েই মাৰিছে বুলি
পুলিচে এতিয়াও গম ধৰিব পৰা
নাই। গম পোৱা হ'লে তাক বিচাৰি
তাৰ ঘৰ পালেহেঁতেন আৰু তইও
ঘৰতো বিচাৰিলেহেঁতেন।

সুভদ্রা : ধৰা পেলাব নোৱাৰিলেই হয়।

বলো : সি পলোৱাই ভুল হৈছে। ঘটনাৰ
সময়ত কাণি-মুনি আন্ধাৰ। সেই
ভিকৃতাজনীৰ বাহিৰে আন কোনেও
দেখা নাই। তায়ো যে চিনাক্ত কৰিব
পাবিব তাৰ আশা নাই। পুলিচে
পৰম খেদি কেনেকৈ তাক চোভা
কৰিলেও প্ৰমাণ কৰা টান হ'লহেঁতেন।
সেই দিনা সি যে হৰৰ ঘৰৰ পৰা
সেই সময়ত সেই বাটে আহিছিল,
সেইটো কেনেকৈ উলিয়াব পাৰি-
লেহে পুলিচে তাৰ ওপৰত সন্দেহ
কৰিব পাৰে। সেয়ে হ'লে নিশ্চয়
পুলিচে হৰৰ ঘৰত খবৰ কৰিছে।
তইতে ভেতিয়াই মোলৈ খবৰটো
দিয়া হ'লে মই জখলাবন্ধালৈ গৈ

ঘটনাৰ আঁতি-গুৰি ল'ব পাৰিলো-
হেতেন। এনে এটা ঘটনাৰ কথাও
তইতে মোক জনাব নাপায় নে?

সুভদ্রা : জনাওঁ কেনেকৈ? এইবোৰ জানো
যাকে তাকে ক'ব পৰা কথা!

বলো : মোক মাতি পঠোৱা হ'লেই হ'ল-
হেতেন।

সুভদ্রা : মোৰ মূৰে ঠিক নোহোৱা হ'ল।
তেনে কথা মনতেই নেখেলালে।

বলো : বাক যি হ'ল হ'ল; মই কালিলৈকে
জখলাবন্ধালৈ যাওঁ। তাত সকলো
কথাৰ আঁতি-গুৰি লৈ আহিহে কি
কৰিব লাগে বুজিব পাৰিম।

বলোৰ কথাত সুভদ্রাই অলপ সাস্থনা পালে।

আৰু কিছু সময় আন আন কথা পাতি, জা-জলপান
খাই গধূলি বেলিকা বলো ঘৰলৈ উলটিল।

চতুৰ্দশ অধ্যায়

ছেগ

যি দিনা বলো সুভদ্রাৰ ঘৰলৈ আহিছিল, তাৰ
পিচ দিনা মদন মণ্ডল হালিৰ ঘৰলৈ আহিল।
হালিয়ে তেওঁক আথেবেথে বহুৱালে আৰু তামোল-
ছালি দি অকস্মাৎ অহাৰ কাৰণ সুধিলে।

মণ্ডল ক'লে—“অহাৰ কাৰণ ভাঙবেই।”

হালি : কি?

মদন : ক'ম তাৰ আগতে এটা কথা সোধোঁ।

তোমালোকৰ হোৱালীজনীলৈ চপনীয়া
বাখিব খুজিছিল। নহয়, সেইটোৰ কি
হ'ল?

হালি : একো হোৱা নাই। চৌবিশ বহাগত
বিয়াৰ কথা আছিল। একো দেখোন
গম পোৱা নাই। কিয় সুধিলে নো ?

মদন : সোধাৰ কাৰণ আছে ? ছোৱালীজনী
মোৰ পছন্দ হৈছিল, সেই দেখি ভাই-
টোলৈ বিয়া কৰাবৰ মন কৰি তোমাৰ
ওচৰলৈ আহিছিলোঁও। কোনোবা
দয়াৰাম বুলি ল'ৰা এটা চপাই ল'ব
খুজিছে বুলি তুমিয়েই মোক ককা-
য়েৰাৰ ওচৰলৈ যাবলৈ হুক দিলা।
এতিয়া ককায়েৰা নাই, দয়াৰামকো
চপোৱা নাই, ছোৱালীৰ মালিকো
তুমিয়েই। সেই দেখি আকৌ এবাৰ
কথাটো সুধিবলৈ আহিলোঁ।

হালি : কিয় আপোনাৰ ভায়েকলৈ জানো
কলিয়াবৰত ছোৱালী ঠিক হোৱা
নাই ? কালিলৈকে বিয়া বুলি
শুনিছিলোঁ।

মদন : হওঁতে ঠিক হৈছিল। পিচে হৈও
নোহোৱা হ'ল।

হালি : কিয় ?

মদন : নক'বা আক ! এনেয়ে বুঢ়ালোকে
কৈছে নে বোলে অচিন কাঠৰ
খোৰাকো নলগাব। মই আক-তাক
সুখি-পুছি, ছোৱালীও চাই ভালকে
পালোঁ আক সেই দেখিয়েই খোজা-
বঢ়া কৰিলোঁ। এতিয়া মূৰাম্বিত
জানিব পাৰিলোঁ ছোৱালীৰ আন
এজনৰ লগত কথা আছে। আন
কি, বিয়াৰ বন্দবস্ত হোৱা শুনি

পলাইছিলেই বোলে। বাপেকে ধৰি
বান্ধিহে বিয়া দিব খুজিছিল। সেই-
বোৰৰ প্ৰমাণ মোৰ হাতত পৰিল।
একো নজনাতে বিয়াখন হৈ যোৱা
হলেও এক কথা আছিল। এতিয়া
জানি-শুনি তেনে এজনী ছোৱালী
কেনেকৈ চপাই লওঁ! সেই দেখি
বিয়া কৰোৱা নহয় বুলি খাটাং কৈ
জনাই দিলোঁ।

হালি : তেনেহলে বিয়াখন ভাগিল।

মদন : এৰা, সেই হে তোমাৰ ওচৰলৈ
আহিছোঁ। বিয়াৰ সকলো বস্তু যোগাৰ
হৈ গ'ল, সেইবোৰ পেলনি নিয়াৰ
নোৱাৰি। যদিও কালিলৈকে বিয়া
পতা টান হ'ব, তথাপি চৌবিশ
তাৰিখেই যেনেকৈ হওক বিয়াখন
পাতিব লাগিব। সেই দিনাও বিয়াৰ
দিন আছে। ইয়াৰ ভিতৰতে তিনি-
জনী মানৰ খবৰ আহিছে। পিচে
মোৰ হ'লে তোমালোকৰ লগত হে
মিতিৰ পাতিবৰ মন যদি মত দিয়া,
মই আন ঠাইত কথা নিদিওঁ।

হালি : মই কেনেকৈ মত দিওঁ। বৌহঁতে
মত দিলেহে পাৰোঁ। তাতে এই
তিনি দিনৰ ভিতৰত বিয়াৰ যোগাৰ
কৰা জানো সম্ভৱ।

মদন : অসম্ভবেই বা কেনেকৈ। গাখীৰ, গুৰ,
কোমল চাউল, ভামোল-পাণ একোকে
তোমালোকে মোটাৰ নালাগে।
সকলো যোগাৰ মই দিম। লাগিলে

আন খৰচৰ বাবেও ডেৰ কুৰি,
ছকুৰি টকা দিয়া হ'ব।

হালি : যৌতুকীয়া মালো যি পাৰোঁ গোটা-
বলৈ সময় লাগিব। বৌৰ হাতত
কিবা টকা-পইচা আছে নে নাই
তাকো ক'ব নোৱাৰোঁ।

মদন : সেই বিষয়ে চিন্তা কৰিব নালাগে।
তাকো ময়ে গোটাই দিবলৈ গাত
ল'লোঁ। তুমি মাত্ৰ কথাটো ঠিক
কৰি দিয়।

হালি : মই এতিয়াই একো ক'ব নোৱাৰোঁ।
আগেয়ে চেষ্টা কৰি চাওঁ।

মদন : মোৰ কথা হৈছে চৌবিশ তাৰিখে
বিয়া পাতিমই, কিন্তু মনে-
পিঠিয়ে অটা ছোৱালীজনী হ'লে
ভাল হয়। সেই হে তোমাক ধৰিছোঁ।
নহলে আন ছোৱালী যাচিব'ই
লাগিছে। তুমি যদি মোৰ কথা-মতে
বন্দবস্ত কৰি দিব পাৰা, তোমাকো
ছকুৰি টকা দিবলৈ গাত ল'লোঁ।

তেতিয়া মদনক বিদায় দি হালি বৌৱেকৰ
ওচৰলৈ আহিল আৰু বৌৱেকক মাতি ক'লে,—
“বো! এইখন কৰিছা কি? বহাগৰ একুৰি চাৰি
দিন যোৱাত বিয়া বুলি কৈছিল। আজি কুৰি
দিন। ক'তা! দেখোন একো উম-ঘামেই নাই।
দয়াৰামকো আজি বহুত দিন দেখাই নাই। তুমি
একো নোকোৱা দেখি ইমান দিন নোসোধে বুলি-
য়েই আছিলোঁ। পিচে দেখিছোঁ ধাৰে মাৰিলেও
কাটে, গাদিয়ে মাৰিলেও কাটে। ককাই নাই
যেতিয়া তোমালোকৰ ভাল-বেয়াৰ বাবে মানুহে

মোকেই দায়ী কৰিব; সেই দেখি সুধিবলৈ আহিছোঁ।
বিয়াৰ কি হ'ল?

সুভদ্ৰাই চকু-লো মচি ক'লে,—“একো নাই
হোৱা।”

হালি : দয়াৰাম গ'ল কলৈ? তাক দেখোন
চকুৰেও দেখা নাই।

সুভদ্ৰা : ক'বই নোৱাৰোঁ ক'লৈ গ'ল। বিভব
আগতে ভিন্‌হিয়েকৰ ঘৰলৈ গৈছিল
কিবা-কিবি বিয়াৰ সমল গোটাৰলৈ।
এতিয়া ক'লৈ গ'ল, কি হ'ল একো
নাজানো।

হালি : মই বুজিছোঁ, তাক চপনীয়া চাপিবলৈ
ভিন্‌হিয়েকে হাক দিলে। সেই দেখি
সি তাপ মাৰিলে। সি যি কি নহওক,
বিয়াৰ সময়ত পলাল যেতিয়া, তাৰ
বিয়া কৰাবৰ মন নাই। আমি মিছাতে
তালৈ বাট চাই থকাৰ দৰকাৰ নাই।

সুভদ্ৰা : আৰু নো কি কৰিম।

হালি : মোৰ মতে তুমি দয়াৰামৰ আশা
এৰা। এটা বৰ ভাল ছেগ মিলিছে।
তুমি মদন মণ্ডলৰ নাম শুনিছা নহয়?

সুভদ্ৰা : নাম শুনিছোঁ, মানুহটো দেখা নাই।
তেওঁলোক বোলে বৰ ধনী মানুহ।

হালি : আকৌ কৈছা হে নে! তেওঁলোকৰ
দৰে ধনী মানুহ জিলাতো নাই।

সুভদ্ৰা : পিচে কি হ'ল?

হালি : তেওঁৰ এটা ভায়েকৰ এতিয়াও বিয়া
হোৱা নাই। তালৈকে কলিয়াবৰত
ছোৱালী ঠিক কৰিছিল; কালিলৈ
বিয়াই আছিল। পিচে এতিয়া গম

পালে ছোৱালীৰ হেনো আনৰ লগত কথা আছে। সেই দেখি এৰি দিলে। এতিয়া সেই সকলোৰেই বহাগৰ একুৰি চাৰি দিন যোৱাত আন এজনীকে বিয়া কৰাব খোজে। ইয়াৰ ভিতৰতে কেইবাজনীও যাচি দিছে। মই ভাবিছোঁ ময়ো এবাৰ চেষ্টা কৰি চাওঁ, কিজানি কপাহীকে দিব পাৰোঁ। কেনেকৈ দিব পাৰিলে তাইৰেই ভাগ্য বুলিব লাগিব।

সুভদ্রা : মই এতিয়া একো ক'ব নোৱাৰোঁ। ককাই আজি কলিয়াবলৈ যোৱাৰ কথা। তেওঁ ঘূৰি আহিলেই দয়া-ৰামৰ কিবা এটা বাতৰি পাম। তাৰ আগতে মই একো ভাবিব নোৱাৰোঁ।

হালি : তেওঁ নো কেতিয়া ঘূৰিব ?

সুভদ্রা : আজি গ'লে কালিলৈকে ঘূৰিব পাৰিব। তেতিয়া হ'লে পৰহিলৈ এই-খিনি পাবহি।

হালি : তেতিয়া হ'লে বৰ পলম হ'ব। ইয়াৰ ভিতৰতে আনৰ লগত ঠিক-ঠাক হৈ গ'লে সকলো মিচা হ'ব।

সুভদ্রা : মিছা হওক, সঁচা হওক, দয়াৰামৰ এটা বাতৰি নোপোৱাকৈ মই একো ক'ব নোৱাৰোঁ।

হালি হতাশ হৈ উঠি গ'ল।

পঞ্চদশ অধ্যায়

সন্দেশ

সুভদ্রাক কোৱাৰতেই পিচ দিনা বনো সোন-

কালে খাই-বৈ ওলাল। মটৰ খৰিবলৈ ঘৰৰ পৰা দুমাইল খোজ কাঢ়ি যাব লাগে। কেনেকৈ মটৰ নাপাব পাৰে বুলি তেওঁ সময়তকৈ আগতে গৈ বাটত খাপ লৈ থাকিল। এঘণ্টামান অপেক্ষা কৰাৰ পাচত মটৰ আহিল, কিন্তু তাত ঠাই নাই। তথাপি যেনে ভেনে তাত উঠিল। বহিবলৈ ঠাই নথ-কাত তেওঁ গোটেই বাটটো থিয়তে থাকিব লগা হ'ল।

গধূলিৰ কিছু আগতে তেওঁ তেজপুৰ পালে আৰু ক'তো নবৈ ঘাটলৈ আগ বাঢ়িল। তেতিয়াও জাহাজৰ সময় হোৱা নাছিল, পেটতো ভোক লাগিছিল। তেওঁ এইটো জানি-শুনিয়েই ঘৰৰ পৰা অলপ শুকান পিঠাগুৰি আৰু গুৰ আনিছিল। এতিয়া কোঁপাত এটা বিচাৰি লৈ নৈৰ দাঁড়িলৈ গ'ল আৰু জলপানটো খাই ল'লে। তাৰ পাচত তামোল এখন খাই জাহাজলৈ গ'ল আৰু টিকট এটা কিনি জাহাজত উঠিল।

ন-মান বজাত জাহাজ গৈ শিলঘাট পালে। জাহাজৰ পৰা নামিয়েই তেওঁ কথলাবন্ধালৈ খোজ ল'লে। আগে-পিচে তেওঁ কলিয়াবলৈ আহিছিল আৰু এবাৰ হৰৰ ঘৰতো আলহী আছিল। সেই কাৰণে বাতি হলেও বাট হেৰোৱাৰ ভয় নাছিল।

বনো হৰৰ ঘৰ পাওঁতে এঘাৰ বাজি গৈছিল। তেতিয়া বহুতো মানুহ শুইছিলেই। হৰৰ ঘৰত কিন্তু তেতিয়া খোৱাই হোৱা নাছিল। তাৰ কাৰণ হৰও বনোৰ আগে আগেহে ঘৰ সোমাইছিল। বনো যে কপাহীৰ মোমায়েক তাক হৰই জানে। সেই কাৰণে তেওঁ অহাৰ লগত বিয়াৰ কিবা সম্পৰ্ক আছে বুলি হৰই অনুমান কৰিছিল। তেওঁ বনোক বহিবলৈ দি নিজেও ওচৰ চাপি বহিল আৰু হঠাৎ তেওঁ যোৱাৰ উদ্দেশ্য কি জানিব খুজিলে। বনোৱে

তেতিয়া দয়্যামৰ বিষয়ে আত্মোপাস্ত বৰ্ণনা কৰি ক'লে,—“মই আগতে এইবোৰ কথাৰ গমেই পোৱা নাছিলোঁ। বিয়াৰ সময় ওচৰ চপাতো মোক একো নজ্ঞনোৱা দেখি ময়ো গপ কৰিয়েই মনে মনে আছিলোঁ। কালি বহুত ভাবি-চিন্তি খবৰ ল'বলৈ আছি খবৰ পালোঁ এই সোপা। তাক মই লগেই নাপালোঁ, সেই দেখি বোলো ঘটনাটোৰ উদ্ভাদিহ লৈ আহোঁ, সেই হে আছিলোঁ। ঘটনাটো কোনে কৰিলে পুলিচে গম পাইছে জানো? ইয়াত কিবা তদন্ত কৰিছিল নে?

হৰ : ঘটনাটো সঁচা বুলি মই বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰোঁ। এই খিনিতে মানুহ এটা মৰা হ'লে আমি গম নোপোৱাকৈ থাকিলোঁহেতেন নে? তেতিয়াই গোটেইখন বোঁজাল বোঁজাল হ'ল-হেতেন। ইয়াত হে নালাগে নগাওঁ নাইবা তেজপুৰত কিবা এটা ঘটিলেও ইয়াত সকলোৰে মুখে মুখে হয়। মোৰ বোধেৰে কথাটো মিছা, কিবা এটা মতলৱ লৈছে সি তেনে কৰিছে।

বলো : তেনেহলে সি পলোৱাৰ কি কাৰণ থাকিব পাৰে?

হৰ : তাকেই তো বুজিব পৰা নাই।

বলো : কিজানি তাৰ বিয়া কৰাবৰ ইচ্ছা নাই। তাকে মুখ ফুটাই ক'ব নোৱাৰি আঁতৰি গৈছে।

হৰ : সেইটোও সঁচা যেন নালাগে। যদি তাৰ মনেই নাথাকিব, সি বিয়াৰ যোগাৰ কৰিবলৈ মোক ভাৰ দি দ্বাৰ কিয়? আগ দিনা ইমান আগ্ৰহেৰে

আগ বাঢ়ি পিচ দিনা পলাব কিয়? সেইটো নহয়, আন কিবা এটাহে কথা।

বলো : কি বাক হোৱাৰ সম্ভব?

হৰ : তাক বুজিবৰ উপায় নাই। মই সকলো বস্তু যোগাৰ কৰি বাখিছিলোঁ এসপ্তাহমানৰ আগতে সি মোক খবৰ দিবৰ কথা আছিল, তেতিয়া সকলো লৈ মোৰো যোৱাৰ কথা আছিল। পিচে কোনো খবৰ নাছিল, ময়ো আন এটা লেঠাত পৰিলোঁ। কালিলৈ ভাগিনী ছোৱালীজনীৰ বিয়া। বিয়াৰ পাচত হে তু ল'মগৈ বুলি ভাবিছিলোঁ।

বলো : ভাগিনীয়েকৰ দৰা নো ক'ত?

হৰ : এতিয়া ইয়াতে, একে গাঁৱতে। আগতে বন্দ্যবন্ত হৈছিল আপোনালোকৰ ফালৰ মদন মণ্ডলৰ ভায়েকৰ লগত। পিচে মূৰামূৰিত বিয়াখন ভাঙিব লগা হ'ল।

বলো : কিয়? মণ্ডলৰ ঘৰ বৰ ধনী মানুহ।

মই ভায়েকহঁতক নিচিনো যদিও মণ্ডলক চিনি পাওঁ। বিয়া ভাঙিলে কোনে? দৰাঘৰে নে আপোনালোকে?

হৰই তেতিয়া আদিব পৰা অন্তলৈকে সকলো কথা বলোক ক'লে। সকলো শুনি বলোৱে ক'লে, “মই আগেয়ে পীতাম্বৰৰ কথা ইমানখিনি নাজানিছিলোঁ। জানিবলৈ আমাৰ গাঁৱৰ পৰা তিনিখন গাওঁ এবিহে মণ্ডলৰ ঘৰ পায়, অহা-যোৱাও নাই বুলিলেই হয়। তাৰ বয়স বহুত হৈছে বুলি কোনোবাই কোৱা শুনিছিলোঁ। ইমান দিন বিয়া নোহোৱাৰ কাৰণ

আজিহে বুজিলে।

হব : লবালবিকৈ দবা বিচাৰি বিয়াখন
পাতিব লগা হোৱাত এই কেইদিন
মোৰ খোৱা-শোৱাবে ঠিক নোহোৱাত
পৰিছে। এতিয়াও আপোনাৰ আগে
আগেহে ঘৰ সোমাইছোঁ। আগৰ দৰে
হোৱা হ'লে মোক পাটীত হে পালেহি-
হেঁতেন।

বলো : বিয়াখন কালিলৈ হৈ গ'লেই আপো-
নাৰ আজৰি ওলাব। তেতিয়া দয়া-
বামৰ বিচাৰ খোচাৰ কৰি চোৱা ভাল
হ'ব। ময়ো আহিছিলোঁ সেই উদ্দেশ্য
লৈয়েই, ভাবিছিলোঁ বোলো যদি
পুলিচে, এতিয়াও তাক দোষী বুলি
জনা নাই, তেন্তে তাক বিচাৰি
উলিয়াব লাগিব। আৰু যদি কিবা
সংশয় উলিয়াইছে বুলি গম পোৱা
যায় তেন্তে য'ৰে মানুহ য'লৈকে যায়
যাওক, আমি নিবিচাৰোঁ।

হব : বিচাৰিব লাগিব নিশ্চয়। ঘটনাটো

সজা বুলিয়েই মোৰ বিশ্বাস।

হবৰ ঘৰত খাবৰ সময় আগতে হৈছিল, কিন্তু
আলহী অহা দেখি তেওঁলোকে কথা পাতি থাকোঁতেই
হবৰ ঘৈণীয়েকে আৰু দুখনমান আজ্ঞা নকৈ বান্ধিলে।
কথাৰ অন্তত বলোক গা ধুবলৈ যতনাই দিলে।
বাতি হ'লেও জাহাজত আহি গা নোধোৱাকৈ তেওঁ
খাব নোৱাৰে।

তেতিয়া বাতি বহুত হৈছিল। ভাত খাই, মুহুৰি
কৰি তেওঁলোক পাটীত পৰিল।

ষোড়শ অধ্যায়

বিয়াৰ বো-জা

বলো জখলাবন্ধালৈ যোৱাৰ পিচ দিনা আবেলি
শুভদ্রা অতীত-ভবিষ্যৎ ভাৰি অকলৈ বহি আছিল।
কপাহীয়ে তাঁতকে ছমোৰমান মাৰিছিল। শূভদ্রাৰ
চিন্তাৰ অন্ত নাই। ককায়েকে বা জখলাবন্ধাত কি
খবৰ পায়, যদিহে কথা বেয়া তেন্তে দয়াবামৰ কি
হ'ব, কপাহীৰেই বা কি দিহা লগাব ইত্যাদি চিন্তাই
তেওঁক জুমুৰি দি ধৰিছে। এনেতে পদূলিত কোঢ়াল
শুনি তেওঁ মূৰ দাঙি চালে। তেওঁ দেখিলে, এজন
দাৰোগা, দুজন চিপাহী আৰু লগতে কিছুমান গাৰ্ৱৰ
মানুহ। তেওঁৰ মূৰ ঘূৰি গ'ল, বুকু কঁপি উঠিল,
চকুৰে খোৱা-কোৱা দেখিলে। তেওঁ বুজিলে, পুলিচে
গম পালে, দয়াবামৰ আৰু সাৰিবৰ উপায় নাই।

দাৰোগা শূভদ্রাৰ চোতাল পালেগৈ আৰু তেওঁক
মাৰিলে। শূভদ্রা প্ৰথমতে মুছকঁচ যাওঁ যাওঁ হৈছিল
আৰু ওলোৱা নাছিল। কিছু সময়ৰ পাচত তেওঁ
অলপ স্তিম হ'ল, গাৰ্ৱৰ মানুহে বুজাই ববাই অন্তৰ
দিয়াত ওলাই আহিল।

দাৰোগাটো ক'লে,—“মিছাতে জয় কৰিছা কিয় ?
আমি জানো বাৰ! আমি মুঠেই কেইটামান কথা
শুধিম। তাৰ ঠিকমতে উত্তৰ দিলেই লেঠা মৰিল।
তুমি আহতগুৰি গাৰ্ৱৰ দয়াবামক চিনি পোৱা ?

শূভদ্রা : পাওঁ।

দাৰোগা : তোমাৰ ছোৱালীলৈ বোলে তাক
চপাই ল'ব খুজিছিল, হয় নে ?

শূভদ্রা : হয়। ব'হাগৰ একুৰি চাৰি দিন
বোৱাত বিয়াৰ কথা আছিল।

দাবোগা : বিয়াৰ পিচে কি হ'ল ?

শুভদ্রা : একো হোৱা নাই। দৰাটোৱেই নাই।

দাবোগা : কেতিয়াৰ পৰা নাই ?

শুভদ্রা : যোৱা বিছৰ কেইদিনমান আগৰে
পৰা তাক দেখাই পোৱা নাই।

দাবোগা : সি এনেকৈ পলাল কিয় ?

শুভদ্রা : মই কেনেকৈ ক'ম। ঘৰখনত সি
অকলশৰীয়া, মাক নাই, বাপেক নাই,
মাটি-বাৰী নাই, সেই দেখি কিজানি
কিবা বেজাৰত আপোন-ঘাতীয়েই
হ'ল।

দাবোগা : তাৰ স্বভাৱ কেনে আছিল ?

শুভদ্রা : আমি জনাত বৰ ভাল আছিল।
সেইহে বাপেকে ধনী মানুহৰ লৰাকে
নিদি তাক ছোৱালী দিব খুজিছিল।

দাবোগা : সি বাক খাইছিল কেনেকৈ ?

শুভদ্রা : বাপেকৰ দিনত সিহঁত প্ৰতাপী মানুহ
আছিল। যদিও পিচত সকলো গ'ল,
তেওঁৰ ভঁৰালত আগৰে অলপ ধান
আছিল, বাৰীত শাক-পাচলি আছিল,
আৰু হেনো বাপেকৰ দিনৰে সাঁচি
ধোৱা টকাও গোটাচেৰেক আছিল।
সেই বোৰেই এই কেইমাহ খাইছিল।

দাবোগাই আৰু একো নুশুধিলে। শুভদ্রাৰ
জবানবন্দী লিখি লৈ চিপাহী হুঁচাবে গুচি গ'ল।
পুলিচ গ'লত মানুহবিলাকে নানা কল্পনা-জল্পনা কৰি-
বলৈ ধৰিলে। দয়াৰামে যে কিবা এটা ডাঙৰ অপৰাধ
কৰিছে তাত সকলোৰে বিশ্বাস জন্মিল। দাবোগাৰ
লগত দয়াৰামহঁতৰ গাৱঁৰ গাওঁবুঢ়াও আহিছিল।
ঘটনাটো কি তেওঁক সকলোৱে শুধিবলৈ ধৰিলে।

গাওঁবুঢ়াই ক'লে,— “মই একো নাজানো। এওঁলোক
গৈ গাৱঁৰ মানুহক দয়াৰামৰ বিষয়ে শুধিছিল।
মানুহবিলাকেও সঁচা কথা যি জানে কৈছিল। কথাৰ
মাজতে দয়াৰাম যে ইয়াত চপনীয়া চপাৰ কথা
আছিল তাকো কোনোৱে কোনোৱে কৈছিল। তাকে
শুনি তেওঁলোকে ইয়ালৈ আহিব খুজিলে আৰু
ঘৰখন দেখুৱাই দিবলৈ মোক লৈ আহিল।”

গঞা : দয়াৰামক কিয় বিচাৰিছে কোৱা
নাই নে ?

গাওঁবুঢ়া : নাই। মই শুধিলত ক'লে বোলে
তোমাক সেইবোৰ কথা নালাগে।

মানুহবিলাক গ'লত শুভদ্রাই আকাশ-পাতাল
ভাবিবলৈ ধৰিলে। দয়াৰামৰ বিৰুদ্ধে যে পুলিচে
প্ৰমাণ পাইছে এই বিশ্বাস তেওঁৰ মনত বদ্ধমূল হ'ল।
ইয়াৰ অলপ পাচতে হালি আহি শুভদ্রাক ক'লে,
—‘বো! দেখিছা দয়াৰামক কেনেকৈ পুলিচে বিচাৰি
ফুৰিছে। নিশ্চয় সি কিবা ডাঙৰ জগৰ লগাইছে।
সি পলাই যোৱাৰ কাৰণ এতিয়াহে ওলাই পৰিল।
এতিয়া ধৰা পৰিলে সি ফাটেকলৈ যাব। নপৰিলেও
সি ইয়ালৈ আহিব নোৱাৰে সদায় লুকায়েই থাকিব
লাগিব। এতিয়াও তুমি তালৈকে আশা পালি
থাকিবা নে ?

শুভদ্রা : মই নো কি কৰিম !

হালি : তুমি একো কৰিব নালাগে। যি কৰিব
লাগে মই কৰিম। তুমি মুঠেই মোৰ
কথাত মত দিয়। ছেগ এবাৰ হে
আছে। এনে এটা ছেগ হাততে পাই
এৰি দিলে আৰু কেতিয়াও নোপোৱা।

শুভদ্রা : ককাইকো এবাৰ শুধি চাব লাগিছিল।
ভেৰোঁ আহক, ময়ো ভাবি চাওঁ।

হালি : তাকে কবিবলৈ সময় ক'ত ! মই
আগেয়েই কৈছো তেওঁলোকৰ ছোৱা-
লীৰ আকাল লগা নাই। যেই সেই
এজনীৰ লগতে চ'ঠা দিনালৈ বিয়া
পাতিব'ই। আজিয়েই খাটাতকৈ ক'ব
লাগে।

সুভদ্রা : বেছি নহলেও বাতিটো বাট চোৱাঁ।
কালিলৈ যি হয় ক'ম। ছোৱালী-
জনীয়ে বা কি কয়!

হালি : সেইটো আকৌ কি কথা ! তাই ক'ব-
লৈ কি আছে ! আমি যি কওঁ তাকে
তাই শুনিব লাগিব।

সুভদ্রা : তেওঁ বুলি কথাটো তাই জনা ভাল।

হালি : বাক তেজ্জ, মই এতিয়া যাওঁ। বাতিৰ
ভিতৰতে কি কথা পাতা পাতা।
পুৱাতে মোক খাটাতকৈ সমিধান দিব
লাগিব।

হালি গ'ল। সুভদ্রাই অকলৈ বহুত সময়
ভাবিলে; তাৰ পাচত জীয়েকক মাতি ক'লে,—
আই ! দেখিছ নহয় আমাৰ পোৰা কপাল। এতিয়া
আক দয়াৰামলৈ আশা কৰা মিছা। পুলিচে বিচাৰিছে
দেতিয়া তাৰ আক সাৰিবৰ উপায় নাই। কি জগৰ
কৰিছে; আনে নাজানিলেও আমি জানো। যদি
ধৰা পৰে ফাঁচী বা কলীয়া পানী হ'ব। আক যদি
ধৰা নপৰে, তেনেহলেও দেখা-শুনাকৈ ওলাব নোৱাৰে।
যি ফালৰ পৰা চাওঁ, দয়াৰামৰ লগত বিয়া হোৱাৰ
আশা সযুলি নাই।”

কপাহীৰ চকু-লো বৈ গ'ল; কোনো উত্তৰ
নিদিলে।

সুভদ্রা : এতিয়া দদায়েৰ লাগিছে সৌ মদন

মণ্ডলৰ ভায়েকলৈ দিবলৈ। মই যদিও
নিজে একো নাজানো, তেওঁ মণ্ডলৰ
ঘৰ যে বৰ ধনী মানুহ সেই কথা
আগৰে পৰা মানুহৰ মুখত শুনিছো।
মণ্ডলৰ ভায়েকৰ বিয়া পাতিছিল
কলিয়াবৰত। আজিয়েই বিয়াৰ দিন
আছিল। পিচে বোলে ছোৱালীৰ
কিবা দোম ওলাল; সেই দেখি বিয়া
নকৰোৱা হ'ল। ইফালে বিয়াৰ সকলো
যোগাৰ হ'ল। সেই দেখি চ'ঠা দিনালৈ
য'তে 'হ'তে বিয়া কৰাবই। ছোৱালী
দিবলৈ হেনো বহুতো ওলাইছে।
দদায়েৰেও তোৰ নিমিত্তে চেষ্টা কৰিব
খোজে, সেই দেখি তেওঁক কালিলৈ
পুৱাতে আমাৰ মতামত লাগে।
এতিয়া তোৰ মত কি ?

কপাহী : মোৰ কালৈকো যাবলৈ মত নাই।
পিতায়ে যি ঠিককৈ গৈছিল সেয়ে
দেখিয়া নহ'ল, মই ঘৰতে থাকিম।
ইয়াতে আধি-কটনা কাটি মা-জী
হুয়ো খাই থাকিম।

সুভদ্রা : সেইটো কেনেকৈ হব ! মই জানো
সদায় তোৰ ধৰি থাকিম। মই চকু
নুদিলে তোৰ কি গতি হ'ব !

কপাহীৰ মনত এনে ভাব খেলোৱাই নাছিল।
হঠাৎ মাক নথকা অৱস্থাটোৰ কথা ভাবি তাই
লিয়'বি উঠিল। তাই একো ক'ব নোৱাৰিলে; উচুপি
উচুপি কান্দিবলৈ লাগিল।

বহুত বেছি বহুতো আলোচনাৰ পাচত কপাহীয়ে
মাকক ক'লে,—“তোমাক এৰি মোৰ কলৈকো যাব

মন নাই। তথাপি যদি নগ'লেই নহয় মোক ছুসুখিবা।
তুমি যি ভাল দেখা তাকে কৰাঁ।”

বাতি এইবোৰ কথাকে ভাবি এজনীৰো টোপনি
নাছিল। বাতিপুৱা পাটীৰ পৰা উঠাৰ লগে লগেই
হালি পালেহি আৰু বোঁৱেকক সুধিলে,—“কি ঠিক
কৰিলা বোঁ? এতিয়াই মণ্ডলৰ তালৈ যাব লাগে।
নহলে সকলো মিছা হ'ব।”

সুভদ্রা : মই একোকে নাজানো। তুমি যদি
সঁচাকৈয়ে ভাল দেখিছা, কৰা তোমাৰ
মতেই। মুঠেই চাবা যাতে পিচত
কান্দিব লগা নহয়।

হালি : সেইটো মই ভালকৈ চাইছো। আমাৰ
নিচিনা ছুখীয়া মানুহৰ ছোৱালী ইমান
ধনী মানুহৰ ঘৰত পৰাটো ভাগ্যৰ হে
কথা। ছোৱালী বজাৰ জীয়াৰীৰ
নিচিনা সুখত থাকিব পাৰিব।

সেই মতেই হালিয়ে বিয়াৰ ঠিক কৰিলে।
বিয়াৰ নিমিত্তে কোমল চাউল, গুৰ, গাখীৰ, তামোল-
পাণ আৰু আন খবচৰ নিমিত্তে ছুকুৰি টকা দৰা-
ঘৰীয়াই কত্থা ঘৰক দিলে। হালিয়েও ছুকুৰি টকা
গোপনে আদায় কৰিলে।

সপ্তদশ অধ্যায়

বহু-উদ্ঘাটন

একৈশ বহাগৰ দিনাই বলোৰ উভতিবৰ কথা
আছিল, কিন্তু হবই ক'লে,—“আজি যাব নালাগে।
আজি বিয়াখন হৈ গ'লে কালিলৈ ময়ো যাম।
হুয়ো এবাৰ ভালকৈ বিচাৰি চাব লাগিব।”

হবৰ কথা মতে সেই দিনা বলো ভাতে থাকিল।
তেৱোঁ বিয়ালৈ নিমন্ত্ৰণ পাইছিল।

কোনো আলৈ আছকাল নোহোৱাকৈ সেই
দিনা মণি আৰু মালতীৰ বিয়া হৈ গ'ল। বিয়াৰ
পাচত হবই ভূধৰক ক'লে,—“মোৰ তেজপুৰত এটা
বৰ ডাঙৰ কাম আছে, নগ'লেই নহয়। খোবা-
খুৰীৰ দিনা মই থাকিব নোৱাৰিম।”

ভূধৰে একো আপত্তি নকৰিলে; কিয়নো বিয়া
হৈ গ'ল যেতিয়া, এতিয়া হব নাথাকিলেও একো
হানি নহয়।

বাইশ ব'হাগৰ দিনা গধূলি বেলিকা হব আৰু
বলো তেজপুৰলৈ যাবলৈ বুলি ঘৰৰ পৰা ওলাল।
অলপ গৈয়েই বিড়ি-দিয়াচলাই কিনিবলৈ ছুয়ো
আলিৰ দাঁতিৰ দোকান এখনত সোমাল। তেতিয়া
দোকানত দোকানীৰ বাহিৰেও আৰু কেইবাজনো
মানুহ বহি আছিল।

হবহঁতে বিড়ি কিনি থাকোঁতেই দোকানৰ
আগে দি মানুহ এটা যোৱা দেখি দোকানীয়ে
মাতিলে,—“এই বুধু, এই ফালে আহ।”

বুধু সোমাই আছিল। তাৰ গঢ়টো দেখিলে উৰিয়া
যেন লাগে। দোকানীয়ে সুধিলে,—“কলৈ যাব?”

বুধু : গৰুকেইটা অহা নাই, তাকে বিচাৰি-
বলৈ।

দোকানী : আজি-কালি ঘৈণীয়েৰ পলায় নে
নপলায়?

বুধু : সেই দিনাৰ পৰা পলোৱা নাই!

দোকানী : তই তেন্তে মাৰি বৰ ডাঙৰ কামকে
কৰিলি।

বুধু : নমৰা হ'জ্ঞ তাইক ক'ত ঘৰ লোৱাৰ
পাৰোঁ!

দোকানী : তোৰ বুধিটো মই নশলাগি নোৱা-
বিলোঁ। বাক যা।

বুধু গ'ল। দোকানত থকা মানুহ কেইজনে
কথাৰ একো মূৰ ধৰিব নোৱাৰিলে; তেওঁলোকৰ
কৌতূহল জন্মিল। এজনে দোকানীক সুধিলে,—
“এইখন কি দোহান দিলা, আমি দেখোন ততকে
ধৰিব নোৱাৰিলোঁ। কথাটো কি ?

দোকানীয়ে হাঁহি হাঁহি ক'লে—“ই এটা মজাৰ
ঘটনা। এই যে বুধু বোলা মানুহটো, তাৰ বাপেক
আছিল বাগিচাৰ কুলি। ই সক খাকোঁতেই মাক-
বাপেক বাগিচাৰ পৰা ওলাই আহে। এদিন ইয়াৰে
মোজাদাৰে পাই সিহঁতক লৈ গল আৰু তেওঁৰ
বাৰী এখনতে ঘৰ এটা সজাই থাকিবলৈ দিলে।
সিহঁত তাতে থাকে, মোজাদাৰৰ খেতি-পথাৰ আৰু
আন কাম-বন কৰে; বাৰীখনতো শাক-পাচলি,
কেৰেলা-বেঙেনাৰ খেতি কৰে। এনেকৈয়ে ই ডাঙৰ
হ'ল, মাক-বাপেকো বুঢ়া হ'ল। বাপেকে কৰা কাম-
খিনি ইয়েই চলাব পৰা হ'ল।

“ছবছৰমান আগতে তাৰ মাক-বাপেক ঢুকাল।
তেতিয়াৰে পৰা সি অকলে অকলে থাকি ভাল
নোপোৱা হ'ল। সি ভাবিলে সি যদি বাগিচালৈ
যায়, তাত তাৰ সমাজ পাব আৰু বিয়াখনো পাতিব
পাবিব! শেহত সি তাৰ মনৰ কথা মোজাদাৰক
ভাঙি ক'লে। মোজাদাৰে কিন্তু তাক নেবিলে।
তেওঁ বুধুক গোসাইৰ ওচৰত শৰণ লোৱাই কোচ
জাতলৈ তুলিলে। তাৰ পাচত সোঁ গাওঁখনৰ কুচুনী
ছোৱালী এজনী বিয়া কৰাই দিলে। ছোৱালীজনীৰ
মাকৰ বাহিৰে আন কোনো নাছিল। মাকে
ভিকা কৰি ৰাইছিল। সেই দেখিয়েই তাইক বিয়া
কৰাবলৈ কোনো আগ নাৰাঢ়িছিল।

“সিহঁতৰ বিয়া হোৱা এবছৰমানেই হ'ল, তথাপি
সিহঁতৰ ভিতৰত খিটিং-খাটাং লাগি থাকিবলৈ
নেবিলে। তেনেকৈ কিবা অলপ লাগিলেই বৈশীয়েকে
চল চাই টোপোলা-ভাপলি বান্ধি মাকৰ ঘৰলৈ
লব দিয়ে। কেতিয়াবা বুধুৱে বাটৰ পৰা ধৰি আনে,
কেতিয়াবা মাকৰ ঘৰত দুদিন জিন দিন থকাৰ
পাচত লৈ আহেগৈ। যোৱা বিছৰ সময়লৈকে এনে
দৰেই চলি আছিল। বিছলৈ কেইদিনমান থাকোঁতে
তাই আগৰ দৰেই সন্ধ্যা সময়ত পলাই গৈছিল।
বুধুৱে খেদি গৈ তাইক সৌধিনিতে ধৰিলে। তাই
কোনোমতে নহাত ই ধৰি চোৰ্টোৰাই আনিলে।
ঠিক এনে সময়তে এই ফালৰ পৰা এজন মানুহ
যাওক। তেওঁ ছোৱালীজনীক কোনোবা গুণ্ডাই
বলেৰে নিবলৈ ধৰিছে বুলিয়েই নে কি দিলে
সৌকাৰ লাথুটিৰে মাৰ শোধাই। ই তেতিয়াই বাগৰ
খাই পৰি সটং জুৰিলে। বৈশীয়েকে তেতিয়া কান্দি
কান্দি মানুহ মাতিবলৈ ধৰিলে। চিঞৰ শুনি মই
লব মাৰি গলোঁ, আৰু চিনিজন মানুহো আহি
পালে। আমি যোৱা দেখিয়েই বাটকন্যাজন কেনিবা
পলাল। আমি মানুহটো মৰিল বুলি জানিছিলোঁ।
ঘটনাটোৰ কথা বৈশীয়েকৰ পৰা শুনি আমি বাটকন্যা
জনক বিচাৰিবলৈ আৰু থানাত জনাবলৈ কাৰ-
বাৰ কৰিলোঁ। এনেতে দেখোন সি কাণমূৰ লবাই
চকু মেলিলে আৰু লাহে লাহে উঠি বহিল। আমি
সুধিলত সি ক'লে যে মাৰ ধোৱাৰ পাচত কি
হৈছিল সি ক'ব নোৱাৰে। অলপ সময়ৰ পাচত সি
সম্পূৰ্ণ সুস্থ হ'ল আৰু বৈশীয়েকেৰে সৈতে ঘৰলৈ
গ'ল। কথাটোত কিবা বহুস্ত থকা যেন লগাত
পিচ দিনা তাক মই অকলৈ পাই সুধিলোঁ। সি
ক'লে সি কোনো বেছি জখ পোৱা নাছিল,

ঘৈণীয়েকক ভয় খুয়াবলৈ হে মৰা ভাও জুৰিছিল।”

ঘটনাটো শুনি সকলোৱে হাঁহিলে আৰু বুধৰ বুদ্ধিটোৰ প্ৰশংসা কৰিলে। বলো আৰু হৰই দয়া-বামৰ হত্যাৰ আচল তথ্যটো পাই আনন্দ পালে। তেওঁলোকৰ এটা ডাঙৰ চিন্তা আঁতৰ হ’ল। ছয়ো দোকানৰ পৰা ওলাই গন্তব্য স্থানলৈ খোজ ল’লে।

বাটত বলোৱে ক’লে,—“মিছাতে সি ঘৰ-ছৰাৰ এৰিলে! তাকে নকৰি সি যদি কথাটো মোক ক’লেহেতেন, তেনে হলে মই তেতিয়াই আহি কথাটোৰ আঁতি-গুৰি লৈ যাব পাৰিলোঁহেতেন।”

হৰ : যি হ’ল হ’ল, এতিয়া যেনেকৈ হওক তাক বিচাৰি উলিয়াব লাগিব।

অষ্টাদশ অধ্যায়

১১০ ধাৰা

সেই দিনা বাতি এক বজাত বলো আৰু হৰ তেজপুৰ পালেহি। ইমান বাতি কলৈকো যাবলৈ সুবিধা নথকাত বাতি তেওঁলোক জাহাজতে থাকিল। পুৱা উঠি তেওঁলোকে নৈৰ দাঁতিতে প্ৰাতঃকৃত সমাপন কৰিলে আৰু গামোচা সলাই গা-পা ধুই ল’লে। তাৰ পাচত ক’ত ক’ত দয়াবামক বিচাৰিব তাৰে আলোচনা কৰি পাৰলৈ উঠি আহিল।

তেতিয়া গুৱাহাটীলৈ যাবলৈ ছই এজনকৈ যাত্ৰী জাহাজলৈ আহিছিল। দুজন ভদ্ৰলোক ফুৰি ফুৰি আহি ঘাটৰ ওচৰতে নৈৰ দাঁতিত থকা আসন-খনত বহিছিল। এনেতে এজন বাবাজী আহি জাহাজ এতিয়া শিঙৰীলৈ যাব নে নাযায় সুধিলে। তেওঁ-

লোকে যাব বুলি ক’লে।

বাবাজী জাহাজলৈ গ’ল। ভদ্ৰলোক দুজনৰ এজনে ক’লে,—“এই বাবাজীহঁতক দেখিলেই মোৰ খং উঠে। ইহঁত হয় চোৰ, নহয় লম্পট, নহয় চোদ।”

আন জনে ক’লে,—“ছই এজন হৰ পাৰে : সেই বুলি আটাইবোৰ তেনে নহয়।”

প্ৰথম : কোন হয়, কোন নহয় কেনেকৈ জানিবা! নবাই শৰ্মাৰ ধন-সোণ নিলে এনেকুৱা এটা বাবাজীয়েই।

দ্বিতীয় : অ’, হয় তো! পিচে চোৰ ওলাল নে?

প্ৰথম : কিয়, তুমি ক’ব নোৱাৰা?

দ্বিতীয় : মই সেই দিনাই গুৱাহাটীলৈ গৈছিলোঁ; কান্দি বাতিহে পালোঁহি!

প্ৰথম : চোৰ আৰু ক’ত ওলাব! কেইটামান সন্ন্যাসী সেই দিনাই ধৰিছিল। কিন্তু পিচত নহয় বুলি প্ৰমাণ পোৱাত এৰি দিলে। দুদিন পাচত সিপাৰৰ পৰা অহা নেপালী গুৱাল এটাই সোঁ পৰ্বতৰ সিমূখে থকা ভৈৰৱপদৰ ওচৰত বাবাজী এটাক ভাত বন্ধা দেখা পাই পুলিচক জনালে। তাত আগে-পিচে সন্ন্যাসী বাবাজী নাথাকে দেখি কোনেও বিচৰা নাছিল। খবৰ পাই দলে-বলে দাবোণা এজন গৈ তাতে তেওঁক ধৰা পেলালে।

দ্বিতীয় : তেন্তে চোৰ ধৰা পৰিল?

প্ৰথম : ক’ত ধৰা পৰিল! ইয়াৰ লগত চোৰ বাবাজীৰ সাদৃশ্য নাই। আন কি, এওঁ অসমীয়াৰ বাহিৰে আন কোনো ভাষাকে বুজুজে।

দ্বিতীয় : তেঁকে তাক এৰি দিলে ?

প্ৰথম : নাই দিয়া।

দ্বিতীয় : কিয় ?

প্ৰথম : এওঁৰ আচৰণ সন্দেহজনক। এওঁৰ ডাঢ়ি আৰু জঁট আচল নহয়, বজাৰৰ পৰা কিনি লগাই লোৱা। তাতে পুলিচে সন্দেহ কৰি বোলে হাজোতত থৈছে আৰু তাৰ বিষয়ে তদন্ত কৰিছে

দ্বিতীয় : তাৰ ঘৰ ক'ত ?

প্ৰথম : ঘৰ ইয়াতে, ভৰলীৰ সিপাৰে কোনোবা গাঁৱত।

দ্বিতীয় : আও ! ইয়াৰ মানুহেও ইমানখিনি পালেগৈ নে !

মানুহ দুজনৰ কথা-বতৰাৰ পৰা সেই বাবাজীয়েই যে দয়াৰাম তাত হৰ বা বলো এজনৰো সন্দেহ নাথাকিল। এতিয়া কি কৰিলে তাক সৰুদাৰ এয়েই হ'ল ভাবিব লগীয়া কথা।

হৰ : দয়াৰামৰ বাতৰি এক প্ৰকাৰ পোৱাই গ'ল। এতিয়া পুলিচৰ হাতৰ পৰা নিয়া যায় কেনেকৈ ?

বলো : তাকে তো ভাবি পোৱা নাই।

হৰ : থানালৈকে যোৱা যাওক। তাতে সুধি-পুছি যি হয় কৰিম।

বলো : আমি গ'লে বৰ সুবিধা নহ'ব। পুলিচে বা আকৌ কি পিচাৰ ! এজন আদলতৰ নিয়ম-কাৰণ জনা মানুহক আগেয়ে কথাটো সুধি লওঁ। তেতিয়াহে পুলিচৰ ওচৰলৈ যোৱা ভাল হ'ব।

হৰ : এবা সেয়ে ভাল। পিচে যোৱা যায়

কাৰ তালৈ ?

বলো : সূৰ্য্য বৰাৰ ঘৰলৈকে যাওঁ। তেওঁৰ লগত আগৰে চিনাকি আছে। জিলা-লৈ আহিলে তেওঁৰ ঘৰতে থাকোঁ।

হৰ : মোৰ লগতো জনা-সুনা আছে। তেওঁৰ পৰিবাৰ আমাৰ ডায়েছে।

বলো : তেঁকে ভালৈট। তেওঁৰ তালৈ গৈ সকলো কথা বুজি লওঁগৈ। তেওঁ উকীলৰ মহৰী যেতিয়া সকলো কথাৰ চাৰি গম পায়। কি কৰিব লাগে তেৱেঁই ক'ব পাৰিব।

হৰ : সেই বাবে লাগিলে দুই চাৰি টকা খৰচা কৰিব পাৰোঁ।

তেতিয়া ছায়া সূৰ্য্য বৰাৰ ঘৰলৈ গ'ল আৰু বাটত শুনা কথাৰ বিষয়ে কি জানে সুধিলে। সূৰ্য্যই ক'লে,—“ময়ো শুনিছোঁ হে, নিজে তাৰ গম লোৱা নাই। ক'ব মানুহ, কি কথা একো নাজানো।”

তেতিয়া বলো আৰু হৰই কথাটো ভালকৈ বুজি আহিবলৈ সূৰ্য্যক ধৰিলে, সূৰ্য্যও সন্মত হ'ল।

সূৰ্য্য থানালৈ গ'ল আৰু দাৰোগাৰ ওচৰত ঘটনাটোৰ সম্বন্ধ ল'লে। উকীলৰ মহৰীৰ লগত দাৰোগা-চিপাহীৰ প্ৰায়ে চিনা-পৰিচয় থাকে। সেই কাৰণে তেওঁ সহজে জানিবলগীয়া সকলো কথা জানিব পাৰিলে। সকলো কথা বুজি লৈ সূৰ্য্য ঘূৰি আহি ক'লে,—“হয়, সেটোটা ভগ্নী পণ্ডিতৰ পুতেক দয়াৰাম।”

হৰ : আচল ঘটনাটো কি ?

সূৰ্য্যই নবাই শৰ্মাই বাবাজীক লগ পোৱাৰে পৰা সকলো ঘটনাৰ বৰ্ণনা দি ক'লে,—সেই চোৰ বাবাজী বুলিয়েই তাক ধৰিছিল, কিন্তু সি যে সেই

বাবাজী নহয় সেইটো পাচত জনা গ'ল। এনেয়ে পুলিচে এৰি দিলেহেতেন কিন্তু সি ভেশ ছন কৰি ফুৰাত তাৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ সন্দেহ জন্মে আৰু তাক হাজোতত থৈ গাৱঁ-ভূঁয়ে তদন্ত কৰে। তদন্তত তাৰ বিৰুদ্ধে একো প্ৰমাণ পোৱা নাই। কিন্তু তাৰ কোনো ব্যৱসায় নাই আৰু ছদ্মবেশ ধৰি ফুৰিছে। সেই কাৰণে অসং উপায়েৰে জীৱিকা অৰ্জন কৰে বুলি সন্দেহ কৰি পুলিচ ১১০ খাৰাত চালন দিছে।

হৰ : তাক সাক্ষাৎৰ উপায় নাই নে ?

সূৰ্য্য : আছে। যদি তোমালোকে তাৰ দায়িত্ব ল'ব পাৰা তেন্তে তাক এৰি দিব পাৰে।

বলো : আমি কি কৰিব লাগিব ?

সূৰ্য্য : এজন উকীল ধৰি তোমালোকক জামীন লৈ তাক এৰি দিবলৈ দৰ্খাস্ত দিব লাগিব। যদি কেতিয়াবা তাৰ বিৰুদ্ধে কিবা ওলায়, তেতিয়া তাক আদালতত হাজিৰ কৰি দিব লাগিব। নহলে জামীনেই জগৰত পৰিব।

হৰ : মই তাৰ ভিনীহিয়েক। ময়েই জামীন হ'ম। তাৰ নিমিত্তে মোৰ ভয় নাই। সি অতি নিজ্জু—মাটি যেন, তাৰ কোনো কুমতলব নাই। মনৰ বেজা-বত মূৰৰ ঠিক নোহোৱা হোৱাত হে ঘৰ এৰি আহিছিল। দৰ্খাস্তৰ খৰচ কিমান লাগিব ?

সূৰ্য্য : উকীলক দিব লাগিব পাঁচ টকা। লিখাৰ খৰচ, টিকটৰ খৰচ, আৰু কিবা কিবি আন খৰচো পাঁচ টকামান

পৰিব। মিঠাই খাবলৈ দাবোগাকো পাঁচ টকামান দিব লাগিব। এয়ে-সেয়ে পোন্ধৰ টকামান হ'লেই হ'ব।

হৰই কিবা দৰকাৰ হ'ব পাৰে বুলি ঘৰৰ পৰা আহোঁতেই ৰূপ একুৰি লৈ আহিছিল। তাৰে পোন্ধৰ টকা সূৰ্য্যৰ হাতত দিলে।

সূৰ্য্য উকীলৰ ঘৰলৈ গ'ল আৰু দৰ্খাস্ত লিখি হৰৰ হতুৱাই দাখিল কৰালে। কিন্তু সেই দিনা তাৰ একো মীমাংসা নহ'ল। হৰ আৰু বলো সেই নিশা সূৰ্য্যৰ ঘৰতে থাকিব লগাত পৰিল। তেওঁলোকে নিজৰ খৰচতে টো-খুটি মাৰি ছয়ো সাজ খালে।

পিচ দিনা দৰ্খাস্তৰ বিচাৰ হ'ল। প্ৰায় চাৰি বজাত দুশ টকাৰ জামীনত দয়াৰামক এৰি দিয়া হ'ল। জামীন হ'ল হৰনাথ।

দয়াৰামৰ পৰা হৰইতে জানিলে যে তেওঁ ঘৰৰ পৰা ওলাবৰ দিনাৰ পৰা তিনি চাৰি ৰাতিকৈ নাগশঙ্কৰ, বিশ্বনাথ, হলেধৰ মহাভৈৰৱ, ভৈৰৱী আদিত আছিল। সেই দিনাহে ভৈৰৱ-পদ পাইছিল। ইয়াৰ ভিতৰত তেওঁ কেতিয়াবা দেৱালয়ৰ প্ৰসাদ খায়েই কটাইছিল আৰু কেতিয়াবা চাউল, আলুগুটি আৰু নিমখ কিনি মলা এটাত ৰান্ধি খাইছিল। তেওঁ ঘৰৰ পৰা আহোঁতে আগৰ সাঁচ-তীয়া একুৰি টকা লৈ আহিছিল, এনেকৈ খাওঁতে তাৰে চাৰিটকা আঠ অনা খৰচ হ'ল; বাকী পোন্ধৰ-টকা আঠ অনা তেওঁক ধৰোঁতে পুলিচে কাটি লৈছিল। এতিয়া খুজিলে কিজানি আকৌ লেঠাত পৰে বুলি তেওঁ তাৰ নামকে হুলিয়ালে।

তেওঁলোক তেতিয়া সূৰ্য্যৰ ঘৰলৈ আহিল। হৰই দয়াৰামৰ নিমিত্তে ৰাজ্যৰ পৰা ধুতী এখন আৰু কামিজ এটা কিনি আনিলে। দয়াৰামক গা

পূৰ্বলৈ আৰু নতুন কাপোৰ পিন্ধিবলৈ দিয়া হ'ল। তাৰ পাচত চাহ এটোপ খাই তিনিও জনে সূৰ্য্যৰ ওচৰত বিদায় ললে আৰু কোবাকুবিকৈ মটৰ ধৰিবলৈ গ'ল। কিন্তু মটৰ নাপালে, আধাঘণ্টামান আগতে মটৰ এবিলে।

আন উপায় নথকাত তেওঁলোকে খোজ কাঢ়ি যোৱাকেই ঠিক কৰিলে। আৰু এৰাতি লোকক আমনি কৰিবলৈ তেওঁলোকৰ ইচ্ছা নাছিল।

প্ৰায় চাৰে সাত বজাত তেওঁলোক ভৰলী পাৰ হ'ল।

উনবিংশ অধ্যায়

বিধতাৰ লিখিতা

বলো, হৰ আৰু দয়াৰাম গৈ গৈ বাতি দহ বজাত জালিহঁতৰ গাওঁ পালে। বলোৰ ঘৰলৈ আৰু দূৰৈ। তাতে তেওঁলোকে ভাবিলে বলো আগদিনা নহা দেখি সুভদ্ৰাই চাগৈ বৰকৈ চিন্তা কৰি আছে। সেই কাৰণে সুভদ্ৰাৰ ঘৰলৈ যোৱাটো ভাল বুলি তেওঁলোকে স্থিৰ কৰিলে। সুভদ্ৰাৰ ঘৰৰ পৰা অলপ আঁতৰতে এখন দোকান আছিল। দোকানখন এতিয়াও বন্ধ হোৱা নাই। এই বাতি হঠাৎ তিনিজন আলহী ওলালে সুভদ্ৰাই খোৱাৰ যোগাৰ কৰিবলৈ টান পাৰ বুলি ভাবি বলোৱে তাৰ পৰাই অলপ ডাঠল আৰু আলু লৈ যাবৰ মন কৰি দোকানত সোমাল।

বলো মাজে-সময়ে সুভদ্ৰাৰ ঘৰলৈ আহি থাকে আৰু কেতিয়াবা কেতিয়াবা এই দোকানৰ পৰাই কিবাকিবি লৈ যায়। সেই কাৰণে দোকানীয়ে

তেওঁক ভালকৈ চিনে। এতিয়া দেখা পাই সুবিলে, — “ক'ৰ পৰা আহিল?”

বলো : মই কলিয়াবৰলৈ গৈছিলোঁ; তেতিয়া অহাতে আহোঁ।

দোকানী : ভালে হে বিয়াত নাই। মই আকৌ বিয়া ঘৰত নেদেখি আচৰিত মানি-ছিলোঁ। আপুনি নো ভাগিনীয়েকৰ বিয়াখন এৰি আঁতৰি যাব লাগেনে?

বলো : কাৰ বিয়া!

দোকানী : কপাহীৰ,—আপোনাৰ ভাগিনী-য়েকৰ। আপুনি কোনো ক'ৰ নোৱাৰে?

বলো : মই এইমাত্ৰ তোমাৰ পৰা হে গুনিছিলোঁ। মই কলিয়াবৰলৈ যোৱাৰ পৰা আজিৰে পাঁচ দিন হ'ল। তাৰ আগ দিনা ইয়ালৈ আহিছিলোঁ তেতিয়া বিয়াৰ কোনো কথাই ওলোৱা নাছিল।

দোকানী : তেন্তে আপুনি যোৱাৰ পাচত হে ঠিক হ'ল।

বলো : দৰা ক'ৰ?

দোকানী : মদন মণ্ডলৰ ভায়েক পীতাম্বৰ।

বলো : অ' সেই আৰ্ৱৰীয়াটো। ঠিক কৰিলে কোনে?

দোকানী : দদায়েকে ঠিক কৰিলে বুলি গুনিছিলোঁ। দৰাটোৰ কলিয়াবৰত বিয়াৰ কথা আছিল। পিচে মণ্ডলে জোৱালী-জনীৰ হেনো আন কাৰবাৰ লগত কথা থকাৰ প্ৰমাণ পালে; সেই দেখি সেই জনী এৰি সেই সম-লেৰেই ইয়াতে পাতিলে। কস্তাখৰৰ যোগাৰো দৰা-ঘৰেই দিছে।

বলো খব লাগিল, হবও বিমর্ষ হ'ল; দয়া-
বামৰ চকু-লো ব'বলৈ ধৰিলে।

দোকানীয়ে বলোক সুধিলে,—“এতিয়া তালৈ-
কেহে যাব?”

বলো : যাম বুলিয়েই আহিছিলোঁ, কিন্তু
এতিয়া যাব নোহোৱাৰোঁ। মই গম
নোপোৱাকৈ যেতিয়া সিহঁতে বিয়া
পাতিছে, মই তালৈ নোযোৱাই হে
ভাল। ঘৰলৈকে যাবগৈ লাগিল।

ঠিক এনে সময়তে ছুটা ল'ৰা বেগেৰে চাইকেল
চলাই আহি দোকানৰ ওচৰত ব'ল আৰু হালিৰ
ঘৰখন কোনখিনিত সুধিলে। দোকানীয়ে তাৰ
সমিধান দি প্ৰশ্ন কৰিলে,—“তোমালোক ক'ৰ পৰা
আহিছা?”

ল'ৰা : দৰা-ঘৰৰ পৰা।

দোকানী : দৰা দেখোন অহা নাই? শুনিছিলোঁ
লগ্ন বোলে দহ বজাতে। দহ দেখোন
অথনিয়েই বাজি গ'ল।

ল'ৰা : দৰা অহা পলম হ'ব। কোনোবাই
কুমন্ত কৰি দৰাটো মাৰি থৈছে।
এতিয়াও ভাল হোৱা নাই। তাকে
কম্বা ঘৰত জনাবলৈ হে আমাক
পঠিয়াইছে। লগ্ন বোলে তিনি বজাতে
এটা আছে, সেইটোত হে বিয়া হ'ব।

ল'ৰা ছুটা ল'ৰালৰিকৈ বিয়াঘৰলৈ গ'ল আৰু
দৰাৰ খবৰটো দি তেতিয়াই উলটিল।

বলোৱে দোকানীক ক'লে—“ঘৰলৈ যাওঁ বুলি-
ছিলো যদিও, এতিয়া নাযাওঁ। তোমাৰ ইয়াতে
থাকি কি নো হয় তাৰ আলোখ-লেখটোকে চাওঁ।”

তেতিয়া তিনিও জন দোকানতে বহিল। দোকা-

নীয়ে ক'লে—“নাযায় যদি চাউলকে এমুঠি
সিজাওক। বাতিটো লঘোনে থাকিব নে?”

কিন্তু তেওঁলোকৰ এজনও ভাত খাব মুখুজিলে।
তেতিয়া দোকানীয়ে চাহ-জলপানৰে দিহা কৰিলে;
হাত-ভৰি ধুই তিনিও জনে খাব লগাত পৰিল।

খোৱাৰ পাচত বলোৱে হৰ আৰু দয়াৰ পৰিচয়
দিলে। দোকানীয়ে দয়ালৈ চাই ক'লে,—“এবা
এওঁক আগতে ক'ৰবাত দেখা যেন লাগিছিল,
এতিয়াহে ভালকৈ মনত পৰিছে।”

বলোৱে পীতাম্বৰৰ বিয়া কলিয়াবৰত কেনেকৈ
ভাগিল তাৰ আত্মোপাস্ত বিবৰণ দোকানীক জনাই
ক'লে,—“মোৰ বিশ্বাস হালিয়ে এইবোৰ কথা নজ-
নাকৈ থকা নাই। তথাপি যে ছোৱালীজনীৰ মূৰ
খাবলৈ ওলাইছে, সেইটো অকল সম্পত্তিৰ লোভত।
তেওঁ ভাবিছে যেনে-তেনে ছোৱালীজনী উলিয়াই
দিব পাৰিলেই ককায়েকৰ সম্পত্তিখিনি ভোগ কৰিব
পাৰিব। সেই দেখিয়েই দয়াবামৰ লগত যাত
বিয়া নহয় তাৰ বাবে সদায় চেষ্টা কৰি আহিছে।

দোকানী : সেইটোৱেই সঁচা যেন লাগিছে।
তাৰ উপৰি মণ্ডলৰ পৰা নগদ টকাও
কিছু পাব পায়।

বলো : তাত সন্দেহ নাই।

দোকানী : এতিয়া কি কৰিব খোজে?

বলো : মই অকলৈ কি কৰিম! তোমালোকে
যদি সাহায্য কৰা চেষ্টা কৰি চাব
পাৰোঁ।

দোকানী : কি সাহায্য লাগে?

বলো : মোৰ বিশ্বাস পীতাম্বৰৰ বেমাৰ উক
দিছে। বন্ধি সেয়ে হয়, সি সটকাই
ভাল নহয়। বাতিৰ ভিডবতে আৰু

হুই এবাৰ মৰিব পাৰে। কিছু সময় বাট চাই যদি দবা অহাৰ গম পোৱা নাযায়, তেন্তে দবাৰ আচল অৱস্থাটো চাই অহাৰ দৰকাৰ। সেইটো কামৰ ভাৰ ল'ব পাৰিব জানো?

দোকানী : পাবিম। তাত কস্তা-ঘৰৰ পৰা খবৰ লবলৈ পঠিয়াইছে বুলি ক'লেই হ'ব। পিচে তাৰ পৰা লাভ হ'ব কি?

বলো : কি লাভ হ'ব খবৰটো পালেহে ক'ব পাৰিম। সি আজি বাতিৰ ভিতৰত আহিব পৰাৰ সম্ভাৱনা আছে নে নাই তাক আগ ধৰি জানিব লাগে।

বিয়াঘৰীয়া মানুহ তেতিয়াও দবাৰ অপেক্ষাতে আছিল। দোকানীয়ে তেওঁৰ লগৰীয়া ডেকা ছুজনক মাতি আনি পঠিয়াবলৈ ঠিককৈ ৰাখিলে।

লাহে লাহে চাবে বাৰ বাজিল, কিন্তু দবাবো গম নাই, কোনো বাতৰিও নাই। তেতিয়া দোকানীয়ে ডেকা ছুজনক দবাৰ খবৰ লবলৈ পঠিয়াই দিলে। তেওঁলোক চাইকেলেৰে বৰ কোবেৰে গৈ অলপ সময়তে দবাঘৰত উপস্থিত হ'ল।

ডেকা ছুজনে মণ্ডলক দেখা কৰি ক'লে,—“ইমান পৰলৈকে দবা নোযোৱা দেখি কস্তাঘৰৰ পৰা আমাক খবৰ লবলৈ পঠিয়াইছে। এতিয়া দবা কেনে?

মণ্ডল : ভাল হৈছে। আমিও ওলাবৰ কাৰবাৰ কৰিছোঁ। এইবোৰ যে কি মানুহ ক'ব নোৱাৰোঁ! মানুহ মৰাও ইহঁতৰ আমোদ! এনেকৈ নো বাক মানুহৰ হৰিষত বিবাদ মিলাব লাগে নে?

ডেকা ছুজনে দবাক চাব খুজিলে, মণ্ডলে দেখু-

ৱাবলৈ লৈ গ'ল। দবা তেতিয়া গাকত আউজি বহিছিল, এটা মানুহে ধৰি আছিল। তেওঁৰ অৱস্থা কলা ঘুমটিত থকা মানুহৰ দৰে। ডেকা ছুজনে চাই থাকোঁতেই হঠাৎ তেওঁ ডেডাউবিয়াই বাগৰি পৰিল; গাত এটা জোকাৰনি উঠিল; মুখে কেন ওলাবলৈ ধৰিলে।

মণ্ডলে ক'লে,—“গধূলি যাবলৈ সাজু হওঁতেই কোনোবাই কুমন্ত কৰিলে। বেজ-জানা লগোৱাত ভাল হৈছিল। আকৌ কিবা কৰিলে। এজন কাটন বেজ আনিবলৈ পঠাইছিলোঁ, তেওঁ এতিয়াও আহি পোৱা নাই। তেওঁ আহি পালেই কুমন্ত কেনিবা যাব। দবাৰ লগতে তেওঁকো লৈ যাম। যোৱাত হয়তো কিছু পলম হ'ব পাৰে। কস্তাঘৰত বুজাই ক'বা।”

“বাক” বুলি ডেকা ছুজন উলটি আহিল আৰু হুই বজাৰ পিচতেই দোকান পাই তাত যি দেখিলে বলোইতক ভাঙিপাতি ক'লে। বলোৱে তেতিয়া তেওঁলোকক ক'লে,—“তোমালোক নাযাবা, ইয়াতে থাক। মই এবাৰ স্তম্ভদ্বাক লগ ধৰি আহোঁ।”

দোকানৰ পৰা স্তম্ভদ্বাৰ ঘৰলৈ মাত্ৰ তিনি-চাৰি মিনিটৰ বাট। বলো গৈ পালতে নানা জনে তেওঁ কলৈ গৈছিল, বিয়ালৈ কিয় অহা নাছিল ইত্যাদি নানা প্ৰশ্ন কৰিবলৈ ধৰিলে। বলোৱে কাম আছিল বুলি কৈয়েই ভিতৰলৈ গ'ল আৰু স্তম্ভদ্বাক অকল-শৰীয়াকৈ মাতি নি দবাৰ বিষয়ে যি জানে সকলো ক'লে। তাৰ পাচত ক'লে,—“দৱাবাক আনিছোঁ, সি মিছাতে পলাইছিল। সি বিটো মানুহ মাৰিলে বুলি ভাবিছিল, সি মৰা নাই, ছুটালি কৰিছে মৰা ভাও জুৰিছিল। এতিয়া কথা হৈছে পীতাম্বৰ আজি আহিব নোৱাৰে, ভালৈ বাট চালে আজি বিয়া নহয়।

মই ক'বৰ হ'লে দয়াৰামক লৈ আহোঁ, বিয়াখন হৈ যাওক।”

শুভদ্রা : তেনে কৰিলে মণ্ডলে জানো শুদাই এৰিব!

বলো : কি কৰিব! আমি ছোৱালী নিদিওঁ বুলি কোৱা নাই। দৰা নহাৰ বাবে জানো আমি জগৰীয়া! আমি লগ-মতে যাৰে লগত হওক বিয়া দিব'ই লাগিব। জোৰণৰ বস্তুখিনি লাগে যদি সিহঁতে লৈ যাব, আৰু কি কৰিব!

শুভদ্রা : দদায়েককো এবাৰ সোধা ভাল।

বলো : তাক শুধিলে কি হ'ব! সিয়েই ওহঁতৰ সম্পত্তি খাবৰ মনেৰে মৰা মানুহ এটালৈ ছোৱালীজনী দিবৰ ফিকিৰ কৰিছে। আগেয়েই সি দয়াৰামৰ নামকে ভুলুনে, এতিয়া আকৌ দিবলৈ ক'ব নে!

শুভদ্রা : তেন্তে কি কৰা কৰা।

বলো : বাক, মই কৰিব লগাটো কৰিম। তই এতিয়া এইবোৰ কথা কাকো নকৰি। মই দৰা লৈ আহোঁ।

বলো ভেতিয়াই দোকানলৈ ঘূৰি গ'ল আৰু তেওঁৰ অভিপ্ৰায় সকলোকে জনালে। দোকানীয়ে বৰ ভাল পালে। তেওঁ ক'লে,—“মই এতিয়াই সকলো যোগাৰ কৰিম, কিন্তু কণ্ঠাদানৰ ভোজটো হ'লে ভালকৈ খুৱাব লাগিব।

বলো : সেইটো তুমি ক'বই নালাগে।

দোকানীয়ে দয়াক গা ধুবলৈ দিলে আৰু নিজৰ কাপোৰকানি দি দৰা সজালে। বিয়াঘৰীয়া লৰা-ডেকাৰ দলটোও তেওঁ মতাই আনিলে আৰু সকলো

কথা ভাঙি-পাতি কৈ তেওঁলোকক বৰযাত্ৰী কৰিলে। কেইটামান লৰাই ছুটা ঢোল আৰু ঢুজোৰ তালে বিচাৰি আনিলে। এই গোটেইখিনি কাম প্ৰায় পোন্ধৰ মিনিটৰ ভিতৰত হৈ উঠিল।

আয়োজন সম্পূৰ্ণ হ'লত দয়াৰামক লৈ সকলোটি সমদলে কণ্ঠা ঘৰলৈ আগ বাঢ়িল।

“দৰা আহিল,” “দৰা আহিল” বুলি কণ্ঠা-ঘৰত ছলছল লাগিল। দৰা গৈ কলৰ তলত ব'ল; হালি আগবঢ়াবলৈ আহিল। দৰাক দেখা পাই হালিৰ বিষম খং উঠিল। তেওঁ ক'লে,—“আকৌ মান-মৰাণৰ দিন হ'ল নে কি? দিন-ডকাইতি কৰিবলৈ আহিছা! তোমালোক ভালে ভালে ইয়াৰ পৰা গুচি যোৱা।”

বলো : আমি গুচি যাবলৈ অহা নাই। তুমি ধনৰ লোভত, সম্পত্তিৰ লোভত মৰা মানুহক ছোৱালীজনী দিব খুজিলেই আমিও দিম নে! সেইটো বাক নকৰেই, দৰা নাহিলেও আমি ছোৱালী দি আহিবগৈ লাগিব নে! বেমাৰ উক দিছে যেতিয়া সি আঁৰবীয়া আজি হে নালাগে কালিলৈকো আহিব নোৱাৰে মই নাজানো নে!

শ্ৰদ্ধত ঘটনাটো সকলো ৰাইজে জনাত পলম নঘটিল। দদায়েক হৈ এনে এটা মানুহক ছোৱালী-জনী দিবলৈ ওলোৱা দেখি হালিক সকলোৱে গৰিহণা দিলে। হালিক সমৰ্থন কৰোঁতা কোনো নথকাত হালিৰ উপায় নোহোৱা হ'ল। তেওঁ ভেতিয়াই উচাট মাৰি বিয়া-ঘৰৰ পৰা আঁতৰি গ'ল। যাওঁতে কৈ গ'ল,—“ক'ব বাক ওহঁতে কি কৰ। পিচত দেখা

যাব। মদন মণ্ডল হে তেও, তইতব কি খুন ছিটিকাই গম পাবি।”

হালি গ'লত সুভদ্রাই দয়্যামক আদৰি নিলে। বলোয়েই হ'ল কণ্ঠাদাতা। যথাবীতি কাম আৰম্ভ কৰিলে, কণ্ঠা অনা হ'ল, বিধিমতে সম্প্রদান হৈ গ'ল।

মণ্ডলৰ ঘৰৰ পৰা খবৰ আহিল,—দৰা এতিয়াও ভাল হোৱা নাই। আজি আহিব নোৱাৰে, অইন এদিন ভাল দিন চাই হোম পোৰা হ'ব।”

সকলোৱে আমোদ উপভোগ কৰিলে। বহুত দিনীয়া আশা পূৰ হোৱাত দয়্যাম, কপাহী, সুভদ্রা সকলোৰে আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হ'ল।

বুঢ়া-মেথাই ক'লে,—“যি যাৰ তিল-মাহ খাট আহিছে তাৰ হ'বই, তাক কোনে খণ্ডাব!”

পুৰোহিতে ক'লে,—“বিধতাৰ লিখিতা, কি কৈ বাখিতা।”

বিংশ অধ্যায়

অতি লোভৰ পৰিণাম

নবাই শৰ্মাৰ ধন আৰু নোলাল। চোৰ কোন যিনি পালেগৈ কোনে জানে! নবাইৰ এতিয়া সকলোৰে ওপৰত খং। বাৰাজীক লগ পোৱাৰ পাচত তেওঁৰ চেনিৰামৰ ওপৰত উঠা খং মাৰ গৈছিল, বৰং কৃতজ্ঞতাৰ ভাৱ হৈ জন্মিছিল। এতিয়া সি ওলোটো হৈ পৰিল। তেওঁ ভাবিলে,—“এই চেনিৰামেই মোৰ সৰ্ব্বনাশৰ গুৰি। সি যদি সেই দিনা পুৱা মোৰ ঘৰলৈ আহিলহেতেন, মই কেতিয়াও ওলাই নগলোহেতেন, তেতিয়া বাৰাজীয়ে মোৰ ধন-সোণ চুৰ কৰিবলৈ চল নাপালেহেতেন! এই চেনিৰাম-

কেই কিবা এটা কৰিব লাগিব।”

কিন্তু কৰিব কি! বহুত ভাবি-চিন্তি তেওঁ চেনি-ৰামৰ ঘৰ পালেগৈ। চেনিৰামক মাতি ক'লে,—“মোৰ টকাৰ দৰকাৰ হৈছে, মোৰ টকাকেইটা দে।”

চেনি : দে বুলিলেই ক'ব পৰা দিয়! বিচাৰি-খোচাৰি পালেহে দিব পাৰিম।

নবাই : মই সেইবোৰ নাজানো। আজি নহলেও কাটলৈ মোক লাগেই। আজিলৈকে ছবছৰ পাঁচ মাহৰ স্মৃত ওঠৰ টকা আঠ অনা আৰু মূলৰ একুৰি গোটেইখিনি লাগে।

চেনি : টকা দিওঁতেই দেখোন আপুনি স্মৃত নালাগে বুলি কৈছিল। সেই দেখিয়েই ময়ো যেতিয়াই মাতিছে তেতিয়াই কাম কৰি দি আছো।

নবাই : কাম কৰি দিছ! সেই দিনা মই মাৰ্তোতে গৈছিলি? তই যদি গলি-হেতেন মোৰ ধন-সোণখিনি ঘাবলৈ নাপায়। হোৱা পৰাই মোৰ সৰ্ব্বনাশ হ'ল, মই এটা পায়ো নেবোঁ।

চেনি : এবকেই বা ধৰকেই, মই হ'লে, স্মৃতৰ এটা পটচাও নিদিওঁ।

নবাই : বাক দিয় নে নিদিয় দেখিম। মই কালিলৈ দিনটো বাট চাম। কালিলৈ টকা নাপালে পৰহিলৈ খণ্ড দাখিল দি মোকদ্দমা কৰিম। তেতিয়া ভেটি এৰিব লাগিব, মনত বাৰিবি।

এনেকৈ কৈ মুখেৰে ভোৰভোৰাই গালি-দপনি পাৰি নবাই সেই লাটৰ মণ্ডলৰ ঘৰলৈ গ'ল। মণ্ডলক চেনিৰামৰ মাটিৰ পৰিমাণ আৰু পট্টাৰ নম্বৰটো

বিচাৰি দিবলৈ ক'লে। দাগ-চিঠা, জুমাৰন্দী আদি চাই মণ্ডলে ক'লে,—“ক'তা! চেনিৰামৰ নামত কোনো, মাটি নাই।”

নৰাই : কিয় নহ'ব। সি মোৰ পৰা টকা আনি মাটি কিনাৰ কথা মই নিজে জানো। মাটি নিকিনাকৈ সি ঘৰ সাজিলে নে ?

মণ্ডল : মই কেনেকৈ ক'ম! মাটি কিনিছে যদি এতিয়াও নামজাৰি হোৱা নাই।

নৰাই : নাম জাৰি নহলে জানো নীলামত দিব নোহোৱাৰি ?

মণ্ডল : তাৰ যেতিয়া নামেই নাই লোকৰ মাটি ক্ৰোক কৰিব কেনেকৈ ?

মূৰে-কপালে হাত দি বকি বকি নৰাই ঘৰলৈ আহিল।

যিদিনা সৰ্ব্ব্ব্বৰ পণ্ডিতৰ ঘৰত নৰায়ে কাজিয়া লগাইছিল, সেইদিনাই চেনিৰামে নৰাইৰ খাৰ মৰাৰ কথা ভাবিছিল আৰু পণ্ডিতৰো সাহায্য বিচাৰিছিল। পণ্ডিতে তাৰ উত্তৰত কৈছিল,—“যদি তই মোৰ ঘৰত খেতি-বাতি কৰ, তেন্তে বামুণৰ ৰূপ কুৰি ময়ে দিব পাৰোঁ। মোক খত-পত্ৰ একো দিব নালাগে। দৰমহাও বামুণে যি দিছিল তাতকৈ ছটকা বেছি দিম। আৰু যদি তোৰ কামত ভাল পাওঁ, তেনে-হলে সেই কুৰি টকাও নিবিচাৰোঁ।”

নৰায়ে ধন সাখিলত চেনিৰাম পণ্ডিতৰ ওচৰলৈ গ'ল; নৰায়ে যে সূত নেৰে, ঘৰৰ ভেটিটোও ল'বলৈ ছমিয়াইছে তাকো পণ্ডিতক ক'লে।

পণ্ডিতে স্মিলিলে,—“ঘৰৰ ভেটিটোত মাটি কিমান হ'ব?”

চেনি : জানো, মনত নাই।

পণ্ডিত : পট্টাখন লৈ আহিবি।

চেনি : পট্টা পোৱাই নাই।

পণ্ডিত : নামজাৰি কৰালি নে নাই ?

চেনি : নাই কৰোৱা।

পণ্ডিত : খতখন কি হ'ল ?

চেনি : ঘৰতে আছে।

পণ্ডিত : বাক ভাল কথা। সেইখন নেহেৰুৱাবি।

চেনি : গঠি ভাবিছোঁ সোনকালে বামুণৰ লেঠাটো মাৰি পেলোৱাই ভাল। কিমান লোকৰ কথা শুনি থাকিম! আপুনি টকা দিম বুলিছিল নহয়? সেই হে আহিলোঁ। এইবাৰ আপোনাৰ খেতিতে লাগিম বুলি ঠিক কৰিছোঁ।

পণ্ডিত : ঠিক কৰা শুনি মই ভাল পাইছোঁ।

কিন্তু বামুণক টকা দিবৰ প্ৰয়োজন নাই। ভালভাবে কোৱা হ'লে মূল কেইটকা দিবলৈ কলৌহেতেন, কিন্তু সি যিদৰে বৰমতালি কৰিবলৈ আহিছে তাক এটা পইচাও দিব নালাগে। সেই টকা তাৰ নহয়, তোৰ শহুৰেৰৰ। ভেতিয়া চুৱা গুচাবলৈকো টকা নাই বুলিছিল নহয়! এতিয়া চোৰক দিবলৈ আঢ়ৈ হেজাৰ টকা ক'ত পালে!

চেনি : নিদিলে মোকৰ্দমা কৰিম বুলিছে।

পণ্ডিত : কৰিব নোৱাৰিছে। সি কেনেকৈ টকা আদায় কৰে দেখা যাব। তই ভাবিব নালাগে, তাৰ দায় মই লৈছোঁ। ভবিষ্যত লাগে যদি মই ভবিষ্যত।

চেনিৰাম বং মনেৰে ঘৰলৈ উলটিল আৰু পণ্ডিতে

কোৱা কথা ঘৈণীয়েকক ক'লে। ঘৈণীয়েকেও পণ্ডিতৰ কথাৰে সমর্থন কৰিলে। সেই কাৰণে চেনিৰামে বামুণৰ লেঠা মৰাৰ কোনো চেষ্টাকে নকৰিলে।

পিচ দিনা নবাই আকৌ টকা বিচাৰি আহিল। চেনিৰামে ক'লে,—“আপুনি নিজে স্মৃত নলও বুলি কৈছিল, এতিয়া আকৌ স্মৃত নাপালে মোকৰ্দ্দমা কৰিব খুজিছে। সেই দেখি ময়ো স্মৃতহে নালাগে মুলো নিদিওঁ। যাওঁক, মোকৰ্দ্দমা কৰকগৈ।”

নবায়ে গালি-শপনি পাৰি চেনিৰামক মাৰিবলৈ খেদা মাৰি গ'ল। তাকে দেখি ৰূপহী আগ বাঢ়ি আহি ক'লে,—তুমি লোকৰ ঘৰত ইমানকৈ দপ-দপাইছা কিয়? কোনোবাই উলটি হাত লগালে কোনে অপমান পাব, সেইটো ভাবি চোৱাঁচোন। ৰূপ কুৰি আমাক দিছিল। দেখি বিচাৰি আহিছা, নিদিয়া হ'লে বাকী আট্টে হেভাৰৰ লগতে নগ'ল হেতেন নে? সেই দেখি ইয়াকো চোৰে নিলে বুলিয়েই নধৰা কিয়? তাতে কোনো টকাই তোমাৰ আৰ্জ্জৰ নহয়। পিভায়ে নিজে নাখাই পুতি থৈছিল। তুমি যদিও হাত কৰি ল'লা খাব নোৱাৰিলা। নাখাই-নব'ই পুতি থোৱা আৰু চোৰে নিয়া দুয়োটা একে কথাই। সেই দেখি ইয়াত গোলমাল কৰি আৰু অপমান বিচাৰি নলবা। গুচি যোৱাঁ।”

নবায়ে ৰূপহীকো অকথ্য ভাৱে গালি পাৰি পাৰি সেই ঠাই এৰিলে। মুঠতে তেওঁৰ টকা আদায় নহ'ল।

নবাইৰ এই মন্দ। টকা-পইচাতো গলেই, খেতি কৰাবলৈ কো হালোৱা নোপোৱাত পৰিল। চেনিৰাম পণ্ডিতৰ ঘৰত হালোৱা সোমাল। আন হালোৱাক দৰমহা লাগে চেনিৰামৰ ছুগুণ। সিমান টকা নবায়ে দিব নোৱাৰাত হালোৱা বাধিব নোৱাৰিলে। আগতে বন্দবস্ত নকৰাত মাটিখিনি আধি দিবও নোৱাৰা হ'ল। শেহত কেই ডৰামান খাজানা ভৰাকৈ দিলে, বাকাগিনি চনতে থাকিল।

এতিয়া নবাইৰ আন কথা নাই, মাত্ৰ বাবাজী, চেনিৰাম, সৰ্বেশ্বৰ পণ্ডিত। মেনি যায় তেনি এওঁ-লোকক গালি পাৰি ফুৰে। তাকে দেখি বহুতে ভেঙুচালি কৰি জোকায়, এৱেঁ যাকে তাকে মাৰিবলৈ খেদি ফুৰে। কাকো একো কৰিব নোৱাৰি কেতিয়াবা এওঁ নিঙৰ চুলিকে চিঙে, নাইবা কপালত ভুকুয়ায়।

সকাম-নিকামলৈকো মানুহে মাতিবলৈ এৰিলে। হোৱাই নোহোৱাই তেওঁ যক্ষমানক গালি পাৰে, শ্ৰাদ্ধৰ মন্ত্ৰ মাতি যাওঁতে মাজতে বাবাজী, ধনসোণ, চেনিৰাম, সৰ্বেশ্বৰ পণ্ডিত আদি যি পায় তাকে বলকি যায়। কেতিয়াবা আকৌ আশীৰ্বাদৰ মাজতে চিঞৰি উঠে,—“হতচিৰী হৰি, ভেটুতি তিতা লাও গজিব, শূদিৰ ধন হ'ল, ভেকুলীয়ে পানী পালি” ইত্যাদি।

এনেকৈয়ে দুমাহমান যোৱাত নবাই শৰ্মা সম্পূৰ্ণৰূপে পগলা হ'ল। এতিয়া ভেওঁ পগলা ফাটেকত।

ଆବିଷ୍କାର

অৰ্পণ

বঙ্কুবৰ শ্ৰীযুক্ত চন্দ্ৰকুমাৰ নাথৰ হাতত

প্ৰিয়বৰেষু,

ছাত্ৰ-অৱস্থাত যেতিয়া অস্পৃশ্যতা-নিবাৰণ, গাওঁ-
সংগঠন অনুন্নতৰ উন্নয়ন আদি সংস্কাৰলৈ হাঃ মেলি
বহুতৰ বিবাগভাজন হৈছিলোঁ, তেতিয়া যি কেইজন
মোৰ সমৰ্থক আৰু সঙ্গী আছিল তাৰ চিত্তবৃত্ত তুমিয়েই
প্ৰধান। আজি তুমি বঙ্কুবৰ পাচতো সেই স্থিতিৰ
মাধুৰ্য্য অলপো হ্ৰাস হোৱা নাই। তাৰেই চিন-
স্বৰূপে “আবিষ্কাৰ” তোমাৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলোঁ।
ইতি

তেজপুৰ

১৩ ভাদ, ১৮৭০ শক

স্নেহাকাঙ্ক্ষা

প্ৰহুকাৰ

পাতনি

১৯৩৯ চনৰ ২ আগষ্টৰ পৰা ১১ চেপ্টেম্বৰলৈকে লেখক নৰিয়া-পাটীত পৰি থাকিব লগা হোৱাত আন কামৰ পৰা আজৰি পাই “অসম-সন্ধ্যা” লিখিবলৈ হাতত লয় আৰু ৩ চেপ্টেম্বৰ দিনা তাক শেষ কৰে। ইয়াৰ ভিতৰতে তেওঁ আব্বাহনৰ সম্পাদক ডাঃ দীননাথ শৰ্মাদেৱৰ পৰা আব্বাহনত প্ৰকাশ কৰিবলৈ এখন উপস্থাপন লিখি দিবৰ নিমিত্তে অনুৰোধ জনাই লিখা চিঠি এখন পায়। সেই মতেই তেওঁ কাৰ্যখন শেষ হোৱাৰ পিচ দিনাই অৰ্থাৎ ৪ চেপ্টেম্বৰ দিনা “আবিষ্কাৰ” লিখিবলৈ হাতত লয় আৰু ১০ চেপ্টেম্বৰ দিনা তাক শেষ কৰে। কিন্তু শেষ কৰাৰ পাচত তেওঁ দেখিলে যে মাজতে চাৰিটা অধ্যায় আকৌ এবাৰ হাত ফুৰাব লগা হৈ থাকিল। কিন্তু ছুটীৰ দিন উকলি যোৱাত তেনে কৰিবলৈ তেওঁৰ সময় নাছিল। সেই কাৰণে প্ৰকৃত কাৰণটো আব্বাহনৰ সম্পাদকক জনাই তেওঁক অপেক্ষা কৰিবলৈ কোৱা হ’ল, কিন্তু ১৯৪২ চনলৈকে কিতাপখন যেনে আছিল তেনে ভাবেই থাকিল। ১৯৪২ চনৰ শেষভাগত আব্বাহনৰ সম্পাদকে উপস্থাপনখন খুজি আকৌ লিখিলে। লেখকে নিকপায় হৈ প্ৰথম পোন্ধৰটা অধ্যায়কে ততা-তৈয়াৰৈ পঠিয়াই দিলে আৰু সেই ছোৱা শেষ হ’লে বাকী ছোৱা দিব পৰাকৈ মাজৰ অধ্যায় চাৰিটাতো হাত ফুৰাই থ’লে। দুৰ্ভাগ্য

বিষয়, মাত্ৰ চাৰিটা অধ্যায় প্ৰকাশ হোৱাৰ পাচ-তেই আব্বাহন বন্ধ হয় আৰু কিতাপৰ এছোৱা সম্পাদকৰ হাতত থকাত কিতাপখন ছপাবৰো উপায় নোহোৱা হয়। গ্ৰন্থকাৰে বাৰে বাৰে লিখিও সেই অধ্যায় কেইটা সম্পাদকৰ পৰা ঘূৰাই আনিব নোৱাৰি, অগত্যা আব্বাহনত ওলোৱালৈকে বাট চাই থাকিব লগাত পৰিল। কিন্তু আজি ছবছৰত মাত্ৰ তেৰটা অধ্যায় হে “আব্বাহনত” ওলাল। আৰু বাট চাবলৈ ধৈৰ্য্য নথকাত এতিয়া বাকী দুটা অধ্যায় যিমানদূৰ সম্ভৱ মনত পেলাই ন-কৈ লিখি কিতাপখন সম্পূৰ্ণ কৰা হ’ল।* যদিও কিতাপৰ এছোৱা আব্বাহন সম্পাদকৰ হাতত থকাৰ বাবেই “আবিষ্কাৰ” ওলোৱাত পলম হ’ল আৰু কোনো কোনো ভবিষ-দ্বানীও অতীত ঘটনাত পৰিণত হৈ গ’ল; তথাপি তেখেত লেখকৰ ধন্তবাদৰ পাত্ৰ; কিয়নো তেখেত টানি নধৰা হ’লে কিজানি “আবিষ্কাৰ” অনাবিষ্কৃত হৈয়েই থাকিলহেতেন।

“আবিষ্কাৰ” কোনো বৈজ্ঞানিক, দাৰ্শনিক, ভৌগোলিক বা ঐতিহাসিক আবিষ্কাৰ নহয়, এখন সামাজিক উপস্থাপন মাথোন। কিন্তু উপস্থাপন হলেও, ইয়াৰ বাহিৰা সাক্ষ-পাৰ, অলঙ্কাৰ-পাতিখিনি সোলা-কাই থ’লে যি তথ্য ধৰা পৰে সি নিখুঁত সত্য, — সুপৰীক্ষিত সিদ্ধান্ত। বৈজ্ঞানিকসকলে পূৰ্ববৰ্তী আবিষ্কাৰকৰ আবিষ্কাৰৰ ভেটিত থিয় হৈ নতুন

* বাকী অধ্যায় দুটাও পিচত আব্বাহনত প্ৰকাশ হৈছিল, কিন্তু তাৰ আগতে কিতাপখন ছপাখানালৈ পঠোৱাত পুনৰায় সাল-সলনি কৰা নহ’ল।

অনুসন্ধানলৈ আগ বাঢ়িব পাৰে আৰু তাৰ পৰা তেওঁলোকৰ বহুত সময় বাহি হয়। কিন্তু সামাজিক আবিষ্কাৰৰ তেনে কোনো লিপিবদ্ধ সিদ্ধান্ত নথকাত প্ৰত্যেক সংস্কাৰকে গুৰিৰ পৰাই আৰম্ভ কৰিব লগাত পৰে আৰু তাৰ ফলত কল্পনা-ৰাজ্যৰ পৰা বাস্তৱ ৰাজ্য পোৱাৰ আগতেই বহুতৰ চেপ্টা অন্ত হয়! লেখকৰ বিশ্বাস ভবিষ্যৎ সমাজ-সংস্কাৰকসকলে এই “আবিষ্কাৰৰ” পৰা তেওঁলোকৰ কৰ্মপন্থা-নিৰ্বাচনত অন্ততঃ ভাবি চাবলৈ কিবা এটা তথ্য পাব।

“ধানটোৱেপতি কণটো, মানুহটোৱেপতি

মনটো।” সেই কাৰণে “আবিষ্কাৰে” কাক সন্তোষ দিয়ে আৰু কাক অসন্তুষ্ট কৰে, সেই বিষয়ে ভাবিবৰ প্ৰয়োজন নেদেখোঁ। লেখকৰ অভিজ্ঞতাই যি সত্য নিৰূপণ কৰিছে তালৈ পাঠকৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰাই এই উপন্যাসৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। তাৰ পৰা যদি সমাজৰ মঙ্গল-সাধনত কিবা সাহায্য হয়, তেন্তেই লেখক পুৰুষ হ’ব। ইতি

তেজপুৰ

১৩ ভাদ, ১৮৭০ শক

বিনীত

গ্ৰন্থকাৰ

আবিষ্কাৰ

প্ৰথম অধ্যায়

চিত্ৰ দৰ্শন

পশ্চিম আকাশৰ নিমজ্জ গালত শেষ চুহনৰ
হেঙুলীয়া বোল দি সূৰ্য্যদেৱ ধীৰে ধীৰে নামি
গৈছিল; চকুৰ আঁৰ হোৱাৰ ঠিক আগতে কেবা-
হিকৈ পেলোৱা তেওঁৰ পশ্চাৎ দৃষ্টিয়ে পৃথিৱাৰ
মুখত কিবা এটা গুঢ় বহুসময় হাঁহি বিৰিঙাই
দিছিল। নগৰৰ একাষে থকা ফুলনি এখনত তেতিয়া
ফুলকুঁৱৰীসকলৰ হাঁহিৰ মেলা বহিছিল। অকল হাঁহি-
য়েই নহয়, লগতে লীলায়িত অঙ্গ-ভঙ্গীও। তাৰ মাজত
জিলিকি আছিল এগৰাকী গাভৰুৰ হাঁহি-ভৰা মুখ।
গাভৰু সুন্দৰী আৰু সম্ভৱতঃ বোড়শী; গমন পঙ্ক-
গতি, নয়ন উজ্জল, অঙ্গচালনা ললিত; আঁৰ
বোলোৱা সমীৰণৰ মুহূৰ্ত্ত সঞ্চালনত অঞ্চল চঞ্চল।
হঠাৎ এজন ডেকা তালৈ সোমাই আহিল। ডেকাৰ
গাত এখন ধূতী আৰু এটা খাদৰৰ পাজ্জাবী, ভৰি
গুলা; মূৰৰ চুলিবিলাক সমানে চুটিকৈ কটা।
মুখৰ আকৃতি সুন্দৰ, ওখইডাঙৰে লনী মানুহ।
তেওঁৰ হাতত কাগজেৰে মেৰিওৱা এটা টোপোলা
আছিল। গাভৰুৰ কাষ পাই তেওঁ মাতিলে,
“মালৱিকা!”

মালৱিকা : কি? আজি দেখোন হাঁহি আহিছে?

ডেকাজনৰ নাম মাধৱ। মাধৱে টোপোলাটো
দেখুৱাই ক'লে—“বাক কোৱাঁচোন, এই টোপো-

লাটোত কি আনিছে?”

মালৱিকা : আৰু কি হ'ব। কবিতাৰ পুথি চান্ধে।
নহ'লে সহজ চিকিৎসা বা ধাত্ৰী-বিজ্ঞা
নাইবা তেনে কিতাপ।

মাধৱ : এটাও নহ'ল। আজি তুমি সৰৱজ্ঞান
হ'ব নোৱাৰিল। তোমাৰ ফাকি আজি
ধৰা পৰিল;

মালৱিকা : মই নো ফাকি দিলোঁ কেতিয়া? আন
দিন কণ্ট, মিলি যায়, আজি নিমিলিল
যদি নিমিলিল। মই জানো সৰৱজ্ঞান
বুলি কৈছোঁ।

মাধৱ : মুখেৰে নকলেও কামত দেখুৱাই-
ছিল। হে।

মালৱিকা : বাক আজিৰ পৰা সৰৱজ্ঞান ভাগিলোঁ।
কণ্ট, কি আনিছে?

মাধৱ : নকণ্ট, তুমি ক'ব লাগিব।

মালৱিকা : তেনেহ'লে টোপোলাটো দিয়ক।

মাধৱ : ক'ব নোৱাৰিলে নিদিওঁ।

মালৱিকা : ঠিক নিদিয়োঁ! কাটি ল'লে কি কবিব?

এই বুলিয়েই মালৱিকাই মাধৱৰ হাতৰ পৰা
টোপোলাটো কাটি ল'লে, মাধৱে বাধা নিদিলে।

মালৱিকাই টোপোলাটো মেলি দেখিলে এখন

ধুনীয়া 'এল্‌বাম'। এল্‌বামখনৰ পাত লুটিয়ায়েই দেখা পালে এখন ডাঙৰ ছবি। ছবিখনত বহুতো মানুহ—মতা-তিবোতা, লৰা-ছোৱালী, বুঢ়া-বুঢ়ী। সকলোৰে অৱস্থা জীৰ্ণ-শীৰ্ণ, কাপোৰ-কানি ফটাছিটা, শৰীৰ ব্যাধিগ্ৰস্ত—তেজ মাংসৰ নিতান্ত অভাৱ। চকুত প্ৰথমেই পৰে সিহঁতৰ ক'লা ক'লা সিৰবিলাক। চকুত কাতৰ দৃষ্টি সকলোৱেই মাটিত চেপেটা লাগি থকাৰ পৰা যেন এইমাত্ৰ মূৰ তুলিছে। ছবিখনৰ এফালে পলায়ন-তৎপৰ এক বিৰাটাকাৰ দৈত্য আৰু বিপৰীত ফালে এজনী দেৱী। দেৱীৰ চকুত ককণাৰ ধাৰা; শাৰীৰিক গঠনত নাৰীৰ কোমলতা, মুখত মাতৃৰ অভয় বাণী, সম্মুখলৈ মেলি দিয়া সোঁ হাত-খনিত সাস্থনাৰ স্নিগ্ধ পৰশ।

ছবিখন চাই মালৱিকা গম্ভীৰ হ'ল, এটা ককণাৰ ধাৰা যেন গোটেই শৰীৰ ঢাকি বৈ গ'ল।

মাধৱে স্মৃছিলে—কেনে দেখিলা ?

মালৱিকা : ছবিখন ইমান ককণা !

মাধৱ : বাক, তুমি কি বুজিলা ?

মালৱিকা : ভালকৈ একো বুজা নাই।

মাধৱ : মন দি চোৱাঁ, বুজিবা।

মালৱিকা : বোধ কৰো এই দৈত্যটোৱে এই মানুহ-বিলাকক উৎপীড়ন কৰিছিল আৰু মানুহবোৰে তৎ নাপাই চিঞৰি আছিল। সেই চিঞৰ শুনি এই দেৱীয়ে সিহঁতক বন্ধা কৰিবলৈ আহিছে আৰু দেৱীক দেখি ভয় খাই দৈত্যটো পলাব খুজিছে।

মাধৱ : তুমি দেখোন সন্দেহকৈ বুজিছা। বাক কোৱাঁচোন, এই দৈত্য কোন ?

মালৱিকা : ক'ব নোৱাৰোঁ।

মাধৱ : এই দৈত্যৰ নাম মহামাৰী। ইয়াৰ এজন বন্ধু আছে, তাৰ নাম দৈন্ত। তাৰ বন্ধুৱে যেতিয়া মানুহক পশুতকৈও অধম কৰে, জীৱনী শক্তি টুটাই আনে, তেতিয়া সি সকলোকে ধৰি তেজ পিয়ে। সি কালৈ ভয় কৰে জানানে ? সেই যে দেৱী-মূৰ্ত্তি দেখিছা, তেওঁলৈ, ককণাৰ অজস্ৰ ধাৰ বোৱাই যি হতভাগ্যবিলাকক ঢাকিব পাৰে, সেই মাতৃমূৰ্ত্তিলৈ।

মালৱিকা : এই ছবিখনৰ বাক উদ্দেশ্য কি ?

মাধৱ : এই ছবিৰ উদ্দেশ্য অতি স্পষ্ট। এই ব্যাধিপীড়িত লোকবিলাকক বন্ধা কৰিবলৈ শুদ্ধা লাগে। এই শুদ্ধা আহিব নাৰীৰ পৰা, যাৰ গাত মাতৃৰ পৱিত্ৰতা যোল কলা।

মালৱিকা গম্ভীৰ হ'ল। অগ্ৰমনস্ক ভাৱে আৰু এটা পাত লুটিয়ালে। আকৌ এখন ছবি ওলাল। ছবিখন এটা পৰ্বতীয়া জুৰিৰ। পৰ্বতৰ অসংখ্য ডাঙৰ ডাঙৰ শিলৰ মাজেদি জুৰিটি বৈ আহিছে। যদিও পৰ্বতৰ আন অংশত একো নাই, তথাপি এই জুৰিটিৰ ছয়োপাৰে নানাবিধ গছ আৰু বনফুল। একাবেকা গতিৰে জুৰিটি তললৈ নামিছে; পাৰ্বত্য প্ৰাণীপুঞ্জক পানীৰ যোগান ধৰিছে।

মালৱিকাই ক'লে—“সুন্দৰ প্ৰাকৃতিক দৃশ্য।”

মাধৱ : সুন্দৰ, সন্দেহ নাই। তাৰ লগতে আৰু কিবা আছে।

মালৱিকা : কি ?

মাধৱ : কোৱাঁচোন।

মালৱিকা : ক'ব নোৱাৰোঁ দেখিছে স্মৃছিছোঁ।

মাধৱ : বাক ক'ম তেন্তে, কিন্তু বেচ লাগিব।

মালৱিকা : কেই টকা ?

মাধৱ : টকা নহয়, গীত। গীত শুনাৰ লাগিব। চাওঁগৈ।

মালৱিকা : হুণ্ডনাকৈহে আছে।

মাধৱ : শুনা বোৰ গ'ল। এতিয়া এই যে ছবিখন দেখিলা তাৰ ভাৱটো ফুটাই তুমি নিজে এটি গীত ৰচনা কৰি মোক শুনাৰ লাগিব।

মালৱিকা : আও। ইমান ডাঙৰ কামৰ ভাৰ মই ল'ব নোৱাৰোঁ।

মাধৱ : তেনেহ'লে ময়ো তোমাক এই ছবিৰ মৰ্ম বুজাই দিব নোৱাৰোঁ।

মালৱিকা : বাক পাৰোঁ নে নোৱাৰোঁ মই চেষ্টা কৰি চাম। এতিয়া আপুনি ছবিখনৰ কি অৰ্থ উলিয়াব খুজিছিল, উলিয়াওক।

মাধৱ : মই অৰ্থ কি উলিয়াম! ওলায়েই আছে। এই চোৱাঁ পৰ্ব্বতটো কিমান কঠিন।

ক'তো একো নাই, আছে মাথোন প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড শিল। যদি এই জুৰিটি নাথাকিলহেতেন তেনেহ'লে এই গছ-লতা, এই ফল-ফুল একোৰে চিন নাপালাহেতেন। ইমান কঠিন শিলনিও এই জুৰিটিৰ স্পৰ্শত কোমল হৈ গৈছে। তাৰ ফলতেই প্ৰকৃতিৰ এই অতুল সম্পদ। ইয়াৰ পৰা বুজা যায়, কোমল-কঠিনৰ মিলনতেইহে সৃষ্টিৰ বিকাশ আৰু সৌন্দৰ্য। সকলো একে হ'লে এক বিকট সৃষ্টি থাকিলেও থাকিব পাৰে, কিন্তু সৌন্দৰ্য নাথাকে।

লাহে লাহে আন্ধাৰ বাঢ়ি আহিল। ছবিবিলাক ভালকৈ মনিব নোৱাৰা হ'ল। মালৱিকাই ক'লে--
“আক ভালকৈ দেখা নাৱায়, বলক চাকিব ওচৰত

মাধৱ : মোৰ চোৱা আছে, তুমিয়েই চোৱাঁগৈ।

মালৱিকা : মই অকলৈ চাব হে পাৰিম, বাখ্যা কৰিব কোনে? আপুনি থাকিব লাগিব।

মাধৱ : মই থাকিব নোৱাৰোঁ, মোৰ আন কাম আছে। তুমি নিজে কি পাৰা অৰ্থ উলিয়াবা। যদি নোৱাৰা তেন্তি বাক দেখা যাব।

এইদৰে কৈয়েই মাধৱ ফুলনিৰ পৰা ওলাই গ'ল। মালৱিকাও ধীৰে ধীৰে ভিতৰ সোমাল।

দ্বিতীয় অধ্যায়

পথ্য সংগ্ৰহ

ফুলনিৰ পৰা ওলাই মাধৱ ঘৰলৈ আহিল আৰু অলপ সময় বিশ্রাম ল'লে। তাৰ পিচত বাহিৰ ওলাই আলিয়ে আলিয়ে যাবলৈ ধৰিলে। কিছু সময়ৰ মূৰত এঘৰ মানুহৰ পল্লি পালেগৈ। পল্লি-মূৰতে অলপ বৈ লাহে লাহে গুপনাথন মেলি সোমাই গ'ল। সেতিয়া চোতালত বা চ'ৰা-ঘৰত কাৰো সাৰ-সঁহাৰি নাছিল, আন কি, এটা চাকিও নাছিল। মাধৱে সঁহাৰি লগালে; কিন্তু কোনো নোলাল। ইফাল-সিকালকৈ থাকি কাকো লগ পোৱাৰ আশা নেদেখি মাধৱ লাহে লাহে ওলাই আহিল। বাটৰ কাষতে এজোপা ডালিম গছত আঠোটা কি দহোটা ডালিম আছিল। তেওঁ পূৰ্ণ চাই তাৰে দুটা ছিঙি জেপত ভৰালে তাৰ পিচত যেনেকৈ গৈছিল তেনেকৈয়ে ওলাই আহিল আৰু আন এটা বাটেদি যাবলৈ ধৰিলে।

কিছু পৰ একেবাহে গৈ গৈ মাথৰ এটা জুপুৰি-বহাৰ সমুখত উপস্থিত হ'ল। ঘৰটোৰ ছৱাৰ বন্ধ আছিল! ছৱাৰ মুখত থিয় হৈ মাথৰে মাতিলে—“মাহী!”

“বোপা আহিছা?”—এই বুলি এজনী আদহীয়া ভিবোতাই ছৱাৰখন মেলি দিলে! মাথৰ ভিতৰ সোমাল।

ভিতৰৰ খোটালাঠোত এখন খাট। খাটত এজনী গাভৰু শুই আছে। তেওঁৰ গা কনুলেবে ঢকা। মাত্ৰ মুখখন ওলাই আছে যদিও সেই মুখত তেজ নাই, চকু কোটৰত সোমোৱা, তথাপি দেখিলেই বুজা যায় স্বাভাৱিক অৱস্থাত সেই মুখৰ জেউতি আৰু লৱণ্য কম নাছিল। এতিয়া কিবা টান নৰিয়াত পৰাৰ বাবেহে ই নিস্তেজ হৈছে।

সঁচাকৈয়ে গাভৰু বোগ-শয্যাত শায়িত। আজি দুসপ্তাহ হ'ল, তেওঁৰ গ্ৰহণী। মাকৰ অৱস্থা ভাল নোহোৱাত প্ৰথমতে ভাল চিকিৎসা হোৱা নাছিল। তিন দিনৰ দিনা মাথৰে খবৰ পাই এজন ডাক্তৰ লৈ গৈ দেখুৱালে। ডাক্তৰে চাই-চিতি ঔষধ দিলে। শ্বখৰ বিষয় ডাক্তৰজন দয়ালু, তেওঁ বোগিনী আৰু মাকৰ অৱস্থা দেখি পাৰিশ্ৰমিক যে নল'লেই, আন কি ঔষধৰ দামো নালাগে বুলি ক'লে। এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল পথ্যৰ। ডাক্তৰে ক'লে—“বাৰ্ণি, বেদান, ডালিম, গ্লুক'জ,—এইবোৰেই এই বোগৰ পথ্য।”

মাথৰে তেতিয়াই নিজৰ খবৰত সকলো আনিলে; কিন্তু বজাবত ক'তো বেদানা বা ডালিম নাপালে। য'তে বিচাৰে তাতে ঢুকাল বুলি মাথোন সমিধান পায়। কাৰবাৰ বাৰীত আবতৰীয়াকৈ লগা ডালিম আছে নে নাই তাৰ সন্বেদ লোৱাৰ বাহিৰে তেতিয়া তেওঁৰ ডালিম পোৱাৰ আন উপায় নাছিল।

আজি দহ-বাৰ দিন মাথৰে দিনে বাতিয়ে বোগিনীৰ শুজুৱা কৰিছে। তেওঁ নিজে কোনোদিনা এমুঠি খাইছে, কোনোদিনা বা অকল ভীমকল আৰু গাখীৰ খায়েই কটাইছে। বোগিনীৰ হাত ভৰি পিটিকি দিয়া, ধুওৱা-পখলোৱা, পথ্য প্ৰস্তুত কৰি খুওৱাকে আদি কৰি সকলো কাম তেওঁ নিজ হাতেই কৰিছে। কালিৰে পৰা বোগিনীৰ অৱস্থা ভাললৈ আহিছে। সেই কাৰণে তেওঁ আজি মাজে মাজে খবৰ কৰাৰ বাহিৰে বেমাৰীৰ গাতে একেবাহে লাগি থকা নাই। আজি বাৰদিনৰ মূৰতহে তেওঁ এসাজ ভালকৈ খাইছে আৰু অলপ বিশ্ৰাম লবলৈকো সময় পাইছে।

বোগিনীৰ নাম প্ৰতিমা। প্ৰতিমাই আজি নিজে ডালিম খাবলৈ বিচাৰিছিল; কিন্তু ডালিম যে পোৱা নাযায়! অমুসন্ধান কৰোঁতে এজনে ক'লে—“মই জনাত ৰায় চাহাব জগদানন্দ বৰকাকতীৰ বাৰী! এজোপা গছত দহোটা মান পৈনত ডালিম আছে; কিন্তু তাক পাবৰ উপায় নাই। মই বেমাৰীৰ নিমিত্তে বিচাৰি যোৱাত তেওঁ ক'লে—“কলিহে পেলাইছে, নি কি কৰিবা! মিছাকৈ নষ্ট কৰিব নোৱাৰোঁ, মোৰ ঘৰতো প্ৰয়োজন হ'ব পাৰে।”

সংবাদটো পাই মাথৰে ঠিক কৰিলে—ডালিম যেনেকৈ হওক আনিবই লাগিব। ৰায় চাহাবে যে নেবেচে সেইটো থিৰাং, অখচ এনেয়েও দিয়াৰ আশা নাই। তথাপি এবাৰ চেষ্টা কৰি চাবৰ মনেৰেই তেওঁ ৰায় চাহাবৰ ওচৰলৈ গ'ল, কিন্তু কাৰো লগত সাক্ষাৎ নহ'ল। অগত্যা তেওঁ ওপৰত কোৱা দৰেই তাক সংগ্ৰহ কৰিলে।

মাথৰ ভিতৰ সোমুৱাই বাকচ এটাৰ ওপৰতে ডালিম ছুটা ধ'লে! তাৰ পিচত প্ৰতিমাৰ মূৰ

কাষতে খাটত বহিল আৰু হাত এখনত ধৰি নাড়ী চালে। তাৰ পিচত সেই হাতত ধৰা ভাৱেই তেওঁৰ গা কেনে লাগিছে, ভোক লাগিছে নে নাই, দিনত কি খাইছিল ইত্যাদি প্ৰশ্ন কৰিলে। প্ৰতিমাৰ উত্তৰত সকলো লক্ষণ ভাল দেখি তেওঁ ক'লে,—“এতিয়া আৰু কোনো ভয়ৰ কাৰণ নাই, ঈশ্বৰে চকু মেলি চালে।”

প্ৰতিমাই এই কথা শুনি এটা দীঘল জমুনিয়াত কাঢ়িলে। চকুৰ কোণত নিয়ৰৰ টোপালৰ দৰে ছোটোপাল চকুলো দেখা গ'ল। মাধৱৰ কিন্তু তাত চকু নপৰিল। তেওঁ পথ্যাতিৰ সম্পৰ্কে মাকক উপদেশ দি অলপ পিচতে বিদায় ল'লে।

তৃতীয় অধ্যায়

মাধৱৰ পৰিচয়

মাধৱৰ পূৰ্বা নাম মাধৱচন্দ্ৰ ভূঞা; জাতত কায়স্থ, ঘৰ কামৰূপৰ এখন গাঁৱত। মাধৱৰ পিতাক নিজে শিক্ষিত আছিল, আৰু অৱস্থাও আছিল চকুত লগা। সেই কাৰণে তেওঁ তেওঁৰ ছয়োটা ল'ৰাকে উচ্চ শিক্ষা দিব পাৰিছিল। মাধৱৰ ককায়েক যাদৱে এম, এ, পাছ কৰি হাকিমৰ কাম পায়। এতিয়াও তেওঁ সেই কাম সুখ্যাতিৰে কৰি আছে। মাধৱে যেতিয়া বি, এল, পঢ়ে তেতিয়াই তেওঁৰ পিতাক স্বৰ্গী হয়। মৃত্যুৰ সময়ত তেওঁ তেওঁৰ স্থাৱৰ অস্থাৱৰ সকলো সম্পত্তি উইল কৰি ছয়ো পুতেককে ভাগ কৰি দি যায়।

মাধৱ পঢ়া-শুনাত ভাল আছিল যদিও, তেওঁৰ স্বভাৱটো আছিল কাৰো লগত নিমিলা। পিছা-উৰা, খোৱা-লোৱা, ফুৰা-চকা একোতে সহপাঠী-

বিলাকৰ তেওঁৰ মিল দেখা নগৈছিল। আনকি, কলেজত পঢ়োঁতেও তেওঁ কেতিয়াবাহে জোতা পিন্ধে। সবিয়েহৰ তেলৰ বাহিৰে আন হেলৰ লগত তেওঁৰ সন্মত নাই। খোৱাৰ ভিতৰত হুবেলা দুসাজ ভাত, আবেলি দৈ-চিৰা বা কোমল চাউল, সিও নহ'লে শুদা ভীমকল খায়েই হেঁও সন্তুষ্ট। চাহ, মিঠাই, কে'কু আদি কেতিয়াবা কাৰবাৰ নিমন্ত্ৰণত খোৱাৰ বাহিৰে নিজৰ ঘৰত তেওঁ কেতিয়াও নাখায়। এইদৰে চলি তেওঁ নিজৰ খৰচৰ টকাৰ পৰা যি বাহি কৰিব পাৰে, তাৰে কোনো নিৰাশ্ৰয় বোণীক পথা কিনি নিয়ে নাইবা জাবত লবলৈ কল্লকৈ এখন দিয়ে। ফুৰা-চকা কৰোঁতেই তেওঁ গোটেই নগৰৰ বাহিৰি গোটায়। কোন ঠাইত কি আছে, কাৰ ঘৰত নৰিয়া হৈছে, কোন ঠাইত সংক্ৰামক ব্যাধি হৈছে, ক'ত ডাক্তৰ বা গুজ্জাৰৰ প্ৰয়োজন ইত্যাদি সংবাদ সংগ্ৰহ কৰাই তেওঁৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য।

যিবোৰ ঠাইলৈ আন ভাল মানুহ কেতিয়াও নাযায়, তেনেবোৰ ঠাইলৈ যাবলৈকো তেওঁ অলপো সঙ্কোচ নকৰে। আন কি, মেহতৰ-পটিত ৰাতি থাকি বোণী শুজুৱা কৰিবলৈও তেওঁ কুঠাবোধ নকৰে। কেতিয়াবা কোনো সহায়-সাৰথিহীন বোণীক পৰ দি তেওঁ কলেজকে খতি কৰিছিল। বন্ধৰ দিনত তেওঁ আওহতীয়া গাওঁ-ভূঁইবাবলৈ গৈ তাৰ মানুহবিলাকৰ অন্ধবিশ্বাস আৰু কুসংস্কাৰ আঁহাবলৈ যত্ন কৰিছিল; যাতে তেওঁলোকে সৰু নীতি, সদাচাৰ আৰু শুলিকা লাভ কৰি সকলো প্ৰকাৰে স্বাৱলম্বী হৈ উঠিব পাৰে তাৰ নিমিত্তে নানান প্ৰকাৰে বুজন দিছিল। কেতিয়াবা পাৰ্বৰ লবাইতক লগত লৈ নিজেই বাট-পদূলি পৰিষ্কাৰ কৰাত লাগি গৈছিল। মাজে মাজে অস্পৃশ্যতানিবাৰণ, গাওঁ-সংগঠন, শিক্ষা-প্ৰচাৰ, স্বাস্থ্য-

নীতি আদি নানান বিষয়ে সৰু সৰু পুথি ছপাই
গোটাই দেশতে বিলাই দিছিল। এনেকৈয়ে তেওঁ
অসমৰ নানা ঠাইত সমাজ সংস্কাৰ আৰু সংগঠনৰ
কাৰ্য্যত লাহে লাহে আগ বাঢ়ি গৈছিল। তেওঁৰ
এই চেষ্টাৰ ফলত গোটেই দেশত এটা আলোড়ন
দেখা গৈছিল। কিন্তু অহযোগ আন্দোলন আৰম্ভ
হোৱাৰ পৰা ৰাজনীতিৰ প্ৰবল সোঁতে আন সকলো
আন্দোলন উটুৱাই নিলে। তেতিয়াৰে পৰা তেওঁৰ
কাৰ্য্য অকল আৰ্হুসেৱাতে সীমাবদ্ধ হৈ পৰিল।

এইখিনিতে কোৱা ভাল যে গুৱাহাটীত মাধৱৰ
পিতাকৰ এটা ঘৰ আছিল। কলেজত পঢ়োঁতে
তেওঁ সেই ঘৰতে আছিল; লগত আছিল মাত্ৰ
এটা চাকৰ।

মাধৱে যদিও বি, এল, পঢ়িছিল, তথাপি বোগী
পৰিচৰ্যা, ধাত্ৰীবিজ্ঞা আদিৰ শিক্ষাতহে তেওঁ বেছি
আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰিছিল। মাজে মাজে তেওঁ ডাক্তৰৰ
ঘৰলৈ গৈ সম্বেদজনক কথাৰ মীমাংসা কৰাই লৈছিল।

যথা সময়ত তেওঁ বি, এল, পাছ কৰি উকীল
হ'ল, কিন্তু তেওঁৰ ওকালতি তিনি মাহতকৈ বেছি
নচলিল। ইয়াৰ ভিতৰত তেওঁ মোকৰ্দমা পাইছিল
মাত্ৰ চাৰিটা। প্ৰথমটো আছিল এটা মাৰ-পিটৰ
ফৌজদাৰী মোকৰ্দমা। তেওঁক পাঁচ টকা বয়না
দি ফৰিয়াদী পক্ষই ধৰিছিল। যিদিনা মোকৰ্দমা
উঠিব তাৰ দুদিন আগতে ফৰিয়াদী আহি সুধিলে,
—“দেউতা, সাক্ষীকেইটা আপোনাৰ ওচৰলৈ কেতিয়া
আনিব?”

মাধৱ : মোৰ ওচৰলৈ আনি কি কৰিবা?

যিদিনা মোকৰ্দমাৰ সোধ হ'ব, সেই-
দিনা কাছাৰীলৈ লৈ যাব।

ফৰিয়াদী : সিহঁতে কি ক'ব লাগিব, আগেয়ে

শিকাই নথলে কেনেকৈ হ'ব।

মাধৱ : যি জানে তাকে ক'ব, নজনা কথা তো
ক'ব নালাগে।

ফৰিয়াদী : সেইদৰে হ'লে সকলো মিছা হ'ব

মাধৱ : তেন্তে তুমি মিছা মোকৰ্দমা কৰিছা।

এতিয়া মই মিছা কথা শিকাই তাক
সঁচা কৰি দিব লাগে, নহয়?

ফৰিয়াদী : গোচৰ বুলিলে মিছা-সঁচা দুয়োটা
আছে। অকল সঁচা কথাৰে জিকিব
পৰা হ'লে আকৌ উকীল ধৰিবলৈ
আহোঁ কেলেই? আগে-পিচে উকীলে
দেখোন নিজে সাক্ষাক মাতি আনি
শিকাই লয়।

মাধৱে তাৰ কোনো উত্তৰ নিদি ভিতৰলৈ
সোমাই গ'ল। অলপ পিচতে ৰূপ পাঁচ টকা লৈ
ওলাই আহি মক্কেলৰ হাতত দি ক'লে—“এইয়া
তোমাৰ টকা লোৱা। মই তোমাৰ মোকৰ্দমা চলাব
নোৱাৰোঁ।”

মানুহটো ভেৰা-চেকা খাই উকীলৰ মুখলৈ চাই
থাকিল। তাকে দেখি মাধৱে ক'লে—“লোৱা আৰু
এতিয়াই ইয়াৰ পৰা গুচি যোৱা।”

অগত্যা মানুহটোৱে টকা কেইটালৈ বিদায় ল'লে।

ইয়াৰ পিচত পালে ছুটা দেৱানী মোকৰ্দমা।
তাত সাক্ষীবাদীৰ-লেঠা বিশেষ নাছিল। কৰ্জা খত,
দি টকা ধাৰ কৰি যথা-সময়ত পৰিশোধ নকৰাৰ
বাবে মহাজনে আদালতৰ আশ্ৰয় ল'ব লগাত
পৰিছিল। প্ৰথমটো মোকৰ্দমাৰ দিন পৰাৰ আগতে
দেনাদাৰৰ সকলো অৱস্থা অতুলসন্ধান কৰি মাধৱে
বুজিলে, কোনো কু-মন্ত্ৰলবন্ত সি ধন নিদিয়াকৈ থকা
নাই; অভাবেইহে তাৰ স্বভাৱ নষ্ট কৰিছে। তেওঁ

তেতিয়া দোনাদাবক মঙাই আনি মাহে মাহে অলপ অলপকৈ পৰিশোধ কৰাৰ বন্দবস্তত পাতনাদাবৰ লগত মিট-মাট কৰাই দিলে।

দ্বিতীয়টো দেৱানী মোকৰ্দ্দমাৰ যি দেনাদাব, তাৰ থকা ঘৰৰ ভেটিটোৰ বাহিৰে আন একো নাছিল। তাৰ ঘৈণীয়েক আৰু লৰা-ছোৱালীৰ নবিয়াৰ সময়ত সেই টকা খাব কৰা হৈছিল। অকল সেয়ে নহয়, সেই টকাই নোজোৰাত তাৰ ঘৰৰ ভেটিটোৰ বাহিৰে স্থাৱৰ-অস্থাৱৰ সম্পত্তি যি আছিল তাকো বেচি চিকিৎসা চলালে। ইমানতো তাৰ ভাগ্য প্ৰসন্ন নহ'ল। এটা এটাকৈ তাৰ ঘৈণীয়েক, ছুটা ল'ৰা আৰু এজনী ছোৱালী মৃত্যুৰ মুখত পৰিল। এতিয়া আছে মাত্ৰ তাৰ ঘৰৰ ভেটিটো আৰু সৰু লৰা এটা। সকলো কথা জানি মাথৰে তেওঁৰ মকেলক ক'লে "চোৱাঁ এই মানুহটোৰ ওপৰত মোকৰ্দ্দমা চলোৱাটো বৰ নিষ্ঠুৰ কাম হ'ব। ইফালে তোমাৰ টকাকেইটা এনেয়ে যোৱাও সম্ভাৱ্য কাম নহয়। সেই কাৰণে তুমি তাৰ স্মৃতিখিনি এৰি দিয়া, মূলখিনি ময়ে দিওঁ। সি যদি কেতিয়াবা মোক দিব পাৰে দিব, নোৱাৰে নাই।"

মকেল ভাতে সন্মত হ'ল। নহ'নলৈ ঘৰৰ ভেটি-টোত যে সেইখিনি টকাও ওলাব, তাৰ আশা কম আছিল। মাথৰে তেতিয়াই ভিতৰৰ পৰা আঢ়ৈকুৰি ৰূপ আনি মোকেলৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলে। সিও টকাকেইটা লৈ উকীলৰ অদ্ভুত আচৰণত আচৰিত হৈ গুচি গ'ল।

ইয়াৰ পিচৰটো এটা ডাঙৰ ধৰণৰ কোঁজলাৰী। ইয়াৰ সম্পৰ্কতো প্ৰথম মোকৰ্দ্দমাৰেই পুনৰাভিনয় হ'ল। মাথৰে এইবাৰেই ওকালতি নকৰোঁ বুলি শপত খালে। বোধ কৰোঁ তেওঁ ভালেই কৰিলে।

মিছা কবলৈ যাৰ সাহ নাই, অন্তায় দেখি নিৰ্দ্ধিকৰাৰ চিন্তে চাই থাকিবলৈ যাৰ মনোবল নাই, ভেনে মানুহ অন্ততঃ আমাৰ দেশত ওকালতি ব্যৱসায়ৰ নিমিত্তে উপযুক্ত নহয়।

পিশাৰ টাইলমতে মাথৰে নগৰ টকা চাৰি হেজাৰ গুৱাহাটী নগৰৰ ঘৰ-বাৰী আৰু গাৱঁৰ কলিত মাটি কিছুমান পাইছিল। এতিয়া সেই টকাৰ আধাৰে চাউল-দাইল, লোণ-স্লেট আদিৰ এখন দোকান পাতিলৈ। কাৰ্খাৰকাৰৰ ভিতৰত হ'ল মথুৰানাথ নামে এজন মেনেজাৰ আৰু ছফন বিক্ৰীদাৰ। সকলোবোৰ বস্তুৰ দাম লিখা এখন ফলি তেওঁৰ দোকানৰ আগত আঁৰি থোৱা হ'ল। বজাৰ-দৰৰ কম-বেচ হ'লে ফলিতে সাল-সলনি কৰা হয়। খুচুৰা বিক্ৰীৰ মাল গ্ৰাহকে ইচ্ছা কৰিলে নিজে জুপি চাবলৈ বাহিৰতো ডগা-পাল্লা ৰখা হ'ল। অলপ দিনৰ মূৰতে তেওঁৰ দোকান জনাজাত হৈ পৰিল আৰু বিক্ৰীও দিনে দিনে বাঢ়ি আহিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ য'ত যি বস্তু পুৰিধাজনক দৰত পায় তাৰ সমুদয় লৈ চুৰ এটাকৈ নগৰ চালাল আনিবলৈ ধৰিলে আৰু সৰু দোকানবোৰক মাল যোগাবলৈ ধৰিলে। ব্যৱসায়ত সাধুতা থাকিলে তাত উন্নতি নোহোৱাকৈ নাগাকে। মাথৰৰ ব্যৱসায়ো দিনে দিনে ডাঙৰ হবলৈ ধৰিলে, কৰ্মচাৰীৰ সংখ্যাও বঢ়াব লগাত পৰিল। তেওঁ যিমান পাৰে কম লাভত বস্তু বেচে, তথাপিও এতিয়া কৰ্মচাৰীৰ দৰমহা আৰু ঘৰৰ ভাড়া দিও তেওঁৰ মাহে ডেৰ লাখ টকা লাভ থাকে।

মাথৰ কেতিয়াবা কেতিয়াবাহে দোকানলৈ যায় আৰু হিচাপ-কিতাপ পৰীক্ষা কৰে। মথুৰাৰ ওপৰত তেওঁৰ পুৰা নিৰ্ভাস আছিল।

এতিয়া মাথৰৰ কামৰ ভিতৰত নগৰৰ সকলো

খবৰ বখা, ছুখীয়া-কগীয়া, পতিতা আদিক অৱস্থা অনুযায়ী সাহায্য কৰা, অস্পৃশ্যসকলৰ স্বভাৱ পৰিবৰ্তনৰ নিমিত্তে যথাসম্ভৱ কামত তৎপৰ হোৱা। এইবোৰ কাম কৰি আজৰি পোৱা সময়ত তেওঁ কেতিয়াবা কিতাপ পঢ়ে, কেতিয়াবা ছবি আঁকে, কেতিয়াবা প্ৰৱন্ধ নাইবা চিঠি লিখে আৰু কেতিয়াবা এইবোৰ বিষয়কে লৈ বন্ধু-বান্ধৱৰ লগত আলোচনা কৰে। কেতিয়াবা আকৌ কোৰ মাৰি বাৰীত শাক-পাচলিৰ খেতি কৰে।

আগ ভোখৰত যাদৱে নানা উপদেশ দি মাধৱলৈ ঘনাই চিঠি লিখিছিল, কিন্তু মাধৱৰ গঢ়-গতি দেখি আজিকালি চিঠিপত্ৰ প্ৰায় নিলিখাই হ'ল। দেউতাক স্বৰ্গী হোৱাৰ পিচৰ পৰাই মাকো যাদৱৰ লগত থাকে।

মালৱিকাবৰ ঘৰ মাধৱৰ ঘৰৰে প্ৰায় লগালগি। মালৱিকাবৰ পিতাকৰ নাম মহেশ্বৰ বৰুৱা। তেওঁৰ ছুটা ল'ৰা—দেৱেশ্বৰ আৰু যোগেশ্বৰ। আই, এ, পাচ কৰি দেৱেশ্বৰ এতিয়া জীৱনবীমা কোম্পানীৰ এজেন্ট হৈছে; সেইকাৰণে তেওঁ বেছি ভাগ দিন প্ৰহাসতে থাকে। যোগেশ্বৰে এতিয়া বি, এ, পঢ়ে। মালৱিকাই এবছৰৰ আগতে মেট্ৰিকুলেশ্যন্ পাছ কৰি এনেয়ে ঘৰতে আছে, কোনো চাকৰি-বাকৰি কৰা নাই। আন ঠাইত চাকৰিৰ আশা আছিল যদিও, পিতাকে ঘৰৰ পৰা আঁতৰি যাবলৈ নিদিয়াত যাব পৰা নাই।

মাধৱে মেট্ৰিকুলেশ্যন্ পাছ কৰি যেতিয়া গুৱাহাটীৰ কলেজত নাম লগায়, তেতিয়াৰ পৰাই এই ঘৰতে আছে। মালৱিকাবৰ ককায়েক দেৱেশ্বৰ কলেজত তেওঁৰ সহপাঠী আছিল। এনেয়ে লগালগি ঘৰ, ভাতে আকৌ ছয়ো একে বিষয়কে পঢ়িছিল। সেইকাৰণে মাধৱ আৰু দেৱেশ্বৰৰ ছয়োখন ঘৰেই

নিজা হৈ পৰিছিল। দেৱেশ্বৰহঁতৰ ঘৰত মাধৱলৈ ছুৱাৰ সদায় মুকলি। আন নালাগে সোধ-পোছ নোহোৱাকৈ বান্ধনীঘৰত সোমাই ভাত-জলপান খুজি খোৱাতো কোনেও অস্বাভাৱিকতা অনুভৱ নকৰে। মহেশ্বৰ আৰু তেওঁৰ গৃহিণীয়েও মাধৱক নিজৰেই এটা ল'ৰা যেন ভাবে।

মাধৱ যেতিয়া কলেজত ভৰ্ত্তি হয়, মালৱিকাই তেতিয়া ইংৰাজী স্কুলৰ চতুৰ্থ মানত পঢ়িছিল। মাধৱে কেতিয়াবা তেওঁক লিখা-পঢ়া শিকায়, কেতিয়াবা ছবি আঁকিবলৈ শিকায়, কেতিয়াবা ফুৰিবলৈ লগত লৈ যায়।

মাধৱৰ কাম-কাজ, চলন-ফুৰণ দেৱেশ্বৰহঁতৰ লগত নিমিলিছিল। সেই কাৰণে তেওঁলোকে মাধৱক পিন্ধা-উৰা, খোৱা-লোৱা আদিলৈ বিশেষ চকু দিবৰ দিমিত্তে মাজে মাজে উপদেশ দিছিল; ঘাইকৈ কোনো সম্বন্ধ নথকা মানুহৰ ঘৰত ৰোগী-শুশ্ৰূষা কৰা, মানুহৰ অভাৱ হ'লে অস্পৃশ্য মানুহৰ মৃত দেহ নিজে কান্ধত লৈ সংকাৰ কৰিবলৈ নিয়া আদি কাৰ্য্য দেৱেশ্বৰহঁতে ভাল নাপাইছিল আৰু সেইবোৰ এৰি পেলাবলৈ দঢ়াই দঢ়াই কৈছিল। মাধৱে কিন্তু তেওঁলোকৰ অনুৰোধ বখা নাছিল।

মালৱিকাবৰ মত কিন্তু ককায়েকহঁতৰ লগত নিমিলিছিল। তেওঁ মাধৱৰ এইবোৰ কাৰ্য্য দেখি এফালে যেনেকৈ আচৰিত মানিছিল, আনফালে তেনেকৈ মুগ্ধও হৈছিল।

এদিন ফুৰিবলৈ যাওঁতে মালৱিকাই মাধৱক সুধিলে,—“দাদা, আপুনি সিদিনা সেই কুলিটোৰ খটো নি সংকাৰ কৰিলে গৈ কিয়? ওচৰত কত মানুহ আছিল, আন কি, তাৰ সম্পৰ্কীয় মানুহো আছিল; তেওঁ দেখোন তাৰ পুতেকৰ বাহিৰে আন

কোনো ভুলভুলে। আপোনাৰ লগত তাৰ কোনো সম্বন্ধ নাই, তথাপি আপুনি নিলে কিয়?

মাধৱ : মাধৱ মোৰ লগত সম্বন্ধ নাই বুলি কোনে ক'লে তোমাক? চোৱাঁ, সৃষ্টি-স্থিতি-প্ৰলয়ৰ মূল কাৰণ পৰমেশ্বৰ একেজন। তেৱেঁই বহুধা বিভক্ত হৈ মানুহ-গৰু, কীট-পতঙ্গ, তৰু-তৃণ লতা-গুল্ম আদি ৰূপেৰে প্ৰকাশ পাইছে। সেই দেখি প্ৰত্যেকেই সেই বিৰাট দেহৰ একোটা অংশ। তোমাৰ দেহৰ ভিতৰতে চকুৱে যদি কাণক পৰ ভাৱে, হাতে যদি ভৰিক ঘিণ কৰে, তেন্তে দেহৰ অস্তিত্বই নাথাকে, কেনেবাকৈ থাকিলেও সি জীৱ-শীৰ্ষ হ'ব। সমাজ ৰূপ শৰীৰ-টোৰো এটা অংশ আন এটাৰ স্মৃণ-নীয় হ'লে, গোটেই সমাজৰে অৱনতি ঘটে। সেই কাৰণে একে শৰীৰৰ অঙ্গ-স্বৰূপ সকলো প্ৰাণীতে এটা সহজে মনিব নোৱাৰা অথচ কটকটীয়া বান্ধ আছে।

কেতিয়াবা মালৱিকাই সোধে—“আপুনি খোৱা-লোৱা, পিন্ধা-উৰাত ইমান কিপিণালি কৰে কিয়? স্বাস্থ্যৰক্ষাৰ নিমিত্তেও ভাল সাজ-পাৰ, জানো প্ৰয়োজনীয় নহয়?

মাধৱে উত্তৰ দিয়ে,—“ই তোমাৰ ভুল ধাৰণা। মই ভূমি কোৱা এটাতো কিপিণালী কৰা নাই। যিমানখিনিৰ প্ৰয়োজন তাতকৈ কম কৰাকৈহে কিপিণালি বোলে। কিন্তু মই কেতিয়াও তেনে নকৰোঁ। ভূমি ভাবিছা যি দামী দামী সাজ-পাৰ নলয়, অথবা নানাবিধ ব্যৱহাৰ আৱাৰৰ ব্যৱস্থা নকৰে, তেৱেঁই

ৰূপণ। আচলতে কিন্তু তেনে নহয়। জাৰ গুচা-বলৈ বা স্বাস্থ্য-ৰক্ষা কৰিবলৈ যেনে কাপোৰ আৰু সাজপাৰৰ প্ৰয়োজন তেনে কাপোৰ বা সাজ-পাৰ লোৱাত মই কেতিয়াও আপত্তি নকৰোঁ। শৰীৰ আৰু তাৰ শক্তি-ৰক্ষাৰ উপযোগী আহাৰৰ ব্যৱস্থাও মোৰ আছে। কোনোৱে আধলি বা টকা এটা ভাঙি জলপান এবিধ খাই যি খিনি উপকাৰ পায়, মই যদি এক অনা খৰচ কৰিয়েই সিমানখিনি বা তাতোকৈ বেছি উপকাৰ পাব পাৰোঁ, সি মোৰ কিপিণালি নহৈ মিতব্যয়িতা হৈ হ'ব। তেতিয়া মই বাকী কেই অনাৰে খাবলৈ নোপোৱা কেইবাজনকো মোৰ দৰে একোটা জলপান খুৱাব পাৰোঁ। তছ-পৰি খোৱা-লোৱা, কাপোৰ-কানি লোৱাটো মানুহৰ অভ্যাসৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। ভূখীয়াই একেখন কাপোৰেৰেই জাৰ-জহু কটায়, ধনীয়ে নানা প্ৰকাৰ কাপোৰ-কানি লৈও অভিযোগ কৰে। কিন্তু ইচ্ছা কৰিলে ধনীও যে সাধাৰণ কাপোৰ-কানিৰে চলিব নোৱাৰিব এনে নহয়। মই এনেকৈ কাপোৰ-কানি পিন্ধি কেতিয়াও আত্মকাল বোধ কৰা নাই। তোমাক বোধকৰোঁ নক'লেও হ'ব, এল-ডেবল টকাৰ সাজ-পাৰ পিন্ধা কোনো মানুহতকৈ মোৰ স্বাস্থ্য বেয়া নহয়, অথচ জয়-সাত টকাতকৈ অধিক মূল্যৰ সাজ-পাৰ মোৰ নাই।

মাধৱৰ কথা যে সকলোখিনি মালৱিকাই বুজে এনে নহয়, তথাপি যিখিনি বুজে তাতেই মাধৱৰ উদ্দেশ্যে হেঁচৰ শিব নত হয়। মাধৱক ভেঁও ভাল পায়, কেতিয়াবা জয়েকে বাপেকক ভাল পোৱা দি, কেতিয়াবা ভনীয়েকে ককায়েকক ভাল পোৱাৰ দৰে, আকৌ কেতিয়াবা এজন অন্তৰঙ্গ বন্ধুৰ দৰে। প্ৰায় দিনে মালৱিকা আৰু মাধৱৰ সাক্ষাৎ

হয়। মাধৱলৈ অপেক্ষা কৰাটো মালৱিকাৰ দৈনিক কাৰ্য্যৰ ভিতৰৰে এটা।

আজি-কালি মালৱিকাও ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ ঘৰত জ্বৰ-নৰিয়া হ'লে প্ৰায়ে ভূ-ভা লয়, পথ্যাদি প্ৰস্তুত কৰি দিয়ে, লৰা-ছোৱালী বা ভিৰোতাৰ টান নৰিয়া হ'লে বাতি থাকিও পৰ দিয়ে। মুঠতে মাধৱৰ আৰ্হি পূৰ্বাকৈ ল'ব নোৱাৰিলেও মালৱিকাক তেনে আৰ্হিত চলিবলৈ চেষ্টা কৰা দেখা যায়।

চতুৰ্থ অধ্যায়

পতিতা

সেই দিনা বাতি প্ৰতিমাৰ ওচৰৰ পৰা আহি মাধৱ মালৱিকাহঁতৰ ঘৰলৈ গ'ল। মালৱিকাই তেতিয়া মাধৱে দিয়া এল্বামখনকে লৈ ছবি চাই আছিল। মাধৱ গৈ ওচৰতে বহিল। মালৱিকাই সুধিলে—
“কলৈ গৈছিল?”

মাধৱ : চুব কৰিবলৈ।

মালৱিকা : যাওক, কি ধেমালিখন কৰে।

মাধৱ : তুমি দেখোন জানাই, মই মিছা কথা ক'ব নাজানো। সঁচাকৈয়ে চুব কৰিবলৈ গৈছিলোঁ।

মালৱিকা : কি চুব কৰিলে?

মাধৱে তেওঁৰ চুব কৰাৰ কাহিনী বিবৰি ক'লে। মালৱিকাই কোনো মন্তব্য প্ৰকাশ নকৰি থৰ লাগি শুনি থাকিল।

মাধৱে ক'লে—“কি হে! থৰ লাগিলা দেখোন!

তুমি হবলা মোক চোৰ বুলি আজিহে জানিলা। নহয়, মই ল'ৰা কালতে এবাৰ আগেয়েও চুব

কৰিছিলোঁ। কিয় শুনিবা? পিতাৰ পৰা এটা মানুহ ৰূপ আঁটে কুৰি ধাৰ কৰিছিল, স্নেহমূলে হ'লগৈ এশৰ ওপৰ। তাৰ অৱস্থা তেতিয়া ইমান বেয়া হৈ পৰিছিল যে সিমানখিনি টকা দিবৰ তাৰ কোনো উপায় নাছিল। ইপিনে দেউতাই এনেয়ে আদায় হোৱাৰ আশা নেদেখি, আদালতৰ আশ্ৰয় ল'লে আৰু টকা ডিক্ৰী পাই তাৰ ঘৰ-মাটি ক্ৰোক কৰিলে। মানুহটোৱে আহি পিতাৰ ওচৰত পাবে-মানে কান্দিলে। পিতাই ক'লে—“ডিক্ৰী পোৱা ছকুৰি টকাৰ ভিতৰত তই যদি মূল পঞ্চাশ টকা আৰু খৰচৰ বাবদ দহ টকা, মুঠ তিনি কুৰি টকা এসপ্তাহৰ ভিতৰত দিব পাৰ তেন্তে বাকীখিনি এৰি পেলাম। কিন্তু মোক নগদ টকা লাগে, খত-পত্ৰ নালাগে।” কিন্তু সি নগদ টকা দিব ক'বপৰা? আগেয়েই সি ক'তো ধাৰ নাপালে, এতিয়া আকৌ ভেটি-মাটি যাবলৈ ধৰা অৱস্থাত তাক কোনে টকা দিব! মানুহটোৰ ছবৰস্থা দেখি মোৰ বেজাৰ লাগিল। মই তেতিয়া আইৰ হাতনিপেৰাৰ পৰা ৰূপ তিনি কুৰি চুব কৰি নি মানুহটোক গোপনে দি আহিলোঁ। সি তাৰে দেউতাৰ লেঠা মাৰি দি সম্পত্তি ৰক্ষা কৰিলে।

মালৱিকা : ঘৰত সেই টকাৰ বিচাৰ নললে জানো?

মাধৱ : লৈছিল। আয়ে সেই টকা কম পাই

বাৰচৰ টকা উৰাই-ঘূৰাই লেখা দেখি-য়েই মই বুজিলোঁ এখন গোলমাল নোহোৱাকৈ নাথাকে। মই সেই কাৰণে আইৰ কাষ চাপি সুধিলোঁ—“কি হ'ল আই?”

আয়ে ক'লে—“টকা তিনি কুৰি দেখোন কম ওলাইছে। চোৰে নিয়া হ'লে গোটেইখিনি নিলে-

হেঁতেন ; তিনি কুৰি নি বাকীখিনি নো এৰিব কিয় ?”

মই তেতিয়া আইৰ আগত সকলো কথা ভাঙি-
ছিঙি ক’লোঁ। আয়ে যদিও মোক খং কৰি সতৰ্ক
কৰি দিলে, দেউতাৰ আগত একো ছলিয়ালে।
মই বক্ষা পৰিলোঁ। মানুহটোৱেও দুবছৰমানত অলপ
অলপকৈ টকাকেইটা পৰিশোধ কৰিলে। আমাৰ
ঘৰৰ প্ৰতি আজিলৈকে তাৰ এটা আপোন ভাব
আছে ; আন কি, যি কোনো খেতিৰ বস্তু প্ৰথমেই
আমাৰ ঘৰত অলপ নিদিয়াকৈ সি নিজে নাখায়।

মালৱিকা মৌন হ’ল। এই অদ্ভুত মানুহটোক
তেওঁ ভালকৈ বুজিব নোৱাৰিলে ; অথচ তেওঁৰ
গাত এনে কিবা এটা আছে যাৰ বাবে মালৱিকাই
তেওঁক শ্ৰদ্ধা নকৰি নোৱাৰে।

মাথৱে সুধিলে—“কি হে ! কথা নোকোৱা যে !
কি ভাবিছা ?”

মালৱিকা : কি ভাবিছোঁ ক’লে কি জানি আপো-
নাৰ খঙেই উঠে।

মাথৱ : হুঠে, কোৱাঁ।

মালৱিকা : আপুনি প্ৰতিমাৰ স্বভাৱ চৰিত্ৰৰ কথা
সকলো গুনিছে—এই নগৰত মুগুনা
মানুহ কোনো নাই। তেওঁৰ নিমিত্তে
আপুনি ইমান যত্ন আৰু কষ্ট স্বীকাৰ
কৰা, আন কি, চুব কৰা কথা গুনিলে
মানুহে আপোনাৰ বিষয়ে কিবাকিবি
নভবাকৈ থাকিব নে ?

মাথৱ : মানুহে যি হকে ভাবক, তাক ভাবি-
বলৈ মোৰ অৱসৰ নাই। মই যিটো
কৰ্তব্য বুলি বুজোঁ তাক কৰিমই।

মালৱিকা : কিন্তু মানুহে মিছা সন্দেহ কৰি জানো
আপোনাৰ ওপৰত আস্থা হেৰুৱাব

নোৱাৰে ? আৰু যদি ভুলকৈয়ে হওক
বা শুদ্ধকৈয়ে হওক, আপোনাৰ ওপৰত
মানুহৰ অ বিশ্বাস জন্মে, তেতিয়া জানো
আপোনাৰ কৰ্তব্যত ব্যাঘাত নজন্মাকৈ
থাকিব ? সেই কাৰণে সমাজৰ মতা-
মতলৈকো কাণ দিয়া উচিত বুলি মই
ভাবোঁ।

মাথৱ : সমাজ সমাজ নকৰিবা। সমাজ ক’ত
আছে ? দুৰ্বলক উৎপীড়ন কৰিবলৈ,
নাৰীক পদদলিত কৰিবলৈ, দেৱতাক
নৰকৰ গাতত হেঁচি সূমুৱাবলৈ সমাজ
আছে ; কিন্তু বিপ্লৱক পৰিত্ৰাণ কৰি-
বলৈ, নাৰীৰ মৰ্যাদা বক্ষা কৰিবলৈ,
পাতকাক নৰক-কুণ্ডৰ পৰা উদ্ধাৰ
কৰিবলৈ কোনো সমাজ নাই। এনে
আপোনপেটীয়া সমাজৰ শাসন মানি
চলিবলৈ মই কেতিয়াও প্ৰস্তুত নহওঁ।
আন নালাগে, প্ৰতিমাইতৰ কথা কে
ধৰা যাওক।—প্ৰতিমাৰ মাক আছিল
বামুণৰ ছোৱালী। সমাজৰ শাসনত
পৰি বাপেকে দিলে দহ বছৰতে বিয়া
আৰু তেওঁ বিধৱা হ’ল এঘাৰ বছৰত।
তেওঁ বিয়াৰ অৰ্থও লুণ্ঠিলে, স্বামী
কি বস্তু তাৰো ধাৰণা কৰিব নোৱা-
ৰিলে। সমাজৰ ব্যৱস্থা হ’ল তেওঁ
চিৰজীৱন ভ্ৰম্ৰচাৰিণী হৈ থাকিব
লাগিব। কিন্তু কোৱাঁচোন তেনে
জীৱন অতিবাহিত কৰিবলৈ মুখেৰে
ব্যৱস্থা দিয়াৰ বাহিৰে সমাজে আন
কি কৰিলে ! সকলো ভোগ-বিলাস

আক প্রলোভনৰ মাজত এৰি দি সমাজে ক'লে—“খবৰ্দাৰ! এইবোৰলৈ চকু নিদিবা।” সমাজে ভাবি নাচালে বিধৱাৰো সখৱাৰ দৰেই তেজ-মঙহ আছে, অঙ্গ-প্রত্যঙ্গ আছে, কামনা-বাসনা আছে। হয় তেওঁক এনে এটা কৰ্ম-পন্থা আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ মাজত বাথিব লাগিছিল, যাতে স্বাভাৱিক প্ৰবৃত্তিবিলাক বিকাশ পাবলৈ সুকণ্ঠা নাপায়, নহলে পুন-বিবাহৰ ব্যৱস্থা দিব লাগিছিল। কিন্তু সমাজে তাৰ এটাও নকৰিলে। এনে অৱস্থাত যদি এই বাল-বিধৱাৰ ভোগাকাজ্জা বিলাসী যুৱকৰ প্ৰলোভনৰ ইন্ধনত জ্বলি উঠিল, তাৰ বাবে সমাজেই ঘাইকৈ জগৰীয়া নহয় নে? তাৰ পিচত সেই সমাজৰে কোনোবা বৰমুৰীয়াৰ ঘৰৰ কোনোবা লম্পটৰ জালত পৰি তেওঁ হ'ল অন্তঃসংঘ। সমাজে কৰিলে কি? একে দোষতে দোষী পুৰুষজন সমাজত মান ভাগ খাই থাকিল আৰু বিধৱা হ'ল বহিষ্কৃত। এদিন হয়তো তেওঁৰ ভৰি পিছলিছিল, কিন্তু সমাজৰ এই ব্যৱস্থাই তেওঁক তুলি ধৰা দূৰৰ কথা, একে-বাৰেই নবককুণ্ডলৈ নমাই দিলে। এতিয়া কোৱাঁ, দোষ কাৰ—প্ৰতিমাৰ মাকৰ নে সমাজৰ?

সমাজৰ দোষত তেওঁ আজি পতিতা, সমাজ আৰু ঘৰৰ পৰা বিতাড়িত। তেওঁৰ উপায় নোহোৱা

হ'ল। কেচুৱা ছোৱালীটি লৈ তেওঁ ঠাই ল'লেহি নগৰৰ এচুকৰ সেই পঁজাটিত। জন্মদাতাই কেতিয়াও তাইৰ খবৰ নললে। তেওঁ কি কৰিব! আধি-কটন, কাটি, শাক-পাচলিৰ পোহাৰ দি ছোৱালীজনী ডাঙৰ কৰিলে, স্কুলত পঢ়াই মাইনৰ পাছ কৰালে। হ'ব পাৰে এই আশ্ৰয়হীন অৱস্থাত তেওঁ বহুতৰ লগত অবৈধ প্ৰণয়ত লিপ্ত আছিল; কিন্তু সমাজে জানো তেওঁৰ জীৱিকাৰ নিমিত্তে তাৰ বাহিৰে আন কিবা বাট বাখিছিল? আন কালে স্বামী বুলি মনত বাখিবলগায়া কাৰো অস্তিত্ব অল্পভৱ কৰিবৰো তেওঁ সুবিধা পোৱা নাছিল।

মালৱিকা : মাকৰ বাক সেয়ে। প্ৰতিমাৰ স্বভাৱ-চৰিত্ৰৰ কথাওতো সকলোৰে জনাজাত।

মাধৱ : প্ৰতিমাৰ ৰূপ আছে, যৌৱন আছে, সেই ৰূপ-যৌৱনত মুগ্ধ যুৱক আছে; কিন্তু ৰিয়া কৰাওঁতা কোনো নাই, পথ প্ৰদৰ্শক নাই, অভিভাৱক নাই। এনে স্থলত যদি তেওঁৰ পতন ঘটিছে, তাত আচৰিত হ'বলগীয়া একো নাই।

মালৱিকা : সেই কাৰণেই কৈছোঁ, আপুনি যি ভাবে ঘনিষ্ঠতা কৰিছে সি ভাল হোৱা নাই।

মাধৱ : তুমি তেন্তে মোৰ ওপৰত সন্দেহ কৰিছা।

মালৱিকা : কেতিয়াও নাই কৰা, কাৰণ মই আপো-নাক চিনি পাওঁ। কিন্তু আন মানুহে আপোনাৰ বিষয়ে অজ্ঞাৰ্য আলোচনা কৰা কাণত পৰিছে।

মাধৱ : কৰিবলৈ দিয়া। যাব কোনো কাম নাই, সি এনেবিধৰ আলোচনাৰ বাহিৰে

সময় কটাবলৈ আক কি পাব। সি নিদিলে কিয় ?”

যি নহওক, সিহঁতক যে সময় কটাবলৈ সুযোগ এটা দিব পাৰিছো, সেয়ে মোৰ পক্ষে যথেষ্ট।

কথা পাতি থাকোঁতেই ঘড়িত টং টং কৈ এবাৰ বাজিল। কথাৰ কোবত কিমান সময় হ’ল তেওঁ-লোকৰ তাৰ গমেই নাছিল। এতিয়া মাধৱ ঘৰলৈ আহিবলৈ উঠিল, মালৱিকাও শুবলৈ গ’ল।

পঞ্চম অধ্যায়

অভিভাৱক

প্ৰতিমাৰ নৰিয়া ভাল হোৱা দুসপ্তাহমান হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰতে সুপথ্যৰ ব্যৱস্থাৰ গুণত গালৈ আগৰ বৰণ, আগৰ তেজ ঘূৰি আহিছে। নৰিয়াৰ সময়ত তেওঁৰ পদূলিৰ আগেদি অহা-যোৱা কৰা মানুহৰ সংখ্যা কমি গৈছিল, এতিয়া আকোঁ বাঢ়িবলৈ ধৰিছে। এতিয়াও মাধৱে মাজে-সময়ে ভু-ভা লৈয়েই থাকে।

এদিন সন্ধ্যা সময়ত মাধৱ প্ৰতিমাৰ ঘৰলৈ গৈছিল। তেতিয়া প্ৰতিমাৰ মাক ঘৰত নাছিল। মাধৱে খিঁয়ে খিঁয়ে তেওঁৰ শাৰীৰিক কুশল-বাতৰি লৈ তেওঁৰ কিবা অভাব আছেনে নাই সুধিলে আক উত্তৰ নম্ভোষজনক হোৱাত আহিবলৈ ওলাল। প্ৰতিমাই বাধা দি ক’লে—“একমুহূৰ্ত্তক বহক।”

মাধৱে বহি প্ৰতিমাক সুধিলে,—“তোমাৰ কিবা প্ৰয়োজন আছে নেকি ?”

“আছে” বুলি প্ৰতিমা ওচৰ চাপি বহিলহি। তাৰ পিচত ক’লে—“আপুনি মোক মৰিবলৈ এৰি

মাধৱে তেওঁ প্ৰশ্নৰ কোনো কাৰণ বিচাৰি নাপাই থৰ লাগি ব’ল। তাৰ পিচত ক’লে,—“মই তোমাৰ প্ৰশ্ন বুজি পোৱা নাই। জীৱণ-ব্ৰণ ঈশ্বৰৰ হাতত। মই মানুহ-হিচাবে মোৰ কৰ্ত্তব্য মাথোন কৰিছোঁ।”

প্ৰতিমা : তাকেই বা কৰিলে কিয় ? মোৰ আই পতিতা, মই তেওঁৰ কন্যা যেতিয়া পতিতা নহ’লেও পতিতা। মোৰ মৃত্যু-য়েই ভাল আছিল।.....

মাধৱ : তোমাৰ শিক্ষা আছে, শক্তি আছে, কামত লগাব পাৰিলে কিমান জন-হিতকৰ কাম কৰিব পাৰিব। মৃত্যু কামনা কৰা কিয় ?

প্ৰতিমা : কিয় কৰোঁ গুনক। মোৰ বয়স এতিয়া ওঠৰ। মোৰ ৰূপ আছে, যৌৱন আছে, এই বয়সৰ সকলো প্ৰবৃত্তি সজাগ হৈ আছে। কিন্তু মোৰ অভিভাৱক নাই। আই প্ৰায়ে ঘৰত নাথাকে। এই অৱস্থাৰ সুযোগ লৈ কত ডেকাই—ডেকাইহে নালাগে আদহীয়ায়ো মোৰ ওচৰ চাপি-বৰ চেষ্টা কৰে, তাৰ লেখ-জোখ নাই। যিবিলাকে দিনত মোৰ ঘৰত ভৰি দিলেও অপৰিহাৰ হয় বুলি ভাবে, তেনে-বোৰেই বাগ্ৰি আন্ধাৰত মোৰ ওচৰত প্ৰেমভিক্ষা কৰিবলৈ আহে। কিন্তু কোনেও হ’লে বিয়াৰ নাম নলয়। ইহঁতৰ হাতৰ পৰা মই কেনেকৈ ৰক্ষা পাম, কেনেকৈ শান্তি লাভ কৰিম ! একালে ইহঁতৰ ভয়ত দিন-ৰাতি ৰূপি থাকিব লাগে, আনকালে বাহিৰত

মোৰ ছুৰ্ণাম, কলঙ্কৰ প্ৰচাৰ শুনি
নিজৰ জীৱনকে ধিকাৰ দিব লাগে।
এদিন নহয়, দুদিন নহয়, চিৰদিনেই
এই ভয়, এই অপমান লৈ জীয়াই
থাকি মই শাস্তি পাব পাৰোঁ নে?
মৃত্যুৰ বাহিৰে কিহে মোক শাস্তি দিব।
আপুনি দেহতা, আপোনাক মই ভাঙি
কঙ—মৃত্যুৰ বাহিৰে এতিয়া মোৰ
কাম্যবস্তু একো নাই। আপুনি ভুল
কৰিলে, প্ৰাণ ৰক্ষা কৰি ভীষণ অপকাৰ
কৰিলে।

মাধৱে নীৰৱে শুনি যাবলৈ ধৰিলে। প্ৰতিমাই
কথাৰ তেওঁ কোনো সমিধান বিচাৰি নাপালে।

প্ৰতিমাই কৈ যাবলৈ ধৰিলে,—“স্বাভাৱিক
মৃত্যু বৰ সুখৰ, বৰ আনন্দৰ হ’লহেঁতেন। কিন্তু সি
হৈ নুঠিল। এতিয়া অস্বাভাৱিক মৃত্যুক আহ্বান
কৰাৰ বাহিৰে মোৰ আন উপায় একো নাই।”

মাধৱ : তুমি বাৰে বাৰে মৃত্যু কামনা কৰিছা
কিয়? মৃত্যুক বিচাৰিব নালাগে,
যেতিয়া তাৰ সময় হ’ব, তেতিয়া তুমি
হাজাৰ সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰিলেও
বাধা দিব নোৱাৰা, সি আহিবই।
সেইবোৰ এৰি পেলোৱাঁ। এতিয়া
মৰণৰ কথা নাভাবি কেনেকৈ জীৱনৰ
সম্ভাৱন কৰিব পাৰি তাকে ভাবাঁ।

প্ৰতিমা : মই আগেয়ে কৈছোঁ এজন অভিভাৱক
নহ’লে মই আত্মৰক্ষা কৰিব নোৱাৰোঁ।
বৰ্ত্তমানৰ দৰেই থাকিব লাগিলে জীৱন
নিৰ্ব্বাহৰ উপায় নিবিচাৰি, জীৱন
বিনাশৰ উপায় বিচাৰিবলৈ মই বাধ্য।

বহুত বেলি মৌনভাবে চিন্তা কৰাৰ পিচত
মাধৱে ক’লে,—“মই হ’ম তোমাৰ অভিভাৱক, যদি
তুমি মই দেখুৱাই দিয়া বাটেদি চলিবলৈ গাত
লোৱা।”

প্ৰতিমা : হ’ব? জীৱনে-মৰণে, সম্পদে-বিপদে
মোক নেৰে?

মাধৱ : “নেৰোঁ” যদি তুমি মোৰ কথামতে চলা।
“আপুনিয়েই মোৰ ঈশ্বৰ”—এই বুলি প্ৰতিমাই
মাধৱক সেৱা কৰি ছয়োটা ভৰিত সাৱটি ধৰিলে।
“উঠা, উঠা”—বুলি মাধৱে প্ৰতিমাক হাতত
ধৰি তুলিব খুজিলে। প্ৰতিমাই আঠ কঢ়া ভাবেই
গাটো পোনাই, মূৰটো মাধৱৰ কোলাত গুজি দি
উচুপি উচুপি কান্দিবলৈ ধৰিলে। মাধৱে সান্থনা
দিবলৈ যত্ন কৰিলে।

ঠিক এনে সময়তে ঘপহ্ কৰে দুৱাৰ মেলি দুজন
ডেকা সোমাই আহিল। মাধৱে সিহঁতক চিনি পালে;
সিহঁতেও মাধৱক নিচিনাকৈ থকা নাই। মাধৱক দেখি
এজনে ক’লে,—“ঠিক হৈছে সমাজ সংস্কাৰকৰ কাৰ্য্য।”

আন জনে ক’লে,—“এওঁৰ বিজ্ঞা ইমানখিনি
পাইছেগৈ বুলি কোনোবাই ভাবিব পাৰিছিল নে?”

যি অৱস্থাত সিহঁতে মাধৱ আৰু প্ৰতিমাক দেখা
পাইছিল, আগুৰি নজনা কৈ তেনে অৱস্থাত দেখিলে
যেয়েসেয়ে একে কথাকেই ক’ব। মাধৱৰ মনতো
অলপ কেনেবা কেনেবা লাগিল।

মাথুহ ছটা তেতিয়াই ওলাই গ’ল আৰু তেওঁ
লোকৰ পৰাই অলপ সময়ৰ ভিতৰতে ঘটনাটো
মাথুহৰ বিশেষ আলোচনাৰ বিষয় হৈ বিয়পি পৰিল।

প্ৰতিমাই দুখন চিঠি আনি মাধৱৰ হাতত দি
ক’লে—“এই দুজনেই জ্ঞানী এই দুখন প্ৰেম-পত্ৰ
দিছিল।”

মাথৰে প্ৰথমতে নপঢ়ে বুলিছিল, কিন্তু প্ৰতি-
মাৰ বিশেষ অনুবোধত শেহত পঢ়ি চালে। তাত
তেওঁলোকে নানা প্ৰলোভন দেখুৱাই প্ৰতিমাক
তেওঁলোকৰ প্ৰেম-স্তাপন কৰিছিল আৰু ছয়োখনতে
ভাৰত একে নহ'লেও ভাৰত একে গঢ়েৰে মাথৰৰ
কথা উল্লেখ কৰিছিল। মাথৰে যে এটা অহৌবলিয়া,
মাথৰৰ কথা শুনিলে যে প্ৰতিমাৰ জীৱন মৰুভূমিত
পৰিণত হ'ব, প্ৰতিমাৰ অতুলনীয় কপৰাণি কপণৰ
ধনৰ দৰে সাঁচি থৈ তাৰ সঙ্গীহাৰৰ পৰা বিৰত
হ'লে যে তেওঁৰ নিজৰ আৰু লগতে সৃষ্টিকৰ্ত্তাবো
অৱমাননা কৰা হ'ব ইত্যাদি কথা বিস্তৃত ভাৱে
লিখা হৈছিল। মাথৰে চিঠি কেইখন পঢ়ি বেজাৰৰ
লগতে কিছু আমোদ উপভোগ কৰিলে। তেওঁ
এটা কথা মাথোন বুজিবলৈ টান পালে, কিয়
ছয়োজন লগ লাগি প্ৰতিমাৰ ঘৰলৈ আহিছিল।

দেখাত কথাটো অস্বাভাৱিকই। কিন্তু আচল
কথা হৈছে তেওঁলোক গুৰিৰে পৰা লগেৰে অহা
নাছিল, ছয়ো ছফালৰ পৰা আহি প্ৰতিমাৰ ঘৰৰ
মুখতে মুখা-মুখি হৈ পৰিছিল। তেতিয়া প্ৰতিমাৰ
ঘৰত মাথৰ আৰু প্ৰতিমাৰ কথা-বতৰা চলি আছিল।
এই সুযোগ পাই ছয়ো নিজ নিজ উদ্দেশ্য গোপন
কৰি প্ৰতিমাৰ ঘৰত কোন আছে তাক চোৱাৰ
অভিপ্ৰায় প্ৰকাশ কৰিলে আৰু আগেয়ে কোৱাৰ
দৰে সোমাই আহিল।

চিঠি ছখন পঢ়া হ'লত মাথৰে তাক প্ৰতিমাৰ
হাতত ঘূৰাই দিলে। প্ৰতিমাই তেতিয়াই ছয়োখন
চিঠি টুকুৰা-টুকুৰাকৈ ফালি পেলাই দি ক'লে,—
“মই পাৰ্ভতেই ফালি পেলাই দিলোহেতেন, অকল
আপোনাক দেখুৱাবলৈ বুলিহে নকলকৈ ধৈছিলোঁ।

মাথৰ : এনে চিঠি পালে এটা কাম কৰিব।

তুমি তাৰ উত্তৰ দিব। উত্তৰত লিখিব।
—“আপোনাৰ চিঠি পঢ়ি আনন্দ
পালোঁ। আপোনাৰ দৰে একজন সদাশয়
লোকৰ প্ৰণয়পাত্ৰী হ'ব পৰাটো পৰম
ভাগ্যৰ কথা। চিঠিৰ পৰা বুজিব
পাবিছোঁ আপুনি মোক ভাল পায়,
গতিকৈ নিবাহ-বন্ধনত আবদ্ধ হ'বলৈ
সাজু। যদি সেয়ে হয়, প্ৰস্তাৱটো
চিঠিৰে মোলৈ নকৰি সমাজৰ প্ৰচলিত
প্ৰথামতে আইব ওচৰত কৰিব।”

প্ৰতিমা : লিখিম তেন্তে আজিৰ পৰা।

মাথৰ : তাৰ পিচত কথা হৈছে ক-চিন্তা, কু-
ভাব আঁতৰাই ৰাখিবৰ একমাত্ৰ উপায়
কাম। সদায় এটা নহয় এটা কামত
বাস্তৱ থাকিলে কুচিন্তাৰ ভূতে লভিবলৈ
সুযোগ নাপায়।

প্ৰতিমা : মোৰ যে কৰিবলৈ কামেই নাই।

মাথৰ : কাম বহুত আছে। কামৰ অভাব
কেতিয়াও নহয়, অভাব কৰোঁতাৰ।

প্ৰতিমা : কিন্তু মই কৰিব পৰা কাম হ'লেহে !

মাথৰ : তুমি কৰিব পৰা কামেই আছে।

তোমাৰ ওচৰতে বহুতো ছৰ্খায়া মাছ
থাকে। সিহঁতৰ লৰা-ছোৱালীবিলাক
পঢ়াশালিলৈ নাযায়। সিহঁতক তুমি
তোমাৰ ঘৰতে পঢ়াবলৈ লোৱা আৰু
সেতৰা অভ্যাস এৰিবলৈ শিকোৱা।
যদি এই কাৰ্য্যত সিহঁতৰ আগ্ৰহ জন্মাব
পৰা, সম্ভৱত ইয়াতে এখন পঢ়াশালিও
হ'ব পাৰে। ইয়াৰ বাহিৰেও কোনো
ভ্ৰমলোকৰ সৰু লৰা-ছোৱালী পঢ়াব-

লৈকো ল'ব পাৰা। তাত তোমাৰ সজ কামত সময় কটোৱাও হ'ব লগতে কিছু উপাৰ্জনো হ'ব। বাকী সময়ত বোৱা-কটা কৰিবা, ভাল ভাল কিতাপ পঢ়িবা। যেনে কিতাপ পঢ়িলে তোমাৰ জ্ঞান অৰ্দ্ধাও হ'ব, আৰু কামতো লাগিব তেনে কিতাপ ময়ে তোমাক সময়ে সময়ে দি থাকিম। আৰু এটা কথা, ওচৰ চুবুৰীয়াৰ ঘৰত জ্বৰ-নৰিয়া হ'লে, আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰয়োজন দেখিলে বং মনেৰে তাত যোগ দিবা। এতিয়া মই যাওঁ, তুমি কিন্তু প্ৰেম কৰিবলৈ অহা কাকো আঁসৈ নিদিবা।

প্ৰতিমা : কেতিয়াও নিদিওঁ। আপুনি কিন্তু দিনে একোবাৰ যেন দেখা দি যায়। সেয়ে হ'লেই কোনো দুৰ্বৃত্তই ওচৰ চাপিবলৈ সাহ নকৰে।

মাধৱ : তোমাৰ অভিভাৱক হৈছে। যেতিয়া তুমি মোক কৰ্তব্য সোৱঁবাই দিবৰ প্ৰয়োজন নাই।

মাধৱে বিদায় ল'লে। প্ৰতিমাই মাধৱক দেখা পোৱালৈকে চাই থাকি ছুৱাৰ মাৰিলে আৰু নীৰৱে বহি মনত ভূত-ভৱিষ্যতৰ চিত্ৰ আঁকিবলৈ ধৰিলে।

ষষ্ঠ অধ্যায়

মাধৱৰ প্ৰতিজ্ঞা

মাধৱে প্ৰতিমাৰ ওচৰত যি কৈছিল তাক আখৰে আখৰে পালন কৰিলে। তেওঁ তেওঁৰ এজন উকীল

বন্ধুক কৈ-মেলি তেওঁৰ সৰু ল'ৰা-ছোৱালী ছটাক পঢ়াবৰ নিমিত্তে মাহে দহ টকা দৰমহাত প্ৰতিমাক নিযুক্ত কৰালে। পঢ়িবলৈকো কাৰ্য্যকৰী শিক্ষা পাব পৰা কিতাপ ছুই এখনকৈ দিবলৈ ধৰিলে। ইমানতেই শেষ নহয়, প্ৰতিমাৰ গতি-বিধি, কাম-কাজ সকলোলৈকে তেওঁ বিশেষভাৱে চকু ৰাখি-বলৈ ধৰিলে আৰু প্ৰয়োজন মতে সংপৰামৰ্শ দি প্ৰতিমাক নতুনকৈ গঢ়িবলৈ উঠি-পৰি লাগিল।

মাধৱৰ যত্নত এতিয়া প্ৰতিমা আৰু আগৰ প্ৰতিমা হৈ থকা নাই। এতিয়া তেওঁ পুথিতে উঠি ঘৰ-ছুৱাৰ সাৰি-মচি গা ধোৱে, আৰু অলপ কিবা খাই লৈ ঘৰতে ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ ল'ৰা-ছোৱালীক দুঘণ্টামান শিক্ষা দিয়ে। ছপৰীয়া খাই-বৈ উঠি অলপ জিৰণি লৈ কেতিয়াবা চিলাই কৰে, কেতিয়াবা তাঁত বয়। গধূলি ল'ৰা-ছোৱালী পঢ়াবলৈ যায় আৰু ৰাতি নমান বজাত ঘূৰি আহে। ৰাতি আহোঁতে যাৰ ঘৰত পঢ়াবলৈ যায় তেৱেঁই চাকৰৰ হতুৱাই খোৱায়, কেতিয়াবা পলম হোৱা দেখিলে মাক গৈ লৈ আহে। ৰাতি কেতিয়াবা ভাত ৰান্ধে, আৰু মাকে ভাত ৰান্ধিলে কিতাপ পঢ়ে নাইবা বচনা লিখে।

প্ৰতিমাৰ দৈনিক কাৰ্য্যতালিকাৰ পৰা বুজা যায়, এতিয়া তেওঁৰ ঘৰলৈ আগৰ দৰে আলহীৰ সমাগম নাই। কাৰণ যি সময়টো তেনে আলহীৰ পক্ষে মহেন্দ্ৰ-ক্ষণ, সেই সময়ত কোনোবা আহিলেও প্ৰতিমাৰ লগত সাক্ষাৎ নোহোৱাকৈয়ে উলটিব লগাত পৰে। চিঠি-পত্ৰ অৱশ্যে প্ৰথম ডোখৰত বহুতো আহিছিল, কিন্তু মাধৱে শিকোৱামতে বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ কৰি উক্ত দিয়াত সকলোটিয়ে নিতাল মাৰিলে। যি ছুই এজনে বিশেষ চেষ্টা কৰি লগ

ধৰিছিল, বিয়াৰ প্ৰস্তাৱত তেওঁলোকে আঁতৰ হ'ল। অকৃতকাৰ্য্য হৈ তেওঁলোকৰ মনত মাধৱৰ প্ৰতি হিংসা আৰু ঈৰ্ষাভাৱে ঠাই ল'লে, মাধৱক কিবা এটা কবিব নোৱাৰিলে যে তেওঁলোকৰ ইচ্ছা পূৰ্ণ নহয় তাক ভালকৈ বুজিলে। কিন্তু কি কবিব। মাধৱ আৰু প্ৰতিমাৰ বিষয়ে নানা কুৎসিত কাহিনী প্ৰচাৰ কৰিও তেওঁলোকে মাধৱক আঁতৰাব নোৱাৰিলে। মাধৱ নিৰ্বিকাৰ হৈয়েই থাকিল।

ইয়াৰ ভিতৰতে এজন অৱসৰ পোৱা হাকিম মহেশ্বৰৰ ঘৰলৈ গৈছিল। তেওঁ নানা প্ৰকাৰ কথা পাতি কিছু সময় নিওৱাৰ পিচত ক'লে—“সেই মাধৱটোক আপোনাৰ ঘৰৰ পৰা ওলাই যোৱা দেখিলোঁ। তাক বৰকৈ আহিবলৈ নিদিব।”

মহেশ্বৰ : কিয় ?

হাকিম : আকৌ কিয় সুধিছেহে নে? কিয়, সেই প্ৰতিমা নে কি নটিনীজনীৰ লগত তেওঁৰ কেনে কাৰবাৰ চলিছে আপুনি জানো ক'ব নোৱাৰে ?

মহেশ্বৰ : আপোনালোকে যি ভাবিছে সি ভুল। মাধৱ তেনেকুৱা মানুহেই নহয়।

হাকিম : আপোনাৰ মন বৰ সবল। এবাৰ মনত এটা বিশ্বাস বহিছে, তাক এৰিবৰ ইচ্ছা নকৰে। মুঠতে আপুনি চকু থাকি কণা, কাণ থাকি কলা হৈছে। আন যিহকে নকৰক, আপোনাৰ ছোৱালীজনীক এনে এটা মানুহৰ লগত বনিষ্ঠতা ৰাখিবলৈ দিয়া নিতান্ত অসুচিত হৈছে।

মহেশ্বৰ : কমা কবিব, মই আপোনাৰ কথাত আপত্তি কৰোঁ। মাধৱৰ চৰিত্ৰ মই

আপোনাতকৈ বহুত বেছিকৈ বুজোঁ। আনফালে মোৰ ছোৱালীও যে আন ছোৱালীৰ দৰে নহয়, তাকো আনে নাজানিলেও মই জানো। মই ছয়োৰে প্ৰতি কিমান সূক্ষ্ম ভাবে লক্ষ্য কৰিছোঁ, তাক আপোনালোকে নাজানে বুলিয়েই মোক উপদেশ দিবলৈ আগবাঢ়িছে। মই কওঁ, মালয়িকাৰ চিত্ৰ-সংযম, ধৰ্ম-প্ৰৱণতা, চৰিত্ৰবল আদি মাধৱৰ সাহচৰ্য্যই বঢ়াইছে হে, টুটোৱা নাই।

হাকিম : আপোনাৰ যদি এয়ে বিশ্বাস, মোৰ কবলৈ একো নাই।

তাৰ পিচত আন কথা দুই-চাৰিটা পাতি হাকিম উঠি গ'ল। হাকিম গ'লত মহেশ্বৰে নিজৰ মনতে ভাবিবলৈ ধৰিলে,—“এইটো কেনেকৈ সম্ভৱ হ'ব পাৰে! এই হাকিমেই জীয়েকক দিবলৈ কিমান চেষ্টা কৰিলে, কিমান প্ৰলোভন দেখুৱালে, তথাপি মাধৱক সন্মত কৰাব নোৱাৰিলে। ছোৱালীও কাপে-গুণে চকুত লগাই আছিল। আকৌ মালয়িকাও কাপে-গুণে, স্বভাৱ-চৰিত্ৰই, লিখাই-পঢ়াই প্ৰতিশ্ৰুতকৈ বহুত ওপৰত। আজি ইমান দিন ছয়ো প্ৰায় একেলগে আছে, ছয়োৰে প্ৰতি ছয়োৰে স্নেহৰ আকৰ্ষণ আছে, তথাপি কেতিয়াও তেওঁ ভাই-ভনীৰ মিলাপ্ৰীতিৰ বাহিৰে আন ভাবৰ আভাস দিয়া নাই। সেই মাধৱে হঠাৎ লগ পোৱা এজনী পণ্ডিতাক কেতিয়াও আত্ম-সমৰ্পণ কৰিব নোৱাৰে। হাজাৰে ক'লেও মই বিশ্বাস নকৰোঁ।”

মহেশ্বৰে এইদৰে মনতে আলোচনা কৰি থাকোঁতেই মাধৱ মালয়িকাৰে সৈতে ক'ৰবাৰ পৰা ঘূৰি

আহি সোমাল। মহেশ্বৰে মাধৱক অকলশৰীয়াকৈ মাতি ক'লে,—“বোপা মই তোমাক কথা এটা কওঁ, বেয়া নাপাবা। এই যে তোমাৰ আৰু প্ৰতিমাৰ নামে বেয়া কথাবোৰ ওলাইছে, সেইবোৰ শুনি মই বেয়া পাইছোঁ।”

মাধৱ : তেনেহ'লে সেইবোৰ কথাত আপোনাৰ প্ৰত্যয় জন্মিছে।

মহেশ্বৰ : নাই জন্মা। মই মাত্ৰ সুধিব খুজিছোঁ এনে আলোচনালৈ তুমি কিয় লোকক সুযোগ দিছা?

মাধৱ : নিদি উপায় নাই। একমাত্ৰ উপায় হৈছে প্ৰতিমাক আগৰ দৰেই জীৱন অতিবাহিত কৰিবলৈ এৰি দিয়া। কিন্তু মই সেইটো কৰিব নোৱাৰোঁ। মই সমাজৰ লগত যুদ্ধ কৰিম; সমাজে যাক ভ্ৰষ্টা বুলি নবকৰ গভীৰতম কুণ্ডলৈ ঠেলি লৈ গৈছে, তেওঁক মই উদ্ধাৰ কৰি এক জ্যোতিৰ্গয় ৰাজ্যলৈ লৈ যাম, তেওঁৰ হতুৱায়েই নিঃস্বপতিত পদদলিতসকলৰ প্ৰাণৰ স্পন্দন তোলাম, সমাজ আৰু আভিজাত্যৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহৰ নিচান তোলাম। হ'ব পাৰে তেওঁক তুলিবলৈ যাওঁতে মোৰ গাতো চেকা লাগিব, অস্ত্ৰ জনতাই মোক দোষী সাব্যস্ত কৰিব, হয়তো মোৰ বন্ধু-বান্ধৱেও মোক এৰা দিব। কিন্তু যেনে যিহকে কবক, মই যি কাৰ্য্য হাতত লৈছোঁ, তাৰ ফলাফল নোচোৱা কৈ এৰিব নোৱাৰোঁ। আপোনাক কোৱা নাই যদিও, যেতিয়ালৈকে মোৰ কথা

মতে চলিব তেতিয়ালৈকে মই প্ৰতিমাৰ অভিভাৱক হ'বলৈ প্ৰতিজ্ঞাত হৈছোঁ।

কথা কৈ যাওঁতে মাধৱৰ চকুত এনে এটা দীপ্ত দেখা গৈছিল যে মহেশ্বৰ মন্ত্ৰমুগ্ধ সৰ্পৰ দৰে থব হৈ ব'ল। মাধৱৰ কথাত তেওঁৰ পূৰ্বৰ বিশ্বাস আৰু দৃঢ় হ'ল। তেওঁ আৰু একো নুশুধিলে।

সপ্তম অধ্যায়

চিঠিৰ টোপোলা

জীৱনৰ নতুন বাটত প্ৰতিমাৰ আজি প্ৰায় দুমাহ হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত তেওঁৰ সকলো বিষয়তে আশাতীত ৰূপে আগ বাঢ়িছে। কাম নোহোৱা প্ৰতিমাই এতিয়া কামৰ পৰা মুৰ দাঙিবলৈকে আজিৰ নাপায়। প্ৰতিমাৰ কাৰ্য্যত মাধৱৰ সন্তোষ; আন কি, ছাইৰ মাজৰ পৰা কিৰিঙতি বিচাৰি উলিয়াব পৰাৰ বাবে নিজৰ সূক্ষ্ম-দৃষ্টিকো অভিনন্দিত কৰিছে।

মাজতে দুদিন মাধৱ প্ৰতিমাৰ ঘৰলৈ যোৱা নাছিল। তাৰ কাৰণ তেওঁ গুৱাহাটীত নাছিল। তেওঁৰ মাটি-বাৰী সম্পৰ্কীয় কিবা অলপ কামৰ নিমিত্তে হঠাৎ গাৱঁলৈ যাব লগাত পৰিছিল। প্ৰতিমাই অৱশ্যে সেই কথা নাজানে।

এই দুদিন প্ৰতিমাক বৰ বিমৰ্ষ দেখা গৈছিল। আজি মাধৱ গ'লতো আনদিনাৰ সমানে প্ৰফুল্লতা দেখাব পৰা নাছিল। মাধৱো অলপ সময়হে আছিল দুই এটা প্ৰয়োজনীয় কথা শুধিয়েই তেওঁ আহিবলৈ ওলাল। প্ৰতিমাই ক'লে,—“এই টোপোলাটো লৈ যাওঁক!”

মাধৱ : কিহৰ টোপোলা?

প্ৰতিমা : লৈ গ'লে নিজেই বুজিব পাৰিবা।

মাধৱ : বাক নালাগে তেনে হ'লে ক'ব।

মাধৱ টোপোলাটো লৈ ওলাই গ'ল। তেতিয়া সন্ধ্যা লগাব পৰা এঘণ্টা মান অতীত হৈছিল। ঘৰ পাই মাধৱে টোপোলাটো লেম্পৰ ওচৰলৈ নি মেলিব খোজোঁতেই ওপৰত ডাঙৰ ডাঙৰ আখৰেৰে লিখা কথা এৰ্কাঁকি দেখিলে :—“আজি ২০ তাৰিখ, ১১ তাৰিখৰ পুৱা সাত বজাৰ আগতে যেন এই টোপোলা মেলা নহয়! দহোকুৰি।”

তেওঁ তেতিয়া টোপোলাটো নেমেলাকৈয়ে থৈ দিলে, কিন্তু মনলৈ নানা দুৰ্ভাবনা আহিল। এনেকৈ লিখাৰ উদ্দেশ্য কি তেওঁ সমূলি ঠাৱৰাৰ নোৱাৰিলে।

ৰাতি খাই-বৈ উঠি মাধৱ পাটীত পৰিল; কিন্তু বহুত বেলিলৈকে তেওঁৰ টোপনি নাছিল। নানা প্ৰকাৰ চিন্তাই তেওঁক জুৰুৰি দি ধৰিলে। টোপোলাৰ ভিতৰত থকা কাকতবোৰ কি, তাত কি লিখা আছে, ১১ তাৰিখৰ পুৱাৰ আগতে বা তাক কিয় মেলিবলৈ হাক দিছে, এইবোৰ ভাবি-চিন্তি নানা কল্পনা-ভ্ৰম-নাৰে তেওঁ সময় কটাবলৈ ধৰিলে। এনেকৈয়ে প্ৰায় এক মান বজালৈকে তেওঁ ছটফটাই আছিল; তাৰ পিচত চিলমিলকৈ অলপ টোপনি আহিল। কিন্তু সেই টোপনি বেছি পৰ নাথাকিল। মাধৱে এটা ভীষণ সপোন দেখিলে। তেওঁ দেখিলে এটা দৈত্ৰ্যাকাৰ মাথুহে প্ৰতিমাক কোনোবা নজনা মূৰ্ত্তনা ঠাইলৈ বুলেবে নিবলৈ ধৰিছে, আৰু তেওঁ “বন্ধা কৰাঁ”, “বন্ধা কৰাঁ” বুলি চিঞৰত গগন ফালিছে। মাধৱে “ভয় নাই”, “ভয় নাই” বুলি খেদা মাৰি গ'ল আৰু লগে লগে সাৰ পালে। সাৰ পাই উঠি তেওঁ পাটীত বহিল আৰু অলপ সময় নীৰৱে চিন্তা কৰিলে। তাৰ পিচত হঠাৎ উঠি গৈ চাকিটো জ্বলাই তেওঁ

মেজত বহিল, আৰু বধ-শপত সকলো কাতি কৰি থৈ টোপোলাটো মেলিলে। টোপোলাটো মেলি তেওঁ দেখিলে ফুলচ্ কেপ্, কাগজ এখন জোৰাকৈ তেওঁলৈ লিখা প্ৰতিমাৰ এখন চিঠি আৰু বাকী-বিলাক প্ৰতিমালৈ আনে লিখা প্ৰেম-পত্ৰ। তেওঁ বাকীবোৰ একসীয়াকৈ থৈ প্ৰতিমাৰ চিঠিখনকে প্ৰথমেই পঢ়িবলৈ ধৰিলে।

শ্ৰীচৰণকমলেশ্বৰ,—

মোৰ শত কোটি দণ্ডবৎ গ্ৰহণ কৰি মোৰ সকলো অপৰাধ মাৰ্জনা কৰিব। মই আপোনাক প্ৰতাৰণা কৰিছোঁ; মই আজিও আপোনাক নিজৰ স্বৰূপ দেখুওৱা নাই। সেই দিনা যেতিয়া আপুনি মোৰ অভিভাৱকৰ গ্ৰহণ কৰিছিল, তেতিয়াই মই সকলো কথা আপোনাক ভাঙি ক'ব খুজিছিলোঁ; কিন্তু নোৱাৰিলোঁ। কষ্ট ৰোধ হৈ গ'ল, জিভা জড় হ'ল, শেহত কান্দি পেলালোঁ। তাৰ পিচতো সদায় ক'ম ক'ম বুলি ভাবোঁ, কিন্তু ক'ব নোৱাৰোঁ। সেই দেখিয়েই মুখেৰে কোৱা অসম্ভৱ বুলি জানি আজি কাকত-কলমৰ আশ্ৰয় ললোঁ।

আপুনি জানে মোৰ আই পতিতা। কোনো পুৰুষৰ শাসন নোহোৱাকৈ থাকে নগৰৰ একাধৰ জুপুৰী বহাত। তালৈ কেনে মানুহৰ সমাগম হয় তাক নক'লে ও হ'ব। মই পিতৃ যুখ দেখা নাই, ঘৰত কাৰো পৰা সজ-শিক্ষা পোৱা নাই। ভূমিষ্ঠ হ'বৰ দিনাৰ পৰাই দেখিছোঁ নাৰকীয় দৃশ্য, উদ্ধাম প্ৰকৃতিৰ উদ্ভাদ নৃত্য। সকলোৰে বত একো বৃজা নাছিলোঁ, কিন্তু যি বয়সত সাধাৰণতে ভোগ প্ৰবৃত্তিৰ উদ্বেগ হয়, মোৰ হৈছিল তাতকৈ বহুত আগতে। তেতিয়া যে সন্তোষৰ নিমিষ্টে মোৰ স্বাভাৱিক স্পৃহা আছিল এনে নহয়, কোনোবাই

মৰম কৰিছিল, খোৱা বস্তু দিছিল, কাপোৰ-কানি যাচিছিল, সেই কাৰণে ময়ো তেওঁলোকৰ ইচ্ছাত বাধা দিয়া নাছিলোঁ। তাৰ পিচত যেতিয়া যৌৱনৰ তেজ গোটেই দেহত ফুটি উঠিল, তেতিয়া নগৰৰ গণ্যমান্য শিক্ষিত, সম্ভ্ৰান্ত লোকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি স্কুল কলেজৰ ছাত্ৰলৈকে অসংখ্য লোকে মোৰ পিচ ল'লে। মইতো ব্যভিচাৰৰ মাজতেই ডাঙৰ-দীঘল হৈছোঁ, ব্যভিচাৰত মোৰ পক্ষে একো অস্বাভাৱিকতা নাছিল। তাৰ ফলতেই বহুতৰ লগত মোৰ সম্বন্ধ ঘটিল, গাত নতুন-নতুন সাজ-পাৰ, অলঙ্কাৰ-পাতি হ'ল; অভাৱ-অভিযোগ নোহোৱা হ'ল। জীৱনৰ এয়ে যেন চৰম উদ্দেশ্য, এই জীৱনেই যেন শ্ৰেষ্ঠ জীৱন, এয়ে হ'ল মোৰ ধাৰণা। যাক একোজন ডাঙৰ মানুহে দেখা কৰিবলৈ গ'লেও বাহিৰত আধা ঘণ্টা অপেক্ষা কৰিব লাগে তেনে একোজন মানুহো যেতিয়া মোৰ এই জুপুবীত সোমাই মোৰ ভৰি পিটিকি দিবলৈকো কুণ্ঠিত নহয়, তেতিয়া মোৰ হৃদয় গৰ্ব্বত ফীত হৈ উঠে।

হায়! যদি মোৰ এজন চৰিত্ৰবান পুৰুষ অভিভাৱক থাকিলেহেতেন, যদি মোক সজ পথ দেখুৱাই দিবলৈ কোনোবা আগ বাঢ়িলেহেতেন, যদি সজ মনোবৃত্তিৰ উদ্দেশ্যক পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ মাজত থাকিবৰ সুযোগ ঘটিলেহেতেন, তেনেহলে আজি মোৰ জীৱন এনে কলুষিত নহ'লেহেতেন।

আজি আপোনাৰ প্ৰভাৱত পৰি মই নতুন বাট দেখিছোঁ, নতুন আলোক চকুত পৰিছে, মোৰ সেই পুণ্ডিগন্ধময় অতীত জঁহনলৈ আজি ঘূণা জন্মিছে! আজি মই জীৱনৰ নতুন ৰূপ দেখা পাইছোঁ। ইমানতে অতীতৰ সমাধি হোৱা হ'লে—কিন্তু হায়। অতীতৰ ঢেকা যে মোৰ গাৰ পৰা নাযায়,—যাব নোৱাৰে।

দেৱতা গুৰু! ঈশ্বৰ! আপুনি যে পাপীয়সীক বৰ পলম কৈ দেখা দিলে। মাহচেৰেকৰ আগতে যদি মোৰ জীৱন-নৌকাৰ গুৰিয়াল-স্বৰূপে আপোনাক পালোঁহেতেন, তেনেহ'লে অতীত পাপৰ ঘণিত পৰিণামৰ পৰা মুক্ত হ'ব পাৰিলোঁহেতেন। এতিয়া আক উপায় নাই। মই এতিয়া যিমান পবিত্ৰ ভাবেই নকটাওঁ, অতীতৰ পাপে মোৰ পিচ নেৰে! মুঠতে লোক-সমাজত মোৰ ঠাই নাই।

নৰিয়া-পাটীত পৰি ভাবিছিলোঁ মৃত্যুৱে মোক ৰক্ষা কৰিব, কিন্তু মোৰ আশা পূৰ্ণ নহ'ল। পাপৰ বোজা লৈ দুৰ্বিষহ দেহৰ ভাৰ বহন কৰিবলৈ মই জীয়াই থাকিলোঁ; মৰিও মৰিব নোৱাৰিলোঁ। উস! কথা যে নোলায়! তথাপিও ক'বই লাগিব, নৰিয়াৰ দুমাহমান আগৰে পৰা মই অন্তঃসত্ত্বা।

মই সদায় এই কথা আপোনাক কওঁ কওঁ বুলিও মুখ ফুটাই কবলৈ সাহ কৰিব নোৱাৰিলোঁ। এতিয়া প্ৰায় পাঁচ মাহ। ইমান দিন এই কথা এক প্ৰকাৰ গোপনেই আছিল, কিন্তু আক নাথাকে। সিদিনা মই পঢ়াবলৈ যাওঁতে উকীলৰ মাকে সুধিলে,—“আইটি! গাত কিবা লেঠা নে কি?”

মই অস্বীকাৰ কৰিলোঁ। কিন্তু দেহত স্পষ্ট সাক্ষী লৈ অস্বীকাৰ কৰা নিৰর্থক, বৰং মিছা কথাহ পাপৰ আক আগলৈ পাবলগীয়া লাজৰ জোখে বঢ়ালোঁ মাথোন। তেওঁ যেনিবা সুধিলেই, আনবিলাকে সোধা নাই যদিও গম নোপোৱাকৈ থকা নাই। আপুনিও বোধকৰোঁ। শুনিছে, আক শুনি মোৰ ওপৰত বিতুষ্ট হৈছে। যোৱা দুদিন আপুনি মোৰ কোনো খবৰ নোলোৱাৰ কাৰণো সম্ভব সেয়ে।

মোৰ অতীত জীৱনটো ই যিমান দ্ৰাৱণ্যক হ'ল-হেতেন, বৰ্তমান জীৱনত তাতকৈ সহস্ৰ গুণে সাং-

ঘাতিক হ'ব! মই যে এতিয়া লাজতে লৰা-ছোৱালী পঢ়াবলৈ সাহ কৰিব নোৱাৰা হৈছোঁ! মানুহৰ আগত নাক উলিয়াওঁ কেনেকৈ? এটা উপায়েৰে নাক বাধিব পাৰি, কিন্তু অতি নীচ কাম। মানুহে মোৰ লগত আপোনাৰ সম্পৰ্ক আছে বুলি ভাবে, সেই কাৰণে আপুনি বা মই নিজে অস্বীকাৰ নকৰিলে সকলোৱে মোৰ পাপৰ বোজা আপোনাৰ কান্ধত তুলি দিব। কিন্তু তেনে কাম হ'বলৈ প্ৰাণ থাকোঁতে মই দিব নোৱাৰোঁ। আপুনি মোৰ প্ৰাণদাতা, ঘোৰ অন্ধকাৰৰ মাজত স্বৰ্গীয় জ্যোতি দেখুৱাওঁতা। এনে নীচ বেষ্ট্ৰা জগতত কোনো নাই, যি আপোনাৰ নিষ্কলঙ্ক চৰিত্ৰত এনে কালিমা সানিবলৈ লাজ নাপাব।

এতিয়া মোৰ উপায় কি? যদি এতিয়াও আপুনি মোৰ অভিভাৱক হৈয়েই থাকে, তেন্তে এই কলঙ্কৰ ভাগ মিছাকৈয়ে আপুনিও ল'ব লগত পৰিব। সেইটো কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে। আকৌ যদি আপুনি মোক আগৰ দৰেই এৰি দিয়ে, তেন্তে মোৰ ভৱিষ্যৎ কি হ'ব? যি ফালৰ পৰাই চাওঁ মই জীয়াই থাকিলে অমঙ্গলৰ বাহিৰে মঙ্গল নহয়। মই আজি চাৰিদিন একেবাহে ভাবি এই সমস্যাৰ সমাধানৰ এটা মাথোন উপায় বিচাৰি পাইছোঁ,— আত্মহত্যা।

এই চিঠি আপুনি যেতিয়া পঢ়িব, তেতিয়া মই বিশাল ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ গভীৰ তলিত ঠাই ল'ম। আপুনি বেজাৰ নকৰিব। পাপীয়সীক,—নবকৰ কীটক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ আপুনি প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু মোৰ পাপৰ ভাৰ ইমান বেছি যে উদ্ধাৰ কৰা সম্ভৱ নহয়। আপুনি ইমান মহৎ, ইমান উদাৰ যে এজনী পতিতাক বন্ধা কৰিবৰ নিমিত্তে আপো-

নাৰ সুনামত চোকা লগাবলৈকো সঙ্কুচিত নহ'ল।

বিদায়! মোৰ সৰ্ব্ব অপৰাধ মৰণ কৰে যেন। এই জন্মত মিছাকৈয়ে আপোনাৰ তুৰ্ণীয় আনিলোঁ। পৰ জন্মত যেন আপোনাৰ চৰণত একেবাহে সেৱা কৰিবৰ অধিকাৰ পাম, পতিত-পাৱন প্ৰভুৰ ওচৰত এয়ে মোৰ শেষ প্ৰাৰ্থনা। বিদায়! শেষবাৰৰ নিমিত্তে চৰণত নমস্কাৰ। ইতি

প্ৰণতা

শিষ্যা

চিঠি খন পঢ়ি মাথোৰ খন্তেক ভাবিলে। তাৰ পিচত ঘপহ্ কৰে উঠি ডা'ৰৰ পৰা কাপোৰ এখন লৈ বাহিৰ ওলাল। তেতিয়া ৰাতি পুৱাবলৈ বেছি পলম নাছিল; ঘৰিত চাৰি বাজিছিল।

অষ্টম অধ্যায়

পুলিচৰ হাতত

ৰাতি পুৱাও পুৱাও হৈছে। আন্ধাৰৰ আৱৰণ পাতলি গৈ প্ৰায় মনিৰ নোৱৰা হৈছে। পূব আকাশত হেঙুলীয়া বহুণে অলপ অলপকৈ অগ্নিগড় সজাইছে, কিন্তু সূৰ্য্যোদয়ে এতিয়াও দেখা দিয়া নাই। আকাশত নক্ষত্ৰমালাৰ অধিকাংশই নিজৰ ক্ষুদ্ৰ লুকুৱাবলৈ আঁতৰি গৈছে। সুবাসিত শ্লিষ্ট সমীৰণৰ মৃদু সঞ্চালনে আসন্ন অকণোদয়ৰ প্ৰীতিকৰ সংবাদ হুৱাবে হুৱাবে বিলাই ফুৰিছে।

তেতিয়াও মানুহে শোৱাপাটা এৰা নাই। বাট-পথ নিৰ্জন। দিনৰ কলৰৰ আৰম্ভ হ'বলৈ এতিয়াও বহুত সময় বাকী; মাত্ৰ ক'বাত একোটা কেঁচাই কুকলিয়াইছে; ক'বাত একোটা কুকুৰাই ডাক দিছে

কোনো কোনো আলিবাটত মিউনিচিপেলিটীৰ ময়লা গাড়ীৰ ঘৰ্ষবণি শুনা গৈছে।

নগৰৰ উত্তৰত মহাবাহু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বিশাল বপু এতিয়াও ভয়াবহ আকাৰ ধারণ কৰিয়েই আছে। উৰ্ব্বশীৰ শিলত ঠেকা খাই কৰা তেওঁৰ তৰ্জ্জন-গৰ্জ্জনৰ ধ্বনি বহুত দূৰলৈকে শুনা গৈছে, লগে লগে তেওঁৰ বিৰাট দেহৰ কম্পন আন্ধাৰতো দৃষ্টি-গোচৰ হৈ পৰিছে! তাৰ মাজতে দুই-এটা জালোৱাই জাল পাতি নাৱৰ বুকুত ভটীয়াই গৈছে।

ঠিক এনে সময়তে কোনোবা এটাই শুক্লেশ্বৰ ঘাটৰ পৰা পানীত জাঁপ মাৰিলে। পিচ মুহূৰ্ত্ততে আক এটা মানুহ সেইখিনি পালেগৈ, আক গাৰ কাপোৰ-খন পাৰতে পেলাই থৈ একেলগেই পানীত পৰিল। কিছু দূৰ ভটীয়াই যোৱাৰ পাচত পিচৰ জনে আগৰ জনক ধৰিলেগৈ আক পানীতে দুইবোৰ জেঁটা-পোটা লাগিল।

হঠাৎ চাৰিজন মানুহ আহি পাৰত উপস্থিত হ'ল। তেওঁলোক লৰি আহিছিল; সেই বাবে নৈৰ পাৰত থিয় হৈ কোঁপাবলৈ ধৰিলে আক কিবা বিচৰাৰ দৰে নৈৰ পানীলৈ লক্ষ্য কৰিবলৈ ধৰিলে।

পানীত দববা-দবৰি কৰা মানুহ ছুটা তেতিয়া পাৰলৈ উঠি আহিল। তেওঁলোক এজন অনবেৰী মেজিষ্ট্ৰেট ৰায় চাহাব জগদানন্দ বৰকাকতীৰ হিন্দু-স্থানী ৰাধানি বঘুবীৰ তেৱাৰী, আক আনজন আমাৰ চিনাকী মাধৱচন্দ্ৰ ভূঞা। পাৰলৈ উঠি অহাৰ লগে লগে বঘুবীৰে মাধৱক গবা মাৰি ধৰি ক'লে,— “বেগাই আই, কোনোমতেহে ধৰিছোঁ; আকোঁ পলাব।”

তেতিয়া পাৰৰ মানুহ আটাইকেইটাই মাধৱক ধৰিলে, কিন্তু মুখলৈ চাই তেওঁক চিনিব পাৰি সকলো

অবাক হ'ল।

বঘুবীৰে ক'লে,—“মই চোৰ সোমোৱাৰ কথা শুনিয়েই একে জাঁপে বাহিৰ ওলালোঁ। ওলায়েই দেখিলোঁ, কোনোবা এটা লৰ মাৰিছে। মই আক কাঁলৈকো বাট নাচাই তাক ধৰিবৰ মনেৰে পিচে পিচে খেদা দিলোঁ। কিন্তু সি যিহে ফিৰিঙতি ওফৰা দি উফৰিল, বাটডোখৰত কোনোমতে ধৰিব নোৱাৰিলোঁ। পিচত সি আহি সৌ শিলটোৰ পৰা জাঁপ মাৰি পানীত পৰিল! ময়ো তাৰ পিচতে জাঁপ দিলোঁ। তাৰ পিচত ইমান খিনিলৈকে খেদিহে কোনোমতে তাক ধৰিলোঁ আক বহুত প্ৰবন্ধে পাৰলৈ আনিলোঁ।”

মানুহ কেইটাৰ এটাই ক'লে,—“আপুনি এইটো ব্যৱসায়ত ধৰিবলৈহে ওকালতি এৰি দিছিল।”

মাধৱে ক'লে,—“থানালৈ ব'ল, তাতহে মই মোৰ কথা ক'ম।”

ঘাটৰ পৰা থানা বেছি দূৰৈত নহয়। এজনে ক'লে,—“হাকিম মটৰেৰে থানালৈ গৈছেই। তেওঁক খবৰ দিয়াহে ভাল হ'ব।”

কিন্তু কোনো খবৰ দিবৰ প্ৰয়োজন নহ'ল। সকলোৱে দেখিলে, এজন দাবোগা, চাৰিজন চিপাহীৰে সৈতে সেই ফাললৈকে আহিছে। তেওঁলোক আহি ঘটনাস্থলত উপস্থিত হ'লত বঘুবীৰে তেওঁলোকৰ আগতো আগেয়ে কোৱা কথাকেই ক'লে। বঘুবীৰৰ কথা শেষ হ'লত দাবোগাই মাধৱলৈ চাই ক'লে,— “তোৰ কিবা ক'বলৈ আছে নে?”

প্ৰশ্নৰ গঢ় দেখি মাধৱৰ একো ক'বৰ মন নগ'ল। তেওঁ ক'লে,—“সম্প্ৰতি মোৰ একো ক'বলৈ নাই।”

দাবোগাজন নতুন মুজুহ, কামত সোমোৱাও বেছি দিন হোৱা নাই। তেওঁৰ ঘৰ ছিলেটত। এবছৰ

কাছাৰত কাম শিকাৰ পিচত গুৱাহাটীলৈ বদলি হৈ
অহাৰ ছুসপ্তাহমানহে হৈছে।

তেওঁ আকৌ মাধৱক প্ৰশ্ন কৰিলে,—“ধনৰ
মোনাটো কি কৰিলি ?

মাধৱ : তোমালোকে মোক চোৰ বুলি হাতে
হাতে ধৰিছাই, ধনৰ মোনাটো উলি-
য়াই ল'ব নোৱাৰা নে ?

দাবোগাৰ খং উঠিছিল। মাধৱক অলপ উত্তম-
মধ্যম দিনৰ নিমিত্তে অলপ আগবাঢ়িও গৈছিল।
কিন্তু মাধৱৰ চকুৰ ফালে চাই থমকা খাই ব'ল।
এনেতে বহুবাবে ক'লে,—“মই যেতিয়া এইখিনি
পাওঁ, তেতিয়া আলিৰ দাঁতিত এজনী তিৰোতা
দেখিছিলোঁ। তাই এজনী বেঞ্জা, এতিয়া এওঁ বাৰিছে,
অলপ পাচতে মানুহজনী আঁতৰি গ'ল। লৰি
আহোঁতেই মোনাটো তাইক দি আহিব পায়।”

কথাটো সমূলি সঁচা নহয়। যেতিয়া বহুবাব
আৰু মাধৱে পানীত দববা-দবৰি কৰি থাকে,
প্ৰতিমা তেতিয়াহে আহিছিল। তেওঁ অৱশ্যে কাকো
দেখা পোৱা নাছিল। কিন্তু ঠিক সেই সময়তে
চাৰিজন মানুহ লৰি অহা দেখি তেওঁ তাৰপৰা
এফলীয়া হৈ যায়, আৰু বহুবাব আৰু মাধৱ পানীৰ-
পৰা উঠাৰ লগে লগে সেই ঠাই এৰে।

বহুবাবৰ কথা শুনি দাবোগাই মাধৱৰ ফালে
চাই ক'লে,—“বেঞ্জাক ধন যোগাবলৈ চুব কৰিবলৈ
লৈছ। এইবাৰ তাৰ প্ৰতিফল পাবি। ব'ল থানালৈ
ব'ল। মহাবীৰ, হেণ্ডকাৰ্দ্ দে। ইয়াক “লক্ আপত”
খৈ মাইকীজনী ধৰিব লাগিব।”

যেনে কথা তেনে কাম। তেতিয়াই হাত-কেৰেয়া
দি মাধৱক থানালৈ নিয়া হ'ল। লগতে বহুবাব প্ৰমুখ্যে
চোৰ খেদা কেইজনো গ'ল।

নবম অধ্যায়

চোৰ কোন

চোৰ সোমাইছিল বায় চাহাব জগদানন্দ ঘৰ-
কাকতীৰ ঘৰত। তেওঁ সেই দিনা তেওঁৰ প্ৰয়োজন
নথকা মাটি এডোখৰ বেচি এহেজাৰ টকা পাইছিল;
তাৰে দুশ নগদ টকা, বাকীখিনি নোট। সেইদিনা
বেন্ধত জমা দিবলৈ সময় নোপোৱাত, তেওঁ তাক
মোনা এটাত ভৰাই শোৱনি ঘৰত থকা লোৰ
চন্দুকটোত ভৰাই থৈছিল। পুৱতা নিশা চোৰ সোমাই
এই মোনাটোকে হাত কৰিছিল; কিন্তু চোৰৰ দুৰ্ছ-
পাল, ওলাবলৈ নো পাওঁতেই গম পাই বায় চাহাবে
চোৰ চোৰকৈ চিঞৰি উঠিল। তৎক্ষণাত তেওঁৰ
টোলত থকা কেইবাটাও মানুহে চোৰৰ পিচে
পিচে খেদা দিলে। তেওঁ নিজেও কি নিলে তাৰ
তত্ত্ব লৈ মটৰেৰে থানালৈ গ'ল।

তেওঁ পোনেই গ'ল চাৰ্কল্ ইন্সপেক্টৰ হেমচন্দ্ৰ
ফুকনৰ ঘৰলৈ। ফুকন তেতিয়াও শোৱাৰ পৰা
উঠা নাছিল; বায় চাহাব যোৱাৰ খবৰ পাই তেওঁ
লৰালবিকৈ শয়্যা এৰি ওলাই আহিল আৰু সকলো
কথা শুনি সেই চব ইন্সপেক্টৰজনক তৎক্ষণাত
জনচেৰেক চিপাহীৰে সৈতে চোৰ বিচাৰিবলৈ
আদেশ দিলে। তাৰ পাচত কথা পতাৰ লগে
লগে মুখ ধুবলৈ লাগিল আৰু বায় চাহাবকো
মুখ ধুবলৈ দিলে।

মুখ ধুই, চাহ খাই দুয়ো থানালৈ আগ বাঢ়িল।
আহোঁতে বাটত ফুকনে ক'লে,—“আপুনি চিন্তা
নকৰিব। আপোনাৰ মানুহে চোৰ খেদিছেই, আকৌ
আমাবো চিপাহী-দাবোগা গৈছে। চোৰ ধৰা
নপৰাকৈ নাথাকে।”

থানা পায়েই তেওঁলোকে শুনিলে—চোৰ ধৰা পৰিছে। তেওঁলোকৰ মনত বং লাগিল। কিন্তু চব ইন্সপেক্টৰৰ পৰা যেতিয়া চোৰৰ পৰিচয় পালে, তেওঁলোকৰ বিন্ময়ৰ সীমা নাথাকিল।

ইন্সপেক্টৰে চব ইন্সপেক্টৰৰ পৰা আতোপাস্ত বিবৰণ শুনি নাক কৌচালে। তাৰ পাচত সুধিলে,—
“আপুনি মাধৱৰ জবানবন্দী লৈছিল নে?”

চব ইন্স : তেওঁ কোনো কথাৰ উত্তৰ নিদিয়ো।

ফুকন : যি ঠাইৰ পৰা চোৰ পানীত পৰিছিল,
সেই ঠাইডোখৰ চাইছিল নে?

চব ইন্স : নাই চোৱা।

ফুকন : বায় চাহাবৰ ঘৰলৈ গৈছিল?

চব ইন্স : নাই যোৱা।

ফুকন : তেন্তে আপুনি অনুসন্ধান কৰিলে
কিটো?

চব ইন্স : হাতে হাতে চোৰ ধৰা পৰিছে, তাত
আৰু আন কি প্ৰমাণ লাগিছে?

ফুকন : টকাৰ মোনা পাইছে?

চব ইন্স : নাই পোৱা।

ফুকন : তেন্তে হাতে হাতে ধৰিলে কেনেকৈ?

চব ইন্স : মোনাটো প্ৰতিমা বোলা বেঞ্জা এজনীক
দিছে।

চব ইন্স : বহুবীৰে কৈছে। এতিয়া তাইক আনিলে
আৰু তাইৰ ঘৰ খানাতালাচ কৰিলেই
সকলো কথা ওলাই পৰিব।

ফুকন : একো কৰিব নালাগে আপুনি। এই
গোচৰৰ তদন্ত মই নিজে কৰিম।
আপুনি যিখিনি প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ
কৰি চোৰ ধৰিছে সি কোনো প্ৰমাণেই
নহয়। আপুনি মাথোন নিজক অপদাৰ্হ

বুলি চিনাকি দিছে।

এই দৰে কৈ ইন্সপেক্টৰে মাধৱক আনিবলৈ
ক'লে। মাধৱ আহিলত তেওঁ নিজৰ ঘৰৰ পৰা
এসাজ কাপোৰ অনাই সলাবলৈ দিলে। মাধৱে
কাপোৰ সলালে আৰু ইন্সপেক্টৰৰ নিৰ্দেশমতে
এখন চকীত বহিল। ফুকনে তেতিয়া বায় চাহাবৰ
বাহিৰে আন সকলোকে ওলাই যাবলৈ কৈ মাধৱক
সুধিলে,—“আচল ঘটনাটো কি?”

মাধৱ : কথাটো এই :—মই এটা বিশেষ কাৰ-
ণত বাতি নো পুৰাওঁতেই শুক্ৰেশ্বৰ-
ঘাটৰ ফালে গৈছিলোঁ। মই সেইখিনি
পাওঁতে পানীৰ দাঁতিত এটা মানুহ
দেখি ময়ো তাৰ গাটলৈকে আগ বাঢ়ি
গলোঁ। এনেতে সি পানীত জঁপ মাৰি
পৰিল। ময়ো ওচৰত থকা শিলটোতে
কাপোৰখন ধৈ পানীত পৰিলোঁ।
মানুহটোৱে আত্মহত্যা কৰিব খুজিছে
বুলিয়েই মোৰ ধাৰণা জন্মিছিল আৰু
তাক বন্ধা কৰাৰ উদ্দেশ্যে হে পানীত
নামিছিলোঁ। যেতিয়া সি বেগেৰে সাঁতুৰি
পলাবলৈ যত্ন কৰা দেখিলোঁ, তেতিয়াহে
মোৰ মনত খেলালে যে সি মৰিবলৈ
পানীত পৰা নাই, কিবা এটা অপৰাধ
কৰি পলাই সাৰিবলৈহে পানীত আশ্ৰয়
লৈছে। কিছু দূৰ যোৱাৰ পাচত যেতিয়া
মই তাক ধৰা পেলালোঁ, তেতিয়াও
সি এবাৰৰ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু
যেতিয়া আন মানুহ চাইটা আহি পালে
তেতিয়া সি আত্মসমৰ্পণ কৰিলে। মই
তাক পাবলৈ ভুলি আনিলোঁ। পাব

পায়েই সি মোক চোৰ বুলি গবা মাৰি ধৰিলে। তেতিয়াহে মই বুজিব পাৰিলোঁ যে সি কাৰবাৰ ঘৰত চুৰ কৰি পলাই আহিছে। ইয়াৰ পাচতে দাৰোগা-চিপাহী গৈ হাজিৰ। দাৰোগাই সেই মানুহটোৰ কথা শুনিয়েই মোক চোৰ বুলি সাব্যস্ত কৰিলে, আৰু অতি অভদ্রভাবে মোৰ কিবা ক'বলৈ আছে নে নুখিলে! তেওঁৰ মতি-গতি দেখি মই একো সমিধান নিদিিলোঁ। তেতিয়াই দাৰোগাই মোক হাত-কেৰেয়া দি থানালৈ লৈ আহিল। মই নীৰৱে সকলো সহ্য কৰি থাকিলোঁ। আন কি, মোৰ কাপোৰখনো বিচৰা নহ'ল।

ফুকন : আপুনি ইমান পুৰাতো তালৈ গৈছিল কিয় ?

মাধৱ : ক্ষমা কৰিব, সেইটো এটা গোপনায় কথা, মই ক'বলৈ অক্ষম।

ফুকন : বাক, সকলো কথা নালাগে, এটা মাত্ৰ কথা সোধোঁ,—আপুনি তালৈ যাওঁতে প্ৰতিমা আপোনাৰ লগত আছিল নে ?

মাধৱ : নাই।

ফুকন : ঘটনাস্থলত আপুনি তেওঁক দেখা পোৱা নাছিল নে ?

মাধৱ : পানীৰ পৰা উঠি আহোঁতে এবাৰ পাৰত দেখিছিলোঁ, কিন্তু সবহ পৰ তেওঁ তাত থকা নাছিল।

ফুকনে তেতিয়া চোৰ খেদা মানুহ চাইটো এটা এটাকৈ আনি কেইটামান প্ৰশ্ন নুখিলে আৰু

সকলোৰে পৰা একে উত্তৰকে পালে। যেনে :—

প্ৰশ্ন : ভোমালোকে খেদিবৰ সময়ত চোৰটো দেখিছিলো নে ?

উত্তৰ : আমি আমাৰ আগে আগে এটা মানুহ লৰি যোৱা দেখিছিলোঁ।

প্ৰশ্ন : মানুহটো ভোমালোকতকৈ কিমান আগত আছিল ?

উত্তৰ : (ডেৰ ফাল্গমান আঁতৰত থকা গছ এডোপা দেখুৱাই) ইয়াৰ পৰা সেই গছডোপাৰ সমান আঁতৰত।

প্ৰশ্ন : মানুহটো কোন চিনি পাইছিলো নে ?

উত্তৰ : নাই পোৱা।

প্ৰশ্ন : সেইটোৰ বাহিৰে আৰু কোনোবা মানুহ ভোমালোকৰ আগত দেখিছিলো নে ?

উত্তৰ : নাই দেখা।

প্ৰশ্ন : মানুহটো যি ফাললৈ লৰিছিল, সেই ফালে আলিটো কিমান দূৰলৈকে দেখিছিলো ?

উত্তৰ : আলিটো পোন। ডবলু-মুখৰ পৰা শুক্ৰেশ্বৰৰ ওচৰলৈকে দেখিছিলোঁ।

প্ৰশ্ন : মানুহটো নেদেখা হ'ল কেতিয়া ?

উত্তৰ : যেতিয়া সি ফালৰি কাটি আলিৰ পৰা নামি নৈলৈ গ'ল।

প্ৰশ্ন : তাৰ আগতে বা পাচতে কোনোবা মানুহ নৈৰ ফাললৈ যোৱা দেখিছিলো নে ?

উত্তৰ : হয়, দেখিছিলোঁ। আমাৰ আগত যোৱা মানুহটো নৈলৈ নামি যোৱাৰ পিচতেই আৰু কোনোবা এটা নামি যোৱা দেখিছিলোঁ। তেওঁ পশ্চিমৰ পৰা যোৱা

নাছিল, দক্ষিণ ফালৰ আলিটোৱে দি
আহিছিল বুলি অনুমান হয়।

প্ৰশ্ন : মানুহটো নৈৰ ফাললৈ যাওঁতে কেনি
গৈছিল তত খবৰ পাৰিছিল নে?

উত্তৰ : নৈৰ গৰাৰ পৰা নমাব পাচত কাকো
দেখা নাছিলোঁ। যেতিয়া পানীৰ কাষ
পালোঁগৈ, তেতিয়া মাধৱ আৰু বঘু-
বীৰক উঠি অহা দেখিলোঁ।

প্ৰশ্ন : তাত তিকতা এজনী দেখিছিল নে?

উত্তৰ : হয়, আমাৰ আগে আগে এজনী
তিকতা গৈছিল। আমি প্ৰায় একে
সময়তে পানীৰ কাষ পাইছিলোঁ।
আমাক দেখিয়েই নে কি তেওঁ তেতিয়াই
আঁতৰি গ'ল।

এইখিনি প্ৰশ্নোত্তৰৰ পিচত ফুকনে ৰায় চাহা-
বক কলে—“চোৰ ধৰা পৰিল, এতিয়া ধনৰ মোনাটো
ওলালেই হয়।”

ৰায় চাহাব : চোৰ নো কোন?

“আপুনি জানো অনুমান কৰা নাই? যেয়ে
হওক, এতিয়া নকৰ্ত। এবাৰ ঘটনাস্থল চাই
আহোঁগৈ।”

এই বুলি কনিষ্টবল ছুজনেৰে সৈতে সকলোটিকে
লগত লৈ ইন্সপেক্টৰ ফুকন ঘটনাস্থললৈ যাবলৈ
ওলাল। ঠিক এনে সময়তে মাধৱৰ চাকৰটো
আৰু মথুৰাই মানুহ এটা লৈ থানা পালেহি।
মাধৱে তেওঁলোকক দেখা পাই আচৰিত মানিলে
আৰু কিয় আহিছে জানিব খুজিলে। মাধৱৰ চাকৰ-
টোৱে ক'লে,—“দেউতা! ই এটা চোৰ। পুৱতী
নিশা দেউতাৰ খোটাঙ্গীত কিবা পৰাৰ শব্দ শুনি
লৰালৰিকৈ গৈ দেখিলোঁ দেউতা নাই, মেজত এটা

লেম্প জ্বলি আছে, সন্মুখৰ ছুৱাৰখনো মেলা।
মেজৰ ওচৰত থিয় হৈ এই মানুহটোৱে আপো-
নাৰ মনি-বেগটো মেলিছে। মই তেতিয়া কোনো
সঁহাৰি নলগোৱাকৈ ওলাই আহিলোঁ আৰু ছুৱা-
ৰত তলা লগাই থৈ মেনেজাৰক মাতি নিলোঁহি।
আমি যেতিয়া ঘূৰি যাওঁ, তেতিয়া সি হাতৰ মুঠিত
দহটকীয়া নোট দুখন লৈ কান্দি আছিল। মেনে-
জাৰে তাক কত কথা শুখিলে, কিন্তু সি নামাতে।
দেউতাকো বিচাৰি নাপালো। সেইদেখি তাক
থানালৈ লৈ আহিছোঁ।

মথুৰায়ো তাৰ কথাকে সমৰ্থন কৰিলে।

মাধৱে মানুহটোলৈ চাই ক'লে,—“তই কথা
নকয় কিয়? কি হৈছে তোৰ?”

মানুহটো কান্দি কান্দি মাধৱৰ ভৰিত দীঘল
দি পৰিল আৰু থোকাথুকিকৈ কবলৈ ধৰিলে,—
“দেউতা! মই এটা দিন হাজিৰাত কাম কৰি খোৱা
মানুহ। মোৰ নাম দুখীয়া, দিনটো কাম কৰি আঠ অনা
পইচা পাওঁ, তাৰেই কোনোমতে তিকতাজনী আৰু
কেচুৱা ল'ৰাটোৰে সৈতে পেট প্ৰস্তুতাই থাকোঁ।
যোৱা ৰাতি খাই বৈ উঠাৰ অলপ সময়ৰ পাচৰ
পৰাই তিকতাজনীৰ ভেদ-বমি আৰম্ভ হয়। মই
নিকপায় হলোঁ। হাতত এটা টকাও নাই, ইফালে
কেচুৱাটো চাবলৈকো কোনো নাই। ভাবিলোঁ
যেনে-তেনে ৰাতিটো পুৱাওক, ৰাতি পুৱালেই দেউ-
তাক খবৰ দিম। পিচে বেমাৰ ইমান টান হৈ আহিল
যে পুৱালৈ বাট চাব নোৱৰা হলোঁ। কেচুৱাটোৰো
টোপনি আহিছিল। মই যেনে-তেনে দেউতাক
খবৰটো দি যাওঁ বুলি বেমাৰী আৰু কেচুৱা দুইকো
এৰি থৈ দেউতাৰ ঘৰলৈ লৰি আহিলোঁ। অতি
দেখিলোঁ ছুৱাৰ মেলা, ভিতৰতো চাকি জ্বলি আছে।

দেউতাক পাম বুলি আশা কৰি ভিতৰ সোমালোঁ, কিন্তু দেউতাক নাপালোঁ। মই বিবুদ্ধি হ'লোঁ। তেতিয়া মোৰ গাত খব-যুগুতি নাছিল; চকৌ এখনত খুন্দা খাই বাগৰি পৰিলোঁ। তাৰ পাচত কোনোমতে উঠিয়েই মেজৰ ওপৰত পইচা থোৱা বেগটো দেখা পালোঁ। মই বেগটো মেলিলোঁ। তাত কেইবাখনো নোট আছিল; মই তাৰে দুখন ল'লোঁ। তেতিয়া মই ভাবিছিলোঁ বোলো দেউতাক নাপালোঁ যেতিয়া ইয়াৰেই ডাক্তৰ আনো, পিচত দেউতাৰ আগত সকলো কথা ক'ম। কিন্তু ওলাই আহিবলৈ বাট নাপালোঁ, কোনোবাই বাহিৰৰ পৰা ছুৱাৰ বন্ধ কৰি থৈ গ'ল। তাৰ পাচত ছুৱাৰ মেলি এওঁলোকে মোক ইয়ালৈ লৈ আহিছে। ইমান বেলিয়ে বা ঘৰত কি হৈছে দেউতা।”

মানুহটোৱে ছৰাওবাৱে কান্দিবলৈ ধৰিলে। মাথুৱে মথুৰাক ক'লে,—“তোমালোকে ইয়াক আটক কৰি বৰ অশ্ৰয় কৰিলা। কোনে জানে ইয়াৰ ভিতৰত কি দুৰ্ঘটনা ঘটিছে। বিশেষ কাৰণত মই এতিয়া যাব নোৱাৰোঁ; তুমি এতিয়াই বকুৱা ডাক্তৰক লৈ যোৱাৰ্হগৈ; যি খবচ পাতি লাগে সকলো দিবা। চাবা যেন যত্নৰ ক্ৰটি নহয়।”

দুখীয়াক ক'লে,—“তই এতিয়া যা, ডাক্তৰ যাব।”

নোট দুখন মাথুৱৰ ফালে আগ বঢ়াই দি দুখীয়াই ক'লে,—“ডাক্তৰ নি'বই যেতিয়া এই দুখন আক মোক নালাগে। লওক।”

মাথুৰ : লাগক বা নালাগক এতিয়া তোৰ হাততে থাকুক। নালাগে যদি পাচত ঘূৰাই দিব পাৰিবি। লাগিলে ক'ত পাৰি! এতিয়া যা।

মথুৰা, চাকৰ আৰু দুখীয়া তেতিয়া ল'ৰা-

লবিকৈ নিজ নিজ কাম কৰিবলৈ গ'ল। চিলটাৱা দাবোগাজনে ঘটনাটো চাই থাকি ৰেহেঙা-মেহে-ভিকৈ ডাৰ পৰা আঁতৰ হ'ল। মাথুৱৰ প্ৰতি তেওঁৰ যি ধাৰণা আছিল, সি যে ভুল তাক এই ঘটনাই প্ৰমাণ কৰি দেখুৱালে।

ইয়াৰ পাচত ইন্সপেক্টৰ ফুকন সদলে নৈৰ পাৰলৈ গ'ল। ৰায় চাহাবৰ কাষ চাপি ৰখুৱাৰে ক'লে,—“হজুৰ, মোক যাবলৈ দিয়ক, নহ'লে বন্ধা-বঢ়াত পলম হ'ব।”

ৰায় চাহাবে মাতিবলৈ নো পাওঁতেই ফুকনে ক'লে,—“হওক পলম, এতিয়া যাব নোৱাৰা। এজ-নকো মই এতিয়া যাবলৈ দিব নোৱাৰোঁ।”

তাৰ পাচত ফুকনে তাত কিবা প্ৰমাণ পায় নে চালে, কিন্তু একো নাপালে। বালিত মানুহৰ খোজ বহি আছিল; চোৰ ধৰাৰ সময়ত চোৱা হ'লে কোনটো আগ, কোনোটো পিচ চিন পোৱা গ'লহেভেন। কিন্তু এতিয়া চিনিবৰ উপায় নাই; ক'ৰবাত ধনৰ মোনা পৰি আছে বুলি বহুতো মানুহে বিচাৰি আগৰ খোজৰ চিন একো নাইকিয়া কৰিলে। মাথুৱৰ কাপোৰখনো পোৱা নগ'ল।

তাত একো নাপাই সকলোটিয়ে ৰায় চাহাবৰ ঘৰলৈ বাট ল'লে।

দশম অধ্যায়

ধনৰ মোনা

ৰায় চাহাবৰ টোলটো বৰ ডাঙৰ। ঘৰ কেই-বাটাও আৰু আটাইকেইটাই চকুত লগা। যিটো ঘৰৰ পৰা চোৰে ধন চুৰ কৰিছিল, সেইটো তেওঁৰ

শোহানি ঘৰ। ঘৰটোৰ খোটালাী তিনটা। এটাত
 বায় চাহাব শোৱে। তেওঁ লিখা-পঢ়া কৰা মেজ
 আৰু খত-পত্ৰ, টকা-পইচা থোৱা লোৰ চন্দুকটো
 এই খোটালাীতে থাকে। এটাত তেওঁৰ গৃহিণী আৰু
 সৰু ছোৱালীজনী শোৱে। বাকীটোত কাপোৰ-
 কানি, প্ৰসাধনৰ সামগ্ৰী, ড্ৰেচিং টেবল, চিলাই-
 কল, হাৰ্মোনিয়ম আদি থোৱা হয়। বাকীকেইটা
 ঘৰ চাকৰ, বান্ধনি, আলহী আদিয়ে অধিকাৰ কৰে।
 চ'ৰা ঘৰটোও বৰ পৰিপাটী। তাত দামী দামী
 মাচিয়া, ফুলদানি আদি গঢ় লগাই সজাই থোৱা
 আছে। বেৰত মনোৰম ছবি বহুতো। ভিতৰ ফালে
 ভঁৰাল ঘৰ, গোহালি ঘৰ আদিও আছে। সন্মুখৰ
 ফুলনিখনত নানা তৰহৰ ফুলৰ উপৰিও ডালিম, বেল,
 নেমু আদি গছ দেখা যায়। টোলৰ ভিতৰতে থকা
 কেইটামান সৰু ঘৰত কেইজনমান বহুৱা থাকে।

বায় চাহাবৰ দুটা ল'ৰা আৰু দুজনী ছোৱালী।
 ডাঙৰটো লৰাই এম, এ, পাছ কৰি এতিয়া চব
 ডেপুটী কলেক্টৰ কাম কৰে। এতিয়া তেওঁ ডিব্ৰুগড়ত।
 যোৱা বছৰতে তেওঁৰ বিয়া হৈ গৈছে। সৰুটো
 লৰাই কলিকতাৰ কলেজত বি, এল, পঢ়ে। তেওঁৰ
 ডাঙৰজনী ছোৱালী বিয়া দি উলিয়াই দিয়া প্ৰায়
 ছবছৰ হৈছে। সৰুজনীয়ে স্কুলত পঢ়ে।

মাজতে তেওঁৰ বৰপুতেক সত্ৰীক ঘৰলৈ আহি-
 ছিল। যাবৰ সময়ত দুমাহমান থকাৰৈ মাক আৰু
 সৰু ভনীয়েকক ডিব্ৰুগড়লৈ লৈ গ'ল।

এতিয়া বায় চাহাব ঘৰত অকলশৰীয়া। সেই
 কাৰণে তেওঁ তেওঁৰ পেটুৱা বোলা চাকৰটোক
 শোহানি ঘৰতে বন্ধ থকা খোটালাীটোত শুৱলৈ দিছে।
 যাতে ৰাতি-বিয়লি প্ৰয়োজন হ'লে মাত ৰাতিয়েই
 তাক পায়। শোৱাৰ আগতে ঘৰৰ দুৱাৰ-খিৰিকি

এই পেটুৱায়েই জপায়।

ফুকনে বায় চাহাবৰ টোলটো চাই লৈ শোহানি-
 ঘৰটো পৰীক্ষা কৰি চালে; চন্দুকটোৰ অৱস্থিতিও
 লক্ষ্য কৰিলে। তাৰ পাচত ওলাই আহি চ'ৰা
 ঘৰত বহি বায় চাহাবক সুধিলে,—“চন্দুকটো কিহেৰে
 মেলিছিল?

বায় চাহাব : চাবিৰে। চাবি তাতে লগোৱা আছিল।

ফুকন : আপুনি চাবি ক'ত থৈছিল?

বায় চাহাব : হাত-বাকচৰ ভিতৰত।

ফুকন : হাত-বাকচৰ চাবি একা?

বায় চাহাব : গাকৰ তলত।

ফুকন : সদায় এনেকৈয়ে থয় নে?

বায় চাহাব : হয়, সদায় থওঁ।

ফুকন : আপুনি এনেকৈ থোৱাৰ কথা আন
 কোনোবাই জানে নে?

বায় চাহাব : অকল পেটুৱা বোলা চাকৰটোৱে জানে।

ফুকন : দুৱাৰ আটাইবোৰ মৰা আছিল নে?

বায় চাহাব : থাকিব লাগে। শোৱাৰ আগতে সদায়
 মাৰে।

ফুকন : কোনে?

বায় চাহাব : পেটুৱাই।

ফুকন : চোৰ কেনি সোমাইছিল?

বায় চাহাব : দুৱাৰে দি। চোৰ ওলাওঁতে সেই মুখৰ-
 খন দুৱাৰ মেলা আছিল।

ফুকন : কোনো ফালে সিদ্ধি দিয়া নাই নহয়?

বায় চাহাব : নাই, পকা ইটাৰ পিৰালিত কি সিদ্ধি
 দিব?

ফুকন : চোৰ ওলাই যাওঁতে পেটুৱা আছিল নে?

বায় চাহাব : তাৰ ভেজিয়াও টোপনিয়েই ভগা
 নাছিল।

ফুকন : পেট্রাক মাতক।

বায় চাহাবে পেট্রাক মাতিলে, কিন্তু তাক পোরা নগ'ল। কেইবাটাও মানুহে তাক বিচাৰিবলৈ শবিলে। ফুকনে বায় চাহাবক ক'লে,—“এতিয়া ঘটনাটো জল জল পট পট হৈ ওলাই পৰিল; টকাখিনি উলিয়াব পাৰিলেই হয়।”

বঘুবীৰ আৰু মাধৱ চিপাহীৰ জিন্মাত আন এটা ঘৰত আছিল। ইন্পেক্টৰৰ কথামতে চিপাহী এটাই বঘুবীৰক চ'বলৈ আনিলে। ইন্পেক্টৰে বঘুবীৰক ধমক দি সুধিলে,—“টকাখিনি কি কৰিলি ক!”

বঘু : টকা! মই কি কৰিলোঁ!

তাৰ মুখ একেবাৰেই ক'লা পৰিল। ইন্পেক্টৰে ক'লে,—“তই যে চোৰ, সেইটো প্ৰমাণ হৈ গৈছে। এতিয়া কাঁকি দি মৰ কিয়?”

বঘু : মই চুৰ কৰিলোঁ! কোনে ক'লে?

ইন্ : কোনে ক'ব! পেট্রাই কৈছে। টকাখিনি দেখি তইত ছুয়ো আলচ কৰি এই কাম কৰিছ। তোৰ কথামতে পেট্রাই ছুয়া-বত হুক নলগোৱাকৈ ধৈছিল আৰু কোনটো চাৰি ক'ত থাকে তোক কৈ দিছিল। সেই মতেই তই চুৰ কৰিছিলি। এতিয়া সঁচা কথা ক, নহলে ফল বৰ বেয়া হ'ব।

বঘু : মই সেইবোৰ একো নাজানো, সি মিছাকৈ কৈছে। চোৰ ধৰি দিয়াৰ যহ'ত এতিয়া মইহে চোৰ হ'লোঁ!

ইন্ : কি! আকৌ মিছা কথা! সৈ নলয়! মৰিব খুজিছ? ক, টকা ক'ত থলি।

বঘু : কাটকেই বা মাৰকেই, মই নোখোৱাকৈ

কেনেকৈ কম!

ইন্পেক্টৰে তেতিয়া তাৰ গালত ঠাচ ঠাচ ছুটা চৰ মাৰিলে; সি বাগৰি পৰিল। তথাপিও তাৰ আগৰ কথা নলবিল। ঠিক এনে সময়তে ছুটা মানুহে পেট্রাক চ'বা ঘৰলৈ ধৰি লৈ আহিল। সি বাৰীৰ পিচ ফালে থকা ড'ৰালৰ তলত পেট পেলাই পৰি আছিল।

ইন্পেক্টৰে সুধিলে,—“তই পলাইছিলি কিয়?

পেট্রা : ভয় লাগিছিল।

ইন্ : কিয়?

পেট্রা : চিপাহী-দাৰোগা অহা দেখি।

ইন্ : চিপাহী দাৰোগা দেখিনো ভয় লাগিল কিয়?

ইন্পেক্টৰৰ ইঙ্গিত মতে চিপাহীটোৱে বাওঁ হাতেৰে পেট্রাৰ বাউসীত ধৰি জোকাৰ এটা মাৰি, সোঁহাতেৰে লাখুটিডাল দাঙিলে। পেট্রা কঁপিবলৈ ধৰিলে। ইন্পেক্টৰে ক'লে,—“ব, ব, নামাৰিবি; সি সঁচা কথা ক'ব। নকয় যদি তেতিয়া যি হয় ক'বা যাব।”

তাৰ পাচত তীব্ৰ দৃষ্টিৰে পেট্রালৈ চাই ক'লে, “তোৰ যদি মৰিবৰ মন নাই, সঁচা কথা ক'ব। প্ৰথমেই কচোন বাক কিয় তই ছুয়াবখন আন দিনাৰ দৰে বন্ধ ক'বা নাছিলি?”

পেট্রা কিছু পৰ নিমাত হৈ থাকিল। ইন্পেক্টৰে ক'লে,—“তই নকলেও আৰি সকলো কথা জানিব পাৰিছোঁ তই সঁচা কথা কয়নে নকয় তাকে চাবলৈহে তোক সুধিছোঁ। সঁচা কথা ক'লে তোৰেইহে ভাল হ'ব। নহ'লে মাৰ তো খাবিয়েই, আকৌ কাটেকলৈকো যাবি। ক, কিয় ছুয়াবখনত হুক লগোৱা নাছিলি?”

পেটুয়া : বঘুবীৰে ভেনেকৈ থ'বলৈ কৈছিল।

ইন্ : তই বোলে তাক লোহাৰ চন্দুকৰ চাবিটো দিছিলি ? কিয় দিছিলি ?

পেটুয়া : মই কেতিয়া দিছিলোঁ! হাত-বাকচত আছে বুলিহে কৈছিলোঁ।

ইন্ : হাত-বাকচৰ চাবিটো গাকৰ তলৰ পৰা নিছিলি কিয় ?

পেটুয়া : বঘুবীৰে খুজিছিল।

ইন্ : সি বাক খুজিলেই, তই দিলি কিয় ?

পেটুয়া : সি মোক এশ টকা দিম বুলিছিল।

ইন্ : বঘুবীৰে টকাখিনি ক'ত থ'লে ?

পেটুয়া : মই ক'ব নোৱাৰোঁ। মই তেতিয়া শুই আছিলোঁ।

ইন্ : তই সাৰে থাকিও টোপনিৰ ভাও ধৰিছিলি কিয় ?

পেটুয়া : বঘুবীৰক খেদা দেখি মোকো ধৰে বুলি ভয় লাগিছিল।

বঘুবীৰে ইমানভো আগৈয়ে কোৱা কথাৰ বাহিৰে আন একো নক'লে। ইন্.পেক্টৰে বঘুবীৰ আৰু পেটুৱাক হাত-কেৰেয়া লগাবলৈ দি ক'লে,—“বুজা গৈছে, ই টকা বহুত দূৰলৈ নিব পৰা নাই। ডেৰ ফালং মানৰ ভিতৰতে তাক আন মানুহে দেখিছে। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় তাৰ আগতে সি টকাখিনি লুকুৱাইছে। সি যে বাটৰ পৰা বেছি আঁতৰলৈ যাবলৈ সময় পোৱা নাই সিও ঠিক। মোৰ বোধেৰে এই ডেৰ ফালং বাটৰ দূয়ো দাঁতিয়ে বিচাৰিলেই ধনৰ মোনাটো ওলাব। সকলোৱে এবাৰ ভালকৈ বিচাৰি চোৱাঁচোন।”

তেতিয়া উপস্থিত সকলো মানুহেই বিচাৰিবলৈ ধৰিলে ইন্.পেক্টৰৰ অনুমান সঁচা হ'ল। ঘৰৰ পৰা

অলপ দূৰতে থাৱৈত ধনৰ মোনাটো পোৱা গ'ল। থাৱৈত অলপ পানী আছিল, সেই কাৰণে মোনাৰ তল ছোৱা অলপ তিতিছিল। কিন্তু তলত নগদ টকা আৰু ওপৰত নোট থকাত নোটবোৰ বৰকৈ তিতা নাছিল। মোনাৰ ধন ঠিক মতেই ওলাল।

ইন্.পেক্টৰে ৰায় চাহাবক ক'লে,—“দেখিলে এই বঘুবীৰ কি সাংঘাতিক মানুহ! ইয়াক বান্ধনি ৰাখি আপুনি নিজৰ বিপদ চপাই লৈছিল। ইয়াৰ পক্ষে নৰ হত্যাও টান কাম নহ'ব। এইবাব সাৰিব পৰা হ'লে ই আগলৈ আপোনাৰ সৰ্ব্বনাশ কৰিলেহেতেন। এতিয়া সকলো কথা ফটফটীয়া হৈ ওলাই পৰিল। ই ধনৰ মোনা লুকুৱাবলৈ সুযোগ নো পাওঁতেই আন মানুহে খেদা দেখি সাউংকৰে থাৱৈলৈ পেলাই দি চোৰ খেদাৰ ভাও ধৰিলে, যদিও তাৰ আগত কোনো মানুহেই নাছিল। সি ভাবিছিল খেদা মানুহ ওচৰ চাপিলে সি নৈত পৰিব আৰু পিচত উঠি আহি ক'ব,—চোৰ ধৰিছিলোঁৱেই, ৰাখিব নোৱাৰিলোঁ; এবাই গ'ল কেনিবা গ'লেই নে মৰিলেই তৎ ধৰিব নোৱাৰিলোঁ। তেতিয়া সকলোৱে নৈত চোৰ বিচাৰি থাকোঁতেই সি গৈ ধনখিনি লুকুৱাব পাৰিব। পিচে আকস্মিকৰূপে ভূঞাৰ হাতত পৰাত তাৰ সকলো মূৰত ঘপ কৰে নতুন ফন্দী ওলাল। আমাৰ ভেৰাবাম দাবোগাজনক সি ঠগিছিলেই ঘটনাটোৰ তদন্ত মই নিজে হাতত নোলোৱা হ'লে আপোনাৰ টকাখিনি হেৰালহেতেন, আৰু ভূঞাই যদিও অব্যাহতি পালেহেতেন, তথাপি বহুত লটিঘটিৰ পিচত হে। ইকালে আচল চোৰে সেই সময়ৰ আগতে এই ঠাই এৰিলেহেতেন। সি অতি ধূৰ্ভ। আন নালাঞ্জে ভাত বান্ধিবলৈ পলম হ'ব বুলি মোকো ঠগিবৰ চেষ্টা কৰিছিল হে।”

ৰায় চাহাবে ভূঞাৰ ওচৰত কৃতজ্ঞতা স্বীকাৰ কৰি ক'লে,—তুমি ঘটনাটোত জড়িত নোহোৱা হ'লে টকাখিনি গৈছিলেই; গতিকে ইয়াৰ অলপ সদায়হাৰ হোৱা উচিত। তুমি দৰিদ্ৰ নাৰায়ণৰ সেৱাত জীৱন উচৰ্গা কৰিছা, কিন্তু তাৰ বাবে তোমাৰ নিজৰ উপাৰ্জনৰ বাহিৰে আন কোনো পুঁজি নাই। মই কওঁ তোমাৰ হাতত এটা ৰাজহুৱা পুঁজি থকা উচিত। সেই পুঁজিৰ ভেটি-স্বৰূপে মই এই টকাৰ আধা পাঁচ শ তোমাৰ হাতত দিব খোজেঁ। আশা কৰোঁ গ্ৰহণ কৰিবা।”

মাধৱ : তেনেকৈ গ্ৰহণ কৰাতকৈ মই আপোনাক আন এটা অনুবোধ জনাওঁ। আমাৰ মাজত সেৱা-সমিতি এখন থকা অতি প্ৰয়োজনীয়। তাৰ এটা পুঁজি আৰু এটা স্বেচ্ছাসেৱকবাহিনী থাকিব লাগিব। এই সম্পৰ্কে মোৰ আঁচনি কৰা আছে, কিন্তু কোনো মুখিয়াল মানুহে গা লাগি ধৰিব নোখোজাত নিজৰ শক্তিয়েই যি পাৰোঁ কৰি আছে। আপুনি যেতিয়া সেই বিষয়ে ভাবিছে, আপুনিয়োই তাৰ গুৰি ধৰক। আপুনি এখন ৰাজহুৱা সভা আহ্বান কৰি এই সমিতি স্থাপন কৰক, আৰু তাতেই তাৰ পুঁজিলৈ এই দান আগ বঢ়াওক। তেতিয়া হ'লে আপোনাৰ পৰাই আনেও প্ৰেৰণা পাব।

ৰায় চাহাব : মই তেনে এখন সভা আহ্বান কৰিব পাৰোঁ, কিন্তু আন কাম সকলো তুমি কৰিব লাগিব। এই বিষয়ে তোমাৰ অভিজ্ঞতা আন সকলোতকৈ বেছি।

মাধৱ : মোক যেতিয়াই বিচাৰে তেতিয়াই পাব।

ইন্সপেক্টৰে সকলো সাক্ষীৰ জবানবন্দী লিখি লৈ কাম সমাধা কৰিলে। বধুবাৰ আৰু পেট্ৰাক থানালৈ নিবলৈ চিপাহাঁ ছটাক লুকুৰ দি তেওঁ ৰায় চাহাবৰ মটৰেৰেই ভূঞাৰে সৈতে থানালৈ উলটিল। থানাত ইন্সপেক্টৰে ভূঞাক মিছাতে লটি-ঘটি কৰাৰ বাবে দুখ প্ৰকাশ কৰিলে। ভূঞাই ক'লে,—“সেই বাবে মোৰ বিশেষ দুখ নাই। কিন্তু যদি মই ইয়াত আনন্দ থকাৰ বাবে সেই মানুহটোৰ ঘৈণীয়েকৰ কিবা অঘটন ঘটিল, সেইটো দুখ সহজে পাহৰিব নোৱাৰিম।”

তাৰ পাচত শিক্কা কাপোৰজোৰ ধোৱাৰ হতুৱাই ধোৱাই পঠিয়াই দিম বুলি, নিজৰ কাপোৰ টোপোলা বান্ধি লৈ মাথৰে থানাৰ পৰা বিদায় ল'লে।

একাদশ অধ্যায়

অনুবোধ নহয়, আদেশ

থানাৰ পৰা মাধৱ পোনে পোনেই দোকানলৈ গ'ল আৰু মথুৰাক মাতি তুখীয়াৰ খবৰ ল'লে। মথুৰাই ক'লে,—তাৰ কথা সঁচা। মই তেতিয়াই বৰুৱা ডাক্তৰক লৈ তাৰ ঘৰলৈ গলোঁ। কিন্তু কি হ'ব! তেতিয়া বোগিনীৰ অস্তিম অৱস্থা। ডাক্তৰে কিবা এটা ইন্জেকশ্বন দিলে, কিন্তু তাৰ পৰা একো ফল নহ'ল। অলপ সময়ৰ পাচতেই বোগিনীয়ে চিৰবিদায় ল'লে।”

মাথৰে কান্দি পেলালে; মথুৰাক ক'লে,—“হয় তো কোনো চিকিৎসাই কাম নিদিলেহেভেন! ভবাণি যথাসম্ভৱত যে চিকিৎসা নহ'ল এইটো বৰ আক্ষেপৰ

বিষয়। তাতোকৈ ছুখৰ কথা যে সি মোৰ ওচৰত সাহায্য বিচাৰি অহাৰ ফলত নিজে পৰা শুক্ৰা-খিনিও কৰিব নোৱাৰিলে। তোমালোকে ঘটনাৰ আঁতি-গুৰি নোলোৱাকৈ তাক আটক বাধি বৰ অন্তায় কৰিল। সি এই ছুখ কেতিয়াও পাহৰিব নোৱাৰে।”

মথুৰা : সি আমাৰ আগত কথাটো ভাঙি কোৱা হ'লে, আমি আঁতি-গুৰি ল'ব পাৰিলোঁ-হেতেন, কিন্তু সি যে নামাতিলেই।

মাধৱ : তোমালোকে তাক চোৰ বুলি সাব্যস্ত কৰি লৈ প্ৰশ্ন কৰিছিল, সিও ভাবিছিল হাতে হাতে ধৰা পৰি সি চোৰ নহয় বুলি ক'লে তোমালোকে নামান। সেই কাৰণেই তাৰ মুখৰ মাত হৰিছিল। তত্পৰে তাৰ অৱস্থাত পৰা মানুহৰ জ্ঞান-বুদ্ধি লোপ পোৱাও অসম্ভৱ নহয়। তাৰ ছুখত সহানুভূতিৰ আভাস পোৱা হ'লে তাৰ মাত ফুটিলাহেতেন। যাওক সেই কথা আলচ কৰি আক লাভ নাই। হয়তো তেনে হোৱাটোৱেই ভগৱন্তৰ ইচ্ছা।

দোকানৰ পৰা মাধৱ ছুখীয়াৰ ঘৰলৈ গ'ল। যি ঠাইত ছুখীয়াৰ ঘৰ সি নগৰৰ এচুকত। ওচৰত তাৰে নিচিনা কেইটামান বহুৱাৰ জুপুৰী। ঠাইডোখৰ লেতেৰা; ওচৰৰ নৰ্দমাৰ পানী বন্ধ হৈ থকাত তাৰ পৰা দুৰ্গন্ধ ওলাই গোট্টেই ডোখৰ ঠাই জুৰিছে। বোধ কৰোঁ সেই ঠাইত কোনো ডাঙৰ মানুহ নথকাত মিউনিচিপেলিটিৰ কোনো কৰ্মচাৰীৰ চকু তাত পৰা নাই। মানুহবোৰৰ পায়খানা নাই। চাক-চিকণ হৈ চলা অভ্যাসো সিহঁতৰ নাই। সেই বাবে কাষৰ নৰ্দমা-

তেই সিহঁতৰ সকলো আবৰ্জনা গোট খাইছে। এনে ঠাইত মানুহ নিৰোগ হৈ থকাটোহে অস্বাভাৱিক। মাধৱে ঠাইডোখৰ দেখি তেতিয়াই ছুখীয়াৰ ঘৈণীয়েকৰ মৃত্যুৰ সংবাদেৰে সৈতে মিউনিচিপেলিটিৰ ছেয়াৰমেনলৈ এখন চিঠি লিখি বিহিত ব্যৱস্থা হাতত লবলৈ অনুৰোধ জনালে।

তেতিয়া মৰা মানুহজনী পৰ্বতৰ কাষত পুতি থৈ কেইটামান আন বহুৱাৰে সৈতে ছুখীয়া ঘৰলৈ আহিছিল। তেতিয়াও তাৰ চকুলো শুকোৱা নাই, কেচুৱাটো ওচৰৰে তিকতা এজনীয়ে চাইছিল। মাধৱে গুৱাল এটা মাতি কেচুৱাটোৰ নিমিত্তে দিনো একো সেৰ গাখীৰ দিয়াৰ বন্দবস্ত কৰিলে। তাৰ দাম তেওঁ নিজে দিব।

ইয়াৰ পাচত জমাদাৰ এটা মতাই আনি মাধৱে ছুখীয়াৰ ঘৰটো পৰিষ্কাৰ কৰাই ফেনাইলেৰে ধোৱালে। বোগিণীৰ কাপোৰ-কানি মৰা শৰ লগতে লৈ গৈ পোতা হৈছিল, যি অলপ অৱশেষ আছিল তাকে তেতিয়াই পোৰাই পেলোৱা হ'ল। ইয়াৰ ভিতৰতে মিউনিচিপেলিটিৰ হেল্ণ্ অফিচাৰ আহি ঘৰৰ দাঁতি আৰু নৰ্দমাত চুণ ছটিওৱালে আৰু মানুহবিলাকক বেজি লবলৈ মাতিলে। কি কি সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰি চলিব লাগিব সেই বিষয়ে বহুৱাইতক বুজাই আৰু বিপদ্বাক বহুৱাটোক নানা প্ৰকাৰে সাৱনা দি মাধৱো ঘৰলৈ উলটিল।

ঘৰ পাই মাধৱে ভালকৈ গা-পা ধুই কাপোৰ-কানি সলালে। তত্পৰ বহুত আগতে পাৰ হৈ গৈছিল। তেওঁ সামান্য আহাৰ কৰি একমুখক বিশ্রাম ল'লে।

বিশ্রামৰ অন্তত মাধৱ প্ৰতিমাৰ ওচৰলৈ গ'ল। প্ৰতিমা যদিও তেতিয়াই ঘাটৰ পৰা আহিছিল, তথাপি মাধৱক চোৰ বুলি ধৰি নিয়ালৈকে সকলো

খবৰ পাই আছিল। মাথৰে গৈয়েই দেখিলে প্ৰতিমা
একেবাবেই আউলী-বাউলী হৈ জুপুকা মাৰি বহি
আছে। মাথৰক দেখিয়েই তেওঁ কান্দিবলৈ ধৰিলে।
মাথৰে তেওঁক সকলো ঘটনা কৈ সাস্থনা দিলে।
অলপ সুস্থিৰ হৈ প্ৰতিমাই ক'লে,—“আপুনি চিঠিখন
মই কোৱাতকৈ আগতে পঢ়িলে কিয় ?”

মাথৰ : নপঢ়ে বুলি আছিলোঁ, কিন্তু শেহলৈকে
ধৈৰ্য্য ৰাখিব নোৱাৰিলোঁ। তুমি ব্ৰহ্ম-
পুত্ৰলৈ গলে সেইটো ঘাটলৈকে যাবা
বুলি মই থিৰাকৈ ভাবিছিলোঁ।
যেতিয়া মানুহটোক পানীত পৰা দেখি-
ছিলোঁ, তেতিয়া তাকেই তুমি বুলি
বিশ্বাস কৰিছিলোঁ।

প্ৰতিমা : মোৰ নিমিত্তেই আপোনাৰ ইমান লটি-
ঘটি হ'ল। তাতকৈ আপুনি মোক
মৰিবলৈ এৰি দিয়াই ভাল হ'লহেতেন।
মই জীয়াই থাকিলে আপোনাৰ আক
কিমান বিপদ ঘটিব, তাক কোনে
জানে! আপুনি আক বাধা নিদিব,
মোক মৰিবলৈ দিয়ক।

মাথৰ : মৃত্যু কোনোবা দিনা অন্তৰ্জীৱিত আছি
ওলাব; তাৰ নিমিত্তে হাবাখৰি খাব
নালাগে। এতিয়া ভাবা জীৱনৰ কথা।
এই দুদিনীয়া জীৱনৰ এটা মুহূৰ্ত্তও
অবাবত যাবলৈ দিব নোৱাৰি। কাম
কৰা, তোমাৰ জীৱন দুৰ্ব্বল নহৈ
আনন্দৰ হ'ব।

প্ৰতিমা : কিন্তু মোৰ বৰ্ত্তমান অৱস্থাত জীৱনতকৈ
মৃত্যুত বেছি শান্তি পাম। মই জীয়াই
থাকিব লাগিলে মোৰ দুৰ্কাৰ্য্যৰ ফল

আপুনিও ভোগ কৰিব লাগিব। মানুহে
তাৰ বাবে আপোনাকেই দায়ী কৰিব।

মাথৰ : মোৰ গাত তেনে দায়িত্ব অৰ্পণ কৰি
যদি সকলোৱেই শাস্তি পায় আক
তোমাৰো সম্মান ৰক্ষা পৰে ভেস্তে
তাত ক্ষতি কি ?

প্ৰতিমা : ক্ষতি বহুত। অনর্থক আপোনাৰ চৰি-
ত্ৰৰ ওপৰত মানুহৰ সন্দেহ জন্মিব,
আপোনাৰ ওপৰত বহুতৰ বিশ্বাস
হেৰাব। আজিয়েই চাওক, মোৰ
নিমিত্তেই আপোনাৰ কেনে কেলেঙ্কাৰী-
খন হ'ল।

মাথৰ : সি একো নহয়, কৰ্মফল। তোমাৰ
মনত থাকিব পায় তোমাৰ নৰিয়াৰ
সময়ত এই ৰাঘ চাহাবৰ বাৰীৰ পৰাই
কাকো নোসোধাকৈ ডালিম আনি-
ছিলোঁ। সেই দিনা পৰা নপৰিলোঁ,
কিন্তু আজি চুব নকৰাকৈয়ে একমুহূৰ্ত্ত
নিমিত্তে হলেও চোৰ নাম ল'ব লগা
হ'ল। তাত মোৰ নেজাৰ নাট। সেই
দিনা যি পাপ কৰিছিলোঁ আজি টকা-
খিনি উদ্ধাৰ কৰোৱাই তাৰ প্ৰায়শ্চিত্ত
কৰিলোঁ। তদুপৰি আজিৰ ঘটনাটোত
বেয়াতকৈ ভালৰ ভাগ বেছি। বেয়াৰ
পৰাও যে ভাল হ'ব পাৰে আজি তাৰ
প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ পালোঁ। মোৰ কাৰ্য্যত
সাহায্য কৰিবলৈ ইতিপূৰ্বে ৰাঘ
চাহাবক কেইবাবাৰো খাটিছিলোঁ,
কিন্তু মোৰ সকলো প্ৰস্তাব তেওঁ উকলি
দিছিল। আজি তেওঁ নিজে উপযাচি

মোৰ কাৰ্য্যত পৃষ্ঠপোষকতা কৰিবলৈ
আগ বাঢ়িছে ; আন নালাগে, নিজে
গুৰিয়াল হৈ এখন সেৱা-সমিতি স্থাপন
কৰিবলৈ গাত লৈছে। মোৰ অপমানৰ
ইয়াতকৈ ডাঙৰ ক্ষতি-পূৰণ মই
নিবিচাৰোঁ।

প্ৰতিমা : আজিৰ ঘটনাৰ পৰিণতি বেয়া নহ'ব
পাবে, কিন্তু মই জীয়াই থকাৰ যি
পৰিণতি হ'ব, সি বেয়াৰ বাহিৰে
ভাল হ'ব নোৱাৰে।

মাধৱ : মিছামিছি তৰ্ক নকৰিবা। তোমাৰ ইচ্ছা-
মতেই মই তোমাৰ অভিভাৱক
হৈছিলোঁ। সেই মতেই ময়ো তোমাক
চলাব লাগিব, তুমিও মোৰ নিৰ্দেশ-
মতে চলিব লাগিব। মোৰ আদেশ,
—অনুবোধ নহয় আদেশ, তুমি তোমাৰ
কৰ্ত্তব্য কৰি যোৱাঁ। লোকে কি ভাবিছে,
কি কৈছে তালৈ সমূলি মন-কাণ
নিদিবা। তোমাৰ অৱস্থাৰ সম্পৰ্কে যেনে
যিহকে কয় কওক, তুমি প্ৰতিবাদ
নকৰি নীৰৱে থাকিবা।

প্ৰতিমা : তেতিয়া হ'লে সকলোৱে আপোনাৰ
বদ্‌নাম—

মাধৱ : মোলৈ বদ্‌নাম সদ‌নাম একে কথা।
মই জানো কাম, নবনাৰায়ণৰ সেৱা ;
লোকৰ সমালোচনাত কাণ দিবলৈ মোৰ
আজৰি নাই। তুমিও তোমাৰ কামত
আশাশুৰীয়া ভাবে লাগি যোৱাঁ। অতী-
তৰ কথা ভাবি সময় নকটাবা, আক
অন বলিয়ালিৰ্ধক নকৰিবা। কৰ্ত্তব্য

পৰায়ণতাই হৈ তোমাৰ ভবিষ্যৎ সুন্দ-
ৰকৈ গঢ়িব পাৰিব।

এইদৰে কৈয়েই মাধৱ ঘৰলৈ গ'ল। প্ৰতিমা
বহুত পৰলৈকে একে ঠাইতে থৰ লাগি থাকিল।

দ্বাদশ অধ্যায়

সেৱা-সমিতি

ৰায় চাহাব জগদানন্দ বৰকাকতীয়ে মাধৱৰ ওচৰত
দিয়া প্ৰতিশ্ৰুতি বন্ধা কৰিলে। পিচ দিনাই তেওঁ এখন
সভা আহ্বান কৰিলে। ৰায় চাহাব নগৰৰ ভিতৰত
প্ৰতিপত্তি থকা এজন মুখিয়াল মানুহ। তেওঁৰ আহ্বা-
নত যে যথেষ্ট সমজুৱাই যোগ দিব তাত সন্দেহ
নাই। অৱশ্যে সকলো কাৰ্য্যতে পিচ হোঁহকা মৰা
এদল মানুহ আছে। তেওঁলোক গোহালিত ছদ্‌তীয়া।
লোকে কোনো কাম কৰা দেখিলে তেওঁলোকে
ঘৰত বহি সমালোচনা কৰে, কিন্তু নিজে কেতিয়াও
কোনো কাম হাতত নলয়। তেনে বিধৰ মানুহক
কোনো ৰাজহুৱা অনুষ্ঠানতে পোৱা নাযায়।
তেওঁলোক আজিৰ সভাতো উপস্থিত নাছিল।

যথাৰীতি সভা আৰম্ভ হ'ল। উপস্থিত সমজুৱাৰ
পৰাই এজনক সভাপতিৰ বাব দিয়া হ'ল। ৰায়
চাহাবে সভাৰ উদ্দেশ্য পৰিপাটীকৈ সমজুৱাসকলক
বুজাই দিলে। সভাপতিৰ আদেশমতে ভূঞাই
তেওঁৰ আঁচনি দাঙি ধৰিলে :

১। এই সমিতি গুৱাহাটী সেৱা-সমিতি নামে
অভিহিত হ'ব।

২। ইয়াৰ উদ্দেশ্য হ'ব নিঃস্ব, পীড়িত, অনাথ
আৰু যুতকৰ সেৱা-কাৰ্য্য।

কোনো আকস্মিক দুৰ্ঘটনাত সাহায্য কৰা, ক'ব-বাত জুই লাগিলে তাক জ্বুওৱাও সমিতিৰ কৰ্ত্তব্যৰ ভিতৰত পৰিব। সমিতিৰ অৱস্থা টেকিয়াল হ'লে অগ্ৰাণু সেৱা কাৰ্য্যও হাতত লব পাৰিব আৰু তাৰ পৰিসৰো বঢ়াব পাৰিব। কোনো সাম্প্ৰদায়িক নাইবা ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানৰ লগত পোন পটিয়ে ইয়াৰ সংশ্লিষ্ট থাকিব নোৱাৰিব।

৩। জাতি-বৰ্ণ ধৰ্ম্মনিৰ্ব্বিশেষে যি কোনো মানুহেই এই সমিতিৰ সদস্য হ'ব পাৰিব।

৪। সমিতিৰ সভ্য সকলে ভৰ্তি মাচুল এটকা আৰু মাহে চাৰি অনাকৈ বৰঙনি দিব লাগিব। একেৰাহে ছমাহ বৰঙনি আদায় নকৰা লোকৰ নাম সভ্য শ্ৰেণীৰ পৰা বাদ পৰিব।

৫। এই সমিতিৰ এজন সম্পাদক, এজন সহ-কাৰী সম্পাদক, এজন ধন-উৰালী আৰু এজন নিগাজী সভাপতি থাকিব লাগিব। এওঁলোকৰ কাৰ্য্যকাল এবছৰ হ'ব।

৬। সমিতিৰ এখন কাৰ্য্য নিৰ্ব্বাহক সভা থাকিব। সেই সভা যেতিয়াই প্ৰয়োজন হয় তেতিয়াই সম্পাদকে আহ্বান কৰিব পাৰিব, অন্ততঃ মাহে এবাৰ পাতিব'ই লাগিব। সেই সভাৰ সভ্য, সভাপতি আৰু সম্পাদকেৰে সৈতে হ'ব এঘাৰজন। সভাপতিৰ বাহিৰে আৰু পাঁচজন সভ্য উপস্থিত থাকিলেও সভাৰ কাৰ্য্য চলিব পাৰিব।

৭। সমিতিৰ এটা স্বেচ্ছাসেৱক-বাহিনী থাকিব। তেওঁলোকৰ সকলোৱেই প্ৰাথমিক গুৰুত্বা সম্পৰ্কে শিক্ষা ল'ব লাগিব। প্ৰত্যেক দ্বাৰ্ভৰ স্বেচ্ছাসেৱক-সকলৰ একো জন নুকীয়া নায়ক থাকিব আৰু গোটেই বাহিনীৰ এজন অধিনায়ক থাকিব।

৮। এই সমিতিৰ এখন কাৰ্য্যালয় থাকিব।

তাৰ লগতে জনচেৰেক স্বেচ্ছাসেৱক স্থায়ী ভাবে থাকিবৰ নিমিত্তে এটি সেৱা-শিবিৰ থাকিব লাগিব।

৯। যিবিলাক স্বেচ্ছাসেৱকে নিজ নিজ কাম কৰি প্ৰয়োজন মতে সেৱা-কাৰ্য্য চলাব, তেওঁলোকে সমিতিৰ পৰা কোনো পাৰিশ্ৰমিক নাপায়। কিন্তু যিসকলে সেৱা-শিবিৰত স্থায়ীভাবে থাকি কাম কৰিব তেওঁলোকৰ খৰচ সমিতিয়ে বহন কৰিব। স্থায়ী স্বেচ্ছাসেৱকসকলে আজৰি সময়ৰ সদ্ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ শিবিৰৰ লগতে কিছু খেতি কৰিব পৰা মাটি থাকিব লাগিব। তাৰ বাহিৰেও নিজ নিজ অভিকচিমতে হাতৰ কাম কৰিবলৈ সুযোগ পাব লাগিব।

১০। কামৰ সময়ত স্বেচ্ছাসেৱকসকলে সমিতিৰ “বেজ” পিন্ধিব লাগিব। প্ৰতি সপ্তাহতে তেওঁলোকৰ এদিনকৈ “পেৰেড” হ'ব।

১১। এই সমিতিৰ তত্ত্বাবধানত এখন অনাথ আশ্ৰম থাকিব।

১২। সমিতিৰ এটা ডাঙৰ পুঁজি বৰঙনি তুলি স্থাপন কৰিব লাগিব। তাৰ হিচাপ ধন-উৰালীৰ হাতত থাকিব আৰু তেওঁ সমিতিৰ নামে সকলো টকা বেঙ্কত জমা ৰাখিব। সম্পাদকে খৰচৰ বাবে পঞ্চাশ টকালৈকে হাতত ৰাখিব পাৰিব।

১৩। প্ৰাথমিক গুৰুত্বা আৰু জুই-ছাই জ্বুৱাবৰ নিমিত্তে লাগতিয়াল সকলো আহিলা-পাতি সমিতিৰ উৰালত থাকিব লাগিব।

১৪। বছৰেকত এবাৰ সাধাৰণ সভা বহিব; প্ৰয়োজন হ'লে তাৰ বাহিৰেও বিশেষ সভা বহিব পাৰিব। বছৰেকীয়া অধিবেশনত সম্পাদকে বছৰেকীয়া ৰিপোৰ্ট দাখিল কৰিব লাগিব। এই অধিবেশনতে কাৰ্য্যকাৰকৰ সালসলনি ঘটিব। সভ্যসকলে

ইচ্ছা কৰিলে পুৰণি কাৰ্য্যকাৰককো পুনৰ নিৰ্ব্বাচিত কৰিব পাৰিব।

আঁচনিখন পঢ়া হ'লত মাথৰে ক'লে,—এই নিয়মবোৰ কৰিবৰ সময়ত সমিতিৰ এটা টনকিয়াল পুঁজি ধৰি লোৱা হৈছে। পুঁজিৰ জোখ কম হ'লে কামো সেই অনুপাতেহে হাতত ল'ব লাগিব।

সভাপতিয়ে তেতিয়া এই নিয়মামলী-সম্পৰ্কে সমজুৱাৰ মতামত সুধিলে। এজন সমজুৱা উঠি ক'লে,—“নিয়মামলীত আপত্তি কৰিবলগীয়া একো নাই, তাক আমি সমৰ্থন কৰোঁ। কিন্তু তাৰ লগত আৰু কিবা যোগ-বিয়োগ হ'ব পাৰে নে নোৱাৰে ততালিকে কোৱা টান। সেই কাৰণে মই কওঁ, সম্প্ৰতি এই নিয়মবোৰ এই চৰ্ত্তত গ্ৰহণ কৰা হওক যাতে প্ৰয়োজন দেখিলে তাৰ লবচৰ ঘটাব পাৰি। তাক পৰীক্ষা কৰি শেষ সিদ্ধান্ত কৰাৰ ভাৰ কাৰ্য্য-নিৰ্ব্বাহক সমিতিক দিয়া হওক।”

সকলোৱে তাত হয় দিলে। সবহভাগ সমজুৱাই এনেবোৰ বিষয়ত মূৰ ঘমোৱাতকৈ কাৰবাৰ ওপৰত ভাৰ দি নিজে সাৰিব পাৰিলেই বন্ধা পায়। গতিকে প্ৰস্তাবটো ততালিকে গৃহীত হ'ল।

তাৰ পাচত এঘাৰ জন সমজুৱাৰে এখন কাৰ্য্য-নিৰ্ব্বাহক সভা গঠিত হ'ল। অৱশ্যে এই তালিকাত ৰায় চাহাব আৰু মাধৱৰ নাম প্ৰথমেই সোমাইছিল। সৰ্ব্বসম্মতিক্ৰমে ৰায় চাহাব নিগাজী সভাপতি নিৰ্ব্বাচিত হ'ল। তাৰ পাচত সম্পাদকৰ বাছনি। এজন সমজুৱাই মাধৱৰ নাম প্ৰস্তাব কৰিবলৈহে পালে, ততালিকে সি সকলো সমজুৱাৰ হাততালিৰে সমৰ্থিত হ'ল। মাথৰে ক'লে,—“আপোনালোকে মৰম আৰু বিশ্বাস কৰি মোক এই ভাৰ দিয়াত আপোনা-লোকক ধন্যবাদ জনাওঁ, কিন্তু দুখৰ বিষয় এই কাৰ্য্যভ

যেনে একাণপতীয়া ভাবে লগাৰ প্ৰয়োজন তেনেকৈ লাগিবলৈ মোৰ আজৰি নাই। আপোনালোকে জানে যে এনে ধৰণৰ বহুতো অনুষ্ঠান এতিয়াও গঢ়িব লগা হৈয়েই আছে; মই আনবোৰ একেবাৰেই বাদ দি ইয়াত লগা অসম্ভৱ। মই নিশ্চয় সাধ্যমতে এই অনুষ্ঠানত সাহায্য কৰিম, কিন্তু সম্পাদকৰ দায়িত্ব মোতকৈ বেছি সময় আৰু সুবিধা থকা এজনক দিলে মই পৰম কৃতার্থ হ'ম।”

কিন্তু কোনেও তেওঁৰ কথাটো কাণ নিদিলে। ৰায় চাহাবেও ক'লে,—“তোমাৰ আপত্তি অমূলক। তুমি ৰাজহুৱা কামৰ বাবে বেছি আজৰি উলিয়াব নোৱাৰিব পাৰা কিন্তু আনে ঘৰুৱা জঞ্জালৰ বাবেই আজৰি নাপায়। তেনে স্থলত ইয়াত কোনো কেৱলীয়া ভকত নোলায়, যি অকল একেটা কামতে লাগি থাকিব পাৰে। তুমি যিমানখিনি পাৰা সিমান-খিনি খাটিলেই যথেষ্ট হ'ব। তুমি কেতিয়াবা আত-বলৈ যাব লগা হ'লে বা কাম চলাব নোৱাৰিলে সহকাৰীজনৰ ওপৰত ভাৰ দিলেই চলিব। মুঠ কথা, প্ৰথম অৱস্থাত তুমি ইয়াৰ দায়িত্ব নল'লে, একোৱেই নহব।”

মাধৱ অগত্যা সম্পাদকৰ বাব লবলৈ সন্মত হ'ল। তেতিয়া বাকী কাৰ্য্যকাৰক কেইজনো সৰ্ব্বসম্মতিক্ৰমে নিৰ্ব্বাচিত হ'ল।

মাথৰে ক'লে,—“আপোনালোকক আগেয়ে কৈছোঁ আৰু নিয়মামলীৰ পৰাও বুজিছে, এই অনুষ্ঠানৰ মূলত ধনৰ প্ৰয়োজন। বেছি বাগাড়ম্বৰলৈ নগৈ মই প্ৰস্তাৱ কৰোঁ, আপোনালোকে এই সভা-স্থলতে এটা পুঁজিৰ ব্যৱস্থা কৰক।”

প্ৰস্তাবটো অধিকাংশ সমজুৱাই ভাল পোৱা

নাছিল ; বায় চাহাবে কথাটোৰ গম ধৰিছিল।
তেওঁ উঠি ক'লে,—“আমাৰ সভা-সমিতিবোৰৰ এই
দোষটো সদায় দেখা যায় যে সভ্যসকলে কেই-
জনমান মানুহৰ ওপৰত কিছুমান কাৰ্য্যৰ ভাৰ দি
ঘৰাঘৰি গুচি যায়, কিন্তু সেই কাৰ্য্য সেই মানুহ
কেইজনে কেনেকৈ সম্পাদন কৰিব তাৰ কোনো
ভাল ব্যৱস্থাৰ কথা সমূলি নাভাবে। সেই কাৰণে
মই ভূঞাৰ প্ৰস্তাবটো সাদৰে সমৰ্থন কৰোঁ। যদিও
সমিতি পতা হৈছে, তথাপি ইয়াৰ স্থায়িত্ব নিউৰ
কৰে পুঁজি আৰু কৰ্ম্মীৰ ওপৰত। সেই কাৰণে
মই সকলো সমজুৱাকে অনুৰোধ জনাওঁ যেন স্ক-
লোৱে সমিতিৰ সভ্য হুক্ত হোৱাৰ উপৰিও শক্তি-
অনুযায়ী দান আগ বঢ়ায়। তাৰ সামান্য পাতনি
স্বৰূপে মই এই পাঁচশ টকা আগ বঢ়ালোঁ।”

বায় চাহাবে পাঁচ শ টকাৰ নোট তেতিয়াই
সম্পাদকৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলে। তাকে দেখি
আন সমজুৱা দুই চাৰি জনেও দুই-এটাকৈ আগ
বঢ়ালে আৰু বহুতে সাধ্য অনুসৰি দিবলৈ প্ৰতি-
শ্ৰুতি দিলে। মুঠতে সভাস্থলতে নগদ ছ শ টকা
শাক প্ৰায় বাৰ শ টকাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি পোৱা গ'ল।

সম্প্ৰতি মাধৱৰ ঘৰতে অস্থায়ী ভাৱে কাৰ্যা-
লয় আৰু শিবিৰ স্থাপনৰ সিদ্ধান্ত কৰাৰ পাচত
সভাপতিয়ে এটি চমু বক্তৃতাৰে সভাৰ সামৰণি
কৰিলে ! বায় চাহাবে সভাপতি আৰু সমজুৱা-
সকলক ধন্যবাদ জনালে। সভা ভঙ্গ হ'ল।

তেতিয়া অলপ আন্ধাৰ হৈছিল। সভাৰ পৰা
আহোঁতে বাটত মাধৱৰ আগে আগে যোৱা ছুটা
মানুহৰ কথা-বতৰা তেওঁৰ কাণত পৰিল।

এটাই ক'লে,—“এই বলিয়াটো দেখিছোঁ কম
নহয়, ই বায় চাহাবৰ নিচিনা মানুহকো হাত কৰিলে।”

আনটোৱে ক'লে,—“বায় চাহাব যে কেনে বিধৰ
মানুহ তাক নো কেনেকৈ জানিলা ! কি জানি
হেঁতৌ একে গুৰু ঘৰৰে ভকত।”

মাধৱে বুজিলে, তেওঁৰ বিষয়েই এই আলো-
চনা আৰু শেহৰ কথাষাৰত প্ৰতিমাৰ বিষয়েও
ইঙ্গিত আছে।

ব্ৰহ্মোদশ অধ্যায়

কলঙ্কৰ ভয়

সেৱা-সমিতি স্থাপন হ'ব দিনাৰে পৰা মাধৱে
তাক মনোমতকৈ গঢ়িবলৈ চেষ্টা কৰিছে, কিন্তু
আশানুৰূপ হোৱা নাই। তাৰ প্ৰধান কাৰণ ধনৰ
অভাৱ। বিশেষ ভাবে তিনি মাহ চেষ্টা কৰি তেওঁ
ছ'হকাৰ টকাকে গোটে খুৱাব পৰা নাই। আন
নালাগে সভাৰ পলীকে প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়া সকলো
বহুতে এতিয়ালৈকে এটা ফুটা কড়িও আদায় কৰা
নাই। অৱশ্যে কাৰ্য্যকাৰকসকল হাত হতাশ হোৱা
নাই। হেওঁলোকে অস্থায়ী অনুযায়ী ব্যৱস্থা কৰি
কাম চলাই গৈছে। সমিতিৰ শুল্কীয়া কাৰ্যালয়,
সেৱা-শিবিৰ বা অনাথ আশ্ৰম এতিয়াও হোৱা
নাই। মাধৱৰ ঘৰত কাৰ্যালয় পাতি কাম চলোৱা
হৈছে ; প্ৰায় ত্ৰিশজনমান স্বৈচ্ছাসেৱকক শিক্ষা দিয়া
হৈছে আৰু হেওঁলোকৰ দ্বাৰাই নানা ঠাইত সেৱা
কাৰ্য্য চলোৱা হৈছে। সকলো সময়ৰ নিমিত্তে
শিবিৰ পাতি স্বৈচ্ছাসেৱক বখা, সম্ভৱ হ'ব নে নহয়
এতিয়াও ঠিক কৈ ক'ব নোৱাৰি।

মাধৱ এতিয়াও প্ৰতিমাৰ অভিভাবক হৈয়েই
আছে। একালে সেৱা-সমিতিৰ পৰিচালনাৰ বাবে

মাধৱে যেনেকৈ প্ৰশংসা পাইছে, আন ফালে প্ৰতিমাৰ লগত সম্পৰ্ক ৰখাৰ বাবে তেনেকৈ বহুতৰ পৰা গৰিহণাও পাইছে। মাধৱৰ কিন্তু সেইবোৰলৈ ক্ৰক্ষেপ নাই, প্ৰতিমাক তেওঁৰ মনোমতকৈ গঢ়ি তোলাটো তেওঁৰ উদ্দেশ্য। প্ৰতিমায়ে মাধৱৰ নিৰ্দেশমতে হুগুণ উছাহেৰে কামত লাগি গৈছে। এনেকৈয়ে তিনি মাহ পাৰ হ'ল। লাহে লাহে প্ৰতিমাৰ প্ৰসৱৰ সময় ওচৰ চাপিল; মাধৱেও ঘনাই ভূ-ভা লৈ থাকিবলৈ ধৰিলে। এদিন ৰাতি পুৱাওঁতেই প্ৰতিমাৰ প্ৰসৱ-বেদনা উপস্থিত হ'ল। মাধৱে এজনী ধাই নিযুক্ত কৰিলে। কিন্তু গোটেই দিনটো অৱস্থা একেদৰেই থাকিল। গম্বুলিৰ পৰাই অৱস্থা ই ক্ৰমশঃ বেয়াৰ ফাললৈ ঢাল লৈ জটিল আকাৰ ধাৰণ কৰিলে। মাধৱে লেডি ডাক্তৰক আনি লগালে, কিন্তু বিশেষ চেষ্টা কৰিও তেওঁ একো কৰিব নোৱাৰিলে। দ্বিতীয় দিনা অৱস্থা আশঙ্কাজনক হৈ পৰিল। মাধৱে চিভিল চাৰ্জ্জনক আনিলে। কিন্তু তেওঁৰো অৱস্থাৰ একো উন্নতি কৰিব নোৱাৰিলে। শেহত সন্ধ্যা সময়ত প্ৰতিমাৰ অৱস্থা ইমান বেয়ালৈ আহিল যে চিভিল চাৰ্জ্জনেও ভয় খালে। তেওঁ ক'লে,—অস্ত্ৰ-প্ৰয়োগৰ বাহিৰে আৰু আন উপায় নাই। আৰু অপেক্ষা কৰিলে প্ৰসূতি নাৰাঁচে।”

অগত্যা অস্ত্ৰ-প্ৰয়োগ কৰাই স্থিৰ হ'ল। চিভিল চাৰ্জ্জনে কোট সোলোকাই, কামিজৰ হাত কোঁচাই, অস্ত্ৰ শোধন কৰি লৈ প্ৰতিমাৰ কাষ চাপিল। কিন্তু তেওঁ অস্ত্ৰ-প্ৰয়োগ কৰিব লগা নহ'ল; অস্ত্ৰ তুলি লওঁতেই প্ৰতিমাই এটি কষ্টা সন্তান প্ৰসৱ কৰিলে। ডাক্তৰে পৰীক্ষা কৰি দেখিলে সন্তানটো মৃত। তেতিয়া তেওঁ ধাইক উপদেশ আৰু প্ৰয়োজনীয় ঔষধ ব্যৱস্থা দি বিদায় ল'লে। কোৱা বাহুল্য,

ডাক্তৰ আদিৰ সকলো ব্যয় মাধৱেই বহন কৰিছিল, সেৱা-সমিতিৰ লগত ইয়াৰ কোনো সম্পৰ্ক নাছিল।

ধাইৰ পৰিচৰ্যা আৰু মাধৱৰ তহাৱধানৰ গুণত প্ৰতিমা সোনকালে ভাললৈ আহিল। মুঠতে ডেৰ-মাহমানৰ মূৰতে আকৌ তেওঁ আগৰ দৰে কামত লাগিব পৰা হ'ল।

যদিও কিছুমান মানুহে মাধৱ আৰু প্ৰতিমাৰ প্ৰণয়ৰ কথা গৰ্হিত ভাবে গ্ৰহণ কৰিছিল, তথাপি বহুতে মাধৱৰ পক্ষে তেনে কাম সম্ভৱ নহয় বুলি ভাবিছিল। এই ঘটনাৰ পাচত তেওঁলোকৰো এদলৰ সন্দেহ গুচিল।

মানুহে যিমনেই আলচ কৰে তলে তলেহে, মাধৱৰ আগত কোনেও সেইবোৰ কথা মুলিয়ায় আৰু কোনেও তেওঁক এই বিষয়ে কোনো কথা নোসোধে। এদিন মাথোন তেওঁৰ পুৰণি বন্ধু আৰু সহপাঠী এজনে সুধিছিল,—“কি হে ভায়া! এইবাৰ দ্বীটি মুনিয়েই হ'লা নে পৰাশৰ হুবলৈকে মন মেলিলা?”

মাধৱ : যিটো হ'লে তোমাৰ মনত ৰং লাগে তাকে বুলিয়েই ধৰি লোৱাঁ।

বন্ধু : তাতকৈ আচল কথাটো তোমাৰ মুখৰ পৰা শুনিলে জানো কিবা জগৰ লাগিব?

মাধৱ : জগৰ লাগক বা নালাগক ক'বলৈ মই অপাৰগ।

বন্ধু : মোৰ ওপৰতো তোমাৰ বিশ্বাস নাই নে?

মাধৱ : মই জানো বিশ্বাস নকৰোঁ বুলি কৈছোঁ, কিন্তু সম্প্ৰতি মোৰ কথা মোৰ বাহিৰে আনে নজনাটোৱেই বজল। কিয়নো তুমি যি কথা জানিব খুজিছা, সেই কথা কবলৈ হ'লে মোৰ লগতে আন কাৰোবাৰ কথাও ক'ব লগাত পৰিব,

কিন্তু সম্প্ৰতি মই আনৰ ভিতৰুৱা কথা
প্ৰকাশ কৰিব নোখোজেঁ। তোমাক
বন্ধুহিচাপে ইমানকেই ক'ব পাৰোঁ যে
মাধৱ এতিয়াও আগৰ মাধৱেই আছে।
তাতকৈ বেছি আৰু ক'ব নোৱাৰোঁ,
ক্ষমা কৰিবা।

বন্ধুজনে মাধৱৰ কথাৰ পৰা ভালকৈ একো
বুজিব নোৱাৰিলে। কিন্তু মাধৱে আৰু কোনো কথা
ক'ব নোখোজাত বুজিবলৈ উপায় নেদেখিলে। অগত্যা
তেওঁ অন্তৰ্ভাষ্য কৰা-বতৰা পাতিয়েই বিদায় ল'লে।

মালৱিকায়ো আজি-কালি মাধৱৰ পৰা আগতকৈ
কিছু আঁতৰি ফুৰিবলৈ ধৰিছে। মাধৱ-প্ৰতিমাৰ
সম্পৰ্কে ওলোৱা আলোচনাবোৰেই যে ইয়াৰ মূলত
তাত সন্দেহ নাই। মালৱিকাৰ এই পৰিবৰ্ত্তন দেখি
এদিন মাধৱে সুধিলে,—“কি হে! আজি-কালি তুমি
দেখোন আগৰ দৰে মোৰ কাষ চাপিব নোখোজা!
আন কি, মোৰ লগত ফুৰিবলৈ আগতে তোমাৰ যি
আগ্ৰহ আছিল এতিয়া সি নাই যেন লাগিছে।”
মালৱিকা : আজি-কালি আগৰ দৰে নিঃসঙ্কোচে
ফুৰিবলৈ ভয় লাগে।

মাধৱ : মোলৈ তোমাৰ ভয় লাগে! মোৰ পৰা
তোমাৰ কিবা অনিষ্ট হ'ব পাৰে বুলি
তুমি ভাবিব পাৰিছা মালৱিকা!

ইমান দিন বাইজৰ কুংসিত আলোচনাৰ ভাগী
হৈও মাধৱ এদিনলৈকে বিষয় হোৱা নাছিল, কিন্তু
আজি মালৱিকাৰ কথা শুনি প্ৰথমবাৰৰ নিমিত্তে
তেওঁৰ মুখ বিবৰ্ণ হ'ল। তেওঁ আকৌ ক'লে,—
“কোৱা মালৱিকা, কোৱা, মই তোমাৰ অনিষ্ট কৰিব
পাৰোঁ বুলি তুমি ভাবিব পাৰিছা।”

মালৱিকা : মই কি ভাবিছোঁ শুনক,—মই আপোনা-

লৈ ভয় নকৰোঁ, আপোনাৰ বিষয়ে
আনে কোৱা কথাও বিশ্বাস নকৰোঁ।
কিন্তু বৰ্ত্তমান সময়ত আপোনাক আৰু
প্ৰতিমাক লৈ যেনে ধৰণৰ আলোচনা
চলিছে, আপোনাৰ লগত ঘনিষ্ঠতা ৰাখি
চলিলে মোৰ সম্পৰ্কেও তেনে কাল্পনিক
কথা ওলোৱাৰ ভয় আছে। মই
আপোনালৈ ভয় কৰা নাই, ভয় কৰিছোঁ
মিছা অপবাদলৈ।

মাধৱ অলপ পৰ মনে মনে থাকিল। তাৰ
পাচত ক'লে,—“তোমাৰ কথাটো ঠিক। মই কথাটো
সেই ফালৰ পৰা ভবাই নাছিলোঁ। এৰা, তুমি মোৰ
পৰা নিলগ হৈ থকাটো ভাল।”

মালৱিকা : কিন্তু আপুনি যেন মোক ভুলকৈ বুজু।
আপোনাৰ পৰা নিলগ হৈ ফুৰাৰ
আন্তৰিক বাসনা মোৰ নাই আৰু
কেতিয়াও তেনে ইচ্ছা নহ'ব। কিন্তু
সামাজিকতা আৰু লৌকিকতা নামানি
সংসাৰত চলা টান। সেই কাৰণে শাৰী-
ৰিক ভাবে মই অলপ আঁতৰি থাকিলোঁও
তাত আন্তৰিকতাৰ যোগ আছে বুলি
যেন আপুনি কেতিয়াও নাভাবে।

মাধৱ : সেই বিষয়ে তুমি নিশ্চিন্ত থাকিব
পাৰা। সঁচাকৈয়ে ভুলকৈ হ'লেও মানুহক
বেয়াটো ভাবিবলৈ দিয়া উচিত নহয়।

মালৱিকা : তেন্তে নিস্তৰ বিষয়ে আপুনি তেনেকৈ
ভবা নাই কিয়?

মাধৱ : মোৰ কথা শুকুৱা। মোৰ বিষয়ে বেয়াটো
ভাবিবলৈ সুযোগ পোৱাৰ বাবেই
মানুহে প্ৰতিমাৰ দোষ পাতলাই ধৰিছে।

ইয়াৰ পৰা কোনো কোনো মানুহৰ ওচৰত মই হৈছো হ'ব পাৰোঁ, কিন্তু সমাজে এজনী উপযুক্ত সেৱিকা লাভ কৰিব পাৰিব। মই মানুহৰ বিবেচনাত নিষ্কলঙ্ক হৈ যিমানখিনি কাম কৰিব পাৰিম, কলঙ্ক বৰণ কৰি লৈ সিমান নোহাবিব পাৰোঁ, কিন্তু যি পৰিমাণে ক্ষতি হ'ব, প্ৰতিমাৰ দ্বাৰা তাতকৈ বেছি কাম হ'ব বুলি মোৰ আশা আছে। যদি মোৰ আশা পূৰ্ণ হয়, তেন্তে মোৰ এই ত্যাগস্বীকাৰৰ সেয়ে যথেষ্ট পুৰস্কাৰ হ'ব।

মালৱিকা : আপোনাৰ উদ্দেশ্য মহৎ হ'ব পাৰে, কিন্তু তাক হৃদয়ঙ্গম কৰিব পৰা মানুহ এতিয়াও ওপজা নাই। এই বিষয়ে আপুনিয়ৈই মাত্ৰ আপোনাৰ পটন্তৰ। আক এটা কথা,—যদি যি আশাত প্ৰতিমাৰ দায়িত্ব লৈছে, সি মিছা হয়?

মাধৱ : হয় যদি হ'ব, এটা সত্য আবিষ্কাৰ কৰিম। কত বৈজ্ঞানিকে জীৱন বিপন্ন কৰিও কত প্ৰকাৰ পৰীক্ষা কৰিছে, সকলোতে জানো কৃতকাৰ্য্য হ'ব পাৰিছে! মোৰো ই এটা পৰীক্ষা। এই পৰীক্ষাৰ ফলাফল যেনেকুৱাই হওক, তাৰ পৰা মোৰ সংস্কাৰৰ বাটত এটা আলোকৰ বেখা দেখা পাম আৰু মোৰ আবিষ্কাৰ ভবিষ্যৎ সংস্কাৰক-সকললৈ বৈ যাব।

মাধৱৰ উদ্ভৱত মালৱিকা নিমাত হ'ল, মাধৱেও বিদায় ল'লে।

চতুৰ্দশ অধ্যায়

নাৰী-কল্যাণ-সমিতি

প্ৰতিমাৰ স্বাস্থ্য সম্পূৰ্ণৰূপে ঘূৰি অহাৰ পাচত এদিন মাধৱে ক'লে, “প্ৰতিমা, তোমাৰ কাম-কাজ, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, চলন-ফুৰণ সকলোতেই মই সন্তোষ পাইছোঁ। কিন্তু যি উদ্দেশ্য আগত ৰাখি মই তোমাৰ দায়িত্ব লৈছিলোঁ সেই বিষয়ে এতিয়াও তোমাক কোৱা নাই। এতিয়ালৈকে তোমাক যিবোৰ কাম কৰিবলৈ দিছোঁ সেইবোৰ পৰীক্ষামূলক হে। অলপতে তোমাক প্ৰকৃত কামৰ ভাৰ দিম বুলি ভাবিছোঁ।”

প্ৰতিমা : শক্তিৰ অতীত নহ'লে আপুনি যি কৰিবলৈ দিয়ে তাকে কৰিবলৈ মই সাজু।

মাধৱ : শক্তিৰ অতীত কাম নিশ্চয় নিদিওঁ কিন্তু সেই কাম হাতত লোৱাৰ আগতে তোমাৰ নিজৰে কিছুমান সংস্কাৰৰ প্ৰয়োজন।

মাধৱে কি ইঙ্গিত দিছে প্ৰতিমাই বুজিব নোহাবিলে; মাধৱৰ অসন্তোষজনক কিবা কাম কৰিছে নে নাই তাকে তেওঁ ভাবিবলৈ ধৰিলে। মুখত বিষাদৰ চিন দেখা গ'ল। তেওঁ লাহে লাহে ক'লে,—“কি সংস্কাৰৰ কথা কৈছে মই বুজা নাই।”

মাধৱ : শুনা,—এতিয়ালৈকে তোমাক অকল সাৰীকেহে পিন্ধা দেখিছোঁ, কিন্তু সি অসমীয়া সাজ নহয়। তুমি অসমীয়া ছোৱালী, ভৱিষ্যতে কামো কৰিব লাগিব অসমীয়াৰ মাজত। সেই কাৰণে সাৰী বাদ দি এতিয়াৰ পৰা বিহা-মেখেলা পিন্ধিব লাগিব।

প্ৰতিমা : উপজিববে পৰা মই বিহা-মেখেলা
পিন্ধি পোৱা নাই, ঘৰত নায়ে। এতিয়া
নকৈ যোগাব কৰিলে হে হ'ব।

মাধৱ : কৰিবা।

প্ৰতিমা : আক এটা কথা। মোৰ বাকচত
বহুতো দামী দামী সাবী আছে। নিপি-
ন্ধিবৰ হ'লে সেইবোৰ কি কৰিম ?

মাধৱ : সেইবোৰ কাবাক দি দিব পাৰা, নাইবা
কাটি-কুটি আন কামত লগাব পাৰা।

মুঠতে মোৰ কথা হৈছে এতিয়াৰ পৰা
সেইবোৰ পিন্ধি সমাজত ওলাব নোৱাৰা।

প্ৰতিমা : সেইবোৰ নষ্ট কৰিলে বহুত টকা
লোকচান হ'ব।

মাধৱ : তেনে লোকচান সহ্য কৰিব পৰা-
টোৱেই হৈছে কৰ্ত্তব্য-নিষ্ঠা। সেই
কাৰণেই খন্দৰ প্ৰচলনৰ প্ৰতি ধাউতি
জন্মাবলৈ মহাত্মা গান্ধীয়ে লাখ লাখ
টকাৰ বিলাতী কাপোৰ অগ্নিত আহুতি
দিছিল। মই অৱশ্যে তোমাক পুৰি-
বলৈ কোৱা নাই, কিন্তু সেইবোৰ
ব্যৱহাৰ কৰাৰ পৰা বিৰত হ'ব লাগিব।

যদিও প্ৰতিমাৰ মন কোঁচ খাইছিল, তথাপি
মাধৱৰ নিৰ্দেশ মানি চলিবলৈ শ্ৰেষ্ঠ তেওঁ সন্মতি
জনািলে। মাধৱে আকৌ ক'লে,—“অকল সাজ-পাৰ
পৰিবৰ্ত্তন কৰিলেই নহয়, সেইবোৰত যাতে বিলা-
সিতাৰ কোনো চিন-চাব নাথাকে তালৈকো লক্ষ্য
বাখিব লাগিব। খোৱা-লোৱা, পিন্ধা-উৰা, আলাপ
প্ৰলাপ সকলোতে সংযত হ'ব লাগিব। এইখিনি
সংস্কাৰ সম্পূৰ্ণ হ'লেহে মই মোৰ উদ্দেশ্যৰ কথা
ক'ম। তাৰ নিমিত্তে এমাহ সময় দিলোঁ।”

প্ৰতিমাই মাধৱৰ নিৰ্দেশ পালন কৰাত মূৰ
পুতি লাগিল। যদিও প্ৰথমতে তেওঁ কিছু আতঙ্ক
বোধ কৰিছিল, তথাপি লাহে লাহে সি আঁতৰ হ'ল।

মাধৱৰ মনোমতকৈ নিভক গটি তুলিবৰ নিমিত্তে
তেতিয়া তেওঁৰ এটা ধাউতি জন্মিল আৰু সেই-
মতেই সকলো বিষয়ঃ আগ নাঢ়িবলৈ ধৰিলে।

এতিয়া তেওঁৰ চেহেৰাত চকলতাৰ আভাস নাই,
সাজ-পাৰত বিলাসিতা নাই, শয়ন-ভোজনত আডম্বৰ
নাই যেনেকৈ এমাহ যোৱাৰ পাচত মাধৱে প্ৰতিমাক

ক'লে,—“প্ৰতিমা। তোমাৰ কাৰ্য্যক্ৰমটো সন্তোষ
পাইছে। মোৰ দৃঢ় বিশ্বাস জন্মিছে তোমাৰ দ্বাৰাই

মোৰ উদ্দেশ্য সফল হ'ব। সেই উদ্দেশ্য কি শুনা,-
সকলোৰে পৰা মোৰ চকুত পৰিছিল আমাৰ সমাজৰ

অনীতি, দুৰনীতি কদাচাৰ আৰু ব্যভিচাৰ। ভাবি-
ছিলো এদিন সেইবোৰৰ সংস্কাৰ সাধিম, কুসংস্কাৰ,

অন্ধবিশ্বাস, অজ্ঞতা আৰু অনাচাৰ আঁতৰাই সমাজক
এক নতুন গঢ় দিম। মোৰ এই সংস্কাৰৰ আঁচনি

ঘাইকৈ ধৰা হৈছিল অস্পৃশ্যতা-নিবাৰণ, অল্পবয়সৰ
উন্নয়ন, শিক্ষা-প্ৰচাৰ, গাওঁ-সংগঠন, আৰ্জ-সেৱা, স্ত্ৰী-

শিক্ষাৰ বিস্তাৰ, বালাবিবাহ-নিবাৰণ আৰু নাৰীৰ
অধিকাৰ। এতিয়া আগৰ কেইটাৰ বিষয়ে যথাসম্ভৱ

হাতেকামে লাগি আছে, কিন্তু পিচৰ কেইটাৰ
সম্পৰ্কে লেখক ল'বলগীয়া কোনো কাম হাতত

ল'ব পৰা নাই। মাকে-সময়ে কাকতে পত্ৰই আন্দো-
লনৰ অলপ সূচনা কৰিছো যদিও, তাৰ পৰা কোনো

কাম হোৱা নাই, আৰু নহ'বও। তাৰ কাৰণ
এতিয়া নাৰী-সমাজত আধৰ চিনি পোৱা তিকতাৰ

লেখেই অতি নগণ্য, দুই-চাৰি গৰাকী শিক্ষিতা
মহিলাই মোৰ প্ৰচেষ্টাৰ আভাস পোৱাৰ পৰা

কোনো কাম নহয়; কাৰণ তেওঁলোকৰ অভাৱ

অভিযোগ নিচেই সামান্য। সেই কাৰণে নাৰী সমাজৰ মঙ্গল সাধিব খুজিলে তেওঁলোকৰ কাম চাপি তেওঁলোকৰ অভাব-অভিযোগবোৰ দেখুৱাই দিব লাগিব; তেওঁলোকৰ নিৰক্ষৰতা গুচাবলৈ যত্ন কৰিব লাগিব; দেশৰ, সমাজৰ আৰু জাতিৰ উন্নতি কেনেকৈ তেওঁলোকৰ উন্নত মাতৃস্বৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে তাক তেওঁলোকৰ অন্তৰত ভালকৈ সূমাই দিব লাগিব। মই দেখিছোঁ এইবোৰ কাৰ্য্য পুৰুষৰ পক্ষে অসম্ভৱ; ইয়াৰ ভাৰ ল'ব লাগিব নাৰীয়ে। ইমান দিনৰ পৰীক্ষাৰ পাচত মোৰ বিশ্বাস জন্মিছে, তোমাৰ দ্বাৰাই মোৰ এই অভিলষিত কাৰ্য্য সম্পূৰ্ণৰূপে নহলেও আংশিকৰূপে সম্পন্ন হ'ব পাৰিব। সেই দেখি মই তোমাক অগ্ৰাণ্য কৰ্ত্তব্যৰ পৰা অজুৰাই দি অকল নাৰী-জাগৰণত আত্ম-নিয়োগ কৰিবলৈ দিব খোজে। তুমি মোৰ এই অসম্পূৰ্ণ কাৰ্য্য সম্পূৰ্ণ কৰিব পাৰিবা?"

প্ৰতিমা : পাৰোঁ নে নোৱাৰোঁ কেনেকৈ কওঁ! ইয়াকে মাথোন ক'ব পাৰোঁ যে যদি আপুনি বাট দেখুৱাই লৈ যায়, মই সেই বাটে দি আগ বাঢ়িবলৈ প্ৰাণপনে যত্ন কৰিম।

মাধৱ : মোকো তাকেই হে লাগে। কাৰ্য্য-পদ্ধতি মই স্থিৰ কৰি দিম। ক'ত, কেনেকৈ কি কৰিব লাগিব তাৰ আঁচনি মোৰ পৰা পাব।

প্ৰতিমা : যদি সেয়ে হয় মোৰ তাত কোনো আপত্তি নাই। আপোনাৰ দিহামতে কাম কৰিবলৈ মই সদায় সাজু।

মাধৱ : তেন্তে শুনা,—তোমাৰ কাম হ'ব অসমৰ সকলো ঠাইতে একোখন নাৰী-কল্যাণ

সমিতি স্থাপন কৰা আৰু সেই সমিতিৰ যোগে দিয়েই গাওঁ-ভূঁই সকলোতে প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলাবলৈ ব্যৱস্থা কৰা। এনেকৈ যেতিয়া গোটেই দেশত নাইবা অধিকাংশ ঠাইত এনে সমিতি স্থাপিত হ'ব, তেতিয়া সকলোৰে প্ৰতিনিধি লৈ এখন কেন্দ্ৰীয় সমিতি স্থাপন কৰিব লাগিব। সেই সমিতিবোৰে প্ৰথমতে এই ছটা কাম হাতত ল'ব লাগিব :—

(১) স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ প্ৰচাৰ

(২) বালা-বিবাহ-নিবাৰণ

এই ছটা হ'লেই আন আন সামাজিক আৰু বাৰ্জনৈতিক অধিকাৰৰ দাবী আপোনা-আপুনি আহিব। স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ অন্তৰ্ভাৱ বালা-বিবাহ, ইয়াক দূৰ নকৰিলে কেতিয়াও জাতীয় মঙ্গল নহয়।

এইবোৰ কাৰ্য্য হাতত লওঁতে এটা কথা কিন্তু সদায় মনত ৰাখিব লাগিব যে নাৰী আৰু পুৰুষৰ গঠন আৰু কৰ্মক্ষেত্ৰ প্ৰকৃতিয়ে নিজে বেলেগাই দিছে। সেই কাৰণে দুয়োৰে শিক্ষা-পদ্ধতিত পাৰ্থক্য থাকিবই লাগিব। চমুকৈ ক'বলৈ হ'লে পাশ্চাত্য আৰ্হি নলৈ ভাৰতীয় আদৰ্শলৈ লক্ষ্য ৰাখিব লাগিব। এইবোৰ কথা এতিয়া বহুলাই কোৱা অনাবশ্যক, কামৰ লগে লগে তাক উপলব্ধি কৰিব পাৰিবা। বিশেষকৈ এইবোৰ বিষয়ে মই কাকতে-পত্ৰই বহুবাৰ আলোচনা কৰিছোঁ।

প্ৰতিমা : মই আপোনাৰ লিখা পঢ়িছোঁ, কিন্তু তাত আপুনি তিকতা অকলশৰে ফুৰাটো অস্বীকৃতি কৰা নাই।

মাধৱ : নাই কৰা আৰু বৰ্ত্তমান সময়ত কৰিব

নোৱাৰোঁও। বৰ্ত্তমান সময়ত আমাৰ
তিকা আত্মৰক্ষা কৰিবলৈ বহুত সময়ত
অপাৰগ। যদি এনে সময় কেতিয়াবা
আহে যেতিয়া তেওঁলোক পুৰুষৰ
সাহায্য নহলেও চলিব পৰা হয়, তেতি-
য়াৰ কথা বেলেগ হ'ব। আজি কিন্তু
মই এনে পুৰুষ বহুতো দেখিছোঁ যি
সাজ-পাৰত কাৰবাক নাৰী বুলি বুজি-
লেই অসং অভিপ্ৰায়েৰে পিচ লয়।
তেনে পুৰুষৰ হাতত অকলশৰীয়া
তিকা লাঞ্ছিতা নোহোৱাকৈ নাথাকে।

প্ৰতিমা : কিন্তু মোক যে আপুনি নানা ঠাইত
ফুৰিবলৈ কৈছে ?

মাধৱ : মই তোমাক অকলশৰে ফুৰিবলৈ
কোৱা নাই। অহা-যোৱা কৰোঁতে
তোমাৰ সহকৰ্ম্মী এদল লগত থাকিব
আৰু যি ঠাইত কাম কৰিবা সেই
ঠাইৰ বিশিষ্ট মহিলাসকলক আগ ধৰি
তোমাৰ লগৰীয়া হবলৈ সন্মত কৰাব
লাগিব।

প্ৰতিমা : যেনেকৈ যি কৰিব লাগে কৰিম, কিন্তু
মই নিজে একো নাজানো, সকলো
দিহা আপুনিয়েই দিব লাগিব।

মাধৱ : সেইটো হ'ব। সম্প্ৰতি এফালৰ পৰা
কাম আৰম্ভ কৰিব লাগিব। প্ৰথমে
গুৱাহাটীকে কেন্দ্ৰ কৰি আগ বঢ়া
ভাল। তুমি ইয়াৰ কেইগৰাকীমান
মহিলাৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি এখন
সভাৰ আয়োজন কৰা, তাত কি কৰিব
লাগিব তাৰ কাৰ্য্য-তালিকা মই প্ৰস্তুত

কৰি দিম। গুৱাহাটীতে এই আন্দোল-
নৰ সূত্ৰপাত কৰি তাৰ পৰিসৰ ক্ৰমশঃ
বঢ়াই নিব লাগিব। তেতিয়া তোমাৰ
লগৰো অভাৱ নহ'ব।

প্ৰতিমাই বিশেষ উৎসাহেৰে গাত ল'লে।
ইমান দিন বৈ ফুৰা বলে নোৱৰা বোজা এটা
প্ৰতিমাৰ মূৰত তুলি দি অবাচ্যভাৱে লাভ কৰাৰ আশাত
মাধৱৰ মনতো এটা নতুন আনন্দই দেখা দিলে।

সেই দিনাৰ পৰাই প্ৰতিমা নতুন কৰ্ত্তব্যত
আগ্ৰহেৰে লাগি গ'ল।

পঞ্চদশ অধ্যায়

আদৰ্শ আৰু লক্ষ্য

মাধৱৰ ব্যৱস্থামতে প্ৰতিমাই গুৱাহাটীতে ঘূৰি
ঘূৰি শেষত এখন নাৰী-কল্যাণ-সমিতি স্থাপন
কৰিলে; লগে লগে এটা পুঁজি-সংগ্ৰহৰ ব্যৱস্থাও
হানুত ললে। মহিলা-সমাজে ইয়াত যথেষ্ট আগ্ৰহ
দেখুৱালে; পুৰুষ-সমাজৰ পৰাও আশাতীত সন্মান-
ভূতি পোৱা গ'ল। কৃতকাৰ্য্যতাৰ লক্ষ্য প্ৰথম চোঁচতে
পৰিষ্কাৰ হৈ উঠাত প্ৰতিমাৰ উৎসাহ হৃৎপৰে বাঢ়িল
আৰু প্ৰচাৰৰ পৰিসৰ ক্ৰমশঃ বঢ়াই নিবলৈ
ধৰিলে। গুৱাহাটীকে কেন্দ্ৰ কৰি তাৰ কেইওফালৰ
প্ৰধান ঠাইবিলাকত সমিতি স্থাপন কৰাতো বৰ
বেছি দিন নালাগিল।

এনেকৈয়ে চাৰিওফালে জাগৰণৰ আভাস পাই
প্ৰতিমাই অসমৰ আন আন ঠাইতো প্ৰচাৰ কাৰ্য্য
চলাবলৈ মন ৰেলিলে; মাধৱেও তাত সৰ্ব্বাত্মকৰূপে
সন্মতি দিলে। অকল সন্মতি দিয়াই নহয়, কেনে

ভাবে কাৰ্য্যত আগ বাঢ়িব লাগিব, কি কি কাৰ্য্য
হাতত ল'ব লাগিব, সেই সম্পৰ্কে সকলো দিহা
নিয়াবিকৈ দি কাম কৰিবলৈ সুচল লগায়ো দিলে।
কাম আৰম্ভ কৰিবলৈ যি প্ৰাথমিক খৰচৰ প্ৰয়োজন
হৈছিল তাকো মাধৱেই বহন কৰিছিল।

প্ৰতিমাই একাণপতীয়াভাবে কাম কৰি যাবলৈ
ধৰিলে। তেওঁৰ আশান্ত্বীয়া চেষ্টা, উত্তম আৰু
অক্লান্ত পৰিশ্ৰমৰ ফলত গোটেই দেশৰ নাৰী-সমাজত
এটা নব জাগৰণৰ ঢৌ উঠিল। তাকে দেখি প্ৰতিমাই
গৰ্বৰ অনুভব কৰিলে, মাধৱেও এটা অভূতপূৰ্ব
আনন্দ অনুভব উপলব্ধি কৰিলে।

তেতিয়া ১৯৩১ চন। মহাত্মা গান্ধীৰ অসহযোগ
আন্দোলন আইন-অমান্য আন্দোলনত পৰিণত
হৈছে। গোটেই ভাৰতবৰ্ষ জুৰি ছলন্দুল। শই শই
হাজাৰে হাজাৰে দেশ-সেৱক ফাটেকলৈ যাব লাগিছে,
অগ্নানবদনে শাস্তি-বন্ধকৰ লাঠিৰ কোব পিঠি পাতি
লৈছে। যিবোৰ মানুহে আগেয়ে ৰাজনীতি খায়
নে কাণত পিন্ধে বুজি নাপাইছিল, সেইবোৰেও
এইবোৰ দেখি-শুনি উত্তেজিত হৈ আন্দোলনত যোগ
দিছেহি। নগৰে-গাৱঁৈ ঘৰে-বাহিৰে কেৱল এই
আন্দোলনৰ মেল, য'তে-ত'তে সভা-সমিতি।

এই আন্দোলনৰ সময়ত গুৱাহাটীতে এখন ডাঙৰ
কংগ্ৰেচী সভা বহিছিল। তালৈ অসমৰ নানা ঠাইৰ
পৰা প্ৰতিনিধি আহিছিল। চৰকাৰী কৰ্মচাৰীৰ
বাহিৰে জাতি-বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলো স্থানীয় মানুহো
তাৰ গোট খাইছিল।

স্বচ্ছা-সেৱক সকলৰ এটি গীতেৰে সভা আৰম্ভ
হয়। যেনে:—

ভই বাঢ়িব লাগিব আগ।

কৰিব লাগিব মোহ নিজা ভাঙি

জড়তা-ভীকতা ত্যাগ।

ভাঙিব লাগিব লৌহ-কাৰাগাৰ,

ছিঙিব লাগিব বন্ধন হাজাৰ,

মচিব লাগিব দলিত দেহাৰ

শত লাঞ্ছনাৰ দাগ।

সঁচা পথ তোৰ কণ্টক-সঙ্কুল,

সঁচা সম্মুখত বিধিনি বিপুল,

শত দানৱৰ বিকট ভ্ৰুকুটি,

দৈত্যৰ ভৈৰৱ ৰাগ।

শত বৈশ্বানৰে জলাব খাণ্ডৰ,

শতেক পিশাচে জুৰিব তাণ্ডৱ

উঠিব ফৌকাৰি সিঁচি হলাহল

চৌপাশে সহস্ৰ নাগ।

তথাপি পাহৰি মৰণৰ ভয়

কৰিব লাগিব দুৰ্জয় হৃদয়,

লাগিব দলিব দানৱ, পিশাচ,

পাতিব মুক্তিৰ যাগ।

আত্ম বলেৰে হই বলীয়ান,

উৰাব লাগিব বিজয়-নিচান,

আনিব লাগিব বাহুব বলেৰে

নিজৰ নায্য ভাগ।

গীতৰ অন্তত নেতাসকলে এজন এজনকৈ বক্তৃতা
দিবলৈ ধৰিলে। সেই বক্তৃতা শুনি আগেয়ে আন্দো-
লনত যোগ নিদিয়া মানুহবোৰে বেছি ভাগ উত্তেজিত
হৈ উঠিছিল আৰু দেশ-সেৱাত আত্ম-নিয়োগ কৰি-
বলৈ দৃঢ়-প্ৰতিজ্ঞ হৈছিল।

সভাত যিসকল লোকে বক্তৃতা দিছিল, তাৰ ভিত-
ৰত বিশিষ্ট নেতা শ্ৰীযুত উগ্ৰসেন বৰুৱাৰ বক্তৃতা অতি
উগ্ৰ আৰু তেজী আছিল। বক্তৃতাত আইন অমান্য
কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ লগতে অসমতক উন্নত কৰা,

অস্পৃশ্যতা দূৰ কৰা, নাৰীসকলক অৱবোধৰ পৰা পোহ-
বলৈ আনি দেশৰ কামত আত্মবলি দিবলৈ শিকোৱা,
পুৰুষৰ সমানে নাৰীবো স্বাধীনতা লাভত সাহায্য
কৰা, স্বদেশী প্ৰচাৰ, বিদেশী বৰ্জ্জন আদি বিষয়বো
অৱতাৰণা কৰিছিল। উপস্থিত নাৰীৰ সংখ্যা যদিও
নগণ্য আছিল, তথাপি তেওঁলোকক এই যুদ্ধত
অৱতীৰ্ণ হ'বলৈ পুনঃ পুনঃ আহ্বান কৰা হৈছিল।
তেওঁৰ গোটেই বক্তৃতাটো ইমান তেজী আছিল
যে প্ৰায় সকলো সমজুৱাই উদ্বেজিত হৈ উঠিছিল।

সভাত মাধৱ আৰু প্ৰতিমাও উপস্থিত আছিল।
মাধৱে যদিও গোটেইবোৰ বক্তৃতা অবিচলিতভাবে
শুনি গৈছিল, প্ৰতিমাই তেনে ধীৰভাবে শুনি যাব
পৰা নাছিল। বক্তৃতা শুনি তেওঁ বৰকৈ চঞ্চল হৈ
উঠিছিল। বৰুৱাৰ বক্তৃতাৰ পাচত তেৱোঁ নাৰীসকলক
লক্ষ্য কৰি এটা বক্তৃতা দি সমজুৱাৰ বিপুল ধৰ্ম-
ধৰ্মনি আৰু প্ৰশংসা লাভ কৰিছিল।

সভা ভাগিলত “বন্দে মাতৰম,” “মহাত্মা গান্ধী
কি জয়” ধ্বনিত বায়ুমণ্ডল মুখৰিত কৰি সমজুৱাসকল
দিহাদিহি গ'ল।

সভা ভগাৰ অলপ পাচতে উগ্ৰসেন বৰুৱা
মাধৱৰ ঘৰত উপস্থিত হ'ল। মাধৱো তেওঁৰ আগে
আগে ঘৰ সোমাইছিল মাত্ৰ। মাধৱে বৰুৱাক বহি-
বলৈ দি যোৱাৰ উদ্দেশ্য কি জানিব খুজিলে। উগ্ৰসেনে
ক'লে,—“বিশেষ প্ৰয়োজনত আপোনাক লগ ধৰিবলৈ
আহিলোঁ।”

মাধৱ : কি প্ৰয়োজন ?

উগ্ৰসেন : আপুনি আজিলৈকে কংগ্ৰেচত যোগ
নিদিয়াত মই আচৰিত মানিছোঁ।
মোৰ আশা, এতিয়াও আপুনি যোগ
দিব।

মাধৱ : কমা কৰিব, মই আপোনাৰ অন্তৰ্বোধ
বাখিব নোৱাৰিম।

উগ্ৰসেন : কিয় ? আপুনি যিবোৰ আন্দোলন কৰি
আহিছে, কংগ্ৰেচেও এতিয়া সেই-
বোৰকে গ্ৰহণ কৰিছে। তেনেকৈয়ে
আপোনাৰ আপত্তিৰ কাৰণ কি বুজিব
নোৱাৰিলোঁ।

মাধৱ : দেখাত একে হ'লেও কাৰ্য্যতঃ মোৰ
আৰু কংগ্ৰেচৰ লক্ষ্য সম্পূৰ্ণ একে
নহয়। কংগ্ৰেচৰ উদ্দেশ্য হৈছে ৰাজ-
নৈতিক ক্ষমতা লাভ, মোৰ প্ৰধান
লক্ষ্য হৈছে গোটেই দেশত সামাজিক
সমতা স্থাপন।

উগ্ৰসেন : ৰাজনৈতিক ক্ষমতা হাতলৈ নাহিলে
আপোনাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহয়। ক্ষমতা
হাতত থাকিলে আইনৰ বলেৰে অতি
সহজে সামাজিক সংস্কাৰ সাধন কৰিব
পাৰি।

মাধৱ : মোৰ তাত্ত্বিক বিশ্বাস নাই। বহুতো আইন
কাকততে সোমাই আছে, তাক প্ৰয়োগ
কৰা দেখা নাই। ধৰক ছৰ্দ্দা আইন।
সেইখন থকাৰ পৰা কিবা কাম হৈছে
জানো ? মুঠতে গাৰ বলেৰে কৰা
আইনেৰে মানুহৰ মনৰ পৰিৱৰ্ত্তন ঘটাব
নোৱাৰি, তাক পাৰি শিক্ষা আৰু
সেৱাৰ দ্বাৰাহে।

উগ্ৰসেন : তেন্তে আপুনি ৰাজনৈতিক ক্ষমতা অৰ্থাৎ
স্বাধীনতা নালাগে বুলি কয় নে কি ?

মাধৱ : কেতিয়াও নক'ওঁ। স্বাধীনতাই শেষ লক্ষ্য
মোৰো, আপোনাৰো। কিন্তু সেই

স্বাধীনতা পাব লাগিব সমূহ বাইজে।
বিদেশী শাসকৰ হাতৰ পৰা আমাৰ
জনচেৰেক শিক্ষাভিমानी, জাত্যাভি-
মানী আৰু ঐশ্বৰ্যাভিমानी লোকৰ
হাতলৈ ক্ষমতা আহিলেই প্রকৃত
স্বাধীনতা নাহে। এতিয়া বিদেশী
শাসকে শোষণ কৰিলেও শাসিতসকলৰ
মাজত বিচাৰৰ নিৰপেক্ষতা আছে,
কিন্তু এটা বিশেষ দলৰ হাতত ক্ষমতা
পৰিলে প্রধান লক্ষ্য হ'ব দলৰ মুখি-
য়ালসকলৰ আৰু তেওঁলোকৰ আত্মায়-
স্বজনৰ স্বার্থসিদ্ধি। বাকীসকলে কাকতে
পত্ৰই কিবা পালেও প্রকৃততে শোষণ-
পীড়নৰ বাহিৰে আন একো নাপায়।
মুঠতে তেনে স্বাধীনতা হ'ব অৰাজ-
কতাৰ নামান্তৰ।

উগ্রসেন : আপুনি তেন্তে কেনেকৈ স্বাধীনতা
অৰ্জন কৰিব খোজে ?

মাধব : মোৰ মতে আমাৰ প্রথম কাম হ'ব
লাগিব সমাজৰ নিচেই তল-খাপত
যিবোৰ মানুহ উন্নতসকলৰ দ্বাৰা দলিত
নিষ্পেৰিত হৈ পশুৰ দৰে জীৱন
কটাইছে সেইবোৰক মানুহ কৰি গঢ়া,
তেওঁলোকো যে মানুহ সেইটো নিজে
নিজে বুজিব পৰাকৈ শিক্ষা দিয়া,
তেওঁলোকক সকলো বিষয়তে স্বায়ত্ত্ব
কৰি তোলা। এনেকৈয়ে ক্ৰমশঃ আগ
বাঢ়ি সামাজিক সমতা স্থাপন কৰিব
লাগিব। যেতিয়া এইখিনি হৈ উঠিব
তেতিয়া নিৰ্বাচিত প্রতিনিধিৰে প্রত্যেক

গাওঁ, প্রত্যেক মৌজা, প্রত্যেক মহকুমা
আৰু জিলাত পঞ্চায়ত পাতি স্বায়ত্ত-
শাসন প্রবৰ্ত্তন কৰিব লাগিব। স্থানীয়
শিক্ষা, স্বাস্থ্য, আলি-পদূলি, মামলা-
মোকদ্দমা আদি সেই ঠাইৰ পঞ্চায়তৰ
দ্বাৰা পৰিচালিত হ'ব। গাওঁ-পঞ্চায়তৰ
প্রতিনিধিৰে মৌজা-পঞ্চায়ত আৰু
মৌজা-পঞ্চায়তৰ প্রতিনিধিৰে মহকুমা-
পঞ্চায়ত গঠিত হ'ব। তেনেকৈয়ে জিলা-
পঞ্চায়ত আৰু প্রাদেশিক পঞ্চায়তো
গঠিত হ'ব লাগিব। এইখিনি কাম
হলেই ইংৰাজে তালি-টোপোলা বান্ধি-
বলৈ বাধ্য হ'ব আৰু এই প্রাদেশিক
পঞ্চায়তেই শাসন-পৰিষদত পৰিণত
হ'ব। তেতিয়া শাসন-পৰিষদে সমগ্র
প্রদেশৰ নিমিত্তে লাগতিয়াল কাৰ্যা-
বোৰ নিজৰ হাতত ৰাখি স্থানীয় কাম-
বোৰ অধীনস্থ পঞ্চায়তবোৰক অৰ্পণ
কৰিব আৰু ৰাজহৰ একোটা অংশ
প্রত্যেক পঞ্চায়তে পাব লাগিব।
তেতিয়া হ'লে শাসনৰ খৰচো কমিব
আৰু প্রত্যেক মানুহেই স্বাধীনতাৰ
ভাগ পাব। ইয়াৰ পাচত সকলো
প্রদেশৰ প্রতিনিধি লৈ সৰ্বভাৰতীয়
শাসন-পৰিষদ গঠন কৰা অতি সহজ
হ'ব। মুঠতে আপোনালোক ওপৰৰ
পৰা তললৈ নামিব খোজে, মই খোজে।
তলৰ পৰা ওপৰলৈ উঠিব। কৰিব
ভাষাত কবলৈ হ'লে—

“স্বজাতিৰ প্রতি তুমি নকৰি বিচাৰ,

কি লাভেৰে বিচাৰিবা
বিজ্ঞাতিৰ ওচৰত নিজে সুবিচাৰ।
প্ৰথমতে তুলি লোৱাঁ পতিত জাতিক
যোগ্য মন লভিবা আপুনি।”

উগ্ৰসেন : আদৰ্শ হিচাপে আপোনাৰ কৰ্মপদ্ধতি
যে প্ৰশংসনীয় তাত সন্দেহ নাই।
কিন্তু সি আদৰ্শ হৈয়েই থাকিব, তাক
বাস্তৱত পৰিণত কৰা অসম্ভৱ। আপুনি
লৰাকালৰে পৰা এই চেষ্টা কৰি
আহিছে; কৃতকাৰ্য্য হৈছে জানো?

মাধৱ : নাই হোৱা। কাৰণ ই এজনীয়া কাম
নহয়। তাৰ উপৰি মই মোৰ ক্ষুদ্ৰ
শক্তিয়ে যিখিনি কাম আৰম্ভ কৰিছিলোঁ
তাকো বৰ্ত্তমান ৰাজনৈতিক আন্দোলনে
গিলি পেলালে। সেই কাৰণে বৰ্ত্তমান
হুলস্থূলৰ এটা মীমাংসা হৈ নোযোৱা-
লৈকে মোৰ কাম বাহুল্যভাবে পৰি-
চালনা কৰিবৰ উপায় নাই।

উগ্ৰসেন : সেই দেখিয়েই মই কওঁ আপুনি ভবি-
ষ্যতলৈ অপেক্ষা কৰি নাথাকি বৰ্ত্তমান
যি কৰ্মক্ষেত্ৰ পাইছে তাতো নামি যাওক,
—কংগ্ৰেচত যোগ দিয়ক।

মাধৱ : তাতকৈ আপোনালোকে মোক সাহায্য
কৰক। কংগ্ৰেচক সামাজিক অনুষ্ঠানত
পৰিণত কৰি মোৰ কাৰ্য্য পদ্ধতি গ্ৰহণ
কৰক। তেতিয়া শাসকসকলৰ লগত
সংঘৰ্ষ নোহোৱাকৈয়ে স্বাধীনতা লাভ
হ’ব, প্ৰত্যেক মানুহেই স্বাধীনতাৰ
নিৰ্দ্ধাৰী হাত পাতি ল’ব পাৰিব।

উগ্ৰসেন : হয়তো তেনে হ’বও পাৰে, কিন্তু সৰ্ব্ব-

ভাৰতীয় অনুষ্ঠান এটাৰ নীতি পৰিবৰ্ত্তন
কৰাৰ ক্ষমতা কোনো ব্যক্তি বিশেষৰ
নাই।

মাধৱ : সেইটো জানো। কংগ্ৰেচত যোগ দিয়া
মানে নিজৰ স্বাধীনতা বিসৰ্জন দিয়া।
আপোনালোকে সৰ্ব্বভাৰতীয় নেতা-
সকলৰ নিৰ্দেশ নাপালে স্থানীয় ভাবে
যিমানেই প্ৰয়োজনীয় হওক, কোনো
কাম হাতত ল’ব নোৱাৰে। আন কি,
তেওঁলোকৰ বক্তৃতা মুখস্থ কৰি সভা-
সমিতিত গাই ফুৰাৰ বাহিৰে স্বাধীন-
ভাবে চিন্তা কৰিবও নোৱাৰে। ধৰক
অসমৰ বিশেষ পৰিস্থিতিৰ বিষয়ে চিন্তা
কৰা, আৰু সেই মতে কাম হাতত
লোৱাৰ প্ৰয়োজন থাকিব পাৰে, কিন্তু
সৰ্ব্বভাৰতীয় নেতাসকলে তাক নজনা
আৰু নভবাৰ কাৰণে আপোনালোকে
মুখস্থ কৰিবলৈ একো নিৰ্দেশ নাপায়
আৰু সেই কাৰণেই তেনে বিষয়ত
আপোনালোকৰ মুখ বন্ধ। এনে ভাবে
চকু মুদি আনৰ অনুগামী হ’বলৈ মই
অপাৰণ। সেই কাৰণেই মই কংগ্ৰেচৰ
কিছুমান কাৰ্য্য সমৰ্থন কৰিব পাবিলেও
যোগ দিব নোৱাৰোঁ।

উগ্ৰসেন বুজিমান মানুহ, মাধৱৰ কথা শুনি
বুজিলে যে তেওঁৰ লগত তৰ্ক কৰাৰ পৰা লাভ
নহয়, মাধৱে নিজৰ মত নেবে। সেই কাৰণে তেওঁ
আৰু সময় নষ্ট নকৰি বিদায় ল’লে।

ষোড়শ অধ্যায়

দায়িত্ব ত্যাগ

মাধৱৰ ওচৰত বিদায় লৈ উগ্ৰসেন বকৱা প্ৰতিমাৰ ঘৰলৈ আহিল। প্ৰতিমাই আথে-বেথে তেওঁক বহিবলৈ দিলে। বকৱাই ক'লে,—“মই এই বাতিখন তোমাৰ ঘৰত ওলোৱা দেখি তুমি চাগৈ আচৰিত হৈছা, কিন্তু মোৰ সময় কম, পুৱা আৰু এখন সন্ধ্যা আছে। এতিয়াই তোমাৰ লগ নধৰিলে আৰু সময় উলিয়াব নোৱাৰিম। মই তোমাৰ নাম বহুত দিনৰে পৰা শুনিছোঁ, নাৰী জাগৰণৰ নিমিত্তে তুমি কেনেভাবে আত্মোৎসৰ্গ কৰিছা তাকো কাকতে পত্ৰই পাই আছে। বিশেষকৈ আজিৰ বক্তৃতাত তোমাৰ প্ৰাণৰ আলোড়ন দেখি মুগ্ধ হৈছোঁ। এতিয়া মই তোমাৰ ওচৰলৈ অহাৰ উদ্দেশ্য হৈছে তুমি এতিয়াই কংগ্ৰেচত যোগ দি আমাক সাহায্য কৰিব লাগে। আমাৰ প্ৰচাৰ কাৰ্য্য যাতে গাৱঁ-ভূঁয়ে, পৰ্ব্বতে-পাৰ্ব্বতে বিয়পি পৰে, যাতে মতাৰ পৰা তিকতালৈ, কেচুৱাৰ পৰা বুঢ়ালৈ সকলো এই আন্দোলনত জঁপিয়াই পৰে তাৰ নিমিত্তে সকলো প্ৰকাৰ চেষ্টা কৰাৰ প্ৰয়োজন। আমাৰ কৰ্মীৰ ভিতৰত পুৰুষ যথেষ্ট আছে; তেওঁলোক বিছাই-বুজিয়ে, কথাই-কামে কংগ্ৰেচৰ নীতি আৰু উদ্দেশ্য জন সাধাৰণৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰিবলৈ সম্পূৰ্ণ উপযুক্ত। কিন্তু তেওঁলোকৰ কাৰ্য্য ঘাইকৈ পুৰুষ সমাজতে আৱদ্ধ, তেওঁলোকৰ প্ৰচাৰ কাৰ্য্যই সমূহ-হিচাপে নাৰী সমাজক ঢুকি নাপায়গৈ। তাৰ কাৰণে এতিয়া বিশেষ প্ৰয়োজন হৈছে শিক্ষিতা দেশ-সেৱিকাৰ। যদিও এতিয়ালৈকে বহুতো মহিলাই কংগ্ৰেচত

যোগ দিছে, তথাপি নাৰী-সমাজক যুদ্ধক্ষেত্ৰলৈ উলিয়াই আনিবৰ জোখাৰে তেওঁলোকৰ বিজ্ঞা-বুদ্ধি আৰু বাক্পটুতা নাই। তুমি নাৰীৰ মাজত কাম কৰি তেওঁলোকৰ বিষয়ে বিশেষ অভিজ্ঞতা অৰ্জন কৰিছা। তাৰ উপৰিও তোমাৰ বিজ্ঞা আছে, বুদ্ধি আছে আধুনিক জগতৰ গতিৰ বিষয়ে এটা ধাৰণা আছে, আৰু আছে শৃঙ্খলভাৱে কাৰ্য্য-সম্পাদন কৰিব পৰা প্ৰণালীৰ সম্যক বোধ। এইখিনি সম্বল লৈ তুমি আমাৰ লগ ল'লে সহজে নাৰী-সমাজক জাগ্ৰত কৰি জাতীয় যুদ্ধক্ষেত্ৰলৈ টানি আনিব পাৰিবা। বৰ্তমান সময়ত ইয়াতকৈ ডাঙৰ কাম আৰু একো হ'ব নোৱাৰে।

প্ৰতিমা : মই যি কাৰ্য্যত আত্মনিয়োগ কৰিছোঁ, সি কংগ্ৰেছ-বিৰোধী বা জাতীয়তাৰ পৰিপন্থী নহয়, বৰং পৰোক্ষভাবে কংগ্ৰেছৰ কামকেই কৰিছোঁ।

বকৱা : ক'ৰা হৈছে সন্দেহ নাই। কিন্তু সম্প্ৰতি আমি যি যুদ্ধত নামিছোঁ, ইয়াক শেষ কৰিবলৈ হ'লে ততালিকে সেনা প্ৰস্তুত কৰিব লাগিব। সেই কাৰণে নাৰীৰ অভাব-অভিযোগ বিচাৰি এতিয়া সময় কটাব নোৱাৰি। এতিয়া কি পুৰুষ, কি নাৰী, প্ৰত্যেকেই হ'ব লাগিব জাতীয় যুদ্ধৰ দুৰ্দ্ধৰ সৈনিক। সেয়ে হ'লেই আমাৰ জয়, স্বৰাজ লাভ অনিবাৰ্য্য।

প্ৰতিমা : কিন্তু আপুনি জানে আমাৰ প্ৰায় তিকতাই অশিক্ষিতা। সেই কাৰণে প্ৰথমে তেওঁলোকৰ মাজত শিক্ষা প্ৰচাৰ কৰা আৰু অল্প বিশ্বাস জীভাৱোৱাই হ'ব লাগিব আমাৰ প্ৰথম কাম। জ্ঞান হ'লে, জগতৰ আও-ভাও বুজিব

পাৰিলে নিজে নিজেই তেওঁলোক দেশ-
সেৱাত লাগি যাব।

বকৱা : তোমাৰ কথা সম্পূৰ্ণ ঠিক নহয়। প্ৰথমতে
চোৱা অশিক্ষিতৰ মনত কোনো এটা
কথা সূমাই দিয়া যিমান সহজ, স্বাৰ্থা-
শ্ৰেয়ী শিক্ষিতৰ মনত সূমুওৱা সিমান
সহজ নহয়। সেই কাৰণে অশিক্ষিতৰ
মনত স্বদেশ-প্ৰেম শিক্ষিততকৈ বেগাই
জগাই তুলিব পাৰি। দ্বিতীয়তে তোমাৰ
প্ৰণালীৰে তিক্ততাক শিক্ষা দি জাতীয়
ভাবত অনুপ্ৰাণিত কৰিবলৈ যে কিমান
বছৰ লাগিব তাক ক'ব নোৱাৰি।
আন ফালে যদি আমি কি মতা,
কি তিক্ততা জাতি-বৰ্ণ-নিৰ্বিশেষে
কংগ্ৰেচ-পতাকাৰ তলত গোট খাওঁ,
তেন্তে এমাহৰ ভিতৰতে স্বৰাজ লাভ
নহৈ নোৱাৰে। স্বৰাজ হ'লেই সকলো
সংস্কাৰ সহজ হৈ পৰিব। তুমি তোমাৰ
কাৰ্য্যত পঞ্চাশ বছৰে যিমান আগ-
হাব পাৰিবা, স্বৰাজ হ'লে একে বছ-
ৰতে তাতকৈ বেছি আগ বাঢ়িব
পাৰিবা।

প্ৰতিমা : যদি স্বৰাজ নহয় ?

বকৱা : যদি আমি নিজ স্বাৰ্থত মগ্ন থাকি
জাতীয় স্বাৰ্থলৈ পিঠি দিওঁ, তেন্তে
আমাৰ দাসত্বৰ শিকলি কেতিয়াও
নিছিগে। কিন্তু যদি আমাৰ গাইগুটীয়া
সুখ-সুবিধা, ভোগ-বিলাস, কল্লনা আৰু
আদৰ্শ বিসৰ্জন দি স্বাভূ-যজ্ঞত আত্ম-
বলি দিবলৈ আগ বাঢ়োঁ, তেন্তে অবি-

লম্বে স্বৰাজ লাভ নহৈ নোৱাৰে।
উদাহৰণ-স্বৰূপে কওঁ, তুমি যদি তোমাৰ
ব্যক্তিগত মতামতলৈ পিঠি দি নাৰী-
সমাজত কংগ্ৰেচৰ বাণী শুনাবলৈ সাজু
হোৱা, তেন্তে আমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি
হোৱাত পলম নঘটে। এই কাৰ্য্যত
নিয়োগ কৰিবলৈ দ্বিজয়া মহিলা মই
জনাও নাই। যদি তুমি তোমাৰ মততে
লাগি থাকি আমাক বিমুখ কৰা, তেন্তে
আমাৰ কাৰ্য্য সম্পূৰ্ণ কৰাত বিলম্ব
ঘটিব, হয় তো কেতিয়াও সম্পূৰ্ণ নহ'বই।
মুঠতে এতিয়া আমাৰ কাৰ্য্যৰ সফলতা
ঘাইকৈ নিৰ্ভৰ কৰিছে নাৰীসকলৰ
সাহচৰ্য্যৰ ওপৰত। মই আশা কৰোঁ
তুমি কোনো আপত্তি নকৰি মোৰ
অনুবোধ বক্ষা কৰিবা, কংগ্ৰেচৰ গৌৰৱ
গঢ়ি কৰিবা।

এই দৰে কৈয়েই বকৱাই এখন প্ৰতিশ্ৰুতি-
পত্ৰ আগ বঢ়াই দিলে। প্ৰতিমাই কাকতখন হাতত
লৈ ক'লে,—“মই এতিয়া চহী কৰিব নোৱাৰোঁ।
আপুনি নাজানিব পাৰে, কিন্তু মোৰ এজন অভিভাবক
আছে। তেওঁক নোসোধাকৈ আৰু তেওঁৰ অনুমতি
নোপোৱাকৈ মই কোনো কামত যোগ দিব নোৱাৰোঁ।

বকৱা : কোন তেওঁ ?

প্ৰতিমা : তেওঁৰ নাম স্বাধৰচন্দ্ৰ জুঞা। বোধ
কৰোঁ আপুনি চিনি পায়।

বকৱা : হয়, চিনি পাওঁ। কিন্তু তেওঁৰ অনুমতি
বিচাৰিবলৈ গ'লে তোমাৰ কংগ্ৰেচত
যোগ দিয়া নহয়। সজা ভগাব পাচতেই
মই তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈছিলোঁ, আৰু

আমাব লগত যোগ দিবলৈ অনুৰোধ জনাইছিলোঁ। কিন্তু তেওঁ নিজৰ মত-টোৰ বাহিৰে আন কাৰো কথা নামানে। তেওঁ আছে এটা আদৰ্শ লৈ। যদিও সি কেতিয়াও কাৰ্য্যত পৰিণত নহয়, তথাপি তেওঁ তাক নেৰে। সেইটো তেওঁৰ বলিয়ালি। তেওঁৰ দ্বাৰা কোনো কাম নহয়।

প্ৰতিমা : কিন্তু তেওঁৰ অনুমোদন নোহোৱাকৈ কোনো কামত হাত নিদিওঁ বুলি প্ৰতি-শ্ৰুতি দিয়াতহে তেওঁ মোৰ অভিভাব-কত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল।

বকৱা : তেওঁৰ লগত তোমাৰ সম্বন্ধ কি ?

প্ৰতিমা : এনেয়ে একো নাই। কিন্তু তেওঁ মোৰ পৰম উপকাৰী। অতি সাংঘাতিক বিপদতো তেওঁ মোক বক্ষা কৰি আহিছে। তেওঁৰ সাহায্য নোপোৱা হ'লে মোৰ জীৱনৰ গতিয়েই বেলেগ হ'লহেতেন।

বকৱা : কিন্তু কংগ্ৰেচত যোগ দিলে দেখিবা এখন দেশ তোমাক ভেনে সাহায্য কৰিবলৈ সাজু। আৰু চোৱাঁ, এই জাতীয় যুদ্ধত জয়-লাভ কৰিবলৈ হ'লে সাধাৰণ অনুভূতিবোৰ একেবাৰেই বাদ দিব লাগিব। সেই দেখিয়েই গোটেই দেশ জুৰি পুতেকে বাপেকৰ, বৈণীয়েকে গিৰীয়েকৰ শাসন অবস্থা কৰিও এই জাতীয় যুদ্ধত হবি যোগাবলৈ আগ বাঢ়িছে। তুমি এনে এটা সামান্য প্ৰতি-বন্ধকতে পিচ হুঁহকিব খোজা দেখি মই

লাজ পাইছোঁ। তুমি নাৰী, নাৰীত্ব —মাতৃত্বৰ আত্মানেৰে এলেছৱা ডেকা-বুঢ়াক জগাই নিদিলে জগাব কোনে ? তথাপি তোমাৰ বক্তৃতা শুনি মই যেনেকৈ মুগ্ধ হৈছিলোঁ, তোমাক মাতৃ-জাতিৰ শীৰ্ষস্থানত বহুৱাইছিলোঁ, এতিয়া তোমাৰ এই দুৰ্বলতা আৰু সঙ্কোচ দেখি তেনেকৈয়ে হতাশ হ'ব লগাত পৰিছোঁ। তোমাৰ দৰে মহিলাৰ এই দুৰ্বলতা দেশৰ দুৰ্ভাগ্য, ভগৱন্তৰ অভিশাপ। তোমাৰ কথাত মই বেজাৰ পাইছোঁ। ইমান পৰিশ্ৰমৰ পাচতো একমুহূৰ্ত্তক জিৰণি নলৈ বৰ আশাবে তোমাৰ ওচৰলৈ আহিছিলোঁ, সঁচাকৈয়ে মোক বিমুগ্ধ কৰিবলৈ তোমাৰ মন গৈছে নে ? মোৰ আৰু সময় নাই, কোৱাঁ তোমাৰ শেষ সিদ্ধান্ত কি ?

প্ৰতিমা : এতিয়াই ক'ব নোৱাৰোঁ, কালিলৈ ক'ম।

বকৱা : কালিলৈ ক'বৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। মোৰ সকলো কথা ভাবি চাই বুকত হাত দি কোৱাঁচোন তোমাৰ মত কি।

প্ৰতিমা : মোৰ নিজৰ মতত চলিব পৰা হ'লে এতিয়াই প্ৰতিজ্ঞা-পত্ৰত চহী দিলোঁ-হেতেন।

বকৱা : আকোঁ “চলিব পৰা হ'লে ?” নোৱা-ৰিবা কয়। তোমাৰ স্বাধীন মতৰ ওপৰত কাৰো প্ৰভুত্ব খাটিব নোৱাৰে। মিছাতে পলৰি নকৰিবা। চাওঁ, ক্ষুণ্ণৰ পুৰাই চহী দিয়'।

প্ৰতিমাই দিওঁ নিদিওঁকৈ কৰ্ম্মখন পূৰাই দিলে।
কাকত খন লৈ বকুৱাই ক'লে,—“কালিলৈ তোমাৰ
কাৰ্য্য-তালিকা পাবা। এতিয়া যাওঁ, এনেকৈ আমনি
কৰাৰ বাবে বেয়া নাপাবা।”

এনেকৈ কৈয়েই বকুৱাই বিদায় ল'লে।

পিচ দিনা পুৱা প্ৰতিমাৰ ঘৰলৈ আহি যেতিয়া
মাথৰে প্ৰতিমাৰ সিদ্ধান্তৰ কথা শুনিলে, হেতিয়া
তেওঁ এটা দীঘল হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে। তাৰ পাচত
ক'লে,—“প্ৰতিমা, তোমাৰ সিদ্ধান্তৰ ওপৰত মোৰ
ক'বলৈ একো নাই! তোমাৰ দ্বাৰা যি কাৰ্য্য সম্পাদন
কৰাম বুলি ভাবিছিলোঁ, সি অসম্পূৰ্ণ ব'ল, এয়েই
মোৰ বেজাৰ।”

প্ৰতিমা : কংগ্ৰেচৰ যোগে দি জানো সেই কাৰ্য্য
কৰিব নোৱাৰিম!

মাধৱ : পাবিব পাৰা। কিন্তু সি মোৰ আদৰ্শ-
মতে নহয়। মই যি সামাজিক শৃঙ্খলাৰ
মাজে দি এই কাম কৰিব খুজিছিলোঁ,
সি কংগ্ৰেচৰ পদ্ধতিৰে হৈ ছুটে। সমাজ-
নীতিতকৈ তাত ৰাজনীতিৰ প্ৰভাব
পৰিব বেছি। তাৰ ফল হ'ব সামাজিক
বিশৃঙ্খলা। সি যি কি নহওক, সেই
বিষয়ে এতিয়া মই আলোচনা কৰিব
নোখোজে। তুমি যি উচিত বুলি
ভাবিছা তাকে কৰা। মাত্ৰ তোমাক
ইমানকে কওঁ যে মই তোমাৰ যি
দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰিছিলোঁ, সি আজিয়েই
শেষ।

এনেকৈ কৈয়েই প্ৰতিমাৰ কোনো উত্তৰলৈ
অপেক্ষা নকৰি মাধৱ ওলাই গ'ল, প্ৰতিমাই থব
লাগি চাই থাকিল।

সপ্তদশ অধ্যায়

বাৰ্ষিক উৎসৱ

সেৱা-সমিতিৰ কাৰ্য্যকাল এবছৰ পূৰ হ'ল।
সমিতিৰ নিয়ম মতে বছৰৰ অন্তত এটি বাৰ্ষিক
অধিবেশন বা উৎসৱ পাতিব লাগে আৰু তাতেই
নতুন বছৰৰ নিমিত্তে নতুন কাৰ্য্যকাৰক নিৰ্বাচিত
হ'ব লাগে। সেই মতেই মাথৰে নিগাজী সভা-
পতিৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি বাৰ্ষিক উৎসৱৰ আয়োজন
কৰিলে। জুজৰ কাছানাৰ ওচৰৰ বাকৰিত সভাৰ
স্থান নিৰ্দ্ধিষ্ট হ'ল, নগৰৰ সকলোকে নিমন্ত্ৰণ কৰা
হ'ল। উৎসৱৰ সভাপতি কৰিবলৈ জিলাধিপতিক
অনুবোধ কৰিবৰ নিমিত্তে ৰায় চাহাবে প্ৰস্তাৱ
দিছিল, কিন্তু কাৰ্য্য-নিৰ্বাহক সভাৰ অধিকাংশ
সভ্য তাত অমত হোৱাত তেওঁৰ প্ৰস্তাৱ অগ্ৰাহ্য
হ'ল। অধিকাংশ সভ্যৰ ভোটৰে সভাপতি নিৰ্বা-
চিত হ'ল সমবেশ্ৰ বৰবৰুৱা নামে এজন বিশিষ্ট
কংগ্ৰেচ-নেতা। কোৱা বাহুল্য যে কাৰ্য্য-নিৰ্বাহক
সভাৰ বেছি ভাগ সভ্য ইয়াৰ ভিতৰতে কংগ্ৰেচ
দলভুক্ত হৈছিল।

নিৰ্দ্ধিষ্ট দিনত সভা বহিল। সভাৰ পৌৰোহিত্য
কৰিলে সমবেশ্ৰ বৰুৱাই। তেওঁৰ অভিভাষণত সেৱা-
সমিতিৰ প্ৰায়োজনীয়তাৰ কথা অলপ অচৰপ থাকি-
লেও ঘাইকৈ কংগ্ৰেচৰ কথাহে বাহুল্যভাবে আলো-
চিত হৈছিল। তেওঁৰ বক্তৃতাত এইটোও আভাস
দিয়া হৈছিল যে সেৱা-সমিতিকে আদি কৰি যিবোৰ
সমিতি বৰ্ত্তমান আছে সকলো কংগ্ৰেচৰ অন্তৰ্ভুক্ত
হোৱা উচিত।

সভাপতিৰ বক্তৃতাৰ অন্তত সেৱা-ধৰ্ম্ম-বিষয়ে

এটি কবিতা পাঠ হোৱাৰ পিচত সম্পাদকে বহু-
বেকীয়া কাৰ্য্য-বিবৰণী পাঠ কৰিলে। তাৰ পৰা
জানিব পৰা গ'ল যে যোৱা বছৰত এই সমিতিৰ
পূঁজিত সোতৰ শ পঁয়ষষ্ঠি টকা গোট খাইছিল।
ৰায় চাহাবৰ পাঁচশ টকাৰ বাহিৰে বাকী টকাৰ
চাৰি ভাগৰ তিনি ভাগ চাকৰিয়ালৰ পৰা আৰু
বাকী চাৰি ভাগৰ এভাগ অগ্ৰাণ্য লোকৰ পৰা
পোৱা হৈছিল। পূঁজিৰ টকা কম হোৱাত হাতত
ল'ব খোজা সকলো কাম ল'ব পৰা নগ'ল। তথাপি
এই সমিতিৰ যোগে দি তলত লিখা কামখিনি কৰা
হৈছিল।

মাত্ৰ ত্ৰিশ জন লোকেৰে এটা স্বেচ্ছা-সেৱক-
বাহিনী গঠিত কৰি প্ৰয়োজনীয় শিক্ষা দিয়া হয়।
তেওঁলোকে মুঠ এশ আঠ জন বোগীক শুশ্ৰূষা কৰে।
তাৰ ভিতৰত চৌবিশ জন টাইফয়েড, গ্ৰহণী
কলেৰা আদি সাংঘাতিক ৰোগগ্ৰস্ত। এই চৌবিশ
জনৰ ভিতৰত তেৰ জনৰ মৃত্যু হয়। এই সকলৰ
বাহিৰেও মৃতদেহ সংকাৰ কৰা হয় আঠাইশ জনৰ।
বোগীক পথ্য যোগোৱা হয় তিনি শ চাৰি টকাৰ;
ভিকছ আৰু নিৰাশ্ৰয় মানুহক কাপোৰ, কম্বল
আৰু চাউল দিয়া হয় মুঠ সাত শ টকাৰ। আৰু
অগ্ৰাণ্য খৰচ পৰে এশ এঘাৰ টকা পাঁচ অনা।
বাকী ছশ উনপঞ্চাশ টকা এঘাৰ অনা জমা আছে।
স্থায়ী সেৱা-শিবির, কাৰ্যালয় আৰু তাৰ বাবে
লাগতিয়া ল মাটি এই টকাৰে নহয় কাৰণে তাক
খৰচ কৰা নাই। এতিয়ালৈকে মাধৱৰ ঘৰতেই
কাৰ্যালয়ৰ সকলো কাম চলিছে, তাৰ বাবে সমিতিয়ে
কোনো ভাড়া দিব লগা হোৱা নাই।

বহুবেকীয়া বিপোর্ট গৃহীত হোৱাৰ পাচত
আগৰ কাৰ্য্যকাৰক সকলে অৱসৰ গ্ৰহণ কৰিলে।

নতুনকৈ কাৰ্য্য-নিৰ্বাহক সমিতি গঠিত হ'ল। নিৰ্বা-
চিত সদস্যৰ ভিতৰত ৰায় চাহাব আৰু মাধৱৰ
বাহিৰে সকলো কংগ্ৰেচী। সেই কাৰণেই ৰায়
চাহাব সমিতিত থাকিবলৈ অসম্মত হ'ল। মাধৱেও
আপত্তি তুলিলে। তেওঁ ক'লে,—“মোৰ এনেয়ে
সমিতিত থাকিবলৈ আপত্তি নাছিল, কিন্তু দলৰ
বাকীসকলৰ লগত মোৰ বাহি-পূঁজি অহাৰ সম্ভাৱনা
নাই। সেৱা-সমিতিত কোনো প্ৰকাৰৰ জাত-বিচাৰ
থকা উচিত নহয়। কিন্তু বৰ্ত্তমান আন্দোলনত
সকলো মানুহক কংগ্ৰেচী আৰু অকংগ্ৰেচী নামে
ছুটা জাতত ভগোৱা হৈছে। কোনো কোনো ঠাইত
অকংগ্ৰেচী মানুহক কংগ্ৰেচী দলে অস্পৃশ্য বুলিও
প্ৰকাৰান্তৰে ঘোষণা কৰিছে। এতিয়াও যদি সমিতিৰ
সদস্যসকলে এইটোকে স্থিৰ কৰে যে কংগ্ৰেচত যোগ
নিদিয়া বা কংগ্ৰেচ-বিৰোধী লোকক কোনো সাহায্য
কৰিব নালাগে, তেন্তে সি আমাৰ উদ্দেশ্যটোকে
নষ্ট কৰিব, আন নালাগে, যাৰ টকাৰে এই সমিতি
গঠিত তেওঁলোককেই ইয়াৰ সাহায্যৰ পৰা বঞ্চিত
হ'ব। আন সদস্য সকলো কংগ্ৰেচী হোৱাত, মোৰ
কথা যে নবজে সি স্বতঃসিদ্ধ। সেই কাৰণে মই
এই সমিতিত থাকিবলৈ অক্ষম”

বহুতে মাধৱক নানা যুক্তিৰে বাখিবৰ চেষ্টা
কৰিছিল। কিন্তু তেওঁ সন্মত নহ'ল। অগত্যা ৰায়
চাহাব আৰু তেওঁৰ ঠাইত আন দুজন কংগ্ৰেচী
সভ্য বাছি লোৱা হ'ল। দুজন বিশিষ্ট কংগ্ৰেচ
কৰ্ম্মীয়ে সভাপতি আৰু সম্পাদকৰ বাব পালে।
সমিতিৰ কাৰ্যালয় কংগ্ৰেচ অফিচলৈ উঠাই নিয়াৰ
প্ৰস্তাৱো গৃহীত হ'ল।

ইয়াৰ পাচত স্বেচ্ছা-সেৱকসকলৰ সেৱা-সম্পৰ্কীয়
কেইটামান দৃষ্টাবৃত্তি দেখুওৱা হ'ল। দৃষ্টাবৃত্তিৰ

পিচত ধৰ্ম্মবাদ জ্ঞাপন আৰু সামৰণি গীতেৰে সেই দিনাৰ কাৰ্য্য শেষ কৰি সমজুৱাসকল ঘৰাঘৰি গ'ল।

বাটত যাওঁতে ৰায় চাহাবে মাধৱক ক'লে—
“এনেবোৰ সমিতিৰ ওপৰত মোৰ আগৰে পৰা আস্থা নাই। সেই কাৰণে টকা কেইটা কোনো সমিতিক নিদি তোমাৰ ইচ্ছামতে খৰচ কৰিবলৈহে দিছিলোঁ। তুমিহে সমিতিৰ কথা উলিয়ালা। সি যি কি নহওক, পৰিচালনাৰ ভাৰ তোমাৰ হাতত নথকা হ'লে মই কেতিয়াও তাৰ লগত সম্পৰ্ক নাৰাখিলোঁহেওঁন। এনেবোৰ সমিতিৰ লাভ-লোকচান নিৰ্ভৰ কৰে পৰিচালকৰ ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত। অনুপযুক্তৰ হাতত পৰিলে তাৰ সুফল নষ্ট হয়।”

মাধৱ : আপোনাৰ কথা মিছা নহয়, কিন্তু বৰ্ত্তমান ক্ষেত্ৰত ফলাফল নো দেখো-তেই সম্ভব্য প্ৰকাশ কৰা উচিত নহয়। দেশ-কালেই সকলো আন্দোলনৰ গতি-বিধি নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। অসহযোগ আন্দোলনৰ আগতে মোৰ অকলশৰীয়া আন্দোলনেই গোটেই দেশত এটা আলোড়ন সৃষ্টি কৰিছিল; বহুত মানুহে আন্তৰিকতাৰে মোৰ কাৰ্য্যত সাহায্য কৰিছিল; বিশেষকৈ নিপীড়িত, পদ-দলিত আৰু সংস্কাৰকাৰীসকল নানা ঠাইৰ পৰা বুদ্ধি পৰামৰ্শ বিচাৰি মোৰ ওচৰ চাপিছিল। বহুতে সম্ভববদ্ধভাবে সংগঠনৰ কাম হাতত লৈছিল। আজি তাৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছে, মোৰ আন্দোলন সকলোখিনিয়েই ৰাজনৈতিক আন্দো-

লনৰ অন্তৰ্গত হোৱাত, সুকীয়া আন্দো-লনৰ প্ৰয়োজন নোহোৱা হৈছে বা কমি গৈছে।

ৰায় চাহাব : সেইটো সঁচা নহয়। দেখাত প্ৰয়োজন কমিলেও প্ৰকৃততে বাঢ়িছেহে। চোৰী, তুমি সংস্কাৰৰ নিমিত্তে ক্ষেত্ৰ প্ৰস্তুত কৰি ৰাখিছা; নেতাসকলে উপযুক্ত ক্ষেত্ৰত উপযুক্ত গুটি সিঁচিলেই হৈ যায়। কিন্তু তাকে কৰিছে ক'তা! তোমাৰ কামতো বাধা জন্মাইছে, ভেঙ-লোকেও একো নকৰে।

মাধৱ : সি যি কি নহওক, এইটো ঠিক যে এতিয়া সম্ভববদ্ধভাবে মোৰ আন্দোলন চলোৱা সম্ভৱ নহয়। অকলশৰীয়াইকৈ যি কৰিব পাৰোঁ তাতে সম্ভষ্ট থাকিব লাগিব।

ৰায় চাহাব : তাৰ বাহিৰে আৰু উপায় নাই। কিন্তু মই ভৱিষ্যৎ দাণী কৰিব পাৰোঁ, ৰাজ-নৈতিক ছলম্বলবোৰ দ্বাৰা যোৱাৰ পিচতো এইবোৰ সংস্কাৰ তোমালৈকে থাকি যাব।

মাধৱ : মই মোৰ নিজা প্ৰণালীৰে ৰাইজৰ সেৱা কৰিবলৈ সদায় সাজু, কিন্তু মোৰ মতৰ বিৰুদ্ধে আনৰ আদেশ মানিবলৈ প্ৰস্তুত নহওঁ—তেহেলেই লাগে যদি আদেশকাৰীজন স্বয়ং ব্ৰহ্মাই হওক।

এনেতে ছয়ো তিনি আলিৰ মূৰ পালেগৈ। তাতে ছয়ো বিদায় লৈ নিজ নিজ বাটে দি প্ৰস্থান কৰিলে।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়

চিঠিৰ উদ্ভব

প্ৰতিমাই কংগ্ৰেচত যোগ দি নতুন উৎসাহেৰে কাম কৰিবলৈ ধৰিলে। দিন নাই, ৰাতি নাই, খায়ন নাই, শোৱন নাই; মাত্ৰ কাম, কাম। প্ৰথমতে উগ্ৰসেন বৰুৱাই তেওঁৰ লগত লৈ ফুৰাই কামৰ আওভাও বুজাই দিছিল। যেতিয়া তেওঁ সকলো কাম নিজে চলাব পৰা হ'ল, তেতিয়া বৰুৱাই লগত জনচেৰেক স্বেচ্ছাসেৱক দি কংগ্ৰেচৰ বাণী শুনাই স্বেচ্ছাসেৱক আৰু সেৱিকা সংগ্ৰহ কৰিবলৈ তেওঁক নিযুক্ত কৰিলে।

প্ৰতিমাই প্ৰথমতে গুৱাহাটীৰ ওচৰৰ ঠাইবিলাকত আৰু লাহে লাহে অসমৰ নানা ঠাইত ঘূৰি স্বেচ্ছাসেৱিকাৰ সংখ্যা আশাতীতৰূপে বঢ়ালে। যিমানেই স্বেচ্ছাসেৱিকা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে, বোধ কৰোঁ, তাৰ পৰাই প্ৰেৰণা পাই, স্বেচ্ছাসেৱকৰ সংখ্যাও বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। এই দৰে দুমাহমানৰ ভিতৰতে তেওঁ স্বেচ্ছাসেৱকৰ সংখ্যা ইমানলৈ বঢ়ালে যে পুৰুষ প্ৰচাৰকৰ পক্ষে সি কেতিয়াও সম্ভৱ নহ'লহেতেন। প্ৰতিমাৰ লগে লগে স্থানীয় নেতৃস্থানীয় লোকসকলৰো এদল ঘূৰিছিল। তেওঁলোকে আগেয়েও প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলাইছিল, কিন্তু তেতিয়া কোনো ঠাইতে ইমান সমাদৰ, ইমান অভ্যৰ্থনা পোৱা নাছিল; ইমান মানুহে যোগ দিবলৈকো আগ্ৰহ দেখুওৱা নাছিল। প্ৰতিমা য'লৈকে গৈছিল, তালৈকে অসংখ্য নব-নাৰীয়ে বহুত দূৰে পৰা শোভা-যাত্ৰা কৰি আগ বঢ়াই নিছিল; তেওঁৰ বক্তৃতা মন দি শুনিছিল; আৰু শেহত জাকে জাকে মানুহ স্বেচ্ছা-

সেৱক দলত ভুক্ত হৈছিল। বাতৰি কাকতবোৰে তেওঁৰ এই কৃতিত্ব ডাঙৰ ডাঙৰ আখৰেৰে ছপাই উলিয়াইছিল আৰু তেওঁৰ সুখ্যাতি বৈ বৈ গৈছিল। এই প্ৰশংসা আৰু আত্ম-গৌৰৱৰ মাজত প্ৰতিমাই নিজৰ ব্যক্তিগতকো হেৰুৱাই পেলাইছিল।

প্ৰতিমাই কংগ্ৰেচৰ কামত ঘূৰাৰ কিছু দিনৰ পাচতে গোলাঘাটত ঘৰ লৈছিল আৰু মাককো তালৈকে তুলি নিছিল। অৱশ্যে তেওঁ নিজে কেতিয়াবাহে তাত থাকিবলৈ পায়। প্ৰায়ে নানা ঠাইত ঘূৰি ফুৰিব লগা হোৱাত কেতিয়াবা কোনোবা কেম্পত আৰু কেতিয়াবা কোনো মানুহৰ ঘৰত আলমী স্বৰূপে থাকিব লগাত পৰে। ঘৰত মাক চাকৰ এটাৰে সৈতে থাকে।

গোলাঘাটলৈ থিতি লৰোৱাৰ দুমাহমানৰ পাচত মাথৰে প্ৰতিমাৰ পৰা এখন দীঘলীয়া চিঠি পালে। তাত তেওঁ নিজৰ কৰ্মতৎপৰতা, দলৰ কৃতকাৰ্য্যতা, তেওঁৰ অভাবনীয় অভ্যৰ্থনা, আদিৰ বিস্তাৰিত বিবৰণ দিছিল। কিমান ডাঙৰ মানুহে তেওঁক সমাদৰ কৰে, কিমানে তেওঁক খাবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰে, কিমানে তেওঁক দেৱতা দেখা দি দেখে ইত্যাদি কথাৰ বৰ্ণনাও তাৰ পৰা বাদ পৰা নাছিল, বাতৰি কাকতবোৰে তেওঁৰ বিষয়ে কেনে প্ৰশংসাপূৰ্ণ মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিছে তালৈকো মাথৰৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ নকৰাকৈ এৰা নাছিল। মুঠতে প্ৰতিমাই যে নিজৰ কাৰ্য্যত গৰ্ব্ব অনুভৱ কৰিছিল সেইটো তেওঁৰ চিঠিৰ প্ৰত্যেক শাৰীতে স্পষ্ট হৈ উঠিছিল।

মাথৰে চিঠিখন পঢ়ি সম্ভৱতঃ সন্তোষ নাপালে। অলপ পৰ গম্ভীৰ ভাবে থাকি তেওঁ তাৰ উত্তৰ লিখিবলৈ বহিল। এইখিনিহে কোৱা ভাল যে মাথৰে সকলো বিষয়তে অৱস্থা চাই ব্যৱস্থা কৰিবলৈ শিকা

নাই। কথা-বতৰাতো শ্রোতাৰ সন্তোষলৈ লক্ষ্য বৰখা তেওঁৰ বৰ অভ্যাস নাই; সকলোৰ দৰে মনত থিটো খেলায়, আঁৰ-বেৰ নোহোৱাকৈ তাকে কৈ পেলায়। সেই কাৰণে বহুতে মাধৱক নিৰ্বোধ বুলিয়েই ভাবে। প্ৰতিমাৰ চিঠিৰ উত্তৰত তেওঁ লিখিলে, —“তোমাৰ চিঠি পালোঁ। যদিও তুমি তোমাৰ কাৰ্য্যৰ বাবে বিশেষ গৰ্বিতা, তথাপি মোৰ মতে এই গৰ্ব পতনৰ পূৰ্বলক্ষণ মাথোন। তোমাৰ ৰূপ আছে, যৌৱন আছে, কথা কোৱাৰ বিতৰ্পন ভঙ্গী আছে; আৰু আছে শুল্লিত কণ্ঠস্বৰ। ইয়াৰ যেই সেই এটোয়েই বহুতক মুগ্ধ কৰিব পাৰে, সকলোখিনিতে যে নানা জনক তোমাৰ ফাললৈ, আকৰ্ষণ কৰি আনিব তাত বিচিত্ৰতা একো নাই। তাতো প্ৰচাৰ পদ্ধতিৰ নতুনত্বও এই সাময়িক কৃতকাৰ্য্যতাৰ এটা কাৰণ। এনেকুৱা উৎসাহ, উদ্বেজনা সাধাৰণতে ধানখেৰৰ জুইৰ নিচিনা। জুইৰ স্পৰ্শ পালেই সি দপদপ কৰে জ্বলি উঠে; কিন্তু শেহত থাকে ছাই, ছাই, ছাই। যিবিলাক মানুহ এই আন্দোলনত আগৰে পৰা আছে, যিবিলাকে নিজে বিবেচনা কৰি নিজ কৰ্মপন্থা অহলম্বন কৰিছে, তেওঁলোকৰ বহুতো মোৰ নমস্কাৰ; তেওঁলোকৰ কথা সুকীয়া। কিন্তু তোমাৰ ৰূপ-যৌৱনৰ দ্বাৰা আকৃষ্ট হৈ যিসকল তোমাৰ সহচৰ হৈছে, তেওঁলোকৰ উদ্বেজনাৰ বাবে যাবলৈ বেছি দিন নালাগিব। যদি বিপদৰ সম্মুখীন হ'ব লগা হ'লেও, তেওঁলোকৰ এই উৎসাহ, এই উদ্বেজনা বৈ যায়, তেন্তে তেতিয়া মোৰ ভুল স্বীকাৰ কৰি ক্ষমা খুজিবলৈ বাধ্য হ'ব; আৰু যদি সাময়িক উদ্বেজনা সময়ৰ লগে লগে দূৰ হয় তেন্তে মোৰ মত অভ্রান্ত বুলি প্ৰতিপন্ন হ'ব।

যাওক সেই কথা। তোমাৰ নিজৰ বন্ধাৰ নিমিত্তে

মই যি বন্ধা-কয়চ নিকপণ কৰিছিলোঁ, সি এতিয়া নাই। এতিয়া তোমাৰ সঙ্কট, অজুচৰ আদিয়ে যাতে তোমাক আকৌ অতীতৰ নবক-কুণ্ডলৈ টানি নিব নোৱাৰে তাৰ বাবে সতৰ্ক হ'বলৈ নাপাহৰিব। তুমি মোৰ কথা নামানিলা নাই, সেই বিষয়ে মোৰ সম্প্ৰতি কবলৈকো একো নাই; কিন্তু যদি তোমাৰ কাৰ্য্যই মোৰ সকলো চেষ্টা আৰু তাগ-স্বীকাৰৰ ফল নষ্ট কৰে, তেন্তে মোৰ অন্তৰত বাৰ্ষত্যাৰ একুৰা জুই আক্ৰিয়ন জ্বলি থাকিব।

তোমাৰ মঙ্গল বিধানৰ নিমিত্তে সৰ্ব্বনিয়ন্তা ঈশ্বৰৰ ওচৰত কবোৰে প্ৰাৰ্থনা জনালোঁ। ইতি।”

ইয়াৰ পিচত মাধ্যমে বহুত দিনলৈকে প্ৰতিমাৰ পৰা কোনো চিঠি পোৱা নাছিল।

উনবিংশ অধ্যায়

সভ্যতাৰ আৱৰ্জনা

মাধৱক ককায়েক যাদৱ একটো এচিষ্টেণ্ট কমিশ্যনাৰ। তেওঁ এতিয়া ডিব্ৰুগড়ত। চাৰি বছৰমান আগতে তেওঁৰ বিয়া হৈ গৈছে। এতিয়া তেওঁৰ সংসাবত তেওঁ পত্নী, এটা ছবছৰীয়া লৰা আৰু এটি কেচুৱা ছোৱালী। আজি ছবছৰ হ'ল, মাকো তেওঁৰ লগতে আছে। ঘৰুৱা কাম কৰিবৰ নিমিত্তে এটা লগুৱা আৰু এজনী বান্ধী বখা হৈছে। মটৰ ড্ৰাইভাৰটোও তেওঁৰ টোলতে থাকে।

ককায়েকৰ বিয়াৰ সময়তে মাধৱ এবাৰ ডিব্ৰুগড়লৈ গৈছিল; তাৰ পাচত গৈছিল ছবছৰ আগতে মাকক ককায়েকৰ ঘৰত থৈ আহিবলৈ। ইয়াৰ বাহিৰে তেওঁ ককায়েকৰ ঘৰলৈ যোৱা নাই। আগৈয়ে

যাবৰ বিশেষ প্ৰয়োজন নাছিল যদিও মাক থকাৰ পৰা মাজে সময়ে আহি গৈ থকাটো তেওঁৰ কৰ্তব্য আছিল। তেৱেঁ সেইটো বুজিছিল, কিন্তু দুটা কাৰণত তেওঁ সেই কৰ্তব্য পালন কৰিব পৰা নাছিল। এটা হৈছে অকল দেখা-সাক্ষাতৰ নিমিত্তে দুই-এসপ্তাহৰ আজৰি উলিওৱা তেওঁৰ পক্ষে সহজ কথা নাছিল। আনটো হৈছে মাকক তেওঁ যেনেকৈ মান কৰিছিল, তেনেকৈয়ে ভয়ো কৰিছিল। ককায়েকৰ বিয়াৰ পিচৰ পৰাই মাধৱৰ বিয়াখনো চাবলৈ মাকৰ বৰ আগ্ৰহ জন্মিছিল, আৰু মাধৱক বৰকৈ পীড়াপীড়ি কৰিছিল; আন কি, মাধৱে বিবাহৰ প্ৰতি অনিচ্ছা প্ৰকাশ কৰাত দুই এদিন কান্দিও পেলাইছিল। সেই কাৰণে বিয়াৰ প্ৰস্তাব তুলি জলন্তুল সৃষ্টি কৰে বুলি মাকৰ কাষ চাপিবলৈ মাধৱে ভয় কৰে। এইবাৰ কিন্তু তেওঁ নোযোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰিলে। যাদৱে আগে-পিচে ভায়েকক মাতিলেও সেইটো মাধৱৰ সময় আৰু সুযোগৰ মুখাপেক্ষী কৰি। কিন্তু এইবাৰ তেনে নহয়। এইবাৰ অতি গুৰু প্ৰয়োজনত তেওঁ নগলেই নহয় বুলি যাদৱে বৰ টানকৈ লিখিছিল, মাধৱেও সেই আদেশ পালন কৰা তেওঁৰ অৱশ্য-কৰ্তব্য বুলি গণ্য কৰিছিল।

ষ্টেচনৰ পৰা যাদৱৰ মটৰত উঠি মাধৱ ককায়েকৰ ঘৰ পালেগৈ। তেওঁৰ বুকু কঁপি আছে, কি জানি তেওঁক এনে ভাবে মতাৰ লগত কিবা বিষম ঘটনাৰ সম্বন্ধ আছে। কিন্তু গৈ একো গম নাপালে। যাদৱ তেতিয়া কাছাৰাত। মাকক সেৱা কৰি আশীৰ্বাদ লৈ মাধৱে গা ধূলে আৰু যতনাই ধোৱা আহাৰৰ যথোচিত সজ্জাৰ কৰি এখন্তক বিজ্ঞান ল'লে। বিজ্ঞানৰ লগে লগে মাক-পুতেকৰ ভিতৰত নানাপ্ৰকাৰ ঘৰুৱা কথা-বতৰাও চলিল।

আবেলি বেলিকা তেওঁ ঘৰৰ পৰা ওলাই লাহে লাহে ডিব্ৰুগৈৰ কাষ পালেগৈ; তাতে এখন্তক বৈ সেন্দূৰী আলিয়ে দি লাহে লাহে যাবলৈ ধৰিলে। বাটত বেছি মানুহ নাছিল, তেওঁৰ আগে আগে এজনী গাভৰু গৈ আছিল। গাভৰু সন্দূৰী নহলেও আধুনিক সাজ পাৰেৰে সুসজ্জিত হৈ হঠাৎ দেখা দৰ্শকৰ চকুত সন্দূৰী বুলিয়েই ধাৰণা জন্মাব পৰা বিধৰ আছিল। গাভৰু এনেকৈ গৈ থাকোঁতেই আলিৰ দাঁতিৰ ঘৰ এটাৰ পৰা এজন ডেকা ওলাই আহি তেওঁৰ সন্মুখত থিয় দিলে আৰু ছয়োৰে ভিতৰত কিবাকিবি কথা-বতৰা হ'ল। মাধৱ তেতিয়া প্ৰায় এক ফালংমান পিচত আছিল, সেই কাৰণে কোনো কথা-বতৰা তেওঁৰ কাণত পৰা নাছিল; বিশেষকৈ তেনে কথা-বতৰাত কিবা অস্বাভাবিকতা থাকিব পাৰে বুলিও তেওঁ অনুমান কৰা নাছিল। বাটৰ মানুহ বাটে গৈছে, তাত আকৌ লক্ষ্য কৰিবলগীয়া কি আছে! কিন্তু তেওঁ লক্ষ্য কৰিবলৈ বাধ্য হ'ল। হঠাৎ ডেকাজনে গাভৰুৰ হাতত থাপ মাৰি ধৰিলে আৰু গাভৰুৱে সাহায্য বিচাৰি চিঞৰিবলৈ ধৰিলে। চিঞৰ শুনি মাধৱে বুজিলে কিবা এটা অঘটন ঘটিবৰ উপক্ৰম হৈছে, তেওঁ অলপো নবৈ তেওঁলোকৰ গালৈ খেদা মাৰি গ'ল। মাধৱে খেদি যোৱা দেখি ডেকাজনে গাভৰুৰ হাতখন এৰি দিলে আৰু বুকুৰ পৰা এখন ছুৰি উলিয়াই মাধৱক আক্ৰমণ কৰিলে। মাধৱে অতি কিপ্ৰভাবে ছুৰিয়ে সৈতে তাৰ হাতখন ধৰি পেলালে। আজোৰ-পিজোৰত মাধৱৰ সোঁ হাতখনত যদিও অলপ ছুৰিৰ আঘাত লাগিল, তথাপি ডেকাজনে কোনোমতেই ছুৰিখন একদাব বা মাধৱৰ হাতৰ পৰা এবাৰ নোৱাৰিলে। অলপ সময়ৰ ভিতৰতে ঘটনাস্থলত বহুতো মানুহ

গোট খালে আৰু ডেকাজন বন্দী হ'ল। ডেকাজনে মদ খাইছিল, কিয়নো তেওঁৰ মুখৰ পৰা তেতিয়াও মদৰ ভেকেকতা-ভেকেকত গোন্ধ ওলাই আহিছিল।

গাভৰুৰ পৰা জনা গ'ল যে তেওঁ পঢ়াশালিত শিক্ষয়িত্ৰীৰ কাম কৰে। আৰু এই বাটে দিয়েই দিনো অহা-যোৱা কৰে। যিটো ঘৰৰ পৰা মানুহটো ওলাই আহিছিল, সেই ঘৰটো মদাহীৰ আড্ডা। তেওঁ স্কুললৈ যাওঁতে আহোঁতে মাজে মাজে সিহঁতক লগ পায় আৰু সিহঁতে নানা প্ৰকাৰ অশোভনীয় মন্তব্য প্ৰকাশ কৰে, কিন্তু আজিৰ দৰে আগেয়ে কেতিয়াও শাৰীৰিক বল প্ৰয়োগ কৰা নাছিল।

ডেকাই প্ৰতিবাদ কৰি ক'লে,—“তেওঁৰ কথা সম্পূৰ্ণ মিছা। মোৰ লগত বহুত দিনৰে পৰা তেওঁৰ চিঠি পত্ৰৰ চলাচল আছে আৰু প্ৰায় দুশ টকাৰ উপহাৰ মোৰ পৰা লৈছে। এতিয়া মই জানিব পাৰিছোঁ তেওঁ আন এজনৰ লগত কাৰবাৰ চলাইছে। এতিয়া মই চিঠি দিলেও উত্তৰ নিদিয়। সেই কাৰণে মই মোৰ পৰা লোৱা উপহাৰৰ বস্তুখিনি ঘূৰাই দিবলৈ লিখিছিলোঁ। আৰু মুখেৰেও কৈছিলোঁ। কিন্তু তেওঁ আজিলৈকে ঘূৰাই নিদিলে। আন উপায়েৰে একো নোহোৱাত আজি বলেৰে আদায় কৰিব খুজিছিলোঁ। তেওঁৰ ডিঙিত যে হাৰধাৰ আছে, তাক তেওঁ ক'ৰ পৰা পাইছিল সোধকচোন। কাপোৰ-কানি আৰু আন বস্তু যিবোৰ নিছিল মই এৰি দিলোঁ, কিন্তু হাৰধাৰ মই এৰিব নোৱাৰোঁ। হয় মোৰ হাৰ ঘূৰাই দিব লাগিব, নহয় মই তাৰ প্ৰতিশোধ ল'ম।”

গাভৰুৱে ক'লে,—“গোটাইবোৰ সৰু কথা, তাত সঁচা লেশমাত্ৰও নাই।”

ডেকাই ক'লে,—“সঁচা মিছা প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। তেওঁ নিজ হাতে লিখা চিঠিয়ে যদি

মোৰ কথাৰ সত্যতা প্ৰমাণ কৰে, তেতিয়া?”

গাভৰু নিমাত হ'ল। মাথৰু আৰু আন উপস্থিত লোকসকলে একোকে ঠাৱৰাৰ নোৱাৰিলে। এজন ক'লে,—“এওঁলোকৰ ভিতৰত কিবা এটা যে গোল-মাল আছে, সেইটো সঁচা বুলিয়েই মোৰ বিশ্বাস। সেই সম্পৰ্কে বহুতো মানুহে আলোচনা কৰা মই বহুত দিন শুনিছোঁ।”

মাথৰুৱে প্ৰথমে ভাবিছিল মানুহটোক লৈ গৈ থানাত শোধাই দিব; কিয়নো নাৰীৰ প্ৰতি এনে দুৰ্য্যাস্থাৰ কৰা দুৰ্বৃত্তৰ শাস্তি হোৱা নিতান্ত উচিত। কিন্তু সকলোবোৰ কথা শুনি ভেমে কৰা ভাল হ'ব নে বেয়া হ'ব একোকে ঠাৱৰাৰ নোৱাৰিলে। গাভৰুৰ মহামত সুধিলত তেওঁ ক'লে,—“থানালৈ নিলে কেলেঙ্কাৰীখন বাঢ়ি হে যাব আৰু সিনানো মিছা কথাৰে মোক অপমান কৰিবলৈ বিচাৰিব। তাতকৈ যি হ'ল হ'ল, এতিয়া ঘৰাধৰি যোৱাই ভাল।”

ডেকাই ক'লে,—“কিন্তু মোৰ হাৰধাৰ?”

মাথৰুৱে ক'লে,—“তোমাৰ যদি কিবা পাবলগীয়া আছে তুমি তাক আইন-মতে আদায় কৰিবলৈ যত্ন নকৰি, গাৰ বলেৰে আদায় কৰিবলৈ যোৱা কিয়? ৰাজ আলিত এনেকৈ এস্তনা শিক্তি মহিলাৰ ইজ্জত হানি কৰাটো যে ডাঙৰ অপৰাধ তাক তুমি জনা উচিত। এতিয়া তুমি যদি গোলমাল নকৰি থবলৈ যোৱা হেন্তা আমি আৰু একো নকৰোঁ, নতুবা থানালৈ নিবলৈ বাধ্য হ'ম।

ডেকাই ক'লে,—“বাক, মই এতিয়া যাওঁ, কিন্তু আভিয়েই হওক, বা আন এদিনেই হওক হাৰধাৰ মোক লাগিবই। নহ'লে মই কাঁচী বাবলৈকে সাজু।”

ডেকা গ'ল। গাভৰুলৈ চাই মাথৰুৱে ক'লে,—

“আপুনি এতিয়া ঘৰলৈ যাওক। ঘটনাটো মই প্ৰথমে যি দৰে ভাবিছিলোঁ, প্ৰকৃততে তেনে নহয়, নিশ্চয় আপোনাৰ গাতো অলপ নহয় অলপ কিবা দোষ আছে। সেই কাৰণে মই কওঁ এনেবোৰ কেলেঙ্কাৰী বাইজৰ আলোচনাৰ বিষয় নকৰি গুপতে মীমাংসা কৰাই আটাইতকৈ ভাল উপায়।”

গাভৰুৱে তাৰ উত্তৰত মাত্ৰ মাধৱক ধন্যবাদ জনাই যোৱা বাটেই খোজ ল'লে। তেওঁলোক গ'লত তাত উপস্থিত থকা এজন মানুহে মাধৱক ক'লে,— “আপুনি বোধ কৰোঁ নতুনকৈ ইয়ালৈ আহিছে, নহলে এই ঘটনাত জড়িত হ'বলৈ নাছিলহেভেন। আমি আগে-পিচেও এওঁলোকৰ এনে অভিনয় দেখিছোঁ, সেই কাৰণে অহা নাছিলোঁ। পিচত আপুনি আহি ধৰা দেখিহে আহিলোঁ। আজি-কালি স্কুল-কলেজৰ শিক্ষাই আৰু পাশ্চাত্য সভ্যতাই আমাক ইংৰাজকে কৰিছে নে কিবা বৰ্বৰ জাতিলৈ নমাইছে বুজিব পৰা নাই। এনে শিক্ষা হোৱাতকৈ বোধ কৰোঁ নোহোৱাই ভাল।”

মাধৱে ক'লে,—“পাশ্চাত্য আদৰ্শই যে আমাক মুগ্ধজে, সেইটো মই সদায় কৈ আহিছোঁ আৰু আজিৰ ঘটনায়ো সেই কথাৰেই সমৰ্থন কৰিছে।”

মানুহজনে ক'লে,—“মোৰ মতে আমাৰ আগত আজি প্ৰাচ্যই বোলক বা পাশ্চাত্যই বোলক কোনো আদৰ্শই নাই। থাকিব ক'ব পৰা? এই চাওক,— অসমীয়া বুলি এটা প্ৰতাপী জাতি এদিন এই অসমত আছিল, কিন্তু আজি সেই জাতিটোৰ অস্তিত্ব বুৰঞ্জীৰ পাতৰ বাহিৰে আন ঠাইত নাই। পাশ্চাত্য উন্নত জাতিবোৰৰ কথা নকৰোঁই, এই ভাৰতৰে অন্তান্ত প্ৰদেশৰ লোকসকলক দেখা মাৱেই তেওঁ-লোকৰ সাজ-পাৰৰ পৰাই কোন ঠাইৰ মানুহ

অমুমান কৰিব পাৰি। কিন্তু অসমীয়াৰ নাইনে নাই এবিধ জাতীয় সাজ-পাৰো নাই। অসমীয়া মতাৰ কোনোৱে পিন্ধে ধুতী, কোনোৱে পিন্ধে ঠেঙা, কোনোৱে পিন্ধে পাইজামা আকৌ কোনোৱে পিন্ধি-বলৈ শিকিছে মেখেলা। কোনোৱে গোঁফকোছা ডাঢ়িৰ লগতে চাঁচি পেলাইছে, কোনোৱে নাকৰ তলতে একাঙুলমান বাখিছে, আকৌ কোনোৱে স্কুৰকে ল'গোৱা নাই। এই অমুগ্ৰম দেখিব কোনো বিষয়তে কাৰো লগত কাৰো মিল নাই। তিকতাৰ বিষয়েও সেই একে কথাই। আমাৰ এই খিচিৰি অৱস্থাটোৱে আদৰ্শবিলাকৰ খিচিৰি পগাৰ বাহিৰে আৰু কি কৰিব! আগেয়ে অসমীয়া মতাৰ এটা বৈশিষ্ট্য আছিল—পোন্ধ্ৰ নমৰাকৈ খোজ ল'বাব নোৱাৰে। তেতিয়া কোনোবাই পুৰুষোচিত সাহ, বল দেখুৱাব নোৱাৰিলে আন কি তিকতায়ো কৈছিল,— “কেলেই নো পোন্ধ্ৰ মৰাটো হৈ উপজিছিলি, এইটো কামকে কৰিব নোৱাৰিলি। তাতকৈ মেখেলা নিপিন্ধ কিয়?” তেতিয়া পোন্ধ্ৰ এবাটো লাজ-অপমানৰ কথা আছিল। আজি কিন্তু পোন্ধ্ৰ এবাটো অন্ততঃ বহুতো নগৰীয়া আৰু বিদ্যার্থী ছাত্ৰৰ পক্ষে গৌৰৱৰ বিষয় হৈ পৰিছে। এনেকুৱা আদৰ্শক প্ৰাচ্য বা পাশ্চাত্য একো বুলিব নোৱাৰি। মুঠ কথা, প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য সভ্যতাৰ যিখিনি আবৰ্জনা সেইখিনিৰেই আমাৰ আদৰ্শ, ভালখিনি ল'বৰ জোখাই আমাৰ জ্ঞান, বুদ্ধি বৈৰ্ধা একো নাই। সেই কাৰণে মই কওঁ কোনো-বাই আমাৰ আগত জাতীয় আদৰ্শ দাঙি ধৰিব খুজিলে প্ৰথমেই জাতিটো নিৰ্ণয় কৰি ল'ব লাগিব আৰু তাৰ প্ৰথম পৰিমাণক হ'ব জাতীয় সাজ-পাৰ, জাতীয় আচাৰ-ব্যৱহাৰ, জাতীয় ভাষা। তেতিয়াহে জাতীয়তাৰ মাজে দি অন্তান্ত সংকাৰলৈ বাট ওলাব।”

মাথৰে মানুহজনক প্ৰথমে সৰ্বসাধাৰণৰ ভিতৰে
এজন বুলি ধৰি লৈছিল, কিন্তু এতিয়া তেওঁৰ কথা
শুনি চমৎকৃত হ'ল। তেওঁৰ কথাবোৰ মাথৰৰ বৰ
ভাল লাগিল। তেওঁ মানুহজনক ধন্যবাদ দি তেওঁৰ
পৰিচয় ল'লে। মানুহজনে ক'লে,—“মই এজন
ছুখীয়া মানুহ, বিছাত মেট্ৰিকুলেট, নাম হাবিৰাম
দাস। মাজে মাজে মোৰ মনত দেশৰ আৰু সমাজৰ
সংস্কাৰৰ বিষয়ে বহুতো কথা খেলায়, কিন্তু নিজ
ছব্ৰস্বাৰ কাৰণে মনৰ কথা মনতে মাৰ যোৱাৰ বাহিৰে
আন একো নহয়। কোনোবা নেতৃস্থানীয় লোকৰ
সাহায্য পোৱা হ'লে কি জানি কিবা কৰিব পাৰিলোঁ-
য়েইহেভেন, কিন্তু মোৰ নিচিনা ক্ষুদ্ৰ মানুহ এটাক
সাহায্য কৰাহে নালাগে, মোৰ কথা শুনিবলৈকে
তেওঁলোকৰ আজৰি নাই। দুই এজন কংগ্ৰেচ নেতাই
ক'লে,—“এইবোৰ প্ৰাদেশিক সন্ধীৰ্ণতাৰ কথা সম্প্ৰতি
শুণিত বখাই ভাল, এতিয়া প্ৰধান কাম স্বাধীনতা
অৰ্জন। স্বৰাজ হৈ গ'লে সকলো আপোনা-আপুনি
হ'ব। আপুনি এইবোৰ এৰি কংগ্ৰেচত যোগ দিয়ক।”

মাথৰ : তেওঁলোকৰ কথাত আপোনাৰ আপত্তি
কি ? স্বৰাজ জানো আপুনি নিবিচাৰে ?
হাবিৰাম : বিচাৰোঁ। কিন্তু তাৰ আগতে অসম
আৰু অসমীয়াৰ নাম চিৰকাললৈ লুপ্ত
হোৱাটো নিবিচাৰোঁ। ভাৰতীয় স্বাধী-
নতাৰ আন্দোলনৰ লগে লগে অসমীয়াৰ
অস্তিত্ব বন্ধাৰ আন্দোলনো অসমীয়াৰ
ভিতৰত থাকিব লাগে। নহলে স্বৰাজ
পালেও অসমে নাপায়, পাব বজ্জস্থান
কি পাকিস্থানে হে।

মাথৰ : তেন্তে আপুনি কি কৰিব খোজে ?
হাবিৰাম : কৰিব খোজাটো কৰিব পৰা হ'লে

কেতিয়াবাই কৰিলোঁহেভেন। কিন্তু মই
আজিলৈকে কল্লনাক বাস্তবৰূপ দিবৰ
কোনো পথ বিচাৰি নাপালোঁ। এবাৰ
শেষ চেষ্টা কৰিবৰ মনেৰে গুৱাহাটীলৈ
যাম বুলি ভাবিছোঁ।

মাথৰ : গুৱাহাটীত কি চেষ্টা কৰিব ? প্ৰাদেশিক
কংগ্ৰেচ কমিটিৰ ওচৰত আবেদন কৰিব
খুজিছে হবলা ?

হাবিৰাম : নাই খোজ। তাত মাথৰচন্দ্ৰ ভূঞা
নামে এজন সংস্কাৰক আছে। মোৰ
বিশ্বাস তেওঁৰ ওচৰলৈ গলে তেওঁ কিবা
এটা পথ দেখুৱাই দিব পাৰিব।

এই অগ্ৰত্যাশিত উত্তৰত মাথৰ কিছু সময়
মৌন হৈ ব'ল। হাবিৰামে সুধিলে,—“আপোনাক
আগে-পিচে দেখা মনত নপৰে, বোধ কৰোঁ নতুনকৈ
আহিছে। অলুগ্ৰহ কৰি পৰিচয় দিব নে?”

মাথৰ : মই ইয়ালৈ আজিহে আহিছোঁ। মই
ইয়াৰ যাদৱ হাকিমৰ ভায়েক।

হাবিৰাম : মই যাৰ নাম লৈছিলোঁ আপুনিয়েই
তেন্তে তেওঁ ?

মাথৰ : হয়।

হাবিৰাম : মোৰ পৰম সৌভাগ্য যে পৰমেশ্বৰে
মোৰ অন্তৰৰ কথা বুজি আপোনাকে
মোৰ ওচৰলৈ লৈ আহিল। যদিও মই
আপোনাক আগেয়ে দেখা নাছিলোঁ,
তথাপি আপুনিয়েই বহুত দিনৰ পৰা
মোৰ গুৰু স্থান অধিকাৰ কৰি
আহিছে। আপোনাক পালোঁ যেতিয়া
মই কিবা এটা বাট পামেই পাম।

হাবিৰাম হঠাৎ উত্তেজিত হৈ উঠিল আৰু

মাধৱৰ বাধা অগ্ৰাহ্য কৰিও তেওঁৰ পদধূলি গ্ৰহণ কৰিলে। মাধৱে কিছু আত্মকাল বোধ কৰিলেও এটা কথাত আনন্দ পালে যে অসমৰ একেবাৰেই পূব কোণতো তেওঁৰ অজ্ঞাতসাবে তেওঁৰ আদৰ্শলৈ শ্ৰদ্ধা থকা অন্ততঃ এজন মানুহ আছে।

মাধৱে ক'লে,—“আপুনি মোক মোৰ আচল ঠাইতকৈ বহুত ওপৰত বহুৱাই থৈ ভুল কৰিছে। মই নেতা নহওঁ, এজন সামান্য সৈয়ক মাথোন।

হাবিৰাম : সেয়ে হ'লেও মোকো আপোনাৰ লগতে সেৱা কৰিবলৈ শিকাওক।

মাধৱ : সেৱাৰ প্ৰেৰণা অন্তৰৰ পৰা নাহিলে আনে শিকাব নোৱাৰে।

হাবিৰাম : তথাপি গুৰুৰ নিৰ্দেশ পালে সি সহজে আহিব পাৰে।

মাধৱে কিছু সময় নীৰৱে ভাবিলে; তাৰ পাচত ক'লে,—“বৰ্তমান সময়ত সকলো মানুহেই এক প্ৰকাৰে নহয় এক প্ৰকাৰে ৰাজনৈতিক আন্দোলনত লিপ্ত। সেই কাৰণে আন কোনো আন্দোলনেই গা কৰিব নোৱাৰে।

কোনোবাই কৰবাত তেনে আন্দোলন কৰিলেও সি ৰাজনীতিৰ মেৰ পাকত সোমাই হেৰাই যাব। সেই কাৰণে এনে এটা কাম উলিয়াই ল'ব লাগিব, যিটো আপোনাৰ আদৰ্শৰ লগত খাপ খায়, আন কালে গৱৰ্ণমেন্ট নাইবা কংগ্ৰেচৰ আদৰ্শৰ পৰাও আঁতৰি নাযায়।”

হাবিৰাম : তেনে কাম কি?

মাধৱ : চাহ বাগিচা আদিৰ পৰা ওলোৱা বহুতো বহুৱাই বহুত ঠাইত গাওঁ পাতি বসতি কৰিছে। সিহঁত যদিও সাজ-পাৰ আৰু ভাষাত বহু পৰিমাণে অসমীয়া হৈ

আহিছে, তথাপি অসমীয়া সমাজত জাহ যাব পৰা নাই। অসমীয়াই সিহঁতক “বঙাল” পাতি থৈছে আৰু সিহঁতেও নিজক অসমীয়াৰ পৰা বেলেগ জাতি বুলি ভাবি আহিছে। সিহঁত প্ৰায়েই নিৰক্ষৰ। সিহঁতৰ মাজত সোমাই অসমীয়া ভাষাৰ জৰিয়তে সিহঁতক শিক্ষা দিব পাৰিলেই আপোনাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি কৰিবলৈ চল লাগিব। শিক্ষাৰ লগে লগেই সিহঁতৰ ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম আচাৰ-ব্যৱহাৰ, সাজ-পাৰ আদিৰো সংস্কাৰ সাধন কৰা কঠিন নহ'ব। মোৰ মতে এই কামকে আপুনি হাতত লওক। এই বিষয়ে মই কেতিয়াবাই এখন আঁচনি প্ৰস্তুত কৰিছিলোঁ। কিন্তু বৰ্তমান দেশৰ গতি-গোত্ৰ দেখি তাক হাতত ল'বৰ সুবিধা কৰিব পৰা নাই।

হাবিৰাম : আপোনাৰ আঁচনিৰ আভাসটো দিব নে?

মাধৱ : মোৰ আঁচনি চমুকৈ এই:—সমগ্ৰ অসমৰ নিমিত্তে শঙ্কৰ সঙ্ঘ বা শঙ্কৰ মিশ্যন নাইবা সদৌ অসম সেৱা সংঘ নামে এখন কেন্দ্ৰীয় সত্ৰ পতা হওক, ইয়াৰ নিমিত্তে কেই লাখমান টকাৰ পুঁজি প্ৰতিষ্ঠা কৰা হওক। এই সত্ৰ হ'ব এক প্ৰকাৰ বিশ্ববিদ্যালয়। ইয়াত যথেষ্ট কৰ্ম্মীক শিক্ষা দিব লাগিব। তেওঁলোক হয় আজীয়ন, নহয় কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ নিমিত্তে কেৱলীয়া হৈ থাকিবলৈ প্ৰতিজ্ঞাত হ'ব লাগিব। এই সত্ৰৰ

তিনিটা বিভাগ থাকিব। যেনে:—(১) শিক্ষা-প্ৰচাৰ বিভাগ, (২) ধৰ্ম্ম আৰু নীতি প্ৰচাৰ বিভাগ, (৩) প্ৰাথমিক চিকিৎসা-বিভাগ। উপযুক্ত লোকে এই তিনিও বিভাগত শিক্ষা ল'ব পাৰিব। যি নোৱাৰে, সেই সেই এটা বা দুটাৰ শিক্ষিত হলেও চলিব।

এই কেন্দ্ৰীয় সত্ৰৰ অধীনত জিলাই জিলাই স্থানীয় সত্ৰ স্থাপিত হ'ব। তাতো ওপৰত কোৱা প্ৰণালীৰেই শিক্ষা দিব লাগিব। এই স্থানীয় সত্ৰ-বিলাকৰো নিজাকৈ একোটা পুঁজি থাকিব লাগিব। অবশ্যে, প্ৰয়োজন অনুযায়ী সেই সত্ৰবিলাকে কেন্দ্ৰীয় সত্ৰৰ পৰা ধন-জন আৰু বুদ্ধি-পৰামৰ্শ পাই থাকিব।

এনে ভাবে সত্ৰবোৰ প্ৰস্তুত হোৱাৰ লগে লগে কোন কোন ঠাইত প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলোৱাৰ প্ৰয়োজন, প্ৰত্যেক স্থানীয় সত্ৰই অনুসন্ধান কৰি তালিকা প্ৰস্তুত কৰিব আৰু কেন্দ্ৰীয় সত্ৰক জনাব। লগতে কেন্দ্ৰীয় সত্ৰৰ পৰা কি পৰিমাণে সাহায্য লাগে তাৰো হিচাপ দিব। তেতিয়া কেন্দ্ৰীয় সত্ৰই সকলো অৱস্থা বুজি প্ৰয়োজনীয় ধন আৰু জনৰ ব্যৱস্থা কৰিব। প্ৰত্যেক জিলা সত্ৰই তাৰ অধীনত হোৱা প্ৰচাৰকাৰ্য্য পৰিদৰ্শন কৰিবলৈ পৰিদৰ্শক নিযুক্ত কৰিব। কেন্দ্ৰীয় সত্ৰৰ পৰাও মাজে মাজে পৰিদৰ্শক গৈ সকলো চাই-চিতি ৰিপোৰ্ট পঠিয়াব।

যি ঠাইত প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলোৱা হয়, সেই ঠাইৰ অৱস্থা আৰু প্ৰয়োজন অনুসৰি প্ৰচাৰকৰ সংখ্যাও কম-বেছি হ'ব। এনে ভাবে কাৰ্য্য কৰি গ'লে এফালে যেনেকৈ গাওঁ-সংগঠন হ'ব, আনফালে অসমীয়া জাতিৰ জাতীয় শৰীৰটোও পুষ্ট আৰু স্বাস্থ্যবান হৈ উঠিব, এয়ে মোৰ বিশ্বাস।

হাবিবাম : আপোনাৰ পৰিকল্পনা বৰ ডাঙৰ। আপুনি নিজেই যেতিয়া তাক বাস্তবত পৰিণত কৰিব পৰা নাই, আমাৰ পক্ষে সি একেবাৰেই অসম্ভৱ।

মাধৱ : সেই কাৰণেই কওঁ, ইমান ডাঙৰ আয়োজন হোৱাৰ যেতিয়া বৰ্ত্তমান সময়ত সম্ভাবনা নাই, গাওঁ-গুটীয়া ভাৱে কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰক। আপুনি এখন একেবাৰেই পিচ পৰি থকা অনা-অসমীয়া গাওঁ বাছি লওক, আৰু তাক নিজৰ আদৰ্শ-মতে গঢ়িবলৈ যত্ন কৰক। যেতিয়া সেই গাঁৱৰ সংগঠন কিছুদূৰ আগ বাঢ়িব আৰু সেই ঠাইৰ কাৰ্য্য পৰিচালনা কৰিবৰ উপযুক্ত মানুহ তাতো পোৱা যাব, তেতিয়া আপুনি আকৌ আন এখন গাঁৱৰ কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰিব। এনেকৈয়ে ক্ৰমশঃ আগবাঢ়ি গৈ থাকিব। এনেকৈ অকলশৰে বেছি কাম কৰিব নোৱাৰিব সঁচা, কিন্তু একেবাৰে নকৰাতকৈ গি অলপ কৰিব পৰা যায় সেয়ে লাভ। তদুপৰি আপোনাক দেখি আৰু চুই-চাবিজন কম্বী ওলাবও পাৰে।

হাবিবাম : সেই বিষয়ে মই যে ভবা নাছিলোঁ এনে নহয়। কিন্তু আপোনাক আগেয়ে কৈছোঁ, মোৰ বিদ্ভা, ধন, বংশগৌৰৱ একো নাই। সেইবোৰ মানুহে মোৰ দৰে মানুহৰ কথা মানিব নোখোজে। চৰকাৰী কৰ্মচাৰীয়েই হওক, বা আন কোনো ডাঙৰ মানুহেই হওক, অলপ কষ্ট স্বীকাৰ কৰি গৈ সিহঁতক বুজাই

দিয়া হ'লে কাম কৰিবলৈ চল পালোঁ-
হেতেন। মই এখন বহুয়া গাওঁ বাছি
লৈ কেইবাজনো নেতাক এই বিষয়ে
সাহায্য কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিছিলোঁ,
কিন্তু কাকো ল'ৰা নোহাবিলোঁ। তেওঁ-
লোকৰ কোনো জনৰ সময় নাই, কোনো
জন মটৰ গাড়ী নোহোৱা ঠাইলৈ যাব
নোৱাৰে। কোনো জনে আকৌ আজি
যাম কালি যামকৈ থাকি শেহত যাব
নোৱাৰোঁ বুলি কয়। আপুনি যদি
সেই গাওঁখনলৈকে গৈ কিবা এটা
দিহা লগাই দিয়ে তেন্তে মোৰ বিশ্বাস
মই আপোনাৰ উপদেশমতে কাম
কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ম।

মাধৱ : সেই গাওঁখন ক'ত ?

হাবিবাম : বৰ আওহতীয়া গাওঁ, ইয়াৰ পৰা
বাৰ মাইল দূৰৈত। তাৰে দহ মাইল-
মানলৈকে মটৰ চলে। বাকী ডোখৰ
কৰবাত বোকা-পানী, কৰবাত আলিৰ
চিনেই নাই। সেই ডোখৰ বাট শুদা
ভৰিৰে খোজ কাঢ়ি যোৱাৰ বাহিৰে
যাবৰ আন কোনো উপায় নাই।

মাধৱ : আপুনি কেতিয়াকৈ তাৰ মানুহবিলা-
কক গোটাৰ পাৰিব ? মই এদিন বা
তুদিন থাকিয়েই ইয়াৰ পৰা যাবৰ
কথা। বৰ বেছি হ'লে তিন দিন।
কালিলৈ নাইবা পৰহিলৈকে সভাৰ
আয়োজন কৰিলেহে মই যোগ দিব
পাৰিম।

হাবিবাম : কালিলৈ পতা টান হ'ব। পৰহিলৈকে

হওক। কি কয় ?

মাধৱ : হওক। কিন্তু এটা কথা—মই ইয়াত
আচলুয়া মানুহ। মোৰ কথা শুনিব
জানো ?

হাবিবাম : শুনিব। অসমীয়া আৰু অসমবাসী
আন মানুহৰো এইটোৱেই স্বভাৱ যে
তেওঁলোকে অচিনাকী প্ৰচাৰকক সদায়
ডাঙৰ বুলি ভাবে আৰু মান কৰে,
লাগে যদি তেওঁ অতি অপদাৰ্থ ই হওক,
নাইবা অসমীয়াৰ সৰ্বনাশ সাধিবলৈকে
আহক। তেনে স্থলত আপোনাৰ দৰে
লোকৰ কথা যে শ্ৰদ্ধাৰে সৈতে শুনিব,
তাত সন্দেহ নাই।

মাধৱ : বাক, কেতিয়া যাব লাগে জনাব।
এতিয়া আহোঁ।

তেতিয়া ছয়ো ওলগনিৰে বিদায় লৈ ঘৰমুৱা হ'ল।

বিংশ অধ্যায়

আশীৰ্বাদ

ৰাতি খাই-বৈ উঠাৰ পাচত মাধৱে যাদৱক
সুধিলে,—“পিচে দাদা, তুমি মোক বিশেষ প্ৰয়ো-
জন আছে বুলি মাতি পঠাইছিল, মই কিন্তু প্ৰয়ো-
জনটো কি এতিয়াও গম পোৱা নাই।”

যাদৱ : বাক লাহে লাহে গম পালেও হ'ব।

তত্পৰি ইয়াত মই আছোঁ, মা আছে :
তেনে স্থলত আন সময়ত নহলেও
বিহুৱে-সংক্ৰান্তিয়ে এবাৰ দেখা দিয়া
জানো তোৰ উচিত নহয় ? নে সেইটো

তই অপ্ৰয়োজনীয় বুলিয়েই ধৰিছ ?

মাধৱ : নাই ধৰা। কিন্তু তেনেকৈ অহা-যোৱা কৰি থাকিলে মোৰ বহুতো কাম পেলাই থ'ব লগা হয়। আকৌ মাৰ ওচৰলৈ আহিলেই মা অকল বিয়া বিয়াকৈয়ে বলিয়া হয়, সেই দেখি ওচৰ চাপিবলৈ সাহেই নজন্মে।

যাদৱ : অকল মাই কিয়, বিয়াৰ কথা ময়ো ক'ম। তই অহৌ বলিয়াটোৰ দৰে অঘৰী হৈয়েই গোটেই জীৱন কটাব খুজিলেও আমি তেনে কৰিবলৈ তোক এৰি দিব নোৱাৰোঁ। আমি তোৰ বিয়াৰ বন্দৱস্ত কৰিছোঁ, তই বিয়া কৰাব'ই লাগিব।

মাধৱ : তোমালোকে মই গম নোপোৱাকৈয়ে বন্দৱস্ত কৰিছা যদি বৰ অস্থায় কৰিছা। যদি মই অবাধ্য হ'বলৈ বাধ্য হওঁ তেন্তে সি বৰ দুখৰ কথা হ'ব।

যাদৱ : অবাধ্য হ'ব কিয় ?

মাধৱ : যদি তোমালোকৰ বাছনি মোৰ আদৰ্শৰ বিৰোধী হয় ?

যাদৱ : থৈ দে তোৰ আদৰ্শ।

মাধৱ : জানে তেনে কথা ক'লে আচৰিত নামানো। কিন্তু তুমি লবাকালিৰে পৰা মোৰ আদৰ্শ আৰু জীৱনৰ ব্ৰত কি তাক ভালকৈ জানিও এনে কথা কোৱা নে দাদা ?

যাদৱ : তোৰ সেই ব্ৰত-ব্ৰত এৰিব লাগিব।

মাধৱ : কিন্তু মোৰ জীৱনীশক্তি আছে মোৰ ব্ৰতৰ মাজত। ব্ৰত এৰা আৰু মোৰ

অস্তিত্ব বিলোপ কৰা দুয়োটা একে কথা।

যাদৱ : বাক সেইটো যাওক। মই জানিব খোজে। তই চিৰকুমাৰ হৈ থাকিব খুজিছ নে কেতিয়াবা বিয়া কৰাবৰ মন আছে ?

মাধৱ : মই সেই বিষয়ে ভাবাই নাই। তথাপি ইয়াকে ক'ব পাৰোঁ যে যদি কেতিয়াবা তৰুণীৰ দৰা মোৰ ব্ৰত উদ্-যাপনত সাহায্য হ'ব বুলি মোৰ অন্ত-বৃত্ত বিশ্বাস জন্মে আৰু তেওঁ মোৰ দৰে জীৱন-যাপন কৰিবলৈ কৃতসঙ্কল্প হয়, তেন্তে বিয়া কৰালেও কৰাব পাৰোঁ। নহলে এতিয়াৰ দৰেই অকলৈ মোৰ কাম কৰি গৈ থাকিম।

যাদৱ : মই শুনিছিলোঁ প্ৰতিমা নে কি নামেৰে এজনীক তই তোৰ লগৰীয়া কৰি লৈছিলি। সেই বিষয়ে মই বহুতৰ পৰা বহুতো চিঠিও পাইছিলোঁ। তাকৈ বিয়া কৰাব খুজিছ নে কি ?

মাধৱ : নাই খোজা। সঁচা, কিছুমান দিন মই তেওঁৰ অস্তিত্বক আছিলোঁ আৰু তেওঁক অধঃপতনৰ পৰা বৰ্দ্ধা কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিলোঁ। সেই কালত মোৰ নিৰ্দেশমতে তেওঁ দেশৰ নিমিত্তে মজল-জনক এটা অল্পভানো গঢ়ি তুলিছিল। বৰ্ত্তমান তেওঁ কংগ্ৰেচপন্থী, মোৰ কাৰ্য্যৰ লগত এতিয়া তেওঁৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। তেওঁৰ লগত মোৰ সম্পৰ্ক আছিল গুৰু-শিষ্যৰ সম্পৰ্কৰ দৰে।

কলুষিত মনৰ কিছুমান মানুহে তাক
আন প্ৰকাৰে বাখ্যা কৰিব পাৰে,
কিন্তু মই আশা কৰোঁ, তুমি তেনে
কথা পতিওৱা নাই।

যাদৱ : মই নপতিয়ালেও মাজে মাজে সন্দেহ
নজন্মাকৈ থকা নাছিল। কিন্তু এতিয়া
সেই সন্দেহ নাই।

মাধৱ : কিয় ?

যাদৱ : কিয় ক'ম। তাৰ আগতে আক এটা
কথা সোধোঁ—তই ৰায় চাহাব জগদা-
নন্দ বৰকাকতীৰ সহযোগী হৈ কিছু-
মান দিন কাম কৰিছিলি ?

মাধৱ : কৰিছিলোঁ ;—এবছৰ।

যাদৱ : তেওঁৰ ঘৰ-দুৱাৰ, পৰিয়ালৰ মানুহ,
সমাজত তেওঁৰ ঠাই, তেওঁৰ ধন-সম্পত্তি
আদিৰ বিষয়ে তোৰ নজনা কথা বোধ
কৰোঁ একো নাই।

মাধৱ : নাই।

যাদৱ : তেওঁৰ ভূমলীয়া ছোৱালীজনী কেনে-
কুৱা ?

মাধৱ : বৰ ধুনীয়া ছোৱালী ; এইবাব মেট্ৰি-
ক্যুলেশ্বন পৰীক্ষা দিছে। প্ৰথম বিভা-
গত পাছ হোৱাৰ আশা আছে বুলি
কৈছে।

যাদৱ : ধৰ সেইজনী ছোৱালীকে যদি তোলৈ
ঠিক কৰোঁ তাত তোৰ কিবা আপত্তি
আছে নে ?

মাধৱ : আছে।

যাদৱ : কিয় ? তোৰ মতেই দেখোন ছোৱালী-
জনী ৰূপে-গুণে উপযুক্ত।

মাধৱ : কিন্তু মই যে তেওঁৰ নিমিত্তে অনুপযুক্ত।

যাদৱ : কেনেকৈ ? ৰায় চাহাবে দেখোন নিজে
মোঁলৈ এই প্ৰস্তাব কৰিছে। প্ৰতিমাৰ
সম্পৰ্কে ওলোৱা কথাবোৰ যে মিছা
এই প্ৰস্তাব পোৱাতহে মই সঠিককৈ
বুজিব পাৰিছোঁ। কিয়নো ৰায় চাহাবৰ
নিচিনা মানুহে তাৰ সত্যতাৰ বিষয়ে
সামান্য প্ৰমাণ পোৱা হলেও এই
প্ৰস্তাব নকৰে।

মাধৱ : ৰায় চাহাবৰ মতে মই উপযুক্ত হ'ব
পাৰোঁ, কিন্তু মোৰ উপযুক্ততাৰ কথা
মোতকৈ আনে বেছিকৈ জানিব
নোৱাৰে।

যাদৱ : তই নো বাক অনুপযুক্ত হলি কেনেকৈ ?

মাধৱ : ৰায় চাহাবৰ ছোৱালীৰ ৰূপ-গুণৰ
লগৰীয়া আৰু কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে
যি মোৰ জীৱনৰ লগত খাপ নাখায়।
তেওঁলোকে নিজৰ ভাত-মুঠি আৰু চাহ-
টোপাৰ নিমিত্তেও নিৰ্ভৰ কৰে “ঠাকুৰ”
চাকৰৰ ওপৰত ; গা খুই তিয়নিখন
নিজ হাতে মেলি দিয়াটো অপমানজনক
বুলি ভাবে, মটৰ নহলে ওচৰচুবুৰীয়াৰ
ঘৰলৈকো যাব নোৱাৰে। মোৰ ঘৰত
যে এইবোৰ সুবিধা নাপায় সি ঠিৰাং।
তাৰ ফলত ছয়োৰে জীৱন দুৰ্ব্বল হৈ
উঠিব। এনে বিবাহৰ ফলত ছই এজনৰ
অকাল মৃত্যু হোৱাও দেখা গৈছে।

যাদৱ : তেনেহলে তোৰ বিয়াৰ আশা এবিধ
লগাতেই পৰিল। ৰায় চাহাবৰ প্ৰস্তাৱত
মাই বৰ আনন্দ পাইছিল, ময়ো ভাবি-

ছিলোঁ কুল, বংশ-গৌৰৱ অৱস্থা, চোৱা-
লীৰ ৰূপ-গুণ সকলো অল্পকুল যেতিয়া
ইয়াত কোনো আপত্তি নোলায়। ৰায়
চাহাবেও বৰকৈ আশা কৰিছিল। তেওঁ
প্ৰস্তাবটো তোৰ ওচৰতেই কৰিলোহে-
তেন কিন্তু তই কিজানি চিৰকমাৰ
হৈ থাকিবলৈকে মন কৰিছ, আৰু সেয়ে
হলে তেওঁৰ প্ৰস্তাব মুখৰ আগতে
প্ৰত্যাখ্যান কৰিবি—এই বুলিহে মোলৈ
লিখিছে। মই চিঠিতেই এই কথা
লিখিলোঁহেতেন, কিন্তু আগে পিচে
এনে প্ৰস্তাবৰ যি উত্তৰ পাওঁ তাক
মনত পেলাই নিলিখি মাতি পঠাই-
ছিলোঁ। কিন্তু তোৰ যি সিদ্ধান্ত পালোঁ,
নমতা হলেও চলিলহেতেন। পিচে এটা
কথা। তই বিয়া নকৰালে মাৰ মনত
বৰ দুখ দিয়া হ'ব।

মাধৱৰ মাকে যদিও কথা-বতৰাত যোগ দিয়া
নাছিল, তথাপি সকলো কথা পাটীত পৰি থকাৰ
পৰাই শুনি আছিল। এতিয়া লাহেকৈ ক'লে,—“তই
আৰু ইবোৰ-সিবোৰ নকৰিবি বোপাই। মই বুঢ়ী
মানুহ, আৰু নো কেই দিন জীম। তোৰ বিয়াখন
চাই যাবলৈ নাপালে মনৰ আশা মনতে মাৰ যাব।”

মাধৱে ক'লে,—“মা, যদি তুমি মোক আদেশ
দিয়, তেন্তে তোমাৰ সন্তোষৰ নিমিত্তে মাথোন
মই এই বিয়া কৰাব লাগিব। তাৰ ফলত বিয়াৰ
দিনা তুমি ৰং পাবা, কিন্তু আন দুটা প্ৰাণীৰ হয়তো
জীৱনেই ব্যৰ্থ হৈ যাব। বিবাহৰ আনন্দ তুমি ভোগ
কৰিবা এদিন আৰু তাৰ বিয়কল আমি ভোগ
কৰিব লাগিব গোটেই জীৱন। এয়েই তোমাৰ

ইচ্ছা নে?”

মাক নিমাত হ'ল। কিছু সময় নীৰৱে থাকি
ক'লে,—“তোৰ দুখ হওক, সন্তোষ হওক ইয়াকে
সদায় কামনা কৰিছোঁ আৰু ঈশ্বৰকো ধাটিছোঁ।
তোক দুখ দি মই আনন্দ কৰিম নে? কৰ তোৰ
যি ইচ্ছা। মই আৰু একো নকওঁ। তোৰ দুখ-
সন্তোষ উভৈনদী হওক, এয়ে মোৰ আশীৰ্বাদ।”

মাকৰ সমিধান পাই মাধৱৰ মুখলৈ পানী
আছিল। যাদৱেও আৰু একো নকলে।

গ্ৰেতিয়া বাতিও ভালেখিনি হৈছিল। কথা-বতৰা
সামৰি সকলোটিয়ে নিজ নিজ শয়্যা গ্ৰহণ কৰিলে।

একবিংশ অধ্যায়

বনুৱা-গাওঁ

তৃতীয় দিনা ককায়েকৰ মটৰতে হাৰিহামৰে
সৈতে মাধৱ আগতে কৈ অহা বনুৱা-বস্তিলৈ গ'ল।
দহ মাইলতে মটৰ বাখি ভাতে জোতা সোলোকাই
থৈ ছয়ো শুদা ভৰিৰে খোজ ল'লে আৰু বোকা-
পানী গচকি বৰ কাঠেৰে নিৰ্দিষ্ট ঠাই পালে গৈ।

গাওঁখনত চল্লিশ কি পঞ্চাশ ঘৰমান মানুহ
আছে। প্ৰায় সকলোকেই বাগিচাৰ পৰা ওলোৱা
বনুৱা। সিহঁতৰ বৰণ ক'লা, ক'ৰবাত হে দুই এটা
অলপ মিঠাবৰণীয়া মানুহ দেখা যায়। সাজ-পাৰ
অসমীয়া পাৰলীয়া মানুহেৰে প্ৰায়ে মিলে। থকা
ঠাইবোৰ লেতেৰা আৰু ঘৰবোৰো সৰু সৰু। তাৰ
মাজতে অৱশ্যে দুই এজনৰ অৱস্থা কিছু ভাল।
সেই ঠাইত সিহঁতে বাৰী পতা ডেৰকুৰি বছৰমান
হৈছে, বাৰীত কাঠ-বাঁহ, আম-কঠাল, কল-কুঁহিয়াৰ

আদি যথেষ্ট আছে। সময়োপযোগী খেতিও কৰে। কিন্তু কপিত মাটি সকলোৰে নাই। কোনোৱে দিন-হাজিৰা কাম কৰে; কোনোৱে অৱস্থাৱশত অসমীয়াৰ ঘৰত হাল বায়; কোনোৱে লোকৰ মাটি আধি ৰোৱে। যিবিলাকৰ নিজা কপিত মাটি আছে সিহঁতে নিজৰ মাটিতে খেতি কৰে আৰু সবহীয়া মাটি থকাবিলাকে আনকো সেই কামত লগায়। তিকতা-বিলাকেও মতাৰ অৱস্থা-অমুযায়ী নিজৰ বা পৰৰ ঘৰত কাম কৰি জীৱিকা উলিয়ায়। সামাজিক নিয়ম-প্ৰণালী সিহঁতৰ মাজত বৰ টিলা, বিশেষকৈ বেছি ছখীয়াবিলাকৰ মাজত। একোজনী তিকতা গিৰীয়েক জীয়াই থাকোঁতেই আন এটালৈ গুচি যায়। মতায়ো যে তেনে নকৰে এনে নহয়। সদায় নহলেও সপ্তাহত দুই-এদিন লাও-পানী খোৱা অভ্যাস বহুতৰেই আছে। গোটেই গাঁৱত মাত্ৰ ছটা লবাই আখৰ চিনে; তাৰে এটা মাখোন প্ৰাইমাৰী পাছ, দুই-এটা ইংৰাজী শুল্কও জানে। ওচৰত কোনো স্কুল নাই, দুবৈৰ স্কুল-লৈকো বাট-পথৰ অসুবিধাৰ কাৰণে সৰু লৰা-ছোৱালী যাব নোৱাৰে।

গাওঁখনৰ ভিতৰত গাওঁবুঢ়াৰ ঘৰখনেই কিছু উন্নত। থকা ঘৰ কেইটা আনতকৈ ডাঙৰ, ভঁৰাল-টোও সৰু নহয়। এটা চৰা ঘৰো আছে। প্ৰাইমাৰী পাছ কৰা লৰাটো তেওঁৰে পুতেক।

গাওঁবুঢ়াৰ ঘৰৰ আগতে সভাৰ ঠাই ঠিক কৰা হৈছিল আৰু মতাই মাইকীয়ে গাৱঁৰ সবহ ভাগ মানুহেই গোট খাইছিল। এদল মানুহে আধা মাইলমান আঁতৰৰে পৰা মাধৱক আগ বঢ়াই নিছিল। তেওঁ গৈ সভাস্থল পোৱাৰ লগে লগে সকলোৱেই জয়ধ্বনি কৰি উঠিল।

প্ৰথমতে হাবিৰামে মাধৱৰ পৰিচয় দি ক'লে,—

“এখেত নিজে উকীল, ককাইদেৱেক হাকিম, ঘৰৰ অৱস্থাও ভাল। ইচ্ছা কৰা হ'লে এখেতে মাটিত ভৰি নিদিয়াকৈ মহামুখ খাই-লৈ থাকিব পাৰিলেহেতেন। কিন্তু এখেতে কগীয়া-ছখীয়াৰ মজলৰ নিমিত্তে, পিচ পৰি থকা মানুহক আগলৈ আনিবৰ নিমিত্তে নিজৰ মুখলৈ পিঠি দিছে, তোমালোকৰ ছবৰস্থাৰ কথা শুনিয়ৈ এখেতে বোকা-পানী ভাঙি তোমালোকক সহায় কৰিবলৈ আহিছে। আন কোনোবা ডাঙৰ মানুহ এনেকৈ কেতিয়াবা অহা দেখিছা জানো? সেই কাৰণে তোমালোক যদি ভাল হ'ব খোজা এখেতে কি কয় ভালকৈ শুনিবা আৰু মনত ৰাখিবা।”

তাৰ পাচত মাধৱ উঠিল; প্ৰথমতে আন গাৱঁৰ তুলনাত সেই গাওঁ কিমান পিচ পৰা তাক তুলনা কৰি দেখুৱাই কেনেকৈ তাৰ উন্নতি কৰিব পাৰি তাৰ আলোচনাত ধৰিলে। গাৱঁৰ অৱস্থা উন্নত কৰিবলৈ, বাট-পদূলি, খোৱা পানীৰ সুব্যৱস্থাৰ নিমিত্তে বোৰ্ডৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিবলৈ অৰ-নৰিয়াত সূচিকিৎসা পাবলৈ আৰু অসমীয়া সমাজত আনৰে সৈতে সমান অধিকাৰ দাবী কৰিবলৈ প্ৰথমতে যে শিক্ষা লাগিব আৰু তাকে কৰিবলৈ হলে আনৰ হাত-মুখলৈ চাই নাথাকি নিজৰ শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব লাগিব তাক নানা যুক্তিৰে তেওঁ গাজত লাগি যোৱাকৈ সকলোৰে আগত দাঙি ধৰিলে। প্ৰত্যেকটো কথা ফঁহিয়াই ফঁহিয়াই বুজাই দিওঁতে তেওঁৰ এঘণ্টামান সময় লাগিল। বক্তৃতাৰ শেষত ৰাইজৰ মতামত শুল্লিত সকলোৱে স্কুল পাতিবলৈ একবাক্যে স্বীকাৰ কৰিলে।

সভাত এইটো স্থিৰ হ'ল যে, সম্প্ৰতি স্কুল গাওঁবুঢ়াৰ চৰা-ঘৰত বহিব। যি বোৰ লৰাৰ বাডি-পুৱা আজৰি আছে সেই বিলাকে পুৱা বেলা আৰু

যাব দিনত আজৰি নাই সেইবোৰে বাতি পঢ়িব। ইচ্ছা কৰিলে বাতিৰ স্কুলত ডেকা-বুঢ়ায়ে পঢ়িব পাৰিব। ইফালে ইয়াৰ ভিতৰতে স্কুলঘৰ সজাব আয়োজনো চলি থাকিব, পাৰিলে কিছু চান্দাও আদায় কৰিব লাগিব খৰালি খেৰ-ইকৰা কাটি আনি স্কুলৰ কাম সম্পূৰ্ণ কৰিব লাগিব।

পণ্ডিতৰ সম্পৰ্কে এয়ে স্থিৰ হ'ল যে তেওঁ কোনো দৰমহা নাপায়; কিন্তু নিচেই জুখীয়াবিলাকৰ বাহিৰে বাকী-বোৰে ঘৰমূৰি দিনো একোটা সিধা দিব। এনেতে গাওঁবুঢ়াই ক'লে,—“এবজৰ পণ্ডিতক মই খুঁয়াম। মোৰ ঘৰতে থাকিবও পাৰিব। মোৰ ভঁৰালত ধান আছে, বাৰীত শাক-পাচলি, বেঙেনা-জলকীয়া আছে, গোহালিত গাই আছে, সোঁ ওচৰৰ বিলত মাৰিলেই মাছ পাওঁ। আক নো কি লাগিছে! লোণ-তেলকণ হে কিনিব লাগিব। তাত নো কিমান খৰচ পৰিব!”

গাওঁবুঢ়াক ধন্যবাদ দি সকলোৱে সেই প্ৰস্তাব গ্ৰহণ কৰিলে।

স্কুল সম্পৰ্কীয় সকলো নিয়ম-প্ৰণালী মাধৱৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি আগেয়ে হাবিৰামে গ্ৰহণ কৰি ৰাখিছিল। এতিয়া তেওঁ সেই বোৰ সভাত পঢ়ি শুনাতে আক সকলোৱে তাক গ্ৰহণ কৰিলে।

সকলো কাম হৈ যোৱাত মাধৱে ক'লে,—“আপোনালোকৰ উৎসাহ, উত্তম দেখি মই সন্তোষ পাইছোঁ আৰু এই উৎসাহ সদায় থাকিব বুলি আশা কৰিছোঁ। এতিয়া স্কুল অতি সাধাৰণ ভাবে আৰম্ভ হ'ব। তাক গঢ়ি তোলাৰ ভাব আপোনা-লোকৰ ওপৰত। কিন্তু হাতত অলপ টকা নাথাকিলে সাধাৰণ ভাবে আৰম্ভ কৰাও সম্ভব নহয়। সেই কাৰণে মই এই পঞ্চাশ টকা আগ বঢ়ালোঁ।”

এতিয়ালৈকে বাইজৰ পৰা টকা নিবলৈ কোনোবা আহিলেও, দিবলৈ কোনো অহা নাছিল। আজি মাধৱৰ পৰা টকা কেইটা পাই তেওঁলোকৰ আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হ'ল। মাধৱক কান্ধতে ল'ব নে মুৰতে তুলিব ঠিক কৰিব নোৱৰা হ'ল।

টকা কেইটা গাওঁবুঢ়াৰ হাতত দি হাবিৰামে ক'লে,—“স্কুলৰ কিতাপ-পত্ৰ, বহী, দোৱাত-কলম আদি কিছুমান বস্তু লাগিব। মই সেইবোৰ কালিলৈকে যোগাব কৰি লৈ পৰহিলৈ আহিম। চ'ঠা দিনাৰ পৰা স্কুল আৰম্ভ হ'ব। সকলো সাজু হৈ থাকিবা।”

মাধৱে ক'লে,—“আজিৰ কাৰ্য্য শেষ হ'ল। মই আশা কৰোঁ আকৌ যেতিয়া মই ইয়ালৈ আহিম তেতিয়া যেন আজিৰ অভাব-অভিযোগ নাথাকে; বাট-পদূলি, ঘৰ-ছৱাৰ ইয়াতকৈ ভাল হয়; প্ৰত্যেক ঘৰৰ লৰা-ছোৱালীয়ে যেন লিখিব পঢ়িব পাৰে।”

সভা ভঙ্গ হ'ল। মাধৱ আৰু হাবিৰামৰ লগে লগে বাইজো বহুত দূৰৈলৈকে আগ বঢ়াবলৈ আহিল। কিছুমান একেদৰেই তেওঁলোকক মটবত তুলি থৈ হে ঘূৰিল।

আহোঁতে বাটত মাধৱে হাবিৰামক ক'লে,—“ঘৰটো সাজি স্কুলখন ঠিক লাগোৱা হ'লেই এটা নামঘৰ সাজিবলৈ যোজ্জা কৰিব। তাত নিয়মমতে নাম-কীৰ্ত্তন হ'ব লাগিব। পাৰিলে পান্নৰ বায়ন আনি নাচ আৰু ভাওনাৰো শিক্কা দিব পাৰিলে ভাল। সামাজিক সংস্কাৰলৈকো চকু দিব লাগে, কিন্তু সেই বিষয়ে কঠোৰতা বৰ্জন কৰিব। যেনে মিহঁতে কুকুৰা পুহি ছপাইচা উপাৰ্জন কৰে; তাত বাধা দিব নালাগে। লাওপানী একদৰালৈ বহু

কবিৰ লাগে। তাকে বুজনি দি; শাস্তি দি নহয়।
মুঠতে মানুহবিলাক এনেকৈ গঢ়িব লাগে যাতে
সিহঁতে নিজে বিবেচনা কৰি বেয়া অভ্যাস এৰি
দিয়ে। কোনো বিষয়ে অসুবিধাত পৰিলে মোলৈ
লিখিব। মই যি হয় পৰামৰ্শ দিবলৈ সাজু থাকিম।
প্ৰয়োজন দেখিলে আহিবও পাৰোঁ।”

হাবিৰামে মাধৱৰ কথাত বৰ আনন্দ পালে
আৰু তেওঁক ভক্তিভৰা কৃতজ্ঞতা জনালে।

সেই দিনা ৰাতি মাধৱ ডিব্ৰুগড়তে থাকিল।
পিচ দিনা খাই বৈ মাক-ককায়েকহঁতক সেৱা-সংকাৰ
জনাই তেওঁ গুৱাহাটীমুৱা হ'ল।

দ্বাবিংশ অধ্যায়

অনুন্নতৰ মনোৱত্তি

ওপৰত কোৱা ঘটনাৰ প্ৰায় এমাহৰ পিচৰ
কথা। সেই দিনা মাধৱ এখন সভালৈ গৈছিল।
সভা আবেলি বহিছিল আৰু প্ৰায় সন্ধ্যা লগাত
হে ভাগিছিল। সভা ভগাৰ পাচত অলপ সময়
নৈব দাঁতিত ফুৰি মাধৱ ঘৰলৈ উলটিল। ঘৰ পোৱাৰ
লগে লগেই তেওঁৰ ঘৰৰ ছদ্দাৰ-মুখতে বহি থকা
এগৰাকী মহিলা তেওঁৰ চকুত পৰিল। মাধৱ আচৰিত
হ'ল। তেওঁৰ ঘৰত মহিলা! ই আকৌ কি বহন্ত!
তেওঁ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল; ওচৰ পাই দেখিলে
মহিলাগৰাকী আন কোনো নহয়, প্ৰতিমা। তেওঁ
অলপ পৰ থৰ লাগি থাকি ক'লে,—“তুমি! এনে
ভাবে তুমি ওলালাহি ক'ব পৰা?”

প্ৰতিমা : ইয়াত অলপমান জৰুৰী কাম থকাত
কোনো বাতৰি নিদিবাকৈ আহিব লগাত

পৰিলোঁ। দুই-তিনি দিনতে কাম শেষ
হ'ব। এই কেইদিন আপোনাৰ ঘৰতে
আলহী থাকিম বুলি ভাবিছোঁ আন
ঠাইতো থাকিব পাৰিলোঁহেতেন, কিন্তু
য'তে-ত'তে থাকিবলৈ ভাল লাগে।
আশাকৰোঁ আপোনাৰ একো অসুবিধা
নহয়।

মাধৱৰ মুখত অলপ বিৰক্তিৰ ভাবে দেখা দিলে।
তেওঁ ক'লে,—“মই গম পোৱাৰ আগতে তুমি
নিজে আলহী হলাই, এতিয়া সুবিধা-অসুবিধাৰ
প্ৰশ্ন তোলা নিৰর্থক। পিচে অহা হ'ল কিমান পৰ?”
প্ৰতিমাই হাত-ঘৰীটোলৈ চাই ক'লে,—“প্ৰায়
ছষট্টি। গা-পা ধুই চাহ-জলপান খাই আপোনালৈ
বাট চাই আছোঁ। নহলে গধূলিতে এবাৰ কংগ্ৰেচ
অফিচলৈ যাবৰ কথা আছিল। পিচে আজি আৰু
নাযাওঁ, পলম হ'ল, ভাগৰো লাগিছে; কালিলৈ
পুৱাতে যাম। আপুনি নো গৈছিল কলৈ?”

মাধৱ : মই এখন সভালৈ গৈছিলোঁ।

প্ৰতিমা : কিহৰ সভা?

মাধৱ : অনাচৰণীয়ক জলাচৰণীয় কৰাৰ সম্পৰ্কে।

প্ৰতিমা : সভাখন বোধকৰোঁ আপুনিয়েই আহ্বান
কৰিছিল?

মাধৱ : নাই কৰা। মোৰ মতে এনে সভা-
সমিতিত গ্ৰহণ কৰা প্ৰস্তাবৰ মূল্য বৰ
বেছি নহয়। বহুত সময়ত সভা ভগাৰ
লগে লগে তাৰ প্ৰেতকাৰ্য্য সমাধা হয়।

প্ৰতিমা : তেনেহলে সভাখননো কোনে পাতিছিল?

মাধৱ : ব্ৰহ্ম-সমাজে।

প্ৰতিমা : আও! ব্ৰহ্মসমাজ আজি-কালি ইমান
উদাৰ হ'ল নে?

মাধৱ : তেওঁলোকে নিজ ইচ্ছামতে পতা নাছিল। আচল কথা হৈছে কোনো কোনো সম্প্ৰদায়ৰ মানুহে জলাচৰণীয় হ'বলৈ অনুমতি পাবৰ কাৰণে ব্ৰহ্ম-সমাজৰ ওচৰত আবেদন কৰিছিল। ব্ৰহ্মসমাজে তাৰ বিচাৰৰ ভাৰ অকলৈ নলৈ, সকলো জাত আৰু সম্প্ৰদায়ৰ মানুহক মাতি এই সভা পাতিছিল। মোৰ যোৱাৰ কথাই নাছিল, পিচে সম্পাদকজনে টানি ধৰাত গলোঁ।

প্ৰতিমা : কিয়? আপুনি দেখোন নিজে এনে চেষ্টা সদায় কৰিব লাগিছে। তেনেকুলক যোগ দিব নোখোজাৰ কাৰণ কি?

মাধৱ : মোৰ উদ্দেশ্য একে হ'ব পাবে, কিন্তু কাৰ্য্য-প্ৰণালী একে নহয়! তুমি তো জানাই এনে বিষয়ত মোৰ নীতি কি। মই নিচেই সৰু কালৰে পৰা বিশ্বাস কৰি আহিছোঁ যে আবেদন-নিবেদনেৰে দুৰ্বল মানুহে অতি সামান্য কিবা লাভ কৰিব পাবিলেও শ্ৰাৱ্য প্ৰাপ্য কেতিয়াও আদায় কৰিব নোৱাৰে। সেই দেখিয়েই মই যিবোৰ অনুন্নত সমাজত সোমাইছোঁ, সেইবোৰক শিকাই আহিছোঁ সুকীয়া-ভাবে নিজৰ সমাজ গঢ়ি তুলিবলৈ, নিজৰ মাজত শিক্ষা-বিস্তাৰ কৰিবলৈ আৰু যিবিলাকে তেওঁলোকক আত্ম-বৰ্ত্তে হেঁচা মাৰি ধৰি ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰিছে তেওঁলোকৰ লগত অসহযোগ কৰিবলৈ। যেতিয়া তেওঁলোকে এনেদৰে নিজৰ সম্প্ৰদায়টোক উন্নত কৰি তুলি

আত্মনিৰ্ভৰশীল কৰিব পাৰিব, তেতিয়া উন্নত সমাজে নিজে আহি তেওঁলোকক লগৰীয়া কৰি ল'বলৈ বাধ্য হ'ব।

প্ৰতিমা : কিন্তু কংগ্ৰেচে এনে বিষয় অসহযোগ কৰিবলৈ কোৱা নাই।

মাধৱ : কৈছে নে নাই, মই ক'ব নোৱাৰোঁ।

যদি কোৱা নাই কংগ্ৰেচৰ অসহযোগ-নীতি ঠিক থকা নাই। কংগ্ৰেচে অসহ-যোগ কৰিছে কেলেই? কাৰণ বৰ্ত্তমান ভাৰতবৰ্ষ অনুন্নত, আভ্যন্তৰিক অৱস্থা শোচনীয়। এনে অৱস্থাত আবেদন-নিবেদনেৰে, নাইবা প্ৰভুৰ প্ৰতি ভূতাব যেনে সহযোগিতা তেনে সহযোগিতাবে কেতিয়াও উন্নতি লাভ কৰিব নোৱাৰে। একালে আত্মাভিমानी শাসক-সম্প্ৰদায়ৰ লগত সহযোগিতা বৰ্জন কৰি, আন-ফালে ভিতৰুৱা দুৰ্বলতাবোৰ গুচাই যদি ভাৰতবাসী কেতিয়াবা আত্ম-নিৰ্ভৰশীল, আত্মমৰ্যাদাসম্পন্ন উন্নত জাতিৰ শৰীলৈ উঠিব পাবে, তেন্তে শাসক সম্প্ৰদায়ে ভাৰতক তেওঁলোকৰ সমান অধিকাৰ নিদিয়াটো থাকিব নোৱাৰিব। ৰাজনৈতিক বিষয়ত যিটো সত্য, সামাজিক বিষয়তো সি সত্য ন'হৈ নোৱাৰে।

প্ৰতিমা : পিচে সত্যত কি সিদ্ধান্ত হ'ল?

মাধৱ : সিদ্ধান্ত নো কি হ'ব? প্ৰত্যেক সম্প্ৰ-দায়ৰ আবেদনকাৰীসকলৰ মত যে, তেওঁলোকক উন্নত সম্প্ৰদায়ৰ লগত ঠাই দিব লাগে, কিন্তু তেওঁলোকে তেওঁ-

লোকতকৈ অল্পমত সকলক তেওঁলোকৰ সমাজত মিহলি হ'বলৈ দিব নোৱাৰে। সিবিলাক অস্পৃশ্য হৈয়েই থাকিব লাগিব। মই আগেয়ে নামাতোঁ বুলিয়েই আছিলোঁ, কিন্তু যেতিয়া সভাপতিয়ে মোৰ মতামত সুধিলে মই মাতিবলৈ বাধ্য হলোঁ। মই কলো,—
 “আবেদনকাৰীসকলৰ মনোবৃত্তিৰ মই শলাগ ল'ব নোৱাৰিলোঁ। তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য তেওঁলোকৰ ওপৰ ফালে থকা চাপটো ভাঙি দি, সেই ফালে যিমান দূৰলৈকে ইচ্ছা তেওঁলোকক মহটিয়াই ফুৰিবলৈ দিব লাগে, কিন্তু নামফালৰ চাপটো আগতকৈও ওখকৈ মাৰিব লাগে যাতে সেইফালৰপৰা কোনো লোক তেওঁলোকৰ বাৰীত সোমাব নোৱাৰে। মই এনে প্ৰস্তাব সমৰ্থন কৰিব নোৱাৰোঁ, বৰং তাৰ বিৰোধিতা কৰোঁ। মোৰ মতে হিন্দুৰ নীতিনিয়ম পূৰ্বকৈ মানি চলা সকলো অনাচৰণীয় লোক আজিৰ পৰা জলাচৰণীয় হওক—এয়ে হ'ব লাগে প্ৰস্তাব।”
 প্ৰস্তাবটো যদিও মই যথাবীতি দাঙি ধৰা নাছিলোঁ, তথাপি এজন ব্ৰাহ্মণে তাক সমৰ্থন কৰিলে। এনেতে আবেদনকাৰীসকলৰ এজন উঠি ক'লে,—
 “প্ৰস্তাবটোৰ মই প্ৰতিবাদ কৰোঁ। আমি আবেদন কৰিছোঁ, প্ৰস্তাবটো অকল আমাৰ বিষয়ে কৰিব লাগে। আমাক গোপীয়ে পৰাচিত কৰি জলা-

চৰণীয় কৰি গৈছে আৰু আগৰে পৰা আমাৰ লগত একে সম্প্ৰদায়ভুক্ত হৈ থকা যিবোৰ এতিয়া বাদ পৰিছে, তেওঁলোকৰ লগত সকলো সম্পৰ্ক বহিত কৰিবলৈ আদেশ দিছে। এতিয়া এই প্ৰস্তাব গ্ৰহণ কৰিলে আমি তেওঁলোকৰ লগতো খাব লগাত পৰিম। তেতিয়া হ'লে আমাৰ পৰাচিতৰ ধনখিনি এনেয়ে গ'ল। সেই কাৰণে অকল আমাৰ সম্প্ৰদায়টো জলাচৰণীয় কৰাৰ প্ৰস্তাব দিয়ক।”

অন্তান্ত সম্প্ৰদায়ৰ পৰাও তেনে প্ৰতিবাদ হ'ল। কোৱা বাহুল্য যে, সভাত উচ্চবৰ্ণৰ লোকৰ উপস্থিতি বৰ কম আছিল, কিন্তু অৱনত সম্প্ৰদায়ৰ লোকেৰে সভাস্থল পৰিপূৰ্ণ হৈছিল। তেওঁলোকৰ প্ৰত্যেক দলেই নিজৰ দলটোক ওখ শাৰীলৈ নি আন দলবিলাকক তলত পেলাই বখাৰ পক্ষপাতী। তৰ্কবিতৰ্কত কোনো দলৰ ভিতৰত হতাহতি হবৰেই উপক্ৰম হ'ল। অৱস্থা দেখি সভাপতিয়ে ক'লে—
 “আবেদনকাৰীসকলে সম্মিলিত ভাবে দাবী নকৰিলে আমি একো কৰিব নোৱাৰোঁ। সভাৰ প্ৰস্তাব আজিলৈ দাঙি ধৰাতে থাকক। যিদিনা আপোনা-লোকে পৰস্পৰৰ মাজত থকা অস্পৃশ্যতা আৰু ঘৃণাভাব দূৰ কৰি মিলিব পাৰিব, সেইদিনাই আপোনালোকৰ আবেদন গ্ৰাহ্য হ'ব অৰ্থাৎ গ্ৰহণ কৰিবলৈ আমাক বাধ্য কৰিব পাৰিব। আজি আপোনালোক যি ভাবে আগ বাঢ়িছে, শেহত ইয়াৰ কল শুভ নহৈ অশুভ হোৱাবেই সম্ভাবনা বেছি। সেই কাৰণে আজিৰ সভাৰ ইমানতে মই সামৰণি মাৰিলোঁ।”

প্ৰস্তাৱৰ কোনো মীমাংসা নকৰাকৈয়ে সভা-পতিয়ে সভা ভঙ্গ কৰিলে আৰু আমিও ঘৰাঘৰি গুচি আহিলোঁ।

প্ৰতিমা : এই ব্ৰহ্ম-সমাজৰ নীতি দেখিছোঁ বুঢ়িছ গবৰ্ণমেণ্টৰ নীতিৰেই পুনৰাবৃত্তি। এই সমাজৰ বৰমূৰীয়া বামুণ-গৌঁসায়েই একোটা জাতৰ মানুহক ভাগ ভাগ কৰি ডাঙৰ-সৰু পাতিছে, আকৌ সামাজিক অধিকাৰ লাভৰ নিমিত্তে তেওঁ-লোকৰ মিলা-প্ৰীতি বিচাৰিছে। সেই কাৰণে মই কওঁ সকলো মানুহেই কংগ্ৰেচত যোগ দিয়া উচিত, সেয়ে হ'লে আপোনা-আপুনি ইয়াৰ মীমাংসা হৈ যাব।

মাধৱ : কেতিয়াও নহয়।

প্ৰতিমা : আপুনি কংগ্ৰেচ কেম্পলৈ যোৱা নাই। যোৱা হ'লেই মোৰ কথাৰ সত্যতা বুজিলেহেতেন তাত জাত-কুলৰ বিচাৰেই নাই।

মাধৱ : কেম্পত নাথাকিব পাৰে, কিন্তু ঘৰত আছে। স্কুল-কলেজত পঢ়া লৰাৰো বোৰ্ডিঙত বা হোটেলত খাওঁতে একো বাছ-বিচাৰ নাথাকে, কিন্তু ঘৰ পোৱা-মাত্ৰেই সেই লৰায়েই ঘৰুৱা নৈষ্ঠিকতা বোল অনা সাবটি ধৰে। আন কি, এজন সুবিখ্যাত অসমীয়া ব্ৰাহ্মণে পঢ়া কালিতে খৃষ্টান ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিও ঘৰলৈ আহি নৈষ্ঠিক ব্ৰাহ্মণ-সমাজৰ নেতৃত্ব কৰিছিল।

প্ৰতিমা : আপোনাৰ প্ৰণালীৰে জানো কৃতকাৰ্য্য

হ'ব পাৰিছে ?

মাধৱ : মোৰ কৃতকাৰ্য্যতঃ বহুত দূৰত। সকলো বিষয়তে মোৰ চেটা পাতনি নাথোন। পাতনিৰ বিশেষ সুফল একো নেদেখিলেও লাগি থাকিব পাৰিলে কেতিয়াবা কিবা হ'ব বুলি মোৰ বিশ্বাস আছে। আৰু যদি কিবা হয় সি প্ৰকাশ্য আৰু স্থায়ীভাবেই হ'ব।

এনেতে চাকৰটোৱে ভাত খাবৰ হৈছে বুলি জনালে। তেতিয়া কথা-বতৰা এৰি হাতে-ভৰি ধুই ছুয়ো খাবলৈ গ'ল।

খোৱাৰ পাচত প্ৰতিমাৰ শোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰি দিৱলৈ লগুৱাটোক আদেশ দি মাধৱ দোকানলৈ গ'ল আৰু তাতে ৰাতিটো কটালে।

ত্ৰয়োবিংশ অধ্যায়

সহধৰ্ম্মিণী

পিচ দিনা চাহ খায়েই প্ৰতিমা ঘৰৰ পৰা ওলাল। দিনটো নানা ঠাইত ঘূৰি, অকল দিনৰ সাজেই নহয় ৰাতিৰ সাজো বাহিৰতে খাই দহমান বজাত, মাধৱৰ ঘৰত শুসলৈ আহিল। মাধৱে তেওঁক বিশেষ একো দৃশুখিলে আৰু আগ দিনাৰ দৰেই খাই-বৈ উঠি দোকানত শুবলৈ গ'ল। দ্বিতীয় দিনাৰ কাৰ্য্য প্ৰণালীও আগ দিনাৰ নিচিনাই।

তৃতীয় দিনা প্ৰতিমা যোৱাৰ কথা। সেই দিনা তেওঁ কলৈকো নোলাল। মাধৱৰ লগত তেওঁৰ নিজা কামৰ বিষয়ে দীঘলীয়াকৈ কথা পাতিয়েই বেছিখিনি সময় নিয়ালে। শেষত ক'লে,—“পিচে, আপুনি জানো

গোটেই জীৱন এনেকৈয়ে কটাব?”

মাধৱ : তাৰ মানে ?

প্ৰতিমা : তাৰ মানে সদায় অকলশৰীয়া হৈয়েই থাকিব নে, কেতিয়াবা লগৰীয়াও বিচাৰিব ?

মাধৱ : তুমি নো মোক অকলশৰীয়া দেখিলা কেতিয়া ? দিনটোত কত কগীয়া, কত ভিকছ, কত শিক্ষিত অশিক্ষিত লোক মোৰ লগৰীয়া হয়, তাৰ তুমি হিচাপ ৰাখিছা জানো ?

প্ৰতিমা : মই তেনে লগৰীয়াৰ কথা কোৱা নাই। বাক, পোন-পটিয়েই কওঁ,—আপুনি বিয়া নকৰাই কিয় ?

মাধৱ : মোৰ আকৌ বিয়া! মোক ছোৱালী দিব কোনে ?

প্ৰতিমা : ইস, হয়! কত মানুহে ছোৱালী দিবলৈ হামৰাও কাঢ়ি ফুৰিছে, মই যেন নাজানোহে !

মাধৱ : তেওঁলোকে জানে মই এজন বি, এল, ককাইদেউ হাকিম, পিতাৰ অৱস্থাও আছিল টনকিয়াল; গতিকে তেওঁলোকৰ ছোৱালী মোৰ লগত মহানুখে থাকিব পাৰিব। মোৰ জীৱন-যাত্ৰাৰ বিষয়ে তেওঁলোকৰ কোনো ধাৰণাই নাই; থকা হ’লে কোনেও তেনে প্ৰস্তাব নকৰিলেহেতেন। প্ৰকৃত অৱস্থা বুজিলে মাক-মাপেকে দিব খুজিলেও কোনো শিক্ষিত ছোৱালী মোৰ সহধৰ্ম্মিণী হ’বলৈ নোলায়।

প্ৰতিমা : কিয় ?

মাধৱ : কাৰণ আজি-কালিৰ শিক্ষা-পোহা যিবোৰ ছোৱালী দেখিছোঁ, তেওঁলোকৰ কোনেও মোৰ দৰে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিব নোখোজে, আৰু নোহাৰেও। তেওঁলোকক লাগে মূল্যবান কাপোৰ-কানি, অলঙ্কাৰ-পাতি, স্নো, ক্ৰীম, পাউডাৰ, গ্ৰামোফোন, হাৰ্মোনিয়ম; বেছি নহলেও সপ্তাহত দুবাৰকৈ চিনেমা চোৱাৰ খৰচ, আৰু, নিজাকৈয়ে হওক বা কেৰেয়াৰলৈকে হওক এখন মটৰ গাড়ীৰ ব্যৱস্থা; আৰু লাগে ভাত ৰান্ধিবলৈ ঠাকুৰ, কাপোৰ ধুবলৈ ধোবা, চুৱা ধুবলৈ চাকৰ, কেচুৱা থাকিলে চাব-চিতিবলৈ আয়া বা বান্দী। লগতে নানাবিধ পেটেণ্ট ঔষধ আৰু ডাক্তৰৰ ঘন সমাগম অপৰিহাৰ্য্য। সেয়ে নহলে স্বাস্থ্যৰক্ষা নহয়। মুঠতে বৰ্তমানৰ সকলোখিনি বিলাসিতা উপভোগ কৰিবলৈ তেওঁলোকক ধন আৰু স্বাধীনতা লাগিব, উপাৰ্জনৰ দায়িত্ব কিন্তু স্বামী বোলা প্ৰাণীটিৰ গাতে থাকিব লাগিব। মই যদি এনে এজনী ছোৱালী বিয়া কৰাওঁ, তেন্তে মোৰ লগত ভয়ানক অশান্তি ভোগ কৰিব নালাগিব নে? ইফালে মোৰ কামতো ব্যাঘাত নজন্মিব বুলি ক’ব পাৰিবা নে ?

প্ৰতিমা : এইবোৰ আপোনাৰ কল্পনাহে। মোৰ মতে শিক্ষিতা ছোৱালীয়ে সহজে নিজক অৱস্থাৰ উপযোগীকৈ গঢ়ি ল’ব পাৰে।

মাধৱ : প্ৰকৃত শিক্ষা-পোহাসকলে পাৰিব পাৰে।

কিন্তু বৰ্ত্তমান সময়ত শিক্ষাৰ প্ৰভাৱটো, ছোৱালীহঁতৰ ওপৰত যি ভাবে পৰা দেখিছো, কোনোবাই মোৰ লগত খাপ খোৱাকৈ নিজৰ ভীয়ে গঢ়ি ল'ব পাৰিব বুলি মই বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰোঁ।

প্ৰতিমা : এইটো আপোনাৰ ভুল বুলিয়েই মই কওঁ। আপুনি ঠিক যেনেকৈ চলিছিলে দিছিল, ময়ো জানো এসময়ত তেনেকৈ চলা নাছিলোঁ?

মাধৱ : হয়, এসময়ত চলিছিল, কিন্তু বাধ্য-বাধকতাৰ ওপৰত। তাত আন্তৰিকতা নাছিল; সেই দেখি পিচত সি আমুৱাল আক তুমিও চলিব নোৱাৰা হ'ল। সেয়ে নোহোৱা হ'লে তুমি মোৰ শাসনৰ বান্ধব পৰা মূৰ-পোলোক। দি নাতবিলাহেতেন।

প্ৰতিমাই মাত্ৰ এটা ছমুনিয়াহ কাঢ়িলে।

বেলৰ সময় চমু চপাত ইমানতে তেওঁলোকৰ কথা-বতৰা শেষ হ'ল। মাধৱৰ ৬চৰত বিদায় লৈ টেক্সি এখনত উঠি প্ৰতিমা ষ্টেচনলৈ গ'ল।

চতুৰিংশ অধ্যায়

বিয়াৰ বন্দবস্ত

মালবিকাৰ বয়স এতিয়া প্ৰায় কুৰি বছৰ। এই বয়সলৈকে তেওঁৰ বিবাহৰ কোনো আয়োজন নোহোৱাটো বহুতৰ মনত আচৰিত যেন লাগিব। লগাৰ কথাও। যি সমাজত গৌৰীদান কৰি পুণ্য অৰ্জাৰ স্পৃহা অধিকভাগ লোকৰে আছে, যি সমাজত

ৰাজাদৰ্শনৰ পূৰ্বে ছোৱালীৰ বিয়া নহলে সাত পুৰুষ নৰকলৈ যোৱাৰ বিভীষিকা। আছে, যি সমাজত ছোৱালী কুৰিতে বুঢ়ী হয় বুলি ধাৰণা আছে, তেনে সমাজত কুৰি বছৰীয়া আবিহৈ ছোৱালী থকাটো সঁচাকৈয়ে নোহোৱা-নোপজা কথা।

মালবিকাৰ এতিয়ালৈকে বিয়া নোহোৱাৰ অগ্ৰাণু কাৰণ থাকিলেও প্ৰধান কাৰণ হৈছে তেওঁৰ জন্মগত। তেওঁৰ পিতাক মহেশ্বৰ বৰুৱা যদিও জাতত বায়ুণ, তেওঁৰ মাক সত্যবতী দেৱী কায়স্থ-কন্যা আছিল। সেই কাৰণে ব্ৰাহ্মণ পিতাৰ সন্তান হ'লেও, অসবৰ্ণ বিবাহৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা মহেশ্বৰৰ লৰা-ছোৱালী-কেইটাক সমাজে ব্ৰাহ্মণ বুলি স্বীকাৰ নকৰিছিল। সেই কাৰণেই যদিও মালবিকাৰ ৰূপ-গুণত বহুতো মুগ্ধ হৈছিল, তথাপি সমাজৰ বান্ধু ছিতি, তেওঁৰ পাণিগ্ৰহণ-কৰিবলৈ কোনো উপযুক্ত প্ৰাৰ্থী আগ বঢ়া নাছিল। যি দুই-এজন আগ বাঢ়িছিল, তেওঁলোকৰ আকৌ যোগ্যতাৰ অভাব। মহেশ্বৰে জাত-কুলৰ কথা ভবা নাছিল, ভাবিছিল বিজ্ঞা-বুদ্ধি, অগ্ৰাণু আৰু স্বভাৱৰ কথা।

মহেশ্বৰে মালবিকাৰ বিয়াৰ নিমন্ত্ৰে বৰ বেচকৈ চেষ্টাও কৰা নাছিল। 'গৰ কাৰণ ছুটা। এটা হৈছে, বিবাহৰ প্ৰতি মালবিকাৰ অনিচ্ছা, আৰু আনটো হৈছে, তেওঁৰ নিজৰ ব্যক্তিগত মত। তেওঁ ভাবিছিল যে সংসাৰৰ ভাৰ ল'বৰ উপযুক্ততা অৰ্জন কৰাৰ আগতে গৰ বলোৰে কাৰো কান্ধত সংসাৰৰ গধুৰ বোকা তুলি দিয়া উচিত নহয়। কিন্তু এতিয়া কুৰি বছৰত ভৰি দিয়া দেখি তেওঁ আক আগৰ দৰে নিৰ্দ্ধিকাৰচিত্তে থাকিব নোৱাৰিলে। তেওঁ চাৰিওফালে বৰৰ অনুসন্ধান কৰিবলৈ ধৰিলে, কিন্তু মনোমত বৰ পোৱা নগ'ল। এনেকৈয়ে কেইবামাহো গ'ল। যি হওক, শেষত তেওঁ এজনক মনোনীত কৰিলে।

যাক মনোনীত কৰিলে তেওঁৰ নাম দামোদৰ শৰ্ম্মা। তেওঁ এখন সৰু চাহ বাগিচাৰ মালিক, ঘৰ শিৱসাগৰ জিলাত। কলিকতাত পঢ়ি বি, এ, পাছ কৰাৰ পিচতে তেওঁৰ পিতৃৰ লোকান্তৰ ঘটে; মাক দহ বছৰমানৰ আগতে ঢুকাইছিল। পঢ়ি থকা কালতে তেওঁ পিতা-কৰ আদেশমতে এজনী এঘাৰ বছৰীয়া ছোৱালীৰ পাণি-গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু ডেৰ বছৰমানৰ আগতে শাস্তি কৰাই ঘৰলৈ আনিছিল।

শাস্তি বিয়াৰ পাচত দামোদৰ অলপ দিনহে ঘৰত আছিল। কিবা কাৰণত সপৰিবাৰে কলিকতালৈ গৈ তাতে ঘৰ ভাড়া কৰি থকাৰ দিহা কৰিছিল। এনেকৈ আঠমাহমান থকাৰ পিচত তাতে তেওঁৰ পত্নীবিয়োগ ঘটিল। কলিকতাৰ পৰা অকলশৰে উলটি আহি দামোদৰে ঘৈণীয়েকৰ প্ৰেতকাৰ্য্য সমাধা কৰিলে।

দামোদৰৰ পত্নী-বিয়োগ ঘটাব লগে লগে বহুতো লোকে তেওঁলোকৰ নিজ নিজ কৰ্ম্মা সম্প্ৰদানৰ অভিপ্ৰায় প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধৰিলে। দামোদৰ কিন্তু সম্মত নহ'ল। তেওঁ ক'লে,—“মই আকৌ বিয়া কৰাম নে নকৰাম এতিয়াই ক'ব নোৱাৰোঁ, সেই কাৰণে সম্প্ৰতি মোৰ ওচৰলৈ তেনে প্ৰস্তাব ননাই উচিত।” দামোদৰৰ আপত্তিলৈ কোনেও কাণ নিদিলে প্ৰস্তাব অহা বন্ধ নহ'ল। কিছুদিন এনেকৈ থকাৰ পাচত আকৌ তেওঁ কলিকতাতে থাকিবলৈ ল'লে। মানুহে কয় বোলে ঘৰত থাকি দিনে-ৰাতিয়ে বিয়াৰ প্ৰস্তাব শুনি আমনি পাইছে তেওঁ ঘৰ এৰিলে।

কলিকতাত ছমাহমান থকাৰ পাচত দামোদৰ ঘৰলৈ উলটি অহা আজি ছমাহমান হৈছে। আহোঁতে গুৱাহাটীত দুদিন আছিল। মহেশ্বৰৰ পুতেক দেৱেশ্বৰ আই, এ, পঢ়োঁতে তেওঁৰ সহপাঠী আছিল। এতিয়া

গুৱাহাটীত লগ পাই কুশল-মঙ্গল সোধোঁতে দেৱেশ্বৰে দামোদৰৰ পাৰিবাৰিক অৱস্থাৰ সন্তোষ পালে আৰু আকৌ বিয়া কৰাব নে নকৰায় সুধিলে। দামোদৰে ক'লে,—“সেই বিষয়ে মই এতিয়াও একো স্থিৰ কৰা নাই। আগেয়ে ভাবিছিলোঁ বামুণৰ ঘৰত ওপজাটো সৌভাগ্য, কিন্তু এতিয়া দেখিছোঁ সি অভিশাপ হে।”

দেবেশ্বৰ : কিয় ?

দামো : আন বিষয়লৈ নগৈ এই বিয়াৰ কথাটোকে ভালকৈ গমি চালেই তাৰ সত্যতা ওলাই পৰিব। চাওক মই এজন শিক্ষিত মানুহ, গতিকে এজনী শিক্ষিতা ছোৱালী বিয়া কৰাবলৈ এটা স্বাভাবিক আগ্ৰহ থাকিবই। মই যদি আন জাতৰ হ'লোঁহেতেন তেনেহলে তেনে শিক্ষিতা ছোৱালী পোৱা টান নহ'লহেতেন। কিন্তু জন্মিলো বামুণৰ ঘৰত, সেই বাবে মই যেনেকুৱাই হওঁ বা বয়স যিমানেই হওক বিয়া কৰাব লাগিব কোনো কামৰ আও-ভাও নুবুজা অশিক্ষিতা দহ-এঘাৰ বছৰীয়া পেন্দুকনা ছোৱালী এজনীক। ইয়াক অভিশাপ নুবুলি আৰু কি বুলিব পাৰি!

দেবেশ্বৰ : যদি তাক অভিশাপ বুলি ভাবিছে, তেন্তে সমাজক শাপমুক্ত কৰি নিজক ভাগ্যবানৰ খাৰীলৈ তুলিবৰ চেষ্টা নকৰে কিয় ?

দামো : কৰিম বুলি ভাবিছোঁ। যদি আকৌ বিয়া কৰাবই লাগে, তেন্তে এইবাৰ তেনে চেষ্টাৰ যাজ্ঞেদিয়ে বিয়া কৰাম।

তাৰ বাবে যদি সমাজে মোক বৰ্জন

কৰে তেন্তে ময়ো নতুনকৈ সমাজ
গঢ়িবলৈ যত্ন কৰিম।

দামোদৰৰ কথাত দেবেশ্বৰে আনন্দ পালে আৰু
তেওঁক সেই দিনা তেওঁলোকৰ ঘৰত চাহ খাবলৈ
নিমন্ত্ৰণ কৰিলে।

আবেলি দামোদৰ দেবেশ্বৰৰ ঘৰলৈ গ'ল।
দেবেশ্বৰে আদৰ-অভ্যর্থনা কৰি তেওঁক চাহ-জলপান
খুৱালে। তাৰ পাচত বহুত বেলি নানা বিষয়ৰ
আলোচনা কৰি দেবেশ্বৰে মালবিকাৰ লগত তেওঁৰ
বিবাহ প্ৰস্তাব কৰিলে। দামোদৰে তেতিয়াই কোনো
মতামত নিদিলে, ভাবি চাবলৈ সময় ল'লে।
পিচ দিনা যেতিয়া দেবেশ্বৰে দামোদৰৰ সিদ্ধান্ত
জানিব খুজিলে দামোদৰে একে আধাৰেই সম্মতি
জ্ঞাপন কৰিলে।

এজন উপযুক্ত অবিবাহিত যুৱকৰ হাতত মাল-
বিকাক অৰ্পণ কৰিবৰ সম্ভাবনা থকা হ'লে, মহেশ্বৰে
বৰলা এজন কেতিয়াও মনোনীত নকৰিলেহেতেন।
কিন্তু যিবিলাক প্ৰাৰ্থী পোৱা গৈছে, সেইসকলৰ
ভিতৰত এৱেঁই সকলোতকৈ ভাল। বিশেষকৈ সমা-
জৰ শাসনলৈ ভয় নকৰি তেওঁ যে মালবিকাক বিয়া
কৰাবলৈ সাহ কৰিছে এই নৈতিক বলব বাবেই
মহেশ্বৰে তেওঁক উচ্চ আসন দিলে।

এই বন্দনস্তুত মালবিকাটি প্ৰথমে আপত্তি
কৰিছিল, কিন্তু পিতাকৰ বিশেষ বুজনিত শেহত
মোন হৈ ব'ল।

মহেশ্বৰে মাধৱৰ আগতো সকলো কথা ভাঙি-
পাতি ক'লে, আৰু তেওঁৰ মতামত সুনিলে। মাধৱে
ক'লে,—“মোৰ আন মতামত একো নাই, মাল-
বিকাৰ ভৱিষ্যৎ যাতে শাস্তিময়—মধুময় হয়, এয়ে

মোৰ কামনা।”

মহেশ্বৰ : সেইটো কামনা। তোমাবো, মোবো।

ইমান দিন ঘৰতে বাধিলো, কিন্তু বিয়া
দিব লাগিবই যেতিয়া আৰু পলম
কৰা উচিত নহয়। লৰাটো বিপৰ্য্যক
হ'লেও ব্যৱসিয়াল নহয়, ঘৰুৱা অৱ-
স্থাও চকুত লগা, শিক্ষাতো গ্ৰেজুৱে'ট,
চেহেৰাও প্ৰশংসনীয়। মালবিকা সুখী
হ'ব পাৰিব বুলিয়েই মোৰ বিশ্বাস।

মাধৱ : সেয়ে যদি হয়, বৰ আনন্দৰ কথা।

মহেশ্বৰ : বিয়াৰ আয়োজনত সম্পূৰ্ণৰূপে তোমাৰ
সাহায্য লাগিব।

মাধৱ : যি কৰিব লাগে কৰিবলৈ মই সাজু
আছোঁ।

মাধৱ আৰু মহেশ্বৰৰ কথা-বতৰা মালবিকাৰ
কাণতো পৰিছিল। তেওঁৰ কেনে লাগিছিল ক'ব
নোৱাৰি, কিন্তু তাৰ পাচত তেওঁ আৰু কোনো
আপত্তি তোলা নাছিল। অৱশ্যে, সেই দিনাৰ পৰা
তেওঁৰ মুখত হাঁহি মাৰ গৈছিল, এটা অৱসাদৰ
চিন গোটেই দেহত বিৰিঙি উঠিছিল।

পঞ্চবিংশ অধ্যায়

শেষ সাহায্য

প্ৰতিমা মাধৱৰ ঘৰত আলহী হৈ যোৱাৰ পৰা
প্ৰায় দুবছৰ অতীত হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত মাধৱে
প্ৰতিমাৰ পৰা কোনো চিঠি-পত্ৰ পোৱা নাই আৰু
পাবলৈ আশাও কৰা নাই। এদিন নিয়নে ডাক
দি যোৱাৰ পিচত তেওঁ চিঠি-পত্ৰবোৰ চাবলৈ

ধৰিলে। তাৰে এখন আছিল গোলাবাটৰ পৰা অহা। চিঠিখনৰ লেখক গগনেন্দ্রনাথ হাজৰিকা। নামটো মাধৱৰ পৰিচিত নহয়; সেই কাৰণে তেওঁৰ কোঁতুহল জন্মিল। তেওঁ তেতিয়াই চিঠিখন পঢ়িবলৈ লাগিল।

“শ্ৰদ্ধাঙ্গপদেষু,

অপৰিচিত হৈও আপোনাক আমনি কৰিব লগাত পৰিলোঁ, ক্ষমা কৰিব। নিতান্ত কৰ্তব্য বুলি বিবেচনা কৰিহে আপোনাক এই কথা কেইটা জনাবলৈ বাধ্য হ’লোঁ। কথা হৈছে শ্ৰীমতী প্ৰতিমাৰ বিষয়ে। তেওঁ অধবা নে বিধবা নে সধবা তাৰ সঠিক বাতৰি কোনেও নাজানে। তেওঁৰ মতে তেওঁ আপোনাৰ ভাৰ্য্যা, কোনো কোনোৰ মতে বক্ষিতা আৰু আনবিলাকৰ মতে একো নহয়। আচল সত্য কি জানিবলৈ দিব নে?

প্ৰথমতে যেতিয়া তেওঁ ইয়ালৈ আহিছিল, তেওঁৰ কাৰ্য্য-তৎপৰতা দেখি সকলো মুগ্ধ হৈছিল আৰু সকলোৱে একমুখে প্ৰশংসা কৰিছিল। তেওঁৰ যে চৰিত্ৰ-দোষ আছিল প্ৰথমতে কোনেও ভাবিবই নোৱাৰিছিল, কিন্তু অলপ দিনৰ পিচতে সি সকলোৰে চকুত পৰা হ’ল আৰু লগে লগে এদলে তেওঁক পেটে পেটে ঘৃণা কৰিবলৈ ধৰিলে। তথাপি যেতিয়ালৈকে কংগ্ৰেচৰ কামত মূৰ পুতি লাগি আছিল তেতিয়ালৈকে বাহিৰত সেইবোৰ কথা বেছিকৈ প্ৰকাশ হোৱা নাছিল। কিন্তু কংগ্ৰেচৰ আন্দোলন কমি অহাৰ লগে লগে তেওঁৰ ৰূপ-মৌৰৱৰ আন্দোলনটো প্ৰবল হৈ ভীষণৰূপ ধাৰণ কৰিলে। বহুতো মানুহে তেওঁৰ ওচৰত ধৰা দি খনে-প্ৰাণে মৰা পৰিল; তেওঁৰ নিমিত্তেই বহুতৰ মাজত খণ্ড যুদ্ধও হৈ গ’ল। এই বোৰৰ বিস্তৃত

বিবৰণ দিব লাগিলে এখন পুথি লিখিব লাগিব। সেই কাৰণে বাহুল্যলৈ নগৈ অতি চমুকৈ কওঁ যে এনে ব্যভিচাৰৰ ফলত তেওঁ কেইবা বাৰো ক্ৰণহত্যা কৰিব লগাত পৰিছে। বৰ্তমান তেওঁ আকৌ তেনে সঙ্কটত পৰিছে, নানা চেষ্টা কৰিও পৰিত্ৰাণ পোৱা নাই। শুনা গৈছে অলপতে তেওঁ ইয়াৰ পৰা একেবাৰেই উঠি যাব, আৰু আপোনাৰ আশ্ৰয়ত আপোনাৰ ঘৰতে থিতাপি হৈ থাকিব। মই এই চিঠি লিখাৰ উদ্দেশ্য আপোনাক দেখুওৱা যে আপুনি এজন সংস্কাৰক হৈ এনে ব্যভিচাৰক প্ৰশ্ৰয় দি বহুতো মানুহৰ সৰ্বনাশৰ পথ মুকলি কৰি দিয়া উচিত হোৱা নাই। হয়তো আপুনি এইবোৰ কথাৰ একো গম নাপায় আৰু সেই কাৰণেই তাৰ কোনো খবৰো লোৱা নাই। সেই দেখি আজি এই চিঠিৰ দ্বাৰা আপোনাক প্ৰকৃত ঘটনাৰ আভাস দিলোঁ। যদি মোৰ কথাত আপোনাৰ সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস নজন্মে, তেন্তে জানিবলৈ দিলে মোৰ প্ৰত্যেকটো কথাৰ প্ৰমাণ দিব পাৰিম। আশা কৰোঁ আপুনি এজনী চৰিত্ৰহীনা মাইকীৰ সন্মান ৰক্ষাৰ কথা নাভাবি শ শ জনৰ ৰক্ষাৰ কথা ভালকৈ ভাবি চাব। ইতি।”

চিঠিখন পঢ়ি মাথৰে অন্তৰত এটা দাক্ষণ আঘাত পালে; কিছু সময় চিন্তাধিত মনেৰে থৰ লাগি থাকি পত্ৰলেখকলৈ উত্তৰ দিলে:—

“আপোনাৰ চিঠি পাই মোৰ ধন্যবাদ জনালোঁ, কিন্তু প্ৰতিমাৰ সম্পৰ্কে ভিতৰুৱা কথা প্ৰকাশ কৰিবলৈ সম্প্ৰতি মই অপাৰগ। সেই বাবে মই দুঃখিত। ক্ষমা কৰিব বুলি আশা কৰিলোঁ। ইতি।”

চিঠিৰ কথাত যে সত্যতা আছে তাত যদিও মাধৱৰ সন্দেহ নাছিল, তথাপি কিমানখিনি লৈকে সঁচা তাক তেওঁ ঠাৱৰা নোৱাৰিলে। অসত্য হোৱা

হ'লেই তেওঁ ভাল পালেহেঁতেন। নহ'লে প্ৰতিমাৰ নিমিত্তে তেওঁৰ ইমান স্বাৰ্থত্যাগ অথলে গ'ল নে কি ?

এই চিন্তা মাধৱৰ লগৰীয়া হৈ পৰিল। দিন-টোৰ ভিতৰত সেই চিঠিৰ আৰু প্ৰতিমাৰ কথা তেওঁ এবাৰ নহয় এবাৰ নভবাকৈ থাকিব নোৱাৰা হ'ল। এনেকৈয়ে গ'ল তিনি দিন। চতুৰ্থ দিনা মাধৱে প্ৰতিমাৰ পৰা এখন চিঠি পালে আৰু পায়েই পঢ়িবলৈ ধৰিলে :—

“শ্ৰীচৰণ কমলেশ্বৰ,

বহুত দিন কোনো চিঠি-পত্ৰ লিখা নাই আপোনাৰ অৱাবত আমনি নকৰোঁ বুলি; কিন্তু আকি লিখিবলৈ বাধ্য হ'লোঁ। আপুনি জানে গান্ধী-আৰু-ইন চুক্তিৰ ফলত কংগ্ৰেচৰ আগৰ উদ্ভেজনা নাই। তাতে আপোনাৰ তাৰ পৰা অহাৰ অলপ দিনৰ পাচতে আয়েও মোক মাউৰা কৰিলে। এতিয়া আগৰ দৰে কামো নাই, আৰু অকলৈ থকাও কঠিন হৈ পৰিছে। সেইকাৰণে আকোঁ আগৰ কামতে লাগিম বুলি স্থিৰ কৰিছোঁ। যদিও মই আপোনাৰ কথা নামানি গুচি আহিছিলোঁ, তথাপি মোৰ সকলো দোষ মাৰ্জ্জনা কৰি আকোঁ আপোনাৰ ওচৰত আশ্ৰয় দিব বুলি ভাবসা ৰাখিলোঁ। মই গুৱাহাটীত ঘৰ ভাড়া কৰি থকা অসম্ভৱ; সেই কাৰণে আপোনাৰ ঘৰৰে খোটালা এটা দয়া কৰি মোক দিব লাগিব। মই শপত খাই কৈছোঁ, ভৱিষ্যতলৈ আৰু কেতিয়াও আপোনাৰ অবাধ্য নহওঁ।

মই কালিলৈকে সকলো বয়-বস্তুলৈ ৰাওনা হ'ম, আপোনাক ষ্টেচনত লগ পালে পৰম কৃতাৰ্থ মানিম। ইতি।”

চিঠিখন পঢ়ি আগৰ চিঠিখনৰ সত্যতা-সম্বন্ধে মাধৱৰ সন্দেহ গুচিল। তেওঁ ভাবিলে,—“চিঠিখন

দি উত্তৰলৈ অপেক্ষা নকৰাৰ মান কি ? নিশ্চয় প্ৰতিমাই ভাবিছে সময় পাওঁল কিজানি তেওঁৰ বিষয়ে সকলো কথা আন কাৰৰাৰ পৰা জানি লৈ মোৰ ঘৰত ঠাই দিব নোৱাৰে। বুলিয়েই কওঁ। সেই কাৰণে যেনে তেনে এবাৰ সোমাই ল'বৰ অভিপ্ৰায় কৰিছে আৰু হয় তো ভাবিছে এবাৰ ঠাই দিলে পিচত তেওঁৰ দুক্ষাধাৰ কথা জানিলেও খেদাব নোৱাৰিম, অথবা খেদালেও মোৰ গাত দায়িত্ব আৰোপ কৰিবলৈ সুযোগ পাব।”

যিমানেক ভাবিবলৈ ধৰিলে, মাধৱৰ সন্দেহো সিমানেক দৃঢ় হৈ আহিবলৈ ধৰিলে। শেহত তেওঁ প্ৰতিমাক তেওঁৰ ঘৰত আশ্ৰয় নিদিবলৈকে স্থিৰ সিদ্ধান্ত কৰিলে।

পিচ দিনা সন্ধ্যাকৈয়ে প্ৰতিমা এখন ঘোঁৰাৰ গাড়ীৰে আহি মাধৱৰ পদূলি-মূৰত উপস্থিত হ'ল। মাধৱ ঘৰতে আছিল; তেওঁ ইচ্ছা কৰিয়েই ষ্টেচনলৈ যোৱা নাছিল। প্ৰতিমাই বয়স্কবোৰৰ নমাব খুন্দিলত মাধৱে কোনো বস্তু তেওঁৰ ঘৰত নমাব নোৱাৰে বুলি একেবাৰেই খাটাতকৈ কৈ দিলে। প্ৰতিমালৈ চাই মাধৱে ক'লে,—“তুমি মোৰ মতামত নোলোৱাকৈ এনেকৈ গাব বলেৰে মোৰ ঘৰত সোমাবলৈ অহাত তোমাৰ কিবা এটা দুৰভিসন্ধি আছে বুলি মোৰ বিশ্বাস জন্মিছে। অকল সেয়েই নহয়, অলপতে কিজানি মই নিজেই এই ঘৰ এৰি যাম। সেই কাৰণেই মই তোমাক মোৰ ঘৰত থাকিবলৈ দিব নোৱাৰোঁ।”

প্ৰতিমাই চকু-লো মচি ক'লে,—“মই তেনেহলে ক'লৈ যাম ?”

মাধৱ : মই কেনেকৈ ক'ম ক'লৈ যোৱা !

প্ৰতিমা : মোৰ হাতত যে টকা-পইচা একো নাই !

মাথয়ে একো নামাতি ভিতবলৈ সোমাই গ'ল আৰু হাতত এখন এশটকীয়া নোট লৈ ওলাই আহিল। নোটখন প্ৰতিমাৰ হাতত দি ক'লে,— “লোৱাঁ, কিন্তু মনত বাখিবা এয়ে মোৰ শেষ সাহায্য।”

প্ৰতিমাই নোটখন হাতত লৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে। মাথয়ে ক'লে,— “যোৱাঁ, আৰু মোক আমনি নকৰিবা।”

“যাওঁ, আপুনি যেতিয়া মোক আশ্ৰয় নিদিলে, যমৰ ঘৰৰ বাহিৰে আৰু মোলৈ ঠাই নাই।”— এই বুলি প্ৰতিমাই মাথয়ৰ পদধূলি মূৰত লৈ কান্দি কান্দি গাড়ীত উঠিল? কচোৱানক ক'লে,— “আকৌ ষ্টেচনলৈ।”

গাড়ী ঘূৰি গ'ল। প্ৰতিমাৰ চকু-লোৱে মাথ-য়ৰ হিয়া কোমলাৰ নোৱাৰিলে। তেওঁ চৰগ পৰা মানুহৰ দৰে পদূলি মুখতে বহুত বেলি থৰ লাগি থাকিল।

ষড়বিংশ অধ্যায়

নিকৰ্দেশ

আজি মালবিকাৰ বিয়া। খোৱা-লোৱা, আমোদ-প্ৰমোদত গোটেই বিয়া-ঘৰ তোলপাৰ। অৱশ্যে নৈষ্ঠিকদলৰ বেছি ভাগে এই বিয়াত যোগ দিয়া নাই। দৰাপক্ষীয়সকল এসপ্তাহৰ আগতে আহি গুৱাহাটীত আছিল; থকা, খোৱা আদিৰ ব্যৱস্থা মহেশ্বৰে নিজৰ খৰচতে কৰি ৰাখিছিল।

দৰাৰ লগত তেওঁৰ সন্নীয়া বন্ধু জনচেৰেকৰ বাহিৰে কোনো বয়সিয়াল লোক অহা নাছিল। তেওঁৰ একমাত্ৰ বায়েক আৰু ভিনীহিয়কো অৱশ্যে

বৰযাত্ৰী হৈ আহিছিল। দামোদৰৰ পিতৃ-মাতৃৰ আগতে পৰলোক হৈছিল আৰু বায়েকৰ বাহিৰে আন কোনো ভায়েক-ভনীয়েকো নাছিল। যিবা ছজন বেলেগতীয়া দদায়েক আছিল, তেওঁলোকে দামোদৰৰ বিয়াত যোগ দিয়াতকৈ তেওঁক মৰিবলৈহে শাও দিছিল। মুঠতে ঘৰৰ পৰা অহা বৰযাত্ৰীৰ সংখ্যা কুৰি জনৰ ওপৰ নহয়। গুৱাহাটীত অৱশ্যে তেওঁৰ বন্ধু-বান্ধৱ আৰু আন শিক্ষিত মানুহ বহুতৰ সমাগম হৈছিল আৰু তেওঁলোকেই বিয়াৰ দিনা বৰযাত্ৰীৰ সংখ্যা ভালেমান বঢ়াইছিল।

বিয়াৰ বন্দবস্ত হোৱাৰ পাচত মাথয়ৰ লগত মালবিকাৰ আগৰ দৰে দেখা-সাক্ষাৎ হোৱা নাই। মাথয়ে যেন মালবিকাৰ পৰা আঁতৰি ফুৰিবলৈ হে বিচাৰিছে। বিয়াৰ দিনা মহেশ্বৰে সকলো কাৰ্য্য পৰিচালনাৰ ভাৰ মাথয়ৰ গাত দিলে; মাথয়ো সন্মত হ'ল।

দিনৰ দিনটো মাথয় কামত ব্যস্ত। অভ্যাগতক অভ্যর্থনা কৰা, পৰিচাৰকক উপদেশ দিয়া, লাগতিয়াল বস্তু বাহানি যোগাৰ কৰা, খোৱা-লোৱাৰ দিহা-পোহা কৰা ইত্যাদি কামত লাগি থাকিব লগা হোৱাত তেওঁ এক মুহূৰ্ত্তও আজৰি পোৱা নাছিল।

দিনৰ সকলো কাম সুকলমে সম্পন্ন হৈ যোৱাৰ পাচত বাতিৰ নিমিত্তে কৰিবলগীয়া সকলো ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। বভাত ডাঙৰ ডাঙৰ “দিৱালোক” চাকি আলোৱা হ'ল; দৰাঘৰীয়াৰ অভ্যর্থনাৰ নিমিত্তে লাগতিয়াল সকলো দিহা কৰি ৰখা হ'ল।

কিন্তু নোৱাই-ধুৱাই, সাজু-পাৰ পিন্ধাই যথাৰীতি বহুৱাই খোৱা হৈছে। কেইওকালে বেটি নামতী-সকলে নাম গাব লাগিছে।

লাহে লাহে বাতি ন বাজিল, বৰযাত্ৰীৰ গীত-
বাত্তৰ বোল বিগি বিগি শুনা গ'ল। মাথৰে সহকাৰী-
সকলক সকলো দিঙা পোহা দি ভিতৰ সোমাল
আক একেবাবেই কণ্ঠাৰ কাষ চাপি মাত লগালে,
—“মালবিকা!”

মালবিকা বিমৰ্ষ। মাথৰৰ মাত শুনি মূৰ তুলি
চালে। মাথৰে ক'লে,—“মালবিকা, ইমান দিন
একেলগে আছিলোঁ, আজি আঁতৰি যাবা; যদি
কেতিয়াবা কিবা বেজাৰ দিছিলোঁ কমা কৰিবা।”

মাথৰৰ মাত থোকাথুকি। মালবিকাই মাতিব
নোৱাৰিলে; মাত্ৰ ছুখাৰ চকু-লো বৈ গ'ল।

মাথৰৰো চকু-লো ওলাই আহিছিল। তেওঁ
“মালবিকা, আহিলোঁ” বুলি মুখ ঘূৰালে আক
ততালিকে তাৰপৰা ওলাই আহিল।

দৰা আহিল। জোৱাই-বৰণৰ পৰা আবন্ত কৰি
আদৰ্শণীৰ সকলো কাৰ্য্য সমাধা হ'ল। বিয়াৰ কাৰ্য্য
আবন্ত হ'ল, পুৰোহিতে মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰিবলৈ
ধৰিলে। কণ্ঠা হোমৰ গুৰিলৈ অনা হ'ল; অগ্নিয়ে
হুতাহুতি গ্ৰহণ কৰি জিহ্মা মেলি উঠিল; অপৰিচিত
হুই নব-নাৰীক চিৰজীৱনৰ নিমিত্তে লগ-গাঁথিৰে
লগ লগোৱা হ'ল।

বিয়াৰ অন্তত সকলোৰে আশীৰ্বাদ লৈ দৰা-
কণ্ঠা সমাবোহেৰে যাত্ৰা কৰিলে। “বৰষৰ শুৱনী
জীয়াৰী ছোৱালী উলিয়াই দিয়াটো” কেনে হৃদয়-
বিদাৰক মহেশ্বৰে তাক আজিহে গম পালে। একালে
আনন্দ, আনফালে বিষাদ; একালে মিলন, আন-
ফালে বিচ্ছেদ; এয়েই সৃষ্টিৰ চিৰন্তন ৰীতি।
তথাপিও মনে মানিৰ নোখোজে।

সম্প্ৰদানৰ কাৰ্য্যত আবদ্ধ থকাত মহেশ্বৰে
বাহিৰৰ কোনো খবৰ লোৱা নাছিল, কিন্তু, বিদায়ৰ

বেলিকা মাথৰক দেখা নাপাই তেওঁ ক'লৈ গ'ল
তাৰ বিচাৰ ল'লে। অল্পসঙ্কানত জনা গ'ল, মালবিকাৰ
লগত সাক্ষাৎ কৰাৰ পিচৰে পৰা তেওঁক কোনেও দেখা
পোৱা নাই। দেবেশ্বৰে কলে যে বৰযাত্ৰী অহাৰ অলপ
আগতে মাথৰে সকলো বাৰ তেওঁক শোধাই
দিছিল। মহেশ্বৰে আচৰিত মানিলে; এনে আক-
স্মিকভাৱে মাথৰ আঁতৰি যোৱাৰ কি কাৰণ হ'ব
পাবে তেওঁ ভাবি নাপালে। তেওঁ উৎসেগেৰে কিছু
সময় কটাই বাতিপুৱাই অহাৰ লগে লগে মাথৰক
মাতি আনিবলৈ চাকৰ এটা পঠিয়াই দিলে। কিন্তু
চাকৰটোৱে ঘূৰি আহি ক'লে,—“মাথৰ ঘৰলৈ
যোৱাই নাই।”

মহেশ্বৰ আক আচৰিত হ'ল। তেওঁ ভেতিয়াই
দোকানলৈ খোজ ল'লে আক মথুৰাক মাতি
মাথৰৰ কথা সুধিলে। মথুৰাই ক'লে,—“মাথৰ
ইয়াত নাই।”

মহেশ্বৰ : ক'লৈ গ'ল।

মথুৰা : ক'ব নোৱাৰোঁ।

মহেশ্বৰ : কালি বাতি ভানো ভোমাৰ লগত
দেখা কৰা নাছিল?

মথুৰা : কৰিছিল, কিন্তু ক'লৈ গাব মোক
নক'লে মাত্ৰ আগ দিনাই বাজি ধোৱা
কাপোৰ-কানিৰ টোপোলাটো আক
চুটকে'চটো লৈ ওলাই গ'ল।

মহেশ্বৰ : ঘৰ আক দোকানৰ বিষয়ে একো
কোৱা নাই নে?

মথুৰা : কালি একো কোৱা নাই, কিন্তু পৰ-
হিয়েই এটা মৌখিক বন্দবস্ত কৰিছিল।

মহেশ্বৰ : কি বন্দবস্ত?

মথুৰা : তেওঁ দোকানখনৰ ঘৰ মোক এৰি দিছে।

তেওঁক প্ৰথমে খটোৱা মূলধন হুহেজাৰ
দিলেই হ'ব। ঘৰটো অকল মেৰামতৰ
খৰচ আৰু মিউনিচিপেল টেক্স দি মোক
থাকিবলৈ কৈছে।

মহেশ্বৰ : টকা নিছে নে নাই ?

মথুৰা : নাই নিয়া।

মহেশ্বৰ : কেতিয়া নিব ?

মথুৰা : যেতিয়া তেওঁৰ প্ৰয়োজন হ'ব তেতিয়া।

অৱশ্যে গোটেইখিনি একেলগে নিনিয়ৈ,
ছুই-এশকৈহে নিব।

মহেশ্বৰ : তেওঁ আহি নিব নে চিঠি লিখিব ?

মথুৰা : আহিবও পাৰে, চিঠিও লিখিব পাৰে।

মহেশ্বৰ : তেওঁ ক'লৈ যাব আৰু কিয় যাব
ভুলুখিলা কিয় ?

মথুৰা : সুখিছিলোঁ, কিন্তু তেওঁ ক'লে বোলে
ভোমাক নালাগে।

মহেশ্বৰে বহুত ভাবিও মাথৱৰ এই নিকদ্দেশৰ
কাৰণ উলিয়াব নোৱাৰিলে। মালবিকাৰ বিয়াৰ
লগত তাৰ কিবা সম্বন্ধ আছে বা!

মহেশ্বৰ প্ৰায়েই দোকানলৈ গৈ মাথৱৰ কিবা
বাতৰি পাইছে নে নাই মথুৰাক সোধে, কিন্তু সদায়
বিফলমনোবৰ্ধ হৈ উলটিব লগাত পৰে।

সপ্তবিংশ অধ্যায়

মন্ত্ৰৰ বন্ধন

যি উদ্দেশ্যত মহেশ্বৰে দামোদৰৰ লগত জীয়েকক
বিয়া দিছিল সি সিদ্ধ নহ'ল, বোধ কৰোঁ সি ঈশ্বৰৰ
ইচ্ছা নহয়।

শান্তি বিয়াৰ অলপ দিনৰ পাচতে দামোদৰ
কিয় সপৰিবাৰে কলিকতালৈ গৈছিল আৰু ঘৈৰ্ণায়েক
মৃত্যুৰ পিচতো কিয় কলিকতাত বাসস্থান লৈছিল
তাৰ কাৰণ অসমত কোনেও ভালকৈ নাজানিছিল,
তেৱোঁ কাৰো আগত একো নকৈছিল। আচল
কথা হৈছে শান্তি কৰাই অনাৰ অলপ দিনৰ পাচত
তেওঁৰ গৃহিণীৰ শৰীৰ অসুস্থ হয় আৰু কোনো
চিকিৎসাই গুণ নিদিয়ৈ। তেতিয়া তেওঁ সপৰিবাৰে
কলিকতালৈ গৈ অভিজ্ঞ ডাক্তৰৰ হতুৱাই তেওঁৰ
ৰোগ পৰীক্ষা কৰায় আৰু পৰীক্ষাত সি যক্ষ্মা বুলি
সাব্যস্ত হয়। ডাক্তৰৰ নিৰ্দেশমতে যিমান প্ৰকাৰ
চিকিৎসা হ'ব পাৰে তাৰ এটাও তেওঁ বাকী
নথ'লে, কিন্তু একোতেই গুণ নধৰিলে। ডাক্তৰৰ
ভিজিট, ঔষধ-ইনজেকশ্যনৰ দাম আৰু ধাত্ৰীৰ দৰমহা
আদিত তেওঁ কেইবা হাজাৰো টকা খৰচ কৰিলে,
কিন্তু তেওঁৰ পত্নীক মৃত্যুৰ হাতৰ পৰা বাখিব
নোৱাৰিলে।

পত্নীৰ মৃত্যুৰ পাচত দামোদৰ ঘৰলৈ আহিল
আৰু শ্ৰাদ্ধাদি কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰিলে। কিন্তু তেওঁৰ
মনলৈ প্ৰফুল্লতা ঘূৰি নাহিল, লাহে লাহে জ্বৰ, কাহ
আদি উপসৰ্গই মনত দাক্ষণ আশঙ্কা জন্মালে। তেওঁ
তেতিয়া কাকো একো নকৈ হঠাতে এদিন কলিকতালৈ
যাত্ৰা কৰিলে আৰু আগৰ চিকিৎসকৰ হতুৱায়ে
নিজৰ স্বাস্থ্য পৰীক্ষা কৰালে। ডাক্তৰে তেওঁৰ শৰীৰ-
তো যক্ষ্মাৰ আক্ৰমণ ধৰা পেলালে। সেই কাৰণে
তেওঁ ঘৰলৈ উলটি নাহি তাতে ঘৰ ভাড়া কৰি
থাকিল আৰু ভাল মতে চিকিৎসা কৰাবলৈ ধৰিলে।
ছমাহমান চিকিৎসাধীন থকাৰ পাচত ডাক্তৰে ক'লে,
“আৰু ভয়ৰ কোনো কাৰণ নাই; এতিয়া আপুনি
সম্পূৰ্ণ নিৰাপদ। কিন্তু এবছৰলৈ অতি সাৱধানে

থাকিব লাগিব। অধিক পৰিশ্ৰম, বাত্ৰি-জাগৰণ, অনিয়মিত আহাৰ-বিহাৰ, প্ৰবল উত্তেজনা আদিৰ পৰা সততে আঁতৰি থাকিব। যদিও ভয়ৰ কোনো কাৰণ নাই, তথাপি অস্বাৰ্থান নোহোৱাই ভাল। কেনেবাকৈ ছুৱচিবৰ হ'লে সাংঘাতিক হ'ব।”

ডাক্তৰৰ উপদেশ মতে তেওঁ তাৰ পাচশে পুৰী, গিৰিডি আদি ঠাইত ফুৰি আৰু মাতে মাতে কলিকতালৈ আহি আৰু ছমাহমান কটালে। তেওঁৰ স্বাস্থ্যৰ ক্ৰমোন্নতি স্পষ্ট হৈ আহিল।

এতিয়া দামোদৰৰ মনৰ পৰা বোগৰ ভয় সম্পূৰ্ণ আঁতৰিল। সেইহে তেওঁ মহেশ্বৰৰ প্ৰস্তাৱত সন্মতি দিলে। মহেশ্বৰ নাইবা আনেও এইবোৰ ঘটনাৰ একো উমঘামকে পোৱা নাছিল।

বিয়াৰ কেইদিনমান আগৰে পৰা অনিয়মিতভাবে চলিব লগা হোৱাত আৰু বিয়াৰ দিনা আৰু পিচতো অনিদ্ৰাৰ হেঁচা তেওঁৰ পৰাত লুকাই থকা বোগে পুনৰ দেখা দিলে, বিয়া কৰাই সজীক ঘৰ পাবৰ দিনাই হোলোকা। হোলোকে তেজ বহিয়াবলৈ ধৰিলে, শৰীৰৰ উত্তাপো ক্ৰমশঃ বেছি হৈ আহিল।

ততালিকে ডাক্তৰ অনা হ'ল। ডাক্তৰে কিবা ঔষধ আৰু ইনজেক্শ্বন দি তেওঁক ততালিকে কলিকতালৈ যাবলৈ উপদেশ দিলে।

পিচদিনাই দামোদৰে কলিকতালৈ যাত্ৰা কৰিলে; লগত গ'ল মালবিকা আৰু দেহেশ্বৰ। আগৰ ডাক্তৰৰ হতুৱায়েই চিকিৎসা কৰালে, কিন্তু এইবাৰ কোনো ফল নধৰিলে। কলিকতাৰ পৰা গ'ল পুৰীলৈ। তাতো এমাহমান সাগৰৰ দাঁতিত ঘৰ এটা ভাড়া কৰি থাকিল; চিকিৎসাও চলিয়েই থাকিল। কিন্তু বোগে শাম কাটক ছাৰি ক্ৰমশঃ বাঢ়িবলৈহে ধৰিলে।

মালবিকাই সকলো সময়তে হিন্দিকাৰভাবে বোগৰ শুদ্ধাৰ কৰি গৈছে। তেওঁৰ মেন আশা-নিৰাশা একো নাই, মাত্ৰ এটি যত্নৰ দৰে অহৰহ কামত লাগি আছে।

শেষ অৱস্থাত তেওঁলোক শ্বিলঙলৈ আহিল। তাতোই দামোদৰে চিৰবিজ্ঞান ল'লে। বন্ধুসকল ছুৰিত হ'ল; বিপক্ষ দলে ক'লে, - “ওভভগোৰে নাচিলে ধম্মই নসহে। তেজৰ বলত, ধনৰ গপত ধম্ম আৰু সমাজৰ বিৰুদ্ধে চলিবলৈ যোৱাৰ ফল হাতে হাতে পালে।”

মৃত্যুৰ পূৰ্বতে দামোদৰে এখন উইল কৰে। তাত তেওঁৰ স্বাস্থ্যৰ অস্থায়ৰ সকলো সম্পত্তি মালবিকা আৰু ভাগিনীয়েকক ভাগ কৰি দি যায়।

দামোদৰৰ মৃত্যুৰ পিচত মালবিকা পূৰ্বৰ দৰে পিতাকৰ ঘৰতে থাকিল। অকল হোম আৰু মন্ত্ৰতে তেওঁৰ বিবাহৰ অস্ত পৰিল। যিজন অচিনাকী মানুহৰ লগত বিবাহ মন্ত্ৰেৰে জড়িত হ'ল, তেওঁ অচিনাকী ভাবেই বিদায় ল'লে, মাত্ৰ মালবিকাৰ জীৱনত এটা পৰিৱৰ্ত্তন ঘটাই গ'ল। এতিয়া মালবিকাৰ মুখত প্ৰফুল্লতা নাই, আলাপ-প্ৰলাপত বসিকতা নাই, চলন-ফিৰণত ক্ষিপ্ৰতা নাই। ই মেন এটা চুঃস্থৰ পিচৰ অৱসাদ। জীয়েকৰ এই বাধাভৰা মুখ দেখি মহেশ্বৰৰ আমঠু ক'লা পৰি যায়; নিজকে থকাৰ দিয়ে কিয় তেওঁ জীয়েকৰ অনিচ্ছাতো বিয়খন পাতি এই ইতি থকা ফল পাতি অকালতে জ'ৰ পেলালে বুলি।

তথাপিও দিন যাবলৈ ধৰিলে। মালবিকাই বাস্তবৰ আমোদ-উৎসৱ সকলোলৈকে পিঠি দি নিৰ্জনত কাৰ কৰি সময় কটাবলৈ ধৰিলে। ঘৰৰ সকলো কাৰ-বন তেওঁ নিজ হাতে কৰে; চুৰীয়াৰ দৰত কিবা প্ৰয়োজন হ'লে সাহায্য কৰে আৰু অৰ-নৰিয়া আদি

হ'লে শিক্ষিতা খাইব দৰে অবিবাহ সোদা-গুজ্জাৰা কৰে। দীৰ্ঘকাল দামোদৰক গুজ্জাৰা কৰি এই কামত তেওঁৰ বাপ বহিছিল, আৰু বোগী ভাল নোহোৱা-লৈকে ক্লান্তিবোধ নকৰিছিল। বিবাহৰ ফলত ইমান-খিনিয়েই তেওঁৰ লাভ। তেওঁ নিজৰ সুখ-দুখৰ বিষয়ে কাৰো লগত কোনো কথা নাপাতে; মাজে মাজে একোটা দীঘল হুমনিয়াহে মাথোন তেওঁৰ মনৰ বেদনা বাহিৰত প্ৰকাশ কৰে।

অষ্টাবিংশ অধ্যায়

প্ৰত্যাগমন

মহেশ্বৰৰ ঘৰৰ পৰা এক ফালংমান আঁতৰতে মহী-ধৰ শইকীয়াৰ ঘৰ। ঘৰত তেওঁৰ মাক, ঘৈণীয়েক আৰু ছুটা সৰু লৰা-ছোৱালী। ছোৱালীজনীৰ বয়স চাৰি বছৰ আৰু লৰাটোৰ দুবছৰ। মহীধৰে চল্লিশ টকা দৰমহাত লোকেল বোৰ্ড অফিচত কেবাগৰা কাম কৰে আৰু হাতৰ মুঠি টানি ধৰি যেনে তেনে ঘৰখন চলাই একপ্ৰকাৰ শাস্তিৰেই দিন কটাইছে।

হুসপ্তাহমানৰ আগতে তেওঁৰ গৃহিণীৰ জ্বৰ হয়, ডাক্তৰে টাইফয়েড বুলি সাব্যস্ত কৰে। মহীধৰ বিপাণ্ডত পৰিল। ডাক্তৰে ক'লে,—“এই বোগ কেতিয়া ভাল হ'ব কোনেও ক'ব নোৱাৰে। ইয়াৰ ভোগ উকলিলেহে ভাল হয়। যাতে ইয়াৰ লগৰীয়া আন উপসৰ্গ কিছুমানে ইয়াক ছৰাবোগ্য কৰি নোতোলে তাৰ বাবেইহে আমাৰ ঔষধ ব্যৱস্থা। ইয়াৰ আচল চিকিৎসা হৈছে গুজ্জাৰাত। বোগিণীক কোনো প্ৰকাৰ গোটা বস্ত্ৰ খাবলৈ দিব নালাগে; হৰ্লিকচ্ গ্লুক্‌জ, বাৰ্লি, ডাৱৰ পানী আদিয়েই ইয়াৰ পথ্য। উত্তাপ

বাঢ়িলে অনবৰত মূৰত পানী দিব আৰু বিচিৰ। ছপৰীয়া সময়ত গৰম পানীত গামোচা ভিয়াই চেপি লৈ গাটো মচি দিব, হাত-ভৰি ধুৱাই দিব। তিনি-চাৰি ঘণ্টাৰ আঁতৰে আঁতৰে টেম্পাৰেচাৰ লৈ লিখি ৰাখিব।”

মহীধৰে কেতিয়াও এনে বোগীৰ গুজ্জাৰা কৰি পোৱা নাই, মাকে তো একোকেই নাজানে। ইফালে লৰা-ছোৱালীহালো মাকৰ টেটুতে লাগিল। তেওঁ অকিচৰ পৰা ছুটা ল'লে, কিন্তু ডাক্তৰৰ ওচৰলৈ যোৱা, ঔষধ অনা, বজাৰ কৰা আদি কাম কৰি নিয়মমতে নৰিয়াৰ তালপি কৰাত লাগিব নোৱাৰে। ওচৰৰ কোনোবা তিকতা আহিলেও কথা-বতৰা পাতি আমনি কৰিয়েই কৰ্তব্য শেষ কৰে; মতা মানুহে বাহিৰৰে পৰা কেনে আছে খবৰটো লৈ যায়।

চাৰি দিনৰ দিনা কথাটো মালবিকাৰ কাণত পৰিল। তেওঁ এবাৰ বোগিণীক চাবলৈ আহিল। দেখিলে মহীধৰ ঘৰত নাই, মাক নৰিয়া পাটীৰ ওচৰতে বহি আছে আৰু বোগিণীয়ে ছট ফট কৰিছে। মালবিকাই তেতিয়া উত্তাপ জুখি দেখিলে প্ৰায় ১০৫ ডিগ্ৰী। ততালিকে তেওঁ পানী আনি একেবাহে মূৰত ঢালিবলৈ ধৰিলে। এঘণ্টামান এনেকৈ চলাত উত্তাপ ১০৪ ডিগ্ৰীলৈ নামিল। গুজ্জাৰা একে নিয়মে চলি থাকিল, মাজে সময়ে গ্লুক্‌জ, হৰ্লিকচ্ বোগিণীৰ মুখত অলপ অলপকৈ দিয়া হ'ল। তিনি-চাৰি ঘণ্টা-মানৰ পাচত বোগিণীৰ শৰীৰৰ উত্তাপ ১০২ লৈ নামিল। এনেতে মহীধৰ আহি ঘৰ সোমাল। মাল-বিকাই বোগিণীৰ অৱস্থাৰ বিৱৰণ দি ক'লে,—“আপোনালোকে এনেভাবে বেমাৰীক পেলাই থোৱা অতি অযুগুত হৈছে। গুজ্জাৰাৰ ভাল ব্যৱস্থা নহলে কথা বিৰম হ'ব।”

মহীধৰে ক'লে,—“কি কবিম ! বেমাৰীৰ গাত লাগি নাথাকিলেও নহয়, ঔষধ-পাতি নানিলেও নহয়। ডাক্তৰলৈ বাট চাওঁতেই ইমান পলম হ'ল।”

মালিকা : গুজ্জৰাৰ অভাবত বেমাৰী কবিৰ লগা হ'লে ঔষধেৰে কি কবিব ?

মহীধৰে কান্দে। কান্দে। হৈ ক'লে,—“সহায় সাৰথি নোহোৱা মানুহ, অকলৈ কি কবিম ! তাতে মই নিজেও গুজ্জৰাৰ একো আও ভাও নাপাওঁ। হয় ! যদি আজি মাধৱ থাকিলহেতেন !”

অলপ পৰ ভাবি মালিকাই ক'লে, “বাক এওঁৰ গুজ্জৰাৰ ভাব মই ললোঁ। খোৱা-শোৱা আদিৰ নিমিত্তে সময়মতে মোক অজুৰাই দিব ; আৰু মোৰ অল্পপস্থিতিত মোৰ দিহামতে আপুনি সকলো কাম কৰিব।”

মহীধৰে যেন তৎ পালে ; হাত-যোৰ কৰি ক'লে,—“আপোনাৰ এই দয়াৰ বাবে মই চিৰকাল আপোনাৰ ওচৰত ধৰুৱা হৈ থাকিম। যেনে তেনে মোক এই বিপদৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰক।”

সেই দিনাৰ পৰাই মালিকাই বোণিগীৰ গুজ্জৰা কৰিছে। আজি দুসপ্তাহ পাৰ হ'ল। এতিয়াও নৰিয়া ভাল হোৱা নাই, কিন্তু ভাল হোৱাৰ আশা দেখা গৈছে। এতিয়া উত্তাপ ১০১ ডিগ্ৰীৰ ওপৰলৈ উঠা নাই, আৰু ইফালে ৯৯ ডিগ্ৰীৰ তললৈকো নামে। ডাক্তৰৰ মতে আৰু এসপ্তাহৰ ভিতৰত সম্পূৰ্ণ আৰোগ্য হ'ব। ইয়াৰ ভিতৰতে মহীধৰেও কিছু আলপৈচান ধৰিবলৈ লিখিছে, সেই কাৰণে মালিকাৰ খাটনিও কিছু পৰিমাণে কমিছে। কিন্তু পথ্য প্ৰস্তুত কৰা আৰু খুৱাব ভাব এতিয়াও সম্পূৰ্ণৰূপে মালিকাৰ গাতে।

বোণ আৰম্ভ হোৱাৰ পৰা সোতৰ দিনৰ দিনা

প্ৰায় চাৰে ন মান বজাত মালিকাই বোণিগীৰ বালি খুৱাই হাতত বাটীৰো লৈ বোণিগীৰ মুখখন মচি দিছে, এনেতে বাহিৰত কোনোবাই মহীধৰৰ লগত কথা পতা শুনিলে। হঠাৎ মালিকাৰ বুকুখন চিৰিং কৰি উঠিল। ই যে মাধৱৰ শব্দ। কিন্তু—কিন্তু আজি চাৰি মাহ হ'ল, মাধৱ তো ইয়াত নাই ! তেন্তে—

কথালৈ কাণ দিয়াৰ লগে লগে মালিকাই ছৱাৰ মুখৰ ফাললৈ চাই থাকিল। এনেতে মহীধৰে সৈতে মাধৱক সোমাই অহা দেখিলে। তেওঁৰ অস্থবত কিবা এক ভাবৰ ধুমুহা উঠিল। থৰক-বৰক খোজেৰে ততালিকে তেওঁ খোটালীটোৰ পৰা বাহিৰলৈ ওলাই গ'ল।

মাধৱেও বিজুলী চমকনিৰ দৰে মালিকাক ওলাই যোৱা দেখা পালে। তেওঁ অলপ সময় থৰ হৈ থাকিল। তাৰ পিচত নৰিয়াৰ উদ্ভাপ সম্পৰ্কীয় টোকাৰ কাগজখন ভালকৈ চাই ক'লে, “আৰু ভয় নাই। সোনকালেই ভাল হোৱাৰ আশা।”

মহীধৰ : মই এইখোৰ বিষয়ে একেবাৰেই একো নাজানো। এনে নৰিয়া আগে-পিচে দেখাই নাই। তাহে আপুনিও নাজিল। মই কি কবিম, ক'লে বাৰ ভাবি অস্থিৰ হৈছিলোঁ। এনেতে ভগৱন্তই চকু মেলি চাফে, মালিকা আইদেৱে দয়া কৰি নিজে গুজ্জৰাৰ ভাব ল'লে। ইমান দিন ধাৱন-শোৱন এৰি তেওঁ গুজ্জৰা কৰাৰ ফলত হে আজি এই অৱস্থালৈ আহিছে। পিচে আপুনি কেতিয়া আহিল ?

মাধৱ : এই এতিয়াই। বেলেৰ পৰা মাৰি

দোকান পায়েই মথুৰৰ পৰা আপোনাৰ
এই বিপদৰ কথা শুনিলোঁ। শুনিয়েই
ঘৰলৈ নোযোৱাকৈয়ে বাজে বাজে
খবৰটো ল'বলৈ বুলি আহিলোঁ। পিচে
এতিয়া যি দেখিলোঁ সিমান চিন্তাৰ
কাৰণ নাই, সেই কাৰণে মই এতিয়া
যাওঁ, আবেলিলৈ আকৌ আহিম।

মহী : আপুনি ইমান দিন ক'ত আছিল ?

মাধৱ : গাৰোপাহাৰত। এতিয়া বেছি কথা
নাপাওঁ। জিৰাই-শ'তাই আবেলিকৈ
আহিম। তেতিয়া যি সোধে সুধিব।

এই দৰে কৈয়েই মাধৱ মহীধৰৰ ঘৰৰ পৰা
বাহিৰ ওলাল।

উনত্রিংশ অধ্যায়

হিচাপৰ ভুল

মাধৱ ঘূৰি অহাৰ কথা ততালিকে নগৰত
জনা জাত হ'ল। বহুতে দেখা কৰিলেহি আৰু ইমান
দিন ক'ত কেনেকৈ আছিল সেই বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰিলে।
মাধৱে চমুকৈ ক'লে যে গাৰোপাহাৰত সংক্ৰামক-
ভাবে ক'লাজ্বৰ হৈ বহুতো মানুহ মৰিছিল। যদিও
চৰকাৰী ডাক্তৰ গৈ চিকিৎসা আৰম্ভ কৰিছিল,
তথাপি গুৰুত্বপূৰ্ণ নিতান্ত অভাৱ আছিল। তেওঁ
তালৈ গৈ এটা স্বৈচ্ছাসৈন্যকবাহিনী গঠন কৰি ৰোগী
সুস্থ কৰিছিল। এতিয়া ৰোগে শাম কটাত ঘূৰি
আহিছে ?

মাধৱ অহা শুনিয়েই মহেশ্বৰে তেওঁক ছপৰীয়া
খাবলৈ মাতিলে। মাধৱেও নিমন্ত্ৰণ বন্ধা কৰিলে।

আহাৰৰ পাচত মাধৱ চ'ৰা ঘৰতে বহিল। মহেশ্বৰে
এতিয়ালৈকে মাধৱক একোকে সোধা নাছিল।
এতিয়া ওচৰতে বহি কথা পাতিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।

মহেশ্বৰ : তুমি হঠাৎ নিকদ্দেশ হৈছিল কিয় ?

মাধৱ : মোৰ যোৱাৰ প্ৰয়োজন হৈছিল।

আপুনি বোধ কৰোঁ জানে সেই সময়ত
গাৰোপাহাৰত ব্যাপকভাবে ক'লাজ্বৰ
হৈছিল।

মহেশ্বৰ : জানো। কিন্তু কৈ-মেলিও জানো যাব
নোৱাৰিলাহেতেন ? নাইবা তুমি এদিন
পলমে যোৱা হ'লেও জানো নহ'ল-
হেতেন ?

মাধৱ : হ'লহেতেন।

মহেশ্বৰ : তেন্তে তোমাৰ গন্তব্যস্থানৰ কথা
গোপন কৰাত আৰু কোনেও নজনাকৈ
ইয়াৰ পৰা যোৱাত নিশ্চয় তোমাৰ
আৰু কিবা উদ্দেশ্য আছিল।

মাধৱ : হয়, আছিল।

মহেশ্বৰ : এতিয়া চাওঁ ক'বলৈ আপত্তি নাই।

মাধৱ : আছে।

মহেশ্বৰ : মই শুনিলেও কিবা হানি হ'ব বুলি
ভাবা নে ?

মাধৱ : নাভাবোঁ। কিন্তু কথাটো কাকো কব-
লগীয়া নহয়।

মহেশ্বৰ : শুনা মাধৱ, তুমি নিজে জানা তোমাৰ
মই মোৰ নিজৰ লৰাতকৈ বেলেগ
নেদেখোঁ, আন কি, নিজৰ লৰাতকৈও
তোমাৰ ওপৰত মোৰ বিশ্বাস বেছি।
তাৰ প্ৰমাণ তুমি নিজেই বহুত সময়ত
পাইছা। সেই কাৰণেই তোমাৰ মুখ-

ছুখৰ কথা জানিবলৈ মোৰ অধিকাৰ আছে বুলিও বিবেচনা কৰোঁ। অকল সেয়ে নহয়, তুমি যিভাবে আক যেনে সময়ত বিয়া ঘৰ এৰি গ'লা, তাৰপৰা এই বিয়াৰ লগত তোমাৰ নিকৰ্শৰ কিবা সম্পৰ্ক আছে বুলি মোৰ মনত খেলাইছে। তোমাৰ পৰা প্ৰকৃত ঘটনাটো জানিব পাবিলে মোৰ মনৰ খুহুৱনি মাৰ যাব।

মাধৱ : সেই কথা মোৰ বাহিৰে আনে নকনাই ভাল বুলি এতিয়াও মোৰ ধাৰণা। কিন্তু আপুনি যেতিয়া লুপ্তনিলে সন্তুষ্ট নহয়, অগত্যা ক'ব লগাত পৰিলোঁ। মোৰ কিবা অপৰাধ পালে ক্ষমা কৰিব। শুনক—মই এই ঘৰত থকা এতিয়া আঠ বছৰৰ ওপৰ হ'ল। এই গোটেই খিনি দিনতে ময়ো আপোনালোকৰ ঘৰৰে এজনৰ দৰে আছিলোঁ। আপোনাৰ ব্যৱহাৰত মই মুগ্ধ হৈছিলোঁ। যদিও মই কোনো-কোনোৰ মতে বলিয়া, কোনো-কোনোৰ মতে লম্পট, তথাপি আপুনি কাৰো কথালৈ কাণ নিদি মোক বুজিব চেষ্টা কৰিছিল। তাৰ পিচত মালবিকা। সেই সৰু ছোৱালীটোৰে পৰা দেখি-শুনি আক লগত লৈ ফুৰাই মালবিকাক নেদেখিলে মই শাস্তি নোপোৱা হৈছিলোঁ। মালবিকায়ো মোক লগ পাবলৈ সদায় উদ্বেগেৰে অপেক্ষা কৰিছিল। মোৰ ওপৰত মালবিকাৰ অটল বিশ্বাস

আছিল। মোৰ বিশ্বাসে হাজাৰে হাজাৰ কথা কলেও মালবিকাই তাক বিশ্বাস নকৰিছিল। মোৰ ওচৰত তেওঁৰ কোনো ভয়-সঙ্কোচ নাছিল। এনে সৰল, সংযত আৰু নিৰ্ভীক স্বভাৱৰ যুৱতী মালবিকাৰ দৰে আক কাকো মই দেখা নাছিলোঁ। সেই কাৰণে মালবিকাই মোক মুগ্ধ কৰিছিল, মালবিকাৰ সাহচৰ্য্যই মোৰ উৎসাহ, উন্নয়ন দুখনে বঢ়াইছিল। বিয়াৰ লগে লগে তেওঁ এই ঠাই এৰি যাব, এটো ঠাই তেতিয়া মৰিশালিৰ দৰে হ'ব—এই চিন্তাই মোক ব্যাকুল কৰি তুলিলে। শেষত তেওঁ ইয়াৰ পৰা আঁতৰি যোৱাৰ দৃষ্ট যাতে মোৰ চকুত নপৰে, সেই উদ্দেশ্যেই তাৰ আগতে আঁতৰিবলৈ মই প্ৰস্তুত হালোঁ। দৰা অহাৰ আগতেই আঁতৰ হালোঁ এই বাবে যাতে যি জনে মোৰ পৰা মালবিকাৰ চিৰ-বিস্ফেদ ঘটাব, তেওঁৰ আগমন মোৰ চকুত নপৰে।

মহেশ্বৰ : তুমি মালবিকাক ইমান ভাল পাইছিলি ?

মাধৱ : পাইছিলোঁ।

মহেশ্বৰ : তেন্তে বিয়া কৰাবলৈ আগ নাযাটিল কিয়? বিয়াত তো কোনো বাধা নাছিল। তুমি কেতিয়াও তেনে ভাবৰ আভাস নিদিলা কিয়?

মাধৱ : বিয়া কৰাবৰ মোৰ ইচ্ছা নাছিল।

মহেশ্বৰ : কিয়?

মাধৱ : আপুনি মোৰ জীৱন-যাত্ৰাৰ পদ্ধতি জানে। মই যদি কাৰবাক বিয়া কৰাওঁ, তেন্তে মোৰ পথৰেই পথিক হ'ব লাগিব। কিন্তু তেনে জীৱন অতিবাহিত কৰি কোনোবা নাৰী সূখী হ'ব পাৰিব বুলি মোৰ বিশ্বাস নাছিল।

মহেশ্বৰ : আক এটা কথা। তুমি মালবিকাৰ লগত বিচ্ছেদ ঘটাব বাবেই নিকৰ্দ্দেশ হৈছিল। অথচ দামোদৰৰ লগত বিবাহ স্থিৰ কৰোঁতে কোনো প্ৰতিবাদ নকৰি সমৰ্থন কৰিছিল। ইয়াৰ কাৰণ কি ?

মাধৱ : মই আগেয়ে কৈছোঁ মই মালবিকাক ভাল পাওঁ, মৰম কৰোঁ। সেই বাবে তেওঁ কেনেকৈ সূখত থাকিব পাৰিব এয়ে মোৰ চিন্তা আছিল। মই যদিও জানিছিলোঁ মই মালবিকাক বিয়া কৰাব খুজিলে আপুনি সন্মতি দিব, তথাপি মই তেওঁক সূখী কৰিব নোৱাৰিম বুলিয়েই তেনে প্ৰস্তাব কৰা নাছিলোঁ। আন কি, আপুনি নিজে প্ৰস্তাব কৰা হ'লেও মই তাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ সন্মত বোধ কৰিলোঁহেতেন। সেই কাৰণেই ইমান দিন একেলগে থাকিও, মোক জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতাৰ বাহিৰে আন প্ৰকাৰে ভাবিবলৈ মালবিকাক কেতিয়াও সুযোগ দিয়া নাছিলোঁ। যেতিয়া দামোদৰ লগত বিবাহ স্থিৰ হয়, তেতিয়া মালবিকা সূখত থাকিব পাৰিব বুলিয়েই মই দুখতো আনন্দ কৰিছিলোঁ।

মহেশ্বৰ : বোপা, তোমাৰ এইটো এটা ডাঙৰ

ভুল। মালবিকাই এই বিয়াত সন্মতি দিয়া নাছিল। কিন্তু বিয়া নিদি গোটেই জীৱন ঘৰতে বখা জানো সম্ভব! সেই কাৰণে মই নানা প্ৰকাৰে বৰাই বুজাই তাইক সন্মত কৰাইছিলোঁ। মই যদি তাইৰ মনতে ভিৰ দিলোঁহেতেন তেনেহলে এই এটা নতুন অশাস্তি চপাই ল'ব নালাগিলহেতেন।

মাধৱ : ময়ো যদি এই বিবাহত মালবিকাৰ মত নাই বুলি বুজিলোঁহেতেন, তেনেহলে সাহায্য নকৰি প্ৰতিবন্ধক হৈ জন্মালোঁহেতেন।

মহেশ্বৰ : বোপা, এতিয়া আক সেইবোৰ ভাবি লাভ নাই। আমাৰ সকলোৰে ভুলতেই এই অনৰ্থ ঘটিল। বোধ কৰোঁ সি প্ৰাক্তন। আটাইতকৈ ডাঙৰ ভুল হ'ল তোমাৰ। তুমি ভাবিছিল। তোমাৰ লগত বিয়া হ'লে তোমাৰ ব্ৰতত যোগ দি মালবিকাই অশাস্তি ভোগ কৰিব, কিন্তু এতিয়া চোৱাটো তোমাৰ লগত বিয়া নোহোৱাতো তাই তোমাৰ ব্ৰতকেই পালন কৰিছে।

এনেতে ছুকাপ চাহ লৈ মালবিকা সোমাই আহিল। মালবিকাৰ মুখ শুকান, চকু সোমোৱা, খোজ ধীৰ, গভীৰ। মহেশ্বৰৰ ঘৰত ছয়া-ময়াকৈ দেখিছিল যদিও মালবিকাৰ এনে পৰিৱৰ্ত্তন লক্ষ্য কৰিবলৈ মাধৱৰ সুযোগ মিলি নাছিল। এতিয়া তেওঁৰ চেহেৰা দেখি মাধৱৰ সকলো সংযম লোপ পালে। ইঠাং থিয় হৈ চিঞৰি উঠিল,—“মালবিকা! মালবিকা! তুমিয়েই নে সেই মালবিকা!”

মাধৱ কঁপিবলৈ ধৰিলে। মাধৱক দেখি আৰু তেওঁৰ কথা শুনি মালবিকাৰো কঁপনি উঠিল, হাতৰ কাপ সৰি পৰিল, পিচ মুহূৰ্ত্ততে তেওঁ অচেতন হৈ মাটিত বাগৰি পৰিল।

ত্ৰিংশ অধ্যায়

ভুল সংশোধন

মাধৱে একে ভাঁপেই গৈ মালবিকাক ধৰি তুলিলে আৰু দাঙি লৈ গৈ পাটীত গুৱাই গুজ্জাৰ কৰিবলৈ লাগিল। মহেশ্বৰেও সাহায্য কৰিলে।

অলপ বেলি গুজ্জাৰ কৰাৰ পিচত মালবিকা সুস্থ হ'ল। মহেশ্বৰ অলপ সময় থাকি ওলাই আহিল। মাধৱে মালবিকাক সুধিলে,—“কেনে পাটীত?”

মালবিকা : ভাল পাইছে।

মাধৱ : হঠাৎ তোমাৰ এনে হ'ল কিয়?

মালবিকা : ক'ব নোৱাৰোঁ।

মাধৱ : মোক দেখিয়েই তোমাৰ এনে তোৱা নাই জানো?

মালবিকা : হ'ব পাৰে।

মাধৱে আৰু কি সুধিব, কি সুসুধিব একো স্তিৰ কৰিব নোৱাৰিলে; মোন হৈ একেবাহে চাই থাকিল মাথোন। মাধৱক নিমাত দেখি মালবিকাই সুধিলে,—“আপুনি নিকৰ্দ্দেশ হৈছিল কিয়?”

মাধৱ : তুমি ভুলুনাই ভাল।

মালবিকা : শুনা ভাল নে বেয়া ক'ব নোৱাৰোঁ, কিন্তু মই শুনিছোঁ। আগৈয়ে যদি সেই কথা জনিলোহেঁতেন।

মাধৱ : তেতিয়া কি হ'লহেঁতেন?

মালবিকা : বিষ্য হ'ব নোৱাৰিলেহেঁতেন।

মাধৱ : কিয়? তোমাৰ কোনো এই বিষয় মত নাছিল?

মালবিকা : কেতিয়াও নাছিল। যন্তৰ পশু বলি-শালৰ ওচৰলৈ যোৱা দি হৈ মই তোমাৰ ওচৰলৈ গৈছিলোঁ।

মাধৱ : তুমি তেন্তে আপত্তি নকৰিলা কিয়?

মালবিকা : আপত্তি বহুত কৰিছিলোঁ। যদিও আপত্তিৰ আচল কাৰণটো দেউতাক ভাঙি ক'ব পৰা নাছিলোঁ।

মাধৱ : পিচত সম্মতি দিলা কিয়?

মালবিকা : দেউতাই এনেকৈ বুজাবলৈ ধৰিলে যে মই সম্মতি নিদিলে তেওঁ লাজত পৰিব আৰু মৰ্মাত্মিক দুখ পাব। তথাপিও সম্মত হোৱা নাছিলোঁ; ভাবিছিলোঁ মোৰ মনৰ কথা সকলো কৈ আপোনাৰ পৰা পৰামৰ্শ ল'ম, কিন্তু সাহ ম'ল। এনেতে সেই দিনা বিয়া সম্পৰ্কে খালোচনাত আপুনিও যেতিয়া দেউতাক সমৰ্থন কৰা শুনিিলোঁ, তেতিয়া মোৰ সকলো আশাত জলাঞ্জলি দিবলৈ বাধ্য হ'লোঁ। তেতিয়া মোৰ দৃঢ় বিশ্বাস জন্মিল যে, আপুনি ইমান দিন মোক সৰু ভন-ব দৰে যেনেকৈ মৰম কৰি আহিছে আগলৈকো তাকেইহে কৰিব, আপোনাৰ লগত মোৰ বিয়া হোৱাৰ সমূলি আশা নাই। আনকালে দেউতাই এজন নহয় এজনৰ লগত বিয়া পাতিবলৈ ব্যস্ত হৈ থাকিবটো। বিয়াৰ পৰা মই যেতিয়া সুখী হ'ব নোৱাৰোঁহেঁতেন,

দেউতাক আনহকত চিন্তাত বাঞ্ছা
কিয় ? যাবে তাৰে লগত বিয়া হৈ
গলেই তেওঁৰ অসন্তোষ আৰু দুশ্চিন্তা
আঁতৰ হ'ব। এইবোৰ ভাবি-চিন্তি
শেহত আপত্তি কৰিবলৈ এৰি দিলোঁ।

মাধৱ : মই যদি তোমাৰ মনোভাব বুজিব
পাৰিলোঁহেতেন, তেনেহলে এই বিয়া
হ'বলৈ কেতিয়াও নিদিলাহেতেন। এই
বিয়াত তুমি সুখী হ'বা বুলি ভাবি
লৈছিলোঁ। আৰু সেই কাৰণেই দেউ-
তাৰাৰ প্ৰস্তাব সমৰ্থন কৰিছিলোঁ।
তেতিয়াই মই স্থিৰ কৰিছিলোঁ—মোৰ
স্বার্থৰ নিমিত্তে কেতিয়াও তোমাৰ সুখত
ব্যাঘাত নজন্মাব; তাতকৈ তোমাৰ
স্মৃতি-বিজ্ঞপ্তিত এই ঠাই পৰিত্যাগ কৰি
অজ্ঞাত বাস কৰিম। মুঠতে দুয়োৰে
ভুলত এই মহা অনর্থৰ সৃষ্টি হ'ল।

মালবিকা : মই ইয়ালৈ অহাৰ কথা আপুনি কেতিয়া
জানিলে ?

মাধৱ : এসপ্তাহমান আগতে মথুৰাৰ পৰা পোৱা
এখন চিঠিত তোমাৰ সকলো কথা
জানিব পাৰিলোঁ। তোমাক দেখা
পাবলৈ এটা প্ৰবল ধাউতি জন্মিল।
সিফালে ভাত কলাজৰেও শাম কাটিছে।
যি অলপ বাকী আছে তাৰ ভাৰ
আন স্নেহাস্বাদকৰ ওপৰত দি তোমাক
চাবলৈ লৰি আহিলোঁ। আহি পালেই
শুনিলোঁ—মহীধৰৰ ঘৈণীয়েকৰ টাই-
কয়েড। তেতিয়া ঘৰলৈ নাহি বাজে
বাজে বেমাৰীৰ খবৰ কৰিবলৈ গলোঁ।

তাতে তোমাক ছয়ায়য়াকৈ দেখা
পালোঁ। তেতিয়া মোৰ মনত এনে এটা
উদ্বেগৰ সৃষ্টি হৈছিল যে, কোনোমতেহে
নিজক চিন্তালি ৰাখিলোঁ। সেই কাৰণে
ইয়ালৈ আহিও পোনতে তোমাৰ কাষ
চাপিবলৈ সাহ জন্মা নাছিল।

মালবিকা : ময়ো সেই একে কাৰণতে ইমান বেলি-
লৈকে আঁতৰে আঁতৰে আছিলোঁ।
মহীধৰৰ ঘৰতেই কিজানি এনে ঘটনা
ঘটিলহেতেন। আপোনাক দেখিয়েই
মোৰ বুকু এনেকৈ চপচপাই আহিল
যে মই গতি বিষম দেখি ততালিকে
ওলাই গৈ বাহিৰৰ কঠ এটাত বহিলোঁ।
বহুত সময় মই একোকে ক'ব নোৱাৰি-
ছিলোঁ। তাৰ পিচত অলপ ৩৫
পাই লাহে লাহে ঘৰলৈ আহিলোঁ।
ইয়াতো ততালিকে লগ ধৰিলে কিবা
অনর্থ ঘটিব পাৰে বুলি ওলোৱা
নাছিলোঁ, তথাপিও শেহত ধৈৰ্য্য ৰাখিব
নোৱাৰিলোঁ।

মাধৱ : মই কেতিয়াও বিয়া কৰোৱাৰ কথা
ভবা নাছিলোঁ, কাৰণ বিয়া কৰালেও
মোৰ দাম্পত্য-জীৱন পৰসেৱাত উচৰ্গা
কৰিব লাগিব। সেই কাৰণেই তোমাক
প্ৰাণেৰে সৈতে ভাল পায়ো কেতিয়াও
তাৰ আভাস দিয়া নাছিলোঁ; বিবাহত
সুখী হ'বা বুলিয়েই তোমাক আনৰ
হাতত সপি দিয়াতো আপত্তি তোলা
নাছিলোঁ। কিন্তু ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা অন্তৰঙ্গ।
সম্পূৰ্ণ বিচ্ছেদ ঘটাব পিচতো তেওঁ

আকৌ আমাৰ মিলনৰ ব্যৱস্থা কৰিছে।
এতিয়া বুজিছোঁ তুমি মোৰ, আৰু মই
তোমাৰ; কোনেও আমাৰ মিলনত
বাধা দিব নোৱাৰে। মই তোমাক
বিয়া কৰাম।

মালবিকা : কেনেকৈ কৰাব! যদিও মোৰ বিয়া
হোমৰ গুৰিতেই শেষ, তথাপি লোকা-
চাৰ আৰু শাস্ত্ৰাচাৰমতে মই বিধবা।

মাধৱ : সি ঠিক এটা দুঃস্থৰ মাথোন। এতিয়া
সি নাই; আছে এটা এবিধ যোৱা
অৱসাদ। তাক পাহৰি ভাবিব লাগিব
যেন তোমাৰ বিয়া হোৱাই নাই।

মালবিকা : কিন্তু সমাজে তেওঁ সেই কথা নামানে
সমাজৰ মতে মই বিধবা।

মাধৱ : বিধবাবোৰে বিয়া হ'ব পাৰে।

মালবিকা : আপুনি তেন্তে বিধবা-বিবাহ সমৰ্থন
কৰে?

মাধৱ : স্থলবিশেষে কৰোঁ।

মালবিকা : কেনে স্থলত?

মাধৱ : যদি বিধবাই নিজে পুনৰ্বিবাহ কামনা
কৰে, যদি বিধবাৰ বয়স থাকে, আৰু
উপযুক্ত সন্তান নাথাকে। কম বয়সীয়া
আৰু সন্তানহীনা হলেও যি ব্ৰহ্মচাৰিণী
হৈ থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰে, তেওঁক গাৰ
বলৰে বিয়া দিবলৈ বা কৰাবলৈ চেষ্টা
কৰা অনুচিত। পৰাশৰ সংহিতাত
কৈছে,—

“নষ্টে যুতে প্ৰব্ৰজিতে ক্লীৰে চ পতিতে পতৌ।

পঞ্চম্বাপংসু নাবীণং পতিবৰ্ণ্যো বিধীয়তে॥”

কিন্তু হ'ব পাৰে বুলিলেই যে হ'বই

লাগিব এনে নহয়। হোৱাও যে বাধা
নাই তাকে হেঁ এই বচনে বুজায়।
ইচ্ছা নাথাকিলে অবিবাহিত ডেকা-
গাভৰু বিয়াৰ ব্যৱস্থাত নোসামাৰ
পাৰে। এতিয়া আন কথালৈ নগৈ
পোনে পোনে তোমাৰ কিবা আপত্তি
আছে নে নাই কোৱাঁ।

মালবিকা : আপোনাৰ আপত্তি নাথাকিলে মোৰ
কোনো আপত্তি থাকিব নোৱাৰে।
দেখাত আনৰ লগত বিয়া পাতিলেও
অন্তৰ্বেৰে সৈতে মই আপোনাৰ হৈ
আগেয়েও আছিলাঁ, এতিয়াও আছোঁ।
কিন্তু আপুনি ভাবি চাব সমাজৰ ফালৰ
পৰা এই বিবাহৰ দুটা আপত্তি ওলাব,
—এটা অসবৰ্ণ বিবাহ, আনটো
বিধবা-বিবাহ। ইয়াৰ পৰা যাতে
আপোনাৰ ভবিষ্যৎ অশাস্তিজনক নহয়,
তালৈ চাই কাম কৰিব।

মাধৱ : অশাস্তি হ'ব কিয়? যদি তুমি মোৰ
সহপাণিণী আৰু সহকৰ্মিণী হৈ শ্বশুৰী
হোৱা তেনেহলেই মই শাস্তি পাম।
লোকে কি বুলিব অকল তালৈকে
চাই কাম কৰা মোৰ অভ্যাস নাই;
প্ৰতিমাৰ সম্পৰ্কত বোধ কৰোঁ এই
কথা ভালকৈ বুজিবা পাৰিছা।

এনেতে মধেশ্বৰ সোমাই আহিল; মাধৱক ক'লে,
—“বোপা, মই তোমালোকৰ কথা-বতৰা শুনিছোঁ।

আমাৰ সকলোৰে এটা ভুল হৈ গ'ল। এতিয়া
তোমাৰ প্ৰস্তাব কাৰ্য্যত পৰিণত কৰাই একমাত্ৰ
ভুল-সংশোধনৰ উপায়। পলম কৰাব সক্ষম নাই।

ওচৰতে যি শুভ দিন পোৱা যায়, সেই দিনাই শুভ কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰা হওক। কি কোৱা?”

মাধৱ : মোৰ কবলৈ একো নাই। মালবিকাক সোধক। মালবিকাই আনন্দেৰে সন্মতি দিলে। কৰ্ত্তব্য সম্পাদনত ছয়ো ছয়োৰে সাহায্য আৰু সাহচৰ্য্য লাভ কৰিব পাৰিলেই আমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হ'লহেতেন। কিন্তু সমাজৰ চকুত আগৰ মালবিকা আৰু এতিয়াৰ মালবিকা সম্পূৰ্ণ বেলেগ। সেই কাৰণে এতিয়া কোনো সম্পৰ্ক নোহোৱাকৈ ঘনিষ্ঠতা ৰাখিলে সমাজে তেওঁৰ প্ৰতি অবিচাৰ কৰিব। সেই দেখিয়েইহে মই বিয়াৰ প্ৰস্তাব কৰিছোঁ। তত্পৰে এই বিয়া হৈ গ'লে সমাজৰ আগত এটা নতুন আদৰ্শও দাঙি ধৰা হ'ব।

মহেশ্বৰ : তোমাৰ সাধু উদ্দেশ্য সফল হওক, এয়ে মোৰ আশীৰ্বাদ।

তেতিয়া ছুখ-বেজাৰত গুকাই থকা তিনিওখন ছিয়াত আনন্দৰ চো উঠিল; আগন্তুক মিলনৰ সোণালী জেউতিত মাধৱ-মালবিকাৰ মুখমণ্ডল উজ্জ্বল হৈ পৰিল।

একত্ৰিংশ অধ্যায়

সংগঠনৰ নমুনা

মাধৱ গুৱাহাটীলৈ অহাৰ পিচ দিনা হাবিৰামৰ পৰা এখন চিঠি পালে। চিঠিখন মেলি তেওঁ বুজিলে

হাবিৰামে তেওঁৰ স্কুলৰ বছেৰেকীয়া উৎসৱ পাতিছে আৰু যিমানেই কাম থাকক, সকলো এৰি যেন মাধৱ উৎসৱত উপস্থিত থাকে তাৰ বাবে বিনীত অনুৰোধ জনাইছে।

মাধৱে দেখিলে উৎসৱলৈ আৰু চাৰি দিন মাত্ৰ বাকী। সেই কাৰণে তেওঁ পিচ দিনাই ডিব্ৰুগড়লৈ ৰাওনা হ'ল। উৎসৱৰ আগদিনাই তেওঁ ডিব্ৰুগড় পালে আৰু ককায়েকৰ ঘৰতে থাকিল। পিচ দিনা যথাসময়ত উৎসৱত যোগ দিবলৈ গ'ল। এইবাৰ কিন্তু বাটত মটৰ ৰাখিব লগা নহ'ল, এটা আহল-বহল নতুন বাট স্কুলৰ ওচৰলৈকে হৈ উঠিছে।

গাৱঁৰ খ্ৰী আগতকৈ বহুত পৰিৱৰ্ত্তিত হৈছে। গাওঁবুঢ়াৰ ঘৰৰ আগত থকা মুকলি ঠাই ডোখৰতে এটা আহল বহল স্কুল ঘৰ আৰু তাৰ ওচৰতে এটা নিয়মীয়া নাম ঘৰ সজা হৈছে। সভাৰ আয়োজন এই নাম ঘৰতে। ঠাইৰ অভাৱ পূৰাবলৈ ইয়াৰ ছয়কাষে চালি দিয়া হৈছে। সভাৰ লগতে ভাওনাৰো দিহা কৰা হৈছে। সভা আৰম্ভ হোৱাৰ আগতে ৰাজহুৱা নামকীৰ্ত্তন শেষ হৈছে। গাৱঁৰ মানুহৰ উপৰিও আন ঠাইৰ নিমন্ত্ৰিত লোক বহুতো গোট খাইছে। নগৰৰ পৰাও কেই গৰাকীমান ভদ্ৰলোক উৎসৱত যোগ দিবলৈ আহিছে। তাৰ ভিতৰত লোকেল বোৰ্ডৰ ছেয়াৰমেন আৰু ডেপুটি ইন্সপেক্টৰৰ নাম বিশেষভাবে উল্লেখযোগ্য। ছেয়াৰমেন ডাঙৰীয়াই আজিৰ সভাৰ নিৰ্বাচিত সভাপতি।

এটি বৰগীতেৰে সভাৰ কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰা হ'ল। হাবিৰামে বছেৰেকীয়া বিপোর্ট পাঠ কৰিলে। তাৰ পৰা জানিব পৰা গ'ল যে পুৱা-গধূলি দুই বেলা স্কুল সমানে চলি আছে। প্ৰায় সকলো লৰা-ছোৱালীয়েই আখৰ চিনা হৈছে। বয়সিয়ালৰ ভিতৰতো আধা-

আধিয়ে কীৰ্ত্তন পুথি জেঁটাই জেঁটাই পঢ়িব পৰা হৈছে। ভীম-চৰিতৰ পদ বহুতৰ মুখে মুখে।

স্কুল চলোৱাৰ বাহিৰেও সকলো গঞা লগ লাগি আলিবাট বান্ধি লৈছে, নামঘৰ সাজিছে আৰু লগে লগে ঘৰৰ ভিতৰতো কিছুমান নীতি-নিয়ম পালি চলিবলৈ শিকিছে। মুঠতে এবছৰৰ ভিতৰত এই গাৱঁৰ যি পৰিমাণে সংস্কাৰ সাধন হৈছে, এনেকৈ চলিলে চাৰি পাঁচ বছৰৰ ভিতৰত ই এখন উন্নত অসমীয়া গাৱঁত পৰিণত হ'ব বুলি বিশ্বাস কৰিব পাৰি।

মাধৱৰ মনত পৰম আনন্দ। হাবিবামৰ পৰা তেওঁ গিমান আশা কৰিছিল তাতকৈ বহুশে বেছি কাম হোৱা দেখি হাবিবামক বিশেষ প্ৰশংসা কৰি ক'লে,—“আমাব ডেকাসকলৰ কৰ্মশক্তি যথেষ্ট আছে, কিন্তু উপযুক্ত ক্ষেত্ৰত নিযুক্ত হ'বলৈ সুযোগ নোপোৱাত তেওঁলোকৰ সেই শক্তি স্তম্ভ অৱস্থাত থাকি যাব। এইজন কৰ্মীয়েই এদিন ক্ষেত্ৰৰ অৰ্ণৱ অক্ষয় হৈ আছিল। আজি তেওঁ মনোমত কৰ্মক্ষেত্ৰ পাতি অসম্ভৱক সম্ভৱ কৰি তুলিব পাৰিছে। তেওঁক আহি লৈ যদি প্ৰত্যেক মহকুমাত দুই-এজনকৈও এনে কৰ্মী ওলায়, তেন্তে দহ বছৰৰ ভিতৰত দেশৰ শ্ৰী বদলি হৈ যাব। শিক্ষিত নিবস্তুৱাসকলে এওৰ আহি ল'লে নিজৰ আৰু দেশৰ প্ৰভুত কল্যান সাধিব পাৰিব।”

সভাপতি ডাঙৰীয়ায়ো হাবিবামক বিস্তৰ প্ৰশংসা কৰিলে আৰু বাইজকো ধন্যবাদ জনালে। স্কুলখন বোৰ্ডৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবলৈ তেতিয়াই তেওঁ গাত ল'লে, লগতে লোকেল বোৰ্ডৰ খৰচত স্কুলৰ ওচৰত এটা পকা কুঁৱা দিবলৈ আৰু বাইজে বন্ধা আলিটোৰ তৰিয়াং মেৰামতিৰ ভাৰ লবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে।

হাবিৰামে ক'লে—“আগেয়ে যদিও এনে কাৰ্য্য

আৰম্ভ কৰা টান কাম আছিল, এতিয়া তেনে নহয়। ইয়াৰ ভিতৰতে বহুতো গাৱঁৰ মানুহৰ লগত মোৰ চিনা পৰিচয় হৈছে আৰু তেওঁলোকেও যোৰ বিচাৰিছে। এই গাৱঁৰ সংগঠন এক প্ৰকাৰ আৰম্ভ হৈছে, স্কুলখনো বোৰ্ডে গ্ৰহণ কৰিছে। এতেকে ইয়াৰ পৰিচালনাৰ ভাৰ বোৰ্ডে আন শিক্ষকৰ ওপৰত দি মোক অজবাই দিব লাগে যাতে সোনকালে মই আন এখন এনে গাৱঁত কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰিব পাৰোঁ।”

হাবিবামৰ কথাত বাইজৰ চুপাৰ আপত্তি উঠিল। তেওঁলোকে কোনোমতেই হাবিবামক এৰি নিদিযে। অগত্যা ছেয়াৰমেন, ডেপুটি ইন্সপেক্টৰ, মাধৱ আদি সকলোৱে পৰামৰ্শ কৰি দিব কৰিলে যে আৰু এনডবলৈ হাবিবাম সেই স্কুলত থাকিব। গাওঁবটাৰ পুতেক তেওঁৰ সহকাৰী হ'ব। ইয়াৰ ভিতৰত হাবিবামে আকৰি সময়ত আন এখন গাৱঁত কাম আৰম্ভ কৰিবলৈ আয়োজন কৰিব পাৰিব। এবছৰৰ মূৰত বোৰ্ডে নতুন শিক্ষক নিযুক্ত কৰি তেওঁক অজবাই দিব।

সভাত চাৰিটা আৱৃতি হৈছিল। আৱৃতি কেইটা অতি উৎকৃষ্ট নহ'লেও সমজুৱাক সন্তোষ দিব পৰা সিধ হৈছিল।

সভাৰ অন্তত প্ৰসাদ বিতৰণ হয় আৰু ছবিগি-বটীয়া অভাগতসকলক সামান্য ডলযোগ কৰোৱা হয়।

ৰাতি খটামূৰ বধ ভাওনা। হাবিবামৰ যন্ত্ৰত বস্তুৱাসকলৰ ভিতৰত এটা ভাওনাৰ জোৰাও হৈ উঠিছে। অহম্মেদ গায়েন, বায়ন আৰু শূদ্ৰধাৰ ওচৰৰে এখন অসমীয়া গাৱঁ। এই কেইটা কাম বস্তুৱাইতে এতিয়াও ভালকৈ চলাব পৰা হোৱা নাহি।

নতুন জোৰাৰ আয়োজন হিচাপে ভাওনা ভালেকৈ

হৈছিল; ক'বাত কিবা আসোঁৱাহ থাকিলেও দৰ্শক-সকলে তাক খবিবলগীয়া বুলি নাভাবিছিল। বহুৱা-ইঁতৰ ভাওনা কেনে হয় চাবলৈ বহুত দূৰৈৰ মানুহো আহিছিল।

ছেয়াৰ মেন, ডেপুটি আৰু মাধৱ ভাওনাত উপস্থিত আছিল। এজন মানুহে এবছৰত এখন বহুৱা গাৱঁত ইমানবোৰ সংস্কাৰ সাধন কৰিব পৰা দেখি তেওঁলোকে বিস্ময় মানিছিল আৰু হাবিবামক পুনঃ পুনঃ শ্ৰদ্ধাবাদ দিছিল।

হাবিবামে কৈছিল,—“মই নিমিত্ত মাত্ৰ, আচল কাম হৈছে ভূঞা ডাঙৰীয়াৰ পৰা। তেখেত আহি দিহা লগাই দি নোযোৱা হ'লে এই কাম মোৰ দ্বাৰা কেতিয়াও নহ'লহেতেন। তেখেত মোৰ গুৰু। শিষ্যই কিবা ডাঙৰ কাম কৰিলেও প্ৰকৃততে সি গুৰুৰ প্ৰভাৱতহে হয়।”

উৎসৱ শেষ হ'ল। হাবিবামৰ ভবিত্যং কৰ্ম-পদ্ধতি সম্পৰ্কে বিশদ আলোচনা কৰি ৰাইজৰ জয়-ধ্বনি আৰু আশীৰ্বাদৰ মাজত মাধৱ পুৱতী নিশা নগৰলৈ উলটিল।

পিচদিনা মাধৱ ডিব্ৰুগড়তে থাকিল। মাক আৰু ককায়েকৰ লগত কথা পাৰ্ঠোতে কথা-প্ৰসঙ্গত মাধৱৰ বিয়াৰ কথাও ওলাল। মাধৱে মালবিকাক বিয়া কৰোৱাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে। কথাটো শুনি যাদৱে নাক কোঁচাই ক'লে,—“মই দেখিছোঁ তোক তেজপুৰৰ পগলা ফাটেকত থোৱাই হে যুগুত।” মাকে ক'লে,—“ইমানবোৰ ভাল ভাল ছোৱালী যাচি দিওঁতেও তোৰ সেইজনীহে পছন্দ হ'ল। জাত-কুলৰ ঠিক নাই, তাতে আকৌ লোকে নিয়া ডিকতা! তোক কিবা আহুতি খুৱালে কিছুমানে হে।”

মাধৱে ক'লে—“মোৰ কাৰ্য্যত মালবিকাই সাহায্য

কৰিব পাৰিব, আৰু মোকো তেওঁৰ সাহায্য লাগিবই। কোনো সামাজিক সম্পৰ্ক নথকা সাহচৰ্য্যই মানুহক কিছুমান কেলেঙ্কাৰী উদ্ভাবন কৰিবলৈ সুযোগ দিব। সেই কাৰণেই এই বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ। নতুবা বিয়াৰ প্ৰতি মোৰ কোনো আগ্ৰহ নাই।”

কিছুপৰ মৌন হৈ থাকি যাদৱে ক'লে,—“তোক বুজাবলৈ যোৱাটো বিড়ম্বনা। ঢেকুৱা ঠাৰি ঘিমান সিজালেও নিসিজে। সেই কাৰণে তোৰ যি ইচ্ছা কৰ তাকে। কিন্তু আমাক নুসুখিবি আৰু যদি বিয়া পাত আমাক নামাতিবি। মাতিলেও যাব নোৱাৰিম।”

মাধৱ : তোমালোকৰ আপত্তি থাকিলে মই বিয়া নকৰাবও পাৰোঁ।

যাদৱ : তাৰ পৰা লাভ একো নহয়। তত বিয়া নকৰালেও লগ নেৰ বুলি কৈছই, তাতকৈ বিয়া কৰাই লগ লোৱাই ভাল।

যাদৱৰ কথা শুনি মাকে মনে মনে থাকিল। মাধৱে যথালান্ধ বুলি ককায়েকৰ সিদ্ধান্তকে গ্ৰহণ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিলে।

পিচ দিনা ককায়েকইঁতৰ পৰা বিদায় লৈ মাধৱ গুৱাহাটীলৈ উলটিল।

দ্বাত্রিংশ অধ্যায়

ঈশ্বৰৰ কৰুণা

ওপৰত কোৱা ঘটনাৰ প্ৰায় এমাহমানৰ মূৰত মাধৱ আৰু মালবিকাৰ শুভ পৰিণয় সম্পন্ন হ'ল; দুখনি বুভুক্ষিত হিয়াৰ অতৃপ্ত আকাজক্যই তৃপ্তি লাভ কৰিলে। অব্যবত দুটি দেখিলেও তেওঁলোকৰ

ভাৰ-চিন্তা, শয়ন-ভোজন, ইচ্ছা-অভিলাষ, ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম সকলো একে আছিল। মাথৰে আজি-কালি তেওঁৰ সকলো কাৰ্য্যত মালবিকাৰ সাহায্য বিচাৰে : মাল-বিকায়ো মাথৰে যেনেকৈ কৰিলেহেতন ঠিক স্বে-কৈয়ে সকলো কাম সমাধা কৰে।

বিয়াৰ ছমাহমানৰ পিচত এদিন আবেলি ছয়ো চোতালতে বহি কথা পাতি আছিল। হঠাৎ মাথৰে ক'লে,—“বুঢ়া লোকে কয় ঈশ্বৰে যি কৰে ভাল-লৈকে কৰে। বহুত সময়ত এষ্টটো সচা যেন নালাগিলেও আমাৰ জীৱনত তাৰ সংগত পূবাকৈ উপলব্ধি কৰিব পাৰিছো।”

মালবিকা : কি বিষয়ত ?

মাথৰ : আমাৰ বিয়াৰ কথাৰ কৈছো। চোৱাঁ, সদায় মোৰ ভয় আছিল তুমি মোৰ লগত দুখ পাবা বুলি; কিয়নো মোৰ দৰে কষ্ট স্বীকাৰ কৰাৰ অভ্যাস তোমাৰ নাছিল। তাৰ পিচত হ'ল দামোদৰৰ লগত তোমাৰ বিয়া। লগে লগে আমাৰ মুখৰ হাঁহি মাৰ গ'ল। কিন্তু ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা চোৱাঁ,—তোমাৰ কোমাৰীও নষ্ট নকৰিলে, অথচ মোৰ লগত বিনা কষ্টে চলিব পৰাকৈ তোমাক গঢ়ি দিলে। অকল সেয়ে নহয়, ধনৰ অভাবত কৰিব নোৱাৰা প্ৰয়োজনীয় কাম কৰিবলৈ তোমাৰ হাতত এটা মূলাবান সম্পত্তিও অৰ্পণ কৰিলে। তেওঁ যেন আমাৰ সামান্য অমিল গুচাই মিলনৰ বাট পৰিষ্কাৰকৈ বান্ধিবৰ নিমিত্তেই এই কিয়াখন পাতিছিল। প্ৰথমতে যদিও ইয়াক অভিশাপ বুলি ভাবিছিলোঁ,

এতিয়া সি বৰত পৰিণত হৈছে।

মালবিকা : যি হওক, সেইবোৰ কথা সমাধিৰ গৰ্ভত লয় যাবলৈ দিয়াই ভাল। তাৰ স্মৃতি আনন্দদায়ক নহয়।

মাথৰ . বাক, ফুলিয়াওঁ আক। দুখ বেজাৰৰ মাজে দিও যে ঈশ্বৰে কৰুণা প্ৰকাশ কৰে, সেই ভাব মনলৈ আছিলত হে উদাহৰণস্বৰূপে কথাটো কলোঁ। খং নকৰিবা দেই।

এনেতে পিয়নে কেইখনমান চিঠি দি গ'ল।

মাথৰে চিঠিবোৰ চাওঁ দেখিলে তাৰে এখন পূৰ্বৰ পৰা আহিছে। পূৰ্বৰ পৰা তেওঁলৈ চিঠি দিব লগায়া কোনো মানুহ নাছিল; সেই কাৰণে তেওঁ সেইখনকে আগেয়ে মেলি চালে। মেলিয়েই বুজিলে চিঠিখন প্ৰতিমাৰ পৰা আহিছে। তেওঁ পাঢ়ি গ'ল :—
শ্ৰীচৰণকমলেশ্বৰ,—

বহুত দিন একো লিখা নাই, আপোনাৰো একো বাতৰি পোৱা নাই। আজি মই মূছাৰ ছয়াৰ-দলিত। শেষ দেখাৰ নিমিত্তে প্ৰাণ কান্দি উঠিছে। অভাগিনীৰ শেষ অন্তিমোহ বাখিব নে? চিঠি পালেই আহিলে দেখা পাবও পাৰোঁ, পলম কৰিলে আশা নাই। মোৰ শেষ সম্বল আপোনাৰ পদ-দুলি এটিৰ পৰাও বঞ্চিত কৰিব নে!

আপোনাৰ
পতিভা পিত্তা
প্ৰতিমা

প্ৰতিমাক ঘৰত সোমাবলৈ নিদি খেদোৱাৰ দিনাবে পৰা মাথৰে কোনো খবৰ লোৱা নাই। প্ৰতিমাৰো ইয়াৰ আগলৈকে একো লিখা নাছিল। মাজে মাজে যে মাথৰে প্ৰতিমাৰ কথা নাভাবে

এনে নহয় ; কিন্তু ভবাতেই অন্ত হয় ; তেওঁ যে এজনী পতিতাক উদ্ধাৰ কৰিও বাখিব নোৱাৰিলে তাৰ কাৰণ উলিয়াবলৈ যত্ন কৰি হতাশ হয় ; ক'ত যে ভুল হ'ল তাক কোনোমতে ধৰিব নোৱাৰে। আজি এই চিঠি পাই আকৌ সকলোবোৰ ঘটনা তেওঁৰ চকুৰ আগত ফটফটীয়া হৈ জ্বিলিকি পৰিল। তেওঁ মৌন হৈ চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে। অলপ পাচত মালবিকাই সুধিলে,—“পিচে কি কৰিব খুজিছে? যাব। নে নাযায়?”

মাধৱ : যাম। কালিলৈ পুৱাৰ গাড়ীতে যাম।

কিন্তু অকলৈ নহয়, তুমিও ওলাব লাগিব।

মাধৱৰ প্ৰস্তাবত মালবিকাই আনন্দ পালে। কিয়নো এই ছেগতে তেওঁ বহুতো নেদেখা ঠাই দেখিবলৈ পাব। তেওঁ তেতিয়াৰে পৰা লাগতিয়াল বস্তু-বাহানি ঠিক কৰাত লাগিল।

ত্ৰয়ত্ৰিংশ অধ্যায়

পদধূলি

পিচ দিনা গুৱাহাটীৰ পৰা যাত্ৰা কৰি মাধৱ আৰু মালবিকাই চতুৰ্থ দিনা পুৰী পালেগৈ। সাগৰৰ তীৰত এই মহাতীৰ্থ আজি কত কাল বোগী-ভোগী, উচ্চ-নীচ, সাধু-অসাধু, ধনী-দৰিদ্ৰ সকলোৰে মিলন-ক্ষেত্ৰ হৈ বিৰাজ কৰিছে। কত শত যাত্ৰী অশেষ কষ্ট স্বীকাৰ কৰি এই পুণ্য ক্ষেত্ৰত পবিত্ৰ হ'বলৈ আহিছে! কত বোগীয়ে সমুদ্ৰ-তীৰৰ স্বাস্থ্যবাসত বোগমুক্তিৰ সাধনা কৰিছে! কালৰ প্ৰভাবে ইয়াৰ মহিমা কমাব পৰা নাই, বৰং দিনে দিনে বঢ়াব

লাগিছে।

মাধৱ আৰু মালবিকা সাগৰৰ পাৰত উপস্থিত হ'ল। সাগৰৰ বুকত সৌন্দৰ্য্য আৰু ভীষণতাৰ লীলাখেলা দেখি ছয়োৰে প্ৰাণত এটা অনিৰ্ব্বচনীয় পুলক জাগি উঠিল। কি বিশাল তাৰ অবয়ব! কি অসীম তাৰ বিস্তৃতি! তাৰ শেষ সীমা আকাশৰ লগত মিলি, তলে-ওপৰে বিৰাট নীলিমাব সৃষ্টি কৰি যেন নীলাম্বৰৰ বিৰাট বপু বাস্তৱ কৰি তুলিছে; উদ্বেলিত তৰঙ্গ-মালাৰ তাণ্ডব নৃত্যই তটভূমি বিকম্পিত কৰিছে; গুৰু-গন্তীৰ নিৰ্ঘোষে শ্ৰোতাৰ অন্তৰত একে লগে শ্ৰদ্ধা আৰু ভীতি উৎপাদন কৰিছে। সূৰ্য্যকিৰণত ফেনিল নালাম্বুৰাশি মণিময় উত্তৰীয়ৰ দৰে জ্বলমিলাব লাগিছে।

পাৰত বহুতো মানুহ—কোনো স্নানার্থী, কোনো ভিক্ষার্থী, কোনোবা আকৌ শীতল সমীৰণার্থী। কোনো কোনোৱে স্নান কৰিছে,—অভিজ্ঞ জনে পানীত বুৰিয়াই নাইবা জঁপিয়াই চৌৰ হাত সাৰিছে, অনভিজ্ঞ জন চৌৰ ঠেলাত পাৰত ছিটিকি পৰিছে। সমুদ্ৰৰ এই আন্দোলিত বুকুৰ ওপৰে দি ছটীয়া কাঠত উঠি মাছমৰায়াই নিঃসংশয়ে মাছ মাৰি ফুৰিছে। ভিক্ষুকৰ কাকুতিত কোনোৱে এটা পাই পেলাই দিছে, কোনোৱে বা দুই চাইটা টান কথা শুনাই দি আঁতৰি গৈছে। কোনোৱে আকৌ পাই এটা লৈ সাগৰৰ মাজলৈ দলিয়াই দিছে, আৰু কুৰি ডেৰ কুৰি সকলোবাই পানীত বুৰিয়াই বিচাৰি ফুৰাৰ পাচত কোনোবা এটাই দাঁতেৰে কামুৰি লৈ ওলাই আহিছে।

মাধৱ আৰু মালবিকাই বেছি পৰ এইবোৰলৈ চকু দিব পৰা নাছিল; কিয়নো আমোদত কটাবলৈ তেওঁলোকৰ সময় নাছিল। তেওঁলোকে চিঠিত দিয়া

ঠিকনামতে প্ৰতিমা থকা ঠাই বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। বহুত অনুসন্ধানৰ পিচত সাগৰৰ দাঁতিৰে সৰু ঘৰ এটাৰ খোটালাী এটাত প্ৰতিমা থকাৰ গম পাই ছয়ো ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। তেওঁলোকে গৈয়েই দেখিলে এখন শয্যাতে প্ৰতিমা শুই আছে। প্ৰতিমাক দেখি চিনিবৰ সাধা নাই; দেহত হাড়-ছাল-মাত্ৰ অৱশেষ; মুখত কাস্তি নাই, চকু জ্যোতিহীন, ওচৰত এজনী চাকৰণী।

মাধৱৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত চাকৰণীজনীয়ে ক'লে, — “কালিৰে পৰা একো ক'বই নোৱাৰে; মাংস-কথা, আহাৰ পানী সকলো বন্ধ।”

মাধৱ ওচৰ চাপি প্ৰতিমাৰ গাত হাত দি চালে। নাড়ীৰ গতি লক্ষ্য কৰিলে। তেওঁৰ চকু টলটলীয়৷ হ'ল; মালবিকাক ক'লে,—“ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ বাহিৰে আৰু কৰিবলৈ একো নাই।”

ইঠাৎ প্ৰতিমাই চকু মেলিলে। কিন্তু সেই চকুত মানুহ চিনিবৰ জোখাই জ্যোতি নাছিল। মাধৱে ক'লে—“প্ৰতিমা, মই আহিছো।”

প্ৰতিমাই কিবা ক'লে, কিন্তু সি অস্পষ্ট। তথাপি মাধৱে তিনিটা কথা বুজিব পাৰিলে,— “আহিল! ভাগ্য! পদধূলি!”

যন্ত্ৰচালিতৰ দৰে মাধৱে পদধূলি দিলে। প্ৰতিমাৰ মুখত এটা তৃপ্তিৰ পোহৰ পৰিল। মাধৱে কি কৰিব, কি নকৰিব একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি নিৰ্বাক নিশ্চল হৈ মুখলৈ চাই থাকিল।

ইঠাৎ প্ৰতিমাই মূৰ লবালে, যেন তেওঁ উঠিব খুজিছে। মাধৱে তাত বাধা দিবৰ উদ্দেশ্যেই সাতটি ধৰিলে। কিন্তু পিচ মুহূৰ্ততে বৃজিলে সকলো অস্ত হ'ল, প্ৰতিমাৰ প্ৰাণ-পৰী উৰি গ'ল, যেন মাধৱক দেখা পাবৰ নিমিত্তেই হে বাট চাই আহিল।

মাধৱ আৰু মালবিকাই চকু-লো: মচিলে। চাকৰণীজনীয়ে চিঞৰি চিঞৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

মৃতদেহ সংকাৰৰ নিমিত্তে নিবলৈ ধৰোঁতে প্ৰতিমাৰ হাতৰ পৰা এখন চিঠি সৰি পৰিল। চিঠিৰ বিজ্ঞাপ চাই মাধৱে দেখিলে সেইখন তেওঁলোকে লিখা চিঠি। তাক তেওঁ ভালকৈ বাখি ধ'লে।

সেৱা-সমিতিৰ সাহায্যে মৃতদেহৰ সংকাৰ সম্পন্ন হ'ল।

চতুৰ্দ্দশ অধ্যায়

প্ৰতিমাৰ চিঠি

প্ৰতিমাৰ পাৰ্থিৱ অংশৰ ভাৰ্য্যত পৰিণত কৰি আহি মাধৱে চিঠিখন মেলিলে। মালবিকাও ওচৰতে বহিল। মাধৱে পঢ়িবলৈ ধৰিলে:

শ্ৰীচৰণকমলেশ্বৰ,

কোনো বাতৰি নিদিয়াটো আজি এবছৰ পাৰ হৈ গ'ল। আপুনি কি কৰিছে, ক'ত আছে, ভাবো হু নাপাওঁ। আজি মোৰ অৱস্থা সন্তটজনক, আৰু কেইদিন জীয়াই থাকোঁ ক'ব নোৱাৰোঁ। আপোনাক এবাৰ দেখা পাবলৈ বৰ হাবিয়াস জন্মিছে, মোৰ আশা পূৰ্ণ হ'ব নে? পাপীয়সীক আপুনি কমা কৰিব পাৰিব নে? অস্তিত্বত এবাৰ পদ-ধূলি ল'বলৈ সুযোগ দিব নে?

ইয়াৰ আগতে আপোনাক মাতি এখন চিঠি লিখিছিলোঁ, শেষ দেখাৰ নিমিত্তে অনুৰোধ কৰি। আপুনি যদি ঠিক সময়ত চিঠিখন পায়, আৰু মোৰ অনুৰোধ বাখে, তেন্তেহলে হয়তো এই চিঠি নিলিখিলেও হ'লহেতেন। কিন্তু যদি কিবা স্বৰূপে নাপায়,

বা পালেও নাহে, নাইবা আহিলেও যদি সেই সময়লৈ মোৰ কথা ক'বৰ শক্তি নাথাকে, তেন্তে মোৰ কবলগীয়া বহুতো কথা মনতে থাকি যাব। সেই কাৰণে মোৰ কবলগীয়া সকলো কথা এই চিঠিত চমুকৈ লিখি থ'ব খুজিছোঁ। যদি আহে হাতে হাতে দিম, নাহিলে মোৰ মৃত্যুৰ পাচত পঠিওৱাৰ ব্যৱস্থা কৰি যাম।

মই যিখিনি কথা লিখিম সি মোৰ ব্যক্তিগত হলেও তাৰ পৰা আপোনাবোৰ উপকাৰ নোহোৱাকৈ নাথাকে। আপুনি সংস্কাৰত্ৰতী, সেই কাৰণে আপোনাৰ কাৰ্য্যত শেষ মুহূৰ্ত্তত কিছু সাহায্য কৰিব পাৰিম বুলিয়েই মোৰ কাহিনী বৰ্ণাব খুজিছোঁ। তাৰ দ্বাৰা অতি সামান্যভাবে আপোনাৰ ঋণ পৰিশোধ কৰা হ'ব বুলিও মোৰ মনত ধাৰণা জন্মিছে।

আপুনি উদাৰ, সবল। এই উদাৰতা আৰু সবলতা লৈয়েই আপোনাৰ কাৰ্য্যক্ষেত্ৰত নামিছে। কিন্তু সংসাৰখন কুটিলতা আৰু জটিলতাবে পৰিপূৰ্ণ; সেই কাৰণে বহুত সময়তেই আপুনি প্ৰভাৱিত হৈছে। আপুনি এতিয়াও মানব-চৰিত্ৰ ভালকৈ অধ্যয়ন কৰিব পৰা নাই। অকল আদৰ্শৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কাৰ্য্য কৰিলে সদায় কৃতকাৰ্য্য হ'ব নোৱাৰি, তাৰ আগতে কাৰ্য্যক্ষেত্ৰ ভালকৈ পৰীক্ষা কৰি ল'ব পাৰিব লাগে।

প্ৰথমেই ধৰক নাৰী-চৰিত্ৰ। সেই বিষয়ে আপোনাৰ কোনো স্পষ্ট ধাৰণা নাই। নহ'লে মোৰ দৰে ডাঙৰ-দীঘল হোৱা, মোৰ দৰে অৱস্থাত পৰা এজনী তিকতাৰ যি কোনো কথাকে আপুনি বিশ্বাস কৰি নগ'লহেতেন। ধৰক মোৰ চিঠিখন। সেইখন আপোনাক জালত পেলাবলৈ তৰা এখন জাল মাথোন। মোৰ মৰিবৰ ইচ্ছা সমূলি নাছিল, আৰু থকা হ'লে

সেই চিঠি মোৰ মৃত্যুৰ পিচত পোৱাৰহে দিহা কৰিলোঁহেতেন। মই আগধৰি আৰু সন্দেহজনক ভাবে চিঠিখন দিয়াৰ উদ্দেশ্য আছিল যাতে আপুনি আগতে নপঢ়াকৈ থাকিব নোৱাৰে। আপুনি যেনে সবল, পঢ়িলে যে মোৰ প্ৰত্যেকটো কথাকে বিশ্বাস কৰিব সেইটো মই ধৰি লৈছিলোঁ। মই ভাবিছিলোঁ আপুনি চিঠিখন পঢ়িবই আৰু মোক বক্ষা কৰিবলৈ যাবই। মই তেতিয়া মোৰ সন্তানৰ দায়িত্ব আপোনাৰ গাত আৰোপ কৰিবলৈ সুযোগ পাম; কিয়নো মোক মৰিবলৈ এৰি দিয়াতকৈ তেনে দায়িত্ব লবলৈকে আপুনি আগ বাঢ়িব বুলি মোৰ সুদৃঢ় বিশ্বাস আছিল। মই যি ভাবিছিলোঁ ঘটত হোৱা ঘটনাই তাতকৈ বহুত গুণে বেছিকৈ মোৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি কৰিলে; মই নিজে আপোনাৰ গাত দায়িত্ব আৰোপ কৰিবৰ নিমিত্তে একো নকৰাকৈ গোটেই নগৰে আপোনাৰ লগত মোৰ অভিলষিত সম্বন্ধ সাব্যস্ত কৰিলে। মই আপোনাক ছুখ কৰি দেখুৱালেও মনত আনন্দ পালোঁ।

তাৰ পাচত মোৰ অলপ চেতনা আহিছিল আৰু আপোনাৰ নিৰ্দেশমতে কাৰ্য্য কৰি অৰ্ঠাত জীৱন একবকম পাহৰি গৈছিলোঁ। কিন্তু এইখিনি-তেই আকোঁ এটা নতুন সমস্যাৰ উদ্ভব হ'ল। প্ৰথমতে আত্মবক্ষাৰ নিমিত্তে আপোনাক প্ৰভাৱিত কৰি যি সম্পৰ্ক স্থাপনৰ সুবিধা কৰিছিলোঁ, সি অস্তুৰত লাহে লাহে ইমান দৃঢ়ভাবে ঠাই ল'লে যে তাক আঁত-বোৱা মোৰ অসাধ্য হ'ল। তেতিয়া আপোনাক অস্তুৰেৰে সৈতে ভাল পাবলৈ ধৰিলোঁ। মানুহৰ পৰিচয় দিবলৈ নহয়, সঁচাকৈয়ে মই আপোনাৰ সহধৰ্ম্মিণী হ'ব পাৰিম বুলি আশা কৰিছিলোঁ। কিন্তু মোৰ সকলো আশা মিছা হ'ল। কত ভাবে

আপোনাৰ মন যোগাবলৈ চেষ্টা কৰিলোঁ, কামেৰে সৈতে কিমান প্ৰকাৰে মোৰ ভালপোৱা দেখুৱালোঁ। আপোনাৰ সন্তোষৰ নিমিত্তেই কিমান কঠোৰ নীতি পালন কৰি দিন কটালোঁ, কিন্তু একোৱেই আপোনাৰ নিৰ্ৰিকাকৰ চিত্তত অলপো হাব বগুৱাব নোৱাৰিলোঁ। সচা, আপুনি মোক মৰম কৰিছিল, সকলো বিপদ-আপদত বন্ধা কৰিছিল, কিন্তু কৰিছিল পিতৃয়ে কন্যাৰ প্ৰতি গুৰুত শিৰ্ষক পাত কৰাৰ দৰে। আপোনাৰ এই বাস্তৱে মোৰ কামনাৰ ওপৰত জুইত বিদ্রোহৰ ঘিউ ঢালি লৈছিল। আপোনাৰ লগৰ পৰা আঁতৰি কংগ্ৰেচত যোগ দিয়াৰ এয়ে প্ৰধান কাৰণ। কেতিয়া ভাবিছিলোঁ যে যদি থাকিলে কামনাৰ তীব্ৰতা কমি আছিল, আৰু দি কাৰ্য্যত লাগিম সিও আপোনাৰ কাৰ্য্যৰ বৈৰোধ নহয়। ওচৰত থাকিলে কেতিয়াবা অসময়ত এচপোনাৰ আপোনাৰ বিৰক্তি উদ্ভাব পাৰোঁ বুলিও মনত ভয় আছিল।

কংগ্ৰেচৰ কাৰ্য্যত লাগি পথমৰে পৰা নানা ঠাইত আদৰ অভ্যর্থনা পাই বমকৈ যে ফৰ্ণি উঠিছিলোঁ, সেইটো আপোনালৈ লিখা চিঠিও পাইছে। সেই চিঠিৰ উত্তৰত আপুনি যি লিখিছিল তাত মই বৰ বেজাৰ পাইছিলোঁ আৰু সেই গছো আপোনালৈ আৰু একো নিৰ্ম্মাণত স্থিৰ কৰিছিলোঁ। কিন্তু এতিয়া স্বীকাৰ কৰোঁ, আপোনাৰ ভৱিষ্যৎ বাণী আখৰে আখৰ ফলিয়ালে। আপোনাৰ আটাইবোৰ সিদ্ধান্তৰ ভিতৰত এইটোৱেই হৈ সম্পূৰ্ণ নিৰ্ভুল।

আপোনালৈ চিঠি লিখাৰ সময়ত আৰু তাৰো কিছু দিন পাচলৈকে মই সঁচাকৈয়ে মোৰ চৰিত্ৰৰ বাবে গৰ্ব্ব কৰিব পৰা হৈয়েই আছিলোঁ। তাৰ

কাৰণ দুটা। এটা হৈছে আপোনাৰ প্ৰতি মোৰ অগ্ৰৰ আকৰ্ষণ, আৰু আনটো হৈছে মই আপোনাৰ সহধৰ্ম্মণী বুলি কল্পাসকলে কথা বিলাস। প্ৰথমটো কাৰণ মই কাকো প্ৰজ্ঞা দিয়া নাছিলোঁ, আৰু দ্বিতীয়টো কাৰণ মোৰ প্ৰতি অশঙ্কানক কোনো ভাব দেখুৱাবলৈ কোনোবা কৰা নাছিল। দিন যমান্তে যুগলি হবলৈ ধৰিলে, কাৰণ দুটাও সিমানেই সোণ হৈ আহিবলৈ ধৰিলে। নানা ঠাইত যদি ফুৰি গ্ৰাম্য হৈ যোঁৱা কেম্পলৈ ঘূৰি আহোঁ, তেতিয়া নানা জনে নানা প্ৰকাৰে পৰিচয়্য কৰিবলৈ আহিব কৰে, কোনোৱে বিচৰী লৈ বিচি লৈ, কোনোৱে তৰু-ভৰি পিটিকি দিয়ে, কোনোৱে কপালত অট্টক লান বা আন কোনে কিবাকিবি প্ৰয়োগ কৰে। পুৰুষ লগত এনেবিধৰ সাহচৰ্য্যই লাতে লাতে মোৰ মনত কামনা আকৌ বগাই তুলিলে আৰু কেইলোকৰ এনে ধৰণৰ সম্পৰ্কত আপত্তি নপকা দেখি কেইলোকৰ মনৰ সঙ্কোচো ক্ৰমশঃ আঁতৰি গানলৈ ধৰিলে। এনেকৈ কিছু দিন যোৱাৰ পাচত সৰু মৰ সকলো বাকি ডিঙি এফন নেভুস্তান য কক্ষীৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিলোঁ। এই যে ভেটা ভাগিল সি আৰু বন্ধ নহ'ল; কামনাৰ সোফ ক্ৰমশঃ বৰ ধাৰা হ'বলৈ ধৰিলে। অতীতৰ কীৰ্ত্তনকৈও এই কীৰ্ত্তন অধিকতৰ নিয়গামী হৈ পৰিল। আন কি, এনে কীৰ্ত্তনৰ অস্বাভাৱিকতাও মোৰ চকুত নপৰা হ'ল। বৰ সতীৰ্থই স্বী-স্বাধীনতাৰ প্ৰধান অন্তৰায় বুলি তাক বৰ্জন কৰিবলৈ নিজক আৰু আনকো বুজনি দিবলৈ হৈ ওলালোঁ।

আপোনাৰ নিশ্চয় মনত আছে, মই কংগ্ৰেচৰ কামত গুৱাহাটীলৈ গৈ আপোনাৰ ঘৰত আলহী আছিলোঁ। কিন্তু কংগ্ৰেচৰ কাম এটা চেলু মাত্ৰ,

আচল উদ্দেশ্য আছিল অতি জঘন্য। তেতিয়া অন্তঃসত্ত্বা হৈছে। বুলি মোৰ সন্দেহ জন্মিছিল আৰু তাৰ পৰা অব্যাহতি পাবৰ নিমিত্তে নানা উপায়ে অবলম্বন কৰা হৈছিল। তথাপিও ভয় আছিল যদি কৃতকাৰ্য্য নহ'ওঁ তেনেহ'লে মোৰ মান-সন্মান, প্ৰতিপত্তি সকলো নষ্ট পাব। তেতিয়া ভাবি স্থিৰ কৰিলোঁ, যদি কেইদিনমান আপোনাৰ ঘৰত আলহী থাকি আহিব পাৰোঁ, তেনেহলে লেঠাত পৰিলেও আপোনাৰ গাত দায়িত্ব আৰোপ কৰি সমাজৰ চকুত ধূলি দিব পাৰিম। গোলাঘাটৰ সকলোৱে সমানে বিশ্বাস নকৰিলেও বহুতে আপোনাকেই মোৰ স্বামী বুলি জানে।

সেই বাৰ লেঠাৰ পৰা মুক্তি পালোঁ। অৱশ্যে তাৰ ফলত বহুত দিন শয্যাতে আশ্ৰয় ল'ব লগা হৈছিল। তথাপিও মোৰ শিক্ষা নহ'ল। শেহৰ বাৰ যেতিয়া একে উদ্দেশ্যতে আহিছিলোঁ, আপুনি মোক আশ্ৰয় নিদিলে। বোধকৰো এইবাৰ আপুনি আগ ধৰি কিবা গম পাইছিল। মই নিকপায় হ'লোঁ। আপুনি মোক যেনে ভাবে খেদিলে, তাৰ পাচত আৰু আপোনাৰ আঁৰত লুকাই সৰাৰ আশা এবিধ লগা হ'ল। এনে অৱস্থাত আকৌ গোলাঘাটলৈ উলটি যাবলৈ সাহ কৰিব নোৱাৰিলোঁ। আপোনাক যদিও টকা নাই বুলি ফাকি দিছিলোঁ, মোৰ হাতত তেতিয়া দুশমান টকা আছিল। তাৰ লগতে আপুনি দিয়া টকাশও পাই এইবাৰ ধুবুৰীৰ ফালে যোৱাকে ঠিক কৰিলোঁ। তালৈ গৈ এজন কংগ্ৰেচ কৰ্মীৰ আশ্ৰয়তে দিনচোৰেক আছিলোঁ। কিন্তু গোলাঘাটৰ পৰা কিয় আহিলোঁ, তাৰ কৈফিয়ৎ যাকে তাকে দিব লগা হোৱাত তাত থাকিও শাস্তি নোপোৱা হ'লোঁ; মোৰ মিছা কথা-

বোৰ ধৰা পৰিলে আৰু বেছি লাজৰ কথা হব, ইয়াকে ভাবি আকৌ আন কোনোবা ফালে যোৱাৰ কথা ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ। তাতে পৰৰ আলহী হৈ সদায় থকাৰো কোনো উপায় নাছিল। এনেতে এদিন বাতৰি-কাকতত ওলোৱা জাননী এখনত চকু পৰিল :—

গৃহ-শিক্ষয়িত্ৰী (Governess) লাগে

মাতৃহীনা দুটি শিশুৰ তত্ত্বাবধান লবলৈ এজন গৃহশিক্ষয়িত্ৰীৰ প্ৰয়োজন। মানুহ গৰাকী শিক্ষিতা, গৃহকৰ্ম-নিপুণা আৰু সুন্দৰী হ'ব লাগিব। বয়স পঁচিশ বছৰৰ ওপৰ হ'ব নালাগে। দৰমহা মাহে কুৰি টকা। থকা আৰু খোৱাৰ খৰচ নালাগে। নিজে উপস্থিত হৈ নাইবা ফটো পঠিয়াই আবেদন কৰক।

ঠিকনা : সুধাংশু শেখৰ ৰায়
৪৫নং মানিকভলা ষ্ট্ৰীট
কলিকতা

কংগ্ৰেচৰ কামত ঘূৰোঁতে কলিকতাৰ পৰা অহা দুই এজন কৰ্মীৰ লগত চিনা-পৰিচয় আছিল; এজনৰ ঠিকনাও জানিছিলোঁ। তেওঁলৈ এখন টেলিগ্ৰাম কৰি চাকৰিৰ আশাত সেই দিনাই কলিকতালৈ ৰাওনা হ'লোঁ।

শিয়ালদহ ষ্টেচনতে সেই ভদ্ৰলোকজনে মোৰ লগ ধৰিলে আৰু ঘৰলৈ লৈ গৈ সেই দিনাৰ সাজ তেওঁৰ ঘৰতে থুৱালে। তাৰ পাচত মই অহাৰ উদ্দেশ্য সুধিলত অলপ ঘোৰাফোন্দা দি ক'লোঁ,—“বৰ্তমান অসমত কংগ্ৰেচৰ কাৰ্য্য বহু হোৱাৰ নিচিনা। মোৰ আশ্বায়-স্বজন কোনো নাই; আই ঢুকাল; স্বামীৰো মৃত্যু হ'ল। এতিয়া কিবা চাকৰি-বাকৰি এটা নহলে চলিবৰ উপায় নাই। অসমত তিকতাৰ

নিমিত্তে চাকৰি নাই বুলিলেই হয়। সেই দেখি ইয়াত এবাৰ চেষ্টা কৰি চাওঁ বুলি আহিলোঁ।”— এই দৰে কৈ জাননীখন দেখুৱালোঁ।

তেওঁ তেতিয়া মোক জাননী দিয়া ভদ্ৰলোকজনৰ ঘৰলৈ লৈ গ'ল আৰু মোৰ অভিপ্ৰায় তেওঁক জনালে। মানুহজনে ছুই-চাইটা কথা সুধি সম্ভাষণ প্ৰকাশ কৰিলে আৰু মোক চাকৰি দিবলৈ গাং ল'লে।

সুখাংশুৰ ঘৰত এসপ্তাহমান থকাৰ লগে লগে মই নিজক সেই ঘৰৰ উপযোগীকৈ গঢ়ি ল'লোঁ; সুখাংশুও সন্তুষ্ট হ'ল। প্ৰথমতে তেওঁৰ আচৰণ বৰ ভাল লাগিছিল, ময়ো শাস্তিতে আছিলোঁ। কিন্তু দুহুসপ্তাহ পূৰ নো হওঁতেই তেওঁৰ স্বভাৱৰ পৰিবৰ্ত্তন লক্ষ্য কৰিলোঁ; তেতিয়াহে বুজিলোঁ শিক্ষয়িত্ৰীৰ অমন গুণতকৈ বয়স আৰু সৌন্দৰ্য্যক কিয় আগ ঠাই দিয়া হৈছিল। মুঠতে তেওঁৰ অভিপ্ৰায় আছিল, একেজনী মানুহকে লোকক দেখুৱাই শিক্ষয়িত্ৰী আৰু ভিতৰত গৃহিনীস্বৰূপে ৰখাৰ। প্ৰথমতে তেওঁৰ এই প্ৰস্তাৱত মই আপত্তি কৰিছিলোঁ কিন্তু পিচত ভাবি চালোঁ, মই জীৱিকা-উপাৰ্জনৰ নিমিত্তে এনে বিধৰ চাকৰিকেই কৰিব লাগিব, আৰু এওঁৰ বাহিৰে আন-বিলাক যে সাধু পুৰুষ সিও নহয়। লগতে এইটোও ভাবিলোঁ যে তেওঁৰ প্ৰস্তাৱত সন্মত হ'লে অকল চাকৰিটোৱেই যে থাকিব এনে নহয়, মোৰ গাত থকা আন্দোৱাহৰ বাবেও তেওঁকেই দায়ী কৰিবৰ চল লাগিব। সকলো কথা ভাবি চাই মই তেওঁৰ প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰিলোঁ।

সুখাংশুৰ ঘৰত চাৰিমানমান থকাৰ পিচত এটি অপূৰ্ণাৰ্জ্জয়ত সন্তান প্ৰসৱ কৰি হস্পিটেলৰ মেটাৰ্ণিটি ৱাৰ্ডত ঠাই ল'ব লগাত পৰিলোঁ। প্ৰায় ডেৰ মাহ

তাত থকাৰ পাচত আকৌ সুখাংশুৰ ঘৰলৈকে আহিলোঁ। মোৰ শৰীৰ দিনে দিনে দুৰ্ব্বল হৈ গৈছিল বুলি ধৰিলে। লাহে লাহে সাধাৰণ জ্বৰ-ক'হ আদিয়ে নেৰাই হ'ল। ডাক্তৰে কিবাকিবি ঔষধ দিয়ে, কেতিয়াবা পেটেন্ট ঔষধো কিনা হয়। কেতিয়াবা দুদিনমান অলপ ভাল পাওঁ, কিন্তু তাৰ পিচতে আকৌ অন্থৰ বাঢ়ি উঠে। মই দিনে দিনে কীণাই যাবলৈ ধৰিলোঁ, দুৰ্ব্বলতা বাঢ়ি আহিল। শেহত ডাক্তৰ ডাক্তৰৰ হুঁতুৱাই পৰীক্ষা কৰোৱা হ'ল। পৰীক্ষাত ডাক্তৰে যন্ত্ৰাৰ জীয়াপু পালে আৰু ক'লে যে ৰোগ আৰম্ভ হোৱা বহুত দিন হ'ল, এতিয়া ইয়াক আনোৱা কৰা সম্ভৱ নহয়। সুখাংশুৱে তেতিয়া মোক এটা আওহণীয়া খোটালাত থাকিবলৈ দিলে আৰু পৰিচৰ্যাৰ নিমিত্তে একনী চাকৰনী নিযুক্ত কৰিলে।

মই পোনা দৰমহা বেছকত কম খেঁচিলোঁ, আগৰ টকা কেইটাও খৰচ কৰা নাছিলোঁ। মুঠতে সকলো মিলি মোৰ হাতত পাঁচশ মান টকা হৈছিল। আগেয়ে মোৰ কোনো সুকীয়া খৰচ নাছিল। এতিয়া ঔষধৰ বাবে কিছু টকা খৰচ কৰিব লগা হ'ল। পথ্যাদিৰ ব্যৱস্থা সুখাংশুৱেই কৰিছিল।

ৰোগ কিন্তু ভাল নহ'ল; শেহত গৈ সি সাংঘাতিক অবস্থা পৰিল। সুখাংশুও লাহে লাহে বিৰক্ত হৈ আহিল। শেহত এদিন তেওঁ তেওঁৰ মনোভাৱ জ্ঞাতি-য়েই ক'লে। তেওঁ ক'লে,—“চোৱী প্ৰতিমা, তোমাৰ নিমিত্তে মই যথেষ্ট খৰচ কৰিলোঁ, যথেষ্ট আত্মকাল সন্মত কৰিলোঁ; কিন্তু একো নহ'ল। এনেকৈ ইয়াত পৰি থাকিলে কি হ'ব। তাতকৈ এবাৰ ঠাই সলাই চোৱী। তোমাৰ হাতত কিছু টকাও আছে, তাৰেই কিছু দিন বায়ু পৰিবৰ্ত্তনৰ ব্যৱস্থা কৰ।”